४०६.६ ३९२

प्रत्यभिज्ञा वृत्ती
ईश्वर प्रत्यभिज्ञा
विवृती ४८ ४९
नं॰ २५४ जिल्द १

ॐ. प्र भि. वृ. १

ॐ नमो महामाहेश्वराय ॐ नमः शिवाय सुशिवाय शिवदाय नमो नमः ॐ क-
थञ्चिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् समस्तसम्पत्सम-
वाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि १ कथंचिदिति वृत्तिः परमेश्वरप्रसा-
दादेव लब्धात्यन्तदुर्लभतद्दास्य लक्ष्मीरहमेकाकिं सम्पदा लज्जमानो ज-
नसमीपमविलोक्य स्वस्वामिने वक्ष्यमाणोपायेन प्रत्यभिज्ञापयामि येन त-
स्यापि परमार्थलाभेन परितुष्येयम् १ ॐ कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे
महेश्वरे अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः २ कर्त्तरीति वृत्तिः सर्वेषां
स्वात्मनः सर्वार्थसिद्धिसमाश्रयस्य तत एव सर्वार्थसाधनानामन्यथानुपपत्त्या क्रोडी-
कृतसिद्धेः स्वप्रकाशस्य प्रमात्रेकवपुषः पूर्वसिद्धस्य प्रमाणस्य ज्ञाने क्रिया च स्व-
संवेदनसिद्धमैश्वर्यं तेनेश्वरस्य सिद्धौ निराकरणे वा जडानामेवोद्यमः २॥
ॐ ॐ किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञो-
पदर्श्यते ३ किन्त्विति वृत्तिः केवलमस्य स्वसंवेदनसिद्धस्येश्वरस्य मायाव्यामो-
हादहृदयङ्गमत्वादस्मायायाः प्रभावाभिज्ञाने ख्यापनेन दृढनिश्चयरूपं प्रत्य-
भिज्ञानमात्रमुपदर्श्यते ३ ॐ तथा हि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ज्ञानं क्रि-
या च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ४ तथा हीत्यत्र वृत्तिः वस्तूनां जडाजडभे-
३४ दे नैविध्ये तत्र जडस्वरूपस्य जीवन्निष्ठा सिद्धिः जीवतां पुनर्जीवनं जीवत्वं ज्ञानक्रि-
ये एव ४ ॐ तत्र ज्ञानं स्वतःसिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती परैरप्युपलक्ष्यते तया
ऽन्यज्ञानमूह्यते ५॥ तत्रापि प्रत्यक्षात्ज्ञानमात्मसंवेद्यं परत्रापि क्रिययैव प्र-
सिध्यतीति सिद्ध एव स्वसंवेदनसिद्धतया स्वपरयोरीश्वरो हृदयस्थ आत्मा तस्य
मायाशक्त्या निसर्गतिरोधानादेव विमतिः उपोद्घातः ॥ ५ ॐ ननु स्वलक्षणा-
भासं ज्ञानमेकं परं पुनः साभिलापं विकल्पाख्यं बहुधा नापि तद्द्वयम् ६॥ ॐ नि-
त्यस्य कस्यचिद्द्रष्टुस्तस्यात्रानवभासतः अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी ६
ज्ञानमेकं स्फुटावभासं स्वलक्षणानुभवरूपं निर्विकल्पकं तत्कथ्यते अपरं
तु शब्दार्थघटनायां स्मृतिसंशयोत्प्रेक्षादिबहुभेदं विकल्पसंज्ञकं उभयमप्येतत्पु-
ज्यते बोधरूपज्ञानातिरिक्तस्यात्मनः सम्बन्धितया न तस्यानुपलब्धेः कोऽसौ स्थिर आ-
त्मा साभिलापाहंप्रत्ययेनापि शरीरादिकवेद्यवस्तुनोऽर्थान् वेदयिता कश्चिल्लोके
व्यवसीयते ६ ॥ ॐ अथानुभवविध्वंसे स्मृतिस्तदनुरोधिनी कथं भवेन्न नित्यः स्यादा-
त्मा यद्यनुभावकः ७ स्मृतिकाले पूर्वानुभवनाशात्कथं पूर्वानुभवावष्टम्भधर्मा
स्मृतिर्जायेत यदि तदापि तदनुभवे बोधेऽनन्वयिनि यद्यनेककालस्थायी बोधः
स एवात्मानुभविता ७ ॐ सत्यमप्यात्मनि दृङ्नाशान्न हि भाति दृष्टवस्तुषु स्मृतिः केन ॥१०॥
अर्थाभासनाशात्तु न्यायालम्बनीयो विषयापर्थो नास्ति स्मृतिरेकबोधात्म

ॐ

निमत्त्वप्रत्यभिज्ञानविषयैवेतिव्यवहारोच्छेदः अस्मतोर्धानुभवस्यविष
येणास्मा विषयवतीयदि अस्यथैवानुभवत्तयैवस्मायते हि पूर्वानुभवसं
सं स्कारात्स्मृतिसंभवः यथैवमंतर्गडुनाकोर्थः स्यात्स्याय्येनात्मना अनुभवा
त्संस्कारः संस्काराच्चस्मृतिर्जायमाना तत्पूर्वानुभवमनुकुर्वतीअवगाहित
विषयंतमनुभवमाभासयत्येवमात्मस्थैर्येणाकिमनुपयोगिना संस्कारस्या
त्मवादेयंगीकारणात्तेनैवचसिद्धेः ९ ॐ ततोभिन्नश्चधर्मश्चतत्स्वरूपाविशे
षतः संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्यात्ती दृष्टैवकल्पिताः १० स्मृत्वर्थः स्वज्ञाना सं
दिभिन्नधर्माश्रयत्वेनाप्यात्मनोनोपयोगाभिन्नैर्धर्मैरसंभिन्नस्यानुपजातवि
शेषस्यस्मृतावव्याप्तेः तद्रूपत्वकल्पनामात्रमेतदात्मासन्नेति ९ ॐ ज्ञा
नेचचित्स्वरूपंचेत्तदतिर्यक्किमात्मवत् अथापिजडमेतत्स्यकथमर्थप्रका।
शता ११ चित्स्वभावेज्ञानस्यचेतयधर्मेदेशकालावेशायोगादात्मनइव।
नित्यतादिप्रसंगः जडत्वेकथमर्थस्यासौप्रकाशः ११ ॐ अथार्थस्ययथा
रूपंधत्तेबुद्धिस्तथात्मनः चैतन्यमजडंसैवंजाडेनार्थप्रकाशता १२ ॥ ज्ञाने
बुद्धिस्साजडापि यथाविषयरूपच्छायांधत्तेतथात्मनोपिचैतन्यच्छायामतो
धा स्यावंप्रकाशः तथाचतस्याश्चित्स्वरूपतासात् एवंज्ञानेमदपिनात्मसम्ब
पितयानुपपत्तेः क्रियात्मस्वरूपाण्यालिनान्यसम्बन्धितया १२ ॐ क्रिया
र्य प्यत्र स्यकायादेस्तत्तद्देशादिजातता नान्यादृष्टेः नसाप्येकाक्रमिकेकस्यचो।
दिता १३ क्रियापिस्वर्वापरीभूतावयवैकाकारकव्यापाररूपानयुक्ता क्रमिक
स्यानेककालस्पर्शः स्वात्मैक्यायोगात् नापिकालक्रमव्यापीचैकस्वभावस्य
तस्याआश्रयायुक्तः केवलेगमनपरिणामादिरूपासाक्रिया कायादीनांतत्तद्भि
न्नदेशकालगतायैवसत्तामात्रमेतदतिरिक्तस्यान्यस्यानुपलम्भात् १३ ॐ त
त्रतत्रस्थितेतत्तद्वतीत्येवदृश्यते नान्यत्तत्र्यास्तिसम्बंधः कार्यकारणभाव
तः १४ पूर्वस्मिन्नतिपरस्य सत्तेत्येतावन्मात्रेनुभवः क्रियावश्चतक्रियाकार
कादिसम्बन्धः कश्चित् भिन्नस्याप्यनुपलम्भात् कार्यकारणभावाहतेनान्य।
दृष्टत्वात्तातेयमिति १४ ॐ द्विष्ठस्यानेकरूपत्वात्सिद्धस्यानपेक्षणात् पार
तंत्र्याद्ययोगाच्चतेनकर्तापिकल्पितः १५ सम्बन्धोद्विष्ठो नैवकेनात्मनोभय द्वितीयमाह्निक ।। मू २ ।।
त्रास्थितिमुक्ता नचद्वयोः सिद्धयोरन्योन्यापेक्षेनापस्वात्ममात्रनिष्ठयोः पारतं
त्र्यरूपः सम्बंधः ततोयथात्वाराकल्पितो तथाकर्तृत्वमपीतिकथमात्मासर्वे
श्वरइति १५ ॐ स्मृत्यंकितस्मृतिज्ञानेपूर्वानुभवसंस्कृतेः ज्ञातमप्यात्मनिष्ठं
तत्तायानुभववेदकम् १६ पूर्वानुभवसंस्कारप्रबोधजन्मापिस्मृतिरात्ममात्र
निष्ठतात्स्वरूपसंवेदिकैव नतुपूर्वानुभवावेशाभावात्पूर्वानुभूतार्थव्यवस्था
पिकाघटते १६ ॐ इदन्ताभासैवतान्येतवेद्यारूपदर्शावटक रसंस्कारजत्वे

ॐ प्र० वि० द्वि० २

नैतन्न्याय्यं तेन तत्कृतिः १७ सर्वा हि ज्ञप्तिः स्वसंवेदनैकरूपा नान्यसंवेद्या
रूपस्मृतिज्ञानयोरन्योन्यविषयवेदनमपि स्यात्तत्रेन्द्रियनियमाभावः पूर्वा
नुभवसंस्कारजत्वेन तन्मात्ररूपमात्रे न तु पूर्वानुभवावगतिः तदभावात्तन्मा
त्ररूपमपि नावसेयम् १७ ॐ अथातद्विषयत्वेऽपि स्मृतेर्भिन्नत्वमायतः दृष्टालम्ब
नता भ्रान्त्या तदेतदसमञ्जसम् १८ नचापि भ्रान्त्या पूर्वानुभवेन तद्विषयेण च ।
शुक्तौ रजतमिवासंवेद्यमानमप्यवस्यतीति स्मृतिस्तद्विषया १८ ॐ स्मृति
तैव कथं तावज्ज्ञानेऽस्यार्थस्थितिः कथम् पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षा च किमि
तीष्यते १९ पूर्वानुभवप्रकाशात्तद्विषयसंप्रमोषेऽध्यवसायमात्रात्स्मृतित्वे
न युक्तम् न च भ्रान्त्या पूर्वानुभूतार्थव्यवस्थापने पूर्वानुभवस्पर्शे च तद्भिन्न ।
योगक्षेमायाभ्रान्तेः संस्कारजत्वेऽकोग्रहः १९ ॐ भ्रान्तित्वे चावसायस्यानज
डाद्विषयस्थितिः ततो जाड्यान्निजोल्लेखनिष्ठान्नार्थस्थितिस्ततः २० अध्य
वसायापभ्रान्त्या विषयव्यवस्थापकत्वं न तु स्वसंवित् स च जडः कथमर्थ
व्यवस्थायां हेतुः चिद्रूपोऽप्यतीतार्थमाभासयेद्वा स्वात्मोल्लेखमात्रप्रका
शत्वान्न तत्र हेतुः २० ॐ एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ज्ञानानाम् ।
नुसंधानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः २१ ज्ञानानि स्वात्ममात्रपरिनिष्ठितानि
स्वसंविद्रूपतया नापरसंवेद्यानि तेषामन्योन्यविषयसंघटनामयः परस्प
र्योपदेशपर्यन्तो लोकव्यवहारः कथम् २१॥ ॐ न चेदन्तःकृतानन्तविश्वरूपो
महेश्वरः स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् २२ चित्तत्वमेव विश्वरू
पमतोऽतिरिक्तस्यानुपपत्तेः सर्वपदार्थज्ञानानामन्योन्यानुसंधानमस्यैव ।
ज्ञानादिकाः शक्तयः सतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति ह्युक्तम् २२ ॐ स हि पू
र्वानुभूतार्थोपलब्धा परतोऽपि सन् विमृशन्नेति स्वैरी स्मरतीत्युपदिश्यते २२
पश्चादपि पूर्वानुभूतार्थानुभवितृत्वात्पूर्वानुभूतार्थप्रकाशासंप्रमोषेण
तस्यैकस्य विभोः कर्तुः स इत्यनुपूर्वानुभूततत्त्वेन प्रत्यवमर्शः स्मृतिर्नाम व्यापा
रः २३ ॐ भासयेच्च स्वकाले तत्पूर्वाभासितमामृशन् स्वलक्षणं घटाभास ।
मात्रेणाथाविलात्मना २४ स्मृतिशक्त्या महेशः पूर्वानुभूतस्वलक्षणमप ।
रामृशन्नाभासयत्येवान्यथा प्रकाशितस्य परामर्शोऽनुकृतः स्यात्स्वमते का
ल एव च तेन स्मरणकाले न रूपेणाभासेन दृश्यते कदाचित्तु स्थितावशा
हटकाञ्चनद्रव्यसन्नायनस्मैकाभासरूपेणैवा स्यात्स्फुटावभासोऽन्यदा त
सर्वात्मनार्थिकत्वेन तथैवातिशयस्थिरतरावहितचेतसस्तु दृष्टार्थप्रत्य ।
दीकार एव २४ ॐ न च युक्तं स्मृतेर्भेदे स्मर्यमाणस्य भासनम् तेनैक्यं
भिन्नकालानां संविदां वेदितैष सः २५ पूर्वानुभूतस्यार्थानुभवेन सहत
त्कालिकस्मृतिप्रकाशेऽवभासमानः स्मृत्यभिन्न एव प्रकाशाद्भिन्नस्य प्र ।

प्रकाशमानतानुपपत्तेः एवं चानुभवस्यादिसंविदात्मैकः स एवात्मा वे
दकः तथाहि २५ ॐ नैव स्वानुभवो भाति स्मृतौ पूर्वार्थवत् पृथक् प्रागनु
भूतमहमित्यात्मारोहेणावभासनात् २६ स्मृतौ स्मर्यमाणोऽनुभूतार्थो यथा
पृथगस्तो भाति न तथानुभवः स्वात्मन एवाहंतया प्रमेयस्यानुभवमयते
नप्रथनात् यश्चानेककालोऽहं वेद्यार्थः स एवात्मा २६ ॐ योगिनामपि
भासन्ते न दृश्या दर्शनान्तरे स्वसंविदेकमानत्वात् भान्ति मेयपदेऽपि वा २७ ।
सर्वज्ञानामपि प्रमात्रन्तरगतोपलम्भाः स्वसंविन्मात्रवेद्यस्वभावाः स्वात्मा
रूपेणैवावभासेरन् अतश्चैते योगिना परात्मतापत्त्यैवेत्तत्वम् प्रमेयक
ल्पावामपि घटादिवद्भान्ति स्वैकैकन तु स्वबोधात्मना रूपेणावभासेरन् यदि
तथा न भवेत् २७ ॐ स्मर्यते यच्च गायामीत्येवमित्यपि भेदतः तथाकरणा
मेवाख्यामयादृष्टमिति स्मृतेः २८ मया दृष्टमिति प्रमात्रन्तर्गतदर्शनपरा
मर्शात्मिका या एव स्मृतेर्विभज्य कथनमेतदेवमनुभवोऽसौ ममाभूदिति भे
देनापि निर्देशः २८ ॐ या च पश्याम्यहमिमं घटोऽयमिति वावसा मन्यते सम
वेतस्याप्यवभासनिदर्शनम् २९ पुरःस्थितार्थविकल्पेनापि घटमिमं पश्या
मि घटोऽयमिति वा प्रमात्रमयमेव दर्शनं प्रत्यवमृश्यते २९ ॐ तन्मया दृश्यते
दृष्टोऽयं स इत्यादावर्थस्यापि ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्था भातः प्रमातरि ३० चतुर्थमाह्निकम् ४।
तस्मादृष्टस्य वामर्शस्य सा स्वायां स्मृतौ विकल्पमात्रे वाहष्का दृष्टानुवेद्यं विना
पि स इत्ययमिति वार्थमात्रनिर्देशो सर्वत्रैकप्रमातृलीनावेवानुभावानुभाव
कौ मायाकृतविच्छिन्नावभासावपि प्रकाशेते ३० ॐ वर्तमानावभासानां भ
वानामवभासनम् अन्तःस्थितवतामेव घटते बहिरात्मना ३१ प्रत्यक्षेऽपि
यावदर्थानामभेदेनावभासः प्रमात्रन्तर्लीनानामेव सतो युक्तः ३१ ॐ प्रागि
वार्थोऽप्रकाशः स्यात् प्रकाशात्मतया विना न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थ
स्य प्रकाशता ३२ प्रमातृसंवित्प्रकाशस्वरूपतां विना यथादौ घटोऽस्यनावभात
स्तथा ज्ञानकालेऽपि स्यात् प्रकाशमानता चार्थस्य प्रकाशः स्वरूपभूतो न
तु भिन्नः ३२ ॐ भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने संकरो विषयस्य तत् प्रकाशात्मा प्रकाशेन
र्थो नाप्रकाशश्च सिध्यति ३३ प्रकाशमात्रे चार्थाभिन्ने सर्वार्थसाधारणे तस्या
घटस्य प्रकाशोऽयमयं घटस्यैवेति विषयनियमो न निर्वहति यतः तस्मादं सि ध्य
द्धिः प्रकाशात्मतया तत्र ३३ ॐ तत्तदाकस्मिकाभासो बाह्यं चेदनुमापयेत्
न त्वभिन्नस्य बोधस्य विचित्राभासहेतुता ३४ जडानामाभासमात्रहेतुतैव
सत्ता सिद्धिः सा चाभासेनैव तत्र बोधमात्रमेकमेवात्रतत्त्वं तस्याविशेषेऽपि
क्रमेणाविविधप्रमाणगोर्णावभासन्ते तेन समप्रकाशमाने हेतुतया बाह्य

मर्थमक्ष्यादिंद्रियवत् ३४ ओं नवासनाप्रबोधोत्र विचित्रो हेतुतामियात् तस्या
पितत्प्रबोधस्यवैचित्र्ये किं निबंधनं ३५ विचित्रवासनाप्रबोधः नवोपाङ्गित
त्वस्यापि वैचित्र्ये को हेतुः ततो बाह्य एवार्थोभिन्नाभासहेतुः ३५ ओं स्यादे
तदवभासेषु तेष्वेवावसिते सति व्यवहारे किमन्येन बाह्येनानुपपत्तिना ३६
आभासमानैरेवार्थैर्व्यवहारः तेचाभासात्मकाः सन्तु का क्षतिः तत्किं बाह्ये
न कार्यम् तावता लोकयात्रासमाप्तेः बाह्यश्चार्थः प्रमाणबाधितः सावयवो
विरुद्धधर्माध्यासादेः निरवयवश्चादिक्कृयोगादेवं दूषः ३६ ओं चिदात्मैव
हि देवोन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ३२
चितत्वमेवेश्वरत्वात्स्वात्मरूपतयापि पराभासरूपमनन्तशक्तित्वादिच्छाव
शात्स्वदादिकारणं विनैव बाह्यत्वेन घटपटादिमर्थराशिं प्रकाशयेत् ३७
अनुमानमनाभातपूर्वे नेष्टमिंद्रियम् आभातमेव बीजादेराभासाद्धेतुवस्तुनः ८
३८ पूर्वावभासान्तःस्थितपदार्थेनान्तरीयकार्थदर्शनवशात्तत्तद्देशकाला
दियोजनया विमर्शनमनुमानम् इंद्रियमप्यनुमीयते किंचित्ताचेतनिमित्त
म् तच्च बीजाद्याभासादाभासितमेव ३९ ओं आभासः पुनराभासाद्बाह्यस्या
सीत्कथञ्चन अर्थस्यनैव तेनास्य सिद्धिर्नाप्यनुमानतः ३९ घटाद्याभासा
द्बाह्यस्यानुपपत्तेः नासीदाभासस्तत्तत्र नानुमानादपि सिद्धिः ३९ ओं स्वा
मिनश्चात्म संस्थस्य भावजातस्य भासनम् अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः
प्रवर्तते ४० चिदात्मनश्चेश्वरस्यात्मनीवाभेदेनार्थेष्वपि प्रकाशोस्त्यन्यथाप्र
तिभासमानार्थैकविषयो निर्मातृतामयो विमर्शः इच्छारूपो न स्यात् ४० ओं स्व
भावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा प्रकाशोर्थोपरक्तोपि स्फटिकादिजडो
पमः ४१ प्रकाशस्य मुख्य आत्मा प्रत्यवमर्शः तं विनार्थभेदिताकारस्यापि
स्वच्छतामात्रे न जडाच्चमत्कृतेरभावात् ४१ ओं आत्मात एव चैतन्यं चित्क्रि
या चितिकर्तृता तात्पर्येणोदितस्तेन जडात्स हि विलक्षणः ४२ आत्मद्रव्य
स्वभावात्मकमप्युक्तं जडाद्भेदकं तया विमर्शाख्यमुख्यरूपमुक्तं चेतनं चि
तिशक्तिर्भणितेति सा चेतनक्रिया चितिकर्तृतैव ४२ ओं चितिः प्रत्यवमर्शा
त्मा परावाक्स्वरसोदिता स्वातंत्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः ४३ अभि
नवाच्या यावागेषा नित्यचित्स्वरूपत्वेनानाद्यन्तापरतेच भावान्तरानपेक्षं
शुद्धमेतत्स्वातंत्र्यमैश्वर्यसंज्ञकं ४३ ओं सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशे
षिणी सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिनः ४४ स्फुरत्ता स्फुरणकर्तृता अ
भावाप्रतियोगिनी अभावव्यापिनी सत्ता भवत्ता भवनकर्तृता नित्या देश
कालास्पर्शात् सैव प्रत्यवमर्शात्मा चितिक्रिया शक्तिः सा विश्वात्मनः परे

स्य स्वात्मप्रतिष्ठत्वं रूपं हृदयमिति तत्त्वतत्त्वाभासमेतन्निगद्यते ४४ ॐ आत्मान
मत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थितिः ज्ञेयं न तु तदौन्मुख्यात्खण्ड्येतास्य स्वतन्त्रता ४५
एतादृगस्य हृदयस्य स्वातन्त्र्यमवशमेव घनतादात्म्ययोगेवलब्धप्रतिष्ठं स्वात्मैवमपि तज्ज्ञेयमा
त्मानमनिर्वचितप्रभावनयो ज्ञेयीकरोति भिन्नज्ञेयमाश्लेषत्वे ज्ञानकर्तृतात्मा
येत ४५ स्वातन्त्र्यात्मकमात्मानं स्वान्तेआदधयात्मनः प्रभ्रंशादिसंकल्पैति
मीयव्यवहारयेत ४६ अत एव वेद्येकीभावलक्षणापूर्णात्मसमयाप्स्वान्तेआनन्दा
नीलत्वेमेव वेदकमात्मानमीश्वरः शिवो वेदितेत्येवमादिविकल्पेनाभासयति
भावनादिव्यवहारातमम् ४६ ॐ नाहन्त्वादिपरामर्शभेदादस्यान्यतात्मनः अहं
स्वप्नतयेवास्य स्पष्टेस्तिद्वाच्यकर्मवत् ४७ वर्तमानप्रमात्मभावेनाहितप्रत्यव
मर्शनस्य प्रमेयत्वेन इदन्ताविमर्शभेदेनाभासभेदे च प्रमातृत्वेश्वरशब्देन स्पष्टोहं
परामर्शव्यवधानेन केवलं यथाक्रियादिशब्देन क्रियादयउच्यते पचत्यादिवत्
पचत्यादिसूत्रविनेनाभिधानात् ईश्वरशब्दाद्यासत्शब्दाश्चाहमितिपरामर्शात्मान
मेवेति न साहन्त्वतीति स्वस्यैव स्पष्टैवात्मभवमूलवेतानुभूतस्य ४७ ॐ माया
शक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः
प्रकाशात्मनः परमेश्वरस्य मायाशक्त्या स्वात्मरूपं विश्वं भेदेनाभास्यते ततः सैव
चितिर्ज्ञानमध्यक्षे तस्यैव भिन्नस्याभानस्य स्थितिः संकल्पाध्यवसायोमनोबुद्धि
निरूपेणचनापि चितिरेव ४८ ॐ साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति विमर्शः कथमन्यथा
धावनाद्युपपद्येत प्रतिसन्धानवर्जितम् ४९ साक्षात्कारक्षणे ज्ञानेऽपि चितोऽर्थप्र
त्यवमर्शोऽस्ति सूक्ष्मः वाचनधावनादौ शीघ्रक्रियातत्त्वनूद्यमाने दक्षाद्युपादिश्या
जिह्मतानुसन्धानं ततिहि भवेत् ४९ ॐ घटोयमित्यध्यवसानानामरूपातिरेकिणी
परेशशक्तिरात्मेव भासते नविदन्तया ५० अयमितिघटः इति वाध्यवसायो
भिन्नप्रकाशमाननामरूपातिरिक्तचितिशक्तिमय एवात्मैवाभेदेनावभासते ५०
ॐ केवलं भिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मृत्यध्यवसायादिसक्रमं प्रतिभा
धानुम भद्रिक ।भा५ सते ५१ चित्तत्त्वस्य मायाशक्त्या भिन्नं घटादिसंवेद्यं तस्य देशकालभिन्नं प्रकाशय
ते यस्याभेदेनावष्टम्भाद्धि भिन्नदेशकालादिना ज्ञानस्मृत्याद्यवभासते ५१
ॐ अहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मापि वाग्वपुः नासौ विकल्पः स ह्युक्तो द्वया
दानविनिश्चयः ५२ प्रकाशस्यात्मन्यहमितिपरावाग्रूपत्वात्सोऽभिलापो
पि सद्भावभूतः प्रत्यवमर्शो न विकल्प इत्युच्यते स हि प्रतियोगिनिषेधपूर्वोऽति
श्रयो न चात्र प्रतियोगिसम्भवः ५२ ॐ भिन्नयोरवभासो हि स्याद्घटाघटयोर्द्व
योः प्रकाशस्यैव नान्यस्य भेदिनस्त्ववभासनं ५३ प्रकाशाद्द्वितीयस्य भिन्नस्य प्र
तियोगिनोऽप्रकाशसंजन्यानवभासनेऽप्रकाशेनतत्वेनस्यात्तस्यानाभासेऽव्यपोहना
योगाद्विकल्पनाहानिः ५३ ॐ तदतत्प्रतिभाभाजा मात्रेवातद्व्यपोहनात् तन्नि

प्र॰
प्रि॰ सू॰
४

स्यनमुक्तो हि विकल्पोयमह इत्ययम् ५४ प्रमातर्येव सततं स्थाने लीनतदर्था
भासस्तत्तदपोहनेन तद्व्यतिरिक्तनिश्चयो नाम विकल्पो व्यापारः ५४ ॐ चित्तत्त्वं मा
यया हित्वा भिन्न एवावभाति यः। देहे बुद्धावथ प्राणे कल्पिते नभसीव वा ५५
प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शोऽन्यव्यपोहनात् विकल्प एव स परप्रतियोग्यवभा
सजः ५५ चित्तत्त्वे स्वे ईश्वरस्य मायाशक्त्या भेदावभासिनी निजशरीरे बुद्धावान्तरे
स्पर्शे तदनीले वाकाशे वस्तुन्येव कल्पितेऽहमिति प्रमातृभावेन विमर्शः
तत्तदाभासमानघटादिप्रतियोग्यपोहनकरणाद्घटोयमितिवद्विकल्प ए
५६ व ॐ करोति चित्तावभासेयमपूर्वाभासादियोजना संस्कारात्कल्पनाप्युक्तापि
भिन्नावभासिनि ५६ विच्छिन्नविच्छिन्नेषु स्वदेहाद्याभासभेदेषु पूर्वाभासा
दवाहंकाराणामैक्ययोजनात्मनः पूर्वावभासस्थितिलक्षणात्संस्काराश्रिता।
प्रमातृव्यापाररूपा कल्पनैव प्रत्यभिज्ञाख्या ५६ ॐ तदेवं व्यवहारेपि प्रभु
र्देहादिमाविशन् भान्तमेवान्तरर्थौघमिच्छया भासयेद्बहिः ५७ आदिसं
र्गे व्यवहारकालेपि वा महेश्वरो मायाशक्त्या देहादिमातृत्वेनाभिनिविश्य
प्रमातर्यन्तर्बहिर्वत्त्वेनान्तःस्थितं विभान्तमेव तत्तदर्थक्रमेणावहीरूपेण करोति शक्त्याभा
सयति यथावभासनेन सर्वार्थादनन्तस्य देहाद्यनाविष्टस्य सतो युगपदहमिदमि
ति सर्वार्थप्रकाशः ५७ ॐ एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपरायणे ज्ञाने वाप्य
न्तराभासः स्थित एवेति निश्चितम् ५८ सर्वसंवित्सु सर्वार्थाभासः प्रमातृ
संलीनः चिन्मयत्ववदात्मरूपेण प्रकाशमानः सदा स्थित एव ५८ ॐ किंतु नैसर्गि
को ज्ञाने बहिराभासनात्मनि पूर्वानुभवरूपस्तु स्थितः स स्मरणादिषु ५९
ज्ञाने बहिराभासनात्मनि तद्रूपे सहज एव चित्तत्त्वस्यान्तररूपो भासः स्मरणादिषु पू
र्वानुभवात्मा ॰ तदेव स्मृतिसंस्कारजोच्यते ६० सैनसर्गिक एवास्ति विक
ल्पे स्वैरचारिणि यथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बुद्धिगोचरे ६१ स्वतंत्रस्य।
विकल्पस्य स्वेच्छया गोचरमपि बुद्धिविषयतापादनेन यथारुचिपूर्वं नभस्तं।
त्वा विमर्शनेन तमेव तं तमसा भासयति सन्निवेशविशेषं च तत्रासावर्थः
सहज एवास्ति ६१ ॐ अत एव यथाभीष्टसमुल्लेखावभासनात् ज्ञानक्रि
ये स्फुटे एव सिद्धे सर्वस्य जीवतः ६२ अपूर्वार्थनिर्माणाज्ज्ञानसामर्थ्याच्च वि।
कल्प एव सर्वस्य सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं च स्फुटं ६२ ॐ या चैषा प्रतिभा तत्तत्प षष्ठमसमा ह्निकम् ६
दार्थक्रमरूषिता अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ६३ तत्तत्पदार्थ
क्रमास्फुरितस्वैषैतैः स्थित एवाभासः सर्वसंवित्कालव्याप्यक्रमानन्त
चिन्मय आत्मैवेतेः प्रमाता स्वातन्त्र्येण प्रमेयनिर्माता तया महेश्वरस्त्व।
६३ ॐ तत्तद्विभिन्नसंवित्तिमुखैरेकप्रमातरि प्रतितिष्ठत्सु भावेषु ज्ञाते
यमुपपद्यते ६४ अनेकसंवित्तितो मुखैरेकप्रमातरि सिद्धस्पली

यभावभेदाः कार्यकारणतादिव्यवहारसमन्वयं भजंते ६४ ॐ देशकालक्रम
जुषामर्थानां स्वसमाधिनां सकृदाभासमानाध्यासावन्यथाकः समन्वयः ६५
स्वरूपस्वभासनेच भावानां स्वात्मपरिनिष्ठितमेव गुणपदेकाभासनिबंध
नस्तेषां समन्वयः सोभिन्नः प्रमात्रूरूपतया कल्प्यते ६५ ॐ प्रत्यक्षानुप लीन
लंभानेतानतिद्भिन्नांश्चापातिनाम् कार्यकारणतासिद्धिहेतुर्नैकप्रमातृजा ६६
कार्यकभणतासिद्धि भावस्वत स्तिद्धिर पि प्रत्यक्षानुपलंभैरेकप्रमा।
त्रन्वेविनसमन्वयमागता समन्विताः प्रत्यक्षानुपलंभाः क्रमिकस्वविषय
मात्रज्ञानपरिक्षीणा नान्योन्यापेक्षतोपलक्षणक्षमाः ६८ ॐ स्वतो येवस्व।
संवित्तिः प्रमाणं स्वात्मसंभवे पूर्वानुभवसंस्कारवेसाधनेसैवनापरम् ६७ पूर्वा
नुभवस्वसंवेदनस्याभावात्स्मृतिस्वसंवेदनमेवानैकार्थाभासमयप्रमातृरूपं।
स्मृतिस्वरूपेश्वप्रमाणे स्मृतेः पूर्वानुभवाभासभावेकार्यकारणभावसिद्धेः
नकार्यलिंगता ६७ ॐ वाध्यवाधकभावोपि स्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम् ज्ञाना।
नामुदियादेकप्रमातृपरिनिष्ठितेः ६८ भिन्नस्वाभासमात्रनिष्ठानां ज्ञानानां।
कोविरोधः तत्कथंवाध्यवाधकत्वमेकप्रमातृविश्रान्तौ तु युक्तम् ६८ ॐ विवि।
क्तभूतलज्ञाने घटाभावमितिर्यथा तथावे शुक्तिकाज्ञाने रूप्यज्ञानप्रमातृवि।
त् ६९ इहभूतले घटो नास्तीति घटाभावज्ञाने केवलभूतलज्ञानमेव शून्यभूत
लस्य घटाभावरूपत्वात् तथैव यद्शुक्तिकारजतयोः अपरस्परात्मकत्वा
च्छुक्तिज्ञानमिति प्रमत्वबाधकम् ६९ ॐ नैवंशुद्धस्य लज्ञानास्तिद्धेनस्याघटा
त्मनः नरूपलब्धियोग्यस्याप्यत्राभावो घटात्मनः ७० केवलभूतलज्ञानाद्भूत
लस्याघटात्मता सिद्ध्यति नतत्त्राघारे भिन्नोदर्शनयोग्योपि घटो नास्तीति ७०
ॐ विविक्तंभूतलं शश्वद्भावानां स्वात्मनिष्ठितेः तत्कथं ज्ञानमात्रं तेन भिन्नस्याभा
वसाधनम् ७१ भूतलमभूतलविविक्तंसदेवतत्कथं तत्ज्ञानं कदाचिदेवतत्रभि
न्नघटाभावं साधयेत् भिन्नघटविविक्तता च भूतलस्य कदाचित्कं रूपं स्यात्।
द्घटसहिततापि कदाचित् स्वरूपं भवत्येवं पदार्थानां सर्वे स्वात्मपरिनिष्ठि
तो साहित्यनतदतिरिक्तम् भयात्मक मेव रूपं ज्ञानमेकं द्व्यंभयात्मकं। पौंभासा
संसर्गात्मकमप्येकाभासे ज्ञानान्तराभावरूपं वस्तुपुनः स्वात्मनिष्ठमेव परि
च्छिन्नतीति न वस्तुवलेन प्रदेशादर्शनात्पदेशासिद्धिवद्घटाभावसिद्धिरभयाभास
ना केकज्ञानात्मककार्याभावव स्यात्र चैवं व्यवस्थानेन प्रतीतिः प्रदेशादर्शनादेवन।
प्यासिद्धेः ७१ ॐ किन्त्वालोकचयोन्यस्य स्पर्शो वा स्यादिको भवेत् तत्रास्तिसाधये
त स्य स्वज्ञानमघटात्मताम् ७२ प्रदेशो ह्यालोकप्रसरेभन्नमसेस्य स्य स्यादिकंस्य
र्शो वा घटरूपस्पर्शाभावात्मकमनन्यथालोकादिद्घटाभावो त्रास्ति घटो नास्ती
ति व्यवहतं युक्तम् ७२ ॐ पिशाचः स्यादनालोको ह्यालोका अनन्तरे येणा अर्ह।
त्पाम् तलस्याकारनिषेधः समर्वणा ७३ नचैवमालोकस्यपिशाचान्यत्वात्

प्र॰
भि॰ हृ॰
५

चपिशाचनिषेधप्रसंगः सदृशरूपेणान्यत्वेपियथाम्भूगोलकस्यान्तरनिवार्य
स्तथालोकस्यान्तरेनतस्मात्समानमतस्त्वाभास्यन्तेपिनादृश्यत्वाभावसिद्धिः ७३
ॐ एवंस्मृतिविदाभावरूपाशुक्तिमतिर्भवेत् नत्वादिवज्जनतद्वासः स्यादप्रामाण्य
वेदिका ७४ शुक्तिज्ञानमेवरजतज्ञानाभावरूपंसिद्ध्यति तदानीन्तनशुक्ति। ज्ञानानुभवे न भिन्नस्य रूप्य॰
ज्ञानस्याप्रामाण्यपसा ७४ ॐ पर्यसिद्धेरपिभवेद्बाध्यानैवान्यमानतः स्वसंवेदन
सिद्धान्तयुक्तामेकप्रमातृजा ७५ शुक्तिज्ञानकालेचनपूर्वरजतज्ञानमस्ति
नतस्याप्रमाणत्वसिद्धिरितिनानुमानेनबाधा एकप्रमातृमयसंवेदनत्वेकेद
शावष्टम्भमयज्ञानमस्मत्वेदभासनान्यिष्यति पश्चात्संवादप्रत्यहेस्व।
संवेदनेपूर्वस्यापितस्याभासनादेकप्रमात्राप्तमितरदन्यत्वेतिभवतिसंवा
दोप्येकप्रमातृकृतः ७५॥ ॐ इत्थमत्यर्थभिन्नार्थावभासखचितेविभौ
समलोविमलोवापिव्यवहारोनुभूयते ७६ मायाशक्त्याभेदविषयोयंसर्वो
व्यवहारः तथाज्ञानिनोशुद्धोज्ञानिनोनुमलिनस्तन्नद्भिन्नार्थावभासभाजि
अनुभवाह्निक ॥ अ॰ १॥
भगवतिसमस्याव्यतेनभवेन ७६ ॐ तात्कालिकाक्षमासस्वसापेक्षाःकेवलं
क्वचित् आभासाअन्यथान्यत्रत्वन्यान्यनमसादिषु ७७ आभासाःकदाचि
त्वविशिष्टप्रत्यक्षाविभाग्येरयमितिव्यवहारहेतोरेवंघनमसादौनपूर्वान्वभवो
चिताः ७७ ॐ विशेषोर्थावभासस्यसत्तायांनपुनःक्वचित् विकल्पेषुभवेद्भा
विभवद्भूतार्थगामिषु ७८ सत्स्वप्येतानुरूपेषुप्रत्यक्षग्रहणातिषुस्वतन्त्रेषु
वान्येषुविकल्पेषुकालत्रयविषयेष्वर्थावभासेनेत्तत्स्यएवावस्थितः ७८ ॐ स्व।
रोदिषुचसोरोदिहेतष्वपिचवस्तुषुअवभासस्यसद्भावेप्यतीतत्वात्तथास्थितिः ७९
सुखदुःखाद्याभासास्तस्यापनाभासासुसंवेदनान्तःसन्तोपितनथाह्लादिमयी
स्थितिंकुर्वन्त्यतीतत्वाद्बहिस्तदानीमभावात्तदाचविशिष्टानांचतथाकारित्वात् ७९
ॐ गाढत्वमुल्लिख्यमानेनविकल्पेनसुखादिके तथास्थितिस्तत्वैवस्यात्स्फुट
मस्योपलक्षणात् ८० क्वचित्त्वियत्तविशेषात्स्वतेत्रकल्पेल्लिखितेस्फुटमेवसु
खादिजाते तथाविकासादिहेतुः ८० ॐ भावाभावावभासानांबाह्यतापिविधि।
ष्यते नात्मासन्नाततस्तेषामान्तरत्वंसतांसदा ८१ भावाभावावभासानामा
वाभावविषयाणामवहीरूपत्वेपिसन्नामेवस्वरूपादौ बाह्यत्वेहितेषामपापि।
नस्वरूपमभावाभासस्यान्तःसत्तायामपिबहिरभावात्तथात्वम् ८१ ॐ अन्त
रत्वात्समात्रैक्येनैषांभेदनिबन्धना अर्थक्रियापिबाह्यत्वेसाभिन्नाभासभेदतः ८२
अन्तस्त्वमर्वेषामेवनीलसुखाद्याभासानांसचसर्वत्वेपिप्रमातृमात्ररूपत्वात्का
र्यकारणादिभेदाअयातार्थक्रियाप्रमातृभेदेपिबोधचालुवपत्वादिभेदनाभास
भेदादाभासाभिन्नार्थकारितापिभिद्यतेरूपादीनाम् ८२ ॐ चिन्मयत्वेवभासा
नामन्तरेवस्थितिस्सदा मायायाभासमानानांवाह्यत्वाद्बहिरप्यसौ ८३ चित्स्व
रूपत्वेनाभासानांसदान्तस्त्वएवस्थितिः मायाशक्त्याबहिःप्रत्यक्षत्वे।

न प्रकाशमाने च प्रकाशाद्यतिरिक्ते च बहिराभासः स्यात् तद्यतेत तदापि तेषा
मान्तरत्वमेव सिद्धत्वादीनां भावानामपि ८३ ॐ विकल्पेयोयमुल्लेखः सो
पि वाह्यः पृथक्प्रथः प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यं ततो भेदो हि वाह्यता ८४ विक
ल्पे घटाद्युल्लेखस्यान्तरत्वायोगाद्बाह्यत्वमाभासभेदादस्त्येव अहं विमर्शी
यान्तरत्वमिदमिति तु वाह्यता एवं घटादीनामुभयी वाह्यान्तःकरणद्व
यीवेद्यता स्वावादेस्त्वेकान्तःकरणावेद्यतैव ८४ ॐ उल्लेखस्य सुखादेश्च
प्रकाशो वहिरात्मना इच्छातो भर्तुरध्यक्षरूपो घटादिवद्वायथा ८५ उल्ले
खस्य सुखदुःखादीनां चेश्वरस्य साक्षात्काररूपो वाह्यः प्रकाशः ८५
ॐ तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मा
तैकः स इति स्थितम् ८६ तन्नहिच्छिन्नसंविदत्तमन्यानन्यव्यवहारपक।
स्वप्रकाशात्मा तदनुसंधानरूपस्सएवैकः प्रमाता परमात्मसंज्ञः ८६
ॐ स एव विमर्शत्वेन नियतेन महेश्वरः विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रियेय
तः ८७ स परमात्मा चिद्रूपो विमर्शात्मनैव स्वभावेनाव्यभिचारिणा
महेश्वरः चित्तत्वस्य विश्वात्मनः शिवसंज्ञस्याहं विमर्शेनैव शुद्धे ज्ञानक्रि
ये भिन्नाभिन्नेत्येकार्यगतेनेवेश्वरस्य शुद्धाशुद्धे भिन्नार्थविषयत्वेपि सः
सत्वरजोवृत्तिरूपे प्रकाशप्रवृत्तिसंज्ञे तमसा संकुचिते अशुद्धे एव ज्ञानाधि
कारः ८७ ॐ अत एव यदप्युक्तं क्रियानैकस्य सक्रमा एकेत्यादि प्रतिक्षिप्तं
तदेकस्य समर्थनात् ८८ एकचित्तत्वसमर्थनादेकस्यैवापि व्यापारएकएव
वेति क्रियाप्युपाहृता रूपणा ८८ ॐ सक्रमत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः का
लशक्तितः घटते न तु शाश्वत्याः प्राभव्याः स्यात्प्रभोरिव ८९ मायाशक्ते
र्भिन्नावभासातो क्रियाकालशक्तिवशात्सक्रमा न त्वात्मविमर्शरूपानादि
निधनाप्रभोः स्वभावभूता ८९ ॐ कालः सूर्यादिसंचारस्तत्पुष्पादिजन्म
वा शीतोष्णे वाथ तल्लक्ष्यः क्रम एव स तत्त्वतः ९० भासामसिद्धा क्रियाकालः
शीतादि वा तदुपलक्षितः सर्वभिन्नावभासमानाभावोपाधिभूतः क्रम एवा
सौ तस्यैवोपयोगात् ९० ॐ क्रमो भेदाश्रयो भेदोप्याभाससदसत्त्वतः आभा
ससदसत्त्वेन चित्राभासकृतः प्रभोः ९१ अन्योन्याभासस्वरूपभिन्नभावावभा
सैव चित्रक्रियैव प्रभोर्भावेषु क्रमहेतुः ९१ ॐ मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रमम् आ
भासयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात् कालक्रममपीश्वरः ९२ अनेकस्यान्योन्य
भेदाभासाद्देशक्रमः क्रियास्वेन कालक्रमोपि एकस्य तद्भावस्य तत्तज्जन्मसं
तापरिणामादिक्रियाभेदात्कालक्रम एव ९२ ॐ सर्वज्ञाभासभेदोपि भवेत्का
लक्रमाकरः विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मातुर्भातस्य नो सकृत् ९३ सर्वज्ञा
येवि विच्छिन्नावभासः शून्यदेहादेर्प्रमातुः कालक्रमाभासहेतुः सहिमाक्रा

पद्मुख्यमधि
कम्भोक्ता।
द्विकिक
वःभामधुः

प्र० लोनतथावदानींभासते स्मृतिंविहायस्ववर्तमानापेक्षयाचाऽभासोभूतभवि
सि० वृ० ष्यत्त्वेनव्यवहरति सहक्रमिमानस्यानवभासमानक्रियाविच्छेदादव्यावर्तिगणा।
८ नाभावादात्मनीवार्थेष्वपिनकालभेदः ९३ ॐ देशक्रमोपिभावेषुभातिमात।
हितात्मनः स्वात्मेवस्वात्मनापूर्णाभावाभानस्यमितस्यतु ९४ परिमितप्रमा
तारमपेक्ष्यभावास्ततोऽन्योन्यंचभिन्नाः इत्यादिव्यपदेशभाजस्तत्प्रकाशैकरू
पत्वेनत्वीश्वरस्यतत्काण्डप्रकाशघनस्यनात्मनोभिन्नेहदंवान्योन्यतोवाकिं
चिद्भाति ९४ ॐ किंतुनिर्माणशक्तिःस्याप्येवंविदुषईशतुः तथाविज्ञा
यविज्ञेयभेदोयदवभास्यते ९५ एवंपूर्णतयाप्रकाशमानस्यापिपरमे
श्वरस्यसैषास्यैशक्तिर्यज्ज्ञातृज्ञेयस्वभावाभावाः स्वतोऽन्योन्यंचविभागे (क्रियाधिकारे
नावभास्येते नचतथावभासेनस्वरूपस्थितिस्तिरोधीयते ९५ ॐ क्रिया प्रथममा
सामान्यसंबंधद्रव्यदिक्कालबुद्धयः सत्यास्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेका ह्निकम् ॥१॥
श्रयामताः ९६ क्रियावदन्येपिसंबंधादयः एकानेकविषयापिसत्याभा
साः सर्वदोपयोगिनामेषामर्थवत्त्वेनापरिहरणीयत्वात् ९६ ॐ तत्रैक
मान्तरं तत्तद्देवेन्द्रियवेद्यताम् संप्राप्यानेकतांयातिदेशकालस्वभा
वतः ९७ अभिन्नमेवतत्त्वं अन्तर्बहिराभासभेदादेकानेकंबहिर्देशका
लस्वभावभेदाभासस्यस्वभेदभासानामनेकत्वात् ९७ ॐ तद्वदालम्बनात्
तामनोऽनुव्यवसायिसत् करोतिमातृव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ९ ८
मध्यस्यतथान्तर्बहिस्तत्त्वविषयामानसाः क्रियादिकल्पनामातृव्यापार
रूपाः ९८ ॐ स्वात्मनिष्ठाविविक्ताभाभावाएकप्रमातरि अन्योन्यान्वय
रूपैक्याद्युक्ताः संबंधधीपदम् ९९ राज्ञःपुरुषइत्यादिसंबंधधियोन्त
स्समन्वयादैक्यं बहिस्संबंधिभेदंचालम्बन्ते ९९ ॐ जातिद्रव्यावभासा
नांबहिरेकरूपतो अक्रमैकदेशातभेदंचाप्यालम्बन्तेविकल्पनाः १००
गावश्चेमेइतिचमतयोबहिरपिगोमात्रैकत्वतत्क्रमविशेषाकाराभासे
कंस्वलक्षणंव्यवभासवक्रत्वेचपरामृशन्ति १०० ॐ क्रियाविमर्शावि।
षयः कारणानांसमन्वयः अवयव्यपिसज्ञावान्वयालम्बादिगादिधीः १९
काष्ठस्थालीदेवदत्तादनातोपचतीत्यत्रसमन्वयादहिर्भेदाच्चैकानेक
विषयाक्रियामतिः देशकालक्रमोपिभातिभावानामवयवपिसहू
पाणामन्योन्यापेक्षसमन्वयभेदएव तथैवैकानेकमयः जातिद्रव्यक्रि।
यासंबंधादिमतयः सर्वापेक्षसंबंधविशेषसमवायविषयाएव १०१
ॐ एवमेवार्थसिद्धिस्स्यान्मातुरर्थक्रियार्थिनः भेदाभेदवताऽर्थेनतेनतन्न
भातिरीदृशी १०२ एकानेकरूपैरेवक्रियादिभिरवभासमानस्तत्स्वरूपः
प्रमातृतद्दर्शिनोर्थक्रियासंवादः ततोनतत्तद्द्वयोर्भ्रान्ताः १०२ कावात

भेदाभेदविमर्शनेन द्वितीयमाह्निकम् ॥ इदमेतावदित्येवं यद्वशा-
द्व्यवतिष्ठते वस्तु प्रमाणं तत्सोऽपि स्वाभासोऽभिनवोदयः सोऽन्तस्तथाविम-
र्शात्मा देशकालाद्यभेदिनि एकाभिधानविषये मितिर्वस्तुन्यबाधिता ॥
यदायत्ता हि वस्तुनः स्वरूपाणां नित्य— दिविशेषेणावस्थाप्यमानता
स प्रमातुः स्वचेतार्थवस्त्वाभास एवास्थित इति प्रमाणम् स एव चाभासोऽय
मिति नित्यमुदितः तथैव स्वरूपक्रियाभिनवत्वेन च प्रमातृरूपावष्टंभे विमर्श
रूपतामापन्नो विमर्शोऽभेदान्तःसार्येकैकशब्दवाच्यपृथक्करणोऽवतिरस्कृत
देशादिभेदेन स्थिताभात एवमाभासरूपे वस्तुनि स्वकार्येऽर्थक्रियापन्नेः
प्रमाणान्तरेणावाधितस्थैर्यः प्रमितिः प्रमातृव्यापारः ४ ५ यथारुचि य
थार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते आभासभेद एकस्मिन्नप्यर्थे यानसाधिते ॥
एकस्मिन्नेव चैकप्रत्यवमर्शसामर्थ्योपपादिते वस्तुनि स्वेच्छावशादर्थित्वा
नैराश्याद्वानैपुण्यवशाद्वावभासभेदाः ६ तथा हि दीर्घवृत्तोर्ध्वपृथुबुध्न।
चालनतादिभिः यथावभासाभिद्यन्ते देशकालाविभेदिनः ॥ तथैवमेघट
इत्यकोचनोज्ज्वलतादयः आभासभेदाभिमतार्थकारिणस्तदर्थिनः ॥ एकस्मि
न्नेव घटादावर्थे तत्तद्विविधिप्सावशाद्दीर्घतावृत्तता पारिमाण्डल्यादि चाभाति
चित्रकल्पध्यानच्छायामात्रार्थितायां पृथुबुध्नोर्ध्वमात्रं भाति न कार्था
र्थितायां तद्व्यत्नेग्नास्वमाणस्य पृथुषाभ्रममात्रमेव कस्यचिदाभासते न हि द
स्तुतासीत्यापि मणिरूप्यादिविशेषव्यभावः स च तथाभियमानोऽपि देशका
लभेदं न स्पृशति तथैव घटे एवमस्त्रीत्वाभासोऽन्याहृतेव एतावतेनार्थार्था
र्थमात्रसाधारणः स्तनाभात्रसाधनमन्यायामर्शोद्यर्थक्रियाकारीति तेनैव घट इति
चाभासोऽन्तर्वहिष्करणज्ञेयः पृथुबुध्नोदराकारार्थसामान्योऽन्य एव यः एतादि
शुनास्ति कांचन इति च स्यामयात्स्नाशुनास्तितद्यार्थितादिवशादेकैकरूप
वज्ञायेत एकैकस्याभासाभास एकैकशब्देन व्यवहारार्थं तत्तन्नियतार्थक्रि।
यार्थिभिः घट इति सत्त्वाभिधीयते न कांचन इति वृत्ताभासमेवेत्युक्ता
दिसाधारणो देशादिरहितस्तथैव वचनतोऽर्थक्रियाभिन्ना ८ आभासभेदाद्व
स्तुनो नियतार्थक्रिया पुनः सामानाधिकरण्येन प्रतिभासादभेदिनाम्
एकस्मिन्नेव स्वलक्षणेऽन्याभासे नियतशक्त्याकार्यनियमिते तथाभूतानेक
ककार्यकृदाभासभेदाधिकरणमेकं च सामानाधिकरण्याभासवशाद्वस्तु तेक
त्वे एकता हि सामानाधिकरण्यम् ९ ॥ हृष्टदीपप्रकाशान्तेत्यातसामान्येय
था प्रतिहृह्यावभासानामेककार्यीतथैक्यधीः ॥ भिन्नाः प्रदीपप्रभाप्रतिभा
गेनावभासन्ते नदीप्रवाहाः सिंधुद्वेशानके चेतनेतरताः तथापि लक्ष्य महत्त्वप
टाद्यवभासाः परस्परानुप्रवेशात्समाः तत्सुनीलपीताद्यवभासाः तत्तदेकका

ई.
श्व प्र.
ज्ञा. टी.
७

यैकदृग्याभासस्वभावेनकल्प्यतेप्रत्यक्षएवतत्सामानाधिकरण्यम् १०९
ॐ तत्रापि विशिष्टैव ह्यादौ कार्यकारणतोष्मता तत्र क्वचिद्धार्थता दान्यप्रमाण
देकतो मातः ११० कदाचिद्देशादिसहभावावच्छिन्नस्वलक्षणरूपविशेष।
स्यारोपेनैकसामान्यरूपार्थाभासमात्रएव त्रैलोक्यत्रैकाल्यगामित्वेन निज
प्रमाणादेकस्मादेव विशिष्टकार्यकारणतोर्धभागग्निशब्दवाच्यतासि
द्धिः ११० ॐ मातृदेशादिकाध्यक्षान्तरभित्स्वलक्षणा तात्कालिकी प्रवृत्ति
स्यादर्थिनो ऽनुमानतः ११ कायप्रवृत्तिपुनर्देशकालादिप्रत्यक्षभेदा
माहित्य तत्स्वलक्षणप्रतदर्थितयाप्रमाणास्मृहादेवानुमानादपि यस्मि
प्रत्यक्षविशिष्टादेव प्रवृत्तिः ११ ॐ हृतान्तिकतया स्थानापरोक्ष्यक्षता
मता वाह्यान्तरतयादेहव्यंजकस्यान्यथापि वा ११२ ॐ भिन्नावभासच्छाया
यामपि स्यात्पावभासतः एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमनिवारितम् ११३
हृतान्तिकादिषु स्फुटत्वास्फुटत्वादिना वहिरन्तश्चत्वेन वा भासस्य छाया
मात्रे भेदे ऽपि तोय[illegible]भावरूपप्रत्यवमर्शैक्यादर्थानामेकत्वमपवाधितम् ११
ॐ अर्थक्रियापि सहजा नार्थानामीश्वरेच्छया नियता सा हि तेनास्या नाक्रि
यातो ऽन्यथा भवेत् ११४ उष्णत्वघटादीनां वाह्यार्थक्रियाविरहे ऽपि घटादि
तैव स्वाभाविकत्वात् सर्वस्वरूपाणां प्रमाणेन नियमितायाः ११४ रजते का[illegible]म
र्थो ऽपि शुक्तौ न रजतस्थितिः उपाधिदेशासंवादाद्धि चेद्दृष्टे ऽपि न सो ऽन्यथा ११५
रजते शुक्तौ च रजतविमर्शैक्येन रजतत्वे ऽपि पुनः शुक्तिदेशासंगतिवाधेन
नापि संवादाभावाद्धेतुश्चेत् स्थैर्याज्ज्ञानाद्धि चेद्दृष्टे ऽपि न सोदेशासंवादान्नि
ष्या ११५ ॐ गुणैः शब्दादिभिर्भेदो जात्यादिभिरभिन्नता भावानामित्थमेक
त्र सर्वत्रैषुपपद्यते ११६ भावानां शब्दस्पर्शरूपरसस्यादिना भेदो ऽन्यैः जात्या
दिना चैकताद्यप्रतन्मयमानः प्रमातैक्ये घटते अन्योन्यभेदव्यवस्थापन
मेयानां यत्ना ११६ ॐ विश्ववैचित्र्यचित्रस्य समभित्तितलोपमे विरुद्धाभावसं
स्पर्शे परमार्थसतीश्वरे ११७ ॐ प्रमातरि पुराणे तु सर्वदाभातविग्रहे किं प्र
माणं नवाभासः सर्वप्रमितिभागिनि ११८ अपूर्वाभासस्यासिद्धस्य साध
नाभिन्न्यावभासिनः प्रमातृप्रमाणपयोगः न तत्र वा वभासितानन्य माण
स्वात्मा मेसप्रमाणमनन्य सु स्वात्म तस्यात्मनः सदासिद्धस्य केवलेछिन्नः प्रमितौ
स्वातन्त्र्याद्वमातैव तत्तद्विचित्रविमर्शाभासास्मिन्त्स्यायिनिर्वाधवितेनोपपद्यते
तदिच्छा तो परावभासमानार्थानां तन्मात्रेहरूप संपोचमयाशक्तिव शाउन्म।
ज्जनं निमज्जनं च तत्स्यायापराधीनासमासदानन्तीस्तानतीविरुद्धस्याकम्
धस्याभावादियोगात्सो ऽपि यावदुपदिश्यते भावाभावाभ्यां तावत्स एव प्रमा
तां भजते उपदिदिक्षोरभावादुपदेशानुपपत्तिः ११८ ॐ अप्रवर्तितपूर्वे

त्रो केवलं मूढभावशात् शक्तिप्रकाशेनेशादिव्यवहारः प्रवर्त्तते ११९॥
मायाख्यमोहवशात्केवलमस्मिन्नात्मनि प्रमातृरूपे शिवस्यादिव्यवहा
रो येन प्रवर्त्तितः सत्युक्तसातेश्यादिहेतुप्रदर्शनेन भावनाद्युपदेशाय स्था
प्यते ११९ ॐ एष चानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् भावानिच्छावशा
देषा क्रियानिर्मातृतास्य सा १२० प्रमाता चिद्रूपोऽनन्तशक्तिरीश्वरः स्वे
च्छावशान्नानाभासानाभासयेत् सैवेच्छाशक्तेः निर्मातृताख्या क्रिया
तस्य १२० जडस्य तु न सा शक्तिः सत्ता यदसतः सतः कर्तृकर्मत्वनैव कार्य
कारणतायतः १२१ जडं प्रधानपरमाणुवीजादि तु न शक्तमसतो निर्मा
णे कर्तृत्वमेव हि कारणत्वं कर्मत्वं च कार्यत्वं न त्वन्यत् १२१ ॐ यदसत्त
दसद्युक्ता नासतः सत्त्वरूपता सतोपि न पुनः सत्तालाभेनार्थो यचोच्यते १२२
कार्यकारणता लोके सान्तर्विपरिवर्त्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्या
पि शक्तितः १२३ असतः सत्त्वभावता वितथा सतश्च सिद्धा सिद्धस्य वा
न्तर्वाह्यान्तःकरणद्वयीवेद्यतापादनमीश्वरेणोत्पादन १२३ ॐ एवमेका
क्रिया सैषा सक्रमान्तर्वहिः स्थितिः एकस्यैवोभयाकारसहिष्णोरुपपा
दिता १२४ सैषा क्रियान्तर्वहिः स्थितिरूपतया सक्रमाप्येकस्य स्वसंवि
त्सिद्धस्य कर्तुराभासच्छायाभेदेनैकत्वेन प्रत्यवमृश्यकर्मणश्चैकस्य सं
बंधिनी तदभिन्नाश्रयत्वादेकत्वेन साधिता १२४ ॐ वहिस्तस्यैव तत्का
र्ययदन्तर्यदपेक्षया प्रमात्रपेक्षयाचोक्ताद्वयी वाह्यान्तरस्थितिः १२५
अर्थस्य वाह्यतापादनं ततो वाह्यता कार्यता चेकापेक्षया प्रमातारमपेक्ष्य चा
न्तर्वहिर्व्यवहारः ॐ मातैव कारणं तेन स चाभासद्वयस्थितौ कार्यस्यास्थि
तये वैकल्पदेकस्य क्रियोचिता १२६ एवं प्रमातैव कारणं स च वाह्यान्तरका
र्याभासक्रमैकत्वेनैवमप्येकस्य कर्तुः क्रिया सिद्धा १२६ ॐ अत एवा
ङ्कुरेपीष्टा निमित्तं परमेश्वरः तदन्यस्यापि बीजादेर्हेतुता नैव युज्यते १२
वाह्याभासतापादनमुत्पादनमिति चिद्रूपस्यैव कारणता ततोऽङ्कुरादौ
निमित्तकारणत्वेनेश्वरः केश्चिदिष्टः न चापि बीजादेर्जडस्य कारणता निर
न्वसेयानस्य युक्ता २७ ॐ तथा हि जडभकारोसावैश्वर्यैव व्यवस्थया तत्तद्
दादिसंस्कारः क्रमेण जनयेत्तद्दृढम्" ॐ अकाररूपे प्रमातरि कारणे स्थितौ
पिस्दादिसंस्कापेक्षया घटस्येश्वरकृतनियतिसंज्ञमर्यादया न स्वभा
वेन २८ २९ योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशात्मनः घटादि जायते तत्तत्स्थि
रस्वार्थक्रियाकरम् ॥ मृदाद्यनपेक्ष्य योगिनामिच्छामात्रेण घटादेः स्थि
रस्य घटाद्यर्थक्रियाकारिणश्च निर्वृत्तिः ३० योगिनिर्माणताभावे प्रमा
णान्तरनिश्चिते कार्यहेतुः स्वभावो वा न एवोत्पत्तिमूलजः ॥ अत एव का

क्रियादिकारेमानतत्त
लक्षणनिरूपणांतरतृ
यमाह्निकम्
२

प्र०
सि० ९६
८

र्यस्वभावोवातदन्यत्वनिर्भासोयोगिनिर्मितत्वाभावनिश्चयाभावोहेत्वाभा
सत्वनिश्चयेनपुनरीश्वरनिर्माणपक्षेद्वयाहेतुतास्यात् ३१ भूयस्तत्तन्मात्रे
कवह्न्याभासादितोभवेत् परोक्षस्याप्यपिपतेर्धूमाभासादिक्तनम् ॥का
र्यमव्यभिचार्यस्यलिङ्गमन्यप्रमातृगात् तदाभाससत्तदाभासादेवत्वपिपा
तेःपरः ॥ वह्न्याभासस्फुरणपूर्वकोपिजायमानोधूमाभासोह्रदादौनिय
तशक्त्याकृतसामर्थ्यादग्न्याभादेवतत्तदेशगततत्तन्मात्रत्वसाधारणात् ।
सैवसोव्यभिचारेणगमकः जातस्तु स्वधूमाभासस्तद्वह्न्याभासस्यान्त
परित्यागात्तत्त्वमात्रत्वकरणाद्धूमाभासादेव अस्मिन्सतीदमस्तीतिकार्यका
रणतापियासाम्यपेक्षाविहीनानांजडानांनोपपद्यते ॥ अस्मिन्सतीदंभवती
तिनियतेपौर्वापर्येकृतिकारोहिएतद्द्वययोरकार्यकारणयोरप्यस्तीतिपूर्व
स्यसामर्थ्यपरस्यसत्तेतिस्यात्कार्यकारणभावः तत्त्वापेक्षारहितानांजडानां
नयुक्तंपरावेदनस्यात् पूर्वस्यसामर्थ्यपरस्यसत्तानैवेवंकिंचिद्भक्तंस्यात् न ।
चपूर्वस्यसामर्थ्यलक्षणःस्वभावःपरसत्तारूपः ३४ नहिस्वात्मैकनिष्ठानामन
नुसन्धानवर्जिनाम् सदसत्तापदेष्वेषसामर्थ्यः प्रकल्पते ॥ सदसद्वाकार्यकारण
मप्यात्मपर्यवसितेजडमवभेधानस्वत्वेनान्यापेक्षस्वभावेनतत्स्वतान्त्रप्रया ।
नापेक्षामयोगणविभक्तर्ष्योद्घटते ३५ अतएवविभक्तार्थः प्रमात्रेकसमा
श्रयः क्रियाकारकभावाख्योयुक्तोभावसमन्वयः ॥ एकप्रमातृसंलग्नत्व
क्रियाकारकभावाख्योविभक्तार्थोभूमिबीजोदकादीनांसमन्वययोयुक्तोनत्व
पृथक्त्वोन्यःकार्यकारणभावः ३६ परस्परस्वभावस्यैककार्यकारणयोरपि एक
त्वमेवभेदेहिनैवान्योन्यस्वभावता ॥ कार्यकारणयोरन्योन्यरूपत्वेपैकत्वेव
स्यान्नतद्भावः ३७ एकात्मनोविभेदेनक्रियाकालविभागिनी हेतोःस्या
त्कर्तृतैवेवंतथापरिणामतया ॥ एकस्वभावस्यभेदेनस्थितिःपरिणा
मःकालकलितःक्रियैवततःपरिणामस्वतंत्रस्यशक्तिमतःकर्तृतैवहेतु
ता ३८ नचयुक्तंजडस्यैवंभेदाभेदविरोधतः आभासभेदएकत्रचिदात्मनित्व
युज्यते ।३८ जडस्याभिन्नात्मनोभेदेनावस्थितेर्विरोधादयुक्तम् स्वच्छेचिदात्म
न्येकस्मिन्नेवैकप्रतिबिम्बधारणेनाविरोधाद्युज्यते ३९ ओंवास्तवेपिचिदेकत्वे
नस्यादाभासभिन्नयोः चिकीर्षालक्षणैकत्वपरामर्शविनाक्रिया ।३९ एक
स्मिंश्चिन्नेवेष्येकस्सदाभासभेदोनघटते नचतत्रक्रियात्वं यदात्तसचिदात्मात
याचिकीर्षयापरामृश्यान्बहिराभासयति तदातद्घपपद्यते जडस्याप्यस्ति भवती
त्यस्यामपिसत्ताक्रियायांवमृषायोगेनसातेर्याभावादकर्तृत्वं तेनप्रमातैव
तेभावयतितेननतेनवाहिमाचलादिरूपेणसभवतीत्यत्रपरमार्थः ।३९ ओं३ ।
स्येतथाघटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोरेवमिच्छैवहेतुताकर्तृताक्रिया १०
चिद्धपुषःस्वतंत्रस्यविश्वात्मताकर्तृमिच्छैवजगत्प्रतिकारणताकर्तृतारूपासे

वक्रियाशक्तिः एवंचिद्रूपस्यैकस्यकर्तुरेवचिकीर्षाख्याक्रियामख्यातानाकर्तृत्वेक
मौक्तिकमृदीनांकर्तृत्वमुपचारतः १५०॥ ओं क्रियाधिकारःसमाप्तः ॥ चतुर्थमाह्निकम् ४।
ओं एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः क्रियाकालक्रमानुगा मातुरेवतदन्योन्यावियुक्तेज्ञानकर्मणी ।५१
प्रमातुरन्तःस्थितस्यात्मनोबहिष्कारएवक्रमावगताक्रियेतिपरस्पराविरहितेतस्य
ज्ञानक्रिये १५१ ओं किन्त्वान्तरदशोद्रेकात्सादाख्यंतत्त्वमादितः बहिर्भावपरत्वेतुप
रतःपारमेश्वरम् १५२ ईशितान्तर्बहिःस्थितावन्तर्भावग्राह्यान्येषुनःसादाख्येत
त्वमपरंबहिर्भावोद्रेकादैश्वरम् १५२ ओं ईश्वरोबहिरुन्मेषोनिमेषोन्तःसदाशिवः
सामानाधिकरण्यंचसद्विद्याहमिदंधियोः १५३ उन्मेषनिमेषौबहिरन्तःस्थितीएवे
श्वरसदाशिवौबाह्यान्तरयोर्वेद्यवेदकयोः एकचिन्मात्रविश्रान्तेरभेदात्सामाना
धिकरण्येनेदंविश्वमहमितिविश्वात्मनोमतिः शुद्धविद्या ५३ ओं इदंभावोपपन्नानां
वेद्यभूमिमुपेयुषाम् भावानांबोधसारत्वाद्यथावस्त्ववलोकनात् ५४ भिन्नवेद्यप्र
माविदन्तयाहन्तयामापादितानांभावानांचिन्मात्रसारत्वादहमिदमितितत्त्वप्र
तिपत्तिःशुद्धतात्त्विकी ५४ ओं अत्रापरत्वंभावानामनात्मत्वेनभासनात् परताहन्त
याच्छादात्परापरदशाहिसा ५५ अत्रैदन्तामतेरपरत्वमहन्तयासर्वस्यवेद्यस्याच्छा
दनात्परतेतिपरापरावस्थेषा ५५ ओं भेदधीरेवभावेषुकर्तुर्बोधात्मनोपिया मा
याशक्त्येवसाविद्येत्यन्येविद्येश्वरायथा ५६ बोधकर्तृतामयस्यापिभेदेनविश्व
स्यवेद्यतेतिकेचित् मायाशक्तिरप्यवाविद्यासंसारोन्मीलनात् तत्रस्था
मंत्रेश्वरविद्येश्वराः ५६ ओं तस्यैश्वर्यस्वभावस्यपशुभावेप्रकाशिका विद्या।
शक्तिस्तिरोधानकरीमायाभिधापुनः ५७ संसारिणामैश्वर्यस्यात्मनःप्रतिभि
ज्ञानेविद्यायापशुभावेमायया ५७ ओं भेदेत्वेकरसेभातेहन्तयानात्मनीक्षिते ।
शून्येबुद्धौशरीरेवामायाशक्तिर्विजृम्भते ५८ यदाभावाभेदेनेदन्तयैवंभासन्ते
हमितिप्रमातृत्वेनचदेहादिस्तदाविपर्ययहेतुर्मायाशक्तिर्विमोहिनी
नामविजृम्भा १५८ ओं यश्चप्रमाताशून्यादिःप्रमेयव्यतिरेकिणि मातामेयः
सन्कालादिकपंचकवेष्टितः १५९ यश्चव्यतिरिक्तप्रमेयजातेप्रमाताशून्या
दिःसइदमितिवेद्यएवसन्ततःकालाद्यैःपंचभिस्वपरतंत्रीकृतः तत्रकाकला
हर्तेमानाभासेननतस्यक्रमविच्छिन्नसंभवः नियतेःकार्यकर्मफलनियमः रा
गाद्वेषादिषंगः विद्याकलाभ्यामचिदात्मनोप्तत्रस्यापीषज्ज्ञानक्रियेचिन्त्या
नैयतुरूपे १५९ ओं त्रयोविंशतिधामेयंयत्कार्यकरणात्मकं तस्याविभागरूप्येकं
प्रधानंमूलकारणं १६० ओं त्रयोदशाविधाबाह्याबाह्यान्तःकरणावली कार्यव
र्गश्चदशधास्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः १६१ कार्याणिहियाशब्दस्पर्शरूपरसगंधानिसू
क्ष्माणितन्मात्रसंज्ञानिपंच अन्योन्यबृंहणानासंबंधेनस्थूलानिपृथिव्यादिसंज्ञानि
तान्येवपंचश्रोत्रत्वगक्षिजिह्वानासिकेतिपंचबुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपा

भ्री
मि हृ०
९

रूपस्यानि पंचकर्मेन्द्रियाणि । मनो बुद्ध्यहंकारा इति त्रियान्तःकरणमिति त्र।
यो विंशतिभेदस्य कार्यकारणात्मनः प्रमेयस्य मूलम् मूलं अनेकाविभागदशा प्रधा
नाख्या १ ५१ ॐ तत्त्वे तन्मात्रतामात्रस्थितौ रुद्रोऽधिदैवतम् भिन्नप्रमेयप्रसरे ब्रह्म
५० विष्णू व्यवस्थितौ ५२ ॐ मूलं च बुद्ध्यहंकारपर्यन्तं सूक्ष्मदेहमयं प्रमात्रमात्रे स्थितौ । ज्ञानाधिकारे प्रथमम् आह्निकम्
अन्यप्रमेयोपसंहारे रुद्रोऽधिष्ठाता भिन्नप्रमेयाभासे सर्गस्थितिहेतू ब्रह्मविष्णु ।५२
ॐ एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः विद्याभिज्ञापितैश्वर्यश्चिद्घनो मु
क्त उच्यते ५३ मायीयशून्यादिप्रमाता नियतिनियमितः संसारी विद्यावशाद
त्मतत्त्वाभिज्ञतया मुक्तः ५३ ॐ स्वांगरूपेषु भावेषु प्रमाता कथ्यते पतिः मायातो
भेदिषु क्लेशकर्मादिकलुषः पशुः ५४ ऐश्वर्यदशायां प्रमाता विश्वशरीरतया प
शुपतिः पुंस्त्वावस्थायां रागादिक्लेशकर्मविपाकाशयैः परीतः पशुः १५४
ॐ स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहा
नितः ५५ स्वातन्त्र्यबोधः परमार्थस्तत्स्वरूपत्वादेव पूर्णः तस्य स्वातन्त्र्यादेव तथेच्छया
स्वातन्त्र्यविना बोधमात्रं निर्माणे बोधं तां विना स्वातन्त्र्यमात्रं निर्माणे वा पूर्णत्वाभावे
न परिमितत्वाद्विधाणवम् तात्विकरूपविपर्यासात्मलत्वम् ५५ ॐ भिन्नवेद्य
प्रथात्रैव मायाख्यं जन्मभोगदम् कर्तर्यबोधे कार्मं तु मायाशक्त्यैव तत्त्रयम् ५६
अत्रैवं द्विधाणवे वेद्यमभिन्नमपि भेदेन यदा भाति तदतोऽपि विपर्यासमनात्मा मायी
यमलम् अहंता मामपि कर्मणां जन्मादिहेतुभावे विपर्यासाद्बोधात्मककर्तृत्व
गते कार्मम् तन्मलत्रयनिर्माणे प्रभोरिच्छा मायाशक्तिरुच्यते ५८ ॐ शुद्धबोधात्म
कत्वेऽपि येषां नोत्तमकर्तृता निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना भर्त्रा ते कर्तृतात्ययात् ५७
बोधात्तत्परत्वबोधानामपि पूर्णकर्तृत्वशून्यात्स्वरूपादन्यत्वेन प्रभुणा निर्माणं ५७
बोधादिलक्षणैक्येऽपि येषामन्योन्यभिन्नता तत्रेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ५८
शुद्धबोधानां बोधत्वनिमित्तत्वाद्युभेद्यप्यन्योन्यभेदस्तथैवेश्वरेण निर्माणान्नान्यथा
ते च सांख्यदृष्टिप्राया विज्ञानकला उच्यन्ते ५७ ॐ शून्याद्यबोधरूपास्तु क
र्तारः प्रलयाकलाः तेषां कार्ममलोऽप्यस्ति मायीयस्तु विकल्पितः ५८ शून्यप्रा
णादौ देहरूपतातिक्रमेणाहन्तया स्थिताः प्रलयकेवलिनः तेषामणुत्वक
र्मसंस्कारोऽस्ति मायामलस्तु वेद्ययोगाद्योगाभ्यां विकल्पितः ५९ ॐ बोधानामपि
कर्तृत्वजुषां कार्ममलस्तथा भिन्नवेद्यजुषां मायामलो विद्येश्वराश्च ते ६०
कर्तृयोगेऽपि बोधानां कर्मक्षीणत्वाद्विद्येश्वरात्मनो भिन्नवेद्यभाक्त्वेन मायाम
लम् ६० ॐ देवादीनां च सर्वेषां भविनां त्रिविधं मलं तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं सं
सारकारणम् ६१ कलाद्वलितमेतच्च चित्तं स्वकर्तृतामयम् अचिद्रूपस्य शू
न्यादेर्मितं गुणतया स्थितम् १६२ ॐ स्फुटत्वे कर्तृतायास्तु बोधस्य च चिदात्मनः
शून्यादौ तद्गुणे ज्ञाने तत्समावेशलक्षणम् ६३ ॐ शून्ये बुद्ध्यादौ भावात्मन्यहंता

कर्तृतापदे अस्फुटारूपसंस्कारमात्रिणि ज्ञेयशून्यता ६४ ॐ प्रमातानामान्तरी
वृत्तिः प्राणादिप्रेरकात्मता जीवनाख्योऽथवा प्राणो हन्तापर्यष्टकात्मिका ६५
तावन्मात्रस्थितौ प्रोक्तं सौषुप्तं प्रलयोपमं सवेद्यमपवेद्यं च मायामलयुतायुते
मनोमात्रपथेऽप्यादिविषयत्वेन विभ्रमात् स्पष्टावभासाभावानां सृष्टिः स्वप्नपदं म
तम् ६७ ॐ सर्वाक्षगोचरत्वेन या तु बाह्यतया स्थिरा सृष्टिः साधारणी सर्वप्रमातॄणां
स जागरः ६८ हेयात्रयीयं प्राणादेः प्राधान्यात्कर्तृतागुणा तद्वतोऽपि च यथायद्
रक्तुः स्वादियोगतः ६९ प्राणापानमयः प्राणः प्रत्येकं सुप्तजाग्रतोः तच्छेदात्मा
समानाख्यः सौषुप्ते विषुवत्स्थितः ७० ऊर्ध्वं गामुदानाख्यः स्तुर्यगो हुतभुङ्मयः
विज्ञानाकलमन्त्रेशो व्यानो विश्वात्मकः परः ७१ स्वात्मैव सर्वजन्तूनामेकएव महे
श्वरः विश्वरूपोऽहमिदमित्यखण्डामर्शबृंहितः ७२ तत्र स्वसृष्टेदंभागे बुद्ध्यादिग्राहका
त्मना अहंकारपरामर्शपदं नीतमनेन तत् ७३ स्वस्वरूपापरिज्ञानमयोऽनेकः प्रमात्मनः
तत्र सृष्टौ क्रियानन्दो भोगो दुःखात्मकः ७४ स्वाङ्गरूपेषु भावेषु पत्युर्ज्ञानं क्रिया
च या मायातृतीये ते एव पशोः सत्त्वं रजस्तमः ७५ भेदस्थितेः शक्तिमतः शक्तित्वे
नापदिश्यते एषां गुणानां करणकार्यत्वपरिणामिनाम् ७६ स्वाभानन्दः क्रियाप
रभेदसंभावोऽपि साम्यसोः इयान्मातरजोधः स्वं क्लेशेषि सत्त्वतयोमयम् ७७ येषा सा
मयिके दन्तापरामर्शभवः प्रभोः तेऽपि मिश्रा विमिश्राश्च तथा विद्रावभासिनः ७८
तेऽनभिज्ञावभासार्थाः प्रकल्प्याः प्रत्ययात्मनः तत्र हि मिश्रसंज्ञाभिः स्वस्वत्वेन
दिगोचरे ७९ तत्साधारणी सृष्टिरीशसृष्टोपजीविनी सेयं प्रवज्ञानतया स विशे
षात्तदात्मनः ८० स्वविश्रान्तिपरोरूपयाचलया प्राणरूपया विकल्पक्रियया त
तद्गूर्वैचित्र्यचित्रया ८१ साधारणोऽन्यथाचैष सर्गः स्पष्टावभासनात् विकल्प
हानेनैकाग्र्यात्क्रमेणेश्वरतापदम् ८२ सर्वो ममायं विभव इत्येवं परिजानतः वि
श्वात्मनो विकल्पानां प्रसरेऽपि महेशता ८३ मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन म
न्यते महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवत् ८४ ॐ सर्वथा त्वन्तरालीनानन्ततत्त्वौघनि
र्भरः शिवाश्चिदानन्दघनः परमाक्षरविग्रहः ८५ एवमात्मानमेतस्य सम्यग्ज्ञानक्रिये
तथा पश्यन्यथेप्सितानर्थान् जानाति च करोति च ८६ इति प्रकटितो मया सुघट
एष मार्गो नवो महागुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा तदत्र निदधत्पदं
भुवनकर्तृतामात्मनो विभाव्य शिवतामयीमनिशमाविशन्सिध्यति ८७ तैस्तैर
प्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न
रन्तुं यथा लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवालं निजवैभवा
य तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ८८ ॐ जनस्यायत्नसिद्ध्यर्थमुदयाकरसूनुना ईश्वर
प्रत्यभिज्ञेयमुत्पलेनोपपादिता १८९ ॥: इति श्रीमन्नवरसभट्टारकेनप्रत्यभि
ज्ञाहृतिसत्सम्प्रणीकृतेतिश्रमसत्त्वदेवादीनां मान्तव्यकीटकानाम् ॥

ई अवरप्रत्य मिज्ञा पत्र ३१३ 72

श्लोक संख्या प्रति पत्र ६६

२०५२६ बीस हजार पांच सौ छब्बी

नं० ४८

६
प्र· ज्ञा·
वि·वि·
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो प्रणवार्थाय शुद्धज्ञानैकरूपिणे
निर्मलाय प्रसन्नाय श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ॐ नमः शिवाय ॐ श्री
गुरवे नमः ॐ श्रीमल्लक्ष्मीविद्यारूपाय गुरवे नमः ॐ श्रेयोस्तु ॐ नम
स्विगुरुस्वदेवेभ्यः ॥ ॐ श्रीशाक्तिचिन्तयाविद्योगिहृद्यं विभवतदेका
त्मसाक्षात्कारनिर्भरदात्मभावनिष्ठतेलाशेषविस्पन्दितम् श्रीमद्भै
रवधामतद्विजयतेभक्तान्तरात्मस्फुरल्लोचनशोभनसंग्रहेणान्तरुत्तया
यद्विश्वरूपायते ॥ लब्ध्वानुग्रहमीश्वरान्निजमहः सम्भारसंदीपि
तोदेहस्मिन्नरसिंहगुप्तघटितेलब्धास्पदः प्रोञ्छिमे श्रीमल्लक्ष्मण।
गुप्तदर्शितपथः श्रीप्रत्यभिज्ञाविधौटीकां प्रविमर्शिनीं रचयते।
वृत्तिप्रशिष्योगुरोः ॥ घटयतिपरिपाकंप्राक्वृत्तेप्रमाणे विघट
यतिचभूयोऽस्मत्सुसंज्ञामवित्ताम् अभिनवमतिरेवेश्वरप्रतिभि
ज्ञाविवृतिपदविमर्शिन्येवभोगापवर्गौ ॥ निजानुजमनोरथप्रार्थि
तमत्पथाभ्यर्थनावशोभिनवगुप्तसमस्पदनिवेशितस्वात्मकः प्र
काशयतिमार्गमेनमसुनाजनोप्युन्मनाप्रयातिशिवधामतत्पथि।
नयत्नसूनोदृशाः ॥ सूत्रव्याकरणावगाहनपुचिस्मनकेमूलेऽति
घनसत्ताकल्पलताविवेकजस्त्रमेरभ्यर्च्यमुरुदेवताम् पीयूषासवसा
रस्यंदामहासाहित्यसौहित्यभागिवश्राम्यामपरभीश्वराद्वयके
ल्याकान्नाम रवः सांप्रतम् अस्तमनन्तमनुत्तरमघोरषोडशा
कशाक्तिचक्रगतम् ॐ तन्नमपदनिर्भेदि प्रणमामिपरोज्ज्वान्तकेवदे ॥
इहयकएवश्रीमदस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानंदपादप्रसादसादितस
मोत्तः श्रीमानुत्पलाख्यः शास्त्रकारोविकस्वरस्वहृदयकमल
परिमलपविचित्रदिगन्तः सूत्रं वृत्तिं टीकां चईश्वरप्रत्यभिज्ञानसिद्ध
येकृतवान् तत्रसूत्रकारभूमिकावस्थितः कथंचिदित्यादिना।
महेश्वरं प्रतिप्रह्वः स्वात्मानेपरामर्शेत्तस्माकाण्डेनप्रः सुरीभाववन
वृत्तेरवश्यंभाविताप्रयत्नेनवृत्तिकारपदावस्थितः प्रवृत्तमतेराणा
मेश्वरप्रह्वतां स्वात्मनिसततवाहिनीमपिपरामर्शपसूत्रकारएवचे
तद्भूमिकापत्नेवर्तत इतिदर्शयितुंयदपिवृत्तौस्वसमानाधिकर।
णेनदंदर्शितंप्रत्यभिज्ञापयामिपरिनिष्ठ्यमित्यादिना अन्यथा
सूत्रकृदेवंकरोतीतिवक्तव्यंस्यात्तदर्शनेचप्रयोजनेवृत्तिकृतः
सूत्रार्थानवबोधसंभावनानिरासः तत्रचनिर्देशोपिनाप्यवैतत्प्रा
कमाश्रायः स्फुटीभवेदर्थव्याख्यानाय पर्यायदानमात्रेणात्कृप्त

प्र·ज्ञा·
१

क्रमम् यथा काव्यटीकाव्याख्यानप्रक्रियां विदितेऽर्थे यथा काश्चिन्नमेस्त्वार्थाः प्रवृत्त
य इत्यत्र भगवद्भक्तो व्याख्यायमानायां मम मनकेवनस्य स्वेव्यापारः इति टीकाकारो
व्याचख्यानोऽपि न भगवत एवाभिन्न इति प्रतीयते इति संभाव्येतापि नमस्कारान्त
रान्तराकरणात्केवलं सूत्रकारात्पूर्वकसमनन्तरं तत्त्वद्वृत्तिग्रन्थकरणात्मिका
प्रवृत्तिराचार्यस्यैकतां गमयत्यन्यथैवं भूतैकप्रवृत्तिनिर्वाहासंभवात् टीकाका
रपदमपि शयानस्तु शास्त्रकारोऽवश्यं प्रवृत्तेनैरेणायुज्यते तत्रच मूलश्लोकपादो न पू
र्वभावीन स्पष्टवतारणक्रमोऽवश्यं वक्तव्यः प्रवृत्त्यंतरे चावश्यंभाविनि परमेश्वरप्र
तिपन्नतापरामर्शः श्रुतस्वरूपानुसंधेयः यद्यप्यस्य प्रत्यभिज्ञातेश्वरशक्तिविजृं
भारूपसमस्तस्वपरात्मपरिनिष्ठितवेद्यवेदकप्रपंचस्योन्मिषितमात्रमपि न पर
मेश्वरभावापमतिरिक्तं किंमेश्वरशक्तिप्रत्यभिज्ञानरूपप्रमाणपरिचयेन
तथापि राज्ञोत्सवालंकारार्थिनः भट्टकामदेनोत्सवसंभोगन्यायेनावश्यम
मग्रतन्माथभूतस्वरूपपरामर्शः कर्तव्यम् प्रवृत्ते पारत्तरालपातिभविष्यत्प्रवृ
त्तिसाफल्यभावनाय एकग्रन्थकारकृतं तं स्वयमेवाव्याख्यास्यति ग्रन्थावाची
त्यादिना तत्राद्यं ग्रन्थकारटीकाकारपदप्रतिपन्नो वक्ष्यमाणशास्त्रमर्मगतमर्था
येन परश्रनिपादनाया मवश्यकर्तव्यमपि पूर्वंप्रदानतन्मनितिलेपसभट्टतिन्तृषकेवुक
पलालप्रायमवधीर्य तत्स्वरूपं परममुपादेयं परात्मस्तुत्यं नमस्कारं करोति ॥
स्वेच्छेत्यादिना ॥ स्वस्मादित्यात्मनः सकाशात्स्वात्मनि चिन्मात्मन्येव स्वेच्छयैवेच्छ
या वभासमाना अन्योन्यावहान्नेतमेदात्मनानिर्भासमानाः सेपादिता अशेषाः सु
द्धाशुद्धमिश्ररूपालोकाः प्रमातृप्रमेयात्मेषां वयात्राः प्राश्रयः परस्परं संबंधाः
कार्यकारणभावक्रियाकारकभावविचित्रादयस्तेषामात्मा पारमार्थिकः स्व
भावोयः सएव शिवः ॥ एकमपि चेदं पदशक्तिभेदात्तेना दावृत्ते वोध्यात्मापि
देवादियज्ञादिमंत्रार्थवदुक्तं तथ्यान्त्वीकरोत्येके निष्प्रयारोहयोगपद्यसिद्धये
चैवं प्रयुज्यते यदहचति स्वेच्छयेति यएवंभूतो भगवांस्तस्मै नम इति तद्विष
यं प्रह्वीभावं द्योतयति नमः शब्दः ॥ ननु स्वरूपावस्थितमशेषं वेद्यवेदक
प्रपंचं ततः स्वरूपाद्बहिर्भावेन निजयेच्छयाव बहिर्भावयत्रसो बहिर्भूता
नपि स्वात्मन्येवावभासयति तथावभास्यमानानामपि तेषां सएवात्मेति सर्व
मिदं विरुद्धमाभाति तथा हि समस्तेयं लोकयात्रा भुवत्येव चिदात्मनि
स्वरूपे विश्रान्तेति तदेव तावत्कथं प्रत्येयम् तदेव चैव चेच्छया यदि बहिरवभा
स्यते तदिदानीं तत्रैव स्वात्मन्यवभास्यत इति किमेतत् स्वात्मन्यविभेदने हि
यदवभासनेन तद्धि रूढं बहिरवभासनम् न हि यद्भासमानं तत्रैव भाति तत्रैवे
वतद्बहिर्भूतं युक्तम् यद्दस्वगृहान्तर्भूतं तत्तद्बहिर्भूतं तस्य किंचतथाभासमा
नानामप्येषां सएवाविशिवआत्मेति नितरामप्रतीतिकम् तथाभासमान
त्वे हि भेदावभासनेन तथाम् शिवात्मकत्वं तेषामेकात्मकत्वेन तद्विरुद्ध
तयाप्यम् तत्रानात्मनेऽस्यैकात्मानन्त्रयुगपदेवाभीभावाद्युक्तम् कः प्रतीया
त

स्वात्मनि च व्यवस्थितं वेद्यवेदकराशिं बहिरवभासयितुं किमर्थमस्येच्छोत्पद्यते
निष्कारणमेव वा तदेच्छोत्पादाभ्युपगमे सततमेव तथाभावः स्यान्न कदाचि
दितितत्सर्वमिदमसमञ्जसप्रायमित्याशंक्याह ॥ शाम्बदिति ॥ यत्तावदुक्तं
शिवात्मन्येव विश्वं विश्रान्तमिति कथमेतदिति तत्रोच्यते इह भावानामस
त्त्वमसत्त्वं वा व्यवतिष्ठमाने संविदि विश्रान्तिमन्तरेण नोपपद्यते संविदि विश्रा
न्ता हि भावाः प्रकाशमाना भवन्ति प्रकाशमानता चैषां संविदभेद एव प्र
काशरूपसंविद्यतः तत्प्रकाशादतिरिक्तत्वे च प्रकाशते चेत्युच्यमाने नी
लस्वरूपादतिरिक्तमथ च नीलमित्युच्यते तदमी संविदि विश्रान्ता भावाः तावद्धि
संविदनपिकल्पत्वमध्यापातम् न च संविदो भेद उपपद्यते प्रकाशैकरूपायां
हि संविदि संविदन्तरात्स्वरूपभेदकृते भेदव्यवहारे एकत्र चाप्रकाशरूपत्व
मुक्तं स्यादित्यसंविद्रूपत्वमापतेत् वेद्याश्चामी तत्स्वरूपैकात्म्यभाजस्त्वयं
भिद्यमानत्वे चेत्सहेरन् तत्स्वमहिम्ना संविदं भेदयेयुरपि तदेव पुनस्सतो
भेदमालम्बितुं समर्थाः अथ संवेदनवैतत्यवैषां भेदाः तस्य हि मन्योन्या
श्रयम् देशकालेष्वपि वेद्यराशिमपि शयानो वेद्यत्वादेव संवित्तादात्म्य
मभियाचन्तो कथं कामं तां संविदं भिन्नाम् वेद्यराशिर्हि समस्त एव प्रकाशाद
भिन्नो यत्प्रकाशते तत्प्रकाशादभिन्नं संवित्प्रकाशश्च न हि प्रकाशभिन्नस्या
प्रकाशमानस्य प्रकाशमानतायुक्ता विरोधादित्येव प्रकाशमानत्वे प्रका
शाभिन्नत्वाद्धि पत्तत्वात्स्वभावविरुद्धामप्रकाशमानतामश्नुवहास्य दामवा।
धार्थव्याहृतं प्रकाशाभिन्नत्वेन व्याप्तमिति व्याप्तिसिद्धौ स्वभावहेतुः संविद
स्तत्प्रकाशात्मसहमाना अन्यैनैव प्रतिबिम्बामलत्वाः तद्धेतुभेदवैदेश्या।
कालभेदोपि न संविदो भेदकः किंच वेद्योदेशकालप्रभृतयु पापयोन।
ज्ञानचित्स्वरूपाभिन्नभावं भेत्तुं न शक्ताः केवलं स्वरूपभेदो भवन्नेव तैः
परिनिष्ठीयते न च संविदि कथञ्चिदपि स्वरूपभेदः प्रकाशैकरूपत्वा
दित्युक्तम् तदमी प्रकाश एव तावद्विश्रान्ता भावाः प्रकाशश्च विम
र्शशून्यो न भवति ततश्च विमर्श एव भगवत इच्छा नित्येव रुद्रदेवैरुक्तं प्रमा
तृवर्गस्य स्वतः स्वनीलपीतादिप्रमेयसमूहं यच्चावभासयतीति तथावभा
समानमपि च संवित्स्ये प्रकाश एव विश्रामस्तस्य तस्यान तथात्वस्यैवाभ
कल्पत्वात् न च प्रकाशमात्रतामुज्झति प्रकाशादतिरिक्तस्यात्मा
त्रस्याप्यप्रकाशनप्रसंगात् तदेवं भूतेन निर्भासमानेन कथमपहूयता
मिति विरोधोप्यत्र कश्चित् यदि हि नीलमनुज्झितनीलप्रकाशाभा
वमेव नीलप्रकाशनया निर्भायान्नीलानीलयोरपि विरोधः अवेदुर्यम
हौधयेत् इह पुनर्नीलादयो नुज्झितनीलादिभावा एव प्रकाशमानाः स
न्तः प्रकाशाभेदमयाः तदिदमेव भगवतः स्वाक्षेयम् यत्संविदात्मक एव भ
वन्विचित्रप्रमातृप्रमेयात्मना संविद्रूपानपिकेनापि संविद्रूपाधिकतया

निर्भासमानवपुषा प्रकाशते च तथा विमृश्यति च अनपेक्षकस्याप्यपेक्षकस्येव भास
नेन स्वच्छभावश्चोक्तो दर्पणस्येव महिमाकारस्य हठमस्पृष्टघटकुम्भकारभेदे खल्व।
तावयवाऽवयविभावाधाराधेयभावकार्यकारणभावप्रभृतिभिश्च व्यवहारनिर्वे
र्भेनात्मानमपि स्वरूपानतिरेकेणातिरिक्तैरिव च यन्निर्भासते तदेवं स्वच्छत्वमुच्यते।
केवलमस्य तथा विमर्शाभावादसामर्थ्यम् जडत्वं परमेश्वरस्तु तथाभासमान
मात्मानं विमृशत्येव संविदो विमर्शपर्यन्तत्वात् यथोक्तम् सर्वदैव तथाभा
समाने स्यादिति तत्र सर्वदेति कदाचिदिति च यदि कालः कश्चिन्निर्माणानिर
पेक्षः स्वतन्त्रः स्यात्तदेवमनेन चोच्येतापि न चैवम् तथाह्यस्मिन्काले योन्ता
देनास्य शाश्वस्यार्थान्यः कश्चिद्दते तथाभासमानात्सूर्यपरिस्पंदितान्नदे तत्त्रु
क्तं स्यात् तत्सूर्यादिविस्पंदितमहभावेनैव कस्मान्नीलादिविश्वं न भासत इति
तदिदमपि किं न चोच्यते नीलमेव पीतं किं न भातीति तन्नैवं तन्नीलं भासितं
स्याद्येवमन्यथाभासनेनैव तत्सूर्यविस्पंदितं नावभातमेव स्यात्तस्मादेव।
मेलतनिर्भासितं हि प्रलयदिनमेवायतने दिनं स्यान्नायितने दिनम् तन्नाव
तत्रभयात्मनापि न चातिरिक्तेन वपुषा भाति परमेश्वर इति न किंचिदप्रा
प्रातीतिकम् संवेदनस्यैव हि स्वमसंकल्पप्रायनिर्माणादौ तन्नदंतथैव स्थिता
भावसमभावहि स्वमसंकल्पप्रायनिर्माणादौ तत्क्रियायामप्यनतिरे
कोऽस्त्विति प्रत्युतप्रतीतिवहिष्कृतपरिकल्पनमप्रातीतिकम् तेन शाश्व।
दिति कालपरिच्छेदासंभवोऽक्तेनेति स्वरूपानतिरेकः स्वच्छत्वनतिरिक्तैवे
व्यतिरिक्तताभाससंभवः स्वच्छंदेति विमर्शस्वातंत्र्ययोगो वृत्तिपदेनैषा
रूपाणां भगवतिप्रपञ्चितमतिशिवेतादात्म्यावभासन्तः शाश्वदिति का
लापरिच्छिन्ना प्रत्यात्मस्वरूपानन्यथाभावमनागप्यभजमाना स्वच्छा प्र
पिकनिर्भासनमिवसहमाना स्वच्छंदा पायन्तिक प्रतिष्ठास्थानविमर्शात्म
त्वनया न हि विमर्शस्थानानन्तरोपयाद्यौलक्षणपारतंत्र्यविमुक्ता वृत्तिर्वर्तते पञ्जा।
स्वरूपस्पन्दितमेवयस्यमपवापि वरूपसांसारिकमोहापहस्तनयोगादा
नन्दसारभोगापवर्गरूपपरापरश्रेयःपरमार्थेन तयाशिवः परमेश्वरः।
तस्मैनम इति शास्त्रकृता ऽन्तःकायानंतानत्यद्भुतामाविष्करोति प्र
कृताचोक्तरूपा भगवत्स्वरूपोत्कर्षदर्शनेनतदिच्छावशाविर्भावितशरी
रप्राणादिकल्पितप्रमातृभावनासंस्कारात्मकशेषवृत्तिसंभवेऽप्युत्थान
समयसंभाव्यमानस्य शरीरादिगतप्रमातृताभिमानोऽकेस्यापासनेन मा
याप्रमात्रभिमानातिरेकत्वाभावितसंविदात्मकस्वस्वरूपतयातन्मयता
त्मकः समावेशः नाहंयोशिवस्वरूपंप्रधानप्रमातृतयापिशयेत्स्कारोमि

प्र०
ज्ञा० वि०
वि०
२

मायाप्रमातृभावाभिमाननिरसनत्वनिपातत्वद्योतकमेवायंनमःशब्दः य[illegible]त्वत।
मःशब्दस्यस्वरूपपरत्वमभिधीयते तत्त्वमनोरमम् नमोभगवतेनमःशब्दस्वरूप
पेणोनकिंचित् गीतन्यायेनहि नमःशब्दःस्वयमेतोभगवतिपरितोषमाधत्तइ
तिशापपक्षेदेयोयमर्थः स्वाहादीनामपिहोमदेवीदीक्षाभिवृद्धिदेवतार्पणात
र्पणप्रभृतिर्योग्यपदार्थोनस्वरूपनिष्ठता चादिनिपातवत् स्वरूपपरत्वेनचप
ठितइतिवस्तुस्वरूपतायामनन्वयएवस्यात् लिंगसंख्यादियोगप्रसंगात् अर्थ
स्यचशब्देनकोयोगइतितयोर्गीचतुर्थी विघटेत नमस्करोतिनमस्यतीति
नमःशब्दमुच्चारयतीत्यर्थपर्यवसानेपरमेश्वरमितिवाद्यकर्मसंबंधानुप
पत्तिः वाचिकएववचनदानमस्कारोमानसोपिवास्या[illegible]ति कायकोनमस्कारः दि°
कथमितित्रिविधप्रसिद्धयोगः असत्यत्वेतत्रमेमसावाचाकायेनसम्मानेनप्र।
ह्वीकुर्वेत्पाभावयन्भगवंतमुत्कर्षयतीतिनमस्यतेरर्थइतिसर्वमुपपन्नम् य
द्वदपति जयनमस्कारायमित्येनेनापीश्वरस्योत्कर्षःख्यापनीयःस्वात्म
नश्चतन्मयत्वेति आगमेष्वपिनमःस्वाहावौषडादीनांविविधसिद्धिजनको
पयोगितयाज्ञातिशब्दवाच्यानांतत्तदर्थद्योतकत्वमेवाभिधीयते तस्माद्वत
चार्थोपकारमनाहृत्यस्वरूपकृतोपकारसमाश्रयेकोग्रहः तदेवंयतोविश्व
निर्भासस्येयत्ताचविश्रांतेनिर्भासते यदिच्छयाचप्रकाशतेयस्यविश्वंयापिनिर्भासमा
नेनाहन्तमेवानाधिकंनापिचयत्रविश्वंयस्यस्वातंत्र्यादपिकमिवनिर्भासते । ^स्वप्रकाशमानस्यात्मायस्य विश्वं^
तदेवपरमार्थतत्त्वप्रधानतोयोन्कृष्टमन्यतस्मादितित्वरामिन्यमत्रप्रधाना
भिधेयः शास्त्रार्थोहृदयेप्रवेशितः येनविवर्तपरिणामप्रभृतिपक्षान्तरप्रति
क्षेपः विवर्तेह्यसत्यरूपनिर्भासान्तरेस्वकम् निर्भासते[illegible]सत्यंचेतिकथं।
मितिप्रत्युतविल्लितम् परिणामेतुरूपान्तरंतिरोभवतिरूपान्तरंचप्रादुर्भवतीत्यु
क्तम् प्रकाशस्यतुरूपान्तराभावात्तत्तिरोधानेस्यादान्ध्यम् अप्रकाशस्यप्रादु।
र्भावेनैवप्रकाशेनेत्युभयथापिस्वस्मिन्जगत्स्यादितिनपर्यालोचितम् प्रतिबिम्
बादेवस्वच्छतामात्रेसंवेदनस्यानन्यत्वात्तत्रमितितत्त्वमर्पकवस्त्वंतरपर्येषणाकृता।
या अविद्याचानिर्वाच्यावैचित्र्यंचापन्नेइतिव्याहतम् पारमेश्वरीशक्तिरेवेयमि
तितुहृदयावर्जकःक्रमः तस्मादनपह्नवनीयः प्रकाशविमर्शात्मासंवित्स्व
भावः परमशिवोभगवान्स्वातंत्र्यादेवरुद्रादिस्थावरान्तप्रमातृरूपतयानील।
सुखादिप्रमेयरूपतयाचानतिरिक्तयाप्यतिरिक्तयेवस्वरूपानाच्छादक।
यासंविद्रूपनान्तरीयकस्वातंत्र्यमहिम्नाप्रकाशतइत्ययंस्वातंत्र्यवादःप्रोन्मी
लितः ॥ एवंपरमेश्वरस्वरूपसमाविष्टग्रन्थकारःस्वग्रन्थस्यपूर्वपदेनान्त्रपदैः
समग्रशास्त्रार्थंसंक्षेपप्रतिष्ठइति प्रतिष्ठताश्रयास्मानमतःकरिष्यतिमतःके

प्र०
ज्ञा० टी०
३

स्यात्स्वनयोनस्वचानिति स्वशक्तिप्रदर्शनमात्रमारतया गोमयपायसीयन्यायोपहा
सेनपरमार्थानुपयोगिना अहोपिरब्यात्यागग्रहमित्नहेवाकभूतकम् अहोनर्कस्या
नःक्वचिदपिनलब्धस्थाविवृपेरितितत्कारितत्तद्देषिनार्थवैशसमयोगादशमताग्रा।
कंवह्निनेयस्यसलिलमिति अवद्याभिधानमात्रमत्रसंभावीतिश्लोकत्रयेणाचष्टय
ति ।।एवंप्रष्ठ्यंसत्कर्तमित्यादिना ।। एकोपिशब्दोभिन्नक्रमः तथेतिचदेशकाले
प्रमातरिचसर्वज्ञासत्वेनविदितंप्रष्ठ्यमपितत्संपादयितुम् तथापरःस्फुरद।
पिसर्वस्यवर्त्तमानतयादेशनेकत्वेनचप्रकाशमानम् अत एववस्तयत्तदप्यसत्संपाद
यितुंप्रभुरहंप्रभवनशीलः संजगादिदंभावाभावरूपेचकितमिवस्वरूपेअनवस्थि
तमिवकरोमीतिसामर्थ्यमात्मनिसंभावये वादस्यपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्यआरंभका
लेचिकीर्षायाम् यद्यथापक्षतयावाप्रतिपक्षतयावाकर्तुमिच्छामि तत्तथा
संपद्यतइति एषायस्योक्तिस्तथेतिस्वसामर्थ्यप्रथनाभिप्रायप्रकारेण सस्फुटमेवात्म
नोनिंदांकरोति यदर्थरहितमभिधेयप्रयोजनशून्यवचनमसमासेचपरिनिष्ठिता
भिधेयंनियमनिदानाभिधानाभावात्संभावितोपरमे समप्रेक्षापूर्वकारिता
विरहात्प्रसरति स्वयमेवप्रवर्त्तते तत्रचप्रकुपितांतरवाताभिधानधात्नप्रद्वो
भएवनिमित्तंभवतियोहितदेवनीलेपीतमितिनतुनीलेपीतमिति ननीलेन।
पीतमिदमितिवाब्रूयात्सनतन्मनयौरेयइतिप्रसंसास्मक्कानस्तुत्यंनूरूपात्रंभवे
त् तदीदृशेनपथ्यास्वसामर्थ्यप्रदर्शनस्तन्मादप्रदर्शनमेवेतितात्पर्यम् ।
नचकेवलमुन्मादमात्रेयावतुरोण्यस्तनामार्गेणानीयमानः वितारितःस्यादि
तिमहत्स्थानकार्जनमितिदर्शयितुमाह ।। जडानामिति ।।उपपुक्तप्रमा
णाहृत्याअपिहिगुरुमेवाशास्त्रशीलनादिप्रयत्नशतैरप्युचयएवमप्रेक्षापूर्व
कारिणस्तएवजडास्तेषांयेउपयुक्तशास्त्रार्थसम्यकस्वीकारविरहलक्षणाप
रिणामप्रभवात्तत्रास्थानीयवात्प्रतिक्षोभप्रलापाः तेहेषितारुचिःस्वादी।
प्तिःपरमार्थस्वरूपलक्षणायस्याः यस्यांचाससताहरूपेणातस्पष्टतःपारमार्थि
कस्यरूपस्यसंकीर्णत्वंव्यामिश्रत्वंयत्नस्तामर्थ्यात्तानाहर्षीअर्थाणामर्थ्यापि।
तृणांश्रमात्तृणामर्थ्यमानानामर्थ्यमाणानांचप्रमेयाणामावलिःपरस्परोन्म
खेपिपुगलकमयःसमूहःपरितोमन्त्रायस्तुनस्तवतोदुरकंपरतोहित्वाअव
नमतीवस्वकर्त्तव्यादस्मींसंप्रतिपद्यते यथामन्दाग्नीनांसोदरिकाणांमतिभो
जनाजरणाजनितेनहृद्दोरेभोगेनास्वकापिकाचिन्न्यगयासर्वत्रभोगेनोद्वलादा
वप्यसताअशुद्धेनरूपेणासंकीर्णतामिवोल्लिखनयतएवविनाशितोभजना
द्यभिलाषोअरोचकदोषेणास्ताभितिप्रतिपद्यते एतदुक्तंभवति स्वरूपमतेलौ
कस्यलौकिकवैदिकप्रभृतिदृष्टादृष्टप्रयोजनकत्वेव्यविशेषविषयसततिप्रवृ
त्तिभाजस्ताहशाम्ताणांडित्यप्रलापेभंगुरस्तारुचिर्जायते नचपरमार्थतत्त्वेक

चनावतार्यते अप्रतिष्ठानात्तस्मादीदृशेन स्वात्मवृत्त्यादृष्यापिनापरमपकुर्वताच
किंपांडित्येनेदृशं तत्तद्युक्तमित्याह ॥ यथावस्त्वह्नाहेति ॥ यद्यहमत्तस्यतस्सो
कर्षमुदेकमुन्नमन्नतोचरत्नानामसौ प्रतिपाद्या इत्यत्रार्थेन पयोगी इवैष तत्त्वह
षणासिद्धान्तसमर्थनात्मा तत्समर्पणाशरणालसत्ताणोयः प्रयोजकव्यापारस्तत्रग्रहो
स्मः स एव भवत्यात्मा प्राशस्त्येनातिशयेन सततं तेच विधियते यस्मात्तादृगपोवस्तं तैर्वि
दोलाद्धोर्ववेति नन्वन्यथा तत्पन्त्यापापरपत्यन च क्रुध्यते विदांसः प्रेत्याइर्वैका
रीतत्रस्थितात्तत्रविश्रान्तासा अर्णावली विगतापशान्ताशंका यस्याः यस्याश्च सा
त्मिं प्रमातृप्रमेयवर्गा[त्मि]का प्राम्यमिति कर्तव्यपरिलोपयोगाभावाल्लौकिका
लौकिकदृष्टादृष्टविषये तद्भावी परमार्थतत्त्वविषये च प्रवृत्तिमावभातियतस्त्वा
दृशो विद्वान्सर्वस्य विविक्तत्वे विवेकेऽभिन्नविषयतया विरोधपरिहारं परोप
कारमेव स्वफलं पश्यन्ददाति तथाहि यद्यथा प्रकाशते तत्तथा प्रकाशस्ये
व महिमेति दृष्टौ सूक्ष्मत्वतारतम्यप्रकाशनात्किं न परमाणावने स्वस्वादि।
जनकत्वात्किं न तादात्म्यम् संवेदनाभावे किं नान्यतमप्रायमन्यश
रीरत्वे घटादेः शरीरप्रमातृमात्रविडम्बो वा यो लोगनापामरादेः परलोकि
त्वे स्फुरति हि यत्तावद्देहमोहं देहभस्मीभावे न कश्चिदिति परमेश्वरसंवि
दाभेदभाजो भावा अपि परमेश्वरस्वरूपः प्रमातारोऽपीति विचित्रशक्तिपरिस्फु
रणामेषां परमात्मखंडना न त्वल्पापि खंडना केवलं तावन्मात्रभागपरिग्रहग्रा
हिकाविवदेन श्रेयाइव हस्तिशरीरे करपुच्छादिभागस्पर्शनद्वारोत्पन्नसमुचे
तकरिविकल्पास्तदपि विवदनमेषां परमेश्वरशक्तिविजृम्भामात्रं न किंचन दो
षलेशमावहतीति यथा च सा सुकुमारमतिः काचन तत्साजडोऽङ्गरव्याभा
देशार्केन वित्तदभिप्रायवेदिना संमतेन तज्जडेन सह विविक्तत्वे हरत्वं साप
द्यते अविदग्धलोकहितात्मायतीयमरीचकेनेति परं पश्यति तत्र तज्ज
डोऽङ्गरजनितनवमकृचे[ष्टि]वितिजानीया मामपि चैवमेवेति यदा तु तांबूलासव
भोजनादेर्यद्वस्तु तत्रत्वो स्मार्षस्वीकारतिश्रुणात्तद्धृदयग्रहेणगाढं तं संपा
स्व द्यते तदासा निजरुचिप्रबोधादाह्मिति तत्कान्तिं त्यजति काचन चक्रमारी
प्रबोधाभिमुखमदनांकुरोपकरणाकलितहृदयापि तथाभूतोदरीके
ज्ञारदर्शितरुचिरेवं भूताः खलु पुरुषा भवन्तीति तत्कान्तिं नीता केनचिद्विद
ग्धेन विविक्ते विगताशंकातदेकार्थ्य बद्धप्रेमपरतंत्रा कृता लौकिकभोज
नादिभोगरसज्ञा लोकान्तररतिरसास्वादाभिज्ञा च संपाद्यते तथा पर
मार्थपंडितेनापि सिद्धिमोक्षलक्षणापरापरश्रेयः साम्यानंदोचितप्रमा
तृप्रमेयमयी त्रिलोकी संपाद्यते नित्ययोगाद्यभिधानायलाघवप्राममपि
पि तदस्यास्ति त्रिलोकेनावतिष्ठत्वर्थे विहितेव व्रकुब्बी ह्लिमपहायतन्सुरुषा।

स्तत्वर्थीयप्रयोगः कृतः जडानामनुद्गीरितिवक्ष्यवचनेनाहं श्रीप्रचुरतमाम
परिनिष्ठांचाभिधत्तः विदृशीतिनेहपरीत्यनपकत्वविवलयापरमार्थपंडि
तःपरमार्थविदरपश्चंडलेभइङ्गकम् कस्मिंश्चिदितिलोकेमेरेनन्वताह
गसौयदिकश्चिदेवनन्दसंभावनीयएवास्तिवेनेनयाप्यंकयाहनेल्लम्नाःकि
लेति एतदुनीयएवास्तिवेनेनयाप्यंकंभवति परमेश्वरेश्चैवस्वरूपप्रच्छाद
नेचस्वरूपप्रकटनेचविदधती श्रवस्थंताहंश्रापसन्नेनपरमार्थपंडितेन केव
लेमायाशक्तिमय्यात्विद्यावदातन्नतन्त्रंतेजः तथाहि रोदसीशब्दवाच्या
स्यद्यावापृथिवीद्वयस्यपद्दिभजनमसंकीर्णात्वज्ञानेविशेषेणावभजनम
पानकतयासवेनेभोगयोगपत्वमत्रकार्त्स्न्येमसमकुलपर्वताःल्लमाःस
मर्यानिर्मिता पर्वतशानदृश्योपिजीवलोकेसमेवनापिकाः नचाप्यने
ननिर्मिताः रात्रिदिनस्यचतमःप्रकाशरूपस्यसन्कारेचंद्रार्कौद्वाववत
नुमणिप्रभृतिवकृतत्वेतेजोवर्गस्याप्यत्रशक्तिः नचैतोनदृष्टो यदिहित
र्योनस्यादशिवेवस्यान्मापिवानमवेत्प्रकाशरूपताज्ञानेहितदभावस्तम
इतिज्ञानम् जात्यन्धोप्यन्तःसंकल्पात्मारूपादिप्रकाशंजानेन्नेववहि
स्तदप्रकाशमत्यन्तमसंवेति समप्रहृष्ठितनायामत्यन्तमसस्यप्रथमप्रवे
शएवप्रकाशसंस्कारवशादवभासोनतत्तदेकावशीभावावस्थायां तदा
हिनकिंचिन्निर्भातमितिचसंस्मरणांसर्वशून्यसंवेदनमावेदयेत नचान्ध
तमसंसर्वशून्यमेवेतिवक्ष्यामः तथाहिकापिलेश्लायामप्रतिपत्त्वक्त
पर्मरदृष्टा श्राभिधर्मिकेश्चनमोहरूपमेदपव निमीलितनेत्रस्यहिवहि
रन्यतमसमितितप्रतिपन्नोपिउन्मीलितदृशएवालोकस्यन्यताया
तत्रतथैवपश्यामीतिसंविन्नत्र म पश्यामीति यदिचसूर्यएकस्मस्फु।
टस्वभावएवस्यान्नदिनमेवस्याद्यदान्नुसरंश्मिसक्रमाणश्चर्यमाणमंड
लाभोगश्चंद्रोस्तिसूर्यतेजएवतथावेविश्रमणात्स्य येनसदृश्यतितदा
रात्रिर्नासभाति श्रनयाभंग्यानिशाकरत्वंचंद्रस्यानुसूर्योदयेदिनमिव।
चंद्रोदये निशाश्चेप्यवमत्रविवक्षितमलव्यम् यथाचकुलपर्वतायथाचचं।
द्रार्कौतथेश्वरेणैवविश्वाधारकत्वाद्यावामदसनोग्रकाशकयोर्भावाभाव
योश्चविवेककरणेयोविधिरविचलोन्यायस्तत्रकश्चिदेवनसर्वोविध।
श्चिन्तःसमप्रकाशपश्चानिश्चिवेश्चरदृष्टोनत्वनरदृष्टः केलेतिसंभावनाया
म् श्रयोग्यावस्तितेगाढमनादिकालसंसारवासनावशादृढमपितिमि
रमुत्यातिलत्तणं यथाप्रकृष्टज्ञानलक्षणयाप्रभयाविघाततयाभास्वरः।
स्वयमतमोरूपः परंचस्वरूपमज्ञानेनातिमिरेप्रकाशमयंकुर्वन् श्रयमिति
गुरुप्रबंधेप्राच्यकालेभासमानरूपंस्तान्नानेवर्तमानेपिशिष्यप्रशिष्यस
न्तानेचभाविनेपश्यन्नविच्छिन्नविद्यावभासतः परमेश्वरइतिदर्शयति
विशेषेणपश्यतीतिविपश्यः परमसर्वज्ञः तद्दाचरन्नावतत्त्वेचेनति

प्र॰ यः स्वविमर्श्चितः शपश्याविमर्शेन स्वगतवदितिचेतस्यतेविमर्शश्चिदितिहिस्व
ज्ञा॰ वि॰ ज्ञंतः स्वपरविमर्शात्मचितन्यत्वात्‌ः स्यादिदं पश्चिदिति परेविमर्शतीति
वि॰ ज्ञानिविकल्पिपरंविमर्शंतीविदधातिश्रीबृहस्पतिपादाः एवंक्रमेण
५ ६ स्वात्मतयापरमेतदवतिष्ठते नतुसर्वथैवासंभवोस्यार्थस्येत्यक्रमेभ
वति एवंतत्त्वतिष्ठमेवपारंम्यम् तस्यपरिनिष्ठितमेवमन्यरोपकार
७ निष्ठंभवतीत्यभिप्राय करिष्यमाणटीकाप्रयोजनेस्वत्रवृत्तिटीका
८ नं नचैकग्रन्थकारनिर्मितमेकवक्त्रप्रयोजनंवपिचग्रन्थभेदनिर्माणं।
साफल्यंदर्शयितुमाह त्रय्यांगायत्रीतित्रयोवयवाःपश्यन्तीमध्यमा
वैखरीतियस्याःसात्रयीपरामर्शरूपाक्रोडीकृताभिन्नसमस्तपरा
मर्शनीयराशिः पराभगवतीवक्तिस्वरूपविमर्शनीतिवाक् तस्या
चपरत्वेदितिपरिहरणमानेवाङ्मयेप्रमितिलक्षणपरामर्श रूपसे।
वेदनात्मविहतयावाहूनेकशरीरविस्तरपश्याक्रमेणविकसितेपश्य
न्त्यां विकासोन्मुखेमध्यमायांविकसितैपर्यायश्यक्रयापरामर्शपमा
नेवैखरीत्यविकासंयत्स्वगायत्रीअपिकृतप्रवणानिर्माणनिपु
णनिजहृदयगगनमदोचितवोपादिनप्रभाप्रतिभारूपाश्रम
त्रेत्यामुष्मिकफलदाननिमित्तंयदिवाश्रमत्रविस्त्रप्रसिद्धेनतःप्र
णवनिगमात्मनिक्रमेणविकासिता अन्तरितिकरवैरतिसेक
ल्पभ्रमोविकासोन्मुखोकर्मप्रारम्भकाले।ओमित्यभ्युपगम
रूपतयामंत्रप्राणमप्रयत्नरूपतयाचविकसंती ततःकर्मसम्पा
दनवेशमयेऋग्यजुःसामतन्मन्त्रदायलक्षणत्रयीसं
पाद्यहोत्राध्वर्यवौद्गात्रत्रमतत्स्फुटीभावावस्थायांलब्धवि
कासेतिलौकिकफलमृतं वैचित्र्यंवैदिकंचेतत्कारणभूत
दृष्टान्तवेनाक्रम यदिवाप्रणवादित्रये अमृत्रचपरपश्यन्त्या।
दिकेत्रयेक्रमविकसितागायत्रीति अथवान्तःप्रणवप्रण
वस्यान्तर्मध्येयत्रिगमात्मकंत्रयंऋगादिस्ववत्यनोऽरुः तत्रऋग्स्म
यज्ञे॰ ऋग्वलाद्यविशीयतेनेनयतप्रणवतादात्म्येनसर्वेवेदाः स्युः तितत्य
नचतत्रयथागायत्रीकतेवप्रारंभाप्रतिभारूपाक्रमेणविकासमे
ति साहिप्रतिभासासमस्तगीतिरूपश्चनादात्मतानाम ऋतानी अन्त
र्थी कर्मेणदेवताप्रशंसात्मकारूपनामरूपाणिसाक्षीकुर्वीणायस्तु
प्र॰ ज्ञा॰ कर्त्तव्यात्मनास्फुटीभवति वयंपर्मार्थपायेनिश्चयंगमयतीतिनिगमोवेदः।
५ तदेवदीश्वरप्रतिभिज्ञासूत्रवृत्तेः स्फुरितहृदयाघामाहविवृत्तोव्यक्तिंगता
शनैःक्रमेणईश्वरःप्रत्यभिज्ञायते यस्यादकक्रियात्मकपृत्यभिज्ञान।
दर्शनयाप्रतीपमाभिमुख्येनज्ञायेपायमतयाखात्मनीश्वरव्यवहार
सायनप्रसरणापइत्यासस्तेत्रस्फुरहृदयाहृतोस्फुरितमाराविवृत्तो

नुभवकाले सर्वजनगोचरतां गतः स्फुरणप्रारंभः स्फुरणनिर्वाहश्च वृत्ताविति पर
मार्थतः एककार्मनयोरेककालत्वेन तत्त्वाद्विभागकल्पनया तद्भेद इति दर्शितम् एत
दुक्तं भवति यथा परवाक्त्वे विभागहान्या विश्वं स्थितम् पश्यन्त्यामसत्त्वेऽपि
तद्भेदं मध्यमायां प्रोन्मीलितभेदं वैखर्यां भिन्नं परामृश्यमानरूपतया स्फु।
टीभूतभेदावभासं तथैव भिन्नानामपि कारणानां भिन्नामर्थक्रियां विदधत् तथा
एवाखण्डरूपस्यानेऽपि वाभिन्नशास्त्रकारसंवेदनतादात्म्येन यद् वर्तमानेन परमार्थ
तत्त्वेन सारतोऽस्य हृदयशब्दवाच्य तत्परप्रतिपाद्यजनविषयतापत्तियोग्यलक्षण
स्फुरणात्मकभेदास्पदत्वेन या स्थिते सूत्रे वृत्तौ तत्तदेवोन्मीलिते विवृत्तौ वादेव हं
प्रतिसमाधानादिना स्फुटीभूते सर्वजनप्रतिपत्तियोग्यतालक्षणाभेदं भवती
ति तस्य तस्यापि कारिणो विविधफलदायितया स्वगृहीतदर्शनान्तरजनि
तभेदवासनाग्रहाः सूत्रमात्राद्वृत्तिसहितादभिविनीताः सन्तो वृत्त्यनपेक्ष सू
त्रार्थमात्रपरिशीलनदिशा परापरसिद्धिभाजो जायन्ते तीर्थान्तरपरिशील
नोत्थितमिथ्याहंकृतविवक्षा विवृत्तिरूपया टीकया पसारिततथाविधविमोहाः
सूत्रवृत्त्यर्थविश्रान्तहृदयाः क्रमेण सूत्रार्थभावनावियोगविश्रान्त्या तथैव
शास्त्रकारसंवेदनरूपपरहृदयाविभक्ततत्त्वतया सिद्ध्यन्तीति यथा च प्रतिभा
प४ त्मनि सर्वः कर्तृकलापो गलितभेदः क्रमेणाकर्मारम्भपर्यन्तं तां प्रतिपन्नो वि।
श्वव्यवहारसिद्धिहेतुः एवमात्मसंवादयोग्यहृदयविश्रान्तः सूत्रादिक्रमेण
स्फुटीभूतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावेन निःशंकेन निर्विवादेन च स्फुरन्तं प्र
तिपद्यत इति सूच्यतेऽर्थो येन तत्सूत्रम् सूत्रस्य स्वाभिधेये वर्तने वृत्तिः तत्प्रतिपा
दकत्वात् सूत्रार्थोद्भेदनो ग्रन्थोऽपि वृत्तिः शास्त्रार्थस्य संवृतस्याच्छादितस्यैव शोधक।
मानपरमतपांसुराशिप्रायावरणापसारणेन एतावतावकाशविवरणं विवृतिः
तत्प्रतिपादकत्वाद्ग्रन्थोऽपि स एव टीका टीक्यते अवगम्यते हृदयभूमिसंचर
णाचार्ययोग्यपार्थः क्रियतेऽनयेति तथा च वस्तुतः टीकायामस्य च क्रमोपचय
वदिति यदि तु स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति लक्ष्येनाद्रियते तदा वृत्तिशब्दो
विवृतिपदस्य करणेऽन्यायः वृत्तिशब्दस्यापि करणव्युत्पन्नाय यदर्थे तदाय।
पाठ न्यास[illegible]उपचारादेव वृत्तिः एवमियता टीकापि ग्रन्थकारेणैव कृतेत्युक्तं भवती[illegible]।
नह्यन्यप्रमातृतत्त्वोपश्लेषणमध्यमप्रमात्रन्तरविश्रान्ता चैव वैखरीति संभवति।
नाप्यन्यस्य कर्मोपक्रमोऽन्यस्य कर्तृत्वनिर्वाहणमिति संभवोऽस्ति यत्रापूर्भयेका
लसमसमस्यास्त्वरकपटसमापनादोषः स्यात् तत्रापि मूलस्फुरितत्वात् टीकाभिप्रा व४
यनिर्वाह एव तथा भवत्येकीकार एव नान्यथेति तदनेन सूत्रवृत्तिविवृतिवि
तयविचरनेन सर्वं सपक्तं भवतीति प्रदर्शं प्रयोजनं निरूपणापरः संतानम्।
र्वाभिधानद्वारेणादिवाक्यमवतारयति शास्त्रारंभस्यादिना उचितेकर्तव्येय।

हिघ्नशमनेनयत्नोपार्जनीयमितिशास्त्रारंभपदम् यदाहुः श्रेयांसिब
हुविघ्नानीति विघ्नैस्तैर्विलम्बान्तिकत्वमिति विघ्ना आध्यात्मिकादयोनव
दानदोषादयस्त्रिविधाउपद्यातास्तदपिशान्तरङ्गदेवताविशेषाः तेचप्रक्षीण
मोहस्यापिमायासंस्कारवशनिरूढत्वशरीरप्राणप्रमातृनिगतप्रमातृभावस्य
प्रत्यगात्मनः प्रभवेयुरपीत्याविद्यातायविशेषतः समस्तलोकमनुग्रहीतुं
परिगृहीतोपयमस्य लोकगतधर्माधर्मपरिस्पन्देनतदपि शान्ताश्चदेवतारूपत्वेन
मेमायापरिग्रहणा[illegible]परिगृहीतत्वेनावश्यंविघ्नसंघसंघट्टनाक्रिय
ते यथोक्तं विद्यायुतस्यहस्तेत्यपरोत्साहसमन्वितम् प्रहरत्पतिजेजन्तोः स
हस्राभिमुखस्य च विशेषितोभवाभ्यापिसमस्त्रणकारिणांइत्यादि तदेषोवि
घ्नसंघातोयदिपरंतादृशालौकिकोयोगयोजकेनभगवतेतवानुग्रहात्मकच
रमनिजकृत्यनिर्वाहणकारिणा विहन्तुंशक्यतइतिप्रत्यगात्मनिशरीरादौ
तद्रूपतातिरस्कारेणावनतिरूपेणप्रथमसमयेपरमेश्वरस्वरूपोत्कर्षणापरा
मर्शनात्मासमावेशणामग्र्यत्वेकर्त्तव्यतया इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणःस्वीकार्यः
तत्रहिसतिविघ्नमपिस्वात्मभूतमभिन्नमतोतत्रसेविघ्नात्रपरमार्थंभवतीति।
कःकस्यकुत्रविघ्नः अनेनैतत्ग्रन्थकरणकालेयद्यपिप्रत्यगात्मप्राधान्य।
मेवानुसंधेयमन्यथावैश्वरीपर्यन्तप्राप्तिनिर्वाहणस्यविरचनानुपपत्तेः त।
थापितत्समावेशसंस्कारसहोजोजाज्वल्यमाननिजौजः समुज्जासितभेद
ग्रहतयानप्रभवंतिविघ्नाः नचमायाधिकारिणिग्रहत्वविसंवादाचुचितसमावेश
इतिपरमयत्नेनाम् प्रतिःलक्षणेनेनहेतुनायतःप्रकृताभवति अन्यथानस
मेत्यनेवाप्रामाणिकस्यप्रकृतेचिता इत्येभूताख्यानेवाविषयविषयि।
भावेप्रतिःप्रकर्षेणात्मत्वतिरस्कारेणाकृयतिशाकृयतिताकृपंपरामृशति
तत्क्षणानुप्रवेशस्यर्थवानिवेतिप्रकृः आत्मनीतिशरीरादौप्रत्यगात्मतितथा
हित्स्वबुद्धिप्राणकरणादेहमतिनिर्वाहंशास्त्रसंपादनमन्यनिरोधेनपर
मार्थाव्यवसायेनस्वात्मनिर्माणेन परोपदेशेनचेति तत्रावधारणबलस्वनी
येदत्वकत्वेपारमेश्वरंस्वरूपमत्रप्राणकेवेधकत्वेनसमाश्रीयते परामृश
त्विति शाब्दस्यायेनेदमाह आसाद्येति यद्यपिपूर्वकालेधात्वर्थव
र्तमानाहातोभौवेक्काप्रत्ययोविधीयते तथापिधातुसम्बन्धबलात्तद्
र्थानुप्राणकत्वेनक्रान्तार्थः प्रतीयते पूर्वमासवेपिबति ततोगाय
तीतिहिवाक्येयाहशोक्रियये: पौर्वापर्यमात्रेप्रतीयते नतादृशामेवा
सवेपीत्वागायतीविपितुतदासवपानमुपकारकत्वेनप्रधानवाका
र्थानुप्राणकत्वेनानुयायीवभाति केवलंपूर्वीत्यन्नतामात्रेपौर्वकाला
नपेक्षायैवनिरन्वयःप्रविलयस्त्वेवंजातेचपरमेश्वरासादने तत्रेत्र।

ज्ञेनेन विलम्बः कर्त्तव्यः विलम्बे मायासंस्कारतिरस्कारेणाशंकितेपनतपर
८ मेश्वरतादात्म्यापवर्गसंभावनया परोपकारसंपत्तेरभावादनासादिततत्स्वरूप
स्यतच्छास्त्रकरणेप्रतारकत्वादवश्यमासादनसामनेनर्येणैवपरोपकारकरणा
दुचितम् नतुविलम्बनीयम् तेनपरमेश्वरगुरुप्रसादोचितंशुद्धसुद्धादिकारि
सदाशिवरुद्रविष्णुविरिंचिगुरुत्रीणांपरमेश्वरदास्यासादनम् सज्जनत्वला
८ भएवैकस्यपरोपकारेषणानिमित्तकस्यसं[…]संपदवाप्तिप्रयोजनोपायस्ये
श्वरप्रसभिन्नोपपादनस्य प्रत्यंशेनिर्वाहकत्वेनवर्त्तितइत्याशयेति एकवाक्य
ताप्रयोगेणोक्तमितिशंकाविच्छेदाभावोलक्षणात्वेहेतुत्वेचप्रवृत्ततापद्मासमर्थ
स्यैतितन्निमिति प्रयोजनमेवप्राधान्येनप्रवर्त्तकम् ततआह महत्तयइति ।
तत्रफलेप्रधानतयावाक्यार्थइतिदर्शितेप्रयोजनमेवफलरूपंवाक्यार्थो[…] ८
पपादनस्यतत्फलहेतुत्वम् तत्रत्वभित्त्वाकर्मकस्यतत्रैवविश्रान्तेः कर्मवाक्यार्थ
मतेपिकर्मार्थत्वात्क्रियायाअभिधेयेप्रत्यभिज्ञालक्षणोर्थे यद्यपिशाब्द्या
ज्ञाइतिप्रायाव्यंप्रतीयते तथापितस्यसम्यहेतुतयाविशेषणात्स्वमप्राद
वप्राधानत्वेनभाति एवंक्रियावाक्यार्थवादेपि साहित्यकर्माण्याफलस्यार्थेचतत्
९ अभिधेयंरूपदिश्यते प्रायेपिफले[…]पायस्यदृष्टत्वामाशंकीति परप्रतिपाद
नोपायरूपंमोहापसारणफलेस्वमेवविनिहेतत्प्रकाशोपिप्रमात्रत्वमेह। न४
श्वरेस्मार्यते सपदंपरोहदृष्टसाधर्म्यादितिन्यायेनअवहारसाधनत्वप्रमाणांशाह
रूपंयतउपदिशति अयमाशयः नेहकलहपूर्वकएवप्रत्नावपूर्वकएववा।
कीनाशनादिशासहतोपरत्वमुत्पादनोपदेशोपितद्वलात्तत्वेनियोजयेदिति
कारुणिकत्वेन तत्रचश्रौतैवतावदुपलाल्यापिप्रवर्त्तनीयः इत्येवंवितततवि
ततपराथीनुमानस्वभावेशास्त्रेमूलभूमौप्रवर्त्तकेप्रयोजनमभिधानव्यम्
१० ततएवसंशयादिघोंशपदार्थेदृष्टानिरूपमाणोन्यायः परंसम्यग्व्यु।
त्पादयतीत्यप्रत्यपादस्तुनिनिरूपितामेवदृष्टिमनुज्ञान्सम्यग्व्युत्पादकः।
शास्त्रकारइत्युच्यते सौगतसम्मतयत्नतत्कारिणास्त्रनतेहैषिणाइति एत
११ स्मभायाक[…]स्यवेतिलकेवितत्यनिरूपितम् अन्येषंततएव अपूर्वोप्रणा
मसंगीपप्रपन्नकश्चिद्यामद्रादित्याशयेनटीकाकारस्तत्समर्थानंकरोति
जयनमस्कारादीति आदिपदेनवन्दनप्रधानप्रसक्तिरिष्यते हृदयति
हृदयरूपंतदन्यतरत्वेनप्रतिपाद्यमानमस्मयविश्रान्तोपर्यवसाय
यितव्यम् घटोभासतेचघटोपश्यतीतिहिघटेनिर्भासमानेनिर्भासयतीत्य
र्थप्रतिपत्तिः उभयनिष्ठंचप्र[…]त्वमत्रास्येति तत्कर्षश्रौतस्येति तज्जयति
जयसि जयेतिशब्दप्रयोगेपरमेश्वरोत्कर्षमुत्वेनप्रवृत्तेपिस्वात्मनित्यमभव
नात्मकंप्रवृत्तत्वमालम्बनीयमपरत्वोत्कर्षस्यानिर्वाहात् एवंनमोनमामि।

तथाचवक्ष्यत्येवा॥वना
न्यादिशास्त्रकारइति॥

प्र॰
ज्ञा॰ वि॰
वि॰

वंदेइत्यादिप्रयोगे स्वात्मन्यरभावनपरामर्शमुखेन प्रवृत्तेपि ईश्वरोत्कर्षविश्रांतिराश्रय
णीया तदिदमुभयमेकमेव वस्त्वंशप्रामपि सत् इह श्लोके आसमंतादिति शब्दे
न समस्तावीकर्तव्यसमस्तश्रोतृजनस्फुटपरामर्शयोग्यं कृतं अर्थादिति स हि न
आत्मने सर्वस्य गोचरः अत्यन्तदुर्लभं दास्यमिति कथञ्चिदित्यनेनोक्तमिति सततरामा
त्मविषये त्यरभावनमुक्तमक्रमम् महाफलत्वं दास्यमितीश्वरस्योत्कर्षः चोदं
सत्वादेव स्वामिनीश्वरे लब्धे पुनरीश्वरपदं माहेश्वर्यपर्यवसितमेव महाफलप
देन टीकाकारः समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुमिति पदं प्रत्यभिज्ञाविशेषणमपि दास्य
विशेषणमिति दर्शयति वृत्तौ च सूचितोयमर्थो दास्यलक्ष्मीरित्यनेन दास्यप्र।
भवा लक्ष्मीः समस्तसंपदः परमेश्वरप्रसादाल्लब्धा येनेति अन्यथा लक्ष्मी।
शब्दोपादानमसंगतं स्याद्धर्षविषयताप्रकटीकरणं च वाचापि वेत्यपिशब्दः।
त्कायेनापीति मंतव्यम् तथाहि प्रह्वतां चोत्कर्षणं च तथा प्रकाशपरामर्श
नरूपे मात्मसंवेदने तत्सारे रूपे च वाचि ...विश्रान्ते न तु जडे शरीरे तेन म।
तो वागात्मकं यदाविभक्तं संविद्रूपं तदेवार्पयता भक्तेन विश्वमर्पितं।
भगवति भवतीति तदागमे स्वात्मानं च निवेदयेद्दर्पयेन्निःश्रेयेन विद्यामयं च
कुर्यादिति कथितम् ततस्तत्र नान्तरीयकतया देवशरीरधनदारादीनामपि
तत्रार्पणं जायत इति पूजनहवनपीठे विमनाष्टांगप्रणिपातनादि तदनुमाने हे
तुतयोपचारात्प्रणाम इति व्यवह्रियते नमस्यतया सत्यमिति कामं विघ्नशम
नमियतैव समर्प्यते अधिकं तु प्रयोजनमादौ पठितस्य तत्सम्बन्धेनाभिधेयस्य श्लो
कवाक्यैकदेशस्येति अव्याप्तीति अविच्छिन्नतया पुस्तकनिवेशहोरणांशे
षु हृदयसंक्रान्तेः तत्रैव स्वावेदितत्वस्योपयोगो नात्मनीति भावः व्याख्यानं
पदमाप्पर्हितमिति पूर्वं प्रत्यभिज्ञोपपादने हि अनुमीयते ईश्वरसांमुख्यम्
ईश्वरसांमुख्यपूर्वकमिति ननु व्याख्यातरि प्रत्येकमेतद्दर्शनानुप्रवेशादुचितमे
तत् श्रोतॄणामिति तत्कथम् नहि श्रोता प्रत्यभिज्ञामुपपादयति नच दास्यमिवे
तः पृथक् परामर्शोपयुक्तो व्याख्यातृपरामर्शैकात्म्यात् श्रोतापि प्रथमतः एतद्वाक्यं
पठन्नेव एवमेतः परामर्शान्प्रहमपुना एवंविधलोकोत्तररहस्योपदेशभाज
नत्वमाप्य नितादेव परमेश्वरप्रसादान्महेश्वरदास्यप्राप्तिपूर्विका प्रत्य।
भिज्ञायां प्रमातावस्थाशोपपाद्यते तत्राद्येषु मातृत्समर्थाचरणादूर्ध्वं प्रयोजक
व्यापारं करोमि येनाहमप्याचार्यपदप्राप्तियोग्यत्वं तथा परमेश्वरदास्यं ...ता
प्र॰ ज्ञा॰ रजोनितरां प्रत्यभिज्ञाजनो न पर्याप्तकारमिच्छन्निति तेषां च रहस्यप्रणवाय ...मंत्र
वीजार्थमविहाय न पितदनुचिंतनात्तत्फलमासादयन्त्येवं विशिष्यापि अ...वसाय पं॰
योगाभावाद्धि हृद्विलक्षणं प्रमातारमनारूढाः ...मर्शावास्तवप्रमातृविवि।
श्राम्यति तस्य प्रमातरस्य च परामर्शस्य वस्तुतः परकर्तृत्वात्स्वजातीयरूपान

यावनेहि लोष्टजलादिषु जडेषु महाभूतेषु पि दृष्टम् तथा च ज्ञानमसंकुचितनिर्विक।
ल्पकसंविद्रूपं पौरुषं शास्त्रव्यतिरिक्तदीक्षाद्युपायकमपि तदपरमव्यवसायपदप्राप्त
त्वसंकुचितसंविद्रूपं बौद्धम् यदर्थं शास्त्रमुच्यते अज्ञानमपि संकुचिताविकल्पसंवेदन
धं रूपं पौरुषं निष्टम् संकोचाव्यवसायरूपम्या च बौद्धं निष्टमिति द्विधा मन्यन्ते आग।
मिकाः इति श्रीमन्मतंगादिशास्त्रमतार्थपर्येषणम् तदवगाहिपूर्वकमपि शिष्या।
णामेतत्परामर्शमयसंवेदनमयता जायते स्वापमदयोः कर्तव्यपरामर्शमयसंवे
दनवत् आसादयेति प्रत्यभिज्ञामुपपादयामीति चोद्दीपितो वृत्तावप्येका किंसं
पदेति वचनेन परस्यापि तदेव परमेश्वरप्रसादैकहेतुकं तद्दास्यसंपत्संचारणं सूचि
तमिममासादयेति णिजन्तस्वयार्थो व्याख्यातः प्रत्यभिज्ञापयामीति च णिजन्तस्य वृत्तौ
ह यावेदवचनैव स्वोपदेशो योग्यतावान्यन्येषां माहेश्वरः प्रसादस्तावदात्मपरो
पकारककरणसमर्थो हि ज्ञानत एवेति वृत्तिश्चेदेवं संपन्नः शालय इति वदयमुचित एव चे॰
शिष्यस्य परामर्शो वक्तुस्त्वैकात्म्यतानात्मप्रकाशनाविच्छेदस्यैव च मोक्षोपमाया
न संपादनात्त्वन्यकारस्य वयमेवायमीमन्यपरामर्शमयाः प्रत्येकं सर्वे संपद्यता
म् एषा स्वकारवेदैव च व्याख्यातृणामपि शिष्याणामिति मतमेवेयुक्तः सत्तमसंवेग
तो जनं तस्य कुरु इति हि महाव्याप्तिभावनेयमेव तात्पर्यार्थः एवं सत्यव वृत्तिपाठ एव पराम
र्श एव श्रोतृत्वणामपि परमेश्वरसंमुखीभावे दत्तस्यैव किंच व्याख्यात्रापि
प्रवर्तमानेन सूत्रवृत्तिग्रन्थे दुर्लभेश्वरदास्यासादनाद्वारेण जनस्यायमुपकारमि
च्छता प्रत्यभिज्ञामुपपादयति इति एवं सत सर्वे प्रति विरुद्धकल्पं विरुद्धस्था।
नीया डत्वमप्रकर्षापत्त्यान्यतिसंक्रमणवशादायाते प्रतिपाद्यापिकारिरूपता
त्वं॰१ संवेदनात्ज्ञानतो जायमानोयः कश्चित् होपकार्यस्तु दुर्लभेश्वरदास्यासादनोप ॰इत्येवंरूपा त्वात्मन वदितात्सद हि जन उ पकार्य ५ ॥
यिकामनेनोपपाद्यमानामुपपन्नप्रायाप्यमाने प्रत्यभिज्ञामहमत्युपपाद ज्ञाः
इदयेस्यापयामि तावदुपपत्तिमवधारयमाणस्तीयत्यतिपत्तिपर्यन्तप्रतिप
त्तिः अत्र तावत्कौशलात्संक्रामतो पि परामर्शसाम्यं दर्शितम् अन्यत्रापि सेवम
यत एष एवापि कार्यतेन यकारत्वातो विशेषः तथा हि त्वां गच्छेत्युपदिशामीति श्रुते
यथार्थमवबुध्यमानमयं गच्छेत्युपदिशतीति इति तद्द्वितीयः प्रतिसंक्रमेण सोपानमारु।
ह्य तं गच्छामीति तृतीयपदमासाद्य वाक्यार्थज्ञो भवति अनधिकारी तु प्रथमसोपा
न एव विश्राम्यति एवमयं विवक्षितत्वेन प्रेरयतीत्यपि भवत्सोपानेतरेण वक्तुरभिसं
हितम् कर्तव्यमनेन विश्राम्यतीत्यलमवान्तरेण सर्वथा श्रोतृपदमुपपन्ना।
र्थमेव आदिग्रहणात् श्रवणमिति मन्तव्यम् एवमपूर्वी श्रमणमभोगी समर्प्य
तत्र कल्पनां च संप्रयोजनीकृत्य कथं विदितिसोद्धेविवरीतुं याह इति परमेश्व
रप्रसादादेवेति तां व्याख्यातुमाह यस्मादिदमिति चकारः प्रमेयात्तं व्याख्या यम्॥

समंचिनोति भजेयति तत्स्वरूपसमावेशावलम्बितस्मिन्परमार्थतः स्वस्वरूपेभ
गवतिप्रकाशमानेभेदांशेनापारमार्थिकात्माभिमानतच्छन्नावेदनोदयात्रैवसमे
पूर्णानंदरूपेसततसमावेशप्रावल्यविशेषलक्षणोभक्तिः तयानन्तफला
प्तिर्वेनमोक्ष[illegible]लक्षणोयथास्वादः परिपूर्णविश्वरूपतामयोदृढक्रियात्मा
विमर्शः सएवप्रकृतोयत्र तेनकारणादोक्रोडीकृतात्मानमोक्षस्यापि मोक्षस्य
चयआस्वादएवेष्टः तोसाविशेषेणविमर्शः भक्त्याहितत्वस्यमेश्वरविषयवैवश्यसमा
वेशरूपयायः स्वात्मप्रकाशः सएवनाशेक्षमानपूर्वन[illegible]त्यानन्तयामोक्षः यम
स्येतिपूर्णाणपरनाम्नइतियावत् मायोत्तरे मायामध्येचारयतिभ्रमयतिमा
यान्तरेचचरतिमायात्त्वेहिधर्माधर्मात्मायतनेऽवस्थितत्वेतुविभवस्थानमिति
निर्णीष्यते अत्रहेतुर्नियतिपाशेनाप्यापितम् अस्येश्वराप्रकृतोद्वैधीविवासः संकु
चितेसंवित्तत्वेसततस्मिन्संकोचभागोमायात्मनिनिविष्टइतियुक्तंनमेविज्ञानेमे
को[illegible]चाणामेतत्त्वतदर्भवात् सएवचबुद्धावध्यवसायपयोगपतयाधिकस्वस्वरूपः
फलार्थेति तस्यधर्मस्यमायाबुद्धिगतस्यनियतितत्त्वम् नियामिकापारमेश्वरी
शक्तिः कृत्यादिशास्त्रप्रसरमयीनिमित्तम् एतदुक्तंभवति मोक्षास्वादस्यविषयस्य
भक्ति॰ परमेश्वरैकवश्यसमावेशमयस्यमायोत्तीर्णत्वेव्यापकम् नहित्वंचमायान्त
र्वर्तित्वे तस्यकारणंधर्मः कथंस्वकार्योविरुद्धव्याप्तेष्वृं प्रतिहेतुतांगच्छेत् तदये
प्रयोगः नभक्तिर्वैवश्यंधर्मफलंमोक्षास्वादमयत्वेफलत्वादितिधर्मफलत्व।
व्यापकमायान्तर्वर्तित्वविरुद्धमायोत्तीर्णताव्याप्तस्यमोक्षास्वादमयत्वस्योपल
ब्धिः स्वव्यापकविरुद्धव्याप्तस्यधर्मफलत्वस्यनिषेधंकरोति विश्वंखलुस्वनियति
कल्पितधर्मापेक्षोपर्यैश्वरस्यप्रसादोमायापटप्रच्छन्नत्वात्मकस्वस्वान्तव्यापक।
ल्पितकालव्यापमारणेनस्यस्वभावप्रकटनात्मकेनेमेलमयोयोहिसमतत्यमा
स्वरूपतयापिच्छन्नः स्वस्वरूपेणैवप्रकाशेविमर्शाभिचेस्वैवरूपः नयोगपतात्मना
प्रकारविशेषेणानान्येनलौकिकेनप्रकारेणतत्त्वनमस्यमेभाव्यम् सर्वथानेमेल्प
त्वात्प्रसादोभगवद्रूपतानादात्म्येमोक्षएव ततश्चमायासंस्कारः इहतुसोपितदिच्छ
यैवलोकानुग्रहहेतोर्निर्वाहणकारिणस्तीति पाश्चात्यरूपेणानिलोकाप्रसिद्धप्र
कारविशेषणानुप्राणनम् मायीयोहिकार्यकारणभावः स्वभावतःकुलालघटन्यायेन
स्वान्तेऽस्मारतथाभासनरूपेविचित्रेपारमार्थिककर्तृत्वात्मककार्यकारणभाव
मितिविश्रान्तोमायामयेलोकेहृदयंगमतास्यसिद्धः सतुयत्रनोपपद्यतेतत्रसपा
रमार्थिकएवेति इतिपद्धयाख्यातेनतत्रहेतुसूत्रे अनेनचाद्वैतेनेहकारइतिसर्वत्र
विहितकारस्यशैली धर्माधर्मादिफलेष्विवस्त्वन्यात्स्वयमोक्षभिश्वसिम
दधिष्ठानतन्तानतरीयकपरमेश्वरप्रसादोपयोगमहिम्नाशोकमएवकारेणतोव्याख्या
तश्च विश्वंखलुस्वहेतुकेनचित्रकारेणस्वस्यकर्त्ताचस्याव्याख्यातोनेमिस्माणोक्ता

नमं

क्रियासमर्पयते प्रकारत्वविशिष्टार्था मिथादिभ्यः किमादिभ्यः स्वार्थे थमुं प्रत्य
यो विधीयते कः प्रकारः कथम् तस्य तु वा समन्वयोपपत्तेर्योचितविभक्त्यर्थः क
ल्प्यते इह च हेतुरूपतापन्नावान्य च समर्थोपयोचितो न तु तृतीयार्थो नियमेनात्र
प्रविष्टो न्येकः प्रकारः अथ यथाभाववचनानामित्यत्र भावकर्तृकाणामि
त्यसमर्थो वचनशब्दः कर्तृसाधने प्रकृत्यर्थोपश्लेषोपायमात्रस्य विवक्षणादेवं
प्रकमवचनं इत्यत्र वचनशब्दः करणसाधने करणरूपतापन्नप्रकारार्थविशिष्टायाः
प्रकृतेस्थमुः तथा च तृतीयान्ते नैव प्रसिद्धो विग्रहः एवमपि हेतुत्वेव स्वरूपकारण रा^
त्वेन विवक्षितः इति शतिपादयितुं हेतौ हेतुनाम संदिग्धामभिधानं त्वपंचमी प्रयुक्ते।
ति द्वितीया व्याख्या अनयोर्द्वयोरपि व्याख्ययोर्हेतुविशेषण एव हेतुप्रकार उक्तः।
अथाप्येवं स्यात्प्रकारः इति प्रकृष्टः कारः प्रकृष्टा क्रियाविशिष्टः क्रियाभेद उच्यते
अतश्चैवंये न द्रव्यगुणादिभेदमात्रे णाथमुः प्रयुज्यते शब्द इति किं गुणो द्रव्यं कर्म
वेत्यन्यार्थे कथं शब्द इति प्रयोगाभावात्तदा हेतुप्रकारः कथं शब्देन नोच्यते अपि त्व
क्रियाप्रकार एव क्रिया चेह आसादनक्रिया तस्याः प्रकारो हेतुभेदकृत एव
परमेश्वरदास्यासादने हि अन्यदेव आर्तिजिज्ञासाफलोत्तृष्णादि निमित्त
मयेत्वन्यदेवासादने भेद इति कथं चिदिति शब्द आसायशब्देन सह मिलितो व्या
ख्यातव्यः महेश्वरप्रसादहेतुकासादने भेदो यः सर्वभावी हेतो व्याख्यातो लब्ध्व(
धी शब्देन [illegible]न्तेन पौर्वकालिकत्वस्य व्याख्यानात्समासेन च क[illegible]शरीरान्तप्र ष्ट्र^
वेशाकारिणा कर्तृद्वारेण वाक्यार्थान्तर्गुणाकत्वात्स्फुटीकरणे समानक
र्तृकत्वस्य यात्वर्थसमन्वयस्य च आसादनभेदेनास्य चेति सामान्यविशेषभा
वेन क्रियाकारणाभावत्तउपलक्षणोपलक्षणाभावो वा नत्सेवेति एवकारे।
धी णात्यानपेक्षो [illegible] ययेत्यादिना फलनिरूपणा[illegible]णा फलाभिसंधाना द्वारे^
भावउक्तः तज्ज्ञात्वं तदास्वादलाभेन तदावेशोवेवशं गते मानसमेषामि
तिभक्तेः स्वरूपमुक्तम् अलब्ध तदास्वादस्यापि तु तत्र प्राप्तिग्रहः अहेतितदा
क्तः अहं [illegible] फलं भक्तिकृत्का तद्धिना नामित्रं चटइति अथ जनस्याप्युपकारमिच्छ
न्निति सूत्रशेषः इति महमेकाकि संपदा लज्जमान इतीमां व्याख्यानुमुपक्रमते प^
सज्जनेन च चेति चः प्रमेयान्तरसमुच्चये ऊर्ध्वसर्वव्याख्येयान्तरे क्रमद्योतकः
ईश्वरदास्यासादनादेव पूर्णतात्मकसज्जनभावः अपूर्णो एव हि स्वात्मानेस नोपकरोति^
र्वतः पूरयिष्यामीति न परमपकरोतीत्याततो दुर्जनः अत एव माव्यमित्या
वशाकेणएत आत्मस्मरणेनावशंपन स्मूयतइति अहमिति पूर्णतावहस्म
वपामर्शः न तु लब्ध दुर्लभ तदा सोहमेकाकिभक्त्यैत्येव कथम् किं लक्ष्मी
सस्य च्छ्वाभ्यां समस्तेति सो त्र स्य प्रत्यभिज्ञाविशेषणास्य विशेषणाताणितु दास्य^
नसूचनम् नप्रथमान्तेरोलापांक्वा ह संपदिति ऐश्वर्यमयी महेश्वरसमा

प्र॰
ज्ञा॰वि॰
वि॰

तदास्यमेव लक्ष्म्याः य
स्येति ॥
परमेश्वरावेशरूपतया
एवसमस्तसंपन्निमि
त्तभावेन विशिष्यत इ
ति संवादयति ग्रन्थका
रः ॥

वेशरूपायाः प्रकृष्टभक्तेः फलोपभोगभाजो भवानीवल्लभभक्तजनविलक्षणावि
वर्तन्ते सा लक्ष्मीशब्देन संपत्पदेन च समस्तेनास्य दास्यविशेषणतामुखेनेन निर्दिष्टा
संपत्त्वेन व्याख्येयप्रस्तावमन्तेः पूर्वोपपादनात् तत्प्रसंगात्तु चरमे लक्ष्मीशब्दः ननु प्रकृ
ष्टभक्तिः फलाभिसंधिवैधुर्या कथं समस्तेति विशेषणं विरुद्धम् सत्यमित्याश
ङ्क्याह यत इति समस्तमनवच्छिन्नत्वं संपदोन्मुखपरमेश्वरावेशावशादेवेतिना
त्र विरोधः ॥ यत एवं भूता परमेश्वरापत्तिरूपा भक्तिः प्रकृष्टा तत एव बहुव्री
हिर्लक्ष्मीशब्द इति हेयानात् दास्यमेव लक्ष्म्याः यस्येति समस्तं पोसमथ्येवदुत्तमं।
वादीकेयन्यत्र योजनं च गीतमिति गुरुभिरुक्तं प्रति चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सु राग^
कृतिनः सदा आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति ॥ दुःखनिराकरणाकारणा
त्तानिश्चयेन वा स्वसंपत्तिहेतुना निश्चयेन वा तदुभयविषयार्थसंशयेन वा
जिज्ञासाशब्दवाच्येन तत्त्वज्ञाननान्तरीयकतया वा परमेश्वरविषयः प्रह्वीभा
वो जायते तदाहं मामिति प्रविच्छेदेन प्रकाशमाने परमात्मनि मां पूर्व
उ^ वरमेनिरूपार्थं भजन्ते मे स वर्णेष्व कार्षयुक्तितेन भक्तास्तद्विधास्तेषां मध्ये ज्ञा ज्ञानी^
नित्ययुक्तो नित्यम् मय्यावेशमनोयमामित्युक्तेन समावेशयोगेन युक्तो
नित्यं च भक्त्या युक्तः तत्त्वाद्भुतितयवत्फलप्राप्तौ विवर्तमानभक्तिः तथा एक
त्र परमेश्वरे एव भक्तिर्यस्य तत्प्राधान्येन फलेषु विशिष्टतर इति परमेश्वरावेशा
रूपतया एव समस्तसंपन्निमित्तभावेन विशिष्यते इति संवाद इति ग्रन्थका
रः प्रकृष्टतानिरूप्यपरमेश्वरावेशरूपतया समस्तसंपन्निमित्तभावे संवाद
यति ज्ञानी त्वात्मैव मे इति मम प्रत्यभिज्ञातपरमेश्वरात्मनो ज्ञानी आत्मा
स्वभावः परमेश्वर इत्ययमर्थो भगवतोक्तो न तु ज्ञानिनोऽहमात्मेति एतदेव स्फु
टयति ज्ञानी हि भक्त इति ज्ञानित्वेनाप्य भक्तिरिति यावत् ईश्वरो चिता ई
यी^ श्वरतादात्म्यनान्तरीयिकाः वहु[illegible] स्पष्टत्रिर्वद्ब्रीहिस्य न चानभिधान यी^
म् एकवचनाभावादेव बहुत्वावगतेः लक्ष्मीशब्दान्नाहि न युतस्त्विति एकपि सिद्धे न
रः प्रभृतिषु समानत्वात्त्रीर्लक्ष्मीरित्येकवचनान्तत्वात् पाठः तेनैव निःकपटरूपा
स्यात् द्विवचनात्ते न तु विभाषेति इयता महेश्वरदास्यं महेश्वरप्रत्यभिज्ञान।
प्राणित्वेभक्तत्वमात्मनो ज्ञानमिति प्रत्यभिज्ञागतमपि समस्तसंपदादिविशेष
नि^ णं कथंचिदिति निर्दिष्टं ज्ञानिनां हारायते दास्यबलादेव संकोच्यमित्युक्तम्
ईदृशेन यएकाकि संपदालज्जते तत एवा[illegible]शयः सरसविमलहृदयेन एव
विश्वरूपपरमेश्वरसमावेशो चित्तहृदयस्तेन शेषः प्रत्यभिज्ञातस्वस्वभावे
परमेश्वरतादात्म्यापत्तेर्जनेन भक्तायः कश्चिदन्यो भूतमविघ्नहर्त्तमानप्रमा
उ^ द्यप्रबन्धरूपो जनस्तस्य निजत्वचिन्तायः प्रभुः प्रत्यभिज्ञापयितुमनिजस्त।
द्विषयाभूतोऽन्नसंधेरुदार्यो ज्ञानिनाचुम्बतो हृत्वाविन्यासमः तस्य प्रभोः संसार
स्व

तू

न्यः प्रत्यभिज्ञा[illegible] प्रत्यभिज्ञेयतालक्षणो महाफलः समस्तसंपदवाप्तिहेतुः तस्येति
वा प्रत्यभिज्ञापयितुरात्रीशायस्येश्वरसमावेशान्तर्वशीकृतजनैर्यः सम्बन्धः प्र
यि त्यभिज्ञापयि[illegible]त्रृप्रत्यभिज्ञापिलक्षणः एतत्तु व्याख्यानद्वयमपि टीकावाक्यस्या
स्यानेनकृतेनावहम् तस्यापि परमार्थेतिवृत्तिविवृत्याख्यानेहीदमुचितं चव
दन्ते च ईश्वरप्रत्यभिज्ञापि जनस्योत्तमफलेति तस्मादाद्रीशायगतत्वेनैवास्यं
व्याख्येयम् तस्याद्रीशायस्य सर्ववशीकृतेरीश्वरस्य च यः आद्रीशायगतत्वेनैवास्य।
उपवकारेण शिष्यो व्यावर्त्यते अस्मा विति प्रभुदासभावलक्षणः सम्बन्धः
समहाफलो वितत्तफलः स्वात्मोपकारस्वपरोपकारोपि पर्यवस्यत्येव तेनस।
मस्तस्य संपदश्नापि स्वार्थे वृत्तौ चपकाकिमाश्रितसंचितमेतत् यथा च प्रसिद्धः
स्वजनोपेक्षावशेन परमेश्वरस्यास्मि दासोपकारीन संपदो भुंजे अपि तु ज
नमपि प्रत्यभिज्ञापयामि येनास्यापि लाभेन तुष्येयमिति परामृशतीति त
था कथं चिदित्यात्माशयवशात्महतं ईश्वरस्य दासस्यास्मित्यादिरूपपादयामी ठ
यत इति विमृशति तथाहं विमृशामि स्वजनस्वभावत्वादिति व्याप्तिघटना
पि स्वत्वादुज्जिम्भा कृतेति विवृणोति। योहीति। योयः स्वजनो लब्धेश्वराध
परिचयो दीयते मे सर्वमिति दासशब्दवाच्यः स एवं विमृशति स्वजनश्चात्र।
थं हृदिति स्वभावहेतुः अनेवं विमर्शकत्वे हि सौजन्यविरुद्धं दौर्जन्यमिति
स्वभावविरुद्धोपलम्भात्सौजन्ये हेतुर्विपक्षादनेवं विमर्शकत्वाद्व्यावृत्तमे
वं विमर्शकत्वेन साध्येन व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धिः परिचयपदेन प्रक्रियावि
रहितो दासभावो दृष्टान्तो व्याख्यातः प्रसिद्धस्यात्र एव प्रत्यभिज्ञापनायां कर्तृ
कर्मणोः न तु स्वरूपेक कर्मणः ईश्वरमिति प्रसिद्धमपि मायावरणादप्रसिद्ध
मिति भावः तस्मतीति अन्यजनम् न तु दृष्टान्ते ईश्वरः कर्तृकर्मप्रकृते न
तु व्यकर्मेति प्राह सामान्यमात्रे साध्यस्य ततश्च यथा गोमानयेदेशो व्यवहृ
त्यस्तेजा यो गादिति दृष्टान्ते गोस्समन्वयव्यवहारेणाप्यसौ साध्यधर्मिणि
माहेषीमत्वव्यवहारेण सिध्यति तथा प्रकृतेपीत्याशंक्याह उभयोरपि
ति नात्र विशेषस्य किंचित्प्रत्यभिज्ञापने हि कर्मकस्यापकारकं संपाद्यत्वेन स्व सद्
जनो विमृशतीति हि व्याप्तिः ततः पक्षधर्मताबलादिह शेषायेनासौ हेतु
साध्ययोः कंचिद्दोषमावहेत् अत एव कोयं मर्त्यो हि यथाविशोत्तस्य भयोर्थ इत्यु
क्तम् जनस्य प्रयोज्यकर्मता प्रकृते स्वामित्वं प्रत्यभिज्ञानीहि स्वामित्वप्र
प्रयोज्यकर्मता दृष्टान्ते [illegible] चित्तमिमं कृत्स्नमस्य प्रत्यभिज्ञानादहस्वामीति
पर्यायेण प्रयोज्यकर्मता [illegible] संज्ञापनवत्प्रत्यभिज्ञावीजानातिर्न तु बुद्ध्य क्षू ज्ञो
र्थ इत्याशंकितत्राह अख्यात्वादिति ज्ञानस्यापि मोहवशादज्ञातस्येवा

प्र.
ज्ञा. वि.
वि.
९

भिन्नत्वेन हृदयङ्गमीभावेन ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ननु व्याप्तिविषयोपदर्शनेन सूत्रेण
दृश्यते तत्कथं कृता विप्रतिशङ्काऽऽह तेन तस्य चेति एतदर्थद्वयविषयसम्बन्धसामा
न्यविवक्षया या याशेषे षष्ठी तया सह यः समासस्तत्र योऽर्थद्वयस्याक्षेपकशब्दवाच्य
तात्मा सम्बन्धस्तेन तद्धेतोः सूत्रेऽप्युपात्त उभयोऽयमर्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः ननु प्रत्यभि
गुत्या ज्ञापनं यद्रूपं तु कृतम् यत्र पर्यायेणान्यत्वे कर्मयोगः तत्सूत्रेणोपात्तम् तत्र तु
पपादनमकं प्रत्यभिज्ञाकर्मकमित्याह ॥ प्रयोजकेति ॥ अनेन सूत्रेऽउपात्त इति
६ सम्बन्धः ननु सूत्रेऽउपपादेति न प्रत्यभिज्ञानानेककार्यमेकार्थमित्याशंक्या
ह प्रत्यभिज्ञोपायेति प्रत्यभिज्ञापने हि प्रयोजकव्यापारो न च प्रत्यभिज्ञानीष्ठे ज्ञा
ति प्रेष्याध्येषणरूपो व्यापारो विहापि न तत्समर्थाचरणलक्षणः प्रत्यभिज्ञायां च।
यत्तत्समर्थाचरणं तदुपपत्त्यात्मकं भवति रूपणं नान्यत् अतः प्रत्यभिज्ञाम
उपपत्त्या निरूपयामि न हि विषयानुपायान्प्रदर्शयामि सम्भवन्तीनां सम्भावया उपाया
मि प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि प्रत्यभिज्ञापयामीत्येकपदार्थः तथा च वक्ष्यमा
णोपायेनेति हृतिरुपपादयामीत्यस्य व्याख्यायत उपपादयामीत्यस्य न हि विषया
८ नुपायान्प्रदर्शयामि तत्तदुपपादयामि इत्यस्य वक्ष्यमाणो व्याख्यातः सूचनेनेदं
समस्तसम्पदित्यस्य तथा हि प्रतीपज्ञानस्यापि विस्मृतस्येव वृक्षादिनस्येव पुनरा
भिन्नत्वेन तत्समर्थमाणतयापि स्फुटत्वेन ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् मयैवायमिति
भातमात्ममानानुसन्धानेऽस्थिरस्यापुनातनकालव्यापिनोऽपि ज्ञानेनत्वमेव अयम
मावयमयाप्रत्यभिज्ञातः इत्यत्रापि तद्रूतश्चिन्तामान्याकारेण ज्ञानमभूदेव
एवमात्मनि सततं भात्यपि मोहाद्रादाहृत इव पुनराभिन्नत्वेन ज्ञानम् तत्र चोपा
यः समस्तस्यानीलसुखादेः सम्प्राप्तिहेतुस्तस्याः सम्यगवाप्तिस्चलविमर्शोपारो
हः अतोऽयमर्थः समस्तसम्पदवाप्तिः हेतुरूपायोयस्यां प्रत्यभिज्ञायां तादृशीं
८ तदुपायिकामुपपादये उपपादनं च प्रत्यभिज्ञायां विश्रान्तमिति तत्प्रयुज्य
मानं तो ह्यविशिष्टं प्रयुक्तं फलतः करोतीति न सूत्रार्थं तु स्पर्शोऽवेशमपि किञ्चित्
शक्तिदृक्क्रियाऽऽत्मकं तेनेतदीश्वरः प्रमाणागमसिद्धत्व प्रमातृतत्त्वं चैवमेव तावदात्म
लक्षणं चेश्वर्यम् पुराणादिसिद्धं पीश्वरेण नद्धीक्रियमाणमहाग्राममण्डलेश्वरप्रसिद्धं तु
द्विषयाप्रतिहतज्ञानकरणरूपं ऐश्वर्यस्य लक्षणं तेन च प्रमातृतत्त्वं सर्वविष
येऽप्रतिहतत्वेति अपि शब्दोऽभिन्नक्रमः न केवलं मम महाफलाः याव
ज्जनस्यापि इत्यनेन समस्तस्योभयविशेषणत्वं स्फुटीकृतम् ननु समस्त
सम्पदः फलत्वेन सूचिता हन्तो तु परमार्थलाभमात्रं फलं विहृतमिति किमे
तत् अत्राह यत इति समस्तसम्प्रयोगेन पूर्णता लक्ष्यते राज्यभोगस्वर्गभुक्तभो
प्रज्ञा. १० १-६ गाग्रमावपि उत्तरोत्तरांशोल्लसनीयसम्भवेकः पूर्णतावकाशः परमेश्वरार्थनीय
यतः तः परमर्थनीयान्तरं नास्ति तस्मिन्परमेश्वरभावे ॥

^त्मा तदेव लक्षणं स्वप
मभिज्ञानं यद्यज्ञान
क्रियात्मकं ॥

समासादिते किमाशंसनीयं परस्मादिति तात्पर्यम् ॥ एतावता चेति ॥ सूत्रवृत्तिग्रन्थेन
न तु लोकगतः पुरुषार्थलाभः शास्त्रकृतः कथं प्रयोजनमाह प्रवृत्तिहेतुतयेति
नहि प्रयोजनस्य स्वंगमस्ति यदेव हि प्रवर्तकं तदेव प्रयोजनम् यमर्थमधिकृत्येति
वचनात् इष्टलक्षणत्वादिति च लोकफलसिद्धौ शास्त्रकृतः किमिति चेत्तद्गतफल
सिद्धौ शास्त्रकृतः किमिति चेत्तद्गतः फलसिद्धावप्यस्य किम् तस्योपरित
ष्यतीति चेदिहापि समानमित्याशयेनाह ॥ शास्त्रकृतस्त्विति ॥ न त्वपरि
तुष्ट्यमिति तृष्णाकः स्वांशेपाख्यातस्याशयेनाह अनेनेति स्वात्मनि नि
राकांक्षतेति विशेषविषयो निषेधः पोषमय्यत्र जानाति इतीच्छारूपा याश्च
कांक्षायास्तत्त्वं तत्र विरहात्स्व एव विषयो भवति न च परोपकारविषया सैषा आका
तस्याः पूर्णत्वात्मकैश्वर्यत्वाद् एतदीश्वरत्वस्य समस्तस्य सत्त्वासिद्धेस्तेनापरि
पूर्णत्वात्स्वात्मनि किंचिदपि कर्तव्यमैश्वर्येनास्ति अप्रतिहता च चिन्त्यभाव
त्वादिच्छा सा परार्थविषयैव बलात्संपद्यते स्वसंपादितैश्वर्यो हि न परमप
चिकीर्षेत्तत्संपाद्याभावे तु बलादेव परोपकारविषया सा भवति यथोक्तं मयैव
श्रीषडर्धश्लोकवार्तिके तत्रालोके स्वकर्तव्यं किमपि कलयंल्लोक एष प्रय ।
त्नान्नो पारार्थ्यं प्रति घटयते कांचन स्वां प्रवृत्तिम् यस्तु प्रक्षीणभवमलः ग४
शान्तसंपूर्णबोधः कृत्यं तस्य स्फुटमिदमियल्लोककर्तव्यमात्रमिति । तेनात्म
नोऽशेषसंपत्तियानमहादेवदास्यलाभात्संपन्ने तदुपकारे परस्यापि तमिच्छा ।
त्मिन्प्रतिहतेच्छा प्रसरत्वादेव परितुष्यामीति प्रसमकालोऽशक्तोऽमेयायुप ।
रितोष इति प्रसमकालेऽलिट् तदेतदुपकारमिच्छन्नित्यस्य व्याख्यानेऽपरित
ष्ट्यमिति प्रसरेत्याहीच्छाया अनिरोधः परितोषः परोपकारे समर्थत्वं हि
यामिच्छां प्रसरेत्ता स्वार्थसंपादनप्रावल्येन वा स्वार्थप्रतिघातपराकरणा ।
तात्पर्येणावाताशक्तिनप्रसरनिरोधोऽकण्ठेकारेणेहहामितितात्पर्यम् ॥ एवं सूत्रवृत्ती ॥
व्याख्याय विवृतिकारः तदधुनात्र वहत्संमोदस्यापीत्यादिना ग्रन्थेन निर्णयति य
द्गुरुणवान् श्रावतारणोपक्रमे श्रोतृजनप्रवृत्तये प्रयोजनं कथयतीति तथा हि
केचिन्मन्यन्ते पुरुषवचसां मूलत्वासत्यत्वावलोकनादाकासवगामिते पि प्रयोज
ने संदेहे तदुपज्ञायमानोऽर्थप्रयोजनम् संशयरूपत्वान्न प्रवर्तकः संभावनारूप
रूपत्वाद्यत्न यतः शीलसमाचारो शास्त्रकारस्यावगतो तदेतत्र सहते व्यवहरत्संमा
त्रस्यापीत्यादिना रहार्थित्वमिति तदुपायलाभेऽपि जनस्य कथं प्रवृत्तिर्भवेदि
क्रिं त्युक्तं तेन वस्तु व्येन यो प्रवृत्तिकारणास्तु पायवेदनेन केवलं प्रवर्तमानस्य विषय
स्य परपयत्नकारावलम्बनमात्रेण तत्राभ्यस्तव्यवहारो व्यवहर्ता सर्वाणि हृष्टपरीक्षादो
सर्वाणिकारवैकल्पिकादेशपि वचःप्रमाणं नाभिमन्यते किमङ्ग शास्त्रकारस्य परमेश्व

प्र. ज्ञा. वि. वि. ९

यप्रसादतस्त्याप्यपरमेश्वरस्वरूपावेशात्मनि प्रयोजने सति दुर्लभतायते उपायमवि
दोषस्तु किं करुतामिति कान्दिशीको कुण्डिनीवाकं स्यावस्वर्गते तेपव निःशंकः स्मादि
तदाह ॥ इष्टइति ॥ अतएव हृत्तीयोयमर्थः अतएवाभ्यस्ते विषये स्वतएव प्रामा।
ण्यमभ्युपागमन् शास्त्रादिनिर्दिष्टादिति म मात्रमेवह्यवलोकयन्त्यवर्त मं
ते न तु लोके दृष्टेऽपायोपायवर्गे कोऽपि शास्त्रं स्पृष्ट्वा ततः स्वयंतोऽप्रतीयादिति
एतत्प्रयोजनेन योऽर्थी जनो यः कश्चिदित्यपि कारिणोऽननुन्यो नियम इति ॥ अव
र्तनामिति ॥ अर्हेति प्रवर्तितमेतस्य शास्त्रस्य श्रवणो इति विस्पष्टनमर्थः प्रयो
जनेयस्य प्रयोजन निबंधनस्य तस्यानानर्थकाम ॥ अत्रैवेति ॥ कश्चिदिति श्लो
के हन्तिकारो हि प्रत्यभिज्ञा ग्रन्थकार उपपादयतीति ब्रूयात् न उपपादयामीति उ
न तु हन्तिकारोऽन्यथा व्यवबोधादिना प्रयोजनं ब्रूयादित्यशंकानो नाभासस्या
नम् तद्यदि विप्रतारकतयाह इति कारः शंक्यते इदमपि कस्मान्नाशंक्यते उप उ
पादयतीति वक्तव्ये हन्तिकृदित्तारणार्थमुपपादयामीत्युक्त्वा नित्याशंका
ह ॥ प्रसिद्धेरिति ॥ मूलग्रन्थकारसमानकालभाविनो हि साक्षात्दर्शिनः उ
क्रमेणोऽमोऽप्रसिद्धिं प्रसारयेति न तु प्रसिद्धिनाम न किंचन प्रमाणं यदि प
रं कस्मिन्नः स्वभाव हेतुर्न च कल्पनया परमार्थव्यवहाराः सिध्यन्तीत्या
शंक्याह यद्वदन्त इति व्याख्यास्यते आगमविचारे वितत्यैतदित्यर्थः न
हि मूलहृत्तिग्रन्थयोरेनद्विष्यति नैपि तत्त्वमते टीकावचनम् अपि त्वागम
ग्रन्थवाक्यम् तस्य पादमात्रेह्रुहचात्र च तल्लेवदास्य इति कथम् अत्रे हि कु
मेनदित्यपि वक्तव्यं स्यात् तस्मादेतदर्थः प्रमाणलक्षणावसरे इदमेतावता हि
व्याख्यास्यतइत्यर्थः न च हि हृदयानुशीलनीयविमर्शाध्यायकं प्रमाणम्
तथा च प्रसिद्धिः स्वयमेव विमर्शिनी विना आगम प्रमाणरूपेण विद्यते युक्ति
मानिति त्यर्थ दत्तहृत्ताव लम्बोधयार्थेश्वराद्वयागमः ॥ इतर इति ॥ न्याया
नन्तरहीतनयत्नितन्नभवताली त्यादित आरभ्य तेषां तत्वानां भवतानां च तेषा
मेतेषां नैरेतावती भिराहृतिभिः हि एवं चेत् केवलनाणभवति ततएव शि ५४
वयोजनेत्याद्विनागमः स एवं रूपो विद्याया अपवर्गरूपस्वरूपलाभोपाये आ
विद्यायां संसारभव भोगोपाये युक्तिमात्मा नाहुर्मार्गं हि स तत्त्वधर्म इति उपका
रचिन्ता हि निर्मलमन्तरूपा नाहकफलमिति संभावनानुमानम् नियुक्तिकः
स्त्रानाहमोदीक्षितस्याधर्मोदानादिति ॥ अविगानतइति ॥ प्रामाण्ये हेतुः वि
हर्तृगाने न हि मर्शोन्मूलनेन विमर्शान्तरस्याभावात्प्रामाण्यं तदुदयतः प्रा
माण्यमेव न तु स आगमः कुतः अथात आह येषामीश्वरादागतः तस्माद्वा
क् अतएव वेदेनानिरुक्तिनापि न निरोद्धुं शक्यः अतएव ह्यविगीतात्विरहविमर्शा

प्रज्ञा. ११

न्नुन्मूलितविमर्शा तया प्रसिद्धरूपया ऐश्वर्यवाचायत्तापिकारि विशिष्टदेशोव
येदेतिकाले यदिति प्रमेये प्रसिद्धे विमर्शोन्मिषति हृदयकोटेर्हठकृतत्वा
त्रिरूढिकेनादिति तद्देशानद्यपि कारितत्कालकप्रमेयरूपमशेषकितेरिमर्शं
कितत्वादेव ग्राह्यत्वेनाग्राह्यम् अन्यद्धचमिके देन्यदिति न्यायेनाश्रयणीयत्व।
नार्थः तेन विकल्पजेतोजातस्येति विकल्पवाचोयुक्तिः प्रसिद्धिशतरूपेणैव जीव
लोके कस्यचित्काचिदेव प्रसिद्धिर्लीनेव प्रतिविम्बितेव लिखितेवान्तर्नि
खातेव चेति न्यायेन हृदयमित्रावृत्यात्मनश्चानेरपि हृदयमनुनद्धलनात्
मर्यती न्यायेनाह वोढव्यापीति सहितत्या विशिष्टे विषयहृदये शास्त्र
परिग्रहम् चिकीर्षोः सति काले स्वात्सदा शास्त्रोपायनमित्याह तथात
द्विशेषेन चिन्तायामन्तत्सिद्धाभीष्टयोगतः स्तीवस्थानमेकान्तोन्मायः।
शास्त्रपरिग्रह इति न च सुहृत्कल्पमपि गतवाकपथमेतन्निश्चयम् येनैव प्रमाणात्व
मानादवगमेयोगपमेतद्विषयहृदयमवितथैकल्पितम् तेनैवार्यं तद्विषय
स्तृतीयस्थानात्मा विषयो भाषितार इति न स्वयत्नसंभवान्मानमपि वीतत्वा
गात्सर्वज्ञन्यायेन स्यादिति विनारको पि कोपि तन्मध्ये चैत्यवर्त्मनादिस्थाय न्यं
चैत्सीरिति मे भावनानुपगमादस्य बुद्धेर्नेदं भाषितमिति स्वरूपस्थापरगृह्य।
प्रसिद्धिरनतिशंकनीयोच्यते तदस्मद्गुरुरसन्नार्गो रोरुणामेतदलमत्र।
स्थानविशेषकयेति एवं प्रयोजनं आयान्ते ऽतोऽत्कर्षार्थान्तिके समस्तसंपदिति।
न्त्संपादकं रूपपादयामीति तयोश्च साध्यसाधनभावः संबन्धः अभिधेयाप्रव
भिज्ञाततस्याः शास्त्रस्य वस्तुस्थापकस्तुरादकता संबन्धः तदुपायता स्वशास्त्रा
स्व भिधानमीश्वरप्रत्यभिज्ञेति गतेषु पर्वक्रमतलितिप्रकटितमिति शास्त्रतेरस्ति
पत्तियतेऽत्र आगमार्थाभिधानप्रसंगात् व्यवहारसाधनप्रमाणाविनावसरोत्व
किं तेन नहि वचनबलाद्वापि सिद्धेन्तोः स्वरूपे वापरमार्थानुमाने च सर्वमेवागमहृद
तानपेक्षम् केवलम् आहत्यापोहनमात्रमत्र फलम् धर्मिणो हेतोर्धर्मस्य च सिद्ध
यात्र प्रियमाहात्म्यादनहृतात्मकल्पनापस्मरणेन फलत्वात्केवले दृष्टमाप
र्मान्तार्थेन समंप्रायस इति न्यायेन धर्मसिद्धो हेतुसिद्धो व्याप्तसिद्धो वा परमार्थ
वचनमात्रस्यानुपयोगात् वचनप्रत्यय वा गमरूपतेव स्यान्नानुमानमिति तदि
हात्मानीश्वररूपतया स्वयं प्रकाशमाने मोहापसरणे व्यवहारसाधकप्रमाण
ग० व्यापारोऽत्र पर्वतकें प्रतिष्ठ इति नावतन्ति मौलिकमेव ज्ञानपरिच्छेदनाहत्वे
तथाभासमानत्वादिति न्यायेन नयेत विनिर्योग्यपदन्नस पद्धान्यतरत्वात्
पगमादित्यादिवत्समानभवशास्त्रविकल्पमात्रोपरचितम् ततएवेतद्
दृष्ट आगमाप्यपोहलकोऽस्तीति कथंचिदित्यनेन वर्गरचैपर्वक्रमोपिनन्तत्ववि ह०
तः दुर्लभो हि सदृष्टसंबंधः कञ्चश्रीमन्तन्तेनादौ तस्यैवोत्ताः वद्देयदरतिरू
तैाच गुरुभट्टारकोऽपि परमेश्वरपादेनैव निर्दिष्टः आचार्यस्य च संत्रस

शास्त्रस्य च शिवस्य च नानात्वेनैव कर्त्वेति विशेषमाह इत्यागमः टीका
कारोऽपि च साक्षात्कृतपरमेश्वराकारो रिति वक्ष्यति ननु वृत्तिकारः कथं प्रत्य
भिज्ञापयामीत्यहंभावनिष्ठत्वेन सूत्रयति न हि वक्तव्यप्रत्यभिज्ञापयति परि
त्यज्येदिति चेत्याशंक्याह ॥ तत्र वृत्ताविति अत्र सूत्रे या वृत्तिस्तस्यां सूत्रस्य
अवतीर्णस्यानुसारेणाहंतया एव निर्देशेन तत्स्वात्मनि स्फुरताभिप्रायेण
कस्मात् सूत्रस्यानुसरणाभिप्रायात् संहृतो यथास्थितत्वेनानन्यथाकृतो यः
सूत्रगतो निर्दिश्यमानोऽर्थस्तस्य या विवृत्तिर्भञ्जनेनात्वा नैव यतोऽस्याव्या
पारः यदि सौत्रं निर्देशमन्यथा कुर्यात् न हि वादिप्रतिवादिनोः सिद्धान्तपूर्वप
क्षगतयोः कथा एवं स्यात् तत्र प्रतिवादिकृतस्याक्षेपस्य पुनः सूक्तीयस्या
नेवाङ्गीकृतस्य प्रतिसमाधानस्य करणेऽस्यानधिकारेण टीकैव स्यान्न वृत्तिः पू
र्वोक्तमशनैः सूत्रवृत्त्योरिति तत्र आलेपाद्यकरणे प्रयोजनेन न पूर्वपक्षा
द्युत्थापनेन तदर्थं च संवृत्तः सोऽत्र विवरणे तत्तो हेतोः सूत्रानुसरणम् तत्तो
हेतोस्तत्र प्रयोगः उपपादयामीति हि सूत्रे तदनुसारात् वृत्तौ प्रत्यभिज्ञापयामीति
एतच्छायाप्रसंगाद विलेख्यमपरिवर्ज्य यमितिपि प्रयोगः इच्छां निमित्तस्तत्र शुभ
ञ्जनावसरेऽपि एवमस्मदुत्तमपुरुषनिर्देशस्य प्रधानं प्रयोजनमाख्यायान्यदप्याह ॥
सूत्रकारस्यैवेति ॥ प्रमाणमात्र प्रमाणमानं ज्ञापितेऽर्थे तयोर्वैलक्षण्येऽयं निर्दे
शस्यत्वाच्च यत्सूत्रनार्थस्य कारः एतत्स्य पूर्वमुक्तमेव ॥ आह्निकार्थम् ॥ मौलि
कं दृढप्रमाणप्रभावप्रकाशमानतायोगिनि वस्तुनि व्यवहारसाधनरूपं प्रत्यभिज्ञा
नं मोहापसारणफले कामं केवलेनिरूप्यतां पूर्वं प्रकाशस्य सिद्धिरूपत्वाद् यत्र न
वभासत एव न रूपं तत्र मौलिकेनावश्यमर्गेण वाच्यम् तत्र तन्निरूपितेऽपि यो मो
हः स्यात् तदपासनाय भवतु व्यवहारसाधनमिति मात्रशास्त्राभिप्रायः तेन से
वेत्यत्रैवकारः प्राथम्यं द्योतयति सा तावन्मुख्यं साध्या ततश्च यतो प्रत्यभि
ज्ञेति व्यवहारसाधनविषयतायाव्यापकमेवभासमानत्वं तद्धि विरुद्धं चानव
भासमानत्वमतोऽपलभ्यतत्र्रित व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ईश्वरेण व्यवहारसा
धनप्रमाणमात्रविषयः कथंचिदप्यनवभासमानत्वात् न हीश्वरो विश्वत्रक
कस्यचित्कदाचिदनवभासत इत्याशयेनाह ॥ नन्विति ॥ सिद्धसत्ताकस्येति स
त्तैवानन्तसिद्धेति प्रसिद्धत्वमत्र प्रकाशमानत्वम् ॥ सेवेति ॥ सत्ता सा ख्या
त्पूर्वं प्रकाशरूपतत्त्वज्ञानेन यतो भवति तादृक्प्रमाणवक्तव्यम् तथा चो
द्योतकादर्शः स्वरसिद्धिरित्येवैव व्यवहारमकार्षुः अप्यचेतनतया कर्तृत
या च सामान्यरूपेण सावयवत्वादिधर्मकर्तृत्वेन भुवनादिकर्तृस्वरूपमवभा
तम् एवं व्याप्तिग्रहसमये याप्येवं सामान्यात्मना सर्वं प्रतिभातमिति विशि
ष्टतद्विनमानस्यापूर्वप्रमेययोगात् नीश्वरे कोऽतिशयः अथ न कालापरिच्छि
न्नमयोगव्यवच्छेदाय पूर्वं मतं प्रमेयम् प्रकृते पितहितेन त्वादिनिर्माणो वि

तज्ज्ञानक्रियासामर्थ्याप्यात्तमेवप्रमेयमितीश्वरसिद्धिरेवोचितानेश्वरप्रत्यभिज्ञाया।
तन्निराकरोति ॥ नेति ॥ अत्रहेतुः सर्वात्मरूपतयेति अयमाशयः इह किंचिन्माय।
ता किंचित्सिद्धरूपगाम्य सात्मनो हि साध्य विश्व साधनत्व मिथ्याप्रकाशेनाव ह्रवती
योन्यथासर्वस्यादिलुप्तजातं तदपि वा न स्यात् किंचिद्वा सिद्धं न न हि प्रकाशमानेश्व
काव्यतिरेकि प्रकाशएवच विश्वात्मा परमेश्वर इति सर्वस्य यावदसौ आत्मरूपः पार
मार्थिकः स्वभावः नावत्किंचित्सिद्धमंगीक्रियते तत्सिद्धिरेवतस्येश्वरस्यप्रत्य
भिज्ञाः सद्भावप्रकाशाइति किमप्रकाशितं प्रकाशरूपतामित्रविनैवेश्वरप्र
त्यभिज्ञावाचोयुक्तिः एवं यदाशंकितेएवं परिहृतेसंदेहे पूर्णोक्तमेतत्त्यादिनह
त्यधाहेस्मार्केनेति सूत्रद्वयमात्रावस्तु पिंडीकरणमिह टीकायांश्लोकावता
रणमिति वृत्तौ टीकाकारस्य तत्स्वरूपस्वात्मनीतिसूत्रद्वयपारं नत्वैवमर्ववार्थामि
ति सर्वं पिपर्दे यदुक्तम् तत्तदात्मीयत्वाशीकमानत्वाह ॥ स्वेति ॥ आत्मशब्दो
पि यद्यप्यात्मा वस्तुस्वभाव इति दृष्टा स्वभाववाची सर्वं पिपाव्यत्वपिवैशे
षिकादिदृष्टिस्वतत्रपवात्मपदार्थ इतिशंकेनापि स्वशब्दोपादानेतुस्वभाव
वचनत्वमवगम्यते तत्स्वो यथात्मीयत्वदात्मनोयः सर्वंपीस्वभावस्याक्रा
र्थप्रकृतिवाचः स्वभावएवेति स्वभावस्यस्वभाव इत्तिन किंचिदुक्तं स्यात् सर्वं
किंत्वात्मपदेउच्यमानेपृथगेवात्मपदार्थो हृदयस्थानीयः प्रतीयेते स्वशब्देतुसर्व
वस्तुमित्यत्रयथात्मत्वस्य तत्प्रतीयते आत्मीयं वस्तु मित्येवमात्मीयआत्मेति
कस्यात्मीय इत्यवतरयन्त्याकांक्षा नचकिंचिद्दृपानेतिसर्वस्यात्मीयआत्मे
तिगम्यतेतत्रात्मीयार्थेपियआत्मार्थः सपृथक् दृष्टएवोपदेशयोपायास्तया
अन्यथाहिनसर्वपिप्रतीतिर्भवेदिति सर्वेषामात्मनीत्यादिशयान्तरसमाश्र
येपिसंयोगित्वादिसर्वत्रयोगकयात्तु निर्वर्त्ततआत्मीयत्वेनव्यभिचारणीय
त्वमतन्मायेत्त्वंस्वविश्रान्तत्वंगम्यते इत्येतदर्थं स्पष्टएवभेदेनात्माउपदेशात्स्यप्र
क्ततसिद्ध्यर्थस्यान्यथानुपपत्तेः सर्वस्यात्मा इत्यपि हि स्पष्टएवभेदः स्वभावव्या
तिरेकिणः सर्वस्याभावात् सर्वत्र हि शब्दृत्तानुपातिनिवस्तुशून्ये विकल्पयमे।
व्रक्रमः वस्तुशून्यत्वेचपारमार्थिकत्वृद्धप्रत्ययापेक्षयोच्यते सृज्यमानत्वेन
तैवकल्पिकवस्त्वेवेतिवक्ष्यामः स्यातेत्र्यम्भक्तेरुत्पाद्यतेव तैदयंस्वशब्दः सर्व
थाकर्षणमात्रोपयुक्तोयं सर्वं पिनामाकर्षति सतियत्तत्तावत्तत्भवत्यन्त।
क्तत्वादप्रकरणा एतत्ताश्चेति सर्वएव प्रतीयते अनुपादनादितिशब्देन प्र।
करणेनवा सर्वान्तर्भावादितिचोद्यम् यद्यसाविति सिद्धान्तः तत्रचोद्येताव
दयमाशयः अनियतात्मसर्वपिनो निखिलएवजडस्याजडस्यभाववर्गः प्र।
तीयतेतत्राजडानांसआत्माचेतन्यलक्षणायकः कदाचिद्वक्ष्यो भियात्तेज
डात्वसौ हृदकाविच्छिन्नस्वरूपाकथमेकात्मानः पृथक्स्वभावानामे।

६

प्र. ज्ञा.
वि. ०वि.
९३

कत्वभावत्वविरोधादिति तत्र वस्तुत्वमाशयः ॥ इह स्वात्मेति ॥ स्वश्चात्मनः
स्वसामान्यलक्षणार्थक्रियाकारित्वादेवस्य स्वरूपस्य संबंधी आत्मीयो न त्वापो
होनेनोपाधिको भवति तत्र ये जडास्ते यावज्जडाभिमतास्तावत्सदसित्वमेष्यते
डुलेभमानं निकानुकथा नीलपीतसुखदुःखादिन्वस्य तथात्मनि सत्त्व द्वि। पत्र ४
यथा सत्त्वस्य किमस्य इष्येत तथैवार्थक्रियाकार्यादिति चेत्करोतीत्येवंय
दि स्यात्तत्किं स्यात् तथैव प्रकाशेनेति चेत्प्रकाशमानता किमस्य स्वमहिमा
।योगमिति चेत्स्वप्रकाशने चेत्तस्य प्रकाशनं इति कथं संगच्छताम् प्राप्ति
पत्नी साप्रकाशनेति चेत्प्रतिपन्नर्ये ग्रसौ तत्र स्पष्टता किं भवतु तदप्रकाशत्वप्र
काशनं इति त्वपूर्वा युक्तिरेव हि स्वेन तवप्रात्यीति स्वेनतन्त्र इत्यपि स्यात् यद्यप्रा
त्मीयेन हि प्राधान्य त्वेन भवति नीलत्वे न पीते तथा च प्रकाशरूपता प्रमातृरा
त्मीयेति कथं सा नीले भवेत् तत्र [illegible] वव स्वतादात्म्यव्यापकत्वया नीलेपि पी
तेन त्वादि सह स्वप्रागुक्तवमासमज्जस्यं दृष्यमानता रूपव्यापकस्य नियमस्य वि
रुद्धं प्रसज्येत तस्यतादात्म्यादस्य विरुद्धमन्यात्मत्वे तदेव चान्यदीयत्वमस्यप्रा
मस्य न[illegible] स्वंधीतिकथम् न चेदं नीलादेः प्रकाशमानत्वे विना किं
चित्रिजजीवितमस्तीत्यनपह्नवनीयप्रकाशमानतावलात्प्रमातृप्रका
शनादात्र्यमस्वस्याङ्गीकार्यमिति वोध्यात्मानएव नीलादयोपि तत्रेषामस्य
दृश्यितितेषाम[illegible]स्यएव स्वात्मा महेश्वरस्तीक्ष्णमेवकः प्रसंगार्थः प्रति।
ष्ठा त्वितिर्हि प्रसंगः ॥ तदेतदाह ॥ प्रकाशोलोक्ष्यादिदिति तस्य हि स्फुटं प्रकाश
मानस्य को वोधात्मतायां विवादः अभावोपि यस्तस्य कोलाकिं चिदित्येवं
कस्यापि संमतः सोपि यावदेव मितिनच कात्कितावज्ञावादन्यत्स इत्येतदेव।
उक्तोभवेदिति दृश्यमानस्त्रेत्तदस्यापि महेश्वर एव स्वात्मा अथा दृश्यमानोसाव
भावस्तर्हि न कश्चिदसावितिकस्यासौ तदानीं स्वात्मा प्रसज्यते एवं नीलादे
रेव दृश्यमानस्य कः स्वात्मेति दृश्यमान पदम् ॥ एतदुक्तं भवति, यदा चोद्यं
क्रियते नीलत्वदभावादेरपि स्वात्मा महेश्वरः प्रसज्यत इति तदा दृश्यमानत्वस्या
ङ्गीकारएवोत्तरम् अन्यदा निराश्रयं चोद्यमिति ननु एवं महेश्वरश्चेन्नीलस्या
त्मा पीतस्यापि स एवेति नीलमिदं पीतमिदमिति कुतो विभाग इत्याह ॥
सर्वमेवेति ॥ यस्माच्चिद्रूपस्यात्मनः प्रकाशरूपस्य स्वस्वभावस्य सर्वमेव।
वेद्यं शरीरमिव यथा शरीरं वेद्यमप्यहमित्यवहृष्यादनुपचरितास्विद्रू
पानुविद्धं तथैव विश्वम् न हि कम्बलादिवद्देहे उपकरणत्वादुपचरितता
हंभावस्य लोके भासते पृथगात्मत्वमानिनामपि एवं च चिद्रूपतानुवेधाद्य
ष्याक्षेविहि स्वरूपावस्थानानयेन तथा नील पीतादिभावा वस्तुपीत्यन
भिमत एवास्माकं विभागः एतदेवान्त्ववायग्रन्थवचसा संगमयति प्रा।

दीयोपीति यथा घटाकाशं पटाकाशमित्याकाशस्य घटादियोगेन कल्पिताः
प्रदेशा आकाशस्यावरूपं विनत्वादिनेनान्यूनाधिका एवं ब्रह्मणो बृहत्त्वेनव्या
पकस्याहंरूपत्वेन विश्वस्ष्टाप्यायन विधायिनः प्रकाशरूपस्य स्वशक्तिप्रभव
भासितनीलाद्युपाधिकृताय प्रदेशा नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इत्यादयस्तेब्र
ह्मणोप्ययन्तावैरूप्यं सर्वशानत्वविभागवृत्तित्वं यस्य प्रकाशमानतामात्ररूपेणाप्र
तियोगिविकल्पादौ प्रतिनियताभाव विकल्परूपतायोगादप्रतियोगिसंवेदनरूप
मविकल्प्यत्वम् तत्वमप्येकमनतिक्रान्तात्ततो मनागप्यनधिका अद्वयमस्मो
न्यंहेतहेतमज्ञावैद्योतयति ननु एवमविभागरूपतास्त्व्युपपत्तिपतितताय
स्त्वयं नीले पीतमिति वेद्ये चेतोहमेतन्नोहमिति वेदके विभागप्रतिभासस्तत्कथं
समर्थयामहे इत्याह ॥ केवलमिति ॥ जड इति जडत्वेनान्याधीनप्रकाशतया भा
समान इत्यर्थः ॥ वस्तुमाणेति ॥ हेयाद्यर्थीयं प्राणादेः प्राधान्यात्कार्त्स्न्यात्प्राणाद्
न्यच्च वक्ष्यते परमेश्वरप्रकाश एव स्वमायाशक्त्या निजचैतन्यकारिस्वरूपा नेतत्स्वरूप
यास्वरूपमानाच्छादितमप्याच्छादितमिवावभासयति तत्राच्छादितांशप्रधान
तायां सदाशिवेश्वररूपता समावेशदशा आच्छादनभागावभासप्रधानतायां मा
याविज्ञमातृरूपा संसारिदशा ततो नीलमित्यादिवेद्यभेदः आभासमानकार्यभेदो
पलक्षितं तु हि प्राणपुर्यष्टकाद्युपाधिभेदान् षितेचेतनच्छायाकृतो वेदकभेद
इति भेदविज्ञमायीयमायाप्रमातृत्वकायोत्सृष्टोभिषिक्तकथाचतुष्कपदेवप्र
भृतिमोहव्यवहारः तत्र तत्रैवैकरूप्यं प्रमोक्ष इत्यादौ तत्राधान्यमस्य सूचयति ॥
कायापिवेति ॥ अयमिति एवं प्रकाशरूपत्वात्स्फुरद्रूप एवास्ते आदेयतां नीत इति
लोष्टादिवद्वेद्य एव सन्नानात्मकभावापहृतेनैवाहमिति संवेदनतादात्म्य
मपिप्रापयितः ॥ आत्मनिनिमज्जयति ॥ नीलादिर्नीलरूपत्वे प्रकाशे निमज्जय
ति येन प्रकाशवलान्नीलमिदमिति प्रकाशः परिमितो भवति येनवेद्यधर्मत्वेन
प्रकटायमर्थो दृष्टः प्रमेय इति भाति कायेशतिमग्नः सोहमिति प्रकाशः परि
मितत्वपरिनिर्देशभेदेनातीतादिकालकलनया फलहेतुज्ञानदावान्तरप्रकार
प्रमातृरूपेणास्वरूप[illegible]भेदेनान्यदेशकालस्वरूपविविक्तत्वेन भाति य
दा नेदं तिमिपाति वा वक्ता यथेव रूपपरामर्शो यत्परिमितीकरणमेतत्तस्मात्सातेन्या
रूपकं मोहनम् मायाव्यापारः तदभिप्रायेणोति संसारमोहमभिप्रेत्यान्तं
याने विषयत्वेनयस्त्वेनो रूपत्वात् तत्र भवता वासुदेवेनाज्ञेन प्रतिनिबद्धुमेधा
नेन तन्हिवदन्ये तिहेतत्कटनीयाबा येचैवसात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि इत्यनेन सर्वमिदं वेद्यरूपं वेदकरूपं च प्रकाशात्तदभावतद्भा
यत्वं च लक्ष्ममयतयाविचित्रमहमिति शुद्ध स्वभावादेव संवेदनात्मसत्तामित्य
भिप्राय प्रमतस्य भेदावभासप्राधान्येदं हि प्रकाशस्य च भिन्नस्वरूपदेशका

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
२५

लोकव्यवहारतत्त्वप्रसरेऽहंतोन्मग्नानहंतो भवति ममत्वस्य हि महत्त्वपतांच्छादनमाणव
मलः अपितु हृढिं विना ते न किंचन स्यादप्रकाशत्वापत्तेः न तैर्विना स्वतंत्राहं
प्रकाशस्य खंडना काचित् संसारमोहाभिप्रायेणैव च सर्वब्रह्मणि किं विधेयं ।
किमनुवदितव्यमिति विचारयितव्यम् तत्र यद्यपि सर्वमिदं ब्रह्म तदनया सर्वं वे
न सर्वं तस्य वेद्यवेदकरूपं विधेयं ब्रह्मैव सर्वं भवति नान्यत्किंचन सर्वं ब्रह्म किल
सर्वशक्ति इति विश्वानुवादो तथापि परस्योपदेशस्य ब्रह्मणा किंचित्सिद्धम् ।
येनात्रयते सर्वं तस्य वेद्यवेदकरूपं सिद्धमिति तदनयाऽस्य ब्रह्मतादात्म्यमच्या
ते यत्सर्वमिदं ह्यपतेतस्मात्तत्समोऽस्वरूपमनुप्रविश्य विचार्यमाणं प्रकाशाय
शमर्शरूपमेवावशिष्यते ततयुक्तं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति ततएव सर्वभागस्य
यदिदं शाक्यतेनानारूपं तन्निषेधयति नेह नानास्ति किंचनेति इहदृश्यमानेस
वैश्वरूप्यस्य यदेशे नानात्वप्रकाशेन सहत्वं भवति प्रकाशतादात्म्येन तत्र नेते
न किमपि रूपं नानात्वप्रकाशमानस्य शशविषाणप्रायत्वात् शशविषाणे हि
तत्प्रकाशनाकार्यो भवति ननु यदि भेदांशप्राधान्यावभासः संसारस्तर्हि
द्विविमर्शनस्य प्रकाशाभेदभागस्य प्राधान्ये किमित्याह ॥ कर्तरि ज्ञातरीति ॥
वैश्वरूप्यमिति शुद्धस्वरूपस्पर्शं भासदापि वैश्वरूप्यतया वैश्वरूप्यं यस्य
तं प्रत्युपकारमाह तथा सोऽप्याहते प्रकारमन्योऽप्याहेति वा तेन वा संवृक्तेन
न्यायप्रकारेणान्योऽप्येतदाह ॥ तदाह स्वेवम् ॥ तथाचाहेति वचनान्तरेणासं
वादनेवचनान्तरस्य वाग्जीवनाकारमनन्यार्थं त्वंभूयोऽभिवचनेन दर्शयते मा ते
मामिति अहंरूपमनन्यापेक्षप्रकाशमनन्यविमर्शमयं स्वप्रकाशविमर्शं प्र
काशं सर्वत्र सर्वोपश्लेषणायः पश्यति नीलमिति हि प्रकाशमाने नीले प्रकाश
ते इति इयदहंप्रकाशयति प्रकाशाएवप्रकाशितो भवति प्रकाशेच सर्वत्रयः
पश्यति न प्रकाशस्य देशकालैः स्वरूपेवा खंडनास्माव वक्ष्ये दासीति मा
यीत्वात्मसंवेदनप्रकाशेच तदविनिर्भक्तं सर्वं प्रकाशितं भवतीति न
पानीलादिकमात्मप्रकाशाभिन्नो रूढं च काश्चीति यः पश्यति तस्याह
मिति प्रकाशान प्रणश्यति न खंडनानिकारमन्यप्रकाशरूपत्वात्स्व
ते अहं च तस्य विश्वेश्वररूप एवात्मानं प्रणश्यामि नाच्छादितो भवामि
तथा सोऽप्यवेद्यस्था समेति शुद्धप्रकाशात्मनः परमेश्वरस्य न प्रणश्यति
आच्छादितो न भवति तत्र परमेश्वर एव भातीति अनेन चेश्वरात्मना च्छादितस्व
स्वभावावभासनेन निर्भासरूपे वैसर्ग्यप्रत्यग्णात्मनतयाप्य विशुद्धं ईश्वरमेवात्मा
नेमन्यते परमेश्वरस्तत्र प्रक्षतेयच्च काशते येन परमेश्वरो न प्रसीदती
ति व्यवह्रियते सर्वं भूतेषु परमार्थरूपेषात्मा प्रकाशात्मेति विशेष
शिवसामान्यं सर्वाणि भूतान्यात्मन्येव तिष्ठंति यस्मात्स्वयमिति तत्रैवम्

वेद्यत्वेन तत्स्वस्य स्वत्वेन वा समस्तव्यापिकल्पितकत्वानित्यत्वव्यापित्वेन विश्वात्मत्वा
दयो न हि किंचिच्चिद्रूपत्वे चिद्रूपे वस्तुभेदः प्रवेशो वैचित्र्यादधिकः तेन मयेति
सर्वं ब्रह्मस्वरूपकमेवास्य देवस्य सर्वमिति मध्यः सर्वमेतत्स्वमित्यन्तो ग्रन्थो द्वेधाप्य
देशोऽन्वयः एवं सर्वभागे प्रकाशभागे च स्थिते एतत्प्रधानतात्कृतं संसा
राद्ये संसारत्वं प्रतिपादितम् गलितेन समस्तभेदलेशेन परमशिवदशाने
ह वितानितं तावत्सर्वात्मरूपतास्य विना तत्स्वप्रत्यभिज्ञानोपक्रमात् न त्वा
त्मशब्द एवात्मा वस्तुस्वभाव इति स्थित्या स्वभाववाची व्याख्यायिष्यते किं
स्वग्रहणेनेत्याह ॥ स्वशब्द इति ॥ शास्त्रेऽन तावत्कारणादिदर्शनप्रसिद्ध एवात्मा
लभ्यते लोकेऽपि स्वभावो नीलादीनां नीलादिरूपतैवास्मीति प्रसिद्धो नील
मात्मनार्थक्रियाकारित्वात्तत्परतूपेणेति तदुभयमपि स्वशब्देनाभि
चरणीयम् प्रतिष्ठस्थानत्वादपर्यनुयोज्यम् स्वरूपमभिदधता निरस्यते
ननु किं तत्तथाभूतेरूपम् तथा हि सर्वभावानां परमाण्वादिवाप्रथनेऽवास
न्त्वात्मस्वभावादन्यत्वेरूपकल्पने जडमेव स्वरूपं न हि शेषश्च वक्तव्यं चिद्रूप।
स्यात्मनीत्याह ॥ तस्यैवेति ॥ ज्ञातरि कर्तरीति स्वके ज्ञानक्रियास्वातन्त्र्यम
नस्य वदनावलोकि जानामि करोमीत्येवंरूपं स्फुरत्येव चिद्रूपमिति गृह्य
माने नीलरूपस्येतरत्वं स्यात् ततश्च पुनरपि चिद्रूपत्वं ज्ञातृकर्तृत्वयोः
संक्रामयितव्यम् ॥ इयमेवेति ॥ इत्थमुपदेशानिकारमात्रत्वात् भावद्वय
णीयः स्वात्मा तत्र ज्ञानाकर्तृत्वप्युनर्वेहिर्विश्रान्तिधाम तात्मा विधेयत्वेने
दं तेवो नीलत् जानाति करोतीत्यपि स्थिते ते नीलती तिवर्नोदस्यम् जानामि
इत्यपि कल्पिताहंतानच सर्वथा विरतिमिदन्ताप्रसारानुपदेशतायमेणादिति
यावदूतिसावधारणीया तत्रभूतविभक्तियोगे बहिःप्राधान्यप्रकारेण ला
रूपविश्रान्तेरहंभावस्पर्शरूपा भातीति सम्बन्धविचारो वक्ष्यते इत्येव कोऽर्थः
॥ श्रेयसीति ॥ अनूद्यमानपरमतोपक्रमेऽपीत्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ यतो ज्ञानेऽकृ
तौ च स्वातन्त्र्यमेवे चित्वे ततः कर्तृशब्देनाङ्गुत्येन न क्रियासामान्याभिधा
याकरोति प्रकृतिके न वा क्रियाविशेषोपाधिसम्बन्धप्रकालयानादूषितं स्वा
तन्त्र्यमभिदधता तत्क्षिप्तलयेऽज्ञानस्वातन्त्र्यं प्रेषणं चाति मीत्वा स्वतन्त्र विनाभा
विनोदर्शयिते यत्नपरिगृहीतेन तत्स्वैकनिर्माणस्वातन्त्र्यसूक्तम् ॥ अत
एवेति ॥ यदेष शुद्धस्वातन्त्र्यप्रतिपादनाभिप्रायोऽनन्यज्ज्ञानपूर्वकं निर्माणं
हृष्टमसंविद्रूपस्य कारणत्वं दूषयिष्यते न च तन्निर्माणं स्यैवं ज्ञानीति प्राङ्
दिश्यते नन्वेवं जानामि करोमीत्यनुचितप्रतिभासस्वातन्त्र्ये करूपसंवेदनात्मनि त
त्त्वेकथमपि कल्पणाभावः पारतन्त्र्यप्राप्तिर्नहि कारकाणां तत्वम् मैत्रो बिम्बं
मथ्यि विम्बे इत्यादावपि हि स्वरूपवा तत्त्वदर्थः परमार्थिकमहंतारूपेणं मयि

६०
प्र० ज्ञा०
वि० टि०
१५

विश्वमिति प्रकाशो विश्वस्यात्मा चेत्येवं रूपं तत्कथमसमीत्याशंक्याह परमा
र्थेनेति॥ एतेन हि तद्विषये साधकं बाधकं वाभिदधत्सिद्धिमत्तीति प्रकाश
व्यवहाररूपो निषेधो वा नास्तीति तच्छून्यवस्तुत्वं प्रकाशव्यवहाराद्रूपं
कर्तृत्वं युक्तः स एवं ज्ञाता प्रमाणस्य तत्कर्तृतया असिद्धिनिषेधयोर्विषय
तयाधिकरणमीश्वरे प्रमेयम् एवं तत्र मेवाभिमन्यते स एवं मन्तानो नह्यधिः
नाऽनन्यस्य विधीयते परमते तत्सिद्धिविषयत्वं स्व चितेस्तस्यूपपद्यते तस्य
मात्रैकरूपत्वादिति तदनुसंगतिः ननु हि त्रिग्रन्थे कथं न सप्तमी ह्यनेनाह रू
ढैव्यवेति॥ स एवेति॥ अनुपपद्यमान एव सन्निविषयभावो विवरीष्यते षष्ठ्या
तामेव सिद्धिं सम्बन्धित्वेनाह : अत एव षष्ठ्यामेव विषयभावः क्रिया।
व्यवधितिसंयानातः स्वभावकल्पनोन्नीत इति निकटीभाव्यते सिद्धि
तः कथं स्वभावस्तत्वा अहप्रमात्मात्मतायायदुपपादने पूर्वग्रन्थेन
सर्वार्थसिद्धीनां दिनाहतत्वम् तेनानुपपद्यमानता कथं विवृता आह रूपा
नजडतामेव बोधमहत्पनेन॥ एतदुक्तं भवति सिद्धेरीश्वरो विषय इति वद
नतुयोज्यः किमसौ सिद्ध्यन्प्रकाशस्वभावः नवा न तत्र पक्षे तेनैव सिद्धः स्या
त् आरोपपक्षे तत्स्वभावस्य किं साध्यते पूर्वमनपेक्षिति चेत् सिद्धान्तदृष्ट्यस्य
रूपं प्रस्तुतत्वेपि नीलादयोपि स्वपटु केवलप्रकाशादिति तदयं सम
र्थ्य इदं तासन्नर्थोप्यस्वयमप्रस्तनोक्तो त्पुकर्तृरूपमहं प्रकाश विश्रान्त
मेव करोतीति सर्वेषां स्वात्मनश्चादिवृत्तिवाक्यं यतो व्याख्ययतयोपक्रा
न्तम् तत्रस्थितेनत्यादिवाक्यान्तरेभीवितिप्रसंगादिह व्याख्यायमानेनत्वि
तोभविष्यन्त्ययोगो विवरीष्यते इति नत्वव्याख्याहादेपिवाक्ये षष्ठेवासि
तहविष्यहाकथं षष्ठ्येवकथमेवमुक्तेत्याशंक्याह स्वात्मन इति वितिक
र्तेयं षष्ठी तत्कर्तृकं ह्निज्ञानेकत्रापि च नतु सम्बन्धषष्ठी एवं प्रसंगाद्विवा
क्यषष्ठीं विचार्य पूर्वार्थं उक्तंतस्य च चित्स्वभावत्वमित्यादि यदुक्तं तदुपसंहर
ति॥ तेदेवमिति॥ यदि भिमतेप्रस्तुतेप्रतिपाद्ये ज्ञातृकर्तृत्वाभ्यां लक्ष्यते
शुद्धेस्वातंत्र्यमिति तत्रदत्तएवमितियुक्तेनेयमेव शाख्यत्युपक्रमेणाविवरीष्यत इत्यपते
नव्याख्यायक्रमेणानिर्व्यूढमित्यर्थः ननु प्रमात्रयन्तपातात्वसवक्रेतत्रेकर्तृत्वम् टि
तत्प्रसंगेकशाहेनपराकृतेन किमेतदित्याशंक्याह॥ क्रियाहीति॥ निष्ठासोरेवमि
ष्टेव रहते कर्तृताक्रियाद्यपनाप्तिहतेप्रकाशस्वातंत्र्यमेव करणमितिवदपते
टि तेन्वेवनिर्माणं तापि स्वप्रवृत्तिनिर्देशादिति किमर्थं पृथग्व्याख्यातम्॥ एवं मन्यते॥ उक्तं
भकारादि प्रवृत्तिरूपमपि यद्वेदेन निर्मातृत्वं च कास्यितदपि प्रकाशमानतास्य
णातयापरमेश्वरशक्तिविजृंभितं तास्माकमनन्तायोपेक्षणीयमिति अतएवैव
प्राहेत्यकर्तृतां निराकरोति अपितनियमस्तद्विपक्षा स्वकल्प्यते न विरोधिन इ
तिन्यायेन प्रमातृतात्मकस्वातंत्र्यविकल्पप्रमेयतात्मिका एवं तत्तामेव॥ तथाचाह॥

अत एवेति यतः स्वात्मैव चित्तत्त्वमिति पूर्वेण सम्बन्धः प्रमेयत्वाभावे च नन्वत्र प्र
माणाभ्युपयोगि इत्युपपन्नमिह यतः प्रमाणत्वमेकार्थत्वे नाम तत एव प्रमेयताया निर-
सिष्यते ननु कार्यता अन्यथा प्रमेयत्ववर्णस्य कार्यत्वमपि प्रमाणावश्यकारणमपि
निषिध्यतेति नु व्याख्यानेन तथा हृदयग्राहि नहि कार्यत्वम् परमतेष्वालिभगवता
इति न त्वयस्य प्रमातृतेवरूपं तत्रावत्प्रमाणस्य न विषयः यश्चैवं तत्र व्यवहारप्रदे
पिशाचवत् न हि स्वसंवेदनसिद्धत्वमस्य वक्तव्यं चिन्ते ननु सर्वथैव प्रमाणाविषय
त्वेनाह ॥ न चेति ॥ ननु पूर्वसिद्धतायामपि पूर्वमस्य प्रमाणाविषयत्वं स्यात् यथा
ग्रेः पूर्वसिद्धो धूमस्तत्त्वाणां काङ्क्षते ॥ एतदुक्तमिति ॥ यदा यदेयक्तमस्तदा तदा।
पूर्वसिद्धत्वमित्येषोऽत्र परमार्थस्तत्र नीलेश्वरनाद्यतिरिक्तं प्रमाणाम् न पि चि
न्ते चेत्र्व तस्य स्वयंप्रकाशत्वेऽपि न तु तत्पूर्वप्रकाशरूपत्वेन स्वसंवेदनम् इदंतो
देशकालस्वरूपनियमादृष्टम् प्रथमं यस्य नीलस्वादिकस्य तत्स्यभावस्तन्नि
षेधोपलक्षितः स प्रमाता प्रकाशते च प्रकाशिष्टा च प्रकाशिष्यते चेति यावत्
अत एव पुराणः पूर्वसिद्धश्चेति न पर्यायौ पुराणोऽपि हि न पूर्वसिद्धः पिशाच इव
पूर्वसिद्धोऽपि न पुराणः धूमश्चेव सभयोक्तिः ॥ कविं पुराणमिति ॥ पुराणं तत्त्व
वेत्तेनाथेनाभिनवतेजसाम् क्रियते चापीते तेजःपुञ्जेपानिर्भरत्वात्मकमिति नीति
ज्ञासनस्यापदवुक्तं संवादयति समयमस्तमभिमतेषूणि स्पृक्तैस्थैर्यजल्प इति
अथवा पूर्वसिद्धेनैव गामेष पुराणता न त्वाकाशादिवस्थिरत्वेन तन्मात्र
म् प्रकाशत्वेप्राप्तत्वम् तेन संवादयति समं तुल्यमर्थमभिप्रापयतीति प
तेश्चेति पूर्वसिद्धत्वमस्य प्रमातुर्भवति सर्वे तस्मात्प्रमातुरन्ये यथासिद्धा यासि
द्धिः प्रकाशमानतात स्यायतः स प्रमाता निर्वयने विश्रान्तिस्थाने विमर्शरूप
तया समाश्रयः तेन पूर्णो सर्वार्थत्वादि पूर्वसिद्धत्वेहेतुत्वेन व्याख्येयमित्याश
यः ननु सिद्धिः संवेदनरूपा तस्याश्च किमाश्रयेणान्येनेत्याह ॥ यत्किंचिदिति ॥
तथा त्वं स्फुरद्रूपत्वे दाह्मम चलतानीलमिति यत्स्फुरितं तत्रपीतादि
न च न नीलं नापि न स्फुरितमिति सिद्धिर्वस्तुनः केचिदिति प्रमातारम् एवं
स्वभावत्वादिति ममनीले स्फुरति चैत्रस्य नीलं स्फुरतीति हि स्फुरणम्
न तु नीलं स्फुरतीत्येतावत् अत एव सौगतैः सन्तानरूपो विकल्पो वा वक्ष्यमे
कः प्रमाता कल्प्यते न पह्नवनीयत्वादेवं स्फुरितस्य ॥ अत एवेति ॥ यत एवं स्फु
रति दार्ढ्यमस्य वक्ष्यते इति विश्वं वैचित्र्यचित्रस्य समभिन्नितलोपमः इति हि
तीये थिकारे न त्वेतावता स्वप्रमाताभिन्नो विकल्पो वा विकल्पकल्पितो
वा पूर्वसिद्धस्तत्कं तत्र तत्पत्तियोगं कथ्यत इति ॥ जेतेचेति ॥ न हि साध्यतानाम
साध्ये निरूपणाख्यपदमपनिवध्नाति अपि तु ममेदं साध्यमिति साधयितरि
साधयितेति अहमात्मानं निराकरोमीति हि स्वनिराकरणेऽपि प्रमाते
व अत एवात्मरूपा निराक्रियते यदि विकल्पितो वा कल्पितप्रमाता वा आ

विश्रान्तवपुर्भाविनीत्वेनाङ्गीकृता सिद्धिः प्रकाशमानता येनाहमात्मानं मायया
मि निराकरोमि वा नीलं वेत्त्र्यहमिति ॥ यदाहमिति ॥ ननु स्वरूपस्याप्रकल्प्यमपि तत्प्र
काश एवायम् न चेदं तथा प्रभाति तथात्वे हि पृथक्सिद्धिनिबन्धनार्थान्तरा
न्वेषणमहमिति एतदेव कथं भवेत् नन्वहमिति विकल्पमात्रम् तत्र सेतान एव
कल्पितो व्यवसीयते संवेदननिष्ठत्वेन जडनिष्ठा प्रमेयाणाम् ननु कार्यमाणा
सिद्धिर्व्यवस्था तत्संवेदनमात्रमस्तु किं प्रमात्राकल्पितेन भवतेवासौ तथापि
संविदाधारमात्ररूपेणासौ काणादवत्स्थविरूपोपि विमर्शात्मन्य एव ॥ सांख्यवद
न्त्विति ॥ संक्षेपेणाबोधकाणादकापिलव्यामोहं विहन्तुमाह संविन्निष्ठा
हि इति प्रमेयाणां भावानां संविन्निष्ठायां सिद्धिरुच्यते मानसंविदि आका
रार्पणात्म एककुसामग्रीकतया जनकत्वेन वा योन्तः प्रवेशो विषयतापत्तिल
क्षणमात्रं तत्त्वा हि यदि स्यात्तदा पदार्थस्वात्मवत्स्याद्दृष्टान्तत्तु त्यादिविशे
षा इति भेदेन प्रतिष्ठानं भवेत् न हि पदार्थमात्रे किंचिदस्ति पृथग्वि ः
शेषतः यदाकारमयेनस्तमानसामग्रीके वा स्याज्जनके वा भवेद्विशेषस्ये
व परमार्थशत्वात् सदापि सामान्यं तादात्म्यवृत्त्या समवायवृत्त्या वा न वि
शेषनिष्कृष्टप्रतिभानयोग्यं भवति गोपिण्डस्ती वा गोत्वं पदं स्पृष्टव्यक्त्यादि
वुद्धौ अपि पिण्डविशिष्टविशेषोल्लेखेन प्रत्यक्षेनैव सामान्यावभासः ॥ यद्वद
ते, टीकाकृदेकतमस्मिभानत इत्यादि तन्मार्गेणाधावतो प्रतिष्ठित
मेव पदार्थत्वम् न तु कर्तर्हि संविन्निष्ठासिद्धिरस्ति मेवेत्याह ॥ त्वत्तामिदमि
त्यादि ॥ यो विमर्शः स एव प्रकृतः परमार्थस्वभावो यस्य प्रकाशस्य तत्र स
मारब्धपर्यन्ते विश्रमणं संविदि निश्रयेणस्था ॥ नमिति निष्ठोच्यते न त्वेवं पदार्थ
मात्रेपि तर्हि संविदि निष्ठास्थितियाऽत्याह पदार्थमात्रत्वेन त्वित्यादि पदा
र्थोयमित्यपि हि विमर्श एव न त्वेतावता निश्रयाद्भूता निष्ठा न त प्रमातृसि
द्धिरित्याह ॥ य एव चेति ॥ विमर्शः प्रकृतः स्वभावः स्वात्मा यस्य तादृशः प्रका
शः सम्बन्धी यत्र समप्यन्ते परामर्शः स एव प्रमाता यस्मादेव संवेदनमात्रा
तिरिक्तः प्रमाता सिद्ध्यति तत एव समपरोक्षरूपस्तावन्नोपपद्यते काणा
दवदिति प्रमेयान्तरे हेतो समस्त्विनोति चकारः न त्वियता त्वणागतो प्रका
शविमर्शौ स्तो नाम प्रमातुः पुनः कथं प्रकाशविमर्शरूपेणेत्याह ॥ तस्य
चेति ॥ त्वणामिति यो विमर्शमयः प्रकाशः स यदि प्रमेयशरीरे निष्ठितः स्या
त्प्रमेति प्रत्यवभासो न भवेदेव स्वात्मन्येव हि तदा त्वणां स्फुरेत् न चैवम् ॥
ततस्त्वणामिदमिति प्रकाशविमर्शौ तौ त्वणांशाङ्गीकृतौ संविन्न्यागम
वलम्बते तयोश्च तत्रगयोः प्रकाशविमर्शनायोगप्रकाशनविमर्शना
पर्यवसाने वा पुनरपि न किंचिद्भवेत् तेन त्वणामिदमित्यपि विमर्शः स्वात्मन्ये
विश्राम्यति यत्तदहमित्युच्यते ॥ यथोक्तम् ॥ इदमित्यस्य विच्छिन्नवि

संवेदनवि मर्शरूपं ता वत्त किंचि त २५।

मर्शस्वभावतापत्तया स्वस्वरूपे विश्रान्तिविमर्शः सोऽहमित्ययमिति॥ एतदु
क्तं भवति, विमर्शमयतया यो स्वात्मनि प्रमातृतया स्वरूपप्रकाशत्वमिति कथं संवे
दनमात्रेण तदाधारमात्रेणेति विमर्शो सविशेषरूपेणासिद्ध्यादिति यो हि अ
पर्यन्तप्रकाशविमर्शात्माहमिति वेद्यावभासमिति निभूतस्वरूपस्य वेद्यतारू
पेदन्ताभावाद्देशकालभेदाभावे स्वरूपभेदाभावे चैकत्वं व्याप्त्वे नित्यत्वेन
यत्तानन्तरमवलम्ब्यते नीलसुखादिप्रमेयव्यवहारः प्रकाशविमर्शात्मकसिद्धि
निबन्धनस्य तत्प्रमातृविनाभावी प्रमेयव्यवहारत्वात् यः किल प्रकाशविमर्शात्म
कसिद्ध्यधीनो न भवति नासौ प्रमेयताव्यवहारः बीजाङ्कुरादीनामिव कार्यकारण
भावः तेनोक्तरूपप्रमातृविरहेणाभवनाद्विपक्षात्प्रमेयव्यवहारस्य व्यापकानियम
वत्त्वविरुद्धानियमवत्त्वप्रसंगाद्व्याहतः प्रमातृविरहाभावेनेन व्याप्तत्वं तिव्याप्तिसि
द्धेः स्वभावहेतुः पूर्ववदिति यथा विमर्शमयप्रकाशानन्तर्ग्रहात्सर्वमसौ न सिद्धत्व
प्रातदन्तर्ग्रहेऽपि न सिद्धमेव भवेत्॥ विशेषाभावात्॥ तेन हि तदानीमपि न स्वभावम
प्रकटतामनेकरूपं ज्ञानम् सर्वात्मतितया प्रसंगात् न केचन प्रतिवा न त्वेतावता
स्वसंवेदनेन तत्प्रमाणसिद्धिर्विनरवित्याह। न चेति। प्रमेयत्वे हि स्यात्तत्रैव विघ्न्यते तेदेव। ट५
नत्रैवा स्यात्तत्रापरेण त्रयोर्विरोधात् एवं प्रमेये परतन्त्ररूपे विभिन्ने स्यात्तेन प्रमातरि विश्राम्य
त्यमेयं भवति न च नीले स्यात्मनि प्रकाशविमर्शमये विश्राम्यत्यमातारस्यात्मानेप्र
काशविमर्शान्तरे विश्राम्येदनवस्थानात् न च प्रकाशविमर्शान्तरमप्यस्ति स्वरूपे दे
शकालभेदासंभवात् तदयं प्रमाता अनन्याधीनस्वाभाविकप्रकाशविमर्शमयः
प्रमेयता कथयायात् प्रमेये च प्रमाणचिन्ता तदयं प्रयोगः प्रमेयप्रतिष्ठानेयतः
प्रमातानन्तः प्रमेयो न भवति प्रमेयताया व्यापकं पारतन्त्र्यं तद्विरुद्धेन च प्रमेयप्र
तिष्ठानत्वे स्यात्तेषाणाव्याप्तम् पारतन्त्र्येनवस्थानात् प्रमेयप्रतिष्ठानायोगात् न।
दियं व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः प्रमातरि प्रमेयतां निषेधति स्वप्रकाशो चि
तएव परामर्शोऽहमित्युच्यते ननु दृष्टः प्रमातरि प्रमेयताव्यवहार उपदेशादीनां सौ
प्रमातर्यपि तत्र नीलादिस्थानीये स एव संस्तत एव न च देशरहितत्वम विछिन्ना
वभासत्वे घागादिक्षित्यावभासनं कृतपुनर्येभ्राणत्वनिषेधपर्यवसिता सकृद्धि
भातरूपता प्रमातृत्वे च कथं स्पष्टं संभवेत् कथं चानेनैवाक्यान्यमातर्यात्मनि प्रतिप
त्तिर्भवेत् सत्यमेवं किं तु स्वप्रकाशस्वभावोऽनन्याधीनाहमिति विमर्शीयस्तु प्रमा
तात्मना तेत्या उदितो योऽमेयः सततमेव सत्त्वेनावलम्बमानोऽहमपि विकल्पकी
कारन्यायेन विकल्परूपया स्पष्टात्मप्रकाशरूपेकीकारणेव स्पृश्यते तदेत।
दाह अपि त्वहं तावद्व्यवधानेनेति ननु प्रकाशेन अपि त्वात्मैव अहं परामर्शेन
नव्यवधानेन न यथा गुणाः क्रियासंयोगादिति शब्दैर्गुणात्मार्थः गुणोऽयं क्रियेय।
मिति हि विकल्पयेत्यपुष्टम् शुक्लः पटः पचतीत्येतद्विकल्पदृष्टव्यस्तपर्यवसानेन।
स्पृश्यते यो हि परामर्शीयत्वात्परामर्शान्तरेण नियमेन सम्यक्सोपानीकृत्य परामृ।
शनीयः समारोहणेन कृतकृतनामेति स एतेन व्यवहितउच्यते ननु समयशारणी
करोति न शाब्दो हि षष्ठ्यन्तेन समर्पयेम। सर्वत्र समानः शब्दारूपितेन च विकल्पकेन।

श्रीः

प्र. ज्ञा.
वि. वि
१८

विज्ञानमिति किं कस्य व्यवधायकम्॥ भवेदेवम्॥ यदि समयस्मृतेश्चैव
शब्दार्थव्यवहारो भवेत् यावता मे विरूपे प्राणितकल्पे यदि हि मर्शो रूपवेश।
रूपात्मत्वम् तत्रावदमोकेतिकमिति वितत्यवद्यते तत्संकेतानपेक्षस्मह
जपरामर्शोचितं यदेतच्छब्दरूपं तदेव संकेतकृतानां च शब्दान्तराणां च त
दुपजीविनां च विकल्पान्तराणां तद्धि कल्पविकल्पनीयतया स्पष्टानां
च भासान्तराणामिति विकल्पत्वेन निर्भासमानमेव व्यवधायकमित्यभि
धीयते तथा हि॥ आत्मा पर इति संकेते सत्त्वान्तःप्रवेशमिव वहि
र्निर्गममिव दृष्टिवक्त्राङ्गुलीक्रियाविशेषाविर्भावकं परामर्शान्तरं भावो
भाति॥ तत्र च॥ अहं हं अस्फे स्फुरगो इति पृष्ठः पङ्कप्रमो इति च सोदाहः संके
ता आत्मा पर इत्यादयस्तु तद्भावहिता इति युक्तम् संकेतवदनावलोकत
प्राणितमात्रशब्दार्थव्यवहारवादिनापि लोकरूढनिरूढव्यवहारसिद्ध
संकेतकैरवशाहृत्तद्धिकल्पे स्वव्यवहिता एव सामयिकप्रायाः संकेताभा
सि पचति शक्तः पट इति लोकनिरूढशब्दव्यवहारोपरिपाकः पचतेक्रि
यावाणि गुणापर्मेः इति पार्षदप्रायसंकेतोपजीवी निशब्दान्तराणि तत्रापि पर्ष
दोपि संकोचासंकोचादिना भेदाः तथा च कक्ष्योणो रु- युगं व्रतीत्यनिवेक्र
न्दोन वसतीति॥ यत्तत्तेनेति॥ अभिलाषसम्भोगविप्रलम्भाभिकेकाद्यात्म
विभावानुभावेत्यादिसमाम्नातलक्षणानि स्थायिभावप्रभव इत्यादि विशेषल
क्षणानि तावत् शृङ्गारशब्दस्यार्थसंकेतनमिति लौकिकोदाहरणापेक्षिणि ल
क्षणावाक्यार्थे लोकनिरूढपदवचने पार्षदप्रायमिति सोदाहरणालक्षणावा
क्यश्रवणप्रमेये काव्यरसे शृङ्गारादिशब्दो निवेशितोपि नाटकवाक्योचितपरा
मर्शव्यवहितमिव प्रतीतिं जनयितुरपि नियतं केचिह्नाकं लौकिकम्।
तस्मादपि तु सामद्रूपसलभमानः सर्वपणास्वायत्ततापदस्थतमायेन प्रधान।
ब्रह्मभावापन्नभवत्यायेन च विशेषोल्लेखमात्रस्यादाद्यर्थक्रियायोग्यपराम
र्शसंपादनासमर्थत्वात्मात्रादवाचक एव यत्र तु परामर्शनीयतिष्ठविशिष्ट
रूपतास्यगतमेव परामर्शोचितस्य संजीवितम् तत्र समस्तभावनिर्भरात्मकम्
विमलपरमेश्वरपरामर्शादेवाकाराद्यपदवचनैर्वर्णावचनम् तदंशांशवचन
मितिवान्यायेन प्रणवादिबीजपिण्डतदंशगतमेव प्रस्तुतमुखेवाचकत्वम् ख्यं
॥ यथाह गुरुः॥ तस्य वाचकः प्रणव इति तदलमवान्तरेण बहुना।
स्थितमेतद्गुणक्रियाजातिशब्देभ्यो व्यवधानेनार्थप्रत्यय इति॥ स्मरणोपि
नार्थस्यापूर्वः प्रकाशोपि तु पूर्वप्रकाशस्यैवोन्मीलनमिव पूर्वप्रकाशांशस्मा
वतमव इति स्मृतावप्यर्थानुभवव्यवधानेन भाति न साक्षात् तथैवेदंतापराम
र्शेन साक्षात्प्रमातेति सा तात्प्रमातरि प्रमेयरूपता निषिध्यते इदंतानिर्देशो
त प्रमातात्प्रमेयत्वादिति प्रमात्रैव व्यापकस्य स्वातन्त्र्यविरुद्धेन पारतन्त्र्येणाप्र
प्रमेयतत्स्योपलभ्यमानेन प्रमातृत्वं निषेधव्यवहारं करोतीति व्यापकविरुद्धव्याप्तो
पलब्धिः ततश्च तत्संवेदनं प्रमाणं प्रमेयशून्यत्वात् प्रमाणव्यापकस्य प्रमे

एवत्वस्य विरुद्धतत्त्वाप्तत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ननु न कर्मकारे
भावो वास्तवः ततः किम् ततः संविदः प्रकाशेनैव प्रमेयता ॥ घटवत् ॥
प्रमाणान्यैर्न चावसेयत्वं घटसंवेदनवदिति को विरोधः ॥ तत्रेह ॥ एवमपीति ॥ रूप
हितया सिद्धौ शरीरहृदयमात्रमेवतासिद्धेन वस्तु किंचित् न हि प्रकाशमानत्वे
व प्रमेयत्वमपि तत्स्वाधीनसिद्धिकत्वमिति स्वाधीनसिद्धिकं कथं प्रमेयं स्यात् ।
उपचारात्तु प्रमेयत्वं भवेत् अर्थं हि प्रकाशमानं प्रमेयं दृष्टमिति अपूर्वत्वाक्का
लिकप्रकाशमानतासामान्यात् प्रमेयत्वमारोपितं भवेत् प्रमेयत्वारोपणाच्च ।
प्रमाणतानाध्यारोपितैव न स्वाभाव्यमुपचरितोपि अयं प्रकार उपचारबीज
स्य धर्मभेदस्य निमित्तप्रयोजनरूपस्याभावेन निराक्रियते नापि प्रकाश
मानत्वादिति तथापीयत्तावत्सरः प्रतिपद्यतामिति विवेकावतारणाय स्फुट
त्वनिषेधेनावकरोति ॥ तथा हि ॥ एकसामग्र्यधीनतया वा जनकत्वेन वा
कारापेक्षभावेन वा यो तत्स्वसंख्यप्रमेयत्वम् अत्र चक्रमादनेनास्याक्षिप्तवपुः ।
समाप्येता ॥ विज्ञानदर्शनेपि ॥ यदाभासं प्रमेयं तदिति स्थितया व्यावृत्ति
भेदोपकल्पितः सव नीलबोधे नीलभागं वहीरूपमिव बोधांशस्तत्त्वं च
स्वीकुर्वाणया कल्पनयोल्लिख्यते स्वसंवेद्येपि मानतासंवेदनतोप्यासाद
पि व्यावृत्तिभेदात्तु संवेदनांशे कथंचिदध्ययेपन्याः समर्थानाहंस्योपचारि
कं प्रमेयत्वम् एवं संवेदनस्य प्रमाणमेगीकृत्य प्रमेयता व्याख्यानयुक्त्युपपा ।
दितम् अधुनात्र प्रमेवास्यासिद्धपरपर्यायानयुक्तेत्युपपाद्यते साक्षीति सि
द्धिः नीलस्य वादेर्हि वास्तवे वा व्यावृत्तिसमुल्लिखितावा विहृततानवधाना
दिदृशायां तस्यैवासिद्धस्यान्यथासिद्धिः प्रमारूपारूपान्तरमुच्यताम्
सा च न स्वात्मनि विश्रान्ताप्रकाशरूपमपि स्वात्मनस्तथात्वेधुनैव सिद्धिरि
ति हि तस्यान्तस्थस्वात्मावृत्तिरिक्तप्रकाशरूपे संविदात्मत्वेनाजडत्वाद्व
नो[illegible]स्त्वे स्वरूपतया स्याकारधारिणी वासनावासितेनान्याकार ।
धारिणी [illegible] तिर्भासवति वा भवतीति सिद्ध्यर ।
स्यापेक्षैव प्रमेयत्ववदेव ॥ साक्षीति सिद्धिः ॥ परमिति स्वात्मव्यतिरि
श्री क्तम् शुभासक्षरोद्दैवैभाषिकवैशेषिकपारमार्थिकसौत्रान्तिकोयगाचारवि
ज्ञाननयेषु साधारणीकृता यथायोगं तदोभयं स्यात्तत्कापातन्य
तिविसवतद्वलेषु प्रयुक्तः स्वात्मेति संवेदनम् ॥ असिद्धस्येति ॥ नीला
देर्यसिद्धत्वमप्यस्ति इति नीलादिरूपापिका सिद्धिरुच्यते तत्काममम् सं
वेदनस्यानुतद्रूपातिरिक्तं न किंचित्सिद्धत्वं लभ्यत इति संवेदनं स्वसंवेदन

६.
प्र.शा.
वि.वि.
१८

सिद्धमिति परं शंकावृत्तमभिदेनार्थसमर्पकं व्यतिरेचयति अस्तु तर्हि नीलवदेवा
प्रकाशमानता बोधस्येति लब्धांतरं वैशेषिकं प्रबोधयति ॥ तस्यापीति ॥ बो
धोयत्र बोधांतरे विश्रांत्यासिद्ध्यति तस्येव सिद्धं तर्हि वेद्यविश्रान्तस्य धर्मस्य
प्रकाशमानत्वाभिधानस्याभावेतदपि बोधांतरं यदि न प्रकाशते तदा न विष
यो नैयायिकं तमत्तो नात्मा नैबोधः प्रकाशत इति महामोहो हेतुजगद्व्यवस्थाया
बोधांतरकल्पनायां चानिष्ठातः स्वयमेव बोतो नत्वस्पर्शी द्वियादि चेज्जायते
ज्ञानमात्मनि ॥ ततोपीच्छा ॥ ततः प्रयत्नस्ततोपि देहक्रिया ततः संयोग
स्ततः सुखमितीयती जगद्यात्रा किमस्याः कृत्यातिस्वात्मप्रकाशत्वाभावे स्मृत्यति
संवेदनस्य तत्त्वबोध्यते नैयायिकग्रामणि स्तम्यः बीजमंकुरः कांडः पला
शः पुष्पं फलानीतियः कार्यक्रमो यस्माद्यं भवडक्तपतयोरपि विशेषे एक
त्रजाड्यमपरत्र चाजाड्यमिति कुतः ज्ञानमेवाजाड्यमिति चेत् बीजमेवाजा
ड्यमित्यपि किं न भवेत् परनिष्ठत्वाभावे प्रकाशमानत्वाभावे च यस्य कस्यचि
द्विशेषस्यासत्त्वसमत्वादिति नत्वेवं किं संवेदनमप्रमाणकमेवास्तु प्रमेयस्य
प्रमेयांतरं विना किं दुष्यति संवेदनस्यापि प्रमाणेन विना किं बसनमासीद
तीति तावतैव सर्वमिष्टलब्धम् संवेदनेन प्रमाप्रमेयत्वव्यवहारपदमितरान
पेक्षत्वात् तद्व्यवहारपदत्वे हि इतरापेक्षया विनापि यदि भवेतद्रूपं तर्गतेपि स्फ चटे
त्वेवमिति स्वपणतलं भानतणाकतमिति निश्चितेक्षारणाविरहोनल्लीये
षा तत्स्वात्मना सिद्धाभावाइतिकथमेषव्यवहारस्यादिति पराशंकां शमयति
॥केवलमिति ॥ यथा बीजं बीजात्मना सिद्धं निष्पन्नं स्वात्मनि तथा प्रमाता स्व
संवेदनात्मना निष्पन्नः स्वात्मनीत्यपि स्यात् यदि नित्यो भवेत् नित्यत्वं हि देश
कालस्वरूपभेदाभावस्योक्तत्वाद् दस्य प्रमाणाभावाश्च तत्त्वतत्त्वेनितः प्रमातासौग
तस्यतु न तथेति तस्यतावत्संवेदनेष्व संवेदनसिद्धता व्यवहारोनाप्युक्तो नि
त्याह ॥ न च तथेति ॥ तथेति तेनोत्पत्तिप्रकारेण सिद्धिः स्वात्मनि संवेदनात्मना
निष्पत्तिरित्येवं यास्य संवेदनसिद्धिः सा तस्य संवेदनस्य स्वरूपमुक्तं भवेत्तु
प्रमेयता प्रमेय इति व्यवहारः प्रमातसंबंधस्तु न यासिद्ध्यति प्रमेयता हि त
कार्यतापि तत्त्वापता सा च नास्ति ततस्तस्य संवेदनेन प्रमाणेन संवेदनं भातीति
यत्परेणोक्तम् तदपत्ता रितमेव भवति यदिवा तथासिद्धिर्या सा स्वसंवेदन
सिद्धिरेव नो च्यते या प्रमेयतायाः प्रयोजिका ननु वौद्धस्यमतेमाभूत्संविद
त्मनि प्रमेयत्वम् तदविनाभूते च माभूत्तत्वे प्रमाणत्वं वस्तुतस्तस्य निष्ठा
पदस्यासम्भवे प्रमाणत्व प्रमेयत्व धर्मद्वय कल्पना बीजस्याभावाद्वृत्तिद्वयस्य

यस्तनमात्रमप्र
माणसमर्पितं प्र
काशमानतैकात्म
कं हितदिति ५॥ ॥

प्रकाशैकरूपे कल्पयितुमशक्यत्वात् ईश्वरात्मवादिनस्तु मायाप्रमातृव्यवस्था
यां प्रमातारं च भेदेनांगीकुर्वतः संवेदनमपि स्वस्य यदिदं भाति तद्व्यतिरिक्तं यत्तदहमि
ति प्रसंख्यानवतो प्रमातृभावेन निर्भासमानेनवाप्रमाणी कृत्य चितोऽस्मिन्नात्मतया संम।
तो वादिग्रहणात्तु दृष्टमस्त्यहमित्यादौ गृहे देहे न निर्भासिष्यत इत्यापि कोपरा प्रति
॥ यथाहि ॥ शरीरं जडरूपं वेद्यप्रतिष्ठास्थानतया नाशंकनीयम् तथा शून्या
दिकमपि वेद्यत्वेन न प्रमेयप्रतिष्ठास्थानम् यथा शरीरं तथा च शून्यादिप्रति
ष्ठास्थाने नैव हि जडेभ्यो व्यापकस्य कुचिद्वेद्योपलंभस्तेनैव रूपस्य तिपमस्यानुप
लम्भात्प्रसज्यमानाद्धेतोर्व्यावर्ततेति ॥ अत्र नेवेन व्याख्याते ॥ न हि स्तं हे चैवेद्यत्वमि।
ति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः तेन संविदेव सर्वत्र प्रतिष्ठास्थानम् सा परं शून्या
दौ मायाशक्त्या संसारो घ्नत इति संकुचितोच्यते यदजडप्रमातृसिद्धिः यद्य
र्थस्थितिः प्राणाद्य पुर्यष्टकनियंत्रिते जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि स्थि
ता तदात्मनैव तस्य स्वात्मकर्थं प्राणेन यंत्रणा इति तथानार्थव्यवस्था प्राणादा
वहंभावनिरोधतः प्रकाशस्यात्मविश्रांतिरहंभावो हि कीर्तित इति तस्येव
ति सूत्रादेः तमिति प्रकाशम् प्रमाणविषयतेति प्रमाणानां विषयता च प्रका
शात्मत्वादिति ञेयं याचारिकत्वस्यापूर्वमभ्युपगतस्य तिषेधहेतुः धर्मान्तरा
भावे हि यदेकमेव बभूयोभिः स्वभावे रुपचर्यते तत्र निमित्तभेदप्रयोजनभेदे
चासंभवति शाक्तगुरुमात्रमुपचारो जायते स्वात्मन्यहं चक्रवर्तीदासस्त्वेति
पि हि विरुद्धरूपोपचरणे परायत्तत्वोपकरणत्वधर्मद्वययोगो निमित्तस्वदीन
त्वगुणप्रसंगत्याभिमानाभावात्मनोऽस्ववत्वाभावप्रसंगतिच प्रयोजनं नैमित्तम
स्त्येव नत्वेवं प्रकाशैकरूपे संवेदने धर्मान्तरमस्ति उक्तनीत्या च प्रमातृप्रमाण
मेयतानामुपचारे चिकीर्षिते ततोऽपर्मेषद्कस्तुपयोगि अथ स्वात्मप्रतिष्ठेन।
भ इति न्यायेन स्वसंवेदनसिद्धमिति भेदसंवेदनमनुपयुज्यमानानुपपद्यमान
प्रमाणमिच्युच्यते तदियमः संदृष्टिः तथा च चतुर्विधं प्रमाणमिति स्वसंवेद
नस्य प्रमाणभेदगणनानुपपत्तिः प्रमाणाविषयत्वमिति विषयत्वाभा
वोपसंहारे प्रमातृत्वप्रमाणत्वाभावोऽप्युपसंहृतो मन्तव्यः सौगतस्य तस्या
दप्युपचारबीजे प्रमेयताया पूर्वानधिगतत्वे अपूर्वत्वे च तत्कालोचितस्य सं
वेदनस्य सति च प्रमेयतोपचारबीजे प्रकाशात्मत्वात्प्रमाणत्वमप्युपचर्यते
अव्याननेपेक्षतां प्रतिपादयितुम् एतदपि नु न कथंचिदपपन्नमिति दर्श
यति अपूर्वरूपत्वाभावादिति प्रमाणाविषयत्वमिति वा पाठे नापि प्रमा।
णविषयत्वमिति वा पाठे नापि प्रमाणाविषयत्वमिति लिपि संबंधः कथं
तत्प्रमाणाविषयत्वे शंक्यत इत्याह प्रकाशस्य निमित्ताभिन्नादेकस्यापि चित्वं।

६॰
प्र त्या॰
वि॰वि
१६

मिति विषयत्वमपूर्वत्वाद्यां घटेन विषयत्वे च प्रमाणत्वमित्येव हितत्वेति ॥ अन
धिगतेति ॥ अनधिगतविषयमिति विषयस्य हि तेन ज्ञातेनेति विषयनिष्ठप्रका
शात्मकस्वरूपस्य विनष्टिं ज्ञानेप्यलक्षणादयं प्राथमेदन्ताभ्यां विषयपूर्वः स्व
रीकारेण स्वरूपसंशयविपर्ययाभावे तत्र निदाने सत्त्वतः प्रमाणतेति क्रमे
ण विशेषणं च कस्य तात्पर्यमीमांसकलक्षणे नन्वात्मनो यद्यपि नित्यत्वा
दपूर्वत्वेनास्ति प्रमेयत्वोपचारनिदाने तथापि पूर्वानधिगतत्वे भविष्यती
त्याह ॥ अन्यस्येति ॥ स्वग्रहणं परमात्मेयत्स्वपूर्वानधिगतत्वेनावदिति कर्त
व्यमपि न कृतम् स्वपरविभागस्येह दर्शनेनाविकत्वात् संवेदनस्यैकमेवप
रमार्थतः कल्पितमन्यत्प्राणशरीरादिमायाप्रमातृ विषयत्वं यान्तु स्वपरव्यव
हार इति हि पुरस्तादभिधास्यते तत आत्मत्वमिति सामान्यात्किं तेवयुक्ता अपूर्वप्र
काशत्वमिति निश्चयस्य कारणभूतः पूर्वं नायं घटः प्रकाशित इति निश्चयः तस्य
व्यापकेन तद्घटप्रकाशरहितया दृष्टान्तादृशामायकस्य रूपस्य पूर्वकालस्य स्मरणे
न तदभावे पूर्वमिति न प्रकाशित इति च भूतकालप्रतीत्यभावाद्व्यपदेशो वस्या
त् घटप्रकाशशून्यकालोनुभवस्तु न स्मरणस्य कारणमिति तावद्व्ययो ये प्रव
न्योन भवेत् तत्सङ्गावेपि अपूर्वप्रकाशायमनुभव इति कथम् ततस्त्वपूर्वप्र
काशोहमनुभवितव्युनाप्रकाशेन पूर्वं न प्रकाशित इति संवेदनाद्भिन्नेन पू
र्वकालस्मरणेन तत्कालस्मरणेन तत्कालानुभवश्चानियमेनानुभवित्रपूर्व
प्रकाशतो चापवाद्यते तामावतरणकालेनाहमनुभवामिति पिहितस्य कालस्या
नुभवेनावकृष्यः आगमान्तरात्कालज्ञानमिति चेत् आगमोपि वक्तुरनुभवं मा वि तुरनुभव
पति तदनुभविज्ञानावष्टब्धमिति ननु कालो किं स्वानुभवेन विना सिद्धिः ना
स्मदादेः स्यादेनव्यः किं तु संवेदनात्मनो हे विमर्शस्यानावस्थितासंभावः स
दा ततः सिद्धः संवेदक एव परमार्थप्रमाता यदि परप्राणाद्वहिपुर्यष्टकश
रीरादयो भिन्नास्तैर्देहात्मस्वप्रमात्वभेदव्यवहारस्तुनिति तत्र शरीराद्यः ।
तत्तस्मिन्कालेनाभूदिति तदत्र नतनम् प्रलयकाले स्थितिस्वभावोना
त्मेवनवयस्य विभेति अन्यथा कालविशेषोलक्षितोनस्यात् वयं
नवम्य विमेत्यव्यवप्रतीतो लिङ्गस्य यान्नतीतमन्तकालावभासनं हि
त्यैव नहीयं नप्रतीतिः प्रतीतिश्च नानुभवरूपेयम् तथा वै योगिनः संवेदा
नी पूर्वकालविषयस्फुटतात्प्रत्यवभासप्रसंगात् तदियं स्मृतिरेव भवेती
पूर्वानुभवमात्रितयेव तत्संवेदनापि भवेती स्मरणमनुभवेनात्मलतावल्लस्यते ण॰
न्ये ननु अन्ते नमस्तान्प्रवेशः स्वेच्छाया संभावेन केवलेशुद्धसंवेदनमात्रस्यका
लोपरागस्तत्पत यावत्स्वरूपव्यतिरेकि वस्त्ववभासासम्भवेन च तदुभयानु।

प्राणितत्त्वपास्फुरत्तिर्न सम्भवतीति शरीराद्युपरागात एव सा इतिश्चाच्छशरी
रोपरागश्चेत् नच्छरीरोपराविभिन्नश्चैवमुपराग इव स्फटिकारायोगान्न स्फु
टस्फुरत्तिवम् अतिपिष्ठुताप्रदानं भूत एव पूनः अनेनवित्पूर्वेनात्यत्राभिमा म॰
नो गाढः शरीरे तत्रैवैकसंस्कारादहं प्रादन्नवर्तमानत्वेनाभिमन्यमाने स्फु
टस्तत्स्वाभिमानः इत्यलेवन्नुतास्थितमेतत्रात्मनोऽपूर्वतया प्रकाशः इ
ति अपूर्वत्वमितिस्तनया अपूर्वप्रकाशत्वमित्यधिगमेन अत्र च चार्थोम
तव्यः अत एव विभजति न चात्मनापूर्वमसत्त्वान च मतोप्य(प्र)भवः इति व
स्तुतः समस्तापि प्रकाशाविश्रान्तैवेति सत्तापूर्वप्रकाशापूर्वतायोमव
विश्राम्यती साधारणेन मामा(ता)पिकल्पमेव युक्तं प्रतिपद्यन्तामिति चका
रोत्रयुक्तो: प्रमात्रागतोऽपूर्वप्रकाशनव्यवहारः प्राक् प्रमातुरसद्भावे
न भवति प्रमात्रसमाय त्वपूर्वकालस्मरणोपलब्धात् तदसद्भावे भवतस्य
व्यापकं तदा यत्तत्पूपानपेक्षत्वं घटस्येवमस्तित्वंडाभावेन तच्छिकंत्वं च तदा यत्नरूपा
पेक्षत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः तर्ह्ययं प्रमातुः सद्भाव एव प्रमातुरपू
र्वप्रकाशव्यवहारः इत्युक्तम् एतदपि कथम् न हि सत एवापूर्वप्रकाशने पुनरपा
पूर्वप्रकाशः इति संगच्छते विरोधात् तदयं भिन्नविषयतया विरोधः परिहर्तव्यः
आरोपितप्रकाशाभावो देहादिरपूर्वप्रकाशः सत्यएव पुराणप्रकाशे परमार्थ
प्रमातरि अपूर्वत्वेनापेक्षः परमार्थप्रमातानपूर्वश्चेद्वारो कथ्यते चेदपूर्वप्रकाशस्त
दविभिन्नाश्च अर्थसर्वप्रमात्रः इति वस्तुतोऽनापूर्वप्रकाशनता॥ यदीति॥ न ह्येवाह
जानुनासंस्पृक्तानेमेन तापितः नैवं कस्मभविष्याम इति अनेन तस्मात्मनि
परमात्मप्रमातरि कालत्रयाविच्छिन्नप्रकाशात्वमुक्तम् तदभेदाद् अन्यप्राम
धा॰ प्युक्तम् यथाप्रमातर्यपूर्वप्रकाशतांभावेत्यपि न प्रकाशांशमात्रेऽप्यपि
न्वेवयाशमेवेदं भावभागिनामिति अस्याग्रेऽग्रे त्यपनात्पर्यार्थः सएवेत्येवका
रेण परमार्थप्रमातुरभेदमाह अवाक्त प्रमेयमप्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥
आत्मनः इति बोधस्वायेन तत्संवेदनस्यापूर्वप्रकाशत्वाद् इव दौपचारिकी प्रमे
यता यतः स्वसंवेदने प्रमाणमित्युच्यते इत्याशयः औपचारिकमपि प्रमाण
विषयत्वेनोपपद्यत इत्यवोत्ते प्रमेयमप्युपसंहृत्य प्रकृते प्रमेयत्वाभावल
क्षणं महाप्रमेयमप्युपसंहरति॥ तदेवमिति तस्माद् युक्तिकलापादेवं भूतेऽ मदाप्र
प्रकाशात्मकमात्मन इति प्रमेयवस्तुनि स्थित इत्यर्थः तत्र आत्मगत नित्यतादिविचा
रेव प्रमात्मा प्रमेयपदेऽस्याशंक्याह। वैकल्पिके ति तच्चापि विचारयिता पूर्वं सिद्ध
एव अन्यथा विचारायोगादित्येवमात्मा विचार्यमाणोऽपि स्वसिद्धसत्त्व एव प्रमा
तापदाक्रमणाहरमप्यक्रामति केवलं स्वात्मे त्याद्युक्तमात्मानमिति भावितेयन ।
तन्त्रप्रमेयभूतेतात्मकं प्रमात्रूपमिति नित्यादिरूपः स्फुरन् इति प्रमेयत्वम् नत्वप्र

मात्मतायां विश्राम्यति तस्यापि च तथाहृदयंगमीकरणेन व्यवहार्यत्वात्
यस्य प्रकाशितस्य हृदयंगमीकरणाय पदं हि तत्र स्मृत्यपेक्षा ने तत्र तद्धि स्वरूपेण प्रति
ष्ठालम्भेन स्वप्नदृष्टवद्घटेनुमेयत्वम् तथा च प्रमातृता हृदयंगमीकरणाय
प्रमेयतावैकल्ये कीं प्रतिष्ठालाभे कारणम् तदीयमाना पूर्वप्रकाशात्वेप
र्वत्वं वा ध्यानमेयत्वमतत्र द्विरुद्धं च प्रकाशितत्वमिति कथं किं हेतोपलब्धिः त
त्रापि प्रात्यात्वम् एवं विचार्य कालोय यथाप्लि तथापि शुद्धात्मप्रमेयता हि शु
द्धात्मप्रमातृतादेशविशेषः इति द्योतयति विशुद्धं हि प्रमेयत्वं घटस्येवावयवे
मिवाग्रे विशुद्धं तु प्रमातृत्वं च घटे प्रमेये हृष्टाव स्मात् मत्तं प्रतिपत्तव्यमिव
घटस्य शुद्धं सिद्धं प्रमातृप्रमेयरूपत्वे प्रमातृताप्रधानेत्व मत्तं प्रति घट
स्य प्रत्यक्षत्वानुमेयत्वप्रत्यक्षत्वप्रधानमिव साक्षात्कारसाक्षात्करण
रूपमनुमानेविरुद्धमपि तेव्यवहारस्यैव तन्निष्ठत्वाद्धेगोर इति अहंभावा
हि रूढमपि दर्पणोऽयं गोर इतीदं नाज्ञानमिवेतित तन्निष्ठत्वमपि यदि व्यव
हारे येन कचिदपि व्यवहारकत्वं स्यादिष्टं च तदिति तावन्मात्रनिमित्ततस्य
व्यापकस्य प्रत्यक्षविरोधमेयेनावस्थेगीकार्ये स्यावपलब्धिप्रसंगात्रिष्ठत्वम
व्यवहारकत्वाद्धि पक्षादपरस्ते माध्येना व्यवहारकत्वेन व्याप्तत इति व्याप्तिसिद्धेः
स्वभावहेतुः एवमादिसिद्ध इति सोऽत्र पदपर्यायं पूर्वसिद्धस्येति व्याख्याय क्रोडी
कृतत्वसिद्धकत्वे ॥ यदुक्तम् ॥ वजावादिसिद्धत्वं स्फुटीकरणाभिप्रायेण तदधुना
स्फुटीभूतमिति वितन्यवक्रमुपक्रमे ॥ एवमिति एतावति प्रमेयस्थिते या
वता वस्तुरूपावष्टंभावष्टंभ तत्कोऽत्र तदेव कर्तव्यमुपादाने तस्य सिद्धिक्रोडी
कारो हि विपित्विनः अवश्यं हि प्रमीयते तावत्किंचिदियता च सर्वं सिद्धमिति
प्रमाणविषयं प्रमेयं प्रमातृप्रमेयोचितत्वस्य प्रमातृत्वयोः सिद्धिः ॥ तेप्रती
ति प्रमातारं प्रतिप्रमेयं वस्त्विति वस्त्वन्तरं मात्रपर्यायः ॥ अत एवेति य
तः क्षणमात्रमर्पितं विश्रान्ते प्रमेयं भवति ततो हेतोरनेन प्रमाणाज्ञात्मनेति
जस्य रूपस्य सिद्धिः प्रकाशः प्रमेयसिद्धेव क्रोडीकृता क्रोडीकृत इति हृदय
रूपतोगमत्वं कृतात्हृदयंगमीकृतीत्यर्थः ॥ उक्तेति हृतौ ॥ प्रकाशरूपतायाश्च
नवच्छिन्ना प्रमातृगता प्रमेयत्वे कथं सहतान्म् अनवच्छिन्नापि हि साधनेप्रय
तामहि स्मरीति निदर्शयति आत्सांतावदिति दर्शनीयत्वोयनाया तत्त्वमाध्यमि
दमिति यावत् ननु चक्षुरादिप्रमाणेनस्थानुमानायपेक्षमित्याह प्रमिति
साधकतमतामिति न तत्प्रमाणमित्याशयः अकृतस्य प्रमातृप्रमात्रव्यस्य
प्रमेयस्य हेयोपादेयात्मनः सिद्धिर्न स्यात् ॥ अत एवेति ॥ यतः प्रमाणं प्रमाणा
न्तरापेक्षिणि जडे नवस्था ततः कयाचिदिति विषयोपरागान्तरं देशका
लसंकोचेन नीलप्रकाशो हि मितविषयबहिर्मुखतासंकुचितत्वरूपतिः
प्रमार्थप्रकाशविश्रान्तेर्बुद्धिप्राणादिसंकोचभाजनेपि अन्तर्मुखमात्र
संकोचयोगाडम्भयतो मुख्यसंकोचनीलप्रकाशाश्च ॥ ॥

तेषु यावितेवे अन्यत्र विषयावभासनयोर्धेतान्जुषि अन्यमात्मनि मेयमितिस्वेनाव
भासमानतया विश्रांतिमनजजनितस्फुरितत्वप्रह्वात्मविमर्शफलेनानीलेबहिः
सर्वसाधारणाभासे प्रमेये प्रमाणमिति व्यपदिश्यते इदमेतावताहरिगिरिस्येवमित्यत्र ननु
निर्भासस्मानमेव चक्षुरादिप्रमाणं भविष्यति तत्कथमनवस्थायद्धयात्वज
डस्य प्रमाणत्वमित्याशंक्याह नहि कारणमात्रमिति कारणाविशेषः कारण
मिति मातृशब्दः प्रयेनेति॥ कारणमात्रं कारणमित्यत्र हेतोरित्यर्थः तथापि
करणम् अपि तु प्रकृष्टोपकारकत्वं करणतानस्य प्रकृष्टत्वात्पार्यमात्रतेव तावत्
ततः किमित्याह॥ कर्तीचेति वक्ष्यमाणवेनेति इत्येतत्पाद्धटपटादयोभासजगत
स्मिन्नातिष्ठासोस्वेच्छिक्षेवहेतुत्वा कर्तृता क्रियेतीति हि व्यपदिश्यते ततोपि प्रकृतेकि
मित्याह सचेतिचेतनः यावत्क्रियायामुपयोगीसेचेतितेनावतत्त्वेके न तत्प्र
काशमिति सम्बन्धः जडेनचेतनः प्रयुक्ते अप्रकाशमानत्वादिति कारणाविक
ह्वोपलब्धिः प्रकाशमानतानाहि प्रयोगिकारणं तदभावे प्रयोगसाभावात्
तमेव दर्शयति॥ अन्यथेति॥ तेनास्मरणे ह्याणां मनोबुद्धिकालाकाशा
दीनां सामग्री प्रमाणत्वाद् दृष्टिकर्तृप्रयोज्यत्वेनावगंतव्यम् ननु स्पर्शवि
शेषादिनानेत्रगोलकपलमोन्मेषयति तेनास्य प्रयोज्यता ततो नीलदर्शन
मितिजडस्याप्रकाशमानत्वमसिद्धमित्याशंक्याकाम एवानवेक्ष्योत्सारयितुमा
ह॥ न स्पर्शीति स्पर्शविशेषोपि स्पर्शेन ज्ञानत्वः तदपर्यन्ते जडेनेत्यति
ह्या ननु सस्पर्शः स्पर्शज्ञानेनज्ञाप्यते तन्नस्वसंवेदनसिद्धमिति कानव
स्थेत्याह॥ पर्यंतेनेति॥ प्रकाशलक्षणमितिनीलेनीलप्रकाशकरणं अंत्यकं
स्पर्श इव स्पर्शप्रकाशः ननु पर्यन्तावलम्बनेप्रथमतपवकुतोयमितिको
ऽयं नियमः इत्याह॥ व्यासादीति तथा हि च्छेदनेदात्रेकरणेनत्स्येणेऽछ्मानत्ता
स्यां स्वसंवेदनं पर्यन्तकरणं न चेयता छेदने मे वेच्छाकरणे के दण्डोपादि
त्मया दण्डमिति स्याम विरमर्हतिमत्यम् व हि निष्ठायां क्रियामेव मपप
द्यते छेदने हि काष्ठनिष्ठा द्विधाभाव फले नीलवेदनेन प्रमातृविश्रान्ता
नीलविमर्शफलम् यथाहस्तप्रेरणेच्छा तत्र न वान्यं करणं हस्तं हि तिरुज्य
ते ननु हस्तादि नित्वंमारावनीत्याशंक्याह॥ तद्धिनियोगादिति॥ इदि
यवितिनियोगात्स्वमेव घटविमर्शक्रियाप्रमितिरूपाति ष्ठत्वादस्यसाम्
न्तरकालमावि प्रयोज्यताकमिंद्रियकर्णकरणम् नत्विंद्रियप्रयोगात
न्तरं मोढौत्याशंक्याह घटप्रमितीतिघट विमर्शे भवतादितिहि घट ही
नां इंद्रियव्यापारयेदत्यथानियतमिंद्रियं नियते देशे काले च कथं व्याप
रयेदिति एवं च घटाविमर्शश्छेदमिते हि ना विसर्पेणोद्घटः प्रकाशितस्त्वघ
टः अप्रमथापटप्रमितम्मिमेधानेकितत्र भवेत् तेन घटविमर्शस्तदभिस
धानबलात्प्रस्फुरितः तदप्रथापुनपपत्तारप्रथ्येणघटोपिस्फुरितः
घटस्फुरणमेवघटप्रमितिरितितात्पर्यम् यद्यपिहि नियोगात्स्वमेवथा

६
प्र. ज्ञा.
वि. वि
२१
श्रोर्वार्तिं

लक्षणंकारणत्व मुपपन्नमिति एत त्परिहरति नहीति कर्तृप्रयोज्यत्वे

तिनतन्तत्कार्यंबीजमिवनाङ्कुरकार्यम् इन्द्रियवृत्तियोगाच्च पूर्वमेव
घटस्फुरणमितितत्कार्यतान्यायकेहितत्प्राङ्भावित्वंतद्विरुद्धं चत
त्पूर्वभावित्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः नतुघटमात्रस्फुरणेस
त्यमाद्यवस्ति नहितावन्मात्रमेव घटप्रमाविवक्षिता अपितुसजा
तीयविजातीयव्यावृत्तिस्वलक्षणस्फुरणम् तच्चेन्द्रियवृत्तियोगस्यप
श्चादेवएतदाह॥ अथघटेति चोद्देतो यत इन्द्रियस्यकर्त्रातियोज
नेनतः कर्तृप्रयोज्यत्वंनहिपरोक्षमप्रकाशमानेचतेनप्रयुक्तमिति
युक्तम् नत्वमाभूत्कर्तृप्रयोज्यत्वंनकरणलक्षणंतद्धिनसर्वत्रनिर्व
हति अभेनकर्मणाश्रुभंभुंजेस्तूलेस्तरूस्तिष्ठतीत्यादौतदसंभवात्
क्रियायांप्रकृष्टोपकारकमितिकरणलक्षणंयुक्तमव्याप्तिदोषशू
न्यत्वादित्याशङ्क्याह॥ नापीति॥ प्रकर्षोहिद्वयोर्भाव्यते तस्मिन्स
तिसएवभाति ~~[illegible]~~ तस्मिन्सतिसभात्येव तस्मि
न्नेवसतिभातीतितत्राद्यंप्रकर्षंनिराकरोति॥ नापीति॥ तस्येन्द्रियस्य
नत्वमहत्त्वाक[illegible]प्रवृत्त्या दियर्मपदार्थपेक्षयाप्रथमः प्रकर्षो
भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वकर्मपाकरोति॥ एतावतेति अर्थितामितिवि
शेषणमाध्यार्थक्रिययात्वयापिहिवयमिदमेवदृष्टं वेपरंतुयुक्ताः अथच
टाभिमंपन्नेपीत्यादिनेत्यजाशयविशेषाः नतुपदार्थमात्रमपि अस्ति
त्वमात्रमाध्यस्पर्शङ्गपरिहारार्थक्रियार्थिनाम्प्रयोगिस्यात्किंतुवलक्ष
णता घटावभासेनेविशेषस्याध्यार्थक्रियार्थिनंप्रतीन्द्रियस्यसप्राप्यः प्र
कर्षः समर्थितोभवेत् सार्वत्रिकंचयत्प्रदेन्द्रियस्यकरणत्वंसमर्थनी
यम् तच्चनसमर्थितमेव॥ तदेतदाह॥ अथापीत्यादितथापीत्यत्रे
वम्कुदंहत्वार्थितामिष्टसिद्धिरितिपूर्वेणसंबन्धनीयम् तथापीत्य
स्य उ नरग्रन्थेनसहयोजने प्रथमंप्रकर्षंसमर्थयित्वायत्परेणतदप्र
तिसमाधायद्वितीयप्रकर्षंनिराकरणेनोत्तरदानेनातीवसंगतिंपू
रयतीतिद्वितीयंप्रकर्षंनिराकर्तुमाह प्रभास्वरादितिप्रथममिति
कालांतरेतुभवतुनामप्रवृत्तेपिचित्विन्द्रियेपदार्थविमर्शोनोदेतीतिभ
वत्येवेतिप्रकर्षोनसिध्यति प्रकर्षस्यविशेषात्मनः सामान्यात्मनो
वा अपिभिन्नक्रमः तस्येन्द्रियस्यात्रेतिपदार्थावमर्शफलेकर्मेव अ
सवहितोपकारिताभवत्येवेतिद्वितीयप्रकर्षरूपतायाक्तासापीह
नास्तीतिसम्बन्धः तस्मिन्नेवसतिभातीतितृ[illegible]तीयप्रकर्षरूपंतद्वि
त्नितम् प्रसिद्धोस्त्रदर्शनेयमर्थः मंत्रमहेश्वरादियोगिपर्यंतप्रमा
त्रपेक्षयाविनापीन्द्रियव्यापारेणदृष्टः साक्षात्कारइति नतुप्रभास्वरा
दपवरकप्रविष्टस्यविश्रम्यघ्रीलज्ञानमुदेति नचेन्द्रियेसतिभव
त्येवतीत्लविमर्शरूपाप्रमेत्यायमत्यतिशयः यत्तुप्रथमसमयेना।

स्तित्वत्रप्रीभि परिपाकमिन्द्रियं समर्थ्यते जातं विशिष्टस्यैवचेन्द्रियस्य कारण
त्वंतुमः तेन्द्रियमात्रस्यतेन सहकारिसंपात एव योविशेषस्तदभावे यत्कारण
त्वदूषणम् तत्तदिन्द्रियस्य कारणत्वं दूषयितुमलम् किंच॥ इन्द्रियस्यता
वव्हितोपकारित्वेतु केनचिद्व्यथात्राभावम् तदेव च जडं करणं भविष्य
तीत्युभयदूषणमित्याशंक्याह बोधावभासचेति इह प्रमात्मकं फलमुद्दि
श्यकरणस्यातिशयोनिरूपणीयः प्रमा चैव वस्तुपरिच्छित्तिः वस्तु चार्थक्रिया
योग्यंयत् अर्थक्रियार्थिनो भेदेकवस्तुनस्य प्रमातुस्तादृशेनैव प्रमात्रन्तरेण
सहव्यवजिहीर्षोः अर्थक्रियायोग्यता च वाह्यतायां विश्रान्ता अर्थक्रियाया
अपि वाह्यरूपतयैव प्रार्थनीयत्वादिति वाह्यता च प्रमातृव्यतिरिक्तता नच प
रमार्थप्रमातुः प्रकाशात्मकादुपपद्यते अप्रकाशनप्रसंगात् अप्रकाशमान
स्य चार्थक्रियायामयोग्यत्वात् तदिदमुभयं समर्थनीयम् प्रकाशमानत्वं च वाह्य
त्वं च तत्रायं पारमार्थिकशिवसदाशिवेश्वरात्मकप्रमातृरूपाभेदेन घटते वा
ह्यतानुकल्पितप्रमातृभावं मायीयं शरीरप्राणादिमपेक्ष्य संगच्छते एवं च मा
यीयस्य प्रमातुर्बहीरूपैतावसाय एव नीलस्य प्रमातृतश्चाप्रकाशमानस्यावस्तुत्वंभू
तापि वाह्यरूपता अवभासेनापि वितरीतं शाक्यामित्यभावे यर्मपरिकल्पनावि
रुद्धं भवत् एतस्य भातितेचावसायस्यैतत्तु त्रितिरालम्बनाभिमानिकाध्यवसाय
रूपणेनवितनिष्पद्यते तस्मान्नीलेनतावत्प्रकाशितव्यं प्रथमम् प्रकाशनेचाध्य
परमार्थप्रमातरि शिवेहमिति सदाशिवस्यैवोऽहमिदंमंशास्फुटत्तयाऽहमिदमि
ति ईश्वरस्य विस्फुटेदंसंशेनाहमिदमिति एतावदुक्तशक्तिमात्रमभवभासः
इयत्त्तामात्माविदमंशस्य पृथक्केवलास्ति अहन्तेनेदं शिणादिवनीलस्य ततः पृथ
क्तोल्लासेपि अपृथक्कथा चैतत्पादिवदेहस्य पशाविद्याम्भूमिरुच्यते अत्रापि मंत्र
मन्त्रमहेश्वरमंत्रभेदेनावान्तरोभेदस्तयामायिकाशेवितनिष्पद्यते ततः संकुचितात्म
मातृः श्रुत्वारूपस्य सर्वमिदं यन्ततदहमित्येवंरूपस्य विज्ञानकेवलरूपत्वस्योदये
तदाविष्टप्रकाशस्तादात्म्यभूत्यापेक्षयान्तुवाह्यतया प्रकाशः पश्चात्तदुद्धिरूपम
संकुचितेप्रकाशेसवेद्यप्रलयकेवलेनतोपितद्देहरूपेसकले श्रंयमेवतादा
त्म्यवाह्यत्वाभ्यां प्रकाशः वाह्यत्वेन च प्रकाशो यो विमर्शभागोऽव्यभिचारी सविक
ल्पइति व्यवस्थापयिष्यते प्रकाशस्य च विमर्शएवजीवितं सचात्र विकल्परूपतामभ
जति याप्रकाशमानरूपातिरेकादायिनीतिसोऽध्यवसायइति व्यवह्रियते प्रकाशमा
नरूपाधिकं वा वाह्यत्वमितिवाह्यत्वस्य न प्रकाशमात्रमुच्यते अपितु अध्यवसायः ता
दात्म्येनतु प्रकाशनं प्रकाशांशत्त एव नचतस्यशिवात्मत्वेति सकलान्तेपि प्रमात
त्विकश्चिद्भेदोऽस्ति तत्र च विमर्शेन प्रकाशनातिरिक्तं किंचित्करोतीति तिर्विकल्प
कं प्रकाशनमत्यनुभवइतिचोच्यते एवं स्थितेवाह्यताध्यवसायरूपायाः प्रमायाः बुद्धि
यव्यापारस्य चान्तरालवर्तिनी याशिवसदाशिवेश्वरविद्यारूपानिर्विकल्पानुभव
दशासैवास्यामव्यवहिता प्रमायां प्रमाणत्वरादएवरकप्रवेशोपिपरस्यापिनीलाद्यव

साय: प्रमा नीलानुभवानन्तरभावी चास्माविती ष्टमेव ततश्चन क्वचिदपि इन्द्रिय-
व्यापारस्याव्यवहितोपकारितेति स्थितम् या चासौ व्यवधायी दशानसमाजडरू-
पापितत्संविन्निष्ठैवेति ॥ युक्तमुक्तम् प्रकाशात्मैव हि कयाचिदपेक्षया मेयमानीय
प्रमितिकरणीकर्त्तुं युज्यते न जडं वस्त्विति ॥ तदेतदाह ॥ बोधावभासस्ये-
त्यादिना चकारस्तत्पूर्वं समुच्चित्य न पूर्वपक्षाशंकां सूचयति साचोक्तैव ॥ बो-
धरूपस्य वस्तुनोऽवभासस्याकरतयानिकर्षेण पूर्णतया भासमानस्य नील-
स्य संकोचरूपेणार्थयोगादाभासादिशब्दवाच्यस्य बाह्योयमर्थस्तस्यार्थोव-
लम्बनत इत्येवं योऽध्यवसायो नीलस्यार्थमध्यवसीयमानता तस्यां प्रमारूपायां
प्रमाणं विचार्यते लौकिकैः यश्चासौ बाह्यरूपतावसाय इन्द्रियव्यापारस्यान-
न्तरस्यातिपरस्य संमतः सर्वज्ञनशाकतुल्लासमात्ररूपान्नीलप्रकाशरूपात्पर-
मशिवादिनिष्ठादहमित्येव रूपादागतो यो मंत्रेश्वरादि शुद्धविद्यामयस्त-
तनिर्विकल्पेनाभेदविमर्शेन प्रकाशमात्रजीवितेनानुभवशब्दवाच्येन म-
ध्यवर्तिनाव्यवहितात्इत्यतो हेतोः स एवेत्यभेदविमर्शमयः प्रकाशः प्रमा-
णमुक्तम् बाह्यार्थावसायरूपायां प्रमायां निमित्तभूतः निमित्ततां दर्शय-
ति ॥ यत एवमिति 'भासमानमिति प्रमातृत्वलग्नः प्रकाशः करणम्
ततो हेतोर्नीलमेतद्भासमित्यध्यवसायः प्रमा नीलं प्रमेयम् एतच्च इदमे-
तावद्गौरित्येवमित्यत्रोपपादयिष्यते यदि चेन्द्रियव्यापारापेक्षयेदमुच्यते ने-
न्द्रियव्यापारेण नीलमिदमिति व्यवस्थाप्यते येन तद्व्यवस्थापनात्मिकां
प्रमां कुर्वतस्तस्य प्रमाणं शक्यते किं त्वन्तेनिर्विकल्पेन व्यवस्थापयिष्य-
ते एवमुपपत्यातिरूपम् ॥ यदुक्तं प्रमाणमपि ॥ यावन्न पृथक्किंचिद्धेतं
प्रमाणमात्मिपतीतितनिगमयति । ततस्तस्येति ॥ अर्थावभासस्येति ।
नीलप्रकाशरूपस्यानुभवस्य प्रमितिक्रियाकरणस्येति प्रमाणस्य पुनः
प्रमाणं द्वितीयं प्रमाणमनवस्थापादकं प्रतिनापेक्षा ॥ अत्र हेतुः स्वप्र-
काशात्मन इति अत्रापि हेतुर्बोधात्स्वप्रकाशाद्विभिन्नस्यावतिनिक्त-
स्य ननु च संसारिणः कथमिव शिवसदाशिवेश्वरदशा ययाव्यवधानेन भ-
वेदित्याशंक्याह तस्यां हीति येयमध्यवसायस्य पूर्वभाविता उक्ता तस्यामीश्व-
र इति ईश्वरस्यायं भाव इति भाव इतिनामसंवेदनम् शिवदशा हैकरसाहम्भा-
वात्मा नेचात्रार्थोन्मीलनम् इति तस्यार्थचिंतायामुपयुक्ता तेन यैश्वरो
भाव इत्युक्तम् ततोऽत्तरं हि पूर्वं पूर्वेण विशुक्तमिति यशोऽपि मायादशा-
पतितस्य विद्येश्वरादिपूर्वदशयानवियोगात् पश्चात्प्रकाशनप्रसंगात् य-
तईश्वररूपता ते न तस्यां कालकलायां तत्कालवर्त्तिनि बोधे अभेदैकरसे स्व-
प्रकाशे सा व्यावहारिकता समन्वयव्यवहारः परस्परव्यवहारो भेदाप्रयातः प्र-
योजनं यस्य इदं प्रमाणम् इदं प्रमेयमिति व्यवस्थाया विविक्तस्यावस्थानस्य भेदरूपस्य
तस्यानावकाशः अभेदरूपेण भेदस्य विरोधात् निर्विकल्पदशायां तान्यत्प्रमाणमभेदैक-

मातृताप्रमाणं हि प्रमेयसात्त्विमज्जेदमस्मभावेन व्याप्तं तद्धि रुद्धं भेदैकसारत्वमिति व्या
पकविरुद्धोपलब्ध्या प्रमाणं तदपेक्षा प्रमाणेति वाचिता भवति ननु एवं भूत्वा दशा
अहमिदमिति रूपा तस्या अकथं कारणता अहंभावो हि स्वतन्त्रः प्रमाता न प्रमाण
म् अथ तत् प्रमाणं तर्हि प्रमातृरूपं वक्तव्यमित्याशंक्याह पदार्थावभासरूपत्वमात्रे
णोवतिष्ठति तथा ह्यः प्रमाणात् प्रमातुर्विशेषं घटयन्नेव विशेषांशं कांसूचयति अस्मदी
श्वरदशारूपाद्बोधावभासादहंभावसामानाधिकरण्यम् आपन्नादपि अहमिद
मित्येवंरूपात् प्रमातृ सर्वेदपि विशेषः कथं विशेषमाह ।। पदार्थेति ।। नीलस्य योव
भासः स्वरूपत्वमात्रेण नीलं हि तत्राधिकमस्तीति तेन प्रमाणता प्रमाता तु नैवंविध इति
वक्तुं हेतुत्वागर्भमस्य विशेषणमाह अहंभावे य एकोरसो विश्रान्तिलक्षणस्वभावोय
तः प्रमाता अतएव पूर्णेन प्रमाणेन यासंकोचकलाऽत्र काचित् अर्थराशेः सर्वस्य
त्राहंमयत्वात् अपिशब्दभेदानवच्छिन्नमिमाह एतदर्थमेवमात्रग्रहणम् यतएवं
प्रमाता अहमित्येतावन्मात्ररूपस्ततोधिकाशई श्वरदशा इति अतो हेतोस्तस्यैव
श्वरदशापन्नस्य बोधस्य प्रमाणत्वं स्थितम् यत्र तात्त्वस्यानन्तु शिवरूपतां प्रमा
तृतया प्रमाणतया च सदाशिवादिदर्शालोकः प्रतिपद्यते कएवमाह न प्रतिप
द्यते निर्विकल्पकमिदमित्यपि किं लोकः प्रतिपद्यते तत्कृत्यानुभवोव्यवस्थाप्यत
इति चेद्यत्रार्पितसमानत्वम् ।। तदाह तदेतदिति ।। संसारव्यवहारं प्रति तो मायामय
त्वे भेदैकरसत्वमाहि प्रमाणेन एवाभेददर्शी भवन्तीमपि तत्तु एयोगिमायादशा
निहृताम वर्जनो भवत्वात् ईश्वरात्परस्तस्यापि वास्तवं पारमार्थिकं रूपमुक्तम् ये
न प्रमात्रादिव्यवस्थाप्यते अनवस्थादिदूषणेनामिश्रूयते यस्मादनेन वास्तवेन
रूपेण विना स्मृत्यादेः प्रमातुः प्रमातृतानोपपद्यते एकान्ततो वेद्यरूपत्वेन जडत्वप्र
सङ्गत्स्वसिद्धौ प्रमात्रन्तरापेक्षणात् इन्द्रियादेश्च करणरूपस्यास्य करणतानो
पपद्यते प्रकाशितस्य कर्तृप्रयोज्यतया करणत्वं तच्च तेन करणान्तरापेक्षया नवस्था
नात् अपि:समसुश्रेयेवाशरीरस्य प्रमातृतां प्रतिहत्ताद्वेति यातन्नेनवास्तवप्रमातृता
नोचितस्सूचनेवा अनवस्थामेव सूचयति प्रकाशानतु प्रवेशइत्यादिना अनेन प्र
कृतार्थसिद्धिरेव नोपपद्यत इति यदुक्तं तन्निर्वाहितम् तेन पर्यन्ते प्रमात्रन्तरायत्तपे
क्षणेविश्रान्ते स्यानेर्ष्यं परीक्षापरितो विचाररूपा - - - परिवर्जनतायचोपादेयस्य
त्वाप्रमातृप्रमाणयोः सम्भवमुपपादयन्ती प्रमेयस्याप्युपपादयति तदुन हीलि
कादया ईर्वजनेति भेदैकरसे मायापदे विश्रान्तत्वादेषाम् यथास्थितएव तद्व्यव
हारा एवमिति शिवरूपे विश्वप्रमातरि सदाशिवरूपे च विश्वप्रमाणे सत्युपपद्य
ते एवं प्रमाणतत्त्वे च ज्ञाते विसंवादो बाधकयोगेनास्तिये नाप्रमाणतास्यादिति वि
ततेदमेतादृशिया प्रमाणलक्षणेवद्यते ।। एतदुक्तं भवति ।। भेदैकरसो भेदार्थी
तथाविधप्रमातृसहस्रमध्यगतोयतोयं मायीयः प्रमाणता ततो दृष्ट निदृष्टि

ई

प्र॰ प्रा॰
वि॰ वि॰
२२

स्यानमथिपकान्तवेयतयात्वंतनजडतांप्रस्तूत्यशरीरप्राणेन्द्रियवर्गस्यात्म
सूपशितवादिकियन्मात्रावेशनेनाथस्पंदीकुर्वदपिपरमशिवसदाशिवा नुर्व
दिपदमवर्जनीतेहवैकरसइवजनोड्डःखस्यानन्तामर्थकामार्जनादेः अ
तएवतत्सम्यग्वोपदेशएवावयातयोगेमुपायः॥ यदुक्तम्॥ ग्राह्यग्राहक
संवित्तिःसामान्यासर्वदेहिनाम् योगिनांतुविशेषोयंसंबंधेसावधानतेति सं
प्रदायमिमंदेविशृणुसम्यगवदाम्यहम् केवलंजायतेसद्योनेत्रयोस्तब्ध
मात्रयोरित्यादिचेत्यलंबहुसंततरप्रसक्त्यावहुतरप्रमेयमयंप्रकृतंतुसत्रार्थम्
त्मसज्ञायितन्निगमयति ॥ तदेवमिति ननुयदिनप्रमाणपेक्षा तर्हिकिम नुर्व
नेनशास्त्रेणततःकथमुक्तंप्रत्यभिज्ञामुपपादयामीत्येतदशङ्क्याह ॥ वस्तु
माणेति समस्तन्तरमेवहिवक्ष्यते किंतुमोहवशादित्यादिविश्ववैचित्र्यप्र विश्व
पञ्चस्यप्रवर्तितस्येवैचित्र्यादिच तन्वेतावतास्वतंत्ररूपआत्मासिद्धोनत्वीश्व
रइत्याह ॥ स्वतंत्रमात्रेति ॥ एवंस्वातन्त्र्येप्रकाशितेज्ञानक्रियेअपिप्रकाशि
तेएव तदेवचेश्वरत्वमितिकिमन्यदप्रकाशितंस्यात् यथावदात्मतनुसि
अप्रकाशितंभवति अप्रकाशितत्वे अतावदात्मकत्वस्यविरुद्धस्यप्रसंगा
त् ज्ञानक्रियैश्वर्यलक्षणस्वातंत्र्यमयस्य स्वात्मेति व्यापकविरुद्धोपल
ब्धिः निषेधोयथासाधयितव्यंनयोगणेनचशक्यलक्ष्यासिद्धिरपि अनेनहेत्वे
विधिनिषेधेदृष्टांतदार्ष्टान्तिकभावेनान्योन्यंव्याप्येयावितिदर्शयति।
वाशब्दोहितदर्थएवहेत्वे अजडात्मेतिव्याप्तदृष्टेसचेतनामितिप्रमाणि
कानाम्य निरात्मानइतिनिः स्वभावाघटादयः जडग्राह्येनतावदियदुक्तम्
॥ इदंतुयुज्यते ॥ जडानांतावदयमनुमोयुक्तः असिद्धस्वात्मनाम् एतदपि
वकथंस्यात् जडस्यस्वयमलब्धसिद्धेरन्यस्यचविधिनिषेधेकर्तृत्वय
स्मृति नयमयोगात्प्रेदस्यात्मासिद्धः किमीश्वरस्यासिद्धं येनसिद्धंकुर्या
त्किंवातदभावेसिद्धियेनतन्निराकरणंकुर्यान्नतस्येश्वरसिद्धिरीश्वरनिरा
करणेइत्येतत्सर्वंस्ववचनप्रसिद्धिप्रसक्त्यानुमानादिवाधितमेवेतिख
रविषाणप्राव्यमेवेतियुक्तमादिसूत्रेतत्प्रतिभिज्ञामुपपादयामीति ॥

काशिते
नाम॥

॥ २ ॥ वक्ष्यमाणश्लोकार्थसंक्षेपेणा
वतारयति एवमपीतिप्रागुक्तंयत्प्रयोजनंतत्प्रतिभिज्ञामिति अलिं
घटादिकेदृष्टेपिमोहवशादनुपलक्षितेअत्यंतोपादेयव्यवहारसाधनेतत्व
शक्त्याविष्कारेण..... तिरूपप्रदर्शनमितिलोकेदृष्टम् तथायमात्मा
ईश्वरोदृष्टोपितथानुपलक्षितइतिस्वभावहेतुः अत्यंतोपादेयस्यदृष्टस्या
पविमृष्टस्यकथमनुपादानंस्यादितितुपादानव्यापकस्यानुपलब्धिप्रसंगा
द्विपक्षतो व्यवहारसाधनाविषयत्वरूपाद्व्यावृत्तोहेतुः प्रकृतेनसाध्येन

नव्याप्यते इत्येवं सूत्रद्वयोस्तात्पर्येनेयम् प्रश्नोयोग्यतांद्योतयति ॥ किमित्यनु
विशेषं तेनकिंचित्सिसमानवक्तव्यतांद्योतयन्नन्यप्रमेयाभिधानावकाशमा
ह ननुस्वप्रकाशत्वमीश्वरस्ययत्नेनोपपादितम् तत्कथमुक्तमस्मिन्नीश्वरेदृष्टे
पीतिप्राह दृष्टशब्देयमितिउपचरितंयत्कर्म आतिदेशिकंयगात्मनेपदादिहि
तत्रोदाहरणमात्रंभिन्नःकुसूलः स्वयमित्यपिदर्शनात् यदिवैपचरितंदृशःकर्तृ
स्वभावकतायांगौणाव्युत्पाश्रितंकर्मतत्साधनंयस्यसतथा तत्रोपचारेमु
ख्यार्थबाधंबीजमादर्शयत्यसम्भवादितिनहिदृष्टेतरसम्भवस्यानादिषु
क्रमसक्रहृदयतेचतिभिन्नेचप्रकाशमानत्वंप्रयोजनंचस्फुटदृष्टाभिमत
घटादितुल्यताप्रतिपादनेनानपह्नवीयत्वप्रत्यापनम् यथाहिदृष्टोर्थोविमर्श
विनानस्वात्मविश्रमाच्छर्थक्रियास्वतथात्मापीतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकताव्याप
नमपिप्रयोजनम् तेनैतत्सूत्रद्वयमीश्वरप्रत्यभिज्ञाविषयेतथाप्यर्थद्वयमाचार
णेयोज्यतेनतत्पृत्पटीकायांहदृष्टस्यापीत्यादिरह्मोयतइत्युक्तंतम्याख्यातयाहदृष्टान्तवि
षयं ॥ तदाहवाचोयुक्तीति यत्देववाचोयुक्तेर्वैचित्र्यंयत्परिमितेनयत्नेनप्रतिपा
द्या ।।।।।।। स्तुसंग्रहः स्वसंवेदनसिद्धस्येत्यपिवृत्तौयोगांदृष्टव्यं स्वात्मादिव
दनपह्नवनीयतांतिरूपयितुंपूर्वंहिस्वसंवेदनसिद्धत्वेनापिस्वसंवेदनसिद्धत्वमा
त्मनइत्यादिनानिरूपितम् सूत्रेतिमिन्नार्थसम ‥‥ नयामीश्वरोदृष्टोप्यनुपलवि
तस्ततःप्रत्यभिज्ञाप्रदर्श्यतेसामर्थ्यान्नस्यैवेतिलभ्यते सएषसामर्थ्यलभ्योर्थः
षष्ठ्याहृत्तौव्याख्यातः तिमिन्नसमसमर्थ्यलक्षण्यग्रहृदयंगमत्वादितिर्हितपांचस्या
व्याख्यातः ‥‥‥ सूत्रेसमस्यादर्शितोवृत्तावपिषष्ठ्याव्याख्यातः मायाकृतो
व्यामोहोमायाव्यामोहः मायाचपरमेश्वरस्यैवशक्तिः यतेश्वरसूत्रेयुक्तम् मोह
वशादितिमोहयतीतिमोहः ईश्वरस्यस्यवशः सामर्थ्यंमायाशक्तिस्ततःमोहय
त्यनेनशक्तिविशेषेणेतिवामोहोमायाशक्तिस्तस्यावशःसामर्थ्यंमोहनकार्यप्रव
विरामो यद्वा [illegible] मायाविमोहनीता
मेति सूहिर्शमोहस्यावरणंतस्यवशोविच्युतिरितिक्रियया शक्तिस्तयाचशक्ति
मानान्निष्पाद्यतेतेनपशुप्रमातृणामख्यातिरूपोमोहःकारणंचास्येश्वरशक्ति।
रितिस्वरूपतःकारणतश्चनिर्वाच्यतेवनत्वल्वनिर्वाच्याकारःकश्चिदविद्या।
त्मामोहोवस्तुत्वेनास्यइयद्धिविश्वप्रथनसामर्थ्यासम्भवात् संभवेवाप्रमाणमेववस्तु
त्वेनानिर्वाच्यतानापिसांख्यदृशीवरजस्तमोहृत्तिस्मोहस्तस्यजडत्वेनप्रहतिरिति।
इतिवैविध्यात्तुपपन्निर्यद्वस्तुस्तस्मात्परमेश्वरस्वातंत्र्यमेवमायाख्यंमोहयतीत्याश
येनाह ॥ तत्त्वत्वम्येति ॥ ननुदृष्टस्वात्मानुपलक्षितेचेतिकथमित्याशंक्याह दृष्ट
स्यापीतिरूढयंविमर्शस्तत्प्राप्तिपर्यंतदर्शनमनुपलक्षितत्वंतस्मिन्सतिसम्बवि

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
२९

तद्व्यवहारेप्रयोजनंतावत्तथामार्गेहृष्टेतृणादाविवतेनहृदयेनसहसामानात्मतात्मात्मरूप
तास्याकल्यादात्मरूपताव्यवसायोवासात्मेतिसाकल्यादाव्यवायेभावे .... तिनिवा
दार्थ्यंव्याचष्टेप्रमात्रावेशादितिहृदयविश्रान्तिर्हृदयंगमत्वंचनामकिमित्याहप्रका
शमानपातुच्छानांप्रमातृप्रकाशबलेनप्रकाशमानानांतत्रस्वयंप्रसृजदर्थमेवोक्तंप्र
मात्रावेशादिति तत्रहृदयंगमत्वंतिमाप्नोतीतिहृदयंगमंकथंचपरामर्शोहृदयमि
त्याह परामर्शलक्षणोहीतिचितिःप्रत्यवमर्शात्मा... परावाक्स्वरसोदितेत्यु
पक्रम्यसैषेत्युक्तम् एतत्तात्पर्येणव्याचष्टेनीलादीतियथासत्त्वंलघुप्रकाश
कमितिज्ञानंक्षणिकंकार्यकारणमित्यादेकस्यैवतिरंशस्यतत्तद्धर्मापोहनिबलेन ह्यौ
धर्मिणोधर्माणांचान्योन्यंभेदःकल्प्यते तत्तदंशाविमतिशान्तयेतथाप्रकाशरूपेसं
वेदनेवभासविमर्शादीनांप्रभृतइहदर्शनेयद्यथावभास्यतेतत्तथास्तदितिपरोपदेश
कालेस्पष्टोयंधर्मधर्मिभेदःपारमार्थिकएवयद्येवचस्पष्टत्वेप्येवंपारमार्थिकइत्य
त्र॰ भेदविश्रान्ततत्वेनैवतत्थैवस्पष्टोन्यथाघटपटवत्कोधर्मधर्मिभावःस्यात् एतदपिप्रेत्य
ह्यात्यतिविक्तोपीति पृथक्त्वेनाव्यवसाय्यतइतिच अवसाय्यते इत्यनेन विकल्परूपेणा
धीयोयंव्यापारइत्याह तुउपदेशावस्थायामपिमाद्येवसाकेवलंपरमार्थमार्गावगाहनसो
कार्येणपृथक्त्वंविधीयेतिवक्ष्यते इदंनीलमवभासतइतिबोधबहिर्भूतंपृथक्त्वंयदिमितिसम
ते तत्सामानाधिकरण्येनावभासःस्फुरति ममेदमवभासतइत्यत्रहिममेत्यंशोविश्रा
ते अहमस्मावेतिगीर्णमिवनीलंप्रकाशस्वरूपंब्रुवावभासलक्षणेनधर्मेणस्वरूप
तइतिनातीवस्तुरम् वेद्योबहिर्भूतेतत्रपृथक्त्ववभासोयत्प्रकाशतेसामानाधिकरण्येनयतः
केषांचिदर्थगताप्रकटतेतिमतम् ततोबोधत्वमवभासेस्पृत्यमिवविरुद्धसंक्रमण
शीलमभयवेतेनयामभिचारिणींशंकते अहंविमृशामीतितुविमर्शस्यमिरियम
स्पर्शपरोपवत्बहिर्मुखतास्पर्शात्यतएवनीलस्यतत्रकर्मत्वेवविमृश्यतइत्यप्रती
ते इयंमायाविमृश्यतइत्यस्यांचतुर्दशायांदृशोन्तेबहिर्मुखतानिभासात् इदंनीलंभा
तीतितुममेत्यपिसंवेदनस्पर्शोबहिर्मुखतापाथात्यमेवदृशःस्फुरति ततएवाह
तावण्णस्ताद्यतोममेत्यनुवचनस्यानमिदंषष्ठ्यातिर्दिश्यते॥ एतदुक्तंभवति॥
प्रकाशस्वातन्त्र्यमिहबोधसंवेदनादिशब्दवाच्यम् स्वातन्त्र्यंचनामयथेच्छंत
त्रेच्छाप्रसरस्याविघातः तेनस्वयंप्रकाशतेपरमात्मनाप्रकाशतेइत्यनवच्छे
दनयाप्रकाशमानत्वेस्वातन्त्र्यंपरमात्मनाप्रकाशतइत्येतदेवोच्यतेपरंप्रका
शयतीति एतदेवविशिनष्टिःस्वतन्त्रत्वंपुनःस्वातन्त्र्यंयत्तद्घटतेयद्य यतिचेततित्स्वयंनि
र्भासते निर्भासमानेचघटादिकंनिर्भासयतीतिइयतिक्रिया समुदाये....
संविदादयोवर्तन्तइतितावत्समस्तांशस्वीकारेणविमृशामीतिवर्तमानंधर्मि
रूपमास्मभासतइतितुभागमात्रेधर्मइतिप्रकाशस्वातन्त्र्यंबोधनिर्णीयोव

भासोऽर्थस्तत्तु लक्ष्यते विमर्शो इति संबंधः ननु विमर्शस्तावत्स्फुटं न संवलि
ताप्रतिपत्तिः नच संवेदने शब्दनमस्ति अविकल्पनीयत्वेन संकेतविषयत्वभावा
त् यत्र च संकेतो युज्यतेऽर्थे तत्र योऽविमर्शः इदमिति स नीलेनैव समानाधिकर
णस्सविकल्पमेव लक्ष्यते यदुक्तं विमृशामीत्यंतरनुवेत्वेन चकास्तीति तद
वभासेऽपि तुल्यमेव भासयामीत्यंतरेव विश्रांते स्तत्कथमुक्तं विमर्शो न कदाचि
दिदंतामूर्मिमास्कन्दतीत्याशंक्याह स्वतोऽपि विशुद्धस्येति अपि शब्दस्तत्राये
नयास स्वरूपे स्वस्मिन्नपि यो विमर्शो योऽपि च इदं नीलमिति विभिन्ने नीले समुभ
योऽपि प्रमातृमात्रे प्रमातर्येव विश्राम्यति तत्तु प्रमेय इति संबंधः शुद्धस्येति कर्तृ
विषयीभूतत्वेन नीलाद्युपरक्तात्प्रमाणरूपात्प्रकाशात् तदनुपरक्ततया प्रमा
तुर्विशेषणमुक्तः अहमित्यविच्छेदप्रकाशविश्रांतिलक्षणेन एव च सतोऽस्य जात्
स्यकरणं संरंभोऽहमस्मो नीलादेर्ग्रहीतेति नत्वहमिति शब्दानसांकेतिकं संकेता
भावे संकेतास्फूर्तौ च कथं स्यात् नेदं सांकेतिकमित्याह प्राणभूतः इत्यात्मभूतो
व्यतिरिक्तः ॥ अत्र हेतुः ॥ जडेति ॥ जडाद्धि चेतनस्य विमर्शकृत एव विशेषः अ
न्यथा प्रकाशादप्रकाशस्य कथं भेदे तदाकारत्वं तज्जन्यत्वं तदाकृष्टत्वं तत्समानस
मयीकत्वं जडस्यापि दर्पणस्यादर्शादेरस्ति नच वाच्यं विमर्शस्याप्यविमर्श
त्कथं भेद इति विमर्शस्य पार्यंतिकविश्रांतिस्थानत्वेनापर्यनुयोज्यत्वात् नीले
हि कृतः तथा प्रकाशते यतस्तदपि कृतः तथा विमृश्यते यत एतावति पर्याव
सितं प्रमेयस्य प्रमेयत्वं प्रमातुश्च प्रमातृत्वमिति नाधिकमनुपयुज्यते अपिश
ब्देन प्रमेयग्रहणे विसंभाव्यमानत्वेनाह अहंता विमर्शमय इति यदुक्तमिदमित्य
त्यविच्छिन्नविमर्शस्येत्यादि तिमील्यहि नयनेनीलमिदमिति विमृशति न
त्वचायं परमार्थः अहं नीलप्रकाशनतया प्रकाश इति तावन्नेत्यधिकानपेक्षा पा
माह विशुद्धे नीलाद्युपरागशून्ये प्रमातरि या चित्स्वरूपता विमर्शमयत्वेन तत्रैव सा
त्मता आत्मता माहं शयं आत्मरूपता संपत्तिरात्मरूपता सा कल्पं आत्मता विश्रा
तिरात्मरूपता ध्यवसानं किं बहुना आत्मनि विमर्शस्य स्वरूपे सर्वथा निमज्ज
नेमेकीभावो यस्य तस्यां सत्यां मर्थं स्यासौ प्रमाता भवति यः शुद्धप्रमाता ॥
एवं च सत्ययोगपत्तामात्रेण यन्नीलादि प्रमेयमभूत्तद्वस्तुतः प्रमाविषयता ।
पत्त्या प्रमेयं भवति ॥ अन्यथेति यदि विमर्शरूपता न भवेद्धि मर्श सामान्याभा
वेन हि विशेषो व्यवसायात्मको निश्चयो न भवेत् व्यापकसामान्याभावे व्याप्य
विशेषासत्त्वाप्रसंगात् ततश्च विषयः सन्नमन्नीलो नानीलश्च न हेदानीं न तदानीं
मयादृष्टो मनुना दृष्ट इत्येवमन्यतरेणापि रूपेण न कश्चिदसौ स्यादिति द्विविध
स्वभावेनाधारस्वरूपतात्मना देशेन कालेन विषयतया वा न कश्चिदस्य रूप
न तत्र भवति ष्टनेन किंचित्त्वमपि नावतिष्ठते अनैकांतिकरूपतापि न पर्य

६. प्र॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰ २५

वस्येत्तु दाहदोलायमानतैवेति शुद्धस्य प्रमातृत्वस्य न दोलायमानता शंक्या
अविरतप्रकाशत्वात् अर्थप्रमातृत्वस्य देयमेवाविचलता या प्रमेयस्य नत्वा। पं
स्याकाचिदिति काचिदितिशुतः स्मातृपूर्वं ह्युपसंहृतालोकस्य च वाह्यार्थसा
नप्रमे४ ध्यामर्थक्रियां प्रतिभरत्वेपस्योपसंहारः कृतः तु उपक्रमे च प्रमातैव प्रकटयति
ततः प्रमाता प्रमाता भवतीत्युक्तमन्वाचयेन च तत्र प्रमेयम् अहमित्युपक्र
मात्तीलं जनामीति मथा नीलमेतदर्थक्रियाकारीत्युपसंहारालोकस्य
प्रतीतिः ननु मार्गगतोत्तृणाद्यवभातं च न विमृष्टमित्याशंक्याह गत्वा
गमनादौ चेति॥ एतदपीति॥ अपिशब्देनेदमाह रथ्यागमनेन यत एवतृ
णादिमात्तमप्यभातं तृणादिरूपेण विमृष्टत्वात्ततएवभातं विमर्शमा
त्रमात्तं भवति॥ इदंतांशमात्रेणेति अतो व्यतिरेकोन्वयश्चात्रैव प्रदर्शिय
तेशक्यावेव प्रकाशविमर्शयोरिति एवं महाव्याप्त्या दृष्टांतदृष्टे स्वरूपमर्थ
योजनं टीकाकृतानुक्तम् तत्संगेन तद्दृष्टांततयैव मायाप्रमातृदृष्टेऽप्येत
देवदार्ष्टांतिके योजयति एवमस्येति॥ यथा प्रमेयं विमृष्टं प्रमेयं तस्यैवैत
देव विमर्शनम् यन्नीलप्रकाशरूपोहमित्यात्मनि प्रमातृरूपविमर्शने रूप
मेवमस्यापि प्रमातृरूपस्येदमेव विमर्शनं यद्धि शुद्धेश्वरसदाशिवरूपतोप
क्रमपरमशिवात्मक स्वतंत्र स्वस्वभावविमर्शनम् यथा च नीलमात्रेण
स्थितं तत्प्रमातृत्वे विहृष्यमानमपि नीलविमर्शोपस्तूपकरणीक्रियमा
णत्वेनाविमृष्टं भवत्येवं नीलतत्प्रमातृतामात्रेण चार्थिनः परमेश्वरस्वत
त्रस्वभावावमर्शनं भवदपि अर्थनीयबाह्यार्थक्रियाप्रतिसततं बाहिरुठ
ग्रहग्रस्ततया असंचेत्यमानत्वेनापि स्वरसेवैवरूपेण हठादेवमायाप्रमातु
रुपकरणीभावं प्रापयतो संकल्पम् पूर्णी जितीलायसंकोचितो योहमस्मा।
वाह्यो विमर्शस्तत्स्वभावैश्चमत्कारस्त्रानंदात्मा परमो भोगस्तस्य याप्राप
त्तिः प्राप्तिः पूर्णाहंभावस्यावाया चमत्कारापत्तिः प्रथानं तया विमृश्यमानता
पत्तिस्तयोपलक्षितोयः स्वात्मरूपईश्वरस्तेनोपलक्षणं समेवैवेश्वरस्यल
क्षणं नित्यत्वविभुत्वसर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वप्रभृतिभिरनीश्वरः
साधारणैः धर्मैः स्वस्वभावीकृतैरिति परामृष्टतया येन स्वात्मनः स्वभावा
अप्रेवत् प्रकाशविमर्शसारत्वाद् तत्त्वव्यवस्थायाः अत एव हि नेश्वरविवे
कः पारमार्थिक एव विद्योदये तत्प्रादुर्भूतैस्तैः स्वस्यात्मनः स्वभावतामा
पादितैर्भवति किं तदुपलक्षणमुच्यत इत्याह तदिति भैरवीश्वरलक्ष
तं४ णार्थः समग्रावेशात्समंतात्कर्तृकः स्वीकारस्तस्य योगः प्रवाहस्तस्य
यदा समंतात्स्वादनं परामर्शनं अहमेवं भूतो प्रतियोगि रूपद्रुत्यविकल्पकं
नतत्सरीरप्राणबुद्ध्यादिना नीलादिना च वेद्येनोपध्यमानया विमृश्यमान

त्वेनत्यक्तं करणं तस्य लाभ इत्येतदुपलक्षणं हृदयस्य आवर्जनेन तदुन्मुखीक
रणं तस्य येमतद्रूपमिति हृदयंगमत्वं चोच्यते ननु कथं तदेवं भूतं अनात्मादितत्पूर्व
मैश्वर्यमात्मत्वादगोचरी भवतीत्याशंक्याह ॥ हृदयेति ॥ भवेदिति । संभाव्यमेवा
स्य भवनमिति यावत् असाधारणमतीश्वरे यदनन्याकांक्षत्वकर्तृत्वादि तदेवा
भिज्ञानम् एकधर्मात्मकस्वरूप[illegible]धर्मे चित्रवस्तुस्वरूपप्रवेशासंभवा मुखेनानन्त॰
यः अभितः स्वरूपमर्वस्वच्छीकारेणैव तज्ज्ञायते । येनेति । तस्मा[illegible]पनेन प्रथन त्वा॰
या अनेन शक्त्याविष्करणेनेति विवृतम् ॥ इयमिति । इदंशब्देन प्रत्यभिज्ञेति
भावसाधनेनेति निश्चयशब्देन ननु त ‥ स्ये वस्तुप्रकाशनत्वात्तत्र आविष्क्रियाख्या
एतस्य कार्यत्वमापनेत्याशंकां प्रदर्शयं शमयति ॥ यद्यपि चेति वक्ष्यमाणनये
नेति कलोद्वलितमेतस्य चित्रत्वं कर्तृतामयम् अपि रूपस्य स्फुरत्त्वादेर्मितं गुण
तया स्थितमिति व[illegible]ते प्रथांतीयत इति अत्रापि वक्ष्यमाणनयेनेति सम्बन्धः
वक्ष्यते हि मुख्यत्वं कर्तृतायास्तु बोधस्य च चिदात्मनः शून्यादौ तद्गुणे ज्ञाने त
त्समावेशलक्षणामिति तस्थेदं चिद्रूपस्यात्मत्वात्तत्प्रकरणीकरणं शरीरादौ काय
ते॰ प्राणादे[illegible]कायादिरूपतानिमज्जनेन चिद्रूपतोन्मज्जनमिति एतदेव प्रभावः
प्रकार्षेणायदर्शनात्मा त्वनेत्यविलक्षणतया चकास्ते अभावयतीति एतत्प्रयाण
सिद्धिप्राधान्येनेति वक्ष्यामः सिद्धस्येति स्वरूपतो ज्ञातमित्यस्य ननु च सिद्धे वस्तुनि प
त्यमाणं तत्किल व्यवहारसाधनमिति प्रसिद्धम् ततश्च तदनुसारेणैव हठेनैवा
यं प्रत्यभिज्ञानमात्रे साध्यत इतीत्याशंक्याह सर्वेति जडपदार्थविषयेऽपि सिद्धे
ऽपि प्रत्यभिज्ञानं व्यवहारसाधनं तदवश्यमपि सिद्धस्य कस्यचिदंशस्यानुत्तस्तथा
प्रत्यभिज्ञायोपायत्वरूपस्य व्यवहारस्यापतिमपूर्वीकरोतीति आत्मनि त्वीश्वरेण किंचि
दसंपन्नं साध्यमस्ति प्रत्यभिज्ञोपाययोरपि सिद्धत्वात्तु दसिद्धो प्रमेयलेशस्यापि
हि तत्काचित्सिद्धिरित्युक्तम् अतस्तद्व्यवहारमात्रमपि तेन साध्यते पिरूपांश
स्थानं स्थितेस्तत उपसमीप इति हृदयंगमनेन प्रथानतया दर्शयते आत्मनी
त्वेति॰ श्वरस्वरूपे ये प्रत्यभिज्ञोप[illegible]ते सान्यत्र देहादौ नीलादौ चोपकरणी ‥ भवतापि तत्ते
एव प्रथा नतया पश्यतेति तेन हठेनै स्वज्ञानुसारेणैवापदर्शनात्रत्युक्तम् लोके ज
डविषये यद्व्यवहारमात्रस्य साधनं तदपि इह जडे क्रियमाणे प्रदर्शनेन समम्
विकल्पं प्रदर्शनमात्रावशेषं प्रदर्शनेन च पश्य पश्य पत्स्ववदानदायना रूपेणात
ल्पम् तदत्र स्वेहइत्थं इति कर्मणि दृष्टान्तावेशेनाकर्मकत्वात्कर्तृत्वं धर्मवदात्ष्टो
तिकाभिप्रायेण व्याख्यानेन निर्विवादसिद्धतां नाम दृष्टत्वस्य भयत्रतुल्यम्
॥ २ ॥ भाविहृत्वार्थं संक्षेपेणानिरूपयति ॥ एवं चेति ॥ आ
त्मैवेश्वरः स च सिद्ध इति यदुक्तं तत् एवं तस्य यात्मप्रत्यभिज्ञाकरणभावसाध
नत्वेनत्राविष्क्रियमाणा शक्तिः स्वतन्त्रं तस्य हठेनिश्चयमस्तवमेवमित्येत
दस्य सोपपत्तिकं कृत्वा निश्चयपर्यंतं दर्शयितुमाह तपोह्यातानंतरं व

६० दयमाणस्य शास्त्रस्य सा प्रत्यभिज्ञैव ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा अर्थाभिधेयः ज्ञा
प्र॰ ज्ञा॰ नक्रियाधिकाराभ्यामागमसंवादितार्थसंग्रहनिरूपिततात्पर्याभ्यां ज्ञानक्रि
वि॰ वि॰ याशक्त्योर्विस्तरतो निरूपणात् इत्थं निश्चयश्च समस्तस्य शास्त्रस्य प्रयोजन
२९ म् जडभूतानां जीवदाश्रयं प्रतिष्ठानम् जीवतां च जीवनं ज्ञानं क्रिये एवं च
स्मात्तस्मात्तथेश्वरात्मैवेश्वरः सदा सिद्ध इति हि शब्दो हेतौ हेतुम[illegible]वं द्योत ज्ञा
यति आत्मनः सिद्धत्वमैश्वर्यं च यत्तु क्रमम् ॥ कर्तरि ज्ञातरीति तेन प्रकारेण
यस्मादिदं सकललोकसंमतं जडानां जीवन्मुखापेक्षि हि जीवनं तस्य ज्ञानक्रिये
तत्त्वमित्युपपद्यते तत्र जडाजडवर्गस्यैवायं हेतुतो निरूपितो न तत्त्वस्य स।
त्वम् अन्यस्तु न कोऽप्यस्तीत्याह इति कृदस्यानामिति तत्त्वेवं सर्वभावानां य
दिदं रूपं तदा क्रियासंबन्धसामान्यद्रव्यत्वादौ हृद्यात्मा तद्योजो द्रुः (विश्लेषि
सत्त्वतमोमयमित्यादौ चयस्यतीयराशिसंभवो वक्ष्यते सकपमित्याशंक्याह
टीकाकारः ॥ भावाभावयोरिति ॥ नीलेहितततस्थ्यवः तत्स्थ्यवा विनाभूताश्च
पीतादय इति न नीलं तेनापि तेनीलम् किं त्वाभासपरार्थोऽपवसर्वेष्याइति आ
भासस्यानेन प्रमातरि सामानाधिकरण्येन तैव यधिकरण्येन वा नीलानीलेता
वहिश्चाभासनप्रमातृविश्रान्तं चवस्थानापारमार्थिकं रूपम् तश्च तत्समन्व
यशाहृत्तोक्रमम् तस्मिन्रूपे सति तथैव यहास्त्वेनाध्यवसीयते तदपि प्रमात्रा
ततत्कालसदृशमपि च व्यवसितमीश्वरसृष्टवस्तु दृष्टे तथैवार्थक्रियाकर
णात् इत्येव भगवच्छिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्यामायासृष्टिप्रमातृसृष्टिश्च
त्यादिहि सत्या सत्य तत्र[illegible] यादिरूपेणेति वक्ष्यामस्त[illegible]यालस्वनाइस्यादौ त
पं तश्च यदा वैयधिकरण्येन सृज्यते स स्यार्थरूपं नीलस्यानीलं कार्यकारणं
सहकारि विरोधिव्यवधिवाधारस्यादित्तदा वहिरसौ संबन्धः सामानाधिक
रण्यसृष्टावपि पारतंत[illegible]त्र्येण सृष्टौ चित्रं रूपम् पटस्य रूपं यदेव नीलं तदेवा
नीलमिति अत्र तावत्संबन्धः सृष्टपकार्यसमवायो वा पकानेकविरुद्धा
देन च विरोधस्तस्यानाभासनमात्रस्य प्रमातृकृततत्वादनाभासनाभावेन
दभावात् स्वातंत्र्येण निर्माणेवयविद्रव्यम् यो नीलः पटः स एवानील इति य
द्यपि परमाणोरपि चित्रतोपरतताकाशादेरपि च घटेन संयोगः पटेन विभाग इ
ति युगपद्विरुद्धसंयोगतदभावमयता तथापि सकलप्रमातृगोचरे वस्तु
लौं॰ विचारो यत्र च परमाण्वाकाशादिप्रतिपत्तिर्लौकिकीमापि च योगिनां त[illegible]द्वा
रिकैवतत्पावयविपदे द्रव्यविशेषणम् पृथगेव वा द्रव्यग्रहणेन तत्संग्रहार्थ
म् प्रसिद्धत्वेन प्राधान्यात्तु पृथगवयविपदमुपात्तम् उपलक्षणं वा वय।
विद्रव्यं पदम् अत्र च सर्वत्र प्रमातृविश्रान्तिरूपः समन्वय एव प्राणितम् व
हिरपि च तथैवार्थक्रियाकरणं वस्तुतेवात्रेत्याह ॥ वस्तुसंभवेदिति ॥ तत्त्वे
वं तृतीयराशिरूपमयात्मनो वा संभवे विपर्यासाहितोऽत्र साध्येन व्याप्यते गत्व

तदद्वयायोगात् नेति ... नीलाद्याहन्तेदं हि नीलान्नीलादपि व्याहन्तं नील
मपि हितत् अनुभयरूपं प्रकाशवविकल्पस्पष्टमेव भवति ॥ नचाद्यमिति तत्रा
पि तन्न शंकितव्यम् किं चानुमानस्येश्वरनियतस्योपजीवनेन प्रामाण्यं वक्ष्यते यो
गिनिर्माणता भावस्य[illegible] दृष्टेषु नियतिमप्राच्यप्रसिद्ध्युपजीवतीन विप
र्ययाहन्ताप्रधानत्वेनोपजीवति तदत्वत्र नीयोरणिः चित्तत्वेन भावा
नो विश्रान्तिस्तेन चित्तत्वस्यान्यत्र येन चिदचितोः सामानाधिकरण्येनान्य
थावा नीलान्नीलवत् तृतीयराशिरुन्मीलेत् तत्तु भगवत्परमशिवविजृ
म्भात्कृपास्त्य किं तत्त्वादेवारभ्य सदाशिवेश्वरविद्यास्व मिश्रपरापरदशायां
सामानाधिकरण्येनाहमिदमिति च वक्ष्यते सामानाधिकरण्यं च सद्धियोरा
दौ मायापदे शून्यधीप्राणदेहादेश्चिद्रूपताभिषेकेण चिदचिद्रूपता वक्ष्यते।
तथा च तत्रेश्वरविवेकोऽप्यविदचिद्रूपा इति महाप्रमातरि च मायाप्रमातृ
प्रमेययोर्युगपत्प्रकाश इति निरूपयिष्यते ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थाभा
तः प्रमातरीति तत्र कथमुक्तं नतु चिदचितोरपरचित्तत्वानुप्रवेश इति अत्रोच्य
ते इहतावत्परधाम्नि न किंचिज्जडं नाम मायापदे तु नीलादयः स्फुरन्ते तेषां
चायमेव स्पष्टिः यदन्योन्यतश्चिद्रूपाश्चेनेति बहुधा वितेवै विज्ञानाभासत्वमि
यं हि माभूर्णत्वाख्यातिरिति वक्ष्यते अत्रापि तु भेदेन चित्तत्वस्य स्पष्टिः का वि
तथात्वे जडतापत्तेः अहमिदमिति च प्रकाशो योऽहमंशः स परमशिव एव हृ
त्तत्रयमिदमंशः उन्मीलन्नहमंशे एव प्रतिष्ठां लभते ॥ यद्वक्ष्यते ॥ अत्रा
परत्वमितस्यपक्रम्य परताहन्तया अच्छादादिति नहि चिदचिद्रूपयोस्तुल्यका
क्षतया चिद्रूपस्य तु नतेद्वैविश्यविरहः कदाचित्सामानाधिकरण्येन वेद्यदिक
रणप्रतिष्ठितमुञ्चत्प्रकाशाभावमात्रे पचरितम् तत्र अहं तेदं तयोस्तृ
तीयमधिकरणं किंचित्समानमस्ति नच यथा नीलमेवानीलमनीलमेव
नीलमित्येकशाणीकरणोपि तत्र हि भक्तोभयरूपप्रकाशः तद्द्योहं नीलंय
नीलेन तदहमिति प्रकाशेऽपि तु नीलमेतत्[illegible]यंतिः सारमहं प्रकाशशाणि।
तेमेवेति अत एवाण्णघश्चिदचिद्रूपमयत्र चिन्नादेको महेश्वरः तेनैको वि
दचिताद्विस्तक्रम मायाप्रमातृश्रयः प्रकाशः परमे प्रकाशेनान्योऽष्टया[illegible]तः।
स्य चिद्रूपस्यापि तु शरीरप्राणादेर्वेद्यरूपस्यैव तस्य तु प्रमातृता परमशिवप्र
काशएव मायाकृतात्वभिमानमात्रात्तस्य चिद्रूपता कल्पनेनतात्विकम् तथा
ह्यजडप्रमातृसिद्धिर्यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकतिर्यंश्चितेजीवेतिकृष्टा
तत्रापि परमात्मनि मास्थिता तदात्मनेव तस्य स्यात्कथं प्राणेन यंत्रणेत्यादिप
तन्नसर्वं चित्तत्वस्य स्वयंप्रकाशत्वादित्यनेनोक्तम् यत्स्वयमेव प्रकाशतेना
त्वत्र प्रकाशत एव च न तत्प्रकाशपतेत्येन तदेव तत्त्वतश्चिद्रूपं तस्य कथं स्त्वत्या।

६॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
२७

त्राभासनमन्यत्वतत्वतश्चिदिति। मायीयेति भेदव्यवहारो ग्राह्यग्राहकभावा-
लक्षणः सर्वस्य प्रसिद्ध इत्यदपेक्षयातदनुवादेन तत्त्वोपदेशः कर्तव्य इति हि विषय-
क्रमम् तन्नु पंचभूतानीत्याहुः पांचात्मभूतशाह्वा च्यावमित्यादौ तत्क्रमस्तु क्रमेह
त्रेभूतानांजीवतामिति एतदाशंक्याह जीवोपि चेतिसिद्धं भवति क्रियाकर्तृरू-
पं हि भूतमुच्यते तत्परमार्थतो जीवत एव भूतत्वमनुचिंतनप्रसादेन तत्वपरस्य
पार्षदसमयस्त्वनियतः सोपि चात्रास्त्येव भगवद्गीतासु च यद्यपि बुद्धिबुद्धि-
मतामस्मीत्यादौ सम्बंधषष्ठी तथापि बाहुल्येन निर्धारणषष्ठ्यापाण्डवा-
नां धनंजय इत्यादयः प्रयुज्यंते समानजातीयानामेव च निर्धारणमिति जौं
चेतनापि भूतरूपैवेति वस्तुग्रहणमिति हेतोस्तदपेक्षयैवेति माउक्तम्
र्वीयापेक्षालोकयात्रापेक्षाद्रूपागुणभूतापि वा लोकयात्रा तु द्वाष्टव्यक्रा-
त्यपरामृश्यत इति षष्ठीसमासः लोकयात्रायां लोकव्यवहारे हि ग्राह्यग्रा-
हकव्यतिरिक्तेन वस्तु भाति संसारिणामिति तत्वप्रत्यभिज्ञानेनानुग्राह्या-
णामित्यर्थः साक्षात्कारे तु भावात्म नियत्प्रतिभासते तदेव वस्त्विति हृदय-
संभावितदृष्टकाकत्वेन चिद्रूपे यत्नेन प्रवेशनीयमिति यावत् ननु स्व-
यंसभणविकल्पमातादेरप्यर्थस्य चित्प्रवेशोति रूप्य एव ननु केवलम-
नुभूयमानस्यैवेत्याशंक्याह। ननु इतिरिक्तमिति अन्तु भवत्वा सतोपा-
जीवितात्मस्य तेर्मनोराज्योत्प्रेक्षादिविकल्पनां च न तद्विचार इति अस्फु-
रतो हि कथं भेदाभेदादिति निरूप्यते ननु शास्त्रितानां यज्ञातितत्किमिदा-
नींचिद्रूपाद्भिन्नमेवास्त्वित्याशंक्याह शास्त्रसंस्कृतानामपीति सांख्य-
स्य यद्यपि पंचविंशतिस्तत्वानि स्फुरंति तथापि पंचैव भूतानि चेतनाचे-
त्सूत्रावत्मात्रे तावत्साक्षात्कारे रूपाद्भवो नाधिकेन तत्व एव तत्र वर्तनो यात्तु
षट्कोति रूपण एव विश्वं निरूपितं भवतीत्याशायेन तत्त्वसमीक्षोयमः सं-
भावनात्तु मातागमजनितेषु पिज्ञानेषु तदेव भासते केवलं योजनामा-
त्रमधिकं यथा दृष्टिष्वेव यास्तु सम्पत्सु रां दिविचित्रगंधान्तत्रैव विशेष भौं
त्यागेन सौरभ्येण च गंधतन्मात्ररूपतेति अन्तनुभूतमेवेति अयमाशय-
दैनैव वस्तुक्रमम् स्वावड्ढः खमोहान्तां हि गुणानां साम्यव्यापकत्वादिसमारोप्यप्रथा-
नमनुपकल्पितम् तत्र च सर्वमनुभूतमेव स्वत्वादिनावकाश एव साम्यं च म- १२
धुरकटुकादेरष्टव्यापकत्वं च पटे रूपस्येति। तस्मादिदं तात्पर्यम्। इहह-
यीगतिः प्रधानमिदमिति किंचित्पृथक् स्फुरति चेद्रूपादिमयमेव अपनेत-
न्न यास्फुरत्पृथक् च स्फुरति तदहंतयैव पृथक्तया वा गत्यंतराभावात् अपन-
स्फुरति तन्न किंचित् ननु स्फुरति चेदं तथा रूपाद्यतिरिक्तं च तत्पृथक्वेत्येव लित-
त्वात् सत्यं तथापि तु ज्ञातिमर्मा अंतरेतत्स्फुरति प्रमात्रैतः स्फुरत्येव चोप-
ना

देशणाप्रमात्रैकात्म्यमांतर्यमितिहि वक्ष्यते साचेत्सिद्धा किमन्येन। अत एवाह सकलेति
सकलं सर्वजनवेद्यं प्रमातरि अंतर्भावनमष्टष्वा भावनयस्य तत्तथा यतस्तदवस्तुना २
खपुष्पादिनावाह्यो तत्तुल्यमिति तद्रूपयदितस्य प्रमात्रपेक्षया हृद्यं प्रमातर्यभि
नवेसाययितुमारभ्यते तदाभ्येऽभ्यः शृणु हीभ्यः पृथक्कृप्रधानेभ्यो नास्यैवलक्षण्यं
स्यात्तथाहि खपुष्पंप्रमातृतनं एवगिरोकेचटादेर्निर्भासमानस्यतादृग्रूपत्वम्
पपादितं भवतीति यस्यचाखपुष्पस्योपपादितं ततस्तत्पृथग्बुद्ध्या कस्मात्प्रतिपद्यते
कथं सकलप्रमात्रंतर्भावनमित्याह। तथाहीति येषां विकल्पनमेकं प्रयोजनं तेन
तद्वान्हां किंचिद्विकल्पनयवचयेभवानतुवहि लब्धास्फुरणाते वैकल्पिकास्ते
षामात्मरूपाणां ज्ञानाकारमयानामवभासंस्वरूपमेति सौगतवेदांतादिदृशाप्र
तिपन्नाः भ्रांतिः साचासत्तामयीकृतत्वात् तत्वात्माचाज्ञानं तेहासत्तावानदा।
काराणां तेत्वनतभात्यपिविदंरजतमितीदंरूपबाह्याकारेणसंवेद्यमसत्त्वमसतञ्च
कोंतर्भावइत्याशंक्याह। संख्यातावपीति इहनांतर्भावेनतकिंचित्स्वरूपम् केवा हि
लमात्मैवास्तितत्वन्यदितिपृथक्कृतेनहेतपरिवर्जनमुपदेशपभवस्तुनस्त्राव
स्तवात्पृथक्कृपरिवर्जनं स्वतः सिद्धमेवतनुयद्यपितदवस्तुवैकल्पिकं तथा
पिवाह्यरजततयातदध्यवसीयते साचास्तिवेत्यवस्तुभूता कथमित्याशंक्याह्य
ध्यवसायापेक्षयापिचेति अध्यवसायतनवस्तुस्पृक्कात्थमस्यतद्वस्तुतावित घ
रेदितितावदास्तामिह प्रधानविकल्पविदंतहार्थचटादिमध्यनिविष्टप्रधा
नमिस्वध्यवसायानास्ति विकल्पांतरमूलतायान्वनवश्येति इयतोर्थस्ययोत स्फुहिविकल्पक दर्शनमूलत्वस्येह नास्ति
प नायापिशाह्यः ध्वशाह्यः पूर्वंतुशंकामूलचयन्मेयं समस्त्रिनोति॥ नकिंचिदि
ति प्रधानादेस्तनाहशंरूपंकिंचिद्यत्कृष्णोणयत्नतिरूपाणेनपरिहियते द्यौ
रूपेणापृथक्केनपरिवर्ज्यते सांख्यैस्त्रास्तैनेवाशयेनानुमानागमादिवेद्यत्वेपि
प्रधानादेरसंवेद्यपर्वत्वप्रदर्शितम् स्मरणविकल्पनादावियादेत्व किंचि[illegible]दृश
[illegible]रिहारस्यादितस्येतस्यअत्यस्यइतिशाहेतहेतुरूपतायोतयन्त्रते यद्यो हृ
गमाह तिःसन्देहप्रसिद्धत्वं साक्षात्कारज्ञेयत्वनकिंचित्स्यात्सिद्धत्वेचोपपाद
यितव्यमितिउपपादनामाहयत्नेतेत्याशयः उक्तं भवतीति सूत्रहृत्तिम्यामितिशेषः
एवंदृष्टन्यायचटनोक्तनावत् यद्यत्रलोकस्यसिद्धंनततुत्रयत्नेनोपपाद्यंनील
सेवतीलत्वम् तथाचप्रधानमायावदृष्टमितियत्नेनोपपाद्यस्यव्यापक त्व
मप्रसिद्धत्वंप्रसिद्धत्वेपिक्रियदिस्याह्नस्सर्वंत्रभवेदितिनजातुकश्चीकोजनः
स्यादितितद्व्यापककदाचिन्कत्वविरुद्धसार्वत्रिकत्वप्रसंगादप्रसिद्धत्वेनयत्न
प्य साध्यताव्याप्ते तस्यचविरुद्धंप्रसिद्धत्वमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः अथयेह
दृष्टान्यायतिर्बध्यतसहतेकपालोष्वननुभूत्यायास्तास्मृतिसावलेहंपदांत
रंपरिग्रहस्यसूत्रहृत्तीव्याचष्टे॥ अथवेति मूलपाठेनसूत्रेभवतीतिभूत्या।
निर्भासवस्तुपाठेनहेतोवमतीतिभूत्यन्नेनकिंकिंनसंगृहीतमितियावत
प्रत्यक्षं दृष्टिव्यादिपरोक्षं तत्कृतदेशकालावस्थाभिन्नवैचित्र्यंअप्रत्यक्षाचीन्द्रि
यंचास्मदाद्यपेक्षयातत्तमंत्रेश्वराद्यपेक्षयाप्रधानादिसंवेद्यलक्षणमितिजड
ग्राहेनविशेषणादितिभावः तथाविर्दृश्यततिसूत्रेजडभूतानामितिवक्ष्य

ई॰
प्र॰ व्या॰
वि॰ वि॰
२८

नां जडेति हृन्त्रौ तत्तु वहूनां तत्त्वकरणमनुवृत्तादिरूपाणां वेद्यानां ब्रह्मादी
नां स्थावरान्तानां वेदकानां च तत्तेनैव रूपेणेश्वरैकात्मकत्वं किं नोच्यते किम
र्थान्तरे जडाजडतया वर्गद्वयसिद्धये जडजीवग्रहणं कृतं वा जडाजडभेद तेदे॰
पदमित्याशंक्याह। देशभेदेन चेति। चकारः प्रमेयं समुच्चिन्वानः पूर्व
पक्षे योजयत्येवमन्यत्रापि यथायोग्यं योज्यम् अयं भावः निःसंख्याकाश्र
यमीभावात्मानं जडमजडमिति येनाकारेण विमृशन्ति प्रकाशते च त
३॰ द्विमर्शप्रकाशपरवशात्ता अन्य बहुत्वमनुजानीते यच्च शिवे तत्तदेकतायामभिन्न छं
दुर्लभाप्रकाशविमर्शरूपाश्चैश्वरात्मस्वातन्त्र्यलाभा नानात्मभूतास्तथाहं चिरन्त
यति तेषां किमपि प्रातिस्विकं तत्त्वमिति चेदिति चेत् ताननात्मीकं कथम
ङ्गीकृते हृदयमित्यपि वर्णीकरणम् ननु जडो वर्गः पूर्ववाच्यः प्राधान्यादि
ति तिराकरोति जडस्यैव चेति जडं हि पूर्वसिद्धमनूद्य चिद्रूपेण भावनीयं य
त्तेन तत्र चिद्रूपस्य चिद्रूपतां न भावनं यत्र सदिमम् आमोहात्तु यत्तत्रानेक
र्थबहुत्वं चाभिमन्यते तत्केवलमपसारणीयम् तेन यत्तत्साध्यं चिद्रत्ना
हिं भावनं पूर्वं जडस्य [illegible] ष्टम् तत्रेति तत्त्वपदं पठित्वा व्याचष्टे ॥ तयोर्जडा
त्यं जडयोरिति श[illegible]चारावतारणिका विश्वस्य तावदीश्वरमयत्वं वक्तव्यम्
तत्र जडस्येश्वरमयत्वेऽप्युक्तम् एवेदं सर्वमित्यादिन्यायेन वक्तव्ये किमन्तरा
लतिरूपितया जीवस्य ग्रहणं येतितत्राजडात्मन इति अतिरूपितस्य प्रका
शितस्य च जडस्यावस्तुरूपतिमादपि शोच्यम् किं तिरूपितं प्रकाशवि
मर्शो चन तस्य तिजो मम प्रकाशेत मया विमृश्यत इति हि व्यवहारः तत्वी
श्वरसदाशिवशक्तिषु अहमिदमिति प्रकाशविमर्शतादात्म्यमेव भावाना
मित्याशंक्याह। तत्रा चेति तत्र च किं हेतत्वात्तेरपास्तेन तस्य ग्रभावादेवे
त्याशयशेषः अयत्विति मायापदे यन्ना पदे श्यतादमनयाम् हेतवादिभि
यव रपि प्रदंगीकृतं संवित्तिष्टत्वे विषयस्थानां तत्क्रमेण संवित्तादात्म्यपर्यव
मायये तिजीवत्य रतेग्राजीवस्य ग्राजीव[illegible] तमग्रेत्यादिना निष्टाहितदा
यत्तत्वेन तदर्पित हिश्रान्ततामापि च तदं तर्लीनत्वमिति जीवत एवंभूतत्वा
छ्यं वस्तत्वमवशिष्टं तु श्रंस्य तु व्याख्यातुपदेम् तस्य ग्रहस्याशयः सिद्धपरतन्त्रभा
वा इति परैरर्पितावदेषां संवित्यावतं अमङ्गीकृतं यत्तु लाग्र संवित्तादात्म्य
मायातीत्यर्थः वक्ष्यमाणनयेनेति प्रकाशात्मा प्रकाशो ध्यानाप्रकाशश्च सि
ध्यतीति अजडप्रमातृसिद्धिरपि एवमात्मनः सत्कल्याः प्रकाशस्यैव मत्य
मी जडा इति अनेनेति जडानामंतयाले जीवनिष्ठतानिरूपणेन अन्यमेव जी
वस्योपनारोहणद्वारेण जडानामीश्वरभावोपदे[illegible] ममभिप्रेत्य तत्वार्थसंग्रहा
तृ धिकारे आत्मैव सर्वजंतूनामेकमेव महेश्वर इति जेतु ग्रहणमात्मैव सर्वभा पूं
वेष्विति शिवदृष्टौ समस्यार्थं यद्वस्वीकृतं व्याख्यातुं पठिष्यति भूतानां विशेषेणी
तितान्य देषां जडाढ्ठ लक्ष्यापकाविरूपमित्यभिप्रायः जीवन सम्बंधं यदन्येन

त्रमि क्रियासंबंधोत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति हृदि निधाय समासकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधानमि
तिमन्यमानः शंकते जीवच्छब्दं साध्यमानावस्थापन्नजीवनक्रियावदभिधायकं सू
चयति जीवतामिति पक्षस्य जीवनं ज्ञानक्रिये इत्येकवचनेन तत्संविदैक्यं पारमार्थि ज्ञं
कमाह । ते एव हि स्वातंत्र्यं वदन्तीति चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परा वाक् स्वरसोदि
ता स्वातंत्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मन इत्यत्र हि प्रकाशरूपं ज्ञानं विमर्शरूपं
व च क्रियेत्येते तदेव स्वातंत्र्यमिति निर्णीयिष्यते ननु भवता ज्ञानक्रिये स्वातंत्र्यं जीव
नं तु ते इति कुतस्तद्धि प्राणधारणमात्रमित्याशंक्याह । जीवनं हेति । हिशब्देना
स्य ग्रंथस्य प्राग्ज्ञानक्रियात्मकजीवनसमर्थनार्थतां हेतुतां द्योतयता यत्पूर्वप
क्षाशंकां सूचयति मतं प्रसिद्धं प्राणधारणात्वेन जीवनम् प्राणशब्दस्त्वत्र प्राणा
दिपंचके वर्तते तस्य च धारणं यथास्थानं यथाक्रियं चाविचलरूपतया कारण
म् तस्य च त्वगादीनां च बुद्धीन्द्रियाणां वागादीनां च कर्मेन्द्रियाणां मनोहंकार
बुद्ध्यात्मनोन्तःकरणत्रयेण सह मिलितानां त्रयोदशानां बाह्यरूपदर्शनादेः श
ब्दोच्चारणादेर्नीलादिसंकल्पादेश्च वृत्तिविशेषाद्यान्याः प्रत्तरीवृत्तिवशक्तिवि
शेषानुत्पादिविध्वंसमितरूपदर्शनादिबाह्यवृत्तिवैयेषां प्रतिहन्यमानात्
तिः संरंभोद्यमनप्रयत्नादिपूर्विया तया हि परवशीकृतो वायुर्नेमिर्ग्रीकीतिर्य
क्तामिवधूय प्राणावाक्समोभूयमिति घनादन्ववर्णप्राणादिपंचकात्मता
भजति सैव स्पंदोद्यमनप्रयत्नात्मा ज्ञानरूपाः परामर्शात्मानश्चेति तत्रा
जीवेन जीवनव्यवहारे ज्ञानक्रिययोरन्तर्लीनता प्राणस्यान्केनाभियानांतहून्द
व्यवादीनाम् तत्तु जाग्रत्स्वप्नयोः ज्ञानक्रिये सुषुप्तमतायां तु गाढनिद्रारूपा
यां कथं तेन च तदा नु जीवतीति व्यवहार इति शंक्याह । सुषुप्तावस्थायामपी त्वा
ति । अत्र हेतुमाह बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां मिलितानां सतां त्रयोदशानां य
त्कार्यं सुषुप्तावस्थायामपि प्राणादिपंचकप्रेरणं तस्माज्ज्ञानक्रिया
त्मकम् बुद्धीन्द्रियकार्यं हि ज्ञानं कर्मेन्द्रियकार्यं च क्रिया तन्वेवं ज्ञाता
मि करोमीति सुषुप्तेपि भासेते अज्ञासिषमकार्षमिति च स्मर्यते तच्चैवमि
त्याशंक्याह ॥ अंतर्लीने इति । अन्तर्लीनविशेषे इत्यर्थः एतदुक्तं भव
ति । त्रयोदशानामिन्द्रियाणां सामान्यरूपायां प्राणनवृत्तौ याहृतो जाग्रतीव यां
गुणप्रधानभावाभावात्समानाभिहारादप्यवस्थामीत्यादिनादनन्दजनन
क्रियावाभिवामीत्यंतेये विशिष्टा ज्ञानक्रियाभेदास्तेषामन्यतमोतोद्भितत
या भातीति न विशेषांशोल्लेखनेविनास्फुटतत्प्रत्यवमर्शः सामान्यरू
पतयात्तु ज्ञानक्रिये स्त एव न हि प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शोऽहमिति तद्रूपव
स्फितं श्रुतमुदितमपूर्वमितिमाति । एतस्य वितत्योक्तम् तदात्मविविक्तरू
वेकालस्य तेन जाग्रत्स्वप्नयोरपि मातापर्यो सामान्यज्ञानक्रियारूपा जी

ई॰
प्र ज्ञा॰
टी॰
२९

लिं

वतश्शक्तिरतदिलिंखितविशेषांतरी सामान्यकरणाद्व्यतिरेकेणैव केवलं तत्र गुणप्रथा
नभावमहिम्ना बाह्याकस्मात् विद्धियस्रष्टृनिष्कलस्फुरति ततः सैव स्फुटत्वेन भाति नतु सा
मान्यरूपापावलेयप्रतीताविवर्तीत्वम् तेनेह तत्र स्फुटभावस्यायामपीति सामान्यापि
करणेनापियोज्यम् तज्जीवनं जाग्रदादावपि स्फुटभावस्यैकरूपं यदुक्तमस्या।
यान्नयाध्यंतर्लीनत्वानक्रियात्मकमेव ननु बुद्धिप्राणादौ अहमेश शवसाभिषेकोप्र
गवन्मायाशक्त्युपकल्पितो जीवनम् अहमित्येव च ज्ञानक्रिये तत्र सर्गिकार्यावे
वेते तत्र बुद्धिकर्मेन्द्रियकायत्वे कथम्॥ सत्यम्॥ किं तु संसारिजनो ह्यहंकृत।
भेदग्रहस्तु ह्यप्रतिबोध्यते न च तस्य भगवच्छक्त्यादि किंचिद्विदितमिति तेन रूपे
ण कथं प्रतिबोध्यताम् विदितत्वे वा किमन्यत्प्रतिबोध्यताम् सर्वत्रैवेश्वरेणास्मा
ध्येके स्वातंत्र्येऽस्थितेऽपि तन्नियतिपाकिमहिम्ना वा तत्र बाह्यं कार्यकारण
भावो निर्भासमानत्वेन सत्य इति साध्यङ्गीक्रियत एव तस्मात् बुद्धिकर्मेन्द्रि
याणां बहिर्वृत्तिर्यथा घटमध्यमस्यामीत्यादिका तथान्तर्लिखितविशेषांतर
पि जीवनरूपा स्यैवेति न किंचिदुस्थम् नन्वेवं स्वात्मवर्तिन एव ज्ञानक्रिया
त्मनो जीवनस्याविभासने स्यात्॥ ततः किम्॥ एवं जीवनस्यैवनेश्वर्यधर्मत्वं स्यात्
ततोऽपि किं न हि हेतुं भासनेभ्यः प्रामाणिकाः यदि तेऽपि जीवंतो जीवनस्या नभां
ति तदमी जडास्तेषां च जीवत्प्रतेर्वाक्ता तिकथंतरहेतम् अथ भांतिस्तथापि जी
वने ज्ञानक्रिये एवेति कथं हेतम् भ्रान्तीत्येव च पदेनोपयुक्तः जीवति विपरीते च व्य
वहारभेदात् नत्वान्तरीवृत्तिर्जीवनरूपा साकथंपरमेवेद्यत्याशंक्याह॥ बहिर
पीति॥ अंतस्तावज्जीवनं दर्शितम् बहिरपि तद्यद्विशेषवृत्तिरूपं वचनादानादित
दपि विशेषस्य सामान्याविनाभावात्सामान्यपरिणामत्वात् जीवनरूपं नैकेवले
स्वसंवेद्य यावत्परेरपि संवेद्यते अत्रार्थे तत्र भवद्भर्तृहरिपठितमागमं लिखति।
तदुक्तं त्वामिति॥ अर्थक्रियासु वाक्तत्त्वं समीहयति देहिनः सैषा संसारिणां
संज्ञा बहिरंतश्च वर्तते तस्मात्क्रमणे काष्ठकुड्यतुल्यायेन ष्टसंज्ञ इति प्रत्यदे
शोऽवदृश्यते नश्चनष्टमिति भातियत्स्वदिति प्रत्यक्षेणोवभाति तेन वागादिद्वारेण
तत्तादात्म्यं यत्तम् आन्तरमपि जीवनं प्रत्यत्वेनेवाभिमन्यते ननु बुद्धिसर्वा।
क्रियाः रत्नादि स्वदेहे तत्र तन्मुहुरकल्प्यते यदि धीरितिनीत्या केवलान्नमानगोचरत
यैवेति॥ एतदुक्तं भवति॥ परशरीरेऽपि यावन्तोऽरत्नयोगमत्वचद्दृष्टासु खदुःखा
दिविषयम् तेनाप्यदत्य जडवज्जीवति प्रतिबिम्बितं भाति जीवनं ज्ञानक्रियारूपं तं
स्वात्मतादात्म्येनैव तत्पाभासनस्य च प्रमातृभेदोन्मूलनफलस्य शुद्धविद्या
रूपस्य संस्पर्शनं नमस्कारामायापटाच्छावह तेति लोको बुद्धिरूपेवामिति नेय
नानुमानमेव स्यातिप्रायेणिविद्वादेशोभवति ॥ ॥३ ॥: ननु ज्ञान
क्रियात्मकशाक्त्यभिज्ञानहेतुनात्मन्येश्वर्यव्यवहारः साध्यतो नाम स एव तु

हेतुः कथं सिद्ध इत्याशंक्य । तत्र ज्ञानमिति ॥ यत्तु ज्ञं तत्स्वं स्वेपाभियं दीका
कारो निरूपयति । एवं चेति । तत्रेति तयोर्मध्ये स्वात्मनिष्ठानं स्वप्रकाशं क्रिया
प्याप्तरी संवेदनाद्व्यतिरिक्ता विमर्शरूपा स्वप्रकाशा सैव शरीरपर्यन्ती
भूतात्तु बाह्यदर्शनस्पर्शनादिगम्यापि परप्रमातरि तु कार्यपर्यन्ती भूता व्या
पारव्याहाररूपादर्शनादिप्रमाणगम्या तादात्म्यात्कार्यं ... त्वाद्यान्तर नत्पर्यन्तं तेवा
संवेदनतिर्भासमपि करोतीति स्वपरप्रमातृगतं जीवनं ज्ञानक्रियात्मसि
द्धे हेतुरूपं तत्तत्पस्वर्यव्यवहारसाधनमिति श्लोकस्य तात्पर्यार्थः ... तत
इति नात्मसमेयतामात्रं परसंवेदनस्येत्याह ... हतं तर्कणां संभावनमित्यत्रा
पीरन्द्रियव्यापारणामप्यस्ति तत्तत्साक्षात्कारस्य पलक्षयत्याह : सोपि हि प
रमार्थतः परसंवेदनेस्ति एवं तत्तु मायामोहकृतमभिमानमात्रसारमिति
ह्युक्तमवतारणिकायां स्वपरोपक्रमोपि स्वसंवेदनसिद्धमिति तात्पर्या
भिधानात् ननु ज्ञाने विषयप्रकाशसमये नैकान्तेन प्रकाशते अपि तु वि
षयः प्रकाशते न तत्प्रकाशः स तु यदा प्रकाशते तदा ज्ञानान्तरग्राह्यतेत्येवे विषयप्रका
त्यात्मपादीयमाशंक्याह एवमपीत्यप्रकाशनइति । हि यदि विषयस्य धर्मस्त शत इति
त्सत्त्वमेवेति नियमेन प्रमातृलग्नतानस्यात् प्रमातृकार्यत्वेन तत्र येति चेन्नैका
रणेन कार्यस्य तल्लग्नतावभासनियमकरणं तदृष्टं यतः एवं हि सति ...वि
तस्यैव घट इति स्यात् प्रमातृलग्नताभावे च स विषयप्रकाशः सर्वान्प्रति
नैकं चिद्धाप्रतीति सर्वज्ञं सत्संबाजगत्स्यात् अयं प्रकाशतइति नायं विषयस्य ध
र्मस्तर्हि कस्य आत्मन इति चेद्धि विषयः प्रकाशतइत्यात्मनिरूपं समवेतमिति आ
त्मा विषयप्रकाशमयः एवेत्यायातम् तथात्वे चतस्य यात्मनो नमासतेनदत
थाभूतत्वप्रकारोऽस्य विशेषः शुक्लगुणयोगाद्धि यः शुक्लः पटः स यथान्य
डक्तथा प्रकाशमानत्वस्वात्मन्यविरहात्तथात्मापि भवेत् विषयप्रकाशयो।
गएव वा सत्त्वेन हेतुना भवत्तु ... तादात्म्यान्तरं नेतीति चेदस्त्वेवं तावत् तथापि
तुस्वात्मपरात्मविवेको न स्यात् परात्मापि हि वास्तवेन विषयप्रकाशात्मक
त्वात्तगुणसमवायबलेन ज्ञाता चेतनो न च प्रकाशते स्वात्मैवमिति अहं।
ज्ञं ज्ञानामीति यदा... ति स्वात्मन्यमनुभूयते परात्मविवेकेन तत्कथमनपपद्य
ते स्वात्मनिष्ठानान्तरेण ज्ञातृताद्रूप्यं गृह्यते न परात्मनि तत्कथं न स्वात्मपरात्म।
नोर्विवेकः तदपि ज्ञानान्तरग्राह्यमपेक्षते तदनवस्थान तथापि च स्वा।
त्मपरात्मविवेकसिद्धिस्तत एवोक्तम् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति किं
च विषयस्य तावन्न प्रकाशो धर्म इति सतावन्नप्रकाशते विषयप्रकाशरूपमपि ज्ञानं न प्रकाशते तद्ग्राहकज्ञाना न्तरमालापि
कल्पितानाभाति तद्ग्राहकज्ञानान्तरमालापि कल्पितानाभाति तत्समवायि
कारणभूतोप्यात्मा न प्रकाशते तत्प्रकाशरूपमपि ज्ञानं न स्वयं भाति तज्ज्ञाना
न्तरमालाप्येवमित्यनवस्थानात न किंचिज्ज्ञातीत्यं जगत्स्यात् तदेतदाह

च

परप्रकाशत्वेऽनवस्थादीति आदिग्रहणादन्योन्याश्रयचक्रकासम्भा
वानुभवविरोधाः विषयप्रकाशात्मना हि ज्ञानेनात्मानुमानरूपं ज्ञानम्
अहं चेदं जानामीतीदृशमेवं भूतमस्य विषयप्रकाशः घटोयमित्यत्रापि हि
मया वेद्यत इत्यन्तःप्रविष्टम् ... स्वं बालस्यादनुभवात्सोपी यतः अहमि
ति चेदं [...]त्मज्ञानमित्यन्योन्याश्रयम् सुखादिज्ञानानुमितेन शब्दादि
ज्ञानान्तरेणात्मानुमानेऽधिकानुप्रवेशात्कृतं चक्रकम् हेतुप्रकाशाप
वत्तसंभवतीत्यसंभवः न चात्मनि निर्भासमाने व्यवस्थानवैलं पि संवेद्य
त इत्यनुभवविरोधः। अन्यत्रेति अथवा प्रत्यक्षसाधनपवेन्द्रियधियः
कल्पनविरह इति जितं जडेरित्यायर्थज्ञानं च नाम बुद्धिसाधनं प्रत्येति।
ज्ञं न बुद्धिमिति स्याच्चनीयप्र[...]इति अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः न हि
विषयसत्तया विषयोपलम्भः किं तर्हि तदुपलम्भसत्तया सा चाप्रमा
णिका सत्ता तिं बंधनां व्यवहाराद्युपकरणं हि तदप्रसिद्धो विषयस्याप्रसिद्धि
रित्यन्तं गते विश्वं स्यादुपलभ्यते संवेदनमत्येनेति चेत्यादि तन्न तावदयं
पुरुषः किंचिदर्थं प्रत्येत्युपलम्भनिष्ठां प्रतीत्नमाणो न च सा लीत्यादि
विति अप्रयवाति कादिप्रदेशेषु न तु न कारिकायां जीवद्ग्रहणमस्ति॥ प ^तत्कथं वृत्ता उक्तं जीवतामिति॥
तदाशंक्याह जीवतां तिमे इति ज्ञानं क्रिया च जीवतां जीवनमिति पूर्वसूत्रा
र्थपर्यालोचनादेव लभ्यते तस्य विस्पष्टीकरणार्थं हेतोर्व्याख्यानमित्यर्थः तदिति
जीवत्वव्यवहारस्य निबंधनं निमित्तं यतो ज्ञानक्रियासंबंधो जीवनमयमि
त्येवंभूतनिर्भासोपक्रमो जानाति करोत्ययमिति व्यवहारः सोपि जर्नाभिक
यामीत्यत्रेति भवन्न ... निदेहांशस्वदेहमिव कुर्वन्नहंतापरमार्थ एव नन
जीवनं ज्ञानक्रिये एवेति पूर्वमुक्तम् तस्मान्नेनापि निबंधनभावव्यवहा
रेण विरुध्यते तस्य भेदस्फलत्वात् सत्यं किं तु जीवतीति प्राणान्धारयती
त्यर्थे ज्ञानक्रिये अंतर्लीने यदि वा जीवत्वशब्देन जीवनव्यवहार एवो
च्यते जीवत्ययमिति हि व्यवहारः कुत इति प्रश्ने जानाति करोति यत इत्युत्तरमा
हुः तथा जानाति करोत्ययमिति व्यवहारः कुत इति [...] पर्यनुयोगे यतो जीवती
त्याहुः परस्पराविनाभावात्पूर्वमुक्तं जीवनं ज्ञानक्रिये एवेति अभेदेपि वा कल्पि वि^
तत्वादस्ति भेदो जीवतीति ह्यन्यो विकल्पोन्यश्च जानाति करोतीति तदाह
त्रिभेदोपकल्पितभेदत्वान्न निबंधनता तादात्म्येपि वृक्षासौ गतमत इवाका
स्योगस्यप्रमितिनिबंधनता यथोक्तम्। तद[...]द्वावस्यानादिति ननु ज्ञानं क्रिया
चेति स्वतंत्रं तदुल्लेखग्रहणे तो क्रिया कस्मात्पूर्वं व्याख्यायत इत्याह 'क्रिया चेति' चः पूर्वप
स्वं॰ क्षे सूचयति कार्य[...]न्दरूपत्वे प्रमाभासती तस्य क्रियावतः प्रमातुः स्वात्मनि प्रसिद्धा
यच्च मातृव्याप्ति विकस्वच प्रमाद्वैतस्य दर्शनस्पर्शनस्फुटरसत्वावसेयेति निर्वि
वादसिद्धतो त्रयस्वार्थ्यप्रमापकहेत्वभिधानप्रसङ्गे सैव पूर्वमनुपादेया हेतोरवि
वादसिद्धस्योपादानयोग्यत्वादन्यथा साध्यसमत्वानवस्थादिदूषणम् ॥

योगात् परप्रमातरि च परमेशितरि यदैश्वर्यं साधितं तत्स्वात्मनः स्वपरप्रमातृवमिताः ।
सर्वात्मगतैश्वर्यात्मकप्रमात्रपेक्षया हमिति स्वप्रकाशत्वाभावेप्यस्य सिद्धत्वात् ।
णार्थे क्रियायैव सिद्धिः कर्तव्या तदनेनोक्तं येन वृत्तौ क्रियापूर्वं व्याख्याता
तद्धि सूत्रेप्येवं कस्मान्नोक्तमित्याशंक्याह परवाग्रूपत्वादिकेति सा हि क्रियामूल
भूमौ संवेदनमेवावलम्बते विमर्शरूपत्वात् विमर्शस्य च संवेदनावलम्बित्वात्
प्राहृन्तरूपतास्वीकारेण विमर्शरूपताभिधानायवाकादमपाप्तम तथाहि व्य
तिरिक्तप्रकाशस्य या स्वात्मनि विश्रान्तिरहमित्यनुल्लिखितप्रतियोगिकल्पन
तदारोपणानपसारणादिका सा परा हन्ता सर्वस्य स्वरूपपरमार्थरत्नोन पा
लेनेन सर्वोत्कृष्टा च वाग्रूपा हन्ता विमर्शक्रियानुल्लिखितप्रतीदंभागमहन्ता
वगहस्तनया प्रगोहरहितमास्ते त्र्यतीपश्यन्ती अहमिदमिति तमेवाहंभावाद । प
कर्षन्ती मध्यमा अहमिदं जानामि करोमीति तयैव परं प्रतिजिज्ञापयिषः प्राणे
स्फुटीभूता वैखरी शरीरे तस्पन्दनरूपक्रियारूपतीत्य सर्वत्र विमर्शरूपत्वेनानुग
तां चलामि शिरश्चालयामीत्येवं भूता विमर्शमात्रे बहिः शरीरे तदवयवे च क्रिया ।
अपरिस्पंदरूपापि तिष्ठामीत्यादिका क्रिया कर्तरि क्रमिकतापरामर्शपरमार्थै
व तत एव सा जडजलशिलादिगतचलनस्थानादिक्रियातो विलक्षणा का
र्यजडगतापि तु क्रिया जडस्य स्वात्मनिष्ठतानुपपत्तेर्यन्निष्ठा तत्प्रमातृसंविन्निष्ठैव
ज्ञानवत्क्रियारूपमप्यलेऽहमित्यात्मनि इदं भावस्यापि चलतीत्यात्मनो विश्रान्तत्वा
दिति सर्वा क्रिया विमर्शरूपेति वृत्तौ चायमर्थः पूर्वावस्थासम्भवस्य च कश्चिदत्र ।
यप्रयोगेणास्वीकृत टीकाकारेण व्याख्यातः सोऽत्रक्रमो व्याख्यातः य ।
त एव ज्ञानस्यैव क्रियापक्षभूता ज्ञाने च प्रमातृरूपस्याभूतं संवेद्यभेदाक ।
ल्पितभेदं तत एव स्वभावहेतुरयं वक्तुनो कार्यहेतुः चितत्वस्य सोऽत्र सर ।
वांशमात्ररूपं हि व्यापारात्मकं स्पन्दनं स्वभावहेतुश्च सर्वो मोहवशारो
पितापारमार्थिकरूपान्तरपराकरणमात्रपर्यवसित इति व्यवहा ।
रसाधक एवाभिधीयते न तु प्रसिद्धप्रमापनरूप इति वा स्वं व
स्वप्रकाशं ज्ञानस्य प्रमातुस्तद्देश्वर्यस्य च मौलिकेन विघटते इत्यत्रा ।
ग्रन्थकारस्याशयः ननु क्रियया यदि परमी चिकीर्षितः परः प्रमातानु ।
मीयते हेतुभागस्य ज्ञानात्मता तदावेशरूपत्वेन प्रमातृज्ञानस्य च दन्ताप
रात्मरूपत्वेन जडताप्रसक्तिरित्याशंक्याह ॥ प्रमातृतानां चेति ॥ प्रमातृता
संविद्रूपता यया चैत्रः प्रमाता मैत्रः प्रमातेति व्यवहारः सा च यादृशी
स्वात्मनि प्रकाशिता अहमित्यनन्यापेक्षप्रकाशजीवितो चित्तविमर्शात्तत्र
पवेदनं विमर्शः स हि स्वलक्षणे वानुमानेनानुमातुम् ॥ युक्तम् ॥ नरो
मनव्याप्तिरनुमीयते स्वप्रकाशरूपो वच व्याप्तिः नन्वयं चैत्रः प्रमा

६० प्र० ज्ञा० वि० वि० ४१

ज्ञाऽहमस्य ज्ञानम् अथ मेऽहं प्रमाता ममेदं ज्ञानमितीदंताप्रतिभासो विकल्पेनावष्टंभो
विकल्परूपे व्याप्तिविकल्पमूले चानुमानेन तत्कथं न तत्र ज्ञानयोरिदंतया प्रतिभास इ
त्याशंक्याह नहि विकल्प इति स्वयं यत्स्वरूपं परिकल्पितो यः स्वभावः प्रमातुरह
मिति अनवच्छिन्नप्रकाशस्वातंत्र्यात्मा ज्ञानस्य च वेद्योन्मुखत्वावच्छिन्नप्रकाश
स्वातंत्र्यलक्षणः स यस्मान्नैव विकल्पे प्रकाशते पि तु शरीरप्राणाद्युपाधिम
हृत एव प्रमातुर्नीलादिप्रमेयाकारप्रच्छन्न एव च ज्ञानस्य स्वभावो भातीति तस्मा
त्प्रमातृज्ञानवेद्यतामापद्यत इति संगतिः नन्वेवं न हि प्रमातृज्ञानमनुमीयते ज्ञा
नं चानुमीयत इति कथ्यते किं त्वानयोः प्रातिस्विकं वपुस्तदनुमानविकल्पे
न भात्येव यत्तु भाति तन्मतदाद्यारूपं शरीरादि नीलादि वा न च तत्र किं
चिदमानेकत्वं प्रमत्तादिना पि सिद्धत्वान्न च तत्र ज्ञानमिति तत्संवेद्यते अपि च स
र्वेषां प्रमातॄणामैश्वर्यं ज्ञानक्रियायोगादनुमीयत इति प्रकृतमिह तत्र क्रियावि
शेषाणां भेदरूहमिति प्रत्यात्मनो बहव इति तन्निष्ठमैश्वर्यमपि भिद्यतेति कथ
मेकेश्वरसिद्धिरिति शंकां परा कर्तुमाह तथापि तथाविधमेवेति न शरीरादिप्रमा
तृरूपमनुमीयते नापि ज्ञानरूपं नीलादि अपि तु यादृगेव प्रमातुर्ज्ञानस्य च स्व
भावः स्वात्मन्यहमिति स्वप्रकाशतया विमृष्टस्तथाविध एव विषयीक्रियते
ऽनुमानेन इदंताग्राहिणापि ननु विदन्नाहंतयोः परतंत्रस्वातंत्र्यरूपयोर्विरोधात्क
थमेतदित्याह ॥ अहंतेति ॥ अहमित्यव्ययमव्यतिरिक्तप्रकाशवर्तिनि तस्य भावो
ऽहमिति विमर्शस्वरूपमहंता स एव प्रकाशस्य स्वभावो निजं लक्षणम् अप्रकाशा
द्भेदकं तेन यद्यप्यवधानेन इदं संवेदनमित्यनुमानसंवेदनेनेतरसंवेदनस्वरूपं भावि
तेनाहंताविश्रांतं वेदनं ह्युत्पद्यते यो तद्व्ययं करोति जानाति च ततः संवेदन
मस्य करोमि जानाम्यहमित्येतद्रूपविमर्शोचितमेतच्च सर्वमहं जानामि
मत्प्रकाशाविश्रांतं मत्प्रकाशविमर्शमात्रमयमिति पर्यंते प्यनुमाताहं
प्रकाशविमर्शमयत्वेन भातीत्येवं पर्यंते किं यत्प्रतिष्ठितं रूपं तत्स्वप्रकाश
मेव प्रकाशितं भवति नन्वमपेयत्संवेदनस्पंदनया संवेद्यत्वं तस्य पार्थक्ये किं
अहंताविश्रान्तिं विरुद्धम् नहि मध्ये नीले पीते वा तया विश्राम्यतीत्युचितमेत
त्परिहरति ॥ स्वात्मनोपीति ॥ यत एव स्वातंत्र्यं यदतिदुर्घटकारित्वं दुर्घटं च त
न्नियतिशक्तिकृता देवमायादशायां विरोधात् स्वातंत्र्यापारतंत्र्ये चाति विरु
भृ द्धे अपि अन्योन्यमतिरस्यती अप्यनुत्तरस्वातंत्र्यात्परमेश्वरो योजयतीश्वरश्चात्मे
त्यादिविकल्पस्पृष्टौ तथापि हि तेनेदंताच्छायोन्मुखत्वमुज्ज्वलोपदेश्यत्वाद्युप
पत्तिरनाक्षादिना हंतांशायोगाश्च पारमार्थिकनहृदयप्राप्तिरिति निवद्यते स्वातं
त्र्यमक्रमात्मानं स्वातंत्र्याद्दशयात्मनः प्रभुरीशादिसंकल्पे निर्मीयव्यवहारये
दिति ॥ एवं चेति ॥ वक्ष्यमाणादुक्ताच्च स्वातंत्र्यस्य संघटनोपपत्तिलक्षणान्न्यायात्पर

परतंत्र

प्रतीयेतानेनप्रमातृरूपेणचानुमीयमानेनप्रमेयंभेदनाविषयीकृतेनयद्यपितथापिप
र्यंतेस्वप्रकाशमेवसिद्धंभवति ननुसाध्यमितिसंभाव्यतेयतआदिसिद्धंप्रमाणं
तैरसाध्यंक्रिययाचसहव्याप्तिग्रहणकालेअनुमानकालात्पूर्वंसिद्धंचैतन्यस्वभा
वम् यदनुसंधानेनीलादिजडप्रतिष्ठात्मकेग्रहमितिरूपेणदेवप्राधान्येनरूपं।
यस्यप्रमातुस्तत्स्वभावंतत् एतच्चवृत्तौसिद्धएवनतुसाध्यरूपेणदर्शितम् ।
सिध्यतीत्यपिवृत्तौस्वप्रकाशतांप्राधान्यायोक्तम् अनुमानेह्यत्रविद्युत्प्रमात्मा
येनमध्येपरमिदंतांभासयति मूलेव्याप्तिग्रहणावसरेपर्यंतेच अनुमितप्र
तिपत्तिप्रतिष्ठाकालेऽग्रहमित्यत्रैवविश्रान्तत्वाद्यथाहिनीलाद्यपिप्रमेयंप्रमा।
तर्यैवविश्राम्यति तथानुमानप्रमेयमपीति तत्रासाविदंतांशोनुमातृग।
तायामहंतायामेवलीनः धर्मिभेदोपिइदंतारूपत्वात्संविन्मात्रएवविश्राम्यति
अहंताभागस्तुनाहंतोत्तरावच्छिद्यते संवेदनस्यदेशकालाभ्यांवेद्यारूपतयासंवे
दनएवनिमग्नाभ्यांभेदेनाशक्यत्वात्संवेदनस्यचसंवेदनान्तरात्स्वरूपभेदस्यसंवेदन
ताप्रसंगात् नीलस्यापिनीलान्तरात्नीलाभासेननभेदोनीलाभासस्यैवकालभेदे
लोकाद्येरेकत्वात् अवभासैक्येहिसंवेदनेनाभासानांव्याप्तिग्रहणमिश्रीकार्यत्वेसंविदात्म नचेदेशकालाद्यनाभेदा निराभासे५
प्रसंग५ गएवतथासंवेद्यत्वसंवेदनतायोगात् संवेद्यत्वेपिसंविदिविश्रान्तत्वमेवतन्मिश्रमेवसं
वित्तत्वम् परमार्थतःसिध्यति अन्यस्याप्यनुमानस्यैवमेवधूमादपिहिअनग्निव्यावृ
त्तिमात्रेसिध्यत्पारमार्थिकपर्वतकोनाममहानसप्रभृतिधर्मिभेदवशाच्छिद्यतांना
म रूढत्वधर्मिणोपिशरीरादेःसतोनकिंचित्पारमार्थिकंवपुरस्तिसंवेदनमात्र
विश्रान्तत्वात् केवलंस्वशक्त्यैवतत्संवेदनंविचित्रवेद्यावभासमुल्लासयद्धर्म्यादि।
कल्पनामपिनामसत्तांदर्शयति अपरस्पृष्टिवदेवेतिमध्यवर्तीभवन्नपिअयमनुमा
नव्यवहारोनाभेदंबाधते सर्वोह्ययंप्रमाणकृतोभेदव्यवहारःपरमार्थसंवेदनए
वविश्राम्यति यथाचदिक्कालाकाशसामान्यादिनैयायिकैर्लिङ्गानापूर्वापर।
विरहितप्रत्यशाभिधानप्रत्ययाभेदादिति   नामविशेषादेकमि
त्रिसाधितेनतथात्मलिङ्गानांज्ञानक्रियादीनामप्यविशेषात्किंनैक्यम् यव।
स्याच्चदिगादिष्वपिदृष्टाऽऔपाधिकताचात्मन्यपिनतुसमसमर्थेतिसिद्धमीश्वर
एकएवेति सौगतानामप्यनुमितमपोहरूपसर्वस्वपूर्वदृष्टस्वलक्षणरूपताव्य
वसायविश्रान्तमेवार्थक्रियार्थिनामर्थनीयंप्रवर्तकंचभवति तेषांवितत्स्वल
क्षणात्मकनिरंशवस्तुवादिनांसमर्थयितुमशक्यम् गिरिवर्तिनोदृष्टत्वादन।
ध्यवसेयत्वान्महानसवर्तिनश्चतत्तोऽन्यत्वात् अस्माकंत्ववह्न्याभासएववस्तुचै
कश्चसर्वत्रेतिनदोषः तदन्यकृतेऽप्यनुमितमहमितियदात्मस्वलक्षणसतेजत
रूपध्यवसायेनैवपरःप्रमातानुमितोभवति व्यवहारसाधनेषुच प्रमाणेषुमौलि
कप्रमाणसिद्धमेवरूपंप्रतपति नहिहापिमौलिकंस्वप्रकाशत्वमेवविजृम्भते

६. प्र ज्ञा. वि॰वि. ५२

परस्यैक्योपपादनादन्तर्मातृरूपप्रमातृव्यतिरिक्तानि प्रमातृत्वेनाभिमतानि पार
मार्थिकरूपाणीत्युक्तम् विभेदे च प्रमातृज्ञानद्वयोपक्रमेप्येकत्वाभिधा
नेवज्ञानैकरूपतांप्रतिपादयितुम् ज्ञानमितिहित्वान्तेवोक्तापरज्ञानमी
यमानात्मातृनाप्रमातृरूपत्व[illegible]मितियावत् अथवा पूर्वचेतिवाक्येन प्रमा
तृदृष्टान्तेन ज्ञानस्यैवतद्रूपत्वमुक्तमिति द्वयमेवोपक्रान्तस्याभिधानेधर्मित्वे
नचतदेवरूपंनिरूपयितुम् ननुयद्यात्मार्थेश्वरः सर्वः सर्वज्ञोनकस्मात् ।
सर्वइति यदिप्रमातृभेदाशयेनोक्तिस्तदसत् प्रमातृभेदस्यापारमार्थिक
त्वात् केवलंस्वातन्त्र्यशक्त्यैवतद्भेदावभासनम् एकस्तुप्रमाताशिवादिस्था
वरान्तः सचसर्वज्ञएवेति एतदाह सर्वप्रमातृणामितिवस्तुतः संविदभे
दात् तदुक्तंश्रीपरमेष्ठिपादैः शिवदृष्टौच घटोमदात्मनावेत्तिवेद्म्यहंचघटा
त्मना सदाशिवात्मनावेद्मिसवावेत्तिमदात्मनेत्युक्त्वा नानाभावैः स्वमा
त्मानंजानन्नास्तेस्वयंशिवइति ननुएवादिसिद्धतामसमर्थनावसरे यदुक्त
गमावगतागमकाले नाहमस्वेद्यत्रापिप्रमात्रन्तरसंवेदनात्मनावक्तैव ।
तत्कालानुभवितैवतद्विदानीमपत्वघटितमिति युक्तत्रसार्वज्ञसमर्थ।
नार्थमुक्तंसर्वएवहिसर्वज्ञमनः संकल्पनावशात्सर्वभावग्रहणतायोग्य
त्वादक्रमस्थितेः प्रत्यक्षादिरूपायेवानिरूपायतयापिवेत्ति तस्माद्यापद
पि इत्यत्रपरमार्थविचारेपिऐक्यात्मकत्वमेवेति तदुपदिशतगुरूणांसंदेपे।
णवस्वाभिप्रायेणोक्तिर्वैचित्र्यपाणामाच्छफलमपितत्त्वपिकारिविशेषतो
वशक्तिपातप्रादम्भमत्रीप्रश्वरएवसोहावगणमनुपयोगिपूर्वपक्षोपलोपप्र
तिक्षेपविस्तरमनुग्रहीतमितिदर्शयति एतावतैवेति ईश्वरत्वप्रदर्शनेन।
सं व्यवहारसिद्धिनिबंधनेप्रमाणांतरतायाप्रतिपत्तिरीश्वरताविमर्शरूपाप्रमा
त्मिकातस्यादार्ढ्यायपरविकल्पबाधकाभासेमन्यमूलयितमपाकर्तुंततो
हेतोरीश्वरप्रत्यभिज्ञाकृतोभ्युदयोजीवन्मुक्तिविभूतिलाभलक्षणःश्रोतृ
णांभवतीतिग्रन्थकारकस्यतत्प्रत्यभिज्ञोपपादनात्मकमभीष्टंसंपन्नमेव नन्व
वंसमानेष्वाभिस्वनरग्रन्थेनकिमित्याशंक्याह अतिमात्रेतियेम्न्दशक्तिपा
तास्तेषांसातिशयंप्रवृत्तोमायाकृतद्विविधःस्वात्मसंकोचवेद्यभेदकृतस्तदु
कृतावभासलक्षणोमलस्ततएवप्रतिपदमसावुन्मूलनीयः अन्यथाहिएवंवा
शः स्वेंगग्राहिकयाननिर्दलितः सएवस्वयंवापरप्रबोधनयावाप्रबुध्यदृष्टयेदेव
स्वतानिश्चयमस्य यथोक्तंश्रीभट्टनारायणेन नमस्तेभवसंभ्रान्तस्वातिमद्भ्रा
न्तिभिन्नतइति तेनयुक्तिकर्मणिकर्तरिवक्ष्यैषाषष्ठी यः स्वपरयोरहंमात्रप्र
त्ययत तयातिभासनयाप्यातएवसमायाशक्तितिरोहितेर्ष्वविमर्शेनउक्तः
रूपविरुद्धेनरूपेणाभिमन्यते सएवचस्वरोविप्रतिपद्यते तस्यैवसर्वज्ञ

टित्वादुभयत्रमायाशक्तिकृतमावरणावभासनेहेतुः यच्छिवदृष्टिःआ
दिषुप्रतिपाद्यतेकस्माच्चैतत्सततास्थितेरिति एवमितिवक्ष्यमाणार्थस्वरूप
तयाउपोद्घातेनेपणक्षमादोहन्यतेगम्यतेटंकृतेचार्थायेनेत्युपोद्घातःइति
शिवम् अखितमकलोत्पलतनयशरीरमाधारसंगतः ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामुपोद्घाते
व्यपाकृणोत ॥ः इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविर
चितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामुपोद्घातविमर्शः प्रथमः ।
त्रिनमःशिवाय॥ ॐ आनन्दमन्दरस्पर्शीमामनमेपरपदेपरमात्मम् ह
टितानन्तरहस्यतमनिरूढिभाजेशिवेवन्दे ॥ आत्मनएवसज्ञावेद्यवि
प्रतिपन्नास्तएवकंथंतमैश्वर्यमुपगच्छेयुरिति तएवेहमूलादि
पक्षानत्रलोकायतिकाःस्वपक्षस्थापनाविहीनाः परपक्षमपेक्ष्य
हृष्येयुःप्रमाणादिप्रक्रियामर्यादानुप्रवेशेनतदूषणात् तदनुप्रवेशेनचार्वा
कतातानिरिति सौगताएवेतत्पूर्वपक्षवादिनः येह्यात्मानमपर्यन्येकमती
स्वरैवैकंवाञ्छन्नैश्वर्यंतेनावन्नाप्यतायेहहरंनि दिनः अप्रमाणरणेनधर्म स्फु
णायर्मिणोङ्गीकरणेनाङ्गीकृतधर्मीभ्युपगमनाहिसद्यवः नतुसर्वथानुप
गमेइतिसौगतीयमेवपूर्वपक्षम् नतुस्वलक्षणाभासमित्यादिनातेनकर्तापि
कल्पितइत्यनेनश्लोकैकादशकेनाह तथाचवक्ष्यति तद्दर्शनापेक्षयैवायम् ते
पइति तत्रश्लोकद्वयेनप्रथमत्वात्मवादीदृष्टान्तपलब्धानादेरमुषाप्रसिद्धतो निराक्रियतेस्त्रनु
वदतान्येण ज्ञानादीनांगुणानांगुणिसिद्धिरित्यपिवदन्नेकेनतेयतात्मनि मेयात्मवादीतस्स्फु
धर्मिणिनिराकृतेज्ञानक्रियासंबंधलक्षणमैश्वर्यव्यवहारस्थापनेहेतोनि त्यत्तमन्या
राकरणंज्ञानस्वरूपमेवमतेश्लोकद्वयेनानुपपन्नमावेद्यते क्रियासंबंधौतु।
स्थापकाभावाद्बाधकयोगाच्चनकाचिदुपपद्यतेतत्नात्मनऐश्वर्यमितित्र
येणेतिसंगतितात्पर्यम् ॥ आत्मनइत्यादिनाधर्मिणोहेतुव्यवहार्यत्वेन
साध्येचतुर्वतापदत्रयेणसिद्धांतिमतेपूर्वपक्षवादीस्वमतंसाधश्लोकार्ध दृष्टाणायसंक्षेपण
संक्षिप्यदर्शयति तत्राहुःस्वपक्षस्याविशेषैर्यानयत्पन्नतांधनन्सिद्धा तुभाषते आत्मैव
न्तिमतस्यदूषणात्वंसूचयतिसिद्धांतीखल्वनुपलब्धेरसिद्धतोद्भूया त्वित्यादिनापूर्वपक्षे
र्थ दिनाणेकव्यर्थमसिश्लोकेयुतेतत्सार्थसंक्षेपेणाह अहंप्रत्ययेनापीत्यादिना
आदिशब्देनेन्द्रियप्राणज्ञानादिसंतानस्यसंग्रहः इत्याहेति एतद्धस्तश्लो
कद्वयेनाहत्यर्थःकथमाक्षिपन् आक्षेपेणालक्षितावचनक्रियेयमि
तियावत् अनेनतन्नशाहृस्याक्षेपयोतकर्ताख्यातः आक्षेपेणचपूर्व
पक्षीयुक्तिविदर्शमन्यत ... कांतहृदयोत्रविप्रतिपन्नोयत्नेनस्मामिति
वेप्राप्तोजन्यांगीकृतपरोपकारप्रावीयतसिद्धांतिनानिर्वर्तितइतिसूच
यत्तत्समसंप्राप्योदंडापूपिकयैवेद्धुपायतेइतिदर्शयति स्वमात्मानमीयमे
वलनेणायस्यातिस्वरूपणतदुपायिभ्यांचेदपाकालाभ्यायत्सर्वैष्वेवसं।

६

प्र. ज्ञा.
वि. वि.
वृ.

ऊचितं समानमभिन्नाद्याकारैर्न तद्ग्राह्यं कर्णं च न भेदानां बहुभेदानां तैरेक-
स्मिन्योगात् तद्रूपं सर्वतो भिन्नमिति प्रतिपादिकेन स्फूर्तिः कल्पना वापि।
सामान्येनैव बहुमितं इति स्वसामर्थ्यार्थं निर्विकल्पकज्ञानेकलक्षणीयस्य।
क्रमस् तदाभासते प्रतिभासते यस्मिन्सति तत्स्यवाभासाच्छुद्धरूपा आकारो या॰
यस्मिन्ज्ञाने नेष्टक्रम् ज्ञानाविकवचनम् रागपभिप्रायेण चैकपाठः तेन स्वल-
क्षणप्रतिभासाति निराकारवादिमते स्वलक्षणाकाराणि साकारवादिमते
ज्ञानानीत्येकोयमविकल्पकराशिः एकशब्देन वा अविकल्पकज्ञानस्य विष-
यभेदकृतभेदमुक्त्वा विकल्पवत्स्वरूपनिष्ठो वांतरजात्यर्थापको भेदो नास्ती-
त्युच्यते तत्रैव बहिर्विषये स्मृतिरूपो विकल्पोन्यथा तत्रैवात्मरूपस्थानार्थस्य
वस्तुय विषयाभेदेपि स्वरूपगतमेव विकल्पस्यैव वैचित्र्यम् अनुभवस्तु नीलेनैक-
स्त्रियकारान्तरेणाष्टतेन तत्प्रतिभासत्वात्तदाकारत्वाद्वा एकशब्दो वा अन्यथा-
वीपके किंचिदिति यावत् मध्यमपदलक्षटीकाकृतामत्र योजितः परमित-
मत अनुभवान्तरकालभाविचतुर्विधात्सर्वे विकल्पनामभिलप्यते आ-
भिमुख्येन विषयविषयिपरत्वस्थानतायोगेन वाच्यत्वात्तेन शब्देन च विषयस्य ता-
दात्म्यापादनेन व्यक्ततया प्रमातृमात्रकार्यपर्यन्ततया उच्यते परामृश्यते येन सोभिला-
पः अंतरशब्दलक्षणः संजल्पः यदाहुर्भर्तृह रिपादाः सोयमित्यभिसंबंधात् रूपमेकीकृतं यदा शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते इति तेनेसह वर्तत इति
अनेन सोयमिति संबंधात्मकसंकेतग्रहणत्रिकालव्यवहारकालानुगामित्वे वि-
षयस्य वदता सामान्यविषयत्वं दर्शितम् बहुधा च वांतरजातिभेदकृतेयुक्तिः
सूचिता संज्ञत्वनसंधानेस्मृतिः सोयमित्यनुवेधशब्दाद्यभिज्ञासाद्वा यमित्यनुवेधे
नत्रैवात्मासमवाय मित्यन्वयोगेव्यवच्छेदकत्वाद् यो विकल्पभेदा अभिलापभेद-
मूलापव स्मृत्यत्रैवादिष्वावांतरजातिभेदयोगेपि विकल्पलक्षणमहासामान्य-
योगस्यापि साभिलापशब्देन सूचितम् स्तनीयस्त्रेषपदो विवृतिकृतास्फुटीकृतः
अपिशब्दोभिन्नक्रमः द्वयमपि तन्नित्यस्य कस्यचिद्द्रष्टुः शब्दवाच्यस्य परैरु-
पगतस्य सद्भावे पितृनयुक्तम् तस्यनित्यस्यात्र ज्ञानद्वये भासमानेसति अत्र।
द्वये आधारतया च परेण स्वप्रकाशता अभ्युपगतप्रकाशाभावे यावस्याप्य।
प्रकाशनात् तस्येति वा ज्ञानद्वयस्य आत्मन्याधारेन तु भासमानत्वस्तेऽन्न
येवतज्ज्ञानद्वयं भाति ननुक्वचिन्नित्य आश्रितं सदित्यर्थः नन्वहं घटं जा-
नामीति घटवन्नेज्ञानवन्नेद्वम्मो आत्माहमित्यभात्येवेत्यनुपलम्भोसिद्धिः उच्यते
एषतावद्विकल्पानावस्थं परविषयतयात्मा विकुरुते भवन्नुवा प्रमाणेन
याप्यवहृतपादिसामानाधिकरण्येवज्ञाति कृषेहं जानामीति तावच्छरी-
रमेव पर्यज्ञानेनसहैकसामग्र्यधीनतया ध्यवसीयमानत्वेन प्रतिभासते अ-
यापि परीरातिरिक्तं तदपि ज्ञानसंतानमात्रमत्र वनेहन्त इति यथोत्पापिषा।

ह्यर्थः टीकाकारो विकल्पकमादौ व्याचष्टे तदपेक्षया विकल्पकस्य प्रमाणादिरू
पमिति परकीयमतमाशङ्क्य पृष्ठभावि चितविकल्पजननान्नीलादेः प्रमाणाच्च विक
ल्पकं तदभावात्प्रमाणं न भवति तत्क्षणिकत्वं पीतनीलाद्यतिरेकि क्षणिकत्वे गृहीतेपि तत्स
चितविकल्पसंपादनाच्च प्रमाणं स्थिरत्वाद्यंशस्तु हि परो मन्यते गृहणकवाक्ये
च विहितिगते यद्विकल्पके पठितं तत्रावश्यं प्रतिषेध्यत्वेन पूर्वं विकल्पो व्याख्येयः ।
विकल्पक इति कर्तृप्रत्ययेन विकल्पज्ञानमेव स्वातंत्र्येण कर्तृतारोपणाद्विक
ल्पकत्वमिति वदन्विकल्पो व्यापकोन्यः प्रमातास्तीति संभावनां परस्य परास्यति
सकलं कालं तदविनाभावात्कालोपलक्षिते च देशधर्मान्तरं च यस्तु स्पृशति ततो न ।
व्यावर्तते तादृशं यदपोहरूपं ज्ञानाकारमात्रमनेन तद्बहीरूपं वा आरोपितं नील
रूपमभिमन्तनमानोपपादितं पार्थिवं जनतएव निःस्वरूपाणां बहुभावो योग्यक्रमा ।
क्रमयोगे देशसंकोचाद्व्यापकत्वेन कालसंकोचाभावान्नित्यत्वेन व्याप्त्य
योगात्कृतनाश्च धर्मसंकोचैव विकल्प्य व्याप्त्यन्यथा पिनेनाध्यवसीयमानेन सामान्येन तद्देवस्व
लक्षणं परामर्शवं व्यावृत्तं न व्यावृत्तं प्रतिभासते ग्राह्यत्वेन यस्मिंस्तद्विकल्पकमि
ति विषयोऽस्य निर्दिष्टः यतस्त्रैव भेदो विषयस्तत्त्वो यं विकल्पः शब्दसंबंधेपि तद्व्य
वहारे शब्दाभिजल्पमानतामहते साहि नज्ञानस्य विकल्पात्मकतोपि स्वात्मनिस्व ।
लक्षणस्वभावे स्वसंवेदनग्राह्येण शब्दानुमानत्वायोगात् यदाह स्वावादीनां स्वसंवेदन
मविकल्पकमशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभागिति अपितु विषयसे
वतस्यापि स्वलक्षणस्य देशकालधर्मसंकुचितेन च संकेतस्य कर्तुमशक्यत्वाद्व्य
वहारकालपर्यन्तमसंभवेनानुपयोगाच्च नीलस्थायामाया अनीलव्यावृत्तिर
पोहरूपायाप्य विकल्पनमहिम्ना तेन संकेतकरणयोग्यायव्यवहारकालानु
गामिन्याश्च सामान्यतःकालिकमिति तस्मिन्नेव काले भवेयं न कालान्तरमनु
वर्तते अतः संकेतमनुपपन्नेयं कालो दृष्टा विकल्पनेन शब्दसंकेतनमिथ्येवं रूपक्ष
ण स्पृशति तमेव यानस्पृशति सद्व्यवहारकाले स्पृशतीति का संभावना तदेव
मनुपपद्यमानसंकेतेन वचसोऽकंगमनमान तेनानुपयुज्यमानसंकेतेनापरिस्फु
टमिति देशानियतं व्याहृतन्नियतं चेति देशान्तरधर्मान्तरानुगमनायोग्यत्वादप्य
नुपयुज्यमानसंकेतेन यदीदृक्स्वलक्षणं तदाभासम् तदाकारत्वेन तदेकसा
मग्र्यधीनत्वया तज्जत्वेन तन्निर्भासित्वेन वा तदाभास्यते साक्षात्क्रियते येन
तथा स्वलक्षणविषयमित्येवमस्पष्टम् कस्मान्नोक्तमित्याशंक्याह ।।
विकल्पेपीति तेनापि स्वलक्षणमध्यवसीयते प्रवृत्तिप्राप्त्यादिव्यवहा
रात् अनुभवरूपस्तु सो स्वलक्षणो न भवति यो हि भवन्नेव तत्स्वलक्षणं ।
मनुकरोत्यनुकुर्वन्नेव च भवति अर्थसामर्थ्येन समुद्भवादिति न्यायेन नि
दाकारतायां न चानुभवमात्रं ज्ञानस्य स्वरूपात्मनः भावस्तेनानुनीयते न
प्रतिकर्मविभज्यते इति नीलाद्याकारतायामसौ बोधो न भवतीत्युच्यते न ।

ई॰

प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
२५

याचविति स्वयेज्ञानप्रतिभासमानत्वेनान्वयव्यतिरेकावनुकारयतीत्यनुभवस्या
नुकारत्वमुक्तम् नचैवंविकल्पः अत एवेति अनुभवरूपत्वेन यदर्थसामर्थ्योद्भ
वत्वमभिमतम् तत एव स्फुटो देशाकालाकारनियतो ह्यर्थोभाति नन्वेवं ज्ञानभि
न्नक्ते नीलपीतादिज्ञानभेदो न कश्चिदिति बोधरूपत्वमात्मैवापमर्शको भवति सू॰।
अनुत्योरित्याशंकांशमयति तस्य चेति बुद्धरूपेति व्याचष्टे विकल्पस्यात्विति
नन्वविषयभेदेनेति तस्य निर्विषयत्वादध्यवसेयविषयाभेदेपि स्मरणात्मैता
दीनां स्वरूपेणोगवै वैचित्र्यादित्याशयः तथा चेति पातंजलं मते संवादकत्वेनोप
न्यस्तानि विकल्पादिति विकल्पविशेषादिति भावः भेदेप्यभेदस्याभेदेपि भे
वि॰ दस्य या कल्पना सा तत्र कल्प इत्युक्ता स्मृतिस्तु पूर्वानुभूतावभासरूपा तु हि
वृत्तिस्तथा हि भाष्यम् शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः अनुभूतवि
षयासंप्रमोषः स्मृतिरिति ननु एवं भवता न हि विकल्पेनैव स्मृतेः कथमके
माशंक्याह वाचकेति वाचकेन तस्यासमन्यात्मनाक्षरेण शब्देनेन न तु स्वलक्षण
रूपेणासंकेतयितुमशक्येन संसर्गः शबलीकरणेनैकज्ञानावेशात्त्वयो
गेणार्थानुगामित्वेनावस्तुरूपेण्यर्थत्वेनाध्यवसीयमानस्तस्यावप्रतिभासरू
पेणेदेव लक्षणं विकल्पस्य शब्दज्ञानानुपातीति विकल्पविशेषस्य कल्पना।
परपर्यायस्य लक्षणमित्यभिप्रायविशेषः प्रयोगे वेति लक्ष्यनिर्देशात्पूर्वमित्य।
र्थः ननु यद्येवं विकल्पानुभवयोर्भेदस्तर्हि द्वयस्यापि ज्ञानत्वमेकं रूपं कुत इत्या
ह उभयस्मिन्निति एवमित्यनेन प्रकारेण बोधरूपमित्येतद्वस्त्वग्रे सिद्धान्तिनाम
दीयपक्षमनुभाषमाणेन वक्ष्यते द्वकल्पभासैवात्र तत्तस्मादुभयमपि ज्ञान
मितिपदयोजना एतदुक्तं भवति अवान्तरभेदेप्यनयोः स्वस्यैव प्रकाशः स्वस्यै
व प्रकाशः स्वस्य प्रकाश एव स्वस्य वास्य प्रकाशो न पुनः स्वस्यास्य प्रकाश एव
इति यद्बोधलक्षणं सिद्धान्तिनोप्यभिमतं तदस्त्येवेति उभयोरपि ज्ञानत्वं युक्त।
म् तदेव तद्दर्शनाभविष्यतीति आह तस्येति उभयं निर्विकल्पकं स्ववि
षयमात्रमि - - - - - - विपर्ययज्ञानमनुयायीति प्रति।
लक्षणं विभिन्नलक्षणम् इति तदप्यस्थिरं तथा विकल्पकमप्यध्यवसे ।
ये विषयभेदेति तथा स इति अयमित्याद्यभिलापभेदान्नीलपीता ।
दिविषयं भिन्नम् एकस्थिरनीलाध्यवसायपि प्रतिक्षणभेदादभि ।
न्नमित्युभयथापि परमेवमतम् नित्यादिधर्मयोगित्वमात्मलक्षणं ।
नास्ति द्वितीयस्य चेति उभयस्यापि भिन्नाभिन्नस्वभावत्वं तावदेकं रू।
पं न तस्य द्वितीयो भवेद्यद्यभिन्नस्वभावो वा यो भवेदित्याशयेनतत्ती
यस्येतिरुक्तम् बो ॥

वक्तव्ये द्वितीयस्य।

यातिरिक्तस्येति हेतुर्नि व्याख्यातुं ज्ञानैकजातीयतया वा विकल्पाविकल्पसंशय
पकोराशिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयस्येति ज्ञानादिति ज्ञानातिरिक्तस्य स्वभावाभावेऽपि तेनैतद्
रूपत्वसंभावनमाह तस्येत्यात्मनोऽनुपलब्धेः तस्येति वा तु मयस्यात्मन्यसंवेदित
यानुपलब्धिरितिहेति योजनाज्ञेयेत्यर्थ इति तत्प्रमाणविषयतोपनतज्ञान
रूपेण कस्मिन्निदित्यत्र तात्पर्यं नेत्यशब्दस्य तत्र जडैकरूपवाचीनेत्यशब्दो ज्ञात
नेता तस्य जडत्वाभावात् अत एवोक्तं हेतोः कस्मिन्निदिति तदेवाश्टटीकायां विपर्यय
प्रदर्शनद्वारेण व्याख्यातम् सूत्रे स्वहेतुप्रतीतिरपीति विधिद्वारेण स्यादनुपलब्धिः
सूचिता सा स्वकारणेन हेतुना व्याख्याता तद्द्वारेणायुषः सूत्रयोर्विध्यात्मा सूचितः स
टीकायां स्वकारणेन व्याख्यात इति एवं तत्रेत्यत्र हेतुरिति टीकासवधात्व्यम् तत्रभवा
तायदिदृश्यतिरिक्तो न तावधार्यते तावता प्रादेशिकस्यानुपलब्धिर्नोभर्वसार्वत्रिकंग
मयेत् । यदाह । तस्मादयमात्मोपलम्भ इति हेतुमेव प्रमाणयन्नयं प्रतिक्षिपति
साचविप्रकृष्टेष्वपि न चैतेन संत्यशौरकायस्त्रोकेति हेतुनावुक्तम् तत्सर्वप्र
मानुमितिरिति तेन व्याख्याय । तदेतदाह सजातीयेति तत्रापि हेतुः सर्वव्यवहा
रेति अन्यथा हि नीलमपि कस्यचिदपि नीलतया प्रतीत्यपि भवेत् ततश्चात्मा तत्या
भावव्यवहारोपितसिद्धेदित्युक्तेनैव भावैर्व्यवस्थाश्याशयः तदुक्तं प्रत्यक्षनिह
त्तिरेवानुपलब्धिरभावसाधनी सकलकारणकसाध्यसत्तायाभावसंभवार्थतयाभा
वदर्शनस्मात्प्रत्यक्षनिवृत्तिः प्रमाणयतस्तदुद्भवयोग्यप्रतिषेधोऽयुक्त इति तन्वाले
तिस्तत्र सूचितोऽर्थः स्पष्टीकृतः यथोक्तलक्षण इति देशकालाकारसंकोचासहिष्णु
तादिक्षिहवाद्वपयुक्तप्रमाणव्यापारः स्वतन्त्रज्ञानस्य कल्पनापरमार्थ इत्यर्थः नत्वहं
प्रत्ययशब्देमाभिलापग्रहणं विशेषणं हेतोः किमर्थमित्याह । साभिलापेति ॥ नीला
नुभवोयमित्यत्र निर्विकल्पेऽपि नीलशब्दो विषयस्वरूपमवधारयितुं यथोपात्तस्त
थात्राप्यहंशब्द इति कश्चित्समानेतमसूत्रेवसायिनीतिपदेन प्रत्यायितस्तस्यैवार्थो
हेतोः साभिलापपदेन व्याख्यातः क्षिद्धांतिनिरूप्यमाणस्य वात्मप्रसाधकस्य दोष
ल्पतिवेदतेन पूर्वदक्षिणस्वपक्षे वलवत्त्वमाविष्कृतम् अवस्यति तन्मध्ये लेति
प्रत्ययभारोततामध्ये लपतिमित्तानपेक्षित्वपर्यवसितममिदधता नुभवानुसा
र्यध्यवसायरूपत्वाभावतिरूपणाद्यपवाहे हस्तस्य वाहं प्रातर्भवज्ञातादयः इसे
वमादेः प्रत्ययस्य स्थिरगुणिरूपतातिश्चयनेन कल्पनामात्रमेवेत्युक्तम् हस्तावपि
सहशब्देनाहं प्रतीतेरभिलापाव्यभिचारोदर्शित इति व्याख्येयम् ॥ अत एवाह ॥
कल्पनात्वेनेति निर्विकल्पकानुस्मरणविरहस्यातेश्च योगेनाहंप्रतीतेर्वैकल्पव
स्थापनायास्सहेतुत्वं सूचितं । लेशेनापीति न केनचिदसाधारणेन धर्मेणेति
त्पत्त्याद्यतेमेनेतियावत् समयशब्देनोपपत्तिविरहउक्तः यद्यपि शास्त्रसमयप्र
तिष्ठानामपि तल्लौकिकातिरिक्तोऽवभासस्तदुक्तम् सर्वशास्त्रसंस्कृतानामपीत्यादिनात
थापि शास्त्रवासनाजनितगाढविकल्पवलायपवंत्रूयात्स्थिरोममात्मानुभावे

प्र. ज्ञा. वि. प्र. ३८

भात्येवेति मलौकिकप्रमाणं तत्साधारणप्रतीतिमात्रमुपगमनायैव प्रत्याय्
ति टीकाकारस्याशयः तदयं प्रयोगः ॥ नाप्तीहात्मा नित्यतादिलक्षण
योगी उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति ॥ छ ॥ १
छ ॥ घटादिविषयाः सर्वेऽनुभवा [illegible]त्यन्नापवर्गि
णस्तावत् अनुभवं चानुरुध्यमानास्मृतिर्दृष्टा अन्यथा यत्रैव कुत्रचि
त्स्यात् न चानुभवोऽश्वमात्रात्मा भवति चैत्रदृष्टे मैत्रस्य तदाभावात् न
द्यमनुभवो बहिर्मुखेन वपुषा ध्वस्तोऽप्यन्तर्मुखेनाध्वस्त एवोपगन्तव्य इ
को तिपरस्य सिद्धान्तितमतम् अथ यद्यपि तत्संभावनारूपसंकोपलक्षितं
कारितया पूर्वपक्षवाद्याहेति संगतिः तदनुभवेति तस्य ध्वस्तस्यानुभ
वस्य यो विषयस्तम् अनुभावस्य विध्वंसे अनुभवस्याकाराद्याप्यविशे।
हीननियतविषया स्मृतिः केन प्रकारेण भवेद्यदि तदनुभवान्तर्मुखरूपो
नुभविता स्थिर आत्मा न स्यात् अस्ति चेयं स्मृतिः तेन नापि भवितव्यमिति
यदि परो ब्रूयादिति कारिकार्थः स्मृतिकाल इति यः संभाव्यते कालः त
दुपेक्षितायां स्मृतावित्यर्थः नानुभवपूर्वभाविनिपत्याज्ञत्वमात्रेण तदनु
रोधित्वमिति दर्शयति इतीति अतीतो यो विषयोऽनुभवस्य यो वा ष्ठम्भ
लरूपाप्रतियोगः सधर्मो यस्याः तदापीति स्मृतिकाले स्मृतिरूपताया
मित्यर्थः यदि कश्चिदाचक्षीत अर्थानुभवप्रवानीतविषयो विशिष्टः।
स्मृतिरुच्यते तत्किमस्या अनुभवविरोधित्वेन विषयस्य स्वस्यैवैनेव स्वी।
कारादिति तत्प्रति स्मृतेरनुभवरूपत्वेनाव निराकरोति अनुभवविध्वंस
इति स्मृत्यौ ज्ञिं चटयति अर्थेति अर्थस्य सन्निधाने चेह सत्तायां जनकतया
असत्तायामपि विषयतयोपयोगः सन्निहित इति मे नवम्या ध्वदर्शनस्य
[illegible]ऽपि विषयतोऽस्वातन्त्र्येण प्राप्त इति यावत् साक्षात्कार इत्यपि विकल्प स्व
त्यर्थः विकल्पस्तावन्न विषयं साक्षात्स्वीकरोति अथ्याकृत्यवादेनर्थे य
त इति एतदाह अपिवेति अनुस्मृयमानतयेति अनुभवायमानेनास्य
मनुभवरूपो वा विकल्पो वायमिति भवेत् ननु न्यस्तत्वेन पूर्वानुभवालेखेन स
[illegible] भवेत् एतदेव च स्मृतेः प्रतिनिविकेरूपेण न त्वपरदि स्मृतित्वाप्ते कालस्थानु
भवस्तत्र इति न स्मृतिः तद्यापकः स इति प्रत्ययविरुद्धायमिति प्रतीयोपलब्धिः
विरोधश्च स्मृत्यस्य परस्य वि विषयस्वीकारयोर्विरोधात् न हि परत्वाच्छेदकभावत
[illegible]प्रतीतेः तस्मादयं प्रयोगः स्मृतिकालेन प्रतीयमानोऽस्मद्यर्थः स इति प्रत्यय
विषयत्वात् अस्ति वेद्यार्थस्य प्रतीयमानस्य अयमिति प्रत्ययविषयत्वेन आत्मत
द्विरुद्धस्येयमनुपलब्धिरिति निवृत्तनष्टवस्तुविषया स्मृतिमत्काम्यत्रेदं प्रत्यक्षा
दिप्रमाणान्तरविरुद्धमनुमानम् मैवम् स्मर्यमानो हि सर्वः पूर्वानुभूत एव सच्चत

रूपवन्नाणिकत्वादिति ज्ञानान्तरसङ्गावः कुतो ऽपयोगी भवतु स्थिरो ऽपि घटा
दिः सांख्यस्य वा नष्टो ऽपि मत्को ऽपस्थानज्ञानाभंगो ऽपन्यासजनकत्वेन तद्विषय
तां तां मोस्तु तेषां प्रतिलब्धमलमिति दर्शयति स्मृत्यपीवेति निपाताभ्याम् नेतनव
मपि भूतपरामिवाद्य मित्याह अनुभवाभावादिति स्मृतेरनुभवरूपत्वाभावादि
त्यर्थः अनुभवविषयत्वेनेति स्मृतिज्ञाने स्वांतंऽन्यविषयत्वेऽपयोगतिः स्थिरप
ववोधः विषयेणोपनिपातनकृतेन तदाकारत्वम् तन्निर्भासत्वेवा विषयस्य समर्पि।
विषयोऽनन्तरोऽपि चनत्यजति एवं वर्तमानविषयसाक्षात्कारित्वेन तु वर्तमा
नानां च भावानां यावदर्थक्रियान्तरपरम्पराहेतोपि अर्थक्रियाविशेषयोग्यता
ग४ मात्रेण नेमेत्सात्साक्षात्कृता भवतीत्यनागतविषयमपीत्येवं सर्वं सर्वज्ञ
संवेदनमित्येका गतिः अस्थिरो ऽपि नीलविषयो ऽनुभवो नीलेषु लक्षणान्तरप्र
त्ययत्वेन नीलसाक्षात्कारतां प्रत्यजनमेव बोधपीनसन्निपातात्स्वार्थक्रियास
मतियोग्यताक्रान्तपीन विषयमभ्यारभते इत्येवं वा यावन्नेष्वपि इत्यपरा तदेत
घ४ दुभयमुक्तं टीकायाम् एवं यथाहृत्सदापि सर्वानुभवपदेति स्थितेसंतानवृत्तेश्च प्र
वेयमाहुः एवं सत्यसर्वज्ञो हेयानी यत्तज्जिज्ञासितमर्थजः सयदेवयदेवदिहद्वेत
नेत्यवतदेवाप्यर्वत्वेनानुमानिकानीनहृतिप्रत्ययवत्प्रतिभानेनेमेत्याज्ञानाती
तित्वतीयात्तदाह तत्कालादिनेवेत्यादिएतान्यनितरं स्पृष्टपिगतिषस्वातंत्र्यवि
षयस्वीकारेनुभवाद्वेलक्षण्यकारियत्स्मृतेः स्वरूपमुच्यते एवानुभवस्त्वेन
विषयलाभादनुभूतस्य विषयस्य योऽसंप्रमोषोऽनपहारोऽनुभूतत्वेयवप्रकाशस्त
तिनेदवविघटेन एवं स्वातंत्र्यविषयस्वीकारेणयुक्तः स्मृतेरियपसंहारेणान
ङ४ वद्यता तदिति अर्थस्पतिरोधानंस्वातंत्र्यविषयता ततोऽसौ स्मृतिरनुभव
विशेषरूपतावन्नभवति अनुभवं चोपजीवन्त्साम्यतने मञ्चशाख्यानुष्टः कथमु
पजीव्यइतिकश्चिद्देशोऽस्यतनमनुष्टः तत्रविषयव्याप्त्यातावहिर्मुखतोऽपव।
ननहइतियुक्तं स्मृतिर्वाभावप्रसंगादियनुभवस्योनुभवः स्वसंवेदनात्मेति
मोवेः सतननहइत्याप्यानम् सर्वेणहिप्रकारेणतदनन्वेययदिस्मृतिर्हदियाश्च
त्रहष्टोपिमेत्रस्यादियात् नियमनिदानाभावात् नहहास्वहृष्टोपिनोदियात् सर्वे
णप्रकारेणोपजीवनेयस्यधर्त्वात् उच्यते नियमः तदन्वयाविनाकेनचि
दस्पर्षत्तनरूपणाभावमेव तत्वनभवस्यानुभवरूपो बोधः किंनैयायिकव
ज्ञानान्तरस्वभावः नेत्याह स्वसंविद्रूपोऽन्तर्मुखइतिअर्थप्रतिभासववमेवार्थ
ञ स्पव्याप्ततं वहिर्मुखत्वम् वहिरितिस्वरूपव्यतिरिक्तेऽर्थेमुखप्रधानेप्रकाशात्म
लक्षणंरूपंयस्यतत्तथा वुद्धेर्नीलसंवित्तेः सैवग्राहिकाततश्चात्मनिज्ञानरूपे
नर्मुखश्चानतरितिअव्यतिरिक्तरूपमुखप्रकाशित्वयस्याः चकारोयोगपद्य
पमेहयस्याहेतुः ननस्मृतावदन्तर्मुखांशेऽनयायीसिद्धान्तिनस्तुकिंसिद्ध
मीत्याह अंतर्मुखवश्चेति वहमाणोऽतीयतिचेत्ययमदेशकालानावेशोऽपित

"ज्ञेयेति यावत्
अतीतस्यार्थस्य
कालाकाराभावेनि
स्वातंत्र्येणविषय"

६

प्र॰ वि॰
वि॰ वि॰
२९

नित्यत्वसिद्धेरिति ॥ एवं सिद्धान्तिमतेन संभाव्यदर्शितमयुक्तेनेन निराकरणप्र
कारं स्वयमेवायं वक्ष्यतीत्याशयेन सिद्धान्तिनं पूर्वपक्षवादी पृच्छति ननु त्वया
त्मनीत्यादिना केनेत्यन्तेन ग्रन्थस्यायमाशयः इहानुभवस्य नीलप्रका
शता चेति धर्मद्वयं व्याहृत्य परिकल्पितं वा बाह्यत्वं वृत्तितावदास्ताम् किम ।
स्याने नेन विकल्पितेन इदं तु विकल्प्यम् स्मृतेः स्वविषयतालाभाय नीलप्रका
शतांशोपजीवितव्यः नान्तर्मुखत्वप्रकाशनांशः तस्य विषयविशेषसमर्प
णायोग्यत्वे प्रमातृभेदाभेदयोर्नीलानीलयोः स्मृत्यविशेषप्रसंगात् स चोप
जीवनीयांशोऽर्थस्याभावाद्वा सन्निकर्षादेरिन्द्रियव्यापाराभावाद्वा आदिपदा
द्दृश्यमानत्वं ज्ञातोपयोगपरिस्थितिर्मत्यसमाधानाद्यभावाद्वा न ह्येव अ
र्थाभासस्तेयावता सामग्र्याणां केन तस्याभावे तावन्नीलानुभवरूपादर्शनेऽ
पि ततानन्त्यमेव च केवला अविच्छिन्नबोधमात्रापयोगमनपेक्षमाणा बलात्व
न्तर्हम्मणयानुभूतवस्तुविषयतालाभे यस्याः स्मृतेः सा सत्यप्यात्मनि ति
विषयग्रहानुस्वसंवेदनेप्यनुपरतानेकन प्रकारेणाति न कश्चिद्दोषप्रकाशोऽस्ति
येन सा स्यात् तेतानेव संवेदितिस्वरूपावतारणिकयार्थः अन्तर्मुखः स्थित
बोधः किं स्मर्यते तत्पूर्वज्ञानमवाचीनं स्मीमासीनेनाशयेन न तमागूहयति न
तत्स्वेति व्यवहारो लौकिकस्तावदवश्यं समर्थनीयः स च स्मृत्या विना कथम् आ
त्मव्यवहारोऽपि च न यास्मृतिहारेण कर्तुमायः स्मृतिस्तदनुरोधिनी कथं भवेदिति
त्वाः स्यादात्माय दीति अथ सिद्धान्तिनो वचनेहृदयं संभावनयोपन्यस्यति अथेत्या ।
ति॰ देवानुभवस्त्वदेव मे एतदूति हृदयाचष्टे असतोपीति यदि शब्देनात्र शब्दस्य संभाव
नोयोग्यत्वेनाह कथं सात इत्याविषयेण विषयवतीति अत्रेहेतुमाह यतः पूर्वानु
भवसंस्कारात्स्मृतेः संभवस्तस्मात्तद्विषयेणानयेदेव सादृश्यं स्यादेव तस्मात्केन
हेतुनाऽशेषस्मृतिरिति पर्यनुयोगासंभवः स्याशयशेषं द्विशब्देन दर्शयति यदोल्लेखा
त्कोऽशस्त्राह एवं युज्यते तर्हि अन्तर्गडुनाकल्पनाशत्वदायिनाकिं विदयनयापा।
गिनाकोऽर्थं आत्मनास्थिरेणन कश्चिदिति यावत् तमनुभावमभासयतीति नेनु
नीलवत्किं विषयतया नेत्याह किं तु पूर्वानुभवावकरणेन तत्स्मृतिशब्देन संस्का
रजत्वेन प्रतिलब्धेनेरेहनातत्स्वदर्शी हि सा सचनीलेविषयत्वेनावगाह्यवानि
तिसापिनद्याभातीतितेनेवचेति संस्कारेण टीकाकारोऽप्यथ वेत्या ।
दे[illegible]यचेव मित्यन्तस्य सूत्रस्य तात्पर्यम् पूर्वार्थेत्यादिना विषयवत्त्वाभी
ष्टाविरुद्धनेनाख्यायकोऽर्थं इत्यादेराह आत्मोपगमोऽव्यर्थ इति शब्देन अर्थाव
भासकृता वासनासंस्कारः रूपायस्यात्मनोऽन्तर्मुखबोधरूपस्य सयदा।
ताहगर्थादर्शनकृतवासनाप्रबोधद्वारेणाप्रबोधितो भवति तदा तस्मिन्नेवपा
दाने तरंगीकारेण स्वसंवेदनान्तर्मुखबोधपलक्षणे आत्मनिकार्यरूपा।
स्मृतिर्जायते अनुभवसदृशात्वेन च भाति इति सविष ॥

अभीष्टशब्देन यदि
शब्दार्थौ व्याख्यातः
एवं शब्दस्य समस्या
उपगमशब्देन अन्त
र्गडुशब्दस्यार्थः इत्य
नेनकोऽर्थ इत्यस्य

यत्त्वमियदेवास्याः अनुभवात्प[ ]स्यासादृश्यप्रत्ययात्स्वपादात्मनि वासनात्मा सं
स्कारस्तस्य सदृशपदार्थदर्शनादेः प्रबोधस्ततः स्मृतिरिति इयन्तिद्वान्तिनां मतमत्रासाह अपि
तु साह एवं चेति एतदुक्तं भवति बहिर्मुखतांशादेव ज्ञानीयात्मविषयतास्व
स्या प्रतिलब्धया न च मानष्टाद्युज्यते न चाप्यनष्टादन्तर्मुखतांशात् न च बहिर्मु घटस्य
खतांशस्यापि नाशोस्ति इति नष्टमुपपन्नम् अनुभव एव सस्मादिस्मृतिक्रमम् तदयं बा
हिर्मुखतांशो नष्टोप्यनष्टश्च भवति ष्टलीमुपगामुकम् नष्टश्चेत्कथमनष्टो भवति
यदि तदनुकरणेनास्य दर्शने ज्ञानानन्तरं जनयितुं योग्यता न भवेत् स एव तस्यानष्ट
स्याप्यनाशः जीवति द्रोणाचार्यो यस्याश्वत्थामा सुत इति हि व्यवहारः स्मृति
रूपं तीयमनुकरणमवशिष्यत इतीह कसदृशपातं स्मृत्याख्यसंस्कारस्वरूपत्वं ।
उपचारात्तज्जननयोग्यतापि संस्कारः यावदप्रबुद्धातज्जननस्याग्यतैवेत्यप्र
बुद्धः संस्कारः यदि वाप्रबुद्धस्तत्समानो सोप्रबुद्धस्तत्संस्कारः स्मरणमेव तस्य
वानुभवानुकरणस्वरूपत्वादिष्येव मतेव हिर्मुखत्वस्यानुकरणमात्रेणावशिष्य
माणत्वात्स्वरूपसंस्कारलक्षणोर्थे आत्मवादिनाप्यवश्यपर्यन्तमेवबुद्धस्य वोपमात्र
स्यान्तर्मुखस्य तत्त्वहिर्मुखत्वतारूपताल्लूपतान्तरस्य वृत्तिवेतनया यात विच्छेद
स्याविच्छेदः कस्याश्चपपत्या कल्प्यत इति ननु तदभावे कथं संस्कारः अत्रस्तानन्त
रोति नीलानुभवानीलप्रकाशरूपात्समनन्तरप्रत्ययात् पीताद्युविषयादुद्ध
वानीलत्वेनोनीलप्रकाशरूपेपि भवति तावन्तस्य रूपतात्पीतविषयोद्धेका
नु न तथा भाति अविद्यारूपाद्दिमाहात्म्याद्यनन्तिप्रकाशेपि संवेदने यदन्ति
तेन भान्तं वैलक्षणिकत्वाद्यंशस्यानिर्भासनात् संस्कार इत्यालकरणात्सर्वजाति अविद्यायैनिवृत्तौतु नैर्मल्यादुच्यते
ज्ञानमिति ततः पीतप्रत्ययाद्धरितप्रत्ययो नीलपीतहरितप्रकाशनशक्तिमा
नपि हरितप्रकाशएव उक्तयुक्त्यावदेषापरिपाटी यावन्नीलस्य तज्जातीय
वस्तुनस्तादृक्परत हिरोधादिना किंचित्संवेदनं दृष्टं भवति ततस्तादृशोन्तानलदितः
संवे[ ]दर्शनानूपात्तादृशादर्शनात्समनन्तरप्रत्ययाद्विषयं केचिदप्यनपेक्ष्य
माणानन्सर्वेतृत्ति नीलप्रत्ययानुकारी प्रत्यय[ ]त्पद्यते स प्रबुद्धसंस्कारउ
च्यते स्मरणमिति तदुक्तमनुभवः पटीयान्स्मृति वीजमादत्ते तादृशादर्शनाद
स्य प्रबोध इति प्रबोधश्चासौ स्मृतिरेव अनुकरणमात्रावशेषतापि संस्का
र इत्युक्तमाचार्यपादैः तेन यदाशंकितं तादृशादर्शनात्कथमस्य संस्कारस्य
प्रबोधः तत्तावत्सर्वविज्ञानगतस्य तद्धि नष्टेनोत्तरविज्ञानेगतस्य नीलतारूपा
ज्ञानानन्तरं पीतज्ञाने न व्यालासं चितितेन नीलसंस्कारप्रबोधाभावादिति तम
र्ध्यं तेन नीलतादृशादर्शनेन नीलविकल्पः प्रबुद्धसंस्कारजनितः स्मृतिं कोनाति
तितदसदेव अन्योन्याश्रयापत्तेः नीलविकल्पाप्यभिलापसंस्मरणात् जे
दपि स्मै केनस्मृतेः सापि नीलार्थस्मरणादिति बहिर्मुखोन्मुखविभवः द्वितीय

६· प्र.वा. वि. वि. २२

ताद्दृशाद्दर्शने यत्र प्रबुद्धसंस्कारस्तास्ततो नीलाद्यौ स्मरणमित्यपि कल्पने स्व।
णस्य विकल्परूपत्वेनाभिलापसंसर्गे न स्मरणपूर्वभाविताप्यास्या तत्राप्येवमित्यन
वस्थाइत्यास्तां तावदिह अग्रेस्याणशः एतद्विचारयिष्यते स्थिते तावदेतदनु
करणरूपा स्मृतिः सा च विकल्पपर्यंतपूर्वदर्शनमनुकरोतीति विषयप्रकाशरू
पा साभिलाप्या च नान्यदियमपयाचत इति परमगुरुपादानामतम् ननु क्ष णा
स्थिरेमम्लानवाहिनितदनुकरणताद्दृष्टा तिलानां हि स्थिराणां मालतीकु
सुमसौरभानुकारित्वंद्दृष्टमित्याह मर्जंयत्रमपीति येलवावयवत्वात्संभाव्य
मानावयवस्फुटने क्रियाविभागसंयोगविनाशक्रमेण नश्यति अत एवास्य।
यते मर्जंदलमित्यपि पाठस्याभिप्रायः संवर्त्तिते चिरकालेन तेनापि प्रसारि
चतन्म् तेपुनः पूर्वसन्निवेशमेति नेकूटस्थमनित्यमपि न मन्तानित्यम् कूटस्था लुड्ङ्
स्थिररूपे तिष्ठति न किंचिदस्य चलति कूटे कचनान्नस्नीलनीयेतिष्ठति न
केनचिदन्यथाकर्त्तुं शक्यम् कूटे विघ्नतो दाहे विनाशकारणोपनिपातेपि ति
ष्ठति कूटे वाजेपि अपह्नवात्मनि क्रियमाणे तिष्ठति नान्यथा भवतीत्यच
लरूपतया भवन्कूटस्थनित्यमुच्यते एतदुक्तं भवति तिलेषु तावत्न कश्चित्
संस्कारार्थी [illegible]पगतः स्थिरपदार्थवादिभिः सहजमकरन्दगंधो हि तत्र संयु
क्तसमवायादुपलभ्यते निर्गंधेपि जलेइव तेन चात्र भावनाकल्पनामाशयाम
न्येव वेगस्थितस्थापको नुसक्रियविषयो कथं स्यातामिति न तिलेषु संस्का
रः कश्चित् नास्यापि निसंस्कारो भवति तिलादावित्यस्येव वेगस्थापकयाम।
स्थिरायांशरादौ च पवनजवक्रियासंभवसंभाव्यमानावयवविभागान्नश्री
यकेनाशेद्रव्यान्तररूपे दृष्यत एव स्थितस्थापको पि मर्जं येत्रेन दृज्ञानसंता
नेपि भावनात्मको भविष्यति अनुकरणमेव हि वस्तुतः संस्कारः शिवस्यापि
प्रयत्नकृतसक्रियत्वानुकरणम् अत एवास्थितं पूर्वरूपं स्थापयतीति स्थि
तिस्थापकेनैव संस्कारस्य परमार्थः देशान्तरगततद्रूपस्थापनविशेषानुवेगः
एष एव उच्यते भावनानुनसक्रियत्वानुकाररूपा स्थितस्थापकस्तु सन्निवेशा
नुकार इति वस्तुतोनुकरणमेव संस्कारार्थः न च तत्र नित्यत्वस्य लेशेनाप्युप
योगः यद्यावेतेवासिद्धनन्तरूपिके कल्प इति अंकुर इव बीजादिना तथा च स्थितिसं
स्कारेणेति अ[illegible]पिककल्पनस्य हिकार।
णेनावेतेवासिद्धत्वम् अन्यथापि कल्पनानविरमेद्धि रतिस्त्रास्यापिका
र्षत्वतद्धिरुद्धचेहोपलभ्यतइति ॥ १० ॥ ननु संस्कारो यदि रूपो गुणः नष्टते
द्द्रव्यधर्मिणस्य भविनत्वम् ज्ञानसंतानएवास्य धर्मीति चेत् न तन्वत्संतानः कश्चि
दन्यो ज्ञानेभ्यस्त यदि ज्ञानेष्वेव संस्कारस्तुच्यते तदयुक्तम् न ह्यज्ञानभवरूपतान्न न्यं
न्यत्र संस्कारः अन्यत्र स्मृतिरिति युक्तम् प्रसिद्धे चैत्रमैत्रादिसमानभेद एवंवि

पवृत्तं तानवलोकनात् तस्मादनुभवसंस्कारयोरभेदः समर्थनीयः सच
स्वरूपेणानोपलभ्यते तोविलक्षणत्वादिनाश्रयाभेदादेकार्थसमवायत्वलक्ष
णादेव ससिध्यति अनुभवसंस्कारयोराश्रयद्वारेणाभेदसिद्धस्मृत्वादीनामपि
प्रतिसंधिः सिद्ध्यत्येव सर्वसम्मतिसंधेर्येपवाहस्वावानुभवेन स्मृत्वीसप्रबंधम
एवेच्छासिद्धः स्वीहेषि स्वेच्छाहेषयुक्तचादावहांतवाप्रयतत्वात्यादेः समानस
त्वात् अनेनवाधीयेत संदेहपद्मास्यारूपायामवस्तारिणां संस्कारस्यापि संते
आख्याते नस्मृत्वादीनां पृथक् तस्मात्संस्कारस्याश्रयएकः एकत्वादेवचस्थि
रोयः सएवात्मेति पूर्वपक्षवादिनामतमाशंक्य कारिकांसंक्षेपेणाख्याचष्टे
पूर्वकारिकार्थं संक्षेपजीवनं तदेवमिति यतोनित्यत्रात्मातोयथास
वत्वादितसंस्कारोपि नस्वतोव्यापरिष्ठ तथादितसंस्कारोपिनव्याप्रियेत त
त्स्वरूपस्यापेनापि वेलक्षण्यात् वेलक्षण्यंहिसंस्कारएवत्वात्तत्केनेवाव्य
तिरेकरहितेतस्य पूर्वरूपापायादनित्यत्वम् व्यतिरिक्ते तत्त्वनतस्यात किंचित
स्यात् ततः संस्कारस्य किमाश्रयेणास्वतोजन्यायामनपेक्षेनेतिमावपदे
उभयमपीहकल्पनारूपंकेवलेपूर्वसिद्धत्वादेकं सत्त्वेउपमानेनेनाकमिमाशय
नाह दृष्टापस्मार्तीचेति ततश्चात्मनोव्यतिरिक्तेषु धर्मेषु संस्कारादिषु समस्त्वपिव्य
तिरिक्तेवसमवायेसत्यपितस्यात्मनः स्वात्मिकत्वेनदितसंस्कारादिपमोस्ववृ
पात्रविशेषः विशेष्यनित्यत्वम् तस्मात्संस्कारादेव पूर्वोक्तन्यायेनस्थितिः सि
द्धा संस्कारभावाभावाभ्यां प्रमात्रभेदभेदव्यवहारः तावदुपादाने ... प
देयाभावतदभावकृतोयत्रवेसंस्मर्तेतिभासते तत्रतावदसावहंप्रतीतिरेव
नात्मातात्त्विकत्वादस्थिरत्वात् तत्स्यैर्यं तु वस्तुस्वलक्षणायदिअनुभवगो
चरीकृतंभाति तदस्थिरमेव अथाधिकल्पातच्छरीरंसंतानोवेति तथापिवे
द्यवेदनातिरिक्तोनकश्चिद्वेदकः स्मर्तेद्रष्टारूपोभाति ततोमिथ्यैवेषितिष्ठ
वेपक्षस्वकंवेनसिद्धान्तोपयोगित्वेनचस्थितम् तत्राद्येनरूपेणतावद्वृ
त्तिकृद्व्याचष्टे स्मृत्वेदुःखेत्यादिस्मृत्वादयेहियस्मीः प्रतिसंधीयमानादृष्टास्ते
षांचभिन्नानांकथंप्रतिसंधिरित्याशयएकोवाच्यः अतएवटीकाकारोव्याचष्टे
परस्परम[...]समयोनस्यादिति अथसिद्धान्तोपयोगित्वेनव्याकरोति भिन्नेष्वपरैर
संभिन्नस्येति अलब्धतदावेशस्येति यावत् एतट्टीकायांतैरेतैरितिबहुवचने
नव्याख्यातम् भिन्नानामेकत्वादात्मैवानस्याभिन्नस्यकथमेकत्वमित्याशयः
तत्केतायः स्मृत्वादीनामुपकारविशेषः संस्कारजन्माप्रतिसंधिलक्षणा
लक्षास्यात्मनोनुपयोगात्रासोतत्रोपयुज्यतइतियावत् गुणकृताहा[...]प
पुरुषंस्वीकरोति एवंस्मृत्वादिप्रतिसंधानातावत्रास्थिकोप्युपयोगः नके
वलंस्मृत्वादिभिर्विशेषितत्वात्संस्कारेणाचामासौप्रतिसंधानायावत्संस्का
रसयन्त्वलमनुभवात्मकेतेनाप्यस्यनकश्चिद्विशेषः कृतइतिकथमसौ
स्तिजनयेदित्याह निर्विशेषस्य चेति अनेनस्थितावप्याहतेरितिनिवृत्ति

कथं बहुत्वमनेकत्वाद
त्मे

६०
प्र त्या॰
वि॰ वि॰
९८

ग्रस्यैवस्फुरत्ते आत्मनो विश्वात्मकत्वेनेत्[...]समस्तप्रयत्नगर्भं व्याचष्टे अत्रेमि
न्नत्वेनानुपजातविशेषत्वात् इति संयावात्मनोनुपयोगः स्फुरताव्याप्तत्वा
च्छरीरादावेव साधयितुं प्र[...]त्ययपेक्ष्या तास्तु त्वया प्राणेन तद्ध्रुवं दिग्न्यादि
वृत्तिशीकायां नव्याख्याता दयं सदोषः यत्कल्पितमपि यत्सिद्धेयन्न सं
भवति [...] ततस्तत्सिद्धये प्रकल्प्यते त्वेवसिद्धि
वाङ्कुरसिद्धये तथा चानित्यः कश्चिदात्मा स्मरणादिना प्रतिसंपिसिद्धये इहहिक
ल्पनायां नियमवत्त्वे व्यापकम् अन्यथात्मानविरमेत् यदि च तदप्रसिद्ध
नत्सिद्धये प्रकल्प्यते तद्व्यापकमस्याहीयेतेति तत्सिद्धये प्रकल्पितस्यभवि
स्वविषयत्वेन व्याप्तत्वव्यापकमिहेतोपलभ्यते इति व्यापकानुपल
ब्धिः तदाह वर्षाम्पाभ्यां किं बोन्नस्थमेत्यापन्नितयोः फलम् चेत्योपम
श्रेर्ते नित्यः खलत्वस्य देसत्तमः इति यत्सिन्नति भवत्येव यत्नेनान्यस्य क
ल्पनेनतद्देहत्वेन सर्वत्रैहैतामनवस्थितिविरादि ॥११॥ एवं पर्येवतावा
दात्मनां [...] नास्तीति कुत्र हेतुपन्यासे ये स्मर्यैप्रसाध्येन तु काज्ञानक्रियायोगादि
तियो हे त्वन्तकलत्वेराकर्तृज्ञानमेव परस्यानोपपन्नं जडत्वेनाजडत्वेनैवेति
पास्यप्रसंगापादनेकतेम् कारिकाद्वयम् प्रसंगविपर्ययेण स्वमतलाभाय
तः तथाहि यथा घटस्यात्मनित्यतया ज्ञानमपि न नियंत्रकस्याविनित्यत्वेन
स्यात् इति कथम् ततोपर्मिहेतुस्वरूपयोरन्यान्यरूपविरोधेनाश्रया
श्रयिभावविरोधेन च सिद्धिरिति तत्र प्रथमं जडरूपत्वे ज्ञाने सिद्धान्तिनो
नोपपद्यत इति यत्रेहे रोपावेतेन संदेहयोग्यता च भवति आत्मन इति त्रे
प्रतिज्ञमिति प्रधानमूर्तपात्र्यं पमीलता एवं यवेलक्षण्यकारीतपलक्ष
यति इत्यपायेन सद्धि वि विकल्पेनेति सामान्यतया आत्मापि चित्स्वभावो ज्ञान
मपि ततोषि त्वेनान्यत्वेन तिरस्कृतानि पत्रलक्षणेन धर्मधर्मिभावेन च या
कल्पनाकृता सानुपपन्ना प्रमातृप्रमाणगतत्वाभावान्तवस्थापनी
येतरत्वाद् ज्ञानेचेति चकारः सिद्धान्तिनं प्रतित्रुपपत्त्यं तं समुच्चिनो
ति ज्ञानस्य यदि चिद्रूपता आत्मनश्च स्वभावीकृतहितं किमनित्यम् ।
नेवानित्यमात्मवदेव चित्स्वभावत्वस्य स्वप्रकाशत्वलक्षणस्य हि विकल्पे
स्वरूपत्वे परप्रकाश्यतारूपस्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोर्विरोधात् वैयर्थ्येनेचक्षा ।
मो देशकालयोगा इति व्यापकविरुद्धस्य स्वप्रकाशत्वस्योपलब्ध्या ज्ञान
नित्यत्वात्तस्य देशकालयोगस्य निषेधः देशकालयोग एव ह्यनित्यत्वम् ।
नियतं हि यद्भवति तत्तु न भवति कथं चिन्न नित्य यत्र क्वचिद्भवति कदाचिन्न
भवति तदन्यत्रान्यदा च न भवत्यपीति न नियतं भवम् सकलदेशकालयो
गोपि वस्तुतस्तद्योग एव यदि हि तत्तद्देशे तद्वा कालेन तावत्स्वरूपमा
विशेत तत्र [...] देति वाङ्गतः आवृत इति चात् तेन यथा समन्ताद्वृत तत्तत्स्यक
यमन्येन पारमार्थ्येन हृतं यदेवं स्वदृष्टा [...]मः सकलमनावृत्यं संसहत ततत

वकएकोवयवीवहुषवयवेषितिस्यादिसर्वमनुपपन्नम् एवंयदिचित्स्वरूपंज्ञानं
तन्नित्यविभुरूपंतदपीत्यामात्संतेतदितिज्ञानहेतुः स्वरूपासिद्धः अथजडंतन्न
स्वार्थंप्रतितस्यप्रकाशरूपताकथमितिसूत्रार्थः ननुचिदितिज्ञानमुच्यते नच
वैशेषिकादीनांतदात्मनः स्वरूपम् धर्मोहि तदस्यतत्कथमुक्तमात्मनश्चि
त्स्वरूपत्वेयथानित्यत्वंतथाज्ञानस्यापिस्यादित्याशंक्याह परप्रकाशनाभा
वादिति ज्ञानमिहनीलादिप्रकाशउच्यते सचात्मनोमनःसंयोगादिकृतः
कदाचित्कोधर्मः सचकारणाभावेयदानभवतितदाआत्मानीलादिप्रका
शस्फुरितोनभवतीतिसुषुप्तमुक्तिप्रलयापवर्गादौस्वात्मनाप्रकाशस्वभा
वोपिजडउच्यते तथैवस्यस्वप्रकाशमेवनाकाशकालदिगादिजडरूपव्याप
कवर्गोवत्त्वम् अपवर्गस्यफलत्वेनहृषार्थ्येतोप्रसंगात् शून्यवादिवत् ततएव
भासमवेताचार्यप्रभृतयोनैयायिकाएवमेवाभ्युपजग्मुः नित्यज्ञानात्वेदेव
तेनायम्भागोआत्मनःसमर्थितम् ननुआत्मायथाप्रकाशस्वभावः कि
मनित्यःनानित्यः अपितुनित्यः नहिनीलज्ञानमपिनीलप्रकाशस्वभावंकि
मनित्यम् नानित्यम् नित्यमेवानुपपन्नोदृष्टान्तः अथवेति भवतुवैशेषिका
नामचित्स्वभावआत्माकिमस्यानेननिर्बंधनेन आत्मवादिनोहिमयापर्य
नुयोज्याः अतोन्येस्वप्रकाशात्मवादिनइहप्रसंगापादनेननिराकरिष्यन्त इ
तिदृष्टान्तइतिवैधर्म्यग्रहणामत्रनप्रयुक्तदृष्टान्तस्यसर्वस्यसाधर्म्यात् ननुआ
त्मवश्चित्स्वरूपंचेदितिवैधर्म्योपयोजनेपिनिषेध्येनहिनित्यत्वधर्मोपात्तत्वतो
च्यते अनित्यःशब्दःआकाशादिवदित्यनेन तथाचदृष्टोगुणोमहत्त्वेनिषेध्येनास्य
प्रयोग पपन्नः नहिभवतिअनित्यःशब्दःकृतकत्वादाकाशवदिति अपितु
नित्यमकृतकमाकाशमिवेति यदियदि नियतं नभवतितत्कृतकमपिन
भवति आकाशवदिति यदिवाकृतकत्वादाकाशवन्नित्यःशब्दइति ततएवा नं°
र्यव्यतिरेकभागेभवदृष्टान्तःसाधर्म्यणैवभवति इत्यर्थःतत्त्वार्थयोःसाहृश्यमेव
हिसर्वत्रपरमार्थः तेनात्रवैधर्म्येतत्प्रयोगः केवलेसाधर्म्यस्यव्यतिरेकनिष्ठताम्
भिधातुंविशेष्यमपदिश्यतेवैधर्म्यदृष्टान्तोयमिति नस्मादिहैवंस्त्रयोजना किं
शब्देनकाकानिषेधोभिधीयते आत्मवत्किमनित्यम् आत्मवन्नानित्यमिति
यावत् अथवाकिमित्यनेनानुपपत्तिप्रभावपर्यनुयोज्यधर्मत्वमभिधीयते
तेनयथाआत्माकिमनित्यःतथाज्ञानमपिकिमनित्यम् उभयोरपिअनित्य
ताधर्मोनुपपद्यमानत्वेनपर्यनुयोगमात्रमिति यदिवासमस्तपदवाक्येन न्य
र्थः असज्जपनिषेधेपिवा अकर्तृत्वेनत्वकारकशब्दोपादानलिंगसमर्थितासम
मर्थसमासः ननुअनिषेध्येनतत्त्वता आत्मवन्निरोकस्मान्नभवतीतिचित्स्व
रूपत्वेतत्त्वस्पष्टा एवमेवतत्रयोजनतायामवधानत्वम् तथाचहिनिरात्मत्वव
वनित्यत्वादिप्रसंगः इति विनीयाः प्रकृष्टसविहृषमेवसाकोशवस्था

स्व°

स्व

सिद्धेः प्रसज्यते सा ख्यातिः संवेदनमात्रस्वरूपमपरिणामि नतु तत्र चिद्रूपतायां अचिद्रू-
पधर्मानुप्रवेशः कल्प्यः देशकालविशेषणत्वं नापि धर्माणामनुप्रवेशोपपत्तिरिति मि-
ति तत आह तेषामिति कापिलानां तावन्नित्यप्रवाहे जैमिनीयानामपि चिद्रूप-
त्वेन नित्यः अवस्थाविशेषणत्वमनित्यो नित्य इति एवं संवेदनस्य कार्यत्वाभावाद विततः।
विकल्पपूर्वकत्वं गर्भीकृत्य चिद्धिचिन्त्यमिति अभ्युपगते ज्ञाननियज्ञानमो-
गीकृते तत्त्वप्रकाशनेन वेति पदव्यस्य हेतुम् हितेव हेतुम् अत्रेति द्वयोः पक्ष-
योर्मध्ये सांख्यदर्शने यथा चिद्रूपपरिणामरूपप्रतिबिम्बेन प्रकाशनात्तथा
नेह अपितु तेन विना स्वतन्त्रत्वेन स्वयं दिग्प्रथमः पक्षः हि व्याप्तिदेशेनानवच्छेदः नि-
त्यत्वं कालेन आदिग्रहणाद्देवकालस्वरूपेणाकारादिरात्मनः उत्कर्षस्य प्रसंगः
सज्ञानस्यापि प्रसज्यते चेद्धेतो यस्माद्देशविशेषायोगेन व्यापित्वं कालविशे-
षायोगेन च नित्यत्वम् देशकालोपलक्षितस्वरूपविशेषयोगे च नामिनवमि-
त्यादिग्रहणात् विशेषशब्दाद्वा प्रयोग एव स्वरूपविशेषवाची नन्वेवं चिद्रूपस्य देश-
द्वे कालेनावच्छेदाभासनीयौ तावेव संकोचको भविष्यतः तत्संकोचाच्च स्वरूपसंको-
चोपि भवेदित्याशंक्याह नच बोधरूपेणेति एतेन ज्ञानरीव ज्ञानत्वेणापि न संकोचरू-
पत्ययेन न्यायसमतस्य वा दिति दर्शयता चेत्यधर्मस्यादिशब्दनिर्गुणत्वा विषयत-
या व्यावहार्येण न पत्नेकं भवति बोधेनाबहिर्भासनेयदि चिद्रूपदर्पणाश्च विश्रा-
न्ते प्रकाशते तद्वितद्रूपस्य कः संकोचः अथापि चेद्यत्तावद्बहिर्भूतं तेन दत्तालिंगदेवस-
लिमात्रस्वरूपं संवेदनं बाधस्य बोधइत्युच्यते तथापि कः संकोचः परस्परस्वरूप-
मेलने हि योऽवन्योन्यमन्यथाभावेन स हेतो यथाम्भस्कणा गुणाः पटस्य नक्तस्यादि-
तोऽपरोऽपि न शुक्लस्यान्याश्रयत्वात्तोऽसंकोचकोऽपरस्परतः आयो द्रूपभेदात्परो देश-
भेदः तत्रापि सिद्धत्वेऽगुणाभेदः शुक्ल इति साध्यत्वे कर्मभेदः स्खलतीति सिद्धत्वव्यति-
रिक्त[illegible]व्यतिरिक्तत्वेन तन्तुपटइति साध्यत्वव्यतिरिक्त[illegible]व्यतिरिक्तत्वे गच्छ-
तीति असंकोच्यत्वे संकोचकत्वे सामान्येन संदेहस्तु वाच्यान्तानि कल्पितेवास-
मवायेनतादात्म्येन वा इति किमिहावान्तरेण तत्राख्यव्यतिरिक्ततया भासमानम-
यद्युक्तं सिद्धसाध्यरूपेण देवान्येन व्यतिरिक्तभावेनाभासते वा यो देशकालौ भवे- मा
वेद्य[illegible]दिते तद्धेतोरितितस्मादावे[illegible]शकृतः संकोचः आसमेतान् प्रवेशाद्वावेशः
प्रवेशोपि तल्पकल्पत्वेन यस्माद्धि येन समानेकस्यापास्यानेतत्तेनाविघातेमितक-
क दशाहतानावेशात्त संकोच्यते संकोचव्यापकनियमविरुद्धानियमप्रसंगात् ।
नच पातालगाहनेनेव्या स्संकोच्यते संवेदनाश्च भिन्नाकस्य देशकालयोबोध-
योः कल्पनाहि प्रकाशस्थानम् देशकालो बहिःप्रकाश्येते अयं घटस्य देशो वाका-
लो वा इति इयं नया प्रकाशो बहिर्भावविमर्शात्मना व्यतिरिक्तप्रकाशपरत्वे अरूप-
खा तानि भासमानत्वात् प्रकाशस्य व्यतिरेकेणाहमिति स्वात्ने अणभातीति यदि च
भिन्नकल्पनानतस्य संकोचकपातालमिवादिवः तथा बोधेन देशकालादी

तिसंकोचकत्वव्यापकाभिमतकदाचित्विरुद्धोपलब्धिः बोधादहंतया प्रकाशमाना
द्भिन्नाकस्माद्देशकालयोः इदंतया प्रकाशमानत्वात् बोधाद्यद्यभिन्नत्वयोः कस्मा
स्माद्यदिदंता प्रकाशमानत्वविरुद्धमहंता प्रकाशमानत्वस्याधिकरणमिति सिद्धो स्वभावहे
नदेन द्राह नचानि तुः बोधस्य यद [illegible] इति बोधरूपाद्व्यतिरिक्तं स्वं व्यपदानेनेदं स्वसंवेदनलक्ष
णं न च देशकालयोर्नप्रकाशो व्यतिरेकेण बोधाद्धि हि तयोः प्रकाशनादहि हि
विना बोधेन न त्वेवं देशकालाकस्य संकोचको भवेत्ताम् आह इहेत्यादि इति चेदे
नो यस्मादिहेति वैयधिकरण्येन देशसंकोचः सइति पूर्वोक्तमन्तेन स्वर्पमाणो
भावशरीरानुप्रवेशेन व्यामिश्रीभूतदेशकालावेशात् इति वैयधिकरण्येन का
लविशेषयोगः इत्येवमन्वयस्सर्वत्र तत्रेदन्तात्मिकया इदन्तया व्यतिरिक्तविस्फुर्य
मानतया निःश्रीयमानौ देशकालघट इत्येवं व्यतिरिक्त नियपस्यैव [illegible] स्यक
स्याभेदायस्वरूपसंकोचनाय पर्याप्तो तस्मात्स्वसंवेदनेनैतयोः प्रकाशः ते
न बोधस्यानैतयोस्त्वकल्प्याविति संगतिः स्वभावएव स्वाभाव्यम् यदिवा स्व
भावस्यापि बहिर्भावविना पोवहीरूपविषयगतदेशकालसंकोचापत्तिः वि
श्रं षयोपाधिकृतेनेति कस्यापि [illegible] कास्याद्यप्यावह्नते केवलं भिन्नसंवेद्यदेशका
लानुरोधतः ज्ञानस्य तिवसायादित्सक्तं संप्रतिभासते इतिना मपरं स्वस्वभावस्य
भावइत्यन्यरूपास्यहि स्मृताभिधानायभावप्रत्ययः नन्वकिमुपचरितबोधरू
पत्वमस्ति येन तत्प्रकाशमनायचित्स्वरूपेणाप्युपचरितबोधे प्रसिद्धिविविशक्ति
रूपत्वमिनीत्यादिस्याने अप्रसिद्धतज्ज्ञाने व्यवहारः कृतइत्याशंक्याह सां
ख्यानां हीति प्रधानस्य यः प्रथमो विकारो महानिति तत्स्यकारणकार्याद्वैपो
बुद्धिमाहवाच्यः कार्यांशः प्रधानविकारत्वाज्जडोऽपि चिदात्मकपुरुषप्रति वि
म्बयोगाच्चेतनवज्ज्ञासमानः उपचरितबोधस्वभावोऽस्त्येव पञ्चार्थदर्शनेयत एवत
स्माडुपचारेण प्रकाशमानेऽकर्तृत्वमेव तन्नूपरितबोधरूपमेवतर्हि ज्ञाने भविष्यति । च
यत्र निरूपता स्यान्नस्य धर्मप्रसंगदोषो न भवतीत्याशंक्याह नाहृशी चेति समन्तेन वा
रूपएव न ब्रचिन्नवरूपस्यात्मनोऽपि देशादियोगाभावात्पवतत्कण्ठेतदृष्टान्तेन तद
योगप्रसंगाज्ज्ञानगुणस्य नित्यत्वादिप्रसंजनम् तथाहि यथा इहघटइदानीं च ग्री
टइति प्रतीतिस्तथा इहज्ञानामिइदानीं ज्ञातामितञ्चाज्ञानम [illegible] ज्ञातासीप्य
स्तिप्रतिपत्तिः सत्यम् स्यात्तु शरीरादि निष्ठाशरीरादेःएकसामग्र्यधीनतादि
ना ज्ञानमस्वत्थाध्यवसायेन तदुपाधिवशेनतु ज्ञातरि प्रतिभाति नेनचिन्नव
स्य यत्नत्वमनुपचरितेस्वसंवेदनप्रकाशरूपमेतन्न संवित्तत्वनदिशादेशाह ।
पयाकालेनवावच्छेदः संभवति पूर्वोक्तयुक्त्यातेनैतनः युक्तमुक्तम
प्याह बोधैकात्मनइति दिक्कालाद्विवसाव्यतिरिक्तविशेषाभिधानेनकिं
चिन्नावेव विशेषणाभवतः नाकिंचिक्तरावतिप्रसंगात् तथाहि देशावशा ८
लोहवह्न्यादीनां विशेषः कालवशाश्च भजनाविषादीनांरूपएव चिद्रूपेऽनुप्र
काशापैवेकरूपतनोपिकेवलप्रकाशरूपत्वेनचिद्रूपकथं मिश्रीभवेत द्विवे

प्र.ज्ञा.
वि.वि.
५०

यत्नमेवस्वप्रशान्ततोवहिर्भावमेवावलम्बते ननुनीलेऽपि विशेषोनीलत्वादि
कत्वेनानीलरूपः कथंसमाविष्टेन उच्यते सिद्धान्तदर्शनेतावदनन्तआभा
सवैरानियतिशक्त्यामिश्रीभूतः सन्नुदार्थार्थक्रियाकारीतस्यरूपचितेना
शेनव्यपदेशोभवति सौगतमतेऽपिनिरंशस्वभावोऽपि ततस्ततोव्यावृत्तःप
दार्थानांकारणसामग्रीजन्यरूपभेदव्यावृत्तिभेदैरध्यवसीयमानैःसहजतयैव
ज्ञानेनस्वप्रकाशोविषयस्यचप्रकाशरूपेणतदस्यव्यावृत्तिस्वीकारेणापिवि
कल्पेनयः कश्चित्तद्देशावत[...]लत्वादिरूपोविशेषोऽध्यवसीयते सोऽप्रकाश
रूपंभासमानिवेशित्वा[...]यवहिभीवेभ्यप्रतिपद्यते ननुयथाभ्रमरनीलेभ्रा
मरनीलमतनीलमधुनानीलमित्येवम्रूपदेशकालविशिष्टानिभिन्नानि
नीलानि तथाबोधाअपिभविष्यन्ति नचान्योऽत्रास्तिबोधइति कथमात्मन
इवेतिसूत्रोक्तम् नवलोभनत यतोनीलेनामोक्तरूपंविशेषणविरूपेणान।
कितचरमिति तथाभूतानेवतानिनीलानिनामेतिसूत्रोक्तम् ततआह बोधान
मेकैवेचिभ्रमहत्वादिति बोधःपुनः समसमाधानादिवेद्येभ्योनीलसुखादि
भ्योदेशकालेभ्यश्चतदवच्छेदकेभ्यो निर्मुक्तएवप्रकाशमात्ररूपपरमार्थो[...] तदे
स्वात्मनाभाति तदेवास्यपारमार्थिकंरूपमित्यपिकेंततोवहिर्भूतमेव
यद्यस्यनिजरूपंतत्तेनैवसततंभाति तच्चरविप्रकाशवद्दिग्विशेषात्मनान
चदेशकालादिविशेषैः सदाबोधोभातीति सदातथानाभासेऽपियदिनिज
रूपमितिस्यात्कदाचित्पटसाहित्येनघटोभातीतिपटोऽप्यस्यरूपंस्यादिति
नियमउपलब्धेन नियमस्यव्यापकोदृष्टइतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसंगा
दिपरस्युक्तिरावर्तमाननिजरूपत्वेसततंतथाभासमानत्वेनव्याप्यतइ।
तिव्यापकानुपलब्धिः योयद्विशेषरूपःसतदन्यतमनिर्मुक्तोनभवति
तरुरिवधवादिनिर्मुक्तोनचभवति विशेषनिर्मुक्तोबोधःसमाधानसूत्र
समृद्धावितिनतीलबोधादिविशेषरूप इत्यपिव्यापकानुपलब्धिरेवभवति
च विशेषनिर्मुक्तोबोधइतिप्रयोगोव्यापकविरुद्धोपलब्धिः प्रयोगभे।
दकृतएवरसोभेदः वस्तुतस्त्वेकमेवेतिसिद्धंनास्ति बोधविशेषस्पर्श
इतितदेतदुक्तम् बोधैकात्म्यत इतिविशेषानुपरक्तशुद्धबोधमात्रत्वे
नभानस्येत्यर्थः तथाच तत्रविवेकः नहियथागोत्वंशावलेया
दिविशेषरूपमेव तथानीलपीतादिविशेषमयमेवतदितिउपपद्य
न्तरमप्यत्रसमञ्जिनोति आभासमात्रत्वेनचेतिआभासमानैनिर्माणमा
- - - - - ईषत्संकोचेनभासमानेप्रकाशनात्मर्थंतत्वेपरमार्थोदेश।
क्रमस्यकालक्रमस्यच एतदुक्तंभवति क्रमरूपेणादेशकालभेदको
भवतः ॥

क्रो
ज्ञो

देशभेदो हि गंगातीरे स्फुटो भवति यत एकदेशसंबंध्येकदेश इति । तत्रा
सन्तया तिष्ठत्यपि देशभेदः क्रमो हि भावपरमार्थ एव कालभेदस्तत्क्रमा
त्मैव भाति पराक्रमप्रत्ययसाक्षिको ऽसौ तथा हि पर्यन्तसमस्तमूर्तो वृद्धः अ
परायो ऽस्मात् वृद्धात् ... वेति जन्मनः क्रमवत्तात् तथाख्यातिव प्रसृते भा
वविकारस्य निर्भासने यौगपद्ये ऽपि क्रम एव परमार्थः अन्यापेक्षया हि
यः क्रमस्तस्य तत्त्वमनाभासितम् युगपदिमौ जातौ वा इति प्रत्ययो ऽभविष्यत् क्र
मयोगपत्तावशेन यौगपद्ये कालप्रत्ययो न परमार्थतः कालभेदो ऽसौ तथा
ऽऽत्मन्येव विश्वस्ति प्रसन्नयावपि क्रमस्य भूयसो ऽल्पस्य चानभेऽपि बलाद्भव
तीति क्रमपरमार्थौ दिक्कालौ इह लिप्त इहनन्तदानीन्तरासौ दिद्दानीमसौ
ऽपि वै रूपश्च क्रमः अस्ति वनालिव यो ऽयं व्यवहारो भासयते न भे ... ये ।
वायमिति निमित्तम् तन्नाभासनम आभासेन समानन्तरं व्यन्तरं क्रमस्यो ऽन्या
पके विचित्रस्य आभासनेकपरमार्थे न चिद्रूपे ऽर्थषदर्थस्यानाभासन ।
भागस्याभावान्निराभासेश्चाभासना निश्रेते प्रकाशैकरूपे कथं क्रमयोगः
अत एव कारणादेरपि कारणं कालो ऽस्तीति वदद्भिः कार्येष्वेव कालभेद
इति दर्शितं भवति परमाणुना नानुकालेन संयोगमात्रे वस्तु बलाच्च कालभे
दः कालेन संयोगे ऽपि चाकाशादेर्घटादस्यापेक्षया यः कालभेदः क्वचि
त्पुराणमिति व्यवहारः कालेन घटादिकार्येष्वेव वस्तुत इति निराभासे
अकार्यरूपे तावदात्मनि न देशकालभेदः ततो न चिद्रूपे देशकालक्रमा ।
श्चिदेकरूपत्वादिति कारणविरुद्धोपलब्धिः देशकालक्रमस्य कारणं प्रका
शनाप्रकाशनरूपे तत्र हि तद्देशप्रकाशैकरूपत्वमिति एवमात्मनो नित्यत्वं विभुत्वं
चोपपादितम् कालदेशायोगात् देशकालभेदो ऽपि भावापेक्षया चिद्रूपस्य न भा
वाभासश्चिदनवभासाभावात् न देनवभासे हि घटपटयोरिव देशकालभेदस्य व्या
पकस्य हानोपलभ्यते चिद्रूपस्य च स्वरूपाभेदे तदपेक्षयापि नासौ घटस्येव स्वापे
क्षया तत एव भेदे ऽन्यो ऽन्याश्रय इति स्वरूपाभेदम एकोपपाद्य एव जीवेन नास्ति ।
तद्ववेति यत एव देशकालाभेदस्तत्कृतदेशकाला ... य विशेषास्पर्शो निराभास
त्वादिति तेन स्वत एवात्मनो न क्रमवैचित्र्यमेव आदिषु स्वरूपाभेदः कथं स्वाभाविक ।
त्वभावे हि भिन्ने स्वाभाविकः स्यात् चिदेव तद्यत्ररूपं तत्र कोऽन्यः स्वभावांशो ऽस्ति
यो भिद्येत तेन देशतः कालतश्च स्वरूपतश्चात्मनस्तावन्न कश्चिद्भेदः अत्र
च सर्वत्र चिद्रूपत्वं कारणम् ... तस्याविकल्पेन ज्ञानगुणो ऽपीति तेनापि नित्यत्वन
व्यापकत्वे नैकत्वं च सर्वविनेतृत्वक्रमिति तत्र नित्यव्यापित्वपरेणात्मना ज्ञीयते
एकत्वमपि सर्वत्र स्वरूपत्वाविशिष्टेः येनापि नोपगतं सांख्यादिना सो ऽप्यु
पपत्त्योपगमयितव्यः यतश्च सर्वज्ञानेऽपि प्रसज्यत इति प्रसंग एव वा ॥

ई॰ इयितमेग्रन्थकारेणाहतोपपत्तिःपूर्वपक्षवादिभिःस्वेनैवनिरूपिता एवम्
श्व॰ र॰ भूतेनज्ञानात्मनागुणाहि नसिद्धान्तेऽङ्गीकरिष्यतेत किमस्यप्रसंगःकरिष्यती
प्र॰ ज्ञा॰ त्यभिप्रायेणतदीयोहिप्रसंगोयःसांख्यादीन्प्रतितेनामग्रसन्सिद्धान्ते
वि॰ वि॰ नकिंचिद्दुष्यतीतिपूर्वपक्षवादीचोदयतिहेतुप्रसंगविपर्ययलक्षणभाषया।
४१ पिरूढः तथाह्ययंप्रसंगविपर्ययः नचचिद्रूपमपिज्ञानंनिरवयवकादेकत
रूपेमनुपगतेभवतातदात्मापिचिद्रूपःकथमेवंभवेत् तथाचिद्रूपत्वेनावि
शिष्टत्वेदेशकालभेदवत्स्वभावभेदोपिकथमात्मनोयेनबहुत्वंस्यात्
भ्यु अथचिद्रूपत्वेपिबहुत्वम°पगम्यतेनानाव्यवस्थातइतिजननमरणाक
रणानांप्रतिनियमादिति तर्हिदेशकालभेदेपिभवेदिति एवंप्रथमस्या
कार्यत्वासंभवात्तद्वितीयेवाचेष्टे अथैतदिति एतेषांनित्यत्वव्यापित्वाद्धेतुना
यःप्रसंगःबलादेवापतितःसएवदोषःस्वपक्षोपमर्दनात्ततोभीहणास
वादिनाजडैकरूपंयदिज्ञानमङ्गीक्रियतेतदानीलेयथानपीतस्यप्रकाश
नरूपंभवति तथाज्ञानमपिनस्यात् नतुजडेपिप्रकाशोभवति आदित्या
ग्न्यादिरित्याशंक्याह प्रकाशश्चैवम्भवति नन्वालोकप्रायएवनिर्मलस्व
प्रभारूपोबोधोभविष्यतीत्याशंक्याह तथात्वइति आलोकादिवदीपरूपे
२५४ रत्नप्रभादिमप्रवेशइत्यर्थःउक्तमपीति सत्यप्यालोकेप्रमातर्यविद्यमा
नेनार्थोभाति सत्यपितुप्रमातरिप्रदीपकल्पेतज्ज्ञानेनभासेनेवार्थःप्रदी
पशतप्रज्वालनेपिनभातएवयोर्थःसज्ञानेनतादृशेवकस्माद्भासतेयथाजा
तीयसन्निधानेयथानभवति सतथाभवेत्तद्विलक्षणजातीयसन्निधिमव
द्योतयति यथाशीतलजलहिमवायुसन्निधावपिघटोरक्तेना°भूतो तं
रक्तोभवन्नुष्णवह्निसन्निधिं°जातीयसन्निधौचभावोदृश्यमानत्वाध्यवसी
यमानत्वव्यवहार्यतारूपेविशेषमप्रतिलभ्यकदाचनप्रतिलभमानोजड
जातीयसन्निधिमवद्योतयतिविपर्ययोनिर्निमित्तत्वप्रसंगाद्ध्यकायामि
सिद्धौस्वभावहेतुःसंविदिअनुभवनिश्चयरूपायांनिष्ठाप्रसानपेक्षिणी
विश्रान्तियांसानाविषयाणांनीलादीनांव्यवस्थितयोविविधेनप्रसंकी
र्णानामनावस्थानानितान्व्यवस्थितीकथम°तनोक्तोनीलादिशायःप्रयु वैं
जीतव्यवस्थापयेद्व्यवस्थितीरिति ..... प्रधानम् व्यवस्थितीःसंपादये
दित्यर्थःसामान्यविशेषभावेनवानिर्देशःहतशायिकाःशापयतिसद
मदइतियथायदिवाविचित्राणियान्यवस्थानानिनीलपीतमितितानि
व्यवस्थापयति नियमयतिनीलमेवेदमिदमेवनीलमिति तदेचेतनस्याप्र
काशरूपस्यकथंसंभाव्यतएवतदेवहिप्रकाशानस्वरूपम् उत्तरकारिका
यामितिजाड्येनार्थप्रकाशतेतिसांख्यविदचिद्रूपत्वहिवादिनमपिप्रति

यद्दृश्यते तत्र दृश्यमत्यन्तविरुद्धमेकस्य न पारमार्थिकरूपमिति तेन येन
यदि जडमस्यावास्तवं वस्तुतः कथमर्थस्य प्रकाशनरूपाभासादिति चेत्।
स्या अभावदोषाय इहैकोवायन्तरागिणि अप्युपपन्नमिति जडज्ञानरूपाणि
प्रत्याययितेसत्तत्रापि योजनीयः एतत्सर्वं पक्षवादं सर्वं प्रोक्तं निगमय।
तिनदिति यदेतदुक्तं तस्मादेवकलापाडम्बरव्यापीति चिद्रूपत्वेनाचिद्रूप-
त्वेन च व्यतिरिक्तस्यात्मनो व्यतिरिक्तोपधर्मज्ञानानाश्चैव युज्यते चिद्रूपत्वे
नित्यव्यापकस्वभावस्य तेनाहृपेण न काश्चित्संयोगापि परिणाम्युपपन्नतः।
किमर्थीयधर्मिधर्मिभावः चिद्रूपस्यैव च विषयव्यवस्थास्यान्तत्वेकिमत्वेन
चिद्रूपेणाचिद्रूपेणवायधर्मान्परिकल्पितेनेतिज्ञानक्रियायोगादित्यत्र
हेतौ ज्ञानयोगादित्यमोघज्ञानस्य स्वरूपेण संभावात् तत्सर्वं यस्य चा-
त्मनास्तिहेवपि स्वरूपविपरीतस्यायनत्वादित्युक्तद्वारेणाच यमितस्वरू-
पवायनादाश्रयासिद्धेरिति ॥२२॥ चिद्रूपमचिद्रूपं वा ज्ञानेनाभ्युद्ध-
कदोषात् चिदचिद्रूपेतमविप्रतीत्यर्थं कस्मात्त्वादिपदेत्पूर्वपक्षवा-
दीहृष्टणायस्ते ब्रेणाह अपार्थस्यपयासपंपनरतिस्रश्चार्थं संक्षेपेणटीका-
कारैर्व्याचक्षेत्सा व्याख्यायमपीतिस्मय कथ्या तिप्रकृतिपुरुषयोर्विवेकेन
संख्यानेनचपरिणामेनतत्त्वभेदानां संख्या तदपि हृत्पकृताग्रस्यः सां-
ख्यः तत्र बुद्धितत्वस्य वृत्तिज्ञानं क्रमम् वर्तिनेवृत्तिः परिणामविशेषः
काचित् एवं वृत्तिरिति रोदयत[illegible]परिणामो यः स्थिराकारतयाभाति स्ववर्णस्येव ×काञ्चित्परिणामः कायु भस्ववत्सकार्यपरिणामउच्यते यस्त्वतिरोदयत्वयमं ××
कुण्डलता [illegible] नोयः स्थिराकारतयाभाति स्ववर्ण।
[illegible] यस्त्वतिरोदयत्ताध्याकारत्वेनगच्छति बुध्यतइतियथासवृ-
त्तिपरिणामः तथाहि वर्तितेनत्वस्यैवतत्वेपतिवृत्तिरुच्यते एवं वेदवेति चिज्ज्ञा-
गहारेणनित्यत्वादिहृषणम् जडभागादिशांविषयव्यवस्थानायोगायति
अश्रेतिपरसम्भावनोद्योतयति बुद्धिः कर्त्री अर्थस्यनीलादेस्तस्य वेपिद्रू-
पंप्रतिबिम्बात्मकं येन प्रकारेण स्वच्छतात्मनासत्वातिशयहृतेन प-
रेधारयति तेनैवस्वच्छताप्रकारेणासुनः पुरुषस्यसंबोधिचैतन्यं प्रति-
बिम्बात्मनाधत्ते अन्तर्वहिस्त्वसर्वतः स्वच्छत्वादितिसंग्राह्योक्तिः संभा-
व्यते तत्रापिहृषणमाह एवं चैतत्प्रतिबिम्बेन संविद्रूपाजातान्यका-
पाप्रतिबिम्बेनेवजले प्रकाशरूपम् [illegible]
[illegible] एवं बुद्धिवृत्तिर्ष्विद्रू-
पज्ञानात्मिका ततश्च पूर्वोक्तनित्यत्वाव्यापित्वादिदोषः संग्राह्येद-
र्शनाचितदोषान्तरयोगाच्चेत्याशयपोषः स्वज्ञानान्तरकारणे अश्रयतत्य

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ वि॰ वि॰
५२

तिविशेषोऽपि न तद्रूपापत्तिः अग्निप्रतिबिम्बेऽपि दर्पणस्य दाहकत्वादेः तर्हि
मातुर्हि विशेषं चिन्तयति बिम्बहृदयप्रमाणोऽपि जडे वेद्यत्व एव दोषो विषयव्यवस्था
ततः कथमिति सूत्रार्थः स्वेदं र्थ्यस्यादिना चैतन्यमित्यन्वेन यदुक्तं तज्ज्ञा।
नस्य स्वरूपमिति प्रकारेण न चावलेन न लब्धं वृत्तौ स्पष्टयति ज्ञाने बुद्धिरिति
नन्वैवेशेषिकादेर्यपि बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरं मन्यते न तत्को।
स्यवादस्य पूर्ववादाद्विशेषः संविन्स्वभावे वात्मनि उपगते किमन्येन।
सं ज्ञानेनापं उपगते न बुद्धिपर्येवा ज्ञाने किमन्येनात्मना कार्यमित्याशंक्य
आह सांख्यस्येति वैशेषिकादिदर्शितज्ञानमात्मनो धर्मः इह तु ततोऽपि
भेदः स्येकमंशं काणितस्तत्स्वरूपस्वभावसंविदात्म प्रकाशाद्वितीयाज्जडप्र
धानविकारबुद्धिस्वभाव वा जडज्ञानेन ततः प्रकाशरूपमिति तृतीये।
तितात्पर्यार्थः अहंकारवर्णादात्मनेनोपचर्यमाणाया बुद्धे [illegible] सार्थेन तव
पदम् मात्रग्रहणेन तस्य धर्मान्तरयोगं निराकरोति तथाहि धर्मा[illegible] धर्मो ॐ
पपन्नस्वरूप मिलितोऽपि कथं चिन्नादात्म्य[illegible] विशेषमानित्यतामाया न्नितत
त्तदभावपरमार्थतो नित्यात्मसंवेदनशक्तिलक्षणः नन्वेसांख्यतोपिसं
वेदनेलक्षणात्मस्याशंक्याह ननु तस्य दर्शनस्य भेदमाह अन्तःसंवि
मिति स्वप्रकाशमात्ररूपमेवात्मतत्त्वं सांख्यानां न स्वप्रकाश
वेनात्मसंविदवायानीलादिप्रकाशत्वेन च बहिर्मुखत्वेन चेकस्यात्मनो हि
संविदेनोपपन्ना स्वपरयोरेकत्वापत्तिप्रसंगात् न च साधुज्यते वा ग्रस्यार्थस्य
सा ग्राहकाद्विच्छेदेनावभासादिति ग्राहकोऽन्तःसंविदेव अत एव वास्य न ग्राह्य
त्वायोगात्तेन तत्कल्पकस्यतयापरं किंचन चकास्ति तत्कल्पकस्य ताप्रति
भास हतुगुणाभावप्रयातेभावाभ्यां धर्मधर्मिभाव विशेषणविशेष्य
भावोपपद्येनोपपद्येयभावादिर्व्यवहारः तथा च पटोऽयं शुक्ल इति पटाभास।
शुक्लाभासयोर्वहिर्मुखावलंबदन्ताग्राह्यभावे न स्थितयोः पटाभासोपर
क्तः शुक्लाभासा विपर्ययो वा भवतीति युज्यते तेन तद्गुणभूतो विशेषण
म् अन्योऽपर्यायरूपत्वात् अन्तः स्वरूपव्यतिरिक्तस्वरूपपर्ये सामान्यतावरंजनीयरू
पं विशिष्टलक्षणं येनेति प्रधानभूतस्तु विशेष्यः अन्येनोपधेयं विशेषणेना
परंजनीयं रूपमस्येति एवं च विशेषणविशेष्यभावसंबन्धेन योव्यवहारः स आत्म
नि नोपपद्यते इति नाशोकस्य चिद्धर्मोऽनापि तत्स्य कश्चिद्धर्म इति ज्ञानेनामयया।
पि बुद्धिरूपेण तथापि नात्मनो धर्म इति नैयायिका[illegible]तो भेदः नन्वेवं स एव शुद्ध। हि॰
बोधस्व किमन्येन ज्ञानेनेति शंकित्वाह ज्ञानेनेति निसर्गिकस्वभावः प्रकाशस्तेन
ववबाधायद्यर्थानाम प्रकाशः स्यान्न तस्य स्वरूपस्वलक्षणमात्रेणाप्यन्तर्तापिकरूप

नि

त्वात्सदा सर्वस्यावभासनेकस्यचिद्वा कदाचिदप्यनवभासनेभेदे हि सर्वज्ञत्वमज्ञे
त्वज्ञत्वं च न स्यात् तस्माद्घटसंवेदनमितिघटाभासोदयो पटसंवेदनमितितदाभास
प्रत्ययेघटाभासोदये च भवति न च घटपटाभाससंभेदश्चिन्मात्ररूपेपुरुषः स
ह्येतेन च संवेदनं विषयस्य स्वरूपं जडाजडयोः रूपयोर्विरोधात् सर्वस्वात्वेन्ता
प:४ ज्ञाताप्रसंगाच्च तदिदं विषय प्रकाशनेऽनियतप्रकाशनेन तत्पुरुषः नापि तन्नी
लादीति पुरुषस्य प्रकाशरूपस्य छायायां प्रतिभाति यातम् न च संवेदने साक्षाद्दे
व विषयोच्छायामर्पयत्यन्यथा ह्यभावप्रसंगात् नापीन्द्रियेषु करणेषु इव सर्वज्ञति
प्रत्ययप्रसंगेनालोचनासम्भवापत्तेः यथैव पश्यामि स एव स्मरामीत्यादावनुसं
न्धानाभावप्रसंगाद्बाह्येन्द्रियव्यापारस्य प्रसंकल्पस्मरणा तदयप्रसंगाच्च पं
तत्कथं चन न वक्तव्यं नेरस्य पुरुषस्य छायासंक्रामति न चास्मिन्नान्तर्हिते विषयप्रति
बिम्बेऽपि नरपि विषयस्याप्रकाशात्वापत्तेरिति यदेव तद्भावान्तर्वैचेतनं विषया
त्मको भवच्छायाग्रहणासमर्थं तत एव सत्वप्रधानं बुद्धिशब्दवाच्यमत्र संधान
कारित्वादेकं तस्याज्ञानामीत्येवं नाजिह्वा प्रयत्नापक्रमाविषयालोचनश री
रानिश्चिनोमीत्यवसानात्पूर्वापरीभूतान्तावद्विषयाध्यवसायफले केचित्प्रका
तद्भासि परामर्शमनिरोदयती क्रियात्मा विशिष्टा परिणामपरस्परात्मना ख्याय
निर्वर्तते तत्प्रावस्थानमुच्यते काष्ठस्याहि भस्मान तृतीः काष्ठपरामर्श इत्यतिरो
धानात् नाप्येकपवत्वणोवृत्तिः तत्र हि क्रमस्यास्य वर्तनेऽतिको विभागः तद
नेकपर्वत्वतोपर्षपरामर्शमनिरोदयफलवलनेकल्पितविचित्रमर्यादः।
क्रियात्मापरिणामो वृत्तिः चैत्रो गच्छतीतिवत् सा च वृत्तिर्विषयस्याध्यवसाय
व॰ पर्युषितत्रूपाणुरुषच्छायावेलनप्रकाशरूपतामापन्नातात्ज्ञानमुच्यत इति।
पिंडार्थः तदेतदाह ज्ञानं पुनरित्यादिना पुनः शब्दः पुरुषाद्विशेषद्योतकः सतत
भूषं मिति प्रवहद्रूपेणाविच्छिन्ने निद्रादावपिह्यप्रत्ययरूप... ...पुरुषवः
पातंजलिप्रभृतयः प्रवोध्यप्रत्ययमर्शात्स्वमस्वाप्समित्यादस्मत्ययविशेष
एव निद्रेत्याद्दितिरूपयन्तः एवंदेशकालादियोगेन स्मर्यमाणतया वर्तमा
नेदेशकालादियोगेनानुभूयमानतया तद्वद्योगेन प्रत्यभिज्ञायमानत।
यावर्तमान भविष्यद्योगेन संभाव्यमानतया भूतस्य वर्तमानस्य वा भविष्य।
योगेन यदि वा केवलं भविष्ययोगेनोत्प्रेक्ष्यमानतया तत्रापि स्फुटास्फुटादि
नस्या तयाध्याभासांविवेकेन प्रमा नतादिसाहित्येन चेत्यादिनावैचित्र्यसहस्रस
म्भेदेनविविचित्रयेऽध्याभासात्रत एव गुणवाचिना तच्छब्देन प्रकारयोगाहिकल्के नकर्मधारयेणवा तत्त्वश्च
दे नव्यपदिष्टाच्च घटपटादीनां वाह्यानां सर्वेषांपितत्राभासभेदाः प्रतिविम्बविशे
षास्तेषामुदयलयौ व्यक्तिविलयौ नित्यं विधत्ते यस्मिन्नत एवान्यः शिवद्धि।
त्वाद्यतिरिक्तो वा स इति चिन्तनादन्योयोविषयैर्नीलादिभिस्तयातन्त्रुत्व

ई॰
म॰प्र॰
ज्ञवि-नी-
धर

नातदन्वयव्यतिरेकानुविधानेन तत्तो हेतोर्यदायत्तं ज्ञानेन तस्य नचितो नाप्यर्थ
स्य किं तर्हि बुद्धिवृत्तस्य एव एषा मिज्ञानामिति निश्चिनोमीत्येवं मूत्रतः पूर्वापरीभू
तावयवो व्यापारः क्रिया तत्स्वभावत्वेन हेतुना वृत्तिर्वर्तनमित्यनया भाषया सो
स्वेदर्शिते वृत्तयः पंचतय्यः प्रमाणविपर्ययेति स्वालक्षण्ये वृत्तिस्तय स्यात्या
दिषु स्थानेषु न तु तदन्तःसारेणो हेतुनापि वृत्तिस्यन्येन भाव्यमिति बुद्धिर्ज्ञान
मिति कथं सामानाधिकरण्येन निर्देशः अत्राह केवलमिति बुद्धेर्ह्यतिबोध।
ने संवेदने दर्शनमिति हि अपास्तत्यासमाकृष्टा याः शाह्वानलसन्निधिनाश्च।
उर्वलायाश्चव्यवयवप्रसिद्धेः शाह्वानलीनैव क्रियाभासते तत्तस्या जडसंवेद
त्यै नात्मके तज्ज्ञानमिति या शंकाते सामानाधिकरण्येन तु बुद्धिशब्दस्यावयवप्रसि
द्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीं वाधित्वा न्यायेन तस्य कावयवस्य सामान्य
प्रसिद्धौ जडरूपार्थाभिधायिनः समानाधिकरणं ज्ञानेन जडरूपस्तकं भवति
इति वृत्तिवृत्तिमतोश्चक्रिकारणादवत्समवायश्च यः प्रशंका सामानाधिकर
ण्येनाव्यतिरेकपर्यवसायिना निराकृता भवति सामानाधिकरण्ये च समु
दायप्रसिद्धिमण्णेबलयहोयतां शंकां परा करोति यद्यातं व्यतिरेक उ
मपि प्रतिपादयेदित्याह अत एव चेति अभेदोयः प्रतिपादितस्सात्ते व एव म
तो वाधनाशंकाशास्यतीत्येवकारः समवायप्रसिद्धाचेति चकारः वृ
त्तितद्वतो रभेदप्रतिपादकता सामानाधिकरण्येनो वाधनाशंकानिरस्तेति
व्याख्यानमज्ञानेन दर्शमतम् तत्र पूर्वापरीभूतानो ज्ञानेनोफलमेकम
वलोक्य वृत्येकत्वमर्यादाकल्प्यते ग्रामप्राप्तिफलेन गमनमर्यादादृष्टेः इ
ह तु ज्ञानरूपायाः क्रियायाः किं फलमाह तस्याश्चेति च पूर्वपक्षाशंका सू शंका
चयति तस्याः सत्त्वाद्यात्माभोग्याः सोपि गमक्रियायाः फलत्वं ग्रामः फ
लत्वं ग्रामः फलभूतः न तु सत्वं भागइतितदाद्यन्यदिभागात्स्येयो स्या
स्यात् अतीन्याह त्रिगुणायानतु सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि यस्याः स्वरूपं तत्स
स्वभाव एव कस्मात्फलम् इत्याशंकास्वकोपि पाहुः अत्रोत्तरमाह यस्
टा चैतन्यं यतः प्रकाशस्वभावः संवलनतु प्रकाशमितियाद्भः नतु नीलादेर क४
पि चैत्यस्या स्वात्मन्दीयापि सत्त्वांशस्तस्य कर्मात्मभवति उच्यते तत्त्व तु
दिति रजस्तमोभ्यामनभिभूतत्वेन स्वच्छत्वाद्दत एव प्रत्याकृतं हि चि।
स्यु४ त्तसत्त्वमित्यक्रमम् तत्र परप्रकाशात्मा चेतस्त्वभागोगुणाय देव विमेक
स्मान्न च का स्यात् सत्त्वस्य वचाण्ययोगो निरूपिते गुणद्वयमन्यत्किमर्थ
स्यादन्याशंका द्वयमपि पादेनैव व्याति तेन परिहरति रजस्तमोभागाभ्यामि
तिसत्त्वं प्रकाशरूपेण निर्मलं नभः प्रवेसर्वतोजलदपटलेनेवावरणात्मना
तमसा समावृते चास्मिन् तत्र च माहतस्यानीयं प्रवृत्तिस्वभावं रजः ।

क्रियात्मकतया क्रमेणात्मोजलदमपसारयतितमपसारयति अतस्त्व
मविशेषेणापरप्रकाशात्मापि भवन्नसौ सत्त्वभागः क्रमेणानीलादेर्वाह्य
स्य सुखादेश्चान्तरस्य प्रकाशरूपो जायत इत्युक्तं शुक्लश्चैतेन गुणोपयोगः
नत्वप्रकाशरूपेणास्यासौ सत्त्वभागो बाह्यालोकस्थानीयो जड एवतेदृक्कथं
कारं निराकांक्षीभवेयेन पार्यन्तिकफलत्वमस्योक्तं किं च नीलप्रकाश
रूपः सुखप्रकाशात्मा वा यः सत्त्वभागः स नीलसुखप्रतिबिम्बोपरक्तो
ज्ञानात्मिका च वृत्तिः क्रियासैव कथं फलं स्यात् उच्यते आत्मनः संविद्
रूपस्य तस्मिन्नवच्छेद्यतः सम्यक्स्थाने प्रतिबिम्बेन विश्रान्तिस्ततः संवेद्यमान
तां प्रतिपद्यते न तु केनाप्यन्येन तस्य संवेद्यत्वं हि बुद्धितत्त्वान्तरमस्ति न च पुरुषा
पेक्षया संवेद्यमानतापि तत्रानवस्थाने नीलादेरपि तथैव स्यात् स्वितयले बुद्धितत्त्व
कल्पनायामेतत्स्याह प्रकाशमानतैव संवेद्यता नापरा काचित् अपितु संवि
च्छायया नुग्रहात्प्रकाशरूढितः स्वनिर्भासस्य सत्त्वभागेन प्रकाशान्त
रमपेक्षते इत्येषैव संवेद्यता एतदुक्तं भवति सर्वतः स्वच्छात्मनि बुद्धिसत्त्वे
विषयप्रतिबिम्बभागो ज्ञानक्रियासंविच्छायाभासस्तत्फलम् यदुक्तं फ
लमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति न चात्मच्छायावशाद्विषय एव
प्रकाशमानतास्तु किमन्तरालकल्पितेन बुद्धितत्त्वेन लोके च विषय एव
प्रकट इति व्यवहारः तथा च जैमिनीया अर्थदृष्टतामेव फलं मन्यन्ते अत्रा
ह यदि विषय एव प्रकटतेत्यपैति तत्तदा स विषयस्तादृशो ज्ञातः स्वकर्मक
स्यात् न हि कारणापन्नत्वे रूपं कारणमेव प्रतिनियतं भवति एवं हि क्रमका
रमेव प्रतिकर्म क्रमो भवेत् अन्यथा त्वप्रसङ्गः नन्वयथा हि त्वकस्यचित्सा मा
न्तरापेक्षाबुद्धिजातेन च सर्वान्प्रमातृन्प्रति भाति अपि तु तमेव तत्राप्रकटता
यदात्मगतभावनात्मकक्रियासन्निपाताज्ज्ञाता तमेव प्रति भविष्यतीति
आशंक्याह प्रकाशसंज्ञकेति हि त्वेह ज्ञातेन प्रकाशस्वभावमपि तत्तस्मा मा
न्यज्ञानपुरःसरं हि तद्गणज्ञातानीह दृश्यैरिति इति ज्ञातेनैभवितव्यम् ततश्चात
त्र हितौ न्य[illegible]ता विवनतत्मा मान्यज्ञातेनोत्पन्नावपि अपेक्षाबुद्धेर्निमित्तत्वेन च सा
प्रमात[illegible]न्तरे सम्भवति एकार्थसमवायाये तेज्ञानयोः कार्यकारणभावः इ
ह तु प्रकटता चे[illegible]ज्ञाता न ज्ञा[illegible]स्यदपेक्ष्यमस्ति तत्रापि ज्ञेयाया प्रकटतान्तरान
वस्थाप्रसङ्गात् तस्माद्विषयः प्रकट इति बुद्धितत्त्वप्रतिबिम्बितस्य विषयस्य
संविच्छ्रतिबिम्बमेलनमेवेदमुच्यते न तु वाह्यस्य प्रकटता कश्चिद्धर्मः न तु
मा भूद्विषयनिष्ठा प्रकटता आत्मनिष्ठैव भविष्यति मम प्रकटो घट इति
तन्मुपमेहारदर्शनान्न किं बुद्धितत्त्वेन उच्यते आत्मा संविन्मात्रस्वभावः
साक्षाद्द्रष्टा केवलं तस्य विषयप्रकटता नाम यत्संविदो पिकं तज्ज्ञानेनेक

ई॰ वि॰
प्र॰ ज्ञा॰
वृ॰
५५

यं स्वरूपं स्यात् कथं तर्ह्यसौ विषयबोधे इष्टा साक्षी चेत्याह तु ह्यवेवसत्या
म् नन्वसम्भूतत्वचिदात्मनि तु सिद्धे अपि के किंचन विकाराद्यायि प्रकटात्म
के फले स एव तन्न भविष्यति आह निर्विकार एवासौ यदि नीलप्रकाशस्तर्हि
नीलस्यैव बिम्बस्यासौ तथा स्यात्प्रकाश एव हि नीलप्रकाशः पीतप्रका
शस्त्यायातम् अत एवेति यस्मान्न विषये प्रकटतालक्षणो भोगो विश्रांतो
नाप्यात्मनि अपितु विषयात्मनो भोगा योगव्यवहारः ततस्त्वयं बुद्धि
प्रयत्नत्वेन तस्य यतो नैर्मल्यं प्र[illegible]पसारणाद्धि स्वतानेदयत्तमे भागस्य नन्त
नीलादाकिवानपसारणी[illegible]यत्वेन ततो हेतोस्तन्मयी सत्यात्मनो विषयस्य
च संवेदिनी रूपच्छायां संवेदननीलमयतामनुकरोति तदाकारधारिता
याभासते नीलरक्तपटमध्यगतस्फटिकवत्स्वच्छत्वात्ततो हेतोस्तत्प्रतिबिम्ब आत्म
विषयप्रतिबिम्बयुतो युज्यते ततो विषयबोधस्वभावो भोगः सिध्यति स हि
ग्राह्यस्य च ग्राहकस्य च यो मेलनात्मा सम्बन्धस्तद्रूप एवेत्यर्थः तेन नान्यदस्य रू
पमित्याशयः ननु बुद्धौ यदि हि यः प्रतिबिम्बयोग आत्मनो विषयस्य च कथ
भोक्तृभोग्यरूपव्यवहारस्तत्राशंक्याह सा चेति सा भोगोत्पत्तिः भोक्तृभोग्य
भावे आत्मा भोक्ता विषयो भोग्य इति व्यवहारे हेतुः हि यस्मात्तयोरात्मवि
षययोर्भोक्तृभोग्यतायोग्ययोर्बुद्धितत्वे संबन्धो यावत्तति परस्परं रूपमे
लनात्मा वा स एव हृदयस्येनार्थः स एव भोक्तृभोग्यभावः ननु संवित्प्र
काशात्मके तत्र चेद्विषयप्रतिबिम्बपतितं जातो विषयप्रकाशतात्व्यवहा
रः किमनेनात्मप्रतिबिम्बकल्पनेनेत्याशंक्यावारयति विषयोपरागवदि
ति स हि सत्वप्रकाशो वाद्यालोककल्पो जडश्च स्तन्म बोधावेशेनेति बोधसं
सर्गात् ननु यथा तद्वुलानामयमेव पाके कर्मभावो यो विक्लित्तिलक्षणः
विशेषः तथैव विषयस्यापि बुध्यमानतायां केन चिद्विशेषेणाभाव्यम् सैव प्र
कटता भविष्यति स वेदेवं यदि निर्वर्त्यविकार्य एव कर्मणि स्यातां अस्ति त्व
न्यदपि प्राप्यं कर्म यत्र तत्कारकैकर्मसंसर्गापि केन कश्चिद्विशेषः ग्रामं गच्छ
तिवत्तदाह नहीति बोधसंसर्गित्वाच्च बोधावेशो यमेवोच्यते यो बोद्धात्र रू
पेणात्पुरुषो विषयस्य संसर्गः अत एवेति सांख्यस्य यदेतद्दृष्टिसृष्ट्यारभ्य पूर्वोक्तम
पयोगि प्रमेयं बुद्धितत्वसद्भावे हेतुत्वेनोपजीवति यत आत्मा निर्विकारो न च ता
दृगसौ विषयप्रकाशः विषयस्य च न प्रकटता नैसर्गिकी उपपन्ना न चात्मसन्नि
धानतो नापीन्द्रियसन्निधानमात्रात्ततो बुद्धिसंज्ञकं स्वतन्त्रम् एवं तत्त्वैकरूपेण
त्वात्मनो यथैव वैशेषिकवन्नापि विषयस्य जैमिनीयवन्नेन्द्रियाणां वा हेतुत्व
वत् इतीयती सांख्यस्य सा प्रमेयगतिः वृत्तौ च्छायाग्राहेन स्वच्छरूपग्रहे तत्पर्या
यं व्याख्यातं अतस्तु भयरच्छायाद्वारेणादसौ बुद्धिरर्थस्य प्रकाशस्तत्फलपर्य

स॰

नोपि गमकत्वर्थः नन्वेवं बुद्धितत्वे निर्मले सदा स्थितं तत्र तदभयप्रतिबिम्बपाति
१४ स्वेदेवेति तावता तावत्स्यमाराध्यं बंधनोकस्यचित् नहि शिशिरमाकृतपिलीभू
तशीतलत्वमहाहिहिमानीशकलकप्रतिबिम्बि[…]स्त्रेत्रः शीतव्यथामनुभवेत् न
नापितनुषारशकलकमुपचरितो पिबंधः स्यात् यद्युपचरितान्यो भेवतत्वविवि
क्तित्वैवेत्रोपपन्नेविवेकः नचबुद्धिगृहीतुभोगफलत्याप[…]चरतितमाहकृतत्वतीयो
स्तीत्यत्तीत्याह अहंकारमतत्वमिति करोतिक्रियासामान्येअहंकरोमीति
जानामिभुंजे वेत्यर्थः तथाह्यात्मा बुध्यतेत्यपेक्षाविषये भुंक्तेइति तत्सुखदुः
खसाधनविषये यो व्यवहारः प्रतीतिः प्रत्यवमर्शस्तत्तद्रूपावृत्तिर्वर्तते व्यापारो
स्यतत्वबोद्धरि अभोक्तरि च नितरामसिकथमहंकारएवं व्यवहरेत आह उप।
कारकत्वेवाधः भोगे च बुद्धिगते यत आत्मनस्तेनैव समध्यारोप्य व्यवहरतितत्प
कारकत्वेतत्रास्य कथं उच्यते तत्सन्निधौ यतो बाध्यो ज्ञानभोगौ भयात्मतां विम।
कोवृद्धौसिध्यति नत्वपरिणामधर्मतालक्षणा क्रियामात्मनो भूदात्मनोवास्तवी भो
कृतापितत्त्व किंनपारमार्थिकी ओमित्याह नत्वात्मन इति चिन्मात्रत्वेनविषयो
पभोक्तृता नच तद्विक्रि[…]स्वरूपमवचितमितिसूक्तं विस्तरतः नन्वहंकारेणा।
वमात्माभोक्तृत्वेनाभोक्तैवसद्व्यवह्रियताम् व्यवह्रियमाणस्यतत्कथमसौभो
गोभवेत् उपचारेहिनोपचार्यस्यस्वात्मनि विशेषः कश्चित् अपितूपचरितेनैव
तथाभूतत्वबुद्धिशाद् विशेषप्रतिलम्भात्माव्यवहारः अन्यथानतत्प्रमातृभेदेन
युगपदुपचर्यमाणाग्निजलादिविरुद्धाभावभेदितवद्धर्माणां व्यक्तौ नवत्वविरुद्ध
रूपत्वमेकत्रापि नाप्रतिपद्यते तदेतत्परिहरति अहंकारव्यवहार्यात्मनाइति
केनैतदुक्तं चिद्रूपताधिकः कश्चित्तदस्य भोग इति बुद्धिर्वोपहियदात्मन्यवि
शिष्टतयाहंकारोव्यवहरतिमत्यवायं भोगः चित्यति बिम्बयोगितिविषयप्रति
बिम्बवती च बुद्धिर्तत्वेहमिदं जानामीति चेतनाचेतनप्रतिबिम्बद्वयमेलनाव्य
वहारकारिणाहंकारमतत्वेन योभिमानोजनितः सएव बुद्धितत्वात् द्रूपत्वाध्यव।
सायगोचरीकृततत्तद्धर्मप्रतिबिम्बितवेनसमहंकाराश्रयतालक्षणः संयोगे
भजमानश्चित्तत्वस्य चित्प्रतिबिम्बादनध्यवसितभेदत्वेनभोगइत्युच्यते कारणा
दादिदर्शनेपिहिज्ञानात्मकोगुणआत्मनोन्यः कथंतस्यभोगः समवायादिति
चेत्समवेयमात्रेणहि भोगरूपतायो कारणमित्युक्तंभवति इहापि च दर्शितः
सम्बन्धश्चित्तत्वादनध्यवसितभेदस्य चित्प्रति विषयप्रतिबिम्बेनसहाहंकारमे बिम्बस्य
लितस्यतत्त्वैवबुद्ध्याध्यवसितस्यपकृष्ट्याश्रयत्वलक्षणःसंयोगइति संसर्गमा
त्रप्रभावितत्वेभोगव्यवहारः सर्वत्र संसर्गश्चाभिलक्षणः संयोगोवासमवायो
वाभिमानेननानावान्तरेणायदिवा तथाभूतस्य संयोगस्य पूर्वपूर्वप्रलयमहा
मलयेष्वपिप्रागभावानावधार्यतइत्यनादिः संयोगो भवन्समवायान्नविशिष्ट।

६
प्र॰ज्ञा॰
वि॰वि॰
४५

घतेबुद्धितत्त्वस्यचसर्वेयेधर्माः यस्मिन्धर्मिणोऽस्य यः स्वस्वं पः संयोग इतिवाता।
दात्म्यमितिवासमवाय इतिवोच्यताम् वस्तुनिलब्धे हि संज्ञासचक्रियासु चको
भिनिवेशास्तत्रचिन्ताकाराणाम् यस्मिन्नेवचबुद्धिप्रदेशेचितत्त्वप्रतिबिम्बयो।
गाश्चिदविशिष्टता तेनैवनीलप्रतिबिम्बयोग इत्याधाराधेयभावाद्यपकस्मिरि
भंगासमवायतापृच्छ्यताम् कोविशेषः सर्वथातावत्सर्वदर्शनेषुसंसर्गमात्रएवा
येमग्गिणव्यवहारः यदाह परोपाधौसर्वार्थीर्व्यावहारिकी अयथार्थेतिव्यवहारे
तेदृतत्सर्वमनवक्लृप्तिर्येनतेकेनवाप्राहेनाहसंयोगात्समवायाद्वेति अर्हकरो
मिज्ञानामिद्र्व्येवम् तेनरूपेणाहंकमतत्वस्यथाहुमिमामत्यायाव्यवहरणेयोव्य
वहरणोज्ञानाभिधानलक्षणेयोगएवात्मास्वरूपंयस्यबुद्धिर्वायस्यबुद्धिसंक्रा
न्तस्यविषयप्रतिबिम्बचित्प्रतिबिम्बमेलनस्यतस्याचिद्रूपाणांपुरुषाणांतह
योभेदाध्यवसायाभावः प्रकाशाता येनबलेनचतावन्मात्रमहंकोकल्पविश्र चं
मितमयोगएवइति अभेदाध्यवसायेप[illegible]वस्यपुरुषस्यभोगइत्युच्यतेसंयो।
गादस्तुसमवायाद्वेतिकिमनेनेतिपतच्छेषस्मविवचनेनसंवादयति तथाच
तिसत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययविशेषोभोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमा
त्पुरुषज्ञानमितिसूत्रम् तस्यार्थः सत्त्वंयद्बुद्धिशब्दवाच्यंयः पुरुषस्तयोर्जडचि
द्रूपतयानीलमहत्पलमितिवदन्योन्यमभिन्नकल्पयोपिशयेननान्योन्यापराम
ष्टत्वेसंकरमसहमानयोरपियः प्रत्ययेबौद्धेध्यवसायेअविशेषोभेदा
नध्यवसायेनाभेदाध्यवसायविश्रान्तेनव्यवह्रियमाणःसैकंतस्यएवभोगः स
एवबुद्धिवर्त्यपिभवन्भोक्तरिपुरुषेचिद्रूपत्वादुचितइतिपरार्थउच्यते तत्त्वेस्य
वविषयपक्षेसंसर्गबलप्रभावितोभोगः किंवेषसंसर्गोनादिः कथंविच्छेदोतोथ
नमोक्षावकाशोऽभवदित्याशंक्याह यदात्विति प्रधानेनावष्टम्भादानकारणं।
महदादिकार्यात्मनापरिणामेतत्त्वचास्यजडत्वेहस्वाबात्मनाचयज्ञेगएवंभो
गएवापवर्गस्तत्सहकारिकारणानिचगुणानामत्यानंभोगयोगएवमतुचितेज।
डत्वाद्विरूप्योगएवयोरेकत्रविरुद्धत्वादित्यन्तदेवचिद्रूपत्वंप्रतियोगएवसमुचि
तं[illegible] तत्त्वचिद्रूपंभोगवैचित्र्योपलम्भादनेकं यदाहजन्ममरण
करणानांप्रतिनियमादिति नचास्यभोगस्यैनमेवभोक्तारंप्रतिभोगएवेतिप्रति
यमनियानमस्तितत्सर्वान्प्रतितद्भोगएवम् भोक्तृतावेषांस्वप्रतिबिम्बार्पणे
नबुद्धिप्रवृत्तिमसमस्तप्रपंचावभासनेस प्रपंचेबुद्धितत्त्वसंकीर्णोपिसंयोग
महिम्नाचितत्त्वेनपरमार्थेनानसंकीर्णः तत्संकीर्णतायावच्छिन्नप्रतिबिम्ब
वलान्निर्भासेतेतावत्संसारः यदापुनरसंकीर्णतातदाविवेकज्ञानमेतज्ज्ञा
नम् नसंकीर्णासंकीर्णरूपवृत्तिविवेकदर्शनमस्तितत्रयस्यसमक्षीयतेयथाह
स्त्रापिप्रहाणे तथापीति अ[illegible]पगमव्यवादोयेनसोपपत्तिकस्तस्यार्थः अतएव

वेतिस्वेच्छयाऽपि कायोऽतर्कं यत्कृतं तेनाऽप्रवादस्या प्रमाण्यापेतं तच्चानेन
न प्रतिबिम्बवादेऽयमुपपद्यते अत एव नादरोऽपि येन तु अत एव सिद्धायां टीकायां कृत ज
स्वबुद्धिप्रतिबिम्बवादस्यानुपपत्तिं बहुधा वादर्शयंस्तथापीति हि तत्रिग्रन्था
ध्यस्याकूटं स्फुटयति न चेति स्वच्छमपि रूपिक स्वच्छमपेक्ष्य स्वच्छेनापि
कस्वच्छस्य प्रतिबिम्बं स्वीकरोतीति क्षितं तडागजलमिव स्फटिकमणिः तथा च बु
द्धितत्त्वं प्रकृष्टापेक्षया तथा ह्यालोकोऽपि बुद्धिप्रकाशमपेक्ष्य स्वच्छः तथा
सोऽपि प्रकृष्टप्रकाशमपेक्ष्य प्रकृष्टप्रकाशो हि सर्वतः स्वच्छतरस्यानन्याये।
त्वेनादेव संविद्रूपत्वे यतः यथा यथा हि स्फुटीभवता तथा तथा स्वच्छताभा
वः एवमधिकस्वच्छेन प्रतिबिम्बं स्वीक्रियते अस्वच्छस्येति प्रतिबिम्बस्वी
करणाय कारणं तर्हि तत्त्वमिहास्वच्छत्वमिति कारणाविरुद्धोपलब्धिः ए
वं च वदतष्टीकाकारस्यायमाशयः सौगत एव सौख्यमते हृषयन्नत्र एतत्स्या
वकाशादास्यति सर्वतः स्वच्छे चिद्रूपे विश्वं प्रतिबिम्बितमर्हतीति सौगतस्या
पि च संविदि विश्वं वेद्यं प्रतिबिम्बमर्पयति न तु संवेद्यं संविदिति स्वपक्षसिद्धि
राशयो विपरीतवर्तित एव अयं परो मन्यते न स्वच्छत्वेनामपारिभाषिकं किंच
न यदेव चान्यप्रतिबिम्बग्रहणसमर्थं तदेव स्वच्छं बुद्धितत्त्वं च स्वस्यातिवि।
म्बग्रहीतुं समर्थमेव तदपि किं न स्वच्छमिति चेदाह समानधर्मणो ये वेति
इति हि प्रतिबिम्बग्रहणे नियमो दृष्टः तथा हि दर्पणस्य पार्थिवरूपत्वादिना प्र।
तिबिम्बति अपि तु रूपस्यैव स्थानमात्रम् निर्मलेऽच स्वविजातीयरूपे सजाती
याभावे स्वाकलुषिते निविडसंहनने रूपमुपलभ्यं यदा भवति तदा प्रतिबि
म्बयोगः वायुरजो रूपान्तरेऽविजातीये निविडस्यगुरुत्वादिना सजाती
याभावेः कलुषितेन तस्मिन्रूपेण भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगमेहे।
प्रतिबिम्बार्पकाऽपेक्षयाऽयस्य स्वच्छता सा धर्मस्तत्प्रतिबिम्बात्मकगुणा।
विशेषविशिष्टः स एव प्रतिबिम्बं गृह्णाति एवं स्वच्छत्वेन गुणेन समानेन विशेषरूप
ताऽयोग्यत्वमापादितमित्यपृथग्भावोपमेहरिष्यति एवं समानगुणपवेति न
था हि पार्थिवे भस्मि कूटे हिमे वज्ररत्नादिमये दर्पणे आप्ये निस्तरंगजला
शये तैजसे चन्द्रगोलकान्तर्वर्तिदृष्टिमण्डले रूपाख्यगुणात्मना त्रिवेष्टा
ष्टसंस्थाना नानागुणोऽपि स्वच्छप्रायाणामपि रूपवत्त्वादिति तेषु रूपसं
स्थानप्रतिबिम्बमेवोपरोहति नान्यत्र रूपस्पर्शादियथाऽक्के मध्ये वप्रच्छ
नाकामिनीकान्तप्रतिबिम्बितं सुन्दरम् मकरं कुचकुम्भाभ्यां स्पृशन्नप्य
पितनूप्यतीति व्योमावकाशे चपरिक्षिप्तदीर्घवर्तलाकाशेयदादित्यते।
जो नानाति तीव्रेनाति मन्दं वा चन्द्रतेजो वा तत्र शरीरसंस्थानप्रतिबिम्बरूप
ते च्छायाप्रकृष्टापदेशापरिशीलनेन लोहदर्पणादितैजसमिति

३
स्व प्र-
त्यावि
वि
५६

मलत्वम् तदपि वा पार्थिवमेवेत्याभिधार्मिकाः आकाशे च शाहृग्गो वक्त्र
शब्दस्य प्रतिविम्बितं प्रतिश्रुत्कारूपेण निर्मलेन रसान्तरग्राहिणा रसेन
भूयसा समाक्रान्ते च रसनेन्द्रिये तस्याधिष्ठाने दन्तोदके निर्मलरसगुणग्र
क्तमिति तत्र कटुतिक्ताम्लादयो रसा येणास्वाद्यमानाः पिप्पलीति
स्वादाडिमादिषु वर्तमाना स्तदास्वादानुमानपूर्वकत्वेन प्रतिविम्बम्।
पीयेति स्मर्यमाणाग्रहणमनर्हं तत्रापि तदानीमस्या साक्षात्क्रियमाणा
नामात्रमुपलक्षयति तेन स्पर्श्यमाणा अनुमीयमानाः समस्तस्यमा
णावा रसस्पर्शादयः प्रतिविम्बग्रहणानीति तथा च शरीरस्य केचि।
तालुजलादय दन्तदस्यानद्रूणाग्राधयाः कन्दरदयस्तेषु सिक्तेषु नेपभोगसमुचितस्पर्शा।
तथैवानन्भूयमानोप्यनुमीयमानस्मर्यमाणोनिस्पमाणादिरूपः प्रति
संक्रामति येन तथानुसंवेदस्वरूपापि स्यात् केचित्तुः स्वापप्रामस्तगंधज ८
नहंकूर्मनाडीकंठप्रभृतयस्तेषु पानभूयमानाः स्वरोणादयस्तादिसन्ति।
यापितावाकल्पात्तचानस्थूलादिस्पर्शो मृदुकोङः स्वादिकारिणः पराल्प
वस्त्रप्रतिविम्बितस्य तस्पर्शादेग्रहणे प्रति केवलं सहकारितो केर्षेव या
तमहोधूयमानः तेनेदं तेन वा न्यमनाख्यायमानोपि केनापि दाडिमरसोद्।
नोद्रेकः किं न प्रतिविम्बतीति यतः प्रतिविम्बेनैवासावनवधानान्नलवे
तृं तापि तथा स्यवहितः सङ्गमात्रेनाजनः परेणास्पृश्यमाणमपि तीव्राक १०८
ताकाग्रेण प्रपुषामाविशाल्यवकमपि पतास्त्रकेषांचित्कचिदथारात्र
कलत्ववइति तत्प्रतिविम्बयोगो विचित्रो दर्पणे तेगंधहेत्रपि तीव्रविरेचनादि
द्रव्यगंधः प्रतिविम्बमर्पयत्येव येन तदंघ्राणमिव सर्वमभिमन्यते न तस्य।
ङ्केन द्रव्येण प्रतिहता नयनरश्मयः पराहृत्य स्वमेव मुखं विग्रहंति दर्पणस्थ
त्वमिति न युक्ता निरियम् न व मुखं स्याकाव्यतिरेकेणान्योपाधिः प्रतिविं
विनाम पेयोसिद्धतीयः सेयम् एवं हि सति मम्यैतन्मुखं स्पर्शवदित्यपि म
सेन परस्य खरूहलादौ च विम्बप्रतिविम्बहयं दर्पणे अन्योन्यसमं मुखादर्शोम
यस्य च बहुतरं स्वग्रहणोऽतः भ्रान्तिरियमिति चेन सैवास्त्र किं तस्य।
स्वग्रहणाभ्युपगमेनासंवेद्यमानेन न हि शुक्तिकारजतनिर्भासे सुतरां रजतनि
र्भासोपराभ्युपगतः भ्रान्तावपि च किं दर्पणपदमुखत्वेन भाति तत्स्वमुखं
परमुखत्वेन पूर्वस्मिन् कल्पे दर्पणे न कश्चिद्दासते शुक्तिरजकचंद्रादिर्विवज
ज्ञ नमर्पहिं चेदितिवेन भासमानः अत्र च दर्पणस्य नष्टेनाभ्यन्तरेनपद्माज्ञणो।
स्वरवमस्तीति प्रतिपत्तिः दर्पणस्याविकल्पस्य निर्भासात् यदि तत्स्वमुखं
परमुखत्वेन भासते तेन राशुक्तिर्यथा रजतप्रियामरहणाजितम्स्वमुखं दर्प
णस्य न हि हि ते परमुखपियामरहणीयादिति तत्रायमुदासीनभावमवल

स्वमांतेमस्वणविन्यासप्रसाधनादिनाद्वियेन प्रतिफलितानां चस्वदेहस
म्बन्धीभूतानां रश्मीनां चाकर्षणोग्रहणात्स्वशरीरेणात्मनायद्यपिह्याने
तदहमित्येवप्रतिपत्तिः स्यात् नत्वन्योयमिति अनुभवन्तस्यहि बालादेरप्य।
मित्येवैकरसाप्रतिपत्तिः स्वप्रत्नत्स्वदमेवशरीरमत्रप्रतिसंक्रान्तमितिमन्यते
नाम नन्वस्यविम्बान्नभेदेनप्रतिपत्तिः प्रतिविम्बेनापिशरीरेणात्मनाधिष्ठितात्वेन
प्रमयः परत्वेनग्रहणान्नीतिचेन्न देहस्यभोगायतनत्वंस्यात् तमन्तरे।
णापिवहिर्देहिलक्षणभोगोदयात् दर्पणाभावेपिचतथाप्रसंगात् स्वशरी
रचादेसीन्यापत्तेः योगिवच्छरीरान्तरेपेक्षासंवेदनप्रसंगात् जलतेजोभि
श्चाकर्षणाद्रश्मीनांप्रतिघातेनप्रतिफलनत्वेविदेः शिलातलेविनिहि
तंदानिधानमस्मरणेनक्षणादिष्ठवार्थीकाबंपपद्यतिप्रमातानचतन्त्रेनेत्र
रश्मीनांकोपिव्यापारोर्थसंभवनियमोवानचास्तावाद्याणवणारमार्थिक।
आकारः वाह्यत्वेनाभिमानात् अन्यदापिवाह्यापह्नवप्रसंगात् अयथास्तिसंभ
वः यथकारोस्मसीतनस्वोनचतभातदर्पणेप्रतिविम्बनापिकिमपराद्धंयततत्रा
पित्वमावग्रहणमेवमस्त्वेमत्निनाकश्चिद्व्यतिरूपितमपि तुग्रहणदादर्पणादेःस
मर्थ्यते प्रतिबिम्बकादेरोत्राद्यदेनेप्रतिफलनमिति नत्रावयवप्रतिविम्बितासमर्थ
यितव्या ननुतत्रस्वरूपग्राह्यादिरूपतेवभविष्यति दर्पणस्वादोतप्रतिहन्यते।
नप्रतिविम्बापह्नवइतिपरेषांनैयायिकादीनामाशयः तमेवप्रकटयतिके
चिदिति प्रतिसंक्रमणेनक्रम अवगामस्याइतिप्रतिक्रान्तास्याशङ्कः र
सोपिदेहादकसंबंधीनिम्बादिरसस्मरणेनतिमिमेनविकृतःसमस्तःकटु
तिक्तास्वादिस्वभावपवस्पर्शनेन्द्रगतएवासोमस्पर्शविशेषः गंधरसेन्द्रनिष्ठस्पर्श
पविशेषइतितेनयथान्येषांहादयोस्वस्वस्वस्वभावानहृतस्यतिविम्बा
त्वतस्तहत्यतिक्रान्तादयः वस्तुत्वेतेषांवापर[illegible]कस्यचिदप्यभावात् रसा कस्य
वेशगाहेनदंतोदकेसवसोनिर्विहइतीस्मत्नव्यम् यदिवापराभिप्रायेण
रसावेशगाहइतिप्रतिविम्बवाचित्वेनप्रयुक्तः परोपंरसावेशोरसप्रतिविंब
सवस्तु भूत मन्यतेमेवयुक्तः नचवापितत्तद्विज्ञानग्राह्यंप्रतिविम्बमितियुक्तम् सर्वस्या
तथात्वापत्तेः ननुदर्पणेपिविहपसन्निवेशमात्रस्वभावेपर्वतादिवत्ववकारमेवा
स्तुतत्रापिप्रतिविम्बांगीकरणं[illegible]जरतीयेनआह दर्पणादोघनरितिनता धै
वदर्पणाक्रान्तेतावत्येवाकाशदेशेहस्तिपर्वतयोरवस्थितियुक्ता तस्याकाश
देशस्यकेनमूर्तेनदर्पणेनाक्रान्तत्वस्यमूर्तान्तरेणाक्रमितुमशक्यत्वात्मू
दं र्तीनांसमान[illegible]शत्वविरोधात् समस्तनगरप्रतिविम्बयुक्तेचदर्पणेहप्रमा
नेतावतामूर्तीनांकथमेकाकारदेशानेतियानशावंपरस्परदेशानुप्रवेशावि
कल्पनाप्रसंगः नचदर्पणस्यपृष्ठेनउपलिः दर्पणादेशस्यपरिमितत्वात्

ई॰
प्र शा॰
वि॰ -वि॰
५०

दर्पणादर्शनप्रसंगाच्च नच पृष्ठतो सो दृश्यते दृश्यते च मुखान्तरेण न च तस्य दर्प
णोऽग्रभागेन नः प्रवेशो युक्तः न चास्य भंगो मनागप्यवलोक्यते दर्पणा
पेक्षया ह्रस्वतरदेशवर्त्तीव स पर्वतादिरुपलभ्यते न चाप्यवायवोऽणुमात्रदे
शेऽप्यवलोक्यते न चोक्तं विरुद्धपरिमाणस्य वज्रदर्शनलादिरूपपर्वतादि
सद्रूपाणां भावानां नास्ति संभवः स प्रस्याश्राधेयमाद्धिमम् तदयमर्थः
दर्पणादौ संक्रान्तस्य यद्वस्तुनस्तत्त्वं शक्यते तत्रायेवायइति नावाति
तिदर्पणपरिच्छिन्नो न भेदेशो वा दर्पणो वा तन्त्पृष्ठतदन्तरतस्यग्राह्यग्रा
हिवा किंच यावत्कालकलामात्रेणतद्वस्तुमग्युमस्ति तावदेव च यो विशि
ष्टदेशसम्बन्धोऽस्य दृश्यते सोऽपि नोपपद्यते [illegible] न हि स्वकार
णाद्विना तस्य भावस्यानियुक्तः न च प्रसिद्धवस्तुनः तद्धस्तिपर्वतादि
गतकारणजातीयमिहकारणमुपलभ्यते न च तावता च प्रसिद्धस्य पारम
कावयवपरिणाममानेन दवयवानीयःसंबंधःसंयोगानैरन्तर्यादिरूपः
स्थान्नोपपद्यते न संभवति तज्जातीयदेशकारणाभावे च कार्यमपि तज्जा काल
तीयं कथं स्यात् अपन्नस्य चावयवविभागाद्यभावे हि समनात्तूणं तत्पदक
पोभ्रजग्रस्तस्येवैकपदे निरन्वयो विनाशः क्षणिकवादे तस्य निरन्वयनाशि
तायामपि विभागस्तन्नास्य नारदर्शनप्रसंगः दर्पणान्तस्थस्य तेषोपन्नेभस्ते
लादिवान्यत्रापि संचरेत तत्र च यावदसो दृश्यते तावदस्य तेनैव देशेन द
र्पणावच्छिन्नेनयः संबंधः स कथम् रूपसन्निवेशोऽवकाशेयुक्तस्तत्वोपव
त्वाद्विविक्तो नो स्तोऽस्पर्शसहितो न तु न दृष्टो न चेह पर्वतस्य प्रतिबिम्बितस्यका
ठिन्यस्पर्शः श्रादिपदेन जलाग्न्यादिप्रतिबिम्बस्पर्शौ तो स्नादिः वस्तुम्।
तेनान्यप्रसिद्धतद्वस्तुजातीयेन भवितव्यं युक्तमन्यथा श्राशास्यापि विषा
णस्य रूपस्पर्शादिकं वस्तुमन्तमसती सत्त्यमाने इदमेव वस्तुनेदमिति य
न्नियमवत्त्वं व्यापकं वस्तुत्वस्योपलभ्यते येन विना वस्तुत्वमपि वचन
मात्रसारं स्यात् तद्धीयते तेनिव्यापकानुपलब्धिप्रसंगवलेन वस्तु।
त्वमन्यवस्तु तज्जातीयत्वाभावाद्धि पदार्थाद्धीतेसाध्येनान्यतद्वस्तु
[illegible] जातीयत्वेन व्याप्यते इति तद्व्याप
लेभ्य वस्तुत्वाभावसिद्धिर्व्यापकानुपलब्धेरितितात्पर्यमेतत्
प्रतिक्षक्तादिष्णुहृजशशादिरूपमेव चं तन्त्रप्रतिबिम्बितता काचित्
दर्पणादौ तु सा क्वकेवलेस्वमेवत्रिमवस्थमाणभ्रान्त्या भिमतं यत दर्पणेन
गृहीतमिति केनापि कृतो विभागः पर्ने विभागो हृषयतिन्न दिति पदुक्तं प्र।
तिक्षक्तादिवस्तुवदर्पण हस्त्यादिवस्तुताव्यतिबिम्बस्तुतावदिस्य
ते हि भागेनायुक्तं न्यायस्यमास्यात् तदेवाह इहापीति अपिशब्देनन्याय।

सामग्र्यमाह इहप्रतिफलनकारसमावेशादिवैर्गीयानावत्प्रतिफलनकेकासाय।
दिग्रत्नयशाब्दजशाब्दवद्वत्त्वेवमस्यात्तापिहस्यादिवदेवतत्त्वाद्बृजातीयैवमेवत
शाब्दंजेचशाब्दान्तरंभेरीभांकारादिवस्मैमन्दतमस्यायंयत्रदेशेसमाकर्णि
तेतत्रतेतैः प्रमातृभिरायोमातीव्रतमः शाब्दश्चाकर्णिते नापितदायशाब्दा
कर्णितवद्भिः सोऽन्योमन्दः एवंप्रतिफलनकापि अर्वाग्व्यवस्थितैश्रूयतश्रूय
ते तत्रस्तुतविपर्ययस्येत यदिवस्तुस्वतोशाब्दशाब्दरूपास्यात अस्माकंविम्ब
त्वेनप्रतिविम्बदार्ढ्यत्वेनाभिमतोतएवस्तुत्वः शाब्दाकाशः परपक्षेतुश्रोत्रा
सोजनकरूपः शाब्दः सयैर्नश्रूयते तद्गृहगतैः प्राणिभिस्तैः श्रूयतेसप्र
तिफलकेतिसम्बन्धः अपिशाब्दोविपर्ययंसूचयति येस्तुअर्वाग्देशावस्थितैः
सम्राद्यः शाब्दः श्रूयतेतैर्नश्रूयतेत्यर्थः एवमश्रूयतविम्बाभिमतेनादिना
वस्तुस्वतशाब्दान्तरविजातीयत्वेनतात्पर्येणोक्तम् नतुप्रतिविम्बतासाध
नेयंहेतुर्यदश्रूयतमस्तुत्वप्राब्देनतश्रूयतइति नहिप्रतिविम्बस्यायंनियमो
दृष्टविंबेनतावलोक्यते यथाकंसमेयेवश्रीतेजालोके स्वादेवग्रहेनापिवि
नाप्रतिविम्बग्रहोभवेत पश्चात्कृतंपिंयप द्द्धिं तमकरेखर इति तस्मा पृथे
द्वस्तुस्वतशाब्दजशाब्दोजातीयत्वानुपलब्ध्याप्रतिफलनकापिनवस्तुइमिह
हस्त्यादिप्रतिविम्बस्यालब्ध्याप्येवश्रीतेजालोकेदर्शितम् नचासौशाब्द
ज्ञः शाब्दश्राव्यत्वेनसंश्रवात पिठरा पयानोशाविविवेच्छिद्रसंगतो ।
चिद्भावाश्रयशाब्दस्यप्रतिविंबमस्त्वोदिवत् इदमनयस्येवेयसरूपमित्यवभा
सते यथादर्शे तथाकेनाप्युक्तमाकर्णितेविति नियमादिवस्यास्यप्रति
विम्बस्ययत्नतः तत्स्यगास्त्रस्थावति प्रमातारोनहरगाः अतः कूपादिप्रति
गकाशेतत्प्रतिविम्बितम् वक्राकाशसशाब्दसज्ञातितत्परतेजवत् यथा
स्तु चादर्शपाश्चात्त्यभागे [illegible] वेतितेनासत्त्वम् तथातथाविधाकाशपश्चान्नावति
सधनिमन्शाब्दोनचानभिव्यक्तः प्रतिविम्बतितद्वम् अभिव्यक्तोपश्रुती
तस्यसमकालद्वितीयकेतोतद्प्रतिविम्बत्वंश्रूयतिप्रथमसमकालकेतत्स्य।
कालद्वितोहस्तत्त्वायापूपनिश्चययस्यादिना ।। एवंप्रतिफलकायाः प्रति
विम्बतोसाधयितुंवस्तुस्वतशाब्दजेवलत्वापिनावस्तुत्वस्यापायस्यप्रतिवि
म्बस्यापितदुपपादयति कटुतिक्तादीति पिप्पलीनिम्बदाडिमादितावत्वे।
सकटुकप्रस्थेनारसस्यसमवायिकारणम् तत्संयोगासमवायकलाअदत्तोद
केसमस्योदृष्टइहतुपरेणदाडिमेचतुर्मासोन्यस्यतइवअवःकथंस्यात अथा
पिपतिमन्यथरूपेणापरि [illegible] चमासोनापिदाडिमरोस्तनदन्तोदकसंयुक्ता
त्संयुक्तसमवायज्ञातेयेनपरंदत्तोदकेपितद्रसस्वाभिमानोऽस्तुत्वः त
हिसर्वेसयसमस्यवस्तुस्वतस्यसहचरस्यशीघ्व्यभिचारोदृष्टइतिसर्वोक्तत

ई॰
ख्य प्र॰
ज्ञा वि॰
५८

ज्ञातीयत्वावधानमभावापत्तेर्दन्तोदकस्य विषयत्वेनास्पर्शनेन दाडिमस्पर्शा।
पिपासितादिग्रहणेनैवम् ननु विविच्यावस्तुग्राहकयद्यप्यपि पतितृष्णा
तेन रसेन संयुक्तसमवायाभिमानोपकल्पितो रसमात्रस्यैव दन्तोदके स
म्बन्धात् यदि वा तत्र दन्तोदके पारमार्थिकरसोत्पादः तत्कटुकादिरस
मात्रयुक्तस्य द्रव्यान्तरस्य तत्रैव दन्तोदके रसान्तरस्य यथा हि गुणविनि
योगेन तत्त्वमधुररसो वाम्लरसः इति नियमो युक्त इति एवं तर्हि वक्तव्यमेव परिचर्व।
णप्रवृत्तोऽपि कान्तादन्तोदकेन तत्र सततमनुभवेत् तत्र संक्रान्तस्य दन्तोदका
न्तरव्यामिश्रीभावात्तत्र रसान्तरोत्पत्तिरिति चेन्नैवं तर्हि प्रमाणाभावात् दृष्टाद।
पूर्स्तेऽपि दाडिमास्वादनप्रवृत्तेः पुंसि स्वकदन्तोदकस्य स्थिरत्वेन सदृशा
परापरकारित्वेन वा कूपलवणोदकवत्स्वप्रवृत्तान्तत्वात्तत्र रसः कालान्त
रेणानुभूयते कालान्तरेनानुवर्तते मोसंस्काराद्दार्ढ्याभावाद्रस इति चेत्।
तत्काल एव तर्हि भुज्यमानमेकरसमपि गुडौदनादि विविच्य रसान्तरदन्तो
दकस्याभिमिश्रीभूतेऽपि तत्र तथोपनिमिश्रितमिव स्वादुलवणं परेणानुभूयेत इति
प्रकारेण केवलं दर्पणादौ हस्त्यादिरूपत्ववायोगाद्यावदत्र प्रतिक्रमकारस्मा
देशानामप्येवं प्रकारोऽयमस्माभिरिति यत्स्वयानाशीतिमम भाविसमभा।
विसंवादो लेपवेतिकथंवृत्तस्य तत्तान्यायेन तत्र प्रतिबिम्बत्वमप्यनुमद।
र्पणाहस्त्यादावपि परः प्रतिज्ञातमात्रेणापह्नुवीत प्रतिबिम्बव्यवहारे मिना
शयः नन्वेवं वस्तुवेलत्त्वाणादवस्तुत्वेन क्रियते तत्वज्ञानतानमविषयाति
तथापि काश्यति विसंवादाऽस्याशंकाह अत एव चेति नानेन बाधउपजीव्यते
ध्ये एवं हि भ्रान्तित्वाभावे सा॰ बाधसंभवो विरुद्धो हेतुः स्यात् तस्मात्सर्वलोके
शुन्यं यद्वेलत्त्वाणं गम्यमानत्वेन स्थितं तदुपजीव्यते तत्रन्यायमर्थो यथा प्र
सिद्धवस्तुस्वाजात्याभावात्तत्र वस्तुत्वम् तथा प्रसिद्धस्यांति स्वाजात्याभावात्त
त्रान्तित्वमिति तदेव दर्शयति तस्याऽहो इत्यादिना अत एवात्यन्तेन तु बाधिता।
विकीर्षितस्य भ्रान्तित्वस्य परेणाशंकमानतायाः पूर्वोक्तो बाधहेतुत्वेनोप
जीव्यते सहेतुकस्य भ्रान्तित्वस्येति निराकरणं क्रियते निराकरणं च हे
श्री तुस्तस्याहो इत्यादिनोच्यते चकार[×] शंकां द्योतयति अत एव बाधयोगा
द्धेतो रेखादर्पणहस्त्यादिरमावेशादिरूपाभ्यां भ्रान्तिविषयति न प्रतिबिम्बमि। त्यं
त्यपि यत्परेणाशंकातत्तदपि न हि यस्माद्ज्ञानावारोप्यमाणमेव प्रतिभा
सते न तु वस्तुतत्त्वस्य नाममापि स्फुरति संस्थाने हि रूपधर्ममात्रं रूपतिरोधा
नदपि किंचित् वस्तुधर्मत्वेऽपि वा संस्थानस्य समस्तधर्मसर्गाणां वस्तुस्वरूपगामे
मनागपि वैपरीत्येव स्वरूपान्तरमेव निर्भातं भवेत् न तु तत्र हस्त्वादन्यादिस्या
सस्मिश्रीभावविकारलेशेनापि युक्तो भाति किं तर्हि स्वरूपमेव भाति मा भूद्रसः य

दिव दन्तोदकं तत्स्फटिकादिरसयुक्तं कांस्यामासे तत्र स्निग्धत्वादोदनरसो
पि विविक्तरसोऽपि निर्भासते पीतं शंख इव प्रतिभाते हि नष्टरूपो बाबाल्बाह
देवकरः प्रतिभाति तस्माद् यथा न दर्पणस्पृष्ट एव बालत्वोपस्थाहावाद्यैवा।
म्रवाह स्तीकस्थिद् दलिभाति च तदीयस्वच्छता महिम्ना तथा रसादिरपि
प्रति न दन्तोदकादेरिति विमिश्रितवास्याद्युक्तातत्समवेचनप्रतिज्ञा विनेव रसि
परिगृहीतस्वमुखविदियरूपमसंवेद्यमानं शुक्तेः कल्पापिन्न मिश्रपुमंस्य
रति तस्मात् स्वच्छत्वेन भसितस्पर्शः क्वचिदापाद्य चक्षुरूपदर्पणादौ रसो दन्तोद
के गंधस्तन्मात्रेऽग्निवितरोपाहृतमिति यथायोगं स्मरणानुभवादेस्तत्त्वाधिमिव
क्तं प्रतिबिंबरूपतया भाति भासमानमात्रेण बहिः प्रतिबिम्बतेति हि रूप
मव्यापृतनीतिविषयेऽवतरूपस्य प्रतिबिम्बस्तत्राप्यवहारः एतदुक्तं भवति
यदि कश्चिं स्यात् तत्र यथा निर्मलदर्पणाद्यन्तर्द्वयस्य संनिहितमन्वय।
ति विम्बतामेति तथैव दन्तोदकादिष्वपि रसादि प्रतिबिम्बतामेतद्वृत्तं चतया
तित्वमवभासत इति सवाच्यः इहावभासनसारमेव प्रतिबिम्बनं यथो
क्तं श्रीतन्त्रालोके तदेशान्तोद्भवनेन च समययोगेन परिमानचान्योन्यासं
गेन च तद्‌पहानिर्नैव नता न चावस्तुमेस्पान्त्र च किमपि सांतरं निजमिति
स्वं सोऽयः एषां स्पृद्दितिनिरविदेशाद्दर्पणाविषयीकृति अवभासेन चेतत्र।
हि विषयग्राहकेन्द्रियावग्राहकान्तः करणापिष्ठानायत्तम् तथाहि दर्पणे
संनिहितेन्तःकरणव्यापारप्रयुक्ताद्व्यापारव्यपोहनेन मुखप्रतिबिम्ब
व्यवहारः कोऽपि वदात्यनमेनस्मन्वेमेकान्तेरते एवं दन्तोदकेऽरसनेन्द्रियेण रसने
न्द्रियाधिष्ठानभूतेन प्रतिबिम्बितो रसस्तत्स्वविषयवर्तिरसनेन्द्रियप्रेरणामन्तःक
रणाहृतमन्तरेण कथं भासेत न चान्यप्रमातुरिन्द्रियगोचरीकार्यतेत्यमति
विषयादर्पणस्थानेदर्पणावस्थत्वगोलकवद् येनास्यस्वयमग्रहणप्रमातृ
न्तरेन्द्रियव्यापारान्निर्भासते न भवेत् किं तु तद्देहवृत्तिनाहं तोदकोदरसादि।
देश्च स्वनपरप्रमातृगोचरतापेक्षा न चान्तःकरणप्रेरितेन्द्रियव्यापारम
न्तरेण तत्रिर्भासने युक्तम् निर्भासनसारमेव प्रतिबिम्बमिति न कश्चिद्दोषः।
यावकाशः अमस्वच्छत्वीनानामिति अव्यापृतचक्षुषमपि निर्मलत्वगुणायायम
र्थः समस्वच्छमसिलन्वयपते इति संस्थवीत आदर्शः सवयीन स्फटो सहतो ति
वाधितरूपितितनेनेमलं स्वविषयग्रहणात् समर्थं लव्यताव्याप्तेन्द्रियवस्तु।
क्तं भवति अन्येन दर्शन इति किं दर्शनसाधनमपि नत्वपि करणसाधनमेवेति म
न्तेते एवं स्वयं तत्समुपसंहर सपरपद्वायोगमनुपसंहरति स्वच्छितिरंश्च
मात्यस्याव्यस्याद्यावयि तदेशाद् व्याप्तान्तरालव्यतिरिक्तदेशावृत्तिति
गृह्यादवगते प्रमातृभिस्स्पर्शः स्पृश्यते तदेशापि तु तत्स्थानेनादर्शव।

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ वि॰
विं
४९

अवगाहनीयमंदादिविशेषस्योपलम्भो भवेत् नचैतदस्ति सोपि परिपुष्ट
तावस्थायामन्येनगृह्यते गंधोपि तद्देशवर्त्तित्वादन्यैः प्रमातृभिः स्पर्शो।
पि परकीयहस्तस्पर्शादिग्राह्यो भवेदिति प्रसिद्धतज्जातीयवस्त्वन्तरवि
षये यावती प्रमातृभावस्तावन्मात्रापि स्यादित्येवतान्ययेण सर्वशब्द
रसगंधस्पर्शाश्च यथायोगं वातपित्तादिप्रकोपप्रशमस्वकार्यकारि
णो भवेयुः शाट्योपि तद्गुहावर्त्ती जातो त्रुटितप्रायस्याचिन्ततीव्रतमभाव।
स्तीव्रतरादिमन्दतमान्तश्शब्दपंचकारम्भकस्स्यादिति गुहायाः परतरम
पि श्रूयेत तस्मादस्ति प्रतिविम्बलक्षणस्तोयराशिस्तस्य च समानगु
णो स्वच्छे च निर्भासनं दृष्टमिति स्वच्छत्वसमानगुणत्वलक्षणं कारणं प्र
तिविम्बस्वीकरणे वस्तुत्वमिति सिद्धं तद्विरुद्धे च बुद्धेरात्मापेक्षया अस
मानगुणत्वमस्वच्छत्वं च कारणविरुद्धमुपलभ्यमानमात्मप्रतिविम्ब।
ग्राहित्वस्य स्वविरुद्धकार्यस्य निषेधं करोति एतदुपसंहरति एवंसमा
नगुणत्वेति स्वच्छत्वगुणेनिष्टमेवेति पूर्वं समानधर्मण्युपचारेणोक्तमि
ति दृष्टयोगिहृतोक्तम् अतिहस्वेलक्षणेपि धियस्वगुणात्मकत्वेन भोगप्रत्वा
दात्मतश्चैतन्यगुणेन मोहकत्वादिति कासमानगुणत्वे सम्भवनापीति भावः
नन्वसौत्रान्तिकाः संविदि नीलादिप्रतिविम्बमुपयान्ति नच सा तैः समा
नगुणा तद्वासनायोगादनादिप्रवृत्तात्समानगुणत्वे बुद्धावपि भविष्य
तीत्याशंक्याह प्रतिविम्बेपि वेति एवं वदन्नपि इदं तावत्सौत्रः प्रष्टव्यः
विषयस्य व्यवस्थापने दर्शनपरामर्शनात्मके यदुच्यते तत्किमात्मजड
रूपो किंभोक्त्री चितिशक्तिमपेक्षते तां विना न भवतीति ओमिति चेत्
पुरुष एव तर्हि दर्शनपरामर्शनस्वभावोभ्युपगन्तव्यः किमनुपपद्यमा
नासंवेद्यमानबुद्धिः प्रतिविम्बितचितिशक्तिवादेन अथ बुद्धिगतेन चि
त्प्रतिविम्बेन तन्निर्वहतीति तत्र हि जडमेव न विरूपमिति बुद्धिरेव नाह।
शान्तवेगाणगोनपुरुषाकल्पतायाविषयव्यवस्थापयिष्यतीत्यलं पुरु
षकल्पनया यदाहुर्देवबलाचार्याः शेमिकर्त्तृत्वमारोप्य बुद्धावपि चिदात्म
ताम् इति अथ स्वाभिचैतन्यमेव प्रतिविम्बीभूतं तत्र व्याकरोतीत्युच्यते तद
युक्तम् अन्यत्र प्रतिविम्बनदृष्टेः नहि दर्पणप्रतिविम्बितो वह्निस्तमेव दर्प
णमपि तावत्तापयेत् किमंग त्वन्यदर्शप्रभेवत् उक्तं च तज्जातीयेन प्रसिद्धा
त्मनज्जातीयरूपेणोवभवितव्यमुक्तमिति बुद्धिपुरुषद्वयकल्पनमकिंचित्क
रमेव तदाह प्रतिविम्बेपि वेत्यादि अपिशब्देनाभ्युपगमं दर्शयति वाथावृत्तस
मानगुणत्वमेव प्रतिविम्बकारणमित्यनेनाद्धियामहे पीत्यस्तादस्य न तेचेति
बुद्धेनस्यात् इति शुद्धप्रतिविम्बवशात् अपि बुद्धेः एतच्च यद्यपि पूर्वमुक्तं एवं च

उद्देर्जे उक्त इत्यादिना तथापि हि गुणान्तरावकाशायोक्त
म् ततएव बहुशास्त्रसम्मतसिद्धान्तान्तरमपि समस्त्रयेनाह
उद्देश्येति सत्कारणे प्रधाने चित्कृति विम्बस्य चिद्रूपस्य वान।
प्रातिस्विकस्य सम्भवः तत्रापि चात्मकृतत्वेय मेव दोषः उ
द्विपरिकल्पनावैयर्थ्यं चापिकम् कारणे न चासम्भवद्रूपेन।
कार्ये समाधीयते इति तदात्मकार्यप्राप्त मित्यात्माकारणे म
वेदिति नप्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः इति स्पष्टं भवेत् तदेवात्म
नि तत्त्वस्यात्मन एव प्रथमो विकारो बुद्धिरिति प्रधानकल्पने व्यक्तं
स्यात् ननु यथा घटे मृत्पिण्ड एवोपादानकारणं दण्डचक्रदेशका
लकुम्भकारादि केवले तदुपादानकारणसमवायिनि ततएवशेषाश
द्रूपाचो विशेषमात्रं विदधत्सहकारि तद्दात्मापोषानुग्रहकारि
त्वमात्रात्सहकारी स्यात् नोपादानम् उपादाने च कार्यमस्तिन सहका
रिषु अनन्तकार्योदयप्रसङ्गादिति परमतमाशंक्याह सत्कार्यवादिने
ति यदि तावदुपादानासंभविनि विशेषांशेपि नव्यापियन्ते सहका
रिणस्तदलमेतैः अथ ते जनयन्ति तदसन्तमेव चेत् उपादानस्यापि
पाणाकृतः शापोयं यदन्तः कार्यमभोस्याध्यस्यते असदकार
णादित्यादेर्न्यायस्य तुल्यत्वात् तस्मात्सामग्रीरूपकारणान्तर्व
र्त्तीकार्यस्वभावोभ्युपगन्तव्यः सत्कार्यवादिना धर्मसंचयरूपः न
त्वेककोपादानकारणान्तर्वर्त्ती सहकारिणामनुपयोगप्रसंगा
त् ननुकानि चित्सहकारीणि उपादानरूपपाविशन्त्येव कारण
तो प्रतिपद्यन्ते जलभूम्योः परिणामिको हि रसरूपगुणावराव
ताकालप्रभाविते न वीजान्तर्वर्त्तितामेवोपयाति तावता विचि

६।
ष॰ प्र॰
त्तावि॰ वि॰
५०

त्रस्याङ्कुरस्यस्वरूपलाभात् अन्यानि तु धर्माधर्मप्रकर्षाधिष्ठात्री नित्य
मियं शक्तिमात्रेणाश्रियन्ते नेषु का कार्यशेषानुगमन चिन्ता यद्येवमस्मि
न्शक्तिर्न कार्यशेष इति तत्राश्रियमाणानामेषां दीपवत्त्रादीनामि
व कथं कारं कारणतापरिणामे भवेत् कार्यशेषः सेतिचेत् तर्हि सती
मेवैतां तानि यथोस्थापयन्ति तथा पादानमपि सत्त्वकार्यमुत्थाप
येदित्यलं कचित्सत्कार्यवादव्यसनेन तदाह अभ्युपेयेति । जो हीयेत
यत् ननु इति कार्यशेषकृता तदापि कारणानामिति चिन्मात्रता कथं स्यात्
न तु तावद्रूपत्वमात्मनो भविष्यति किं हि दृश्यति तावता किं वा दृश्यति
चिन्मात्रतयेत्यत आह कैवल्यावस्थायां चेति अभ्युपेतचिन्मात्रताया
गपत्वतावदपसिद्धान्तस्तत्प्रसिद्धान्तान्तरमध्यानयतीति च शङ्कः त
थाहि कैवल्यदशायां न चित्यति विश्वं बुद्धा वृंदतीति तदा प्रकर्षाकारणस्व
भावस्ततः प्रतिबिम्बात्मककार्यशेषविप्रयुक्ताः पूर्वं तत्प्रयुक्ता इति योगविभागो
भावाभावत्वेन विरुद्धो ततश्च विरुद्धधर्मयोगादेकं कूटस्थनित्यात्वेभेसः प्रथा
नस्यापि ह्यकौटस्थ्यादेवमेव निमित्तेनान्यत् ननु कैवल्यावस्थायामप्यस
योग्यत्वमनिवृत्तं तदेव च कार्यशेषानुगमनं प्रधानस्यैवं महाप्रलयवत्ता।
शंकायमध्ये अमयानन्तरं हेत्वन्तरेणोपलिप्पन्नि न हीति अनन्तरमिति क।
दाचिदपीत्याशयः हि दृष्टिपर्ययोग्यता भवेत् पुरुषापि यामहदादिजनन।
योग्यतेति कारणं त्वं योग्यताद्वयं नियमवत्त्वेन व्यापकेन कार्यपूर्वभावि
ताविरहाद्विपत्नादपमावितेकार्यपूर्वभावित्वेन व्याप्यते तत्र हेतूपलभ्य
त इति व्यापकानुपलब्धिः न कैवल्ये पुमान्यतिबिम्बकारणं कार्यपूर्वभा
वितात् कार्यपूर्वभावित्वस्य च व्यापकं कार्यपश्चाद्भावत्वं हि तद्धलात्
भावः कार्यपूर्वभावित्वं निषेधति न कैवल्ये कार्यपूर्वभावी पुरुषः कदा
चिदपि कार्यपश्चाद्भावाभावादिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः कदाचिद
पि कार्यपश्चाद्भावसंभावनायां तु कैवल्यं नामलीन्यं वो क्तं स्यादित्याश
यशेषः यदि वा चिन्मात्रता हानिरित्यत्राय माशयशेषः यत्तत्रिन्मा
त्राज्ञानरूपात्मकापादपि केतनकर्थभोक्ताः स्वरूपे भवेत् विरुद्धध
र्मापत्तेर्हिपुंसो न तथा मिश्ररूपमितस्क्तं परिणामित्वं व्यापोहित

म् अथ चिदचिद्रूपं चैकं चेत्यपि भवति तदा पुरुषप्रकृतिविवेकसमर्थनं
व्यर्थमिति एवं कार्यशेषात्तद्भावेन पुंसि दूषणमनुक्त्वाभ्युपगमवादेन
दूषणान्तरमाह कैवल्यावस्थायां चेति नास्तु हानं त्वं कार्यशेषात्तद्भा।
वस्तथापि कारणाकारणातिरेकेण आत्मनो न कारणता स्वरूपा
न्तरमस्ति न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति वचसा सर्वविषयकर्तृत्वनि
षेधाभिधानात् पुरुषार्थ एव हेतुरित्यनेन तत्प्रधानस्य विश्वोपादा
नकारणस्य स्वावोधात्मकत्वेन पञ्चोपगताविह ॱ त्वेनामरूपं तदेव नि
मित्तकारणत्वेनोक्तं तत्स्वात्मत्वे तेनोपपद्यते भोग्यस्य भोक्तृरूपविरो
धादिति चिद्रूपमजडं भोक्तारं पुरुषं प्रतीति समध्यासमाने विशेषाभावा
त्सर्वपुरुषात्मनीति अवस्थाप्यते न तत्पुरुषः कदाचिदपि किंचित्क
रोतीति परकीयं मतमनुभाष्य दूषयति बुद्धिसङ्गावपीति ततस्स
न्निधानस्य तिनिमित्तत्वे स सम्यक्त्वेनेति प्रतिषेधयति एतदुक्तं भवति बंध
मोक्षव्यवस्थासिद्धये यदुक्तं कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं साधारण।
त्वादिति तत्र तेषु पुरुषं प्रतीति कर्मप्रवचनीयविभक्तियोगः संबंध
स्यैव तत्त्वास्तवः न हि न किंचिदुक्तं स्यात् वास्तवत्वे सन्निधानस्य नि
मित्तकारणतयामध्यमानायां कथमकारणस्वभावता पुंसः सिद्ध्येत्
कारणस्वभावत्वे सदातने मोक्षायोगः कदाचिदकारणस्वभावत्वे विरु
द्धधर्मयोगात्कूटस्थताहानिरिति एवं तेन चाप्यन्तःशुद्धमित्यादिना तत्
त्सन्निधानेतदुद्भवः स्यादित्यन्तेन टीकाग्रन्थेन सूत्रोक्तमनादरात्सद
त्वेऽप्युक्तं तथापीत्यर्थेन तथा चेत्यनेनाभ्युपगम[illegible]म्यवादाभिधायि
नाहृतनह्निके परपक्षानुपपत्त्या बहुधा एवाया प्रदर्शितया स्फु
टीकृताभिप्रायेण विवृतम् अथ तातस्याचित्स्वरूपता स्यादिति वृत्ति
परिज्ञिहीर्षितोऽपि विरुद्धधर्मा[illegible]सो बलादेतीत्येवं भंगपन्तरेणाख्या। ष्मा
चष्टे आत्मेति एवं चात्र विकल्पाम् अथ चित्स्वभाव आत्मा इयं च चि
च्छायापारिणामिनीति किमिदमनुभवबलाद्व्यवस्थाप्यते कस्य

६·
ई·प्र·
ज्ञा·वि·-वि·
पृ·६१

विदर्थस्यान्यथानुपपत्त्याबाह्यमेकत्वेनेहयति आत्मप्रति
बिम्बयोगादिति यथानुभवमिति अनुभवानुसारेण अनुभवस्व
योगपदनुभवेनभवेच एकमेवसुखाद्यात्मकेस्वप्रकाशतया चैतन्य
रूपं तत्वेवस्तुभूतमवतिष्ठते अनुभवरूपावाधितप्रमाणवलेनसैव
र्यमवलम्बते चोद्यार्थे आत्मानं चैतन्यप्रतिबिम्बार्पकं तत्कृतेबु
द्धौ प्रतिबिम्बमप्यंगीकृत्य एतदुक्तं भवति आत्मच्छायाकृतेपि।
चैतन्ये चिद्रूपेस्वयं च सुखाद्यात्मकत्वेन नानाद्याकारमेकं तु हि।
मेतत्कं तन्नसंगीकृते विरुद्धधर्माभ्युपगमभीरुभिरपि परामर्शैः
ततश्च प्रतिभासवलादेव ग्राहकरूपं भविष्यति इहाहंजाना
मीति हि सर्वस्याबाधिताप्रतिपत्तिः तत्रेदमंशो बाह्योऽवभाति स
र्वप्रमातृसाधारणरूपक्रयविक्रयादौ आन्तरत्वं प्रतिबिम्बिता
पि असाधारणो मनोराज्यसंकल्पादौ विकल्पेच तत्रयुक्तं नहि
घयार्पितं तद्रूपप्रतिबिम्बं वुद्धाविति अहमिति च यदिदं वुद्धौ वुद्धे
स्वरूपं प्रकाशते वाध्यवसीयते च तदेव सुखाद्यनुवेधेन भाति।
यदाह इदमेव च नः सुखं वयत्तात्तं संवेदनमिति अहमिति च रूप
मस्य न कश्चिदनुभूतं येन तदर्पितं वुद्धितत्वे स्यात् न चापि वुद्धे
घस्य तद्रूपमिष्यते ऽहंकारवृत्तित्वेनास्येष्टत्वात् अहमिति इदमि
ति च सत्कालनान्तरस्य न कस्यचिदनुभवः किंच आत्मानं वु
द्धितत्वेन पश्यति येन जानीयादेतदीयमेव चैतन्यच्छायेति न
चात्मानं योऽस्ति योद्रष्टास्ति यस्तथाध्यवसायवदेतद्रूपं चेदहो
न च सुखादिरूपस्य चैतन्येन विरोधः सुखादेः स्वप्रका
श स्वभावत्वेन निर्भासनात् स्वप्रकाशत्वस्यैव च चैतन्य।
रूपत्वात् केवलेस्व ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रवादिरूपस्यापि विषयग्रहणमात्ररूपं संवेदनमुपलभ्यते इत्यसत्या
संख्यावितत्रूपविशेषकर्तृत्वमभिधातुमभिधत्ते दोषरूवादयश्चेत्या इति व्याव
हारिकं तत्संवेदनमात्रं तच्चितमिति तत्राननुभवबलेन ग्राहकत्वा विकल्पयति।
व्यवतिष्ठते ननु बुद्धिग्राहकयोः परस्परसंसर्गादिरूपं भाति: स्वलमेव च स्वप्रका
शमिति उक्तमचसंसर्गादविभागश्चेदयोगोलकवह्निवत् भेदाभेदसम्बन्धस्य
यत्तु तत्र सर्वं वस्तु विति कस्य चेयं भाति: नाद्यः ग्राहकमप्रसंगात् नचान्
तीय संस्पृष्टं हि तत्र ग्राही कश्चिदस्तीत्युक्तम् एक मेवेति।
ननु बुद्धिग्राहकद्वयरूपेणापि संसर्गीकृतस्याभोकरूपमिदमित्यनुभवगोच
रापन्नत्यान चैत्रेयं संविद्रूपस्य प्रकाशमिदमिति अस्यार्थस्य दार्ढ्यं संविद्रूपेन
न एव च विषयभेदानुभवः रवादिनाकारेण चैत् रूपेण नानयिकेनाप्यपि
केनैव विशेषेणावर्तमानत्वास्वप्रतिज्ञाभिन्नसत्तानुभूत्यापवहत्यशृणामः
सर्वेषां प्रमातॄणां तदितिरिक्तेनास्त्यनुभव इति एकपदेन विवर्त
पदेनैव भिन्न विवर्तवादोपिनाप्तः सिद्धः तिष्ठति एवं प्रथमस्तावत्कल्पो
न युक्तः द्वितीयोपि नोपपन्न इत्याह तावन्मात्र एवेति मात्रग्रहणेन स्वप्रका
शत्व विषयग्राहित्वमात्रादिरूपतादि यावदस्य व्याहृतिभेदोपकल्पितं रूपं भाति
तेन नास्य भेदः कश्चिदिति दर्शयति एवकारेणापि क निषेधयति अ
र्थभोगस्य दमहंज्ञानाभीप्सनपह्नवनीयस्य परिशेषेण रूपेण सम्पन्न
यायास्वान्ततया आत्मसंपत्तिं तस्मादर्थभोगरूपाया: संवित्तेः संवे
दीसंसर्गसमवायादिनावर्तमानः कश्चिदात्मास्तीति कस्यार्थस्यान्यथानु
पपत्त्या कल्प्येत एवमियता हि निगतमनुपपन्नेरितिपदं व्याख्यातम् एवमिति।
सूत्रद्वयोक्ताभियुक्तिभिर्धी: असंगतकालाहि पर्यायेण नित्यरूपस्यान्यानाश्रि
तस्य ज्ञानस्यासिद्धेरित्यर्थः एवं ज्ञानक्रियायोगादित्यत्र हेतौ ज्ञानभागं विचा
र्य तद्वलरव्ह्वनैव क्रियाविवे हेतुभंगावयति श्रिन्वयत्समदर्शितेहि तावपिदा
रूपुत्तरकारिकाव कारदानार्थः अपि शब्दोहिरुको मकाररूपस्त्वे नावदत्वसंग
योतयत्वस्यानुमत्वमपिनापिगंमुशाकामिति प्रकटयति तथाचटीकाकारएव
मेव विवरीष्यति क्रियात्विन्यादिना अपि शब्दाद्इत्यनेन अतएवोत्तरकारिकार्थो
हृक्षिप्तनासंदेपेणोहैव व्याख्यातः यथेति येनत्पायप्रकारेणार्थएवमाह स
र्यताग्रन्थेन निर्णीत इतियावत् नचेतिमत्पदेश्त्वनपह्नवनीयप्रकाशवि
षयोपलम्भोर्थभोगात्मनितिमिन्नतया स्थितेसमाम: समपगाम: सिद्धः स्वा
त्मनितत्याप्रकाशान्तररूपविकल्पनलक्षणाः परत्रतत्या प्रकाशसंक्रमणाका
रिप्रतिपादनलक्षणाः अबोपाख्यासावृवाच्यस्तत्सर्वकस्यप्रवृत्तिप्राप्यार्थक्रि

६॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
५१

पालत्वेनोव्यवहारः प्रमातृप्रमेयाणां बहुशाखप्रपञ्चस्य पराम्रिष्टरूपत्वेनो
हेतोः श्रेतत्वं चितिशक्तिमात्रेण तत्त्वलक्षणधर्मान्तरप्रतिबन्धेन भाव
प्रत्ययोस्तेनाभिधानयोः संप्रयुज्यते तदपार्थकं निष्प्रयोजनत्वात्तेन विना किं
चित्प्रयोजनं सिध्यति यदन्यथानुपपत्त्यात् कल्प्यते स एव अर्थः तदयं प्रयोगः
अर्थसंवेदनमथ्येनान्यमा विकल्पनीयः अनुभवान्यथानुपपन्नत्वेनानुप
लब्धेरिति कारणानुपलब्धिः अपि कोऽहि महानसे पिहितशिखो वह्निः।
पर्वते च तरुशिलादिषु अनुभवेन धूमान्यथानुपपत्त्या वा कल्प्यत इति
तत्कारणिका कल्पना प्रकारणकत्वस्यान्यकारणकत्वस्य वा कल्पनोप
रि दृश्यमाननियमायोगादिति नन्वेवमनुभवानुसारेणावस्थायां।
नीलेऽस्मि वेद्यीतेऽहः स्वमिति तावन्मात्रेण प्रकाशमानमंगीकर्त्तव्यं अहमिति
तु विकल्पमात्रेण तत्त्वत्रापि कं च कास्ति नीले हि प्रकाशते न नीलप्रकाशः
कश्चित् तज्ज्ञानेऽपि कः पक्षपातः येन करुणायमानस्त्वमदपीति त
दभ्युपगमेऽपरः कार्यादिप्राशंक्याह ज्ञानस्यासमवाया मितिभवतेवस्तुके
नीलेऽप्रकाशत इति तदत्र प्रकाशत इति वियोगः स नीलशरीरस्य प्रमा
वे
यर्थप्रवर्त्तेत् यथा नीले सर्वप्रमातृस्थितिभवति न भवति वा तथा सोऽपि
स्यात् तदेतदाह नहीत्यादिना रूपवत्स्यादिति भवने भवने वा समानं
मंतव्यम् तदेति निपातनस्मादिस्थैर्यं वर्त्तमानः स्यात् इति प्रसंगस्य चि
तस्य स्वविपर्ययरूपस्य परिदृश्यमानत्वेनाव्यवहारीकार्यस्य हेतुतामाह
नापि सर्वप्रमातृ स्याति
यतोऽज्ञानत्वेन न सर्वप्रमातृस्थिति अपि तु कंचिदेव प्रमातारं प्रति ततो हेतुर्ज्ञा
नमेव न तु विषयस्वरूपं ज्ञानतेऽस्यर्थः ननु एवंभवतु ज्ञानम् प्रत्यक्षेणतु कुतः
विषयगतप्रकटतात्मकफलानुमेयम् अनाश्रितस्वप्रकाशा संविदात्म
कफलानुमेयं वा तदित्याह अज्ञाते अर्थे न कश्चिद्बुद्धिमुपलभते ज्ञाने त्वन
मानादवगच्छतीति तथा नान्यथार्थसम्भावो हृष्टस्त्वनुपपद्यत इत्यनेन
नेत्यतः पश्चात्प्रमाणमपकल्प्यत इति तेन न स्वरूपमात्रे नीलस्य ज्ञातता प
न सर्वप्रमातृस्थितिरितिचोद्यम् अपि तु तत्प्रकटताततस्तु विवितिर्वा ज्ञानतां स्थाश्र
याह अतएव वेति अनेनैव चाप्यकरणासिद्धान्ततामाह यत्सिद्धावन्यप्रकरणासिद्धिः
स हेत्वन्तरं हि हेतुर्यथोक्तरूपे न निर्दिष्टः स्वरूपतद्रूपं च मस्त्वेवं तु कस्तु हेतुसाध्योऽर्थं उक्त
इति प्रत्यक्षार्थत्वाविरोधः हेतुरपि वा प्रमाणमूलं स्वरूपं गमरूपता सिद्धांततोऽनज
हातीति यदि वा यत्साध्यासिद्धा वित्यत्र साध्यते येव हेतुराक्रष्टव्य इति विशिष्टहेतुकप
व साध्यत्वेन निलभ्यम् अतएवेव हेतोः संवेद्य प्रमातृनिष्ठकाज्ञानमेव ज्ञाततानन्त
प्रकटता स्वविनिर्वाज्ञाततेति तिय हस्तस्तत्त्वतो हेतोस्तज्ज्ञाने प्रत्यक्षांत्वसंवेदनसिद्धमभ्यु
पगन्तव्यम् यदेति यदित्यस्यार्थे तदेति ततदित्यस्यार्थे इति यहं कृत्वा विशिष्ट।

७ ततनकंज्ञाभवलसुंक्तिधामकंज्ञातंतत्वटलमंघंतनज्ञतनमेवज्ञानम् ॥

हेतुः सिद्धं तत्तो हेतोः प्रयत्नत्वमिति यस्मादर्थे तत्राख्यायमाने यस्मादेवमिति
एवमिति यद्धत्तन्तस्य तहेतुत्वमुक्तं भवेत् अपितु एवमिति विशेषणान्वयः कश्चि
हेतुतत्स्य प्रकृते साध्ये हेतुत्वमुक्तं स्यात् धूमवानयं तस्मादग्निमानिति सांज
ल्येनैव प्रतीतिः येन हेतुना धूमवानयं संपादितः अथवा ज्ञातः सोग्निमत्वे
हेतुरिति नैवैतद्विवक्षितम् अपितु धूमवत्वस्यैव हेतुत्वमग्निमत्वे अभि ।
प्रेतम् तस्मात्ज्ञस्मानान्तो वा कात्यत्तीयते तेन विवक्षितोर्थः एवंस
ह्यावाचोयुक्तिः धूमवानयं तस्मादग्निमानिति अनेवदनकाले हि स्वरूप
मात्रमस्य परामृष्टम् न तु हेतुभावः सविपक्षात्तु रूपरामृष्टतायां
विधेयः तेनैवं विधेषुस्थानेषु उद्देशगामनिका विधेया धूमवानित्यत्र
इतिशब्दार्थगर्भे कारेणाह स्वरूपं वा ज्ञानं वावगतिः एते धूमवानित्ययस्मा
त्प्रवर्तिवाह ज्ञानात्माख्यवहारे धूमवत्त्वलक्षणादर्थात्तस्तो हेतोरग्निमानि
ति यदि वा येना हेतोर्वा पदरूपाद्धूमवानयं सिद्धः साधूमवत्त्वावबोधो अग्निम
त्वे हेतुरित्यनुवादेभागी पंचमी हेतुविषयं वा यमाद्विपंती हेतोर्ज्ञातस्य
तहेतुत्वमिति ज्ञापयति एतदेवतद्युक्तम् तथाहि अनूद्यमानतया कालेन
हेतुवाचकाकाङ्क्षात्पंचमी प्रयुज्यते यस्माद्धूमवत्त्वादिति अपितु यतो धूम
वत्त्वमिति प्रथमैव तदेव यस्मादिति वा प्रयुक्तः यतेनाभिप्रायेणाचिर
तेन हेतोस्त्वत्वादयोगोपि पंचमी प्रयुक्ता यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारादिना
हि अयं तैतत्प्रसिद्धिमात्रमुपजीव्य अभिन्नेनाविकल्पनिगरणाव हल्ल
तत्वमलममानेर्थं वह्नियते तस्याप्यमप्यलीकत्वे हेतुहेतुमद्भावगतिः
^यदेतिवायस्यां काल कलायामयमर्थोस्ति^
सामर्थ्यात्लभ्यते तत्प्रयमानस्य पूर्वसिद्धत्वेन यदेति हेतुत्वे युज्यते तदेति वि
धीयमानस्य पूर्वत्वेन साध्यत्वाद्धेतुमत्व मितिलेव कुतो ज्ञानमेव ज्ञात
तेति यमर्थो विशिष्टेनेहेतुत्वनायतः सिद्धः सर्वप्रमाणत्वात्यतो नेनततो हे
तोः प्रयत्नत्वं ज्ञानस्य सिध्यति यदि तु प्रयतो हेतोर्ज्ञानमेव ज्ञाततेत्यसाधु
५ विष्याम तेषु त्वत्त्वस्य हेतुतानभवेदिति विशिष्टहेतुकस्य सतो हेतो हे
तुत्वम् न पुनरूपादायापि विहे याइत्यतये न पूर्वहेतुसिद्धेर्थे हेतुचिकीर्षि
ते सपूर्वहेतु स्वयमुपजीव्यते तथाश्चापीत्येतदभिधानमुक्तम् अतएव यदा
१० ज्ञानमेव ज्ञातता तदेति अयमत्र तात्पर्यार्थः इह प्रकटतानामयदर्थस्या
क्रियते तदा सा किं स्वपवदर्थधर्मो भवंती स्वान्महज्ञानमपेक्षते नवा पूर्वस्मि
न्कल्पेन वस्यात्तस्यामपि हि ज्ञानकृतं प्रकटतांतरं वक्तव्यम् तत्राप्यन्यादि
ति प्रकटता ज्ञानत्वप्रवृत्तीष्णु ज्ञानेष्वविरमत्वत्वतार्थः प्रकटो गुणसहस्रेरपि
भवेत् अथ सा प्रकटतार्थस्य चेज्ञाता प्रकटो सावर्थोजातः किमन्यत्ता । र्थ्य

^स्यन्यनन्तएव यथा धूमवत्त्वादयमग्निमान् यस्माश्च धूमवत्त्वा
दग्निमान् तस्माच्छद्बोनिसन्नापजनकत्वत्रपर्वहेतु^ ॥८।

म न्या॰
वि॰वि॰
५२

ष्यते तत्रापूर्वार्थस्य यदज्ञातत्वं तस्य प्रकटो मेऽस्य प्रकट इति नियत
प्रमाणसंवेद्यत्वं सम्यग्व्यवहारप्रवर्त्तनप्रभृतिव्यवहारमात्रपरस्यारात्पार्थक्रिया
निवहन्नियमनिवेधनमतः सकथंकारं प्रकटतायाजन्यजनकतापार
तिचेत् ऊष्मकारकक्रियया ऊष्माः समुद्भवंतस्य एव तथा स्यात् को हि विशेषः
यत्कुंभो न तज्जनकस्य प्रकटतानुतस्य तत्तत्कुंभतायां प्रतिविम्बार्थक्रि
यानन्तं तत्र स्यात्प्रकटतायामिव यज्ञावगतं रूपं तत्सर्वसाधारणेना
र्थक्रियायै घटगतमिव शुक्लत्वं तथा च प्रकटतेति भावनिष्ठं हि रूपं यदि
तथा न भवेदस्य तस्य व्यापिका हीयेतेति विपक्षादसाधारणेनार्थक्रि
याकारित्वाद्व्यापकानुपलब्धिप्रसंगेन व्यावर्तितो हेतुः साध्येन व्याप्यत
इति स्वभावः ननु हि वेदस्यापेक्षाबुद्ध्याजनितं तत्तदन्यसाधारणेनार्थ
क्रियाकारीत्यनेकांत अप्रसिद्धेरेकोनेकांतः न हि सामान्यस्य विकल्पस्य रूपा
ते हि वे किं विरुद्धभावतं रूपमस्ति यस्यापि तत्तथा तस्यापि ना साधारणे
नार्थक्रिया न तेनाद्यारोपकगतस्याणत्वस्य सर्वसाधारण्यैव हि त्वाद्य
प्यतेः प्रादुर्याण्येव न हि त्वमर्थक्रियाकार्यपि तज्ज्ञानेन च तत् द्वयं भावनि क्रौ॰
ष्टं रूपम् अपत्वज्ञानमपि सर्वस्य कस्मान्न स्यादित्युच्यते तदज्ञापितेन न
नोच्यते इह यथा हि वस्तुपेक्षाबुद्ध्या ज्ञायते तथा न सामान्यज्ञानेनेतो
च्यते इह यथा हि समपेक्षाबुद्ध्या जायते तथा न सामान्यज्ञानेन ततो हि व
स्तुज्ञानमत्र तो हे द्वये इति द्व्यज्ञानमित्यस्य तत्रास्ति तस्यापेक्षाया
न अपेक्षाबुद्धिर्हि वज्ञातज्ञानजन्मनि कस्मात्कारणमिति चेद्रूपज्ञानज
न्मनि किमालोकः कारणमिति पर्यनुयोज्यम् यथा दर्शने हि कार्यकार
णभावस्येयत्ताम् अथोच्यते कुंभो ज्ञातः सन्न साधारणेनार्थक्रियाका
री न तत्प्रकटतायां ज्ञानमस्ति न हि न कस्यचित्सार्थक्रियायै भवेत् अथ
हि वेदेवं तत्र न सर्वस्य ज्ञाने भविष्यति न हि प्रकटतायां प्रकटताद्यन्तव
स्येष्टत्वं प्रमाणरूपात्मना नाश्रितं संविद्रूपफलान्मेयज्ञानवादिनोऽपि समा
नमेतत्समसंविदितिव्यवहारसिद्धेः अथ प्राकट्यमेव विदं न समंतेरणापि तथात
त्सर्वप्रमाणानुपपत्तिस्यात् हि विशेषाभावात् तयोः संवित्तिप्रकटतयोर्ज्ञानमेव प्रमाण
विश्रान्ते प्रकटतेति चेत् भावेन किमपराद्धमित्याप्रापेन ज्ञानमेवैकैककारः सम
वेणातीन्द्रियज्ञानानुमानादौ चार्थ एव श्रमन्यथा इंगितलिपिधिवादीन्यमीना
न॰ न्न निःसहते तथा प्रकटतामपलपावः कथं सहेतेति नासावर्थस्य कस्त्रिद्धर्म
इत्यपेक्षकार्यार्थः तस्मिंश्च ज्ञानमेव प्रकटताज्ञाततायापवे हत ख्रिकीर्षिताया
नु॰ अ मिमिसितज्ञानरूपत्वादिति तद्रूपापिविति ज्ञानतोऽपि हि ज्ञानतउच्यते अन्य।
था सदेव सर्वोऽन्यतिच किं न ज्ञातः स्यात् यदुक्तं वितिश्रये जितेन......

वित्त एवहस्यज्ञानेनचनामतुहिसाधनेप्रत्येतितिनचतुहिमितिज्ञापनीयंप्रम
इति ननसाध्यक्रियाहिरेषेतिच नन्वयदिदमियतास्वप्रकाशरूपंज्ञानेनसि
द्धंस्यएवात्माभविष्यतीत्याशंक्याह नस्यचेति ज्ञेयोपाधिरितिज्ञेयकृतोदे
शभेदोविच्छेदवाशंकाशामननिदानभूतइह्यघटइतिकालभेदोधुनाघटइ।
तितिस्यतत्वामोहव्यपोहनहेतुभांस्येव यदपिमाबोदिज्ञानेनतदप्येकस्मा
मय्यपीनतानिरयसंवहेदे स्वच्छेदकतोदेशकालभेदोभान्येवमस्मादे
नदेवनदेवताभोनरकालिकजात्यहिकल्पव्यवहारोयदेशकालभेदःस्यपेन
एव त्तिमितितायामपिअनुस्यानचित्तप्रभवस्यति विकल्पव्यवहार्यइति
ज्ञानान्येवदेशकालस्वभावभिन्नानिव्याप्यकाशितिनित्यान्येकात्मकाति
वहंति सेतन्यापवहेतिलोकयात्राम् तदाहनान्यस्येति संवेद्यीतितादात्म्यसम
वायादिनेत्यर्थः अन्यस्येतिहृतिं विहृणोतिपाठपूर्वकम् आत्मात्वस्य।
तिवस्तुनइतिसंतानस्यसमंधित्वेनोच्यतांनाममज्ञानमितिव्यवहार
स्यदर्शनादित्याकूतम् हतिनव्याख्यानमेगोपिमाभून्नचमस्तेनहृतमि
त्यभिप्रायेणटीकाकारःसंविद्यविहृणोति वक्ष्यमाणनयेनेति ॥
१२ ॥ संक्षेपेणकारिकार्थमाह क्रियेति अहहेइत्यस्यप्रमाणेनान्व
पलब्धेरित्ययमर्थइतिदर्शयति प्रत्येकेति अवसायपर्यंतः प्रमाणा
व्यापारइतिहृष्टेश्वसायपर्यवसायिनीत्यव्यायेनानुमानमपि
संग्रहीष्यतइति अवमेयशब्दः स्वरूपेणान्यसंबंधित्याचेतिप्रमाणान
वसेयत्वेयुक्तिबाधितत्वेचाभयत्रापिसंबध्यनीयम् युक्त्याप्रमाणाव्या।
धारणाबाधितत्वेस्वरूपतउक्तेनचाध्यकाक्रमिकेति अन्यसंबंधित्यानु
क्रमेकस्यक्रमिकाकथंभवेदिति आत्मनएश्वर्यज्ञानक्रियायोगादि
त्येवंरूपपरोदीर्यमाणाहेतुहष्णासकटनलब्धंयतःस्वहेयप्रसंगापा
दनाभिप्रायेतिप्रसंगविपर्ययेविभ्रंशातस्माज्ञानन्नयुक्तमितिज्ञानस्या
युक्तत्वेतत्क्रियायामितहस्तेहेतोचापिप्रोक्तेनसमर्थ्यीयतेअस्याशयेन
विहृणोतिनकेवलमिति अनेनचक्रियापितयुक्तेतिवृत्तिव्याख्याता ए
वंहस्तेहेतोसदपीत्यपिशब्दस्यार्थोव्याख्यातः एतत्स्वगतस्यत्वयमर्थइत्या
ह अत्रापीतिअपिशब्देनटीकाकारः एवंचवदस्तेहेत्वोरेकग्रन्थतोस्फुट
यति नन्वेतिनयुक्तेतिवक्तव्येसतीत्यर्थः यदिवातेनात्मविक्रियमाणावेला।
किंक्रीचलनरूपाकर्मपदार्थत्वेनपदार्थविहितपगतानभवताम्नो।
न्नितिहीनस्यमन्त्रैनुविधायितीमानोपगतायतः तेषामात्मनोज्ञानचिक्रीर्षा
नं० यत्नेयागएवकर्टत्वेप्रसाधितंज्ञानादयस्तुगुणाश्चतत्समवाया[illegible]तेक प्र
येतिताहृशीक्रियावक्तव्या यात्मनः संभाव्यतेनदोहृतिलक्षणम्।

६

प्र. त्री.
वि. वि.
५३

कार्यकस्य फलसिद्धहेतुभूतक्रियानिमित्तस्य स्वक्रियापेक्षया वा कर्तुः सं
बन्धीनत्समवायी तदात्मा वा व्यापारो रूपं स्वलक्षणं यस्याः सा क्रिया यस्या
स्तत्त्वयितो भागाः पूर्वापरीभूताः क्रमवर्तिन इति यावत् यदाहुस्तत्रभवान्
यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्तत्क्रियेति
प्रतीयते गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् बुद्ध्या प्रकल्पिताभे
दः क्रियेति व्यपदिश्यते स्वतेस्वतनेरित्येतत्क्षुत्वेन प्रकाशिते आश्रित
क्रमरूपत्वादभिधाने प्रवर्तते कार्यकारकभावेन धवतीत्यादिः क्र
मः पतिक्रमतिवृत्तोऽन्तुध निरित्यवकथ्यत इति एवंभूता च क्रिया
त्मनस्यैव गच्छतीति जानातीत्यत्र इति पूर्वापरीभूतं तद्भूमप्रतीत्या
रंगीकृता च स्वरात्मा वादिभि यदाहुः श्रीग्रन्थकारगुरुपादाः तदेष्या
तावतीज्ञानतावर्ताव क्रिया हि सेति एवं नन्वात्मविभुत्वस्य वियोगात्क्रिया
त्मना प्राप्नोति घटादिग्रहकालेऽपि घटं जानातीति सा क्रिया इत्यादिवप
न लक्षणं परिशोधयितुं हार्दं व्याचष्टे स्वात्मनेति जानातीत्यस्यां क्रिया
यां ये भागाः अभिसंधानदीर्घलोकादितो कनमनाव्यापनेनोन्मीलना
ख्याली कृतरूपेण केवलेनेतान्नतु पूर्वं नाप्यपरे भूता अवयवाः परस्परापे
क्षेणान्यस्यां सा न पोषेता जन्मानन्तरूपेणालक्षितो रूपितेन स्वस्वरूपमात्रे
णैव ते क्रियेत्युच्यतामित्या प्रांकया ह अथेष्टमात्रेण न भेदं चेति अन्यथा।
ह्याश्रितक्रमत्वं यत्क्रियायाः प्राग्गीतं तदेव न स्यात् यत्तत्रभवान् यथाच
भागाः पच्यते तदेकासेचनादयः तदेकासेचनादीनां ये यात्रभा गाल्या प्रे।
यज्ञापकवर्गापर्यन्तमनुप्रामः प्रतीयते नत्वेकस्मिन् क्रियाप्रवाहः केवलेन
प्रयुज्यते इति चकारः अहं तत्प्रमेयोपयोगित्वेन प्रमेयानां तेषां स्वस्थित्व
त्वापणंकां स्तूचयतीति तत्र यां तत्फलतीति हेतुं तात स्य प्रमेयस्यावधी
नयति इत्यनयोर्भेदोऽर्न्तभाष्यते चोद्भेष्टार्थ इति यथा वेद्यायभोजनेदेय
मपरमस्या यमोदायिक इति दृष्टं कं भोजनेदेयं कस्मादित्येवं प्रमेयच
कारआख्यिपति इत्यादेर्वस्मन्तत्राप्यवधेयम् न त्वत्र पूर्वं तेप्काव पवा
त्मनि मिश्रीक्रियन्ते पुनर्वा हठकार्योऽयं त्वात्रव पूर्वं ते तेषामवयवाः समवे
पितः सोऽवयवी न चासौ वा नात्मनोऽधर्मी पुत्र इत्याशंक्याह क्रमिकत्वा
दिति असंभावनाहठीकार [illegible] एतात्मवैयर्थ्याद्धेतुः नन्वक्रमिकत्वादेवा
वयविनः आरंभे भवति रूपरसगन्धयोः समानकालैरपि तस्यानारंभात्
क्रमिकाश्चात्र कालभिन्नादेशाभिन्नाश्चारंभकाः खलु तेन तेवा यव व्यारंभ
णात् दृष्टघाक्रयापि नारभ्यते किंपुनः रहस्य सामर्थ्याः क्रियाङ्गाणामिति तात्पर्य
म् भागा इति सहकर्मा हि तत्रावयवशब्दः उपचारादेषु कार्याभावान्नदेशाक्रम

पूर्वापेक्षत्वादपरत्वस्य
तदपेक्षत्वाच्च पूर्वत्व
स्येति अपूर्वापरसंता
पूर्वापरे ॥

योगिनामपि गन्ताघादिपवदेविवस्थानत्वेनावनोयेकप्रतीतिबल
सिद्धिः समुदायोऽदृष्टस्तद्धि क्रिमिकाणामपि क्रियाक्षणानां स्यात् ननु स्थै
र्वं कल्पितव्यम् पूर्वापरीभूतावयवसमुदायः क्रियेत्याशंक्याह एकाका
लताभावादिति नन्वेवं लक्षणो वहुव्रीहेराश्रयणमयुक्तमवयविनः सेच
यस्यवान्यपदार्थस्यालाभात् ननु इयदकर्म्यं पूर्वापरीभूता अवयवा एव क्रि
येत्याशंक्याह नापीति अनेन स्तुकेन भागाएव प्रतीयते तथाच भेदएवो
क्तः स्यात् भेदश्च स्वात्मविश्रान्तिरेव परमार्थः न हि तद्वाचपरापेक्षापरति
ष्ठत्वस्य तयोन्मीलनात् अतो भेदोऽङ्गेवपूर्वापराभावादुपपत्तिरित्यभेदस्य
श्रेण्या आश्रयणीयः ननु भिन्नस्य कथमभेदस्य श्रेणीभिन्नेन लक्षणान्तरेणा
स्यादित्याह अत इतियतो भिन्नस्य स्वात्मपर्यवसितस्यापेक्षापरनिष्ठात्मा
नयुक्ता तथाच विनानपूर्वापरीभावलक्षणः क्रमः तत्सर्थीचेयं क्रियालो
केनिर्भासते अतो हेतुर्बुद्ध्याविकल्पारूपयातत्वेकत्वमभेदलक्षणं लक्षणा।
नामव्यवसेयम् यथोक्तबुद्ध्याविकल्पितामेदइति ननु स्वतेत्राबुद्धिश्चे
वं क्रियोत्कः अप्यनियम इत्याशंक्याक्रमेककारकेति नतु तेत्राणयम
कताव्यवसायः अपितु एककर्तृलक्षणाकारकत्वरूपाविनिर्भागवला
देकफलात्मककर्मकारकत्वरूपसमाश्रयात्प्रकारकग्राहश्चकर्तृविक
र्मणोश्च व्यवस्थितिः ननु पूर्वापरीभूतभागरूपाञ्छ्रमेनादयोदेशाभेदात्समु
दायरूपाश्च परस्परसम्बन्धात् क्रियालक्षणा अपि भविष्यति न कि
मन्तबुद्ध्यवसायेनेत्याशंक्याह मेलनादीनीति नद्व्यतिरेके युगपत्त्वा
दिति एककालत्वादित्ययावत् ननु युगपत्त्वमात्रेण समूहप्रतिपत्तिः
पिपीलिकासमूह इति प्रत्ययाभावादित्याह दर्शनाश्रितिप्रमाणेनयोगपद्य
स्य परिच्छेदादित्यर्थः आगमादेरवगतोऽपि हिपिपीलिकासमूहप्रती
तिः ननु कोऽसौ वेक्यदृष्टे विषय इत्याह तथाहेति केचित्तु मांसास्थिरसदो
मज्जाद्यवयवान्तरज्जातिभेदेपि पार्थिवत्वैकात्ययणाधारी रस्यावयविता
तथा महत्त्वस्य दैवतिष्ठतिमन्त्रे येष्वेवं न मन्यन्ते तेऽपि संयुक्तसंयोगवाश्रयमहत्
परिमाणप्रत्यस्य मज्जादिसमुदायलक्षणं वैकं गजादीनां पक्षे प्रतिज्ञानन्ते
इत्येकोऽपि शब्दः न केवलमवयवीव तस्य समुदायोऽपीति द्वितीयः समु
ल्योऽपीति समानरूपाहि सत्त्वं पदरूपता सर्वत्र संयुक्तसंयोगसमुदायादौ
सामान्याभावे च विशेषरूपताभाव इवविशेषात्मकोऽसम्भावनाऽपीति ।
द्विष्टत्वादिति द्विष्ठीपीतियावत् द्वयोरेवतावत्क्षणयोरेककालत्वटते
कथं कथंबहूनां नचैकलक्षणोक्रियास्वपपोक्षम यस्मात्कर्षपर्यन्तमवयवाः
प्रतीयते नैककस्मिन् क्रियाशब्दः केवलेनू प्रयुज्यते तेन पूर्वापरभागएवस
नत्वपारमार्थिकरूपमाकल्प्य वाऽशयस्याय निवक्रमेवमिति वहुव्रीह

६
प्र॰प्रा॰
वि॰वि
५८

र्थेमभाश्रयणानीत्यालेचनं भाष्यकारीयमाह वृत्तिकारः एक।
कारकस्वरूपाश्रयाद्व्यवसितमन्योन्यापेक्षत्वमुक्तं तदेव एकत्वेऽक
तः येन वृत्तमुक्तं नेकेति अत्राह तथापि चेति पूर्वापरभागमात्रप
मार्थताप्रकारेणोपलक्षितायाः अ[illegible]प्यस्याः क्रियायाः एकत्वमेके
यं क्रियेति व्युत्पत्त्यैव कत्वेनाध्यवसायात् न च निर्मूलोयमेकता
ध्यवसाय इत्याह एककारकेति नन्वेककारकनिर्वर्त्यानेकाचनक्रि
याताणां यानन्तः कर्तृकर्मणामवश्यंभावादित्याशङ्क्याह अनेककारकेति
कर्म कर्तृणोरेवस्वातन्त्र्येण फलत्वेन च प्राधान्यात्कर्तृ[illegible] कर्मस्यैतावद्
व्यवहारो वैयाकरणानिकायेयत्र विशेषः क्रियावः क्रियायावान् [illegible]ल य
न्थ्यति क्रिया[illegible]व्यपदिश्यते सर्वस्याश्च कर्तृगतविशेषिविषिकस्या
श्चित्कर्मस्थविशेषत्वादसाधारणेन कर्मस्थत्वेन व्यपदेशः प्रवृत्
वा तिमहिम्नान्तस्थतानिश्चयं रूपैवकर्तृ एकत्र यतः क्रिया कर्मणि
वा तैः काचैत्राया वैचित्रमोदकस्वत्वात्राप्य पिचैत्रस्य मोदकः प्रीणयताभि।
लषिपिता चैत्रः प्रीण्यमानो भिलाषवान्कर्मेति वस्तुतः कर्मस्थत्वेव केव
लेशाहशक्तिस्वभावाद्रुचिर्वात्तः स्वविषयमभिलाषमेषान्यापयत्येत
मर्थमो च तालाणो विषयविषयभावसम्बन्धमभिधायोऽहन्तेष्वरस्तत्यत
कर्तृकमभिलाषं प्रधानत्वेन दर्शयति आत्मीयं च कर्तारमप्रधानमिव
करोति ततो निजप्रयोजकव्यापारंगुणीकरोतीत्यतिस्मस्वथम् स्वविषये
प यं संप्रदानमेत्ताजाते संबंधसम्बंध्यापि चैत्रोभिलाषीकर्मेति कर्तृस्थ
तापि नडच्यते अन्यकर्तृकोभिलाषोरुचिः नन्वेवं पचनपठनयोस्तथा।
क्रिदिदृश्योरेककर्तृकमेकगतत्वेसादेकत्वमारोप्यमनन्यवनकेदनसाने
कामनेककर्तृकर्मगतत्वभेदित्याशंक्याह एकफलोद्देशेन चेति न च पाक
पाठयोरेकफलत्वे च्छ्रुदिदृश्योवाभिसंहितत्वेन दण्डसंधानेनुसादेकत्व
विश्ववर्तिनो क्रियालक्षणसमूहस्य यथोच्यते जगदिदं विपरिवर्त्तते इति
एवं कर्तृकर्मैकमपि समूहाभिप्रायेणाभारोप्य मनन्तवनच्छेदनादौ स्थवचने
वनन्वप्रधानमर्थं क्रियायामर्प्यमानं विशेषणसम्बन्धं प्रतीयते प्रधानेच
द्रव्यम् अयं योरेकः स्त्रस्त्वलतीति हि प्रतिपत्तिः तत्र श्रुत्वा च चलत्वयो
र्यथा नान्योन्यं संबंधस्तथा चलत्वेकत्वयोरपीति क्रियायाः कथमेकत्वं स।
ख्याय तत्रैषा को इत्याह उच्यते तत्र विकल्पमहिम्ना पाकोसौ द्वीभावितप
वन क्रियात्मा यथाह रूढमभिहितोऽध्यवदिति तथाभावमाख्यातेनाचष्ट
इति आख्यातेन हि विवक्षत्वसंख्या कर्तृकर्मगतेव निर्भासते न तत्परविश्रां
तिरितियत क्रियाविशेषणभावेनेति कथमत्रमेके नित्युत्तिकारेणान्यांशकान्त
वादपूर्वकमाह संख्यायाश्चेति एकयाहे तन्नात्र संख्योच्यते पि तद्भेदाभावमात्रम

भिन्नत्वलक्षणमिति नन्वेवंभूतो च क्रियातत्त्वलक्षितैव तु इति मैत्रमतिरिक्तसा
कस्मान्नभयाद्वियाह अयुतेति समवायाद्वा तादात्म्याद्वानेयैद्वयाभेदेन प्रतीय
ते इति यावत् अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यनिर्भासनिदानस्योपलब्धितेः यत्किलायुत
सिद्धयोरेकस्यवापृथग्गमनयोग्यत्वमित्येवंरूपयायुक्तम् तद ... द्य।
त्वेन भाति घटपटवत् घटाकाशवच्चेति न तस्य ह्यौवगच्छतीत्यत्र यत्कृतगुणो
पि गच्छन्निर्भासते न तदेवाऽत्र तस्यानुपलम्भात् तथैवं चैत्रः पचति मैत्रः पच
तीति क्रियेऽपि द्वैभातः एवं तत्कथं तत्केऽद्रव्यधर्म एव सत्योऽत्रस्तो यथोक्ताह
अत एवेति कारकस्वरूपावष्टम्भेन प्रतीयमानत्वात्कार्यसमवायहेतोयम जे॰
ध्यारोपः तत एव निमित्तदार्ढ्यान्न प्रमातृस्वरूपमपेक्षते गोर्वाहीकइ
तिवत् किंतु स्वरसत एवेति क्रियाजनकवत् तेनैतदभिप्रायेणाह तान्वेकयाहुः
सम्यग्वचनेनाप्यस्तिति भावः ननु तथाभूतत्वाभेदयोगि कारकद्रव्येकप्र
ति॰ मेकम् आह एकस्मा... भूत्वानादिति समवायश्चैत्रस्यापि तथापितेन सर्वस्यज्ञा
नम् न हि भवत्येवं द्रव्यमेकं किंतु क्रियातत्त्वशक्तिः साच पूर्वापरीभूतस्तत्पाक
भवती पाकपाकादिभिन्नेति ज्ञातः आह तस्यैवेति चोद्यार्थे भिन्नक्रमः स्व
स्यात एवाकाशो वा सद्भावनाय कारकद्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञानादेकोपि तथाभू
तेषु तिभिज्ञानसिद्धैकं कथं कमन्निपोचोत्पद्यमानेन तन्मात्रमेवेपि पूर्वम
भूतेत तत्त्वदिति उदनयस्यसांमुख्यप्रभृति विशिष्टफले क्रमेणाभि
नैम्पताविव घटत्वविक्लोदरूपपाकगानावयवारम्भोऽद्वैमस्थ्योपाद्यादि
रूपेणाचोपलभ्यते यत्र तस्मात्त्वेकस्मिन्कारके न लग्नः कश्चिदर्थो योद्र
व्याश्रितः क्रमिकः तद्रूपभिन्नस्त्वसौ नमीयत इति समभाव्योयमर्थः य
दि हि क्रियान स्याद्द्रव्यमेव स्यात् तस्य फलजनकत्वे पूर्वमपि फलं स्यात्
अन्यथा त्वेकस्मादपि न स्यात् यदि च ततोऽन्यदेव किंचिज्जनकं तर्हि तत्क्रि
येत्याते तस्मात्तदेव जनकम् धर्मान्तरयोगी तु धर्म्यपि यदि क्रमवान्न भ
वेत्तद्भूतफलमिव फलमक्रममेवोपलभ्येत यदि च पाकपाकयोर्न
भेदः स्यात्फलस्य न भेदो न घटते तस्मात्कारकातिरिक्तं कारकाश्रि
तं क्रमिकं भिन्नलक्षणं वस्त्वनुमीयते तदेव क्रिया अपि शब्देना
प्यौपत्तिरप्यत्र कश्चिदुक्तेति दर्शयन्मीमांसकोपगतभावनाख्यम
पि क्रियो... निक्षदीहशादिति सूचयति कारकस्य भावकस्य पुरु
षस्य भावनायत्स्वर्गादिनिष्ठो यत्नादियात्वर्पकारणकोयः प्रत्ययेना ज्यौ
ख्यातेन वाच्यो व्यापारो जननात्मा पक प्रत्ययवाच्येन कर्तृकर्मान्यतरे
णा कारकेणाप्येवं पाठ उपचरिततस्त्वां व्यवहारोऽभावस्तस्मात्कारकोऽन्यः
सैव सर्वत्र क्रिया तेनार्थप्रकटनात्मक फलानुपपत्त्यानुपपत्तेनित्रि।

ष्ठोय आत्मनो व्यापारः संज्ञानक्रियेत्यपि मीमांसकसंमतं ज्ञानदर्शनमपि
कणाददर्शनं व्यवस्थानं दर्शितं निराकृतं यथा भेदवादी टीकाकारो बौद्धमतेन निरा
चिकीर्षति तथा च [illegible] तत्स्वभावबाधकस्तत्रैव दर्शितः अतो पि कर्तृ
तानुपपत्तेः ज्ञानक्रियाकर्तृरूपाज्ज्ञातृतात्मन ---- नोपपन्नेति प प॰
तच्च तत्रैव व्याख्यास्यामः एतत्परमतमभ्युपगम्य दूषयति एवमिति एका
कत्वे क्रमिकेति स्वतन्त्रे स्फुटयितुं तत्क्रमिकत्वं व्याचष्टे अनेककाल
स्पर्शि क्रमिकत्वं एकस्य तत्कालात्कालस्पर्शित्वं भवेत् तद्दतो वा का
लावच्छेदकस्य दिनस्वरूपं तत्त्वावच्छेदकं क्रियायां वाच्यं तम् तत्तो कालभेदे
नैव देशभेदाभावेऽपि सर्वत्र क्रमिकत्वायां व्यापकेन स्वरूपभेदं समर्थयता
देशभेदः स्वरूपभेदाश्चाङ्गीकृत एव टीकायां तु स्पष्टीकरणार्थं संभवमात्र
मुपहेतुत्वेन दर्शितः तावदिति यत्र साधकं प्रमाणं पर्याणं संभावितं ति सा
कैतत्र तत्र निराक्रियायां प्रथममुपन्यस्यति इहतु न तथा तथा प्रमाणपरिति।
श्रितं स्वरूपेण स्वरूपविमतिर्युक्ता नीलस्येव इहतु तद्वादिनामेव बहुशाखा
सोपपन्नत्र भवात् जातिमप्येकक्रियामाश्रित्य नेकव्यक्तिवर्तिनीम् अन्यस्माद्व्या
व्यक्तिरूपेण समस्तास्ये वोपलभ्यते अन्ययावा क्रियाभागे जातिरूपेव क्रिया
स्वरूपा स्वव्यापारविशिष्टानां सत्तावां कर्तृकर्मणाम् क्रियायां भेदभुस पा॰
त्तावासमवायिनी अन्ये वा मन्यन्ते यासत्तासा क्रिया के श्चिदिष्यते तु द्विति
ज्जातिमन्ये तद्बुद्धिसत्तामथापरे अन्यत्स्वरूपं भावस्य क्रियेति प्रतिज्ञाते
विमतिस्तावत् क्रियानामेयं मन्तेनापरिहृष्टेति न [illegible] हादिनेव परमार्थरूप
ना॰ भिधानं तत्र भवतापि क्रमात्सदसत्तानेवामा [illegible] मेनेन समूहितानाम्
सदसत्विषयेयोतिसर्वेषं च वत्वादिभिरिति किंच साधकमपि प्रमाणं
बाधकेन विघटयितव्यं इत्यस्य प्रत्यभिज्ञानरूपेको सिद्धफलं कृतं इति क्रि।
यात्वमानम् साच केषां न खोदो सर्वत्रैव भिन्नैर्भवंती न वस्तुपेक्षते वस्तुन
स्तथा भूतस्यायोगा दिति बाधकाधीनमेव प्रत्यभिज्ञानाप्रमाणमिति
तदेव परं दूषयति प्रतिपत्तीति स्पष्टबाधकमस्तु क्रमम् विरुद्धत्वेनोऽन्यम भवता।
माविषयता यो मेणायो ध्यात्मो विष्ठानं तन्नेदेन व्यामभिन्नभेदव्यवहार इति
घयति तत्रव्याप्तिदर्शयति न क्वचिदिति भेदाभेदव्यवहारो हि क्वचिदेव
भवन्ना निमित्तको नान्य निमित्तकस्तद्यदि विरुद्धा धर्माधिष्ठाने पि तन्भे
दव्यवहारस्तदनिमित्तकत्वान्यनिमित्तकत्वे व्यापके विरुद्धे प्रसज्येया।
ताम् यतो भागानामनेकं वस्तु [illegible] एकत्वे भागा इति बहुत्वायोगात् ए
वीपरीभावापि तं [illegible] षामपेक्षानः साचनमेषां धर्मः अपितु प्रतिपत्तृ
णां विकल्पमात्रं नच विकल्पा वस्तु विषयाः नापि तदनुसारेण विषयवि

नैते वस्तुन दिति तस्मादेकाक्रियेति विकल्पमात्रविषयत्वम् ननु
भागातिरिक्तैकवचनीयधीरस्तित्याह भागातिरिक्तस्येति क्रियाख्यो
ऽवयवी संयोगः समवायः सम्बंध एक इति भवतैव नाभ्युपगतं क्रमिकत्व
स्य कालभेदमयस्य क्रियालक्षणात्वेनोक्तत्वात् इत्यतास्वरूपगतबाधका।
न्क्रियापितेन नमेकाक्रमिकायुक्तेति सूत्रांशं व्याख्याय नापिक्रमिका
चैकस्यचोविनाश इति आश्रयैकत्वबाधकनिरूपणसूत्रांशं व्याचष्टे नहि।
क्रात् नापिकालक्रमव्यापीचेति चकाराबन्यान्यविरोधद्योतकोऽत्र ए
कएव विरोधद्योतकश्चकारोऽभ्यपतिष्ठं विरोधमाह एवमाश्रयातोऽप्ये
कश्चकारः अपिशब्दस्तु विरोधसमुच्चये आश्रयस्य सम्बन्धिना पर्वा।
केनात्मना स्वभावेन पूर्वे परे च भागा युज्यते इत्ययमर्थः कस्मान्न युज्यते
न्या पेक्ष्याह नत्याहीति पूर्वभागपरभागयोः स्वरूपतः कालतश्च भेद इति पू
र्वभागपरभागयोः स्वरूपतः कालतश्च भेद इति पूर्वभागसम्बन्धः परभाग
सम्बन्धश्च स्वरूपतोभिन्नौ कालतश्चाप्याश्रयस्यापि उभयथाप्युभयरूपस्व
रूपभेदमनयथापि च कालभेदमालिपंतौ कथमेकत्वं तस्य सहेयाता
म् तत्र स एक आश्रय इत्येन न स्वरूपभेदकृतः कालभेदकृतः पूर्वभागपर।
भागौ हि स्वरूपेणाभिन्नौ कथमेकस्याश्रयस्य समानकालौ भवेताम्
न हि तदेव तस्मात् न तदेव भवतीति युज्यते न कालभेदमाश्रयस्यात
थतः न चैकस्वभावस्यात्वेन न पूर्वपरभागगतस्वरूपभेदकृतः स्वरूपभेद
स्ना श्रयस्य दर्शितः अथ कालभेदकृतं तद्दर्शयति तस्य एकमेते कालभे
देनापीति न केवलं स्वरूपभेदेन त्वपि पूर्वभागसम्बन्धित्वं परभागसं
बन्धत्वं च कालभेदेन विरुद्धमिति दर्शयति नह्यन्यस्मिन्नपि क्षणा इति
एवं हि तयोर्नैकालभेदः स्यात् यदि परस्परकालावगाहित्वं स्यान्नैव तद
स्तीति एवं पूर्वपरभागयोः कालभेदमुक्त्वा तत्कृतेन कालभेदेनाश्रयस्य
स्वरूपभेदं तावदाह नह्यन्यस्मिन्नपि क्षणा इति परभागक्षणो काले पू
र्वभागक्षणाभाववद्रूपे पूर्वभागसम्बन्धस्वलक्षणः स्वभावो नास्तीति
मप्राप्तः स्वभावो न घट इत्यर्थः अथ पूर्वपरभागयोः कालभेदेनाश्रय
स्यापि भेद इति दर्शयति नास्तीति पूर्वभागसम्बन्धत्वपरभागसम्बन्धत्वे
च कालभेदेन विरुद्धमाश्रयस्यैकस्मिन्काले कथं स्यातामित्याश्रयस्य का
लभेदं वितरतः तत्र न पूर्वकाले पूर्वभागसम्बन्धत्वमाश्रयस्योत्तरस्मिन्का
ले सम्भवति नहि पूर्वकाल एव युक्तस्तत्र उत्तरकालः पूर्वकालाभावरूप
इति कालभिन्नाभ्यां तेभ्याय माभ्यामाश्रयस्य कालभेदः स्यादिति चत्र
र्धयं विरुद्धधर्माध्यासः अत्र च देशाभेदोपि मन्तव्यः सतत सार्वत्रिकत्वात्र
दर्शितः आत्मा जानातीत्यादौ तदसम्भवोऽयत्नः कालभेदस्तु सार्वत्रिकः

६०

प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
५८

सच स्वभावभेदपर्यवसायी ननु सत्ताश्रयस्याभिन्नाः स्वभावा इत्याशंक्या
ह नच स्वभावव्यतिरिक्त इति नहि किमप्यस्तीत्याह । देति । यत एवं ततः इत्य
र्थः एवकारः स्वभावेन रूपेण तु स्वभावी तु स्थित इति शेषः कामपास्य स्वभाव्य
वनष्ट इति योजयति एवं शास्त्राभ्यासजनितविकल्पोपहतमतिभिरप्यत्र
नावाधकोपजीवनवलायुतपतल्लु यंततः पश्चाद्याचष्टे अर्थस्य कार्या
देरुक्तेदेशादिज्ञाततेति सूत्रार्थे केवले गमनेत्यादिना वृत्तिग्रन्थेन स्वेदेवह
वोपादाने शास्त्रानुपहतसरलमति जनताभिप्रायेणाकृतत्वादस्यार्थस्य
ननु कैको भागएव पाकोऽस्तीत्याह । नचेति । ननु भागस्यैव पाकत्वे तद्व
भागेषु पचतिप्रत्ययप्रकल्पनेन कथं भवेदित्येव भागमात्रक्रियापेक्षः
कथंचिद्वीजपवर्शाक्तित्याह ॥ पाकसामान्यमिति ॥ तावत्स्वभा
पुपकपाकत्वजातिरेकतुद्दीगलस्वनमिति सवीजपवयिपत्वः नहिक
थंनचस्वकम् । आह । तिभागास्येवेति सभागत्वहिप्रोच्यएव दोष इत्यभा
वः पूर्वापरीभूतत्वेनतिकालक्रमवत्त्वेनेत्यर्थः ॥ यश्चोच्यते ॥ आहितेन
रूपाक्रियात्वनेकवाक्समहितः अनेकरूपालक्ष्येतेक्रमवन्त इवाक्रमा इ
ति तेत्रैव शब्देनैव क्रमिकत्वस्याभावात्तत्त्वमावेदितं नचाक्रमत्वांशापूर्वव
रोः शास्त्राधाने किंचित विशिष्टत्वं तत्त्वलाभ इति नाधिकसक्तेस्यात त्वाभि ।
वाशादिति क्रचचिदपि संभवादित्यर्थः ननु व्यापकत्वादितिमन्तव्यम् नन्व
मान्य क्रमिकत्वस्यालक्षणम् धर्ममात्रमपि कंपत्वस्यैव क्रियाभविष्यते
। आह नापीति ॥ प्रथमोऽपीति । अन्येनावन्तगाणादेशान्तरसंयोगविभा
गा विशिष्टाः पौरगुपगताः प्रथमकालतावत्स्वदेशसंयोगाविनाश
केन विभागोनयतः दृश्यते तेन क्रियापदार्थेन भवितव्यम् तत्रापि न ।
चासौ कश्चित्स्वरूपेणोपलभ्यते प्रत्यक्षेनाद्रव्यात् ननु क्रियेयिमा
त्मनि विचारयितुं प्रक्रान्तात दक्कार्यचदादेः कः संवपोयेन स्वत्रकाया
देरिति कसत्पम दृष्टान्ताभिप्रायेणात्तत्वम् यथाकायादेः क्रियात्र
तत्र देशाः अपूर्वस्यापूर्वजन्ममात्रे गमनक्रियायामेकदेशावास्थितस्यास
नस्थानादिक्रियायां तत्र तत्र काले सूत्रे आदिशब्देन संगृहीते अथान्त
रात्मनि ज्ञानरूपेच्छतिज्ञानातियतेनस्मरतीति कालभिन्नज्ञानस्वरूपा
पूर्वजन्ममात्रेलक्ष्माक्रियेति ॥ एतदाह यथाचेति ॥ उच्यत इति नादकारा
र्थस्वरूपव्यवहारायकृतेनलोके तिकेन शाब्देन । यथाह । भावभेदप्रतीत्यर्थम्
उच्यते भिधायक इति ननु यंशाब्दानि धाक्रान्तसमाश्रित इति गमनेशसि
द्धत्वात्सर्वोल्लेपणाद्यनुगमाश्रितावपुपादीयतेपरिणामे नत्वकायदर्शि
नसिद्धनकार्यइत्याशंक्याहृतेपरिणाम इति सर्वधात्वर्थरूपं भावनात्मकं
चेदशाभेदासंभिन्नकालक्रमाविष्टपरिणामे ननसंगृह्यतेयतः गामनेयद

यास्तिकालभेदस्तु यथापिदेशभेदस्य तत्र स्थूलदृष्टिगम्यस्यानायरणस्यासंभव
इतिनात्रकालभेदो दायतेताम् एवेति केवलग्रहणम्। अतएवेति यतः केवलका
लक्रमोदाहरणात्तात्पर्यपरिणामस्य ततो गमने देशभेदयुक्तम्। पृथक्कहाते
परिणामविशेषाद्देशभेदवैतो दृष्टान्तयोर्दयोर्गृहीतो केवलेकालक्रमवे
तत्त्वस्यानात्मनभवनज्ञानस्मरणेच्छाप्रभृतयः परिणामेनेति द्वयोरपि।
विशेषवादिन्नैकमार्गीकनीयम्। सामान्यविशेषवादिनोः कथं हेहः। नहिभ
वतिपवहन्नाविनीतिहन्त्रावादिग्रहणेनस्फुटस्वरूपभेदम्। आम्रेयपरिप
एयतिङगंधपरिणामनेत्यादिकंहरितपीतादिनामयुगाम्लइवकाठिन्यादि
नाभिन्नेनस्वरूपेणावस्थामाणानमेतापिकालभेदस्यानादरकार्यणाम्।
क्रियांसंगृह्णीते तेनगच्छतीति देशभेदस्तिष्ठतिदिनमितिकालभेदः
नीलतिष्ठतेतेराजतेदीप्यतइतिस्वरूपभेदस्त्रत्रस्यप्रतीयत इतिदेशकाल
स्वरूपान्येनैवक्रियेत्युपसंहरति॥ ततदिति॥ वस्तुग्रहणेनोपलक्षिलक्ष्म।
णमात्मतामाह अनुपलभ्यमानत्वमप्रवृत्तिफला अथवापूर्वजन्मप्रबंधा
देवफलेग्रामाग्राम्यादिकंसंपद्यते यस्मिन्नेवहिंसेतातनइति नीत्यास्वर्गा।
दिसिद्धिः संयोगोपितद्देशसमानसामग्रीको देवदत्तदेहत्वगात्मनोपिव
लामीति अभिसंधानज्ञान नोकसामग्रीकोदेहलगात्मनान्यदेश
कस्मान्तरोयेनपाञ्चवर्षरूपावाभावनात्मावाकर्मपदार्थात्मावाक्रिया
भ्युपगम्यते इत्यनुमानमपिनास्ति अर्थापत्तिरपिवातत्रस्त्रवार्थस्याया
न्याहृतोतिर्मयूरीकायांस्फुटपराम्लस्यसोवगुणवक्रमणावृद्धिनिवेशाययथा
स्यादित्यभिप्रायेण ततहेशादिजाततानात्यतिसूत्रार्थेशिपूर्वेनिगमय।
ति अप्रमाणिकक्रियेति परिशिष्टपञ्चात्ममाणावापितावेति ॥ः ८॥
॥ एवंज्ञानेक्रियाचपरीक्ष्य ॥ तयोगादेरर्थामित्यत्रहेतोयोगहत्वा
च्यसंबंधापरीक्षितुं संबंधीतावत्सापकेप्रमाणेनासीतितत्रतत्रेतिको
रिकयाकथयतिप्रसंगात्क्रियायामपिवक्तव्यम्॥शेषंपरीक्ष्यते॥तथा
हियदिकश्चिद्ब्रूयात्तत्तद्देशकालस्वरूपभिन्नेवस्तुसंतानरूपाप्रवृत्ता।
क्रियेति॥यदुक्तम्॥तदासनगमनादावस्तुयत्राकर्मकत्वेप्राप्यक।
र्मभावायत्रनिर्वर्त्यंघटादिकर्मतत्रक्रियाकारकभावस्यभावेनुमक्र
त्म्। दोदंडादिभिर्घटंकरोतीतिवायत्ततेश्चवार्थक्रियापर्यंततव्यवहारसिद्धः
कथंस्यात्तद्भावश्चक्रियया विनाकथमिति सोयमनेनसूत्रेणप्रत्याख्यते।
तत्रस्याप्यनन्तरसूत्रेणास्यार्थस्यस्फुटीकरणादिशा अतएवप्रासंगिकत्व।
मुक्तत्वंचदर्शयितुं विहृतिकारो दृष्टान्तं क्रियासंदेपावनारणे प्रदर्श
यति॥यथाचेति॥सूत्रेचनात्पत्तिसामान्योक्तिरपिक्रियायामपिपर्य

सा^

ई. व्यमाप्यते दृष्टान्तत्वेन च सूक्ष्मत्वस्येयोऽप्यते न प्रत्यक्षेणापि हि नासो तन्मेव कार्यं व्याव
प्टे दृश्यत इति प्रमाणाणावमायमात्रम्॥ एतावान् हेतुः॥ यत एवमवदृश्यते।
प्र शा. ततो नान्यदिति न क्रिया न तत्संबंधः कश्चिदस्तीति संपद्य दृष्टान्तसाध्यनिर्देशः
वि. वि. ग्रेव^ तथा च द्रष्टृनैरात्म्य व्याचष्टे क्रियावचनक्रियाकर्मकर्तृसंबंधः॥ कश्चिदिति॥
प. ७ तेनैवान्यप्रावृत्तयो नेष्टनरूक्ति मन्तव्या नान्यदित्यत्र प्रत्येवमपहेतुत्वं हन्तात्तु कोऽभि
न्नस्वभावतिरिक्तस्यास्य संबंधस्य क्रियाया इवावपलंभादित्यनेन ननु नत इत
त्रेति समस्यादिमोधः प्रातिपदिकार्थातिरिक्तः संबन्धः सति हि किमित्या
शंकायामुक्तं तेनान्यास्तीत्यादि अस्यसंदेहेपेण निरूपणं कार्यकारणेति सनि
वेशाग्रहेणानान्यत्वपसहार सर्वकनियतरूपप्रवेशाहंन्ते तदी यत्नानेच्छाय
न्नविशेषाप्रयोगमप्याह अभ्रंन पूर्वाणांपदार्थानामनन्याद्युपक्रमः सोऽन
भूयते॥ अनेनरालवन्नितीति॥ कर्मकारकाणामन्योन्यफलेन संहृयोजनायोगि वा^
कावा॥ देशकालेति॥ इदानीं नाम्नाकमनुभवः इत्येवमादिमंगीमनालंब्याप
र्थान्नस्म्हैवेह दृश्यत इति वर्तमानकालउक्तः तेन च देशान्तभविद्विशेषावाप्ति न्ह^
प्रेयानामित्याशंक्याह कर्तृकार्यं चेति संक्षेपेण द्वनद्वत्वनावलेनवप्रतिपा।
ये फडिनियपावृद्धिः क्रियते साकारिका एतदुक्तं भवति देशाय संकोचने वी
प्सायामपि काश्यवेद्रूपापारमार्थिकी एवं द्वयेन विप्राभवंती दृश्यत इति
वर्तमानप्रत्ययस्य प्रत्युतमवाह नित्यतायोगान्महानदी प्रवहनवन्नित्यप्रवृत्त
र्थ^ रूपवर्तमानं विश्रांततां करोति विज्ञायाजीतिनुभवन्तर्योजनितेति भविष्य
दर्थस्यैवेनरूपेणोपकल्पमयाकइति तदानुगुणंप्रतिपद्यतो नाम नत्वसा
विद्यायायानुसंबंधमन्तवाद्भेपीति ननु तत्रततेति सोत्रपदं हि कायाम्नि
ड्डोदेसनितिघटइत्येषमार्वत्रिकोऽर्थ इत्येवं व्याख्यानम् कथं चेतन अनन्तादेश
कालव्याप्यासिद्धेरित्याशंक्याह भावस्वभावेति भाव एव हि निरंशो व्याप्
य्यपकल्पितेर्यावद्भिर्धर्मैरेकदाव्यवस्थापितस्तावद्भिः सर्वत्र सर्वदा चावि
युक्तः वियोगे स एवासौ न भवेत् न च घटपूर्वत्वाप एव रूपकत्वान्तरूपकान्तेत न्तु^
रनैव च घटे तत्रापि कार्यकारणस्वभावता रूपकं घटग्राहिणः प्रमाणा
देव सिद्धिः तथा विधेति कादिमादि बुद्धिमदादिरूपत्वे स्वभावविशेषादर
दः अलालस्यव आदिग्रहणादायतता तानेव दंडस्येत्यादि ननु किंत
नियतपूर्वकारणं^ त्रकारणं किंवा कार्यं नियतपूर्वकार्यमिति चेत् तदेव किमित्याह यदापि चे
ति॥ यदेतिहेतोश्च चत्वारोऽशंकायामकः अपि भिन्नक्रमः अग्न्यभावे यावद्भ
तोऽयमत्स्यास्य नस्यापितः क्लिन्नपीलर स्वभावे ग्रोसनियतः सद्भाव
स्तेनो सो प्रयोजकस्तेनाकाः पूर्व इति व्यवह्रियते प्रयोजनसत्ताकत्वपर
इति स्वरूपमेव तयोः पूर्वत्वं परत्वं च न त्वन्येन प्रकारेणापरस्यापेक्षापार

तेऽत्र रूपश्लेषादिना कार्यकारणयोः प्राक्पूर्वत्वलक्षणः कश्चित्कालोऽस्ति।
तदुक्तम् एकमेकमदृष्टस्य दर्शनेन तदर्शने अपश्यन्कार्यमन्वेति विनाप्या
ख्यातृभिर्जनः दर्शनादर्शने मुक्त्वा कार्यबुद्धेरसंभवात् कार्यादिश्रुतिरप्य
त्रैलाचवार्थे निवेशितेति एवं सकृत्प्रत्यक्षानुपलम्भप्रसिद्धस्वरूपद्वय
मेव कार्यकारणभावः सार्थत्रिक इति सिद्धम् एवं कार्ये सौत्रेण्यापचक्षाणो दृष्टा
न्तः स्यैतस्य हेतुतेनान्वदित्यादेस्तमाध्यतो व्याचष्ट कार्यकारणेति अत्रांतरे
इति एतदुपलंभावसरे अनेन प्रत्ययेन स्वसाकल्यं लक्षणमुपलम्भिलक्ष
णप्राप्तमतामाह ननन्वेति समस्याः कोर्थः साहिकाधिकविभक्तिः तद्धिता
न्त इति संबंधविभक्तेरपि कोर्थः उच्यते संबंधस्योपकार्यकारणप्रभाविता
दुपकारस्य च व्यतिरेकसंबंधोपकारानवस्थायोगाद्व्यतिरेकेन्यायेका
र्यकारणभावव्यवच्छेदार्थः हेतौ तु हि कारकविभक्तीनामपि स एवार्थः त
दाह संबंध एवेति नन्वस्य एव संबंधो भविष्यति कस्माद्भेदाह नैककालि
कमिति अग्निसन्नायोन धूम इति किमग्नेर्वक्तव्यः कार्यकारणभावो विश्राम्य
ते नैवं तस्य कार्यरूपताभावात्तत्त्वापि पूर्वधूमकालेपूर्वभावी वह्निक्ष
णो निष्ठुम इति किं धूममेव वा सम्भवान न वायुकर्मवदः तस्य कारणता योगा
त्स्वरूपे तत्कालमपकोऽस्ति तस्मात्कार्यकारणयोः स्वेस्वे कालेय
रूपं तदेव विकल्पेन व्यवह्रियमाणमेकः संबंधरुच्यते नवस्तुतः
यथोक्तम् इति भिन्नाः स्वयंभावास्तान्योजयति कल्पना तामेव चान
रुन्धानैः क्रियाकारकवाचिनः भावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यंते भिधायक
का इति नन्वशक्त्यर्थे रस्माकल्पोपि पिशाचवदरूपणो संबंध
इत्याह अथापीति ननूपलंभादिति प्रत्यक्षाभावादिति यावत् का
मेहमाननुपलंभो यंत्र भवति इयसत्ता निश्चयो यतस्मात्तेसां सत्तानिश्चयस्त
नास्तीति प्रस्तुतमस्माभिः साधकप्रमाणाभावनिरूपणावसरे यदि यमि
तितावदुक्तम् कार्याद्यैन्यादिग्रहणेन स्वभावहेतुः नन्वेतावतापत्ता
संबंधो दोलित्वं न सिद्धमित्यस्य नचास्तित्वसिद्धेरभावः इयतानप्रमा
णव्यापृत्याप्रमेयव्यावृत्तेरयोगानावश्यं कारणानीति न्यायात्संबंधो
नास्तीति ऊतः सिद्धोत् सद्धेच नास्त्यन्वः संबंधर इति वृत्तावपि तत्का
श्चित्संबंधर इति वृत्तावपि नापरः पदार्थोऽस्तीति सत्तानिश्चयएवोक्त
स्तदेतत्कथमित्याशंक्याह बाधकप्रमाणेति अयं भावः द्विष्ठस्य
त्वादिपारतंत्र्याद्ययोगात् स्वरूपतेभावविनान्योस्ति संबंधर इत्यनेन सत्त्वे
णावृत्यादि संबध्यते ननु एवं टीका भविष्यति संबंधः पूर्वं सत्त्वादि
तितेन संबंधेऽस्ति व्यवहाराभावान्नास्ति व्यवहारश्चेति द्वयेना

६९
प्र॰ शी॰
चि॰ वि
५८

न्योऽस्तीत्यनेनोक्तम् अस्तीति न सिद्ध्यति नास्तीति सिद्ध्यतीति चाथ्याहात्मभे
न्या तत्स्वतन्त्रत्वांशेनानेतरस्वत्वांशेन च मिलित्वासिद्ध्यति अत एव भावि
स्त्रैरपि चास्य तत्स्वत्वांशार्थोपयुक्ता एव तदुभयमेलनावशान्नु सम्बन्धो नास्ती
तियत्सिद्धं तस्यान्यत्र हेतुनाभिधानाय तेनेतिपरामर्शः कोविषय इति ॥
५५ ॥ः तथाहि सूत्रावतारणमित्थमेव करोति तदेवमिति क्रियाया
स्तावदेवमिति क्रियाप्रयोगस्येति तत्रतत्रास्थितेऽत इति सूत्रद्वयोक्ताल्ला
धकाभावाद्बाधकयोगात्तु यो भावो नान्योऽस्ति नान्यदस्तीत्येवं सूत्रद्व
येनिर्दिष्टः सम्बन्धस्यापि योभावोऽस्तित्वनिश्चयाभावनास्तित्वनिश्च।
याभावनास्तित्वनिश्चयरूप एवमिति तत्रतत्रेषुकेन साधकाभावे
नहिष्टत्वादियुक्तिभिश्च बाधकेन मिलितेनोपपादितत्वात् इदमभावत्व
त्वघटघं मिलितेकत्रापि कल्पितइत्यत्र हेत्वन्ता सूत्रे तेनेतिनीतम् साहे
त्वन्तानटीकायामभावादिति पंचम्या संख्यापोडशका पंचमीच शाब्दे
सूत्र सूत्रेणासंगमयति सम्बन्धइति नान्योऽस्ति सम्बन्धो हि इष्टस्यानेकत्वात्तदि
दस्यान्यानपेक्षणान्यारते आश्रययोगात्तु तिसंगतिः सम्बन्धइत्येताव
त्तावत्तत्स्वकेठेन विवृतौ निर्दिष्टम् द्विष्टस्येति सामान्याकावपिप्र।
करणात्सम्बन्धस्येतत्पदमप्यर्थो लभ्यतामिति ननु दर्शनानुपलब्धेव
नास्तित्वनिश्चयकाविशेषासोऽर्थो बाध्यते वस्तुतस्तयमेवहस्याबाधा
यत्तन्निश्चितनास्तित्वावेदनेन मुद्रुत्य नेनेवशारावस्यविशराहृकरण
साबाधप्रदर्शितेवहस्यस्य अप्रमाणेनानुपलंभादिति समयस्य अनुप
लब्धान्नियतदेशकालावच्छेदेन नास्तित्वसम्पत्ति विहायुसाच
टोनाक्रीतिपदाह नासता निश्चयो विप्रकर्षिणामिति तथाहि इष्टविरु
द्धकार्योपि देशकालाद्युपेतत्वात् असव्याधाभिचारस्यासंस्मेवाशीत
साधने इति तस्मात्सार्वत्रिको सम्बन्धादेसत्ताभावे दयितं परास्तु गगन
तदीयस्वरूपासंभवस्पादकाविरोधः अप्रमेयनिष्ठावक्तव्यः यत्तत्यैवास्य
रूपस्य केनतत्त्वमज्ञकेनैव रूपान्तरेण विरुध्यते इति तत एव तद्रूपद्वयविरो
धामिद्धेव बाधकाभिधायी कृतनार्थो जायत इति दर्शयति तान्यप्यसि
द्धादिदोषप्रसंगा इति वितत्य निर्णीते प्रसंगेश्यादाविनिर्णीतानावकतत्र।
सामान्यलक्षणाद्वारं बाधकस्यपत्यस्येति यत्किल द्वयोः स्वरूपमसाधारणमप
निष्टतिनेदं केन भवति वैषम्यवत्ति च दृष्ट्वयस्येव एकत्वेऽप्यभिन्नरूपत्वं तत्हि हे
नच भिन्नरूपत्वेन वास्ति द्वयोर्युगपत्स्वरूपमवेक्ष्यनावस्थाने अभिन्नरूपो हि यो व ये॰
स्याद्व्यादिः सर्वएकोप्यवस्यादिति द्विष्टत्वमस्य कश्चिदेव भावस्त्वेवंरूपायः स्व
लनियमो व्यापकः सहीयते नहि कश्चिन्मोनेविष्ट पलव्यापकत्वमस्य निषे
धः एवं सामान्येन द्विष्टक सम्बन्धमात्रबाधकमभिधाय नहि शेषप्यभिप्र

स्तुराह सिद्धस्येति इहराज्ञः पुरुष इत्युक्ते प्रतीतिर्न निराकांक्षा राजेतिवत् अपि
त्वन्यदाकांक्षतिराजा तत्राकांक्षा किंचित्संबंधस्य वस्तुभवेती मार्यत्रिकेनेतद्व
वस्थाप्यते इत्यपेक्षैव संबंध इति व्यवह्रियते तेनेह षष्ठ्यपि उपकारकविषये वर्तते इति भ
वतीत्यस्यायमर्थः ननु तावज्जन्ये अपेक्षा युक्ता यदाह अपेक्षा पारतंत्र्यं च तत्संबं
धोजडात्मनोः असम्भवादिति यत्रापि सा भवति तत्रापि युक्ता द्विष्ठसंबंधल
क्षणोपकपदार्थरूपानुपपन्नेत्याह स्वरूपातिशयलक्षणस्य व्यतिरिक्तोपि या
उपकारस्तेनकर्तव्यकार्यमेव स्यात् अपेक्षिते च कार्यमित्ययमुक्ते स्यान्मे चेत् तद्युक्त
मित्याह सतश्चेति यदाह अपेक्षायदि संबंधः सोसत्कथमपेक्षते इति निःस्व स्वभावस्य
भाव इति विरोधमाह ननु सतस्तर्हि कारणस्य कार्यापेक्षा भवतु अविद्य तु
मानेकापेक्षालब्धं च तेन तद्रूपेण किमर्थमस्यापेक्षा यदाह संश्च सर्वनिरा
शंसो भावः कथमपेक्षते इति कारणात्प्रतिलम्भाय कार्यस्यास्त्वपेक्षा इति
चेत् ननु कारणात्मस्य तत्स्वरूपापि कं किंचित् स्वरूपं चैतेन लब्धम् सर्वे
लब्धम् तद्व्यवहारस्तु न लब्धः इदमपि सत्यम् किंतु व्यवहारो ज्ञानाभिधा
नात्मा न तस्य कारणस्य न कश्चित् अपि तु व्यवहर्तुरसौ एवं च व्यवहर्तुरपे
क्षेत्याधानम् सा च विकल्परूपा भवत्येवेत्यंगीकृतमथ सत्तामिश्रयति
कल्पनेति तदेतदुक्तं तदभावादित्यादिना असतोस्तर्हि अपेक्षा भविष्यति रा
ज्ञः पुरुष इतिवत् पतन्निरस्यति न चेति द्वयोरिति संबंधसामान्य षष्ठी
षष्ठ्यर्थमेकगतेस्मन्मर्थं चापरगतेस्वीकरोति अयं च्चार्थः राज्ञः स्व
तः सत्वे वृषस्यापेक्षेति नन्वन्योन्यापेक्षा च विवक्षिता सा हि पारतंत्र्यं वस्तु
ते अन्योन्यापेक्षा शब्दाभिव्यक्तावेवमर्थपर्यवसायी मंतव्यः एवं च प्रयो
गोलाघवेन पारतंत्र्यमपि तथा प्रतिपत्त्यर्थः तेन तत्रापि यज्ञपुरुषयोः
कार्यकारणभावविश्रांतत्वैकत्वात् अन्यथा वास्तवषष्ठ्यर्थो यागस्य न कृतस्या
थः नन्वपत्नी यजमानयोरिव यथोक्तरूपगलस्येवाभिधानेनपरस्यापेक्षा
रूपं पारतंत्र्यं संबंधो भविष्यति यथावस्थादिरत्राश्रियतामित्यादावि
त्याशंक्याह परस्परोन्नत्वेनेति अन्योन्यमौन्नत्यमिति शब्दमात्रमेकं नत्वेकस्य
योन्नत्वं तामात्यस्येति कथं सम्बन्धः स्यात् सिद्धकापरतंत्रेति रूपाणा
क्रम् पुनः पुनरस्यापि सप्तस्थत्वात् तद्भवत्नन्नत्वेनाकाचित्तथान्स
बंधसिद्धिरित्येव मत्राभ्युपगमसिद्धांतेतत्पर्यम् तेन पारतंत्र्यरूपः
संबंधस्त्वत्वेनुस्योजनापारतंत्र्यं भवदपि संबंधेन सिद्धाति सिद्धेयस्किं।
पारतंत्र्यं तपिसप्तहेतोरीकार्या च यजमानेति एकत्रतद्रूपं तद्वत्
वौत्रद्वैव रूपं संबंधस्यात् तदन्यत्र ... नसरूपवादिनाकल्प्यत इत्येवे
ते

ई॰ रज्ञः पुरुष इत्यपेक्षायामपि पारतंत्र्यमेव दर्शितम् राजा च पुरुषश्चेत्युदाहर
णं तु नाभिप्रायेणाक्षायदमुच्यते परस्परेणाभिसंबन्धेनाविवसंबंध इति त
प्र॰ ज्ञा॰ त्राप्याह रूपश्लेषात्मापीति यदि हि रूपकश्लेषः अथ श्लेषः पेक्षारूपात्कथं
वि॰ वि॰ सम्बन्धता तदुक्तं द्विष्ठसतिकथं भेददिति न च रूपश्लेषः सर्वत्रैतावदादिशहेतो
५६ कः हृत्तौ तु किं न विवृत इत्याशंक्याह एवमादि न विवृतमिति बहुधान्यहृषि
तेति ग्रन्थपरिवर्तनेनेकोभूदइति यावत् हृषिते भिन्नेवत हृषणासंरंभेनेति च।
वदान्वयोग्यकृतस्वरूपहानाध्ययभागे सिद्धांतेन संमतः वाचेन रोक्तास्यासम्बन्धा
देरनभ्युपगमादिति दर्शयति तथा च सिद्धांतोपक्रमे सत्यमितिवदाति आदि
पर्येनंतेर्वांतरोक्तमपि सूचयति यदाह तत्रभवान् नामिधानेस्वधर्मेणासम्बं
धस्याप्तिवाचकम् अन्येन परतंत्रत्वाद्रूपेनास्योपदिश्यते उपकारात्स य।
आप्तिर्यमेलत्र आनुरागम्यते याक्रीतामपि माशक्तिर्गुणानामपेक्षाया गुणाः
तद्गुणिणोः सत्ताच्चर्यं संयोगसमवाययोरित्यादि एतच्च सम्बन्धस्तोत्रमात्रम्
नयेति॰ ननु मायाभिधानमिति न हृषितेयम्य कृतकार्यकारणाभावस्थतान्नेमन्नगतः
आश्रितावत्कार्यः ज्ञानमपि विषयेन्द्रियमनस्कारादेर्भवनात्मानेकारणीक
र्यात् यस्मिन्सति भवत्येव्यन्ते तात्पर्यकल्पते तेहेत्तत्वेन सर्वत्रहेतुत्वामन
वस्थितिरितिन्यायात् क्रिया च तामन काचिदिति न कश्चित्सम्बन्ध इहेति त
त्समाश्रयेति प्रकृत्वा क्रियाप्रत्ययेन च कर्तृसम्बन्धो वक्तव्यो न चास्यासौ स
म्बन्धः कश्चिदिति भावः अनुभवविकल्पनस्मरणादिज्ञानमालेवास्ति ननु
ज्ञाता इत्यस्यार्थस्य ग्राहकप्रमादिस्ववादृष्टुनाहष्टान्ततोऽग्राह यथेति नन्वकर्तृ
त्वमपीति कथं हृत्तिः ज्ञातृत्वेति ज्ञानमस्ति न दन्यस्त्वतत्सम्बन्धस्तत्रनविद्यते प
रकर्तृत्वे सुतक्रियाननदन्यो न तत्सम्बन्ध इति कथं सामान्यहम् कल्पितश्चेति।
यत्येहेष्टान्त इति किं सर्वसामान्येन तदपि च नतिड्योजमिस्याह अतोपी
ति स्वतरामिति ज्ञानमपि तावद्भाव [illegible]र्थं रूपं वैयाकरणमते क्रियामीमां
सकानां च भावनावादिनां केषांचित्तु प्रत्ययस्वाच्यितु विशेषः तत्र।
समस्तक्रियाहृषणेन ज्ञानक्रियापि परसंमतता हृषिते व भवति तदास्ति सर्व
सामान्यहम् अग्रतज्ज्ञानेमत्यपि ज्ञातृत्वानोपपन्नेति टीकायें वादयतिप्रकर्ष
प्रत्ययः तत एव ज्ञातृतयाहष्टान्ततायुक्ता असंगहृषणेन च सिद्धांतिनो
ज्ञानात्वपि नौका ज्ञातृतावसपि प्रकर्षः इदानीं नन्वस्त्वत्सत्याणाभासमि
त्यादेलेनकर्त्तापि कल्पित इत्यनस्य सूत्रमग्यानस्य हृत्तिकृत्स्वर्षणव्याख्यया
गिफलमाह इति कथमात्मात्मसर्वेश्वरइति इजिधान्ते तद्धर्मासिद्धिं संसूचितं तादृ
पीयति क्रियाकारकेति तात्वमात्रलक्षणाणाम्यकल्पितमिति सिद्धं

उ॰
विवृतोति ज्ञा
नस्येवहोपि
त्मनु इत्यादि
ना हृत्तिं
स्त्विता =

तिनोक्तस्येश्वरस्य व्यवहारसिद्ध्यभावे हेतोरभावमाह इति बोधेन ज्ञानसत्त
तामात्रमेवाप्तमिति प्रसाधितमिति शिवम् ॥ इति महामाहेश्वरश्रीमदा
चार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविम
र्शिन्यां पूर्वपक्षविमर्शो द्वितीयः ॥ २॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ इच्छा
शक्तिस्फुरत्तानिर्भरमस्तमतामनेनभुवनजननपटुम् वंदे स्वशक्तिलहरी
बहलितमेस्वपरानन्दम् ॥ अथास्मिन् पूर्वपक्षाधिकारद्वयेन सिद्धान्ता
निरूपिते तत्र सत्यं किं त्वित्यादिना सत्यापोहशक्तिमानित्यन्तेन श्लोकस
प्तकेन परदर्शनावष्टम्भेन विमर्शनात्मिका क्रिया क्रियते यदुक्तम् न च स्मृ
तेर्ग्राह्यमित्यादिनापीदंवैयर्थ्यं पञ्चस्य संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्यात्
स्मृतौ द्वैविकल्पनत इति तज्ज्ञानविचारोऽयमधिकारः क्रियासम्बन्धविचा
रस्तु द्वितीयेऽधिकारे भविष्यति तत्र श्लोकाभ्यां ज्ञानस्य स्वविरूपमिति स्मृ
तावननुभवस्यानप्रकाशमानत्वसंस्कारोपाययामपीत्युक्तम् श्लोकाभ्यां स्मृ
ते भेदोत्थितिं प्रकाशपूर्वकेनित्यस्य तृतीयेन प्रसंगात्सर्वार्थावभासानां निव
र्त्तनम् सत्यपि संस्कारेपरदृशिमूर्त्तिरयुक्तेति व्यवहारलोपः एकेनोक्ता
त्वपत्नेतदुपपत्तिः श्लोकेनोक्तेति तात्पर्यम् ॥ तत्र पूर्वपक्षे सर्वात्मनाशाम
यितव्येनेति प्रयुज्यते ईश्वरस्त्रीकार्यं उच्यतेऽस्ति ईश्वरस्त्रीकार्यं सत्यं किं
त्विति यथा प्रथमः पूर्वकर्मयोगशालिनो योलोकदृष्टश्च सत्यमित्यनेन बहु
तावत्पूर्वपक्षवाद्युक्तसिद्धान्तस्त्रीकार्यम् सांख्यकाणादादिदर्शनेन ज्ञानेनोप
पद्यते इति हि यदुक्तं शास्त्रेण तत्सम्मतमेव तत्रैवानुविशेषान्तरं दर्शयितुं
किं त्वित्यनेन शब्देनापि केवलमात्रविरतशिवशास्त्रव्यापारो भावनानिर्यात्
यति भूतिति द्योतयन्तान्यामोहापसारणायत्नायमित्युक्तम् तथाहि ज्ञा
नं स्वचित्स्वरूपं वेदितव्यः प्रसंगात्कृतत्वयायमाविनःसिद्धान्तः तत्र सत्य
मित्येतत्सर्वं पूर्वपक्षवादिनैव किंत्विति ग्रन्थेनोत्तरग्रन्थाक्षेपः कृतः तथा
हि न कार्येकारः तृतीयतापत्तत्र स्वार्थस्योपक्षेपः आत्मनामहेश्वरेणेति
श्लोकसमकार्थस्य ज्ञानस्य भवेनेति सकलस्य ज्ञानापि केस्य प्रथमामित्यनेन
क्रियाधिकारस्यतदत्तनिष्ठत्वात्परिशिष्टस्यतत्किं त्वित्ययं शब्दो विजि
गीषु वदाक्रान्तेनान्यदाक्रमेदिति न्यायेन स्ववाक्यं प्रकरणमधि
कारमधिकारान्तरं समस्तं शास्त्रमपक्षिपत्यथान वीजकल्पत्वात् ज्ञानस्वा
भावत्वस्य भेदं वदतीति नेयतापरः कृतकृत्योऽपि तु संस्कारमप्याहत्यपि शब्दः
ज्ञानानामनन्तसंस्कारेण विनायद्यपि कार्यकरे तथा संस्कारोऽप्यस्मिन्नये यन्नवि
नेति द्वितीयोऽपि शब्दः अपनेतिस्मरकालतया पूर्वपक्षानेनतरमितिप्रलो

६

"विदृतं केवल
मित्यनेन"

"प्रथमं ज्ञानमुखेनेति ज्ञानाधिकारप्रक्रमं समस्तपूर्वग्रन्थार्थोपक्षेपः"

ई॰
स्व॰ प्रत्या॰
वि॰ वि॰
८०

निष्ठा क्रमसमकालाभिधेयमेतदर्थं वक्ष्यमाणमेतेनैव प्रकरणोपक्षेपः ज्ञान
मेवेन ज्ञातृत्वसमर्थनार्थमिति वक्ष्यते कार्डे तदग्रहणेऽग्रहणात्सिद्धमेव
मर्थमिति दर्शितं न त्वर्थयथोक्रमादिसिद्धिरस्ते तथा हि ज्ञानविषये यथा
कचित्संयोजनवियोजनलक्षणं ज्ञाने तत्र प्रकाशविमर्शद्वयमारतया
तत्र प्रकाशमात्रमत्र प्रधानीकृत्य ज्ञानाधिकारे विचार्यं विमर्शप्राधान्येन
तु क्रियाधिकार इति मन्तव्यग्रहणम् स्मृतेर्हास्मृत्युपायस्तेनेन नत्वेकांशाहारे
णोपमितिशब्दवदुपवेष्टव्यमन्यत् तेन कार्डेग्रहणात्सिद्धं रूपं हरणमिति समस्त त्व॰
र्थनीयम् तत्र ज्ञानक्रियाविचार उपायमात्रमिति ३ ज्ञानमेवेन स्वसंवेद
नानिश्चितपरमार्थोऽपि तत्र इति व्यवहारः तत्रानुभवसंस्काराकारामेस्ट
तो विषयप्रकाशः समर्पितः न च तावता किंचित्तदनुभवस्य प्रकाश
तदित्यवेदनाभावात् अनुभवप्रकाशश्च तदेतस्मिन् स्मरणजनतायामपीति प्र
करणतात्पर्यार्थः तदाह स्वं तु स्मृतिज्ञानमिति स्मृतिरूपं ज्ञाने शब्देन
ध वसंस्कारादुत्पन्नं ज्ञानम् तथा ध्यानादिस्वरूपे निष्ठाविश्रान्तिर्यस्य तादृश
तन्त्रायमानुभवस्य ज्ञापकोऽनुभवति नहि तेन सहात्मानं मिश्रयति
तदाह अन्योन्यभिन्नावेवेति एवंकारः कथंचिदप्यसमन्वयं वक्ति न संवे
नापि भवन्तीति नास्य भेदस्त्वाह तत्र ज्ञानस्य विषये प्राक्व्यपदेश्यत्वात्तत्र न॰
द्विभेदमभेदं समर्थयते स्फुटेति स्फुटो ज्ञानस्वाकारार्पणेन ग्राह्यः स्वलक्षण
त्वात् ज्ञानसमकालावभासो विषयोऽवभासते सिद्धन्न स्मृतेरत्र स्फुटः न स्मृति
ज्ञानजनकः नापि तत्समकालावभासः यस्मिन् ज्ञाने याहगर्थोऽवभासते तेन ज्ञा
नेनानुभवेद स्वकाल एव तथा भूतस्य स्वात्मविषयमात्रस्य स्फुटस्य स्फुट
मेवाप्युपदर्शनेन ज्ञानान्तरावभासिनो विषयस्य संस्पर्शोऽपि नास्ति आस्ता
न्तत्प्रकाशनम् तत्स्मरणानुभवकालभाविनोऽर्थस्य प्रकाशनम् सत्यम्॥
"एतः स्वविषय नयैव" किं तु स्वकाल एव स्वविषयस्यैव च प्रकाशनेन तु परविषयस्य परवि
षय [illegible] यावाच्येऽयमभासीद्भाति भविष्यतीति त्रिकालविषयावभासिना
विकल्पेन स्वकाल एव स्वविषयस्यैव प्रकाशः एककालतया व्यवसायोऽपि प्र
काशेऽपि वा न परकालस्य व्यवसायो वक्तुं नः अतः प्रकाशो वा स्वजनहिवे
[illegible] न च व्यवसायप्रकाशोऽपि हि न स्वजनहिवेद्वयोरव्यवसाया [illegible] तदेतत् दि॰४
दाह तत्रदिति तत्तत्तेनम् तदविद्या दाक्षिणा कालभेदेऽसंभिन्नमन्त्र विहेय।
यथार्थवस्त्ववगाहते व्यवसायमस्येवेन स्वीकरोति तथापिता वेदवस्व का
लएव स्वविषयमेव च स्वीकरोति तथा स्वमते ष्टः कान्ता जनः स्वका
लएव स्वविषयग्राह्यतः नन्तु कोनाम ज्ञानकालस्य विषयो वा [illegible]।

पव॰

तथात्वेकांताजनस्य तथात्वप्रतीतिप्रसंगात् तथात्वापि ततत्कालभेदे॰ तथापितावदेवास्य कालस्यस्वविषयमेवचस्वीकरोति॰
टीकायाः पूर्वानुभवसंस्कारप्रबोधजन्मापीतिवृत्तिर्विरोधात संस्कारवशा
द्धि पूर्वानुभवसंस्कारप्रबोधाल्लिंगितोसौभासमानो विषयः नज्ञानांतरेति
वृत्त्यैवनव्याख्यातमात्ममात्रनिष्ठत्वादितिवृत्तिवाक्यम् मात्रपदेनज्ञानांत
रविषयनिरासः नन्वात्मविषयनिष्ठमितिस्वेनैवकस्मान्नोक्तंवृत्तौ चस्वविषयसं
वेदिकेवेति ननु किं विषयवेदनेपिस्वनिष्ठताघटतेविज्ञानस्यैकत्वमाह
किंतुविषयस्तुरेवेनैव चिंताप्रस्तुतास्मरणादभिलाषेणविषयोपादानादि
व्यवहारश्छेदइति तदा च येनैव टीकाकारो विषयपरः सटीकोरणोवास्थितः
स्फुटविषयया हृदयपर्येवन्त्स्वात्मविषयावाचोयुक्तिभिः तत्कथमस्व
त्मात्मनिष्ठस्वरूपसंवेदिकेवेत्याशंक्याह आत्मनोत्मनि आत्ममात्रप्रका
शनेनतावदनात्मज्ञाने समाधानादौ इत्यनुविषयनिष्ठंविचार्यतेइत्यपिश
ष्टः तस्यैवेति अनात्मप्रकाशनेज्ञानमिति अस्योभयत्रैवअनात्मनःप्रकाश ति॰
नमितियदुच्यते तत्रप्रकाशनमित्यनेनांशेन अनात्माघटादिनीलिम्प।
मानउच्यते विषयधर्मत्वाभावात्प्रकाशस्य अपितुज्ञानमेव अनात्मप्रका
शनतया वा अनात्मकारणतया वा प्रकाशनइतिप्रकाशनेस्वनिष्ठमेवज्ञा
नस्य अतएवस्वशिद्धिदितिनैयायिकं मन्येरंतन्नस्विव हिमेस्वेन्वज्ञानस्य।
विरुद्धरूपत्वाइदापादकेशाकदर्शनोत्तः प्रवेशेनाक्तेः स्थूलदृशाःप्रत्या
यथितमित्यासांतावत् ननुविज्ञानवादमाश्रित्यस्वरूपापीकंनीलप्रकाश
नेवाह्यार्थवादेत्तुनीलप्रकाशनइतिकथमथ्यवसायमपहृवीमहीत्याशं
क्याह वाह्यवादेपीति अपिपूर्वपक्षसूचकः प्रकाशनविषयमात्रिकीयति प्तिन
प्रकाशरूपत्वात् विषयस्याप्रकाशरूपत्वाद्वेद्यत्वमिति तदावेशप्रकाश
पिप्रकाशएवस्यात् यथामिथ्याकचकूर्चकज्ञाने प्रकाशस्य कचकूर्च स्वे
कमाविशन्नेस्येनैवस्यात् नचकचप्रकाशासिद्धिरितियदुच्यते तस्यासंवादे
वेतिचिरायवगतोतत्सिद्धिकिन्नादिव्यवहारनिर्वाहात् एवंचविषयस्त्रोपि
णोनुपस्यव्यापकंतद्धर्मो विष्टत्वं न चतत्कचकूर्चकप्रकाशेस्ति अस्तत्वता
धर्मेनावेशादितिवाह्यवादिपरामितेतस्यवाह्यस्यधर्मीवेद्यत्वंतद्विरुद्धम
वेद्यत्वंतेनव्याप्तेप्रकाशरूपत्वंवेद्यत्वेनवस्थानादेर्वृत्तस्वभावस्यानुत्वादिति।
व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः ननुशाक्यमतमीदृशंयदिस्यात्तत्स्वसंवेदनमे
वैकंप्रत्यक्षंसमदर्शयिष्यत नैल्लिपिकमित्याशंक्याह केवलमितिकारणा
भेदात्स्वरूपभेदाभ्यांवांतरभेदकृतएवविभागः इंद्रियादेःकारणात्प्रत्यक्षप्र।
काशतास्वरूपेणचप्रकाशनात्तेनैवासाधारणेनैवासाधारणेनव्यपदेशापे
ट्टियिकउत्पथ्यप्रकाश इति चययामानसंवेद्योगिप्रत्यक्षानवमानत्तानानाम

६
प्र. ज्ञा.
वि. वि.
६१

साधारणेन व्यपदेशः यत्र न साधारणं निमित्तं तत्र नोपलभ्यते न तैमिरि
कस्य संवेदनत्वं व्यवह्रियत इति तदप्यर्थाङ्गे बलीवर्दविशेषनिष्ठमेव जायते तत
श्चतुर्विधप्रपञ्चवादिनोपि स्वरूपसंवेदकत्वास्थितमेव ननु मा भूत्परज्ञान
विषयस्य ज्ञानान्तरेणावभासनं स एव त्वनुभवस्य स्मृतिज्ञानेन प्रकाश्यतामि
तीतरूपोपि धारासार इव नदीपूरेणेति आह स्मृतिज्ञाने चेति अर्थवदि
ति वैधर्म्येण दृष्टान्तः अर्थो हि यथाभेदेन भाति न तथानुभवः नच युक्तं
स्मृतेर्भेदे स्वार्थमात्रावभासनमिति भावि दृष्टान्तसाधर्म्ये दृष्टान्ते वा स्मृतो
निर्दिश्यपिज्ञादिरर्थो यो विषयस्तस्य न स्मृतिज्ञानाद्बाह्यस्य कस्यचित्संभाव
नाभेदेनेति अतस्स्वरूपाभेदेन स्मृत्यनुभवयोः प्रकाशः सिद्धान्त एवम्।
विष्यति एवं चेति अनुभवविषयस्यानुभवस्य वा स्मृतिज्ञानेनाप्रकाशने
पि संस्कारेणानावसविषयतामात्रं दीयते स्मृतिज्ञानस्य अनुभवविष
मा^ यतयानुयोध्यवसायो विषयस्यानस्यादिति तद्यदि स्मृतीयापि गतिर्नी
ली क्रियते अनुभवेन सह स्मृतेरेकमेव रूपमेतन्मे स्वमित्येवंरूपा तदा सोत
न्निर्वहति स्मृतिप्रकाश एव ह्यनुभवप्रकाशः अतः कालभेदस्य विषयो
पाधिकस्य भेदे विर्ययावाभावत्वादिति स्मृतावपि अनुभवविषयतयैवाभा
ति सोर्थः तिसृभिर्गतिभिः प्रकाशतद्विषयता द्वे च सर्वथानुपपत्ते इति
तृतीयगतिस्मृत्वेनेत्यंसिद्धिवत्तु क्रमम् ततश्चेतितद्विषये नानावभासः।
भावात्स्मरणादभिलाषणाया प्रवृत्तिरुपादानादिकासान्नस्यात् एवं चानु
भवस्य यो विषयकेन सह यदि स्मृतिविषयपकतां नीयेत तदा सा वुपपद्य
ते तथाहि कपित्थमवलोक्य स्वरसमाप्नमिदमिति स्मृतेरुपादेत्ते स्वयं च
पूर्वानुभवैकलग्न असा स्मृतेर्न किंचिदस्तिपद्याह इदमेव चनः स्वयमन्ता
तं संवेदनमिति संस्कारादेवानुभवस्वरूपतायां स्वानुभवज्ञानमिवेदस्य
न^ नुस्मरणमिति अनेनानुव्यवस्यापिकाचटनइतिरुन्निर्व्याख्याता ॥:
१७ ॥: ननु मा भूत्परविषयस्य स्वीकारो यस्तु संस्कारमहिमोपनतो
ध्यात्मसिद्धस्तम मानुभवो भवदिति स्मृतावनुभवस्यावभासः स किं नो
ली क्रियत इत्याशंक्य तन्निराकरणाहेतुनयास्तु क्रमं हकस्वभासेति हक
ज्ञाने साक्षात्सोवाभासः स्वस्याभासनेनामतस्यैवेति नचास्या अप्रकाशमा
ने रूपमस्ति इति प्रकाशस्वरूपाः परप्रसादोपनतोपि भवेत् सदप्रकाशमान
त्वेपिच नीलाद्याकारच्छायाकल्पं द्वितीयमप्यप्रकाशमानं रूपं स्यादित्येवं धा
रणाद्वयमन्यत्तेनन स्पष्टा स्याः आभासएव न स्यादाभासएवेति वा इत्येवं वै
यधिकरण्यसामानाधिकरण्याभ्यां यदीयः स्वभावः प्रकाशेन सर्वस्य नियम्य।
स्येत स्माज्जडाद्भिद्यते तदत्र नियमोपलादिते नानेन लक्षणेनान्यवेद्यत्वं निराकृ

त्वम्. एवमेरस्य विषयाद्दृक्, यथा नान्येन रूपादिज्ञानेन वेद्या तद्वत्स्मृतिदृक्
नान्येन ज्ञानेन वेद्या अनुभवस्य हि स्वरूपं तिरस्कृतिज्ञानेन वेद्यः संस्कारे।
णानहि किंकृतम् आह विषयस्य जनकस्याभावान्निर्विषयतायोगात्मा।
योग्यविषयतारूपेण तत्तुल्यत्वे तेन कृतम् उपचारात्तु कार्यकारणयोरभेदेन।
निर्देशः उपचारे प्रयोजनं कार्यान्तराभावेन तदेकरूपतावगताधिगमः ननु तदव
गमरूपत्वं पूर्वानुभवावभासकत्वं संस्कारजन्यम् ननु तत्तुल्यत्वमपि कल्पितंयोच्यते
तस्यानुगतिरवगमो नोपपद्यते स्मृत्यनुभवयोर्हि कस्तुलीयः सादृश्यमध्य
वसेत् नेत्यचानन्योन्यदृष्टयानैतेन सादृश्यमधिगच्छत इति सूत्रार्थः ननु स्मृति
रिन्यत्रदृष्टावर्थोनत्थ्यद्वृत्तानुभवस्य सादृश्यस्य च परामर्शात् तत्र प्रथमा।
यो हि नीयस्मिं हेतुत्वेन मतस्थः उपचारस्तु दृढत्वेनोस्फुटीकृतः संस्कारजत्व।
नेति एतत्संक्षेपेणावतारयति अथेति यतस्तयानुभविवेदकत्वादनुभवस्य
यत्स्वविविषयप्रकाशनेनेतेन स्मृतेरपि विषयप्रकाशनरूपत्वं स्यात् न च तद्दृष्टी
तिसूत्रस्यागम्यमानस्याप्यभिप्रायनिर्देशः यस्मिंदित्यनेन गम्यमानस्याप्युप
योगित्वं दर्शितम् संस्कारजत्वेपीत्यभेदोपचारात्तुल्यत्वमपि संक्षेपेणोक्तम्
ज्ञानान्तरवेद्यं न भवतीत्यस्मनानन्तरतिरित्यस्य संक्षेपेणाधियाव्याख्यानम् नान
भवस्यानुगमः स्मृतिः ननु तत्तुल्यत्वस्यावभासः स्मृत्यनुभवेन तत्कीयेनवा सर्वत्र।
साधम्यार्णोहेतुवचनेज्ञानाज्ञानान्तरवेद्यैतेति स्वसंवेदनैकरूपत्वादित्यनेन हेतुरित्या
देर्थस्य संक्षिप्यार्थनिर्देशः एकग्रहणेनैवकारार्थव्याख्यानम् एकमेकार्थकि
मन्यसहितमेकं च तदेव न तु कदाचिदन्यत् एकस्य च तस्यैवाजडस्य रूपं न ज
डस्य स्वसंवेदनमेकं रूपं यस्येति टीकाकारोसमस्तस्यार्थं कितपरमतनिरस
नहेतुत्वं क्लिष्टत्वेन योजयति दृगेव स्वाभासा हि कस्माभासे वेद्येव मयोगन्यया।
गोपलक्षितस्याभासनियमवत्वे दृष्टान्तलक्षणाम् तत्र दृगेव स्वाभासा नान्या।
स्मृतिरित्यदन्यदावित्संजडेत्युलक्षणा इत्यः स्वस्मजडायाहृष्टान्तलक्षणमाह
अयेहीति अप्रकाशात्मा जडश्रुतेनीले प्रकाशते यदा तदा न जडं स्यादिति स्वयं
ग्रहणम् प्रकाशमानस्यापिहितस्यात्मप्रकाशनेन तस्यात्मनि नीलरूपेस
त्वेपितया विश्रान्तमपि तु परत्र प्रमातृरूपेणेनापं विग्रहः अविद्यमानः प्र
काशः प्रकाशनेयस्मिन् विश्रान्तनयातादृशात्मा स्वभावो यस्येति एतदाह
स्वात्मनेन प्रकाश इति अस्यैव स्फुटीकरणेम विष्यति स्वात्मनेन प्रकाशनेपि
तु परस्य प्रकाशनेइति समस्यार्थषष्ठीयस्य नीले प्रकाश इत्यत्र प्रकाशनेनात्मन
तन्नीलस्य स्वभावः अपितपरमर्तमेव तन्नीलात् चेत्रमेत्रादेः प्रमातुर्हि स्व।
भावभूतं तत्र प्रकाशनेन आत्मा अपितपरमर्तं यस्येति विग्रहः तदाह
स्वात्मनास्य प्रकाश इति एतदेव व्यक्तयिष्यति परस्यास्य प्रकाश इति
एवं नीलं यथा स्वात्मनि नीलं तथा प्रकाशरूपं प्रकाशनेच यथा प्रमातृ

ने १

ई॰
प्र॰ज्ञा॰
वि॰वि
८२

रूपं न तथा नीलस्येति यस्याप्रकाशो रूपं प्रकाशश्च न रूपं तज्जडमिति।
तात्पर्यम् एतद्विपर्ययेणाजडं ज्ञानं यस्याप्रकाशो न रूपं प्रकाश एव च य।
स्य रूपं तद्दर्शयति अजडमिति स्वात्मनः प्रकाशः स्वात्मास्य प्रकाश इति
प्रकाशमानत्वनिविश्रान्तं यस्येति प्रकाशमानत्मात्मस्वभावेन तु परस्यापीति।
कोऽयं स्येति च विग्रहद्वयेन प्रकाशात्मेति व्याख्यातम् तदेव क्रमेण स्फुटी
करोति स्वात्मन एवेत्यादिना एवमप्रकाशमाना प्रकाशात्मेति च जडाजडयो
र्लक्षणं प्रत्येकं द्विधा स्वरूपयोजनमुखेन पररूपव्यावर्त्तनमुखेन च टीकाकृ
ता व्याख्यातं क्रमेण स्फुटयता तेनैव टीकाग्रन्थेन स्वाभासैवेति नियमस्य
तत्सार्था व्याख्यातः न त्वाक्षिलस्वरूपस्येव सप्रकाश इति व्याख्यातम् स्वात्मनः
प्रकाश इति अप्रकाशमानमस्यानुरूपमिति व्याख्यातम् स्वात्म प्र नः
काश इति कदाचिदपि न स्वः प्रकाशः परप्रसादेन तु इति विहृतस्वात्म
न एव प्रकाशमानेन परस्येति नीलाद्याकारान्तरमस्यानुरूपमिति विहृते
परोक्षं न प्रकाशा इति परो हि यो नीलादिः सोऽस्य कथं प्रकाशात्मकं रूपः
स्यादित्यर्थः एतदेव परीत्य न जडेऽपि चतुर्थी लक्षणं योज्यम् सर्वा चितस्थि
रिति सर्वशब्देन दृगिति जात्या एकवचनम् व्याख्यातम् तत्र दृग्रूपं हि गि
त्यवधारणे च स्वाभासा हि याकाचन वस्तुमात्रे सा सर्वा दृग्रूपा भवती
ति वाक्यार्थगतेऽवधारणमेकदेशोऽवधारितेऽपि कृतकृत्यं भ
वति यत्तु नैनोच्यते भिन्नक्रम इति तथापि सर्वा या परिहर्तव्यतीति सर्वा
शब्देन तेन वा पदं चेत्ताऽस्ति तेनैव व्याख्येयम् नैकवाक्यतया खण्डना
काचित् प्रत्युत नियतैकघनाकारस्य वाक्यार्थस्य प्रतिरेकतयैव स्फुटा नियः
भवति तत एव ब्रह्मादिषु हेतेभ्यः तेः क्वि विन्यादेश्चात्र विधायावधारणमत्र
न मत्वपदकारादयः प्रतिपदिते व्याख्यानार्थं नवांतरवाक्योत्थापने न वा
क्यभेदमानयति एकस्मिन्नपि नियमे विधावपि वानस्य अवश्यं भावात्
ब्रह्मादय एवंभूता स्वाभिमानत्वव्याउपपादनेनेत्यादिवाक्यभेदं मतेरेणाव्या
नायोगादित्यलं बहुना नन्वेवं नियमे हृत्यतिरिक्तस्य जडत्वमिष्टं भव
ति ततश्च ज्ञानेभ्योऽतिरिक्तयोः प्रमातास्य जडो भवेदित्यजडप्रमातृवादी त्वा
न स्वाभासत्वावादेन कथं जयेदित्याशंक्य निरस्यति अत एवेति यदेव
जडाजडयोर्लक्षणमुक्तम् तत एवेह नोन जडः प्रकाशते स्वयं नाप्य
यमर्थः प्रकाशाकाराव्यतिरेकेणोक्तान्वयेनाह प्रकाशस्यैव हीति य।
स्मादयमन्वयोऽस्ति तस्माद्व्यतिरेकोऽप्ययं पारमार्थिक इति हि शब्दः न
ह्यप्रकाशस्य प्रकाशनमिति प्रकाशद्वयं स्यात्तच्चैवम् अस्मद्दर्श्य एव हि प्रका
शते इयं चासौ सैविद्धादिष्टा भावज्ञानेनवानस्तता आह प्रकाश एव हीति हि। ॥
शब्देन हेतुत्वं द्योतयता निराकरणीयवस्तुशंकमानं सूचितम् प्रमायां

अप्रकाशमानमस्या
नुरूपमिति व्याख्या
तं स्वात्मास्य प्रका
श इति

ना
स्वतंत्रः प्रमाता प्रमा च प्रकाशात्मैव तत्र प्रकाशमानत्वं तत्स्वरूपं यत्तु प्रमादादिना तत्स्य एवं त
स्यात्स्वतंत्र इति तात्पर्यम् प्रकाशादिति नीलं प्रकाशत इति यः प्रकाशमान
त्वस्वाङ्गित्वं स्यात्तेऽपि प्रकाशस्वभावो वा न वा इति विकल्पद्वयम् यदि प्रथमः
पक्षस्तर्हि पूर्वोक्तया प्रकाशत्वात् किं सिद्धं क्रियते न हि प्रकाशद्वयं भा
ति न चापि प्रकाशस्य देशकालस्वरूपतो भेद इति चिन्त्यादिनं प्राक् प्रकट
ताच तात्पर्यं प्रमेयत्वमुक्तम् संवित्तिविवेचयिष्यते न त्वप्रथमपक्षे प्रकाशस्य
वप्रकाशकः प्रमातेति सिद्धम् द्वितीयस्तु पक्षो दोषोपहत इत्याह यदेवं
न्म स्वप्रकाशात्मत्वं इति तत्स्वप्रकाशस्यैव नीलं प्रकाशत इत्यत्रायं परमार्थः स
हाप्रकाशत्मकं यज्ञावनीरूपेण तत्रैव स्वशात्कत्यास्वरूपस्य प्रमाणतां यातः संकु
चितो व हि विषये तत्रात्मेन संकुचितो यः प्रमाता प्रकाशते स एव बहिः संको
चमापन्नो नीलप्रकाशत्वेन भातीति परमार्थतः श्रीमत्तोमहोदवस्य
क्ति विजृम्भमहादर्पणान्तरव भासिप्ररूहीतप्रतिबिम्बकबहुना रस्तुत्यर्दर्प
णान्तरवदिति प्रकाशत एवा जडः प्रमातेति युक्तम् ननु जड एवाप्रकाशमानः
प्रमातास्तु आह न दप्रकाश इति कस्येति मयेति प्रकाशमानस्यैव हि भि
ति कल्पस्य चित्रकल्पनयानीलं प्रकाशत इत्यादयस्तु लेखा तत्रापि चे
ति प्रपित्सणीयप्रमातृत्वे तदेतत्स्यात्स्व इति जडत्वेन प्रमातृत्वेन तत्रापि दाया
मनवस्था ततश्च भवत्स्वमेवाबीजाङ्कुरवत् भवेद्यदि मूलेन नि तन्वान तन्निरे
ति नु तदाह अर्थस्य प्रतिपत्तिरेव भासेन भवेत् पूर्वरूपविलक्षणस्य प्रकाश
मानस्य कस्यचिदभावात् ननु चेयत्स्य प्रकाशमात्रं प्रत्यर्थं नियतं सिध्येन्न प्रमा
तैप्याह न च गतेति स प्रकाशोऽपि यदि बहिर्भावतया विषयभेदेन तद्रूपतां गायते
न च देशकालभेदेन संकुचितस्तथापि तन्मयैव प्रमातृलक्षणमपि संकुचि
तमभिन्नं रूपं तत्र संकुचितेन गतं तेन विना न कश्चिदर्थो नो कार्यकारणभा
ध्म वर्ष्वाधकभावादिसम्बन्धयोलोकयात्रास्वभावः परमार्थोपदेशाप
र्यन्तः स्यादिति चिन्तयत्र विद्यति देशकालक्रमजुषामित्यादौ समलो वि
मलो वापि प्रवत्तारोन्नम्रूपमेवं च प्रकरणम् ननु गते प्रमातृरूपत्व
नलक्षणान्यप्रमाणामन्यापि कारणामात्माभविष्यति इति किं तत्प्रकाश
ताप्रकाशनं चिंतयेत्यत्राह तत इति यतो नामैव प्रकाशस्वभावो न
सेथानप्रत्यवभासपरामर्शस्वभावमेव समन्वयतस्तेन प्रमाकरणत्वमात्र
णाविषयं द्विपादिवेलक्षणं तत्र जडस्यात्मनः प्रमातृत्वयुक्तानन्तकारणाद
दृष्टान्तजडत्वमपूर्वमस्तु प्रमातुः प्रकाशमानत्वे प्रमातृः घटादेरिवकार
कसामग्रीजन्यत्वं हि विषयस्य विडत्वादलक्षणात् कथम् न हि घटं वेदीतिवा।

ई
प्र.ज्ञा.
वि.वि
८२

दृशमेष्यः कर्मत्वेन भाति ततएवायमजडोपरोक्षश्चेति एतत्प्रभाकरमतं
स्वदर्शनेन समीकरोति अन्यथा नुनोपपद्यत इतिवदनम् नीलं हि यथा
इदमिति परस्य प्रकाशते नैवमयमात्मेति तत्कथं जडः स्यादिदंतयाप्र
काशनाभावात् नचायं प्रकाशः नीलसुखादिर्हि प्रकाश्य इति स्यात्।
हिषष्ठ्यसंविद्रूपत्वे तत्वात्मा प्रकाशते आत्मसंवित्तदयात् ततोयं
ननीलवत्स्वप्रत्यक्षो नीलप्रत्यक्षतायां नचसर्वथानिःस्वभाव एवेत्यपरोक्ष
आत्मेति तदिति अपरोक्षताभिधानमेवयुक्तं अस्मदुक्तया स्वप्रकाश
त्मतया नत्वन्यथा तथाहि सतो द्वयीगतिः प्रकाशते चेत्प्रत्यक्षः नचेत्परो
क्षः तत्र प्रकाशनपक्षे परोक्षता स्यात् प्रकाशनपक्षे प्रत्यक्षता इत्यपरोक्ष
ताभिधानेन प्रकारान्तरमप्रतिष्ठितासत्वेनामनवस्तुक्तमित्याह नहीति
शरूपभेदनियत इति स्वप्रकाशते चेत्प्रकाशते इति एवं प्रकारान्तरे
णापरोक्ष[illegible]मसत्तायामेव विश्रान्तिरित्युपपाद्य स्वदर्शनेन तन्निर्व
हति अपरोक्षत्वं प्रतिविनिर्वक्ति। इदं यदैन्द्रियकमानसप्रत्यक्षसंवेद्यं तदिद
मिति प्रमातृभेदेन भाति इति अक्षप्रतिगमादक्षप्रत्यक्षं नैवं प्रमाता तत्रप्र
त्यक्षो न च न भातीति न परोक्षः अन्यथैव स्वमननुपगते स्यभंगीभणितिः।
स्वविषयविभागो परोक्षनैवेति यदि न स्यात्तर्हि मित्याकूतशेषः एवंणाहि एवमस
ञ्चेते अहं घटं वेद्मि अहं पटं वेद्मीत्यादिव्यवहारेषु घटादिविषयाः संविद्रूप्य
मानाश्च विलीयमानाश्च भान्ति तथाभूतसंविदुदयप्रसादाद्घटादीनां प्रत्य
क्षतानां संविदो न विषयधर्मो नात्मधर्मः स्वातन्त्र्यात्मनिर्भासनात् तदेतदुक्तं
तावत् यद्वहमिति भाति तत्तत्संविदुदयोपेक्षः उदयेक्षणेन ज्ञानस्य वि
च्छित्त्वतया प्रसंगात् कर्मत्वेनच नचैवम् यदाहुः सकृद्विभातआत्मेति तदात्मा
त्मनः प्रकाशरूपत्वेनोपगता भवति केवलं संविदामपि प्रकाशरूपत्वे स्वरू
पदेशकालादिभेदाभावेन ततः प्रकाशरूपात् पारमार्थिकः कथं भेदो भवेदि
ति मायाकृतनीलादिभेदोपरागसंकोचप्रसादोपनतं नेयं गीकर्तव्यः सः।
त्रयात्मप्रवेशेनीति प्राभाकराणामपि मोहोपसादितः प्रसंगात् तदेतदा
ह अतएवेति यदेतदपरोक्षस्वातन्त्र्यप्रकाशनमात्रमंगीकृतं तत एवेहत्तोरि
दमयत्नसिद्धमंगीकर्तव्यम् यत्किल वदपते अस्तित्वप्रकाशमानत्वमेव त
स्वप्रकाशस्वरूपेष्ट निष्टमेवानव्यापेक्षत्वान्मायाकल्पितभेदत्वेन मायादशा
यांघोनीलादिर्जडः स प्रमातृनिष्ठ एव प्रकाशत इति प्रमातुरेवात्मा वस्ति
ननु स्वात्मनः किमप्यसौ स्वात्मैवेयस्य नकश्चिदिति तथाचाजडप्रमातृ
सिद्धिः एवमात्मन्यसंकल्पाः प्रकाशास्यैव संत्यमीजडाः प्रकाशाद।

वाऽस्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिरिति नन्वस्मिन् विज्ञानादीशाभाकरः कामममस्तुनानयेनेह
दर्शनेनिपातनतां काणादस्तुकथं सहैवमाह आत्मनि समवायिकारणे मनःसंयो
गादसमवायिकारणात्कार्यैकार्थसमवायेन प्रत्यासत्त्या दृष्टसामर्थ्यादात्मनो का
देर्निमित्तकारणाच्च ज्ञानमुत्पद्यते चेदर्थः प्रकाशत इति तदर्थप्रकाशार्थी।
देह न चेच्छाप्रयत्नक्रियाहानादानादिव्यवहारः संपन्न इति किं प्रकाशमानत्वेना
त्मनः कल्पितेन यदाप्यात्मा प्रकाशत इति व्यवहारस्तदाप्यनुमानेन मनसे
वात्मविषयं ज्ञानमेवात्मनः प्रकाशनमिति का हानिः अत्रोच्यते किं ज्ञानो
त्पत्तिरर्थस्य प्रकाशनं करोति ॥ उतैवमः ॥ तत्र प्रथमं पक्षमाक्षिपति ॥ न
चेति ॥ प्रकटताख्यमेवमर्थधर्ममङ्गीकृतः स्यात्कार्यताभ्युपगमे सा च दूषि
ता बहुश इति स्वभावतापक्ष एव द्वितीयो युक्तः तदाह अपि तु ज्ञानमेवेति
प्रकाशमानतेति सम्बन्धः तदपीति आत्मा कार्यादिकमिव न प्रकाशधर्मि ज्ञान
मपि च यदि न प्रकाशधर्मः तर्हि शशवदिति तदनुदये यथा न किंचित्प्रकाश
ते तथा तदुदयेऽपि मा किंचित्प्रकाशिष्ट किं न छिन्नम् किं नेत्यर्थः अर्थोऽपी।
ति अर्थस्य हि ज्ञानमेव प्रत्यक्षतेति अतत्प्रकाशकस्यैवं प्रत्यक्षत्वेनासौ व्यवहारः सु
क्त प्रकाशेऽप्युक्तत्वेनैव तद्व्यवहार्यतां हि कारणं तद्रूपेण प्रकाशनमन्यथाति
यमेन तथाव्यवहारः अत इति कारणानुपलब्धिः अथ प्रत्यक्षतापि ज्ञानो
तरेण प्रकाशत इत्युच्यते तदनवस्थेति मागवच्छेदस्यार्थः एवं प्रकाशस्य ता
वत्परप्रकाश्यतानोपपन्ना तावद्गृहीत्वेदमाह प्रकाशस्येदस्वाभासत्वं स्थि
ते तस्मिन्नपि परप्रकाश्यत्वे निवृत्ते तन्निवृत्तावनुभवस्फुरति ज्ञानेनान प्रकाशत इति
यदपि यत्प्रकृतं प्रमेयं प्रमातानुनाख्यापि सिद्धसत्पापितन्न चिन्तयेयं वादरूपणाव। रं
र्तते इति प्रकाशस्य तात्त्विकरूपविवेचनं टीकायां नासमञ्जसमिति तत्त एव।
नास्य चोद्यस्याशङ्का किलवौद्धेन स्फुरति समर्थनायानभवज्ञाने स्फुरति ज्ञानेन
भाष्यता सिद्धान्ते कारिकया चित्तमन्तरमकं दृष्ट्वापि तदनुसारेण निरूपितं त
न्न किंचित्तत्र तु यो स्तु नाम विवृत्तोऽनुसर्वो विज्ञमिति निव्याख्यातं जडा
सप्तकः जडयोर्लक्षणभेदोपदर्शकः ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यम् न भवतीति हि प्रकृतमेतत्त
दनन्तरं तु तत्प्रकृतप्रमेयसमर्थनग्रन्थ एव कर्तव्यः एकप्रमातृनिष्ठत्वेनापि चे
मादिः अनेन हि सन्तानान्तरज्ञानकदाचिज्ज्ञानान्तरेणानुमानादिना प्रकाशत एव
मस्तु ननु स्वसंतानेन तत्कथमस्पष्टयपन्नमित्याशङ्क्यते मध्येऽनुयायं ग्रन्थः अत।
एव न यस्य प्रकाशः स्वात्मभूतस्तस्यादिः परायत्तः प्रकाशश्च एव भवति ननु त
दनुमानमितं तत्सकलं संगच्छते नसनेन कारिकाहृत्पर्यत्वं कश्चित्समर्थ्यते के
वले प्रमाणे जडाजडत्वचिन्ता क्रियते स्फुरति वलात्प्रमातृप्रसाधनार्थैव वार्यं यत्तः

प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
६४

तथाहि ज्ञानानां नान्योन्यविषयस्पर्शो नान्योन्यप्रकाश्यप्रकाशकभावस्तदधीन
श्च सर्वस्य संवादित्ववत्वादि इति प्रमाणावष्टम्भयोगी कार्यं इति प्रकरणान्ते निर्वाहयिष्य
ते न चेदं तत्कृतान्तेन विश्वरूपत्वं इति तस्मात् किमेतदिति यतः प्रकाशस्य हन्तोत कि
लशास्त्रस्य चिन्तायां विचारयितव्यः तत्प्रकाशस्वरूपपर्यालोचनप्रसंगाद्यदाया
तं तत्केतुपेक्षितं विवृतिकारोनन्तरसूत्रमनेन विज्ञानस्वरूपं विवृतं स्यात्तत्स्वतः सि सि॰
वरीडणा। तत्स्वरूपं च निरूपितं प्रकृतस्य ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्ववादः समर्थितः
अयं चात्राभिप्रायः प्रकाशस्तावदेकोस्तु वा परमार्थतोनेको वा प्रमातृरूपो वा स
र्वथा तावत्स्वप्रकाशत्वमस्यानुचितमिति वक्तव्यत्वासैक्यं संवोचितम् भेद
हेतोः स्वरूपदेशकालादेरयोगादित्याशयेनापि हि गिरेकवचनेन सूत्रे अनाद
रमन्तव्यापयितुं सर्वं तिवृत्तौ ततः संवादनार्थमेव सूत्रान्तरवचसा बहुवचना
न्तेन संवादनमिति न किंचिदवद्यम् मध्यग्रन्थावतारणोचास्माभिरुक्तम्
यदि बोधः स्वप्रकाशं ज्ञानस्वरूपाये हन्त स्फुरति समर्थयितुमपरमः इति प्रमाता
कस्मिंश्चिदंशे स्वीक्रियते सतर्हि ज्ञानव्यतिरिक्तः स्वप्रकाशः प्राप्नोति अपसिद्धा न्वा॰
न्तिनः प्रसज्येत अयमेव स्यैवं विपक्षस्य विषयोयत्रपरोपदेशाय वादे क्रियमा।
णेतत्र निरूपणाय बहुत्वं वक्तृसामर्थ्यं तत्र किंचित्समर्थ्यमानस्य समर्थनी
यं तत्सद्वचनमित्यत एवनार्ये हेत्वाभासस्य विषयः स एकमात्र्यविषयो भव।
ति तदपसिद्धान्तशंकानिराकरणाय कारिटीकाकारेणान हि प्रमातानामस्त्ता
न व्यतिरिक्तं किंचिदपि तज्ज्ञानानां बहिर्मेव संकोचभाजो यदं तत्स्वभेदेश
कालभेदशालिनंतेन देवमस्य इति किंच स्वप्रकाशत्वं नाम बोधस्य लक्षणमि
ष्टं तत्र लक्ष्यव्यतिरिक्तेपि विषये यल्लक्षणमास्ते तद … व्याप्तिदोषदूषित
मित्यलक्षणं स्याल्लक्षणं हे तत्प्रायं तदिदं प्रमातर्यप्यस्ति भवन्मत इति सिद्धा
न्तिनः कथमिदं बोधस्य लक्षणं न च परसिद्धतामात्रेण वस्तुसिद्धिरित्यपि बोद्ध
स्य भेदवचनावकाशस्तमपि तदपश्रमयितुं मध्यग्रन्थस्य स्फलं बहुनाप्रकृतं तद्बू
मः नन्वप्रकाशीतप्रमात्रजडताया मन्वस्य स्वप्रकाशत्वस्वभावो सो बुद्धस्त
देतत्कथम् परप्रमातृव्यापारव्याहारादिनानुमेयत्वात् बौद्धस्यापि ज्ञान
मेव सन्ततानाविकल्पकतया वा प्रमातृरूपं तदपि व्यापारादिना परसंतानगत
मनुमेयमिति किं चिद्रूपाणां प्रतिविषति यदपीति ननु ज्ञानमपि सिद्धान्ति
मते प्रमातुरव्यतिरिक्तं तत्र स्मिनन्तुमेयतया प्रकाशत्वेनांगीकृते प्रमातुर
पि स्यादेव प्रकाशत्वमित्याह कल्पितेति इह यथा बौद्धमते स्वप्रकाशस्या
पि ज्ञानस्य ग्राह्यत्वं वेद्यस्यापि वा घटादेरर्थस्य कार्यत्वादिर्धर्मो व्यतिरिक्तोपि
वासनासिद्धः कल्पितो नुमीयमानोपि न स्वसंविदस्य च सिद्धतामपहन्ति।

यति तथाप्रमातर्मायाशक्त्यायन्निराकरवादे विषयोन्नत्वेनामस्पष्टस्या।
कार्यत्वमनतिरिक्तमप्यतिरिक्तमिव रूपेण स्वप्रकाशरूपत्वेपि न प्रमातुः स्वप्रका
शतास्खण्डते परमार्थस्य कल्पनायाऽप्यबाधनात् मूलप्रसिद्धमेव हि रूपं तन्नित्तमाने
तर्कस्थितिकेनोपबृंह्यते स्वप्रकाशतया विना यथोक्तयुक्तिभिरनिर्वाहात्
एवं ज्ञानमेवानुमेयं न तु परमार्थप्रकाशरूपं मानमेयतोपयोगात्प्रमा
तुः परस्यानुमानसिति प्रसिद्धिः ननु ग्राहकोपि परेनुमेयतया प्रसिद्धः कि
मत्र बाधकं येन परोपरागाकृतोयमज्ञानमेयताव्यवहारः स्यात् अत्रेवम्
तथापि न परं संततिपतितशरीरशरणबुद्धिरूपत्वरूपसमाविष्टत्वप्रकाश।
स्यानुमीयते स्वप्रकाशस्यापि तत्र व्यापारव्याहारादिना ततश्चायं परमा
र्थः स्वप्रकाशसंवेदने सकलदिक्कालगतमप्यनुनायमिति वतच्छरीरादे
विषयोन्मुखे विषयाकारमेतच्छरीरादिनाद्यात्मसमाविष्टमिवाभाव्यम्।
एतच्छरीरादिव्यापारव्याहारयोगात्स्वशरीरादिवत् नचैतावतास्वप्रकाश
ताहानिः स्वसंवेदनस्य तदर्थसामान्येमेकमप्यत्यन्तमिति दर्शनेकत्वकृत्तो गौर
कोति प्रमाणेन तेरणप्रसिद्धो गोत्वसमन्वयेन मीयमानोपि न गोत्वस्य प्रत्यक्ष
तामपहन्ति तदेव हि तत्रोत्वप्रत्यक्षसिद्धं तत्रालीति सिद्धम् तेनानुमानेनो
पबृंह्यते यच्चयेनानुमानेनोपबृंह्यते तत्तस्य न बाधकं भवति व्यवहृयमाणत
मिव प्रत्यक्षस्य तथा च पर प्रमातृतानुमानेन स्वप्रकाशत्वमिवोपोद्बल्य
ते स्वप्रकाशत्वस्याभावे प्रमातृताया एवानुपपत्तेः तथा च देहे क्रियाद
र्शनाद्देवमप्यवसीयते अत्राह्निहमीति स्वप्रकाशमभिसंधानमक्लिष्टा
वेगोग्रस्ततात्पर्यदर्शनात्कुर्जे इति स्वप्रमाणादिप्रेरणाश्रयामेति सर्वत्र।
चास्मदर्थविश्रान्तप्रकाशे प्रतीते रितिवाधकस्य बाधकं भवेत् नहि तद्वं।
चतउपबृंह्कत्वमितिकारणविरुद्धोपलब्धिः परशरीरस्य प्रमातृतापय्य
नुमेयानत्त्वप्रत्यक्षमपि भवति परमाणा दिन स्वरूपेणावमेयमेव।
सर्वदेति शरीरग्रहणेन कृतम् यथाचस्वसंततानापि न प्रकाशतोहा
नित्वथापरसंताने पिशरीरादिप्रमातृताभिमानदर्शनात्तु परोयम
मातेति व्यवहारः परमार्थप्रमातानु स्वप्रकाशएवसोपिचास्यानुमानावंत
यावतेमानस्य प्रमातुः स्वप्रकाशत्वेनावभाति अन्यथाप्रमातृताया
एवायोगात् उक्तंहि यद्यप्यर्थस्थितिरिति प्रमातृत्वेन त्वभिमानास्यदेतम
वति देहादि प्रमातृताभिमानस्यात्मिनत्वाश्रयेनानुप्रविष्टग्रहणम् अन
शाणकतयाप्रविष्टमनुप्रविष्टमितिकान्तुप्रविष्टमिति विरूपयितुंत्वश
रूपेनप्रत्यगात्मशरीरउक्तः स्वस्पदेहादेः प्रमातृत्वेन च यत्संवेदनेतदनुप्र।
णाकत्वेन प्रविष्टोवस्पतिर्भासनयोगपरइति यावत् एवं परमार्थप्रमोरक।

वादे विष
याकारं

हिकारणं तद्रूपो
न्मूलकत्वमन्यथा
सर्वसर्वस्य

स्व

तु

त्वात्स्वसंवेदनप्रकाशस्यानुमेयता क्वचिदपि नोपपन्ना तत्कथं प्रकाशत्व
त्वेऽस्य सिद्धिरित्याशङ्क्येदमाह भवेयुर्वा बहवः प्रमातारस्तथापि स्वप्रमा
तरि तरि तावत्प्रकाशत्वं नास्ति परप्रमातृषु तु तदनुमानबलादानीयेत
न चानुमानेन क्वचिदपि स्वलक्षणस्य रूपणेन सामान्यविषयत्वं हि तस्य।
अन्यथा सम्बन्धग्रहणायोगात् न तत्र प्रमातरि परत्र यदि नामापोह
रूपमप्रमातृव्यावृत्तानपरिगृहीतमवस्तुज्ञानाकारमात्रं व्यावृत्तिरिक्त
मात्मस्वलक्षणं सामान्येनावगतं तदस्तु प्रकाशत्ववत्त्वेन तस्य तु प्रमातुः
कः प्रकाशताकलङ्कार्पणावकाश इति अनुमानमपि चेति चशब्दः प्र
मेयान्तरसमुच्चये अपिशब्देन प्रत्यक्षस्यात्र प्रकाशतापादने नास्ति
संभावनेत्याह एवकारेणागमादावप्यनुमानदिशा न प्रकाशत्वं निवे
हतीति ब्रूते अथ वस्तुज्ञानावभासिन इति साक्षात्कारानुप्रवेशायोग्य
स्वलक्षणमनयोर्भाग्योक्तमिति चशब्दादिरपि नानुमेयत्वं किमङ्गप्र
मातृस्वलक्षणस्येति ननु वस्तुग्राहकत्वेऽप्यनुमानस्य वस्त्वध्यवसायि
तया प्रामाण्यं यदाह [illegible]
प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्वयोरिति तदनुमानागमविकल्पे वस्तुमूलेऽपि आ।
त्मन्यध्यवसाय इति तथाध्यवसेयत्वात्प्रकाशत्वमागच्छेदेवेत्याशंक्या
व्यपोहति आत्मेति आत्मेति विकल्पेन प्रमातेति विकल्पेनैवेति सम्बन्धः नि
आदिग्रहणेनागमादिग्रहणम् द्वितीयश्च कारः पूर्वपक्षाशंकाद्योतकः
वक्ष्यत इति टीकाकृता यद्युक्तमादिसिद्धत्वेऽथ स्वतः सिद्धत्वेऽपि च तथा
पि च त्वान्त्यमक्तमिति भाविष्ठहत्रापायेन वक्ष्यत इत्युक्तम् ननु यदि सा
क्षादात्मनः प्रकाशते परकीयः कथं परचित्तज्ञाने स्फुटाभं स्वरूपवेदना
श्च इत्याह सर्वथेति योगिप्रत्यक्षेऽपीदृशं नैवानुमानम् तथा हि तस्माद्
तमस्मन्तेवेति प्रत्ययस्य परचित्तज्ञाने संयमादिनिमायेन तथा धारणाध्यानस
माधिबलात्परचित्तेन सह भेदं यदा भावयति तदा वस्तुतः संरम्भेण साभाव
ना तथा वस्तुतत्प्रकाशात्मायोक्तत्वादिदाभिमानस्य स्फुटाभं परचित्तं प्रका।
शतेन त्वनुमीयते तदा परचित्तमिति ननु अनुमानेन मास्तु साक्षादात्मप्रकाश
आत्मनः प्रत्यक्षेणात्र स्वलक्षणमेव प्रकाशते तत्र परमात्मनि भवत्येव
योगिप्रत्यक्षं परचित्तज्ञानादेः प्रसिद्धत्वादिति स्यात् परप्रकाशत्वमा।
त्मन इति शंकां व्यपोहितुमाशयपदम् एतदुक्तं भवति तत्र योगिप्रत्य
क्षेण रागादयश्चेतः प्रकाशन्ते तत्संवेदनेन सह योगिनः प्रकाशन्ते संवेदने
स्वप्रकाशमेव भाति तत्प्रकाशत्वेन एवकारः समासान्तरे प्रयुक्तः तत्रमा
तृप्रकाशो ज्ञाभेदभावनासाध्यत्वस्य सदा प्रकाशत्वादिति व्याप्त्याशयेऽवति इ
वपदार्थस्यार्थे निवेशयति राज्यपुरुषवायमिति यथा तथा स्वस्यानवर्जितो
पैवमाह

भवेत् परमात्मनोऽप्रत्यक्षत्वादनुमानेनेन स्फुटाभ

स्तोत्काराणां पर्यवसायः तत्र तदनुमानमप्यवसायमात्ररूपमिति स्फुट
द्वि मस्य न सर्वथानुमेयत्वं कथंचिदिति एवं परप्रमातुरपि प्रकाशरूपत्वेनास्तीति सम
र्थितम् बाह्यस्य तु परप्रमातुश्च सिद्धिः संतानान्तरसिद्धिविध्वंसने वासनाप्रबो
धप्रहेतुवृत्तौ टीकाकारेण वितत्य विचारयिष्यते इति विरतमिह एवं प्रमेयसंगा
त्सिद्धांतिना स्वदर्शने प्रमातृवृत्तांतो विचारितः मध्यग्रंथेनास्य तु अत एव न
यदेपस्यादिना ननु तदनुमानमित्यंतेन अधुना ह्यवभासैवेति प्रकृतमेव प्र
मेयं निर्वाहयति भंग्यंतरेण तथा हि कश्चिद्ब्रूयात् ज्ञानं स्वप्रकाशं स्वसंता
ने परसंतानेन तु प्रमात्रन्तरापेक्षया ज्ञानान्तरप्रकाश्यमपि भविष्यति विषय
भेदेन विरुद्धधर्माध्यासस्य किंचित्करत्वात् सैव हि प्रमेदादयितस्य स्व
विषयत्वमाश्रुत्य दुःखं जनयति नच विरोधः कश्चिदिति तं प्रत्युच्यते एकप्र
मातृनिष्ठत्वेनापीचेति अयमन्वभूदहमन्वभूवमिति ह्ययं विलक्षणाभा स्फुति
सते तत्र स्वानुभवनिष्ठायां स्मृतौ अनुभवस्य यदात्मरूपत्वमात्मविश्रांत
त्वेनानन्यापेक्षामयमस्मादर्थविमर्शनीयेतस्त्वेन भाति परनिष्ठानुभवनि
भासने त्वकोस्य विशेषः स्यात् अथायमस्मदर्थस्तदनुभवे वेदनरूपमस्वात्मा परिनिष्ठितस्वस्तत्वेप्यनुभवे संक्रामतेत्युच्यते तर्हि परानुभवस्मरणे
येप्यनुभवमित्येव प्रतीतिः स्यात् अथ येनानुभवस्तदध्यस्मदर्थवि
श्रांतियोग्य एव भाति तत्स्मृत्या संवेद्यत इति का भाषा अस्मदर्थो हि प्रकाशस्या
त्मविश्रांतिरनन्यापेक्षा स्मृत्या वेद्यत्वे चान्यापेक्षेति विरोधः यद्यपि परसंतान
वर्तिनोपि ज्ञानस्य परप्रकाश्यत्वमनवचितं स्वप्रकाशत्वमेव हि ज्ञानस्यानौपा
धिकं लक्षणं न च तद्विषयाभेदादन्यथा भवति न हि नीलदृष्ट्याद्यन्यापेक्ष
यापीति जलादिसंपर्केते औपाधिकस्यैव रूपस्य तज्जनकत्वादेर्विपरिवृत्ति
दर्शनात् अन्यथा सर्वे विपरिवर्तेतेति भावस्य स्वरूपनियमएव न स्यादित
न्यथाभवनस्य यदौपाधिकं तत्किल हानौपाधिकत्वोपलंभात् अन्यथाभ त्वव्यापकं
वने स्वप्रकाशत्वस्य ज्ञानीयस्य निषिध्यते तेन ज्ञानस्य विरुद्धमेव परप्रका
श्यत्वम् अनेनैवाशयेन हि वक्ष्यति न ज्ञानस्वरूपमन्यसंवेद्यं स्वप्रकाशैकरू
पत्वादिति एकग्रहणेन हि अनौपाधिकत्वेन तल्लक्षणतया तादात्म्य
केन तथाप्यनन्यत्वं हि विषयभेदप्रथने पूलिप्रत्येपणाग्रायं विरोधपरिहाराय
ज्ञानान्तरमपि स्यादिहत्तु तदपि नास्तीत्यरूपदम् अत्यंतविरुद्धत्वमेवेहत न्यं
नाघटयति नहीत्यादि तद्धेय इति स्मृतिवेद्यः तदापि हीति स्मृतित्वेनतयः क्रम
तः कालक्रमात्रस्य इति स्वसंततिस्थस्यात्मविश्रांतिरूपोहमिति विश्रांति
योग्यत्वाभावात् स्यादासतात् हि तथा आह स्वप्रकाशो चेति स्वप्रकाशत्वपरप्र
काशत्वयोर्विरोध इति सृतम् अनया टीकया सहेतुकं इति भंग्यंतरेणाव्याख्या
ते स्वाभासैव या इत्यत्र स्वसंतानस्थेनानया न्यायेन विश्रांतियोग्य महं विमर्शनीयेय

६॰

प्र ज्ञा

वि॰-वि

८८

ज्ञानं तत्रान्यवेद्यत्वेनोपपन्नात्स्वसंवेदनैकरूपत्वेनतान्रूपतयात्मतत्वाभिमान
स्यानेयाकाशिहिज्ञप्तिः स्वात्मनि विरोधात् ध्यानमभवतीति तन्न यथा नीलादिकारण
त्वात्तेषु विरोविषयत्वमुच्यते तथान्नुभवोपि स्मृतिज्ञानस्यकारणमिति विषये।
क्तिव्यापारयेन संकेते अथायमन्यवेद्यतेति अयंभावः स्मृतिज्ञानस्यतावदनुभव
ज्ञानेपारंपर्येणकारणमिति यदि विषयउच्यते रूपज्ञानस्यापिरसादिज्ञानम
नंतरत्वेनपरम्परयावावश्यंकारणमिति रूपज्ञानेन [illegible]शेषात्रिरसगंधादि
ज्ञानानिविषयेक्रियेरन् एकज्ञानसमवेतपदेनवोपमतेकारणेनविशिष्टं
कारणादमतेनत्वेकार्यसमवायेनविशिष्टंज्ञानत्वमविशिष्टमितिनिरूपितम् ते
नैकसमवायिज्ञानत्वविशेषादितिमन्तव्यम् नह्यज्ञानत्वाविशेषमात्रात्
एवंहि निर्मलमेवाभिधीयमानेप्रतिवास्तु किंज्ञानाद्यपि अस्मदादिज्ञान
स्यविषयो भवेदिति सर्वैः सर्वज्ञस्यादित्यादिभेद्या विशेषोयोग्यवद्यते न
वापिरूपरसादिज्ञानानामन्योन्यवे[illegible]दकत्वेयुगपत्क्रमेणवेद्यते प्रस
ज्येतेविति मैवप्रथमतः प्रसंजनीयः स्यात् नत्विंद्रियनियमाभावमात्रे
तेन सूत्रेष्वेवं योजनारसविषयात्मक स्वाभासेवयथा रूपदर्शनेवेद्यातथा
न्यापीति अथेतत्तद्रूपदर्शनगोवरसदृगिति अविशेषेणयोजयिष्यति ननु रसज्ञा
नेयदि प्रकाशेतेतत्किंनियमेनज्ञानोपायिनाप्रकाशितव्यम् नहिकुम्भेनप्र
काशमानेनतदुपायेविशिष्टबुद्धिमत्त्वनत्वादेरवपुंप्रका[illegible]शः तत्कथ
क्रं४ यम् [illegible] सहज्ञापिकेरूत्वात्वन्योन्यवेदने अन्योन्यविषयवेदनमपिस्यादितियदस्य
व्याख्यानायटीकेयं तस्योपितद्रूपायिः प्रकाशनेन्यापीव्याह ज्ञानप्रकाशप
वहीति नेदमुपायिमात्मानेकुंभवदपि नतन्प्रकाशरूपः ततश्चरसस्यप्रका
शोरूपप्रकाशप्रकाशात् इतिरसस्यापिप्रकाशनमंगीकृतमेवभवति तथा
गीकाराच्चस्वहेतोरुत्क्रुष्टेनेरसादिविषयेरसादिप्रकाशनयोग्यज्ञानमिति।
द्रियनियमोहीयेत सहितेविविधः प्रसिद्धः इंद्रियवलाज्ञानस्यकार्यस्यनिय
मः चक्षुर्जनितंहिज्ञानेरूपस्येवप्रकाशइति इंद्रियस्यचनियमोयोग्यता
त्मा येनतद्यनंतरूपज्ञानमेवजनयति नान्यदिति इंद्रियाणांचनियमश्च
त्वाषडिंद्रियाणीत्यादि ॥ ॥ २ ॥ तत्रप्रथमप्रका
रहयंव्याख्यातुं ततश्चेत्यादिना १ इंद्रियाणांस्वभावेनियमाभावात् तज्ज्ञा
नानांचविषयनियम्सामर्थ्यादनेकेंद्रियकल्पनाव्यर्था: अत्रहेतुः एके
न्द्रियस्यतथात्वेतत्सामर्थ्यमिति अत्रापिहेतुःकार्यस्वभावस्येत्यादिअत्रा।
पिहेतुः अन्यथेत्यादिना चक्षुषातावद्रूपज्ञानंजन्यते तेनयदिनामरसज्ञाने
प्रकाश्यतेतावतास्पृष्टेरसेज्ञानेतत्वनुपायिस्मृतेप्रचिकाशयिषितेरसनेंद्रियो
पयोगोभविष्यतीत्यनेकेन्द्रियकल्पनानव्यर्था अत्राह एवंचेति चोद्यहेतो एवंस्तु

१ तावत्सदेनत्तृतीयः सूचिताः तंचव्याचष्टे तदभावाश्चेत्यादिना॥

सामान्यात् च क्षुर्ज्ञानस्य सर्वविषया भासन[illegible] २

ध्यमानेनैव हेतुना केवलस्यापि मलस्य चक्षुरेव प्रकाशकं प्राप्तम् केवलं
सम्भवदवस्थमानमलपाधिमत्तमपि न प्रकाशेत पिशाचश्चेव दिक्कालस
मवायादयस्तु सर्वे दैवोपाधिमन्तः संभवंति वक्ष्यादीनां रूपादयश्चैव तिनत्यक्त
त्वता पक्षेपि न तेषां केवलानां प्रत्यक्षता प्रसंगः नेनोपाधिमत्तस्य प्रकाश
ने संभवः केवलप्रकाशाभावाद्यावृत्तं केवलप्रकाशेन व्याप्यते इत्युपाधिमू
त प्रकाशनस्वभावेन केवलप्रकाशनस्वभावः साध्यत इति स्वभावहेतुः ।
ननूपाधिमतः स्वरसस्य न चक्षुर्ज्ञाने प्रकाशः अपि तु तत्र निर्भासमानेनास्वज्ञा
ने सिद्धपाधिमत्प्रकाशनमसिद्धे हेतुरित्याशंक्याह चक्षुर्जनिते निनतस्वरू
पज्ञाने प्रकाशः नस्यस्वरूपेणाग्रसत्वात् न हि तदा भवेद्यदि स सेनेंद्रियजनितं वर्त्त
मानं तस्यान् केवलस्य तु नाविवादतीग्य त्वमेवाप्रसज्ञानमसदेव रूपज्ञाने न प्रकाशप
त इति रूपज्ञानमेव तदानीमप्रकमज्ञानं स्यापाधिमत्त्वन्तुरूपायेश्वरमलस्यप्रकाशन
मिति नासिद्धो हेतुः इंद्रियनियमाभावे चांधाद्यभावप्रसंगः एकदा चावलोकित
विषयस्यान हि षयजन्दनत्भवनाशेपि न स्फुटाभावप्रसंग इति न किंचिकस्य वि
न्नेष्टस्यादित्येवं क्रमभाविज्ञानानां म... न्योन्यवेदकत्वदोष उक्तः इदानीं वर्त्त
मानानां योगपद्ये न ज्ञानानामन्योन्यवेदकत्वे दोषमाह साकम्भवोदवेति
नष्टमहत्त्वं नैकीभवदादीनं नैकीवर्यपरूपाणामइत्यत्तो प्रत्यपन्नेयावेतपकेवव्या
तिरिक्ताः सामाजिकास्तावं तिदर्शनानि प्रत्येकं वेद्यानि तानि समयापि वाद्यश्रा
कारं वेति तत्र छायायोगेन प्रसंगेत्र चाद्यतेनैव वाह्येनाकारेणा त्येकैकस्यानन्तव
र्ण्ण कायवभासाभवेदेकनर्त्तकायवभासः सर्वे वेद्यते तस्मिन् विषये यज्ज्ञानमेकैक
स्य समंबधित स्ववेदकानि यानि ज्ञानानि तानि तस्य वेदकं येषां ज्ञानानां तान्येतानि ।
षां कास्वतामन्योन्यवेद्यवेदकरूपाणां ... नकत्वादेकैकनर्त्तकावभासेष्वावभासा
नामनेकत्वं स्यादिति संगतिः ननु सत्यं तत्र प्रत्येकमनेकावभासः किं त्वयाहता
देशकालस्वरूपतयैकस्याभासस्ताहगेवापरस्येति सर्वथा तादृगूप्यप्रवेश
मयान्तमानाभिहाररूपान्तरूपादनेकत्वं नाभाति जलज्वालाप्रभासंमी
लनेपि स्तुपचयोधिकः स्यादिन्न सर्वथा तद्रूप्यात्कथमनेकत्वं भासतामि
तिपराशंकां निवारयति यद्वेति एकस्य सामाजिकस्य यदा चक्षुर्विषमला
दोषस्तन तत्र स्यस्मग मदान्धकारिकेवललासिकावदत्र विमलमपि कीरकासि
नीवदन मिवकारकगौरमाभासते तदा तद्वाभासस्य प्रत्येकं वेद्यत्वादन्याभासा
नां च कामलिन्यापि वेद्यत्वात् सर्वस्य पणामलपीतलरूपो मिलितो वभासः
स्यात् ननु कैवल्या मिश्रावभासो ह ष्ट इति श्राह यथेति एकत्र चक्षुषि रे
खा तिमिरं दृष्टे चक्षुरंतरे च विमले चंचलचंचलघटसे विर्मिन्न भवति ...
एवमेकस्ते तनेनैकमेयानघटादिप्रज्ञायां चयोगपद्येनात्तानेज्ञानानां तेवंद्ये

६०

प्र. ज्ञा.

वि. वि.

९७

षमापादयेदित्युक्तम् अनुतान्विदमाह नचापीत्यादिना प्रसज्येतेति विसंतेन।
इहानादिकारीलायांतावदवाप्यतमस्ति ज्ञानमेतैर्हष्टमानेपश्यामीति प्रत्येके ।
नचतत्रैकसंततिपतितज्ञानचापियुगपङ्क्षाविनाकार्यकारणभावः तथापि चदृ
ष्टएववेद्यवेदकभावश्रुतिसर्वप्रमातृगतानांज्ञानानामनियमेन वेद्यवेदकत्वम
हाविलवइतिनच संस्कारजत्वमत्रनियामकं भविष्यति तत्रकीयमत्रक्तोदोषः
प्रतिसमाहितइत्याशयेनाह अथापीति स्वभावनियमादिति संस्कारजत्वा
भावकृतात् स्वभाववैचित्र्यादिति संस्कारजत्वाकृतादितिव्यतिरेकान्वयद्वा
रेणापोनरुक्त्यम् यदिवापूर्वेणकार्थस्यज्ञानस्य स्वभावभेदउक्तो द्वि
तीयेनतत्रतत्कारणस्य संस्कारस्येतिपरोयथैकप्रहारेणादोषद्वयपरिजिहीर्ष
ति तथासिद्धान्तवादीपरप्रकाशंज्ञानमित्यस्यपक्षस्यमूलनएवो त्पाटनेन
भवतीतिदर्शयति उक्तेतितावदिति टकस्वाभासैवत्स्यैवतत्त्वनांनिजेलक्षण
मनैपाधिके विपरिवर्ततइत्याशयः संस्कारजत्वेनतर्हि किंकृतमितिचे
त् आह तत्रापीति स्वप्रकाशैकरूपत्वेनान्यथाभवतापि भिन्नात्मनोऽनुभ
वादेतद्रूपस्यापि स्मरणस्यसाहश्यं विषयच्छायाकृतंस्यात्रामनेनसंस्का
रजत्वेपि पूर्वकं ज्ञानमाभास्यतेतेन एवं हि सति द्वयं संभाव्यते अनुभ वा
गतस्यग्राह्यांशस्यप्रकाशोग्राहकांशस्य वा प्राक्तनोनिराकरोति ग्राह्यस्य
स्फुटाभासस्यानुभवसंवेतनेनानुसन्धानावित्यनेनयोगिज्ञानेग्राहकात्मनि
यथापरसंवेदनेपृथगेवग्राह्यरूपतानिद्विसंप्रकाशेतेनेवस्फटिज्ञानेस्वा
नुभवः घटएवस्वाभ्रस्फुटतयाग्राह्यभूमिकापि शायीत्यनेनद्वितीयप्र
कारमपाकरोति संस्कारेणतर्हि किमपाकृतं आह सादृश्यमात्रमिति
मात्रग्रहणमतिरिक्तप्रकाशपतत्वनिरासाय यत्किलनष्टेनतत्संस्कारजेनव
स्तेनेराज्ञावेशासंबंधमतिपूर्वे सन्निवेशश्चसन्निवेशांतरेनष्टश्चानुभव ।
इति स्वसंस्कारे पिस्मरणेविषयतयानसम्बंधमेति तम्बंधगमनतिव
त्वनेनिसन्निधानम् असन्निहितसम्बंधेप्राप्तोस्माकंराजेति राजत्व
हिस्वमयेत्यनियमः नहिहन्तत्वं चनष्टत्वमितिकारणविरुद्धोपलब्धिः
नन्वनुभवेनस्मरणस्यैकविषयंकथं स्यादित्यंयत्नोवर्तते तत्रानुभवेस्फु
रणानाभासमानेपि साहश्यं तावत्संस्कारजत्वात्सिद्धंतत्स्वविषयहारेणत
एकविषयत्वमपिसाहश्यादुपचरिष्यते इतिसिद्धोव्यवहारः स्मरणाद
भिलाषेणाभीत्याशंकयाह वस्तुस्थित्यैवेति यद्यत्तत्स्थितं प्रत्युत भवति तदेवप्रत्यक्ष
स्कारमात्रप्ररोहजोहिसंस्कारलक्षणो विशेषः केषांचित्प्ररोहएवघटीयमेवसंस्का घ
रोविशेषः यत्कालिकायः प्ररोहो यस्याः संविदः घटीयत्वमपएवसंस्कारोवाच्यइ
ति यत्रचसंस्कार आधीयतेतेनसाहश्यमित्यभयंभज्जेसन्निवे [illegible]

साधारणमनादेरदृष्टम् इह च पूर्वज्ञाने स्थितमभूत्तदवश्यं संस्कारसादृश्याभ्या
भाव्यमिति कल्प्यते ननु सादृश्यं ज्ञानेषु कथम् इयं वदी हि क्रमभ्यक्रमेणोवसन्निवेश
द्वयं योगवयवयोरिव कश्चिक्रमेण भजेद्वयवापररूपं पश्यन्स्मृतौ यत्तस्मात्सादृश्य
मवेयात् न हि हि स्मृतौ योस्ति स्थिरमात्मानमुपयितापि वैशेषिकेण ह्ः समर्थमे
कविषयत्वे स्मृत्यनुभवयोर्हि न ग्राहकेऽस्मृतौ यं ज्ञानमस्ति यतस्तयोः सादृश्यमे
वगम्यतां एकविषयतामध्यवस्यन्नुपचरेदेहनानुभवस्मरणयोः सादृश्यं वेद्य
स्तीयाननुपलब्धेरिति कारणानुपलब्धिः ननु सादृश्यादेव निःश्रेयसमिदम
नन्संस्कारजमिति नत्र यदि सादृश्यं न वेद्यं न हि संस्कारजत्वमपि कथं कारणं नि।
श्रेयं न हि सर्वं वस्तु संस्कारं करोति अत्र तलादपसारिते लघुनि तूलपाशायेत
दसम्भवात् सत्यमिदमेवम् किंत्वभ्युपगमवादमात्रमेतदिति सिद्धान्तीशत
नावज्ञामत्र दर्शयति यदि नोमति निपातसहितेन स्यादित्यनेन तदवगतिरिति
सादृश्यस्यावगतिरित्यनेनतद्वृत्तिरिति सूत्रांशव्याख्यान्तरं कृतम् उपचारश्चा
नवस्तव्यवस्थाकारी एकस्य ज्ञानस्योग्यो विषयत्वेन्यस्यवाहीकविषयत्वे सादृश्य
देकविषयतायामुपचरितायामपि वास्तवैकविषयत्वं वेदनाधीनो व्यवहार
निर्वाहात् नत्रश्वोपचारस्तावदकिंचित्करोत्र नाहगाणिचेनोपपद्यत इति परप
क्षस्य सर्वथादौर्बल्यमित्यपि शब्दः सूत्रार्थं प्रकृते प्रमेये योजयति उपसंहार
हारेणात् तदेवमिति संस्कारजत्वपीतिकथंचिदभ्युपगतेपीत्यपिशब्दः ॥
॥ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ननु यदि स्मृत्यनुभवयोरेकविषयत्वं
पारमार्थिकं भवेत्तत्समर्थनायाश्रयस्यैतावि नत्वतथा तथाहि यस्तातस्कृतो
तः पितास्मरणे भाति सत्तदा नष्टः कथं स्मरणे भायात् यायात् यथानिर्दिष्टः त॰
पितान्न हसति नकेन्द्रूयति तथाभात्यपि नेति निश्चयः नचास्य वर्तमानाती
तकालद्वययोगः पितुर्विरोधात् अभ्युपगमे सर्वतोव्याप्तत्वेत्स्रजनेकथम
न्यत्राप्यनेकं स्यात् भ्रमश्चासान चासावस्फुटः स्मार्तः पित्राभासे देशकालस
म्बन्धानियतस्तद्विपरीतेनानुभविकेनाभासेनैकतामुपगतस्स्मर्येत तेनति
भीसमानेपवतस्मिन्विषयेभिमात्ररूपान्तदध्यवसायात्तदवभासिकेति । मान॰
स्मृतिर्दृष्टविषयेत्युच्यते भ्रमवशादिति कारिकापादद्वयार्थः संक्षेपव्या।
ख्यावतारितो भ्रमसंक्षेपेण तथाहि भट्टशंकरनन्दनः स्मृतिर्दिशोवार्थयम
तोप्रकाशमानतायान्वेषयीत् अर्थीनभासते भ्रान्तिस्मृत्योरयोगाद्बुद्धिकाल
त्वम् नचैकतादेशादिभेदात् नत्ववास्तिजेदशादिवेदनमिति तदेतत्सममञ्जस
मिति संक्षेपेणाव्याचष्टे अत्यपीत्यादिना स्मृतिरसदेव अर्थं संख्यातिपक्षेश्चालभ
ते वासनोपकल्पितं वा ज्ञानाकारमात्मख्यातिपक्षेश्चाभासयति प्रकाश
यति नत्वग्राह्यमनुभवं तद्विषयं वा उभयस्यापि स्मृतिकालेनास्तित्वात् त
केवलमभिमानस्सारत्वेनाध्यवस्यति तदनुभवकालावलम्बनेनाध्य

६ वसायस्य स्वरूपं दर्शयति सोऽनुभूतइति सइत्यनुभवकालस्पर्शः अनुभूतश्च
नुभवस्यार्थस्य व्यवसायः अमतोप्यात्मनो निर्भासमानस्य तेनानुभूतेनाध्य
प्र शा॰ वसीयमानेनाभेदादनध्यवसायमयादभेदाध्यवसायाद्भ्रमादनुभूतालम्बनत्वेस्म
वि॰ वि तेः नविवेकिनः प्रतियंति असोस्मरत्नामाकारोवाविषयोयस्याः सचानुभवोद्भवन
९८ विषयोयस्याइतिवासूत्रार्थः भ्रान्त्येति भ्रमरूपत्वेनेत्यर्थः असमञ्जसमितिहि
नोव्याख्यातेनेतिसमस्तवाक्यार्थनिषेधेनचकारेणाशंकाद्योतकेनापेत्यिव्या
ख्यातम् अनेनतदिमादिनाटीकाकारोनेनतत्सूत्रेपतस्मिन्नर्थेहेतुत्वेनवाक्यवृत्ते।
पनेनेनयोज्यइतिदर्शयति ननुघटेजलमितिवन्नेयंशुक्तोरजतमितिमतिः न
श्री त्वत्थसमर्केकावितिहृतावितथांशंकयाह शुक्तिदेशेति तद्देशामवष्टभ्याल
म्बनीकृत्यतदभिमुखतयायतः प्रवर्त्तते ततस्तदायारत्नमस्तकम् बाधकोदय
समये प्रमाज्ञतत्वसंवेदनं चोपदृष्ट्विपरीतइतिनात्पेवेति आकारइतिवचनेर्वित
थ्या मदात्माख्यातयत्तिसोपिहूचिताः इहाज्ञावत्तांदर्शयितुम्भ्रान्तिस्तावदिये
स्त्यपरत्वभ्रान्त्यैवलक्षणादितिसाध्यम विपरीतख्यातिमेवभ्रान्तिमग्रेसैमात
हविमसमर्थयिष्यते भ्रान्तिरितिचावसावसायस्येति सूत्रेवैपरीत्यंचप्रवृत्तिश्च।
निविषयमपेक्ष्यप्रेक्षिताध्यवसितमर्थक्रियाकारित्वसमभवद्वस्तुभावेचायप
देतिशुक्तेरन्यदेशास्थरजतादित्यक्रम् रजतविकल्पइत्यनेनदृष्टान्तंवृत्तोष्ट
रयत्नज्ञापीतिदार्ष्टान्तिकस्मरणविकल्पसमीकरोति ततइतिवितथादख्या
तिरूपत्वात् ॥ ॥ १९ ॥ ॥
एतत्सूत्रोक्तंनिराकरोति कथंसर्वमित्यस्त्वसमस्तोक्तवस्तुदूषणद्वारेण त
थ्याहृत्यत्रकिंचिन्निराक्रियते यथाश्रोत्रग्राह्योवर्णात्मानित्यःशब्दःसम
यापेक्षीवाचकः इत्यत्रनित्यत्वमेवनिराक्रियते नान्यत्तद्देशदूषणेनतद्वाक्या
र्थोयंहर्षितोभवेदित्यनुस्मृतिसंस्कारजाभ्रान्त्यापूर्वानुभूतार्थव्यवस्थापिके
तिप्रतिपदार्थतद्वारेणचवाक्यार्थइतिसर्वमेतन्निराक्रियते यःस्वरूपवि।
शेषइहविचारविशेषिन्निवेनावलम्ब्यतेसएवनोपपद्यते इतितावत्सूत्रार्थः ।
पूर्वसूत्रार्थंटीकाकारोदूषणापादनायामनुवदति यद्यपदेवेति ततः
स्मृतिर्वनामस्वरूपेणनयुक्तमितिसम्बंधः तच्चहेतुपूर्वश्लोकोक्तमुक्तात् ।
दितोर्थःपरास्तः अनुभूतस्यानुभवप्रकाशितस्यविषयस्यासंप्रमोषः
कंचित्कालेमध्येमुषितस्यैवनप्रणः अमोषापहारः पुनःप्रकाशनेन ।
लाभादितिस्मृतेर्मस्वरूपेयेनज्ञातोनतेरन्यस्याविशेषः तदेवपूर्वसूत्रा ।
र्थेनोपकल्पते अनुभवोनप्रकाशतेइति तद्विषयेपिनैवप्रकाशितेपितुस
म्यकप्रकर्षेणामुषितएवासौजात इतिहिपूर्वसूत्रार्थः अनुभवानाभा ।
सनादित्यनेनपूर्वानुभावप्रकाशादिविहृतिर्व्याख्याता तद्विषयत्वादि ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नातद्विषयः।

संप्रमोष इति अननुभूतविषयेत्यादिना व्यवसायमात्रादिति विशेषणव्यपदेश
त्यादिना स्मृतेर्विवेचनमुक्तमिति तद्व्यपदेशो येनानुपदम् अन्यथेति वक्ष्य।
विषयत्वेन नत्वनुमानेऽन्तर्भावोऽतिर्व्यवस्थापयति च वक्ष्यत इह स्मृतिरपि स्वव्यवसाय
नत्वादिव्यवस्थापयिष्यतीत्याशंकायाह अनुमानस्येति भवत्वनुत्वावद्व्यवसतेन
मानेऽन्तर्भाव इति यथोक्तं भवद्भिः अतस्मिंस्तद्ग्रहादिति किंतु पुनरप्युक्तं भवद्भिरेव
भ्रान्तिरपि सर्वथैवातः प्रमेति ः यो हि भावो यथाभूतस्तस्य तादृग्लिंगचेतसः हेतु
तज्ज्ञानं तथाभूतेन तस्मात्सस्तु तिलिंगधीः लिंगलिंगिधियोरेवं पारम्पर्येण व
स्तुनि प्रतिबन्धात्तदाभासयोरप्यविवेचनम् उत्पत्त्यैव पारम्पर्येण तदिह स्मृ
तेर्यदि भवेद्वृत्तीत नूनमनुमानवदपूर्वं निश्चयरूपमेवेदं पूर्वानुभवविषयम
नुभूतवस्तुविषयं वा पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रति
पत्तेः स्तनाहाराभ्यासकृतात्स्तन्याभिलाषाद्दीनरागजन्मादर्शनादित्यादिहे
तुः बालकस्य न स्मृतिविलक्षणेन पूर्वजन्मानुभवतद्विषयानुमानेन सहदृशी
सघटनइतिज्ञाने स्यादिति पूर्वप्रकाशनात्मकनिश्चयप्रसङ्गजीवनपरमार्थ
स्य स्मृतिस्वरूपहानिः तस्मादनुमाने[illegible]पारम्पर्यमिह न सिद्धम् तदिदमनुमान
भ्रान्तेः स्मरणभ्रमस्य विशेष इति कथमर्थव्यवस्थापयेदसौ दृष्टेस्मृतेरर्थव्यव
स्थापकत्वे सर्वे च व्यवहारोच्छेदः स्मृतेरागमनार्थकृतसमापनादौ एवमिह भ्रान्तेरप्य
र्थप्रतिबन्धेन भविष्यति व्यवस्था सत्यस्मृतेरनागतेति कथमर्थव्यवस्थापये
दित्युक्तम् न कोऽपि च न भ्रान्तिरर्थव्यवस्थापिका तत्कथं स्मृतिरपि तथा भवेदि
त्यत्वं न त स्मृतेरेव स्वतः इति न पुनरुक्तता ननु विकल्परूपा स्मृतिर्विकल्प।
श्च सर्वो भ्रान्त इति तथापि तथावर्णभावमित्याह न चातीतेति बहुवचनेनेत
माह नैसर्गिके सर्वस्य विकल्पस्य भ्रान्तत्वे येन स्मृतेरपि कुन्त्यप्रवृत्तितमे
उलदंडन्यायेनायातेतस्मात् यावता वदुत्तमेतत द्विचंद्रेपि तद्वसायेनाभ्रा
न्तेऽपि तु वाच्यतावसायप्रवेशेनेतरभूते यतो यदेव विपरीतार्थवेदनं तदेव भ्रा
न्तम् न च तथा स्मृतिः न हि तया पूर्वप्रकाशरूपत्वमात्मनः पन्नमानज्ञानवदंगी
क्रियते येन स्वप्रतिभासेतु तथ्या व्यवसायेन प्रवृत्तेरिन्तपनतं भ्रान्तित्वं भवेत्
स्मृतेर्हि पूर्वानुभवपरवशप्रसङ्गजीवितपरवशप्राणभूतः नास्या मनागपि किंचित्का
र्यते येन वैपरीत्यमाशंक्येत तदर्थमेव वृत्तेः पूर्वानुभवग्रहणमनुमानविक
ल्पनादाविवा पूर्वप्रकाशत्वनिराकरणतात्पर्येण प्रयुक्तमिति दर्शयति न
दोहेति वचनादयंता प्रथमं व्याख्याय द्वितीयकारिकार्थं व्याचष्टे पूर्वानुभवस्येति
अन्यथानवइति अवस्तुविषयत्वे अस्याः इति स्मृतेः संस्कारजन्मयकल्पितेत
त किं प्रयोजनम् तत्संस्काराद्धि तत्साहचर्यपूर्वसन्निवेशेनेवागणस्य सन्निवेशस्य
तदावेशावान्तरं स्मर्गाविभागप्रतिपत्तिकारी चणापी कामोदेनेवैतेलस्य न च स्मर

३.
प्र. ज्ञा. वि.
वि.
८९

ननु तदपि संस्कारजं किं नोच्यते

णाः पूर्वानुभवेन सादृश्यं प्रसक्तं विपरीताविपरीतविषयतया स्पंदते वैलक्षण्ये
सादृश्यमेव च यत्रास्ति तत्रावेशः शंकनीयोऽपि न भवति सहितादात्म्यमेवेति
वैरूप्यप्रमाणः नन्वेतदेव संस्कारजत्वं यदनुभवज्ञानात्सारूप्येणोत्पद्यते
न हि पीतज्ञानमपि समनंतरप्रत्ययादुपादानकारणाद्व्यवहितादुपादानो
पादानान्नीलज्ञानादुत्पद्यते पूर्वानुभवेनास्य योंऽशः सादृश्यमनावेशश्च सम
स्यादेतन्नैतेन निर्दिष्टो हेतोर्भिन्नयोगक्षेमत्वे साम्यमिति विवृणोति तत इति यो
गोऽलब्धलाभः रूपं तु तदुपलक्षितं प्रकाशलक्षणं स्वरूपम् क्षेमं लब्धपरिरक्ष
णं तदुपलक्षितस्त्विह विषयांशः तदुभयमनुभवाद्भिन्नं स्मृतेः प्रकाशस्यापूर्वत्वा
द्विषयस्य चावस्तुत्वादिति ननु हेतौ यदुक्तं भ्रान्तेः संस्कारजत्वमिति तत्कथं न हि
भ्रान्तिः संस्कारजेति कस्यचिदुपगमः न च भ्रान्तिमात्रं सर्वं स्मृतिरिति परिजनता
नादोस्मृतित्वानपगमात्ततो भ्रान्तेः संस्कारजत्वेन वक्तव्यो विशेषो वा वक्तव्यः स्मृतिरू ५
पाया भ्रान्तेः संस्कारजत्वे को ग्रह इति चोद्यं निरस्यति तत एवेति भ्रान्तेः संस्कारज
त्वे यदुक्तं यच्च भ्रान्तेरिति केवलमुक्तम् तत्स्मृतित्वेनाप्यभिमतस्य ज्ञानस्य भ्रान्ति
तामात्रम् न तु कश्चन विशेषलेशः यतः साव्याप्यापनतेतद्रूपत्ततो हेतोर्भ्रान्तिता।
मात्रसारत्वम् कुत इत्याह अन्येति नीलग्राहिणो नीलज्ञानेन मात्रग्राहिणो निर्विषयत्वे।
तस्याह तदयमर्थः अन्यज्ञानेन समनंतरप्रत्ययरूपमुपादानेन यस्य नीलज्ञानस्य
विषयरहितस्य भ्रान्तात्मनः तत्सारत्वात्तत्कल्पत्वान्नीलस्मरणस्य तत्कल्प
त्वे कुत इत्याह तत एवेति अनुभवास्पर्शायातादनुभवभिन्नयोगक्षेमत्वावि
त्यर्थः भ्रान्तेः संस्कारजत्वमित्यपपठंति तत्रैवं योजना इह हेतौ संस्कार
जत्वे को ग्रह इति वचनेन संस्कारजत्वे ग्रहस्याभिनिवेशस्य मिथ्याज्ञानस्य वि
षय इति भ्रान्तित्वमुक्तम् तत्कथं न हि संस्कारजत्वं स्मृतेर्भ्रान्तिर्भ्रान्तेर्विशे ति
षवक्तव्ये कथं केवलमुक्तमिति चोद्यद्वयेऽस्योत्तरम् तत एव चेति भ्रान्तेः संस्का
रजत्वे यदुक्तं भ्रान्तेरिति च केवलमित्यविशेष्य यदुक्तम् तन्नायुक्तम् व्या
ख्यातहेतोरिति एतदुक्तं भवति परमते स्मृतिर्नाम विचारिता नास्या भ्र
मान्तरेभ्यो विशेषः कश्चन स्थापयितुं शक्यते येन विशेष्यते यत्त्विह द्वये
संस्कारजत्वमंगीक्रियमाणमप्ययोगबलेन प्रमाणसिद्धत्वाद्भ्रान्तिरूपम
वेदिति युक्त एवायमक्रम इति तेन स्मृतिरेव न यदि भ्रान्ता न च संस्कार।
जा न चार्थव्यवस्थापिकेति स्मृतिः संस्कारजा भ्रान्ता स्यार्थव्यवस्थापिकेति स
र्वतोमुखमेतन्निराकृतं भवति ॥ २ ॥ ननु पूर्वानुभवस्तद्विषयश्च न
याध्यवसीयते इतीयता सादृश्येन न तु सर्वात्मना सादृश्यसिद्धये च संस्कारजत्वम
प्रत्यक्षविकल्पेन न प्रत्यक्षविषयोऽयं तथापि अध्यवसीयते तथापि स प्रत्य
क्षानुभवो नाध्यवसीयत इति नास्य स्मृतित्वे बलात्वेन संस्कारजत्वमुच्यते

एवंस्थिते च तदध्यवसाय एव सत्तेः तद्व्यवस्थापकत्वं भातीति स्वभावोऽपि चाध्य
मध्यवसायो यथावस्तुप्रवृत्त इति नास्य स्वरूपाध्यवसायस्य किंचिद्दुष्यतीति सर्वत्र।
चाध्यवसायादेवार्थव्यवस्था स च भातीत एवेति भातैरेव सामान्यमध्यवसीयते भि
मन्यते निश्चीयते विकल्प्यत इति शब्दमालाप्रयोगेऽपि भवंतं पृच्छामः किमन्ये
न वस्तु प्रकाश्यते वा न वा यदि तावत्प्रकाश्यते भातीति समनुपपन्नम् प्रकाशनो
ऽप्रकाशमानो शेन भाति न विद्धि हि निराकरिष्यते विनाप्यध्यवसायस्य भातीति वे
स्सामर्थ्ये यदि त्वप्रकाशमानरूपत्वेऽप्यध्यवसायरूपतान्यैव काचिदुच्यते न हि तस्मि
न्व्यवस्थापनीये सर्वानुभूतेऽपि सत्स्वरूपाध्यवसायो जडस्तदप्रकाशनात्मीनता
नमिव नीलमिव वा पीत इति कथमसौ तत्स्वव्यवस्थितये स्यात् संविन्निष्ठाय
मो नत्वप्रकाशरूपत्वमस्ति स्वरूपाध्यवसायस्य स्वसंवेदनस्वाकारे च तत्कथम
स्य जडत्वं तर्हि ततः प्रकाशेनात्मनात्मनि निष्ठाश्रयदजाड्यं तस्मिन्नप्यपि ततोऽध्य
वसायादर्थस्य वा स्वस्य स्थितिर्व्यवस्था न घटते तस्मात्स्वतस्त्वात्मनः स्वाकारस्था
पनवादि ति सूत्रार्थः नीलो नीले वेत्ति स्वात्मेऽलेखिनि स्वरूपोऽर्थे इह समासः निर्वि
कल्परूपभातीतत्वेन काचिन्न भवतीति सूत्रे यदनुवादमवितास्पष्टत्वसंकेत्यस्त्राप्रस
तमध्यवसायस्यैव सर्वत्रव्यवस्थापकत्वे स च स्वसमरूप एव तत्कोऽयं पर्यन्तयोगो
भातेरर्थव्यवस्थितिः कथमिति तदुभयमप्येतत्सूत्रेण विपिमनुवत्स्फुटयति अ
ध्यवसाय एवेति भातेनात्मस्वरूपेणोपलक्षितो या विषयव्यवस्थापकत्वोक्तः
सोऽध्यवसाय एव ननु स्वसंविन्नापि स्वरूपप्रकाशमानस्वरूपस्य संविन्निर्विकल्प
रूपात्तदियमध्यवसाय एवकृतपदा भातीति रूपतामप्येव चार्थस्य व्यवस्थापको
ऽस्वमरूपेणाहमप विकल्पैकीकाराभिमानेनेति अत्राह सिद्धांतीमवेति चशब्द
स्तु हि शब्दार्थे एवमतानुपपत्तिमाह सतत्त्यध्यवसायो जडो भवति ह्यपि यद्या
ते वा स्वार्थे तस्याप्रकाशरूपत्वात् यदि तु तत्र प्रकाशरूपः स्यादिति न स्यादिति ना
यध्यवसायत्वाभावेदनमेकरूपत्वात् अथ नावाप्यसौ प्रकाशः येनानुभवैकरू
पत्वेनापि सर्वथैवाप्रकाशो येन जडः किं तु स्वात्मनि नीलो लेखिचस्वाकारप्रकाश
रूप एवासौ न हि पुनरप्यर्थे वाऽसौ जड एवेति न वा स्यार्थव्यवस्थायां हेतुः स्यात्
सा हि संविन्निष्ठा भवति ननु कदाचिज्जडनिष्ठेति स्वमरूपेणाचयदवाच्याध्यास
योरेकीकरणं तेन तेन वास्यस्य किंचित्स्पष्टतं तत्स्वर्थं भातेत्वायोगात् न हि स्वज
तज्ञानेन सत्यरजतस्य शुक्तेर्वा व्यवस्था काचिदिति तात्पर्येणाहन्त्यर्थः एवं सूत्रे
वृत्तौ चाध्यवसायमात्रस्य रूपं प्रदर्शितं तद्द्वारेणानुसूत्रस्याध्यवसायस्येति अ
तीतग्रहणं च वृत्तौ विकल्प्योपलक्षणम् तत्स्वेदा विकल्पस्यापि पूर्वानुभ
वोपजीवनप्रवेशेन वस्तुनामीतत्वादेवेति टीकाप्यध्यवसायमात्रनिष्ठैव य
तु स्वस्थितिज्ञानेहीतिदध्यवसायोदाहरणान्यायेन प्रकृतसमर्थनाभिप्रायेण

योगिन इवात्र पूर्वास्मि
न्नर्थे विकल्पनीयाभि
मतेस्फुटतया पूर्वप्र
काशः स्या

६ प्र नि मि ज्ञा वि वि ७०

चेतिमंतव्यम् सौगतमतेपिटीकाकारोभ्रांतित्वंदर्शयन्निर्विकल्पकेना
वत्तभ्रांतितानापिसर्वत्रविकल्पेघटयति संविदाभासमानत्वमितिस
संविदितत्वेचकारेनकाचनसंविदविकल्पिकाविकल्पिकावाभ्रांति
रूपाद्यते यस्मादेवहिसंविदोबाधकप्रमाणाभावेनविपरीतनिष्टत्वमावेद्य
तेसैवानवस्थितिरूपत्वाद्भ्रांतिर्भवितुमर्हति ननुवस्तुवृत्तेनयद्विपरीत
वेदनेनतद्भ्रांतिः किंबाधकेन यस्माद्विपरीतत्वनिष्टत्वमावेद्यतइत्यनेनविशे
षेणआह अन्यथेति यद्ययंविशेषानाश्रीयतइत्यर्थः सुखसंवेदनमिति ।
नीलालम्बनमेवज्ञानेनतद्विपरीतसुखसंवेदनरूपंसौगतदर्शनेनेनविशे
षेणपटविपरीतघटसंवेदनाद्यवधीर्यसुखसंवेदनमपिभ्रांतंस्यादित्यु
क्तम् नन्वैपरीत्यंनदेशावष्टम्भकृतंवा कवरंटद्यतेनचानीलदेशारूपा
वष्टम्भेनसुखादीनांवेदनमपितु संविद्रूपावष्टम्भेन ततएवहिचेतनात्वेन
सुखादयउच्यते एकंचेद्देशावष्टम्भस्तुहिचेद्रूपेतिवस्तुतस्तद्विपरीतेसौ
निर्विकल्पकेनापिगृहीतइतिहिचेद्धनिर्विकल्पकेकस्माद्भ्रांत तथापिहि
तत्रिवृत्तेयएवप्रत्यक्षलक्षणेपिकमभ्रांतपदेप्राप्तेपि कामंरजतभ्रमेष्टेवेन
क्तिवत्सदेशावष्टम्भेननप्रकाशतेइति विपरीतेवनिर्विकल्पकेभातिइतिनसं
वेदनेसविकल्पकमभ्रांतंरजताध्यवसायस्तुरजतेशुक्तिदेशावष्टम्भेनभव
त्वकृतोविपरीतोभवतीतिभ्रमत्वंतत्राध्यवसायस्यैवभ्रमरूपतेति एतदा
शंकामानआह अथापीति रूपग्रहणंनादात्म्येनायमवष्टम्भोनतदाकारतया
व्यतिरेकेणेतिदर्शयतिनदिति तथापीत्यर्थः हिचेद्रूपप्रतीयमानस्यकथ
मेकस्यैकोंकितादात्म्यस्याद्धिचेदएवतस्यस्वरूपंतदेवप्रवृत्तिसाम्याभिमतेवत्वंदि
देशतइतिदर्शनान्त्यः अपिवेदनेनाध्यवसाय्यतिविकल्पदेशातानावद्गापपन्नानिः
सम्यत्वान्सर्वधर्माणाम् उदयोपि तत्वादिनयाभ्युपगम्यवादइतिद्योतयति ।
आलोकेघटोभातीतिघटप्रतिभासस्यास्ति अन्यदेशावष्टम्भः नन्वनाप्यबाध
केनान्यदेशतावेद्यते सहितद्रूपतहिस्वैरवालोकः आधाराधेयभावस्यनिर्भासमा
नस्याबाधितत्वात नन्वेकचेद्देशावष्टम्भस्तहिस्युर्हिचेदाधारस्यापित्वस्याप्रतिभा
तत्वात् नहिआपिकरणदेशस्यान्यस्यावष्टम्भः ज्ञातेनेतिसर्पंतादात्म्येनचावभास
नेनास्तीतिकथंभ्रांतिनम् नतसंतत्रवहिचेद्धोभातिसैवभासमानत्वंहिसत्तात
दसत्त्वख्यातिचेतिव्याहतम् अनन्तरूपनयाद्वदाद्दोमत्याभिमतेनूप्यसत्वमितितदे
दनमपिभ्रांतिस्यात् तदेतदाह नचासत्ख्यातिरित्यादिनानवभासमानत्वंस।
त्वम् अपित्वर्थक्रियाकारित्वंतच्चहिचेदेनास्तीतिप्रमाणोकेन तदसिद्धमिति
दर्शयति अर्थक्रियाकारित्वमपीति असत्त्वइति असत्त्वेनतथाभिमतस्ये
त्यर्थः बालस्यैतैमिरिकस्याह्लादाविवेकितजद्वेगः ननयोर्भेदे ।।

नतु नियमोयं उपपद्यते अध्यवसायस्यैव ४

कोऽदृष्टेतस्मिंनेन हित्वालिंगितेन चाभावेकोऽहित्वालिंगितत्वेनार्थक्रियाका
रीकएवमाह तथैव यस्माद्वर्थक्रियांकरोति यथाप्रतिभासेहि सातेन प्रति।
भासनेनैवेदर्थक्रि तदनुसारिण्यर्थक्रियया पि भाव्यम् साऽपि च प्रतिभासादेवम
न्यथानवस्थानादिति प्रतिभासएव मतेति हृदिस्थेनैवाय संहरति स्थाना
नीति प्रतिभासमानेन रूपेण यद्यसत्यानत्वभिभासमानेनैव कथं स्यात् एत
देव द्रढयति तथाहीति ततस्यातिप्रसज्यमानस्य ततस्य स्वप्नज्ञानम् तथाचभिध
गस्मेतिमिरं चिकित्सिवाराह भो अकिंमत्यमेव हि तं पश्यामीति सोपि तथैव।
व प्रतिवक्ति सत्यं पश्यामीति अत्र दृष्टान्तमाह नहीति इंद्रजालेमंत्रौषध
यादि विधीयते यस्य असत्यत्वेनेति अवाप्तेयत्वर्थः नेति सोपि चेंद्रजालो भवे
द्यथाभिमुखः प्रवर्त्तेत न चैवम् अत एव व्यपदिशति नाहं भ्रमयामि लोके
त भ्रमयामीति तन्वेवं सर्वज्ञानमिति वभ्रांतिकथा नेत्याह तथेति यत एवं त
तद्दृष्टं भ्रमे यांतरेलब्धमित्यर्थः किं तदाह भ्रमतद्वति अनलवही रूपस्य।
हि चेद्रस्य प्रकाशमानस्य वस्तुनेनेति वह्नी रूपेण ज्ञानकारस्य वार्थत्वे नाना
त्वेनानात्वेनानात्वेनयाप्रतीतिः भ्रम इति यदि वा चक्रस्यार्थेन तत्र क्व
हिचेद्रप्रतिभासनेनतरं प्रतीतिरिव्यवसायरूपात्रयते ततश्चेत्पत्ता व्या।
ख्यायां न चेत्यादिना तस्याः प्रतीतेर्बलादेवाध्यवसायरूपत्वमापततीति निरू
प्यते तथा चन्याय प्रसक्तरूपान्तरस्मृत्यार्थ प्रकारः हितीयव्याख्यायां प्र।
तीतिरध्यवसायरूपा भ्रांतेत्यत्र हेतुग्रन्थः नचेत्यादि चोद्यार्थ यत्पश्यमानं प्र।
काशमानेय दृश्यतन्नियताकारं यथैव प्रकाशाने तथैव तदन्यथाभ्रांतं न तत्र।
भवति ततस्तस्यायाप्रतीतिरविकल्पा प्रकाशरूपा सा सर्वथैवान्यथात्वं विप
रीतत्वेदनरूपत्वं न सहते इत्यतो हेतोः प्रतीत्यंतरं निर्विकल्पकप्रतीतिव्यति
रिक्तं तदपि न सर्वमपि तु विपरीतत्वेनाध्यवसीयते नचास्य स्वग्राह्ये वैपरीत्य
मतः प्रथमाने निर्विकल्पकविषयरूपेण तेहपरीत्येनाध्यवसीयते तद
वाध्यवसायरूपं सर्वत्र भ्रमज्ञाने भ्रांतमित्युक्तम् न तु निर्विकल्पकांतर
मेव तथा च कोन्याह तस्मादिति अविकल्पकत्वमेतदेव यत्स्वर्थमात्ररूपत्वंस
पो४ योजनविज्ञानादि व्यापारशून्यं विकल्पनम् तदाह विकल्पात्मनस्त्विति भ्रो
तित्वं युक्तमिति संबंधः तस्य हि प्रथमानरूपपातित्वमस्ति तदाह रूपेण
ति किं सर्वत्र भ्रांतत्वं नेत्याह विपरीतेति शुक्तौ रूप्यारोपात् तद्रूपविपरीतेन
रजतेनाध्यवसायेनैवं यदाकरोति तदा भ्रांतत्वम् नीले तद्रूपेण नीलेनैव वि
भ्रां४ कल्प्येनैकोकारोपतो अन्यत्वाचरतो न रूपस्पृष्टे विकल्पेनास्पृष्टतायदेको
तदध्यवसायत्वे विकल्पोऽभ्रांतः वस्तुमूलत्वेन तत्प्रापकत्वात् भ्रांतितया व
ह्यियते नीलस्यैवाप्राप्यत्वादर्थक्रियाकारित्वेनाभिमानात् साध्यास्य ष्टतायथा

६॰

प्र॰ वा॰
वि॰ वि
७१

तराबादवरणात् यत्तद्रूपेणैकेनाध्यवसति सविकल्पस्वरूपस्य विषयमात्रेति
ष्टः सर्वथैवाभ्रांत इति एतदुपसंहरति अत इति द्विचंद्राभासे निर्विकल्पको
यस्तद्रूपेणाभ्रांतता यथाप्रकाशमाभासस्य सत्वात् अत एव नीले भ्रमत्यपि नी
लप्रकाशनेपुक्तम् न हि तत्स्वप्रकाशनमात्रीयवपुः येनासति तस्मिन् तद्
गतवन्तत्प्रकाशमपि न स्यात् यावता प्रकाशनमस्य संवेदनं तच्चास्तीत्यसम
पि नीले तत्प्रकाशने स्यात् इति वाह्यार्थस्यानात्मक्तिमतीत्रमतिनीलप्रकाश
ने किं तदस्ति यत्तु लानीलप्रकाशात् प्रकाशने इत्यसति नीलप्रकाशने किंचि
दपि प्रकाशते यदन्यस्य प्रकाशरूपेण न धर्मस्तत्तदसंभवे न प्रकाशते दीप
[स्वप्रकाश]
देरभाव इति प्रभात्मकः प्रकाशः तथा च नीलप्रकाशनेनान्यधर्म इति त
दसंभवे प्रकाशने यत्सर्वं तत्तद्रूपमिति नियमवर्जे हेतुना स्यान्यधर्मत्वे
व्यापके व्याप्तिमिति व्यापकानुपलब्धिः न हि तत्तान स्यान्यतानीति वाद्यैवे।
ति भट्टशंकरनंदनः तेन हि चंद्रनिर्विकल्पकेन यथाविषयविकल्पमात्रतिष्ट
स्त्रतदध्यवसायोऽभ्रांतिः तदुद्भावयत्रापि बाधकं प्रभवति न हि निवृत्तेपि।
तिमिरे एवं प्रतिपत्तिः न मे हि चंद्रः प्रतिभात इति तत्प्रतिभानादेव हि तिमि
रचिकित्सितादिः यस्तु हि चंद्रायं बाह्यः सर्वसाधारण इत्यध्यवसायः स एव।
भ्रांतः बाधकेन तथावेदनात् निवृत्ते तावत्तिमिरे एवं प्रतिपत्तिः यो मया हि चंद्रो
बाह्यत्वेन सर्वसाधारणोपनाध्यवसितः स तथा न प्रतिभातः प्रतिभातस्तु बाह्य
एवासाधारणः दृष्ट एव द्व्यमेसिवाह्यो यः सर्वसाधारण इति न चासौ तथेति।

ति मिरादिकारणान्त
रोक्तापितस्तदसाधार
णः ॥ प्र

यद्वा बाधकेनैनेति नोऽन्यत्र तत्संवेदने न तद्भ्रांततत्पाद्यव्यवहार्यस्य संवेदनापाइव
तथा च हि चंद्रप्रतिभासहि चंद्राध्यवसायाव्यतिकारणानुपलब्धिः भ्रांतत्व
व्यवहारस्य नियमवतः कारणावत्वात् अन्यकारणासंभवाश्चेतनस्य मूल्य।
मानेनैव कारणेन तदिहनोपलभ्यत इति यदाह भट्टः असत्यस्य बहिर्भावो वा
यः सत्वमनेनाक्षिप्येति तथाविकल्पस्याप्यनर्थतान भवति भ्रांततावा
त् येन बाधकेन तत्र न किंचिदक्रियेत दृश्यविकल्पाभेदाध्यवसाय एव तु।
न्नल्पते॥ इति प्र कस्मादाह आभासभेदेऽन्यथाः कस्तत्र भेदो भ्रमो वा विरुद्धिरिति
नैव वेदहिचंद्र निर्विकल्पकप्रत्ययभ्रांतताभिधानेतिमिराश्रमस्याभ्यादा
वार्थस्य कोभिप्राय इत्याह बाह्यता वसायोपि चेति तिमिरेणायमसाधारण। त्रि
आभासस्तु स्यादेते इतियतो नैव तिनेनाबाह्यतामध्यवसायः॥ एतदुक्तं भवति
आभासनिवृत्त्यार्द्धर्यर्णबाह्येणैकत्वस्य [illegible] भवति इति दृष्टाभ्यास।
कासनाभ्यहिम्नासम्यक् एव प्रभवति स आभासः संविदि अध्यवसायेच निर्भास
मानः समारूढश्च बाह्यता कयप निर्भासते मन्यमेतमैंद्रजालतिमिरादा विति
प्रथमतन्यप्रभवतिभ्रांतत्वमुक्तम् यस्तु तिमिरादिकारणात्वमेवतिन।

मत४

केवृत्ता याभासस्यमबाह्यतां नाव्यवस्थितिन्याचनावाह्यं तद्यपएपएनट
न रवः प्रतिलोमेनतुर्गीयावेंतीति सविस्मयमाचन्दनाणो शिशुकेंप्रत्याह नैवे
वृत्ताभवंति दर्पणेनैवेवलमित्यमिति अनेनप्रतिभासधर्मएवायमित्थ
केभवति एवं निर्विकल्पकेनेनतदापिछमाणाबाह्यतालीकारात्तस्यमात्म
निर्भातत्वम् शुक्तिरजतत्वमेतु प्रथमनिर्विकल्पकेनरजततलीकाराभा
वात्तत्स्यप्रमितत्वाभिप्रायइतितावदिति इहतावदुपयोगिदर्शितमन्य
त्तु दर्शयिष्याते भवतामितिस्वदर्शनेभ्रांतितत्वेयत्तदिहनतावद्दर्शितमिति
यावत् यत्तरेश्वरविवेकः परेषामपिकेषांचिदोभ्रान्तानांसविद्दर्शिरेवेति एवं
लोकप्रसिद्धेभ्रमरूपेयत्रजीयोव्यवसायोशत्कान्निदर्शनेनसर्वत्राव्यव।
सायेभ्रांतिरूपेप्रदर्शयभ्रांतिरूपेणाध्यवसायेनव्यवतिष्ठा एतस्यवाह्यस्यव्य यिषयॆ
वस्थानघटते तत्रांशेतस्यजडरूपत्वात् यत्रांशेचाजडत्वमवाहे तत्रव्यवस्था
सम्पादनानोत्स्वकादिति दर्शयति स्मृतिज्ञानेहीति हीतियस्मादेवं स्मृतो
त्रविभागइतीति तस्माद्विषयव्यवस्थापकमध्यवसायस्यनयुज्यते यथा
प्रकृतस्यस्मृतिज्ञानस्येति स्मृतिरूपलक्षणमत्र एतदेवघटयति सइति
यांशेनभ्रांतेनिर्विकल्पकस्वसंवेदनलक्षणःस्वनार्थस्यव्यवस्थापकः
तेनान्यसैवस्वरूपस्यस्वाभासस्यचप्रकाशनात् यतसौप्राः प्रतिभासमा
नः स्वरूपस्वाभासस्वभावस्तस्मात्स्मृतिज्ञादभिन्नानव्यतिरिक्तोनवा नाॅ
स्वभावाज्ज्ञानांदव्यतिरिक्तेचेतिन्यायात् यत्तुविकल्पनेव्यापारात्माध्य
वसायः सयद्यपिसांशाद्वतीर्णा इवलक्ष्यते इत्यतोर्थव्यवस्थापकतयासं
भावयितुमारब्धस्तथापिननिर्वहत्यस्यसंभावना तदाह यावतेति इदंप्र
क्रान्तसंभावनानिर्वाहभावयेति कमवयम् ननुभ्रांतेचभविष्यतिव्यवस्था
पकेचभविष्यतिदूषयति किंहितत्रेतिभ्रांतत्वेनसहसहसमस्थीयमाने
व्यवस्थापकत्वमाशंकितेनिषेधति भ्रांतस्यापीति अत्रेदंतः जडत्वादि
ति ननुविषयस्यव्यवस्थापकइतिकोर्थः विषयस्यव्यवस्थांकरोतीति तत्रयथा
काष्ठस्यस्थापकोराज्ञिरित्युक्तेजडममग्रेत्रयतिवन्धकेतथैवावसायोव्यवस्था
विषयस्यकरोतिइतिकिमस्यजाड्यं।जाड्यचिंतयाइत्याशंक्याह व्यवस्थाप
नेहीति आत्मनिसंवेदने अव्यापारस्वेणयेतिकोणाव्यावापलक्षणाध्यवसाय
रूपेपरत्रचप्रमातेतरेतथाभूतस्यस्वात्मनियाहृगर्थाकारोध्यवसायस्तत्स्वरूपा
स्यार्थाकारस्याध्यवसायस्यपूर्वेवानेनार्थाकारप्रकारेणाभूतस्याध्यवसायस्यज
नानार्थवाचकस्यसंकेतितस्यशब्दस्यादीरणामव्यापाव्याप्रसायकेयदृशा।
तद्दानोपादानादियोगइति इत्येतद्व्यवस्थाशब्दवाच्यंतन्वर्ण्यस्यास्यसौकाष्ठस्ये
वकश्चिद्विकारःहीति यतएवंततः प्रत्येकोपाव्यापावर्त्तवस्तुविषयंजडस्य।
स्वात्मनिष्ठस्यवस्तुस्यपातःकथंस्यात् चोन्वाचये अतएवोपसंहरिष्य।
तिवक्तुसंवेदनरूपत्वलाभइतितत्स्वीकेनापिहिविषयंसंवेदयमानेनव्य।

६१ प्र ज्ञा॰ वि ॰वि ७२

वस्थापितोऽर्थः किं त्वाभासादिनामाध्यवस्यापन्नानिश्चये पाख्याने प्रत्यो
याः करावलम्बनमादधत्वन्तस्याविवेकव्यपदिष्टमिह नन्न विषयधर्म एव व्यव
स्याप्यत्वमेव न्यायेन अत्राह ननु विषयधर्म एव व्यवस्थाप्यः प्रतिप्रमात्रिति
विषयधर्मो हि न प्रतिप्रमातृभिद्यते न ह्येकस्य क्तः पटोऽन्यस्यापीतो न्य
स्य चक्षुष्मतोऽपीत इति भवति इहापि नैकस्य स्पष्टं प्रतिभातोऽपरस्य प्रतिभा
त एवेति दृष्टं विषयधर्मतायां विदंनच्चटेत यः प्रतिप्रमातृ भिद्येत
धर्मः स विषयधर्मो न भवति सुखादिरिव तथा च व्यवस्येति विषयधर्म
त्वस्य व्यापकं व्यवस्थानं तद्विरुद्धत्वेनाव्यवस्थितत्वेन व्याप्तं
प्रतिमातृ भिन्नत्वमिति व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः प्रमातरीति प्रमातृ
धर्म एवायं यस्मात्कायं विषयप्रख्योपाख्यालक्षणो धर्मः स एव जडउच्यते
अपि साक्षाद्वृत्तो परामृश्यमानः साक्षात्कृततद्घोतकः यद्यपि तथापि विरूपो गीकृत
स्तथापि नैनिर्दोषत्वमिति स एवेति तेनैवेतेन प्रख्योपाख्येकत्वं सच्च वाच्या
एवेति वाच्यः प्रख्यानंशोपाख्यानंशत्वतन्नभवस्तुप एव प्रकाशितः स्यादिति
प्रयत्नादस्य स्पष्टव्यवसायस्य न भेदो भवेत् अत एव संविदात्मनेत्युक्तम्
संवित्स्वभावस्य हि योऽव्यापारः स कोऽयः संवेदनातिरिक्तो भवितुमर्हति तदध्य
वसायादिषाहृशेऽपि भिद्यीयमाने सोऽप्रकाश एव धूर्णः तन्नश्यश्च पूर्णेप्र
काशनं तु रूपेन भवति तन्नेन्त्रमात्मकमपि न भवति स्वयं च स्वसंवेदनं तथा १०
च स्पष्टव्यवसायनीतेऽर्थे यो किल यत्नपूर्णप्रकाशनेत ज्ञानेर्जतत्वतसंवेदने
किंचिदिति व्यापकानुपलब्धिः अत्रेत्यादि प्रसङ्गेऽपि न कश्चिद्दोषः अस्पष्टत्वा
योगेऽसंवेदनविरोधस्यापायेन न्यूनो मेयदोष वेनोक्तो टीकायां च तत एवाभ्य
स्तकं स अनर्थः स्वात्मास्योल्लेखः अयः स एवाध्यवसायस्य प्रतिभासोऽर्थस्य
तेनैव प्रतिभासः तर्हि बाह्यो जडो येन हि जाड्यस्य संगमस्ति यत्र वा यत्राश्रित
भासरूपेण देवन न जडमुच्यते नीलमिवान्यत्रेतिभावः अर्थेऽपि धीमतीव्रवतिष्ठा
पयिष्यतेबाह्य इत्यर्थः स्वात्मासेविरूपः उल्लेखस्य उल्लेखनेन स्वव्यापारेणाड
क्रीयेव स्वात्मनुगार्था कलुष्येवल्लिखमानश्चित्रकल्पच्छायामात्ररूपो नीलरूप
मयमध्यतदबाह्ये प्रकाशन योगेनस्फुटतानामध्यवसायेन नैवप्रख्योपाख्या
वताध्यवस्थानजनकेन भूयताम् तत्र बाह्यप्रतिमात्रस्पष्टः यन्नासोमत्म स्वार्थः
सा नेष्यत्राध्यवस्येव न किंचिदुपपद्यते निर्विकल्पकेन तस्याः पूर्वापरपरा
मर्शप्राणितत्वाया असंपत्तेः अवसायात्मनश्च विकल्पस्य बाह्ये जडत्वात्
ध्यवस्याकारित्वानुपपत्तेरिति दर्शितम् प्राख्याने हि केवले निर्विकल्पका
रूपम् उपाख्यारूपशून्यं व्यवस्थानमर्थं स्यानाप्युपाख्यो केवलाप्रकाशशून्य
त्वियच्चाप्रत्यक्षतायते विकल्प इति तत्र किमसावाचरति यस्मान्न तेनोपमीय
तेऽपुक्तमेव अतश्च बाह्यार्थसिद्धिरपि कथमिति हृदि चितम् अत एव सदर्शने
सिद्धान्ती प्रकाशविमर्शयोरन्योन्यमवियोगं दर्शयति येनार्थव्यवस्थासल।

मेव वास्येनापि सा हि प्रत्यवमर्शात्मयी तेष्वत्र प्रकाशविमर्शावर्थस्येति
तदात्मको बोधः कथमर्थस्यैव स्वात्मरूपेण भवेदिति न किंचिद्वः समर्थमत्र अवभा
यो दर्शितो भूतो वसायो भूते दर्शनमित्यपि तु रूपबुद्ध्या विशेषाभिधानसमान।
मतात्विकमेव पश्यामीत्यपि न दर्शनस्यातिः शामशामस्ववग्रहचितम् येनेय
नादर्शितो भूतमवसायरूपेण भवेत्पश्यामीति हि घटामर्शोयमवसायस्यैव व
पुरिति परस्यामसमेजसमित्याशाम् ॥ ॥ २१ ॥:-
तदेवमित्यादिना सूत्रं संक्षेपेणावतारयति ज्ञानेति तदीयमज्ञानसम्बंधि
नं विषयेनास्कंदति न स्वीकुरुते कथं तत्स्वीभकरणं संभाव्यते आह निजे
ति स्वरूपे स्वविषयमात्रे च निष्ठा विश्रांतिर्यस्य तादृशं यत् अपरे स्वीक
र्तव्यो विषयो यदीयस्तज्ज्ञानद्वारेणामेति ॥ उच्यते तदपरेति तत्स्वीकर्त
व्यविषयं यदपरं ज्ञानेन तद्यतः संवेद्यं भवति ननु ज्ञाने यदि संवेद्यं तर्हि।
विषयस्तदीयः कथं स्वीक्रियेतेत्येवमाशंक्येदमवोचत् तदपरेति तस्याप
रस्य ज्ञानस्य यतः संवेद्यो विषयः स्वविषयप्रकाशनस्वभावं हि तज्ज्ञानं
वेद्यीकुर्वता ज्ञानेनावश्यं तद्विषयोपि स्वीकृता भवेदिति यावत् ननु य
द्येपरविषयस्वीकारे ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वमुपायस्तदाश्रीयतां ता।
हि तदाश्रीयते यदि घटते न तु घटते इत्याह क्रमेणेत्यादि अर्वन्तेन भिन्ना
नि किल ज्ञानानि न तु ततः किम् आह स्वाभासस्वरूपस्वाकारच्छाया
रूपे च विषये प्रकाशनरूपाणि तत्परस्वरूपे परविषये व्यतिरिक्ते वा
विषये तथा वृत्तिः स्वात्ममात्रेति अत्र हेतुः अनन्यापेक्षितोन्यायः तेन
हि न्यायेन किं कृतमित्याह स्वरूपमात्रेति इयता सूत्रस्यैकारिकार्थं व्याख्या
तम् द्वितीयं व्याचष्टे ततश्चेति ततः परज्ञानविषयस्वीकाराभावाच्चार्थिन
मर्थक्रियालाभः प्रवृत्तिपूर्वकेन स्याद् दर्शितायाः प्रवानदयात् सा हि प्रवृत्ति
विषयस्य प्रार्थनीयस्यार्थविशेषस्य निश्चये सति भवति प्रार्थनीयश्चार्थ
मर्थ्यो भवति यदि स्मृर्तेव सुखसाधनत्वेन दृष्ट इति निश्चयः एवं च विषयसं
मेलनात्मा निश्चयः प्रार्थनाकारणं न त्वसौ निकारणानुपलब्धा प्रार्थना।
या अभावेन तैयवोन्नरेणार्थकार्याणामभाव इति शार्थता एवमवसायप्रवृत्तिप्राप्ति
हानादानसंव्यवहारादिर्लोकयात्रोत्सीदेत् क्रमोपजातस्यासंवित्ववेद्यस्यावि
विद्रुत्वासंयोजनवियोजनादिवत् प्रकारेणैव चिन्मयेनायनकस्मिंश्चिद्विषयेमे
लनं यतस्त्वयाप्यविषयोऽहमिति मद्रूपमपि मयाद्यमवलोकितं स्वरूपेणेन
किल तत्समर्थ्याचरणं प्रवृत्तिविषयस्यार्थविशेषस्य निश्चये क्रियते तदेव तु न
घटते अनेनानुसंधानजन्मेति व्याख्यातम् आत्मनयविज्ञानमेकमपि कलितं।
तणिकत्वाद्विषयमेलनाय प्रभवति स्मृतिज्ञानं च विचारयितुमारब्ध

९ ननु तद्विषयस्वीकारे कथं तज्ज्ञानं ज्ञा

१०
प्र० ज्ञा०
वि० वि
७१

मित्यविकल्पकम् प्रथमज्ञानमपि अहमिदं जानामीत्यहंतापर्यवसितमह
मितिच पूर्वापरस्वात्मरूपपरामर्शविश्रान्तं प्रथते इति नहि स्वात्मभावेनदपि
न किंचिद्भवेत् सुखदुःखादावप्येवमवर्तनीति सचायमनुसंध्येकरसतया
प्रमातृव्यवहारस्तदभावमर्हति ग्राहीभावे दिव्यनुमेयपि स्वरूपसमर्पयिनी।
यः ननु माभूदवभासमात्रप्रकाशनरूपाणि विज्ञानानि सन्तु बाह्यार्थ
प्रकाशनरूपाणि बाह्यस्य सत्ता न हृत्याबाह्येन पर्यवणादभावात ज्ञानाति ये चनवाहृदवेण
ज्ञानेन योहपूः सपदा भेदस्याज्ञानेनदर्शित इति सिद्धं विषयमेलनम् सिद्धे
यदिहस्मृतानुसार्थतं पूर्वावभासः स्यात् यावता पूर्वज्ञानरूपमेव सा न [illegible] ज्ञानयोः
ज्ञानयोः स्वरूपतादात्म्यम् ज्ञानभेदस्य पारमार्थिकत्वे दोषं वस्यादित्येतद्
दर्शयति व्यतिरिक्तस्यादि विषयमेलनेन नहि दृष्टतया विषयपर्यवसानेन बाह्यज्ञा
नयोः स्वरूपैक्येन वा परस्परं वेदकत्वे नवाऽर्थज्ञानयोरेकात्मतेय ननु
तीयो न्वयपक्षः ते नाह नेदमिति तथा भूतमपि व्यतिरिक्तार्थप्रकाश
नरूपमपि [illegible] ज्ञाने स्यात् ते योगात् पूर्वज्ञानयो
महेशमास्पर्शेनैव ननु यदि तज्ज्ञाने पूर्वज्ञानपुरःसरीकारेण ते विषयं स्वीकु
र्यात् का खंडना अस्तु तस्मिन् वस्तुनि प्रतीतिः साक्षिणी ज्ञानायमर्थ इति एत
दाशंक्यमहानाशंकयेन ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यतामाशंक्य पादद्वयगतोपराकर्षे
म्युपक्रमते ज्ञानेनाभित्यादिना अत्र संक्षेपार्थयुक्तिः जडताप्तेरिति उक्ता
मितिह कस्य भासे वेत्यत्र अत्र परो विततस्याभिप्रायं प्रकटयं ज्ञानान्तरवेद्यता
नोपगतेस्य प्रकाशते पि समर्थयते स्वसंविद्रूपत्वादित्यादिना नात्र कश्चि
द्वायन्त्यतेन भवतीत्यनेन सिद्धान्तिमतं पूर्वपक्षवादिनानु दितम् अनेन चा
परसंवेद्यानीति हेतोनजः संवेदनेनसम्बन्धो व्याख्यातः परस्परानेन सम्बन्धेस
व्याविशिष्टो हेतुर्भवेत् एवमनुपयुक्तं तदन्येन स्वमतमाह इदं चास्याकूतम्
यथा दीपप्रज्वालिते दीपान्तरमागच्छत्प्रकाशते न कश्चिद्विशेषस्तथा ज्ञाने
पि ज्ञानान्तरं एतावता हि न तस्य ग्राहकस्य ज्ञानस्य किंचित्पुष्यति नहि जडं वा रहणी
यादजडं वा ग्राहकमेकाकारतिः न दारू यथा जडस्यादिग्राहकस्यापि कार्यखंडना ज
डत्वापत्तिरितिचेत् नैवम् ज्ञाने हि प्रकाशमानमपि तथा स्वयंप्रकाशते यथापर
स्य प्रकाश रूपमेव भवतीत्यात्मप्रकाशनेनोत्तरीयकपरप्रकाशनयोगादात्म
नात्मप्रकाशनरूपमस्यानपेतमेव तदेव चाजडत्वम् प्रकाश्यताचनाम न तस्य स्वरू
पीभवति यत्त्वदेवतेन साध्यस्यन जडतामानयति एतदाह प्रकाश्यत्वाप्रकाश्य
त्वयोरिति अप्रकाश्यत्वेन प्रकाशितोयमितिव्यवहारः सतविषयस्य स्वरूपप्र
काशितोयमिति व्यवहारवत् प्रमात्राचास्य ज्ञानस्य ग्रहणोपरप्रकाश्यत्वमेवा
पपन्नमिति दर्शयति न स्वप्रकाशेनेति येन हि प्रकाशरूपेण विषयस्यासौ ।

प्रकाशस्तेनैव चेत्यमात्रः संवेद्यतामेति घटस्यापि संवेद्यतां मेते ज्ञानेनान्त
रानुदये हि को विशेषश्चात्मद्रव्यस्य घटद्रव्यस्य वा तस्मादस्य संवेद्यता नामज्ञा
नस्य घटवदेव ज्ञानान्तरम् घटादिलक्षणावनिदाने विषयमेवास्य प्रकाशतायां
विषयत्वेऽपि प्रकाशरूपता न हि विषयस्य प्रकाशरूपता निर्जीवत्वः तदेत
दाह तत्प्रकाश एव हीति स्वपक्षे परो निगमयति तदेवमिति ज्ञानस्य प्रकाश
ता ज्ञानेनान्तरमेव स्वरूपेण प्रकाशमानस्य परप्रकाशतद्रूपत्वमिति दर्शिते
प्रकाशात्मत्वात्परप्रकाशानस्वभावोऽस्तीति ज्ञानरूपं जडरूपं वेति ग्राह
कस्य ज्ञानस्य तत्काचित्वं खण्डने निदर्शितम् ज्ञानान्तरेणाध्येवमित्यादिना
ग्राहकस्य ज्ञानस्य न किंचिद्धीयते रूपकम् यद्यत्र न लक्षणं स्वमपवा
यते तत्र विरुद्धं दर्पणस्वच्छतायामिव स्वच्छदर्पणान्तरसंक्रान्तिः तथा च ज्ञा
ने ज्ञानान्तरेण ग्राह्यता न ज्ञानस्य स्वलक्षणं प्रकाशमानस्य मतः परप्रकाशतद्रू
पत्वे बाधत इति व्यापकानुपलब्धिः विरोधो हि क्वचिदेव भवति न सर्वत्र यदि च ल
क्षणानपबाधकोऽपि विरुद्धः स्यात्सर्वं सर्वस्य विरुद्धमेव स्यादिति नीलस्य कार्यत्वका
रणत्वाद्यपि रूपं न भवेद्विरुद्धत्वात् एवं नियमवत्त्वस्य व्यापकस्य[illegible]
नुपलम्भप्रसंगात् विरोधव्यवहारो लक्षणानपबाधकरूपात्प्रतिपत्तः प्र
त्युत लक्षणापबाधकत्वेन व्याप्यते तच्चेह नोपलभ्यत इति एतत्परिहरति श्रे
च्यत इत्यादिना अनेन च लक्षणानपबाधकत्वस्यासिद्धिं निरूपयन्विरो
धमेव समर्थयते ज्ञाने हि घटस्य प्रकाशनरूपं तत्र प्रकाशमानत्वेन घटनिष्ठं
किंचिद्रूपमपि तज्ज्ञानस्वरूपमेव तत् यदि च तत्प्रकाशमानत्वं ज्ञानगतम
पि ज्ञानान्तरस्वरूपमेव तर्हि प्रकाशस्य ज्ञानस्य नितः स्वरूपत्वमेव स्यात् ग्राहक
स्यापि ज्ञानस्य या प्रकाशमानता सापि ग्राहकज्ञानान्तरेणैवास्येने न पर्या।
येन सर्वमेव ज्ञानं निःस्वरूपं भवेदित्यभिप्रायेणोपक्रमते यस्यादि प्रकाश्य ग्रे॰
मानेऽपीति वचनमात्रेणाभ्युपगमेऽस्यपीत्यर्थः अहमिति प्रत्यय इति अ
हं हन्त प्रकाशमानतायामनन्यापेक्षत्वं बोधलक्षणं तच्च ग्राह्यतायामन
न्यापेक्षत्वरूपायां बाधितमेव स्यादेकग्रहणेनान्यापेक्षामाह अहमि
मेवं प्रकाशार्हः स एव हीति सम्बन्धः मध्यग्रन्थस्त्व अहमित्यस्यैवेत्यादिरत्र
हेतुत्वेनोक्तः नन्वहमिति तज्ज्ञानमेतदपि तज्ज्ञानान्तरेण परामर्शः ज्ञाने चे
हमीमांसस्येत्याशंक्याह यदा त्विति तथाभूतं यत्राल्लेवमन्यापेक्षभेदार्थीव
च्छेदानवच्छेदकृते ज्ञानत्वं ज्ञातृत्वं चेति विशेषद्वयं द्योतयति एतदुक्तं भव
ति नावलम्बमानानामकिंचिद्व्यावर्तते यस्य ज्ञानेन घटवदेव ज्ञानं प्रकाश्यते तथा
त्वे हि न किंचित्प्रकाशते तथा हि घटस्य प्रकाशमानत्वं स्वरूपमपि तज्ज्ञाना
न्तरमिति प्रकाशो हेतुर्भवेदिति सम्प्रेजगत्स्यात् तस्मात्संविदेव प्रमातृरूपा अतः
शरीरप्राणशून्यादिकावच्छेदपरिगृहीतसंकोचापि विहितसंविदेवच्छे।

तेन तस्यापि प्रकाश
मानत्वं यत्तत्स्वरूप
मपि तज्ज्ञा॰

६ - प्र. ज्ञा. वि. - वि ७४

दाद्बहिरलब्धसंकोचामायाप्रमातृरूपाबहिरपितलब्धसंकोचमायो
ज्ञानरूपा तत्रापिचबहिरसंकुचितरूपमनयापिभासनएव अन्यथानसं
धानोयोगादितिज्ञानमात्रमपर्माऽउच्यतइतिसौगतैरपीत्यादिनासर्वस्यार्थ धर्म
मेवायमवभासइत्याह स्थिरमस्थिरविषयच्छायोपरक्तरूपमविरुद्धप्रकाश
लक्षणमर्वएतावदध्यात्मसिद्धमनपह्नवनीयम् तत्तुसमर्पयितुमशक्य
बहिःकृशाकाशमवलंब्यते तथाहिबौद्धैरस्थिरमेवास्यपारमार्थिकंरूप
मंगीक्रियतेस्थैर्यंतुसंताननिहितयाविकल्पकल्पितंतज्ज्ञानमात्रवादिभिः
स्तोविरस्थिरंरूपंविषयच्छायोपरागकृतप्रकाशरूपत्वंचपुरुषच्छायाप
नतेबुद्धितत्ववादिभिःसांख्यैरेतितत्त्वास्तवमतत्रसांख्येनमपितत्प्रतिभासा
नुसारेणानुसंतव्यम् अतएवाह प्रकाशमानतायामिति॥वास्तवंहिप्रमातृ
त्वंपुरुषस्येवयदिवापुरुषस्यचितिमात्ररूपत्वात्प्रमातृत्वादिव्यवहारउपचरितः
प्रमाणविपर्ययादिवृत्तिसारूप्यकृतंतुबुद्धिरूपंविशिष्टाहिव्याहृतिरित्युपगमा
त्पुरुषच्छायोपरक्तेबुद्धितत्वएवसांख्यैःप्रमातृभावःउभयरूपइति इदंज्ञानंअयं
प्रमातेतिचयेषामपीतिनैयायिकादीनांज्ञानलक्षणोयःप्रकाशःज्ञानादयएव
येषांमतेविषयप्रकाशःतेनातिरिक्तआत्मशब्दवाच्यानित्यव्यापिद्रव्यविशेषः
प्रमातेति तत्रापिसविषयप्रकाशत्वात्तस्मादात्मद्रव्याद्व्यतिरेकेणनिर्भास।
मानोङ्गीकृतःकेवलंतस्यातिर्भासेनसमवायस्यनिमित्तत्वमंगीकृतम् यथानर
कसूत्रः पटइतिरागयोगाद्वक्तावृद्धिएवचित्रपटोभाति तथैवज्ञाताहमात्मेति।
प्रत्ययेपिघटज्ञानात्मनाप्रकाशेनघटज्ञानज्ञानात्मनाचप्रकाशेनात्मनास्वभा
वएवभासावान्नास्यादितिविचित्रप्रकाशरूपात्मविरुद्धएवात्मेतिपुंक्तमवोचाम।
सएवज्ञानेप्रमाताचेति ननुसमवायसम्बन्धस्यचभेदेनैवभवतिसंयोगवदि
त्याशंक्यसत्यं॥ किंतु। अयुतसिद्धत्वाज्ज्ञानस्यनजातुभेदेनावभासोयुक्तइति
यं दर्शयति अन्यथेतिव्यापिवतिरोवात्मातद्विपरीताभ्योव्यक्तिभ्योत्यंतभिन्नयो
गादेसमापिजातिव्यक्तितादात्म्येनेवावतिष्ठते निर्भासतेचेत्येवंभूतोयःसमवा
यस्यमहिमासकथंगुणगुणिनोरत्यंतमभिन्नयोराद्वेमयोर्भेदेनावस्थानं
निर्भासावङ्गीकुर्यादित्याशयेन जातिमत्रदृष्टांतीकरोति नहीत्यादिना दृष्टां
तस्य हेतुस्वरूपपरिपोषकत्वेनप्रकृत [illegible] प्रस्तावनामात्रात्पाशयेनेदंतत्
द्योतकोहिशब्दः यदिजातिःस्वतंत्रामीनभासेतवातदानद्व्यमेवस्यात्प्रकाशेत
चभिन्नेषुभिन्नप्रत्ययजनकत्वेहिजातेर्जीवितम् ननुयदिसर्वज्ञःषट्पदा
र्थान्विविक्तानालोचयतितदाजातिंपृथक्त्वेनाप्यवलोकयेत् महाप्रलयेच।
व्यक्त्यभावेप्यवश्यंजातीःपश्येन्नित्यत्वेनचनदापितासांभावादित्याशंक्याह॥
सर्वज्ञस्यापीति॥नह्ययथास्वरूपंसर्वज्ञःपदार्थान्पश्यति एवंहिसभ्रान्तएवभ
वेत सर्वज्ञत्वाच्चप्रलयेप्यसौवतीतानागताःसाक्षाद्व्यक्तीःपश्यंस्तुउपरं ॥

ग्जकत्वजीवितमेवज्ञातिमवैति तदेतदर्हतीत्यनेनोक्तम् दृष्टान्तं व्याचष्टे
ष्टेति केयोजयति तद्वदिति अर्थस्य प्रकाशप्रतिभासो हि प्रमातात्मा तत्र भेदेनैव ज्ञा
नस्तु चितेः प्रकाशं घटाभेदेनैव स्फुरणं तद्रूपावयव तेनो हि भेदेन प्रकाशमानं यदित
द्रूपाः स्याद्धि तु समपि तद्रूपाः स्यादिति तद्रूपत्वमनियमप्रसंगेन विपर्ययव्या
वृत्तमंशा ध्येन तं भेदप्रकाशेन व्याप्यत इति स्वभावहेतुरेवं च ज्ञानेनानाहमि
त्येवोचितमाभासम् इदमिति बहिर्भासे ज्ञानं वहिर्भेदेनमेतद्रूपाद्रूपं स्वतेत्त्वमत्व
त्वाद्रूपेणाभासमानं ज्ञानमेव भातं भवेत् एवं अर्थप्रकाशयोगस्य प्रमातुरन
र्निष्ठत्वे ज्ञानस्य प्रकाशनेन सर्वदर्शनेष्विदं ज्ञानमिति ज्ञानस्य ज्ञातेनान्यवे
द्यतानुपुक्ता नत्वमात्मस्थ इदमिति ज्ञानस्य प्रकाशः भवतु वाहमिति ।
किं तु यथा सोऽयमहमिच्छामि इच्छामि प्रयतेऽहमित्यादिवदिच्छादेरात्मसमवेत
त्वेन आत्मसमवेतत्वेन व्यतिरिक्तज्ञानेन प्रकाशनेन तद्ज्ञानाहमिति ज्ञानस्या
पि ज्ञानान्तरेणैकार्थसमवायिना भविष्यतीत्याशंकां दृष्टान्तपदायमथ
इति दूषयति हीना अर्थप्रकाशस्येव रूपेण निरूपयति स्वयमिति अर्थप्रकाश
मयत्वमेतदुच्यते प्रकाशपरतायां स्वातंत्र्यमनन्यमुखप्रेक्षित्वमन्यथा प्रकाशं
तत्वानुपरमेनवस्थानान्न किंचित्प्रकाशेतानन्यमुखप्रेक्षितम् प्रकाशस्या
त्मविश्रान्तिरहंभावो हीति यस्य हि नैयायिकस्य मते परोक्षरूपवानात्मा तस्य त
स्येत्यत्र हि : यस्मः प्रकाशेन तद्रूपं तदेतावत्कथम् पृथक् प्रकाशमानस्य
कथमयुतसिद्धो भवेत् नभसोऽप्यनिर्भासमानस्य निर्भास इति चेदेतदपि कथम्
नत एव नसंयोगप्रसङ्गश्चैवंचकथं स्यात् अथाहमिति ज्ञानेन प्रकाशेन तदात्मा
नन्त्राप्यहमित्यपि ज्ञानेन स्वप्रकाशानदपि ज्ञानान्तरग्राह्यम् तत्तु ज्ञानान्तरं के
नाकारेणोदेतीति चिंत्यम् यदि तावदिदमिति तदात्मवहिर्भावोऽस्य स्यात् अ सं
थाहमिति तदात्मज्ञानमिदं भवेत्तात्मज्ञानं ज्ञानम् अनवस्था नाङ्गीनं किंचि
त्प्रकाशेत ज्ञानस्योदयो विषयस्य प्रकाशो इत्युक्तिर्हि ज्ञानविषयो तादात्म्या
वानयेत्तु दस्योदकाहरणाय तदेव पदस्य पिप्रावरणमित्यतेन लग्नतयावाव
त्तुत्व्यवतानाम् तस्मादनन्यापेक्षप्रकाशत्वं ज्ञानस्य स्वरूपं तदन्यापेक्षप्रका
शत्वेन विरुद्धं तदेव च ज्ञानेन तद्ग्राह्यत्वमिति तज्ज्ञानेन ज्ञानान्तरवेद्यम् तद्विषयेति
ज्ञानान्तरेये विषयास्तेषां या व्यवस्थितयस्तासां निष्ठा अनवस्थाभावेन परिसमा
प्तिरिति यावत् तदेवाह यदस्या ज्ञानस्य स्वरूपं विषयान्तराद्वाहे प्रकाशमान
रूपत्वम् किमन्यदिति अन्यद्धि तदीयेग्राह्यादितावन्नभाति अर्थप्रकाशमात्र
स्यैव निर्भासात् भासमानमपि च तद्रूपादिग्राहकतया ज्ञानरूपतयाऽने
वनिर्भातत्वादिति ज्ञानेनाभातं भवेत् एतदुपसंहरति तदिति यदेतद्ज्ञानस्यात्मे
नोविदमिति प्रकाशस्ता तेन [illegible] रूपादहं भेदेनास्थ्यक्तं ज्ञानेन यदा प्रका
शेत तदा अर्थज्ञाना विषयप्रकाशमयइत्येवं भूतं पर्यंतिकां प्रतिपत्तिमध्या

ऽन्यानुरूपानदजडमिति इत्यंच [illegible]

६.
प्र. ज्ञा. वि. वि.
७५

प्राप्यप्रकाशितं भवति यथा अयं शुक्लो गुणः पदार्थो न भूतत्वाचायं स्म
वायेन वर्त्तत इति विकल्पे यं पटः शुक्ल इति विकल्पानंतरमेव यथा गुणस्वरूपमा
स्पष्टं भवति न मालाज्ञानं यथा मम ज्ञानमिदमिति इदानीमिति अन्यस्वप्रकाशत्वला
यस्य [illegible] स्वप्रकाशमानं [illegible]
नाद्रूपानदजडत्व इति [illegible] यदि पराधीनप्रकाशप्रकाशं चेति जडलक्षणो न
दत्त अन्येन तत्प्रकारेण प्रकाशाभिन्नत्वेनेदं तानद भिन्नत्वेनाहं तेति जडाजडत्व
मिति सिद्धकायत्प्रकाशंपतजडमित्युक्ते किं तस्य प्रकाशं ज्ञानस्योदय इत्युक्ते
तस्येन किं चित्स्वरूपमव्यक्तं भवेत् एवं च जडलक्षणो नायुक्तमित्य जडे नीलादि
स्यात् उक्तमिति भवेत्तेव स्वर्वपक्षे एवमसंभवान्नलक्षणमतिव्याप्तिश्चाव तिरस्
दयेरहोन्यासंपतेरणजडाजडलक्षणस्याविरोधापादनेन जडाजडयोरभाव।
स्यादर्शयति अन्तश्चेति न केवलं स्वरूपस्पर्शनाया वदभ्युपगमेपि स्वरूपस्पर्श
वेइतस्त्राविरोधाज्जडाजडलक्षणयोः प्रसक्तज्जडमणाजडस्यात् अविरोध
मेवापि प्राहृहृयेनयातयति अयेति अस्मदुक्तायामवस्थायाम् अर्थस्व
न॰ रूपमिति इदंतयायं [illegible] एव प्रवृत्तिप्राप्तिनियोजनादिना भासमानतया
वह्नियते अहंतयात्वस्वप्रकाशरूपे ज्ञाने ज्ञानरूपम् प्रकाशाश्रयोर्भेदोना भेदा॰
वस्थानविरुद्धो स्वव्यामयोर्जडाजडयोर्विरोधं विदधाति अन्यान्तसंस्पर्शाल
मत्वेन प्रविभक्तरूपेते यावस्थापयतः तदानस्वरूपव्यवस्थितो नियतश्चा
र्थः इयता न किंचिज्ज्ञाने ज्ञातो न वेद्यो भवतीत्युपपादितं अधुना यदि कं
दन्यत्र॰ श्चिदाचष्टीत माभूज्ज्ञानानाम् [illegible] अन्योन्यं वेद्यवेदकता स्मृतौ तु ज्ञानभव
विशिष्टार्थनिर्भासायां कथमपज्ञायत इति तं प्रतिप्रस्तुतज्ञानस्य वेद्यतेज्ञा
नविषयं ज्ञानविशिष्टार्थविषयं वानुभवान्तरमेव भवेत्स्मृतिरिति तद्दर्शय
हीन्यास्मरणज्ञानेन ज्ञानस्यान्नभवज्ञानं वेद्यं न भवतीति प्रकृतं चट्टयति पूर्वानुभू
तस्य चेति चकारेण युक्तिसमुच्चये न केवलं पूर्वोक्तयुक्तिभिर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्य
त्वेनास्तीत्यनावेतेव स्मरणज्ञानेन पूर्वानुभवस्य विषयीकारेण निषिध्यते याव
णा॰ ज्जन्येनेणापि तथा हि घटं स्मरामीति ज्ञाने घटस्यैव विषयतया प्रतिभासो
न पूर्वानुभवस्य स केवलं स्मरणं ज्ञानेनैव सह मिलितो भाति अन्यथा तस्य प्रति
गवभासे स्मरणं चेत्तस्य विषयेन भवेत् योगिन इव परचित्तज्ञानपरवि
त्तविषये एवपदाद्य नच सालम्बनेनस्या विषयीभूतत्वादिति न तु घटम
भूतमनु॰ नुभवामीति स्मरणं सावधानावभूतत्वमंश्चस्य विशेषणं न स्मरणेनं कामा
पद्यते उच्यते एषा केवलस्मर्यमाणाद्यमानानां संधिरूपा प्रत्यभिज्ञा
न तु शुद्धं स्मरणं तत्र त्वनुभूतमिति यदुल्लिख्यते भूतत्वमनुभवस्य दमे।
व स्मरणस्य प्रातिस्विकं वपुस्तदपि भूतता विषयो वापि संकोचकाल्पेतान
भवदशायोगेन स्वयं वर्त्तमानत्वेपि अनुभूतं स्मरामीत्यपि प्रतिपत्तावनुभू

तीमनुपश्येव साक्षीकरणं स्मरामीति नत्वति ज्ञातानुभूततत्स्मरणात् स
दा वर्तमानोऽस्ति बोधः प्राच्योनष्टत्वेनेन्द्रिकाद्यवस्थ्येनोपलब्धि[तः] स्मरणाभिमु
ख्यते तदाहानुभवैक्यापन्नमिति केवलं योगेनेते जनकत्वं चिन्समर्थ्यते अनु
भवेन स्वसंवित्तौ वासनात्मकया ग्राह्यग्राहकोभयेणापि केनापि आत्मनि सं।
स्काराधानद्वारेणानन्तरस्मरणेनानुभवो ज्ञायत इति तयोर्दर्शनमेवं हि पूर्वज्ञा
नज्ञानरूपमनुभवान्तरमेव भवेन्न तु स्मरणम् चिरातीतस्य च ज्ञानस्य तिः स्व
भावस्य कथमर्थप्रकाशरूपता न[?]च्च देवस्य च ज्ञाने ज्ञाने न ज्ञायते नानेक
र्थसमवायात् अयोगी तु चिरनष्टमपुनानैवेतीति का संभावना नन्वज्ञानमप
पि तु स्मरतीति चेन्न हि ज्ञानज्ञानज्ञाना नानीत्या यानेन स्यान्तु उपि चायमेव दो
ष इति युक्तमुक्तम् नन्वेन्तरालवर्त्तीति स्मरणस्य विषयस्य चान्तराले मध्ये भ
वन्ननुभवो विषयं प्रकाशयन् स्मरणेन प्रकाश्यमानः स्मरणस्यान्तं विषयमर्पय
तीति न युक्तमिथ्यमननुभवात् एतदेव च युक्तं यत्स्मरणं विग्रहणतित एव
विषयप्रकाशात्मानुभवः न ह्यो हि स्मृतिरनुभवं प्रकाशयति तेषां विषयं
प्रकाशयतीति उपायामी विषयस्य या प्रकाशनास्मा विषयनिष्ठताया नु भवति
प्रकटनावादस्य हृष्टितत्वात् अपि विषयमेव तस्य प्रकाशककायान्त द्विषयोऽनुभ
वः स च यदि न स्वयं प्रकाशते न किं चित्प्रकाशेत अथोच्यते तस्य प्रकाशना
स्मरणेन तथाप्यनुभवस्य प्रकाशस्य स्यान्न यं मा विषयस्येव किं तु स्मरणमेव
तस्यानुभवस्य प्रकाशनाभवदिति विषयकथायापतितो भावनुभवो जडाका
रः प्रकाशभिन्नः कथं मार्गस्य प्रकाशो भवेदिति घटं स्मरामीत्यपदेऽयेव।
स्येन नदेतदाहमीति विषयप्रकाशरूपतानस्यानुर्वोनुभवस्य इदन्तया प्र।
काश्यमानत्वेन जडस्यान्यत्र स्मरणज्ञाने[?]न्तु स्वकदर्शनप्रकाश्यत्वाद्यभाव
नुभवः एवमिदन्तानाम प्रकाश्यत्वे प्रकाशाद्भिन्नत्वं जडस्वरूपमिति स्था
पिते स्वपक्ष प्रकोपोपशोक मानवाह एवं चेति अनेन जडाजडलक्षणावि
भागेन ग्रहमिदमिति प्रकाशाईश्वरात्मा तत्र जडाजडयोः कथमेकत्व
मिति तत्रोच्यते इहेदमित्यपि भासमाने प्रकाशपरमार्थे नैव रूपमन्यथा।
प्रकाशायोगो इदन्ताया अपि अन्यतमसत्वात् केवलं मायाशक्त्या प्रकाशाभि।
न्नेऽपि प्रकाशभिन्नत्वाभिमान इति यथोचितमात्रमेय यह्येऽपि प्रभावितः इति जड
तोच्यते ईश्वरदशायां च प्रकाशभिन्नत्वाभिमानविषयायेप्यशुप्रमातृणां तेषां
परमार्थतः प्रकाशात्मान इति परामर्शरूपा तत्पशुप्रमात्रपेक्षया तेजडाः सेह
नाम पशुप्रमातृरूपस्यापि प्रकाशभागस्य वस्तुतेऽप्येश्वरप्रकाशाव्यतिरेक
इति तत्स्मरणे इदमित्यस्य रूपस्य विद्युन्न्यायेनानवसितोऽपि अहंभावाद्रे
भावएव विश्रान्तिरिति सामानाधिकरण्यमहन्तेदन्तयोरुच्यते एवं चान्तर्य

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि
७६

प

मानेयमिदंता प्रथमं य[illegible]पि भाति तथाप्यनुभवादस्य स्वविश्रान्त्येयमपरत्वेन वि
धीयमानाहंतात्वदावेनैनैक्यापन्नमित्यहंमात्रैतेव तदा चेति ईश्वरदशायाम्।
नाधिकमिति इदंतानामतत्र नाधिका प्रकाशस्याहंतात्मनः स्वातंत्र्यमहिम
वह्निवत्तत्र इदंताबद्धपरस्य स्वप्रसिद्धेनैव दृष्टान्तेन मोहमपाहन्ति यथाहीति
एषमेयगपादृष्टान्तप्रकाशवत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां ग्रन्थकारेणोक्तः यथा रूपं सन्नि
वेशस्योदये भ्रंशे च रूपमेव तस्मात्तदित्युपगमादेवं बोधो विश्वस्योदयप्रलय।
योः बोध एव तस्माद्विशयव्यापिकमिति साधर्म्यदृष्टान्तः रूपत्वलाक्षणिकत्वात्तथा
नत्वेति कश्चिद्योतिष्ठपयोगीकृतः स बो[illegible]येनापयप्यते बोधस्यैकरूपत्वाति
ष्टोमलेशा न युज्यते इति स्थितम् यत्रेयम्परविवेकः तालादिकोपरागचन।
प्रत्येव विशिष्यते अत्र विशिष्टप्रथा रूपेण परामास्तवैभादिनामिति पतत्स्वविनरं
वदानन्विति इत्याह तदास्तामिति अस्य प्रमेयप्रमोदासीन्यप्रमकालमिति यावत्
यथारूपस्यान्तसन्निवेशार्थान्तरम् एवं बोधरूपेऽपि नैव किंचिदतिशयः संभव
तीति साधर्म्ये योजनान्तरे वक्तार्थे वैधर्म्ये तु विशेषद्योतकः यथारूपस्य विशि
ष्टतास्यादेवं बोधरूपेऽपि विशिष्टतास्यातिशयः पंक्ते सन्तु नैव भक्तीति वैधर्म्ययो
जनाहीति यस्मादेवं तदीश्वरदशायां बोधरूपता या नाधिकं किंचिदिति संबंधः
प्रकृतलक्षणविभागस्य हेतुमनुपसंहरति सिद्धं तावदिति परसंवेद्यता बोधस्य
निषेध्या स्वसंविद्रूपत्वेन हेतुना तद्धि निषेध्यव्यापिका या इदंता तद्विरुद्धया
हंतया व्याप्तं अहंतैव हि संविदो लक्षणम् तेन व्यापकविरुद्धव्याप्तेन स्वसंविद्
रूपत्वेन परसंवेद्यत्वं निषिध्यते अत्र हि स्वसंविद्रूपत्वं ज्ञानस्य परैरंगीकृतं तेके
वलं तया भावेऽपि परसंवेद्यत्वमिच्छति स हि स्वात्मना संविद्रूपताप्रप्रकाशप
रसंवेद्यत्वं च तद्धि विषयज्ञानं तेनोदयरक्तनयोः को विरोध इत्याह स को हि विरोध
इत्यादिना तस्येदानीं विरोधप्रतिपादनेन मोहश्च मितः परसंवेद्यता या^ स्व
काशतादात्म्यमजडत्वमहंतेति लक्षणं हारेणानयोर्विरोध एवेति परसंवेद्यत्व
स्वसंविद्रूपत्वेन निषिध्यते सा हि हेतोः स्वसंविद्रूपत्वस्य व्यापकमहमिति।
रूपेण तस्य यद्विरुद्धमिदमिति प्रकाशाभिन्नत्वेन तद्व्याप्तत्वलाक्षणिकेति य
स्य विरोधस्वभावे हेतुः स एव तद्विपर्यये निषेध्ये विरुद्धोपलब्धिरूपेणोपलब्धिहेतु
र्भवतीति दर्शयति पश्येति अतिनमेवलाक्षणिकत्वसाध्ये क्रमिका[illegible]र्थक्रियाका
रित्वलक्षणं धर्मत्वेन स्वभावहेतुः नित्यत्वेन निषेधे व्यापकविरुद्धव्याप्तोपल
ब्धिः नित्यस्य लक्षणं व्यापकं धर्मैकस्वभावत्वं नाम तद्धि तद्विरुद्धमनेकस्वभाव
त्वेन तदेव व्यापकं लक्षणं क्रमिकार्थक्रियाकारित्वस्य क्रमेणार्थक्रियाकारी।
तीति हि भाषितस्यायमर्थः नानास्वभावोऽयमिति नाह त्वेयं योगिपीपा
नादित्याह व्याप्यरूपत्वस्य व्यापकं यल्लक्षणमस्यास्त्वादिमन्तं तद्विरुद्धेनेषा।

^ हि लक्षणं प्रकाशभिन्नत्वं जडत्वं इदंता स्वसंविद्रूपताया^

त्वादिमत्वेन शिंशपात्वं व्याप्तमिति व्यापकविरुद्धव्याप्तो कोपि धर्मः सन्निकृष्टव्यक्तो
म्नोपलब्धिरेव अथ लक्ष्मा यो व्यापको धर्मः सन्निकृष्टव्याकृत्या समाकृष्यते
दृष्टस्याकर्षणाख्यपरप्रत्यायनफलस्य प्रसिद्धे विषये नियोजनत्वात्तदा वृ
क्षत्वविरुद्धेन वृक्षत्वेन शिंशपात्वं व्याप्तमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्भवति य
दा तु शिंशपायामपि वृक्षत्वेन दृष्टकक्रियेते प्रसिद्धत्वात्केवलेभ्यारोपिते
य दृक्षत्वेन दपसार्यते तदा स्वभावविरुद्धोपलब्धिरेव भवति अक्तेनापि परसंवे
द्यत्वमिदं तेनैकं तत्वे चेन्न द्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः अद्वैतात्मस्वसंविद्रूपत्वमित्या।
पि चेदेकं तत्वं तत्स्वभावविरुद्धोपलब्धिरेव इह तु परसंवेद्यता स्वसंवेद्यतेप
रस्परलक्षणा तेन न तत्वतः सिद्धे तत एव हि सत्तयोरविरोधमभिमन्यतेऽन्या
प्रायेन लक्षणात्मव्यापको धर्मस्तयोः पृथक्कृत्य प्रदर्शितः इति व्यापकवि
रुद्धव्याप्तोपलब्धिर्विवृतिकृता दर्शिता नानाग्निधूमादित्यपि विरुद्धकार्यो
पलब्धिरेव भवतीत्येवं तत्रैव पातव्यमिति लभवान्तरेण एवमजडे परसंवे
द्यतामपाकृत्य परसंवेद्योपि स्वसंविद्रूपता नास्तीति दर्शयति घटस्यापीति
यद्यपि घटस्य स्वसंविद्रूपत्वं न केनचिदुपगतं तथापि विरोधस्फुटीकरणाय
दमुक्तम् यथार्थधर्मप्रकटनावादिन स्वदृष्टान्तः प्रसज्यते न च युक्तो विरोधादि।
त्यतदनेन दर्शयति अनयैवेति सैवेयमनुपलब्धिर्जातारित्यर्थः स्वसंविद्रू
पत्वस्य निषेध्यस्य व्यापकमहमिति तत्र विरुद्धमिदमिति तेन व्याप्तं परसं
वेद्यत्वमिति एतद्रूपं संहरति तदेवमिति अशेषमपि विश्वं यदि क्रमेण यदि
वा युगपदपि संवेद्यते तथापि वर्तमानमेकं ज्ञानं स्वविषयस्य ज्ञातारहमाति
न तु कस्यचिद्विविषयस्य ज्ञानान्तरस्वीकृततत्त्वं वेत्ति ज्ञाने हि न ज्ञानान्तरेण ज्ञाय
ते जडत्वापत्तेः ज्ञानान्तरस्वीकृतत्वे च ज्ञाते धर्मया एवं तद्वः स्वरूपार्थक्रियायाः।
यतो निश्चितो येन स्वरूपमापन्न इति संवेदनाभावान्न तथात्वं न तस्मिन् स्पष्टे।
तिमत्त्वोपादितास्मिकामिच्छा रूपामर्थितां भजेत तदभावे स्पजामिरहा
मिः इति प्रयत्नोपक्रमसंकाप्यस्य मध्यस्तसङ्गादानरूपशासंतो व्यवहारो नस्या
दिच्छाद्वेषयोः स्मृतिर्विकल्पात्तदभावे च यत्नेऽस्मस्के प्रयत्नाभावे प्रयत्नजा।
शरीरकर्मसंभवेन कृतार्थसंयोगविभागात्मसमपद्येरिति सर्वो ज्ञातत्वात्मलिकोऽर
हीपवासिसिविवप्रमातृभिः स्मर्यते ते चाम एवामस्य वसंधानादि किं चिदिमितेषा
पि स्पष्टाः प्रमानरोन प्रमातारः स्मर्यन्ते तात्स्वेन व्याख्याते ज्ञानान्तरायदेकसन्तसंधा
न विषयमेलनं तत्तो जन्यरूपाः साजन स्थितिस्त्रा गोपादानादिव्यवहारो न शेषादि
तिहतिरपि ज्ञानान्तरायत्तरूपं विषयेषु संघटनं तद्यथा विकल्पज्ञानमनुभवस्यावि
षयं इदं दृष्टं विकल्पयामीति सोपि विकल्पज्ञानस्य यदेवा मानेन विकल्पि
तम् तदेव पश्यामीत्यादावुभयस्यापि स्मृतिस्तस्या अपि प्रत्यभिज्ञास्मित्यादिव।
ज्ञानान्तरापेक्षा तदेव प्रकृते तस्मिन् लोकव्यवहारस्य सत्तस्मिन्से च ज्ञानान्तरा ति
जम्मकारं तदेव प्रकृतं सकलकारणाय एवलोकव्यवहारस्य

६० मूलनिदाने निरूपितेकेनप्रकारेणाभवेत्संस्कारादिनाकेवलेनतस्यनसम्पत्तिरिति
प्र॰ ज्ञा॰ हि भगवानिमेवहूतेचेति ज्ञानानामिमेवषष्ठीहेतौप्रयुक्ता तेषामितिपरामर्शेनहू
वि॰ वि त्रे अनुसंधानस्यनिमित्तापेक्षत्वात्तस्मात्सात्म्यता चैतस्यचित्रणाद्वोस्येतिवक्तव्या
त् अनुसंधानेननुनिमित्तापेक्षत्वम् सकर्मकत्वादस्याः क्रियायाहेतौविषयसंबद्ध
मयः प्राधान्यात्तेषामित्यपेक्षणोपिसमासस्ययद्यपिनविरोधस्तथापिवि
षयैर्थस्यप्राधान्यस्यतेषामित्यपेक्षत्वेसमासाभावः प्राप्नोति विषयस्यनिमित्ता
पेक्षत्वेविषयापेक्षणादितिपरिहारः समासेनचाऽत्रहितहेतिरणुणलक्ष्य
तेनहिभवतियत्नानामहंरूपमयीयात्रेति इहतुविषयसंवेदनाविषयहारेण
निमित्तापेक्षेतिभवतिवयं न स्याज्जैनमयश्रन्यादिवत् ननुव्यवहारोयंस्मरणनो
विलवमात्रमविचारितरमणीयकान्ततत्त्वपरीक्षा असंदेतत् विप्लवेनव्यवहा
रनियमानुपपत्तेः किंचिदेवह्ययंजहाति किंचिदेवचोपादत्ते नह्यियतनिदा
नाभावेकृतस्योनियमः अस्तुवामाभूत्व्यवहारोविप्लवः यस्तुस्मृतानोव्यवहारः
सकथंसमर्थयते निदर्शयतिहेतिहन्त परमार्थत्यादि एतच्चाचष्टेविदितवेद्यस्यापि
तत्वमितितत्रलोकव्यवहारः अयमेवक्रमइति अनुभ[illegible]तानुसंधानादिःक्रमइ
तिचेत् आहतेपिहीति नकेवलंमन्दाएवंयावत्तेपीत्यपिशब्दः विदितएवमि
मन्तुभवेदर्शयति एवमयमितिस्मरणानुसंधानपूर्वकंविकल्पनम् शिष्यस्यो
पीति अवतारणीयेइतियावत् यदिवानकेवलंस्वरूपस्मरणात्मन्नुपदेशोय
क्रमोयावत्सन्निहितानेवावासिसंक्रमणोपदेशावसरेपीत्यपिशब्दः एतदु
क्तंभवति असर्वज्ञतावर्त्तनमागमानुमानयोरिप्रत्यक्षादिनास्वात्मनिप्रति
ष्टणाद्वेतिश अभ्यासेवानिरूपयन्स्वरूपताविकल्पेननिरूपयेदितितावत्स्थित
म् योपिसर्वज्ञोविश्वंसाक्षात्पश्यतिसोपिशिष्यमुपसंक्रान्तवाप्यंचिकीर्षुरुप
दिदिक्षुः शास्त्रंवाचिकीर्षुः पादेपादेरूपायपतत्शिष्यजनभावनायोगपताच
स्वलदागस्य साक्षात्क्रियमाणस्यपूर्वंस्वस्मात्स्वात्ताकारात्मकात्स्वार्थतात्स्वात्तेनुसंसे
नककरणारमेन[illegible]वर्तुस्याय अयमितिसाक्षात्कृतमर्थमे
व ···· विकल्पेनानुसंधायोपदिशेत् विकल्पेनचएवंदृष्टतासम्बन्धे
विनशब्दाद्यनुस्मरणतयाचभवतीति सोपितदानींपूर्वापरज्ञानमेलनाविना
कथमुपदिशेत् यथोक्तंभवद्भिरेव नचतावत्स्थितोबुद्धस्तथताममप्रदीप
नेति आगमेष्वपिउक्तामनुग्रहार्थायपरंपरांतांगतइति नचयथाप्रदर्श
तितेशिष्यास्तथास्मास्यतिप्राकरस्तादिचतेषामपीतिप्रबुद्धानाम् लोक
यात्रेतिपरोहरणादिकास्त्वात्मनिस्वविषयप्रकाशनायांप्रमात्रमात्रप्रकाश
तायांचविश्रान्तेर्विमानेर्वेवस्यार्थः सर्वएवेति प्रबुद्धाअप्रबुद्धाश्चतिःक्रिमिताश्च
ति भूतग्रस्तप्रधानहिसर्वज्ञोपिभूतग्रस्तवास्तेनस्यापिविकल्पयितुमशा
क्तावस्तावत्तेआपत्तेः जडताप्रसंगात् अतएवप[illegible]रमपिवस्तापिभगवतः

शक्त्युपक्रमं लयभोगाधिकारैः सदाशिवेश्वरविद्येश्वरादिक्रमेण मायाप्र।
मातृपर्यन्तया प्रकाशनमेव विकल्पनव्यापाररूपमिति निःशेषितं जाड्य
मेव निःशेषितं तद्विपर्ययरूपं हि विमर्शः स्फुरत्तासंदादिव्यपदेशो भगवतः श
क्तिविशेषो ------ ननु यतस्तस्य हृते स्वावरणे नेऽवयेऽवकृष्यन्ताव
तस्याहन्तं च भावनया परमशिवात्मप्रवृत्तत्वमिति विवर्तः साक्षात्त्वेऽपि ननु
यस्योपदेशोऽपि विकल्पनात्पारमार्थिको विषयो नेव स्यादिति यं किमाह परमा
र्थोपदेशस्यापीति लौकिकस्य व्यवहारस्य तावदिमवतो अस्यापि तु विकल्प
त्वेऽयः परमार्थ उपदिष्टो भावितः स्फुटत्वं परमार्थतः पूर्वप्रकाशितपरमार्थरू
पत्वाभावे परमार्थो स्फुट एव कथं प्राप्यते मिथ्यापरमार्थोपदेशादपूर्विका हि
भावना मिथ्यापरमार्थमेव स्फुटता तमेव स्फुटीकर्यायाप्यदेवातिभावनादृतिभा
यात् अयथार्थपरमार्थमेव स्फुटीकरोति साप्यानुभवविषयीकृतं तत्तेनाविक
ल्पना एवं च संवेदनानां विषयमेलनमायातमित्यनुकूलं तावत्स्यात् ननु किमत्र वि
षयमेलनेन यथा हि बीजादायति यादिक्रमेणोत्पत्तिर्यथाप्रमादं करोऽसा
दृश्यं च दर्शनादिविचित्रः कार्यकारणभावो लोके प्रसिद्धो न चात्र विषय
मेलनं किंचिदुपयुज्यते समर्थ्यते वा नैष एवं एवमनुभवस्तावद्विकल्पस्त
तदुपदेशानंतरं भावनाभियोगात्तद्भावनानिष्पत्तिः ततः परिस्फुटाभ स्तं
वति ज्ञानोदय इयमेव परमार्थप्राप्तिरिति किमत्र विषयमेलनसमर्थ
नाप्रयासेनेत्याशङ्क्येत न चेदमिति कार्यकारणभावोऽयं भवति नत्र बी
जाङ्कुरादि जडतत्त्वतत्त्वान्तरमिति मात्रपदम् अयं भावः इह कार्यकारणभाव
मात्रेणानुभवविकल्पादीनां जडतत्त्वतत्त्वान्तरवत्स्वरूपमात्रनिष्ठत्वे न परस्परा
किं विकल्पताविषयस्य साक्षात्करणं विकल्पनेन स्मरणमित्यादेर्या विषय
स्य साक्षात्करणादिः प्रकाशनविमर्शनपरमार्थो व्यापारात्मनो व्यवहार
कथं भवेयुः अथान्यत्र सिद्धा स्वामीनापह्नवो न शक्यः एते चैकविषयतया वि
नाकथं प्रकल्पेत्वन्दृष्टं विकल्पयामि स्मरामीति हि तेषां प्राणितम् तस्मा
त्सामर्थ्यनीयतायां विकल्पाः अन्यत्वायेऽनुभवः स्थितिबीजमादत्ते स्वप्रति
भासेन तेऽर्थक्रियाव्यवसायेनेत्यादि किमर्थमवहोष्यते नन्वेकविषयतायास्स
मर्थ्ये जालमुक्ताध्यते सा तु तावता न सिध्यतीत्येतावदस्मामिरुच्यत इति प
तदाह प्रतीति ए----- अनुभवविकल्पनोपदिदिष्टोपदेशभावनादि
पं यद्युपदेशानंतरं किल प्रतीतिविषयनिष्ठसंवेदनेन बीजादिजडवत्स्वनिष्ठं
किंचिद्रूपेतरः किमित्याह प्रतीतिश्चेति भूतं परमार्थज्ञानं स्फुटफलरूपं भा
वयितृत्तयोर्ज्ञानयोर्यो विषयस्स एव यदि स्मरणविकल्पनोपदिदिष्टोपदे
शविकल्पनभावनापरस्परोपणं न भवेत् तर्हि न्यज्ञातमन्यद्विकल्पितम [illegible]
[illegible] मन्यदुपदिष्टमन्यद्भावितमन्यत्प्राप्तमिति भवेत् नैवं तस्मैकं सं

परमार्थज्ञानं
उपदेष्टुः शिष्योप
देशे विस्तारं कृत्वा
उपदेष्टुत्ता योगात्
भविष्यत्त्वयत्

ई॰ प्र ज्ञा॰ वि॰ वि ७८

यद्यदेवावभास्यते भावनापरिनिष्ठितेन तत्स्फुटाकल्पधीफलमि[illegible]
ति यत्तद्ध्यासैकविषयत्वस्य दर्शितत्वात् प्रमाणादपि हि प्रवृत्तिप्राप्त्यादिकमे
कविषयतयैव स्वसंतानप्रायेण निर्वाह्यते यथा प्रमाणप्रमातृविभागयोगः
तदेतत्सर्वं निगमयति तस्मादिति अयमिति प्रवृत्तप्रवृत्तृनिष्ठो व्यवहारोऽन्यो
(या,) न्यविषयाणां प्रमाणां ज्ञानानां तत्तेन तस्य हि विषयस्य ज्ञानान्तरेऽस्य प्रमातुः प्रमात्रन्तर
विषयस्य च प्रमात्रन्तरे नियोगोपदेशादौ प्रापणाद्व्यात्मनि परमात्मनि च व्यव
हार उच्यते व्यवेति व्यतिहारे व्यतिः प्रापणे स व्यवहारः एकविषयत्वेन व्याप्तः
तदिह तद्धानैकविषयता अनेकात्मत्वे च ज्ञानानां सा व्यापिका प्रसज्यते प्रकार
त्रयेणाहि तद्वुपपद्यते प्रकारद्वये च दूषितेन हि हष्टता विषयधर्मः यदाह्म
हृः व्याप्तिः प्रत्ययस्यार्थेन तत्र किं विदद्भिर्वेतत इति प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तिरेव
कथं विज्ञाव उक्तः सा च वर्णस्य रूपातिशयो निर्वर्ण्यते तथात्वेन्द्रिया
दिव्यापारमन्यस्य न प्रतीतये पेदन यथा हृतान्त पुनरन्यस्य कारणमित्या
दि चत्तद्विषयधर्मता न युक्ता वेद्यता च संवित्तौ निरस्ता यदि चायमवशिष्य
माणोऽपि प्रकारो न स्याज्ज्ञानानामेकात्मकता लक्षणः तदयं व्यवहारो व्यापक
विरुद्धव्याप्तोपलब्ध्या नाभवेदेव न श्येदिति सूत्रस्य वृत्तिः कथमिति विवृता
तस्मादेवेति संभावनालिङ्गाकथमिति च प्रश्नेनाप्यनपह्नवनीयतां व्यवहारस्य
ब्रुवाणः पारशिष्यास्मि हैव ज्ञानानामेकोऽन्तर्मुखसंवित्तत्त्वरूपेणेत्याह ।
अत एव सम्यग्नास्मलग्नतेयैव न चेदिति सूत्रार्थोऽत्र स्फुरति ॥ २२ ॥
तस्य च व्यवहारबलादनपह्नवनीयात्मिन्यत्येकात्मतेति तात्पर्यं निषेध
मुखेनापि प्रहृतेनाप्येतदर्थ्य एव हि यद्यत्प्रश्चक्रुः स हि स्वमतस्य दार्ढ्यमाह
परपक्षेण पह्नवनीयस्याथ व्यवहारमापतत्यसंभव इति योतयन् तदेतत्तात्पर्य
मवतरणिकायामाह युज्यते हेतुमतो लिङ्गाद्व्यवहारसंभवस्य ज्ञाना। हेतु

^त्मताहे तु इति एता दृशाइति प्र वृत्ताप्रवृत्तृति रूपक ४

नामेकविषयतामय इत्यर्थः चिन्मात्रसारत्वेनेति चिद्रूपविश्रान्त्यस्य व्याप्या
विश्वात्मन इति अन्तः कृतेत्यादेः परमेश्वरस्येति महेश्वरस्य तस्यात्मनिस्व
भावः एतावति सर्वजनप्रसिद्धः विविद्वा इति तत्तत्स्वातन्त्र्यबलाद्विचित्रत्वेदोष
निमेषभाजः प्रकाशय इति तदाश्रितानन्त्वस्वतन्त्रता नापि तत्स्वरूपातिरि
क्तायमेयमभिभावेन परं व नैमानन्द इत्याह शक्तियोगलक्षणं चेत देवास्य
माहेश्वर्यम् अनेन ज्ञानेत्या[illegible]दिव्याख्यातम् एवं तात्पर्यं व्याख्यायत चेदि
तिसौत्रं सूत्रप्रात्यन्यथा त्विति प्रकाशरूपं तावत्संवित्तत्त्वं सकलप्रमातृमिति।
भूतं स्वयं सिद्धं न साध्यमिति तद्ध्निपृष्ठेऽन्यत्रि रूप्यमित्याशयेन वृत्ति
कृत्तदनुवादेन विश्वरूपत्वे मोत्रयाचष्टे इति टीकाकारो विवृणोति प्रका
शरूपमिति हीति यस्मादेवं तस्माहृत्रिकार इदं विप्यनुवादरूपमाह तत्र।
वोपपत्तिमाहेति हेतोर्णां संगतिः एतावतादि सिद्धं सूत्रार्थः समर्थितः नी

लक्षणत्वादिरिति वाच्यस्यांतरस्य च सर्वस्येति यावत् जडाभिमतस्येति परमा
चि॰ र्थतश्चिद्रूपस्यापि [illegible] च्छक्तेरेव मायात्मिकाया अभिमानमात्रेण गृहीतजड
भावस्येत्यर्थः स्वयमिति जडस्य हि लक्षणमुक्तं नास्यात्मीयः प्रकाश इति न
हि परेणास्य प्रकाशो भविष्यति॥ तेत्याह अतद्रूपत्वे चेति यस्य यद्रूपं सते
न तत्समानाधिकरण्येन तथा परमार्थतो व्यपदिश्यते नीलेनेवासितं रूपम् तथा
च प्रकाशात्माभावे न प्रकाशेन तथा च व्यपदिश्यते तत्तद्व्यपदेशस्यानिय
मवत्त्वात् तद्रूप्यकरणमिति कारणानुपलब्धेः व्यपदिश्यते च प्रकाशिकरण
तया प्रकाशेन पराभिमतो जडः प्रकाशत इति तस्मात्तद्रूप एवेति स्वभावहे
तुः व्याप्तिः कारणानुपलब्ध्यायुनेव प्रसाधिता यतः ननु च व्यतिरिक्तेन श्वे
तगुणेन पटस्तथा व्यपदिश्यते इत्यनेनानैकांतिको हेतुः नैवम् विपक्षतो
बाधकेनाकृष्टस्य हेतोः साध्येन व्याप्तिसिद्धेर्व्यभिचारस्यानिरवका[illegible]त्वा शि॰
त् न हि व्यतिरिक्तेन श्वेतगुणेन श्वेतसमानतायुक्ता यत्नेरस्पर्शविवेकः स्वा
ये प्रमादो न श्वेतेनाप्यश्वेत इत्यप्रामाणिको[illegible] न हि वस्तुधर्मो यो रव्या क्रि॰
न्यपरिहारेणावस्थितयोरन्यतरेणायुक्तं वक्तुं संभवेदिति उपपादयिष्य
न इति प्रकाशात्मा प्रकाशोऽर्थ इत्यादिस्थानेषु ननु चेदं ज्ञानानामेकत्रा
त्मेति समर्थयितुं प्रक्रान्तम् तत्किं जडानामपि तदेकात्मताभिधानेने
त्याशंक्याह भिन्नावभासिनामिति च[illegible]क्राशंकायां चकः अपिशब्दो दंडापूपीय ३॰
न्यायेन प्रक्रांतप्रमेयसिद्धिद्योतकः यत्र भिन्नाश्रयिष्वभिमतनानात्वकस्वांशधावि
मर्शावलंबनमिति मांतु इदं तथापि परिसमाप्ताणाभ्यापरमार्थतोऽहमिति प्रकाशस्मा
त्मस्वरूपत्वं ज्ञानानामहमेवंप्रतिरेकेण निर्भासमानानां कथं तद्रूप्यं तत्स
विष्यति तेषां ग्राहकसंघाद्वारापि कामम् अव्यापकत्वमनित्यत्वं च विषयस्वरूपदेशका
लानुवर्तित्वेन संकुचिततया यद्भाति न हि विषयानुव्यापिव्यापिकृतम् विषयस्या
पि तत्प्रकाशैकात्मकत्वे साधिके संभावनापि नि[illegible]रूपिता भवति॥ तदेवदाह॥
तत्त्वपीति तेनाप्यहंसंघात्व्यतिरेकप्रकारेणावर्तमानानामित्यर्थः विषयस्य
[illegible] मायापाशिकृतात् दभिमानमात्रादेद्दत्तेन अवकल्पितो वस्तुतया स्वप्रयोग
योगेन कल्पितः स्वांशोद्धेनोपपद्यते यो भेदः तद्वनाममध्येऽपि ज्ञानानां माया
दशायामप्यस्यां परमार्थिके प्रकाशात्मकाहंतत्त्वाद्रूप्यमखंडितमेव मायया
हि भगवतः शक्तिः सा नास्य स्वरूपमाच्छादयितुं शक्ता शक्तिमतामनावरणात् एवं
प्रक्रान्तप्रमेयसिद्धिप्रसंगेनोक्तमप्युक्तमधिकरणसिद्धांतदिशा साध्यान्तरमपि व्य
वहारान्यथानुपपत्त्या सिध्यतीत्येव कारेण प्रकाशमानतया विनाभाव व्यव
हारानोपपद्येत सा च चित्तत्त्वस्यैवानान्यस्येति यो तन्यता स्वतंत्रचिदेकात्मत्वेऽपि सि
द्धेदिति समस्तशास्त्रार्थसिद्धांतनिर्यंतेवायत्नघटितं यतिहृन्निकृदाह इयता
नः कृतानेन विश्वरूपविहरज्ज्ञानादिशक्तिमानिति सूत्रांशः कृतापक्षेपः श्री

दृ०
प्र ज्ञा
वि० वि
७१

नः कृतं च बहीरूपमपि सत्यमात्रूपस्मरणमेकरूपत्वान्मनागप्यच्युतं स्वात्मैक्येन ग्रा।
कृतं समस्तादितमंतरितिच प्रमात्रेकात्मकतयास्थितं सत्कृतं बहीरूपतयाभास।
नेन निर्मितम् अतेनेचतः षट्त्रिंशत्तत्त्वविश्रान्तिः। इत्थं प्रागादिपरिगणितं।
रूपा[illegible]पिकमपितस्यतेनाप्युन्मिल्यायेनस्येमेयमाने विश्वरूपं विश्रान्तस्मिन्त्स
र्वमितिवेद्यमस्मद्येन नचेदितिनुसौत्रं न्मिकृतात्पूर्वमेवव्याख्यातं कथमिति
अनेनचान्यमुत्राणसर्पशोनहृन्निकृतानयेपन्नचेदिति ह्रत्रांशयोरेकवाक्यत्वेन।
निर्वाहोहेतमलि[illegible]कृत इति स्फुटीकृतम् ननु एवं स्मृतकमनुसंधानजन्मनस्थि
तिस्तदिहवक्तव्यं नचेदनुसंधाने स्यादिति तत्कथमस्मत्कंचिदभिप्रायांश्चकव्याहृति
कृदाह अशेषपदार्थज्ञानानामन्योन्यानुसंधानं चित्तत्वमितिसामानाधिकर।
ण्येन अनुगामित्वेन संधाने विच्छिन्नसंमतानामपिज्ञानानामेकीभवनेनाम।
विदेवानन्यविकल्पनामन्यत्किंचिदिति तदत्रदयातिः कर्मकर्तृविषयः स्वयंसंधानेपा।
हृत्तलशाकलानामितिवत् अथ मिश्रीकरणं संधानेन तथापितस्यमिश्रीक
नैश्चिनत्वादन्यत्वमितियुक्तमेवाभेदेनोपचरणं क्रियाकर्त्रोः परमार्थत
एकत्वात् अनेनेतदुक्तं भवति अनुसंधानाज्ज्ञानस्थितिरिति स्थितिसंपत्तिरनुसंधान
मेकविषयालक्षणं अकर्मातिशयोक्तानीयानमे भवतीतिपरिशेषतपकचिद्
पतामात्रायत्तंसंपद्यतइति अन्यथेत्यादिनापक्रमेणकेवलमेदेशोन्यायमिद
पत्रियुतग्रहणात्मिकांस्वंवेद्यवहारंस्थलभंतोज्ञानस्थितिमनुपपद्यमाना
[illegible]मावेदयमानोनचेदित्यनेनसहृत्रं यज्ञानस्थितिरित्येकवाक्यतांदर्श
यति तत्रात्मसंतानावस्थहृतिशास्तुपदेशादयानन्तरसहृत्तिटीकाप्रदर्शितामाव
हारायेश्व स्फुटमेवानुसंधिः संवद्यते नियतैकपदार्थज्ञानेयन्त्वविश्रान्ततयानु
संध्यतयोः नसंभाव्येततदपेक्षान्सौखसंवेदनरूपतभावेवहिर्भृत्वानोसंवे
दनानोनभवेदिति तत्पविच्छेदोन्यविकल्पेदेग्रहणाव्यवहारोपिस्वपरविषयो
यउच्यतेसोपिननिर्वहेदित्याशयेन संगतीयमभावस्तिविप्रकारमेवविचार।
यति तत्रज्ञानेस्वप्रकाशैकरूपमित्युपपादितमसकृद्यथाहतत्रभवान् यथा
ज्योतिःप्रकाशेनान्येनाभिप्रकाश्यते ज्ञानरूपंतथाज्ञानेनान्यत्राभिप्र।
काश्यतइति ततस्तज्ञानान्तरैकज्ञानसंस्पर्शयोगपत्नभवति येनैवमुच्य
ते यदिहज्ञानेभवेताम् नहिज्ञानज्ञानेरत्तीयेभवेदिदं तदपकज्ञानज्ञानेत।
स्यात्केर्ज्ञानेतरइति तदत्रघटोवैधर्म्यदृष्टान्तस्तमेवव्याचष्टे संवेदयमानमि।
तिस्वसंवेदनतया एतच्चकेवलप्रदेशज्ञानमिनिकर्तृपदस्यविशेषणम् ।
ननुयदेवघटाभावोनिश्चितःसिद्धस्तत्किमपिकमस्माकंसाध्यंघटज्ञाना
भावनिश्चयेनेत्याहस्यायावनेतिभवे चेतन्नन्द्भवति यतएवंवर्तनेऽस्यार्थः
तेनविनास्तएवननिश्चितःसिद्ध इतितात्पर्यम्॥ कामिति॥ तदभिप्रायेणास्त
तावत्सोमान्तमिपदितिभावः अन्यथेतियदिनास्तीतिनसिध्यतीत्युच्यतेतदेव।

शामापत्तेरिति घटस्तत्रास्तीति तत्सद्भावे च केवलप्रदेशेन विषययोऽन्येनापि
तुल्यैकसामग्रीवग्रहणाद्घटमपीति सघटप्रदेशज्ञानेन तद्भवे नैव तद्विपरीता
घटप्रदेशज्ञानम् द्वितीये त्विति व्यतिरिक्तम्॥ केनेति॥ नहि सघटप्रदेशज्ञा
नेन तज्ज्ञानेन तस्य भावो ज्ञायते येन तदभावोपि ज्ञायेत नच सामान्येनेति
तावत्स्वयंप्रकाशेन सूयेत सघटप्रदेशज्ञाने तद्यदि तत्काले न्यत्स्यात्तेना
पि प्रकाशमानेन सूयेत नचैवं तत्र ज्ञानान्तरमस्तीति निश्चयतामिति परांशंको
द्भावयति नचेति इति च वक्तुं न युज्यत इति संबंधः हीति यस्मादेतदेव केन प्र
कारेण ज्ञाते सघटप्रदेशज्ञानेन तस्य प्रकाशनेन सूयत इति नच सघटप्रदेश
ज्ञाने प्रकाशत इत्येतदेव तत्त्वं सघटप्रदेश ज्ञानेन प्रकाशत इति नेन त
दित्याह॥ अघटेति॥ यदादासद्रूपास्तित्वेवत्तं तदप्रदेशज्ञानप्रकाश
भावः नच भावाभावयोरन्योन्यपरिहारस्थितयोः सापि तद्विपरीतवस्तुनो
निषेधः कृत एव भवति सत्यम् तादात्म्येनेशंकामानस्य नत्वैतिरिक्तस्य
नत्समयसे भाव्यमानस्य अनीलप्रकाशेन हि स्वप्रकाशेन स्वात्मनि नी
लप्रकाशरूपतायाः काममभावश्रावेदितो न तु रूपस्मृतायाः नच के
वलप्रदेशज्ञाने यथा प्रकाशते तथाऽरूपस्मृतमसघटप्रदेशज्ञानाभावो
पि प्रकाश्यते यदि भावे ज्ञाने स्यात्तनुच्छरूपः कथं प्रकाशो भवेत् एकत
रेति भावेन सघटप्रदेशज्ञानस्य हेत्व्यतिरिक्तस्याभावेन वाऽव्यभिचारो विना
भावो नास्ति केवलप्रदेशप्रत्ययस्योभयथाप्युपपत्तेः नच सघटप्रदेशज्ञा
नस्य कारणं घटसद्भावः घटसद्भावस्य च व्यापकं तुल्यसामग्रीकप्रत्यय।
ग्राह्यवस्त्वंतरसंवेदनसंवेद्यत्वम् सतोपि हि घटस्य तद्भिन्नभेवत्न कदाचित्
त्सघटप्रदेशज्ञाने स्यान्न च तद्व्यापकमुपलभ्यते तस्य हि विरुद्धप्रत्ययने के
वलप्रदेशज्ञाने स्यान्न च तद्व्यापकमुपलभ्यते इति व्यापकविरुद्धोप।
लब्ध्या घटाभावे निश्चिते कारणानुपलब्ध्या सघटप्रदेशज्ञानस्याभावो
निश्चीयते एकैव वा कारणव्यापकविरुद्धोपलब्धिः स्वविरुद्धव्या।
प्तकार्यस्य निषेधाय प्रभविष्यति किंच केवलप्रदेशो घटो वानंतरूप
परमाणुमयः सन्निहितानंतावयवो वा नत्रयावेति द्रव्याणि तावंति चेत्
पृथग्ज्ञानानि तत्र हि तेषां पृथक्पृथक्स्वप्रकाशत्वेनैकसमूहरूपप्रका।
शाभावात्प्रदेशज्ञानमेव न भवेत् भाति च तत्प्रदेशज्ञानमिति द्रूपाणाद्युपल
ब्धिप्रसंगभयेन रूपात्मनो वस्तुनो सन्निहितानामनेकज्ञानग्राह्यत्वेन व्या।
प्तिरिति रूपात्मको घटः सन्निहितश्चेत्तद्रूपात्मकप्रदेशग्राहि केवलप्रदेश
ज्ञानग्राह्य एव भवेदिति केवलप्रदेशज्ञानमेव सघटप्रदेशज्ञाने स्यान्न च तत्।
तेघ्यापि तत्तद्विपरीतमिति व्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्ध्या घटस्य निषेधः

नतज्ज्ञानेन केवलप्रदेशालम्बनेन॥४

काशोभाति नतत्प्रसज्यप्रतिषेधात्मासघट

तल्लक्षणाद्विपक्षाश्रावृत्तावेकज्ञानस्य ग्राह्य

६॰
प्र॰ त्रो॰
वि॰वि॰
८०

वाह्यंघप्रदेशज्ञानेस्वावेपीनघटग्राहकज्ञानेचालोकेघटस्यग्रभवतिचाह्यघटा
न्‌ घटग्रहणस्य व्यापकएकत्वानियमत्वस्यविरुद्धएकत्वनियमस्तेनोपलब्धा
त्मेच ह्यघत्वमितिव्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः तेन्ँीवमनुपमानेघटज्ञा
नाभावोनुमानगम्यएवस्यान्नादिसिद्धिः तथाहिदृश्यानुपलब्धिर्वस्त्वंतरा <नकदाचित्प्रत्यक्षाः अनुमानगम्यत्वेचानवस्था>
रूपवाह्यज्ञानांतररूपाचाभ्यंतरी प्रत्यक्षसिद्धेवप्रत्यक्षविकल्पेनेवव्यव
हार्याकेवलेनालोकेअभावात्मतोव्यवह्रियमाणप्रमाणांतरमपेक्षते येनो
च्यते यावत्कश्चित्प्रतिषेधः ससर्वोनुपलब्धेरितिअनुमानिकत्वेनुमापि
त्वभावादनुपलब्धिर्व्यापकादेरपि स्यादनुपलब्ध्या अन्यविरुद्धोपलब्धावेति।
निष्ठाविरोधोपिहितद्ग्रहणेनियमेनतस्यग्रहणाभावान्निश्चीयतेलाचक्षी
कः ग्रहणाभावस्यानुपलब्धेरपनवस्थासम्हानवस्थानविरोधपर्याकारा <यो>
णस्यभवतोन्यभावेभावाहिरोधगतिदृशानिश्चेयः अभावस्यानुपलब्ध
त्वतिदेव तथाचार्यधर्मकीर्त्तिः एकोपलंभानुभवादिदंनोपलभेइतिवृ
द्धेरुपलभेवेतिकल्पिकायासमनुभवः विशिष्टरूपानुभवादन्यानयपि
णक्रिया नविशिष्टोपलम्भोन तस्यप्यनुपलम्भेनंतस्मादनुपलम्भोय
प्रत्यक्षेणैवसिद्धति अन्यथोपनात्वित्वंभन्येनेत्पनवस्थितिरितिसर्वे
चानुमानेस्मरणानुसंधानशरणविषयमेलनेनविनानसम्भवत्येव अ
पेक्षमुच्यते तत्रस्माडच्यमानाहेतोरेवमितिस्वकल्पनयालोकप्रतीत्य
नवरुद्धीतयायदृष्यानिग्रहनवस्थापादकोन्यायस्तस्यानुस्मरणाहितयावा
क्याभावेगानिः यदिचस्वस्वदृशाज्ञानानांस्वसंवेदनमतर्मनत्वमेकमेवाङ्गी
क्रियते तदास्वविशिष्टज्ञानभावादभावव्यवहारइतिअर्थवत्संवेदनस्य
संवेदनांतरसत्ताविशेषाभ्यांतत्सिद्धिरित्यादिचयद्भवद्भिरुक्तम् तदुप
पद्यते नान्यथा तथाहिसमकालभाविनोयदिसघटाघटप्रदेशासंविन्नि
भवताम् तदनयोः एकंस्वसंवेदनेतद्रूपत्वेनैवनिरभासिष्यतनस्य।
न[illegible]रूपविविक्तेनिर्भासमानेहिरूपस्वसंवेदननिषेधंविदधत्स
मकालोभयज्ञाननिषेधस्यप्रकाशात्वेनेवकरोतीतिनकश्चिद्दोषः
तस्मान्नियतपदार्थदर्शनमप्येकस्वसंवेदनानभ्युपगमेनोपपद्यते
अपिचघटज्ञानेनास्ति केवलप्रदेशसंवेदनावसरइतितावज्ज्ञ
ड्डितिन्यायमनुसरतोपिभातिन्यायानुसरणाचानवस्थेत्युक्तम् ।
अभ्युपगम्याप्युच्यते माभूदज्ञानवस्थाइहत्वकिंकर्त्तव्यम् येऽज्ञन
दपिनवन्तोंघटनइतिदर्शयति यदिवेतिसंततेन्यकारेसर्वस्यास्तिप्रतिप
त्तिरहेहेणतपस्यामीतिसाचकथम्॥ एतदपीति॥ अपशान्तीतिकेतिष्फले
त्वसदपी॥

<विरुद्धस्योपलब्धाच साध्यते तदासाध्य नुपलब्धस्यानु पलब्धा>

<र्थ> <गम्यतेनुपलम्भतः उ पलम्भस्यनास्तित्व>

<ड्डि>

स्यपि ग्राह्यार्थः अतो न शक्यतेऽस्मात् भिन्नेन्द्रियेति अभिन्नेन्द्रियजस्य ज्ञान।
ग्राह्याणां हि रूपस्पर्शादीनामिव सन्निहितानामेष नियमो यदेकज्ञानग्राह्ये
ति न च रूपस्पर्शौ रूपरसौ वा समानेन्द्रियग्राह्यौ येन तद्विषयमेकमेव ज्ञानं रू
पस्पर्शावभासं संभावेत रूपरसावभासं वा अपि उच्यते यदि सह रूपज्ञानस्पर्शज्ञा
नेऽसमभविष्यताम् विकल्पेनैतरस्मिन्नेकदेशे अपि सहैवाध्यवसेत् स्मृतिरस्मर
न च तथेति कार्यानुपलब्ध्या रूपज्ञानाभावसिद्धिरिति नैतदेवं वक्तव्यं ह्याच्य
म् नावश्यं कारणानि तिन्त्यायां कार्याणि नुपलब्धिः कथं कारणाभावं गम
न्तू येत् अन्यावस्थाप्रासेनाप्यस्तीति चेन्नाभूत् तथाभूते न न नास्तीति अतः स्पर्श
मत्वौ ज्ञानकाले चार्थे रूपज्ञानाभावं संधानः स्वात्मनि तदभावनिर्वपनात्स्यदो
षोऽयोपसे हरणादौ कुर्वाणो ह्यपते तत्कार्याभावप्रतीतेति विकल्पा
पि रूपज्ञाने पूर्वभाविकर्थं निराकुर्यात् स हि स्पर्शं वा स्पर्शज्ञानं वा विक
न्का ल्पयन् …मेन रूपविकल्पान् रूपज्ञानविकल्पः स हि कल्पनीयोऽयोऽपुनास्य
र्शप्रत्ययस्तदीये पूर्वस्मिन्काले रूपज्ञानेनाभूदिति कथं प्रकाशयेत् न
हि तत्कालभाविनि रूपज्ञाने सति स्पर्शज्ञानविकल्पस्यान्यप्रमाणगतस्य
वर्कचिद्दानिः येन सहस्वयंभवेत्तस्य प्रत्यक्षकालभाविनो रूपज्ञानस्याभा
वमव्यभिचारेणाभवेत्तमायेय एवं स्मरणोऽपि वाच्यम् एतदाहनार्थन्यादि
स्मपि नेति सम्बन्धः तत्र हेतुमेव ग्रन्थान्तरस्याह यतः इति विकल्पः स्मृतिर्वेतिय
या सम्भवस्मयमज्ञातस्य वन्यायत्वानेकत्वा स्मृतिसम्भविनैव पूर्वयनाया
कोऽतन्मतिस मायान … ज्ञानस्यैव प्रदेशः तत्र यथा प्रदेशज्ञानेनैकज्ञानसं
न्य सर्गये… सन्निहितै… द निराकरणं क्रियते तथा स्मृतिविकल्पज्ञानाभ्यां स्पा
र्शज्ञानं शुद्धं विषयीकर्तव्यं ज्ञानं हि कल्पस्मरणयोगपद्धतीयतः सहभावि रूपप्र
न्यय प्रतिषेधः करिष्यते तदै… वस्पर्शज्ञानाभासमात्रस्य स्मृतिविकल्पश्च यथाव
स्पग्राह्यद्वितीयरूपज्ञानाभावाव्यभिचारस्तत्कथमव्यभिचाराभावउक्त इत्या
शंक्याह स्मार्तं ह्येति यस्मादेवं तस्मान्नास्त्येवाव्यभिचार इति सम्बन्धः संस्कार
जन्या हि स्मृतिः ज्ञानं पूर्वमनुभवमनुकरोति न तु विषयत्वेनाभासयति
ज्ञानान्तरं पसंवेद्यत्वस्याविस्तरतो निराकृतत्वात् येनेति स्मातेऽस्मरज्ञात्
कारित्वेनायदि हि स्वातन्त्र्येण स्वत प्रकाशत्वेन विषयतया पूर्वं स्पर्शज्ञानं स्म
निराभासयेत्तदा पूर्वस्मिन्निति पूर्वकालविशिष्टेन निर्भ्रान्तादाभासमानात् ।
स्पर्शज्ञानलक्षणादाकाराद्विपरीतं रूपज्ञानं स्पर्शज्ञानलक्षणे स्वविषयता
दात्म्येनासहमानात् पूर्वकालभाविनो द्वितीयस्य रूपज्ञानस्यैकज्ञानसं
सर्गितया विषयस्यासम्भाव्यमानतत्स्मरणाज्ञानविषयताकस्याभावसि
द्धये प्रभवेत् यथा शुद्धप्रदेशा सेविनिर्घटस्यानन्वेवमस्ति स्मृतिर्हि पूर्वमनु

करोति ग्रन्थलाघवमर्थयमानः नतु स्मृतिविकल्पज्ञानयोर्ज्ञानम् विषयश्च

स्पर्शोनुभवः स तयानुकार्यः एवं च यथा तत्स्पर्शज्ञान

६. भवमनुकरोति परं स्मृतिव्यवसायेपि न म्‌ स्मार्यस्य च स्पर्शज्ञानस्य ततः स्वसंवेदनेना

प्र· ज्ञा· न्यत्वनुभवरूपस्य कालेन रूपज्ञानस्य नाम्नापि वेति कथं चिद्भवतोपि तथा तदनु

वि· वि· काररूपास्पर्शज्ञानस्य स्मृतिरपि रूपज्ञानस्मृतितयापि यदि भवेत्तथापि स्पर्शज्ञा

८१ नरूपज्ञानयोः सहभावे पूर्वमपरिगृहीते न स्मरेदेव यदि तथा स्मृतेश्च कृत्या तदस

हभावास्मरणे पूर्वमपि तयोर्न सहभाव इति निरङ्क्ष्यत नामेति तात्पर्यम्‌ य

तोन स्वान्तं श्रेणिसाक्षात्कारित इति संक्षेपः विकल्पज्ञानमिति सामान्योक्तिः

स्मृतिमपि संगृह्णीते तदभिप्रायेणैवाहानुभूतमिति परामृशतीति अन्ये

तु विकल्पोपि परमार्थतोनुभवसंस्कारजत्वात्स्मृतिरेव केवलमचिरवृत्त

त्वादनुभवस्य सर्वात्मना तदुपरक्तत्वादिदंतानिर्भासिनीत्यनुभवाय मान

तया स्मृतित्वेन न भातीति एषा विकल्प उच्यते इत्याहुः न विकल्पं दर्शय

त्यनुभवामीति एवं ज्ञानद्वयमपि यदि विकल्पे प्रतिभासेत तथापि न त।

स्य सहभावः प्रतीयते न स्यात्तत्संवेदनद्वयेन पूर्वमगृहीतत्वात्‌ विकल्पस्य

च पूर्वापरिगृहीते वस्तुनि स्वातंत्र्येण ग्रहणासामर्थ्यात्‌ ननु चैकाकि ज्ञाने

गृह्णता विकल्पेन तत्काले संव्यवह्रियेताम्‌ तद्व्यतिरिक्तस्य द्वितीयज्ञानाभा

वः न तु व्यतिरिक्तद्वितीयज्ञानस्य प्राच्ये काले यदभवनं तद्धि वा हन्त मस्य सामर्थ्यम

स्ति पूर्वं स्वसंवेदनव्यतिरिक्तज्ञानापेक्षया सहभावस्याभावयोरपरिग्रहात्तु

कारणाकृत्वाच्च विकल्पस्य तथा व्यवहार इति कारणानुपलब्धिः येनेति द्वयग्रह

णकाले तदेकाकालिकत्वग्रहणेन हेतुना निराकार्या सर्वस्मिन्काले रूपप्रत्यय

रूपज्ञानविविक्तस्वाभासो पादृष्टस्पर्शज्ञानपरामर्शी विकल्पज्ञानमिति संक्षे

पः नन्वेवं घटत इत्याह यावतीति तत्स्वयमिति स्वसंवेदनमात्रनिष्ठत्वाद्द्वयोः त

त्संस्कारजन्मनेति स्वातंत्र्येणायोगिज्ञानवत्सर्वज्ञानद्वयगतसहासहभावग्रहण

सामर्थ्यात्तत्संवेदनद्वयमात्रप्रविष्टत्वादिति यावत्‌ एतदपि चाभ्युपगम्योक्तमित्या

ह न चापीति उक्तं हि स्मृतित्वे चावसायस्य तज्जडाद्विषयस्थितिरिति यदा त्वेकं।

चित्तत्वं प्रत्नं पूर्वस्वसंवेदनेन पृथक्‌ स्वसंवेदनानि तदा ज्ञानद्वयं चेत्सहमवेदे

कस्वसंवेदनविश्रान्ते तज्जासेत न च तथान्यकारकालः इति स्वात्मनिरूपता।

नेनास्तीति निश्चितं स्वात्मजातीयस्यापि प्रमातृवर्गस्य तथैव तदभावनिश्चयान्निः

शेषेकेस्पृष्टजनितसंतापपरिहारप्रयोजनाभोगावच्छादेनानादरणादीन्व्यवहारा

न्करोतीति सिद्धमिष्टम्‌ योप्याह मनः सद्भावपकज्ञानोत्पत्तिनियामक इति त

स्यापि ज्ञानानामयोगपद्यनियमे सिद्धे मनः सिद्धिः स एव तु कुत इति चित्य

म्‌ ज्ञानान्तरेण चैकसहकालभावित्वाद्धि ज्ञाने अवश्यग्राह्ये इति कुतः सहकालभा

विनोपि संस्काराद्देर्ज्ञानान्तरेणाग्रहणात्‌ एकस्मात्मान ज्ञानसमवायिकारण

तया भवतापि कल्प्यमिदं ज्ञानीयाज्ज्ञानद्वयं मम नोत्पन्नमिति न नु तदुत्पन्नाव।

र्थद्वयप्रकाशने आः कोऽयं महाप्रलापः अर्थद्वयं प्रकाशत इति ज्ञानद्वयमेव तद्
वच्यर्थेनयुक्तम् प्रकाशस्यार्थपक्षतायामपि कथं ज्ञायेत इत्थं द्वयनिष्ठः प्रका
शो नेज्ञात इति ज्ञाने चोन्यत्रैव प्रकाशस्वरूपविभागसंवेदने स्यात् तथा हि कलश
घटस्य च घटज्ञानेन परस्यापि घटज्ञानम् समवायोपि समानः आत्मनि प्रकाशने ज्ञानं
तेनाप्रकाशनं इत्यपि सर्वं समानमेव तस्मादनयोरेव प्रकाशमहमिति संविन्नव
मेकमंतर्मुखमेषगीकार्यम् तस्मिन्सति समस्तविलवावकाशाभावः तथा हि ज्ञा
नद्वयं यदि भवेदेकमस्य स्वसंवेदनं भवेन्नचैकं तथास्ति स्पर्शज्ञानसंवेदनमात्रवेला
या निर्भासादियुक्तमेव यच्चानयोपेतं तयोः स्वप्रकाशत्वेन प्रकाशो मयेस्त्यनेवे
मपर इति सर्वं स्वस्थम् तदेतदाह तदेवमित्यादिना पंचेंद्रियकाणामपीतीयं
शुभस्य सर्वो लोक इदं गृहीत्वमिदं न गृहीतमिति समस्तलोकः निःशंकं व्यवहरति ते
षामपि पर्यंतेषां गतिस्तत्रक आत्मा सो ज्ञानान्तरेष्विति यावत् अर्थानामपीति ज्ञान
नियमहेत्वर्थसत्ता नियमस्तदनियमे कथं स्यात् प्रदेशैकेवल्पव्यवहारोऽपि ज्ञानमा
नि कथं वादनवस्थोपहतः इत्येकेंद्रियग्राह्येष्वर्थेषु नमदसद्भावनिश्चयस्त्वेवाम प
कपाह्नोपीति न केवलमनेन विहरीति विहृते मोत्रयावदेकपाह्वापीत्यपि शाह्नः।
तत्र च बहूनां ज्ञानानामनुसंधाने विकल्पेनतेरण ग्रहणे न च विकल्पेन तस्यैव विज्ञ
त्वमित्याशंक्याह स्मृत्यादौ चेति उक्तं हि न ज्ञाने ज्ञानांतरवेद्यं भवतीति तत्रव्यदे
कसंतत्तस्वैरमेषां रूपं तदेव स्वेच्छावशाद्यावज्जिहीर्षति तावत्प्रत्यवभासत इति नेयोग
पद्येन सर्वान् संधिप्रसंगः नेत्यादि तिहेत्वेयः प्रसंग उक्तः स पूर्वत्र वृत्तौ व्याख्यातः
कथमिति तेनैव वचनेन चेदितेन तत्र गतमपि व्याख्यातम् इति तदवधीर्यैव नचा
त्रैव विश्रमितव्यं न तु स्थितेः प्रकाशमानर्यानरूपाविति शापमात्रेणानपह्नवनीय
त्वादिति बलादेवयः प्रसंगविपर्ययः सोत्र वृत्तौ व्याख्यातः टीकाकारेण तत्रत्वेदि
त्यपि व्याख्यातमेव ज्ञाननियमानुपपत्तिं दर्शयते तत्क्रमादावेव ततु यद्यप्या
वेककः सर्वभावमंडले निर्भरस्थिद्वपत्तत्तहिता निसदेवोन्मग्नानि सदेववाति
मग्नानि निर्भासे कदाचिन्नेतु वैचित्र्यमेषां कथमित्याशंक्य प्रकाशस्वातंत्र्य
यामेव चितिरत्वमित्याशयेन यदुक्तं सूत्रे ज्ञाने त्यादि वृत्तौ च वर्तितं प्र
त्येवेत्यादिना तद्विवृणोति तस्यैवेति उक्ताभिर्युक्तिभिरेकस्य।
प्रकाशात्माप्रकाशोर्थ इति साभिन्नस्वेत्यादि वद्यमाणादिसम।
लमभावपूर्णस्य ज्ञाने नाम शक्तिः ततः किमाह तस्य तस्य भावस्य विचि
त्रेस्फुटस्फुटादिरूपंकल्ला योयं चिदवति देवता दावभासस्तत्रैव ग्रहणपि सत।
तद्धि छेद रूप [illegible] जडतापुरस्कारेणापारतंत्र्यप्राणा इदमित्यवभासनाप
त्प्रमातृवर्तिनी तत्र यत्समर्थाचरणोस्त्वात्मके तदेव प्रकृते इदंपदस्यात
ज्ञाने नाम शक्तिरिति सम्बंधः एतदुक्तं भवति इच्छायाप्रवयस्येतिन्यायेन।

ई॰
प्र·ज्ञा·
वि·वि·
८२

प्रविगलितेन सर्वभावनिर्भरो भगवान्स्वात्मज्ञावशाद्धि मध्यात्मके विज्ञानं प्रका
शात्स्वरूपात्पृथक्करोति पृथक्कृते च प्रकाशयति न च पृथक्कृतेऽस्य प्रका
शो नैव यत्रेति न महाप्रकाशात्पृथक्करोति अपि तु तथाविधं अपरमार्थ।
प्रकाशरूपमात्रोपि प्रकाशं मायाप्रमातारं निर्मिमीते तथा संकोचेनाव।
भासनमेवं भगवतः स्वात्मनि तन्निर्माणमुच्यते एवं च मायाप्रमाता शरी
राद्यवच्छिन्नसंकुचितप्रकाशस्वभावो भवन्नपि तदात्मरूपेण भावमव
भासयति तत्र च तत्तदीयस्वभावोपक्रममेव बहिर्मुखं रूपं नवनवं ज्ञानमु
च्यते तत्र च यदेश्वरस्यात्मीयं सा ज्ञानशक्तिरिति अवभासनेति कारितद्रूप
म् तथापि नवाभासानां प्रतिक्षणमुदयलयग्रस्तानां कथं व्यवहारो।
पयोग इत्याभातपूर्ववस्तुनि बहिर्मुखं विषयसंवेदनमासीत्तस्य यदेतन्मुखरूपं
तत्कालान्तरावस्थायिसंस्कारानुगतं तन्मेव विशिष्टविषयो बहिर्मुखत्वेनापरा
मृशति मायाप्रमातरि तदेतत्स्फुरत्ता उच्यते तत्र यत्तथाविधप्रमातृविधि
मीणसामर्थ्यं तद्भगवतः स्मृतिशक्तिः यदुच्यते पूर्वावभासितवस्तुन इति
अनेन प्राक्ज्ञानोपयोगो वदति पूर्वावभासितवस्तुनेति प्राच्यबहिर्मुखता
विमर्शापि कोनेदानीन्तनः तत्र नवः प्रकाश इति प्राज्यापन्नपार्श्वे पिंडो गौश्चै
तन्नु कस्यापियं ज्ञानादिका भगवतः शक्तिरुच्यते इत्याशंक्याह फल।
भेदेति अनेनार्थक्रियाकारि गोपदार्थे पिंडमंडल[illegible] उपदेशेणापदेशा
व्यवहारादिः सिध्यतीति तन्निहर्येत यात्तया विचित्रयार्थक्रियया एकमेव
क्रियमपदार्थैकपदवदनुपाव्यवह्रियते अग्निर्दाहकः पाचकः प्रकाश
क इति तत्र वह्नत्वपरामर्शप्रधानतायोगशक्तिव्यवहारस्तदेकपरामर्शप्र
धानत्वेन तद्व्यवहारः स चापि नः परमार्थिकः परमेश्वरो भवत्यास्मृष्टत्वात्
यदुक्तं मार्गेण नवैन्द्रोदाहिकाशक्ति[illegible]तिरिक्ता विभाव्यते केवलं ज्ञानस्म।
मायाः प्रारम्भाय [illegible] प्रवेशनमिति तथापि दोषाभावमिहाच्यते इत्यादि
तदा स्तोतावदेतत् नन्नु महत्त्वरूपं स्वेनेकिमर्थेन च क्रियोगादेव लब्ध
ह्यस्य स्वात्मेत्यमितमाधानकारह[illegible] सा चेति पशुप्रमातृर्यद्यपि तथाभूतं
ज्ञानेन तन्नसमोपि तथाप्याशंक्या ननेश्वरः तथापि नन्वस्य तत्र स्वेच्छाप्रभव
ति अप्रतिहतसंकल्पत्वाभावात्तेन यत्स्वतन्त्रा प्रतियातत इच्छायाः स म
हेश्वर एव तथा युक्तः आदिष्टे हि आगमे भगवतामभयशक्तिरप्यास्मा च
मार्गोऽस्ति त्रयं स्वहेत्वादि अतो वस्तुतस्तदात्मना भगवानेव ज्ञानाति स्मर
त्यपोहतीति युक्तम् यदुक्तम् यद्यप्यर्थस्थितिरित्यादि तदाशयेनेहास्ज्ञा प४
नादिमात्रानिसृक्तम् मायाप्रमातृणां तु ततः परमेश्वरादपृथक्त्वान्न व्यास
एव मायाप्रमातृत्वेनापायेन भगवता गीतासु मत्त इति मत्स्मरणमप्यादेनत्र

नुमेमेति प्रदर्शितम् एतदपि चेहस्तेत्रे शक्तिपदेन स्पष्टमेव नममज्ञाना।
दि अपि तु पंचतत्त्वनिलमस्ताजंतं संप्रति निदर्शयता तेनो भयथापि ज्ञान
शक्तिपदेन तत्त्व विहितम् ज्ञानमेव शक्तिस्तत्रच्छा स्य शक्तिरिति ननु पवेच्छा
शक्तिः पृथगीहेनो पात्तामेकस्यापि महेश्वरशक्तिपदाभ्यामेवाप्रतिपा
नेज्ञानादीनामभिदधयोः तस्याः स्वीकारात् अपि च शक्तिः स्वरूपतीतिचा
वाचिनसान्यथाभासादाभासमानस्य परमार्थवादिनाशक्तिश्च क्रियाचेत्युभय
मप्युपगम्यम् ननु सामर्थ्यक्रियेत्यभिन्नमपि प्रक्षिप्त वितनस्यानेकार्थक्रिया
कारित्वाभावस्य स्वरूपम् भेदेनानुपलक्षणादर्थक्रियाभेदवत्तोलीय
मानत्वादन्यमानार्थापत्तिगम्यमस्तको विरोधः शक्तेः शक्ताकरोति
तिनुशक्तेः शक्तिमदात्मनाप्यदृष्टिरिति शक्तेः शक्तयान्तरयोगेनवस्थामपि न
किंचित् भावस्वभावानाधिकत्वाश्रयथादर्शनेनितत्यामवस्त्वनिमावेतिकाव
तिः अनवकायोदयेसहकारिभिः किमिति नचोद्यमेक सहकारियोगेभावहका
र्येनरेकत्वम् अवाधितभासाकथंकारेसहकारिणीनिहृयतामिति शक्ति
ष्वपि समः प्रकारः नह्येयं शक्तिभावस्वरूपमेवोपपन्नोयामीनाशक्तिरुच्यते।
ननु इत्थमेव माभेति स्वरूपमहकारिलक्षणो वो भयी पदार्थस्थितिः शक्ति वि
त्वपि न कोचिदस्मत्ते तत्त्विमावहति तथाचागमेषु सर्वमिदमित्यनज्ञानमे
व यथोक्तम् यामरुशक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी इच्छात्वे देवि
तानस्यास्सिद्धेतोः प्रतिपद्यते इति योगे नस्य शक्तयः स्ताकाइति शक्तयोस्य ज
गत्सर्वं शक्तिमांस्तुमहेश्वर इति। शक्तिर्विधादिकार्यभेदोः स्यान्यापरि सह वर्त्तिनी
तिच फलतीति फलपर्यंतमेव पद्यते नपुनः प्रतिहन्यते यस्मान्यानि यानि का
र्याणि सहकार्[ ]पादानादीनि तेषां यत्सामर्थ्यं तत्ताचिव्येन तन्निहितत्यायो ज्ञान्येववासाम र्थ्यसम
गेशक्तिः फलनिष्पत्त्विस्तु शक्तादीनो किमिति प्रमात्पर्यंतानांभगवत्रि।
यत शक्तिमात्र विशेष त्वापरित्वयोंते स शक्तियोगेनेश्वरा अपि भवेतो नम
हेश्वरा इति यावत् नथ्येति विश्वरूपतया चिद्रूपत्वेपि ज्ञाना[ ]पपादकतया
समस्तजनास्थितिसंपादकत्वेन च ननु महेश्वरस्य भगवतो भवनुता।
याद्रूप्यम् तावतानुश्चान्ना[ ]न किमेगीकृते तेनेकेन महेश्वरस्य च विश्वरूपत्वेज्ञा
नशक्त्यादियोगित्वे च मे विद्रूपापि केजडत्वाद प्रकाशमानेप्रकाशात्मानः
संवेदनस्य कथं रूपं स्यादित्याशंकाह्वयेश्वरायति चित्तत्वेस्यति चित्तत्वमे
व महेश्वररूपं न चात्मा चित्तत्वादन्यः कश्चिदिति प्रथमचोद्यपरिहृतम् वि
नत्वे च प्रकाशस्वात्मेवोच्यते नान्यत्किंचित् देव च विश्वात्मतया प्रकाश
नेनवाभासते अनवाभासणरामर्शत्वेनाचनापरामर्शनेवेद्यवेदकत्वेनासंवे
पतश्चान्तर्योन्योन्यभेदेनावमर्शेनाप्रत्ताररनः नः पदार्थकोटिर्येति चापोहनाभा

ई॰

प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
८३

मतमित्यपराणि संकाशमितामंतव्या अत्र इति अतएव यथाभीष्टत्वादेः पूर्वा
वभासिवेनेति प्रमातृभेदेन पूर्वाभासं पूर्वाभासपृष्टे च प्रत्यभिज्ञादाविवाप्
वाभासं निराकरोति अवभासे च तदव्यभिचारी पूर्वविमर्शोपि स्थित एव इती
या प्रयोगश्च तथा परामर्शमात्र यथाङ्गुः सुगतःकोपि दृष्टीत इतिवात्त्रमाते
कस्तु विमर्शः मत्रपि न वस्तु न स्तावत्कालिकत्वेनाकालिकप्रकाशत्वा।
वाविनश्यति एवं प्रकाशविमर्शानपहारमात्रे परे विश्राम्यति एकेन्नावस्र
तीवाख्यायोपोहनेख्याचेष्टेदेशेत्यादिना उपपादितं संपादितं मायीयप्रमा
तृनिष्ठं विकल्परूपं विज्ञानं यथा भगवतः स्वातंत्र्यशक्त्यामपोहशक्त्याक्ये
कथमुपपादितमाह अवभासभेदेन निर्विकल्पकप्रतिभाते वस्तुन्यथा
वासनासंस्काररूपा हृता तन्मात्रेणापुनर्वस्तुप्रकाशादिनिरपेक्षेणापेक्ष्यावो
यितेन स्वकार्यविकल्पलक्षणाकर्णमेलनवृत्तिना कथ्यते यस्य प्रेक्षायते
आह देशाभासेन कालाभासेन च यः पूर्वमवच्छिन्न आभासमेलनमयः स्व
लक्षणात्मा आभासत्वभासिष्ट तस्य योसौ देशकालाभ्यामवच्छेदस्तदपासनेन
अतएव तस्याभासस्य देशावच्छेदापासनेन विभुत्वं कालावच्छेदापासनेन नित्य
त्वमिति स आभासो विकल्पविषयः सामान्यमिति गीयते तस्माद्योयन्न धर्मे
ण विशेषः संप्रतीयते नमस्तन्मात्रत्वेनन भिन्ना व्यवस्थितिरिति नीत्या
च प्रभाभासं विकल्पयोदयात्मनो देशकालाभासयोरपि विकल्पो भवन्दे
शकालानवच्छेदात्सामान्यात्मनोरेव भवति अयमित्यपि सावच्छेदो वि
कल्पः स सर्वप्रत्येवशित्विवर्तमानवस्तुसाधारणरूपपरामर्शात्मैव यथोक्त।
२५ माचार्यपादैः निपतेयमित्येषपरामर्शः पुरःस्थिते सर्वत्र भावगते दृत्ता
सामान्येनैव जायत इति किंबहुना वाक्यार्थप्रयोगोपि योविशेषो भेदसंसर्गा
दिविकल्पोपि स्फुरत्ययमपुनागोस्याद्दृष्टपन इति स्वीकृतप्रत्येकपदार्थाव
धारणः सोप्यवयवेदेशकालसमावेनरागात्तथाभूतवाक्यार्थसाधारणमेव
रूपं विषयीकुर्वन्नुपजायते तस्मात्सर्वो विकल्पो देशकालाद्याभासावच्छेदस्प
न्यसामान्यप्रतिभासी ननु देशाद्यवच्छिन्नेन संतेनेक्षत्रयावासतयाकथमत
दवच्छिन्नविषयतया प्रवृत्यते आह विचित्राविपर्ययनयोत्पात्भगवतो महाप्रकाश
रूपस्य शिवनाथस्य याशक्त्या तत एव विश्वमनेनान्यभेदस्य यानस्फुट्वावपंती तदेवमा
मत भिन्निसत्त्व मायाश्रमातृता विभावयेत्येवं भूतेनानेन सामान्यावभासेन वि
कल्पेनेन नतु विकल्पजनिका या भगवतः शक्तिः साज्ञानशक्तिरेव कस्मादेवा
च्यते तद्दृष्टविशेषरूपमेतदपोहनशक्तिरितिकिमुक्तमित्या .... यदाह शे
किनेति योक्तितः शंकावशादारोपितापेप्रतिपन्नात्र अभिमतनीलशरीरान
प्रवेशिनो विचित्रार्थक्रियासंपादनादुपकल्पितभेदानां धर्माणामतदर्थ।

क्रियाकारित्वादयो धर्माः तेषां यः प्रतिनियतोऽभिमतो वीभत्सानां मत्तामिव रोग
लेहस्तिकपवहरीकरणात्मकमपसारणं ते देवपरे प्रधानकर्णेन्यथा साधारण
व्यापारस्वरूपं येषां तेषां भावसत्वेन तत्स्वहेतोः सामर्थ्यं विकल्पजनिकायाः तत्प्र
धानतद्रूपजननादपोहनशक्तिरिति संबंधः एतदुक्तं भवति यद्यपि विक
ल्पो विविधरूपप्रतीतिरिन्यासमर्थेन व्यापितदस्तिनिर्विकल्पकमनुकरो
त्यविषयस्वपजीवति वेदनताहेतोः साधारणं स्वपं विषयेण स्वलक्षणेनाभासमेल
नात्मानात्मसामान्येनैवैकाभासमात्रेण सामान्यमलब्धत्वेन तथत्वा विषयाभावे
पि संभवात् तदयं विपितयाव्यापियमाणः सिद्धेस्वभावम्भोधिर्बुद्धेस्वहस्तेदा
र्तेन तस्य शक्तिनान्यवच्छेद इति न्यायादन्यव्यवच्छेदात्मत्वेऽपोहनव्यापारएवो
च्यते इह च क्रियासमर्थं सामान्येनिभाविनीत्या सम्भवदपि सामान्यं साक्षा
त्कारेणावानुभवात्मस्वीकृतमिति न स्वीकारोपितविकल्पव्यापारः न च स्व
लक्षणावभातिकृतात्मरूपमारोपितयदपोह्यते निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधक
भावनइति नो चेद्धाति निमित्तेन संयोज्यते गुणान्तरोत्क्षेपो वा रजताकारस्तिच
ह्यासम्मत्योपादानाङ्केनि च समारोपस्य विकल्पितविषयत्वाद्विकल्पान्तरस्या
पि समारोपप्रवृत्तेर्विकल्पसमारोपपरम्परानवस्थाप्रसङ्गः को हि मिरोपित
नीलनिश्चयोऽन्यो नाश्रयादिवक्तृरूपात्मकः यदपि भेदे नोक्तमपोहसिद्धेः प्रसं
गः प्रयत्ननिवर्तनेन भवनीले अनीलेऽमतत्त्व भवतीति व्यवच्छेदप्रत्येयेनकर्तुं शक्य
ति नारोपस्थितरूपदर्शनं तदित्यादितत्रापि विशिष्टेऽर्थे प्रतिभाते कोऽन्यथा प्रसंगः।
स्यावस्तुस्तिविकल्पस्य अविद्याकृतः प्रसंगः समारोपवास · · · · · · · ·
नादिसमारोपप्रसंगादिजननशक्तिरूपवासनेति चेत्सेवानवस्था विकल्पस
मेजनात्समारोपाश्च न योऽपि च विकल्परूपत्वात् नीले चानीले विकल्पसमा
रोप्यते अनीले च विकल्पमाने नीले समारोप्यत इत्यन्योन्याश्रयादिदूषणम
पि वक्तृणा त्वोजेमिनीयेषु पिण्डितम् यदप्यनन्तर्वर्ती रूपमारोपितं विकल्पेन।
गृह्यत इत्युच्यते तत्रापि निःस्वभावत्वनीलपीतविकल्पयोरभेदप्रसंगः नी
लमिव विकल्पेन गृह्यते न तु नीलमेवेति च किं तेन गृह्यते यन्नीलमिवेत्युप
नीयते तस्मात् नीलप्रकाशनमिवाध्यवसायात्तत्प्रकाशनमेव तत्रापि किं
तस्य रूपं यदेवमुपदिश्यते तेनेन ग्राह्यग्राहकेननाध्यवसायेन विकल्पस्य वि
कल्पोऽनपेक्षादर्शितः तस्य हि को भेदो वस्तुद्वयमेव हि समप्रकाशनिकषे
स्याद्यज्ञः न चाभावो विशिष्यत इति आरोपितेन वाच्येनाध्यवसायेन तद्व
शाभेद इति चेत् ... पि विकल्परूपत्वेति सैवानिष्टा अभिमानमात्रतत्त्व
नीले विषय इत्यप्युच्यमाने अभिमानेन तस्यार्थस्य प्रकाशनमप्रकाशनेनेति
नातिनीयमानितिलभ्यते यत्र विद्वत्प्रहारणात्पण्डितः सत्यादिवर्जनम् तत्रसा

ई.
प्र. त्रा.
वि. ०वि.
८४

रूपप्रतिपत्तिमात्रमभिमानस्याहृवाच्यम् यादृशो हि पततः प्रहरणस्याकार
स्तादृगेव चित्रलिखितप्रहर्तृपुरुषकरस्थितविशसमावेशितस्थित्र प्रहरणस्यो
डितस्य यादृशमाकारं मोहस्तस्य यात्वंडितादृष्टकं पर्यं च परमार्थ्योर्याडित्या
ह्णमस्त्रजनहितोपदेशाकरणादिप्रवणमहतीति तथैवापंडितो पीति अ
पिच पंडितो यमिति यत्र लोकतः श्रोणाति तत्र केचिदाकारविशेषपंथलं
ल्याभूतलाभसत्कारादिकमात्मनी क्रममानस्तथाकारं करोतीति पंडिता
भिमान उच्यते एवं विकल्पेन न किंचिन्नीलस्य कृतं दृष्टं वायत्तथाभिमाने।
ऽर्थात् आरोपाभिमानादी नीलजादिवक्षिप्रपर्यवसायामपिनार्थस्पर्शनशक्ते
रिति नाभिमानोपकल्पितोपि विषयः हर्षितं चाध्यवसायस्य स्वप्रतिभास
मात्रनिष्ठत्वं स्यांतिवेचावसाय [illegible]
स्यैव तत्र तस्मात्स्वलक्षणोवभाते ऊतत्तद्धि परीतं रूपमार्थ्योश्यते येन तदर्थार
तं फलवत्स्याचितिषिष्यस्याशं कांनिवर्तयति पदार्थान्तरेति इहवस्तुनेरण
नीरजलवदमिश्रणाद्भावस्वतन्त्रस्वभावत्वाद्भावस्यात रूपतापि संभाव्यते
उभयमपि चैतन्नसमस्भवतीति विशेषणद्वयेनोक्तम् पदार्थान्तरासंस्पृष्टत्वे
स्यातामिश्रे नियतशक्तीपकस्वभावे च भावे तेनैव स्वभावेन विविक्तार्थक्रिया
कारित्वमेव भाते पि मायाशक्त्या प्रवाउभुवीभूतत्वेन भाते पि भात तदेव हेतोस्त
त्रपकामसृष्टी भीमर्थक्रियोयार्थयुते मत्तदर्थक्रियाकरणविरहीनोत्साव्यानतिव
हृत्यति पत्तानाशंकते यथा घटो दकाहरणमनोहरणयगनाभोगावनरणाद्य
र्थक्रियाशतकारित्वेनोदकाहरणेनार्थी अत्रकारिणो घटे नाशंकते अत्रेनाहि
तानन्द मनोश्रमनोहरणादिनाऊतरतिचेत्। आह। अन्योन्यात्मतया सद्वेकोपि
भावावस्तुतोन्यैः सहतदात्मैव यद्यपि मायाशक्त्या पृथक्कृतस्तथापि भातत्वा
देवान्यान्यात्मतोन्नील इति कथमित्याह। ईश्वरेति। ईश्वरः सर्वमिदमहमिति सं
वेदनरूपस्तदेशभावे तदविनिर्भक्तानि यतस्तत्पर्यंतत्वात्सर्वभासमानमेव हि तस्या
दिसृक्तम् यद्यपि च परमशिवात्तता दात्म्यप्रतिपत्तिपर्यन्तं भानं तथापि तत्र भा
वस्वरूपस्य सर्वथात्मनीलतनारात्म्यात्मनाकाचियत्रतत्रनद्भुनीलितं तदेवंद
र्शितं ईश्वरेति न च सामान्यार्थी प्रवृत्तातत्रेश्वराङ्गता येनान्योन्यात्मतेव स्यादि
तीव शाङ्गेनोक्तम् तदेवं शंकमानस्यतस्यतस्य प्रतिपत्तस्य निराकरणं विना
सर्वकैकयार्थक्रियया र्थीप्रतिपन्नातेन भावेन व्यवहर्तव्यं हानादानक्रियावि
कयादिमंत्तमात्मानेकर्तुं न शक्नोति न च परं व्यवहारयितुम् एवं द्वितीयोपि
तन्त्रपरस्परनिष्कर्षो व्यवहारः एवं शरीरप्राणादौ मायाप्रमातृरूपपार्थक्य प्रमा
तृतरणिप्रमेयाणि च प्रतिपत्तृरूपाणि निराकर्तव्यानि इयता चैकस्मिन्नपि।
भावेनेकार्थक्रियाकारित्वेनं तदर्थक्रियाविपन्नाणां बहुत्वात्तदा प्रा [illegible]।

तं

कापोहेनवस्तु विकल्पसमर्थनकृतम् । घट[illegible]ऽनीलोहित इति अहं कृशो गौरो
मेद्यग्निरिति वह्नीष्वपि व्यक्तिषु विकल्पैकसमनेनैवोक्तमिति व्याख्याय ते
उक्तिभेदेन विविधार्थक्रियाकार्यपि योर्थो गोमंडललक्षणः पदार्थान्तरेण
महिष्यादिवर्गेण मिश्रत्वत्रयो विशिष्टो मेककामेकप्रत्ययविमर्शविषयो
वाहदोहप्रायामर्थक्रियां प्रति नियतस्वभावतया नानु[illegible]तीष्टैव व्यक्तिषु संभ
वेतीमर्थ्ययनेनस्यार्थस्य शंकामानायेतत्कारिणः प्रतिपन्नाः शंकायां चकार
णं एवं वदेक एवं च महिष्यादिवर्गात्मकस्य एकस्य प्रत्यपन्नस्यापोहेनाहं इष
पि व्यक्तिष्वेको विकल्पो गौर्गौरिति तदुक्तमाचार्यपादैरेव यावानर्थक्रिया।
स्तावत्संख्यात त्कारिणां गणः नावेत त्वं समपास्त निषेधा श्रुतस्मादिति
तथाप्येक[illegible]परामर्शी यत्तत्कारिष्वं वस्तुष्वपि सोऽपि तत्कारिविच्छेदमात्रस्याम
निबन्धन इति नन्वीश्वरो हूत्र तत्तायां यदान्योन्यात्मत्वेन निष्पीतं तत्रैव पार
मार्थिकं रूपं स्वभाव इति युक्तमत्राह मायीयानामिति इदं हि प्रमातृप्रमेयाणां
मायापदे मीमांस्यते तत्र पारमार्थिकस्वरूपतायां मायीयत्वेन व्यक्तृता भवेत्
प्रमातॄणां प्रमातृभ्यः प्रमेयेभ्यश्च प्रमेयाणामपि चाभेदे यस्माद्यदनेन तथाविधैः
संवेद्यभेदेन पृथक्कार[illegible]णामेतदेव यस्मान्मायीयत्वे प्रकृतेमत्वेरूपम् अयंता
त्पर्यार्थः इह प्रकाशमात्रस्वभावत्वेन प्रमातृप्रमेयाणां विशेषाभावतावता।
दात्म्यादेकरूपा वशाएववास्तवः स च मायापदे प्यविनिर्भूत एव प्रकाशतप्रसं।
गात्केवलमन्योन्यत्रैति परामर्शरूपस्वातंत्र्यशक्तिवलाद्विभज्यमान एवादे।
मिं० प्रभाववत्ता[illegible]तभ्रंगमविष[illegible]वद्भिर्वचीनस्वरूपे उदासिस्वयस्पतस्पत इव वास्तवे
तत्रादिदा प्रभावस्थितिमिति तमपि न तत्रशंकाते विषयस्यैव मारकत्वेन तथा च वि
स्वस्य विश्वात्मत्वम् अनाशंकायां हि कारणं तद्रूपा संभावित्वेन तद्रूपस्य संभवे
पि वान्तदेवेदनम् न हि स्वस्यात्मत्वशमनत्वेनशंक्यते वलेन वान्तमितशक्रे वि
षभुजंगादेर्मारकत्वमिति कारणविरुद्धोपलब्धिः सर्वस्य च प्रमातृत्वस्वप्रभू
तमीश्वरात्मत्वे प्रकाशत एवेति विश्वात्मत्वं प्रकाशितम् यथोक्तमादिसि
द्धसूत्रे अनेन हि विनाऽस्य माणादेरित्यादि मायापदे पि च तत्प्रकाशसंस्का
रैश्येश्वरस्यानतिवृत्तेरा शंका प्रमातृमाहात्म्यादेवोनिष्ठेति यदृश्यते तद।
तत्प्रतिभा[illegible]जामाहैवानवद्ये नत्वात् तन्निश्चयनमूक्ते हि विकल्पो घट इ
त्ययमित्यादिर्येनापोहविकल्पनसमारोपणादिक्त तानवस्थादिदोषाः प्रस
गा इति यत्र[illegible]येणोक्तम् एकप्रत्यवमर्शाख्ये ज्ञान एकत्र स्थिति : अप
मानदातेह नभावान्विभजेतस्वयमिति तत्र स्फुरितमपिवस्तुः समर्थिमिमा
ग्रेभविष्यति नन्वपोहनेज्ञानस्यैव विकल्परूपस्य विकल्पविशेषात्मनश्च
मते: वस्तुरिति किमस्य प्रमाणेनयामायीयप्रमातृगताश्चामीअना

ई॰
प्र ज्ञा॰
वि॰ वि॰
८५

दयः कथं मायीयप्रमात्रन्तररूपैः जनतोऽभेदेन तु अन्यधर्माणामन्यत्र अहमिति दर्श
नात् तदिदं मायीयं काठ्यमपाकरोति नवेति यस्माद्विश्वेऽप्यवहाराभेदशालि
ता तेन यापोहनशक्त्या प्रथुकालात्तस्मादेतेऽगितादयो ग्राहकप्रथनात्स्वरूपात्तानेवा
मोऽरूढीयाप्रमातृता यत आसमंतात् हि होवा मायीकृतो महेश्वरभावो मा
हेश्वर्ययेन तथाभूतोऽसौ आचार्य इत्याह निमास्यायथिवः पाशान्निकृन्ततीति
परमेश्वरस्यैवानुग्रहसंबोधपम भेदनापि तिष्ठतः परमार्थोन्तगुरुत्वमागमे
उक्तं यतः तथाहि दिव्यं ददाति ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमिति इहैक
स्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् मम देहे इति शरीरस्थानेऽपि विश्वमेव मम
परमात्मन इत्यर्जुनस्य बोधं व्यतारीत् केवलमपि के प्रकृता प्रयोगाभवि
ष्यत्कालैकीभावेनामी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः इत्यादिकं प्रादीदृशत् यथाकाला
वस्थितमेवान्यथेंद्रजालमात्रं स्यात्तदातीते घावहिर्यथावस्थमवस्थित
त्वात् ...पयोगएव च प्रदर्शितो यपश्यत्रान्महूपमितिक्रमोऽसि अहमिति च सर्व...ऽपा त्रां
रमार्थिकमेव प्रकाशविमर्शरूपमनात्मन् ननु मायीयं चतुर्भुजादि स्थावरा
णां हिमालयोऽस्मि स्यादेः मत्सदे देविरोपादिति यन्मया भक्तम् सर्वं च भाव
परमार्थ॰ पटलेन विजृम्भमाणा विच्छेदस्य स्वरूपपरमार्थचमत्कृतिर्यतो पूर्णरूपमहमिति प्र
थनस्वभावो ह्यात्मस्थितिस्ततः स्मणा मामिदेवीमिति नन्वेवमपि भगव
तो मायीयतानुपपत्तेः कथं विकल्पयोगः प्रमाणो क्वाह विकल्पव्यापारेति
न हि भगवतोऽपूर्वाभासनस्मरणविकल्पनादयो धर्मास्ते तु मायाप्रमातृषु
तत्त्वानेऽप्यारुह्य वर्तन्तीति भगवतस्तत्र तत्स्वातन्त्र्यं ज्ञानादि शाक्यरूपउच्यते न तद
र्थमेव शक्तिग्रहणाम् विकल्पनेऽपशुप्रमातृस्थानेऽव्यापारः कर्तव्य स्याभ
गवच्छक्तेः भगवान् नैव हि नेति विमर्शोऽसीकरोऽप्यैवेश्वरदशायाम् नेति विमर्शो
न्मीलने हि चिद्रूपता तिरिक्तसर्वाशाविमर्शात्मन इदम्भावस्य सर्वथैवाभावा
दिदमहमिति सामानाधिकरण्यात्मा वोपदेश्वर ... ति कथं भवेत् तस्मात्तत्रा
पि मायापोहनशक्तिरस्त्येव तदुक्तम् दशाहृद्यापि देवतानिषेधरूपास्यैषा
नेपदे हं सर्वमिदमपीति ईश्वरैतेव च विश्वरूपतागीतासु दर्शिता इत्याख्यात
दर्थमेवोतः कृतानेन विश्वरूपइतकम् विश्वरूपविभागादेवचमायाप्रमा
तोरापि तत्राभेदेनैव परमार्थतो भान्तीति विकल्पादयोऽपि भगवति नात्यन्त
त्र॰ यहूरापिताः ततएवास्यज्ञातृत्वकर्तृत्वप्रकाशादेः यत्सर्वशब्दार्थेन विशेषणात्तत्र
संकोचितेस्यादन्यथाविकल्पनादेः स्वात्मवर्तिनः संभवेयः कोऽप्याह्लादः तत्रा
यमत्रपर्वतस्य विषयसार्वज्ञादिसर्वसाधारणमेवास्योपगतं भवेत् तदेकनिय
मात्संकोचात्तन्नामायीयतीति तेनमंत्र इति स्वात्मनो ह्यन्तनाधारतां चापंचमया
सीकृतोऽहेतो ... पि चमायातः तत्पूर्वकर्तारं चेति ज्ञानक्रियेपदम ॥

ऽस्पष्टो

ज्ञातरि

गवतिशक्तीतिनिरूपिते अधुनात्र स्मृतिपोहनशक्तीअधिके इति किमेत
दित्याशंक्याह . . . — . . . चेति ज्ञानानि स्मरणं साक्षात्कारणं विकल्पने
चापोहनशब्दवाच्यम् तत्र शक्तिस्ताभावच शक्तिरिति ॥ १३ ॥:
इतिमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
विवृतिविमर्शिन्यांज्ञानाधिकारे परदर्शनानुपपत्तिविमर्शो द्वितीयः २
उँश्रीगणेशायनमः ॐनमःशंभवे ॐईश्वरमेवापद्वताप्रणमनमस्त
इवेसदावंदे अप्रतिहातस्वेच्छाविकासविश्रान्तमस्तकरमौलिम् ॥:
एवंज्ञाने ततःस्मृतिकल्प्यातःशक्तिकापोहनशक्तिरिति यद्यपिक्रम
स्तथापि अप्रधानभवविधं ते स्मृतिरितिपूर्वपदे समर्थं किं न स्मृतिज्ञानमिति
सिद्धान्ते स्मृतिरेव पूर्वं प्रकाशिता नचेदितिहृतिनतप्रसंगेनहृचितात्र संग
विपर्ययादात्मेश्वरसिद्धेः मातिशय अभिज्ञानमत एव गीतास्व सैवप्र
त्यभिज्ञापजानदसाः स्वदर्शने उपपत्तिरभिधीयते तत्र हि पूर्वानुभूतार्थोपलब्धे
मादिना अर्थोभातःप्रमातरीत्येतेनश्लोकाष्टकेन अन्यथा हि कश्चिद्ब्रूयात् मा
भूत् परदर्शने स्मृतिरूपपत्तिः भवद्दर्शनेपि तत्कथं सोपपद्यते इति तेन श्लोकेनत
दुपपत्तिकृता एकेन स्मृतेरनुभवनाद्यं प्रकाशकत्वमात्मस्थतत्क्रम अन्येनानुभ
वतद्विषयाभासानामेकतापर्यन्तप्रावेशः तदेव तास्तत्तावन्नभवेद्विषयतयाप्युदु
नभातीतियोगिज्ञानेनापिपरानुभवोनपृथक्कृत्या विषयवत्प्रकाश्यत इति त्रु
वतापंचमेन तस्यैव एवं दृष्टितः अन्येन स्मृत्याज्ञानस्य पृथग्विषयीकरणं श्लोका
मानेकल्पितेक नवात्मकमभिसृक्रमम् स्मृतिश्लेषेणन विकल्पस्याप्यनभवे
नतादात्म्यमष्टमेनोक्तम् अन्येन स्मृतेरपस्मृतिस्मर्तृणां प्रसंगात् अदर्पणद।
र्शनदर्पणोपारमार्थिकैकसंवित्तत्वविश्रान्तिर्दर्शिता तितात्पर्यम् तत्रप्रथ
मस्यापि ह्वातःसमस्याद्यथापीदंवंपरस्परमभिप्रायेणाहावर्तरणिकायां
इदानीं ज्ञानप्रकरणमिति ज्ञानस्मृत्यादिरूपं स्वदर्शने घटनाउपेवं विचार्यते न प्र
क्रियन्ते पिक्रियते सिंकेन निरूपयिष्यामि तिक्रियायांक्रियार्थायामपप
देभविष्यतिलट् तेनायमर्थः स्मृत्यादीनां सर्वेषां स्वरूपं निरूपयिष्यामीति।
हृदये मद्दीक्षास्तेरेवेतियस्माः सर्वोपक्रान्ततानस्यापएवईश्वरशक्तिरूपता।
प्रतिपादयितुमिष्ठान्परदर्शने सर्वथैवाघटमानत्वमभिदधत्प्रथमेपूर्वसं। कं४
भावमाहात्मेन श्लोकेन ग्रन्थकृत् ग्रन्थकृदभि नवत्ववानद्विमर्शापरिस्पद
स्वभावःश्लोकः तावत्स्मरणं ज्ञाना पोहनोदयेनेतरनिरूपयिष्य
ते स्वरूपमितिक्रमेणोत्तयतिननद्भतायमेवंभूतःक्रमः आह सस्पष्टकृता
ईश्वर मावस्यात्मनःशिवसेहेतस्मृते र्योति स्मि तेनायक्रमः कथंस
स्पष्टेनाह अपोहकोल्पन तातिपूर्वानुभवकालःस्वराकालस्वया।

ई॰
स्मृ॰ प्र॰
ज्ञाधि॰
८९

वेद्येनेन व्याप्तस्त्वावकथं स्मरणं तेन च न नियतो विशेषकालान्तरमस्तीत्यारे
णायातः इति नित्यप्रकाशस्वभावे बोधे बोधान्तरादानन्तर्यमिति लब्धम् एवमपि चय
दितद्विनिर्भासेनानुभूतं वस्तु समभवानभवेत्कथं स्मरणमिति सर्वो कालता
लक्षणं स्यात् अत्रमतम् यदाह भट्टदिवाकरः सर्वेकमनाय दिनान्तरकाल
दात्मस्मात्कालस्वरदिनाः स्युः विज्ञानवस्त्वप्रतिभोषष्ठणकाचिस्सेति सोमव
समभेवत्वदिति नचैषदेव यावद्विस्थाकारतायामपि प्रकाशरूपताया विहन्तिः
कस्यचिदेव भावभागस्योन्मज्जनान्येषां निमज्जनेति व्यस्थापे वैचित्र्ये यदस्याति
स्मा बोधस्यस्वभावस्यात्मनः स्यात् यथा महेश्वर्यमनन्तशाख्यमिति यावत्स्यापरे
त्वम्यम् तस्य तनिशज्ञानामसिद्ध्यतीति गुरुमत [illegible] एवमत्र चपूर्वानुभावीति ष्टं
सूत्रार्थः अशेषकालानुगमग्राहेन संवेदनार्थं निरूपणेनावतारितं तत्स्वतेज्ञावबो
धेस्यादिनासमहेश्वरः प्रत्यगात्मनो भवात्मनि भासयमानो यदि हितिमिर्विभाति
नै वहीमस्त्र प्रत्यगात्मतादशायां तथानेककालतो पचाराच्चर्यमाणः परतोपि पू
र्वानुभवकालादन्यस्मिन्नपि स्मरणावर्तमानकाले संस्कारप्रबोधधामनि पूर्वानु
भूतार्थावलम्बेवयतो भवति ननु तदा पूर्वावधिवलम्ब्यत्वं विच्छिद्यते ततो भव
नावेनोलग्वैव पूर्वापरोभयकालावलम्बनो चित्पादगतेन सहत्वेनेन विमर्श
नेनत्वमर्पे विमृश्यति अत्रनन्तभावानभवितुर्वेपितमेव कस्मादित्यत्र चत्वान्
यतः संस्कारी स्वतन्त्रः सदृशादृष्टप्रणिधानाद्यपि हि तत्सोवस्यात्तेन्यापेक्ष्यतेति वि
त्र स्वाभास्वरूपस्य विमर्शस्य पूर्वापरो कालो परस्परगालितावपि चिद्रूपे च तिस।
श्चावपि संतो परस्परं चिद्रूपे च तिमग्नौ तेनार्थे चिद्रूपस्फुरत्तम [illegible] पिकमिवाव ष्यं
मपिवाह्य दृश्यमिव परामृशतः परमेश्वरत्वात्तेनामेवजीववमित्यपि सैव विपदम् स्मरणश
मं क्तिरेव हि परं स्यात्तेन यदाह दिवाकरवत्सः ध्यानादिभावं स्मृतिरेव लब्ध्यादि
नामणिं त्वहि भवे विनकीति क्षितिरिति सकलेस्मरणप्रकारां हेतवतया द्योत
यति यस्मात्संस्कारी महेश्वरएव स्वतन्त्रस्य तु [illegible] व्यमानवस्तुमाणान्यायात्स्मृतीप्ये
तद्यवहारभाजनमित्यन्वयो यस्तु एवत्तस्मान्न चेदिति पूर्वस्त्राक्तः प्रसंगादू
पत्वेन व्यतिरेकोपयुक्तः अन्यथा आत्माभावप्रसक्तेः यं तेषां स्मृत्यादीनामभा
वं इति तस्मायुक्तः प्रसंगरूपतया यं व्यतिरेक इति हिपाद्देनसमस्तस्यैतन्यकर
णामिस्यस्य [illegible] तानायोतयस्वैवप्रकरणेन महेतन्यकरणोसंगामितेकरोतीति सू
त्रार्थः तस्यैकस्य पूर्वानुभवनवेतयः प्रत्यवमर्शोस्मृत्पूरभयकालसंस्पर्शी अत्रेति
प्रमाणपर्यष्टकदेहादौ संकुचितस्य पूर्वानुभवतायां संप्रमोषरूपस्मृतिर्नाभव्या।
एवरूपेति संक्षेपः एकत्राद्दिम [illegible] भयकालस्पर्शक कर्तेवचविमृतासै निवमितिद्
तियोजना नन्ववोधात्मनो नित्यस्य काल योगो नास्ति न नहु कत्र्यायं व्यवहारः परो
परली तिनदालिमस्य पूर्वं मध्यस्तातीतैकदेवो धात्मनिसीपातामु पेनपरतोपि

"इतिकथं भवेत् नहि
भवतिचतभावादत्रूं
एमावाति"

मिति सम्भ्रम तदुक्तिस्त्रपञ्चादपीति अर्थोच्यते सर्वानुभूतार्थोपलब्धेतत
द्विशेषणकेपवतेभ्यलीतिव्यवहारे विशेषेनुपपद्यमानो विशेषणांशमाक्षिपद्य
ति यथा सततवाहितेनात ···· तथा मैत्यपि सत मंडलेद्यपदिश्यते सह मैत्रपि
दाश्चर्यं सततमपीदं प्रवहत्कृतयुगोचितशास्त्रव्यवहारेम्भ मंडले निष्ठीति
भवेदेवं यद्युपलब्धता रूपमपि विशेषणं कालव्यवहारे सहेत न च सहते
वेधाद्यतिरेकादेवपत्तदाशंकमानः परिहरति सौत्रं चार्थपदं विवृणोति अ
पिशब्दः सर्वपदतो समभ्या नेयमानस्य सूचयति अनुपमानेच हेतुवचनात् दिनम
ध्यात्मनो नित्यत्वमर्थात्सर्वपदोपयोगित्वेनाक्षिप्तमेतद्यसंप्रत्ययाद्बोधे।
कदापत्याप्यर्था वभेदस्येति निपातदर्शनो भवति सर्वपदाद्व्यवहारं कथं।
सिद्धान्ते समर्थयते न्यायं चैतत अमानत्वेपि कालव्यवहारस्य लोके वलोकित।
स्यावश्यमसामर्थ्यात्वात तेन निपातदर्शनं असंभावनायोतकस्याभ्यासार्थानुभ
७. वर्णकालव्यवहारस्य समर्थनमित्यनभ्रमितव्यम तेन विरोधेन तत्प्रत्यनभूय। ध्रुमि
मानानन्तेष्वपि तस्य रूपाद विभक्तो अपि बोधपदानत्र प्रकारेणनिमित्तविभक्तता
भिन्नानां हितार्थतत्पदविवितिक्तत्वा भिन्नाववेधाभ्यामास्यो न्ये चततपदं देशका
लविशेषणत्वं अर्थात् तैः प्रकाशमानैर्यस्त परागस्त न रहितना हमित्यत्र सर्वत्रप
वनीलवेद्धाह मित्येव बहिर्संवेदनाप्यनुभासते अनुभवस्वतदीयपदव्व हिर्भवः
स्वभावो नीलवाधय इति तद्विपदात्रान्य नीलेपद्यपयंतावदिव्यतः कल्पनाः सर्वकं
वाद्यनीलाद्यभासन्ते तत्सर्वं चातः कल्पनमिति वीजांकुरवदेतत् तत्रस्वार्थाप्रागा
दर्शने तो देशकालो अमानाते चानुभवे चाविधि तो लक्ष्योते नत्राहं नीले तदापद्य
मिति हि चिंतयमपि तदाविर्भाति अतएवैति यो किं तेसर्वपदसमर्थशाहोपा
दाने हेतुनेनोपजीवति न वर्ण्यस्तो भवंतोनन्तो विभत्ते संवेदनमाक्षिप्यतत्र
प्रकाशभाषा आह अर्थविषये इति अपिचासमानेतरम् यद्युपलब्धता यार्थो
विषयस्त्वथापि सा विषयतेवप्रकाशमानता स्यात्स्वयमसतीप्रकाशमनवध
विशात्कथमिति प्रकाशेनयास्वीकर्तव्यः न च तन्त्र स्वप्रे दितया विरुद्ध।
विरोधिचिन्नवच्छाये नदेशकालो वितेश स्वरसज्जनो सती भासेत किंच
वेषयेवमायाप्रभावेन स्वविशेदितानंतं रूढेन प्रयन तदेशकालव्याप्तोपि
तनो गीऊर्यादिति वर्णाय यथा कारइति नत्व नभविनुस्यता र्थस्यपाकोतिया
वत् नचापीति प्रतिषिद्धोपि समासो नवक्तव्यवस्तुअद्भयाकृतः समासे हित्
पृ॰ निपदार्थोभूत प्यपि विवेदे कमिश्री भवेत्तकालषमषणात्तथावभासय।
ति नचात्यन्तमलाच्छत्तिकायेष्वश्रोपेतापपादूत्वादवाचकत्वेकाप्यकलनक
याव्रतव्यस्य नदाहत्तापकादि तिमत्वापेक्षा नन्व योजकोजातिवा चकत्वादि
त्यादेः क्विपिति षष्ठ प्रयुक्तेसार्वत्रिकेतिज्ञापकेनृजकाभ्यामिति निषेधो
नवकाशः [illegible] समा नन्वष्ठ प्रयुक्तेयमितिकृतो यमिति निश्चय

ई॰
प्र॰ ला॰
वि॰ वि॰
८२

इत्याशंक्याह तत्रैतेनैवेति ताच्छील्यादिना हि मायायामद॰ वद्योतितं तत्रैवं स्यात् भवन्ती
स्वराचार्यस्तु वचनवार्त्तिके पो षष्ठीसमासस्य न निषेध इति न्यरूपयत अर्थो
पदगाहेर्गि कालव्यवहार इत्येतद्विपर्यासयितुमाक्षिपति नन्विति क्रमो भेदाश्र
यो भेदो ऽवभासभेदसत्त्वात् इति वक्ष्यते तत्र चायमर्थः तिष्ठति स्थास्यति तस्थौ ।
घट इत्यत्र कालव्यवहार अवभासनस्याविच्छेदः संभावनाविच्छेद इत्यर्थे हेतुः ।
अवभासने चानुभवस्तदनुभवो हारमत्र स एव यावन्न कालेन स्पृष्टस्तावत्क्रिया
तदनिबंधनो ऽपि कालव्यवहारो न भवति इहत्वनुभवक्रियायां साक्षादेवाक्रमात्तु
पक्रान्तः अनुभूतः एवं मर्थ इति तदनुभव एवं मुख्यः कालस्पर्शो वक्तव्यः तत्र
विनचविषयस्यानुत्त्वविपर्ययाद्युक्तः सा स्वभावे क्रियात्मनि तिउत्तवाच्यावि नि
श्रान्तः कालो निर्भासते तदीतदंशीकारपूर्वकं समर्थ्यते सत्यमिति तन्वय
दि सत्यमेतदस्माद्भ्रमं कथं तर्हि तयोः क्रमः पौर्वापर्यगतो संवेदने देशकाल
विनाशंक्याह किंत्विति नैतावदेतस्याप्यस्ति विशेषः संप्रत्ययोऽपः तेदर्शय
ति अनादिनियतस्येति यद्यप्यनुभव एव कालप्रथायां बीजं तथापि ना सावेत
संविन्नसंविदेकरूपेणावभातया अनन्यभासरूपतायाः स्वात्माभावात् बहिर्मु
खिवासरूपमेषणीयत्वे पकार्यरूपमर्थमेव प्रधानीकृत्य भवतीति तात्पर्यम्
पदार्थस्तु चिद्रूपस्य प्रकाशमात्रैकरूपस्यार्थेन व्यवहारो नोपपद्यते प्रकाशाभा
वेन तस्यासिद्धेः न सिद्धो वा प्रकाशाभावो योगाद्ययोर्नाम नन्वेयोतद्विवाभा।
वः सर्वज्ञत्वगुणास्पदम् तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानुपलम्भनादिति ।
तस्य हि लोपे न्यकर्तृक उपलंभो न संभवतीति स लोप एव कथं व्यव
हार्यः अन्येन चित्तत्वेन व्यवहरिष्यत इति चेत् चिद्रूपत्वे कथमन्यत्वं संवेदनत्वात
स्याप्रकाशत्वात्कर्तृकमनुपलम्भनेऽतः तदेतदाह एकप्रत्योगान्तरत्वं हि सर्वे
नाभवमिव स्थितधीः सत्यम् तत्र चिन्नत्वादन्यस्यादेशनुपलम्भमानत्वे चित्तत्व
स्यैकप्रमादिनिर्यन्तव्यवस्थापयेत न च चिद्रूपं सांख्यदर्शन इवोदासीनं शांय
त्युक्तं परिच्छिन्नप्रकाशत्वेन नीलादिवद्विद्रूपता प्रसंगात् यथोक्तं मयैव परि
च्छिन्नप्रकाशत्वं जडस्य किल लक्षणम् जडाद्विलक्षणो बोधो यतो न परिमी
यत इति अपरिच्छिन्नप्रकाशित्वे च प्रकाशने स्वातंत्र्यमहत्त्वमिति महत्त्वं स्वभा
न्माप्रतिघातस्वन्याविमर्शस्तदेव चास्य सर्वशक्तित्वम् सर्वशक्तित्वादेवान्त
र्व स्थितमपि चिन्मात्ररूपं भावजातं स्वशक्तिप्रपंचमयं स्वरूपसंकोचनाव
भासनपरः संसारस्तत्र अन्योन्यतश्च विभक्तमिव निर्भासतां मितप्रमातृनिरूपणा
प्रकाशमानः स्वातंत्र्याप्रतिघाताज्ञावभेदनिर्मातेत्युच्यते तदस्य निर्मातृत्व
मायानामशक्तिस्तस्याः पदं विषयो निर्मेयलक्षणः प्रमातृप्रमेयराशिरू
पः संसारः तत्रेति मायाविषये भगवतः सर्वपित्याः कर्तृपाशैः कलक्र
मावभासनेन स्वव्यापारः न तु शुद्धसंविन्मात्रे त्वेतदवभासनम् तथा
हि यः कालक्रमो व्यवहारसिद्ध इदं भातेनभाति भास्यकर संभासिष्य

तत्र स्यादिर्भूतादिरूपो भावानामन्योन्यासहभावेनोपलभ्यमानत्वात
त्वेऽपि यदवभासनं यत्तद्विदद्रूपं विमर्शनमप्रतिहतं यदहमस्यनापि रूप
णोऽस्य प्रकाशो येनैवं रूपश्चापारः कर्त्रंशयस्याः परमेश्वरस्वातंत्र्यशक्तेः
सकालो रूपकलनाद्रावतः कालशक्तिरित्युच्यते अंशा हतकलोऽयम
कालशक्तिमग्नाथित इत्यादौ तत्तः सोपानपदपंक्त्यामेव स्वातंत्र्यशक्ति
रेव रेहनी एतेनासहप्रयुत्तेन प्रमातृप्रमेयराशिनाहं प्रकाशो इत्येवंरूप
तामामार्थराशिकर्मणिकृतवं यो वभासयति स्मरतीत्येवं शायेण
क्रियात्मना प्रथते सच क्रियात्मा प्राधान्येन प्रतिभासमानः कालशक्तिः
रूपेणाभासेन वप्राधान्येन विद्यवभाति तत्र रूपस्फुटस्फुरणोऽपि सर्वस्य
रूपस्यजीवकल्पस्यावश्यं स्फुरणात् केवलमप्रधानतयानस्यप्रथनमि
ति विशेषणानामुपसर्जनत्वात् तेन कालः यथाशक्त्यायः समस्यापितः
प्रथायामसहभावो नाम क्रमस्तेन विचित्रीकृता भूतादिकालान्वितारय
वभासना लक्षणा क्रियानत्वभासने सृष्टिनिर्माणा क्रियाकर्तृशक्तिरूपक
थे सृष्टिक्रमा क्रियास्यात् नेनदर्शनीयं यस्मात्कर्तृशक्तिरेवस्वभा
सनात्मना तेनोदेवहि भगवतो भासनेभावाः साच मायाप्रमातृसंवेदनोप
देशनादिष्ववश्यं भाविना क्रमेणानिरूप्यमाणा क्रियत्वच्यते एवंहि तत्वान्त
र्यानिरूप्यते भगवानहमिमितं तान्नपासेवेदकान्मनरूच्छाशक्त्यावेषणीयते
नास्थिता भावनाहि स्फुटतया पराष्टत्वेन श्रीमताशिवस्य वियत्स्वरू
वाच्यान्यदार्थ्यान्नहीरूपतया प्रकाशाष्टत्वेनेदमित्यवभासयितुमिच्छति
नचमाप्येच्छाप्रतिहन्यते अपितु तथा प्रकाशयति एवं मतवहीदृपते
ना सहभावप्रकाशनात्मिकावभासना यत्तेन निरूपणावसरे साक्रि
येत्युच्यते उंभाहृतापि चपतदेव कर्मस्यकरणं यदभिनवनेनावभासने
तदपि च कर्तृशक्तेरेवेच्छोपक्रमेनाप्रतिहतवहिरवभासनावसानत्वे
न क्रमिकता प्रथनं तदाह नामादिनि वक्ष्यत्यस्ति इत्येनथाचेदयद।
यथाभासं जगदात्मना तिष्ठासोरेव मिच्छैवेहतत्ता कर्तृता क्रियेति उं
भकारादेरपि चेत देव करणं यत्परमेश्वरस्य संविद्रूपस्य तथावस्थानेना
न्यत्रं भकारमे विदोऽपि भगवतोनन्यत्वात् न केवलमभवनिर्माणलक्ष
णमवरतया परमार्थातं तारसप्रवंमय्याः इदं तथा भासने परमेश्वर
संवेदनपानायावत्स्मरण रूपमपीति प्रकृतमनुसरति स्मृतिः क्रियापीति
त्र्यैवेति सर्वशक्ति चित्रवमवास्या मपि कार्टक्रियां नच क्रमिकतयति
नोदर्शयति ॥ अंतःस्थितेति तमःपटलेनावस्थादित्वरूपत्वन रितिश्या
गात्म पदेहप्राणपूर्यष्टकस्तन्यावस्थादि ति संवितेवयतःस्थितः
स्वात्मनः प्राकेनप्रकाशपरामर्शरूपयाइदं। नयोपलद्धिनोणिस्यया

विमर्शात्मता सोपमानेन स्फुटीकरणं तत्र यथा इच्छा सैवेयं क्रमः प्रारम्भो यस्याव
हीति तत एव संकुचितसंविद्रूपो देहकाल्पप्रमाविनस्फुटवेद्येनेन योऽधुना
विमर्शः स यतः प्राक्कालभाविना विमर्शेन सन्धानमभवन्स्वभावप्रकाशजीवि
तेन मिलितस्ततः सङ्घट्टेनैव रूपेण प्राक्शोद्दिनाविहितभयकालस्पर्शितायामपि पूर्वं।
कालस्पर्शप्रधानः प्रकाशनेन तत्प्रकाशात्मपेवं स्वभावः सोऽवभासनेपर्यन्तो यस्याः
सा स्फुरतीति क्रियापि भगवतः कर्तृकैवेति मन्तव्यामापन्नया ज्ञानवैहिर्भासोमेतव्याः
नेनेश्वरसदाशिवपरमशिवापेक्षया तद्यथा हेतामप्यानेन विश्वस्य सरणो
तद्वहिर्भावभासेस्फुरतीति यत विषयाकर्षं भवेत् निर्माणे वतत्स्यानमस्मरणम्
पूर्वानुभूतस्यार्थस्य यः प्राग्एव प्रकाशस्पर्शो विषयावोपस्थवहिर्भवता
तस्य प्रमोषितस्यापि तमसमावच्छादितस्यैव समप्युद्गि मूलतेन प्रमोषणेनास्य।
तमपहरणम् ननु संप्रमोषः इति तत्र भवदनं तमद्रष्टुकादिमयुक्ते च जन्म।
कालस्तु किंकरः प्राकृ करीव्यापारतेति अत एव हि नैवंस्तत्वमस्य सिद्धता
धर्मयोगिनोपि साध्यरूपानपहस्तनेन मध्यमपदविश्रान्तेः क्रियाविशेषण
पदवत् ननु यत्स्य सिद्धतति सामान्योक्तो इतोस्यायं विशेषः रूढेरिति
कर्तापि हि स्वजाहिवदाक्षेति विधीयमाने साध्यमानतांशप्रधानीकरोति
शक्तिवैचित्र्यात् तथा स्वप्नयथकृतो साध्योपसाधनात्मयोगेनार्थप्रयो
ग इत्यादि निर्णीतम् परमगुरुणाम्पतंजलिना तथा चकृतभिहितं इत्यत्र
भवति क्रियावशे यत्र विकृत्तैव विद्विवत्तवहिमजनीयमिस्यलमवान्तर
रण ननु स्वरणमर्हकर्तृतभित्तिनोद्घः स्त्रीकरणोरापमाभासुभन्न्यं पूर्वले शरी स्त्र॰
रवेदोद्गतस्यार्थानिशान्तकतापुर्वि वेत्ति शरीरादेस्वस्मर्तृत्वभातितकथम्
स्मर्तृमोऽभावतः स्मर्तृत्वमक्रमम् तदनुसारेण टीकामपि आह चिन्मयस्यैवही
ति हि प्रकृतोऽस्यार्थस्याहे तत्साभावतत्ताः साध्यतेयस्यैवोक्तस्यदर्शायन्सर्वेपन्याशे
कोयोजयति एवोक्तस्यार्थः स्फुरतिक्रियापीत्यादिरवसानेयतः शिष्टं वृत्ति तु॰
व्याख्यानम् चिन्मयस्यैति शरीरादावपिवर्याशे जडे स्यातं अरहितेकास्मर्तृ
ता चिदंशस्तु न भगवतो भिद्यते इत्येवकारः ननु चिद्रूपं सर्वतः प्रकाशरूपं
सर्वार्थक्रोडीकारित्वापि कथं स्मरणम् अनुभूतमवच्छादितं प्रवृद्धमितिह्य
र्थतत्वस्य प्रकाशनेकसात्मतायोक्तं भवेत् उच्यते समारोपितस्वातंत्र्य इति शरी
रस्यावस्थापरिणामपाकजेमत्यादिना येन भेदात्मस्मर्तृत्वेनोपादानम् अन्य
स्यापि व्यवहारातीतस्य स्मर्तृतानभाति समारोपेण हि तन्मे अभिमन्यते लोके प्रमाण
यो॰ यश्च को क्व संवेत्यभेदाद्वाद तथापि ते स्मर्तृत्वसवितत्तं सवैयात्वशरीरादेरपि तथा
स्मर्तृत्वेनाव्यवभासः समारोपितेस्वातंत्र्ये इत्यत्र प्रथमेपदकाधीन्द्रमस्तितद्रूपतामा
न्नतिस्वीकृत्वेनानुभवस्मरणविकल्पनानि ज्ञानस्य तथा हनवाहवाच्यानि सम्पादय
तीति सप्तमीप्रयोगेण अव्येति वृत्तिपदं व्याख्याति प्रथमापादस्वनार्थेन्ताडेपसाः

त्रि नत्वाभूदेहादेः स्मर्तृत्वे अनुभवः संस्कारस्मृतिरिति तज्ज्ञानमालेवोपादानो
पादेयभावेन भविष्यतीत्याह नन्वेति वस्तूनामिति स्वलक्षणरूपेणान्योन्यरूपावि
षयसंस्पर्शशून्यानि स्थितानीत्यर्थः। येनेति कार्यकारणभावेन हि विषयस्य भेदः पूर्वे
चोदितो हेतुकस्वभावसंवेदनेनेति तदिह चोद्यं नावकाशमिति। अतएवेति। एतमेव विषय
भेदचोदनावकाशाभावे हेतुं दर्शयितुं संयोजयति तदर्थः स्वेनैवेश्वरेणायं स्वसंवेद्ये व
र्णायेन हि भेदवर्णनमस्येति व्यतिरिक्तापेक्षानिरासः मायाप्रमातारि यदि स्व
रसेन सृष्टिमपि जानतु कथं न स्मरेत् अनुदर्पितं च कथं स्मरेत अतएव यान्तेनात्रापि
चति विषयमस्योपपन्नं मन्दनाहकं वेदनमपि च तस्यासाधारणं संवेदने संवेद्यम्
असंवेदने च संवेद्यं सर्वेणेताहणिति नियमायोगः एवं तिष्ठेय विरोधादि संवेद्ये
पि विषयलाभे तत्संवेदने बाह्येऽस्मरणादेव विषयलाभो न्यान्यत्र यम् अतएवस्य
नियामकत्वेन प्राणिधानाय तत्प्रयोगः इष्टं कुमरणमप्येवाहष्टेन शुद्धमिति चेत न स्व
तावदेवम् तथापि हि भेदवादे पराहष्टस्य जगत्पिहायकं विज्ञानस्य मीश्वरस्य संगीकृ
तमेव यद्वा पश्यते अज्ञाजनकरणेगोपमात्मनः स्वातन्त्र्यः स्वेच्छया ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्।
स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति न च चित्ततत्वस्य देशकालरूपभेदः इति स्मरणमात्मैव स्मर्तेः
प्रभावप्रदर्शितस्मृतदृष्टादृष्टकारणे प्रतिभासः। अतएवतत्र स्मानियति॰ कारणं तन्नियतित्वमप्युपपन्नम् सेन्द्रियशरीरस्य जानात्येवायं शरीराद्यसंकुचि
तचित्तत्वात्तः प्रवेशो येनायमिन्द्रियार्थदेशान्यथापि सुखी भवत्वहं ततो निवेशयामि।
आत्मनोमन्यते तद्धा प्रविष्टस्तु परमात्मरूप एव भूत्वा स्वतन्त्र स्फुरतीती
तपदं निविष्टमानस्य शक्तिमलावस्यैतद्वपदमपि शेते ततः स्मरणवल्लादिना
र्थप्रकाशरूपात्स्वप्रकाशात्मिकाबीजभावमध्यास्ते ततो बीजादर्थप्रकाशप्रसा
धारणमतद्रूपमेव बहीरूपतां नैव प्राणादिवृत्त्यादौ तत्स्मरणं बाह्यादिसंविदं
स्मै दयात् निर्भासयत्स्वमन्यदिविस्मृतानि यत्नेन स्मरतीत्युच्यते न बीजभा
वितमपवार्थः स्थितत्वात्कार्येनियतस्य स्मरेत उच्यते। तत्रापि हि स्मृतेः सृष्टेः।
स्वातंत्र्यमिच्छाशक्तिलक्षणमेव मन्तपातिशयणयस्यानतिक्रमाय येच्छा स्यर्थि
तदस्मृतम् नवेच्छापि तस्यैव स्वातंत्र्यमिति नवेदं तदन्तं महादिवाकरवत्मेन संप्रेषि
तेचेतसिहारितार्थज्ञस्यैव महाज्ञानभवत्स्वकाशम् युक्तायदावेदयसि त्वमेतल्ल
त्व ब्रविहितिविरहं मितेते सरिवं च संवेद्यमानमपि णिधिःसर्वे कैस्मरणेमायाप्रमातृरेवला
कितमसंवेद्यमानेपि प्रमितायावभाक्ताहिता भावादि वज्जमायाप्रमात्रैरेव मेतव्यम् त
स्यैव च कर्तृशाहेन हृत्तावभिधानमेकत्वं चायोवोभयकालव्यापित्वात् एवं स्वातंत्र्य
कोव कर्तृत्वानि प्रमस्वेमायाप्रमातरि निर्भासमानान्यपि संकुचितस्य विदोपस्से
कोच परमार्थसे विकल्पयत यापरमेश्वरूपपर्यवसितानीत्येतत्सर्वे दर्शितम् स्मृ
तिव च सामहे स्वरःतिपूर्वस्तुज्ञावमर्शिना हृत्तौ चोक्ते विभोरिति तदेतदिह तिरहा
हे कर्तृत्वं च तयादिनाविवियं कृत्वा भवतीति विभुत्वम् न तिहृव्यापकत्वं देशाभे

६.
प्र. ज्ञा.
वि. वि. ८१

दाभावा[त्] देहानुपयोगात् ननु देशान्तरगतमप्यनेन देशेन स्पृश्यते तत्कथं व्यापक-
त्वस्यानुपयोग इत्यसत्यम् सत्त्वे वेद्यशरीरादावनुप्रविष्टो देशभेदः ननु कालभेदो
पि तत्पर्यवेति को विशेषः इदमपि सत्यम् किं तु लौकिकत्वे संविदानोपपद्यते स्मर-
णमित्युपक्रान्तम् लौकिकत्वे च भेदात्मा कालभेद एव न तु संविदामवयविवद्
व देशभेदस्त्वविनश्यतो भेदं चेते तदसिमायेणायं कालभेदापवाणकृतो वे
न वस्तुतस्तु देशकालौ वेद्यशरीरप्रविष्टौ वेद्यविषयेण स्मरणेन क्रोडीकृतौ व-
यद्यपि देहदेश एव देहकाल एव च स्मरणमवभासेते यथाहुः अन्तः शरीरदृ-
त्रिवाल्मनस्मृतिस्तथापि संविदो न वस्तुतो देशवत्कालोपि कश्चित् वेद्यस्तु
विनकालस्पर्शे देशस्पर्शोपि समानः तत एव सर्वदेशस्पर्शित्वाद्व्यापकत्वमि त॰
ह्यडले मेरुक्रमम् महद्दिवाकरवत्सर्पदेः हदि देशादिनाकच्चेदतमादिसु बाह्य॰
पर्येव विम्बः आप्यस्यितं विश्वमिदं विभेदो स्वदेहविच्छेदविमोहभेगादिति
एतदपि च विश्वत्वमेव पर्येण स्वीकृतमेव न हि प्रतिहन्यमानो देशतः कालतः
स्वरूपतो वा ईशानेतादृक्षील्पता इत्यनिवसाधुकारितभागिति न च तु भवस्येव
चेदं संप्रमोषणं स्मरणं तर्हि अनुभव एव स्यात् न स्मरणं नहि निर्हेतुकाच्छादनो द्वेदीप्यमानो भ-
वति विषयमेव ततो गो हि घटादयो तत्त्वमेव जीवितम् नन्वेवं स्मरणमनुभवाद-
न्यदेव किंचिद्भवति अपि त्वनुभवस्यैव पुनरुन्मेषः नन्वनन्नेष एव भवामी
त्येव न किं व्यवहारः उच्यते केवलमिति प्रवृत्तेः तस्मिन्नीलादिके योवभासो
ये प्रमातृतत्वं गां सर्वज्ञक्तिमिश्रवृत्तेनोतैः संतत तस्मिं नीलाभासे प्रकाशमा- "संशामात्रे नानुपरस्य शरीराद्यहन्ताभासैय एकीभाव स्तन्नीलाभा॰
त्रिरूपवेत्तस्य ग्राहकीत्त्वेन भाव भव . . . . तत्पीतं प्रमातृकृतेपि सो
हावपूर्वकततया निर्माणे संपादनेन तदेव मस्य विहारमपाय त्तेनोपायेन यद्यप्यसौ चेत्तः प्र-
मातो मेत्राद्विप्रमातृभिन्नो नीलाभासं प्रकाशनसमये नीलमेको चित्ते प्रकाशमा-
गो हं नीलमवभासयामि स मनीलमवभातीति [?] एवं रूपं नीलानुभवोपल-
ब्धितेन भविन्नरूपत्वयोगात् निमायाप्रमातरितादात्म्यलक्षणो नमायुरुपेनुप्रविश्य
ति तत्कालभाविन्येव न तु प्राणपुर्यष्टकादिप्रकाशभागेनु भवोपलक्षिते पिपूर्वीण
इकालानुवर्तिनि न त्वस्यन्तत्रप्रमातृत्वेन संवित्तिः नापि स्वात्मभागे भेदं न व
भासप्रसंगात् एतच्च वक्ष्यते तदेवं व्यवहारेपि प्रमेदेहादिमाविशान्तं भांतमेवान्तर
ण्यैचमिच्छया भासयति हि रित्यन्तमोयं तदाभासमात्रप्रथ्नात्मान त्वेवंशस्य प्रमा-
तुरपूर्वाभासरूपः स्वशरीरप्राणादिरूपे यो पि पूर्वमभावाद्धर्भी निष्क्रान्तस्यैवेदानीं जात
इति निर्माणतया चकास्तदपि न निर्माणरूपः पूर्वं प्रमातृत्वरूपतया भावात् स्वश-
दूरेवभवितुरभिमानीयमिति द्योतयति आभासैकीभावेपि न निरपेक्षीभवत्य-
सौ प्रमाता इति निर्विकल्पकेति शेषाभाससंभेदिनि सदाशिवादिपदे इह ४० ठा
देवप्रवेशेन मायीयाचिन्तानदयेसत्त . . . हि भिन्नकस्यप्रमातुरभिन्नेनार्थेन हानाः।

देः परप्रमातृतादेस्तत्तावत्तासंपत्तेः । तदयं ग्राम्यस्वलात्ममेदिरात्रिर्भासमिदं
स्मरणेऽत्र विकल्पेन तावन्न स्पृश्यते मायाप्रमातृत्वेन निश्चितपतावत् स्वयममिलषिताद्वी
लादन्यस्मात् तद्रूपस्य पीताकारार्हं तं समारोपयमपोहमानः तदपोहनापि तन्मेदमेव
बहुमन्यमानतया पोहनप्राणेन निश्चयेन स्वाङ्गं च पोषस्वाचितयागोऽप्यव
हारतुल्यतत्कृत्यमात्मनि मन्यते तस्यापोहनरूपेण निश्चयेन यद्यपि सर्वमन्यम
वकालपर्यन्तत्वात् तत्त्वावितथ्यापि किंचित्कालभेदापहस्तनेन तदनुभवतादात्म्येनैव।
स्फुरति येनानुभवोऽप्यसौ मे दिने वार्थ्यान्तरभिमानः इदमहमिदानीमेवाऽनु
भवामीति अन्यथा हि सर्वो विकल्पः स्मृतिरेव भवेदेव तदिति चेदनुभवे वल्ल
यवस्थितेः साक्षद्रूपस्यानुभवस्यैवास्पृष्टे कथमस्य सिद्धतया परामर्शो भवेदव
भवमिति न च कालभेदापरामर्शेने भ्रान्तत्वं कालभेदस्यावास्तवत्वात् यथाप
रामर्शो हि वस्तुतथात्वमिति । वक्ष्यामः । ते न यदाहमद्रूपं करवन्दनः अनुभवाय
ने विकल्पा इति यथार्थतरं हमयितुं सिद्धसिद्धतया वस्तुनिरूपणं न तथा नास्ति तत्त्वानु
भववाह्यमनो कार्यमिति दर्शयति केवलमनुभवायमानेन पृथक्स्वप्रकाशमेवे
दनमेतावता न वादी समर्पयितुमशक्तः काचशकलमवलम्बमानो नेतावन्मात्रेण स्वात्मा
म् यदानुगतमनुभवमाक्रम्य दनविच्छिन्नमस्य भिमन्यते तदा तावन्मात्र इति तावदुनः।
प्रबोधितम् तदा कालभेदाभावात् द्वयोरपि प्रमानुप्रमेययोस्तुल्यकालताया।
मपि वा कालेऽव विच्छेदमुल्लासयति तथापि नवभवेत कालेऽपरामर्शस्यार्थेऽनिष्ट
त्वाभिमन्यमानः एतत्कालपरामर्शस्य प्रमातृनिष्ठतां प्राधान्येन स्पृशति । इदानीं भ
वतएव समस्तनीलानुभवो मद्दिति तदेतदुच्यते मरतिपरामर्शेन योगी त्वनीलज्ञा
नेर्घ्य एव प्राच्यकालमपि पीयतिनानुभवेत तदानीं तन प्रमातृकालस्पर्शो वस्तुतोऽसौ न
स्य यदानुदयमेतत्समीलय विकल्पयति तदा प्रत्यभिज्ञानेऽसौयमिति तत्रैवैकत
दा४ रानुवादैकतरविषयेऽप्रभेदद्वयेऽस्मि मनुवादात्सविषयप्रभेदद्वयमित्युल्लेखबहुनात
तन्त्राप्येवं निर्माणयोगेन तदनुभवउच्यते निर्माणकल्पस्यानुभवस्य प्राच्यकाल
स्पर्शो स्मरणमिति यद्यप्यनुभवनिश्चयनस्मरणप्रत्यभिज्ञानविकल्पनशाक्या
ख्यातं अथ लक्षणएव वस्तुतः प्रमाता तथापि तत्रतत्र भावितया व्यपदेश इति
न किंचिदुःस्थम् अपि ग्राह्यग्राहकोऽतनरोऽत्र काकोदोऽस्य येतावस्मात्प्रवा
हमेकमेव चित्तत्वमिति सूचयतः तच्छब्दः पूर्वोत्तरांशमध्यमस्यापरामर्शस्य
स्मरणातातिदाने विशेषेयातयति एतत्सर्वं हृत्रिंद्याचक्षाणाउपसंहरति ता
दिति यद्येवं भूतमनुभूतप्रकाशाने प्रमोष्णाख्यातेन चक्रीकर्तुमाह।
[illegible]ति संवेद्यः अद्वेति मायाप्रमातरि यदि त्वस्य द्वयेन स्वीकृतोऽर्थदेशकालौ
नास्य परामृशति अपितु नीले पीतमित्येतावन्मात्रेण तत्र निश्चयनस्मरणप्रत्यभि
ज्ञानादिविशेषव्यपदेशानिबंधनायोगात् पूर्वं तानवभासास्पृष्टमेव विकल्प

इ· श्व र· प्र तिज्ञा· वि·वि· ६०

नमित्युच्यते उक्तहेतिदीर्घहृतैर्वैस्यादेशाभासमात्रं वस्त्विति न्यायस्यापरिग्रा
मः ॥ ॥ २४ ॥ ॥ ननु च निर्विषयात्मा वद्विकल्पास्वलक्ष
णात्मनो ननुगामित्वेनाजनकत्वेन च तज्ज्ञानाभासात् सामान्यादेश्चावास्त
वत्वात् ग्राह्याकारस्य च ज्ञानैकविश्रान्तस्य ग्राहकाकारवद्विकल्पत्वात् वि
कल्पविशेषणवचसः तिरिति स्मापि निर्विषयैव एकविषयतया चैकसंवेद
नरूपैकविषयतोपलंभात् भिन्नसंवेदनरूपतायां हि पृथक्स्वप्रकाशमा
त्ररूपत्वमेकविषयतोपलम्भस्य विरुद्धमिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्भिन्नसं
वेदनरूपत्वाद्धि पश्चात्संभावृत्तेव स्वसंवेदनरूपत्वेन व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धो व
भावहेतुः स चायं निर्विषयत्वेत्यं तासिद्ध इत्याशंक्याह सूत्रम् भासयेदिति संहृ
ति एवं स्वज्ञानसमहेश्वरो भगवांश्चिदात्मा पूर्वाभासितमर्थं नावृत्तस्तेनो परा
मृशतीति विकल्पयतीत्युपगमस्य तथा उपगमे च तस्यार्थस्य पूर्वदेशकाला।
भासमवच्छेदादेशकालसंकोचसारत्वात् स्वलक्षणात्मतः स्वलक्षणरूपत
मर्थं परामृशतीत्यायातम् परामर्शने च प्रकाशनान्तरीयकम् प्रकाशमानता
या हि किं परामृष्टं स्यात् अप्रकाशिते विमृष्टे चेति ह्यन्यपदम् परामर्शश्च प्र
काशस्य स्वभाव इति स्वभावेनो संभवे कस्य स्वभावो भवेत् परामर्शनेन हेतु
नोपलक्षणेन वा तस्य स्वलक्षणस्यावश्यं भाविनी भासना अर्थास्य परामर्श्यै।
तु परामर्शनान्यथानुपपत्त्याच्च तदाभासस्यैवैकाकी मार्तिकत्वेन त्यायेनैकाभास "वालोहित्य"

"सम्भिन्नो वा वस्तुस्पृशते सर्वस्यासौ देशकाला भासः"

योगित्वेन वा बहुप्रकारः समस्तपूर्वाभासंस्सम्भेदाद्वा लक्षणीभूतः अर्थेति
विकल्पेद्योतयति ननु यदि सोऽर्थः प्रकाशते तदनुभवात्को भेदः कपव
माह प्रकाशनत इति प्रकाशते किलासौ सहि ग्राह्यः कालोऽस्यावभासे
- - - वेद्यस्वीकारिणी स्वालक्षणपहेतुः इदानीं तनस्त्वस्मर्तृ देह प्राणादि
गतो वर्तमानो विमर्शो भागस्तदेतदुभयकालस्पर्शिनि विमर्शस्य स इति तेन भ
गवत इवाहमिति मन्दाशिवस्य वाहमिदमिति अनुभवभूविवेदमिति नः
स्मृतिः स्मरणापरामर्शप्रसंगः वेदोऽस्मिन्नेषात् स्पष्टप्रका[illegible]ककालत्वाश्र
यदाह स्वकाल इति पूर्वाभासितं च स्वकाल[illegible]त्यागेन तद्देशान्यागेन च घटा
भासमात्रतया परामृष्टात्संकोचाभासत्वात्सामान्यात्मकं अर्थं प्रकाशयेस
वस्तुनि व्यतिरिक्तं विकल्पमात्रमित्यु[illegible]प्यशाह्यः तथा चावतारणा विकल्पो
पि स्वीकृत एव तस्माद्धेलक्षणपेन वा सामान्यलक्षणेन वा विषयवत्त्वेन
स्मृति विकल्पादावित निर्विषयत्वासिद्धो सहेतुः स्थित एवैकविषय।
त्वोपलंभादिति सूत्रार्थः तं संक्षेपेणावतारयति स्मृतीति स्मृति
रूपपरामर्शी पूर्वकालदे ॥
शायव ॥

"तत्त्वमुपपादयितुं तमेत्र अनुभवस्य त्योरेकं स्वसंवेदनं"

च्छेदवान्सोर्थोन्तरिति इयम् भूमिमतिक्रम्य स्थितोपि वहिरिति संविज्ञाना हृति
तिकत्वेनाहंता विमर्शोन एव तदिदन्तेन वपुषा परामृष्टो योयमर्थसामान्यादि
तिपरामर्शनान्यथानुपपत्त्यैव भवति प्रकाशः शुद्धविकल्परूपविमर्शावस्थेषु
नः पूर्वदेशकालानवच्छेदेन इदमिति निर्देश्यस्य आदिग्रहणात्स्मरणाभिज्ञानाध्यव
सायसमयादिविकल्पेष्वपि यथायोगं तदिदमितीदन्तदिति तदेवेदमिति
तदेवेदमित्यादिनिर्देश्यतामंतव्योभयतत्सोन्मत्त्वाच विचित्रैर्देशकालावच्छे
दैर्नियततद्रूपतयेयम्वष्टंभभावेनेत्यर्थः स्मृतौ हि प्राग्देशकालयोगो वष्टंभस्फु नं
रत्यन्यथा विकल्पमात्रम् तत्त्वेन न स्मृतिः तत्स्फुरणं चैकाभासनिजकर्म स्वाभास्य
स्वाभाव्यलक्षणत्वेनेति स्मृतौ स्वलक्षणस्यैव परामर्शो लावति सिद्धः सहीतिर्
वेद्यग्राहकत्वेन प्राक्तनी स्मृतिमाहेति वृत्तौ स्मृतिशक्तिप्रक्रमम् सिद्धेन पराम।
र्शेनेहतस्य प्रकाशनमर्थस्य मापयितुमाह प्रकाशस्वभावश्चेति चकारेण
समुच्चयेन नान्तरीयकत्वं हेतुप्रतिसाध्यस्य शोनयन् हेतुमुक्त्वेव विश्राम्यति
यस्य परामर्शोऽर्थस्य तस्यावष्टंभप्रकाशः स हि परामर्शः प्रकाशानस्य स्वभा
वभूतो धर्मः प्रकाशानाभावे निरवलम्बन एव कथं भवेत् यथा हि कृतक
स्यानित्यत्वं स्वभाव इत्यनित्यत्वे निर्भासमाने कृतकोन निर्भासमाने प्रकाशः
स्वभावित्वेनाह भावे अस्यायं स्वभाव इति कथम् न तत्स्वभावरूपत्वविरु
द्धं स्वभावत्वमापद्येतेति स्वभावविरुद्धोपलब्धिप्रसंगभीत्या स्वभावानाभा
साहि पदावाह्यस्वभावत्वं व्यापकं परामर्शस्य स्वभाव्याभासे निविशमा
ने स्वव्याप्ये परामर्शमपि तद्वेव निवेशयतीति न च वक्तव्यम् अवोध्यस्यैव प
मर्शः स्वभावो भवत्विति एवं हि स्मृतिविकल्पादेर्नीलादिवद स्वप्रकाशत्वे।
स्यादिति वोधस्यैव स्वभावः परामर्शो वोधश्च प्रकाशात्मा तदयं स्वभाव
हेतुः अर्थस्य परामर्शः प्रकाशात्मा तत्स्वभावत्वादिति अत एवेति विवा
दभावात् यद्यपि भावकर्मकर्तृसेव्यापतीभिधायिनःलिङ् तथापि भा
व माद्योतिनाचष्ट इति साध्यरूपतां यावदर्थस्य प्राधान्येनोद्देश्यतनुतथा भवे
ति तेन क्रियैव तेषामुख्यमभिधेयम् विधायोवलिङ्दीयमानो धात्वर्थ
र्थोधात्वर्थतानिव्यादीनवगमयति प्रत्ययार्थकर्तृकर्मोपसर्जनत्वमपि।
तेषां धात्वर्थोपादित्वाद्गौणं कारकपाक्रियोगात् ननु इच्छस्य सर्वतोनि
राशंसस्य विध्यादिषु मीतरसंबंधः स्वतउपपद्यते तेन विध्यापादिका यत्र।
धं ध्यमाना तत्रोद्दिष्टे लिङ् इति दर्शयति नियोगकरणलक्षण इति नि
योगेन नियमेन यत्करणं साध्यमानत्वं मलक्षणं स्वरूपं यस्य ज्ञानरूपस्यापि
ति योगस्य नियमरूपतत्त्वेकरणं संभावनानिराशाभिप्रायवेदनमेव प्राप्ति
तम् मर्यादाज्ञानमेव प्रज्ञानम् स्वयं मर्यादाज्ञानन्यरस्यतत्परस्यत

६॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
५९

ात्मयमनुत्थापयन्नाज्ञापयतीत्युच्यते अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्र हि
स्वर्गकामस्याग्नेनियमो जुहोत्येवेति अत्र यदि न स्यात् स्वर्गकामः स्यात्पश्वार्थि
नः पश्चमानुपयुञ्जानो हि [illegible] कामः काम
नाया भवेत्साम्मनेत्तरात्मनव प्रयत्नक्रियाप्रभृति कार्यापरेणावश्यं भवेदितिन।
कामः पश्चमपयुञ्जा एवेति लिं[illegible]र्थः यावज्जीवमित्यत्रापि प्रत्यवायपरि
हारकामो न स्याद्यदि जुहुतीत्यर्थो वतिष्ठते फलकल्पनं दैत्येन नियोगस्यैव
विषये यावज्जीवनविशिष्टब्राह्मणरूपतेवास्पृहीयेत यदि न जुहोति तत्सा
जुहोत्येवेत्येवं मर्यादाया नियमरूपाया आवेदनमेव नियोगतत्त्वम् कालि
विशेषं चाभिव -- यत्रापि लिङ्ः सामर्थ्यं नास्ति तत्रापि क्रियायाः काले
न नियोगायोगात्क[illegible]भेदेन देशभेदेन चानभिधानाभित्याप्रवृत्तवर्तमानस्पर्शा
भाति न चेयता प्रमाणान्तरागोचरत्वम् यत्र धूमस्तत्राग्निरेवमविशेषोपक्रमा
यामपि व्याप्तौ कालभेदास्पर्शोपि प्रत्यक्षानुपलम्भविकल्पस्योल्लासात् तद्दे
वोपक्रमं पश्चोपयोगयोगिनेप[illegible]कालकर्त्राभासविशेषान्तरति
रस्कारेणानन्यमनायोगानवश्यंकरणयोः कार्यकारणभावमवगच्छतीत्य
लमवान्तरेण बहुनानन्तयदि स्मृतौ प्रकाशनत एव सो[illegible]तर्हि सोनुभव एव स्यान्न
तु स्मृतिरितिमेवम् प्रकाशितेहि तदा प्रकाशः प्रकाशनरूपिनवत्वं भवे यत्रा
पि प्रकाशे कालयोगो नास्ति तथापि वेद्यदेहादौ निषिक्तो सौ प्रकाशस्तदनु
कारी मायापदे निर्भासते इत्यतीतवर्तमानदेहादिसंस्कृतत्वेनो सौ स्मर्यमाणाव
स्थगतो विमर्शमयोपि प्रकाशो देहप्रमातृमानितामसंस्फुटत्वेनाभिमानेगो
चरत्वमेति स्फुटत्वेन तु वर्तमानदेहोपाधिविश्रान्तो वर्तमानो हि तीयो विम
र्श इति तेनैवास्य व्यपदेशो भवति स्मृतिर्विकल्प इति विमर्शविशेष एव हि
विकल्प इति वक्ष्यते॥ तदेतदाह॥ केवलमित्यादिना केवलपदादयः शब्दा
इयदपि कमत्रावश्यपरिग्राह्यमित्यनेन नियमप्रयोर्मेणावाक्यार्थे संबन्धे तेवि
शेषणतां गच्छन्तो लिङ्गसंख्यासर्वनामनपुंसकैकत्वाभ्यां व्यवहार्या इति
प्रथमान्तासंततव्याः यदि वा कर्मकार्योपि क्रियैव कारकादिविशेषणाभ्यासं
षितशरीरेति क्रियायामेव [illegible]तायाम् पि व्याख्यातेतत्संस्कारासंभवात्स
त्वेभूतार्थाभिधायिनि तद्विशेषणमेव तत्संस्कारसंक्रान्तौ द्वितीयासंख्या
लिङ्गसर्वनामयोगस्तु सत्वभूते सत्वभूतार्थस्य विश्रान्तियुक्तिमद्धि हि [illegible]
वचनमात्रं वं क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यादि तदाहेति अनुभव तस्यावश्यं
प्रकाश इति सर्वाभासितत्वेनैव प्रकाश इति [illegible] व्याप्तं तन्निकृदतेन ग्रन्थेनाह पंक्ता
ग्रन्थेति यदि न स्यात्प्रकाशेन पूर्वं प्रकाशितत्वेन न तत्प्रकाशनात्मलग्नः कथं परा
मर्शो भवेत् यदि च नष्टं वस्तु प्रकाशितत्वेन परामर्शेन तत्स्मरति भूतप्रकाशा

अथ [illegible]तायां वा विशेषणतामुपयन्तो द्वितीयान्तः शक्तिं न पव क्रियायाः साध्यत्वात्कर्मतायाम्

× नष्टस्यापीति प्रमेयांतरसमर्थनायेति तेनाभासयत्येव स्वसत्ताकाल × २

परामर्शः स्यात् तेन प्रकाशितस्येति वृत्तौ प्रकृतस्यैव च प्रमेयार्थश्च भरः कर्तव्यः
प्रत्ययस्यैव हि कृतोपि च भूतार्थः स्वसत्ताकाल एव चेत्यनेन नष्टो स्फुटीकृतः तेन।
स्मृतिकाले पूर्ववाभासयतीति वृत्तियोजना ननु चिरंतनैर्भगवत्पतंजलिप
भृतिभिरियन्नोक्तमित्याशंक्याह एष एव चेति पूर्वप्रकाशितविषयत्वेनैव
प्रकाशो यो विमर्शनेवानुमानिकेन वर्णितः समर्थितः स एवानुभूतस्य विषय
× महार३ब्यते अनुभवोतीतो ह्यत्रप्रकाशाभावे नविषयस्योक्तः असम्प्रमोष ×
स्यासंप्रमोषेऽप्यवानुमानिकेन तथा परामर्शनम् ननु प्रकाशस्य कालयोगाभा
वात्कथमतीतत्वात् पूर्वप्रकाशितत्वं चेति तत्र देशो यः पिपासितेन मया तेनमि
श्रेमतः अपकाकारतया घटो यं दृष्ट इति संधानविरहीततया देशादिभिरुपा
धिभिः प्रकाशोवच्छिद्यते मायापदेशस्मरणव्यवहारो न भवति औपाधिक
रूपमेकोवपत्कवच प्रकाशस्य मायापदम् उक्तमर्थं वक्तुवेद्यैतेनेत्यनेन न हीत्योहे
तता [illegible]त्र यतितेनेतिपदे विवृणोति तदेवमितिय उक्तं तस्माद्धेतोरित्यर्थः
किं तदुक्तमिति स्फुटयति अन्यथेति अनुपयोगस्य × समर्थने च प्रसंगस्य
हेतु [illegible] नेतेति तथा हि नाशेऽर्थस्य स्व
× विचारानिष्कल नेहेतुतानत्रसम र्थनस्य ×
तेर्न दोषः मन्नाक्तेन पाक्ष इति तात्पर्यं वृत्तिटीकयोः इयता स्मृतेः स्वरूपमवकाशं तद्
वपरिशोधयति एतावता चेति अतः प्रमेयान्तरनाशोपि न स्मृतेर्नाशं नस्मृति त्वा
नुपपन्नमिति यावत् पूर्वस्यार्थावभासस्यानन्तरमेष पूर्वप्रकाशितत्वेन परामर्
र्शो अनुभवेनातीतेनाविच्छिन्नेर्थमात्रे योज्ञातविशेषः सोभिनव एवानुभ
व एवेत्यर्थः ननु योगः परमार्थप्रमाता विद्यते यस्य स परमार्थप्रमाता तत्रानि
मग्नमायाप्रमातृताभागो योगी स कथमिच्छतीत्यागमै×स्तादात्म्यभाज उक्तिविषे
× निरूपितेयोगीनस्य चसर्वेर्थाः स्वात्मन्यका लकलितेहमित्येव ×
तोपि वाहमिदमिति भासनोचितास्तत्र कथं कस्यचिदेवावभासः कथं च पूर्वका
लविशिष्टतानतस्येत्याशंक्याह। यस्येति। हि शब्दो हेत्वर्थः आशंकां स्फुटयति
तदभावे समर्थयितव्याभावात्समर्थकस्य हेतोरनुपयोगप्रसंगात् इदमा
सनाभासात्त्वाक्रम एव तावत्कालः तत्र शरीरस्य प्रतिक्षणमपि वैलक्षण्येना
भासनमनाभासने च प्रतिकलं प्रवहद्दयंतं कालभेदं व्यनक्ति तेन शरीरप्रमा
मानिनो
तृत्वाभिमानात एव तद्वलग्नबाह्येन्द्रियायत्तमायसंवेदनक्रियागाढगाढ
गाढकालस्पर्शैवलावबद्धानां संवद्धवर्तमाने च व्यस्तन इति न्यायेनानतीता
नागतकालदर्शने मनागपि योग्यता यदा तु प्रमेयस्थानोपदेशविशेषाभासा
देहेप्रतन्नूकरोति प्रमातृताभिमानेन तदा[illegible]तिकः कालभेदोनवरतस्फुटमे।
दत्वादेहस्यावशं भावीयः स यथायस्य विगलति तथापि वेद्यरूपत्वाद्।
स्यातिप्रधाने मायामय एव शुर्यष्टके वा प्राणे शून्ये वा प्रमातृताभिमानोऽस्य
स्फुटः तत्र च कालक्रमतावस्थाभेदो देहादिवस्फुटो न संभवति यद्यपि तथापि त
देहसहकाभिमानाविच्छेदादौपाधिकः स्फुरति कोपि भेदः तत्तस्यास्पष्टकात्र

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ ॰वि॰
९६

×योग्यमपिपूर्व स्मर्यमाणत्वाहि त्यात्पूर्वतयानु भवत्येवसंस्कार लाल्लाकारणं×

भूतेष्वर्थेषु स्मरणं तावदस्ति देहात्मकनिविडतरावरणाभिमानविषमास्त्रतन्नतर
प्राणबुद्धिशून्यःवरणं तद्वल्गिनी संविदमलापारदस्वोपहितत्वविप्रकाशावत् कार्यं।
घोऽभिसंधानधारणापूर्वकतया योयोगो ध्यानम् तस्य वशः सामर्थ्यं समाधिस्थ
लब्धप्रकाशकभावलक्षणा निरावरणस्वरूपोन्मेषात् तमर्थमपूर्वाभासमेव तत्प
वस्मरणादिना पूर्वजातीयिव ननु स्मृ॰ ध्यानं विकल्पमेतत्तत्सदाहरणपूर्वानुभ
वबोधयोगाभ्यासस्मृतेर्हि प्राग्दृष्टार्थापितत्वं रूपं तच्चात्र नास्ति निर्विकल्पकबाधो
गिप्रत्यक्षसमत्वम् किं तु प्राग्दृष्टभूमेः विद्यमानेपि पूर्वानुभवस्यानाभासादे
वस्मृतित्वाभावः स्वतंत्रविकल्पे तेनो केपि विषये तथैव युक्तमिति निरूपयति
पूर्वानुभवेत्यादि स्वच्छयेति यात्वाक्षेपसरण्याश्च तमः स्वरसोहृतेति न्यायेनत
त्रपूर्वानुभवोल्लेखः यदा चास्य स्मृतस्य पितृराजानचागमादेवावगतेव्यादे
पवेत्तान्यत्राभासावविकल्पमध्येपि चमस्य विकल्पाकाकतालीयेनैव सम्म
निषति तदेदमुदाहरणम् पूर्वमागमादवगमेनुपुनः स्मरणमेव भ्रमतिविष
येवचतदानीतनमं[जो]दिसर्वज्ञप्रमात्रंतरसंलग्नताकथमुदेतेति उक्तोदाहरण
इयविषयेस्मृतिर्विनिरासकसेति तदानीन्तनत्वेनेयप्रमातारः सर्वज्ञाय्यदिवा।
संसारिणाध्यक्षमानागमादिप्रमाणान्तरायातनतद्विषयप्रकाशाश्रयपूर्वत्वेनपश्च
स्म॰ तिविमृशंति ते षां योज्ञानाभासस्तेनसहतत्रापि भगवदिच्छया सएकीभवति स्मर
णेनुपूर्वप्रमातृणां योज्ञानाभासस्तस्यस्मर्तुः पूर्वानुभवेनसहमिलितोभासस्य
वेदानीमनुनिषतीति विशेषः एतदुपसंहरति तस्मादिति तदनुन्मेषस्यप्रभावस्य
दर्शितत्वात् स्मृतौ पूर्वानुभवोन्मेषपृविपदेस्मृतिविरुद्धेनस्मृतित्वाभावेनव्याप्तस्या

×सिद्धिः स्मृतिः प्राच्या नुभवोन्मेषवती स्मृति त्वात् तदन्यत्रानुन्मे षे×

दाहरणात् ततश्चविकल्पतत्रूपत्वस्यप्रसंगाइति विरुद्धव्याप्तोपलब्ध्याविपक्षा
द्व्यावृत्तो हेतुः साध्येनतदुन्मेषवत्त्वेन व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धोः स्वभावहेतुः एवं
तदुष्मतीत्यं तेसोऽत्रेषादेहृत्तिग्रस्यव्यामव्याप्यचराभासमात्रेणायं तेस्तूत्रेपीपाद।
तिरवभासतः रूपतानांविहणोति अर्थित्वादुक्तेति आसमंतादुद्योगः संवेदनोजरू
डितानंतभावसंस्कारमध्यनिमग्नस्यचिरावस्थोन्मेषणात्मकपालनचर्वणा
व्यापारोन्वेषणात्मा आभोगश्चितामंततिलक्षणं प्रणिधानं सोऽर्थिताया व।
त्सेषो भवति तावंतमेवस्मरति यथा चटेनामांतिके नोदकानयनार्थी प्रेषावप
रिहस्थन्यपसदनसूलभेसौवर्णमपि घटं तत्कारिणामगुणाएप्युबुभेदमाकार
मोत्रेणस्मरति यथावानिष्पन्नपंडितःश्वंडिकोपाध्यायकथितानन्तम।
नम॰ क्रियास्मरणमनादियमाणएवब्राह्मणाशासुषापुत्रमात्रंस्मरति नतैतेवा
वभीष्टप्रयोगसिद्धेरन्यस्मरणादवणे प्रगुणतामिमेहितगंगाश्वेतः संतत
संस्कृतवचनविरचनप्रसाहायतते दाह यथाप्रयोगमिति स्वलक्षणानु
पताचसामान्यस्यव्यापकत्वनित्यत्वापहस्तेतेनदेशकालव्याप्त्यामेवंविधी

पितरश्चैकाभासस्य स्वरूपमात्रतयाभासान्तरसंपर्कविरहात् स्वार्थक्रिया
संपादनेनैकत्वेनास्फुटत्वस्यापि सा क्रा यथा संतमसे हरहर्ष्यमिदं किम
पीति स्फुटितत्वेनाभिमन्यमाने विकल्पमध्यपातित्वेन स्फुटे स्फुचितमेवाभासप
रिमितयाभिधानप्रसंगेन विवृणोति पूर्वदेशकालादीति आदिग्रहणेन वर्तमा
नभविष्यद्देशकालावच्छेदविरहमप्याह एवं भूतस्य सामान्यस्वलक्षणविभा
गेनान्यत्र प्रसिद्धस्याशयेन हेतुमवघटयति सामान्यात्मैव हीति संभूयेति परस्परं
संमिश्रीभूय न त्वेवं हि पदार्थन्यायेन नन्तु ल्पकत्वमतयापि परस्परं विशेषणविशेष्य
भावेन पर्यायतो गुणप्रधानभावेनेति यावत् तथा ह्यावरणार्थित्वे पटत्वे प्रधा
ने शुक्लत्वादि तन्नवच्छेदकम् चित्तप्रसादार्थितायां शुक्लत्वमुच्छेद्यमितरत्तु वि
शेषणमिति पर्यायतोऽवच्छेदोपि तत्स्वतदाशयो नान्योन्यावच्छेदमणोति: युग
पदपि चावच्छेदः उपकारी घटः लोहितत्वे हि व्यापके अन्योन्यावच्छेदाद्दे
शकालाभासयोः संकोच्यते एवं बहुभिः सामान्यैर्मिलितैरेकं स्वलक्षणमित्युक्तम्
तत्र यः शंक्यते ननु एवं यवः खदिरः पलाश इति भिन्नान्येव स्वलक्षणानि तत्र बहुत्वं त्वे
कत्वं हि कथमिति तं प्रत्याह एवमपि चेति वर्णसंस्थानग्रहणेन रसवीर्यस्पर्शादि
कमुपलक्षयता यवत्वादीनां स्वरूपमक्रमत्वेन तरभेदश्च सूचितः ननु आभास एव वस्तु मत्वा
प्रकाशमत्वायत्तं ते प्रकाशश्च विमर्शजीवितः विमर्शश्च मायापदे विकल्पात्मा स
त्याभासे विश्रान्तः यादृशं नैकशरीरतया रूपस्य प्रत्याभासं केत ना तत्कथं स्वलक्षणं ना
म प्रकाशते सत्यमन्यदर्शने हृदयमेवैतत् निर्विकल्पकप्रकाशस्यापि विकल्पेन
वैव्यवहार्यविषयत्वेनोपगमात् इह तु नैवमिति दर्शयति स्वयमित्यादिना सामान्ये न्ना
वानेतस्वलक्षणानामापद्यते तत्र चेहत्तः परस्परभेदः पर्यायेण चान्योन्यावच्छेदः त
था हि संतेव द्रव्यं गुणाः कर्म च सत्ता हि द्रव्यत्वादिभ्यो भिद्यते तानि च ततः अन्योन्य
चावच्छेदः सद्द्रव्यं सद्गुण इति देशकालाभासावपि तद्भावस्य स्वरूपं यथा संगता म
न्यते संकुचितात्मेव भाव इति प्रसृतविकसितस्वभाव एव भावो विकल्पेन व्यव
ह्रियते संकोचस्त्वन्येन देशाभाससामान्येन कालाभाससामान्येन च मिलित्वा
निर्भास्यते तयोरपि च देशकालाभासयोः तदवच्छेदात्संकोच इति घटश्च से
धुंमा तै पा पानेके यथान्योन्यशक्ति नियंत्रणा या पूर्वे घाडवादिरोमोदयस्त द्देहापि स्व
लक्षणोभासोदय इति योगपद्येनान्योन्यावच्छेद उपकारी चैतच्च यथा जपाल
त्रैव्यापारः प्रथानन्तं र्यपयेभीतथा स्वलक्षणोदये भगवन्नियतिशक्तिर्यास
वै नियच्छति तदुक्तं चैतेहि सर्वं सर्वत एव पूर्वागमिन्या क्रान्तावत् एवं द्रव्यं घटः
द्रव्यं पटः घटः स्थूल इत्यादयपि संतव्यम् तत्र च स्वलक्षणो वाक्यपरामर्शजीवितए
व योजनात्मा प्रकाशः ननु एवं घटादयः स्पटाभाससामान्यैर्मिलित्वा कथमेकं स्वल

प्र॰ वा॰
वि॰ वि
५३

णेनोन्याप्ययतः आह आनुगुण्येनैवेति परमेश्वरनियतशक्तिमहिमाश्राभासानां
मीलनेनवार्पितेनमहिमास्व यथा चघटत्वरूपत्वयोरेवान्योन्यमेलनेनघटत्वस्वदि
त्वयोरिति पार्थिवभावनियतिविजृम्भते तथा कश्चिदव्यभिचारनियमोपीत्याह
किंचिद्वेति अनेनव्यतिरिक्तनयापरामृष्टेनाभासान्तरेणाविशेषितत्वेपि स्वेनैव
स्फुटेनरूपेणानिर्भासमानमपि सत्स्फुटं सामान्यम् यतोस्यात्मा सामान्यरूपपको
पिस्वभावोनेकसामान्यमयः अनेकसामान्यैर्नव्यभिचरति यथा घटत्वं सामा।
न्यं सत्त्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वरूपत्वान्यव्यभिचरदपि तथा स्फुटमेव सत्त्वादीनामपि
रूपं रूपमस्फुटमनन्तरोक्तस्फुटत्वेनेति संतन्वाम् न त्वेवं तत्स्वलक्षणमेव भवेत्स्फु
टत्वादाह सामान्यतोपीति सामान्यशब्देनायमभिप्रायः साधारणार्थानन्वयभावप्र
योतइति युक्तएवभावप्रत्ययः भावप्रत्ययेन च स्वैवाच्यं सामान्यशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तं सं
सामान्यानां यदेकं लक्षणं समानानेकत्वे एकधीहेतुत्वसमवायेपीहतु हि जनकेयद।
नम्म विशेषचयते अनेकसामान्यशब्दसमवेतासामान्यशब्दलक्षणाशब्दं जातिर्वाय
याशब्दमुपरंजयंत्या तद्वाच्यमपुपरज्यते यतोसौ शब्दवाच्योर्था विमर्शस्वभावे प्रदि
तयास स्वरूपं क्रियते नान्यथा जातिष्वपि वाच्यत्वेन तयास्याते येण स्पष्टा स्वजातिर
परामर्शभवत्येवात्मादिविकल्पेष्विति वाच्यं तस्मात् तथा हि तत्र भवान् अनुप्रवृत्तिधर्मो
वाजातिः सा सर्वे जातिष्विति जातिशब्दैकदेशो साजातीजातिरिष्यत इति १
अर्थजातस्याभिधानेपि सर्वे जात्यभिधायितः व्यापारलक्षणमस्य सामान्यरूपः स
मवस्थितास्तु इति च सा सामान्यतायां हेतुः देशकालेति अत्र पुनतिरस्कृतोतय
एककोर्थाभासः सव्यापकत्वनित्यत्वात्मसामान्यलक्षणातिरस्कारात्सं।
कुचितः स्वलक्षणमुच्यते अत्रेदं सदिति तावतापि च हृदंगपरिहारात्तथैकि
यामवेत्यैवानिवद्ध्यते तथैव संतुहृदवोत्पत्र घटाभासमात्रः सत्रेकेवलाभासोप।
लक्षणार्थमितिवृत्तौ व्याख्यातमस्यतमपदेन अविलासमनेति सत्रैव ह्याभासोप।
लक्षणे असमग्रत्वे समग्रत्वे पिवा आभासनम् तत्र समग्राभासतां व्याख्या
ते असमग्रा विनिवृत्तिः तो विवृणोति यद्वापुनरिति समग्राभासतां व्याकर्त्तं
वृत्तिरिति शयेतितां व्याचष्टे कदाचिदिति साक्षात्कारसमयेयावद्भिराभासैः
पूर्णोर्थः प्रतिभासिष्टतावद्भिरेव स्मर्यते यदा किंवहुनायमहमिममिदा
नीं पश्यामि विमृशामीत्ययमपि आभासो विशेषणमध्ये प्रविष्टस्तेनापि त।
दा पुरस्स्यानुभविजयरुग्णप्रवर्त्तमानेदेशकाल योस्तद्देशकालतयास्फुरितयो।
स्तद्देशकालीभ तयोरेवसार्हः स्फुरति येनापुनैवाग्रयव रममहेपश्यामेवेतिप्र
तिपत्तिर्भवति अनेनप्रत्यक्षीकारइति विवृतम् अत्यक्षस्य स्मर्यमाणस्य प्र
त्यक्षाभासतया कुवितस्यातदवस्थायाः स्मर्यमाणतायाः परमार्थो विघ।

मानायाश्च पिनष्टका इति यावत् अत एव भगवता पातञ्जलिना स्वप्नोऽभा।
वितः स्मर्यमाणस्थितिरुक्ता भाविनोऽभवत्वे प्रापितः स्मर्तव्यः स्मरणायोग्यत्वे।
नाभवन्नपूर्वोऽस्यादिति अन्तरयति सोऽन्तरं करोतीत्यन्तरे विजातीयापोहमलेन
भावेनेत्यर्थः ननु तदानीमस्त्यविमर्शः कथं स्मरतीत्यभिमित्याह तदानेति पूर्व
दृष्टतयैवेति न हि योगज्ञानवदपूर्वकोऽवभासोऽसौ वर्तमानप्रमातृस्वरूपै।
कीभावाभावात् पूर्वदृष्टत्वेन सच विमर्शस्तदानीन्तनविमर्शोऽमुमित्य
तिनामस इति विमर्शोऽच्यते इति तेन ज्ञावश्यप्रभावमेव भावना तत्त्वदेचि
त्तत्वात्मकाशेशोश एवानुस्फुट इति सन्नपि विमर्शोऽन्यकृतः स्थितः।
तत उच्यते शाब्दसंकेतस्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रा निर्वितर्केति।
तत एव सहजविमर्शस्य सत्त्वाद्विकल्पस्य इत्येवं विमर्शः सुतरामिति अत
भवोऽशास्यापि दृष्टतात्मपदेषोः कृतः स्फुरणोऽनुअप्रमोषादिति भावः न।
दा हि स्मरणानुभवयोरेकस्वसंवेदनीभावेऽप्यनुभवांशस्योद्रिक्तया स्मरण
मः अथ स्वप्नस्वस्य चित्तेस्वतंत्रविकल्पेऽपि स्फुटतां व्याख्यानुमनमेव वहतियोज विकल्पे
ति स्वप्नेऽपीति अनुमानागमादिके विचित्र एव मेयस्मिं विषये यस्माणो
मिश्रं वा केवलं वा तेनयः परिशुद्धः सम्यक्तया हृदयानुप्रविष्टोऽन्तस्तकाम
शोकादिप्रभावितविकल्पग्राह्यतल्पानेकेन विशेषणेन विशिष्टोऽर्थो।
भासोऽग्रस्यादिलोचनस्वभावः स्फुटीकरणोकवान्यः अनेन दृष्टार्थशाब्दिका
ख्यातः तदुक्तमिति शिवसूत्रस्य वर्णेत्ये प्रवाहिनी तत्त्वार्थचिन्तामण्याभि
दृश्रीकल्लटपादैः ननु योगिप्रत्ययम् विकल्पकमित्युक्तम् तत्स्फुटाक
ल्पधीफलमिति तत्कथं विकल्पत्वमित्याह तदाचेति ग्राह्यार्थज्ञानवि
कल्पैः संकीर्णा सवितर्कस्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रा निर्वि
तर्केतितीत्याह तेन वाशब्देन संश्रयेऽपि तु संभवविकल्पे ननु यदा।
निर्विकल्पकता तदा कथं स्वतंत्रविकल्पापीस्तु क्रिवीच की भवेत् इ।
वीवस्यायामतिभाव्यत इत्यस्यां भावनापरिनिष्पत्तिफलायां विकल्प
त्वसंभवादित्यदोषः ननु निर्विकल्पकत्वस्य परामर्शस्याभावात्परा
मर्शनान्यथानुपपत्त्या परामृष्टानिति ह्युक्तोक्तया यदर्थावभासनेऽसमर्थि
तेतत्कथमित्याशंक्याह परामर्शशून्या वा विति परामर्शस्याहि प्रतियो
गिशंका निराकरणाकारणतायोगे विकल्परूपता विशेष इति वक्ष्यते तद
तत्यतिभावाजे[illegible]पादोऽनच विशेषाभावे सामान्याभावः सद्भावेऽप्यसत्त्वहि।
किं प्रमाणम् आह तादात्म्यादिति स्वभावस्य वाभासस्य विमर्शविडरितिहि वि

ई०
प्र ज्ञा०
वि० वि०
९५

तत्समर्थयिष्यते ननु स्वलक्षणस्याभासत इति सूत्रे वृत्तौ च वक्ष्यते किं
शब्दयोः स्वलक्षणविशेषणान्वययोगेन तदनुसारार्थेन न च आभासितमित्यादौ
णिजर्थं व्याख्यातप्रयत्नेन तात्पर्यं व्याह सर्वत्र चेति विमर्श एवात्मनः स्वसं
वेदनरूपस्वभावात् तदंशरूपान्तरतिरोधानीरूपान्तरस्वीकारेण न संयोजनवियोज
नादावयं तु समनन्तरप्रत्ययादिविषयेन तद्धासनयावाभासरहितानां सर्वेषां तद्भेदे
न संवेदनीति शुष्ककार्यकारणभाववादिनो मतेन न संभवतीति णिचा निरूपित
पूर्वाभासितमिति सूत्रांशव्याख्याने यणिजर्थमपि पूर्वं रूपितम् ततो वृत्तिग
तेणिजेनाम् तेनैव संबन्धेन स्वयोगाख्यातः इति न पठितः व्याख्येयणिजर्थ
तया वृत्तिगततया दृष्टकाम चतुष्केन पठितं प्रकाशितमेवेति ॥ २५ ॥
ननु परामर्शस्यानुपदशायामामासमहृदि तिस्मरणे पूर्णस्य प्रकाशस्योपगम्यते
तत स्वानुभूयमानस्य वस्तुस्मर्यमाणेऽपि वहिरयमिति कथं न व्यवहार्यः तद्व्यवहा
रकारणं हि तत्स्वार्थस्य प्रकाशनं तच्च विकल्पवृत्तौ तात्पर्यं व्याह नचयुक्तमि
ति स्मर्यमाणस्यार्थस्य यत्प्रकाशनं तदिदानीं नैव भवत्यपि तु प्राच्यमेव तत् तद
पि च प्राच्यं प्रकाशनं स्मृतिलक्षणे संवेदने पुनर्नान्ते विमर्शरूपं प्रधानीकृत्यापि
भासमानेन संभेदेनैव न तदभेदेनाभाति ततश्च स्मरणे स्वात्मांशे स विमर्शः प्रकाशः।
कालानवच्छिन्न एव अर्थांशे तु प्रकाशः प्राच्य एव तत्रांतरीयकविमर्शमहि
तः पुनर्विमर्शस्त्विदानीं ततः एवं तत्स्मर्यमाणस्यानुभवप्रकाशनद्वारेणाभासनं
भवत्यन्यथा स्वातंत्र्येणानुभूयमानं तेचितं तत्ताविषये भेदेन स्मर्यमाणतोचितम्
तेन यथानुभवज्ञाने प्रकाशदृष्टस्य रम्यत्वमपि मायाप्रमातृमायाप्रमातृः पृथ
ग्भूतमिव प्रकाशयते वस्तुतस्तथा स्मृतिज्ञाने अपि तत्र प्राच्य एवाभेदप्रथाभाव
प्रकाशाभिमानोनुवर्तते तेन पृथक्प्रकाशः कस्मान्नभवति स्मृताविति नचोरसी
यम् एतद्दोषपरिहारनांतरीयकतया च प्रसंगतः प्रकृतमपि सिद्धमपि कारण।
सिद्धांततयेत्याह तेनेति यदुक्तं स्मृतावनुभवप्रकाशनेऽनुवेधकतयावर्त
तेनभवप्रकाशाभेदेन चार्थो वर्त्तत इति ततो हेतोरिदमपि सिद्धं भवति शरी
रप्राणाद्याभासानां स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन संभावितस्फुटत्वेन च वर्तमानातीत
भविष्यद्रूपतया तद्रूपापि संकोचयोगेन संविदोऽपि वर्त्तमानादिभेदेनापचरित
कालभेदायाश्चापि परमार्थत एकत्वमेवेति सत्यपि च सर्वतः एकत्वे यावत्यवति
जत्वात्ते च समहिम्ना प्रमातृता परामृष्टा तावत्येव तज्ज्ञाति स्मरणा
नुभवयोरिव एतदेव हि संवेदनापि कं संवेदित्वत्वे यत्संवित्संयोजने वियो
जने च स्वातन्त्र्यमिति यदेवमेकमनुसन्धानरूपं स्वातंत्र्यं तदेवापरैर्लक्षणैः प्र
दर्शनात्मन इतिस एवात्मा एक आत्मेति विकल्पभावप्रत्ययेन तद्धर्मप्राधान्यं दर्शित
म् यथा चैतत्समात्मेति श्रीशिवसूत्रे॥ तथाद्यार्थः धर्मान्तरप्रतिक्षेप

प्रतिसंधानयोर्द्वयोः संकेतभेदस्य फलं ज्ञानं वा ज्ञानान्तरेऽपि न इति स्मरति।
स्तुन्ताकारस्यैव एष इति स्फुटं स्वरूपमक्रममिति विमर्शगर्भं यो व्याप्रत्य
भिज्ञानमेव सूचयतीति सूत्रार्थः तदेवात्र स्पष्टयति संदेशे परामृष्टतिकाले वेति
च१ वक्ष्यमाणं कोऽयं न यतिसादृश्यपि तान्यत्र व्याख्यानान्तरे भाइतिदर्शयन्निति च दर्शयेये
ज्ञानक्रियास्वातन्त्र्यमहेश्वरस्वरूपस्यात्मन उपपत्तिं करोतीति समन्वयः अनेन।
भ्यो कार्यस्यान्तर्यदृश्यं दर्शितम् स्मरणानुभवयोर्ग्राहकांशेन न ग्राह्यांशेऽपि
न भेदः कश्चिदिति ननु प्रकृतप्रमेयसिद्धावुपयोगीति योगीति योगी ज्ञान
इवेति केवलार्थप्रकाशनयोगिज्ञानवदपूर्वानुभवतेवस्यान्न स्मृतिता
स्मृता वतीनत्वमिति अनुभूतविषया संप्रमोषरूपमत्र यद्यपि सर्वत्र क्रियास
त्वेनैव द्वयस्य कालस्पर्शात्तथाप्यभिचरितभवनादि क्रियासत्वेनभूतत्वेव
त्वेनेष्टतामाह ननु भवक्रियासत्वेन अत्रेति स्मृतिलक्षणप्रकाशाङ्गित्व
स्यामासस्य प्रकाशमानतास्मृतिस्तु भिन्नस्य कथं न स्यादिति परिहर्तुं स्मृतिः।
प्रकाशाइतिवृत्तावुक्तम् नहि दृशा ज्ञानरूपैवेति उपादिमेति प्रथमार्थव्या
ख्यानकालयवस्य चितेऽर्थः अनुभवेन सहार्थस्मरणादभिन्न इति स्मात्
सर्वद्वयं सोऽत्र व्याख्यातं स्मर्यमाणस्येति स्वेनानुभूतस्यासंप्रमोषलक्षणं भासते
वेदनाग्राहकग्राह्यां शोऽत्रावच्छेकीभावं स्मरणप्रतिपद्यत इत्युक्तम् अत्रैतच्च।
माह। वृत्तिकृता प्रकाशाङ्गित्वस्येति नन्वस्मर्यमाणस्येवार्थस्यानेष्टधर्मः अ
नुभूयमानस्यापि विशेषवाह्नीसत्यम् एवमप्ययस्मृतावध्यारूढस्यैवमभि
धानस्य अनुभूयमानेमायाप्रमातृत्या पृथगभिमानत्वावदस्ति वहिर्दृष्टत्वे पि१
सोऽपि नास्ति तत एवार्थक्रियास्मर्यमाणादिति अत एव भेदेनापि स्मृति
निर्भासमानत्वस्तु स्वत्वेनैव अर्थो यस्तत्प्रकाशस्याप्रमाविता अर्थानभासते
भातीति स्मरणादिति स्मृतौ ह निर्देश्यपदार्थविषयया यथासम्भावेनाप्तिः ते
वेप्रकाशेनापीति च पुरस्तादिति अदिसिद्धस्तत्रादिषु वर्तते चेति शागिवार्थ
इत्यादि हृवेष्टतत्र च यद्यपि सामान्येन समस्तज्ञानसाधारणमिदमुक्तम् त
थापि विशेषान्तरवत्स्मृतिरप्यत्र निर ··· प्रस्तुतत्वं स्वेनैवनार्थ्यधर्मः प्र
काशइतिसिद्धेदिति दर्शितमेव अर्थस्य च स्मृतौ भेदेन प्रकाशे स्मरणानेवन भ
वेत् पूर्वमनुभवनमेव स्यात् तेन स्मरणे यदर्थस्य प्रकाशनं तदर्थमतितमां
क्रोडीकरोति छायामात्रेणात्पृथक्त्वाभिमानो वेद्यतावतानुभवस्वे स्का
चे। रजोच्यते स्मरणमेवक्षार्थस्य स्वेतनावेशो दृष्टान्तः नन्वनुभवेनत्रतादात्म्य
तावभासस्यौक्तिकत्वात् स्वेतत्त्वगुणस्य समवाय दर्शनेऽपि तादात्म्यनाव
भासेसंगीकार्यो यदाह तत्र भवान् आत्मान्तरस्यैनात्मानं तदात्म्येवावभास
ते यतस्त्वेकत्वनानात्वं तत्रैवनाध्यवसीयते तथापि किं समवायाख्यामिति

६ प्र. ज्ञा. वि. ५५ वि.

वस्तुस्थित्यानुभिन्नरूपत्वमिति वचनम् निर्भासनसारपदार्थस्वरूपनिरूप
णावसरेऽनेनसंगतमेव तथा च न रेष्वपरविवेकः स्वयंप्रमादेनेष्वनेनाप्युक्तः इ।
तथाप्यामाणिके क्रिनेहि वस्तुधर्मयोरन्योन्यपरिहारेणावस्थितयोरन्यतरो।
णायुक्तं यत्तस्मिन्भवेदिति यच्चोच्यते प्रदेशस्यैकदेशेनावापरेणावानिरूपण
म् विपर्ययमभावे वा व्यवहारो न वर्तते इति तत्र यदि पारमार्थिकमनिरूप
रूपं तन्मात्रं संचयो वा संसर्गि द्रव्यं वा त्रसरेण्वभिन्नं वा सर्वतो व्यावृत्तं सल
क्षणं वेत्यकेवलरूपं तथा हि गीति कथं प्रतीयताम् यदा सर्वा अनिरूपितेन तन्मा
यमात्मनाभावाद्व्यवस्थापयतीति स्वव्यवस्थाभावाइति तद्युक्तमकेय
यदात्मकेन भवति तत्तेन वपुषा तत्प्रकाशते पीतं तथैव नीलम् प्रकाश
ते च प्रकाशात्मनस्तस्तेनो भाक्ष्यतीति तदात्मा अतदात्मनस्तथ्यानिर्भासने तत्
देव तथैव भासयामपि तेन तद्रूपेण भवतो नियमो न भवेदनियमस्य व्यापकस्य
दृश्यमानस्य नियमस्य विरुद्ध इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसंगान्तथाप्रके
शाने अतदात्मनाद्विपक्षतः पलायितेन तदात्मनया व्याप्यत इति तद्विरुद्धस्या
तादात्म्यस्य विरुद्धव्याप्तोपलब्ध्या प्रतिषेधः एवं श्लोकार्थं व्याख्यायतदर्थ।
स्य हेतुत्वं अन्वयं योजयितुं यत्सौत्रं तेनेत्यादितद्रूपमेवं तेनेत्यादिकं विवरीतु चे^
एवं श्लोकोपसंहारस्मरणेन नाह तदेवेतीति उत्प्रेक्षादीत्यत्राप्यादिपदेन प्रत्यभि।
ज्ञासंकल्पनादेर्ग्रहणम् विकल्पेनेत्वनुभवायमानतानुपृथग्युक्तम् वर्त
मानमविषयदेकीकारात्मिकोत्प्रेक्षायामदास्य तावत्तत्र भेदेकीकारोत्प्रेक्षा ई
मसुपलक्षयति समया पुनरनुभविष्यत इति ननु संविदा मेकं पुरुषकरूपत्वा
एकं सं विरूपत्वमा तन्मेति कथं यावत्तावत्स्मरणादयस्तस्य धर्मा इत्यात्मवादि
नो मतम् सत्यम् तत्र विदमाकृतमिति दर्शयति केवलमिति धर्मतावक
ल्पने विविचता हेतुतस्तामपि विषयं वैचित्र्यम् व्यवह्रियत इति सांव्यवहारिको
यं भेदो न तत्त्वभविको येन पारमार्थिको भवेत् अनेन वैशेषिकस्य मोहः शामि
तः स हि ब्रूते भेदस्तात्त्विकः समवायबलात्तु भेद इति तत्राभवविरोधिय
दजडप्रमातृ सिद्धिर्न सिद्धा प्रथनादेव ज्ञानादि समवायापीइत्यतीतामासेन
ति अनुभवकालेवर्तमानआभासः स्मरणीभूतः तावेकप्रमातृस्यैकं रूप
स्यादित्यर्थः अनुभवस्मृत्योरेव नास्ति भेद इत्याशयेनाह अत्रोच्यते इति वक्ष्यत
इति नैव ह्यनुभवोऽभ्यातिस्मृते एवौक्तवक्ष्यमाण इति अनेन रूपतोयमथाहीत्यत्र गि^
रपि वैयस्य प्रकृत स्मार्थकतायोतकत्वेन तद्विवरीते प्रवेशो योजनीयः ज्ञाना
नौचेति भेदेन प्रथनीयेत्याशयः वक्ष्यत इति केवलं भिन्नसंवेद्यदेशकाला।
नेरोधतः ज्ञानस्य निवृत्तायादिसक्रमेण प्रतिभासत इति ननु ज्ञेयभेदाद्भव।
पच विनः कालभेदः सोऽनुभवस्मरणयोः कथमित्याह एवं चेति एवम
पियः स्वीकाये व्यवहारोऽयंपन्नो यायच वृत्तिः प्राकृत स्मृतास्ति अर्थस्यैवमे

द्वाभ्यां तावद्गृह्यमाणमसमर्थं यद्भासमानमन्यथा स्वप्रकाशस्वरूपस्य च
याति वस्तुतस्त्विति यावद्भासते भाति तत्तदर्थक्रमसूचितं ग्रहणक्रमेणैव न च वि
कल्पः प्रमातॄणामन्यत्र स्वरूपाग्रहेण न तु भाव्यबोधः पूर्वापरभावः स्वरूपयोः
सत्यम् सत्तु न विषयभेदात् कल्पितकल्पितमायाप्रमातृभेदादित्या
ह तस्यैव वृत्तिरिति नार्थभेदादेव पूर्वापरत्वमवगम्यते अपि त्वनेन प्रकारेण विश
दयितुं योजयति आत्मैव स्वस्वात्मसर्वशक्तिः तस्य विचित्राभासकारित्वे
ष्यं न लक्षितायां कालोऽपि काशक्तिराभासमानानां प्रतिबिम्बपरम्परा त्वौचित्ये
न क्रमेण योज्यत्वात् सामर्थ्येन योजयति हेतुभूतं सूर्यादिक्रियाणामुदयास्तम
न यवृत्तीः स्फुटेनानुभवेन लक्षणीयेयं आभासस्य वापनिष्ठस्याकारस्य
सदसत्त्वे भावाभावौ प्रवेपवृत्तीताभ्यामाभासानां घटादीनां भेदस्य क्रियावैचि
त्र्यस्य प्रकाशनात् क्रमस्यावभासनं भवतीति कालचिन्तावसरीयं क्रमान्यायोल
क्ष्यते क्रमो भेदाश्रयः इत्यत्र क्रमावभासने चासिन्देहप्राणबुद्ध्यादेरपि मायाप्र
त्व मातुर्लोलयो वनडुल्वत्रपदत्वापदत्वाद्यवस्थाभासानां यः क्रमः सो।
न योगिनुभवस्यापरोक्षेनानन्यरूपेणाभेदेऽपि केवलमुपचर्यते उपचरितत्वे
दयोश्च तयोर्विषयश्च कोऽपि सिद्धत इत्येवं यदर्थस्यापौर्वापर्यमुपचरिते
तत्त्वासत्त्वेनाभेदेन न विरुध्यते माणवकस्येवाग्नित्वगौणत्वादीनि माणवकत्वे
न औपचारिको हि भेदो न वस्तुतीति निषिध्यते प्रमातृबुद्धिनिवेशित्वात्तस्य तुल्यवि
षयत्वे विरुद्धयोर्धर्मयोर्विरोधकत्वम् अन्यथा विषयं विषयस्य विरुद्धं भवेत् ते
न विरोधकं कारणस्य तुल्यविषयत्वस्य विरुद्धेन भिन्नविषयत्वेन व्याप्तस्य दीपचा मिति कारणविरुद्ध
रिकत्वेन तत्त्वव्यापकविरुद्धकार्यस्य विरोधस्य निषेधकमात्रेण तावन्न विरोधः व्याप्तोपलब्धिः इत्यौ
किं मे गोहेऽपि चारपरमार्थाणाम् इह हि परमार्थेनानन्यविच्छेदः केवलेस्मातेन त्रयः पचारिकमात्रे =
क्रिरेवं परमेश्वरीस्वमसंकल्पयोगीच्छाविवेकेनं तेनाभासभावाभावप्रवेपे
न भातीति किं केन विरुध्यत इति तात्पर्यम् ननु भिन्नविषयत्वादस्तु न विरोधः
स्फुटत्वास्फुटत्वानुत्स्यैव विषयस्येत्यभिन्नविषयेण चान्यत्वात्तस्यमान।
सर्वमातुर्योरिति तत्कृतो विरोधः स्यादिति पुनरपि कथमेकं विषयस्ये
स्वांशेकं निषेधयति न चेति न चाभासभेदादपि भिद्यते सोऽर्थ इति न माभास
द भेदमेकस्त्वेनोपलक्ष्यति स्वत्वाविस्तारादिना न त्वयमेकीकृत आभासभेदस्त
र्हि तत्कृतः कथं न भेदः इत्यत्र आभासस्य विमर्शोपजीवितं इति तस्य भेदाभेदकृ
तैव वस्तुभेदाभेदस्थितिः इह च विमर्शोपेक्षत्वेनैवं संयोगेनैव स्फुटग्रहणं घूलिपट
लादिवस्तु न वस्तुवहिः स्वग्रहणमेव वस्तु न स्वरूपमायेक्यादेकत्वमेवेति आभा
सपरिणतादेर्निरीतिं तस्माद्वस्तुत इति हृत्त्वा निकटतायार्थानामित्याद्युदेशोपयुक्तनवपू
र्वानुभवेन सहभावः सर्वमन्यमात्रवस्तुनः कथं प्रत्यावृत्तः सहितन्त्यात्मनात्मातिन्तवपू

६०
प्र. ज्ञा. वि. वि. ९६

अवभातीत्यर्थः सहार्थः सताम् यदाहुः स्तामेव स्फुरन्तीं विकल्पानेरणा अवस्य
ति अनुभूतं स्मरामीति तदा स्वात्मत्वमस्य क्रमिति न्यायेन न तद्द्रष्टृस्पर्शो वेद्य
यानुभवाभासी निमिमानानन्दाश्रयेन इहेत्युक्तमिति निदर्शोऽस्ति यद्यपीति त्य॰
अर्थमयः इत्यर्थः प्रकृतो विशेषोऽनेन तयोर्मिन्नः न तु विषयमर्थवदनुभावस्याप्य
लिभेदेन यथा प्रकाशमानतावलात्तु यः प्रकाशरूपो दोषादभेदः सोऽर्थस्यापि
त्मायमहृयोप तेऽको विशेषो येन संविदे तत्त्वेऽवेदं सर्वमित्येव मामकेभ्यो निर्विशेषा भे वृद्धेवेदंस
क्रमः पुरुषरू दोपक्रमेभ्यो वेलक्षण्येनाश्रितः इत्याह एवमिति यद्यपि व्यवहाराहि शेष र्वं॰
क्ष्रेयंदर्शितस्त णविशेषतालक्षणा कूमेकां समदपि न परामर्शो दशामयन्तेन त न भवस्याते
थापिमायापदेर्थ ननाविकल्पप्रमाणमभेदविमर्शप्रकारेणाह तत्मतेन प्रागहमनुभूवमिति
स्यतात्विकी॰ प्रमातर्यापूत स्यानुभवस्याभासनेयुक्तं नतो हेतवनुभवोऽपि इवमायादशा यामपि
स्फुटो न पृथगेव भाति अपितु पृथगपि ततोऽहेतोः स्वेहं संविदेकत्वम् यदुक्तम् ।
निर्विशेषाहयवादेवेलक्षण्ये नत्युक्तमिति सूत्रार्थविषयमयमेवहि निवेशने ।
न हृदयत्वमेव किलेदमित्यवधानदापनरूपेणानुवृत्तो दर्शितः हि शब्देन भावि सूत्रा
तेन संविदैक्योपक्रमस्योपपत्तो हेतुतासूत्रार्थस्योक्तेति संविदैक्यरागवी
रे गौरविव पूर्वोत्तरार्थाभ्यां सम्बध्यते इति दर्शितं ॥ २८ ॥ एतदेवतारयति ।
ससिपातत्र यानचेति सदशानानेश इति स्यति ज्ञानव्यवहाराणारूपेण व्यवसायाते
रे विशेषणानयास्पष्टमानुनाम स्पष्टमित्यर्थः नन्वनुभवत्वमपूर्वमित्यत्र
कर्तृलग्नतानुभवस्य कर्मलग्नतायोतस्याकथमाह अर्थपवेति कर्तृस्यात्ताक्रि
यागा कर्मलग्नतायोस्वच्छायामपि न कर्तृवृत्त्यभ्यपरित्यागात्तनुभवस्य कर्तृस्थ
ताभिविघटते ततएवोपसर्जनतायुक्ता इदमित्यंशे ऽथ एव पृथग्रुपतया
हिविशेषणत्वेनभवेत वीरः इत्पश्यतीत्युपसर्जनत्वेन श्रोतात्मतादपितवाकीयात
एतत्सूत्रसंबन्धविमर्शविचारयिषोत नन्वयदानुपसर्जनयानुभवः परामृश्य
ते अयं तत्प्राधान्येन सोऽनुभवः स्फुटो नीलमनुभूदिति तदा तस्य पृथग
भासनमित्यत आह तस्यत्विति मात्रपदेन मूलप्रतीतिविश्रान्तिरेव व्यवहा
रप्रतीतीनां तत्त्वमित्याह वक्ष्यते इति समर्थ्यते यद्वग्गासीदेवमित्यत्र एतदेव सै॰
युक्ते॰ चमितिद्राढयति सोऽहमेवमित्यादिना नचात्मा वेद्य एव वेदकोत्तरानवस्था
नि॰ नादित्युक्तमिमाशयः तथाचेन्मायाप्रमातृव्येयमर्शः स्वविनवः स्वितम्
तनाहे धो वेद्य रूपात्ते षां वोपउपचारेण तथा भेदाभिमानकृतेनारोपणे
श्वे॰ य वेद्य तेऽत्यर्थः यस्येत्यादिना वृत्तिग्रन्थेन तत्सूत्रार्थस्य संविदैक्ये हेतुत्वं सूच
यन्नोऽहि शब्दो व्याख्यातः तेविकृत्यनि इति याय मित्यादिना ग्रह मिति व्या
चष्टे वेदेति भूमिकाग्रहणेन नतदस्यैवमादि रूपता प्रकाशावष्टम्भः परमे
श्वरस्यवेद्यता स्वावष्टम्भापरित्यागेना भिमानमात्रे सत्र इत्याह नन्नुसंविदः
व

कालस्पर्श एव नास्तीति कथं हृन्निरनेककालगतेति अनेककालगतेष्ववेद्ये
ष्वप्यद्यतन्त्वेते तावन्मात्रो देवस्वबोधो नेककालत्वमुपचारेणाचर्यते ननु वे
द्यान्यपि बोधादभिन्नान्येवेत्यत आह अन्यगात्मनेति प्रतिष्ठत्वमाभिमुख्येन ना
न्या नाभिमुखस्वसंवेदनमात्ररूपेणांचतिजानातीति यो मायाप्रमातृरूपः प्र
त्यगात्मवर्गीमेयभिन्नोन्योन्यतश्च भेदशालितदवस्थायां वेद्यानां भेदादाभासभा
वाभावकृतकालक्रमोनेघाद्विनकालत्वतदुक्तत्वे एकः स्वसंवेदनप्रमाताने स्व॰
ककालत्वमुपचर्यते तदनुसारेणैवास्माभिः स्वैरिस्त्वत्वमस्तीति प्रत्यगात्मतया मा
नत्विभासयमानाः इति व्याख्यायियत्वेन तदनन्तरत्वमितिमन्तव्यम् इत्याशङ्केतिप्र
कृतिभागास्य भेदेन दर्शनस्मरणरूपतया वेद्यानुस्वेन कृतया कालभेदंद
र्शयत्युपपंयानेकं दर्शयन्ननेककालत्वं सूचयति अदृष्टः स्मर्तृत्वमयुक्तमि
ति अभिदधानः स्वतेत्रकार्यकारणभावस्वभावबोधपरस्परामात्रेणानस्मर
णासिद्धिरिति स्मर्तोद्दृष्टेवकल्पितइति पूर्वपक्षो किं प्रति क्षिपति अत्रेतिवृ
त्तौ प्रथमानतायां वेद्यतोपचरिता तात्पर्यतत्परत्वम् विश्रान्तिस्थानत्वम्।
न्यावेषणान्ध्रुत्परत्वमनपहृवतीयत्नापर्यवसितं प्रयोजनं तेहे त्वेनाभिमतं था
य वेदनकर्त्तृतायां हि प्रकाशान्तरोपजीवित्वलक्षणायां प्रकाशकान्तरमपेक्ष
म् तत्त्वनास्तीति मुख्यार्थबाधः वेद्यं च व्यवहाराप्रेत्यया प्रथमानत्वेव्यवहृय
ते इति व्यवहाराभिमानवशेन वेद्यता प्रथयोरेकार्थसमवायउपचारेति।
मितत्वम् ।। ।। २७ ।। ननु वितिषष्ठ्यायुक्तिबलात्मकाशावप्रवेशोगी
कृतस्तथाप्यास्यात्स्यकयोस्तद्भवबलाद्भेदोपगीकर्तव्यः तत्समर्थना
यैव च मायाप्रमातृकेणपरामः ततश्च यथाद्येदोमायाप्रमातुः स्फुरमाति
तथा योगिनः परसंवेदनम् तच्चच्छिद्यापरइदं जानातीति परत्रपरीरेपूर्व
ज्ञातिलक्षणोपक्षेमेतन्मेवामाम्न्दितिपरेणादभिप्रपूर्वदृष्टमयुनास्मर्य
ते इति सर्वचैतन्यमात्रेन रगतानुपलम्भा इति हृन्नोदर्शितम् हृत्रेपि इदमप्यउ
ति वक्रवचनेन टीकायामपि प्रथमे सहजानंदा विभावक्तदास्पादितं येन।
न विचारितम् द्वितीयेऽस्ति वासा विधेयते नान्तनीयं प्रमाणं तत्त्यादि
ना तदेतद्द्विधा संवेदनं वेद्यम् तेन मायादशायां ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्व
मायातम् तेन चानुभवस्मरणयोरपि वेद्यवेदकता तयोश्चैकविषयत्वे
न विषयमेलनम् तेन व्यवहारसिद्धिरिति कथमेकप्रमातृसमर्थतमि
प्रु॰ तिसिद्धान्तमनुरूप्य नियमाकथ्याप्रसंगोयमपसिद्धान्तः प्रसजतीति चो
द्यपिवरभिप्रायः तदेवेति अत्र पूर्वपक्षे तदिति पूर्वोक्तमुत्तरमस्तीति शेषः
तदेव स्मारयति योगिनामपीति तदिति वा वाक्योपक्रमो प्रागुक्तनीत्याति
इकस्वभावसेवेभ्यायुक्तेन न्यायेन तद्वेति परक्षेमनस्यापि बोधस्य एवं योगि
नामित्यादि भोतीत्यन्तस्त्रंसेतेपणव्याख्यायापरीक्षितात्मुपरमात्त

६ द्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्त इति कथितं प्रकृतप्रमेयसमर्थनेहेतुः।
दार्ढ्यप्रथनायाभ्युपगमसिद्धान्तमाश्रित्य यः सूत्रशेषतत्कः तं व्याचष्टे वितर
प्र ज्ञा॰ वि॰ णायग्राह्यसत्त्वमिति अनुभववलादिदमुक्तम् सचयोगिज्ञानेकाममायातेशङ्कः
वि॰ एवंजानामीतिस्वहेज्ञानामीति योगिनः परसंवेदनम् नास्मदर्थे समेदमीतीतिह २॰
६० लिवचनावकाशः सकृतेतुसोपितत्परस्त्वमन्वभूदित्यस्मदर्थे शरीरीभूतस्यैवाहं
घ॰ भवस्यतिर्भासनात् अपिशब्दोनदृष्टान्तत्वेनैतत्संभावितं परेणात्तदस्यतच्चष्टे इत्याह इ।
यपरस्युपलब्धयःपरकीयानदर्शनविशेषस्तनार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजसंवेदनेवे।
३॰ यतया भवतीति सौगतानांतावत्स्वसंवेदनमेवज्ञानस्यवपुस्तदेवकथं यदि वेद्यतामा
ञ्चानांपुरुषपक्षाये वोपलब्धिः पुरुषश्चसंवेद्यपूर्वीकारणादानामप्यात्मान्तरस
मवायिज्ञानमेतःशरीरवृत्तिना योगिमनसाकथं ज्ञायते जैमिनीयामप्यात्मा
न्तरतादात्म्यवृत्ति तेन योगिनऽवश्यंपरज्ञानवेदनेयत्परदेहादिसहभावीनीलस
पूरसुखरागाद्यवभासमयःप्रकाश इति तत्रचनीलादिरूपप्रभावेनवेद्यमेव प्रका
शांशस्तुअहमित्येवप्रकाशते प्रमाणीकृतदेहाद्यवभाससंस्कारस्तु तन्निष्ठामिदंता
प्रकाशभागेभिनत्तितेन स्वपरविभागसंस्कारस्यशेषोऽनुसर्वमात्मनयापशस्त्वह
मेवस्वपरविभागोपपत्तीतितदपेक्षयापितज्ज्ञानेज्ञानान्तरेणावेद्यम् योगिज्ञा
नेवा अविचारितापातशंकितप्रतिभानवलादेववेद्यतामस्तु परज्ञानस्यानेनैवं
रूपतावितिसूत्रार्थः भातीतिकारकात्वियोज्यम् नन्वयोगिक्रियाशक्तिप्रक
र्षेवानपीहदर्शनेनतत्कथंज्ञानशक्तिप्रकर्षमात्रमस्यवृत्तौनिरूपितम् आह उपपु
ज्यमानत्वादितिज्ञानेज्ञानान्तरवेद्यमितिकिलेहसाध्यम् तत्रचदृष्टान्ततयापरो।
स्प॰ तत्पूर्वचित्तादेर्ज्ञानमस्यपद्युज्यतेइतिकिमन्येनतत्प्रकर्षेण एतच्चयोगिनांदर्श योगिप्रत्यक्षे मतिरमिप्रुतती तिलभ्यते त दाह॰ =
नविशेषइतिउक्तोऽङ्कुतायांवङ्गतरशास्त्रलोकप्रसिद्धेयोगिप्रत्यक्षेऽतीति हतो
गतग्रहणंशास्त्रमात्रेलोकप्रसिद्धेप्ययुक्तम् समवायद्वारेणतादात्म्यपर्यव
सायितंटीकायाम् इत्यपरस्युपलब्धाइतिचवङ्कवचनेविवृणोति नन्विति
एतन्नैषांस्वभावइतिऊक्त शत्याशोकानावन्मात्रेलक्षणोशेषामित्युक्तम् यद्य।
प्यात्ययतेर्व्यावर्तकंतएवतस्यस्वभावः घटस्येवपृथुबुध्नोदराकारता तथा
चज्ञानस्यस्वसंविन्मात्ररूपत्वम् अप्यतोजडाद्व्यावर्तकमितितएवतस्यस्व
भावः स्वोहिभावस्तएवयेनाव्यभिचारी ततएवघटस्यतद्घमत्वेसोभावः किं।
त्वसमग्रवितदस्यरूपम् इच्छादिरूपविशिष्टंतुभवेन्नामासाधारणत्वात् येनत
न्नहीयतेयतस्तन्नहीयते यत्तदेवास्यासाम्यतिव्याप्तिस्त्वन्यालक्षणोस्वभावः अ
न्यस्यस्वभावत्वे अतदपितत्स्यात् तदपिचातत् संक्रान्तिरेकव्यतिरेकयुक्ते।
एवंदेशेनसमस्तंत्रिमसंविदेवार्थेसमस्त्रिनंश्चकारेणानुपमपिनियमंसू
चयति स्वांसंविदेवेति ननुस्वपरप्रकाशोवायात्तत्स्वस्यैवेतिकथमित्य
त आह परमपिहीति तथाभूतंचेति सदित्यनेनेदमाह यद्यस्यलक्षणं

तेष्वभाति तर्हिज्ञातमेवतद्भवेत् चतुर्विधनियमनियंत्रितत्वाद्भावमात्रस्य।
ज्ञानस्यज्ञानान्तरवेद्यतायांविचरतेपवेतिस्वसंविदिप्यत्रप्रतियोगिरूपंदर्शयति
परस्यपरसंविदिति स्वस्यसंविदेवेत्यत्रप्रतियोगि असंविदपिचतदितिस्वस्य
तिरोधः स्वासंविदेवेत्यनन्ययोगितितत्रसूचयति जडस्यैवेलक्षणत्वादितिजडम
ण्यस्वरूपंस्यात्ततसंविदेवेतिभावः स्वस्यैवसंविदिति · · · · · -
प्रतियोगिनदर्शितः प्रकृतानुपयोगात् परप्रकाशत्वस्यप्रतियोगिनोभ
वतोपिजाड्यनिमित्तत्वाभावाच्च नत्वेवंपरज्ञानविषयेयोगिज्ञानमितिकथं
व्यवहारः स्यादित्याशंक्यक्रमात्क्रमेस्वपक्षेयोजयति नदाविति यदायंव्यव
हारइतिभावः प्रत्युपस्थितमितिस्वेहत्वबलेनसंनिधियोगसंवेदस्यपरसंवेदन न'
स्यचदर्शयति तत्रपरसंवेदनेस्वप्रकाशत्वात्तावत्प्रकाशते योगिसंवेदनस्यच।
दर्शयति तत्रपरसंवेदनेस्वप्रकाशत्वात्तावत्प्रकाशते योगिसंवेदनस्यचनैर्मल्या
तिशयेनप्रतिहतप्रसरत्वात्तदपेक्षयापितस्यपरसंवेदनस्यस्वसमानापेक्षयैवस्व
प्रकाशतानतिरोभूयास्तेइतिदर्शयति तंयोगिनेप्रतीति अस्यैतिपरप्रमातृ
ज्ञानस्यैवमित्यक्रमप्रकारेणज्ञानलक्षणस्यनियमवत्संवेदनरूपस्यातिक्रम
ल्लेचनेभवतीतिसंभाव्यते नत्वेतदपीति असमदध्यात्मावदेतदुपपद्यते नतुज्ञा
नस्यज्ञानान्तरवेद्यत्वयेत्याशयः परेणेतिमात्रेतरवोधनेकसंप्रवचनीयवि
भक्त्याहिसम्बन्धउच्यते षष्ठीस्थानेहिसा नचविषयविषयिभावोक्ता।
तयोः सम्बन्धः यतोविषयिताच्छेदनविषयेणज्ञानस्यायमेवोच्यते यत्तदा।
कारानुकारित्वंनामस्यात्सारूप्यंविषयरूपंह्यनुकुर्वताबोधेनतदालम्बितं
स्वीकृतंभवतीतिविषयस्यालम्बनतासारूप्यात् तत्रभेदाभेदाभ्यांव्याप्तम्
सर्वथाभेदेतदभावादभः स्तम्भयोरिवान्योन्यंघटस्येवचस्वात्मनिनचज्ञा
नस्यचज्ञानान्तराद्भेदः कश्चिद्देशकालाकारभेदस्यनिरस्तत्वात् ज्ञेयोपाधि
कस्यचभेदस्यापारमार्थिकत्वात् ज्ञेयांशस्यनीलादेराशयस्यवारागादेःप्र
घट्टप्रकाशेनविषयत्वेपिवोधांशस्यविषयभावयोगात् दर्पणयोस्तुदे
शकालस्वरूपात्मकंसर्वमेवरूपंविलक्षणमित्यन्योन्यप्रतिविम्बयोग
कृतमस्तुसारूप्यंनत्वज्ञानयोः तदयंप्रयोगः नज्ञानयोर्विषयविषयिभावः
पारमार्थिकभेदानुपलब्धेः इतिव्यापकानुपलब्धिः सारूप्यभेदेनव्याप्तेवि
षयितायांलक्षणम् पृथक्करोपितस्यव्यापकव्यापकेव्यापकमेवत्याशये
नव्यापकव्यापकादिवितानकृतार्थायधर्मकीर्तिनाकारणाकारणायानुपलब्धा
वपिकारणानुपलब्धिः प्राक्प्राभणितमितिकारणाकारणाविरुद्धायापिनचिं
तितम् कल्पितरूपत्वेनचधर्मीकारणामुपपन्नमितिज्ञानयोरितिप्रयोगामा
शपदानुसारेणमायपाचपरमार्थतानवोधस्यशक्तिमतः स्वरूपमाश्रियते

३.

प्र ज्ञा.
वि. वि.
९८

दाहकशक्त्येव वह्निः आवरणमपि हि वस्तुतः पूर्वावस्थाविलक्षणस्वरूपज
नकमेव न तु तदाकारत्वं विषयिता ज्ञानस्य च ज्ञानान्तराकारत्वेनैव भेदेन म।
र्ण्यमानेनोक्तमित्याशयेनाह किंचेति एवंभूते विषयभावे एकपर्यवसायि।
नि तज्ज्ञाने ज्ञानान्तरस्य वेद्यस्य समर्पिते भवेत् शुक्तौ चेतत् यस्य हि यत्स्वरूपं तत्रैव
प्रकाशिते रूपान्तरं चास्य प्रकाशिते तेन हि न विषयीकृतं तेन तत् शुक्तिकारजतयोः।
तयोः स्वदिश्यामेयेष्विव शुक्तिकायोः स्वादिज्ञानस्य च ग्राहकमेव स्वरूपमिति ।
तदप्रकाशनेऽग्राह्यभावस्य च प्रकाशनेन तत्र विषयीकृतं भवेत् विषयीकृतत्वे
लिङ्ग चिदेव भवन्नियमेन व्याप्तम् विपक्षे चानियमः प्रसज्यत इति तत्स्वरूप
पप्रकाशनेनैव व्याप्तत इति व्यापकानुपलब्धिः सेत्स्यति मत्वाह तेनो न दृश्येत।
र्शितो न तत्र इति सोऽनेन निवृत्ते पूर्वं सूक्तत्वात् स्वात्मन्येव अपवेद्यवेकोशात्।
सूचितम् नन्वेवं स्वात्मन्येव नावभासे परज्ञाने प्रकाशितमिति परव्यवहारः
कथम् औपाधिकत्वेनेत्याह परप्रमात्रिति एकस्मिन् हि योगसंवेदने परस्य पर
शरीरप्राणादिग्राहकाभिमतं नीलादिग्राह्याभिमतं रागादिचैतद्रूपं ज्ञानेन च पर
मार्थग्राहकरूपं ममैव निर्भासते तत्रैव चित्पाज्ञाने ग्राहकभागता तस्यापि
त्वमपि प्रमातृत्वपरिगृहीतपरसंमत देहाद्युपाधिसंभेदारूषणाया परत्वेनवि
कल्प्यते रक्षीवेन स्वत्वेनैव शरीरादितुपरत्वेन स्वाहंकारप्रथाभावेन भव।
ति नियतिपाकृत परिच्छेद्यत्वस्याने च विकल्प्यते च तद्वमिति विवृणोति
परमात्मवेदनमित्यनेन तदं परमात्मवेदकत्वमित्यर्थः नतु परमात्मवेदक
इति नोपपत्तिं तत्स्वरूपं सर्वज्ञत्वं स्वप्नप्रदमित्याशङ्कां व्यपोहति सर्वज्ञस्ये
ति सर्वज्ञग्रहणं मात्रोपलक्षणं परसंवेदनोपक्रमात्परात्मवेदकपर्यायतामे
तीति भावः ननु स्वप्नवो येन वेद्ययोगीप्रमातृभेदसमाविष्टयेन तर्हि तत्कृत
मायादिसंभेदापत्तेः सुखदुःखसमूहसंभेदव्यतिकरकलितः संसारिभ्यो
पि कष्टां दशामाश्रितः यदाह यदेव हि तः स्वं यस्ता संवेदनमिति योऽयेनैक
मापद्यते स तद्धर्मभाग्भवति ओं कं मधुकपिञ्जरजलोऽजलिजनित
संभेदमिव जलौ तत्र तथाच योगिवो पौ वो पानैरेरिति स्वभावहेतुः
अनेकापत्त्या हि विरुद्धयाप्याप्तमतद्धर्मवत्त्वमिति विपक्षात्स्वव्यावर्त्त
प्रमाणमनुविरुद्धान्योपलब्धिप्रसंगः एतत्प्रति क्षिपति न चेति चका
रः शङ्काद्योतकः एकमात्रपदाभ्यां सबोधस्य पिकस्य ग्राह्यभागे एव विश्रान्ति
तिमाह तथाच स्वभावादीनमकृतिशाणेन वद्ध्यामरित्यवाक्तवेषरीता।
दिस्थानीयेवु हि प्रमातारितेषामवस्थानेन संवेदनरूपे एवं च यथापरदेहे
यमैगौरादिभिरस्यतसंविर्त्संभेदमेति गौरोहमितिनियतिशक्त्या नियन्त्र
णात्स्वदेहधर्मैः पुनरभ्येति गुणमोहमिति तत्र्याप्तरत्तु ॥ ॥

द्वियं सैरं सभेदो व्यवस्थत इति मस्वरूपापरिज्ञानमयस्तत्र अतएवेति न वास्त।
वप्रमातरि सुखादीति यदुक्तम् तद्दशमाणे पिहेतुत्वेनोपजीव्यते तत्रायत्वं हे
तुरूपयुक्त इत्यवशेषोऽप्यधिकरणसिद्धांततामाह हेतुरपिह्यधिकरणसिद्धांत
उच्यते एवं ग्राहकभूमिकाभिन्नवेद्यसंवेदनोचितमायाप्रमातृतादशायो
येतत्रीणि तत्र न ग्राहकभावाभिमानिनः कथं तथा भवंतीत्याह वास्तवेति वास्तवं
प्रमातारं समपद्य इति स्वयं पर्यंतस्तुद्ध विद्याप्रकाशवलेनेय आपन्नाः शामास्ते
वप्रमातृताभिमानभाजस्तेषाम् नित्योदितमपि चतद्रूपं चकास्त्रमहृतपारीर
इति शेषवर्त्तनसंभावनानियतिसंस्कारजेदेहादिप्रमातृभावावरोहणात्मके
व्युत्थानसमये प्रत्यस्तमितमिव भातीति दशायाहेनव्यवहृतम् ततत्व
हे रूपस्यापि तग्रहणेन सुखदुःखादीनमवश्यंभाविनी सत्यत्रिमाह तत्रो
त्पन्ने सुखदुःखादिभिः साक्षात्क्रियते न्यग्राहकवत्संवेद्यंते यथोक्तमभिनवभार
त्याम् उपचर्योऽसाक्षात्कृतिमानिनी सतिमनर्गलभोगसमर्पणैः परितुतोषि च सो
पि विगणितो न हि सुखविकरणगुपिनो सुखमिति साक्षात्कारेपि वहं सुखी
ति प्रमातरि सुखादिवेद्यमयंनाभिमन्यते ततएवानुग्रहस्यपघातेचनसुखदुः
खवतमभिमन्यते इति भगवद्गीतम् दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृह इति
उद्वेगस्पृहलक्षणहर्षोदय इति तदभावेन तदभाव इति दर्शितम् हर्षामर्षभयक्रो
धैर्मुक्त इति नन्वेवमनुग्रहोपघातौ चेन्न संवेद्येते तर्हि वाह्योपघातः सुखदुःखा
त्मापि यथा दसीनस्यन सुखदुःखमोहात्मा तथा वुद्धिगतमपि सुखादिरूप
न सुखादिवेद्यस्यान सुखादिरूपताविर्भावस्यादनुग्रहोपघातौ लक्षणम् अस्य
प्यानवर्तत्वे सुखदुःखविपरीतः स्यादिति तथाप्युक्तरूपाभावेन तदानावि
र्भाव इत्युक्तं तत्त्वतः परमार्थप्रमातृसमापन्नस्यापि देहाहंभावसंस्कार
दार्ढ्यादंगेस्फुरदृक्षुरदाहकृतेस्तु दुःखमभ्योदितव्युत्थानसमयसम्य वृ॰ ५
पमपि तद्बुद्धिगताहंतासंवेदनसाक्षात्कृतविस्पष्टरूपमपि सुखवीकृत
सत्यप्रमातृभावाभिमानविभ्रमोद्रेकादिकल्प्यमानतात्मकेन द्वारेणेति
स्वयात्मनानुवेद्येत इह सुखीति यतो नाहंभागे विश्राम्यति विश्रांत्यभावादे
स्मा॰ ५ वहिः पाकस्वभावमार्गगतोऽसौ न सुखदुःखवेद्यभूतान्यहच्छोपनतो मान्नवेद्येन रा
गद्वेषायतनत्वेनाभिमन्यते ततउक्तं न सुखित्वादीति हेतुदेहादौ संस्कारदा
र्ढ्यात्शिथिलीकृत्यवक्तुतापि निवंधनाहहहत्वाधिकरणमात्राभिमानेन।
स्थितास्तेषां देहस्तुच्छायावदहंभावलक्षणोयोऽनुग्रहोपघातो विभावको हेतुः सु
खादीनामाविर्भावकः सनास्तीति चंदनादिस्पर्शयोगेपि तद्देहकाराभिधान
सहकार्यासंभवात्सामग्रीरूपस्य हेतोरभावात्नोत्पद्यंते एव सुखादयः यथो
क्तं वासीचंदनकल्पानां वैराग्यं नामेति वासीचंदनकल्पायेषामिति गुणाख्या

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
८५

ख्यातमिति ॥ श्रीलक्ष्मणगुप्तगुरव आहुः ननु सर्वथाहंभावाभिमानाभावे कथं
प्रेरणादिसंगतं अमेव विलुप्यते न हि निरीहज्ञानोदनस्यायं प्रेरकत्वेन वर्तते अपि
त्वात्मबलस्पर्शानुरूपमात्मसमाभवेदिति नीत्याहंतावशेषकृतमेवेति कार
णानुपलब्ध्यावसीदेदेव सत्यमेव किं तु सहजस्याकृतकस्य स्वात्मविश्रांति
लक्षणस्य मलहरणेनादयापाकृतत्वमिति निष्कलंकाकलितचिद्रूपस्यपर
मानंदस्ययतआविर्भावो निरावरणतया प्रकाशोभवति तत्स्तदानंदरूपता
सुषिनिमग्नासौ विषयजनितसुखादिसंवेदनकणिकानपेक्षणात्मानमुद
्धीयति शिथिलीकृतदेहाद्यहंकारणाम् तदेनिवास्तवप्रमातृभावेपादस्थायी
यदिवा तदेदिसुखदुःखोन्मादावमेरयालोकस्यनत्वतत्र ते हि सुखं येसावधा
नेतेश्वरोपदेशबलेनस्वरूपविमर्शदार्ढ्यमनिविश्रामयंतुःप्रानंदेनयुज्यते।
यथोक्तमानंदेमहतिप्राप्तेदृष्टेवाबान्धवेचिरादित्यादि दुःखेऽपिविकासस्य
वीर्यधृतिसंग्रमादित्यादिच वाशब्दोनियतयोग्याशयेनसंग्रमादित्यादि
च वाशब्दोनियतयोग्याशयेनव्यवस्थितविकल्पार्थोमंतव्यः एवंप्रथमे
प्रकारेपरचित्तज्ञानेवेद्यवेदकतानिरस्यस्वकपूर्वजन्मगतमनुभवंजानाती
त्यत्राप्यनुभूतविषयासंप्रमोषरूपत्वेनस्मृतित्वंदर्शयन्निरस्यति पूर्वजन्मा
न्तरप्राप्तत्वीकारेपीति एवं सिद्धज्ञस्यविशेषस्मृतित्वेचान्वभवमित्यात्मा
हः सिद्धपवेत्याशयः जातिस्मरइतिव्यवहारश्चस्मरणमेवास्यपूर्वमिति।
भावः स्वयमननुभूतास्तुपरकीयपूर्वजातिषुसंस्कारसाक्षात्करणोपदे
शाभ्यामनयोर्योगिनोविज्ञानेतत्रपूर्वानुभवस्पर्शाद्भिनवज्ञानरूपता
त्या योगिनोहियस्मात्सदाविनविरोधः एवंद्वितीयप्रकारंस्मृतौप्रवेशय
न्तीयमपितथाकरोति प्रमात्रंतरदृष्टमिति यदाकेनचित्प्रमातायेदाह
ष्टायोगिनातत्पूर्वेणदृष्टं तत्कालेयोगीनदृष्टतामेवोद्दिश्यभावनाबला वं
त्यादिप्रत्यनुभूतविषयासंप्रमोषरूपत्वमेवविकल्पनावसरेतदितिपू
र्वदृष्टतयैवहिविकल्पयति नपुनरपूर्वतयाजानामीति ननुतात्त्वमयाज्ञात
मितिविकल्पनम् अपितुतेनेदंज्ञातमितिसत्यम् ज्ञातमितिपूर्वप्रकाशमे
वतदीयंपुनरुन्मीलितंप्रमाणीकुरु ननुपूर्वमिदानीमुदितंप्रकाशम् तत्पूर्वप्र
काशतादात्म्यमवेशएवहितस्ययोगिनस्तदानीस्मृतता ततएवमन्वादीनाम
मेविषयेप्रकाशनमपिसार्वज्ञत्वपरमेश्वरस्यानादेयमित्यंप्रकाशइतित
त्प्रकाशप्रमाणीकरणेनभवस्स्यनिरुच्यते तदपूर्वापमेवस्वप्रकाशानुग्रहो।
त्थंहिप्रमाणाश्रुतिः ननुप्रमात्रंतरेणयदनुभूतंतेनस्वयोगीस्मरति तत्प्रमात्रंतरं
सचैवैकंसमपत्तम् ततश्चतेनेदंदृष्टमितिकथंव्यवस्थाआह स्वप्रत्ययाभासेति।
स्वोयःप्रत्ययाभासोदेहप्राणादेस्तत्र[illegible]यैहितादात्म्यसंस्कारस्तस्यानिःक्षेपः
परशरीरादिपरत्वेनपश्यतियतस्ततोव्यवस्थितिः प्रमातृतत्त्वेनोनदृष्ट

त्ते ८

मिति यस्यानुयोगिनोऽहन्ता संस्कारः क्षीणेन तत्र सर्वात्मनाविष्टः नाशो।
ऽपि तस्य संस्कारस्य ईश्वर एव नान्वीयते नाशो न्नु खलु तस्मिन्नेवं प्रकाशव
तिष्ठते संस्कारोपाधीरायहमिति प्रत्ययापि तन्मय एव विश्वमहमिति प्रत्यय।
तिन्दस्य च क्षत्वन्तिनश्च विश्वमेव प्रमातेत्यपि स्वदेहाद्येकमपि ह्यात राजधानी
कल्पम् एवं वेद्यतायोगि मिथ्यैव दृष्टत्वेनैव यत्नानि रोहन्मोपसंहराति तदेवमि।
ति स्थितमितस्यैव यत्नस्य रागादौ समभिदधनन्तरं तन्स्थेयमसंवादमे
तं स्फुटत्वम्बुभवयोजनात् प्रत्यापि नवेद्यवेदकता नाह बोधमात्रेणेति अत्रसंड
कं वेद्योपरागादिपरस्येति प्रातिस्विकेनेति ज्ञानखलवाणस्मनान्तर्निर्दि
शति स्पष्टेति अयं चात्र भावः स्वस्मिन्स्वस्मिन्दर्शनेयाद्दृशं बोधस्य शुद्धं रूप
न यथा सर्वार्थरूपता शुद्धिर्ज्ञानस्य निरूपाश्रया ततो यस्य परोक्षं हि मे क्याक्
रं हि पिकाम् अत्रावहरमिदं विन्ते प्रकृत्यागं गन्बोमलाः विनिशक्तिरपरिणामि
न्याप्रति संक्रमाद्दर्शितविषयाशुद्धा चानेना च गुणानां समवायोप्योपापि
याग परं वपुः अंसंस्पृष्टमनिर्भक्तं शुद्धं तत्त्व [illegible] विदोविदुरित्यादि ननादृशो
निरुपरागोवेद्यतो परचित्तज्ञानेऽप्यतीति भासेत निमयमयत्स्वतिक दर्शयतामो
तीम्पस्य काकाशिवयोजनमाह नोक्तनयेनेति परवेद्यता विषयता च ज्ञान
स्य हृषितायतः अभ्युपगमेच वीजमात्रमस्ति सोगतदृशि स्वलक्षणानि
ज्ञानानि भिन्नानीति नैयायिकमते ज्ञानेज्ञानान्तरवेद्यमिति तस्पैद
न्वभयमपि अपाकीर्णम् स्वदर्शने प्रसक्तिवीजं मायाशक्तिरेवं कर्यादिति
तेष्ठतनयुक्तम् वहिर्बोधस्वरूपमेव मायया यथा क्रियते विश्वस्याप्रका
शनप्रसंगात् सा हि बोधस्य शक्तिस्तदायत्तात्तदभावे कथं स्यान्निर्माणं तु।
स्वात्मन्यपि क्रतोनाम नन्तु निर्मातृरूपं शुद्धं बोधं वापि तन्मलम् यथोक्तं
तस्यानावृतरूपत्वादित्यत्र नि मिते य त्रास्थितमिदं सर्वं कार्यं यत्साक्षात्तिरो
नमिति नदावृत्ते यावरणं प्रसक्तं अपि कत्वभासमृतं तत्स्वप्रकाशं स्वेव तु मास्ते हि ज्ञानं स्वं वि
ये वो ऽत्र व तिचतत एवेति अभासते अत्र व किमावरणमिति न मायाश
पत्नु क्तिर्यं मिथ्याङ्गं [illegible] बोधबानन्यापि चबोधस्याप्रत्यक्षमयादन्यथा बोध
स्यापिकः प्रकाशः यदि तत्त्वेति नचैतत्सम्भवतीति यावत् यत्र ईश्वर विवे
के नचान्यत्र तेन मायाशक्त्यापि शक्यते कर्तुमिति न हि तत्देव स एव तत्थैवत।
नैवतमेवप्रत्यनात्स्यतीति अश्रीयते मायातत्पन्ने देव मिति वचनमात्रेण ।
एषचास्य अवस्तुत्वं पादस्पाहृमाकाक्षत्तहाययाह्नत्रिनोमेनव्याः प्रकृत स
दार्ष्टान्तिकं नात ग्रहणं निति कर्त्रकं मध्यप्रभेदप्यन्नु भवः कर्तस्य एवेति भावः
न चात्मज्ञानद्वयसमवायिकारणमात्रं वैशेषिकस्येवत्याह आत्मनश्चेति
केदाभीत्यादिति सहिद्वयोः केवलमाधारत्वेनापि चट ईश्वरूपस्य योः नव
द्वयोर्मेलनाय समर्थः ज्ञानान्तरमपि ज्ञानद्वयविषयमेव रूपस्य यारिवाणा।

ई॰
प्र ति॰ ञ
ज्ञा वि॰ वि॰
१००

त्वं यावदिति यदाकुतात्पर्यः ॥ २८ ॥ ननु चेदं स्मर्यमाणे वेद्यद्वयापि प्राप्तिमनुभ
वो ग्राहकेणैव मिलतु तस्मिन्नेव तु स्मर्यमाणे वेद्यीकृते किं बाध्यं उच्यते घटम
नुभवो भूदित्यपि कथनेन घट एव वेद्यः यथाह तत्र भवान् घटज्ञानमिति ज्ञा
ने घटज्ञानविलक्षणे घटइत्यपि यज्ज्ञाने विषयोपनिपातितदिति अर्थोऽपि
ते हि मतत्र [illegible]क विवेचयन्निति सइति स्मृति परामर्शो मौलिकः तस्य वृत्ति
मेयार्थ इति दर्शनस्य पृथक् स्पष्टता परामर्शगुणत्वेन भेदस्याग्रहणेना
त् तस्याविभागमाकर्णयन्टीका मम तस्मिंश्च घटज्ञानमभूदिति तस्यैव प्राधा
न्येन स्पष्टस्य भेदस्यारोहात् मूलप्रतीत्यंशव्याख्यानप्रतीत्यान्वाध्यते पिष्ट
सं रूपेणेत्युक्तं पूर्वं स्मृतमेव सर्वम् [illegible] स्पष्टमन्यत् स्फुटं रूपं निटीकायां संवेद्यत्वादिति।
त्वनिर्णीतम् कथं न शाहेनेति स्पष्टमेतत् तत्रैव स्मृतौ मौलिकस्य बाध।
कस्मितियावत् ॥ ॥ २९ ॥ अनुभवान्तर भाव्य [illegible] वसायरू यं
पमनुजीवति स्मृतिर्विकल्पिते स्मरणात् सम्भवात् तत्स्तदध्यवसाय
स्वप्रेक्षिणस्स्मात्तदगोचरीकृते नतु स्वरूपेण घटमिवनचा
ध्यवसायेन प्रत्यक्तातेनतत्भावि नानुभवांशो वेद्यत्वेनाध्यवसितो ग्राहक।
कभावात्मस्मदर्थे सामानाधिकरण्येन विश्रान्तेरिति दर्शयति स्वरूपेणायाचे
ति च प्राहुः स्मरणस्योपजीवकता माह याध्यवसा अध्यवसायः प
रणामीत्येवं जायते सा तावद्दर्शनमवभासते ग्राहकांशो प्रमयमस्यैनी
तदनुभवसंस्कारात् जन्यते तथ्यवसानाकारे तैन यत्रापि स्वशब्दपरामृ।
ष्ट दर्शनेनभासितं [illegible] वध्यमिति तावत्प्राच्यज्ञानपरामृश्यते साच नभा
वनीयं रूपमपि तद्दर्शनमेव तच्च नभावयमेवेनाध्यवसीयते इद
मर्थेन समेदाभावात् तस्मान्नेवेद्यानुभूतस्य ध्यवसायेवेद्यता व्यापके वो॰
देताविरुद्धास्मदर्थसंभेदोपलब्धेः नस्मृत्यानुभवो वेद्यत्वेन भासते
तथानध्यवसायादस्मादर्थसंभेदाध्यवसायाद्वेति स्मृतिर्निर्भासनायाः
कारणस्यानुपलब्धिः कारणविरुद्धस्यैव तिसृ[illegible]र्थः अध्यवसायविशे
ष इत्र स्मृतिर्न चक्रचिदध्यवसायानुभवमिदं तया विषयीकरोति त
तः सापि कथमित्यंकुरवीत कुर्वीत वा अध्यवसाय रूपतो जन्यादिति स्वेता
त्पर्यम् एतदवतारयति अध्यवसायादिनासंबन्धेन विवरणेन रूढं तानिर्देशेन वे
ति दर्शनेन परामृश्यत इति संबन्धः ननु घटोयमित्यध्यवसायेनास्मदेने
ह्याः प्रयोगात् तच्च विश्रान्ते किं परामृश्यते सत्यम् नेन योर्धितिप्रयोगाः तेन
तु विनापि तद्भयार्थपरामर्शान्त्यमिति नेदं तद्दर्शयति अहमित्यादि।
ना न विदमित्यनेन न घट रूपमेवावमृश्यते तेनाह अन्यथेति प्रत्यक्षाप
रामर्शे च स्वतन्त्र विकल्पेनैवास्य भेदः स्यादिति नात्र ये शब्दाघट रूपतापराम
र्शे विश्रान्ति मात्रेणाकृताभवत्यपि तत्तदीययोरुद्देशस्य नव परामर्शास्व

ततस्तस्य तत्तापरामर्शे विश्राम्यति न च प्रत्यक्षतापि घटस्य सिध्येदेवेत्या
ह अयमयमिति अहंकारगोचर इति प्रमातृमयः हीति यत एवं ततोस्य
ब्लोके नेवोभयत्र दर्शनपरामर्श इति एवं णमेवेषः अत्यन्तरूप इति अयमिति
यः सूत्रे वसायउक्तः स प्रत्यक्षस्य स्वरूपाख्यामात्राच्छव मानस्वभावो न तद्घटमात्रस्य
स्येवं वृत्तौ व्याप्तौता दर्शनमेव तन्मयस्यवमर्शयते इति वचनेन अयमिति हिश
ब्दघटात्मनोर्यद्यपि सामानाधिकरण्येनावलम्बते तथापीयत्येव न वि
श्राम्यति यथोक्तम् इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थतेति ततश्च स्व
विश्रान्तिरेवाहम्भावमभिमुखीकरोति अयं घट इति प्रतीतावपि अयम्ब
ताहं विश्रान्तेव मदीयो घट इतिवत् अभिप्रायेण च सूत्रे इदमाह यावद
र्थितस्य वपुर्भेदे च निरूप्यस्वसंवेदने विकल्पप्रविचारः स्वकोपयुज्यते
भवतु वा तथापि विकल्पनमपि नेदं नेदं तमाविष्करोतीति एवं मतमाह
उन्मेमति विकल्पेन लौकिकस्य त्व विवेचकः समस्यापि कस्य चिन्नवत्य
हृति अस्य यार्थविभागकरणावकल्पनमात्रम् साहगीति च घट इति
व हृदन्तरमपेक्ष्येत्यनवस्थाहेत्वाक्षकत्वस्यभावकत्वमङ्कदर्शीयम्भ्रान्तात्रे
ति जैमिनीयैरपि प्रकटताफलभावनान्माहात्म्यवर्णितत्वोक्ता तेन घटेप
श्यामि घटोयं घटमहमिति शब्दे वैचित्र्यमात्रेणतन्नार्थः स्वविचित्र एव एवं स
र्वाप्यितदित्यहमनन्य भ्रुवमिति मयोनभ्रत्वमिति मायां महंगासीदिति शब्द
वैचित्र्यमात्रमेवेति सूत्रहृदयस्यतात्पर्यम् ॥ : १ । विच्छेदे वज्ञानादिशक्ति
मान्तरगणमवयोध्रकमेव संविद्रूपं तत्त्वमित्युक्तम् यन्मायीयोग्राहीग्रा
हकोभ्रद्धसं विभयावेवभासेत तनावहमाणस्य सत्त्वस्यनाभिकोवा
व्यापितु स्वपवाष्पद्कीकृत्यापसंहरणीय इति प्रकरणार्थपर्यालोचनक्रमाल
त्रुणाग्रीयतुच्छाभिप्रायेणावतारयति सवीति इदंवस्तुपसंहरन्नाह उपसंहा
रोपलक्षितमाह तन्मयेति यदेतत्सर्वमुक्तम् तस्मादेतेष्वभावमयाः
यदिश्रुद्धसं विद्रूपे प्रमातरि ग्राह्यग्राहकरूपतया भिन्नावेव यावद्यौ भासेते इति ।
कीदृशौ मयाहृष्यतेमयाहृष्टश्च पत्नमवस्मरणामर्शनोपलक्षिते अयमितिस
इति च दर्शनभागानादरेणाभ्नमूयमानस्तर्यमाणार्थभागप्रधानेन आम
र्शनेन उपलक्षिते अपिचार्थो अपिशब्दोऽभिन्नक्रमः भिन्नाविव एकत्राभासेते इति
सूत्रान्तस्मारणवायोजनता ये तु स्थूलदृष्टयः प्रकरणार्थविवेकुमशक्तास्ता
न्प्रति चायमूर्वकमपूर्वाभिधानमिदमित्यनयाच्छायया वतारयति अथ
वेति अथवा इति परिहरिष्यन्नाहेति सिद्धान्तिः समस्तस्य परिहरणप्रकार
स्य सूचकं देवानतिधानान्तवर्तमाननिर्देशः अपितु भविष्यत्प्रयोगः अभि
प्रायान्तर्वर्तिनो भविष्यतेवोचितायतः किं तत्परिहर्तमभिप्रायेणोपलक्षणं

सामर्थ्यादिदमायातं

परस्परापेक्षया

ई॰ प्र॰ वि॰ वि॰ ९९

ग्राहक दर्शनादीति नैव स्यान्नभवत्यादिस्थाकेरेवमात्रविश्रान्तस्य दर्शनादेः।
वभासइति समर्थितेपि प्रकृतं प्रमेयं तेनैकं भिन्नकलानां संविदामितिन
समर्थितमेव अवसातरहं गौरः स्वविभिः स्पर्श इति शरीरग्राहकहिरूपस्यास
विरूपत्वादत्यन्तभेदाश्रुति न चापरिहारः तन्मयति आमर्शनेनोपलक्षितः स
वित्स्वभावोयतः प्रमाणात् उपपद्यते कल्पितग्राहकस्वभवत्वपि ग्राह्यवर्गे।
द्वैवनिर्भासते नच्छितिनस्माद्धेतोः संविदेकतानानसमर्थितेत्यभिप्रायः। एवंरू
वंमनुभवोपादानेनतत्रैवकत्वात्सृष्टेः तस्यापि वप्रकृततत्वमित्यापायेन तदु
क्तौ मेवप्रथममुक्ता विकृतावपि तदवसरे गृहीताभिसंधानेन दृष्टभागवङ्क्ष्मा
नेचहरकप्राधान्येन परामृश्यते स्मरणानुभवतावसाये चग्राहकगणमेवग
ः स्मरणवादिषोहर्दर्शितम् अतादरगणरूपरित्यागादिशोहः तथाहि अनुभि
संधोटपभागावङ्क्ष्मानेचहरमावेनादियतेपि त्वर्थभागापवेति चतुर्थी
नुभवेषोऽपायाचस्मृतौ उभेयसूपिचप्रत्यभिज्ञानेचतः षष्ठिपाठवी
परभागाभेदप्राधान्येनचक्षुविगणीभूतेवर्तमानेहेयोपादेयादिभेदेनपुन
रपिभिन्नेस्वतंत्रविकल्पषोत्पत्त्यादिलक्षणामवैसिमेवमस्मंवेदनेग्राह
कोग्राह्यस्वरूपस्योपलक्ष्याभिन्नप्रेषोपरस्यापेत यथैव च ग्राह्यग्राहक
तोगतौ युगलस्थितियोगेन भिन्नोप्रकाशेन कुपरामर्शेन स्वतंत्रकर्तृस्व
भावेसंविद्रूपेविशुद्धप्रमातरि अन्योन्यापेक्षा विनिवर्चेन नश्यन्तिभावप्र
त्ययप्रकृते तदेहसयोतेरतरयोगोदर्शितः महविवक्षाचोद्वेवयुक्ता ह्ययोर पुक्ता
पिग्राह्यत्वाद्ग्राहकत्वाच्च यदाह याभ्यामेकोह्यर्थस्ताभ्यामपरोपीति न
नुकर्षतयोर्विच्छिन्नाअन्योन्यदृष्टपरभूताद्दृष्ट्या आहस्तेनापरामर्शोऽस्ता
न्मामेवतयुताया अहमितिपरामर्शेस्यकृतकस्य कल्पितस्यास्यदर्शनहं ण
देवयतोग्राहकोनीतहंगौरोयमिति यतस्वग्राह्योहेदादिः प्रकाश
मात्रपरमार्थोपि इदं तायाः प्रकाशाभिन्नत्वपरामर्शस्यगोचरतां वलादेवप्रा
पितस्ततएतो विच्छिन्नप्रेषो नन्दयदि विच्छिन्नप्रेषोत्रहि कथमेकप्रमातृविश्रा
न्तो किमर्गाहय स्वतंत्रो प्रमातरि प्रान्तत्व मूनयो नेयाह कथंतर्हितन्मयो।
विशुद्धप्रमानृपरमार्थादपिकमनयोनकिंचिद्भवेः कथमेतन्मयमितिचेदा
ह ग्राहकस्यतावदिति अयतोपन्नमेतद्वितिनावन्तदम् यदिवायथार्थ
स्थितिः प्राग्ग्राहकनिर्यत्रितजीवनित्स्वातन्त्र्यपिपरमात्मनि सा स्थिता।
तदात्मनैव तस्य स्यात् कथं प्रायेन यंत्रणोत्तिन्यायोपात्त सर्वाणीय इतितावद्भूमि
प्रायः आपातेयद्यपि ग्राह्यमि मितिप्रकाशाभिन्नेनविमृश्यमानेनचकाल्पि
तत्त्वापिस्वमितस्यविच्छिन्नविमर्शस्यकृतार्थता यात्स्वरूपविश्रान्तिविमर्शः सोह
मित्ययमिति मक्रमस्यात्मविश्रान्तिरहंभावाहिका तिलंइतिच नयनाहंतविश्रान्त
र्धं नैवपारित्कीति तावपदस्याभिप्रायः ग्रोकायाम् अनेनत्वमेवेतिवर्तमानावमन

नामित्यादिना प्रकरणेनेदमेव वितनिष्यत इत्यर्थः। ननु भवद्भिर्विश्वप्रकाशमानतामात्र
नग्राह्यस्वरूपप्रथायां च कास्ति घटस्यैव च काशमानता यतः सत्यम् घटस्य विषयस्यैव च।
काशमाना प्रकाशमानतायाः प्रथा अन्यथा घटोऽप्रकाशित एव भवेदित्याशयेन चे।
त्कुत्रः मौलिक इति पारमार्थिक इति यावत् ग्राह्य एवेदमिति च कास्त्विङ्गवतः शक्त्या
मायया विच्छेदितस्य तत्तन्मयग्राहकस्य देहादेर्मतिनिर्भासनमात्रः कथं प्रकाशो हि।
क्ति न इति परस्य भ्रमं भिनत्ति ग्राहकस्याभावमिति पारमार्थिकप्रकाशलक्षण
चिन्मात्रपरमार्था हि भावाः अन्यथा प्रकाशमानाः तेऽभवान्नेषां नदपेक्षया च मा
याशक्तिर्यदि भावान् विच्छिंद्यात् स्वप्रकाशरूपेभ्यो निर्भासयतीत्युक्तं स्यात् न
वैतद्युक्तम् प्रकाशन्ते च न प्रकाशन्ते चेति ततः पारमार्थिकप्रकाशतावदभि
न्ना एव सर्वदा ते इत्युपगमेन तत्सभावत्वक्षितिरिति ङचेटकायोगात् किं किं न कुर्या
त् तथा च बोधानामपि कर्तृत्वजन्यं कर्ममलत्वतो भिन्नवेद्यत्वं मायामले
विप्रस्थास्यते इति वक्ष्यते तत्स्वबोधरूपं परमार्थप्रकाशमप्यपेक्ष्य भावानां
भेदेन प्रथा न तयुक्ता एतच्छाशंकयागमयति क्रियमाणापि वेति बोधस्य हि वि।
श्वात्मनोऽपि मायाभिधानभगवच्छक्तिकृतायां विश्वात्मनाख्यातिरूपता
यां सत्यामपि वेद्यीकरणमर्थानां मलो मायाख्य उच्यते मायीया परमतायां
सत्यांम पि १॥ विउनायाम् मूलमिति हृष्याबहिर्भावनायामेतन्मेरवे संकोचान्तराभावात्प्र
काशरूपतायाः सर्वान्वेयाप्रतिमा प्रकाशरूपता भवेदिति साभेदेन प्रथा स
वेत्तत्वरूपा भवेन्न च सर्वे सवेत्तः अपर्वज्ञतायामपि च विच्छेदेन प्रथनम
स्ति सूक्ष्मस्थूलरूपस्यास्य वेद्यवर्गस्यापूर्वेन प्राविषयप्रथालक्षणं निर्मा
णविषयतया कार्यशब्दवाच्यस्य भूतस्येष्टेः ग्राहकरूपायाः इदानीमीमा
मावसरस्तदुपेयाणि मेषभावस्त्रिदितास्य श्रमोक्तचव विषयस्त्रिमथ्या
त्सृष्टिहृद्येमवटीकाकृता दर्शितम् एवं चास्य वेत्तातायां यद्देदेन प्रथनेन त।
दिर्थमुपपद्यते यदि बोधरूपोऽहमिति प्रकाशमानोऽपि कश्चित्संकोचो भ
वेत्संकुचितोऽहमिति प्रकाशमानो नालिकासुषिरसंकुचिताका
शप्रकाशवदिति यत्प्रकाश इति युक्तम् नचैतत् अन्यस्तर्हि माबोवेद्य
प्रमाणो मल इति नन्वेवं देहादौ ग्राह्यग्राहकत्वेनैव प्रतीतिरिति पुनरपि ग्राह्यग्रा
हकताभिन्ना चिति स्वै ग्राहकपदसमर्थमेवेत्याशंक्याह वेद्यस्वभावमपि च
ति तदानीमिति शरीरमिदं कृशमित्याद्यवमेरभवत् इतिवेद्यताकं देहादि अहं
कृशो घटं वेद्मीत्यादिस्मयेय त्वहमिति संविदभिषेकरसपेवास्तित्का वभासमा
नग्राह्यतोशः नन्वेवं कृशादेरपि अवभासादवयंपभावित्वाभिदंतायो यस्तिा
वदहमित्यनेन रूपेणाच्छादनेन दीप्यद्रूपत्वेनेति कस्य वशाह्यार्थः इंद्यरसाध्यस्य आर्यप्र
मा हत्तत्व एवेति किं ग्राहकपदोपादानेन अयनाच्छादनेन हि घटादिवद्ग्राह्यरूप
तेवेति पुनरपि किं तेन तत्र प्रथमांशे का प्राधान्येन परिहरति केवलमित्यादि
ना वेद्यग्राहकत्वेनैवेत्येतेन प्रसंगतस्त्वत्रैव द्वितीयापि परिहृता भवतीति वर्णि

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
१०२

यिष्यते तदिति वस्तुजातमीश्वरस्यावभासते कथमित्याशङ्क्यान्योन्यव्यादिद्वीय
विक्रियाविशेषणान्यमूनि एकैकं पश्यते . . . . . . पृथग्भूतं तत एव वे
द्यमेव पारमार्थिकं रूपमस्यैवमपि चावभासनप्रमादोदितेन वपुषा न विरोधः
कश्चित् अत्र विवितिमायापदे प्रमातृभ्यः प्रमेयेभ्यः च यद्भिन्नं प्राणधीशून्या
रूपं अहन्तावेशानसे वितत्त्वात्तत्र समभिषेकाणप्रयोगात्मनि परस्परासंकीर्णस्व
संवेदनसंज्ञेन ग्राहकीभूतेन स्वव्यतिरिक्तस्य ग्राह्यस्य घटादेरिति सम्बन्धः प्रा
णादिसंकोचभागिनोऽस्य सामान्यविशिष्टरूपतयैव समस्तस्य हि स्फुरितत्वादुच्यते पा
दिमित्यात् नचात्र भगवतः इदं प्रथमिका विद्यते ग्राह्यग्राहकयुगलकनिर्मा
क्षे॰ णकारिणो मायाशक्ताविति तित्यव संक्रमम् नन्वहन्तावेशेन तस्य प्राणादिसं
विदि बहिर्लीनीकृते तस्तु न रूपितनतोभावनाभेदः सत्यम् न तु लीनीकृते
तत्र आत्मीयत्वेन योऽभेदो वेद्यत्वेन तत्र योगाद्ग्रहस्तस्यातिरस्कारात् तदेन न पशु गं॰
कि॰ लक्षणीकृत यदुक्तं श्रीरणयाम् पशुर्नित्योऽप्यमूर्तोऽज्ञो निष्क्रियो निर्गुणो
प्रभुः व्यापी मायोदरान्तःस्थो भोगोपायविचिन्तकः इति आगमवादिपाशयोगा
त्पशुः अनादित्वान्नित्यः अहन्तावेशानादमूर्तः व्यापी च स्वभावतो वेद्यत्वाज्ज्ञान
क्रियाशून्यो मायाममिपतितत्वात्तस्य वास्तवेऽत्र वेदकत्वात्तत्र दिवेद्यगणा
णो नीर्णः सविरूपत्वप्रसर्पणाङ्गलालसाकान्तो यतो नवरतं सर्पणाव कामय
ति एतत्प्रकृते योजयति इति परैवेति एवमुक्तेन क्रमेण शरीरादौ वेद्यतातो।
रूपी या नेश्वरवेद्यपेषेनापि संसारिजने वेद्ये घटादौ वेदकता चापीश्वरवेदका।
मह॰ तातिलक्षणा हीति यस्मादेवं तस्मादिदमिति भागद्वयस्यापीश्वरनिष्ठा।
रूपाद्विलक्षणत्वं मायाप्रमातरि तस्मादीश्वरस्यैवेति युक्त एव सम्बन्धार्थः विली
नवाभावं स्फुटयति तथाहीति यथा यथा हि भावनोपदेशावलाहृताया। ध॰
णादेरपसार्यते वेदकतैव निर्भास्यते तथा तथास्य विवस्वान्ते स्वरूपात्स्वेश्वरता धर्मी॰
दिसिद्धुदयः शरीरपि घटादिसब्रह्मचारि निर्भासते किमं
गऊद्विप्राणादावित्येव कारः तत्र मायाकृतविच्छेदाविति यदुक्तं तेनाभा।
वत एव मायायोगात्मालिन्यस्यात्र्ययाह सेयमिति एवंविधपरमाद्वैतमा
सेन यद्वैभवं अप्रतिघातलक्षणं अन्तःस्थितभावराशिप्रविकासनलक्षणा।
विजृम्भासंभाररूपं तत्कार्टकमिति तन्मालिन्यमादिपति एतत् जालिकस्येव
मालिन्ये हि संविदाभीष्टप्रतिघातलक्षणे न हि तद्वदप्रतिहतस्वेच्छायोगा।
इति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ननु यदि शरीरादिवेद्यमेव वेदकीक्रियते
तदा तस्यैव घितायां किं वेदकम् आह यदेति तदेवेति यद्ग्राहकीकृतं त
देहादौ याहेयामिति इति मातृत्वाकारज्ञानेनेन जिघृक्षतत्र इत्याशयः समस्तशरीरप्रा
णधीप्रभृतिभावनिषेधे पाषि संकुचिते चित्तत्वे तस्य प्राणबुद्ध्यादेर्वेदकं भव
ति अयं प्राणाद्यभावरूपोऽपि स्याद्वाकोरतदेयरूपाभावनिषेधात्मकं सू
न्यान्तरमेव तदेव तथाविकासितमिव प्रमात्री भवति तत्रापि विकसितत

रमित्यादिक्रमेणामहान् शून्यमागमेषु शून्यातिशून्यशब्द वाच्यं पार्यन्तिकं
प्रमातृरूपमुल्लसति नचाभावस्याभावइतिभावरूपत्वेनवेद्यमितिवक्तव्यम् अभा
वस्यानुभूयमानरूपस्याभावान्तरमपितच्छून्यमेवेतिहिवक्ष्यते वेद्यापेक्षयाचतच्छू
न्यं संविन्निरूपंभिन्निरूपतास्थवेदकत्वमतएवशून्यातिशून्यानामेवयत्राविश्रावि
तिर्यत्क्रमशूहसभावं संविद्रूपं चिन्त्यं संवेदनं संविदितमितिनानवस्था यदुक्तम्
तथासंवेद्यतेयद्यत्तत्तद्धेहंतकश्चन अपिवेत्तिक्षितिज्ञोस्मिनवहंपश्यामितादृ
शः इतिभावनिषेधोहंभावस्तत्रतत्रतः स्थितः नत्वपुरुषप्रकाशितदेहयोगि
दृष्टिस्फुटम् तत्रभावनिषेधोयः सोपिनान्यतत्वकः अहंसंविद्रूपारोहा
न्नतत्त्वमयएवसइति अतएवहिआकाशसमापत्त्यभ्यासेनदेहप्राणान्तरात्मा
दिप्रदेशविकसत्तानतस्याभ्यासेब्रह्माण्डादिवहिर्भूतपरमाकाशसमापत्ति
वित्त्यागमः बहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहत्वत्राप्येषैवपराकाशशरीरता
पार्यन्तिकीप्राप्तित्वेनोक्ता क्रमेणावेद्यतायांशरीरस्यप्राणतस्यापिधीस्त
स्याः शून्योवेदकइतिप्रसिद्धोयमर्थः इतिनोक्तइह अनक्रमेणानुसमस्तस्य
वेद्यत्वेशून्यमेववेदकम् ननुयोगिनोविरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंप्रज्ञातसमा
धिसमारूढस्यप्राक्देहप्राणादेर्वेद्यतांकर्तव्यम् अयोगीतशरीराद्युनोरिशून्यं
नो४ प्राप्यपिनक्रतवेदकत्वंकथंतदपेक्षयाप्यवेद्यत्वेनत्याशंक्यायामाह अन्येनविति
नेतेनास्यदेहादेरहन्ताभावासूक्ष्मस्पन्दरूपमाननितिरिक्तचव्यादिवेद्यवर्गसमगोत्रतयास्ता।
न्ताकारोपित्वहमिदमित्येवमस्ताताकारः केवलंवेद्यताचेतनविकल्प्यतेप
न४ रैमात्राविक्रियेतसमा इत्याशुक्त्याघटोषायापिविन्निर्मितत्वइत्यस्य नचकल्प
नायातद्रूपसमाप्तिः प्रतीत्या येनकेवलवेद्यतासिद्ध्येद्वेदकान्तरान्वेषणेन
वेत् सर्वेलोकेजीवत्वेनवहिस्तर्गिताकल्पयन्नात्मनोनततत्समाप्तिःसंपद्यते तद
येप्रयोगाविकल्पेनतद्रूपसंपत्तिरपेक्ष्या असाक्षात्कारात्मकत्वाक्षावसमा
वासत्वमिताहिसंवेदनस्यसाक्षात्काररूपतयाव्याप्ता अन्यथानकश्चित्साक्षा
त्कारोभवेत् तद्विरुद्धंचसाक्षात्काररूपत्वमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः ना
द४ नुमानादौवेद्यसंज्ञासंविदेवप्रमात्रेनोच्यताम् शून्यंसंततालेकिमितितिक
ल्पते अथाप्यस्येवेकिंचित्तत्तद्रूपमिति सोयमात्मनेति।। नीतिचनीत्यासं ४योगिनः प्रतिप्रति पिंडयन्ति कल्पिते४
वेवेद्यविसर्जयन्नदेहमि यथासंसारिणः क्रुशोहंदृषितोहंसुखीअह
मितितर्कः कल्पनार्थइत्युच्यते तथापिस्पन्देनशरीरादेर्युगपद्योगिनांवे
दनेशून्यात्मतेनाकिमालवालिकेन अत्राहं अनन्यथेति यदिशून्येनवेदकं
स्यात्तन्महाप्रकाशकिंचिद्भातिरिक्तंप्रकाशेत अप्रकाशनप्रसंगादितिव्य।
तिरेकजीवितावेद्यत्वेवकथंनिर्वहेत् ननुयदानुग्रहार्थंपरमेश्वरः स्व
यमेवात्मानंशिष्येभ्यउपदिशति अहमेवभवितामात्मइति तदभगव

६॰
प्र॰ त्रा
वि॰ वि॰
१०३

तिवेदके किमन्यद्रूपं स्यात उच्यते यद्यपीति तदितिस्वरूपम् ईश्वरतया।
प्रकाशतयावेति वाग्रहणेनेदमाह नावल्लविभागोङ्गत्वंविद्रूपे वेद्यभावसम्भ
ति किंनतद्रूपव्याहृत्याजानविति एवाभासतयासृजनीयं निर्दिंतवानेकप मिं
मस्त्ववतद्रूपं तदेवपरामृश्यतन्भगवाननुशास्ति शिष्यानेष ईश्वरो मद्रूपो भव
तामात्मेति नपुनः साक्षाद्वेदकरूपं तत्रापुरुपदेष्टा नयास्थितेस्वप्रकाशाय
यत्तदेव शिष्यान्प्रतिजेनात्मतयानुशासनीयमुपदेश्यं प्रक्रमम् यथाशरीरा
दिवेद्यमात्मतयोपदेष्टुं प्रक्रमितिवेद्यमध्ये दृष्टान्तः यदाहुसिद्धपादाः श्री
तः यस्यातेनैव समस्तहिमावाञ्जनमेयोरतद्धृत्वात्यायंचकितमभिधत्ते श्रु
तिरपीति तदेवेत्यत्रतदेवमित्यस्येषोपाठः तदेवेत्यत्रतदेवमिस्त्रात्मामप्ता
निर्मितः स्वरूपशरीरादिवत्सर्वप्रमातृसाधारणो वेद्योपि तत्संवेदनेपरामर्शेने
वोपदेश्यकोपदेष्टव्ययोः परं परिस्फुरति नत्ववहिरित्यर्थः शरीरादिदेवदि
त्यस्य एवमस्केनतनयेनवेदकरूपं स्वप्रकाशमिति नत्वेवमात्मीयं भगवता
रूपं शिष्याणामात्मत्वेननोपदिष्टं तावदपितु निर्मितः कश्चिदाभासइत्याह
परामर्शकाश्चेति तद्यपीति यदाभासात्मकं स्वरूपमेवनाधिकमितिवक्ष्य
ते स्वातंत्र्यात्मकमात्मानमित्यत्र आभासस्यतदितिस्वरूपेणामिलितस्य
पूर्वमभिधानमित्याशयेनतदापीतिनपुंसकतायुक्ता बहुत्वप्रमेया
त्वादिनेहत्रार्थंतत्वशिष्यबुद्धिसमाधयेनिगमयति तदेवमिति घटादेःश
रीरादेः स्वरूपस्यच्वेद्यत्वंसाक्षात्कार्यविकल्पनीयाधिरूपेणविचित्रा
कामायाप्रमातृयोगिनईश्वरस्यभगवत्परमशिवस्यचविविचित्राग्राहकता
का तदेतद्ग्राहकयुगलकमनन्तरवान्तरभेदभेदितं परमप्रकाशरूपं भग
वतिभाति तद्रूपेणप्रकाशमानत्वात्कस्यदर्पणएवपरिगृहीतप्रतिविम्ब
मदर्पणत्वेस्वरूपमितिस्वभावहेतुः तद्रूपेणप्रकाशमानत्वेहियत्तद्य
तन्मयस्यात्तद्रूपनियतमेवहेतो विपक्षे तयाप्रकाशेतेतिव्यापकनियम
विरुद्धानियमसंगात्तद्रूपेणप्रकाशमानत्वेविवक्षादतन्मयत्वाद्याहृते
२४ तन्मयत्वेनव्याप्यते इतिव्याप्तिसिद्धिः ॥ ॥ इतिश्रीमहामा
हेश्वराचार्यश्रीमदभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृ
तिविमर्शिन्यां स्मृतिशक्तिनिरूपणं नाम चतुर्थः ४ ॥ ॥ ॐ श्रीगणे
शाय नमः ॐ श्रीगुरवे शिवाय नमः ॐ यदयंनतः स्वस्वोपादानंदवि
कल्पेच्छया सृजति भुवनम् ईश्वरमुन्मिषदस्तोनायत्वम्नवंनत्स्वे धाम ॥
एवंस्मृतिशक्तितत्त्वसंगतंचविकल्पवृत्तौतेविस्तृतं तदुभयोपा
जीवनीयज्ञानशक्तिविमर्शेवर्तमानावभासानामित्यादियामकर्मे
प्रत्यभासनरूपेनयाञ्लेकैकविशत्यावितत्तिविस्तृणाति तत्रैवंभूतात्तान

*शक्तं तत्तदेवेति
परमेश्वरस्वरूपं*

शक्तिरित्यश्लोकेन प्रतिजानीते द्वयेन प्रकाशरूपवार्थानां रूपमित्या
ह ॥३ प्रकाशबाह्यानामर्थानां विज्ञानवादार्थदूषणीनदृष्टीकृतेम
ज्ञावेद्वयेनाशंक्यैकेन तदनुपगमेनावत्रां किंचिदुपहृत्यानेऽनिरूपयति स्व
त्यर्थं पृ॰ दूषितेर्थे तत्त्वसमुपदर्शयत्वाद्युरर्थस्मृतिविषयत्वेकेन द्वयेनानुमानम् परागात्मनार्था
नांविद्रात्मत्ववर्णमुभावद्वयेकेनाह ॥२० प्रमातृरूपस्य प्रकाशस्य विमर्शो वस्मा पै॰
देशत्वनुभावानामन्यापस्वरूपनिरूपणायाचतुष्केणाह २१ ॥ ज्ञानपरामर्शा
पवज्ञेयं शुद्धमनन्तिकिनयप्रमातृभावेश्यतीतित्रयेण २७ ॥ प्रकाशैक
रूपतायामपि ज्ञानज्ञातृज्ञानादिविभागमेकेन ज्ञानेनैव विशुद्धेज्ञानेप्यविकल्पक
सविकल्पकत्वाज्ञविषिजीविते विमर्शएवेतिद्वयेन ज्ञातृज्ञानयोर्भिन्नत्वं दू
षितम् यास्वेवपदेनतदेकेन समर्थ्यते उपसंहारादिशानितात्पर्यम् ॥ २९
स्मरणविकल्पनयोर्ज्ञात्वज्ञार्थस्वप्रमातृस्थाथारणो भेदेन भाति यत्रा
व्यतयाप्रत्यत्स्वरूपेणभवितज्ञाप्यनभवा[illegible]तिश्लोकैःस्मोकानकथा तदुपजीवि दन॰
निस्मरणादावितिद्वाभ्यां अपिशाहयावच्छ्रुस्वस्वत्ररोषेवनपठितः स्वार्थ
त्ववर्तमानत्वेन स्फुटतयाऽऽदमित्यवमाकरमवभावस्येषाम् तेव हि स्वात्मना मार्ग॰
स्मृत्यादिमायाप्रमातृरूपस्य रभावेनमित्रास्ततो मायाप्रमानविच्छिन्नाः तेषां
तथाविधमपिपदवच्छिन्नतयाभासनम् तदनन्तःस्थितवतामेवशुद्धचिदा
त्मकपरमार्थप्रमातृतत्त्वतादात्म्यमवच्छतोवदेवेत्युच्यते प्रमाणेन प्रत्य
क्संविदभेदस्यैवभावस्यकल्पितप्रमातृपेदयाविच्छेदेन यत्प्रकाशते।
साभगवतो ज्ञानशक्तिरितियावत् इदानीमित्यप्रकारान्तरं विस्फुटयति
त्रिभिर्हृत्निविद्दृषोःस्पष्टम् ३२॥ हवेतेतियदुपजीवनेनोक्तम् ॥
॰नत्सूत्रमवतारयति॰ टीकाकृता प्राग्वार्थोप्रकाशःस्यात्प्रकाशात्मतया विना नच प्रकाशो
भिन्नःस्यादात्मार्थस्य प्रकाशतेति प्रकाशरूपतया विनेति प्रकाशान भिन्नो
र्थःप्रकाशमानोयुक्तः प्रकाशमानात्स्वर्थोननभिन्नः प्रकाशेऽयुक्तः इत्युम
ऐ॰ यतो म्हृदुं विमर्श प्रकाशयोर्भेदमपमारयन्नथमसमर्थं संवेदप्राज्ञाचष्टे य
थाज्ञानानुहृदयेनीलेसर्वार्थ्यतिनीलेनकेविहाप्यन्नपितस्वात्मनि स्वात्मना
पिवानत्रकिंचिन्नष्टदेवज्ञानेपि[illegible]दिते स्यान्नतुप्रकाशतेममेदंनीलमिति स्वा
त्सं॰ यदिप्रकाशतादात्म्यमस्य पूर्ववदेवन भवेदिति अत्र भवद्रूपेत्वेवत्यादिना
द्वितीयम् यत्तएवं पूर्ववदप्रकाशतास्यात्तस्मात्प्रकाशमानतानामार्थस्य
नभिन्ना नतएवमायातम् प्रकाशएवार्थस्यात्मा तथाचवृत्तिस्वरूपतो।
याःप्रकाशःसोर्थस्यप्रकाशमानता नतुतस्मादर्थद्भिन्नः सत्प्रकाशः सोर्थ।
स्यप्रकाशमानतायुक्तेति यदिवाप्रसंगादित्येतेन प्रथमपर्यावतारणम् अ।
र्थो श्रुत्यादिना तृतीयपादार्थसंदेशाभिधानम् अयंचार्थः अर्थशरीर क्रिया

ई॰

प्र॰ त्रा॰ वि॰ वि॰ १०८

नप्रकाशोस्य अर्थवद्भिन्नस्वभावः इत्याशंकयामाह नचप्रकाशोभिन्नः
स्यात् अर्थशरीरे नैवार्थवदस्य भेदः प्राप्नोतीति नचसमुच्चेत्य संभवतामभावप्र
संगात् एतच्चाचष्टे अर्थस्येति अपि एवंच प्रकाशमानताया अतिरिक्तो हे
तोः प्रकाशस्य स्वात्मनि भेदः प्राप्नोति यदिवा तत्समवलंब्यवर्तमानोयः
प्रकाशस्तस्य भेदोपि यत्तद्रूपेणास्य भेदः प्राप्नोति नचासौयुक्तस्तस्माद
र्थस्य प्रकाशमानतानाम आत्मा परमार्थरूपम् नतु भिन्नः कश्चिदर्थः अ
र्थस्य च प्रकाशमानता नु भवरूपता आत्मा नतु प्रकाशमानताया अर्थो ।
त्मतेति अपि देहवृत्तिर्वर्तितव्या अर्थस्य याप्रकाशमानता साप्रकाशात्व
भवः नत्वसौ प्रकाशमानतात्मा प्रकाशोर्थस्य स्वरूपमतो र्थस्य भास्वरम् ।
तथाहि सत्यर्थभेदादभिन्नः स्यात् नचतथायुक्तः नन्वेवं घटस्याघटत्वे वस्वरूपेण
स्यज्ञानोदये पूर्वमपि तत्कथमस्य प्रकाशमानतेत्याशंक्याह घटस्येति नके
चैनेति एतद्विवक्षितं एवमस्य स्वनिष्ठायोगात् पूर्वं तत्सम्भावनया उक्त्वा
विनाशमध्ये लोके सर्वव्यक्तिसमसम्प्रयोगादिति उपयोगोपि हि प्रका
शमानतायत्तो नतु घटतामात्राधीनः नन्विन्द्रियादिविषयतादिसहकृतात् ।
पादानाद् घटज्ञानाप्रकाशमानः घटरूपो विशिष्टः क्षणोजातः तद ।
स्यैवस्वभावस्याभिव्यक्तिज्ञानोदयकाले विशेषो नतु स्थिरपदार्थवादिना ।
मिवास्माकं स एवासौ घटः इत्याशंक्याह इति अथापीति प्रमातरीति त
तोहीन्द्रियादि सामग्रीतो घटविशेषो जातः प्रकाशमानता आ ।
लोकादपि च आलोकेपि च घटादेवाय विलक्षणता घटालोकादे
स्य प्रमातृसंतानेज्ञानोदयस्तत्रैव यथा कृतज्ञानोदयो न घटस्येति नचघटा ।
आलोके प्रतिनियतोपि कारणैरेकसामग्र्यधीनमर्थं वा व्यवहार्यतामे
ति स्वरूपस्य स्वनिष्ठत्वात् तथासौपि घटगतो विशेषः प्रकाशमानता ।
ख्योन प्रमातारं प्रति व्यवहार्यः स्यात् यद्यस्य स्वरूपेण तत्रान्यनिष्ठं नीलस्ये
वपीतनिष्ठम् तथाच प्रकाशमानताघटस्येतिन प्रमातृनिष्ठा अन्यनिष्ठे
स्वरूपतानोपपद्यते विरुद्धधर्मा समप्रसंगादन्यनिष्ठता स्वतादात्म्यस्व
रूपतानां न्यतादात्म्यमिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः एतत्प्रयोगस्वना
र्थमेवार्थलब्धमपि स्वकंठेन कथयति तस्मादेवेति अथ स्वरूपनिष्ठत्वे वि ।
कल्पानामप्रतिहतप्रसरत्वादेवं व्यवह्रियते नहि नियमाद्युपपत्तिः यत्रस्यात्तत्र
मिच्छायाः इत्यायात् एतद्दर्शयति सर्वप्रमातृणां वेति नन्वयदीयमेवेन्द्रियं ।
[illegible] दिनयाम् [illegible] घटता विशेषप्रकाशमानतोदये निदानतां प्र ।
तिपद्यते तमेव प्रमातारं प्रति तथा व्यवह्रियते इति सिद्धो नियमः एतद्दर्शय
ति नहीति उपयोगायेति न घटनाकुलालमेव प्रत्यस्येति भावः नन्वकस्मा

तत्तावत्कार्यस्य संबंधोऽपि दृष्टो बीजस्यांकुरः कुलालस्य घट इति तद्वदेव चेद्घ्रस्य च।
टः प्रकाशमान इति भविष्यति एतावद्विरुद्धमाप्यम् तच्चासिद्धं तत्कोन्य प्रयोग
नाम इत्याशयेन शंकते अथापीति एतन्न सहते नयुक्तमिति एतावता तत्क्रान्ता
प्रकाशमानतया घटस्यात्मकम् स यथा बीजकृततांकुरतां कुलालकृततां च घट
तान्नव संकुरता घटता च स्वार्थक्रियाकालव्यवह्रियमानता कारणाकलोऽभि
मितेव तेषामादाव्यवह्रियते कारणानिर्भासेनैवत्वमेवांकुरादिस्वरूपव्यवहारा
त् प्रकाशमानतानुसमेति चेदसेति च भिन्नभृते प्रमाताऽरमवलेऽव्यनियमे
नव्यवह्रियते यदिदं तल्लग्नत्वेन यन्नियते व्यवहरणेन तमादास्यमानयति।
दा४ घटप्रतिविरुद्धस्य यद्वर्पणालग्नत्वेन तान्प्राद्दि तद्रूपत्वे स्वतिष्ठत्वे चा तद्रू
पत्व इति स्यान्यरूपहर्षमावस्य कथं स्यात् प्रथनं हि घटप्रकाशमानतया प्र
मातृतादात्म्यमानयति नियमेन तल्लग्नतया प्रथमानत्वात् घटतादात्म्यं
चास्याः स्वभाव इति नमन्यकस्य कथं प्रथनं स्यात् अर्थक्रियापि प्रथमानेव
तथा भवतीति तत्राप्ययमेव विधिरित्यर्थक्रिययापि तवाद्यता इत्यर्थः एतत्
तत्याह भट्टः प्रकाशेनाविनाभूतैः सत्तायां नियतात्मभिः धर्मैः भावाः प्र
थमभावानवाह्यसिद्धिमिच्छति नहि किंचिदपि साप्रकाशमानतामि
ति भावेनाल्लस्वमानाप्रमातर्ये प्रथमानाहदृष्टार्थे ततदतत्भावमवस्थाप्य
नज्ञानैकात्म्येनोद्भूयामतामत्याशयेनाह अथ यथा स्वभावं चेति नतप्रमा
णसिद्धभेदो बाह्योऽर्थः परमाणुसंचयमात्रस्वभाव इव सप्रणयाव्यवह्रि
यमाणोऽपि लग्नत्वेन भेत्ता निर्भासतो स्थूलरूप इव नैकोऽविरयो इति पर
मतमाशंक्याह प्रकाशस्येति भेदितिनामप्रकाशमानतावस्त्वेनमानच
रणाति वन्यत् सा च प्रमातृभित्तिलग्नत्वेन तत्र न किंचिदिति संवेदनमा
गोपितेनापयते भेदेनेच मो भेदोऽततयावश्यमसमर्थनीयोर्थोपामेदोऽति।
तोपपमात् संवेदनस्यापि असंवेभ्योतिरिति पाषाणता स्यात् एतद्व्या
ख्यानसारेणाश्लपकाशवो प्रथमान एवेति न अंपदस्याचार्यः यदि न।
कोचित्प्रथां भजते तत्सितपाण्डवः पीतत्वेन प्रथत इति तिःसार्थोक्तिः य
दि तु प्रकाशमस्य प्रकाशमानत्वाभाव इत्यत्र प्रमाणसिद्ध इत्यध्याह्रियते तदा न
नूपपद्यते एवं च योजना इह परेणाप्रमाणसिद्धभेद इति यदुक्तम् तदप्र
माणाप्रकाश एव ततस्त्र यदि भेदः सिद्धो भेदोऽप्यन्वेतनयलग्नताव्यवहार
तोऽप्यक्तं भवति प्रकाशाभिन्नः सिद्धस्ततोऽभिन्नत्वेन प्रकाशमानसंवे
दनतो भिन्नमवश्यात्संवेदनतादात्म्यनतल्लग्नतया भमेति प्रकाशत इति
न चैतद्युक्तमेकस्यामेव प्रहतोतदतद्रूपानिर्भासनयोरयोगात् नहि भ
वति शुक्लपट एव भासमानः पीतो भासत इति एवं प्रकाशमानतया।

सिद्धाजि दर्मोल
दटस्रोजिवक्तुम्
मर्धवत्तितार्थः ॥

ई॰
प॰ ज्ञा॰ वि॰ वि॰ १९५

प्रकाशाद्भेदानुपपत्तिमुक्त्वा प्रकाशस्यैव हि रूपमिदं स्वपरिस्फुरितप्रकाशान्येनवाद।
रूपतां शास्त्रकृत्कणादः प्रकटयन् तर्केणोपपादयति संशयोपपादनद्वारेणा
देवमिति यतो न्यथा नोपपद्यते तत्तस्मादेतदिति भाषाभेदेन प्रकाशमानत
स एवमिति वक्ष्यमाणेन येन भवतीति संभाव्यते तद्वक्ष्यमाणमाह यदि घटप।
वेति नान्यः कश्चित्प्रकाश इत्येवकारः एवंवा ग्रहणानीत एवकारार्थो नान्यः
इति कश्चिद्घटसंभावनायां बीजमादर्शयति एवमेकस्येति तदेव तदेव संवेदनत्व
लेन प्रकाशमानं भिन्नमभिन्नं चेति यो विरोध उक्तः सतावन्न भवति प्रकाशघटयो
र्भेदाभावादिदं स्याच्च प्रथमभेदेपि घटते शिलापुत्रकैकैकस्य रूपोपलंभेपि हि।
विकल्पबलात्भवति भेदाभिमानो देहशरीरमिति केवलं बुद्धिपूर्वकतायां
व्यवहारोपयोगादिव्यवहारः प्रबुद्धिपूर्वकत्वेन्यतमाव्यवहार इति सर्वं दर्शय
ति अयथावस्थिति अत्रैतत्समाह तत्रापीति प्रतीतिहेतोर्लिङ्गं एतद्रूपपि।
विन्म हि घटमयीमे विमर्शोपयोगस्तु तिच परमार्थो घटस्य संविन्मविरोधे घट इति विष
यविषयितारूपयोर्भेदस्यस्यामौलिकभेदबाधेन प्रथनायोगात् शिलापुत्रक
स्य शरीरमिति व्यतिरेकप्रथानाव्यतिरेकप्रथाबाधेन बाधकत्वेहि तदुन्मूल।
कत्वेकारणं तस्य विरुद्धम् तदवन्मूलकत्वेन व्याप्तं तन्मूलनया तद्व्यव
हाररूपत्वेन तव्यापकविरुद्धकार्यस्याभावः साध्यत इति कारणविरुद्ध।
व्याप्योपलब्धिः तदिति उक्तप्रकारेणैतौ मेवेमिति संविद्घटयोरवयवभीका
र्यं भेदे सत्यत स्यात् भवतो मम खलु समवायात्मदेहपदार्थान्तरनिराकरणमात्रं।
कर्तव्यम् तदपि मायाप्रमातृत्यापायपिनम् बहुतः पुनर्घटः संविन्नवि
मुष्ठा इति नात्रभेदः कश्चिदिति दर्शितमादिसिद्धं रूपे योमायामपपनीतादिना
मायाप्रमातारं रूपेण पश्यदिदमिति भेदावग्रहाद्धटमेव परितः परिछि
न्नेतावदभिमन्यते जडं च जडत्वादेव प्रकाशरूपता याप्रथममसिद्धत्वाद
नुपमानत्वपदास हि स्वेच्छ चन्द्रकान्तत्वेनाहं रूपं च तदभिप्रायसंविदे भः
रूपदिश्यते तामपि तथाविधमेव परिछिन्नत्वेनापरपदादि संविदव्यतिरेकसंधा
नवयोजितं संविद्रूपतादिविधिमितिभावभाजनम् तामन्याकोचात्वेन
हमिति भासन यो यथमेव चाभिसन्दधीत प्रति ह्यपीने चास्याखत्वमिति
यथा तदीयः परमार्थोस्य दयेपवैशस्य विपरीतस्य यथापदेष्टव्यम् यथाह।
तयोपरमार्थतः स्म व्यापिकत्वेपि व्यवहारयोग्यत्वे शिंश पा॰ तव शिवशासनं व्याप्यमपदिश्यते न व्यापकम् प्रवृत्तव्याप्तेवृत्तत्व।
सामान्यस्य बाधवादिषु पिव्यवहार्यत्वात् ततेपि देशजननानमारंग प्रथम
तः संवित्तत्वम् भगवता शिवरूपेकेषु चिदागमेषु सर्वोन्नीतिताभाषाभास्य
तापरेषु सर्वमयताभीकारेणानेकमयरूपविस्फारणायोपदिष्टम् त।
त्प्रथमकल्पिकइहोपदेश्यसंविन्मत्वेनाद्वावहयपदिश्यदिशा।

येन तावच्छ्रोत्रोपक्रममेतदुक्तम् अक्षिप्तिमात्रमकल्पितकत्वमेवाभिधानं तु प्रा-
मकालतायांलोट् तदा चेति संविदेव घटादिनीलादियादर्शना श्वाद्घटाय
नेतद्रूपस्वीकारितांगीकरणाद्वद्यायो हेतोकस्य विरोधस्य परिहारः तावदूर्द्ध
मेवहृतः इति स प्रमाणस्य घटयति घटस्वरूपेवाह्ययोज्ञोच योदोषः संभावितः सो
पि नेह तावत्तरतीत्याह प्रमेयान्तरेति घटादिप्रमाधानेवाह्ययेयुः समर्थ्यते त-
स्मात्तावत्प्रमेयान्तरेषु प्रमातृत्वेन ताणि विकल्पकाविकल्पकं सविरूपाणि बा-
ह्यनियान्यस्य मन्मते एकस्य प्रमातुर्वैचित्र्योपरागो योगोपचारकल्पितानि ज्ञा-
नानि तेषां यदनुसंधाने यद्वा बाह्यघटादीनि विरिसमेव घटादीनि तिचैवमेज्ञादि श्रीं
प्रमात्रन्तरैरपि च सह यदनुसंधानेनिश्चनि कस्य विज्ञानशालिनोयथोक्तं
श्रीपरमेष्ठिपादैः पूजनात्रास्तिमनहि नोलिखदोषः पूजनात् पूजकैर्विमे-
७८ देनसम्पूजेति पूजनमिति श्रीपरमेष्ठिपादैरपि यद्यथास्थितपदार्थदर्शन-
मिति भगवतापि कर्मण्येकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः सबुद्धिमान्मनु-
ष्येषु सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृदिति ॥ सर्वकर्मकर्तृत्वेमममस्तकर्मपाशानिकृन्त-
नसामर्थ्यं च प्रमेयविशेषेष्वस्य प्रमातृविशेषस्यैवं सिद्धस्य यदनुसंधाने ग्रहे
श्री नीलवे तिप्रमेयस्य प्रमेयान्तरेणासामानाधिकरण्येन तद्रूपं वद्ध प्रकाशं यद-
नुसंधाने कपिलं नीलमधुरं घटेनोदकमित्यादि चानत्सर्व संपद्यत इत्युक्तत्वा-
देकरूपत्वात्सर्व सिद्धत्वात्स्वप्रकाशरूपतानान्तरीयकमित्यनवेमितिदर्शि-
पितं भिन्नत्वेनवपमितस्याप्रकाशः प्रष्टाद्दर्शितः सर्वदासिद्धत्वादितिवेद्यात-
पविश्वेनैवेत्राकोन्तादिति यावत् ग्राहयेति हृदयेन वस्तु मन्यस्य प्रमात्रपेक्षे-
नहि प्रकाशस्य विशेषणं नत्त्वानातिरिक्तस्य तैश्च रूपाभिधानात्सर्वमेतत्
स्वीकृतं भवति गीताश्लोकपादे सममयावनत्तमावाङ्क्यांविषयतामाह तुः
उपदेशादशाप्यामेव वैयर्थ्यम् इतिदर्शयति प्रकाशात्मनोपि चेति परमार्थ-
तोपि हि घटोनामकान्यास्ति ननु अभिमुखेनैवं यदङ्घस्यप्रकाशते तेन कथम-
प्रकाशस्वभावेकतु भयार्थः तथाहि प्राणिवेति यथादावेवेतिपूर्वोका-
रविलक्षणोतिच यदुच्यते नत्र किमप्रकाशात्मना कश्चिद्घटो भाति कारा-
चिंतामात्रमेतत् ननु प्रकाशमानतास्वरूपभूताघटस्येतिहेतो किमेतत् ।
घटोहि धर्मी मानस्य धर्मः नैतत्परिहरति धर्मान्तरेति एतस्यैतेनैकेनाभि-
न्नकालानाभिमत्वाव्याप्तेतम् ननु प्रकाशात्मैव प्रकाशस्वभावत्वात्प्रकाश-
ते आह स्वरूपेणैवेति प्रकाशनं रतिहियदुच्यते तेनेवेत्यादिविष्टायस्तत्प्रकाश-
चै मानएव प्रकाशते एतस्य मानमेवत्रपाकरणम् स्येतपुणोनहि सम-
वायएतत्धर्मेवांगीकृतो येनस्येतस्वरूपीकरणमेव प्रसादस्य अन्यथाप्य-
नागुणेत्र प्रासादेनस्य ते नास्येते अप्रस्थितएव वा स्थित इति समवायबला

प्रकाशस्तु ज्ञानात्मा नान्तिसमेवेति

ई॰

प्र शा॰ द्वि॰ परि॰ ९८

पानापेयतामात्रं प्रतीयेत कदाचिद्घटवत् न चैवं तेन ग्राह्यः प्रमादेनाव सममेवेति न
तत्त्वाभेदपर्यंततेनोच्यताम् अपि तात्म निर्हेतुकं हि प्रकृतमपि भणनम् प्रकाशस्यस
त्यभावे हि अर्थः कथं प्रकाशते न च ज्ञानस्य ज्ञानेनैव प्रकाशनं युक्तम् न हि समप्र
काशितेर्थे इत्यनज्ञानमेतत्स्वात्मनीव तत्केषांचिज्ज्ञानात्मना मेकत्वमेव दर्शितं स्यादिव
तेषाक न च स्वसंवेदनरूपत्वं प्रकाशात्मना स्वात्मस्वभावव्यतिरेकेणार्थस्य प्रथा यमन
घटः प्रकाशते इति न च हेतुः घटः प्रकाश इति मतम् अलीयं भेदेन प्रपंचमानुप
रीपादेः कल्पितप्रमातुः कृपाणादिगुणविशिष्टाद् विगलितवेद्यभावं स्वयस्य स्ये
अधिकः प्रमातृभावः आरोपितो मायाप्रमात्राकीहक् अर्थानां नीलादीनां या
विभागेन विशेषणाच्चावस्थिततयावस्थानानि तेषां या ... निराकांक्षावि
श्रांतिस्तस्या व्यतिरिक्ताया अभावाद्यनात्मस्वदमपि सदास्वदंतोभिन्नमेतन्नाम
यः प्रकाशः स एव प्रकृते रूपं तस्य प्रमातृभावस्य सतताटक न च शरीरादि संके
टप्रकाशं विनाप्यर्मार्थः प्रकाशांशिकृपाणादिपृथ्वीभावस्य शून्यात् भेदेन प्रथा घटादेः
अत्राहेतुः प्रकाशनेनेति ॥ २२॥ एवं तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानमर्थस्य प्रकाशमानं तेन
संगतोयमर्थः भवतु व्यावृत्तिरेके न त्वभ्युपगम्यमाने विषयाणां च स्वरूपसांक
र्यप्रसंग इति दर्शयति ॥ स्त्रे ॥ भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने संकरो विषयस्य तत् प्रका
शात्मा प्रकाशोर्थोनाप्रकाशश्च सिध्यतीति अर्थाद्भिन्नः समवाय मात्ररू
पोयः प्रकाशः सोर्थानां न कश्चिद्भिन्नेनैव न परस्य पूर्वं निष्ठात्वायोगात्
तथा च सति प्रकाशकत्वेन यानीलादीनां तत्स्वरूपं ... षणायामामर्थ्यम् तं
ततो नीलः प्रकाशः पीतः प्रकाश इति अत्र सर्वपदार्थानां प्रवेशनात्मकाश
ररूपेणावभासमभिन्नेनत्वमवशिष्यते प्रकाशावलम्बनीलपीतयोर्भेदोभ्यु
पगंतव्यः स च प्रकाशो भयत्रापि अभिन्नस्वलपः तदग्रहणा घटादिनीलतः पी
तेन कस्मात् न वा नीलेनातिपीतेन तदपि च व्यवतिष्ठेत अनेकांतवादा
पि न च प्रतिष्ठामपि गच्छेयेक ज्ञानस्येय स्फुटत्वादेः स्यात् त्यादरुप नव्यव
स्थास्था दितिबहुरूपाख्यः संकरः तस्मात्प्रकाशस्य यदि न परनिष्ठ
तानतथापि संकर इति च कारः तदिति यत एवं प्रकाशोर्थाद्भिन्ने संकरः प्रसज्यते नथा
सौ तथा तस्माद्अर्थात्प्रकाशमानाद्भिन्न एव प्रकाशः भिन्ने चेहि बाधक प्रमाणा
विषययोगेन पाटवादिनः स्मरणादिशांच विषयसंकीर्णत्वमुपलभ्यत इति तापत्तिनहि
व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या भिन्नत्वमर्थात्प्रकाशस्य प्रतिषिध्यते न त्वेवमस्य रुद्धं चविष
वनीलादि वस्तु किं नीलेनाभिन्नस्वभावेन स्वरूपाभिन्नेन प्रकाशनात्मा बाधे यासंकीर्ण
न विषयसंकीर्णतात्मकदोषापादकेनाभिक्रुजेन आह प्रकाशश्चेति चः
एवं पक्षस्यचनाय एतदुक्तं भवति अप्रकाशस्य जडस्य स्वात्मनि न काचित दा
सिद्धिः उक्तं हि प्राक् ... लेयदि स्वात्मन्यनीलेन वा न्याकिंचित्कं किं दृष्टेन

तथाचाजडप्रमातृसिद्धिः एवमात्मन्यसत्कल्पः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी जडाः प्र
काश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिः इति तस्मात्प्रकाशरूपाद्धाम्नो यदभिन्न एव
र्थ इति सूत्रार्थः वृत्तौ मात्रशब्देनाभिन्नत्वमात्रेण व्याख्यातम् सर्वार्थस्यापारमा
त्वेन स एकरूप्यं कायाः पीठबंधः कृतः तस्येति प्रकाशमात्रस्य विषयनियमो
निर्बंधनो नैकत्वविरहेण नोपपद्यते इति संबंधः विषयनियमस्याकारं द
र्शयति घटस्येत्यादिना तृतीयपादस्यार्थं प्रकाशात्मताशब्देन वृत्तौ व्याचष्टे प्र
र्थस्य सिद्धिरिति न सिद्धिरिति व्याख्यातम् तस्मादित्यनेन विवृतिकार एवमर्थसंबं
धेन निरूपणायावर्तनास्यति प्रकाशमानत्वेनेति अनेनान्यसमं श्लोकस्य पूर्वा धं०
र्धमवतारितमभीष्टत्वादस्येह वस्तुनः तदुपायत्वेन तत्सर्वमर्थसंक्षिप्तमव्याख्याय पु
नरवतारितं तस्य चार्थेभ्य इत्यादिना प्रथमश्लोकार्थस्यायमर्थं व्याचष्टे प्रकाश
स्येति नीलाद्याकारस्य तत्स्वभावत्वेनाभिन्न पदं व्याख्याते स्वात्ममात्रेत्यादिना तृभि
न्नपदं विषयापेक्षत्वेत्यादिना संकरपदम् स्वात्ममात्रपर्यवसानम् यदुक्तं ता
तस्य तत्त्वमहतोऽपरः स्वपरप्रकाशरूपं हि ज्ञानमन्यथा जडादस्य को भेदः त
थाह आत्मानात्मनोरिति एवं रूपे इति स्वपरप्रकाशरूपे परस्यानात्मनो ज्ञानीयस्व
भावस्य तस्य च प्रकाशनम् न तत्र यापरनिष्ठता संवेदनस्य काचिदित्येनसास्वप
रयोर्भेदाद्विरोधस्यापर्ययेतन् एतद्दूषयति तन्नेति यदि हि परसंमतोपि नीला
दिरर्थाप्रतिच्छेदकत्वमनात्मरूपमत्रसंवेदनेन समर्प्यते तद्विरोधोऽत्रस्या
द एव आत्मानात्मनोर्विरोधे तस्य प्रकाशात्वस्य भिन्नस्वभावतापत्तेरेवरूपमावा
त् तथा च विनिश्चयो न तत इत्यादि एतद्विसंहारोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धि
योरिति विज्ञानाकारमात्रे नीलादिप्रसाधयितृत्वेन निरूपितम् संवेदनमित्यपित
स्य तादात्म्यानध्यवसानेन तु तत्संवेदनेनाम संवेदनादन्यस्य व्यतिरिक्तस्य क
स्यचिदुपपद्यत इति एवं प्रथममर्थं सर्वथापरिनिष्ठत्वादपरिपन्थिलक्षणं संक
रसिद्धये व्याख्याय निर्निबंधने परनिष्ठत्वे अभ्युपगम्यमाने विशेषाभावात्सर्वप
रनिष्ठतापत्तेर्नियतपरनिष्ठताकृतस्यासंकरस्योपपत्तिरित्येवम्
तमर्थमर्थमपरं व्याकरोति भवतु वेत्यादिना तत्स्वसाकारताकृत एवं निय
मो यथाह तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः भाव्यं तेनात्मना येन प्रति
कर्म विभज्यत इति तस्मान्नीलाकारोऽयं त्वत्तो बोधादिति भावः तदाकारत
यापि विना तत्र न नियते नीले पीते वा कर्मणि या विशिष्टेन बोधस्यावस्था
नरूपप्रतिकर्मव्यवस्था नियतपरनिष्ठतारूपं तामसंबंधांतरेण साधयितुमाह
परः अथापीति य एव योग्यदेशस्थितः सन्विज्ञानस्य जनकस्तस्यैव तद्विज्ञाने
प्रकाशः स एव विज्ञानस्य विषयो यदाह न्याकारं विषयं इति संवेदनस्य विष
यस्य च सहभावेनैवोपलम्भः तत्कार्यप्रकारेणाभूतस्य नीलस्य विज्ञानात्पूर्व

ई॰ प्र.ज्ञा. वि.वि. १०७

कालभाविनो विषयतोच्यमानानुभववापितासमपक्षीकरणीयेति चेत् न तत्रहि स

मानकालएव विषयोऽस्तप्रत्यामति श्च नियमकारिणी एकसामग्र्यधीनतान्ना त

यायार्थज्ञान[illegible]लक्षणाकार्यायेणान्योन्यमुपादानासहकारि

भावेन वर्तमानादेकस्मात्सामग्रीरूपात्परस्परजन्म वेनोराण्यसिकोरभेयुगल

कवद्विषयविषयिभावेन मेलनेयोग्यो सोपादानकारणपरस्परप्रतिलब्ध

जडचेतनस्वभावविषयसम्बोधो जातो अत्रापि दोषमाह नतोपीतिजनक

त्वैकसामग्र्यधीनतालक्षणात्कारणादपि यावतास्तिनियमस्स हि स्मृताना

मप्यस्तावदविशेषो नीलपीतयोः अन्यथोभयविषयं कथं तत्संवेदनं स्यात्

निराकारत्वेच संवेदने नीलेयत्पटुत्वमन्दत्वेनानुभवो यस्येत्येवमभिमतस्य

संवेदनवानुभवेनाभिमतस्य पीतस्यापि समवस्थितयापटीयस्त्वेनवाभिम

नीलस्य॰ तस्य[illegible]पि संवेदितया पटीयस्त्वेनवाभिमतस्य नीलस्यापि वा मन्द

पी॰ [illegible]तया मन्दत्वेन यदि वा द्वयोरपि पटुमन्दत्वेन न हि निराकारतापक्षे संवेदनस्य

कोपि विशेषः स एव पटुमन्दतादिना संकरउक्तः स्मृतिद्वारेणापि संकर

माह तथेति समकालमेव यो नीले पीते चानुभवस्तेन दत्तः संस्कारो यदा नी

लमात्रदर्शनेन प्रबोध्यते तदा समप्राच्यानुभवो निर्विशेषः प्रबुद्धो नीलस्यैव।

न पीतस्येति नियमाभावात्पीतप्रकाशात्मापि भवेदिति पीतेपि स्मृतिः स्या

स्यात् न च शिवरस्य ज्ञानपरिदृष्टभाववैज्ञस्वरूपमपुनरेकतमभावदर्शन

प्रबुद्धसंस्कारस्य समस्तपूर्वानुभूतविषयस्मृतिरितिलोकेनस्यानुभवः

न न प्रबोधकबलान्नियमेमविद्यातीपरस्य संभावनाभ न क्लि यद्यपि न्यायादिना

पूर्वानुभवस्येति स्मृतेः पुनरुन्निषत इतिभावः स त्वनुभवः न न साकार

तादर्शनेपि प्रबोधके नीलदर्शने नियतेपि प्रबोध्यम् यत्नाच्चमनुभव

पसंस्कारस्वेव न नीलपीतद्वयाकारमिति समानप्रसंग इतिशंकां निरस्य

ति अर्थकारेति आकारद्वयेयोगपद्येसौ प्रबोधकबलान्नमाकारस्य द्वरी

कृत्य प्रबुध्यते द्वितीयत्वाकारमवष्टभ्यादिनेमवसंस्काररूपात्तयोदासीनमिवा

पद्यस्तितमितिकरोतीतिनदोषः स्मृतिद्वारेणासाकारदोषउक्तस्तस्य यानि

राकरणंतत्पदेन सर्वोक्त समसत्तसंकरदोषप्रशमनोपलक्षणाय संमतव्यम्

तथाहि तदाकारनियंत्रितत्वात् ज्ञानिकसंवादस्यानीलपीताकारयोः पटुमन्द

तयापरस्परसंकीर्णता एतच्च साकारत्वग्राहकज्ञानसंतानेन्येवदूषणानि

नीस्या वासनासमर्थनानिर्वहनादनुपपन्नेसर्वानुभवान्न स्वैकत्वे नवि सं

सू॰ दर्शने रूपपन्नमितिनिरूपयितुं तत्स्मृत्याद्यनुभवसमाविस्थ्वोपितइत्यसंविन

दमुपादानम् एवमियता स्वरूपस्व पदेनायेदोषस्तत्भिप्रायं तत्सीनतयासूचितः

तथा च वदतिसो रत्नच्छरूक्ष्म पक्र्म सर्वमेवेति यन्नपदेनोडष्णाविद्द्रमदोष

जा

तेस्वहस्थितेनुस्यूतत्वपवनावतेरेदितितस्मात् एतदाचष्टे ततइतिप्रकाशस्यैवे
तिप्रकाशरूपस्यैतेवतत्स्यजीवितेनस्वच्छेदर्पणदर्पणाकटीपीति स्वतंत्रप्रमातृ
रूपात्स्वप्रकाशात्[illegible]सात्मनिदर्पणात् घटादीनामाभासानांनिदर्पणा
स्वलग्नत्वेनयथाप्रतिबिम्बानिभान्ति तद्वद्दर्पणाभेदमनादृत्यस्वात्मनि। नी॰
निष्ठितानितथाभीघटादयस्तस्यैवप्रकाशस्यलग्नत्वादनुजीविता निर्भा
संतेनस्वनिष्ठिताइति यत्सर्वप्रमेयरूपमिहवितत्यान्यत्रोक्तम् एवमात्मा।
न्यसत्कल्पभूतादिनातदप्राप्तिलक्षेपतिपादितेभवति येनप्रत्युपक्रान्तम
तःकृतानेनविश्वरूपत्वंभगवतिनिर्व्यूढंभवती ॥ ३४ ॥ः ननियतावोधा
भिन्नस्वभावत्वेसत्यम् नीलादेराभासवर्गस्यसमर्थितम् सत्याभासवर्गोपिघ
टिवोधस्यस्वभावत्वेसंवेदवोधस्तथाचकास्यान्नैवम् तस्मात्क्रमिकत्वे
नेयविचित्राआभासास्तन्निर्भासेनियमानिदानेवकथम् नचवोधस्यतत्र
हेतुत्वमविचित्रा[illegible]हिविचक्रमिकाभासोत्पत्तिसम्भवाद्धेतुभेदवा
धीनोहिकार्यभेदः तस्मादेकस्यैववोधस्यक्रमिकानासाभासानांविकल्प
नापियतृचवतत्तत्क्रायाधारीवाह्योर्थवर्गः कल्पनीयोनुमानेनसचानु
नाथ्य मानसिद्धोपिअयमितिप्रत्यक्षावसायादनुमानमेवाद्यमर्थितार्थमू
लतालक्षणेनप्रतिवेधेनप्रमाणफलात्मत्वप्रमाणाकरत्वपिनतद्गुरु
तेवकथम् तेनवाह्याकारतयासंवेदनस्यप्रकाशविच्छेदेनाध्यवसायात् ।
अध्यवसायापेक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वाद्वहिरस्याभाविषसूत्रार्थोपि[illegible]त्यैतत्सूत्रार्थस्य स्तनस्य
चेदितिनिर्णीतोवाह्यार्थवादिनासंभाव्यमानतामाह वासनाभेदावापादविचि
त्राद्विचित्रोयेनतद्दितियद्युक्तआकस्मिकोनिर्भासमानवोधहेतुकत्वासंभवा
दन्तानहेतुकआभासः सदायसनमापद्यतीतिसंभाव्यते नहिविचित्राहे
डोपात्क्रमिकआभासभेदोयुक्तस्तत्पक्षेतेनवाह्यएवहेतुनयानुमीयत
इतियदिपरोमन्येतेतिसूत्रार्थः तमवतारयति अस्तत्वमिति एतच्छेदित्यस्य घ
व्याख्यानंभाविसूत्रार्थपर्यन्तस्पर्शिव्याख्येयम् विचित्रशक्तितत्त्वादितिव्या
ख्यातम् क्रमशक्त्वेनाकस्मिकत्वम् एकोपिहेतुःस्वसामर्थ्ययोगाद्युगपद्धि
चित्रकार्यमुत्पादयेन्नामक्रमस्यतुनहेतुःसंभाव्यतइतिद्विषाहेनद्वितीया।
र्थहेतुत्वयाहेत्वसूचितम् हेतुनाचपूर्वसिद्धेनभाव्यमित्याशयेनोपमेयो।
पक्षेमोचितप्रवृत्तिकेपिसूत्रे[illegible]सूत्रेरौर्व्याख्यातेनस्याविशेषपीतं
तेन तथैवविवृत्तिकारोपिव्याचष्टे वोधवृत्तिरिकत्वावदित्यादिनाहेत्प
रत्वनेनाज्ञातेहेतुकत्वेनाकस्मिकतांव्याचष्टाणोवाह्यस्यानुमेयतां
सूचयति तत्रानुमेयवाह्यार्थवाचीनिर्भासमानेवोधेसाकारेप्रकृत
प्रामाण्यार्थभृपणाममत्वतस्यचारीतिदर्शयति जडत्वमिहपरप्रसिद्धंपदं
सूँ

६

प्र ज्ञा॰
वि॰ वि॰
१०८

याप्रसक्तेर्विभ्रमत्वम्। यदाह चेतस्त्वापि वेद्यत्वादिति ननु प्रत्यक्षसिद्धापवार्या।
क्रियासंवादप्रत्यलक्ष्यमस्ति भावाभावावभासात्मकप्रमाणानां विषयव्यवस्था
नियतस्वभावानां बोधानां क्रमेणोद्भवतोपकसामग्रीरूपतानुपातेन नहेत
बोधविषयेनीति धर्मोत्तरीयमाशंक्याह। नचेति। उक्तन्यायेनेति पूर्वसूत्रदेय।
तत्रहि। प्रत्यक्षमेवप्रकाशात्मकमप्रकाशरूपभाव - - - र्थे कथं स्यात्
इत्युक्तमेतेन यदाहाचार्यधर्मोत्तरो नुभवसिद्धो वाह्यस्य भेदो यस्त्वभेदः सत
त्रानुभवमात्रेणाज्ञानस्य महत्त्वात्मनाभाव्यतेनात्मनायेन प्रत्यक्षमविभज्य
तहतियुक्तिवेलनव्यवस्थाप्यमानोनानुभविक इति तदयुक्तोक्तम्। अन
भव एवहि न भिन्नस्येति वदन्ति विज्ञानवादिनि संवेदनमित्यपितस्यतादात्म्या
तथाप्रथनेनतदन्यस्य चिदिति नीत्या केयं भणितिरनुभवसिद्धो भेद इति
तत एव मानमसितार्थस्यानुमिमानकल्पितो न भेदः पृथगाकारानुभवे
हि तथास्यान्नीलत्वक्षणिकत्वयोर्विवेकेन पृथगाकारोपलम्भ इत्यपास्त
संवेदनतादात्म्येनैवोपलम्भस्यैक्यत्वात्। किंच प्रतिकर्मव्यवस्थापि स्वसंवे
दनात्मकस्याकारस्वभावेवनीलमिदं संवेद्यते पीतमि संवेद्यत इ। दं
त्येवरूपा केवलं विप्रतिपद्यमानस्य हेतुच्छायया निर्दिष्टा घटोयं प्रत्यक्ष।
सिद्धत्वादस्मीतिवत्। नचतान्वतानानुभविकत्वमुक्तम्। व्यवहारस्यमूलापवा
यतसामर्थ्यविरह इति प्रसक्तउक्तम्। नचव्यामूढप्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षमपि
तदपरीक्षकवेद्यमित्यपि भट्टेनोक्तम् दृष्टानुमानसिद्धमपि च सिद्धं भवतीत्य किंत
लमस्यानस्वदर्शनप्रत्यक्षेनपरस्य। ननु यथा घटस्य प्रकाशमानेनैवरूपा
णुद्धतापि भविष्यति नीलस्यैवलक्षणिकत्वकार्यत्वकारणत्वादीनामंशका
इ नचेति अत्र हेतुः प्रकाशाप्रकाशोविति प्रकाशानादस्याप्यंशो हि घटांशो प्रका
शात्वभावः स्यात् नीलमेवानुभूतानभवेदेतो हृद्भवत्वात्सामर्थ्यक्रियाविदग्धा
तथानुमिति कल्पितैर्भावैः तस्यापारोपः क्षणिकतादिभिरविभक्तमेवार्य
तोकाव्यक्तत्वपरस्याभावव्याप्तनीलपीततादात्म्यमेकस्योक्तम्। प्रकाश
विरुद्धश्च घटस्य स्वभाव इति नासौ प्रकाशेनैकात्म्यं। एकात्मत्वे व्यापको
विरोधाभावस्तहि हस्यच्छविरोधइत्युपलभ्यत इति व्यापकविरुद्धोपल
ब्धिः प्रकाशस्य तविरुद्धो नीलात्मा प्रकाशात्मापेक्षत्वात्तावानेवहि
प्रकाशः इति चेत् पीतप्रकाशतात्मकदाचिदुपपद्यते नीलस्य पीतात्मकत्वात्
नीलपीतादिस्वभाव एव प्रकाश इति चेद्युगपदेवतथा निर्भासेत क्रमेण।
नीलपीतादिविश्वरूपभागिति चेत्स्वपादौ प्रकाशरूपता न स्यात् अहंकारा
स्पदस्य चबोधस्य समस्त नीलादिरूपताशून्यस्योपलब्धिप्रकाशमात्रेण
शुद्धेनवप्रथात इति लब्धोबोधेन स्वभाव इतितदपि कयदवकिं चिन्नीलं।

वापीतेनेवाभासेनेवाभासनेवा न स्वसंवेद्यप्रकाशादधिकं प्रकाशरूपमेवेति विरोधमा
पादयेत् नचैतत्क्रमनियमोपपत्तिस्तद्बोधरूपतानेन नैर्नीलाभासस्तत्तस्य।
मनन्तराभावर्यात्पीताभासस्येत्यादिः दैविरुद्धसहस्राणां दर्शनादनियमेचका
र्थकारणत्वायोगादिति युक्तं ऽक्रमम् विरुद्धधर्माध्यासेनेति अवधारणामि
ति वृत्ताविवक्षाद्वैतयोगस्य अतएवेति यतो विज्ञानशरीरीभूतस्य चदादेरा
कारस्य संवेदनरूपादधिकं तत्त्वमात्रमपि रूपं नास्ति ततः स्थूलतायाः क। स्थू
स्यास्त्रित्पारमार्थ्यसत्ता अभावात् किमवलेस्थ्य चोद्यं क्रियेत स्थूले हि देशाविन
ते भिन्नदेशो न चैकमेव तद्देशामतद्देशं च भवितुमर्हतीति इति नहितत्स्थूलं
किंचन वस्तु यदेवं पर्यनुयोगपात्री क्रियेत चित्ररूपज्ञाने हि योज्ञानस्यो
पापि ज्ञानतादात्म्येन निर्भासमानो नीलादिस्स विज्ञानात्यो तेंमेदनार्हः।
क्यदर्शनसत्तो नान्यभाकस्मात्पीतादिविविक्तस्तत्र पाक्यदर्शन इतिना
न्यरूपं तस्य ज्ञानाद्यतिरिक्तं विकल्पवैचित्र्यमतिरिक्तं भजते न हि विक्त
मस्तुत्वभावेन प्रकाशनेकतादिना अर्थविभ्रमकल्पितवास्तव निपतति
तच्चित्रज्ञाकारस्य संवेदनोत्तमस्य संभवादितविकल्पकाले विवेचकः येनका
र्यं तद्दर्शनी लेतदेवपीतमित्यादिपर्यनुयोगप्रागेनचित्रं तु दैकमिति चेदि
दं चित्रं न देनतः स्वप्रमादिवाचित्रायोन्तेष्वार्थस्यपलभते नच विज्ञानस्या नो
कारीभूते कस्त्रिद्विवेकोऽयं `` याशंकास्यादेकमेवस्थूलाकारं कथमिति।
स्थू वाह्यं तु नस्थूलाकारसमुपपद्यते तदेव च दृश्यते प्रतिभासधर्मः स्थूलतेति
च वाह्यार्थापह्नवपूर्वं गम्यबायम् परमाणुरूपपूर्वदृष्टोऽर्थस्तथापि वा।
ह्यानुपपत्तिसूत्रेपराक्रियते तस्माद्बोधस्य स्वरूपेण प्रकाशादतिरि।
च्यते किंचित एतदेवापि ग्राह्येनात् चित्राकारेऽपीति अन्तर्नावदहंकार
स्य दर्शितो बोधः समाधानावस्थाप्रतिपन्नो वा प्रकाशमानिष्ठो वानपत्त्रेग
यादिक रूपं तत्र संभवाशंका काचित् चित्राकारेऽपियावदशेषेव वा तो।
बोधैकरूपत्वेनेति विरोधपत्यापि तृतीयाव्याख्येयाहेतो मन्त्रयत्नयाश्र
युक्तापि तदयामर्थः यथा दर्पणेन नानुरागयो विरोधो नापि तयोर
न्यान्यदर्पणैकपरमार्थत्वादिति ननु वाह्यमर्थमनुमानेनेप्सौगतः सम
र्थयितमध्यवसितानर्थयमेकमेव बोधमिच्छति नकैयं ग्रस्यशाख्यायो स
यं ग्रयशाख्यावाह्यार्थमतिदेशकालभिन्नेन जनितानि संवेदनान्याकारवैति
कारणभेदाद्भिन्नानीति युक्तम् नचतस्मतिबोधैकरूपतापरेणानीयमा
नापि विहार्यैवेति विज्ञानवादी मवध्यासमस्तदर्शनापवाधकइत्यारू तेन
वाह्यार्थवादी एको बोधाद्वयवादपापं तं तमस्य दर्शयति ननु यथा ऽर्द्धनीलः
पसरागइत्युक्तं तद्वतिमणेविशेषाममणिरूपानपिकः कस्यचिदप्यत्राम।

न यथा बोधेन नीलपीतयोरन्योन्यं बोधकपरमार्थता ५०

६॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
१०६

णित्वायोगात् यथा च शाबलेयो बाहुलेयः खण्ड इति गोत्वस्य विशेषा न तस्य
गोत्वादनतिरिक्ता गोत्वरूपत्वाभावात् यथा च इन्द्रनीलं महानीलं वैडूर्यग
रुडमणिः शुक्लो रक्त इति नीलस्यैव विशेषा नीलरूपत्वानतिरिक्ताः
कस्यचिदपि तत्र नीलत्वायोगात् तथा नीलबोधः पीतबोधः सुखबोधः कर्कश
बोधः सौरभबोधः इत्यादयो बोधस्यैव विशेषा न च बोधातिरिक्तवपुषो ये तेषां
स्वप्रकाशरूपत्वाप्रसंगात् एव विशिष्टेति विकल्पनीलादिबोधस्वभा
वश्च तेषामपि स्वयमतद्रूपाणां नीलस्मरणविकल्पनादीनां विचित्र
तासंस्पर्शभाजां संस्कारादानदिशा कारणं भविष्यत्याशंकां निषेधति नी
न चेति तत्र हेतुमाह यत इति रूढः इति न केवलः कश्चिदसौ इति सर्वेषां
सम्बन्धः परेण दृष्टान्तीकृताहन्ताम् अप्रकृतस्य बोधस्यैव लक्षणमाह
नैव सिद्धेति अपरस्येति स्वापमदमूर्छासमाधानकैवल्यादिषु नील
संवेदनादिरूपरहितमेव भाति संवेदनम् नीलादिसंवेदनकालेऽपि त
द्विविक्तबोधस्य स्वरूपमहमिति नीलादिरूपतावेशविकले च काले वेति
दर्शयति अहंकारास्पदस्य चेति एतच्छ्रुत्वा नैव चित्स्वरूपमित्यत्र विस्
ष्टमस्माभिः यदस्य निजं रूपं तत्तेनैव सह सन्ततं भाति न तु विषयाद्या
दिमद्विशेषात्मनः न च बोधे विशेषः सदा भातीति व्यापकत्वफलमं द
र्शयद्भिः न तु च भवद्दर्शनेनैकसामान्यसंवेदनरूपं स्वलक्षणमिति नि
र्णीयते तथैव महदट्टाद्येत्यादौ एतद्दीपप्रकाशानामित्यादौ चोदितेषु
न तत्र मणित्वरूपत्वगोत्वान्यथाभासरूपाणि शाबलेयादिविशेषा
नुप्रवेशश्च तत्त्वानामपि भवति तथैव बोधे क्रियाकारणात् विशेषानुप्रवे
शे वस्तुन्यपि शाबलेयादिरूपतया तथा प्रकृतेऽपि भविष्यति एतदाशंका
निराकरोति यथा चेति बाह्यरूपः शंकां योजयति एवं यथाशंकात
वत् तदनेनापि प्रकारेण बोधस्य न विशेषो भवति यतो गोत्वस्य आभा
सस्य तथा भान्यरूपस्य तादात्म्यसंमेलनयोगेन यदान्तःप्रवेशभाग्ज्याभा
नि सान्तराणि देशकालादीनि खण्डत्वमुण्डत्वादीनि च तदा सामान्यसाध्य
क्रियातिरिक्तविशिष्टार्थक्रियासंपादनसमर्थाः एषां भेदो भवति न तु बोधे बोध
भागश्च आभासानेकरान्तरूपाणि प्रमानुरूपं हि संवेदनान्तरं सामानाधिकरण्या
दिसम्बन्धदिशा मेलयन्त्याभासान् विभजतीति हि स्वात्मनिष्ठा अन्यत्र वद
ने न च बोधस्य संवेदकान्तरं अस्ति न तु च पाटवापाटवादीनि किं बोधस्या
न विशेषा उमिति ब्रूमः कस्य तर्हि विषयस्यैवेति हृदयङ्गमः अस्ति भावान्त
राच्छुरितमेव वस्तु तत्त्वम् बोधे मन्दबोधता विशेषमाधत्ते नीलमिव नीलबोध
ताविशेषम् विपर्यये विपर्ययः न तु कस्मान्न स्यात् बोधेन सहितत्वाभासा ऋ
न तावत्प्रवेशो भवद्भिः शक्तिमार्गादिष्वाह बोधभावादित्यादि उक्तमिति तु

वैस्त्वत्रीकार्यं भावात्मेति बहुव्रीहिः प्रकाशात्मन इति च प्रकाशस्य कः स्वभा
व इति चिंतायां यदि भावरूपस्तदुच्यते तदप्रकाशताप्रसंग इति कथं तत्राभासान्त
रानुप्रवेशः स भावनेति तात्पर्यम् तदपीति पूर्वमेकमित्यस्य पदस्य प्रकाशाप्र
काशरूपता पक्षस्य घटस्य विरुद्धस्य संछायायां तात्पर्यं व्याख्याते बोध
स्याभासांतरेण व्याप्तिस्त्रणात्वयं च भेदभावो देकरूपत इति तात्पर्यं छायायां तदस
युक्तस्येति रूपितमित्यपि शब्दः बोधस्य नीलादिना विशेषः अन्यतररूपतायां
कत्वाद्दर्पणस्येवेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः विशेषतायां विशेषोत्पादका
यत्वे व्यापकमव्यापकत्वे विशेषरूपताविरुद्धसामान्यरूपताप्रसंगात् तेन
हृतेनोपलभ्यते नीलबोध एव सर्वेज्ञ बोधतायां वैश्वरूप्यमरूपवद्दर्पणादिवा
क्षः तत एव भेदं संभवमशक्ता नीलादयो बोधान्नैषिका अणुपरीवात्मरि
व ... बहिरिव न कश्चिदिव परिप्लवमानादर्पणान्नैषिकाजतस्त्रगादि
प्रतिमतया प्रतिबिम्बनयोच्यते नत्वेकत्वमप्याभासान्तरे कथं बोधम
नुप्रवेशः स्वमाशंकितविशेषान्तरतिरस्क्रियात्तात्पर्यं न्यायमेकमाहुः इति ऽकिंचाह नवहवइति स्वाभासांतरानुप्रवेश
यावत् एवं च वदता ग्रन्थकारेण वितत्य वादिनापि बोधभेदः कथं कार्
लाका सिद्धो भेदहेतोर्देशकालादेराभासान्तरस्य बोधस्वभावस्याभिश्रणाम
हिम्नः कस्यचिदपि भावादिति भिन्नभिन्नज्ञानाकसंवेदनमन्तानरूप
ताभिधानप्रच्छन्नोऽयमभिन्नबोधवाद एव परमार्थतो भवतीति दर्शि
तम् ननु भेदबोधस्य कथं नीलबोधः पीतबोध इत्याभासभेदो येन बो
धभेदः आभासस्य प्रतिबिम्बकल्पेनाव[illegible] भावाः कथं स्वयं भिद्ये ज्ञात
रन् कथं वा बोधं भिन्दीरन् बोधस्येति सूत्रार्थं व्याख्यायतस्य विचित्रा
भासहेत्वाभासे भेदो येन बोधभेदः आभासाश्च प्रतिबिम्बकल्पेना
वज्ञानभावाः कथं स्वयं तदेतदाहरूपता अभिन्नस्य बोधस्येति सूत्रा
र्थं व्याख्यायतस्य विचित्राभासहेतुतानोपपद्यत इति संभाराहेतुरूप सं
माध्यमस्त्यवतारयितुमाभीरुपायेन साधनार्थं निरूपकं प्रथममर्थं व्या
चष्टे स्वरूपस्य परस्यारेति आभासेभ्यो विज्ञानदर्पणाविश्रान्तेभ्यो ति
रिक्ते विज्ञानरूपे विज्ञानानाश्चातिरिक्ते तदाभासरूपं स्वतन्त्रमास्थिपतीति ।
संबंधः क्रमग्रहणेनेति सूत्रोक्रमोऽपि नतियोऽतिपि तु बहुभिर्भेदैराभासान्वि
शिष्टान्करोतीति विशिष्यमाणशाब्दवृत्तिगतेन तात्पर्येण व्याचष्टे न चाप्यत इ
ति बोधविलक्षणा इति अप्रकाशमानत्वादेव मायायः वाराप्राप्तार्थक्रियाका
रित्वं वस्तु निरूढं न तु प्रकाशबहिर्भूतमात्रमाह शशविषाणवाह्यमिति बव
हारभावान्यथा च धर्मीतरोपाख्याय नेयोऽहं प्रकाशात्मकसंवेदनबहिर्भावमतं
नैरतिव चसा प्रतिपन्न कोऽपि न वाह्यतया कोन बहिरिति वदतेत्याशयेन यो यो
बोधं संतेविदृणोति तथा स्वते निबोध प्रतिबिम्बताप्रकाशंये प्रमाणनीलाद्याभासा
नैषामपि के ... दर्पणाभासानामिव [illegible]

ई·
प्र ज्ञा·
वि·वि·
११०

सहशाध्यवनीलः सिध्यत्यनुमानेन तत्स्यैव बाह्योर्थ इति संज्ञा इदं प्रयोगः विज्ञानंज
व्यतीनीलाद्याकारः सदृशामर्पकमपेक्षते प्रतिविम्बत्वाद्दर्पणप्रतिविम्बवदि
स्वभावः प्रतिविम्बानां हि भवतो नियतक्रमकत्वमस्ति व्यापकेन तत्समर्पकात्वा।
पेक्षायाम् अकारणकत्वान न घटत इति प्रतिविम्बत्वेन तस्याद्वाह्नं तत्साध्यभूत
यार्पकत्वापेक्षया व्याप्यत इति व्याप्तिसिद्धिः ननु कदाचन वाह्य आकारः
प्रत्यक्षेणावलोकितस्तत्कथमगृहीतव्याप्तिकोनुमीयते। आह। यथा वे
ति। यथा हीन्द्रियं न कदाचन प्रत्यक्षीणा गृहीतं तद्गृहीतम् कारणमात्रेणान
व्याप्तिर्दृष्टेति तत्स्वकार्यमात्रेणानुमीयते न तु प्रतिविम्बकेन केना
पि बहुशात नवनत्तपश्यमता वला हि विशेषो विश्राम्यति रूपोपलम्भेयः कार
णं नियतमस्यास्त्यवर्ति तत एव … स आलोकाकाशान्यतरवदिति तत्र पेक्षा पी
त्याशयः अकस्मादिति कदाचिदिति यावत् रूपादिज्ञानैकदेकल्पप्रतीति
सम्बन्धः नाविन्द्रियवदिति तद्धि कारणमात्रेण न किंचित्त्वाद्वीलेपीतमित्या
दिनुक्तः अत्रोच्यते केवलमिति ज्ञानाकारविषयाया प्रत्यक्षप्रतीतिरर्स
या परिनिष्ठापयमासोऽव्यवसायरूपा तत्स्या विषयत्वेन तदध्यवसेयत्वे
न कल्प्येत न तु कारणमात्रतया येनार्थे वेनायमिति तद्वाध्यवसायः कारणमा
त्रानुमानाद्विशेषं दर्शयितुमाह नहीति इन्द्रियजनितानां ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वं वे
दनरूपाणां तत्सिमिन्द्रियं कारणं न तु विषयः तेजानेनेन्द्रियं प्रमामीत्यवसाय
स्याजननात् इन्द्रियस्यानुमानस्यैव विषयः तदध्यवसायेनैवाध्यवसितत्वात् अ
नुमानेन च विषयो यस्य अतत्पत्त्रभावो विषयार्थः इत्यष्टनरिति प्रकृते विशेष।
माह अगृहीतः कथं दृष्टत्वेनाध्यवसित इति चेत् आह सारूप्यादिति यावत्कि
चिद्देशकालसहचारिस्वरूपं वैचित्र्यं ज्ञानान्तर्हितं नीलस्य तावत्सर्वमविकले
न दर्पकस्येति सामानाभिहारमेलनन्यायेन ज्ञानीयाकारविषयोध्यवसा
यतत्पत्र: सारूप्यहता हि भवमा ज्ञानमिमर्थाकारे इदन्तोचितमध्यवस्या।
मीत्येवमुपजायते न चासौ विभ्रमजोऽध्यवसायो गृहीताया शक्तिकाया…
ध्यवसायवद्गृहीते ज्ञानाकारे वाह्यैव तायत यामनमात्रस्वभावः किंत्वर्थ
प्रतिवेधात्मलिंके ज्ञानाकारार्पणसमर्पमर्थकारणभूतमध्यवस्यन्त्याति
रपिसंबंधः प्रमेति न्यायेन प्रमाणव्यापारव्यापारतामात्मन्यादर्शयति य
दाह अर्थस्यासंभवेभावात्प्रत्यक्षेपि प्रमाणता प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्धेतुत्वे
समं द्वयमिति प्रमाणव्यापारश्चायमव … दर्शनबलात्पश्यामीत्येवं प्रत्य
क्षादितोऽध्यवसायरूपतां गृह्णात्प्रत्यक्षत्वमग्राहकत्वेन व्यवहरति ततः प्र
त्यक्षगृहीत एव बाह्योर्थ इति लौकिकमनुसृतं संभवति न त्वनुमानस्या
त्रव्यापारः आवेत संसवाद इति मूले कारणभूतः समर्पक आकाराणाम
त्यर्थस्तदाकारसदृशा इत्येतावति … व्यापारोनुमानस्य यदि त्वनुमानेनो
तमर्थं वाह्यमध्यवसीयमानेवापेतस्यैयमिवमनेहरवलदसौ वाध्यताध्य
वसायो निर्मूल एव भवन्प्रमाणफलं स्याद् गृहीतेवाद्येमरीचिय

ॅमर्थस्सान्निध्य इव
परवशीकृतं ज्ञानं
ग्राहक ॅ

हणेतिजलावसायो भवत्तु ग्टहीतविषयो न प्रमाणफलम् यदि चानध्यवसि
तेयथा क्षणिकत्वमनवे हेतुः प्रसाधयति तथा बाह्यमर्थं प्रतिविम्बवत्वहेतुसत्ले
किकः प्रसुत्तदृष्टेनार्थेन व्यवहारा॥ इति तस्यादेव व्यवस्था: तेदत्र स्तुत
त्वक्षणिकत्वादिस्यादिनां इन्द्रियोपयोगेन तिन्द्रियसम्प्रयुज्यते स्मिन्विज्ञाने
तेनाध्यवसायोत्पत्ती कारितवाद्यार्थविषयता केन पूर्वमित्यनुमानव्यापा
त्वे^ रात् तस्याकस्मिकत्वप्रसंगइत्यादो न चाहेतुकाहेतुमानेयुक्तमित्याशं
तै कोव्यपोहति अज्ञातहेतुकत्वमिति किं शब्दस्य विच्छिन्नप्रणतयोगितार्थेम
त्रे हायस्य विशेषोर्थः काश्चिदितिन...मासेत हितदृतौ च ...र्दनमादेशिकादि
वत्तदर्थस्वीकरे अकस्मादभावो विशेषान्तत्र कस्मिदागतस्त्वर्थे वगते सामा
न्यरूपादागतइतिव्यवतिष्ठते सामान्यस्य च विशेषविश्रान्त्यभूत्वस्यावयपेमा
वाभावाद्विशेषस्यावश्यंभावे सामान्यादागतइतिवचनव्यक्तिरज्ञातविशेषादि
हृति^ तीयतिपरि ति तत्र आकस्मिकोयमर्थं इत्युक्ते रज्ञातहेतुकत्वमन्तो...हि
तवृत्तितात्पर्यापत्ते वाक्यार्थपदवचनम् श्रोत्रेन्द्रियवदितिनयेनमस्त्वार्थः न्तृत^
सतिच हेतौ यथाभवतिज्ञानं तथा समर्पीत्यज्ञानसाधर्म्यादहेतुकाभिधायी सा हेत्र^
दृश्यतिमिनयालक्षणायातत्र तत्र प्रयुक्तानविहतयोतिप्रक्रमकम् आकस्मि
काद् ज्ञातहेतोर नियतक्रमकतायाक्रमिकादाभासवैचित्र्याद्बाह्यार्थसिद्धिरिति
प्रवपंचसावष्टम्भयोगतया स्वतंत्रसाकारविज्ञानसमर्थनरभसप्रवृत्तत्वपस
मप्रशमनीयमीश्वरा इयवादं समसत्वनिकायसमयोद्भलनमनुप्रवेशयिष्य न्नू^
तीतिहृत्त्वहृत्ति विहृतीनोत्तात्पर्यम् ॥ २५ ॥: अत्र समपववाह्यार्थवादी विज्ञा
नवादिमतमाशंकन्निषेधयति वासना प्रबोधइतिवासनानामनादिकाला
पनतानामभिनवनीलाद्याभासोत्पादनशक्तीनां विज्ञानैकलोलीभूता
नां यो विचित्रः प्रबोधः स एवात्र क्रमिकाभासवैचित्र्ये हेतुर्नाम तिप्रणतः चर
मेन संस्काराणां प्रबोधो विकल्पनस्मरणाद्याभासानां हेतुर्नामैतीति संभाव
यते विज्ञानवादी एतद्दूषयति नेति अत्रहेतुमाह तस्यापीतियोसौ विचित्रत्वेन
संमतो वासनाप्रबोधः सस्वात्मनि वैचित्र्याद्बाह्यविचित्रो वासना विचित्रभा
वेद्वाप्रबोधकभेदाद्वा त्रयमपि चासत् यतो वासनानाम विज्ञानातिरिक्त
विग्रहा तस्य नरपि प्रबोधमात्रमेकमन्यस्याप्रकाशमानत्वेनासत्वात् एवं
प्रबोधेपि वाच्यम् न च प्रबोधकाहेतवोपि विज्ञानव्यास्या: केचनोपपद्यन्ते
सर्वस्य प्रकाशमानस्य प्रकाशात्मकोबोधमात्रपरमार्थत्वात्तस्मादाभा
सवैचित्र्यमन्यतो न घटते इति समर्पकेणाभासवैचित्र्यमन्यतो न घटते इति समर्प
...व्यापिना बाह्येनेत्यत्र विहेतुकमिति च हाह्यार्थवादिनो
मतमितिसूत्रार्थः वृत्तिग्रन्थोत्रस्पष्टः तेस्तेद्विष्यावतारयति बाह्यमर्थं विने

^ महेतुकमितिप्रसिद्धम् नाकस्मिकानतिन्या लेननिमज्ञातहेतुका इति कार्यं काकस्मिक^

६·
प्र· ज्ञा·
वि· वि·
१११

वैमादिना तद्वैचित्र्यस्येति वासनाप्रबोधवैचित्र्यस्य वासनाकस्थितस्य कल्पि
तवस्त्वाद्यपि वासवस्तुनः तत्परतेजरूपं व्याख्यातं तेनास्याः शक्तिरूपतामभिधत्ते:
शक्तिमदेकपरमार्थतां सिद्धये बोध इत्यादिना प्रबोधं व्याचष्टे तस्येति एतदि
ति नीलपीतादिक्रमिकाभासलक्षणं यत्तत्कार्यं तज्जेनेन कर्त्तव्यः अभिम
त्वं परिपाकेनावस्थाप्राप्ततया सम्प्रबोधः अस्तित्वेति वासनास्य तज्जनकः
संस्कारः प्रसिद्धो न तत्पूर्वानुभवप्रमापक इति न तावन्नोत्रूहयामहे संस्कारासिक
मेतदेव तिष्ठतामिति भावः बोधधर्मेति अपिकस्याप्रकाशत्वेन बोधशरीरान
प्रवेशायोगपन्नाविरहादिति सुकरम् भवेदेव निर्जप्रते उच्यमाने अतिशाहृः के
वलमपि की भवेत्प्रबुद्धवासनाबोधः इति नवर्णलेशः असावपीति उक्तैवं विध।
विशेषांतोद्योतिस्य: नतु च यदाभासवैचित्र्यं कथं तेन समर्थनीयम् तद
पि बोधात्मनागपि नातिरिक्तमप्रकाशान्म्रसंगात् अतिरिक्तमिव चाभाति
तदस्यैवं विधस्य कार्यस्य यच्छेषापदः नाहृशावलिरित्युपपत्यकारणमपि
वासनाप्रबोधवैचित्र्यं परमार्थतो बोधानतिरिक्तमप्यतिरिच्यमानं भ
विष्यतीति किमिदमिति नाहि कार्यवैचित्र्यमपि पारमार्थिकं किंचनय
स्मात्प्रपपत्तिर्येन परिहरणीयं भवेत् एतत्प्रसहते नचेदिति एतदिति वक्ष्यमाणं
तद्दर्शयति आभासभेदपीत्यादिना नेत्रापपत्तिमाह यत इति कार्यसर्पवेतयाभा
समानत्वचाते तथ्यवस्तुर्वस्तुस्वार्थक्रियायोगात् विपर्ययादवस्तुवासनावजना
भासवत्त्वाधाकलरजताभासवस्त्रकारणेउनः कारणत्वादेव समर्थमपीन्द्र
यालतालतावस्तुनः तिवस्तुवभविनुमर्हति नावस्तुसर्वसामर्थ्यविरहस्वलद
णत्वादेववस्तुनः कारणतावयपकसामर्थ्यविरुद्धासामर्थ्योपलंभात्कारणता
भिविध्यते व्यापकविरुद्धोपलब्धावोधरूपतया च वस्तुत्वं तथात्वेन विचि
त्रमितिक्रतः कार्यवैचित्र्यम् तदाह वस्तुभूतस्येति बोधतया वस्तुरूपस्येत्यर्थः
येन च वक्षणा नीलवासनाप्रबोधवान्बोधः पीतवासनाप्रबोधवान्बोध इत्या
दिना विचित्रस्वरूपं नीलपीतादिभेदमायतेते मचभ्रान्त इति तदपि रूपमव
स्तुसद्दोपयस्य कथं तस्य विचित्रभावमानयेत् न तु किं सत्येन विचित्रभावेन
यथा हि कार्यवैचित्र्यमपारमार्थिकं तद्धत्कारणवैचित्र्यमपि भविष्यतीत्याश
शं येनमैं कते अथापीति एतदेव पूर्वमुक्तमाभासभेदपीत्यादिना किंतु न केवल
के कार्यपि नीलाद्याभासवैजि बोधरूपमेव पारमार्थिकं कारणापितदेवेति पार
मार्थिकतामस्त्वेनसाम्यमानीतं अपुनात्वपारमार्थिकत्वो वैचित्र्यविषयात्।
योरपीत्वनेन भेदपत्तावेणाप्रकृतकम् एतत्प्रसहते तदयुक्तमिति हेतुमाह
वस्तुन इति तदभ्युपगम इति कारणत्वांगीकरणाद्धेहेति नीलाद्याभासक्रमे तद्धे
तिकार्ययथाहृष्टमात्रे पश्चादित्यर्थो लभ्यते न तथा पूर्वं दृष्टमात्रे कारणमिति वै
धर्म्येण नतु नियमेन पूर्वं दृष्टमितीय देवकारणस्य लक्षणमाह तथाभूतस्य।

पीतिः पूर्वं दृष्टमात्रस्यापि हि कारणत्वमेतदेव यदवस्तुनः सत्यस्यावस्तुनो वास
त्त्वस्य प्रत्यायनेन समर्थत्वं तोसैवचावस्तुत्वम् ननु यदि कार्यमवस्तु नर्ह्यस्य संकथा।
र्यताकारत्वलक्षणः स्मृतिः कामम् अवस्तुत्वेन तस्य सामर्थ्य निजे कार्यान्तरमकुर्वतः
कारणतानस्यात् एतदाह कार्यस्य सामर्थ्यविरहेपि चेति ननु यत्कारणेन क्रि
यते तेन हि विशिष्टकारणबलोत्पन्नेन कथमवस्तु भवेत् अवस्तुत्वे वा तत्पदर्वं यत्प्र
तिलब्ध सामर्थ्यं कारणस्य न किंचित्सामर्थ्यमिति कारणमप्यवस्तु भवेत्
एतदप्यनेनैवाह कार्यस्येति अवस्तुत्वात्कार्यस्य कारणं कारणत्वेन भवेत् का
र्यापेक्षस्य सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थः कार्यतायास्त्ववस्तुत्वेनोपरोधकम् अ
वस्तुनो हि कार्यत्वे न वन भवेद्यदि सकार्यवादः स्वसामर्थ्यात्तद्भवेत् न चै
वम् कार्यं ह्यवस्तुभूतमेवोत्पाद्यते कारणेन तदेव तत्कार्यमुच्यते यदा
निरूपाख्यम् दर्शितं च स्वसामर्थ्येनेति वदता कार्यगतमवनं नक्वचिदुपयो
गि पदं शीकृतमन्यैर्नित्यं न भवनं यस्येति तत्कार्यमसदेव न तु कारणबलादु
द्भूतं यदि सर्वात्मना सामर्थ्ययुक्तम् तद्वस्तु न चेदवस्तु भ्रान्तयोपि च बोधरू
पत्वेनावस्तुत्वात्समस्तः कार्याणां हि चं ज्ञानमिव तिमिरस्य हि चंद्रस्य व
र्षे क्रियाविरहादवस्तुत्वम् सत्त्वं न तत्संवेदनस्य संवेदनोत्तरा हि चंद्रस्य तदाह
न हि भ्रान्तीनामपीति कामलया पीतशंखसंविकाचेन काचनशंखप्रत्य
यस्तिमिरेण शंखद्वयसंविदिति हि हयपतपव नत्प्रतीतिरूपं चेद्भ्रान्तौ का
र्यं तर्हि प्रतीतिवस्तुत्वात्कथमुक्तं कार्यत्वेपुनरवस्तुत्वेपीति अथ द्वाय ^द्विचं
वस्तुतदेव कार्यं न हि कारणव्यापारबलोत्पन्नं कथमवस्तु तन्निष्ठेन वा साम
र्थ्येन कथं कारणं वस्तु भवेदित्याशंक्याह अथवेति एतदुक्तं भवति कार
णत्वं चिताधौ बोध्यावसपपारमार्थिकत्वं रूपसमारोपमात्रमेवावस्थय य
वभ्रि५ भिन्नैवपरत्वेनास्माभिर्हि भेदो बोधरूपत्वं च पारमार्थिकं च तस्याविचि
त्रभं यतन्तर महत्वेपि योज्यमाने तद्भिन पारमार्थिकं किंचित्प्रकाशायिक
स्याप्रकाशानप्रसंगादिति हि यथमंत्रतमहेयसागमोतयुक्तितस्यएत
तात्पर्यं दर्शयति एतावतेति नीलवासनाप्रबोधस्य बोधादनर्थान्तरत्वात्पीत
वासनाप्रबोधवत्तबोधेन तस्यैवासौ बोधः सोपि तेनेति बोधमात्रमेकमस
वेति पिंडार्थः एवं वस्तुतत्त्वमभिधायाभ्युपगमवादेनाह अथापीति पूर्व
नीलवासनाप्रबोधे पीतवासनाप्रबोधेपि च बोधरूपमेकमित्युक्तम् मास्म हा
बोधरूपमेकं तद्वासनाद्वयप्रयोगात् किं तु नीलवासनाप्रबोधस्य पीतवा
सनाप्रबोधात्तद्वासनावशेन भेदो वक्तव्यः वासनयोरपि नीलपीतत्वेन नी
लपीतयोश्च कथं भेदः नीलपीतवासनाद्वयप्रबोधादिति चेत् स्वककमेव क
र्मभेदवासनाधिपत्यात्तद्भेदा इति चेत् स्वककमेव कर्मभेदवासनाधिपत्यात्तद्भ
द इति चेत् कर्मभेदेपि निमित्तं वक्तव्यम् नीलाभासात्स्वबोधादन्यानन्तरा नीला
भासबोधः संस्काररूपतयास्थितादिति चेत् स्वविषयेव गतस्य बोधस्य बोधनी।

ई॰
प्र॰ प्रा॰
वि॰ वि॰
११२

रिक्तानीलाभासताङ्गतः बालस्य च प्राथमिको नीलाभासः कस्मात् प्राग्ज
न्मगतत्वकल्पने सर्वप्रथमनीलरूपताप्रतिलम्भे निदानं वाच्यम् परम्पर
याक्रमिकनीलपीताद्याभासस्वभाव एवैवायं इति च स्वापमूर्छासमाप्या
नादौ शुद्धात्मता तस्य कथम् सापि नीलपीताद्याभासवदस्य स्वभाव
इति चेत् न शुद्धात्मत्वयोर्विरोधादित्युक्तप्रायम् किं च सततमेव शबल
स्वभावत्वे वोपसर्जनीकृते निर्मोक्षप्रसंगः ततश्च प्रभास्वरमिदं चित्तं प्रकृ
त्यागन्तवो मला इति प्रज्ञापारमिताहेतोर्ज्ञानमिति यामद्वयज्ञानयो
मित्वादः स्वागमाभ्युपगमो दत्तप्रलोप इत्यलम् तदेतदेव सिध्यति
यदि बोधरूपतातिरिक्तमनादि निजनिजवासनाकारणपरम्पराप्रभा
वेवाह्यमेव किंचिद्वस्तु भवेदिति बाह्यार्थवादिनां स्वपक्षः प्रत्युज्जीवि
तः तदेतदाह सर्वथा बोधव्यतिरिक्तेति एवं स्वसंतानवर्तिसंभाव्यमानत
वत्कारणाकमापि प्रत्यग्रूपो नीलाभासः समनन्तरप्रत्ययः पीताभा
सप्रायश्चेत्तदा प्रोक्तिकम् नीलपीतादिक्रमिकाभासवैचित्र्यं न च
तदुपपद्यत इत्युक्तम् अथ परसंतानवर्तिवैचित्र्यं नीलाद्याभासवैचित्र्यक्रमेऽपि
प्रतिप्रत्ययरूपतया हेतुरिति यः शंकेत तं प्रत्याह बाह्यार्थवादी परप्रमातृरूप
णि यानि बोधान्तराणि आभासवैचित्र्योद्भावनकारणभावेन समर्पयितुमि
ष्यन्ते तेषां संपादयितव्याभासभेदानां स्वाहोधसन्तानदेकस्माद्भेदे सति कारण
णता संभाव्येत एषव तु कथम् तथा हि बोधस्य तावत्स्वरूपेन नियमहमित्यन्त
र्बहिरिवमिदंतावभासवशात् भेदितभिन्नकैश्याद्देशकालोत्तरहोपविशेषणाभावा
भिगामनासमर्थानां भिन्दते इत्युक्तमसकृत् स्वरूपभेदे चान्यतरस्याप्रकाशा।
रूपत्वादबोधत्वमापतेदिति न देशतो न कालतो भेदितास्ति संविदः स्वरू
पतोऽपि भेदिता जडात्मसंस्थितः तेनावश्यतः प्रमात्रन्तरासिद्धिः अभ्युपगमवा
देतु सदा सन्निहितानि सकलपरप्रमात्रन्तराणि तानि चाभासवैचित्र्यं प्रतस
हस्तवर्तियोगपद्यादेकस्मिन्नेव क्षणे ततश्चैकैकसंतानैतदेकव्यतिरिक्त
समस्तसमस्तहाभस्तुह्यप्रमात्रन्तरगतनाभासवैचित्र्याणि कारणभावमुपगता
नीति न कश्चिन्नियमेन क्वापि प्रमातर्याभासभेदः समर्पयितुं शक्यते इति
को नियामकोप सर्व हेतुः समर्थनप्रकारः अनेनाशयेनाह उपपन्नत्वेऽपीति
ननु सर्वमिदं जडाभिमतं भावाभासजातं इत्यनाद्याभासबीजवलिलाभा गर्भा
सादि यच्चेतनैः पारम्पर्ययोगपद्देशसन्निधापनाभिधानोपसमर्पणासं।
पादनसमर्थैः प्रत्ययैर्हेतुभिर्निजनिजकार्यसंपादनोचितयोगपद्देशस
न्निहितैरनावक्रियत इत्यनात्मवादविवादः उपसर्पणप्रत्ययाश्चेतनाश्च
इच्छावन्तः सा चेच्छालयविज्ञानकल्पानचट्टुट्टीयं च वाह केच्छेवानन्तका
लभाविनियतक्रमकमाभासवैचित्र्यमार्गयेदिति यद्वाह्यार्थवादी परावह्यकेदेशग्राह्य
रात्तः परस्परमदनावलुठनभंगभेदनप्रभृत्याभासेषु नपारतन्त्र्यमहता
न

मिमेयानगर्भितेयेवप्राडर्भवति विवृतोप्रवंधेनप्रयुक्तमाभासपदंविज्ञाननये
वाह्यार्थाभावाद्विज्ञानाकारेतेवोपसर्पणाप्रमयादीनांपूर्वपूर्वरूपतयाकारणा
नामुत्तरोत्तरं च कार्यत्वमिति सूचयति हीतियस्मात् उत्तरोत्तरतयानियमव
त्पाकार्यत्वेनाभिमता आभासभेदाः क्रियंते स्वेनैवेच्छाविशेषेण विज्ञानरूपेण ५ अभिमानेमतयानिश्चिताः पूर्वत्वानियमाख कारणत्वेनाभिमताः ५
तथेति ततोहेतुप्रकारादिदमायातम् यत्किलेच्छाख्यालयविज्ञानविशेषस
मन्यापितोयआद्यः कारणाभासोयथाग्रामप्राप्त्यभिसंधानात्मविज्ञानो
त्थोयागमनेच्छयोत्थितः शारीराभासः सएवमध्यवर्त्तिनोमार्गाभासेनहर्ति
नश्चरणादिनीलाद्याभासानाक्षिपति यावद्ग्रामप्राप्त्याभासफलम् ततोपि
ट्याभासात्मकफलान्तराभिसंधानोद्भूतेच्छया …… कआभासःप्रथम
कारणाभिमतउत्थापितस्तेनैवाधिष्ठयाणाद्याभ्यासोत्थग्रासनिगरणाभा
सपर्यन्तआद्निमः ततःपानगोष्ठीवैविध्याभासेच्छेत्यादिमंतव्यम् यदिवा
किमनेनवक्रतरेच्छाप्रवंधादेशिणाम् यस्मात्कार्यकारणाभावेनपरिकल्पि
तेनप्रथमगर्भस्थानसमयप्रवैकप्रवृत्तकसंमूर्च्छितएववयःकर्मवलीपलिता
भासएककलयविज्ञानरूपः सएवमरणात्तपर्यन्ताभासावधीन्नियतक्रमभावि
नःसुखदुःखतत्साधनाभासानाक्षिपति इतर्जन्मान्तरेष्वेवम् ननुतेषामाभा
सानांमध्यवर्त्तिनांपुनःकारणान्तरमुपयुज्यते यथापानयात्रेर्नगिरिशिखरा
दिपतनेयैवेच्छयापात्यमानगात्रतत्तद्देशसंयोगविभागतत्कृततडःखमोहाद्या
मध्ये ५ भासपरंपरात्रिमेवततएवस्वावशकाप्रतिबंधाः यदाहमुनिः इहैतेकर्मणा
मेवविपाकक्षिप्तिमिच्छति अमुत्रभविताययेतस्मिन्नयं शुभाशुभमिति अ
येनाशकाप्रतिबंधत्वेमध्याभासानांवदताकर्माभासादेषाविनाभावएवोक्तः
अतएवप्रारब्धकेनषेणापयेदिसवाकाव्वेमेवोत्क्रमागमे येनेदंतद्विभोगत
इतिच तथाहिलग्नविशेषरूपात्कारणाभासात्संवैतज्जातकगणनाकालेसद
णलक्षणानिश्चिन्वन्ति यावज्जन्मान्तमरणात्कालग्रविशेषाभासाज्ज
न्मान्तराभासादेषादिनवत्रवदिकमपवर्गावपिकेवागणपतएवनचनियत
त्रि ५ क्रमान्तरोपितआभासप्रवंधेएककारणमित्यपूर्वमदोपितवाल्यादेरग्रह
नत्वज्ञाद्युदयात्समयपरंपराप्रवंधेअजन्मसमुदायेचप्रतीनन्तरमेवेतिदर्शय
ति यथेति ताव …… नै ५ नियतेकालमवस्थान्तपीलेयेषांतेषांविचित्राणांवि
लक्षणानामन्योन्यंनियतोयःप्रवंधत्वोत्तरोत्तरत्वेनाभासपरम्परानस्यापक
मेवकिंचिद्धेतुरस्ति इतीति अथाप्युच्यतइतिपूर्वक्रियायाभिसम्वध्यते ह
ष्टान्तएवतावत्सर्वंस्मिन्नेतदुपपद्यते क्रान्तिकोदयादिनानिरूपिते ग्रहनक्ष नि ५
त्रराशिपरिस्पन्देनावदेतदुपपद्येत अत्रनादौचयत्रनियतपूर्वक्रमः बाल्य
यौवनादौतुनैनैयत्यमस्ति अवश्यंभाविनःक्रमस्यान्यथाचान्यथाचाव

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
११३

लोकनात् ततो मध्यवर्त्तिनामाहारवैचित्र्यादीनां यौवनजरासंपादनतारतम्य
भाजां अध्वगमनादेश्च जरासमस्यापकस्य रसोपयोगादेश्च यौवनपरिरक्षणीक
रणस्य च नियतभावितया पूर्वकर्ममात्रकृतमादेयमसहमानस्य कारण
भावेन वर्त्तमानस्य कथमपह्नवः क्रियते न चास्य मध्यवर्त्तिनः कारणवैचित्र्य
मन्यदुपलभ्यते ततश्च समनन्तराभासैव तत्र कारणत्वमिति तन्न तावदाद्यस्य
वेद्यत्ता अथोच्यते किमनेन पुरुषविशेषगतेन बाल्यादिना पुरुषसामा
न्यापेक्षया बाल्यादिकमस्माभिरुदाहृतमेक प्रथमकारणात्मिमाने कः क्र
मिकः प्रबंधो भवतीत्यत्र वक्तव्यमित्यदमपि नोपपन्नम् तत्रापि प्रथमकारण
त्विमभावात् यथा हि प्रभास्वरादपवरकप्रविष्टस्य न प्रथमकारणबलादेव च
क्षुरादीनामालोचनहेतुत्वं नासम्यक्तिमत्या वेहि प्रविष्टमात्रस्यैवापवरकोदरान्त
र्वर्तिसमस्तवस्त्ववलोकनं संपद्यते अपि तु परस्परापेक्षातोत्र चक्षुरादीनां।
विशेषः प्रतिलब्धरूपः परिणामविशेषापेक्षः यथा च बीजभूम्युदकाना
मंकुरजनयितव्ये परस्परात्मनिपातजनितोतिशयरूपः परिणामविशेषः य
था चोदानसंपन्नोकर्तव्यायां स्थालीतंडुलोदकानाम् अन्यथा परिणामान्तरा
फडि४ नपेक्षियोस्य यदि स्यैवांकुरोदनश्च जायेत सामग्र्या हि तत्र सपर्णवत्तत्र हि नापि
कमव्रप्रवेशयितव्यम् नापि ततः किंचिदपसारयितव्यम् तथैव क्रमसन्नि
हितानामादित्यचंद्राद्युदयानां च नीहारविहारादीनां चावश्यंपरस्परोपकारप
रिणामेन भवितव्यम् अन्यथा कतिपयक्षणैरेव बाल्याद्यौवनं ततोपि म
ध्यमवयस्ततोपि वार्धकमिति मिथ्यविधं तत्र नियमं स्यात् अस्ति तु कालान्तर
सं प्रतीक्षणम् तस्मात् ध्येसजातीयशरीरपरस्परात्मभावेन पूर्वावस्थाप्रध्वा
वोत्तरावस्थोदयस्तेनापि देहसन्तानेन कंचित्कालमवस्थेयम् तदाह स्थि
तैवेति तथा च जातकगणितेपि न रहदिने इदमिदं द्रष्टास्ति स्मरति वदतीति
प्रतिपदं हसितकंडूयनपर्यन्तव्यापारसंवेदनसंभवेपि तत्सुखदुःखादिविशे
षयोगितद्वाविशेषसंवेदनमात्रं भवति युक्तं चैतत् अन्यथैकजातक
तत्वसंवेदनेन तल्लग्नतया सर्वविद्यात् तस्माद्बाल्यादौ प्रथमकारणात्वि
प्रवृत्तावदसत् वैचित्र्यतद्दर्शनात् अरघट्टघटीयंत्रवाहनेनतु तासां
घटीनां भ्रमणविवर्त्तनपरिवर्तनादाववविचित्र्यावक्रमः सर्वदा तत्रा
पि वैचित्र्यं चेद्द्रव्यसहकार्यन्तरमन्तरा स्यात् न च प्रकृते नीलाद्याभासवैचि
त्र्ययौवनादौ रसायनाद्युपयोगादिवत्सहकार्यन्तरप्रवेशः कश्चित् नियतस्या
सहकारिणो नवलोकनात् यथा हि रसायनोपयोगाद्यौवनमवतिष्ठते चिरं
कालं गतमपि वा पुनर्नवोपयोगादिवत् पुनरावर्तते इति निश्चितोत्र सहकारीति न
निश्चयोस्ति नापि प्रभास्वरादपवरकप्रवेशवदन्योन्यपरिणामापेक्षा सापि

४ तथा नीलाभासे स्थिरे वा स्थिरे वा प्रसंगे येति पुनरुद्भवति वायं सहकारी ४

हि तत्र भवेद्यत्र नियतः कालान्तरप्रतीक्षायोगो भासते इह तु नीलाभास।
स्यामात्रमन्तरमपि पीताभासो दृष्ट एव प्रथमे हेतु समादिमात्रापि न
युक्तः क्रमनियमस्याभावात् प्रथमे हेतौ द्वितीयोऽस्मायुन्ति तथा हीति उभय
त्रापीति संभाव्यमाने इति भावः तत्रेक्ष्यात्मकः प्रथमे हेतुर्नोपपन्न इत्युक्तः प्रथ
मस्य ... यैव हेतुत्वव भासेत तथात्विमेत्यादिना तदाक्षिप्तत्वायो क्रमनियमाभाव
माह यथैकदेति अन्यदेति तस्यैव पुरुषस्य पुरुषान्तरस्य वेति तज्जातीया
द्विकारणात्तज्जातीयमेव कार्यं भवतीति युक्तम् इह च ... यामस्मिन्नेव पु।
सि ... मन्तरे वा वह्निमुत्पादयामीत्येवं रूपेणातज्जातीयतायामविकलाया
मप्यन्तरामङ्गवतो नीलपीताद्याभासक्रमस्य न नियमेन तज्जातीयत्वम्
अथयो द्वितीयः प्रथमे हेतुः संभावितः पूर्वकर्मभिरेव वेत्यादिना तत्र क्रमनि
यमाभावो यस्मापादयितुमिष्यते बाह्यार्थवादिना स एकपुरुषापेक्षयाना प
पत्र एकस्मिन्नु जन्मनि प्रथमकर्मप्रयत्नकहेतुत्वाक्षिप्तत्वे एकस्यैव नीलाद्या
भासक्रमस्य स्मरणाभासानन्तस्यभावादित्याशयेन पुरुषान्तरापेक्षयात्
क्रमनियमाभावमाह पुरुषाणामिति बहुवचनेन शारीराद्याभासवर्गस्य
प्रथमकार्यस्य सर्वपुरुषेषु तज्जातीयतावलोकनात्सर्वकर्मणोऽपि तज्जातीय। तु
तज्जाती याम् मस्वं ... इति सिद्धमिति प्रथमे हेतौ तज्जातीयेनैव नियतक्रमेणानीलाद्याभा
सप्रवेशेन भवितव्यमित्युक्तमित्यभिप्रायः कर्माक्षिप्तत्वमपि च सर्वस्याभासस्या
युक्तम् सर्वस्य सुखदुःखाभासफलत्वाद्यो यागाद्धर्मोऽधर्मो येऽसतत्वायनसेवया।
नो दोपयोगेन प्रसिद्धत्वात् यदाहु ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वा
दिति यद्यपि च मार्गगततृणादिदर्शनमपि परस्परया कयाचिदवश्यं सुख
दुःखयोर्व्याप्रियेत अदृष्टेश्वरादिवादिमते सर्वस्य तदनिष्ठात्वा विष्णुस्यो
स्यगमात् तथापि कर्मैवैकं प्रथमहेतुरिति यो मन्यते तेषां तद्दूषणं तारणा
यतन सुखायनदुःखाय वा तस्य कथं कर्माक्षिप्तत्वमिति अन्येषां तु वक्तव्ये
तु वादिनां सामग्र्यावैचित्र्याणां कर्मणोऽप्यतिविचित्रत्वे सह सुखदुःखसाधनानामपि
अवधानादवधानादि वक्तृत्व विचित्रभावात् ... गमो न दृश्यतीति नत्वमाभ दृष्टि
वाद्या नीलाद्याभासे वैचित्र्यं प्रथमहेतुः पूर्वकर्म वा स्वकारणाभासपूर्वकत्वे न
कार्याभासे प्रथमहेतुर्भविष्यति सा पि जडो वान्यो वा योऽसाबुपसर्पणप्रत्य
यउक्तः स्यैवं प्रथमहेतु तेवाम्नयोः सत्त्वाभासं वैचित्र्यमत्र्यवत्ति समस्त्यापपद्य
द्यतीति नियमस्य मतिरेव विनत्यपहस्तितमोहंकरोति नापि स्वदण्डेनेत्यादिना
मित्संधानमङ्गीकृतेन अथवा एवं पोषतयैवास्य ग्रन्थस्यैतत्संभवतारणाम्
नत्वयथावाल्यादौ प्रथमहेतुकर्माक्षिप्तेऽपि रसायनोपयोगादिना संस्कारे
णायौवनमतिचिरकालमवतिष्ठते तथेहापि संस्कारविधानेनैतेऽत्राभासा।

ई. प्र.ज्ञा. वि.वि. १२५

श्चिरमवस्थास्यते तथाहि घटाभासस्यानुवर्तने स्वदंडाद्याभासोन्तरेऽवः धूमाभा
सस्यावह्नींधनादिसामग्र्याभासः पटाभासस्य कुविन्दतंतुवेमाद्याभासः प त्ये
वमन्यत्रवाच्यम् एतदूषयति नापीति अत्र हेतुः अन्तरामध्ये गृहवर्तिनो घटप
टाभासादेरवलोकेन स्वतिरुद्धंजयस्याभासस्यत्वमापि नावशिष्यते इति तदुक्त
मकारगृहेतावत्प्रथमे सहदंडाभासः संवेद्य एवतत्तोपि यस्तद्गृहात्पुटमावयति
सचैव उपसर्पणाप्रत्ययाभासो गृहवर्तिनो घटाभासस्यानुवर्तने सहकारी भविष्य
ति अस्तु यावदासौ स्वगृहगतेऽन्तस्मिन्कः सहकारी तदाभासानुवृत्ते तदेत
दाह नाप्युपसर्पणेति ननु यथाग्नावनभिज्ञाते धूमाभासस्योदयमानस्या
दृश्यमानोपि तेनानुमात्रा अदृश्यमानत्वादेवाधिपतिसामग्र्याद्युत्वात्स्वाधि
पतिप्रत्ययशब्दवाच्यो वह्न्याभासस्तद्वत्प्राक्तमिसर्वज्ञादिप्रमातृनिष्ठत्वेन।
स्थितो हि तत्रैवं घटमापकोपि पुरुषः स्वगृहावस्थित एवात्र सहकारी भ वि
ष्यति यदा तर्हि सपुरुषः प्रोषीभूतस्तदा किं कर्तव्यम् कः सहकारी घटाभा
सस्यावस्थानप्रवाणिकर्तव्यः नष्टस्य नरेहत्वमनुपाख्यत्वात् सोपाख्ये
हेतुतायाव्यापकेतच्छिकृष्टस्यचेयमुपलब्धिः किमिसर्वज्ञाभासस्य चनहेतुत्व
मापिपत्स्यनानेतत्राभासोदयप्रसंगादित्यादिवक्ष्यतेग्रतः तदाहनाप्यापि
त्पमात्रेणेति एवमपि याहेत्तरोच्यते सानेति सम्बंधः अत्र हेतुः तदुपस
र्पणेति अत्रैव दृष्टांतमाह नहीति नष्टस्यकर्हेतुतायदाधिपतित्वेविशेषा
भेवात् अतएवेति यतोनासौ धूमाभासोग्न्याभासादतो हेतोस्तादृग्धूमा
भासजो धूमाभासस्तृणोपलचटिकासहकृतो विसदृशो न वह्न्याभासस्यानुमा
नमतत्कार्यत्वात् उपसर्पणप्रत्ययनाशोपीति यदुक्तम् तत्र यद्यपि चेत्या
दिना एवं पदं शंकितानिराकरोति तथापीति नेतयुक्तमित्यनेनयोज्यमे
तत् रजकतत्स्वलोहकारप्रभृतयो वस्तुतः सन्ति कचिदुपपत्तिस्थानान्तरेस्व
यत गेन्वैकदाचितीयतातथा कार्याभाससिद्धिर्नभवतीति दर्शयति आभासवस्तु
त्वावादेश्वतिनचतेतदानउपसर्पणप्रत्ययाद्याभासस्तत्राप्यन्य इति निरवधिः
सर्वो वभासोभवेन्नचसोस्तीत्याह परस्पराविच्छेदप्राप्त्याम् अथ मन्यते
सर्वज्ञस्य तावदाभासपरस्पराप्रतिभासोस्तीति तर्हि तेन तेन उपसर्पणप्र
त्ययाभासाधूमानुमेयकृतवह्न्याभासइवाधिपतिप्रत्ययत्वेनास्मदादि
षुकाष्टकुड्याद्याभासभेदहेतवः संत्विति तत्राह अनियमाश्चेति न
हि समस्ततदुपसर्पणप्रत्ययनिर्मितगृहस्थघटाद्याभासाः सर्वस
दोपलभ्यन्त इति नियमोस्ति नचसहकार्यन्तरं तदुपसर्पणप्रत्ययरू
पप्रमातृविष्कात्मकसंवेदनातिरिक्तं विज्ञानन्यायज्ञोपगमं येनायमनि
यम उपपद्येत किंचतेषामप्युपत्तिस्थानान्तरभाजां तदातावच्चेष्ठास्ति

अथ घटाभासेनांशग्रहादय इति पूर्वं निर्माणावसरे पीयन्ते समये तेनावभासेनात्र
तिनाभिसंधानेमेषाम् अभिसंधानेपि चमत्कारकीर्तनस्थानानामदाधीनां सं
बन्धोऽस्ति: नचापि ते सर्वे सर्वज्ञाः येनैषां ग्रहाभासाद्याभासस्योत्तरोत्तरस्मात्सर्वो
पतेन व्यवहितत्वेनैव वैचित्र्यमभिसंदध्युः नचाप्येतेषां तावानभिसंधिरत्र
तेनापसर्पणप्रत्यभिज्ञान्तरेष्वनुपादर्शनाभावात् एवमियता प्रथमकारणा ।
त्सिमतायतो वितत्यनिराकृतातः समनन्तरप्रत्ययपरम्परागतघटाभासवैचित्र्य
मित्यापतितम् गत्यन्तरविरहात्तदपि चायुक्तमनियमात् अथोच्यते जन्मका
लावस्थित एकः प्रमातातान् क्रिमीन् सर्वज्ञो वावश्यमस्ति सच घटाभास
रूपो ज्ञाता तत्तावत्तत्र चास्य हेतुत्वं दंडज्ञानाभासः ततो नष्टोऽपि तस्मिंस्तस्य
तावद्घटाभासो देवघटाभासोऽनुमानस्यापि तदाभासयोगः इति तत्रापि विवेश्यम् [illegible] इत्यस्थितेयोप्यन्यः प्रमातातदेपाभा
किं पूर्वं स्थितप्रमात्राभासरूप एवासौ घटाभासः कालान्तरागन्तुकप्रमात्रे ।
नयान्तरवत्प्रवेशमेतीत्येतेन नयेन द्वयोस्तावत्स्याभासयोरैक्यानुपपत्तिः प्रागाह ।
खंड: स्वाद्याभासभेदेपि तत्स्थिरपूर्वस्थितप्रमात्राभासाकारणादागंतु
कप्रमात्रवत्याभासान्तरमेवकार्यरूपस्येदति तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे तीर्थिक
मतानुषंगः तथा हि द्वयोः पूर्वस्थितागंतुकयोः प्रमात्रोरेकसंवेदनरूप
ताभ्युपगमे विशेषाभावात्सर्वेषामेकमेव चिद्रूपत्वादेकात्म्यते त्येकात्मवादत्वाव
दनिष्टत्वाच्चापि चर्चान्तरमायातम् यत्त एक आत्मा स्वातंत्र्यात्संयोजने ।
विचित्रनिर्भासघनविचित्रप्रमातृभेदमन्तरान्तराचाभासोपेकचनाभेदमुप
रचयतीति महेश्वररूपोसौ इति तदयं विज्ञाननयो गाचारेण समर्थितः
इत्याशयेन वाह्यार्थवादी प्रथमपक्षं दूषयति एतद्धीति द्वितीयमपि एतत्सम्
अथ भेदे पीत्यादिना संभावयते वाद्यत्वाद प्रकाशान प्रसंग इति प्रमातॄनमत्र
न किंचन स्यादिति प्रमात्रमयत्वेन दोषः मूर्तत्वे स्थूलता न च घटते तद्देशा
तद्देशारम्भकत्वककम्पाकम्पावरणानावरणाभेदेन विरुद्धधर्माध्यासादिति
नैकत्वान चाप्यनेकपरमाणुरूपता तथा निर्भासाभावात्परमाणोरपि षडं
शयोगापत्यानुपपत्तेर्नैवैकानेकतातिरिक्तं वस्तुनोरूपमन्तरमस्तीति ।
प्रमेयमयत्वेन दोष इति दोषवत्तां प्रसंगेवाप्रमेयेति पदद्वयम् एतदपि दूषय ति एतदपीने
ति तेसमर्पयति एककावस्थायामपि प्रत्येकं दृष्टसामर्थ्यः शालिवीजे
विवक्षसंख्यानवदङ्कुरनिकरः शालीयप्रमात्रयाभाससंयोजनयते समा
नाभिहारादनेकत्वात्तवभास इति चेदसमानाभिहारे किं वाच्यमिति
दर्शयति तत्रश्चेति न चागंतुकप्रमात्रेकाभासरूपतां मन्त्रास्फुटादिति स्फुटा
भासयोगः नन्वेतस्मिरिकान्तरस्य किं नास्ति केवलघटाभासः सत्यमस्ति तत्तस्य
मिरवलादेवन्तु तदाभासात्मयाविहन्ते मिरिकस्यापि संभवेत् तदाह ।

६· भानस्यापि परस्परादिति एतदुपलक्षणम् पूर्वमते मिथिकेऽपि एकचन्द्राभासे ते।
मिथिके यथा गोलकोन द्विचन्द्राभासवान्भवेदिति न परं भासजनितः प्रमातृभे
प्र·ज्ञा· दाभासः तद्धेलक्षणापात् अतद्धेलक्षणे हि तदाभासजननस्य व्यापकमन्य
वि·वि· थाघटाभासान्यटाभासइत्यादिवनियमो वज्रलेपायत्वः तस्य विरुद्धं तद्विलक्ष
११५ णत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलंभः अथ योगाचारमतदूषणाप्रवृत्ते वाह्या
र्थवादिनं प्रतन्यलक्षणावत्रि सर्गं दुर्वलो नायमेगणनीयो योगाचारस्त्वयम
वश्यमयिष्यतीत्याशयेन प्रस्तावयति तु नयपरमार्थोऽत्र मनन्तरं प्रवेशमिवास्य
कुर्वन्नीश्वरैकात्म्यवादी कथयति ईश्वरैकात्म्यवादे त्विति तु शब्दो विशेषद्यो
तयन्योन्यासाम्यस्य विशेषज्ञतां द्योतयति सत्यमसि प्रामाणिकप्रर्थः यत्किल
न्तद्दूषणं स्फुटत्वास्फुटत्वादिसंक्रम इति केषांचिदाभासोदय इति चकाराद्धेकल्पि
काभासानवोदय इति च तन्नेश्वराद्वयवादे दर्शितम् तत्त्वलौकिकपदं सर्व।
थैवलक्षणिकत्वेनेत्यादिचिरोपार्जितन्यायकोशैकात्म्यहरणपूर्वमयं युक्ष
दृशीनेवसंप्रवेशयिष्यति विज्ञानवादी तु तान्मात्रनिकायकलंकमुत्तलद
न्सर्वोऽवस्कन्देन निपातयत्यभावादिति द्विविध्यमिति सर्वोऽसंगोचरत्वेनया
नुवासनया स्थिरास्ति: साधारणी सर्वप्रमातृणां स्वप्नजागर इति साधारणोन्य
थाचे ····· सर्गः स्वप्नाभासवानित्यादिना साधारणी सृष्टिर्वस्तुने केवलस्या
ऽकल्पिका यत्र तावत्याभासायां प्रमातृणां भेदविगलनेन न प्रकाशता तापत्तिः
ॐ तस्या साधारणी सृष्टिरीशस्य तूपजीविनी येनेन तु साधारणी पशुरूपप्रमातृ।
कल्पकाय इनमिश्रतापत्तिः प्रमातृणां तत्त्वदेवं च स्फुटास्फुटकेषां दिवेकल्पि
कादिस्य वर्गस्य साधारणतानुपपत्तेरत्राभासैकतादोषः तत्रापि चेश्वरापेक्षा
नमस्ति यह त्वनेनैषाप्यज्ञातया सैष वेशना स्फूर्तिदानमत इति अथ शोक्ता हि
तो वाह्यार्थवादी परकीयमथेत्यादिना प्रोक्तिनान्दूषयति नयुक्तमित्यादि
धें ना अथायं वाह्यार्थवादी भगवदैकात्म्यवादिना प्रोत्साहनोपजातसमुन्नेजि
तो निरपेक्षं प्रहरन्सन्तानान्तरसिद्धिं विज्ञानवादिनो मते वितत्य दूषयितुमी
षद्वेपं ग्रहणाति स्वकेति यावत् [illegible] न्तिसंतानान्तररूपाणि प्रमातृ [illegible] णि
तावत्तत्र च घटाभासायदित्यत्र परस्परव्यवहारो न घटते [illegible] तेनापि च्छेदाप
काभासवादी न्यायाश्रेयापितव्यस्तस्मादंगीकृत्य वाह्यमर्थं यत्रैकस्मिन्भि
भिन्नप्रमातृग्रहणेन परस्परं क्रयविक्रयादिव्यवहारोपपत्तिः वाह्यं च प्रारी
रवर्त्ति निपकस्मिन्व्यापारेव्याहारेंगीकृते तस्य स्मीहाकार्यत्वात्तेनैवद
ष्टेन कार्यलिंगेन कारणभूतपरबुद्धिसंतानो निरपवादमनुमीयत इति प्रमा
त्रन्तरविषयोऽपि व्यवहारः प्रश्नप्रतिवचननिग्रहनवीडनाशायसंमेलनादिः
परस्परेणाकृतो च घटत इति नत्र यदि दंगीकार्यं य[illegible]न्य परबोधा [illegible] पेक

नत्रा न्या

न्या ४

मित्येगीकरणाकारणामहप्रत्यक्षत्वं विरुद्धं तदुपमर्द्दत्वात्परपक्षो। एकत्व मं ८
मितिकारणविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः एवकारेणाप्यत्रापि चित्तेपरघटाभासे व्यवहारो
न स्यादिति तत्र हेतुः प्रमाणेन तस्य घटाभासाना परोक्षत्वादिति परस्व संवेदन परोक्षा
न हन्तीति प्रमाणभेदेन वस्तुनस्तभेदे घटाभासे ग्राह्यग्राहकरूपेऽप्यस्यापि घटाभासस्या
प्यपरस्यापि इत्येवं व्यवहारो न स्यात् ग्राहकग्राह्यरूपे चातिप्रसक्तिः प्रमाणेनरक्षा।
हूवाच्ये सेनासंवादी अयमपि चेतयते यमपि चेतयत इति न भवेद्व्यवहारस्यास्य
शीर्षापि संभावनापि किमंगसमस्तिः एवं ग्रन्थयोजना न हि घटाभासानामित्यत
दपेक्षयाचकारो योजनीयो येनात्र षष्ठी सप्तम्यार्थ एव पतन्निर्भवेदेकस्याप्याकृते
स्वरितः प्रयोगो न हि तीयस्याः गवांस्वामी हेयेषु चेति एवकारवलाद्विपर।
घटाभासेषु प्रमाणेनतेषु च व्यवहारस्पर्शोपि न स्यादिति सम्बन्धः सर्वथाप्रमाण
गोचरेर्थे व्यवहारः परस्परस्वरूपावहित्वात् निराकृता कारेतथा च परप्रमाणनुग
ताग्राह्यग्राहककाकारव्यवहरणं हित्वा नाभिधान रूपेण च कारणं प्रमाणगो
चरत्वं सर्वत्र तदनुकूलत्वात् --- एवं विरुद्धं तदगोचरत्वमिति कारणविरु
द्धोपलब्धिः ननु सत्यपि बाह्येर्थे घटो न प्रत्यक्षप्रमाणगोचरो ग्राहकाभासत्व
नुमानेनैव गोचरीकृतो बहिर्वक्रियादृष्टात्स्वदेहेऽन्यत्र तनुरहात् कल्प्यते य
दिधीविति न्यायात् तदिह दर्शने ग्राह्याभासो योऽस्य एवमिति विषयो भविष्य
ति तदस्मिंस्तु प्रमाणगोचरत्वम् तथाप्यनुमानस्य घेताः व्यवहारमानः स्वाप्रति
भासत्वाप्रमाणमेव स्वसंवेदनादेह प्रतिभासेन नहि तेव्यापारव्याहारावभास।
तत्स्य समीहया सहव्याप्तिर्दृष्टा कार्यकारणभावप्राणितात्मनि एवंभू
तायाश्चत्यम् न च घटाभासवत्याचान्तः संविदा किलायमेवंजातीयकोव्या।
पाराभासो व्याहाराभासश्च भवतीति तेनागृहीतकार्यभावात्तस्माद्व्यापा
राद्याभासात्तत्साध्याभाससंवलितग्राहकरूपावमानमनुमितेन च व्यवहारः
तदुक्तं चित्रमात्रेष्यष्टनयः समम् इति अपि प्राह्नेन संभाव्यमानेनैनेनतदुक्ताहयति
नसंगतमिति अत्र हेतुः न हीति योसावनुमेयो मैत्रस्तदीयया समीहया स्वग्रा
हकसंवित्तिनिष्ठ एव व्यवहाराद्याभासो जनितो न त्वनुमातृसंमतंचैत्रसंवेदन
निष्ठ इति मैत्रसमीहया यो न कार्यश्चैत्रसंवेदननिष्ठ एष व्याहरतीत्याभासः सक
थं मैत्रीयाम कारणाभूतां समीहामनुमापयेत् ननु सत्यां मैत्रसमीहायां चै
घं ० त्रसंवेदने मैत्राभाषताद्याभासः सकर्तृतस्याः कार्योनस्यात् आह प्रमानुर
स्महीति मैत्रस्येच्छानुसारेण अहंवाग्भिभाष इति स्वसंवेदननिष्ठितोयग्रा
भासस्तस्यकारणं संभाव्यते स एव हीष्टः करणायनत्तु चैत्रसंवेदनगतस्यमै
त्रोभाषत इत्याभासस्य मैत्रसमीहया क्रियाकरणं स्यादिति अत्र हेतुः तस्य
ति सन्निचैत्रसंवित्तितोनेष्यन्ते कर्तृ चैत्रसमीहया ननु किमेषणेन प्रयोज

ई·
प्र ज्ञा·
वि·वि·
११६

मं· धं

नम् वीजेन किं कारणमेतं चमतस्य कार्यः आह नह्यत्र भीहं चेच्छा कार्यं चेति
जडेवेलक्षणमेतदेव कारणस्य यदभिसंधायक्रोतीति संगो नाम तत्माह
विश्वस्येति ततश्च सुत्रत नडह्रूतमेकरादिर्वह्निर्वा विपर्ययः नच केवलमि
यथावत्प्रक्रमपि विघटते इति दर्शयति एवं चेति सकललोकविरुद्धमप्रसि
द्धं चेदमिति कल्प्यमानम् चैत्रस्य मातृभ्यो भावादाविच्छा समीहा रूपा त
येव तद्धि स्वसंविद्धतो मे ऽभाव तत्त्वा भासो जनित इति कल्प्यताम् अतिष्टो
मो चैत्र समीहयेति चेन्मेत्र समीहया पि नेष्ट इति विकल्पो विधिः चैत्रस्य चाग्नेमा
तः स्वसमीहा सिद्धा तत्रे तावदपि केमत्त मीहयैव मात्व संवेदननिष्ठोय
माभासो जनित इत्येतमदृष्टमेत्रे संवेदनेन कल्पनीयं स्यादित्युपचयं।
दर्शयं संतानान्तरस्याशक्यं समाधानतो दर्शयति नत्र परिहृतमाचार्यै।
ण स्वयमेव शंकित्वा तत्किमिदं चोद्यत इति यस्य भ्रमः स्यात्तं प्रत्यापयि
तुं तत्रस्य पाठ इह वर्ण्यकं तदर्थं हृष्यति यदपीत्यादिना अतद्रूपतमिवेत्येतेन
अतद्रूपतमिवेति वचसा बाह्यार्थवादीदमा विष्करोति प्रामाणिकोपा
यं यमर्कीर्तिराचार्यदिङ्नागग्रन्थनेरो यानत्परस्वरूपानादेव समभिधत्ते न पुनरस्य
स्वरुचिरेषेति अस्य संतानान्तरकायगतात्परसमीहानुमीयते तथैव विज्ञा
नतयेव्याहारा भासात्परकायाभासगतादिति नत्र यदि परो ब्रूयात् बाह्य
वादेन वेदकएव व्याहारः तत्र युक्तं यत्ततः समीहानुमानं विज्ञान नयेत
द्व्याहाराभासो ऽनुमातरि चैत्रे व्याहारत्व यमिति स्वात्मविच्छेदेन अनुमेयं तुमे
त्रे व्याहरामस्य हमिति स्वात्मा विच्छेदेन अनुमेयं तत्र चैत्रेण अविच्छिन्नावभा
सस्य व्याहारस्य स्वात्मनि समीहा कार्यत्वेन त्वाप्रिर्हीतानन्तविच्छिन्नावभा
सस्य परसमीहाकार्यत्वेन तत्कथं समनुमीयते तत्रोच्यते क्रियाविशेषः कु
ड्यादि क्रियाविलक्षणो यो व्याहाराभासादिः स एव विच्छेदा विच्छेदाद्यवान्त
र विशेषत्यागात्सामान्यतद्रूपमात्रं तस्य ‥‥ कस्य व्याहारणमस्मादकोय
ईहा विशेषाः स एवाहमत्र मिति विशेषांतरानादरात्सामान्यं तस्य न
नु यथा घटवल्मीकयोः पार्थिवत्व सामान्ये ऽपि कुम्भकारपिपीलकरूपप्र
ति नियतकारणजन्यत्वेन यथा विच्छिन्ना विच्छिन्नयोरपि प्रत्ययोर्व्याहा
र प्रतिभासयोर्निमित्तत्वा तिरिक्तं स्यात् भेदयदि कुम्भ वल्मीकवदेव प्र
ति नियत कारणजन्यत्वेन यथा विच्छिन्न तो पलभ्यते यावता विच्छेद
प्रतिभासत्वं नोपि त्तिमानो पारणां तथापि लानां यंत्र निर्माणादीनां च
परेषां प्रचलितपरिभ्रमणादिकाः यः क्रियाप्रतिभासा विशेषा पारणं
ज्ञादिभिर्निर्मितः परस्य चेतनाचेतनरूपस्य च्यवनकालभाविनः प्रचलिता
दिकाः क्रियाप्रतिभासास्ते ऽविच्छिन्नत्वे सह पूर्वकादृष्टा नहि विच्छिन्नेऽविच्छिन्न

ˇकारणमिति यावत् कोऽत्र हेतुरिति चेद्धि पक्षेऽभिसंधायˇ

ˇस्थितिपरस्यापीत्यर्थो यथैव बाह्यानये व्याहारान्तरˇ

तु॰

मिं

ला॰

समीहापूर्वकैर्भवितव्यमिति नियमः कृतः परकीयसमीहापूर्वकत्वे च
परिशेषितपाणिचालनादिजनितस्याहं चलानि पश्यामीति स्वात्मविच्छिन्नस्या
पिकस्मादिक्रियाप्रतिभासस्य दृष्टम् तस्माच्चाप्याभासमीहामात्रस्यप्या समात्री
प्तिः प्रतीहृतत्वयः परकायाभासत्वधर्मताबलात्स्वसमीहानुपलम्भे।
इतीयरपाणिभावेन पारिशेष्याज्जातसमीहमात्रव्याप्तिसंवेदनस्मरणाद्या
भवदपि फलतः परसमीहारूपमनुमितं सिध्यतीति तदेतेन प्रामाणिके
नत्ववर्णितमिव ... तेन चाप्रामाणिकेन वर्णितमिव प्रसिद्धं चानेन वर्णित
मिति स्मृ यतेऽवयं विशेषत्वेऽत्रामेह यदि वा प्रामाणिकवर्णितमपीदं स्वदर्शी
नपत्वपातप्रमादादिदोषादप्रामाणिकवर्णितेन तुल्यं जातमिति उपशाह्
उत्पन्नायांऽप्रमायां वाकस्मादेवमित्याशंक्याह तथाहीतिपरस्ता उन
देहता मे तेन स्पष्टप्रयाणवकार्ष्णात्तस्मात् दर्शयिष्यामीत्याशयेन वाक्यार्थ
वादी प्रसक्तमप्रमेयसिद्धावनुपयोगिसाध्यविशेषणाभासं तावद्दर्शयति ।
क्रियायाः इति ज्वलनपवनादिका क्रिया न समीहापूर्विकेति युक्ता।
साधनधर्मस्य विशेषणाविशेषपदेन समीहायास्त्वनुमितायाः सिद्धः
परसंतान इति किं तत्र विशेषपदेन ननु संतानान्तरेणानुमितेन कश्चिद
र्थः व्यवहारसिद्धये क्रियदनुमीयते क्रियामात्रानुमानेव्यापादिवद वे
ष्टीभूतहस्तादेः पूर्वभाविकार्यात्तद्रूपसमीहामात्रमतीतरूपमपि स
ध्यति वर्तमानसमीहानुमानवैयर्थ्यपितस्य सिद्धेर्जीवत्वमपसिद्धेस्ता मात्रमतीतरूपमपि सिध्यति वर्तमानसमीहां
वत्कव्यवहारविशेषसमनुपयोगिक्रियया हि व्याहरणाभासरूपया
तादृगमीव्याहरिष्यन्त्याहराणामीत्येवं तत्व्याहराभासस्य समवायिरूपः
साध्यते साध्यत्वोचितोऽसावेवेतियावत् यतश्चैवं तत्तत्पत्तदायातमि
तियावत्तावच्छब्दार्थः ततोऽमे ज्वलनगाणात्समानरविच्छिन्नरूपायः क्रि
याविशेषाभासे ततस्तादृगसौ साध्योपस्यापि विच्छेदेन चोमनेनत्वव्याहा
रादेः क्रियाभासः ततो व्याहरामीत्याभासात्परसंतानमानेऽविकी।
र्षितेतस्यानुमानतन्मपूर्वव्याहरसंदर्थरूपः संतानान्तरत्वेनस
मतोऽपि प्रत्यक्षडवेतितादृशक्रियाविशेषाभासादेहविशेषपदव्याजि
हीर्षीतव्ययत्त्वनास्पर्शक्षपाणागुप्त्यापनादिस्वातंत्र्यमयाभीष्टमप्रसृ।
तिवचनादिव्यवहारोपयोगी गुरुक्तमनुमानमिति ज्ञापयितुमानेपिवि ख्ये
शेषपदं: अत्राह वाक्यार्थवादीत दिष्टमिति अत्र हि तात्पर्यं विचार्य मा
णासमस्तांस्त्र क्रियां विलम्बति तथा हि तवैत्रस्य व्याहरामीत्याभासः स्फु
रति यत एवमनुमिमीते स हि व्याहरणोऽभिमन्यते न तु व्याहरामीत्यतस्या
भिमानेऽपि स्वसदर्थसम्भिन्नव्याहारेस्त्वसमीहेवे - यं सदुक्ताभावतिनपरस
मीहास्वपरयोऽस्त्रनादात्म्यापत्तिः यस्य च मैत्रस्य व्याहरामीत्याभास

ई॰

प्र॰ वा॰

वि॰ वि॰

११२

तस्यस्वसंविल्लिङ्गसमीहा किमनुमानेनतदेतदा ---- ऽध्यापेत्तमितिय
द्रूपमनुमानात्सर्वं सिद्धं नतदनुमेयं वस्तुतः पर्वतइवसिद्धश्चात्मदर्थः अन
मेयत्वेकारणमासिद्धं तेनहि दृष्टं चात्रोपलभ्यत इति कारणविरुद्धोपलब्धिः
अत्रप्रारीरांतेयम्भितिप्रत्यथात्परत्वमिति चेत्त्व ---- पिपरत्वप्रसंगो।
निमित्तस्याविशेषाद्व्याहमिति हिस्वाभिमतेपिदेहइतिकः स्वपरवि
भागः यदि वातीतत्वेनापीमतेविज्ञानवादिनो वचनम् तदेव दूषयि
तुमंक्ता अवचनेन बाह्यार्थवादिनानूदितेपवेचेत्यादिना विशेषणाद्
इत्येतेन ग्रन्थेन दूषणांगीकरणमिषेणपक्षाभिप्रायस्तत्वविशेषणादृ
प्रयुञ्जानस्य अत्र च प्रकृतमेव विघटनमिति दर्शयति तदित्यमिति अने
नचयेनेश्वराद्युवाच वपुपलब्धंतत्त्वः प्रविशति हेयोरपि ... तदाभास
मात्रपरस्यस्तान्यगमनेनास्मदर्थेऽन्मिषप्रतिभासात् येषां यथा प्रोक्तस्य स्वप
रविभागप्रतिभासहेतुतोभासोनेरेणकस्य संभवादित्याशयेनोक्तः न
तुप्रत्यमेन्ता मधुकृषद्रूपप्रत्ययार्थनादेशेण .... आहरणमात्रादृश त्वा॰
मेव प्रकृतस्य पर्वरूपसमीहामात्रं सिध्येत् तदाह अर्थापीति सामान्यरूपेति
स्वपरतविशेषणतायोगे नेष्यते इतिव्याप्तिग्रहणकाले व्यापकत्वेन सा
धनधर्मस्य अनुमितिकाले चानुमेयत्वेन अत्राहत्तद्विशेषग्रहणमन।
र्थकमिति तत्रश्चतत्त्वात्यार्थेनाभाभावात्समीहामात्रेपिप्राचस्यवाय
त्तस्यवासर्वज्ञस्यवाकिमर्वाता हृगात्तिकस्यापिपिलादिप्रेरकस्यवय
नायमित्यकस्यतेव्याहरतिचेतिनिश्चयाभावेव्यवहाराणामिति हि वतक्षेवयत्व
रसमीहापि मध्वीरकस्यायमत्समीहापिपरदेहकस्यायदृष्टाप्रभवि
ज्ञौ ष्णुरित्यभिप्रायः यत्रोक्तं दिग्मयारीत्यादिनाविच्छेदयोरपिव्यापारप्र विच्छेदा॰
तिभासस्यसमीहामात्रमेवनिमित्तं स्वपरविशेषणभागस्यव्यभिचा
रदर्शनादिति तत्रसमीहायाअपिव्यभिचारोहश्यते एतामिवलाभि
त्व॰ वृत्तिपतनीतिश्चविच्छिन्नोविच्छिन्नस्यव्यापार... विनासमीहां वात
वेणादिनापिदृश्यतेतिव्यापाराभासेनकारणमात्रानुमानेपितेनस
मीहापिमात्रमपिपर्यायेन विनापिभवतिनतत्तस्यकार्यं धूमइवजलस्य
तथाचकस्यसमीहयाविनेविकार्यताव्यापकतदविनाभावविरुद्धस्य
अतद्देनाभाविन्त्वमुपलभ्यत इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः अथेतिवातेव्या
भासादिजनितान्कस्याभासादन्यएवसमीहा सत्त्वदुत्थाधूमाभासजादिव
धूमाभासादन्याभासमस्तत्वाभियुक्तैकसमपिरस्तोलोकेपिचाभ्या
विच्छेदा॰ सात्मनीतः तत्रश्चविच्छेदाविशेषत्वागात्सामान्यरूपावान्तासुक्ताक्रिया।
ज्ञौ हैलक्षण्यत्तविच्छेदाविच्छेदयोगेनपश्चासामान्यसमीहामात्रतस्यकार्य।
त्तेनकार्यणायुक्तं तत्स्वकारणमनुमात्रमितियदुच्यते तत्रापीति।

तस्मिन्नपि प्रकोपे कथ्यमाने विच्छेदादिविशेषणयोगेनापि या समीहाकारणत्वे।
तत्सेमतान्तस्याः क्रियया पवकम्पादिकया अपि प्रावृत्तकम्पादिकया समन्वयः का
र्यकारणभावः प्रसज्यते समसमीहितत्वलक्षणविशेषणविशिष्टयैव सिध्यति
न हि या न कस्यचित्समीहिता पवनजवनादिनिमित्तान्तरभावान्वयतापरगता
वा क्रिया वा सा समीहाकार्यमुक्ता ततो विच्छेदाविच्छेदविशेषणमजेन [illegible]म लो
समीहितत्वं विशेषाकल्पगमम् समीहा तो यद्यसमीहितत्वमुच्यते तदेकस्य व्या
हारासमीहायां स्थावरजंगमे विषंव्याहरतः स्यात् तन्वयदि समीहितेव व्या।
पि पारादिक्रियासमीहा तत्वसमीहितत्वं किमतः एतदापीकोदोषापादनायैवोज
यति न चेति स्हव्या[illegible]ंवेयमहमिति समीहा ततो व्याहरामीति समीहित[illegible]व
रूपसेतस्य गतो व्याहाराभासः तत्समकालमेव च समीहितव्यतिरिक्तेन मानु
प्रमातमपि परसंतानरूपव्याहरतीत्येवं मतो व्याहाराभासोऽनुमानं कारटकत्वाभा
वेनैमेन्नकानूकत्वात्तन्मैत्रामकपरसन्तानसमवायी हितीयः तदिदं परसं।
तानगतस्य रूपव्यापाराद्यव्यायः समीहितरूपव्यतिरिक्तेन मानरियतआभास
तेनमानरूपव्यतिरिक्तं च समीहितरिभवतीति एषचप्राच्यसहितः सन्तेताना।
स्ये न्तरेनमानत्वेहे[illegible]कार्येन पूर्वः स्मृहो नापि परः स्पृहः तयोः क्रमेणास्वसमीहाया
मसमीहायामपि च भावात् तस्याव्याव्याहरामीति समीहितं परसंक्रमणेनस्प्र।
थमपुरुषप्राहेन योगपरगतत्वं नाम व्याहारविशेषस्यासमीहितत्वं यत्र प्रति
का व्याहारविलक्षणस्य यद्विशेषणांतरमप्रत्युज्यते तर्हि व्याहरणस्मात्रात्समीहा।
मात्रमनुमीयेत न तत्र व्याजिहीर्षेतीति एतदेव च विशेषणं तेन मेयत्नेरूपणाजीवित ˆहारामीत्येवं विषविशेषपरिहारेणव्याजिहीˆ
मास्स ला ना न्तरमायाः तत्र यथा चान्दनेन्द्रावनमित्तिते सामोदवं धूमस्य।
यदि प्रयुज्यते तदह्नि मात्रं सिध्यति न चान्दनोऽग्निः यावत्साध्यो साधनधर्मस्य
येन विना न सिध्यति तावति तद्विशेषणान्नामोऽगीकार्यम् चान्दनाग्न्यनुमान।
इव वंदनामोदवत्वं धूमस्येन न सिध्यतिच एवं तत्वास्यकोप्यमप्रकर्षाद्युत्सहि। ते
तप्रथमपुरुषाभिधेयविशेषणावत्वेन विना संतानांतरसमन्वं नंगीकारणा[illegible]हिना ˆकार्यत्वेˆ
माध्यसिद्धिरिति वं यन तत्व तहि स्छं चेदमिति कारणाविरुद्धोपलब्धिः यथा
च चान्दनत्वापेक्षया चन्दनामोदेन विशेषणांतरं तत्परिहारेणानास्मीनत्वात्तदेव
हितदपेक्षया विशेषणान्तरं यत्परिहारेणास्ते चान्दनत्वमिव त्वाशीनतापेक्षया।
अन्यथा गोत्वादपि शाबलेयविशेषणान्तरस्यादिति सामान्यविशेषव्यवहारो हीय
ते द्वयोरपि गोत्वशाबलेययोर्विशेषणत्वापत्तेः विशेषयोः समानाधिकरण्य
कथं स्यात् अस्ति च तत्र गोः शाबलेय इति तस्मादन्योन्यविशेषणव्यवहारस्त।
द्वापकभावेन परिहृष्टान्नियमाद्धि रुद्धमनियमेप्रसक्तमवलोक्य विप।
तात्तत्परिहारानवस्थानानिवर्तमानस्तत्परिहारामीत्येवनव्याप्यते त।

द्विकत्वं च तत्परिहारासीनत्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः एवं प्रकृतेऽपि व्यापार।
व्याहृत्यादेर्मैत्रकर्तृकस्य चैत्रात्मके परप्रमातरि परसंतानरूपे यद्गतत्वं तदाभासरूप
त्वं मैत्रेयं व्याहरतीत्येवंरूपं प्रत्युत समदर्थ्यविश्रान्तिप्रथमभूमिकाभिधानेन वि
नेनकीत्रेयव्यापाराद्याभासस्यात्मपरामर्शोचितस्य व्याप्रियत इत्येवंरूपाद
न्येन विशेषस्तत्परिहारेणानभीनत्वादिति ततश्च यथा धूमास्वादनेऽग्नि
.... न्वमितिर्न धूमस्य वेदनेऽन्यत्र प्रभवत्वं हि कार्यत्वमवश्यापेक्ष्यम्
तस्य वेदनामोदवत्प्रभावादेव संवेद्यं तथा हि तदामोदवत्व ग्रहणाय घ्रा
णीय प्रत्यक्षे प्रभवतीत्यतः ध्रुवं तन्निस्वादनं कृतभुजः सुरभिधूमयोरस्ति
प्रत्यक्षप्रभावाङ्केनेन विकल्पेन व्याप्तिग्रहणम् अनुमानकाले धूमामोदमा
त्रयविशिष्टधूमावगमात्; एवमेव चाक्षुषप्राणीयदर्शनवेलादितमेलना
ये विधिविकल्पस्वभावः संभवतीति सिध्यति विशिष्टात्परमेद्धूमाश्चन्द
नेत्यनो धूमध्वजः अग्निकार्यत्वग्रहणं शनैश्चा .... नाग्निकार्यत्वग्रह
णोऽप्याप्तिग्रहणवेलायां प्रमाणान्तरमुपयुज्यते तच्चनासंभावनीयम्
एवमिह प्रकृतेऽपि न चनस्य कृते निर्वहति विशेषतो यत्परसमीहानुमेया
अन्यथा समीहामात्रमनुमेयं चेत् विषयाच प्रायोऽपि समीहिता चैत्रीयेव्याप
राभासे सिध्येत् अथानुप्रमातृप्रमातृसंवेदनवेद्यमानतद्व्याहृतरूपा
भासनिष्ठेव समीहा सिध्यति तर्हि प्रमातृसहत्वेनानुमानारितत्संकोच।
मैत्राभाससहत्वगतव्याहाराभाससहत्वात् समीहासहत्वे सिध्येदिति।
तावता मनुमातृणामेकप्रमातृनिष्ठत्वेनयो व्यवहारमेलनलक्षणः
संबंधः स्तनस्यात् अनेनैव च न्यायेनानुमितेऽपि घटाभासवति प्रमातृ
भेदा तेरघटाभासस्यैकत्व घटाभासेक्रयविक्रयव्यवहारे नोभयोर्व्यवहारे
भवेदिति पुनरपि महानमृतगर्भेत्तं जगदनुजाप्यते तस्मात्परसमीहायो
चानूनाऽनलस्तुल्यायामनुमेयायां सुरभिधूमचान्द नाग्निग्रहणवद्व्या
प्तिग्रहणकाले परगतत्वेन व्याहाराभासस्य परत्वेन न समीहायाग्रहणं।
समानकालव्यवहारकारि विकल्पव्यवहरणीयमुपयुज्यते न चास्ति।
परगतत्वपरसमीहारूपत्वे हि सा हि स्यवृत्तिविच्छेदाविच्छेद्याणोऽपर निश्च
यपूर्वकं मनश्च संतानान्तरलक्षणाऽहानुमेयपदत्वे वर्ततस्तन्यान्याश्चयं
एवमनुमानकालेऽपि मैत्रात्मकचेतनरूपपरसंतानसमवायी व्याहरा।
म्यहमितिम्लभमेतावद्यं ततो मध्ये संक्रामन्त्र निष्ठं यं व्याहाराभासा।
व्याहरतीत्येवं परसंतानगतत्वं नाम विशेषणं प्रमाणान्तरानिराह्यम् न च प्र
माणान्तरमत्र क्रमेनपरसंतानस्याज्ञावगमात् अवगमेत्वनुमानेनेदर्थ्य दा
व्यापत्तिः ततएवं मायामितरेतराश्रयम् ततश्च परसंतानगतत्वं तावद्व्यु
नु

तम् ज्ञातेपिपरस्यसमीहाकार्यमेतद्व्याहाराभासरूपमित्यज्ञोर्थव्याप्तिग्रह।
णावयोर्नास्तिप्रमाणम् तदेतदहनचपरस्तेनानेनादिश्यतामांगीकृते
पिपरस्यसमीहाकार्यत्वेतत्प्रमाणानासीत्क्रमम् अधुनानुस्मेवतो व्याहरा
मीत्येवंमतस्यपरस्यज्ञानगतत्वाव्याहरतीत्याभासस्यापरगततासमीहित
विच्छिन्नस्वभावताभासमीहाकार्यंवनभवतीतिवाशर्थवादीदूते व्याहरा।
भासीत्यादिनामेतस्यतावदस्त्यस्थितम् एवंसमीहाव्यापारयमिति तते व्या
हरामीत्याभासःस्वसन्तानगतस्तस्योदत्तेनावत् यस्त्वेवेन्द्रविश्रान्तमेत्रो
व्याहरतीत्येवंमतः परसन्तानगतोव्याहाराभासःमतावन्नमेतस्यसंबंधिन्यास
मीहयाकार्यः असमीहितोह्यसौनन्वविशेषसमीहायांसामान्यमपिसमीहि
तम् सत्यम् तन्नसमीहितेकतमविशेषधारीरमेवसमीहितंभवति अन्य
थाह्यातेत्रिगुणस्यसमीहितत्वेऽकंभकोरस्यापात्रैलोक्यंकंभातोहरणीयमेव।
लोकातं नचैवम् ततइदमापततिवलादेवसामान्यस्वभावायामपिसमीहा
यांकश्चिदेवविशेषःसमीह्यतेःफलेतायोसौविशेषानन्तरंतिरस्कारेणाऽन्व
ष्यते तदस्त्वनाप्रकारेणयद्यपिसामान्यसमीहितंतथापिस्वात्मवतीयोव्याह
राभासोव्याहरामीत्येवंरूपस्तत्समीहाजन्यत्वेनप्रसिद्धः यत्तुअन्वमात्रसम
तोयच्चैवलक्षणःसमीहितंसतानान्तरोनन्तःसंतानःतद्गतत्वेव्याहरत्येमे
त्रइत्येवमाभासनोचितेव्याहरत्येवंविशेषरूपतत्कस्यजन्यंभवेत् नचैत्र
स्यनेमेत्रस्वहृदयोरपितत्रनास्तिसमीहायतःसमीहायद्येवंकर्तृप्रमविश्र
मेपिमेत्रेयोव्याहरामीत्याभासतदीतितिनहियदेवमेत्रसमीहतेमपिया
विच्छेदविरहितोव्याहरामीत्याभासःसंचैत्रस्यविच्छिन्नएवोदेतीतिनदोचे
त्रोपि[illegible]हव्याहरामीत्यविच्छिन्नाभासभागीभवेन्नदिच्छातोऽन्तेचेष्टाप्रसि
सारविषयायशोजननकाम्ययातदेवविश्चेतदाभासवत्स्यात् लज्जवहेवत
केनचिद्रूपेणान्वयादेच्छाहितत्रसंभवेन्नचैवमस्ति तन्नसमीहाकार्यःपरक्षेता
नेविच्छेदयुक्तोव्याहाराग्राभासः तन्नस्यतसमीहाकार्यत्युक्तसमीहान्वयेनान्व
याभवतिचटरवकविंदस्य तथाचविच्छिन्नाभासोव्याहरामेत्रस्येतितसमीहा
कार्यःसमीह्यकार्यत्वसमीहांतेरन्यथाभवनेनव्याप्तं हतस्तेवमुष्टीकरणम्
अन्यथासर्वस्यसमीहाकार्यंसर्वस्यस्यादिति स्वकृतद्रूपनतस्वस्वामिनादिसेकेरा
नन्वभावःतस्यव्यापकमन्यथाभवनमिहनोपलभ्यतइतिव्यापकानुपलब्धिः
तदेतदुक्तंपरत्रचेत्यादिनापरस्यमेत्रस्यसमीहयासामान्यविषयापिविशे
षस्यशेषोत्याव्याहरणाभासपरत्रचैत्रसंवेदनेपि अविच्छिन्नत्वेनव्याहरामीत्य
स्तुनारूपेणजन्यते नचैवमितिनसमीहाकार्यत्वेप्रमाणमस्तिपरगततायाः
एतदेवापिकावाप्यगर्भीकारेणोपसंहरति एवमिति यदेतदुक्तंतदिति

६०
प्र ज्ञा०
द्वि० वि०
११९

तस्माद्धेतोरेतल्लभ्यं यत्किलसमीहितादिविशेषणयोगे यद्व्याहरणाभासस्या
मान्यंतद्वारेणापीतराभासेहसंबन्धगतो यो विच्छिन्नो व्याहरणाभासो मैत्रसं
तानगतेन व्याहरामीत्याभासेन सहैव भवन्नपवनतत्कार्यत्वेन प्रोक्तस्तस्स
मीहायास्तस्मिन्नितराभासे कारणतानास्ति नापितामिष्टिमपेक्षतस्ये
तराभासस्य कार्यता स्ति व्याहरामीत्येवमाभासस्य सहभावेन च य इतराभासो
यो व्याहरनीत्येवंरूपः स इच्छाकार्यं नैव भवति नवतिनेच्छाकारणम् अस
मीहितत्वात्तावतः अनुसमीहितत्वसमीहितत्वे च यदानापेक्षते पि तु।
व्याहरणाभासस्सामान्यमात्रेंतदापरगतेन तेन इतराभासेन सहमैत्रगता
याः समीहायाः किं न कार्यकारणभावः सत्यम् यदि सा विशेषानपेक्षा
निर्वहेदिति दर्शयति स्वगतमेवेति योगसिद्ध्यधिकरणानीत्यादि साम्ना
त्यमप्यभिसंधीयमाने विशेषनिष्ठतायामेवपर्यवस्यति इहच संवेद्यत
एवविशेषनिष्ठता येनहीवेद्य मितीच्छा भवती प्रयत्नेनेच्छया हमस्यान
म् आन्तरावयवविशेषसंयोगिना वेगवता पवनेन करणाभिहतस्य।
स्थानांक्रियाद्वारेण ततो विशिष्टसमीहान्तरमवधानेन दृष्टीवमीतिवहि।
र्निरस्तनेच्छाः संपादयति नन्वेवं चेत्रसंतानेभवतिमैत्रस्येच्छयास्तु
तत्वादस्यार्थस्य सहीवनमुक्तम् हीवतयस्तुः शिष्टप्रयुक्तइविनासाध्यः ततप
वचेद्वाचार्यः दृष्टिसिद्धिविर्दीचेन्निरूपवोचत तस्माद्विशेषाभिसंधानेसा।
मान्याभिसंधानवपिनांतरीयकमेवविशेषस्त्रहसीवापीत्यविच्छिन्नाभा
सेनसहमैत्रसमीहायानास्तिकार्यकारणभावइति अविच्छिन्नाभासज
न्योसौचैत्रगामीविच्छिन्नाभासोभविष्यतीतिचनवक्तुंशाक्यम् तयो
स्सहभावेनयत्कार्यकारणतायोगादित्यधिकस्यार्थस्यात्रापवादः इ
हिषाद्वेभाष्यकारवचनात्साधुत्वेष्टिरिति अत्यपचाक्रियामितिवासत्य
ताभावेकिंतित्यपेक्षेनवाच्यते भाष्यकारीयंकरणमापनंतस्त्वक्रय
जीविष्यपाद्यपेक्षसंख्यानिकमितिचेदिहापितद्भविष्यति नचार्थो।
मंगयानभिधेयस्यापिभावनावादेकरणत्वमपिफलेप्रतिसंधेयचस्या
ध्यात्वमितिइष्यते इविकर्मतयाभाव्यतेफलमनयेतिइष्टिरिच्छैवसंपद्यते
कर्मान्तरापेक्षायामपिइष्यतेनयेतिकर्तृसमवायरूपमेषितृत्वमनयाभाव्यते
तयाह्येषिताकर्तासंपद्यतइत्येवंन इतरत्रावधानत्वमित्यलमवान्तरेणाव
ऊना इदानीं विज्ञानवादीत्वा विच्छिन्नव्याहरणाभासेन सह नियमेनैवेत
राभासस्यसमीहितत्वात्सोवभिसंधानभेदादिदर्शयति छिन्नाभासनायाः ति
समीहाकार्यत्वंसाधयितुमन्वयव्यतिरेकप्पः संदर्शयति नन्वये
ति अन्यथैवेति अन[illegible]वोर्यस्यर्थः एवमेके विज्ञानवा[illegible]वा

यनाबा

दोषसंसीकःस्मरणायावच्छिन्नयति तावदीश्वराद्यवादी परव्यामोहापोहन
रागरणाकल्पवितरूदयः स्वकरावलम्बनमत्याग्रायावाञ्छार्थवादिनामनु
मानेनावस्तुपरमार्थं प्रदर्शयिष्यते तदेतदित्यादिना यद्यपि मेरुस्य तथा सम नजसहते
मीहायां चेद्रूपि मेरोस्त्वतिष्ठीवत्याभास प्रमाणतामिति तथापि चेदः कथं
जानीयात् अनुपवार्य यदिदं तत्पर समीहाकार्यं भवतीति नद्यनेनप
रसमीहायाञ्चयापि नामज्ञानम् अनेनैव न्यायेन चेद्र परमज्ञानतो मेरुस्यापि
कथं तथा समीहा भवेदिति चिंत्यम् ननु सर्वेऽपि यदा भगवंतमभिमुखं प्रे
च काङ्क्षाः परितोषयेतेन्नतिस्पतदा संमुखेव का शोनिर्जनेन च यदानुस्मपी
तिगोष्ठीति प्रमुदितः प्रियतमया चेद्गणाच मेश्रामसहत्वत्प्रतिनत्तनो न
तो निर्गमयन्नदा प्रियापि पथगेनु इति भवत्यमावभिसंधानम् तत्स्वात्म
निव्याप्तिरेतेन रहिता अनुपवारणपूर्वकं तदाचरणस्य परक्लिष्यता वगम
नाभिसंधानस्य च यत् तदपि कथम् तथाहि स्वयमनुपवार्य दृष्टत्वात्प्रतिग्रह
नि० यद्दिवा तत्र स्याभिसंधानमस्ति मेरोऽपि प्रवृत्तविति यदुक्तं तदेवमप
पद्येन यदि मेरुशरीराभासे समीहारूपं दृष्यतास्वभावं जानीयात् स्वात्म
वृत्तिकार्यकारणभावविज्ञिष्टत्वात् समयेऽपि न कथं परसंतानज्ञानम् दृश्य
तो हि यदा पामरकदर्शनकावेत्यान्यष्ठीवतो वा दिना वक्त्राद्यतेऽनुबानोऽ
न्यतस्तद्वाचपरज्ञातज्ञानाविति यदभिसंधानेनेत्यप्रमानुज्ञानपूर्वकं
परज्ञाने च तत्राभिसंधिजनितत्वात्मासज्ञानपूर्वकमित्यन्यत्माश्रयम्
तदाह तथाभ्येतति पश्चात्पद्यतामप्याभासरूपेतदभिसंधानजनितोऽयम्
स्वराभासः रूपेवेनिर्ज्ञातात्ततः प्रमाणेन तस्य निश्चयः कर्त्तव्यः एवं निर्ज्ञा
ने च पर प्रमाण विज्ञानेन स्मिन्ज्ञाते स्वात्मन्यभिसंधानस्य चितेप रेत्रोत्प
सं० द्यतामप्यमाभास इति न [illegible] नपर्याय चेष्टानतो व्याहाराभासजनितः
कार्यकारणभावनिश्चयः परमाणुज्ञाने च यथोक्तविशेषाद्व्याहाराभासा
दित्यन्योन्याश्रयं विशिष्टस्य व्याहाराभासस्य विशिष्टया समीहया सह
कार्यकारणभावग्रहणावसर एव परगतव्याभासोन्यादृनाभिसंधानस्य
परगतत्वज्ञाय एवमासानां समीहितं विच्छेदेनोच्यतो च प्रमाणान्तराद न न०
मानइति विकादनपयुज्यमानव्याप्तिग्रहणाङ्कितश्चित्यन्यत्तथापाका
र्यकारणभावो यद्यवगतः स्यात् नमस्याग्रह्य यथा तदन्येन प्रमेण य
थाग्नौ तस्यावगमस्तथा तेनेन विच्छिन्नवर्णोद्यवभासेनान्यस्य प्रमाण
रवमानेचेटन नचैतदस्तीति दर्शयति यावतेति अन्यतः इति प्रत्यक्षात् ।
आगमो हि व्याहाररूपोनेन समयो वदिनेदंपरप्रमाणरूपानस्माद्बोधेयि
ते रूक्तं परतः संपादितपूर्वकमनुमानम् व्याख्यानमनुष्ठितं वेति कार्योवा
नित्याचापरस्परपरम्भ न प्रमाणानिश्चयेऽस्यैव भवतीतितोऽपि परसंताना

एवं

६.
प्र ज्ञा.
वि. वि.
१२०

वगमेन्योन्याश्रयमेवंप्रमाणाबहुत्वमविचार्यैव वस्तुहेतोरभवन्नपि तथाभूता
भिसंधानेन सह विच्छिन्नव्याहृताभासस्य कार्यकारणभावो ज्ञानेन शकाः
स्थापयितुम् अयुक्तात्वन्वयव्यतिरेकासंभवात् वस्तुहेतोरसौ न भवती
ति प्रकटयति नचेति नचयुक्तेति संबंधः व्यतिरेकाभावं दर्शयति तथे
तिबालोकदत्ताभिसंधाने परः स्यान्नविनिपकाकिनेपिजनाकीर्णत्वे।
पिवाकृतत्विरुद्धः स्वादेसावच्चमकथनिनाकृदत्रपलभ्यते नचपरत्रे रोदनाभा
सोनोत्पद्यते नत्वमाद्यदाजीदित्यभिसंधानेनवषपमावरणापवारणादिना
भवितव्यम् नत्रचतदत्वप्यभिसंधेत्ववक्ताः प्रसंगार्थः अयंभावः एवमसत्यसा
नेपवारणेन सहतदाभासोदयस्य कार्यकारणतास्यान्नाभिसंधेनामचे।
हान्नमेयत्वेन प्रक्रांतः आवरणापसेरुपाभासोभिसंधेः कार्य इति चेन्नावार्य
वरणामैत्रयमरूपसंहवतीति चेत्रयआभासस्तस्यावरणांतराभावादिविशे
षात्तत्रषणेनवस्थितिनकिंचिदेतत् मान्द्याक्तीदितिचाभिसंधानेनावरणा
पसंहरूपयोगापिसर्वज्ञप्रमातिप्रमात्रन्तरगताभासस्तत्सोदय इति नेव।
तथाभिसंधानाभावेन तथाभूताभासान्वदयायुक्तः अव्यतिरेकात् यतए
वंविज्ञानवादिन एतन्नोपपद्यते नरिततिनस्पष्टेतोरसंभवनमेवार्थस्य।
क्वायापततिगच्छति यावतीत्यत्र लोकेन यदपिदिपत्येपतन्नायतन्नाय
स्मदर्थविश्रान्तंकृत्याद्यापतनविलक्षणमाभासान्तरप्रतिभासादेपके
तेनकृतस्माद्विकमवलम्बनीयम् किंतदाह अख्याज्ञानेनेतितथासमी
हयेच्छया प्रयत्नपर्यन्तयायुक्तोयः प्रमाता मे ब्रह्मस्मादविच्छिन्नपवया
चाहृतासीत्याभासः स्वात्मनिप्रत्यवमृतिभासीनतएवान्तरस्पर्शीनाय
वगतस्यानन्तरणमित्यनकारणोपयोगत्वेमाणान्वयमानइत्यवधारि
तस्तस्मिन्नेववयतश्चैत्रः प्रमातापरमेश्वरेणाभासान्तरैकाङ्गपसेरत्न्य प
कीभावेनस्पष्टाम्नतस्ततः विश्रान्तस्तैलोकोकल्पनाशनैः कल्पयत्न
पिकोप्येकोनिर्विकल्पोजयत्यजइतिसदास्पष्टविनोदायनिजन्याय
न ततः सोपिसर्वमेत्रवेदेवावबुध्यते एवतत्स्वशरीरायहंभावदार्ढ्या
स्वपरविभागगणनामगमाहितकल्पयति एवमीश्वरवादिमतेमते
द्विनुप्रसंगादस्मात्किंतत्वम् यदितवाद्यवादिमतेन नवनतदेतन्मन
मतीत्यादियोज्यते तदोपसंहरेणनेदृशीष्यति एकत्रैपतातावद्यवा।
हारस्यानेनोक्ता साचवाद्यतायामणीतिलब्धोज्ञासावद्यवाधाह
एवंचेति ततएवतदेशकालेयत्तावभासेचेत्रस्यमे आभासस्तैतिष्ठेका
अपरथाकस्यचिन्मैत्रस्यत्यैव्यैचैत्रस्याभासस्तद्देशाभासेसतिजनःसवस्तलो
कस्यमैत्राभिधानप्रमात्रन्तरजातितोन भवतीतिकृतोनिश्चयः एतावेद
वहितदास्यात यद्यत्राभातिसरूपवहिमेत्तमिकचाद न्यतःसंकालम्

दर्पणाद्वा दिक्ताहृष्णस्याप्यतो संक्रमणो विपक्षे बाधकमस्ति स्वरूपबहिर्भावविक
ल्पेन स्वरूपत्वे स्वच्छताया श्च दर्पणनिष्ठाया इति स्वभावविरुद्धोपलब्धिप्रसंगाभ
हिपद्मतोद्देत [illegible] र्भावर्तन इति साध्येनैव व्याप्यते चेत्प्रमाणान्तरविवर्जमातिव्याहारः
श्री० स्वरूपबहिर्भावेन मेत्रोव्याहरतीति तदेनान्यतः संक्रान्तेन भवितव्यमिति स्वभा
वहेतुः अन्य[illegible] तद्देशातत्कालत्वादिना तु स्वपरएव दर्पणो तद्विम्बमपि प्रत्यक्षा
न्तनसिद्धमेव इहतु न तथा दर्पणोच प्रतिविम्बस्य विम्बानन्तरभाविता न बिम्ब
पं० योगपद्य[illegible]म इहन्तु योगपद्येकथं समर्प्यसमर्पकभाव इति स्यादिपन वाल्क
स्यायोतयति तत्रापि दर्पणो हृष्टे योगपद्यमास्तु भावो वेत्याशयेन तु पश्चोय नो
पं० तिष्ठतीति स्यादि[illegible]नेनैव योतयति नापरस्य स्यादिति तत्सत्यमक्रमम् न दे
शकालनियमः सत्तानियमोनच नचहृत्यक्रियायुक्ता विज्ञप्तिर्यदिना
र्थानइति एवं तद्देशतायनवधारणादोषसंक्रादोषान्तरमपि विज्ञानवादिनं प्रा
पादयति एवं चेति चः समुच्चये दोषान्तरस्य अनेनैव व्याहरतीत्याभासो व्याहा
रा मीत्याभासनविम्बम् तेन प्रतिविम्बम् तः पृथग्भावेनाभासमानः समर्पित
इति न्यायेन चटाभासोपि अहं भाव पृथग्भावे न स्म दर्पणमामानाधिकरण्यम्।
हमान इदं भवतीति प्रथमपुरुषोचितेन स्थितोऽन्यत्रोतेन केन चित्समर्पितप्रत्य
यातम् तत्रच प्रसक्तदोषः सर्वएव प्रमात्रेतरवर्तिन आभासः समर्पकः आभावि
शेषाभावाद्दर्पणाद्ये ⋯⋯ द्यतोन्यानप्रति विम्बार्पणोसंख्याप्रतिविम्बादयः किम
गप्रमातृकोटिपदार्थानामन्योन्यप्रतिविम्बार्पणे तदाह अपर्यवसानं स्यादिति
किंच समर्पकत्वेमतोपि प्रमात्रेतरवत्यासावाभासो स्मदर्थविश्रान्तिवेलक्षण्येन
दमिति निर्भासमानः पृथग्भावाभिमानयोग्यत्वात्यतिविम्बकल्प इति तस्या
प्यर्पकेणाभाव्यम् अत्राप्येवमिति अनवस्था तत्परिहाराय तु पर्यन्ते घटएवा
स्मदर्थसंभिन्नः सकलप्रमातृव्यतिरिक्तः आभासस्तु सोऽभ्युपगन्तव्यः अहं घटो
भासइत्येवंरूपः तत्रापिच घटताय दिनार्पिकातद[illegible] घट अहंपट इति निर्भास
मानयोर्घटपटयोरैक्यमेव स्यात् अर्पिका चेत्तत्रापि प्रतिविम्बते तिविम्बनोऽन्य
न भवितव्यमाभासरूपतासूत्र्येनेति वाक्यएवार्थः सिद्धः अनेनाशयेनोक्त
मपरोपे बाह्यार्थवादप्रकारः ज्ञानवादानामिति तत्र चांगीकृतेनवादेष्वर्थे किंप्र
मात्रेतराभासान्तो प्रमात्रेतराभाससमर्पकतया अस्तु तापर्यवसान हृषणानुब
बा४ यिनामएवाद्योर्थः सर्वेषामाभासार्पकोभविष्यतीति अपर्यवसानदोषपरि[illegible]जि
हीर्षा परकीयांशोक्ते अथापीति वासनाप्रबोधमात्रेतेषां व्यापारोन प्रतिवि
म्बार्पणा वासना च घटस्महृतिरपि हृष्टेचघटानुभवजनिताप्रतिबोधितानिमेवेकत्र
वीनम् तच्चाभासमन्तेषयति तथैवापर्यवसानात्मासभस्तनामतिप्रसंगः न
विति आभासान्तराणि परोक्षाणीति न तत्रतात्पर्यादर्थान संभावनमस्ति एवोक्तम्

६०
प्र ज्ञा०
वि० वि०
१२१

तथा कृतत्वमेव नवचरदृष्याभासोपमत्ततद्दार्सनैव प्रबुध्यते सत्यम् तद्देशाका
लाकारसहचरप्रमातृवादिविशेष्यत्वं तु न कदाचिदाभासस्याभ्युदितं तद्धि शिष्टा
न्तरभासस्वात्मना यापवाभावात्कृतः प्रबोधेऽभविष्यति येन तदवभासोदयोऽभवे
त् एवमवभासनात् प्रबोधविशेषणाविशेषणतानियमो व्यपगमेऽपि वा भासन तद्दा
सनाच भूद्देव कृतन्नु प्रबोधाधिपतित्वेनेति अनिर्भासमानत्वेपीति यावत् ।
प्रबोध्यत इत्याचष्टे तथा भासेत्यादिना एवमभिधाय क्रमेण तत्तद्दृष्टत्वमिथी
यमानमिन्द्रक्रं स्यादेवं रूपमक्रमं भवेत् किं रूपमाह प्रमात्रेतरेत्यादि इतीयन्त
म् पूर्वः प्रसंग इति आभासपर्यवसाने अधिपतित्वं च प्रकृतेनोपपद्यत इति द
र्शयति तथा चेन अधिपतित्[illegible]तिरहस्य इति महानेसन तत्सह चेदेतः प्रबोधकः
किमिति ज्ञायत इत्याशङ्कयाह बाह्यार्थवादिभिरेवेति अयमेवं संबोध्यते कृत
आ प्रयासो बाह्यार्थसिद्ध्यादावुपाध्यायधर्मोत्तरादिभिः तथाह्यहंकारा
त्मकमनः समस्माना श्राह्यादिरूपबोधि ज्ञानानां जनिकायाः प्राक्तनवासना
ल्पदायाः समतमेकमालय विज्ञानेऽवापमदादेः प्रवृत्तिज्ञानसमनकामावेपिस्य
नानदृष्टावर्त्मवर्तमानेनत्वसमनन्तरवर्तिनो निमित्तस्याभावात्परस्तेतानातां
च सदा सन्निधानात्कथं क्रमेणाग्रप्रवृत्तिज्ञानानि कुर्यात् तत्राह रूपणते चेति च
त्वत्र चकारः समस्तस्वेन केवलेऽपूर्वी कोऽज्ञाभिप्रायो यावदयमपीति पूर्वेणसूत्रे ।
यदुक्तोन्याय इन्द्रियवदपि के किं विकल्पनीयम् सर्वाह्येऽर्थः यदात्म्य वाह्य
सिद्धिः स्याद्व्यतिरेकत इति नन्वीश्वराद्वयवादिना अपि स्वपक्षे दोषस्तर्गापतित
का सत्यम् सकललोकप्रसिद्धि विज्ञानवाह्यवस्तुवादोपि यदि तच्छेतेत्तदी
श्वराद्वयवादप्रवरणनामसमस्तयानि ते येम स्यात्मासा [illegible] काना [illegible] नेच
सावितिकिमलौकिकैरर्थाद्वादान्तरारोहणप्रयासेनेतदाह ईश्वराद्वयेति
।। ।।३६।। एवं बाह्यार्थवादिना विज्ञाननये समर्तिसिद्धे चेदित्येतेन बाह्यार्थ
सम्भावनायोऽहाद्वीकृता यामीश्वराद्वयवादी याह स्यादेतदवभासे तु तेष्वेवाव
सितेस्मि [illegible] किमन्येन बाह्येनाद्वयपरामिनेनेति किं विति वाक्यशेषः
सम्भाव्यते तथाह्नव तोक्ते किं तत्र भवद्भ्यःसंभावना तोऽपि हातुं न संभावना
त्वमस्ति यदि वा तदेवं येनावन्संभावनात इह पि निरूपतदिति वदसमासो यदस्मा
भिः इदमधिकं संभावनायोग्यम् किं तदाह तेष्वेवेति इह निराकरणाकथं
तस्यैव ग्रहणम् एकसामग्रीकत्वमिन्द्रियादावपि मानम् परस्यच तत्पर
निष्ठतानयुक्ता परत्वस्या तत्त्वनिष्ठता प्राणत्वात् तदनात्मप्रकाशने सम्भा
वयवमबोध स्यायुक्तम् यद्वापि तेन स्वभावपद्वनपीति मेवण्डा वस्यापि ते
चज्ञानस्यात्मनिष्ठमिति स्वभावताव्यापकस्या [illegible]
पलभ्यत इति तदवश्यं तस्यापि बाह्येर्थे तस्मपि ते आभासेषु भवतामभ्युपगमः कृतेषु

स्थितिनं च प्रकृतेनोपपद्यत इति द पूर्य

रुदम् ०२

तं

तेषैवेतिचेन्निः सप्र तया विजृंभमाणोऽपूपतद्भक्षण अनुमितोऽपि वाह्यार्थः
प्रकाशमान एव वक्तव्यः अप्रकाशमानो हि येऽर्थाः प्रकाशनप्रसंगादनुमिता
अपि वस्तुतो न सन्त्येव अतएव प्रमाणेनेतरमप्यनुमितमनुमानमेवावि
दस्वच्छिन्नमस्ति तत्सहोपलम्भनियमवेद्यत्वादिः हेतुरनैकान्तिकः स्यात्त
स्याप्तितावुन्तस्माबौवायद्विज्ञानवाह्येच कास्तीति नीलादयोऽपि वाह्या भवे
युः नचैतत् उचितमनाभासनप्रसंगात् अपि तेषुच प्रकाशमानत्वच्छिन्नमप्य
नुसिद्धमित्यलम् एवमेकराज्येनये विजृंभमाणयोराभासाः नचानु
पयोगिनस्तैरेवान्योन्यव्यवहारात् एवमेकराज्येनये विजृंभमाणयोर
आभासाः नचानुपयोगिनस्तैरेवान्योन्यव्यवहारात् कल्पितेष्वपि वाह्येषु
तदाभासेनैव प्रकाशमानैः क्रयविक्रयदानप्रतिग्रहाभासादिर्व्यवहार इति
तेषु समाप्तेव्यवहारेऽप्यन्येन प्रकाशनातिरिक्तेन न तत एव प्रकाशत्वान्निश्रमा
णकेन बाधकप्रमाणानिरूपणेन च वाह्यार्थवैरिणा किमपि केनाप्यविष्टनेनिरू
पार्थः अर्थेति निवाह्यतयापि कल्पितैः बाह्यस्वार्थैः सावयवोऽमयविलक्षणो
विरुद्धोऽयमीयमासादिकं दृष्टाणामवलम्ब्यप्रमाणाबाधितः अवयविनिरूपि
तेनसंगोक्तमानमेयनाऽपरमाणुताऽपमपभावः दृश्यमानद्रव्याभावे तन्निष्ठगु
णकर्मसामान्यादेः कावार्ता तदभावे कः समवायः दृश्यमानकार्यगता
विशेषोपयोगितया चात्मकालाकाशादीनां कल्पनीति तदभावेन किंचि
द्यमस्ति यत्स्वप्नेमनैः सर्वाप्रसिद्धिरवयव्यासिद्धेरिति निरवयवस्यापरमा
णुरूपस्य प्रमाणाबाधितो बहुभिः प्रकारैः शाकयागादिकं विकल्पितनिरू
पितस्य प्रयोजना एतत्सर्वं संदेहोपणाबनाशयति व्यवहृत्यैव तत्त्वपालतायाः प्रमादिना
व्यवहृतेनैवान्वेषितेवस्तुतत्त्वम् नहितदन्वेषणीयमसंतमात्रेनिरूपायेति अप्रा
यः प्रमाणाभावाद्दृष्टाणां सम्भवश्चातद्धिता अपिकतरे तिभ्राभासा एवदृष्टाणा
म्प्रतिबिम्बनीव संवेदनादपि का नियमस्तत्रतान्यपिकतरे तकचिज्ज्ञाविततं
एवदृष्टांतस्यवस्तुकथं स्वच्छेदे चेष्टितमिति न प्रमाणलोपनतमित्यर्थः
दृष्टे चेदं प्रमाणिकानां यत्सत्यपि वस्तुन्यनुपयोगिनां पानतप्रयासइति
विचारितेन यथा इन्द्रियादिष्वसद्भावसमीक्षाकारान्यथावाह्यो वायकेहिस्त
पंचकं चेतनाचेतिइयति व्यवहारसमाप्तिरंगीकृता ततैवान्यस्येन्द्रियादेरनुप्र
वेशात् अपरे तु निमृत चतत्वपृथे विचिन्मेलने दितं संवेदनाख्य विकारविशे
षेत्नूदितनहिकारेच ग्राहकग्राह्यव्यवहारसमाप्तिरूपगतायप्रेयेवाप्यत्र स्यतयेवेत्य
सम्बंधः स्यादुत्पन्दितिसंभावनोसैत्रीबाधान्न अनुपयोगिनोऽपि वस्तु
विचारः वेचत्वितिष्यन्नात्तत्वम् इदन्त्वाह्येऽपि दमपि नास्ति नाहनापीति
अनेनानुपपत्तिनेतिविभक्तम् प्रतीतिपरम्परात्मकः इति क्रयविक्रया
देरपि तथा प्रकाशनमेवप्राणाः यदेववेदमस्य प्रकाशन्ते तदेते

ई.
अ १.
प्र तिज्ञा.
वि. वि.
१२२

नैवमप्रकाशमानस्य प्रकाशमानतायामेवार्थक्रियायामुपयोगस्तदनेनो
भयोः प्रकाशमानेन स्वल्पेन स्वोपयोगं प्रकाशमेतं करोमीति हि यस्मा
द्वैतं दिति तस्मात् बाह्य एवेति सौगतेन तावदध्यवसायबलात् प्रामाण्यं वद
द्भिरवभासनमपि बाह्यविषयमेवेत्युक्तं प्रमाणं च वस्तुविषयं द्वयोरपीति
अस्मन्मते तु विकल्पस्यावश्यं वस्तुनिष्ठत्वमेवेत्युक्तम् भ्रान्तिश्चाव
भासस्यैवायतने तत एव यदाह बाह्यवाची विकल्पस्यामतस्य प्रकाश
नत्वमिति तदस्मन्मते निरवतारणमेव साकारज्ञानवादिना विकल्पः स्वा
त्मनि प्रकाशोऽर्थं तु व्यवसायरूपत्वे कथमप्रकाशनम् तदालंबनावत् वि
कल्पप्रतिभासिनेति उपलब्धिक्रियाकरणतया सामान्येद्रियनिवृत्ति
प्राय स्वलक्षणसाधनविषयतयास्यार्थः अनाहतमसदृजातनष्टं च नैकमात्र
पूर्णतात्मनापवर्गेच्छा भावमन्येतेव अन्यथाभिलषणीयत्वसाधना
न्वेषणानुपदेशात् तदवधारणात् तदन्वेषणाद्ययोगात् यदाह यस्य कुदन्यतर
ष्टार्थितायामिष्टो वा विस्पष्टोतेष्टकाविवा न चाप्यदृष्टमिष्टोयोरपीष्ट
दृष्टभोगाभूरिति अर्थक्रियापि चाभासमानतयैवाभिलषणीयेति सा
प्याभासविश्रान्तेति तेनापि न बाह्यसिद्धिः तथा च भट्टः अभासभेदतर्थः
कश्चिदुपक्रमप्रयत्नफलायेति चेज्ज्ञानेन तत्फलेनेति कामतिरिच्याभासप्र
णेमेव व्यवहारोपकरणाभूतामवादीत् ततश्च प्रसिद्धेव बाह्यः सिध्यतीति
प्रस्तुतविपरीतमेतदित्याभासमानमेव वस्तु तत्समभिधाय प्रमाणिकत्वान्स्वे
स्वपक्षे रक्षणमाशंक्य दर्शयन्नयाय्युक्तिं प्रदर्शनेनाविनाशकत्वेन वस्तु केवल
मिति पर्य योज्यमिदं पर्यनुयोगाहम् किमाह आभासमानतायाइति पू
र्वस्मर्धेचेति प्रतस्तातनकालाधमेकोच माभासस्पदर्शयत्नाभासमनमवा
प्यंभवनेचाभवनेच निमित्तमपेक्षते न त्वन्तास्तितनिर्हेतुकतानतेश्च का
र्यकारणभावहृदयीनस्वदमाहुरेनकृष्णकारकलमभिगच्छेत्तरूपमापी
हि तदभजमादधीत कार्यकारणतामृल क्षणज्ञाप्यज्ञापकभावोयतः प्र
सिद्धेणातावजनकस्यैकसामग्र्यधीनस्वाग्रहणमकार्यहेतोस्तज्ञावप्र
वप्राणाः स्वभावहेतोरप्येकसामग्र्यधीनस्यरूपादेर्मतोगतिः हेतुधर्मा
नुमानेनरूपेंधनविकारवदित्ययमेवनीतिमार्गः सर्वत्रेति वदन्ति कार्य
हेतुः स्वभावो वा वाच्यत एवोत्पत्तिमूलज इति एतावांश्च व्यवहारः सत्विमि
त्तकत्वे विघटते ननु पाकितमतदृषणाकिं दृषणमेव नेत्याह एतच्चानि
चिरोत्मेव वहिरेवरेति साभिनवान्तसंस्पर्शमात्राद्युद्देशश्च यत एतदप्यदूष
णमन्यत्र दोषानास्ति ततएतदायातमिति निर्दर्शयति एवं चेति इत्यपिया
वत्परममभिरामोऽप्युपरमरहस्यापि सती नैवानाभासमानामवत्यपि
त्वाभासमानैवेति तात्पर्यम् एतदादिसिद्धस्यैवचव्याख्यातं महागुरुभिः ।

श्रीशिवदृष्टौ आदिसिद्धे सममत्यथार्थप्रत्यज्ञाहेन रूपत्वेन व्यवहारमा
पनप्रमाणप्रदर्शनेन स्वप्रकाशोपि भगवति निरूपितम् एतत्सर्वेषां व्या
चेष्ट तत्रयड्क्ते एवं कृत्यपञ्चवेदं सर्वमित्यविशेषेणायदं यत्पञ्चकान्तम् ।
ततत्समस्तगापि रोहति रूत्दयम् ग्रहादीनामन्योन्यविलक्षणानां स्फुरता
मेकरूपत्वमिति हि निर्युक्तिकं महेश्वेवचनमात्रेकेणाक : प्रतीयात्
तस्माज्जीवहोयमोपानमवधानेनाद्याभिधानमाचितमिति तत्समस्ता
दृचितेन स्वाभासरूपत्वेन स्वनिष्ठत्वाभावे जडानामन्यमेलनतायान्तद
न्यतादानम्पर्यवसायिन्याबोधात्मत्वादित्यनेन निरूपितायांव्याख्यातेभ
वतीति हृदयंगटेहोवाचटादीनामिति षष्ठी प्रयुक्ता आभासस्वरूपत्वादि
मेतदपेक्षास्वरूपत्वेन स्वात्तेत्यादेवानन्यापेक्षस्वात्मपरामर्शरूपत्वादिच्छा
शक्तेन प्रमस्यप्रतिष्ठातः ततएवानिरूद्धत्वादिच्छाप्रसरसहकक्रियात्म
कः प्रसरो नित्यमहृत्तवर्तमानरूपः यदाहसएव श्रीमान् सपदा
स्ते विघ्नहृद्दमाचान्तभवतहृयः तदेच्छावतीज्ञानेनाववत्नावक्रिया
तयाइत्युपक्रम्य एवंनजानाहविचित्स्यवियोगाद्विनयास्तताघाक्त्याति।
विभाग हृतचितत्व तदभागयोरिति अनेन च मे विदानन्दात्मनः सर्वेचैकरू
पत्वेनानपायित्वेन धर्मिरूपेणाशक्तिमदात्मनावस्थितस्य भगव
तः स्वातन्त्र्योद्रेकबलेनोन्मेषमाणानां चेच्छादीनां शक्तित्वेतिस्फुरणादे
वीनादर्शितम् यतोसौ त्र्यम्बक इति प्रसिद्धः तथा च शान्तहृदये त्रिदो
देव्यो यदाचैते नित्यमेवाम्बुपास्मत इति अविरतस्मरणात्देवनवाभासयो
गयभावात्ततत्रप्रमाणमप्युपपद्यते उपयुज्यतेवा अतएव न विद्यते आदिर्य
स्य तथाभूतः सर्वेषामादिभूतः एतद्व्याख्यानमादिसिद्धइत्यत्र विस्तरतइय
तास्फुरत्तिनि व्याख्यातम् ए ... एतयावद्भुनित्यप्रवृत्तो व्यापकत्वम्भवतीति
विभुरिति केव्यापनीयविशेषानभिधानादशेषवस्तुतत्भावेनदर्पणावहे।
स्वरूपावभासनसारत्वे विभुत्वमक्रमम् एवंयतः सर्वेषुभावेषु आत्मा अहमि
तिस्वतन्त्र विभुत्वमक्रमम् एवंयतः सर्वेषुभावेषु आत्मा अहमिति स्वतन्त्रस्त
तोनिरूद्धेच्छाप्रसरः ततोपि प्रसरद्क्रियायोगात्प्रकाशविमर्शनाद्यात्म
योगेन प्रमाणायतनपेक्षोकालकलितः इयता लब्धेवस्वरूपमलदव्यातिरि
क्तस्येवदर्पणावभासे वि...भासभेदस्य प्रकाशनात् इयति च सिद्धे।
शक्तिस्वस्य बलादेवलाभ इति व्यतिरिक्ताकांक्षावेकल्प्यप्रकाशस्या।
त्मविश्रान्तिरहंभावो हि कीर्तितः उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरो
धतः स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि चेति नयेति परमानन्दप्रका
शस्वभाव इति यथा पर्यायक्रमम् आश्रितं परसूत्रपदानां व्याख्यानं कृतम् नि

ई॰ हृतत्वादितिनिर्हेतितिवियतेनित्यंयस्यइतिसमन्वर्थीयाजेतेनसमासेऊर्ध्वत्वं
प्र ज्ञा॰ तावियोगामेकार्थीभूततेचप्रकाशानंदयोरैक्यंयत्विज्ञानानंदरूपस्यम।
वि॰ वि॰ गावतोयमित्वंनिरूपयति स्वाकारएवेतिघटादीनांयत्स्वार्थेतिकेपारमार्थि
१२३ केरूपेसएवस्वाकारःस्वमात्मानमेवचघटादीनामाकरोतीतिस्वाकारः
सचेश्वरोयोहएवनात्मशिवःसर्वकल्पितग्राहकपारमार्थिकस्वभावत्वात्स्मा
त्मासिद्धब्रह्मविष्णुरुद्रादीश्वरभावसमापरिग्रहात्परमेश्वरःप्रमाण
व्यापारैनेरपेक्षेणास्फुरणात्सिद्धःएवमितानेनैवप्रकारेणांद...त्वेनात्मेश्री ॐ
शिवस्तेनेषामितिघटादीनांप्रकाशात्मतयेतिजीवद्दशायेमाणानक्र
मेणापरमात्मरूपारोहणेपरमात्मस्वैवस्वरूपेविश्वंचस्थूलपृथिव्यादिसू।
क्ष्मरूपादिभेदेनदशात्मकमेवइत्यतःकरणाभेदेनत्रयोदशधास्थितेनतत्जडाभि
मतमावोपादानरूपत्कमितगुणातत्वतत्कारणात्वमितसमस्तसामा
त्मकप्रकृतितत्त्वेपायेनहिधा...कृत्रूपेणाद्वेदग्रहणाग्राणांत्वत्वकदा
वरणोपकरणारागनियतकलाविद्याकालमायात्मनासप्तकेनावरण
हानितारतम्यक्रमविभक्तविद्येश्वरसदाशिवशक्तिशिवलक्षणतत्त्वं
चकेनचषट्त्रिंशद्रूपंपरमात्मनिभगवतिश्रीमत्परमशिवभट्टारकेभेद
॰॰॰ यस्माप्रमितेष्वेकोपिपरमाणुःसंवेदकत्वेनातोपरमात्मैवभूमित्र
भेदेनोपसंक्रान्तस्तद्विश्वरूपस्वभावएवतत्वएवश्रीमहेश्वरःप्रमातृ
भेदसमवंयत्मानःपंचदशादिभेदाःपृथिव्यादिषुशक्तिमच्छक्तिभेदेनप
तत्त्वविभिद्यतेस्वरूपसहितेनप्रविज्ञेयंदशपंचपेन्यादिनानिरूपित
म्यात्मांतावदिह प्रदेशोपीति एतदादिसिद्धस्त्रेपिव्याख्याते नैचेनद्दचेत
मात्रेनापिस्वच्छशक्तिमात्रमपित्वात्मभविकम् तेषेवार्थक्रियासंपदर्शना
दिमाहग्रतएवेति अंतात्वमेवेदन्ततेवेनत्वहि किमत्रच्यते परमेश्वररूपतायां
जडमपियावच्छरीरमित्यत्रस्वकारःसिध्यतीतिव्यक्ततत्वतादात्म्यभावेना
तो॰ नुजलेनजलरूपस्यात्मस्थलेनस्थलंब्रजेदित्यादिश्रुक्तिमिरपरमसिद्धिलाभः
नु॰ सिस्थलतादात्म्यभावनयाजीवस्कृतनायोपेमस्वरेकरूपतावेशात्मसि
द्धिलाभःयत्मयात्वतमग्रात्मैवतत्मामितानामविसरद्वासांचेरयाङ्कुरका
नादिकिंचिदवीयसीरपिदिशाजानामि...हृहाव यत्मेमेरवमेरवतिर न्ये॰
टनोयृक्षस्थिविस्फोटनत्रत्वायाटवपाशपंजरभरःकायोपिमात्रायतेऽत्रा
॰घटादि॰ दिकमपिचेतितत्वएवमंत्रतादात्म्यभावनायुजितकलशस्थंडिलाकारादिम
त्रियानायत्नानिविषभूतशामनादीनिकत्ययानानिदर्शयन्के रहस्यशास्त्रायम
र्थेऽइतिनानीवप्रतनो...वसरेश्रमितिविपेतिगाढेनमृखिशेग्रिग्रयहन
स्येनतिरस्कारासहिस्मृनामितिवेद्येनेतियावत् तदतिरिक्तमितिदृष्टं।

प्रयोजनमदृष्टं चाभासेभ्य एव व्यवहारतश्च विकल्पाश्च विषयाभासेनाभासादृष्टे
क्रियाज्ञानमात्रस्य निर्विशेषत्वात् किं बहुना परस्परूपाश्लेषो भासोऽपि तथा
भासभेदायत्त इति कोऽयमभिघलते योऽयं न सिद्ध्येदाभासैः सिद्धश्चाभासा
वशेषैः यदाह तत्रभवान् बुद्धिपादो प्रवर्तते यथा भवत्तद्वत्तु तेषामन्य
नते तेन व्यवहारो न विद्यत इति अनेन शब्दोपाख्याद्वारेण स्पष्टप्रकाशाविम
र्शदशाविशेषाश्रयेण व्यवहारोपयोगो दर्शितः विकल्पस्वभावाभासानां
च स्फुटं ह्यादिहेतुत्वं न ज्ञानमात्रतया न च नियतेन बाह्यक्रियाविजलेद
सा॰ श्च पिण्डं वेदनवदन्त आभान्तस्वसंवेदनत्वं सर्वत्र समानः न च मात्रत्यव्यवसानमा
वान्यथा कर्तृत्वात्मत्वम् अभिलषितापि स्वदीपिकेन काष्ठक्रियार्थी दृष्ट इ
ति किं तेन चशब्देन वृत्तिगतेन प्रमाणवाधित इत्युक्तानेनैषणावस्थाचेष्टे ।
न केवलमिति वाच्यस्य साधकेन तावत्प्रमाणप्रमाणेरेयमेव प्रत्यन्तपरेणोक्त
म् तत्स्वतत्प्रकाशरूपं प्रकाशभेदमेव साधय[illegible]तीति तमेव चकारेणावि
ष्कृतवद्यथा भासादेरित्येतदनन्तरमपि योजनीयमिति व्याचष्टे तथेति ता
यां श्रुते न न केवलमित्ययमर्थः समस्तस्येनाङ्क्ष्यते न च केवलमि[illegible]मेव ८
बाधकेयत्प्रमाणमस्येवन प्रवृत्तेयावत्तत्तोऽपीति स्वमस्येवन प्रमेयस्वरूपनि
रूपणप्रवृत्तमप्रतीतिहारेणापि प्रवृत्तेऽप्रमेयस्वरूपमेव सत्त्वाविष्करणेना
त्मलयस्यैव वाच्यमिति यावत् एवं केहि बाधकं प्रमेयस्वरूपमनपेक्ष्य
वसोपामनेषां विरुद्धमविरुद्धेयं स्ववृत्तं स्ववृत्तप्रकाशाद्विन्नेन प्रकाशते
इति तु सर्वथा भेदेन प्रवर्तते म् इदं तु मध्यमे यथैव स्यात्कथमित्यप्रकाशते
अयेवं तत्कथमेव विमिति मेये च भासेन चापेक्ष्यन्तेऽयं तु भासेनानपेक्ष्या
श्च स्कमेव वक्त्वाश्रित्य मविद्याति प्रतीत्यनपेक्ष्यत्वेऽपि चेति एवं स्थितमध्यम
बाधकमाह एकानेकरूपतयेति प्रतीतिस्तावत्तदेवं विचित्रावितत इत्येवंव
स्तुविषयवर्तीनिः संपिवत्वादेकं वितत्याविचित्रतयाच देशाकारभिन्नं प्र
मेयमाग्रहीतमभिमन्यते न च तथा तत्स्वरूपकत्वानेकत्वयोरन्योन्यपरिहा
रेण विरोधात् ननु यदेवैकं तदेव [illegible]मनेकं तिर्भयान्स्याद्विरोधः नन्वेवमिति प
रमतमाशंक्य अथेति आदौ हूषयति तदपि नेति अवयवधर्माणामवय
घ्रं॰ वीन समाविशन्ते न कदाचिदवयविनि बलीत्याद्वियत इति रज्यते इति वा बु
द्धिभवेत् न ह्यवयवस्यैमवभूयसा ह्यादवयविनि कश्चित्कम्पादयो रागादि
रूपदयात् अथ समाविशन्ते तदेकावयवे कम्पादिमति यथा तद्धर्मसमावे ।
शादवयवी कम्पादिमान् तथा कम्पादिनाविष्टापरावयवधर्मसमावेशा
कम्पादिमानेव मवयवमनाशानाशाभ्यामवयविनाशानाशावेशासमिति
समानवासनावसरोपनतम हेतुस्तवैव प्रमाणाजनितानि हर्षशोकावेशि
वल्लभामिनीयुगलस्य दयानुवर्तिनत्रासनपरवशा ह्दयनायकवत्कष्टो

६ प्र ज्ञा वि वि १२८

नत्रे

देशाम पि प्रत्ययितपरोवयवीवराकः सर्वात्मनेति [stain] ववर्तमानो न्यत्रापि वर्त
त इति व्यासंगवृत्तिरिति यदुच्यते तन्यमाणावृत्तमवयवीयस्वच्छन्दाभिधानं।
तदन्यद्येयविरोधेनैकत्वेव्यासज्येतिको व्यासंगार्थः वितत्वं चतामाभासैकत्ववि
रोधेवान्तवृत्तित्वात वृत्तित्वेकथमेकस्य स्यातामितिको व्यासंगार्थः तं[stain]त
वृत्तित्वमेवान्यत्रान्यवृत्तित्वमिति तत्रेति विषयभेदाद्विरोधो[stain]यस्य वस्तुरूप
स्योपादानसहकारिताभेदस्तथा[stain]मत् नहिरूपसरूपतोमृत्कान्यत
किंचिदुपादानत्वे सहकारित्वे वा तदेव वस्तुरूपेण गीकं कार्यमितियथाभा
घटव्यवहारमात्रणाङ्गेन तथा नियतपरभावमहापामहभावत्वतरोपेत।
योपादानसहकारिव्यपदेशावकाशास्तिमस्यात् व्यवहारविरोधो
नवस्तुभिनत्ति तदनाश्रयत्वात् तदनाश्रितोपि यदि वस्तुभिद्याहृदयदोमि
त्रोविज्ञाने भिन्नतानित्य नियमेभेदस्य भवेत् अवलोक्यते च नियमः तत्तोमे
दस्यकारणान्तदाश्रितत्वे भेदस्य तहिरुद्धं च तदनाश्रयत्वमिति कारणाविरुद्धो
पलब्धिः ततएवा विकल्पेवस्तुभेदे कारणो वस्तुगतो विरोधः सचेदेशभेदेपि
रव्यवहारभेदेएकस्य हि मैत्रस्य स्वारुहो स्वस्वामी न स्य यदि व्यवहं तो मित्र
याद्रूपेव्यवहरेति मममित्रं ममशत्रुर्ममम[stain]व्यस्यैाममनकिंचिदितिनेय
तामस्यात्म निस्वरूपवेशसमाप तदभिमन्यते यदिन्न स्वामी[stain]वंघमावि
स्वपकुशादिहासीनतामनुज्ञकेवमवानपुनैव यदिनबहिरन्तःतिष्ठती।
तिनदयेदेशभेदमति विप्रतिशिष्टमभिमन्येतसबस्वदनपतिनमेवात्मनः
तत्रेतिचयदुक्तम् तदपिचवचनमात्रम् एवंहि सतिघटः पटइत्येकं वस्तु भेद
नत्रताच्छक्रवान्यत्रास्यपटनेतिनघटपटरूपातिरिक्तं किं तदस्य प्राहृदयवा
च्यम् देशइति चेत्तद्भेदादागतरपि विरोधः इहापि तो दिग्भागभेद भिन्नो ऽवय
वी सत्त्वाकिमन्यदाक्ति यत्तत्रान्यत्रेति चोच्यते तद्देशान्तरभेदोपगमेपुनः पि वि
रोधएव एकैकापायेप्याविनाशसर्वोपायेत्तुविनंक्ष्यतिकोत्रदोषइत्यह
एकैकेति अवयवा हि तत्त्वात् भिन्नेनैव हि सहापीघटेन घटेनावविन्नुदिति
भावः एवं कणादसंमतेवासंहवपित्वा वेभाषिकपरिभाषितमपि हृष्यति।
अथेति निरवयवाइति ततएवानशंकि न विरुद्धधर्माध्यासइतिभावःसंचि
ताइति पृथक्कर्मो पिपत्यादर्शनवृक्षदेशादर्शनादिप्रापकादालोकनिमि
त्तागमिरव्यवधानात्रिरन्तरभावेनाभिर्ष्टिमाना इतियावत् न चैवं परमाणुमय
त्वेइतिवेतत्पेदिग्भागभेदवत्वेतस्य वहूनां परमाणूनां भिन्नदेशत्वे मूर्तत्वेनाना
न्यरूप देशाक्रमणायोगत्वाभावात्मनिलव्धे किमिति न घटतइत्याशंक्याह
तथाहीति अयंभावः यदि संततराः परमाणवोघटस्तद्देशान्तासेचयस्यावश्य
नियमाभावः अर्थक्रियायावद्योगः धारणाकर्षणाद्यसंभवः [stain]
[stain]: आलोकसंज्ञघटयोरकेदेशएवदर्शनम्

अयत्वमितिका रणाविरुद्धो

पार्थिवं तैजसादि वस्त्वन्तरं एकप्रसंग इति प्रसक्तो दोषः । नैरन्तर्येण तु परस्परसं
श्लेषः तत्र परमाणुः परमाणुना श्लेषेणोपश्लिष्टं भागान्तरमस्यापरेणाश्लि
ष्टं परस्यांशेनेति द्वावपि मिलितौ नाधिकं रूपं समर्पयेयाताम् ए
वमन्यमेलनेऽपि वाच्यम् तदाह अन्तेनेति एवं क्रमसंश्लेषे दोषः अक्रमसंश्ले
षे तु वक्ष्यति एकपरमाणोः संस्पृष्टस्यान्यादिना मध्यमपरमाणोर्हि युगप
त्परमाणुषट्कयोगो ज्यते तदेकपरमाणुसमाश्लिष्टेन रूपसर्वत्वेन मध्यव
र्ती परमाणुः संश्लिष्ट इति तौ पूर्वापरौ समन्तावपि परमाणू तन्मध्यवर्ति
परमाणुमयशरीरावित्येकपरमाणुमात्रनिर्भासप्रसंगः अवयव्यावृत्ति
न४ तान च संयोगस्यात्रोपपद्यते अध्यापनीयस्यांशान्तरस्यासंभवात् द्वाभ्यां
संयुक्ताभ्यां रूपाणुकं चावयवि रूपं यद्वर्णितं तत्तदारम्भकापेक्षया पर
मत्वम्यागेनाणुरूपं किंचित्स्थूलमित्यपि स्यात् दूषितश्चारंभणीयोऽव
यवी आदर्शन इति निर्विकल्पालोचनमित्यर्थः अनुपलभ्यमानत्वमि
त्यनिश्चय इति यावत् ननु बहवः परमाणवो गृह्यमाणाः स्थैर्यं चकासति ।
तत्केनोपयोगेन योगाभ्युपगमाह प्रथम इति दिग्विभागभेदात्मा यस्त्रिविधः
स चेत्परमाणुसमूहे गृह्यमाणोऽभिमानमात्रमभ तत्परमाणुसमूहत्वावि
शेषात् क्वचित् ह्रस्वमन्यत्र वक्रं यमपरत्र चतुरस्रमायतमन्यत्र त्रिरस्रमिति नि
यमेन सर्वप्रमातृसंवादेऽभिन्नार्थक्रियाकारित्वेन प्रतिभासो न भिद्यते तथा
तथा ते परमाणव इत्यपि तथाग्राहकस्यैवं वस्तुनिष्ठं किमपि परमाणुताति
रिक्तं वा तत्स्वरूपीकरणीयमेवेत्येकान्तः यदेवंभूतं तच्चेत्तन्त्रीक्रियते बहिः स्थितीति
तर्हि नीलस्यापि किं बहिरसंनोपि करणत्वेन नीलानुपराभेचकस्य परमाणुत्वे सा
ध्ये न सिद्धं हि नीलेन स्वव्यापकविरुद्धधर्मान्व्यासविरुद्धधर्माध्यासयो
गाविनाभूतावयवित्वरूपता प्रतिषेधे निरंशपरमाणुरूपताकालभेदाभावाञ्च ।
तद्गीकृतं सिध्यति अर्थक्रियाकारिणो वस्तुत्वादिकालभेदे च विरुद्धधर्म
योगापत्त्यावश्यमवस्तुत्वापत्तेः देशतः कालतः आकारतश्च भेदे चित्रमेव नी
लं ननु चित्तत्वेनापि स्थिरं नापि चित्रमिति हि व्यवतिष्ठते तन्नीलमर्थक्रिया
कारित्वेन तदंगीकृतमसर्ववक्रतायापि वस्तु सदेवोपगम्यते न च घटार्थक्रिया
पपन्नः नीलस्य च परमाणुतया नव्यमीयमानत्वादिदमप्यनुपपन्नं न वकाश्रू
भूनीलस्यार्थक्रियाकारिण्यव्यवसायेन विषयेकमाणत्वात्तावत्तत्स्वार्थक्रिया
कारित्वात्सत्वमन्यस्य सन्निवेशास्य स्थैर्यं वदसीति ॥ एतदाह नत्विति ॥ ए
कस्मिन् ज्ञाने बहवः परमाणवः प्रतिभान्ति इत्यप्रतिभासनयोग्या इति नैतावदे
वेदमिति यावत् अध्यारोपणीयं बाधकमाह स्वरूपेणैवेति षट्कोणादेव नाञ्जा । ६
देशवशाणवः समीयन्ते तदा द्वे द्वे अपि भावेनाश्लिष्टे मध्यवर्तिन्येकत्र गुणदेवसं

६१॰

प्र ज्ञा॰ वि॰ वि॰ १२५

लग्नः षडंशोवायदिकल्प्येत तन्नमध्यकोणावस्तस्मसमुदायः कथमितितस्यमध्य
वर्तिनोवयवषट्कस्याप्यनेभागयवाठेरितिचेत्तत्राप्येषेववार्ता ततश्चतद्दे
वेदमायातम् अवयवावयविप्रसंगश्चेवमापतयादिति एकदेशवृत्तिसंयो
गस्तुयोकदेशयोगमेवाक्षिपति अव्याप्यवृत्तिसंयोगस्यकोणापिहतोयंभा
गषट्कसम्बन्धस्तप्यसारम् निरंशतायामणोरणुत्वेनेवा ... पनस्यधाहुमात्र
मात्रत्वात निरंशोपिहिमहतिमवेतत्प्रदेशयोगस्यकल्पितस्याकाशादावक
ल्पितस्यवापर्वतादौसंभवात तथेतिषट्कोणतयातदपिवेतिनिपातहयेनेद
माह कश्चिदपिसन्निवेशोनोपपद्यते पार्श्वसंभवायत्ताहिसर्वः सन्निवेशः
प्रतिभासबलात्थापितोयंसन्निवेशाभिमानइत्यपिनयुक्तम् प्रतिभासस्य
नियामकेहेत्वभावेनियमेनक्वचिदेवकथंचिदेवसन्निवेशाभिमानइत्ययम
र्थः नावन्नियुक्तिकः अर्थक्रियायोगश्चयोवाह्यार्थसंप्रतिपादनेमूर्धाभि न्त्राव
षिक्तः सर्वः सन्निवेशायत्तोनतस्यपरमाणुभावायत्तोघटस्तिर्यग्योरेका
र्थकारित्वादृष्टः तथातथापिपरमाणावइत्यपिनिष्टतमणोरितिमात्रेणसन्नि
वेशापिकंविशेषप्रयाव्याख्ययापपद्यतेय ... च्यते ननेमेकेगरणादेवापरेग न्त्रौ
न्वा हणातीतेताववतावेतस्याभासाहिभासवदिति तत्रापियथाग्रयोग्रणोक्षिद्धिता नया
भासोनेवसन्निवेशाभासः प्रत्तिभिमतत्वेचास्यार्थक्रियाकारिणः संतत्वेकि
मपरमन्तःकथयस्तनमणुसंचयसमर्थने किंचावयविनेहषयिन्नमाणुसं
चयमात्रवस्तुवादिनायदभिधायचढसेकत्रपार्श्वेच्छायायपरत्रातपःमध्य
भागः पार्श्वद्वयेनावृतःपार्श्वद्वयमनावृतम् अतश्चतथाभूतावयवविश्रान्त
शरीरोवयवीगुणपदेवविरुद्ध ... षेतमताम् आतपसंयुक्तश्च नचे
ति आवृतश्च नचेतिच आवरणेनवस्त्रादयोपिउपलक्ष्यन्ते चित्रंतेनोभागा
वच्छेदेनरमवक्तेभागांतरमपितमन्यतीतमित्यादि तस्माद्दृष्टत्वस्यव्याप
केविरुद्धधर्मसम्बन्धेयवेध्यत्वेयत्तद्विरुद्धस्याविरुद्धधर्मसंसर्गोस्योपलब्धाव
स्तुत्वनिषेधोवयविनइति तत्परमाणावपिसमानेपार्श्वद्वयोहिमध्यपरमा
न्दर्य णोर्येदिपरमाणुद्वयंतदामारुत्तितयासंमुखस्यागोरातपयोगः अन्यवृत्ते
वृत्तदयोगः मध्यवर्तिनश्चद्वाभ्यामावरणमितिघटते यावतामध्यवर्तिना
निर्भागस्यपार्श्वद्वयेसतिमध्यवर्तित्वानुपपत्तिरितिपरमाणुद्वयाधारभ्य
स्थूलघटादिपर्यन्तेवस्तुनिक्रियातपविभागा आवृतानावृतत्वकम्पकादि
धर्मेणेवस्तुनिक्रियायातपविभागा आतानावृतत्वक ... विशेषायउपलभ्यते सो
णुसंचयवादेनिर्विवादसिद्धइति तडक्तिमात्रमेवनयुक्तिसारम् अणोरंशा
६० त्वेनविनास्यविपर्ययेगात् निरंशस्यैववापार्श्वेछायादियोगनदेशनानदेश
वेषस्यापत्तिः अंशद्वयमेयस्यैकत्वेवयविवादस्यैवाभ्युपगमप्रसंगः अंशस्य

णांतर्वेशान्तरपर्यन्तयोगेन प्रलयो न तत्पातः किंच छायायां क्षौं कनीलपीता
दिपरमाणुसंचये विच्छेदभावच्छेदावेपरयोगः विज्ञानीयतयावच्छेदवि
च्छेदकत्वेन कथं प्रतीतिः वस्तुतो मध्यपूर्वापरताद्यभावे नियमाभावात् सन्नि
वेशभेदप्रत्ययः कथमित्यादयो दोषाः एतदुपमेहरन्ति विज्ञानवादिभिरिति
आलम्बनपरीक्षादौ दिङ्नागो विज्ञप्तिमात्रादिसिद्धौ वा सुबन्धुः प्रज्ञालंकारा
दिषु भाट्टदर्शने षु तत्र तत्र चान्यत्र वितत्य समर्थितम् इति अयं भावः द्वयाणुक
लापेनानेन विषयस्यासत्त्वमावेदयता वाह्यार्थविषयं प्रमाणं परेण प्रत्या
ख्येसमभावात् तदसद्वचनं तस्याप्रमाणमासीक [illegible] तेनं ततो निष्प्रमाणको वा
ऽर्थः कथं सिध्येदिति तीयति विश्रान्तिराये या अन्यथा प्रमाणेन प्रसाधितेन व
स्तु निरूपणस्य किंचित्करत्वात् प्रामाण्याभावश्च वाह्येष्वेव वितत्यो [illegible] वर्त्त क्षौं
मानावभासानामित्यादिना वदतेव वितत्येह किममीभि‥‥ नावेदन।
कारिभिर्नीरसविचारैरिति ॥ ३७ ॥ ॥ नन्ववाह्यमाभासकमेवेवि
श्वाणहेतुना प्रमापितेन कथं तदनुपपत्तीत्युक्तमित्याशङ्क्याह सूत्रम्। चि
दात्मैव हि देवोन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः योगीव निरुपादानमर्थजातं प्र
काशयेदिति संविद्रूपं तावद्बहिर्विषयव्यवस्थास्थाने सर्ववादिभिरङ्गीकृतम्।
अनुसंधानादिबलाच्च तदेकमैश्वर्यं चास्य देवत्वमाभाससंयोजनवियोजन
स्वातन्त्र्यात्मकमुपपादितम्। प्रकाशतादात्म्यं चा[illegible]नेवितत्योक्तम्। वक्ष्य ध्यी
ते च ततोन्तर्गतेव स्वरूपानतिरेकैश्वर्याद्देवत्वं च तस्याभ्युपगमे स्यात् तत्राप्रतिहतल
क्षणेनेच्छाविशेषेण भवितव्यम्। इच्छया च निर्माणं स्वप्नसंकल्पादौ दृष्टमेव
घटादेर्मृदादिप्रसिद्धकारणपरंपरापाकरणेन तदभावस्य दृष्टत्वादिति चेद
स्तु तावदेवम्। तथापि योगी पुरमेनादिनिर्माणमिच्छा[illegible]वशादेव करोतीति
फें सिद्धम्। तत्र हि तदिच्छया[illegible]दिति संचरिताः परमाणव[illegible]पादानमिच्छया मा ३४
नेयदि प्रसिद्धो घटसंपादकः समस्तकर्मचिह्नायर्माधर्म देशादिसहकारि
सहितः सोपादानोचितः कपालादिकारणकलापोभ्युपेयते तत्कुलाल
विशेषएवायं योगीत्यायातम्। इत्याणमात्रेणापि तु प्रसिद्धे द्वेष्टत्वेन स्वप्न
संकल्पकामशोकादि विषयपरिदृष्टभावाभासनिर्माणसामर्थ्यं संवि
दएवेच्छाप्रत्याय किमकर्तरणमेव कारणान्तरान्वेषणाय प्रयस्यते य
दाह भट्टदिवाकरवत्सः न दृष्टपतितत्वप्रतिभासशक्तेः स्वेमर्थेवे विश्व
निमित्तमन्यत् तद्दृष्टसामर्थ्यात्तयासंदेहाविश्वप्रपंचप्रथनैकहेतुरिति
तुं योगिनश्च शरीरप्राणाद्यासूचितमपि चेतनं तावत्तिनेमत्ता[illegible]निर्माणु
स्वशरीरप्राणादिसहितप्रमात्रन्तरापेक्षया वाह्यत्वेन तत्साध्यस्य चित्तत्व
मेव सर्वत्र निर्मातृ एतदेव दर्शयितुं वृत्तौ टीकायां तारणिकायां च दृष्टा

६

प्र॰ त्र॰
वि॰ वि॰
१२६

त्तः स्पष्टत्वाद्व्याख्यातः दार्ष्टान्तिकस्वरूपाभिधानेनैवास्पष्टाख्यातत्वात् तत्राहंविमर्शो
गो न च ग्रन्थस्योभयत्रापि वाचकत्वात् यतो देवश्चिदात्मा ततः प्रकाशयतीति
हेतुमति लिङ्हीति यतः एवं देवत्वाच्चिदात्मा आभासवैचित्र्यं प्रकाशयति त
स्मादनुपपत्तिर्ना किमन्येन वाह्येनेति पूर्वेणासम्बन्धः इति सूत्रयोजना एवश
ब्दप्रयासमसिद्धोयमर्थो वह्निनराभीष्टसंपादकश्चेति द्योतयति एतदेव स्फुटीक
रोति स्वात्मरूपतयाऽन्यादिना कर्तृः कर्मणश्च विशेषणेन तदयमर्थः चित्तत्त्वे
यतः स्वात्मरूपमहमित्यनन्यापेक्षप्रकाशविमर्शात्मत्वस्य यदाभासनं तत्ता
वदुपपन्नं न प्रयत्नसाध्यं तदभेदिनस्त्वाभावराशेः प्रकाशात्मत्वादुपपन्नमाभा
सनमिति अन्तः स्थितमित्यस्य वृत्तिः अनन्तशक्तित्वादिति भगवत्येव हि वि
श्वमदः शक्तिवैचित्र्यं यदाम्नायः शक्तिश्च शक्तिमांश्चेति पदार्थद्वयमुच्यते
शक्तयोस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वरः इति सूत्रार्थं संक्षेपेण व्याख्याय हिशब्द
स्पष्टं वृत्तौ द्योतयितुं सामर्थ्यं पूर्वसूत्रनिष्ठमर्थमुपदिशति न चेत्यादिना हिश
ब्दं व्याचष्टे यत इति यदि देवस्तत्त्वरूपते तस्यास्मिन्नर्थे हेतुतेत्यर्थः नेष्यति वाह्या
भासतया एवकारार्थं व्याचष्टे पूर्वमित्यादिना सर्वथेति न वाह्यसद्भावेनानव
सतामवेधेन तत्पूर्वकमैकप्रत्यवमर्शकाभासनं न वेद्याभेदेन कारणाभासभेदेन
नोपसर्पणात्मत्व्याभासाभिधानं प्रमाणेनाभासादिनावायमुपपन्न आभासभेदः
तत्रातिदुर्घटकारी परिहृष्टप्रतिहतशक्तिः परमेश्वर एव शरणम् न त्वकिमपत्र
यावहिष्ठं न तावत्प्रकाशान्तर्वहि वहिर्भूतस्याप्रकाशतापत्तिप्रसङ्गादित्याश
कल्पितप्रमात्रपेक्षया वाह्यत्वं न तु जातपरप्रकाशादिति दर्शयितुं तत्र मुख
न लक्षणाया स्थूलसूक्ष्मरूपायाः प्रमेयसृष्टेः पञ्चपात्मनयभेदमभेदितबुद्धि
पमप्रवेश्यालक्षणाभावसृष्टिं विविच्येहत्स्मतामकप्रमातृसृष्टिसाहित्येनैव
स्वरूपं निर्णयनीष्टवैयन्तावत्करोति तस्य चेत्यादिना अस्मानिति न स्वात्माने
प्रतिनापि भवान्यतिभेदेन दर्शयतोपि तत्कल्पितप्रमातृत्वतिभेदेन दर्शयतः
तदपेक्षयैव न तत्स्वात्मापेक्षया नापि भावापेक्षया स्पष्टत्तेनभयतोयाज्यम्
तत्रैयं सृष्टिः परमहन्नमप्रहयोगाहिंमवाक्ष[illegible]तत्र विधेत्याहमेनिरूपिताता
विभजति सचेति ईश्वरः यावत्संविद्धियोततादर्शप्रतिविम्बवदीश्वरदशा
यां षणामलेदं भयाच्छी सदाशिवमयनन्तरं स्फुटेदं भावायाः सृष्टिवर्गीस्याहमि
दमिति तावत्णीत्वेन स्वरूपपरिरक्षणेनाकर्षयोगेन च परत्वम् अनन्योपा
दानमित्येनेन निरुपादानतां पारमार्थिकीं व्याचष्टे एतच्च विशेषणद्वयं वृह
विभवसृष्टावपि योज्यम् परवहिःस्थितेरेव सूक्ष्मत्वं हर्षविवृहत्वकत्वपूर्ववश्रो
त्वप्रागितेहि यथा तत्रमित्यागमापि कोर्ववितनिष्यामः वृहद्विभवसृष्टावा
पि च वस्तुतो निरुपादानत्वेव नियतिपाशात्म्योपादानावभासस्तन्मात्रादिष

णमिति अहंकारात्तन्मात्रेन्द्रियाणीभ्योऽपि महतः स च गुणेभ्य इति साम्यान
त्कालतः सामायातः माया च भगवच्छक्ति विशेषोऽपि विश्वोपादानत्व
प्रतावभासितजडत्वस्वभावतत्तद्रूपापत्तं स्थूलभूतेनागतावेक्षणम् त।
त्र युक्तिरिति तथाहि यद्धि भवत्सृष्टेर्वह्निति नियतिशक्त्या स्वकारणम
विनेति तत्र सूक्ष्मवृहत्स्थूलगुण्युपजीवतीयम अयं सृष्टिमूले अयतन्मा
प्रवर्तिनी तन्मात्रसृष्टिरज्ञोक्त्या अदिशाहेन प्रकारार्थेनापरिवर्जितेनातर
संग्राहिणा तत्रायं भावः ग्राह्यग्राहकस्थूलत्वेन प्रमेयीभूतः सोपलब्धि
कारणसंपादकबुद्धिकर्मेन्द्रियतत्त्वसंकल्पादिसिद्धेः प्रयोजको भवति त
दुपलंभबलादेवैतदुचितप्रमातृलाभेन तत्प्रमा[illegible]प्रकरणांकचकर्षकादि ओं
पंच सिद्धिरिति तेषां प्रसर्वेच्च प्रमाणाः तथा चैवं यस्य योगोऽपि तमः प्रभृतीनां[illegible]मेव
सूक्ष्मग्राह्यादिरूपतयोपयोग इति किंचित्प्रमेयं तत्सर्वमेवतत्[illegible]मेव परमा
र्थतः सत्तत्प्रवर्तनपरमार्थतापि विश्वस्य भामेनिरूपिता तदेतदागमा।
धिकारे वितनिष्यामः योगिन इति व्याचेष्टतदिति सूक्ष्मतन्मात्राण्याभा
सपरमार्थात् अविशेषेभ्य इति तन्मात्रेभ्यः गंधो हि सौरभायवौरभवि
शेषविनिर्मुक्तो गंध इत्येवमासमानः तदेव नापि केतत्रापश्चकालीति
तन्मात्रमविशेषश्चोच्यते व्यहः ग्राह्यादीनां लोभः परस्परसाहित्येचे कहि
त्रिचतुःपंचगुणो व्योमादितः क्रमादिति न्यायेन रूपस्पर्शपंचकीनिरूपादीनां।
यः सर्वप्रमातृदर्शनोपलक्षणार्थं क्रियाविशेषसंपादनयोग्यतान्य
तः तेन गंधतन्मात्रस्यैव रूपप्रतानाटपीजानाति किमन्यद्रूपतामाभासान्तरेयव
त्वरूपं स्यात् कतिपयरूपस्पर्शजनकरूपं च यदाभासरूपं सामान्यं तथा तो विभ
वात्मना तत्त्यते तद्धि पृथिव्यादेर्विमिश्रतया न्योन्यव्याप्त्याविभागेन च विविक्त। तन्मात्रमुच्यते घटादिव मात्येन रूपेण तन्यते
णा भवनमिति विभक्तं उच्यते तदेतदाह अन्योन्यादिति परिच्छेदसंस्थानतस्य यतात्म
तः संभवात् ततश्चेति तेभ्यः भुवनाकारेणेति भोग्यापिकारणभूतत्रस्मडि
दिरूपतया घटपटेति भोक्तृरूपतयेति अन्यत्र घटादिसृष्टिमेव भावसृष्टिमा
दुः तत्वानि हि सामान्यान्याभासरूपाणि गुणगुणिभावेन विविच्यमानानि सामान्येन मि
[illegible] लितानि भोक्तृभोग्यरूपतां[illegible]यादिकरणरूपतया भूतभावभुवनात्मनाऽभा
ति अन्यच सर्गस्तु बुद्धितत्त्वधर्मलेशे वान्त्य विष्टः नियति प्राप्तेति तत्
वयावत्तानि यतिर्नं विघटते इति प्रमाणान्तरानिश्चितेन तावद्वत्येव कार्यका
रणानुमानम् परमार्थतस्तु भगवानेव विश्वनिर्माणशक्तिमान् यथा तदु
पेणास्वमादावपि कुंभकारादिकारणं विरः स्वरघटनिर्माणोऽपि स्वच्छमा
वस्तुतेत्रभावयोरेवमहिमा तत्रापि मंतव्यम् स्वकारणतत्वेनेति स्फुटरू
तिः चंटहीतितत्रस्यायः प्रमाता कि मिश्रवर्तादिरन्तो वामपवक्तं भक्तानस्या

६ प्र॰ज्ञा॰ वि॰वि॰ १२२

भासो घटोऽयमिति विमर्शो विश्रान्तः प्रकाशात्मदेवप्रकृते सारं रूपं यस्य घटस्यतं
जनयत्स्यमिति ईश्वरः एवमिति नियतिशक्त्या तच्च प्रमातृत्राभासमयं च
प्रमातृ इति कुविरतन्नानाभासमानाभासाः एवं ग्राह्यसकल्पिके घटाभासे भ
गवतानिर्मिते तस्यैवाभासस्यानुवर्तमानता स्थितिरिति प्रतिपाद्यते ततश्च
तिरस्करोत्यनन्तरम् तदिति कुम्भकृद्देहाद्याभासं प्रपंच देशान्तरगतप्रमातृ
विश्रान्तघटाभाससाहित्येन जनयति तत्साहित्यमस्य सृजति घटाभासस्य
च स्थितिं करोति पूर्वप्रमातॄणां च तदाभासवत्तां संहरति यथोक्तं ग्रन्थकृ
तैव सदा सृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने सदा त्रिभुवनाहारतृप्ता
य भवते नम इति श्रीपरमेष्ठिनापि पंचप्रकारकृत्यारभिः शिवतान्निजक
र्मणो प्रवृत्तस्य निमित्तानां भेदप्रदर्शकं मार्गणमिति तान्यनित्यान्येव स्थिताः
सर्वं त्वेव स्वभावेन तत्त्वस्य कृतिः शिव इति श्रीभट्टनारायणेनापि प्रति
तानामविश्रान्ते त्रैलोक्यक ल्पनाशितेः कल्पयन्नपि कोऽपि कोऽपि कोऽति
विकल्पो जयत्यज इति ननु किमर्थं मध्ये देशान्तरनयनाद्याभासयते प्र
हनियतिशक्त्येति कुम्भकारदेहात्सृष्टस्यान्यत्र नयनेन तद्देशस्थितानः ।
यदा तु प्रमातॄणामागमनेन तदा कोऽत्रान्तः आह पूर्वदेशत्वादितत्त्वा
वत्वंशात् इति घटाभासोऽपि अन्तः प्रवेशनेनेति प्रकाशस्यैकीभावेन अनेन
क्रमेण घटाद्याभासः तेषामागतानां प्रमातॄणां ग्राह्यतां करोति तोश्च प्रमातृ
श्रितत्रुटिकान् ननु भिन्नत्वात्प्रमातॄणां प्रमातृत्वे रमयोर्घटाभासोऽयः स्थि
तः सकथं प्रमातृत्वरूपमेकमेतत् अत्राह तत्त्वतएकरूपत्वादिति एतच्च
पूर्वं प्रस्तुतभेदोपमार्गितक इति भावः कृत इति चिद्रूपस्यास्याभासः
सर्वं चेतचित्स्वभावः ननु वेद्यशरीराभासानामपि न कथं परस्परतः कथमा
हुनेति तदाह यावत्किंचिदिति प्रमातॄणां समवेपि यावद्ग्राह्ये स्थितिवेद्यं तावत्
साधारणं शरीरादि नपुनरन्यत्तत्वसाधारणं सुखमेकल्यादिश्च मेयाणां च सम
वेपि यावद्ग्राह्ये स्थितिवेद्यं तावत्साधारणं रूपाद्यन्यत्वसाधारणं समादितदा
हकेवलेविति आन्तरं सुखदुःखम् स्थूलादिद्रुःखमेतः कर्म हत्वा लतादीस्य
शोऽह्व एवासाधनाकाल संवेद्यं विडनादाद्रिरूपत्वात् ·········केविषयवतीवा
स्वहृतिरिति कथितम् गन्धादिपितहनियतिशक्त्यापकस्मिन्नेकस्मिन्मायीयप्र
मातरि नियमेन स्थापितम् संवेद्यत्वादिप्रमातृत्वेपञ्चयानुसाधारणमेवेति मा
यीयपदेनाह कृतमिति नियत्यातेन ननु हि परस्यावादिना परस्य कथं व्यवहा
र इति आह ननु घटाभासो देवदत्ते विष्णुमित्रे च तत्त्वत्य इति भवतेको व्यवहाराभा
सः व्यवहारेतिव्याहरामीत्येवम् श्रोतरि व्याहरतीति तत्कथमनयोरभेदः भेदे
च ···नमानेनयुक्तमिमंके वितत्यवासनामहं तमत्वे इत्यं तत्संगाच्छते इति वि
भाषता महया ।

व किंचिद्बाह्येंद्रियगोचरीकार्यं तावत्सर्वं साधारणमेवेत्युक्तम् एवं च श्रो
त्रपथगामी योसौ घटमानयेति शब्दः स तावद्बाह्यकरणशब्दवाच्यो हेयाख्येयक
एवावभासते ततः स्वात्मीयबाह्याभासवदेव स्वतः स्वसंवेदनेनैवाविक
ल्पकोपि भाति विकल्पेन तु परविभागमेस्काभास्परताध्यवसीयमानोपि बा
ह्यकरणाभासमात्रेणान्यथाभावात् किंचित्करी नीलरूपवत् स्थिरताभ्यामिग्रहण।
कालेपि तेनैव व्याप्तिमत्ता विशिष्टादाभासात् तच्छरीरमहमाख्विनी व्याहरेयमि
तीच्छात्मस्पर्दश विज्ञानात्मतया मिमीते तथायमस्य प्रतिपत्तिः अत्र शरीरे व्याह
रामीत्याभासः केवलं शरीरप्रमातृत्वाभिमानदार्ढ्यात्तच्छरीरं परत्वेनाभि।
मन्यमानः तदा[illegible]णाद्युपदिश्यति अयं व्याहरतीति वक्ष्यमाणत्वेनानुमेयप्रप्र ता
मातृरूपीमुपपादितं स्वपोह्यानवतत्रज्ञानेन स्वतः सिद्धमिति स्वेद्वाससात्
वोपहेत्रणुक्तम् तदेवं बुद्धिसमीहाप्रयुक्तप्रमात्रविशिष्ट्रत्रादितत्तद्देव्यवह त्रादि
रमात्रसाधनमनुमाने मौलिके सिद्धस्वसंवेदनेऽभासमेलनात्मकं चेदं
व्याहरामि व्याहरतीत्युभयमपि एकमहंताभासेनान्यदेहाभासेन व्याहर।
णाभासाधिकेन मिश्रं यतः ततस्तापिकाभासपरिहारे यद्बाह्यकरणाभासरू
पमेकं तयाचकास्ति तदेव हेतुः कर्तव्यं तद्धेकरूपमेव ननु विज्ञानं नयत्र रव
भिन्नस्वभावमिति न कश्चन विरोधः नियतिशक्त्याच बाह्येंद्रियवासनाप्रबोधः कर्मा
धिपत्यं अयमेच्छाकारणाभासानुपसर्पणात्मकः प्रमात्राभासस्वरूपितं तद्वपेक्षया।
कारणानिर्वहत्येवेति अत्र चोदयति ननु चेत्ययं भावः शुद्धप्रमातरि तावत्सर्वमव
स्थितो घटाभासः तेन मिश्रीभवति प्रमात्रंतरमिति किमनेन न ग्राह्यं वप्रमात्रंतर
विज्ञानसंक्रांतेनेन घटाभासो मन्यतां तावता सिद्धं प्रमात्रंतरस्य युगपदभिमत।
घटाभासवत्त्वमिति किमलौकिकप्रमात्रभेदाभ्युपगमसाहसेनेति अत्राहनेनदि
ति उपतिष्ठस्मरयति उक्तमिति अयं भावः सर्वप्रमातरि स्थित आभासस्तत्प्रमा स्व
त्रंतरस्य संवेद्यः सत्ताकारणमात्मवेति घटाभासोदये स्यादसंवेद्य एव वा न तावा
दसंवेद्यः सत् तत्संवेदनोपायभावात् सत्तानान्तरानुमानेन नहि तत्संवेदनं तस्य।
न च घटतत्त्वमिति वाह्यार्थवादिनैवोपपादितम् अथ संवेद्य एव कारणांतरं तत्तान्तरा
णामविशेषात्सर्वं तदाभासजनकाभावेषु रित्यादि पूर्वोक्तदोषापत्तिः तदाह।
अतिसंगादिति एवं बोधमात्रे नीलादिरूपेण स्वात्मोपादानादेकबोधमात्ररूप
त्वेनोपादानान्तरं समारुह्य कर्षयाराभ्यमेष्टवार्थमाभासादयितं प्रश्नं करोति नन्वेवमि
ति अपि यत्स्वेनेति तत्र कारणतामनया अपि नु तत्सत्तामात्रमेकरूपवादे हि
कः कार्यकारणभावः यदि वा तदमिलितपूर्वप्रमात्राभासादन्योन्यसंमिलित
प्रमात्रभासो जायत इत्याशयेनाधिपतिरिति कारणविशेषएवोक्तः अतिप्र
संगदोषश्चैकमात्रेणापरिहृत इति दर्शयति नचैवमिति एवं हेतुरुक्तम्।

ई॰
प्र त्रा॰
वि॰ वि॰
१२८

न

देशेषानावद्भातीति दर्शयति नचापीति अत्राह एतदपि नाभातीति न सम्भवत्येव
दमुनीश्वरस्य एवं संविदद्वैतियावत् संविदो हीदमेव जडं वैलक्षण्यं यदपरिच्छि
न्नप्रकाशत्वे नीलतयापि भाति पीततयापि भातीत्यादिना च भिन्ना तावत् स्फुरता
नस्य स्यादस्फुरत्वा कार्यकारणतोपपन्नेति वितरिष्यते क्रियाधिकारे ततः सा
पि परमेश्वरेणैव निर्भास्यते स्वप्नइव वह्निकुलालयोः नियतिशक्त्या च सदाशा
भासस्य स्वैनवाच्छेदादितया लोके संज्ञेषेयत्वाभासहारेणवा [illegible] विकल्
ते यानुप्रकोपमिञ्जायाभासपूर्वकत्वेनवा तिमिरस्वप्नादाविच्छामात्राज्ञ मन
पुरः संवादयोगिनिर्माणे स एव प्रकाशमनरूपेण तन्नावदैश्वर्यमिह दर्शितम् ए
वं चाभासं संयोजनादिना स्वत्यादौ त्वाते असमन्यदपि चाग्रतो दर्शयिष्यते ततः सं
विच्छेदकासिद्धा तदैश्वर्यमप्यस्याः स्वरूपम् अन्यथा स्वभावविरुद्धजडत्वप्रसंगात्
संविदीश्वररूपत्वे संविदो देवेति स्वभावहेतुः संविदेव विश्वकारणमन्यासम्भवे।
तन्निमित्ते तदुद्भवात् अत एव यच्चिन्तन्तव ऐश्वर्यमुक्तं तत्तो हेतोः योगिदृष्टा
न्तउपात्तः किमर्थम् आह इति दर्शयितुं किं तत् आह संसारिणामित्यादि अन
येत्यादिना उपबृंहणं करोति उपादानमिति प्रसिद्धकारणसामग्रीं विनेति याव
त् नचावस्तुत्वं योगिनिर्माणस्य नचापि प्रसिद्धकारणजन्यवस्त्वपेक्षयान
ज्ञा नीयत्वमिति दर्शयति अर्थक्रियाकारीति योगीशमिसंपन्ने प्रसिद्धार्थक्रियो
पयोगयोग्यमेव घटस्वरूपमलुप्तमिति तदेतदलौकिकमिति निरूपयति के
वेति नचतत्रावस्तुत्वं केशानुरगादिविमर्शस्याभावात् अर्थक्रियापि तत्र ह्लादा
देगादिकास्त्येव केशान्तरसाध्यानास्त्यर्थक्रियेत् सा च प्रमातृः संमता सत्यव सं
हारकारणतया हेतजलतिपिजालमस्तस्यात् सामग्र्यन्तरप्रवेशमन्तरेणनति
लपसत्त्वमिति ताहग्निर्दहति न पचति नचार्थक्रियातः सत्यमाभासानव्याप्त
स्याद्यमाद्युक्तप्रायं तदभावेपि नाभासस्य वस्तुत्वमिति च वक्ष्यते अर्थक्रिया
पि सदृमानार्थानामीश्वरेच्छया नियतासाहितेनास्या नाक्रियतोऽन्यतामवदि
ति एतन्निरूपयति तदेवमिति मन्वर्थजातमिति ज्ञातिशब्देन सामस्त्यं ब्रवी।
क्रतेनचसमस्तमीश्वरः प्रकाशयति सहि महासर्गे सृज्यमानं सर्वं प्रका
शयेत् मध्येपिवा प्रथमोत्पादावस्थायां व्यवहारकालेनु यदर्थजातमा
भासते तदवस्थितमेव अत्रोच्यते यवस्थेति उत्पादकाले इति महासर्गेका
रणाभासोपेक्षया विना तया नु सह प्रथमोत्पत्तिकाले व्यवहारकाले वेति प्र
मातृतरेभ्यो विशेषान्येनीलयतीति व्याख्यातम् सदा सृष्टिविनादाये
ति विवृतमिति वृत्तौ अर्थराशिरवहेतजातशब्दः एवंभूतार्थवादी व्याख्या
तः स्यार्थः अर्थराशिरिति याहेतो ग्रन्थः सया वक्ष्य किं [illegible] दित्यादिनासर्वे
पि हस्त्येनटीकाग्रन्थेन विवृत इति व्याख्यानेन ग्रन्थम् विवृतिकारस्यैसा

क्रियाख्याने प्रमातैव चिन्मात्र ॥ ॥ ३७ ॥: ननु परिनिष्ठितं
नियमेन यदाभाति तन्निरूपाद्दृष्टम् किंचित्स्वरूपात्मकमेकमितं दर्पण इव।
गजादि किंचित्स्वशक्तिबलोल्लसितं तदेव स्वमसंवेदनमिव नन्विदं तन्निश्चा
याद्वं किंस्वप्रयोगादिप्राभासवर्गी ··· स्वातंत्र्योल्लसितः उतादर्शादृष्टा
तदतिरिक्तस्वस्य दृष्टाभावान्तरसंक्रमणावलादिन्याशांकयकार्यानुमितिरेके
णसमर्पकवाह्याभावादनुमानेन सूत्रेण निराकर्तुंनात्विकमनुमानेन
तेतावदाह अनुमानमनाभातपूर्वे नैवेष्टमिंद्रियम् आभातमेव बीजा
देराभासाद्धि तुर्वकत्वात् इति यत्किंचिदनुमानं तत्समस्तं विकल्परूपं वि
कल्पश्चाननुभूते नोदेति एतस्य सर्ववादिनामिष्टमनिंद्रियादृष्टप्रभृतिय
दनुमीयते तत्र किं तत्पूर्वानुभवः सत्यं तत्पूर्वः यतइंद्रियादृष्टप्रभृति
न केनचिद्विशेषरूपेणानुमीयते अपितु सामान्येन दृष्टरूपालोकाद्य।
पेक्षं किंचित्कारणमिति तत्र मृज्जलयोः सन्निहितयोरभवदंकुरः स हि सलि
बीजे भवदंकुरचक्रयोः सर्वं तेनदृष्टस्तत्सन्निधिरंकुरे भवंस्तद्व्यापिकबीजेऽन्यकार
द्व्यापिकमृत्पिंडहेतुकः विशेषणात्पन्नानुपलंभजो निश्चयो जायते तत्र।
चकारणत्वं नाम सामान्यमकारणाद्व्यावृत्तमनत्पिकव्यावृत्तेर्वाप्यिकत्वे प्रो
क्तव्यावृत्तिनिष्ठाभ्यस्त व्यापाराद्गृहीतमेव बीजे हि तत्रकारणत्वं रूपं व स्थिति
गृहीते अव्यापकत्वबीजे कारणतायाः सेके ऽपितोऽनरूपिंऽंकुरोदो संकीर्तितो
भवेत् तस्मात्कारणताव्याप्त सामान्यं पूर्वप्रत्यक्षेणावीक्षितं तत्तत्रैव विकल्प
नम् विकल्पनविशेषणवचानुमानम् अनुमानमनाभाते विषये न भवति
विकल्परूपत्वात् अनाभाते ह्यर्थे भवदपूर्वं संवेदनं निर्विकल्पं भवेत् स्थितं
चेदमिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति सूत्रार्थः प्रथमं सूत्रभागं ग्रस्यमानार्थ।
निरूपेण न स्फुटयति वृत्तिकृत एवाभातत्वादिनानुमानमित्येतेन पूर्वा
वभातोंतः स्थितइति पूर्वकालेति समासः एवं शाद्वोपादानेपि यतः स्थितत्व
स्यावरकालतानुवृत्तिर्हेयात चविमर्शनमात्रमनुमानमपितु प्रामिप्रवृत्ति।
योग्यवस्तुनिश्चयरूपमित्याह नान्तरीयकेत्यादि आभासःपुनरित्यादिभ
विष्यत्सूत्राविश्रांतावेतस्य सूत्रस्य तात्पर्यमित्याशयेन भाविसूत्रार्थोपक्रम
मेवैतत्सूत्रमवतारयति वाह्यस्येति युक्तिभिः सौगतप्रसंगादिभिर्व्यापित
त्वमनाभिन्नापि विपरीतकसंमतमेव प्रत्यक्षमित्यनाहत्यापि फालिकवैयत्तया
पितप्रमाणसिद्धत्वमसत्वीनाशयः भाविसूत्रे चानुमानेरव्यमाने प्रत्यक्षमपिह
षितमेवेत्यभिप्रायेणाह टीकाकारः अव्ययेनानावदिति एकएव हि नीलाभा
सः सत्यं तत्र वर्गी अपरथा कथमाभासेत एकसामग्रीकत्वमपितरस्परं
निष्ठतोऽरूपीरूपरसादीनामिवरूपमेवास्य संवेदनस्यताहग्गिति चेद्देहोस्वोप

ई. प्र. वि. वि. १२९ गमसमर्थेन ग्रहः परस्य यत्सामान्यप्रभेदतो यः स्वेच्छापरमार्थो नत्वंविरुद्धप
मेयाप्यसमन्वेऽपमन्यते तदयं ज्ञानादव्यतिरिक्तआकारस्तत्र समर्पकोन्यो वा ना
वभासते दर्पणगतेयथायस्मिंस्तत्क्रमम् समानाभिहारात्ततद्यथा भासत इति
तत्र समानाभिहारे हि दर्पणगाभासने तावदत्यन्यथाकलकलनायाः प्र
यत्नेन ज्ञानाभासेन कलकलवन्मिलितद्रूपे नीलद्रूपे नीलैश्च गुणैर्मा।
सेत देशकालाद्यपि समानमेवेति चेदत्रापि हेतुत्वेन प्रमेयगतवैविध्याकार
त्वेदोषपक्षसविचारे निराकारस्य न ग्राहकत्वमुक्तम् यस्याकारं प्रत्यक्षतो।
पि सिध्येदिति अनुमानेन संवादः कृत इति नतत्तानि कल्लवपूर्वः
प्रमापितत्वाच्च तत्राप्युच्यते प्रत्यक्षस्य यद्याप्यवसायापेक्षं प्रामा।
ण्यमितिनिवेद्यते तथापि तत्रापि परमार्थः प्रत्यक्षं प्रमाणं नीलभास
रूपतया स्वसंवेदने स्फुरन्निरूढप्रमाणभावमेव विकल्पेन तत्र व्यव
ह्रियते ननु एव विकल्पस्तदपरिगृहीते स्वेच्छार्थो व्यवसायापि नतत्र प्रमा।
णमध्याभासयामीति हि प्रत्यक्षव्यापारमनुकुर्वन् विकल्पस्तदुद्भास
कविकल्पत्वात्तेनानप्रामाण्यमुपाश्रयते तदयमगृहीतगृहीतेत्वना
ध्यवसायस्तस्यापूर्वप्रमाणफलत्वात्क्षिकाल्पेनैव। यदुक्तं। बाह्यार्थ।
प्रतिबंधावलम्ब्यत्वात्तस्यानुमानमिति तत्रापि प्रतिबंधस्य ग्रहणं।
नवाप्रत्यक्षग्रहणं तर्हि प्रतिबंधाग्रहणात्तूत्पद्यमानं संवेदनमनुमानमेव
निश्चयात्मकं भवेत्प्रत्यक्षेण च तस्मात् अनुमानेन च विचार्य वर्तते अथव
सं स्तुतः प्रतिबंधोस्तीत्युच्यते न सिद्धं बाह्यार्थे तेषां वार्तासचनायापि सिद्धः
निकः प्रतिबंधार्थः न च वस्तुतः प्रतिबंधोस्तीति प्रत्यक्षमर्थे प्रमाणमपि तु
साक्षात्कारित्वादन्यथा च दुष्टापि तत्प्रत्यक्षं भवेत् अर्थस्यासंभवे भावा।
दिति तदर्थजनकत्वसिद्धेरन्वयव्यतिरेकोक्तिः अर्थजन्या स्वार्थसाक्षात्कारित्वम
स्येति एवमर्थाविनाभावमूलेऽप्रामाण्यदृष्ट्योक्तम् अर्थ एव विज्ञानसिद्धः अ
थालोकस्यात्र प्रत्यक्षो बाह्योर्थ इत्यस्याभिमानः सोऽव्यवहारिकं च प्रमाणं चिंत
ते इत्युच्यते नतत्स्वरूपे सामान्यद्रव्य प्रभेदत्वेनेषालोकसिद्धं किं नोपगीक्रियते त।
त्रापि मूढः परे विसंवादयंतीति चतल्लसम् यत्नसदृशामर्षकेऽस्पृष्टदर्पणादिप्रति
विम्बस्य सुकरम् तत्रोभयमपि विम्बप्रतिविम्बात्मकं परमार्थतः संविदाकारमा
त्रे स्वमत इव दर्पणमस्तं प्रतिदर्पणाद्य वचनत्र किंकेनापि नमितिनञ्चिनः कल्पः किं। निं
वार्थकेण विनावेपपद्यते ज्ञानगतआभासस्य उच्यमाने स्वमहि चेद्रहेत्किं वाच्यम्
न चापि दर्पणात् दृष्टांतो नमम स्वहि संवेदनात् उपाधिना हि प्रत्यक्षनीलाकारोवाप उ
त्पद्यते तदा त्वेवं दर्पणात् जाश्च राजाकारो दर्पण इति उक्तम् अपेनेपिराजि दर्पण
स्य स्वसदृशासत्तानान्वये विनानजित्सदृशासदृशैकस्वभावानन्वयविवेचिता।
न विज्ञानलक्षणोनन्वयणावस्थितस्पष्टनिंद्येव देड ॥

चक्षुरादिसहकारिकलापसमासादितपञ्चक्षणावरूपतागजाकारत्वञ्चै
नैवमसविभागसंततिजननमनिष्ठशक्तिककारणान्तरसन्निधानावधिः सम
र्थसमर्पकता च दर्पणगजयोस्तुल्यकालता कुतेव ततएव न पारमार्थि
कः कार्यकारणभावे यमपि तु बिम्बप्रतिबिम्बव्यवहारः ततएव बिम्ब
मो यं न परमार्थ इत्यप्यस्ति प्रवादो यो ज्ञानकारेण केनचिदप्यपेक्षि
यते प्रकृते तु ज्ञानार्थयोः कार्यकारणभावोस्त्येव ततएव हि ग्राह्यस्य पूर्वका
लभावित्वम् यदाह भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः हेतुत्वमेव
युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षममिति न च ग्राह्यं भिन्नकालत्वेन च कास्ति इदम
गृह्णामीति तुल्यकालत्वमध्यवसीयत इति चेन्न एकस्य सूक्ष्मत्वानभि
वाह्याकारोध्यवसीयते ध्यवसायबलाच्च प्रत्यक्षसिद्धता बाह्यस्येति प्रत्यक्ष
विषयत्वलोपकाभिमतः तन्महस्याइति कुतो दर्पणप्रतिबिम्बे हि प्रतिबिम्ब
मणुपलभ्यमिति निश्चितेप्याहर्षमात्र इह तु बिम्बस्य नामापि नावगतमिति
कथमेतत्तुल्यता भवेत् तस्माद्यदनुमानात्स्वं वेद्यस्यापरिच्छेदो तत्र प्रत्यक्षे
नत्वाख्यातमनुमाने संवेदकतायोपयोगो नाम नैवमस्तीति तत्राह आभा
सद्वयभावादिति ननु माभूदाभासद्वयेन व्याप्तिर्वाह्यस्यानाभासमानस्यापि
प्रत्यक्षतागम्यतामविच्छन्नवमानगम्यते वनेन तुल्यमिति वृत्ते आभासमा
नेप्यपरामृष्टेतदितिह्याभासमानस्यैव प्रत्यक्षमेयता नन्विष्यमेकस्यतावद
स्ति नीलस्य ततः प्रत्यक्षसिद्धो नीलः स एव च बाह्यो भविष्यति किं द्वितीयनी
लाभासान्वेषणेन आशङ्क्याह भिन्नस्येति पतस्पूतनाप्रकाशस्य सिध्यतीति
विकल्पनिरूपितमयत्नात् एतेनार्थक्रियाकारित्वादबाधितो नीलः किं वा
ह्यस्यापेक्ष्यते इत्यपि प्रत्युक्तम् अर्थक्रियाया अपि बाह्याया कस्याश्चिदसिद्धेः
प्रत्युताभासस्याप्याभासस्वतनाभासदयपर्वहित्यावहारिकानामपिकं किंचि
विदिति प्रत्यक्षेण बाह्यस्यासिद्धेरनुमानमपि दृष्टरूपिकैव न संभवतीत्याह
नापीति धूमाग्न्योरनुपलम्भाव्यवहितोपलम्भे धूमस्यानुपलम्भाग्न्युपलम्भाउ
त्कटादेव धूमस्योपलम्भ इत्येवं प्रत्यक्षद्वयेनानुपलम्भद्वयेन च सकृदेव
कार्यकारणताव्यवस्थाप्यते तत्र त्वगनुपलम्भोप्यग्न्युपलम्भ एवेति प्रत्य
क्षव्यापारादेव कारणताव्यवस्थाप्यते भावसिद्धिः न च बाह्योर्थः प्रत्यक्षत इ
तितेन सह कस्यचिदपि न कस्यचिदपि न कार्यकारणभावसिद्धिरिति तस्मि
न्नन्वमेयेन ज्ञानेकार्यहेतुः अथ नीलस्य स्वभावान्तरे वाह्यत्वे साध्यतामर्थ
क्रियाकारित्वादिनास्वभावहेतुना इति तत्राह अप्रत्यक्षेति अप्रत्यक्षोप
मीयस्य साध्यस्य तत्स्वभावहेतुरपि कथं साधकः प्रत्यक्षग्रहणप्रमाणाप
लब्धानाम् प्रमाणसिद्धे हि धर्मिणि सिद्धेन तन्मात्रानुबन्धिना स्वभावेन
स्वभावोयो व्याप्तः स तन्मात्रानुबन्धिना साध्यत इति धर्म इति इह च नीलमि

ई॰
प्र॰ वा॰
वि॰ वृ॰
१३०

वन किंचन स्वतन्त्रं प्रसिद्धं प्रमाणेन यस्य धर्मिणोर्थक्रियाकारित्वाख्येन धर्मेण
तन्मात्रानुबंधी वा यत्तालक्षणः स्वभावः साध्येत प्रमाणेनाप्रकाशस्य प्रकाश
नायोगात्प्रकाशात्मत्वे च संवेदधर्मिसाधनमात्ररूपेण संविदव्यतिरिक्तमेव सि
द्ध्येदिति अनेनैव न्यायेन विज्ञाननये समनान्तरसिद्धिर्युक्तेति सूचितम् ।
तथा हि तत्रैवेन्द्रियार्थमेव शरीराभासः प्रत्यक्षतत्रैव वेद्यतानान्तरं प्रमाणम् रू
पमनुमीयते न हि समानान्तरमेव्यस्येयत्ता व्यवस्थानसंवेदनमात्रसंख्यया । प॰
हि तदनुमेयाः स्युः अर्थमेवात्मनिष्ठार्थमेव शरीराभासस्तत्रैव संवेदनमात्रात्
सिद्धेः हि संतानान्तरमनुमीयते न त्विह तत्सिद्धौ विशिष्टमवेदद्य तत्स्यैव हेतुकथं
सिद्धिः अनध्यवसायवादनुमानस्य च चिन्तारूढत्वात् न तु नीलमनुधर्मी
क्रियते नापि तत्संवेदनातिरिक्त एव धर्मः साध्यते किं तु स्वसंवेदनसि
द्धस्य नीलाभासविज्ञानस्यापि विरहेऽन्वयस्य हेतुना सह हेतुकत्वं साध्यते ।
तेन च यद्यपि धर्मिरूपेण न हीनाः तथापि कार्यव्यतिरेकेणेति कदाचिन्न त-
थापि यदि हेतुकार्यं नीलाभासे विज्ञाने तत्तथाभूतमपि केनहेतुना विनोत्पा-
द्येत इत्येवं नियमवतो व्यतिरेकात्सामान्यस्योपलब्धव्यः सिद्धो नैव न
त्वाह तथापीति यदि तावदपि केहेतुमात्रं साध्यते तत्कापि लाघवगतं
संविन्मात्रस्वभावापि केसंविदेश्यार्थमिच्छात्मकमङ्गीकृतमेव कार-
णं तथाच्चात्तेनोमतिसिद्धसाधितत्वात् तथापि संविदाश्रयतां विशि-
ष्टतदपि केसाध्यते तद्वदपि तत्संविदाश्रयस्य मध्यनाभातत्स्य विकल्प्य ।
तायोगाद्वक्ष्यमाणानुपपत्तिार्यतः इयतानुपमानमित्यादि संक्षेपेणाख्या-
ख्याति इन्द्रियमित्यादिना चेष्टा वक्त्रादेरिति पूर्वाभातपवानुमानमिदं
तत्साधयितुं नाव्याह अनुमानं हीति यत एवं तत्साधुक्तः सूत्रार्थः न त
विकल्पमात्रमेव किमनुमानेनेत्याह अव्यभिचारीति स्वभावहेतुना नाद-
स्यारोपितस्य माणारूपे साध्यसिद्धमेव महाव्यामोहाद्व्यवहारतो व्यवहार्यते परत्वेन।
कः कार्यहेतुना वस्तु वै साध्यत इति तत्रैवानुमानस्य स्वतन्त्रे प्रामाण्ये किं च कार्यका-
रुं रणभावमूलमेव स्वभावहेतुरिति वक्ष्यते स्वभावो वा तदेवोत्पत्तिमूलजत्वेन
तत्कार्यहेतोरेव समवो हेतुप्रपंचपल्लवप्रायस्यापाश्रयेन कार्यपदम् अस्मानु मा
न विकल्परूपतायामपि प्रामाण्यं साधयितुमाह तस्येति अनुमानं कर्तृकथय-
तीति संबंधः न च तावतेति अन्तःस्थितसंस्कारशेषस्य बहीरूपतावभासनलक्ष-
णेन विच्छेदमात्रेणाभासितेनापि विशिष्टदेशकालो विना कार्यायव्यापारप्रयं
तप्रवृत्तिजननमनुमानेन कृतं भवेदिति विशिष्टदेशकालालिंगितेर्थे प्रवृत्तियो-
ग्ये यदि कल्पनेतत्प्रमाणरूपमविसंवादकतयानुमानमुच्यते अन्येनु पदार्थमा-
त्र एवेदं का किन्तु संबद्धपदार्थमनुभूत्वा समवहरूपेणापि पूर्वानुभूतानपि केवा।
पि केपि वा वहिस्सन्निहिते सन्निहिते [illegible] पि वा नियतदेशकालयोगा

का

यीयप्रकृत्यपोहेपदार्थस्वभावव्यवस्थात्मकमनोव्यापारफलत्वात्प्रवृत्तिः कर्तृ
व्यतायोगश्चप्रत्यक्षात्मकेप्रमाणान्तरमहिमानमाविष्कुर्वति यद्धिकल्पेनेघट इति
दृष्टादर्शितमानीतिसरस इतिनयात्तीत्यत्रधूम इतिनतत्प्रमाणप्रवर्तकत्वा
योगात् एतद्विलक्षणंत्वनुमानमितिदर्शयति एषतुनैरितिव्याप्तिविमर्शना।
दितियत्रधूमस्तत्राग्निरितिप्रसरात् नतुधर्मिणियोऽग्निः संभवति तावदेवं पो यं
गत्यवच्छेदः सव्याप्तिविमर्शेनस्वीकृतः सामान्येनव्यामर्शग्रहणाद्यत्रेतिपर्वतेशे
नचविशेषणेनहिशिष्टोऽग्निःसाध्यत इतिविशेषेणानमेयःस्यात् नसामान्यमिति
सामान्यविषयमनुमानमितिहीयेतेत्याशंक्याह धर्मप्रत्यक्षेतिअन्वयव्यति
रेकवत्यत्वधर्मतापिनामरस्तीयमेगामनु[illegible]नस्यसाचप्रत्यक्षेणाधुनातो मान
ननागृहीतेतिप्रत्यक्षविकल्पावगृहीतोव्याप्तिविकल्पोनुमानस्यतुविशेष
विषयतामानयति विशेषांशप्रत्यक्षप्रत्यक्षमिदमनन्यापारापेयतायाश्चव्या
ऽशेसामान्येनस्फुरणाद्वयेति इन्द्रियमित्यादिव्याचष्टे पूर्वानुभूतमेव।
त्यादिना ननुकथमिंद्रियमनुभूतंनिरपरोक्षेहि तत्र अत्राह नहीति ननु
बीजस्यत्वदृष्टनिमित्ततानेकथमन्यदीयानिमित्तताज्ञानात्स्यादितिशंका
वारयति नहितत्रेतिबीजस्यनिमित्तताज्ञाने[illegible]नेत्यत्रेति नचकर्मप्र उ
तिस्पंदोनिमित्तताज्ञानेबीजमपिनिमित्तभावेनस्वीकृतमितिकृतः अत्रो
च्यते अप्रकृतेपि प्रसंगाच्चकारणानामाभासप्रतिभासस्यानुव्यापितइतिभा
वः ननुविशेषसंवेदनावसरेकथंसामान्यसंविदितेस्यात्कार्यंचनस्यात् प्र
सृतविशेषाणांजकोनेवजीवितेजातेविसृतत्वम् सर्वजस्यापिजातिःप्रकाश
मानेसद्भावसेरेसोगतानामपिप्रतिव्यावृत्यध्यवसायइतितद्यवह्रियमाणप्र
माणाभावस्यप्रत्यक्षस्यैकेकव्यावृत्तिविश्रान्तत्वेवहापिप्रत्याभासप्रमाणव्या
हृ पारइतिवदते[illegible]शाकालाद्यभेदेनिपकाभिधानविषयेमितिप्रत्यक्षात्तद्रूप
लंभोहिकार्यकारणभावसाधयतः तत्रप्रत्यक्षप्रत्याभासप्रमाणम् अत्र
पलंभोऽप्यनुपलंभस्वभावत्वादेवम् आभासएवचसामान्यमितिवचा
नः ततश्चप्रत्यक्षेघटइतिप्रत्ययेयदस्यनियमस्तद्विधत्ते ततस्यकार्यमिप
पिसामान्यमवभातमेव ततश्चरूपोपलब्धियस्यनियमस्तत्तेनेतिज्ञत्वमि
तितत्सर्वंप्रमाणगृहीतमेव ततएवसामान्यं तेदृष्टमितिदृष्टव्यपदेशो
युक्तएवततदाहसमर्थइष्यतइति ॥ ३९ ॥ एषतुनवाश्रयसास्तित्व
त्वात इतिकथमनुमीयेतेतिविभूते आभासः पुनरितिश्लोकार्थः इंद्रियादेर नः
पिकारणसामान्येनदृष्टाद्विशेषयोनयति बाह्याभासाभासाद हेतुं[illegible]नत्वना
भासमानमप्रकाशमानेयदर्थेनूपंतत्कथंचिदपिविशेषानरत्तिकारणा
पिवाद्यतयाप्रत्याभासमानतयानेवाभातम् आभासानन्तगताभासमानानां।

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰ वि॰
१३१

नयोर्नैवाभानम् आभातत्वमनाभासमानताचेतिकथम् परस्परार्थभावप्रसा
मेकदासंगमयितव्यमेकत्र नहिभवत्यनीलतयेदंनीलमित्यतेनवाप्रस्यत्
केवलेप्रत्यक्षेणानसिद्धिर्यावदनुमानेनापिकथंचनेतिचावर्तते तदयमर्थः
अनुमानतावद्वाह्येनास्तिभवत्तद्वातथापितत्संवेदनरूपतावत्स्वसंवेद्या
तिरिक्तस्यचसंवेदनमनुपपन्नमित्युक्तम् ग्राहकप्रकाशात्माप्रकाशार्थे
ति ततश्चयदपिकिंचिन्मात्रमनुपपाद्यते सर्वत्रहिभेदंप्रतिसाक्षिभवति
तद्भेदस्याप्रसक्तोपपत्तेःदत्तपातित्वेनयायात्र्यथाविदलितुमशक्तमभेदमेवव
गमयतीतिनकेनापिप्रकारेणप्रकाशावाह्यस्यसिद्धिरितिसूत्रार्थः ननु
घटःप्रकाशात्महिभूतोपिदृष्टःस्फुटैकविषयादित्याशंकांशमयितुंघटो
घटादीनामाभासस्यविशेषाणाम् सहितस्यप्रकाशएवनभवतीतियावत् ते
नेतिव्याचष्टेततश्चेति अपिशब्दःततश्चेत्यनेनयोजयित्वावृत्तिर्व्याख्येयः नम
वेत्येवतावदनुमानम् ततोपीतिसंभवतोप्यनुमानात्तद्वाह्यार्थस्यसिद्धिरिति।
वाह्यस्येतिविवक्षितेसत्रेपदमितिविवृणोति कदाचित्केत्यादिनाचित्तत्वस्य
यदेरूपंयत्तस्येतियोज्यं ग्राह्यस्येतिकारणात्सामान्यदृष्टेवाह्यतात्मकेविशे
षांतरेटंकयितव्यमित्यर्थः सचेतिवाह्यत्वविशिष्टोर्थोग्राममात्रेणग्रहणद्
हात्संवेदनाद्वाह्यमितिवाह्यतासामान्यमेकं तत्रग्राहकद्वाह्यमितिप्रतीतो
सिद्धम् ततश्चसमर्पकेदर्पणादिवाह्यसंवेदनादपिमस्येतिक्रमिकाभासवे
चित्र्यहेतोरितिनापेनसर्वेपतयति ननुचत्रकरादीति नेदंवाह्यंचेत्तस्य
ग्राम्यासंवेदनाच्चैकसंवेदनाद्वाह्यत्वसंवेदनरूपंतत्तुग्रहाद्वाह्यमग्रह
रूपम् एवंसतिहिग्रहैकदेशःउदाहृतग्रहोनत्वंरूपिचघटादिःग्रहवा
ह्यःस्यात् नचैवंग्रहस्यनिरूपयहद्वाह्यग्रहनात्तहदेवसंवेदनात् तस्यामत्रस्य
संनिकर्षादिदेशाव्यवहार्यत्वाभावात् ततःप्राहसामान्यमात्रेणोदेशाध्यमेकं।
प्रतिभातोत्यभिप्रायेणात्तरयति श्रोत्राच्चतेरितिनासौदेवतिपोवैकालिका
माभासनेतिविदमितियामेदृग्तेवापयति अत्रहीति लोकस्यंत्यत्नसंभवो
गूः वेत्यपुदिश्यते नदृष्टेनज्ञातमयापितावेदजदितिआहसास्त्र भागेविवरी
ष्य र्थंसूत्रार्थविषयविभागेनपरदर्शनाभिप्रायेणापमेहारदिशासंदि
पति एतच्चेति उक्तमितिसंबंधःकथंतस्यानाभासमानविषयत्वंपरेक्ष
क्तमित्याह विकल्पोहीतितमावृत्यासोत्रमेषोव्याचष्टे अध्यवसायोपीति
पुनःशब्देनपरमतात्स्वमतेविशेषवद्योतयति उक्तइतिभांतिविचावमा
यस्यांतर्भासयश्चस्वकालेर्थोदित्याह्युदेशेशुवद्धपेतचेतिकेवलेभिन्नसंवेद
नाश्रमाणांतरादपिवेद्यपिचशाद्वः ॥ ५० ॥: ॥

यत एवं वास्यैर्थसंवेदनांतः प्रतिविम्बरूपाभासोऽस्याप्यके प्रमाणांत न किंचि
दस्ति तस्मायुक्तमुक्तम् चिदात्मैव हि देवोंतः स्थितमिति तत्र विदं निरूपं
यदंतः स्थितमेव चिदात्मनोर्थराशिस्तत्कथमसौ न भासते कः खल्वाह।
साहसिकोन भासतेऽपि एतदाह स्वरूपेण स्थितमस्येति चोद्यार्थमितरक्रमः
न केवलमिदमित्यनेन वपुषा निर्भासमानस्य बाह्यभावजातस्य भासने।
सकललोकसिद्धमस्ति यावद्भगवतः प्रकाशैकरूपस्यांतः स्थिततयापि
भासनमस्त्येव केवलं बहिर्भावलक्षणोदंतातुल्लासादहंतैकरूपेणेवास्य
वभासनं तत्रतनास्ति तदभावे हि कुविंदस्य पटं करवाणीति प्रथममपराम
र्शेच्छाख्यारूपवाच्यपदेहव्यंतियामकं तस्याहंरूपस्यैव पटस्य निष्पत्तिः ततो
भवितव्यं तावद्देशगणीये पदेन तद्देकस्यपटस्य निर्माणमिति चेदस्त्वेतद्धि मृ
मो अशुद्धविद्यास्वभावपिवादत्रस्य तथात्वे निर्माणं मे विश्वस्थितमेवैघमा
णस्य युक्तम् तत्राणि चेत् तेनानिष्टं निर्देशनादिच्छानात्रकल्पनं वस्था.....
पं० यन्त्रेश्वरविवेकः निर्मित्सायां निर्मेयम ---- मप्यथ ---- यम् अन्य
थैवेदन्तया .... निर्मितं देवस्य तस्या अपि च निर्मित्सा प्राक् एवास्तथापि च पश्चा पं०
वर्तानवस्थैवम् तत्राप्युक्तं तत्त्वतिरित्यादिनावप्रभाविनाविमर्शात्मको।
पेणानुक्रमीयते एतच्च पूर्वं दर्शितं भास्यैश्वरकालरूपेण तस्त्रुटिकायां प्रका।
शस्वभावस्य मर्दमर्शात्मस्येति व्याख्यानावसरे आत्मनोवेति ह्यमा आत्मसंस्थव।
मत्रैव तत्वेन स्फुटीकृतम् आत्मनि हि निर्भासमानेन तदभेदस्थितेः कथं न निर्भास
त तथा च विवरीष्यति आत्माभेदस्थिति एकशब्देनावष्टम्भेषणीयनियंत्रितं तया
यच्छया भवितव्यमित्याह चिदात्मैवास्ते नन स्वेच्छयास्त्वस्य संगतिं करोति प्र
मातुरित्यादिना तथा चितेनेति अहमित्यात्मना भासनमस्त्येवेति संक्षिप्य व्या
चष्टे भासत एवेति शिष्टस्य संवित्तिमध्यात्म्यापरामर्शादर्शनादिति प्रमातृत्वादि
योऽसौ देव इति पूर्वमुक्तः ननु किमनेनात्मसंस्थस्यात्मा [illegible] भासमानभावविशे
षणेनाव्यभिचाराभावादिति दर्शयति सर्वस्येति ततः इति पुनरुच्यमानादेवमव
गम्यते [illegible]
[illegible] यद्यपि विश्वं भगवदात्मनि सदा स्थितं तथापि तच्छक्तेर्बो [illegible] यो पा०
पित प्रमातृस्वभावप्राणादिरूपेणैव तथा इदमित्यपि भेदेनाभाति तदानु सिसृक्षात्मनि
परि [illegible] तदिच्छामात्रतिसमयानिष्टुति कथंचिदपि भेददशा मनना।
स्थितमिति सचेति अर्थेषु पिस्वयं प्रकाशः सर्वे सर्वसाधारणोऽस्थिरो विकीर्ष
ते भगवतः स्वमस्वमयोरादौ प्रारंभेणाशावसर्गचिकीर्षायां चास्थिरा साधारणा
पायां तावदि भगवद्रूपसमाविष्टस्यैव प्रमातुः स्वाप्ट्रे [illegible] तत्रत्यस्तदाविशेषिते
षु च भावान्तरेषु सहजः स्वरूपप्रकाशनमात्रायातः प्रकाशस्य स्वभावश्च।

ई.
प्र. १.
प्रतिज्ञा
वि. वि.
१२२

मर्शः इति नयेन विकल्पेनोल्लेखितो देहपूर्वो मम भावेष्वप्रकाशपरामर्शस्यैव
पुनरुन्मेषादसहजो सो प्रकाशः यदि वा सहजत्वं प्रकाशस्य इदंतायाः कथं
चिदघनलाभादहमित्येव स्वरूपेणास्थितेः तस्य प्रथमसृष्टौ चिकीर्षिता
यां स्रष्टव्यस्तु स्रष्टेदं लोकस्य मध्ये निः स्वमिति तस्यैव यदहं रूपत्वमिदं त्वेनाप्र
काशनात् सर्वप्रकाशयेनमिति सहजत्वे विमर्शांशेन प्रकाशांशेन चाहंप्र
काशस्य योजनीयम् ननु सा वर्थेऽभवतु प्रकाशः अहमिति तु कुतः आह
म चेति प्रकाशो हि तावदस्य वनचेदमिति निर्माणरूपत्वेन तथा स्यात्तन...
स्वै न व स्यति स्फुक्तम् इदमिति चेद्धि [illegible]दो नास्ति तदर्थादायातमवच्छेदेन स
विच्छेद एव चात्मविश्रान्तिलक्षणः प्रकाशस्याहमिति रूपमिति दर्शितम्
इदमिति च वास्तवाभासेन योजना प्रकाशते तया च विना नीलमाभासो
न रूपं कथमिव न भवेद्वास्तवाभासस्यापि एवं वाच्यं येन तत्क्रमेणा सर्वमिदं सि
द्ध्वा मे सोऽसंस्कार मे सो चात्मन्यहमिति प्रकाशमानमवस्थितमेव प्रका
तभेदग्रहप्रत्यस्य नीलादीनामभावेमेवं बहिरसत्त्वम् अवदत्स्यायां सोऽहमात्मने
ते नचैतदयुक्तमित्याह तस्येति नीलादीनामतः प्रकाशस्याभावेन हि घयाक
परमिच्छति चेतनो चिनिमिच्छापूर्वकं तयाय निर्माणेन हि घटेतेन त्विच्छा
स्तु नीलादिस्रष्टव्यविषया [illegible]कि तत्प्रकाशेनाह प्रकाशपरामर्शायो
गेति इच्छा हि परामर्शविशेष एव परामर्शश्च प्रकाशस्य स्वभावः स्व
भावः स्वभाविनस्त्वभावे स्वभावः इति न युक्तम् एतच्च दर्शितं वितत्याभासे
ति॰ ष्वस कालेऽर्थ्या[illegible] नित्यहं तत्र एव चेति योनिर्माणं तामये युगपदमलक्षणः प्र
काशः सैवेच्छा स्वसंवेदनसिद्धत्वाच्च कः सचेताः प्रत्याचक्षीतेनमर्थ
मिति दर्शयति संजल्प इति सामान्यरूपत्वेन यो[illegible]यगलत्वादिरूपग्रा
हग्राहीन्द्रियप्राणबुद्ध्यादिविशेषान्नोल्लेखेन चयन्नाहंकं तदाभासेतान्यो
ति॰ न्यमिह यस्मिन् सो नैर्विज्ञाने मध्यमात्मन्यंतः संजल्पेन रूपतामप्राप्त एव
यः प्रथमः पश्यन्तीशब्दवाच्य इच्छालक्षणः प्रसरो यत्र प्रमातृप्रमेययोः
सामान्यरूपतयापि न विवेकोल्लास इति एतदतस्त्वयमेव निर्भासते प्र
वहेत्वमाह यत इति अभिन्नस्य प्रमातृप्रमेयरूपस्यानिर्दिशितविभागस्या
पि यदि वस्तुतः प्रकाशेन स्यात्तत्वरितं लिपिपाठे वगमस्राणत्व विस्मिथ्या
ने चैवेरवातो रेखान्तरं देशाद्देशान्तरं स्थानकरणादेः स्थानकरणांतरे वत्वा
सं॰ तत्संपत्यक्रमांश्च भागान् परामर्शात्मनयोश्च त्यागोपादानयोः कर्तारम
भिमन्यत्रातत्तानि विचित्राणि त्यागोपादानानि कथं भवेयुः परामर्शपूर्वक
त्वेनैषां दृष्टत्वात् तदिमानि भवंति सकारंतपरामर्शमनुमापयन्ति नचा
सौ भेदेनैव परामर्शपक्षामिति भेदेन हि परामर्शो वाचिकमानस्य विस्प

न्दपरस्यवतोभिलापसंकेनस्मरणप्रवंधसद्भावेतत्परितनैवननिर्वहेत् ।
आहचायोहे क्वचिदाञ्जनसस्पंदे विनेत्यादि तदयंप्रयोगः प्रमातृप्रमेयप्र
कायप्रस्पर्शोपादानयोरस्तिचेतनक्रियात्वात् इतिकार्यहेतुः यदस्तिनच
दृश्यराव ···· तदस्पृष्टकल्पनीयत्वाद्यभावादितिस्वभावहेतुः
नाथी४ एवंवचनयावन्नियन्योयंप्रमातृप्रमेययोरभेदेनाप्यस्ति सद्भावश्चैतनाव
त्वस्मिन्नंशेहेतुर्नयाभ्याख्येयोनवभ्रंजेगच्छामीत्येतद्वचनेनस्पष्टयतइति
तदाह श्रीपरमेष्ठिपादाः यदात्तुतस्यचिद्धर्मविभवामोदजृंभया विविधवव
नानानाकार्यसृष्टिप्रवर्त्तने भवत्यस्य तुरविताचितास्येच्छायाः प्रथमा।
त्रुटिरितस्यपक्रम स्माहपणाह ··प्रकार्यस्मरणकालतः प्रहर्षावेगस
मयेदस्तस्पर्शनत्वेग अनालोचने तेदृष्टेविसर्गप्रसरास्पन्दे विसर्गोक्ति
प्रसंगेचवाचनेधावनेतथा एतेष्वेवप्रसंगेषुसर्वशक्तिविलोलता इति
अत्रहितात्पर्यमेतत् सर्वशक्तिपरिपूर्णात्मकेचितोयद्रूपंतच्चदास्वातंत्र्या
स्तेतिस्वभावस्याभ्यस्यति ततउन्मीलीभूतायांचिद्रूपतायांततसमयप्रमस
विकासलक्षणायामिच्छाकलिकायांस्थितः सर्वविभागेनस्थितिर्भावि
तउपयोगिरूपस्यप्रमातृप्रमाणप्रमातृव्यवर्गस्यविमृशान्माविभेदः शक्ती
कादि४ रभेदकल्पेनैवपिंडीकृताः सतीर्गोलकेस्विकादिविकल्पेनास्यापयति ततए
वचभविनियतक्रमस्य कार्यजायते यथाश्लोकेस्वेरयमस्त्वमितिमस्मृषियेक
येवमध्यवर्तिषुवर्णपदादिषुप्रत्येकस्फुतिमंततिप्रबोधनकारणमेषणाम
न्तरेणैवनियतक्रमकस्मरणापरंपरोदयइतिनचवाच्यंसर्वमविभागेनसंवेदना
नः स्थितंतत्कथंनियतस्यकार्यकलापस्योदयइतियतइमंकार्यविशेषमित्थं
करोमीतितावत्कार्योपयोगिनिवस्तुजातेसोप्रथमेच्छाभवंतीसर्वंतउपयो
गिविकल्पयति तत्संस्काररसंस्कृतात्तत्राभ्यासभावनापदकृतप्रमातृरूपाउ
त्तरोत्तरबोधस्पृष्टकार्यक्रमोदयः एवंवाचनधावनादावपिमंतव्यम् यदा
त्वशास्त्रकृदेव अतएवाभ्यासवतामेषाहेनविनापितत्प्रबोधात्केवलादेव
जायतेवाचनादिकमिति तेनप्रथमेच्छाविषयीकृतेविचित्रतयाताव
कार्यप्रसूयते यदिमध्येतदिष्टप्रतिघातकमिच्छान्तरंनोदेति नियतिश्च
क्रियाचतत्रतत्रतत्तत्सहकार्यपेक्षिणीयंधावनइववलादि तत्रस्थित दे४
मेतत् क्रमविशेषंपटविशेषंचचिकीर्षतः प्रथमेच्छासंजृंभकृत्तुविंद
देः कर्त्तव्यतादिविभासतएवतद्वनिर्णयेविज्ञानतनयहर्षणप्रस्तावेयदा
भासवैचित्र्यकारणास्वतंत्रा किंतेनदणुपपन्नमेव तथाहिसस्वात्वेनतदे।
ष्वरंछेवानंतस्पृष्टिसंहारप्रबंधसहस्रंक्रोडीकृत्यावस्थितातस्यानिय
तक्रमकस्यहेतुः तत्वप्यएवनियतिशक्त्या श्रीमत्सदाशिवादीनांम

ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ १३३

त्रेश्वरादीनां किं बहुना ब्रह्मादीनामिच्छातत्त्वापि तत्तदाभाससमयपर्वैकस्व
यद्रूकमिलितकर्मप्रपंचरूपसंवेदनेन तन्मध्येऽपि प्रथमकारणाभासः ३७।
मरणप्रत्ययाभासः पर्यन्तेऽपि वा समनन्तरप्रत्ययाभासः सोऽपि स्वाभिमा
नमिलिततावन्मात्रवर्गमेलनाजनितविचित्राभावोद्भूतान्नीलाभासा।
ङ्गविषयतस्थानप एव तत एव तद्वाच्यं सैव तत एव नीलाभासात्मनो नीलाभासा
दयः स्यादिति नहि सन्नीलाभासः कदाचिदपि भवति सङ्क्रमेङ्करविश्रान्त इति।
न्यायात् नन्वेवं धूमाभासान्नौ किमुपादानम् उक्तम त्रयत्रैवाभासांशे नियतिश
क्त्याकार्यकारणभावो गृहीतस्तत्रैवोपादानम् तदर्थिनः वक्ष्यते चैतत् योगिनिर्मा
ता॰ णभावश्च तत्र प्रथमकर्मप्रचयरूकस्यापि नियतिविदनावलोकितैव कारणमि त्व
तिकर्ममलप्रकारप्रसंगोऽभविष्यति तथाहि तत्तदाभाससमय एव तत्तदाभासो विश्व
षपरिस्पंदात्मके लग्नाभासं दानेन तत्तत्सहभावनियतनियताभासान्तरयो
जनया समानन्तराभासयोजनया च पूर्वावलीकृतं सर्वात्मना विंडीभावरूपं ज
न्मसम्प्रभविष्यदनंतशेषाभाससमानकारूप एव भवति परमार्थतो हि तत्त
नियतदेशकालावस्थितविचित्राभाससमीरणास्वीकृतैश्वरूपः परमेश्वर
एव प्रकाशवपुर्विश्वकारणं यदिहि कुम्भकारघटहृदेशे मृत्पवेद्यदि च कुम्भक
रणावसरे महाकल्पावसाने वा सर्वः स्यात्तदानीं तत्क्रियाक्षतारक कुम्भ इति नै॰
त्रैलोक्यत्रैकाल्यनियताभाससमष्टावलीकरणाभासोऽपि विश्वमाहित्यावर्तमानः
परमेश्वरस्वरूप एव स्वेच्छावशात् ततन्निर्माणः स्वात्मवैचित्र्येण मस...णनिर्भास हैं॰ खै
तइति स्थिरस्यवादर्शवतान् तत्र वास्मिन् दर्शनेक्षणभंगवादोऽपि यथास्व
पूज्याचार्यः प्रकाशमानमनिप्रकटीकरोषिवक्री: प्रतिक्षणमनेकविधाद्यथा
त्मो॰ नः त्वय्येव सोऽपि भगवन्भजते यदंशे प्रायो निदर्शयन्निवेतः क्षणभंगवादस्वमत्ता
नाविदत् स्थितमिदं चिदात्मनि विश्वं प्रथमेच्छापरामर्शभूमावहमित्येवं
चितेन रूपेणाभातीति अनेन भुंजे गच्छामीत्येतदनुसारेणावर्तितैस्सह्यप्याच।
क्षणः पाचनपावनेति पठति भोजनेच्छाया अनन्तरं किं प्रयुंक्ते गमनेच्छातो
धावतीति यतइति चोदितं क्रियापेक्षापादानापंचमी ४२ ॥: ॥:
तव भगवति परामर्शोऽस्वेच्छालक्षणा इति किमेतत् परामर्शो हि विकल्पः न च
शुद्धसंवेदनरूपे भगवति समयपवलायत्तस्यैव यत्त्वविकल्पत्वमनन्तरीयक
स्य शाब्दीयोजनस्यावकाशः तदेव हि विकल्पतायां निबन्धनम् वेद्यापरैक्त्रसप्र
काशोऽविकल्पतावेद्यापाविश्रान्ताभिलापयोजनया वेद्यापेक्षया स्त्रकदा।
चित्स्वयमविकल्पत्वेऽपि तच्छुद्धसंवित्तिविकल्परूपासंवेद्यत्वानुपलब्धेः विक
ल्परूपतायाः कारणमभिलषणीयतायाः व्यापके वेद्यत्वमिति कारणा।
व्यापकानुपलब्धिः कारणमपि कार्ये कार्यस्य व्यापके च व्यापकतायुक्तेवे

व्यापक^

साधायेनग्राहकानुपलब्धिरेवमुक्ता किं शास्त्रादिकमालावर्थनेनेति न्याश्र
यः आर्यधर्मकीर्तेरेवं प्रायः पृथक् प्रयुक्तैः परिणामानामर्कसाकं तदैद
नभ्युपगमपदमसमाप्तिः। नत्वाहि। नाममयायनश्राद्धेयाजनोक्ता यतो।
त्रै४ विकल्पनायां तु अपितु विमर्शरूपता बोधस्यैतेन सर्गिकीयमभीष्टमेवेदं न्याया
प्रायेनाह॥ सूत्रम्॥ स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा। प्रकाशोऽर्थोप
रक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः इति अवभासनमात्रमपवमवत्त्वयमवभा
सनस्वभावस्य अवभासयत्यर्थानित्यवभासः प्रकाशात्मस्य विमर्शमाह।
त्रै० मित्यस्फु[?]मसंकेतिकेस्वान्तेरूपे आत्मविश्रान्तिलक्षणे स्वभावे जाने।
तितेतत्त्वविदो येमंत्रशरीरं बोधतत्त्वं श्रीमातृकाश्रीमालिन्यादितत्त्वमन्ये
प्रक्रैवेनत यदिह्विपरामर्शलक्षणं स्वान्तेऽस्य रूपेण भवेत्प्रकाशः स्वात्म
निप्रकाशो घटोऽपि स्वात्मनि घटः तत्र घटपटादेर्विवस्वात्मनः प्रकाश
प्रकाशयोर्जडभावलक्षणेन मवेद्विशेषः परस्परमपीप्रकाशइतिचेद्घटो
पिस्वदः सम्बंधीपरेणजनितइतिचेत्तल्लक्षणानतरमर्थ्यंवपरिणीकमामश्रीज
त्र४ स्यानेवबोधस्येति चिद्रूपेणापिरैस्यतत् परोन्मुखत्वनाबोधत्वहेतुरितिचेदय
स्कान्तोऽपिबोधः स्यात् लोहोन्मुखत्वात् अथ स्वभावतएवबोध आत्मानमे
वात्मानं प्रकाशयतीत्युच्यते तदात्मप्रकाशनस्यकथमनात्मप्रकाशने
रूपेस्यादिप्रेतदेवविमृश्य परस्परानिष्ठत्वानुपपत्तेः नन्विदमेवरूपमात्म
सारज्ञानस्ययदन्यनिष्ठमेवेदमनुत्वेन हि ज्ञानस्यात्मरूपं किंचिदुपलभ्यमि
तिकस्यापालंभः नकस्यचिदस्यस्वदर्शनपक्षपातमोहात् एवं हि सामा
मृ न्यावयविश[?]नयोप्येवंरूपापवाम्यस्यरयदेकरूपा अपनेकविश्रान्तइत्या
यमिदंपतातिकिवपादोप्रमार्थे[?]तामितात्मनि पूर्वविचारकथास्तदलमनेन ति५१ ६२
अप्रासंगिकेनस्वयामसस्माद्रूपंबोधस्य बोधरूपता स्फटिकस्यापि स्यात् अपिचा
हंगमेनरत्नयेयोनयति यत एवं तस्माद्बोधस्येयमेव बोधरूपता यदसौ घटा
दिवत्प्रकाशेनान्यापेक्षः प्रकाशते अनन्यापेक्षता चैषैवयत्स्वात्मनीयविमर्शी
हमितिभोक्तृतामये अविच्छिन्नेमेजनितात्मनिचमत्कारइति॥ नील
हितथाप्रकाशमानमात्मतथाज्ञानाद्यात् सोऽहमेव प्रकाशइति पार्श्वेतिकाद
नमाकोत्तम विमर्शत्वान्तः परमाकोत्ताविरहादितत्क्रमसहतत् इत्येषोऽत्र स्व
भावशब्दव्याचष्टे स्वयमात्मेति स्वाभिचरणीयो भाव इति अन्यथेति व्याचष्टे
नविवेति [?]र्थोपरक्तोपीति व्याचष्टे अर्थेति भेदितग्रहणेन सत्यकर्मवद्व
स्यामात्रेसिद्धत्वतोनतु जाड्यमित्याशंकाहविरूपितिकभोत्येस्य[?]
क्रमेहितीयेश्लोकार्धप्रसङ्गेविवृणोति तदर्थस्यप्रकृतेसाध्येषीर्पूर्वाबोधकेह
नवंयतः नत्वादर्शः किंतन्यघटादिधिर्यते आह नचासौजाड्येनेतिसंबंधिधी
घोनस्वरूपानरोणचरत्वपदजाड्यं तु अयतत्र लग्नमेव श्लोक नो यमाद्वच्छायापा

प्रकौ

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
वि॰
१३८

र्थोऽपि सङ्केतेन घटस्य किंचिद्व्यवहारगतरूपत्वाभावात्तस्य तथाप्रकाशो
पर्यर्थक्रियायापारीनार्थप्रतिव्यवहारगतरूपो भवेत् ननु स्वात्मरूपं केवलं वो
पलायोनगोचरेऽपि तत्प्रकाशरूपत्वेनास्य प्रकाशमानत्वं प्रकाशं करोतीत्येवं
रूपं बुद्ध्यादर्शप्रत्यादर्शी भवति घटं चादर्शीकरोतीत्येतद्गतिः प्रकाशः प्रकाशो
भवति घटं च प्रकाशीकरोतीत्यस्य भाषितस्य को विशेषः तदाह तत्स्मादर्शस्य
चेति स्वयं घटभावः स्वयं प्रकाशाभावश्चेति तुल्यम् परोक्तात्मानं स्वरूपस्य
स्यादर्शोपिवोपोपि को विशेषः एवमियतैव न प्रकाशरूपत्वं निर्वहत्यपि
के विशेषः एवमियतैव न प्रकाशरूपत्वं निर्वहत्यपि तु विश्रान्तप्रवेशेनैव
स्वात्मन्यसमयेन एव शब्दोऽभिनिक्रमः यतिशब्दो यस्मादर्थे तच्छब्दस्तस्मादर्थे ।
यस्मादेवं न स्वात्मप्रकाशः प्रकाशनेनैतावता नाम पदार्थत्यतीयते तेनाविल। न॰
न्य॰ क्षणीयकर्तृरूपतया रूपं संरंभावेशात्स्वात्मन्यमयैनैरपेक्ष्यस्वभावं प्रतीयते यन्तन्य
टेनमं...नेतदेव प्रकाशस्य जडत्वायोनिबंधनं यदिवा एवं योजना स्वयं घटश्
तिस्वयं परमरूप इति च यदुच्यते तत्रापि स्वयमित्यनेनव्यपाहिनिरपेक्षता
स्वविश्रान्तेयद्घटत्वं परमरूपत्वं चांगीकृतं तत्रैनैरपेक्ष्यमभिदधता तेकैवेय
प्रकाशो भवति तेषामपि प्रकाशरूपतैव च घटादर्शयोः स्वात्मन्यमावन्ताविश्रा
न्तत्वात् तथा च जडरूपतैव न कदाचिद्व्यवहरति इयं तथा च घटपटाद्याभास
जगदात्मना तिष्ठासोरेव मिच्छेर्वहेतुनाकर्तृताक्रियेति तदेतदाह प्रकाश
रूपतैवेति इतीति यस्मादेवं तस्मात्स्वयं प्रकाशमानेषा पररूपतयानिर्भासतेप्रका
शयतीति स्वात्मन्यवभासितपराभवेन घटाद्यवभासनाप्रकाशतस्यत्रैनैर्मल्यात्प्रका
शनरूपात्यक्तिमागविश्रान्तादतिरिक्तः कर्तृतालक्षणः स्वातंत्र्यस्वभावोयः ।
प्रत्ययस्यार्थः स एवास्यावापरूपस्य प्रकाशस्य स्फटिकादिजडप्रकाशविलक्षणस्य सार
स्तेनाजडत्वं स्फटिकादिप्रकाशवैलक्षण्यमस्यायं जडतां शंकमानिवारयत्ताजड
मपर्धं स्यतीत्युक्तः शंकायाधेमपवशंकमानेनाउपचरितः विषयविषयिभा
वां वानिमित्तात्ययोजनं...उपचारो भावत न स्याभासमारता प्रतिपादनतादर्श
एतद्युक्तमिवनस्पितथा भवतीति प्रतिपादनम् ननु प्रकाशस्य कोऽन्यः स्व
भावः यदपेक्षया सम्बन्धो यः स्वभाव उच्यते कथं वा स मुख्यत्वमितिशंकायामेक
नयत्नेनाप्यस्ति विशुद्धस्येति प्रकाशस्य संबद्धस्य तत एव कादिप्रका
शविलक्षणस्य परमार्थरूपप्रतिबिंबाय मानएव भावतादात्म्यतमस्मक्ति
स्वभावांतरं यत्तत्स्वं पुष्पाङ्कटादेर्नोपाधिशिष्यते तथापि न तन्मात्रत्वं जडे
न्यै पि सणिमत्र प्रमेटतैान स्याद्भवाहिमर्शात्मनं जडे स भवतीत्यनन्यविषय
त्वात्स्वमात्रव्यश्राम्येतियुक्तम् अपि शाङ्गेतिसद्धेहूनोचायमपिशब्दः स्वभावा
नरस्यमस्य यार्थ इति यावत् ननु विमर्शाभावाज्जडतास्यादितिवक्ष्येच म
त्कृते भावादितिकथं वृत्तिः चमत्कृतिर्हि स्वजानस्य याक्रियाभोगस्व।

मापत्तिमयश्चानंदः स उच्यते इत्याशंक्याह स एव चेति यः प्रकाशस्य प्राणने।
नोक्तः एतदुक्तं भवति स्वरूपस्यात्मनः परिपूर्णनिजस्वभावप्रकाशनेनैव
परामर्शमयत्वं यदानंद इत्युच्यते तथा देहादिसंकोचकलुषापरिपूर्णप्र
मातात्माहंभावनिष्ठत्वेन शरीरस्पर्शिकृततया स्वरूपानुरंजनातिरिक्ताद्राभिला
षिविवशीकृतमतेरात्मपरामर्शमेकघनं न लब्धायतो न स संभवति ततो
यमानानंद इवास्ते स चात्मपरामर्शमये स्थाने यदा तत्परिपूर्णजडरता
स्पतद्दातदिकं नेद्दिकांकृतत्वादपूर्णताविनष्टसंस्कारस्वरूपतया मनुतदानीय
दभिलषणीयकांतालिंगनादिपरामर्शनीयम् स्थितेयदाह गुरुः एतज्ज
लिः तद्धि चेत्प्रकृत्या स्त्रियो रक्तं इत्यन्या स्वविरक्तं रूपादित योगादपूर्ण
यमानंद इति पूर्णानंदोयं न भवति संसारिकस्य सर्वस्य स्यानंदोल्लासे भावि।
वियोगाभीवितिविषयोविषयोत्तराख्यितं जनयन्वा जनयेत्कथं स्याद्य स्वमिति च।
त्यायेनव्यतिरिक्ताकांक्षाविच्छेदमयतो सर्वात्मनानस्वीकृतं नेति ततो
पूर्णएवयस्त्वानंदतोपात्तत्वसात्मपरामर्शस्वरूपित्वप्रयोजिकेति तत
एवोक्तम् त्रैलोक्येप्यत्र यो यावानानंदः कश्चिदीक्ष्यते स बिंदुर्यस्य तं वन्दे दे
वमानंद[illegible]सागरमिति श्रीभट्टनारायणेन तथा च मधुरादेरसभेदे।
रिकव्यवहारवैलक्षण्येन प्रवृत्तत्वादमितिप्रमातरि विश्रमयन्नात्मभूमा — त्यामि॰
नमेव प्रधानतया विस्फुरतात्मज्ञान इत्युच्यते यत्राप्युक्तं ततः अन्यथाभाव
मतिक्रम्य स्वरूपमास्वादयेत् शृंगारादिरसभाव्यमानविघ्नाकरनिरासोहेष।
यिकानंदविलक्षणः शृंगारादीनां काव्यादिविषये तत्र वीतविघ्नत्वाद — सं
वासेपरमनाचर्वणानिवृत्तिः प्रतीतिः प्रमातृताविश्रान्तिरेव तत एव हृदये
न परामर्शलक्षणेन प्राधान्यव्यपदेशः स्वात्मव्यवस्थितस्यापि प्रकाशभागस्य
वेद्यविश्रान्त्यभावात् आनंदः आत्म हृदयतोच्यते इति निर्विघ्नाः स्वादरूपाश्रम
नां तज्ज्ञोचरीकार्याः चित्तवृत्तयोरस्मानवेत्यमर्थाभिनवभारत्यानादयेव
दविघ्नितो वितन्यत्युत्यादिति स्माभिरिति तत्कात्हृत्लीनामेवावलोकये
दिहत्तप्रकृतविघ्नकारित्वान्नविततः तस्मादस्य चरित्नस्य संवेदनरूपता।
नान्तरीयकत्वेनावस्थितस्य स्वतंत्रस्यैव रसैकघनतया परामर्शः परमानंदोति
हृत्तिश्चमत्कार उच्यते तस्मात् युक्तं मृदुचमत्कृते रभावात् मधुरादिरसास्वादेत्व
विषयस्पर्शाव्यवधाने ततोपि कामसनावदीत श्वावधाने स्फुटतः तथैव था
नासंस्कारान्तवेषस्तत्राप्ति तुल्यर्थे दितत्त्वव्यवधानोपाति रस्किक्रियाभावधानत्व
दयालंभेते एव परमानंदे यथोक्तं जरसि पानकृतोल्लासरसानंदव्यवस्थि
तेरित्यादि विशेषश्रीतिरिव्यत्र विशेषश्रीति शिष्यपरेषां पाठः अनयेवेति यतो
विमर्श एव चमत्कारः स एव व्याजाज्ञतो हेतोर्नीलादावि इदमिति यो विमर्शः

स्नीलादिशरीरे विश्रान्तो न भवति किं तु प्रमातर्येव विश्राम्यति यदुक्तमिति ह्येय त्वे
मि[illegible]ध्यवसानमहं प्रातिरेकिणी परेशशक्तिरात्मेव भासते न न विदन्त्यपेतिप्र
मातृविश्रान्तौ चाहमित्येवं विमर्शो वशिष्यते सर्वेषप्रमेयविषयो शाब्दी क्रिया
तः इदमिति निर्भासः अन्योन्यनियतप्रमातरि विश्राम्यति दिग्दर्शः एतच्च किं त्वमी
हवशादिति सहजे प्रकाशविमर्शवैलक्षण्यं निरूपितमेव विमर्शः पुनर्नैकदा
चिदिदं ता भूमिमास्कन्दती प्रत्यवमर्शेत्तथा चेति न तु सर्वो विमर्शः प्रमात
र्येव विश्रान्तिमाश्रयेत तेन प्रकारेण प्रकाशनमेवात्मेव संवेदनस्य यत्तथा
भूतं स्वतन्त्रस्वरूपात्मना प्रकाशनम् इत्थमेव चात्मनात्मप्रकाशने वित्ता।
तस्य युक्तं तत्त्वात्मनो व्यतिरिक्ततायां तथा हि प्रकाशमानमेव विज्ञानमात्म
नो नात्मनश्च प्रकाशनमिति यदुच्यते तत्र यदात्मनः प्रकाशनं तदेव चेतना
त्मनः तद्धीत्मानात्मा चेत्यते कस्मात् अर्थे हि तदर्थः यज्ज्ञानमात्मना प्रकाश
ते इदमेव च घटः प्रकाशत इति न तु च घटपटयोरेकप्रकाशनमथ च घटः पटः
तद्वदात्मानात्मनोरेकं प्रकाशनं तच्चैकमात्मानात्मनोर्न विद्यते मैवम् त
हि घटपटयोः किं चित्प्रकाशनमस्ति सिद्धम् असमन्तं ते हि प्रकाश एव प्रकाश
ते स चैकदा चित्स्वतन्त्रबाह्यघटात्मना जातु चित्पटात्मना अन्यदा ह्यात्मेनेति अथो
च्यते आत्मना प्रकाशमानो वा यो नात्मानं तु नीले प्रकाशयतीति तत्रापि यदि प्र
काशयितं करोतीत्युच्यते तदा किं तदात्मप्रकाशरूपमेव तं करोती [illegible] तद्व्यति त्वँ
रिक्तप्रकाशरूपम् अन्यकल्पे स्वरूपीकृतमेवानात्मव्यपदिश्यतेति भग्नयमनात्म
कथा पूर्वमनात्मेति चेत् प्रकाशमानस्य कस्य पूर्वं ते [illegible] न किं चिदेतत्र हिती।
यथैते ज्ञाने प्रकाशने तदेव च कारणाभूत मर्थस्य प्रकाशनं ज्ञानरूपं तो विद्यन
इति द्वयोरपि स्वप्रकाशत्वे स्वसंवेदनतयेति पुनरपि कथमात्मनात्मप्रकाश।
कत्वम् न च प्रकाशरूपस्य प्रकाशरूपतां स्वभावस्या[illegible]त्वं विपिरपि दिव्यतेनुभ त्वं
वति न च परस्य निष्ठत्वम् चितमिश्रक्रमसकृदत्रभवाद्धानात्मा प्रकाशत इ
ति विपरीतमुच्यते अनुभेका हि प्रकाश एव सचनुभिन्नस्येवपपादितम् न तु।
स्वेहे तु परस्परं येव वो यो ग्राहकात्मा नीलादिकग्राह्यात्मा पकसामग्री
तता केवलमिदमस्येव ग्राहकमिति ग्राह्यभावस्य नियमं व्याप्रियते न तु तया ग्राहक
मातुस्याप्यते च दत्तरादेरग्राह्यग्राहकस्वभावत्वादिति तदिदेवाल विप्रतार।
णफलमेव ग्राहकता हि नाम यदि ग्राह्यस्य कश्चिदुपकारः स तत्त्वकाल।
वेकर्ण्यस्यात् अथोपकारो न कश्चित्तर्हि याहृमात्रमेतद्यं ग्राहके [illegible] यं ग्रा
ह्य इति मतस्य प्रकाशरूपत्वे नैव ग्राहकत्वामित्यपि निरस्तो वादः इत्यले
वहूतः तदुक्तमक्रमम् तथा स्वयंप्रकाशनत इति एवं परमार्थिकम।
ह सिद्धिति प्रकाशस्य विमर्शात्मकं निर्दिति रूपं वपुः तत्त्वय त्रारोप्यतेतदपि

निर्हृत्तिमयमेव भाति शरीरप्राणादि तदाहमहमित्यपीति अपिभिन्नक्रमः श-
रीरप्राणादिरूपे वेद्येपि योयमस्य तेहमिति विमर्शस्तदर्थः ननु दुःखोपलंभ-
काले तावदहमित्यस्ति न च तत्र चमत्काररूपानन्दः कथमाहनास्तीति
हि॰ तथा हि दुःखमप्ययमास्वादयमानोन्तरेव विश्राम्यति तेन निजविश्रान्तिवीर्ये
नार्थीने च विनष्टमभिमतमभीक्ष्यमाणो दाहरन्ति स्फुतेनात्मनी मभिमन्वते उप
देशविशेषादिप्राप्तमाया विगलनेन ह्रासरूपानादरणमेव विश्रान्तिकमिष्ट।
ति तथा हि शिवदृष्टिः दुःखेपि प्रविकासेनेत्यादि ये तु शरीरादि तित्यन्तवर्के
तदितरस्वर्गादिगतशरीरवाञ्छया यावत्तच्छरीराविनाभाविनि छन्नीकारादुः
खजिहासया अहमिति चमत्कारानाभासं तत्र शरीरे शिथिलयन्ति शरीरं तेन
च तेषु चमत्कारग्रहमभिमंचारयन्ति पारमार्थिकमेव तत्त्वचमत्कारानन्ददशां वी
तविघ्नमेव विलम्बिष्यन्ते मन्मूर्छदशापन्नपतन्ते उपसंहरन्ति तदेवमिति एतत्सं
वादयति तथा चेति भट्टहरिरित्यवोचदिति सम्बन्धः केन वाक्येनाह वाग्रूप
तेत्यादिना प्रत्यवमर्शिनीत्यनेन किमवोचत् आह प्रकाशस्य जडवैलक्षण्यसं
रंभः कर्तृतात्मरूपेयं सैवात्मविश्रान्तिलक्षणोनिरपेक्षत्वेन विमर्शोहमिति
कथ्यते ननु केन शब्देनासौ संरम्भः कारिकायामुक्तः आह प्रकाशेनेति लिङ्-
त्रसंभावनाधिकमात्रमाह अव्यात्तरूपताकर्तृव्यापारप्राधान्यविश्रान्तिम
तेवसाशायः ननु लिङा विना संभावना कथंकारमुच्यते तत्संभावना
भिधाप्ययमाख्यातप्रयोगेन कर्तृत्वांशप्राधान्येन गमयति नैवम् यदि वस्तु
भावमात्रं संभावनाविषयत्वेन विवक्षितं न तु कोयं मुक्तः स्यादित्यायेन प्र
काशः प्रकाशेन भवेदिति प्रकाशाभावाहार्हीकृतमेव भवन्ते लिङासंवध्ये
स्वेनो॰ नेत्येतेन रनीलेनी लेहृदेनचटीभवेदितिवत् स्वरूपानुप्रविष्ट एव संरंभा
र्थीनिर्भातीति निर्यातिरकेद्वारेणा चेस्थ विपित्सं पद्यते प्रकाशतेचायंप्रका
दर्पण॰ शयतिनंडन्तार्थएवस्वात्तत आत्मा विमर्शः प्रकाशस्याहं यत्कर्तुः बोधस्यया
वाग्रूपतापह्नुनं यावदूपितत्वरूपताशाश्वती सैकेनादि + प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा।
चपर्यंतिकः प्रत्यवमर्शः `` वक्षीति वचनेनैवाक प्रकाशस्तत्पर्थमनुरवेन
पक्रमो मन्तव्यः अर्थः प्रकाशतेतिहि व्यवहारः एतदर्थमेवाव बोधस्या
नुप्रक्रमणं नोसौ प्रकाशेन ना बोधः प्रकाशेत्युक्तम् अवबोधस्येति चष
ष्ठ्या अयमेवाशयः अन्यथा पंचमी स्यात् युक्तं चैतत् प्रकाशः काश्यते इति हि
बोधस्य पर्यायः प्रकाशोभवेत्तन्नभवेदेतदिति न चेदं संविद्रूपस्य विमर्शप्राधान्यं
सिद्धं बोधकं यावदन्यत्रापीति सूत्रे आनन्तरदेवेति एतदेव विमर्शप्राधान्यं प्रतिपादित
मुद्दिश्य आत्मा धर्मिस्वभाव आस्तेतत्त्यमिति अनेन तथैव वाचकेन शब्देन वेद्य।
धिकरणोयोगेनापि समानाधिकरणेन तथा श्रीशिवसूत्रेषु भगवता निर्मि
ष्टं तथा वैयधिकरण्येनैव व्याख्यातं भट्टश्रीकल्लटपादैः चैतन्यमात्मा।

ई॰ प्र॰ वा॰ टी॰ १३६

त्मनो रूपमिति चैतन्यं चितिशक्तिरिति चैतन्यं चितिशक्तिरात्ममहिमाभोक्तृत्व
रूपं हि यदिति तद्वैयधिकरण्येनापि केसमानाधिकरण्ये निर्देशस्य विक्ति।
या रूपायां चेतनक्रियाविषयायां कर्तृतायां संवेदनसंयोजनवियोजनादि
स्वातंत्र्यसारायां तात्पर्यं तन्यत्वप्राधान्येन तद्विषयं प्रतिपादकत्वेन तथा हि धर्मि
रूपता निर्देशे सद्द्रव्यं समवायीनित्यपि यद्वित्यादिजडसाधारणधर्मान्तराणामा
प्यसौ प्रतीतो भवेत् तत्र समत्वं द्रव्यमिलितमपि रत्नमहस्त्वप्रविविक्तरसास्वाद
विशेषमवष्टेतनत्वमुक्तं चेतनधर्मेणात्मनो जडेभ्य इति विवेको विशेषे +
समस्तेन तथा हेयपदिवा ‥ उक्तः होतु क्रियाचात्मा उक्तः चितिकर्तृताचेति।
इष्टा गेव एवं विधवचनाभावे पि चार्थहारेणा वचनमन्यदपि स्वीकरोतीति तत्र
वर्णाते जलभाष्यसूत्रग्रन्थः पर्यतिसूत्रमवतारयति अत एवेति सूत्रांशमेवेप।
ठित्वा रूपमित्यनेन विवृणोति स्वतंत्रमेवेदं पूर्वोक्तहेतुयुक्त्युपजीवनायमनक्त।
कर्तृतालक्षणादिमर्षाभेदेन तत्र तत्रेति स्वदर्शने श्रीशिवसूत्रादौ परदर्शने च
पातञ्जलादौ जडाद्विभागार्थमपदिष्यते व्यवह्रियते न तु धर्मस्वभाव एवायं धर्मि
रूपस्यैव चैतन्यमिति चार्वाकनये यत्र यदाह मदशक्तिवच्चैतन्यं चैतन्यविशिष्टः का
यः पुरुष इति तस्य निर्देशस्य स्पष्टतेवेति कथं तत्पर्यायान्तरे योजनमिति आशङ्क्य
रूपेऽसौ द्रव्यपदमात्मसामानाधिकरण्येनोक्तं तद्विवरीतुमुपक्रमते इतिनत्वोपदे
शापरिशान्ते सर्वत्रेति वैशेषिकसांख्यवैयाकरणादयधिकरणेषु वैशेषिक
नैयायिकजैमिनीयानां स्फुटरूप एव द्रव्यपदव्यवहारः आर्हतानां द्रव्यमवस्थात्वमनपेतपरा।
यानवस्थास्सौगताः विकल्पितं तत एव स्वतत्त्वे द्रव्यमसदिति सांख्यानामपिस्व
तत्त्रमवस्थात्वरूपं धर्मि द्रव्यमिति सम्मत एवं वैयाकरणानां यथाम्नायोपक्रमे
देवदत्तोऽयमित्यगाच ‥ क्रियासिद्धिः तैर्थवार्थक्रियायोगाणकर्मादिप
दार्थान्तरादीनामपि सामान्यायां यदेव प्रभवति यत्रास्य समत्वपादनार्थं भवति
तत एव योजनलक्षणादेरप्राधान्येन विवक्षायां तु तत्स्वरूपं पदार्थान्तरं सद्द्रव्य
देव यदाह सर्वाग्रहणमव्यवसिद्धेरिति सापदार्थं द्रव्यम् सख्यान यात्रोक्त
याव यद्यपि निष्प्रसंगोनास्ति तथापि तमेव निरूपयितुं विशेषणाचक्षम
पातम् तथा हि कथं तस्यैव मन्यात्वम् आह स्फुटत्वेन दृष्टयायतत्रा क्रि।
येतन विशेषणत्वेन कामस्फुटतेत्याह सर्वस्मात्सायेभिन्नलक्षणाः अत एवा
र्थक्रियायामुपयुज्यते नच गृहीतविभक्तः येनार्थक्रियायां विनियोक्तुं।
मथकस्यायतस्थिरः ननु च दृश्यते सद्रूपान्यथाभावेनासौ द्रव्यस्य आपि
न तु धर्माणां संयोगविभागसंख्यादीनां तदाश्रितानां तथा विधधर्मोश्रयत्वा
देव चव क्रीर्थक्रियाः कर्तुं प्रभवन्तु द्रव्यमर्थनीयं भवति इति अनेनेदमाह
अस्तीदमात्मनो रूपं क्रियात्मादस्य पदार्थोऽगणितः सर्वैतस्य स्वातंत्र्यमनपेतया।
तः यतितन्त्रमभिभिमिति विशतेसनिस्तत्वकापारूपामात्माभित्तिरूपली।

ना: सर्वे भावाभावरूपा द्रव्यगुणादयः पदार्थास्तदात्मधर्मतामपि रोहन्तस्तेपि
च पारमार्थिकं + तदयं प्रयोगः आत्मा वि`` तद्धिष्ठावभासत्वात् अन्याभा
सयत्वेद्रव्यतिरिक्तात्पदार्थराशेः पलायते स्वव्यापकस्वात्मेऽवि
रुद्धरूपात्तेवावलोकनोदितस्त्वासेयतः रूपत्वमपि भासमानेरूपं भवेदेपि
निर्भासतेद्रव्यनिष्ठत्वेन त्वपमेतिपावस्मात्पपरिवारो पिराजपरिवार एव इदं
रूपमिति हि न लौकिकः प्रत्ययः अपि तु शुक्लपट इत्येव लौकिकः प्रत्ययः
यदस्त्वयानीत्यात्मेवद्रव्येतन्नतः अहमित्येवं भासमपि हैवतात्विकीसंविन्नैवेत्।
यतः यथोक्तम् इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्येत्यादि वैकल्पिकस्य पटस्य शु
क्ल इति वस्त्वात्ते आरोपणापदान्तरे द्रव्यभावः तेद्व``स्य द्रव्यस्योपात्मनोय
त्सामानाधिकरण्यं धर्मपदेन तत्सेव्यधर्मस्य व्यापायितमितितात्पर्यम् तेनैतोमह
निति जडस्य द्रव्यस्य निदर्शनम् अन्यदजडस्य तस्य तद्धर्म इति सम्बन्धः अनेन भा।
वात्मकमिति विवृतम् चितिरिति दृशिरिति हि भावे क्तिन्प्रत्ययान्तः कृषिरित्यादि
वत् नन्वत्तनयोरक्तक्रियाविमर्शरूपा वाच्या यावत्तद्रूपे भावे इको विधाना
म् चैतन्यमिति तद्व्यप्रवृत्तिनिमित्तेनान्तस्स्त्वायांवा विधीयते यदाह मध्य
मस्तु तिः यस्यगुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्द + ष्यंतिमारत्वमत्तम् वृत्तोचस्मा।``
मात्रमवबस्तत्सामान्यं नकथम् अज्ञाहमवेदचेति त्रिष्वपिपदेष्वेव शक्तिस्तायाः
उपयोकाशमनायहेत्वमाह चैतन्यमपिहीति इह संबंधो नाम स्वमात्मविश्रान्तसंबं
धिद्वितीयावभासस्वादवद्यते स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभा इत्यत्र नचकर्तृलक्षणः
संबंधी प्रकृतिभागेन वाधिकृतः इति प्रत्ययांसे क्रियेवाभिव्याप्नोति उपाधिमित्ता
घेभेज दीनोवाच्यामन्तश्चेतनक्रियासंबंधएव वाच्योपाधिरिति समएवार्थः सत्ता।
चभवत्ताभवनक्रिया कर्तृत्वमेवेति द्वानापि समएवार्थः ननु क्रियासंबंधः कथ्य।
कान्तरेषपि तुल्यस्तत्कथमस्यचितिक्रियारूपा चितिकर्तृतेति आह सा चेति कर्तृ
विश्रान्तिद्वारेण हि कारकान्तराण्युपलीयते क्रियेति क्रियापि कारोविनत्व वस्त्वात्मे
ननु यदि पत्वाय शब्देनत्कर्तृत्वयोगपद्येन सह चैप्रयोग इत्याशंक्याह वक्तु इति
पूर्वपक्षमुत्संबंधः ९। पदे प्रायोगतेकेन अन्यभित्ताये आत्मतेः एवं सहत्वार्थमवता दयति संवेदेपणकर्तृत्वे
वेचतिपरामर्शमयी विमर्शनलक्षणैव याकर्तृता सैव मन्त्राणां मन्त्रतानि स्थितिलय
स्यानन्तेन समाप्नायतेनायहेतुरूपणादिकारित्वेन चमोदी महामन्त्रतेनास्य भगवतः संबं
धिनीशाद्वनत्वपानन्तपापावर्गमध्यपतिताकर्मेन्द्रियविशेषरूपात्कार्यशब्दरूपावा
ना४ वाक् परमात्मनश्चैषैवकर्तृत्वैश्वर्यम् ननु ज्ञलालस्यैवकरचरणादि परिस्पन्दमयी
यतद्भयमाह कारिकया वागित्यस्य विशेषणं यत्पदेरितितद्व्यवच्छेदे दर्शयितुं तस्याः
प्रसिद्धरूपोपक्रमभेदमाह वाकुच्छक्तिरिति शक्तिग्रहणमिन्द्रियवाचकानिरासार्थं
जिह्वाशब्देन वागिन्द्रियाणि लक्ष्यतेतद्यमर्थः अस्तु तदपायः क्रियाशक्तिलक्षणो
विमर्शस्य एव वागादि कर्मकरणवर्गमाविशञ्जडमपि स्वाभिषेकेण जडमिव स्वैपादि
यति येनस्वतंत्रतैवस्वहस्ते स्थूले वा सूक्ष्मे वाजडेस्यैवप्रवर्तते यावत्कार्यं निर्वर्तने

४ द्रियमुपलक्ष्यते तदोणचापवानिकर्मे ४

६· प्र· ज्ञा· टी· १३७

चावस्थायां निवर्तते पुनः कार्यान्तरेष्वेवमिति यदुक्तम् यतः करणवर्गोऽयं विमृशतोऽमु
ष्यवस्त्वयम् प्रवृत्तिस्थितिसंहृतीर्लभते इति शिवदृः शरीरं तत्रभवतामर्थ्यन्ते चेष्टा
संपादिकेत्यर्थः कार्यम् तद्गतिम् तद्ग्रहणेन कार्यकारणतामाह जिह्वाव्यापारस्य हि
तत्कार्यस्य शब्दः कार्यः जिह्वाव्यापारोऽपि च वक्तृतः तथा विमर्शस्वभाव एव विमर्श
रूपानपि कस्वभावहि समस्ताः क्रियेत्युक्तम् संघोष इति स्थूलः तस्य लक्षणोऽश्रू
यमाण इत्यविशेषेण दानान्त्यं ये च पौरेऽस्त्यर्थः [illegible]पीश्वरीति अघोषः यः स्वयमे
व प्रविष्टोऽघोषः प्रसरणस्येति अनेन पाण्यादीनामपि स्थूलसूक्ष्मरूपस्य स्व।
कायस्योपलक्षणम् सर्वत्र चात्र संघोषाघोषरूपवाग्व्यापारशब्दान्तविज्ञानाश
यान्येन हृष्यते न दिदृक्षुरेखाभिरद्रष्टाभिरद्रष्टेत्यमिति तत एवमुक्तम्
वर्णपदग्रहणेऽचतत्रैव श्रूयमाणताभिमानात् वर्णा एव हि तावच्छ्रूयमाणता
बुद्धिरिति स्फुटा पदेष्वल्पवर्णस्यादेशा वाक्ये तु संकलनास्मरणानुव्यवसा
यादिरूपबुद्धिनिर्ग्राह्ये श्रूयमानता न स्फुटैवेत्युक्तम् तथा च वैयाकर
णैरपि वाक्यस्फोटस्य प्रायेण बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वं वर्णितम् यदाह तत्रभवान् नादैर्नाहि
तबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यत इति एषा
तावत् पश्यमावाक् द्वितीयामिति अन्तःकरणमनोबुद्ध्यहंकारलक्षणमध्यमस्मे
पूर्यष्टकात्मनि प्राणप्रधाने विश्रान्ततया विमर्शशक्तिः प्रेरयति सा मध्यमा वाक्
तत्प्रेरितेन च नदन्तःकरणं संकल्पनेन निश्चयेऽभिमननेन च स्वस्मिन् व्यापारे विकल्पल
क्षणे प्रवर्तते तत्कालेऽसौ विमर्शमयी वाक् संकल्पादिके ग्राह्ये संकल्पयित्रा
दिरूपे च ग्राहके स्वेनाभिधानेन सा इदमेवमहं चेतः संकल्पयामीत्यादेर्वाचक।
स्य शब्दस्याभेदेन स्फुटेन क्रमेणाभेदेनाग्राह्येण परामृशति यतस्तत्र तस्मिंस्तथा।
रूपवाच्यामध्यमवस्थानमध्यमाख्या तथा शक्तिरूपाद्वायं यस्यां त्वभिधाने वर्ये ग्राह्यग्रा
हक[illegible]योरभिधेययोरग्राह्यग्राहकगतयोः यथास्वं यः क्रमो देशतः का
लतश्च स भवति न तत्स्फुटेन रूपेण यतो निर्विकल्पकः स्वभावोऽसौ विमर्शः स्व
यमक्रमत्वाद्विभागः प्रसेवकरवतमन्तर्लीनक्रमलक्षणविभागमाच्छादयत्ये
तत एव सर्वतो ग्राह्यग्राहकाश्रयः क्रमः समृद्धोऽन्तः संकोचितो यथा यस्यामि
ति वा संहृतक्रमत्वादेव सूक्ष्मेणान्तः संभिविजल्पति यत्तस्यां किमपि इत्यादिना स्फु
टक्रमेणायतः पदेषु सोऽस्मः प्रस्ततिष्ठ वाक्येषु देवचनत्वादिषु च क्रमसंकोचमिश्रा
दिपिंडीकरणमिलितेषु वसंपादितेषु सपदवाक्यात्माभिजल्पः स्वस्थानीयेन
वपुषा सूक्ष्म इति यावत् यथाह तत्रभवान् प्रतिसंहृतक्रमानुसत्यपि भेदसमावि
ष्टक्रमशक्तिः पश्यन्तीत्यादि इयं चेच्छाशक्तिरूपेति दर्शयति कार्यं चिकीर्षतीति बोध्य
बुभुत्सास्वभावापीयं भवति अतश्चैवम् यदिच्छाशक्तिर्ज्ञानक्रियाशक्त्योरवग्राहिकेति
ति किं तु बुभुत्सापि बोधस्य स्वभाव एव तस्यैव तत्तदनन्तावभासपरिपूर्णतया प्रका
शनात् चिकीर्षाकरणयोस्तु स्फुट एव भेदो लक्ष्यते चिकीर्षायां हि स्फुरदपि वस्तु
न स्फुटतामश्नुते उभयेन्द्रियवेद्यतैव तत्र सिद्धाभिमननपरिस्फुटत्वापत्तिपर्यन्ततामम

^श्रूयते नापरैर्नो पराता स्वस्मेव मेव^

श्रवणटत्
।२।

ष्ठीकारणमिति शिवदृष्टामः पश्यन्ती [illegible] विमर्शनस्वभावत्वेनाप्रतिहतप्रकाशरू
पत्वमिच्छाशक्तेः प्रकाशप्रसररूपत्वाभिधानायोक्तम् सा चेयमिच्छाशक्तिर्विषयाश्रा
क्तिप्रसररूपं बुद्धीन्द्रियवर्गमनुगच्छन्ती निर्विकल्पमालोचनं समस्त्या पश्यति ति स्व
स्थापि विलक्षणयमिति पुनः शाब्दमाह एकेति पश्यन्त्यादिकं त्रयमपि प्रतिवाच्यमि
घेते ननु तत्त्वेयमिति पश्यं क्रमतां प्राप्नोति त्रिः शब्दसमत्वमभिधानानां शब्दानामभिधेये
विमृश्यमाने रूपे ग्राह्यग्राहकात्मकमभेदयेतेनाभिमुखीकृत्य सर्वं क्रोडीकृत्यावतिष्ठमा।
नानन्तशक्तिमहूरूपपरमशिवदशावान्तरनिषिद्धग्राह्यग्राहकादिवैचित्र्या अत एव भग
वतः स्वाभोगप्रतीयमानस्वादक्षमत्कारो निजाभोगपरामर्शात्मा तत्त्वभावी यदाह वि।
श्वमात्मप्रकाशसिद्धरूपमात्मप्रकाशान्निति न च कदाचिदपि परमेश्वर एव तद्रूपशून्यः यदाह्रः
परमेष्ठिपादाः शान्ते शिवत्वे स्थूलेपि शिवत्वे यत्र वर्णितम् नत्रकाशं ततो बहिः शो
ते किं वक्तृता नते वक्तृता चेत्तथाभूतशक्तिविनयसंगमइत्यादि एवं पश्यन्तीत्याख्या
यस्य सैषा दिनेति व्याचष्टे स्वरूपवदिति एतदागमभाषया संवादयति नित्योदि
६५ तेति सततानस्तमितत्वेनाहतशब्दवाच्यायोमहाविश्वव्यापीमनन्तज्ञानापरमोर्गुणी
कृतविश्वशब्दनव्यापारस्तन्मयी स्वरूपादिति पश्यन्तीलक्षणात्ताचकात्तस्म।
संजल्पस्वभावात् तस्या अपीति पश्यन्त्या अभिन्नवाच्यवाचकाया इति अभिन्नवा
च्य[illegible]शब्दो वाचको हृतो यस्याः प्रतिपाद्यकालत्वाः प्रयुक्ताः अभिन्नवाच्यशब्द
नोक्ताया हेतोस्तस्या इति यावत् वाच्यमपीति पश्यन्त्यां तु वाचकमस्फुटक्रमं वाच्य
तु क्रमः सत्रैवात्र यदि वा फलदर्शनमिदं हि विवचनस्याथावेदस्वरूपादभि
न्नवाच्यपश्यन्त्यां तावत्तद्वाच्यवाचकेनाभेदं प्राप्तस्वरूपेणहितस्यावाचकमेव एवंष
ष्ट्यां पंच[illegible]मायाव[illegible]मायेन व्याख्यायकमेथारयेणाव्याचष्टे अथवेति सूक्ष्मेति ननु
पश्येति यावत् सर्वस्यक्रमस्य वाच्यवाचकगतस्य न तु पश्यन्त्येव परेत्यत्र मितिनवेहे
याकरणात्मस्यते तत्र कथं सक्रमतेत्या[illegible]शंकाह पश्यन्त्यवस्थायामपीति चिन्त्य
मानस्येति यो सो चिन्त्यमानो मध्यमायां स्फुटचिन्ताविषयतामीषतीत्यर्थः अभि
संयोजित अभिन्नसंस्थानमभिसंधिः निर्विकल्पकमेंद्रियिके विज्ञाने निर्वित
र्कनिर्विचारसमापत्तिस्वदर्शनात्माच प्रथमः प्रमातृव्यापारः तत्र यदा प्रत्यक्षेण
विकल्पकेन स्मृत्या पश्यति इंसं च तत्त्वतं तदा तदालोचनद्वयं यदि न भिन्नविषय
तया विषयगतं क्रमं स्वीकुर्यात्स्वविमर्शावसरे तत्स्फुटभिन्नाकथं समनन्तरं वि
कल्पोऽस्यात्मम् तस्मादालोचनकालेपि समन्दादिष्टपञ्चक्रमेण तस्यापरशक्तिवा
चकशब्दरूपक्रमं वाच्यं च तत्त्ववेत्ति पश्यन्त्यभिन्नरूपं च कास्तेव एवं समस्तिगाढं।
विकल्प्यमाने रसे च क्रमनिमिषतात्तद्रूपावस्थायामपि समापत्तोपरस्परमभेदो वक्तव्यः
कं० अन्यथा प्रथममवित[illegible]समापत्त्यवसरोचितस्तत्रविकल्पोऽभेदेनोपयुज्येत अस्यान न५
दर्शनायोचनयागीभेदेन तयोः समापत्तिः स्यैवेत एवं सरोविवक्षोरसेच विवक्षार्जि
गमिषोर्दिदृक्षोर्वा यत्प्रथमं मनस्यत्वं तन्त्र विविक्तम् प्रार्थनादेरप्यविविक्तत्व
स्यादिति न्यायः घटः शरावमित्यादौ यद्यप्येवमेतथापि तत्रस्फुटएव भेदः सोपि।

डीभावेपि तथा हि ताम्ररजतपिण्डीभावे लोहनागपिण्डीभावे च कस्यैकताभिमानः
इदमपि ताम्रसुवर्णपिण्डीरूपमिदमप्येवं तत्को भेद इति तत्र भवेदपि भ्रमः सोऽव
श्यं निवर्तनीयः क्रमरूपप्रदर्शनेन नायं ताम्रे हेमपिण्डो येन हेमताम्रपिण्ड इत्या।
ग्रायेन समरोऽयमस्रुत्क्रमम् ननु पश्यन्त्या यदि चिन्तामयत्वे तर्हि मध्यमा कि
म्॥ आह स्थूलेशब्दरूपे इतीति तथा हि मध्यमैव विकल्पमिह उच्यते वि।
कल्पस्य चाभिलापस्पर्शेनैव जीवितम् तदानीं ह्यसौ वाचकरूपः अन्तारूप
स्यैव वाचकत्वात् तत्र हि संकेतकरणाद्युपपद्यते यत्तु श्रोत्रग्राह्यं स्वलक्षण
रूपं तत्र वाचकशब्दरूपेण वाच्यवाचकभावस्यासाययमितस्य माजीवितत्वेव।
स्यतेयतः न च स्वलक्षणे लक्षणान्तरेष्वाप्तिसंयुपाद्यते तत्कृत्वा रूपं तया
यच्छब्दरूपत्वे क्रमिकेत्तन्मध्यमावस्थायामेव स्फुटत्वेन विश्रान्तम्॥
ततो यदुक्तं भगवता श्रीमत्कालपादसंहितायाम्॥ स्थूलेशब्दरूपे इति प्रो
क्तमिति तन्मध्यमाभिप्रायेणैवमन्तव्यम् यत्तु श्रोत्रग्राह्यः शब्दः स्मत।
त्वपंचपल्लवाय्यो न हृदयव्यपदेशनामर्हतीति न हि विकल्प्यमानो हृदा
द्यास्य च स्यान्यरूपं वक्तव्यम् स एव हि घटाभासो देशाद्याभासान्त
रयोजनया स्वलक्षणीभावमभ्येति तथैव शब्दोऽपि स एव स्थूलरूपत्वे
न पूर्णाभासोऽप्याभासान्तरसम्भेदनवशाद्भवाणायुगलमवेक्ष्य नयोरेव।
न वर्णाभिधीयते स्वलक्षणता तदिति यतो मध्यमायां स्थूलशब्दरूपताप्रु
टमिति प्रमाणवृत्तेनायातमित्यर्थः अस्यामिति पतन्त्रे निर्दिष्टायाम् प्र
तपवेति यतः पश्यन्तीप्रमाणोपपन्नेविंतामयत्वेततः पश्यन्त्याः परत्व
शिवदृष्टिशास्त्रे निवारितम् कथमित्युक्तम् अनेन ग्रन्थेन ... नयतत्र हि य।
स्यः अस्माकं ज्ञानशक्तिर्या सदाशिवरूपता वैयाकरणानां दिन ननु
यत्परं रूपं तदेव पश्यन्तीशब्दवाच्यं भविष्यतीत्याशंक्याह नहीति दृशिः स
कर्मको धातुः किं पश्यन्ती कथ्यताम् यथा भासान्व हि भूता लोकतोयस्य जो
मेता पिबावर्तमानाक्रियारूपा दृशिः पश्यस्तदा ह्यता अपमान्तेवपश्यन्तीसक्त
दमेव जडाननुरूपादिना ग्रन्थेन विषयापितात्मना देशकालोपरागेण संकुचि
ताद्दृशिः कथं पराप्तिरूपाभवेदित्यभिहितम् देशकालानवरत्वेन हि दृशानसंचि
तम् न च पश्यन्त्या देशकालाकारसंकोचः किमर्थं संगीक्रियते हेतन हि अ
संकुचिते पश्यन्ते संकुचितमेव मध्यमा या विकल्पयेदेवं खर्याचक्रयात्य रद्धसे
क्रमयितम् न हि नीले दृष्टे पीते विकल्पते तोच्यते वा तस्मादविकल्पिकापि
पश्यन्ती संकुचितैवांगीकर्तव्या तदेतदाह इति शब्दार्थे हीति य...दुच्यते
तत्र तत्रेत्यर्थः इदंकाराणीति पश्यन्ती अन्ये शब्दमन्यथा चार्थं परिहत्य ततः शब्दाद
र्योरनेन शब्दार्थयोराभिमुख्येन सम्प्रदायान्नाश्रार्थहानि कथमिव पराहणाभ
वेयतोसौ विशिष्टानां शब्दार्थानां देशकालाकारसंकोचवशाज्जाता अत्रोदाहरः।

णां स्फुटीकरणायाह अहंप्रत्यवमर्शो य इत्यादि अनेनार्थान्तरपरिहारेणार्थान्तराभिसंधा
नेन निदर्शितम् एतदीयेनैव शब्दान्तरपरिहारेणोत्तरशब्दाभिसंधानम् नन्वसंकुचि
तरूपाभिसंधानात्मिका पश्यन्ती तावत्परिपूर्णा सैव भविष्यतीत्याशंक्याह विश्वेति
एकैकतानहं एवमवच्छेदेन सा कल्पे घटादिशब्दव्यवच्छेदाच्च विश्वशब्दमभिसंदधाना
साऽपि संकुचितैवेति यावत् ननु निर्विकल्पकदशारूपा पश्यन्ती तत्र यदिदं ताव
केवलः तदहंभावाच्छादितमेव भाति अहमिदमिति तत्रेदंतांशो घटो वा विश्वम
पि वा स्फुरदहंभावे पूर्णे निमग्नमिति गलितसंकोचनत्वात्कथमिव तत्पश्यन्ती
संकोचयेदित्याशंक्याह अहंभवस्यैव मायीयस्य नाम संकुचितत्वमपि तु संको
च एवेति घटयिष्यन् संकोचस्य विषयविभागं दर्शयति सा चेति चशब्दः प्र
मायां तत्र समष्टिव्यष्टिशरीरप्राणबुद्ध्यादिसंकोचहीनस्य चिन्मात्रस्य य[illegible]ञाभा द्विं
सकारित्वं नाम शक्तिस्तया विश्वस्य वाच्यगतो वाचकगतश्च भेदो यदुल्लास्यते ता
दृश्यते तदा तथोल्लासनेच्छा भगवतः ईश्वररूपस्य विश्वावभासनेच्छेत्युच्यते ।
तस्यामीश्वरत्वमिति किंचित्प्रमातृतत्त्वं नास्ति यदपेक्षया तद्भावः अवस्यति रागाभासे
एतत्त्वसंकोचभागित्याह भावे विश्रान्तः पूर्णतेमजेतदितिन्यायेऽपश्यन्त्याम
हिमाभेदास्त्रेऽरूपा हि साम हि मान्वयमहंभावस्यैतत्त्वश्चेदन्ताहन्तासंकोचात्त
त्रापि कथं परत्वं स्यादित्याशयशेषः ततएव शिवदृष्टौ संभवतीति तावदियती ग
तिर्यावैयाकरणैर्न दृष्टा एष सम्यग्दर्शने परं संभवतीति दर्शितमस्माकं सदाशिव
रूपेतेति मायीयानां त्वहंतापि देहादिवासनाया संकुचिता इदंतापि प्रमेयांतरप
रिहारेण प्रमेयांतराणि च स्मृतेति प्रमातृंतरापेक्षया तत्सैव वचःप्रमेयस्यावस्थान्तर
मप्यस्ति यत्तेन प्रमातृज्ञानरूपेणैतेन तच्चरूपेणैतेकामित्याद्युक्ते वैराग्याय तत्त्वम् ।
एवमतः संकुचितेवर्त्तते मायाप्रमातृणामहमिदमितिनिर्विकल्पकं रूपम्
तत्त्वकथ्यतर्हि कंमाणादिलिङ्गस्तु त्रिविहितोऽतस्याहि दशायामेश्वरो भावः एषोऽर
पीति अत्राह तावतीति वेद्यस्य वेदकभागनिमग्नत्वमेव तदैश्वर्यं संज्ञकमिति याव
त् एवं ग्रामं गच्छामीति महापश्यन्ती गृहान्निःसरामीति पश्यन्तीमपेक्ष्य ताव
द्यावत्सदाशिवेश्वरदशा महापश्यन्ती गृहान्निःसरामीति पश्यन्ती मायाप्र
मातृत्वं तु शेषपश्यन्त्यपेक्षया इति मन्तव्यम् ननु मायाप्रमातृणां परदशायां तर्हि
कावार्त्ता आह परेति अहमिति शुद्धेऽपि परामर्शे समापादनदार्ढ्यादेदेहाद्यहंभाव
वासनाचेहिगलेत्तत्तदैव देहादिपाताद्युत्थानाभावः ततस्ता वासना भवंतीतामपि
दशां संकोचयेदेव स्वपश्यन्त्यपेक्षया नु तत्र परत्वं वेद्योल्लासविकल्पात् यद्येवं किं
तदसंकुचितं सर्वथा यत्र परत्वमनुचितमित्याशंक्याह तत्रेति यत एष विषयविभा
गः कृतस्ततो हेतोरित्यर्थः अहमिति यन्नित्यचित्स्वरूपं तद्देशकालकारकतात्मा
मायीयता भावान्न्यूनेति तत्रैव हि तदेव च परमिति हृदयसंवादितेति व्याख्यातम् अत एवे
तियत एवं परत्वं भवतीति तत्स्थः वाङ्मवक्तीत्यनेन वर्णायाद्युक्तं तत्प्राण

६
प्र. त्रा.
टी
१२१

हमिति अहं कुचितमहामंत्रमयी शब्दनरूपानोपगमेपि तेवैयाकरणोक्तदोक
रशब्दरूपमात्रदृष्टीन्द्रियवर्गादपि निकृष्टाकर्मेन्द्रियस्वभावापत्त्या वाक्पाणि मिति
पेगादिभिः मायाप्रमाणाधिष्ठितनिकाहंकारवृत्तिरेव काचिद्वाक्यारब्धात्पिबतन्त्वक
त्पेपरत्वेभवेत् इति अतोपीति एतमपि मायमवलेख्यतदितिपरत्वेतत्त्वेति श्रीशि
वसूत्रेतस्यान्तिपश्यंत्यावाचः अयंभावः इह परमेश्वरः शब्दराशिः शक्तिर
स्याभिन्नाभिन्नरूपाविचित्रामातृकादेवी वर्गाष्टके कदशकाष्टके पंचाशद्वर्णाः
पंचाशद्रूपात्मकयः पंचमंत्रमहामन्त्रिभगवानित्यादि वदता भगवताद्यदृष्टा
मेष्टशब्देनेकशरीरत्वेविमर्शात्मतयाभगवतः प्रकाशवपुषोङ्गीकृतम् येषुना
मीमायीयावर्णाः शब्दात्मानस्तेघटादिस्थानीयास्तदुत्थापकंचाविकल्पसवि
कल्परूपंपश्यंतीमध्यमात्मकेज्ञानेज्ञानोत्तरस्थानीयेतन्निवर्तकेचवाणि।
इन्द्रियेणाक्ष्यादिस्थानीयेदेहात्मकमायापदनिर्दिष्टेचततकथमिवपरत्वे।
स्यात् विषयज्ञानेन्द्रियरूपं हितत् यत्तुतत्रापि स्वरूपं शब्दसाधकत्वंदर्पणेतत
यैवनवलेपर्शीकृतमपि वात्मबलस्पर्शादितिनीत्यातथाचयन्तापिभगवतः
तेनैतरलिखिताः सतसर्वकामफलप्रदाः भवेतिसाधकेद्वाणीनान्यथावीर्यवदि
ते इत्यादियत्कालदेशाकारकृतसंकुचितेनतन्धटघटइव तथाचपशवेशब्द
ज्ञानेन्द्रियादीतिपरत्वंप्रतीतस्तुच्यते नहिकलुषसंकोचइतिस्वभावविरु
द्धोपलब्धिः नदुक्तं श्रीशिवसूत्रे योवेवाचइन्द्रियत्वमित्यादिपाणिपादी इन्द्रियव
नेतन्नकरवागिन्द्रियमेवेति तेत्रैववचोक्तम् विमर्शात्वभवेनेषाधयन्याकाक्रा
यमंश्लिते नाशेका इतिचेन्नवचनं तावन्नपश्यंतीमूलदेवः परमोमतइति ग्रन्थेनश
ब्दरूपंत्वभगवतः ततएवमेविस्तारमीमांसकेन मटुश्रीनारायणेनस्तुतम्।
स्वगिराचित्तहारिण्यापश्यंत्यादृश्यमानया जयस्वभासितानंदमहिमापरमे
श्वरइति तत्रचपश्यंतीशब्देनश्रीसदाशिवमुक्तिरीत्यशक्तिस्वभावोक्तायाभे
मस्यापश्यंतीनोन्मुखगात्मरूपाणामविभागात्मिकापरममहःपश्यंतीतयावैया
सावानेदमहिमापरस्वात्मे आमन्त्रिलासनीयाः सभगवतःपरावाग्भिरिति दर्शित
म परस्परंप्रमदर्शनेनैनरानेरात्मिकायाउल्लासनेनवदन्तीतिलेलोकिकतदर्श
नेनानंदएवस्फुटीकृतः एतत्सर्वं मारर्स्यमत्रस्थापरमर्थ्याचष्टे सर्वेचतिसर्वा
शब्दस्यव्यवच्छेदंदर्शयतितथाहीत्यादिना यद्यतिरिक्तंनहिविषयमैश्वर्यं शरीरप्रति
हतिसंभावनोपलब्धेः शरीरस्यैश्वर्यस्य व्यापकमप्रतिहतत्वम् यदा एश्वर्या
दविघातइति नहिकर्हिचप्रतिघातसंभावनमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः यद
नात्मस्थतेनतत्रात्मनिप्रप्रतिरक्षाद्यवर्तिस्वकारणाभ्युपवृत्तिविनाभावात् यश्च
यस्येनच्छानुवर्ति[illegible]तिवि नतत्रजस्यनैश्वर्यंकालिंगस्यवेगोष्ठ
यथाहवीरनागमनादुत्पत्तिहेतोः स्थितिरपि निजमतत्र्यवलाजराकालादि
त्यादिपेश्वर्यव्यापकेहीच्छानुवर्तित्वंतस्यदेविरुद्धमिति ऐश्वर्यमेवचानन्दः

१ योऽन्यत्रेप्ये त्यादि
ना योऽहिषयुपतिष
श्यंती १

रूपातेनस्रुपणादितेणवाहमतिः सर्वपरवशोऽहं सर्वमात्मवशोऽस्मिवमिति
आदिपाहेनब्रह्मविष्णुरुद्राणांपरिग्रहः तथाहिस्वष्टव्येष्वापयितव्येसंहर्त
व्येचव्यतिरिक्तेपिहातोमायागर्भाधिपहानुरोमायागर्भाधिपकारिणाब्रह्मा
याः तद्दिच्छानुवर्तिनश्चसर्वेलोकपालाइंद्राद्योनोपलक्षितामन्तव्याः अपेन
पाहेनश्रीमत्स्वरूपशिवेश्वरतायाभेदमाहअात्मस्थतमिति अहंभावेनावच्छा
दनादेहवदात्मनोऽभाममित्यर्थः परतेशमिति स्वेच्छाकल्पितभेदत्वेनमाया
शक्तिमिदंतांपाममवत्वोत्तिप्राणमहंइदयितुमपेक्षमाणाम् स्वातंत्र्यमित्यत्र
छेदः इदंविततिपदन्नेस्ततश्चमकान्तम् अनेनतायामितिप्रतियोगिविरहात्तद
पोहनतस्येवविकल्परूपत्वेनानाशंकामानायामप्यपेक्ष्यायामित्युमाम।
पिकायांस्वरमवाहिन्यामितिनित्योदिताग्रेदेहादाविवनकल्पितेयमिति या
वत् स्वातंत्र्यतःशुद्धमितिवाक्यसंगतिः ।।शुद्धत्वेहेतुः।।पेश्वर्यदशायामिवे।
तिवैपर्म्यदृष्टांतः विजातीयरूपान्तराननुवेधोहिशुद्धिरितिभावः अपरतया
त्रनास्तितन्मयम् साचव्यतिरेकवशादितिदर्शयति अपरमिदंब्रह्मादीति अप
रेवचरूपाणिवालेशानोवेतिवचनात् विभागोगृतिरूक्तानसप्तः विहत्तिरुत्तानद
र्शितः वन्ततदमेवस्वातंत्र्यमेश्वर्यंतनोपक्रमकोचाम तेनजडात्महिविलक्षणइति
४४।। ।। रहस्याममेश्वर्यतदर्शितमितिस्फुटीतरं।।तदवतारयति।।अन्यदप्य।
स्याः इतिकरचरणादिव्यापारवैलक्षण्येपनविमर्शरूपायाः तथ्यैः आगमेष्वपर
मेश्वरमतेषु आदिग्रहणा हैदांतादौमुनिप्रोक्तेषुसिद्धमार्गीतेषुतन्त्रेष्विदमपि
तेषुचशास्त्रेषुयदस्यारूपंनामधेयनिर्वचनंवैचित्र्यलक्षणमत्रकारम्प्राह त।
त्रस्पंदःप्रतिष्ठितःइति गुणाभिस्पंदनिः स्पंदाःइतिस्पंदनवविकिमयःस्पदोऽस्पंदस्था
हेनऊ मितिवाविवोधा बोधितिस्तेवगस्यकीर्तितेस्तु शाहेनस्फुरत्तिरूद्भविदिति दिं°
स्फुरत्ताशब्देनसाविमर्शशक्तिरुक्ता किंबहुना मालिनकम्पलविपाकप्रवर्ति
तसंवित्पाममर्शाभासतपः प्रभावप्रतिलब्धो पोगाभट्टशंकरानंदनापिसा नैं°
दात्काराः स्वतः सिद्धः सास्फुरद्रूपतास्यहीति निरूपितम् स्फुरणस्पंदनापिकं
नै४ हिकिंचिच्चलनेप्रसिद्धम् ।।किंचिच्चेदमेव।। यदचलेपिचलनावभासः लो
केपिबहुततथ्यावसायस्वातंत्र्यरूपोऽपिचलप्रतिष्ठः संदर्वानित्युच्यते त
दिमांस्फुरत्तांलोकप्रसिद्धिमेवानुसरंत्याचेष्टयन्दयश्चाद्दिनायदाचेति
यतेस्रात्पर्थः तमितिबोधम् सम्यक्स्फुरतिघटइतिसहमेशालग्रामस्फुरत्ता
संक्रम्यतेभावेषुघटःस्फुरतीतिहिकोर्थः अहंतावस्यकाशात्माघटरूपेण।
ति४ स्फुराभिवोधात्मनोमनागप्यरिच्यमानोनतिरिच्यमानश्च तथा स्वातंत्र्याच्च
 कास्मि तदेकतामतोपिचघटएवमिति अतएवोक्तंभट्टेचेशानंदे न।।प।
ष्पतोरूपमालेखाज्ञातोभानानबंगियत् स्वरूपमानेप्रतिभाभावनामिस्त

ई० क्तास्या आत्मसंश्रयेति अन्यथा त्विति यदि स्वकमेवास्फुरणं स्यात् अन्यस्या
पीति यो तद्देशकालः अन्यस्यापीत्यपरे पठन्ति यदि हि तेषामेव स्फुरणं रूपं त
प्र २० आत्मसत्त्वेपि स्वरूपमहिम्नैव तद्भावयाथात्म्ये वपि सर्वस्य तथाभिमानभाजनं।
प्र ति० श्रु भवेयुः एतच्चा[illegible]पगमेनेति मन्तव्यम् वस्तुतो हि न परं परं निष्ठं भवितुमर्हती
ज्ञा० टी० त्युक्तमसकृत् न हि घट एव स्फुरति जलमिव तद्देशावच्छिन्नघटादयोपि तद्वदे
१५० वेत्यकाक्षेयं यद्धि योगीयस्य घटरूपं तन्न स्यात् तद्देशपटाद्यनस्यैव वायुजला
दियोगेपि चाञ्चल्यम् तथा च घटादीनां स्फुरणं न वा यत् क्रियोगाऽस्फुरणभावः
न हि पुस्तकावभवने हि विपक्षाना न देशव्यतिरेकाद्विवर्तने स्वे व्यापकम
स्वभावतां विरुद्धाने स्थैर्यवत्वमवलोकयेति यावत् सिद्धिः तत एवोक्तं श्री
परमेष्ठिना आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निति एवं प्रकाशमानत्वमेवावस्थ
तिर्भावेषु वोधावेशकृतमेव भावस्य कादाचित्कसमर्थयितव्यम् न त्वियत्ता।
प्रकाश एवोक्तो न तु विमर्शशक्तिरित्याशंक्याह केवलमिति प्रकाशस्या
पि विमर्शलक्षणं एव निज आत्मा तेन विनास्य प्रकाशस्येदमनातुल्यमट
स्वपर्यादितम् महत्त्वमितेति व्याख्यातं समर्थनाव द्याचष्ट रूपेणेति चो व्याख्या
यांतरं समस्त्रिनोति रूपेणास्वभावेनेत्यर्थः अन्यस्येति समासं स्वपार्थांशे
याकारित्वादेव परतन्त्ररूपान्वेषणाया न स्वस्यापहतस्य न प्रतिष्ठः विश्रान्तिव
पं शत्ययतः अ[illegible]महस्वरूपस्याप्यनायत्ताहृतिरभावाप्रतियोगिनीति तां व्या
चष्टे वोपवतिरिक्तस्येति अपि शब्देन प्रागभावादेखावत्कर्तृविज्ञप्तरूपता।
स्यादत्यन्ताभावस्यापि घमानितिरित्याह नन्वभवो भावस्यप्रतियोगी स एव हि
स्तत्र्रावस्यान्न प्रकाशमानतायालया हि विना प्रतियोगितेव कस्येति द।
र्शयति भोगप्रतियोगिनेत्यादिना उक्तं स्यादिति प्रकाशस्यापि यद्य प्रकाश
प्रतियोगित्वेन शङ्कासमानो भवेत् तत् स्यादिदेषमासेहमिति विमर्शो विक
ल्प एव स्यात् न चैमो विकल्पाद्रूढिनिवर्त्यते अहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्माप्य
विस्वभतश्चत्यभिप्रायशेषः ननु इति घटवादिवदाभासरूपं सत्तानामसामा
न्यं तस्य प्रमेयप्रमितिकापनेकपं रूपसमानं धर्मविमर्शात्मतया निष्ठितं।
स्पर्शो को निवृत्यति सत्ता चेनेति सत्त्वमिति तां पराप्राहृद्य प्रवृत्तः अर्थभावता
र्थस्यामेः शब्द स्यभावप्रत्ययेन तु त्या दित अहृतार्थं उक्तियावत् विशेषणवि
शेषः अभावाप्रतियोगिनीति देशकालाभ्यां विशेषं नित्यमेव यानवाच्छ।
नीति यत्सोवेन हि निनियत्यादिकाव्याख्यानमुपक्रमते चित्तत्वस्येति नित्य
तेति सम्बन्धः सर्वदेवेति सर्वत्रैवेति [illegible]यापि मन्तव्यम् अनेनैव दसक्रमम्
तं यत्नं विडम्ब्यमानं देशक विकल्प[illegible]दावि स्वभावदेशकालाभ्यां कारणाभूतता
भ्यामाविस्फुरणेनेति कृतकस्यैवैनं विशेषणानाकृतकस्य संवेदनस्य प्रमेय

कल्पनेति तस्यैव च प्रमातृसंयोज्यमानाभासान्तराभिधानसंयोजन
सहिष्णोस्तौ विशेषणेन प्रमेयतेमीशस्य प्रमात्रेकरूपस्य संवेदनस्य तत्र।
नित्यता सहैकत्वेन सह चिता यतो वृत्तौ सैव स्फुटीकृता तत्र च काल
स्पर्श एव कारणं न तत्र किं देशोपि त्यासेन सहवृत्तौ रित्याशंक्याह कालप्रसंगे
नेति संकोचाभावस्य प्रसंगेनेत्यर्थः न त्विति परमात्मा हि संकुचितदेशस्यापि
अस्ति नित्यता नन्वसर्वव्यापी वा संकुचितात्मेति विद्धि मशेषशक्तिनिरूपणा तत्का।
लाभाव एव सहचितत्वमिति कुतः प्रस्तुतवृत्तिकार्यस्पदसंकोचलम् नैयत्यश्र
भावतभावः यद्यपि च देशसंकोचवतस्तत्स्वरूपनिष्ठा नास्ति तथाप्यत्रय
त्र भवतीत्यपेक्षिकं संभवेत्येवेति नियतत्वादभावोपि तु मात्रुपलक्षितः त तं
त्वेव यथमीव वा वितिकस्मादाह देशकालेति एतच्च व्याख्यातेनैच
चित्स्वरूपं चेदित्यत्र विततस्रोतस्त्वेमेवेति स्वातन्त्र्यस्पष्टत्वनुवहिः स्वीकृतमिव
शिवेपोयमत्राप्युनेत्यादिविकल्पस्वरूपारोहता वितिभावः नत्वेवं प्रमेयस्य देश
कालयोगः इदंतदिति यत्तत्वात्मकं महासामान्यं भाति यत्तु गोत्वादिकमपरं तस्य
व्याप्यत्वनियतत्वेन स्यात्मिति चोद्यं परिहरति इदमित्यादिना आकारसंकोचोन्यो
त्रं न्याभावलक्षणो नात्र संकोचकः सर्वेण हि रूपेणासौ विश्वमर्शोभवेत्यतदप्यत्रो
पलक्षितं मंतव्यम् एवमियं महासत्ता व्याख्याता शंभोः शक्तिस्वातन्त्र्यात्म
तामात्रस्वरूपाणीति सदेवेदमग्र आसीदिति या निरूपिता श्रीरहस्यश्रुत्युते
चकव्याप्तोत्रपि विश्वस्य सत्ता महतीति सोक्तेति अथ सारतयेत्यादिव्याचष्टे
स्वं इहेति विश्वत्रजभातीत्यर्थः एतं तथा हि जडअस्तानामिति सहैवितनम् अर्थ
निर्भासोपीति दर्पणादिमहत्प्रोपीति यावत् तथा चोक्तं मया श्रीतंत्रसारादौ।
अन्तर्विभाति सकलं जगदात्मनीह यद्वद्विचित्ररचना मकुरान्तराले बोधः पर
निजविमर्शनसाररुत्त्या विश्वं परामृशति नो मकुरस्तथा त्विति तस्माश्चेतिकर्त
तायाः स्वरूपेणोपपादकत्वादितिना प्रकाशश्च सिध्यतीति विना तस्मादिच्छासंवृत्तेः
प्रवर्तत इति हि न्यायेन प्रकाशाभिन्ने भावजातेन बोधत्वमुपपद्यते नापि चित्ता
त्रत्वमिति तदेतदाह जडस्येति वक्ष्यमाणयेति क्रियाधिकारे नियतपूर्वापर
तामात्रे कार्यकारणभाव इति विततिपराकरिष्यते नहि स्वात्मैकनिष्ठाना
मित्यादिना तस्याप्यपीति श्रीसदाशिवेश्वरपदोचिता या अहमिदमिति परापर
रूपायाः इत्यर्थः परमिति अहमित्येतावदिति यावत् अहमित्यपि यद्रूपंन
तन्नीलमिति वेद्यसंस्पर्शानियतविमर्शानुल्लमितिदर्शयति तस्याश्चेति पर
शिवरूपायाः अस्याः इति सर्वत्र विजृम्भमाणायाः सैवेति एवं स्वातंत्र्यप्रसरदिशा
वाह्यपर्यन्तविमर्शरूपापेक्षया विलक्षणकाशान्तर्ग्राहिणी इवि केति इच्छादि
शक्तिमत्स्वकल्पतावदग्रहातीकर्तैवेति अस्वातन्त्र्यलेशाय स्यान कश्चिदिति
मात्ररूपितेनेदं वचेतनत्वे यतः परस्यातेश्वरूपत्वमस्याख्याचष्टेशायिनेति अप
रदशायां भिन्नपरापरदशायां अभिन्नमिदमयथापि यहेयकार्यरूपं वस्तुत

ई॰
प्र॰ ज्ञा॰
टी॰
१४१

दस्योत्थाने त्र्यशाके प्रत्यक्तमिति च प्रत्युज्जीवनयोगे च प्रत्युज्जीविते चाक्रम
मेवास्ते इति सेयं समस्तविंशतितत्त्वकलाषडध्वशरीरिणः परे तत्त्वमिति संबंधः
इयतामारत्वेनिर्गीर्य हितनयश्रीविषमदर्शनसारशास्त्रेतिरूपितम् । यः किल
ज्ञाणेनेयतासौ त्रैसारपदमरववादमत्वेन विपिरूपीति व्याख्यातम् परमेष्टि
न इति व्याचष्टे परमे पदे इति समस्तविशरूपे यथोक्ते योगपीठे संस्थितायति
मेवतत्त्वं व्याख्यातं भगवता योगपीठस्य प्रोक्तयः स्वाकारा इति अन्यत्रापि सा
परापरमादेवी योगे भैरवयामल इत्यादि ननु चितया रहितेयं [illegible] तन्त्र रश्मि
समके तत्र किमन्यतिष्ठतीत्याशंकाभामे पदमिति परादिति परमेष्ठिन इति व्याख्ये
यमारा ते यति सूत्रे यदन्वदने हे जतया हृदयत्वे साध्यत व्याचष्टे यथोतिम
वधः चेतनावतामपीति यथोतिसंबंधः यथोक्ते सादे हक्त्वमिमं देहे यद्य
पि व्याप्तिरिति तथापि स्यापरे स्थाने र[illegible] तेजेके समस्तरूकमिसादिमहत्तियो
जयति तथैवेति विश्वचेतनस्येति भगवतः परमशिवस्य दार्थः सापरा विम
र्शशक्तिः परमेश्वरस्य प्रतिष्ठेत्यनेन पदेन परमेश्वरस्य हृदयमित्यनेन च पदेन व्या
ख्या ननु किं तया विमर्शशक्त्या [illegible] तः कार्यत्वानुपपत्तेः तत्त्वभूतनापि कार्य
निर्भेदो सौ विश्वात्मा विश्वरूपः परमेश्वरस्य तोपरनेन स्तुमित्याह अन्यथेति विम
र्शशक्त्या विना मयूराण्डरसस्यानीलपीतादिनिर्भरता सा यथाकारणता न
तत्कार्यता तथा भगवतोप्यशेषविश्वनिर्भरता स्यान्न च कारणतामात्रयुक्त
मिति भावः चमत्कृतिरूपत्वादिति आनंदात्मकपरमभोगपर्यन्तविश्रान्ति
त्र्यं रेव हि विश्वहेतुत्वात्ते यत्र प्रतिष्ठानलेशक्तत्र मत्वाते तथेमतां गापितशक्तस्म
येनात्मानमनपेक्षेति सा तेव्यमस्तकमित्यादि विविधनिर्माणवदसामान्यभि
ततः मनक्तिः सैवोक्तषट्हेतृत्वेन सारतया प्रतिष्ठा नेपार्यन्तिकं हृदयं सा भग
वत इति शाहः समसेतनतन्त्रे त्राह्णीका परामर्शकः तृनावपि स्फरूप
तेति मे तेति प्रतिष्ठारूपेति प्रथमया सारतयेति पदेन विपिरपिहृवितर
तिव्याख्यातम् अन्ये तु मिह वागममत्राभिप्रायेणामंत्रो भगवतो हृदये
मेत्रस्य परामर्शमय इति हृदयपदेन विमर्शात्मास्थूल्ववक्रियते इति म
न्यमानः पूर्वमर्थमनूद्यमानार्थेनयासारतयेति च हेतुतया व्याचक्ष
ते ते हृदयस्येव तिनाथ्राप च विते हृदयतमपितन्नाम्यमेवेति भावः तदुक्त
म् ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च शाश्वतस्य च धर्मस्य सु
खस्यैकान्तिकस्य चेति गीतासु अनेन सद्रूपस्य ब्रह्मणः परमानन्द
स्य विश्रान्तिस्थानमहमिति विमर्शात्मके दर्शितम् अन्यत्रा
पि यत्सारमस्य जगतः सा शक्तिर्मालिनी परेति नैतेर्विना भेके
होनार्थो नापि चितेर्गतिरिति तत्र तावत्समापन्नामानुभावमित्या
दि न सो स्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते इत्यादिभिः प्रपञ्चव ॥:

हृदयमिति प्रत्येकं सम्बन्धनीयः प्रतिष्ठारूपेति ॥

मायविश्रान्तिरेव प्रकाशस्यांगीकृतेति विमर्शशरीर एव प्रकाशो युक्तः ॥४५॥
नन्वनन्तशक्तेर्भगवति विमर्शशक्तिः कथमित्थमभिषिक्तेति शंकायां सूत्रद्वय
म् आत्मानमत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक् स्थितिज्ञेयेन ततोऽन्याभ्योऽनवक्लृप्तेस्तस्य
त्व^ स्वातंत्र्यं इति तत्र कर्तृत्वज्ञातृत्वे नेत इति सैव विमर्शरूपा प्रधानमिति तात्पर्यम् ^स्वातंत्र्यशक्तिश्रेणी समाविष्टेषु^
तत्र प्रथमश्लोकमवतारयति अत एवेति समानाधिकरणाः पंचम्यर्थाः अनेनता
तद्रतिव्याख्यातम् अयमिति पठित्वा व्याचष्टे परमेश्वर इति एवकारमात्मशब्दान्ते।
तदीकृतो विश्वस्य तनात्मरूपमिति स्फुटीकर्तुं व्याचष्टे विश्वमित्यादिना ज्ञातृरूप
त्वादज्ञेयमेव ज्ञेयं करोतीति इहाहं तावन्मानेन संभाव्यते ह्येवं तरां नपपत्तेः कावा
नामिमां दृष्टिं संभावनां नियोगलक्षणां नियमादित्यनेन न विघ्नाणोति अ
स्यं^ नेनैव च पदेन पृथक् स्थितिज्ञेयं नत्वित्यादि सकलवाक्यं संक्षेपेण व्याख्या
तम् अस्य प्रसंगार्थः प्रसंगविपर्ययेनु तात्पर्यम् यदि पृथक् स्थितिज्ञेयं नदात
दौन्मुख्यपरं तज्ज्ञेयमिति अस्वतंत्रज्ञेयमित्यस्वतंत्रो जडः जडस्य च तत्र ज्ञेयविषय
त्वात्तेज्यमिति प्रसंगः स्वसंवित्सिद्धं चेदमस्य ततो यत्स्वातंत्र्यात्म परोऽहंस्वरूपत्वात्मा नं^
नमेव विश्वं ज्ञेयीकर्तेति प्रसंगविपर्ययादिष्टसिद्धिरिति सूत्रार्थः कारणास्थिति
वीजादिवांकुरः जायते इति यदी येयुक्त्या घटेत न तु च घटस्य तत्य मित्राय शेषः ननु ज्ञेकं मका
रेभाविनेन घटं कुड्यामिसंपाय करोतीति न त्वात्मानमिति संभावनां निरस्यति भावि
न्यपीतिष्टपथम्य तेनेति घटरूप एव विश्रान्ता न तु संविद्रूपे प्रतिष्ठितेत्यर्थः एतदुक्तं
भवति न वस्तुतः कुम्भकारः कर्तेत्युक्तं विस्तरतः न ह्यस्य शुद्धं कर्तृत्वम् विश
द्वरूपमिति परस्परम् ननु शुद्धत्वं कथमित्यनुकुर्यात् आह अनियंत्रितेहीति
नियंत्रणाक्षिप्रतिघातो स्वातंत्र्यमस्य हि स्वातंत्र्यम् ननु विरुद्धतानं हि पाल्कमा त्रमा
ह लोकापेक्षयेति न तु परमेश्वरादपरः कोलोकः सत्यं सर्वं तु परिगृहीतमा प^
याशक्तिप्रच्छादनपरः सतत्त्वयाव यवेदक युगलमहहस्रमयो लोक इति दर्श
यति लोकंप्रती ····· ननु धनाभिनेकर्तृत्वमनयुक्तेति ब्रह्मादीनां तिर्यग
तानां सा कथं स्यात् कुएवमाह तेषां कर्तृत्वा किंचिदपीति कस्य तर्हि आह
एवं परमेश्वरस्यैवेति उपचरितेवेति तदिक्को पकल्पिताभिमानमात्रसा
रा यावदभिमानं न यथावस्तु तत एवाभिमानपरिहारयोगेन कंचित्कर्मबं
नि^ न्धनहत्यादिगीतादेप्रदेशोऽनिर्णीतं ननु सोऽपचरितो कर्तृता यदि च व्यति ननु विभो रिति^
रिक्त ज्ञेयोऽभिमुखता भवेदुपचरितं यस्यात्र पारमार्थिकीति चिन्नत्वस्य
कर्तृत्वाभावे विश्वं न किंचित्स्यादिति प्रसंगः अस्तित्वतत् तदनुपचरिता
सा अनुपचरितत्वं वेस्य यदि न व्यतिरिक्तं ज्ञेयं कार्यं च अपितात्मैव।
ज्ञेयीक्रियते इति अत्र च स्वातंत्र्यशक्तिरेव विजृम्भित इति सैव प्रधान
मिति पिंडार्थो वृत्तिविवृत्योः ॥ ॥४६॥ द्वितीय
श्लोकमवतारयति केवलमित्यादिना वेद्यीकरोत्यनेन पूर्वसूत्रार्थमव

३ ई° तारयत्यतएवेत्यनेनस्वातंत्र्यमुक्तमात्मानंस्वातंत्र्याद्दयात्मनः प्रमेयरीपादिमे
कल्पेनिर्मायव्यवहारयेदिति एतद्विशेषयितुंतदानींतनमिति तदैवतदेकत
म ज्ञा° यास्फुरत्तम् यद्दस्याति तदाप्यात्मानमेववकारमित्यादि शिवः परमेश्वर
टी° इत्यादिपरामर्शोपलक्षितस्यहि नश्येद्देववेद्यता यद्दस्याति शिवादिशब्दाना
१४२ मित्यादिउक्तमपीति आत्मानोघटादितयावेद्यताधानेतावत्करणं चत…ष्टा शै
क्यम् कदाचिदिदंतयाकार्ययहेदकमेवसहेदंचसहेदकमेवेति तदपिस्वाते
न्त्र्यपद्यतेयेनावेद्येनसहवेदकस्यैकतानत्वतः तद्वद्वादेर्वेद्यीकृतस्यवेद्य
ताकालेभवेत्यपिवास्तवीवेदकतामायाशक्त्यावेदकभागाद्दाच्छिद्यैवप्रच्छा
दिता कर्तव्याशिवादिपरामर्शेतुवेदकांशादनाच्छिन्नस्यैवमावेद्यतेति अ
यैं न्येति। यद्येवमपिकर्तुंनशक्नुयात्तदविरुद्धमेवार्थंजानीयात्कर्याश्च त
नोतियमनुदस्त्वहृपज्ञानकरणयोगात्सर्वंजानातिकरोतीति यः सर्वज्ञ
त्वसत्वार्थोविलुप्तः स्यात् नत्वसमसर्वंजानातिचकरोतिच यत्तुशिवादिशब्द
वाच्यंनिमित्ततदविनिर्मुक्तस्वातंत्र्यमितिऽन्तः प्रचाह शिवादीति ततइति।
शिवादिशब्दाऽप्रविनानेस्यैवतिसर्वज्ञादिरूपस्यवेदकस्यापदेष्टुरेवर्तमान
स्यएवंन्यायबलेनतदानींतनीवक्तावेदकरूपएवस्वरूपइतिप्रतिपादितम् परा
मर्शबलेनापिएवमितिब्रूतेयदापीति अहमात्माऽगुडाकेशसर्वभूताशय
स्थितइति सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टा इत्यादौनशरीरादिरूपेतदी
ये सर्वस्यात्मासर्वस्यहृदिसन्निविष्टोनापदिष्टःप्रत्यक्षादिविरोधात्।
त् तदाहवोयात्मतयेति तत्रएकंनिदर्शनमाह यथेतिपरमेश्वरइती
न् त्यम् यतश्चैवंतदापीति न…तद्दमापतितंकिमाह याहेवमं…तिति। शी
निर्देशवशेनवक्तात्मनः सशिवइतिनिर्देशबलेनप्रतिपाद्यस्यस।
तोयः सएवप्रतिपादकोयोहमिदंब्रु…तिनिर्देशबलात्तस्यलक्ष शी
णं कर्तृतनाभावः कर्तृत्वेनामत…र्तमानमवाध्डितस्यमयावदिति
सोपिनामतेनैवेतिअखण्डितप्रतिपादकत्वलक्षणाकर्तृभावेनप्रति
पाद्येन यावच्छ्लोकोपिपाद्यार्थेतिष्ठकरनाद्योतकः नत्वप्रतिपाद्यतो
तथा तथात्वनिर्मितइतिऽन्तः ब्रूते प्रतिपाद्यमानतेवचेति ननुतथा।
भूतेनकिंनिर्माणेन उच्यते तस्यैवचेति अखण्डितस्वातंत्र्यस्य अन्य।
थाहीश्वरइत्यतीश्वरइतिभावनादेर्विशेषः स्यात् एवमीश्वरोमयाहं
प्यतेध्यायते उपदिश्यते इत्यादौनिर्मितत्वावदसौ पृथक् प्रमा
तुरवभासात् नचामंतेदृष्ट्या ॥
कस्मात्मन्येव॥ः

तथाभासादिति तथेति आत्मकत्वात्तथा तेनैव निर्देशेन अन्येन अत एव
स्वात्मन आदिति श्लोकद्वयेन शिवादिसृष्टिरेव शब्दान्तेनाभिधेयस्यार्थस्याप्रसिद्धत्वा
त्तत्र तु पूर्वश्लोके नीलादिनिर्माणे दृष्टान्तः दृष्टान्ततया योजनेयैव केवलमित्या
यवतारणग्रन्थ इति योजयेति व्यवहारे यदिति शक्तिलिङ्ग एवं च योजना एवमात्मा
नेति निर्माणोपदेश एतज्जनभावनादिव्यवहारसामग्र्या कर्तृमात्मनि शक्तत्वस्यादि य
मप्यात्मानं ज्ञेयीकुर्यात्तत्र च न विमर्शशक्तिरेव हेतुरिति युक्तमेवोचाम स्वभा
वमवभासस्येति तेन ज्ञेयकरणमेव प्रथने विधेयमिति व्याख्यातं वृत्तिराभास
यतीति अन्यथा आभासव्यवहारवर्तीति वृत्तिरुचितास्यात् ॥ ४७ ॥ : ॥
ननु स एवात्मा प्रतिपाद्यः प्रतिपादकश्चेति कुतः प्रकाशो हि भिद्यते प्रति
पादकस्य निरवभासत्वात् प्रतिपाद्यस्य तु आभासत्वात् विमर्शाभेदादभेदः अन्यथा च
भासभेदस्फुटा[illegible]दादिव गोः स्तनात्पानतः क्षीरे निकम्भत्वत एव हि न च न क्षी
रमित्येष व्यपदेशोस्तितत्त्वानामिति न्यायेनेत्येतदप्यत्र नास्ति प्रतिपादकस्याह
मिति विमर्शरूपत्वादिदमिति तु प्रतिपाद्यस्य अत्रोत्तरदानाय शंकितं पूर्वपक्षसूत्रं
नाहन्तादीति एतत्पूर्वपक्षोपक्रमेमं द्विधा व्याकारयति आभासभेदेति एतत्परामर्श
भेदेपीत्यन्तं पूर्वपक्षव्याख्यानम् वक्ष्यत इति हरोति कर्तयार्थानामित्यत्र मूलपरा
मर्शेत्याद्युत्तरव्याख्यानम् मूलपरामर्शोहमिति तस्यान्याराक्तेन क्रियात्मीय
रूपस्यैव परामर्शस्य प्रतिष्ठत्वाकाले घटे कर्तेनावस्थानम् आदिशब्दे
न तिङ्क्रियेयाः प्रत्ययसमवन्धेनं च शक्तिमुपलक्षयितं सूत्रे निर्देश इति व्या
चष्टे क्रियाभेदेन चाभासपरामर्शो भिन्नावप्येकपरामर्शप्रतिष्ठितो भवतीति
पीयमाने मधु मदयति कुम्भकारो घटं क्रियत इति तदाह योगयतयेति कदाचि
दिति कालेन क्रियाद्युपलक्षते प्रकृते त्वित्थं हेयमर्थोमित्याह अत्रेति तेन
भिन्नावेव परामर्शाविति सिद्धम् आभासावपि भिन्नाविति दर्शयितुं वाहृत्तिरा
भासभेदे चेति तां व्याचष्टे व्यतिरिक्त एवेति भावयितः अनाभासस्येति वेदक
तया तदानीमिति तस्मिन्नेव काले यदेकस्मिन्नेव काले भिन्नाभासविमर्शनं
स्मिंश्च घटपटयदिति स्वभावहेतुः एवं भूतमपि यद्यभिन्नं स्यात्तत्कदाचन क्वचित्
स्यादिति क्वचित्संभवतं यत्स्वव्यापकं तद्धीयते तिव्यापकानुपलब्ध्या विपक्षा
द्धेतोर्निवृत्तिरिति व्याप्तिसिद्धिः एवमियता अहंतेदंतापरामर्शस्य तदुपलक्षि
तस्य चाभासस्य भेदादात्मनो वेदकरूपस्य वेद्यरूपस्य चान्यतापौकार्ता इति सूत्रशं
कितपूर्वपक्षव्याख्यानम् तथापीत्यनेन समस्य योपयुक्तात्पर्यादेकस्मादप
रमपि शाब्दार्थ वर्तमाने व्याचक्षाणेनेति सेतुवृत्तिग्रन्थगतप्रमातेवेत्येवकार
सूचितं सिद्धान्तभागं व्याचष्टे आत्मेति निर्भासनकालेन पर इति स्फुरणमर्दप
दस्तीत्यस्य तेनैरतिजीवितं शिवः श्रेयआनंदो विश्रान्तिरितिवचन प्रमातास्मि

इति नन्वेवमात्मन्यपि परा
मर्शोऽहं परामर्शः

ई० प्र० वि० टी० १५३

मीतेजानातिकरोतीतिवस्तुतस्तदत्र सर्वं चाहमिति चेन्निरूपितं जाता तदात्मादिप
रामर्शोऽपि न परामर्श एव विश्रान्तिलाभात् विश्रान्तिस्थानमेव च परामर्शः स्त
त्व इति कथमुच्यते आत्मानमहं इति आह केवलमिति अहमित्युपक्रम एव।
स्वातन्त्र्यपरामर्शः आत्मेत्यादौ रूपक्रमे प्रमेयत्वेनेदंतालक्षणापारतन्त्र्यात्मस
मस्त्यपि अनुवेधकत्वयोगतः स्थितेऽहंतापरामर्शे तदाश्रयेण सृष्टिरुच्यते अन्तरीक्ष
त्येति गर्भीकारेणानन्तशियव्यवधायिकोचतविधाय तथा आत्मेति परामर्श
स्थानत्वं यद्यहंतानत्स्फुरेत् नत्वमात्तु विश्रान्तिर्न भवेदित्यात्मपरामर्शो विश्रान्ति
परामर्शयोर्मध्ये अहमिति अव्यवधानात् परामर्शः न तु हंपरामर्शो ... दन्तास्फुरत्व
पक्रमे स्फुरणोऽहमित्यादौ सत्येव तत्र विदन्तानविद्धेमावहमिति विमर्शः शुद्धाहं
परामर्शो विश्राम्यतीत्युक्तमसकृत् यद्यत्पर्यस्थितिरिति न्यायेन केवलं तत्र
स्वातन्त्र्यमेवोभयथामप्यहंतायां प्राच्यं देहादिसंकुचिततदाहंपरामर्शान्तराव
१७ वधानेनेति इदंहं पक्रमे आत्मायमिति प्रमेयताकृतेन पारतन्त्र्यं भाती सहं मतीति
अव्यवधानेनोक्ता एतन्निवारयति अतएवेति यतः साक्षात्परामर्शो अव्यवहितप
रामर्शाद्दन्त्वेऽगतः क्लेशकर्मसंज्ञाक्तः पीश्वरशब्देन पारतन्त्र्यदृष्टपर
मेश्वरस्य याबाध्यतोक्तानामनाहत्य मस्त्वान्तरम् अगणेपलक्षितो हि रहस्यवी
जमेव कलाए: स विविधि मर्शोपरामार्थः प्रमेयरूपे परतन्त्रमर्थं त्वे वोल्लासयति
अतएवेवंविधः शब्दोऽयमित्युच्यते बहिः स्पष्टस्य हि लिंगसंख्यादिशान्त्यात्तद्यु
क्तान्तस्याप्यान्तररूपस्य स्ते विरूपस्य तद्धर्मस्य वा अतएवमस्मत्प्रत्ययन विकल्पनादि
केवाप्यवक्तुनिष्ठताभावात् स्वसंवेदनस्वातन्त्र्याल्लासनलक्षणो धर्ममस्मियोत्तन्यते।
आद्ययोस्तु सन्भूतार्थनिष्ठा इत्युच्यते मम अयमित्यादौ तु तदेवरूपं स्पष्टं भाति न
तो लिंगसंख्यादियोगस्तत्रापि चार्थप्रतीतौ चापि अव्यवधानमेव प्रणवेन च ज्ञा
अदावावस्था च तक्ष परामर्शो स्वातन्त्र्यमयेन विरुद्धविधिनिषेधादिसमस्तप्रपञ्च
मरूपेक्षादिशक्त्या विद्यातपरामर्शिनां महेश्वरः स्वानन्तः परामृष्टो भवति स्वतन्त्रस्व
भावः इति तज्जपस्तदर्थभावनमित्युक्तम् प्रमेयरूपतास्पृष्टास्तप्रशान्तस्थायस्थाय।
वपिनात्र परामर्शो विदधते यथोक्तमागमे भयात्सर्वं रवयति सर्वदो व्यापकोऽखि
ले इति भैरवशब्दस्य संततोच्चारणाच्छिव इति एतदर्थमेव च भगवतैव वसिष्ठादि
प्रश्नोत्तरे श्रीमद्योमव्याप्ति महामन्त्रराजे मन्त्रविवरणे स्पष्टमेव निरूपितम् त
१८ दनुसारेणैव व्याप्तम् तन्निरभ्रेत्यपि विश्वदेवो यदाचैनमित्यादिनिरूपितवंतः
यदवलम्बनाद्विज्ञानिरूपणतायां पिनाममहस्वपर्यन्तमन्येनिरुच्यते तत्र प
वर्णोच्चरात्रिकानि सक्तिमाद्रियेते तज्वाच्यकर्मेवदिति व्याचष्टे यथेति।

सिद्धरूपे स्वतन्त्रे मिति उपक्रमे मात्मा
ने पारतन्त्र्यापि ॥:

र्यैकीभूतमिति विश्रान्तौ पच्यते तिक्रमेण क्रियाजातिगुणपरामर्शः आदिग्र
हणात् कालादयः यथा हतत्रभवान् दिक्तायने क्रियाकालइतिवस्त्वभिधा
यिनः शक्तिरूपपदार्थानामर्पणमनवस्थितइति ततएव इव्यायमाणानामे
षांसंख्याकालादिसंबंधोन विरुध्यते द्वावेकत्वश्रोणा अयंवर्तमानः कालः पू
र्वेभविष्यत्नभूतकार्की विमज्जनमनिमतोभविता तिघटोऽयमपाचीदिगादिप
रामर्शप्रतिपत्तेनुसांख्य कालादौ मनागप्येवेति ततएवतत्वतस्तत्परामर्शा
नेतरेस्वदर्शने च दर्शितं हृतोदृष्टान्तान्तरे यदुक्तं तथाचेष्टं यथा चेति दार्ष्टा।
तिकमपूर्वमत्र कृतवान् नेष्यतिनखंनरूपसंहारः स्फुटतिरितिवर्तमानविकल्पन
रूपा अयं दृष्टान्तस्य प्रकृतेनुसाम्येनात्मभयत्रापिमहत्तावत्तमेव च घटइति
परामर्शो वेदादिदिक्पाशयेनाह अत्रापीति सइतिपरामर्शान्तरमुपक्रमेभवद
पूर्व ष्पयं घटइति परामर्शाविश्रान्तं प्रथ्यते ननु सइति न वस्तु परामर्शस्य भेदकोरूप
म् आभासभेदमात्रमेतत्कालभेदकृतम् नचाभासभेदे भेदकइत्याशयेनाह
पश्चात्तरेसात्लादिनादिनासर्वसामर्थ्याभावेपिध्रुवयानोऽपि दृष्टान्तः प्रकृतेऽ
तियावत् एतदेवव्यक्तिमिति दर्शयति परामर्श इत्यादिनोक्तप्रायमित्यते
ननेनभिन्नाभासविमर्शनात्वादात्मनोग्राह्यग्राहकतायां युगपदेकद इत्यत्राहे।
नावाभासभेदो विमर्शभेदादापेक्षाभेदको विमर्शभेदश्चनास्त्येवेति सा
ध्यसमकत्व इतिहेतुवत्येनासिद्धीकृतमिति तात्पर्याम् नन्वेवं घट इत्यपिपराम
र्शो हन्तायामेवविश्राम्यति यथोक्तमिदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्यत्यादिना।
तर्ह्यदिरहेपिकथंपरिहतवेदकभाववेयेनात्मादिरहेरेवस्तातेऽयमक्कावमि
त्याशंक्याह मायापदेचेति सत्यमेतत् किंतुप्रमाताघटाद्यर्थक्रियामर्थय।
मानस्ताभिन्नपरामर्शसमेपायमेवाभिमन्यत इतिपार्यतिके अहंतापरामर्श
मद्भावीयेनाद्रियेत आत्माघटार्थक्रियांतुतत्पर्यंतपरामर्शविश्रममूर्तरेणाल नौ
भते यथायाकाद्यर्थक्रियासाध्यतापरामर्शम् ततस्तत्पार्यंतिकोमे
व विश्रान्तिमत्र प्रमाणयति मायापदे हि दैविमर्शप्रणते तत्र चाहंतेदन्तया
विरोधः इदन्तानामपिपरस्परं च घटपटादीनां यदाहग्राह्यग्राणं चेति वेद्यमेद्याय।
हन्ताभेदोप्ययं ग्राह्यरूपपटशरीरादिभेदाय कृत्याशयेनस्तनग्राहकाणां चेतिना।
बोधवत् ततस्थानामितिचिन्मात्रस्थानम् शुद्धेषु शरीरादावनर्पितमायीयाहंभावा
पेक्षयाहंभावस्य सचशुद्धः सर्वमेवमहत्तेस्वातंत्र्यपरामार्थो यत्र सो एतच्चोक्तस्वा
मिनश्चेत्यत्र ॥: ४८ ॥:- ॥ नन्वात्मैव परमेश्वर इति वैमतम्। नै
आत्माचग्राहकरूपोज्ञाना ध्यवसायस्मरणसंकल्पादिभिरेव व्यवहारं वर्तयति
न विमर्शशून्यान कस्यान्यस्य समानिरूपितेत्याशंक्याह त्रम् मायाशक्त्या विभोः
सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिरिति सत्य

ई-प्र ज्ञा- १५५

मा

विमर्शएवात्मापरमेश्वरः सत्तयाशक्त्यासंकोचग्राहकोयथा तथाविमर्शशक्ति
रपिमायाशक्तिसंकोचितवेद्योपरागसंकुचितासती ज्ञानस्मरणादिरूपेणुच्यते
नाममात्रेणानुविमर्शशक्तिरिक्तंकिमपिज्ञानादितत्त्वांतरमितितात्पर्यं अते
यं नचेयमपिशंकाऽमिताभवति ननुविमर्शपरामर्शस्तावदहमित्येतावन्मात्र
तत्वास्ततत्स्वज्ञानस्मरणादयोभगवतः शक्तयइतिकथमुक्तम् ज्ञानादीनांच
संशयादिभेदःकथम् कथंचनीलादिवैचित्र्यमितिमायीयवेद्योपरागजेहीं
दमितिहितात्पर्यम् एतदवतारयति सेवचेति अनुपपन्नभासनं माया।
तत्सामर्थ्यंशक्तिः तद्वशाच्छिन्नवेद्यकेयत्तद्भिन्नवेद्यास्त्रवेदकास्तत्रतत्रप्र त्यन्तं
मातरित्याख्येयम् वेद्यपिकरणेनप्रमेयचान्यथात्वेपिभिन्नभिन्नंचेति तत्र
तत्रेतिविचित्रेयत्नोवैचित्र्यादेवज्ञानादितानामभेदः एवमित्युक्तम् यद्युक्तिज्ञातेन।
दिति तस्मादेतोरयमर्थोनभिहूतव्यः कोसावाह अयेति एकरूपइति ननुवह
वःप्रकाशास्तद्भेदहेतुत्वेनदेशाकालाकारादीनामभावात् विश्वात्मेति सर्वप्र
मातृत्वेनसर्वज्ञः अन्यस्यवेदनायोगात् विश्वकृदिति अन्यथावैचित्र्यमिदमहे
तुकमेवस्यादितिसृष्ण्यादिते वितत्येत्यादयिष्यतेच नत्वीक्षणमायाशक्त्या।
भास्यतेइतिवक्तव्येकेयंस्वशक्तिरितिमत्वाह उपयोगादिति अधिकोपयोगप्र
काशनेप्रयोजनमभिमत्योपचारोयमतव्यःइतिभावः षष्ठीचेयंभास्यतइत्ये
तदपेक्षापियोज्याहृत्वाविषयम् यतोन्यस्यनकस्यचिद्भास्यतेततोविभक्तोनादे
कःशक्तयोनत्वात्मनामितिनिदर्शयति तथापीतिमायापदंपीति तत्रज्ञानंव्या
चष्टे अभिनवमित्यपूर्वम् प्रमातृरितिमायीयस्य नत्वेवंविभोर्भास्यतइति
कथमित्यत आह तथेत्यादि तदितितत्ताहेतोः तदीयेति ऐश्वरीसेवेति
ज्ञानमितिपूर्वेणसम्बन्धः अध्यक्षमितिव्याचष्टे इंद्रियेति अंतःकरणेन
याधिष्ठितमित्यर्थः ननुप्रत्यक्षस्यावश्यंविषयेणभाव्यंतत्कथंसहतेनोक्तः
कएवमोहत्यादिप्रकृतमितिविश्वभेदेनाभासितइतिस्मृतम् तत्रैवभिन्नस्ये
तिवृत्तिंशंकितपूर्वपक्षनिराकरणेनव्याचष्टे तस्यैवेत्यनुभूतस्येत्यर्थः न
त्वस्यत्वात्रापस्त्वमायेचैवमस्तुसंकल्पेनत्वेकविषयउत्पाद्यतेत्यादिग्र
हणगृहीतेचभ्रमयाप्येतत्त्वादौविकल्पेतत्कथमस्मृतिः संकल्पएवमाय।
माधारणेनतस्यैवेति वृत्ताबुक्तम् यदिवातस्यैवेति अननुभूतस्येतिव्या।
ख्यायते अपितुमायाशक्तिपरवशस्येति एतच्चरूपंविकल्पस्यापस्मृती
तिव्यपदेशंनयतीति तदानीमपीत्यादिनात्र प्रत्यग्गात्मनेन[illegible]वृत्तिः संक
ल्पोत्रुद्धिवृत्तिरेवमायः एवमत्रवृत्तिवुद्धिवृत्तिर्वाज्ञानम् मनोवृद्धया[illegible]ता।
णाचज्ञउत्वमितिज्ञानादयःकथंविभिन्नभावः इतिचोद्यं [illegible] ॥

त्वं

गर्भीकृतं रूपत्वावशिष्टोयः प्रयुक्तः तद्व्याख्यानायाह यद्यपि चेति अवे
त्येस्फुट इति तथापीति यद्यप्यर्थस्थितिरितिहि नैयन प्रत्यगात्मा शुद्धसंवि
न्मात्र परमार्थ इति [illegible] मनेनशुद्धस्वरूपतो विमर्शात्म
कम्प्रविरूपणेव एवमेव चोपक्रान्ते वृत्तिकृतामिह नोदर्शयति चितिशक्तिरितिचो
द्देतोयतः प्रत्यगात्माहृतोपरमस्वरूप इति कथितः तुनश्चितिशक्तिरिहपरा
कार्ष्ठतामेतव्या विपर्ययेणावास्तवत्वेनमतायोग्यफलोहितत्वम् तत्वव्य।
वसायोज्ञानेनेवस्वीकृतः सत्यमस्तित्वपरोमोयदर्थेष्वनध्यवसायपदमि
तिदर्शयति अध्यवसायश्चेति साक्षात्कारेकेनेनितावतः साक्षात्काररूप
त्वात् प्रत्यक्षस्यव्यापारोध्यवसायव्यापारेणाचततद्गतो भिन्नेनस्वीयतेअ। न४
ध्यवसायवलाद्यपेक्षाम् यदाह प्रत्यक्षार्थेनहि विकल्पाइति अस्तिकृ
पइति मेषायरूपः प्रसाधितत्वात्वेनापरिस्फुटइत्यर्थः ॥ ४५ ॥:-॥
ननुसविकल्पे सत्यपादिवर्गस्तु विमर्शोभिलापयोजनामयः साक्षात्कारा
त्मनिवत्वभवेताह यादर्शनरूपेस्तैः पितंमेसत्कारप्रबोधे विदधानेनतत्कार
णकसेकेनस्मरणायोगात्कारणत्वव्यपलब्ध्यप्रत्यवमर्शाभावएवयुक्तइति
परम्भमरञ्जनायसूत्रम् साक्षात्काररणोपपत्तिविमर्शः कथमन्यथा या
वनायुपपद्येतप्रतिमेधानवर्जितमिति एतदवतारयति कथमन्यथेत्या
दियुक्तरूपहसत्रांशार्थोपक्रमंप्रथममस्त्रमात्रागाभिधेयेमात्याततयापश्चाद्विदि
धान् ननुपरामर्शामत्तेयोणितिसत्यम् अस्तिहिमः अलोचनस्यापश्चात्प
तनमस्तेने नरकालेपादिनास्वात्मनीति विकल्परूपेपूर्वज्ञानेसाक्षात्को
रेवावभानेस्मृतिर्विकल्पद्वयम् प्रथमत्र दिष्यादस्वात्मनीति अन्येतिसा।
क्षात्कारेणाद्युत्पत्तेरस्यत्वहेतुमाह यतइतियावद्दिप्यादिनेति यदेवंमूलेव
त्वतस्यहेतुत्वमस्मिन्नर्थइति यावत् एवं साध्येनिर्दिष्टे यच्छहेतेवोपक्रम्या। ७०
माद्याम्यहेतुतावगतये पंचमी तूयत्रेतच्छहे भवितायत स्य तादात्म्यहेतुविम
र्शस्तस्यार्थस्य हेतुतांगमयदिति एतत्समीकरोति तदिति अर्थस्येति
अर्थेहिसविकल्पकोनस्वात्मनि तत्रास्यसाक्षात्काररूपत्वात् एतद्दूषयति
तथापीति यत्रहिनसाक्षात्कारात्मासौतत्रविकल्पः यत्रचनसाक्षात्का
रात्मासौ प्रकाशमान एव न प्रकाशमानस्यविकल्पाविमर्शनेविदध
त्सवेस्पष्टज्ञानावभासस्यकिंनविदध्यात् अप्रकाशमानत्वेनाविशेषात्
प्रकाशितस्यैवविकल्पनेयुक्तेनेतरेस्यत्याप्यनेनपूर्वग्रहणेज्ञानग्रहणेच
अत्रपरकीयेविशेषप्रतिपादनमाशंकते ह्यणाम्य अथापीति एतद्दूषय
ति तत्रापीति एवमुच्यमानेस्मृत्यपीत्यर्थः प्रतिपादितमिति सत्यमित्याद्यु
पक्रम्य द्रक्स्वाभासेवत्येत्र प्रकरणेतत्स्थितेस्वात्मायायाच्छविकल्पनसंहे
कं साक्षात्कारस्यानिर्विकल्पकत्वाभावेहेतुः अप्यदृष्टसंकल्पनात्मक।

ई.
स्व. प्रत्या.
टी.
१५५

सितियद्रूपं विकल्पनस्य साक्षात्कारत्वं तद्भावसम्भविनेन दर्शितं तत्स्थापकर
वी परामर्शानुपलब्धेरिति हि विकल्पस्यापि न सम्भवति निर्विमर्शितायां सा
क्षात्कारविषय इति दर्शयति । न चापीति संकेतस्मरणोपायमिति हि ते
पितम् तत्र संकेतस्य स्मरणं संस्कारेण संस्कारप्रबोधपर्यायतन्मतं तोच
निर्विकल्पकेन कर्तुमशक्यो ऽत्कृष्टत्वभवः पटीयान् स्मृतिबीजमादत्ते ।
तादृशादर्शनादस्य प्रबोध इति पटीयस्त्वं चानुभवस्य नापरं किंचनमन्महे
अन्ते विमर्शविश्रान्तेः यदपि भट्टेन निरूपितं प्ररोहोऽस्याः पटीयस्त्वमिति त
त्रापि प्ररोहस्य प्रमातृविश्रान्तिमहत्त्वमित्यमेव भासे इत्येवंभूत न विमर्शरूप मा
तो किम् ...... नान्यद्रूपमनुत्पश्यामः तादृशत्वमपि दर्शनस्य प्ररूढतैव
ति विमर्शरूपत्वाभावे कथं संस्कारस्याधाने प्रबोधने वा स्यात् यत्तु नः स्मा
मात्रपरिज्ञायेभट्टेनोक्तः अर्थः प्रकाशः स्मृतिसंस्कारप्रतिबोधकः नास्य
ध्यासाद्विकल्पितस्वरूपनिरपेक्ष्यतानाम् इति न च यदि व्यक्तिः प्रकाशस्य यथा
धाकृतप्ररोहः पटीयस्त्वादिरूपाने ध्यातेन तदा न किंचित् अपटीयसोऽपि च संस्का
रप्रबोधकत्वापत्तिः पटीयानिति विशेषणानर्थक्यं कौति गम्यं यश्च तत्र विनिश्च
यः संवादितः तद्दृष्टावेव दृष्टेषु संविन्मात्रमर्थभाविनेऽन्यादिस्तत्र संविदः साम
र्थ्यमसामर्थ्यविलक्षणमस्येवत्वलेशोऽपि न सा एतदेव क्रमेणानिदर्शयति
नहीति अग्निरिमव हि धूमहेतुत्वमिति दृष्टे वह्नौ न दृष्टमेवेति नालि ।
केरद्वीपवासिनोऽपि तथा संस्काराधानाद्वेत्स्मरणम् धूमहेतुत्वमिति
स्मरणलक्षणकार्याभावे च कार्यैकावमेयः संस्कारश्च आदित इति कथंभव
त् एवं संस्कारस्याधाने विमर्शाभ्यासो बोधं न करोतीति निदर्श्य प्रबोधन
मपि न करोतीति निदर्शयति नापि धूम इति ननु कारणत्वमर्थस्य पर
पाधिकत्वेन व्यवहार्यं परं न साक्षात्कारमनुपाधिकस्वलक्षणप्रकाश
नमात्रस्वभावस्तु परोक्षमले न कारणत्वं दृष्टमेव नेत्याशंक्य निरर्थानं त
दर्शयति मार्गगमनेति न चापीति पूर्वेण सम्बन्धः स्तम्भनीत्याधानाभा
वस्योदाहरणम् सहचारीत्यादिप्रबोधनाभावस्य एवमुपसंहरति न तस्येति
विमर्शरूपत्वात्मककारणाभावात् न कार्यं संस्काराधानप्रबोधनाभिधान ।
कारणाभावे कार्यस्य स्मरणस्याभावात् न कारणत्वमुपलब्धौ संकलनेन नाम वि
कल्पमेव न भवेत् न केवलं कारणाभावेन स्वरूपेणापि च दृष्टसंकलनेनोप
पद्यत इति दर्शयति नचेति दृष्टे हि स्वलक्षणाद्वयं तस्य कथं संक
लेन संकलना विकल्पस्य तदविषयत्वात् अविषयस्यापि च सं
कलनेति प्रसंगः तेन संकेतस्मरणोपायमित्यादि प्रतिपादं दूषि ।
तम् यश्च विनिश्चये तत्रेन्द्रियज्ञानेऽर्थसंयोजनानोकल्पना
माविशतीत्युपसंहृतम् तदेव युज्यते यदि जातिगुणक्रि ॥

याद्दृश्यसंयोजनात्मकमेव विकल्पस्य स्वरूपं स्यात्तच्चैवमित्युपक्रमते नचापी।
ति तत्स्मृत्यनुविकल्पस्य स्मरणात्मके रूपे तत्त्वं तद्धेतुनयाकर्तव्यम् अप्रमेयेतस्या
नाशंकनीयत्वात् इदंताग्राहित्वस्पष्टत्वादिना कारयमीवभासस्याविनिविभ्रमा
णामयोगः अक्रमत्वेति विषाणीति तु विकल्पनेमेमाव्यते व्यवहृपते तिन।
देव विकल्पनेप्रत्यक्षरूपादयक्रमष्टव्यम् स्मरणस्यतत्तावता विकल्पत्वे।
कोदोषइत्याशंक्यासिद्धोनीत्याभिप्रायमाचष्टे तत्रेत्यादिना स्मर्यमाणस्य
प्रतिभासनविकल्पनेक्रमिकेअक्रमिकेवाइति विकल्पद्वयेप्रथमेपरा
करोति तेवेति नचैवमितिनीलदर्शनम् ततो व्यवसायइत्ययथादर्शना
नंतरभावी विकल्पोभाति नैवंतिरेच्यापितद्दर्शनेनतेनास्य विकल्प स्मरणोदयपित्
नमितिरूपं संवेद्यते तथाभावेहि स्फुटमध्यक्षत्वमेवस्यात्तस्मरणत्वम् स्म
रणत्वव्यापकस्मर इति परामर्शो विरुद्धोयमिति परामर्शोप्रसंगादित्याशयः
आद्येविकल्पंपराकृत्यापरेस्वदर्शनपातित्वेन योजयति अथेति किमिति
अस्तिहि संभवोयत्प्रतिभासनसमकालत्वे विकल्पनस्याविरुद्धमिति तत्ता
त्ताल्कमोपि प्रतिभासनसमकाल विकल्पनस्वभावोर्थो किनस्यूते पततृ
रोनम्यते अथापीति स्वतावव्यवसायेवाप्रतिभासमानस्य यदि विकल्पनेस्या
तस्त्रो चेतेनाप्रतिभासनविकल्पनयोः क्रमाक्रमयोगस्तृतीयप्रकाराभावा
त् यावतान प्रतिभासमानस्यात्र विकल्पनेप्रतिभासते हि तत्रस्वात्माकारो वावि
ना ज्ञातृरूपो अस्तत्वाद्धितानवहिरिति त्यायेनैवमाषिकरूपो यस्य न विकल्पयितं
शक्यते सहि प्रकाश्यते परं विकल्प्यतेतयोव्यवसीयते सएवतच प्रतिभास
मानो व्यवसीयते अत्राहजदिति भवतायदिदमवादि तदेव विचार्यतेत्वमि
दमेतत्कल्पनाभिधेयं वस्तुप्रक्रांतम् प्रतिभासमानएवास्ति विमर्श इति
हि वयं ब्रूमः तत्र कथं परेणनास्ति प्रतिभासमाने विमर्श इतीयत्सति
ज्ञानानीनजीयते स्वसंवेदनस्वोपगमविरुद्धाचेयं प्रतिज्ञा निदर्शयति स्व
भासइति स्वप्रतिभासोर्थत्वेनाव्यवसीयत इति हि वचः स्वप्रतिभासस्या
व्यवसीयतां ब्रूते सेवच विकल्पनीयतेति स्वाभासएवविकल्प इति
प्रतिभासमानस्य विकल्पनायां युक्तः क्रमाक्रमविचार इति तात्पर्यम्
युक्तिबाधयति संकेतस्मरणोपायमित्यर्थस्य सामर्थ्येन स्मृत्वादिव्या
दिका सानुयुक्तिबाधाएवमित्युक्तवक्ष्यमाणानीत्याद्वे वहृत्ते निषिध्यते सू
त्रांतरे सुचाग्रेनिषेत्स्यते तस्यांचाघसावितायां स्वप्रतिभासस्यैवतनिर्वादंविक।
त्वे ल्पसंवेदनमितिप्रतिभासनविमर्शनयोर्नकालभेदःकश्चित् नन्वविमर्शनं
शब्दयोजनया साच संकेतस्मरणात् तदपि संस्कारप्रबोधात् सोपिजादृष्टाद
ष्टाः अतस्तत्संघात्रपिनामहत्कल्पायांकथं विमर्शनं भवेदित्याशंकाशमनता।

ई॰
प्र ज्ञा॰
टी॰
१५८

याभिलापयोजनायां संस्कारमहिम्ना सिद्धायां संकेतस्मरणविघ्नोपरोणोवा
पसार्यमाणां कर्तुं परं प्रति प्रश्नगर्भमिवाह नचेति संस्कारजत्वेपीति संस्का
रजन्मतया सर्वमेतत्सिद्धं नत्वतदुपरिशाह संकेतस्मरणं द्वितीयेकल्पनीय
मित्यपिशाह्नः अंतरेतिप्रतिभासनविकल्पनयोर्मध्येनतुमध्येमाभूत्तस्म
रणात्पूर्वमेवतुभविष्यति एतद्दपिनिषेधति नचेति स्मरसोत्पद्यमानेन
वात्रहेतुः अनुभवसंस्कारइतियेननीलप्रकाशएव पुनःप्रत्युपजीवती
वविशिष्टशब्दोल्लेखाति विकल्पात्मेतरमेवहि स्मृतिबीजस्थापनमित्युक्तम्
यतःस्वकारणादितिविकल्पपर्यन्तनादृशादर्शनप्रबोधितात्संस्कारद
यात्मनइत्यर्थः परतइति द्वितीयमित्यर्थः एतदेवचयुक्तमन्यथानवन
वस्थेतिदर्शयति संकेतस्मरणमपिचेति अनेनसर्वत्राभिलापयोजना
यांसंकेतस्मरणस्यैवकारणतायां विकल्पोपिनकश्चिदुपपद्यतेतिदर्शि
यन्विकल्पोत्पत्तेरेवकारणान्तरंजाप्यस्तिशब्दयोजनेत्याह एवमभिल
पयोजनाप्राणोपिस्मरणेसंकेतस्मरणान्तरविघ्नः परेणापस्मारितोयनप्र
कारेणतमेवानुभवेपिअभिलापयोजनात्मनिममीकर्तुमाह ततइतिभव
उक्तदेवकारणवैशिष्ट्यादित्यर्थः तद्दर्शयतिस्वशब्देत्यादिनासोपीत्यनुभ
वः तस्येत्यर्थः स्पष्टत्वमथावेतिजनकत्वेकसामग्रीकत्वादिनातेनार्थस्यसा
मर्थ्येनस्मृतत्वादिप्रयोजकोहेतुः तदर्थगतास्वभावादभिलापवत्ता
मनुभवस्याचक्ष्महे विषयपदेभिलाप्यभागस्य स्फुरणाद्दृष्टोपमित्यथ
वेसतिभाविन्यायेन अपित्वमनस्कारमाहात्म्यादित्युक्तितशेषः ननु।
घस्यामनंतरातीतेविज्ञानेयत्नुनमनइतिसमनंतरबोधएवमनस्कारोय
स्यानीलबोधस्यपीतबोधः नचपीतबोधोनीलशब्दाभिलापयोग्यइत्याशंकां
शमयति इदमेवहीति इंद्रियमान्द्यमिवालोकस्यामन्दत्वेवविषयस्ययो
ग्यदेशत्वमिवमनसोप्यवहितत्वेनामयस्कारशब्देनाधिकेनोक्ततदपेक्ष।
णीयम् अव्यवधानेचेदमेवोच्यते यत्किलदृष्टत्वेनवस्तुवाचकशब्दसंस्कारप्र
बोधवत्वम् तथाप्यभिधर्मिकैर्बौद्धैर्मनस्कारश्चित्ताभोगइति आभोगश्च
विमर्शात्मत्वमेवोच्यते नेतितिवाद्यैःबोधरूपतासमनंतरप्रत्ययादिति
वदद्भिः तेनकारणसामग्रीजन्मनःकार्यस्यकारणेशबलीभूयमानेना
विशेषेणपरेणकारणांशान्तरजन्मविशेषेणविरुध्यते तदेवमस्फुरत ना॰
यासन्निवेशः तथाचबोधस्यविमर्शरूपतामनेनावधानात्मककारणांशाव।
लोपनतेतिनार्थात्मककारणान्तरजन्मयाविषयवत्तयाविरोधस्यहिम विरुध्यते॰
हानवस्थितिरूपस्यकारणेकारणान्तरासंभवोनाममत्वितिद्वेविशेषस
न्निवेशाभावात् नहितद्दहनप्रकाशनान्तरसंभवइतिकारणविह ॥

द्धोपलब्धिः तदाहन्तनोयद्येतिजनयतीतिमनस्कारइतिसंबंधः अवधान।
स्यानुतावतस्यैनक्रमिकएवस्फुटभावेनअस्यइतिअयममेनतंरागस्यभावेहमात्म
निरूपविमर्शवेलेनस्वीकारस्ततइदमित्यहंभावस्याभासोपिकरणेनसदाधि
वसस्यधिष्ठानम् ततोपीदमित्यवभेदमात्रेणततोपिघटइत्यादिविशेषेणेतितेन
चात्रविशेषाणांपरिनिष्ठाकाचित् केवलेयतएवप्रमातानविश्रमतिसएवपोच्चा
त्रोविशेषइतितद्विमर्शेनएवविश्रान्तः प्रमाताभवतीतितत्पर्यन्तमेवस्मरणात
नएवाहस्त्वस्मइति तेनोत्तरप्रसरापेक्षयापूर्वपूर्वेनिष्ठेमोद्रष्यतः तदाह
तत्रभवाननमरेहरिः प्रतिसंहतक्रमांतमत्वप्रभेदसमाविष्टक्रमशक्तिः पश्यं
तीसाचलाचलाप्रतिलब्धासमाधानाचसेविनिविष्टस्तेयाकाराप्रतिली
कार नाकारानिराकृतपरिच्छिन्नार्थप्रत्यवभासाचेति अनेनसृष्टिविमाणभेदत्वेना
क्रौ ह्नेतेदन्तेयेविचित्रतो तथाचमार्गेगतोइदंताविमर्शनएवप्रमातृरूपव
मइतितावदेवस्मरणाम् तेनोत्तरापेक्षयाचपूर्वपूर्वस्यसंवर्तितत्पातूभाव
नारूपत्वादविकल्पत्वमुच्यते सम्यपिविमर्शविशेषात्मकविकल्परूपत्वे
आयेनुयदहमिदमहमिदमितिरूपहृयेतत्रकेवलेऽहेवविमर्शरूपत्वात
त्तविकल्पात्मकत्वमितिनिर्णीयिष्णेनतुरूपवाह्लिके नत्वचसमनेन्तर
प्रत्ययरूपस्यमनसः अतोयमवधानशब्दवाच्योभवद्रूपकल्पितोभिलापसं
स्कारयोगारपणांशकयाह यथेति समनंतरः पूर्वोजनकत्वणापेक्षयायः सोत
त्वेवअन्योन्यमिति तस्यात्रापवनकप्रवेशवकालीनप्रतीतासंवेद्यते सेह
ति ननुपृथक्पूर्वतेइंद्रियादयोनथाभूताविमर्शजननप्रक्रमनस्कारा
स्प त्वसामर्थ्यविहीनाः पश्चात्तुसंस्कारणबलात्तथाभूतसंस्कारवंतः ननुतथा
भूतानांतथाभावेउपादानसहकारिप्रत्ययाः पर्यंतेवोपदर्शनप्रत्ययाहंत्वे
नसंतीतिदर्शयति अथाभिपानेपीतिनवनसंवेद्यंतेताहीविकाराणाति
अत्रोच्यते विश्ववर्तिनामितिमेरुरपिहिमवतः स्थितोद्घटस्यवाजन्मनिरा
करणमेव तस्मिन्यथादेशकालमासीनेततस्थितुत्पादादितिविज्ञेयतः तथाचा
भिधर्मः स्वतनिकारांहेतुभीतिकार्याव्यतिक्रमस्येहतोः कारणतामवोचन्
अस्मैनेवाभायेनार्थप्रज्ञाकरगुप्ताभाविनोपिस्वकालवस्थानेनकारणताम
वोचत् एवंपरमतमनभाष्येनमेवन्यायंस्वपक्षसिद्धयेयोजयति पद मपी
दी तनएवेति एतदेवहं करोति अवश्यमिति यस्यदेतावत्स्वभावतः परामर्शस्य
संवालस्य एषहिभवतापक्षः पूर्वेयत्नेकेतदर्शनेतदाहितोयः संस्कारस्तस्य
प्रबोधनेनचस्मृत्यनेतरपरामर्शक्रियायाभवितव्यं वास्मृतपूर्वदर्शनाभावा ल.
त्संस्कारएवनास्तीतिपरामर्शासम्भवमेतदीयप्रसंगेसंवम् नचापरामृष्टेसं
केतोपपत्तिरितिविनत्युदर्शयति तथाहीति अवणमात्रदर्शनमात्रमितिप
रस्परसंपर्कायोगपशब्दार्थसल्लक्षणाहृयनिष्टज्ञानद्वयमित्यर्थः नचैवमिति

३॰

प्र॰ श्री॰ टी॰ १५७

प्रसंगागानन्तरं तद्धि पर्ययं दर्शयति नापरामर्शकं बालस्याद्यं वेदनं संकेतग्रह-
णोत्थापकत्वात् अपरामर्शकतायां विरुद्धं यत्परामर्शकत्वं तेन व्याप्तं संकेतो-
त्थापनम् तस्य हि व्यापकान्तरं शब्दार्थयोः परस्पराध्यासलक्षणेनानुसंधे-
नग्रहणं तद्धि स्मृत्वा चानन्तरं संकेतग्रहणं अपरामर्शकत्वेन तत्स्थापकविरुद्धोप-
लब्धिः अतस्तत्संकेतोत्थापनपरामर्शकात्रिरूपं परामर्शकत्वेन व्याप्यत इ-
स्यो॰ ति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः अद्यत्वे चापि शब्दानां परामर्शरूपत्वात् एवं शब्दस्य
संकेतग्रहणं दृष्टम् कोकिलपरामर्शरूपे पिकशब्दस्य वृत्तत्वेऽपि तत्वर्ति-
नाम मयानेऽपि ह्रितः संवेदनवलायां तेन शब्देन विना संकेतिकशब्दयो- नै॰
जनेनैव नोपपद्येत सर्वशब्दवाच्यता हि सर्वस्यार्थस्येत्यनन्तो वर्णमात्र-
रूं॰ त्मनापि ?कारादिना सामयिक एव परामर्शः पुनरव्यवहारनियमाय
नियतः शब्दः संकेत्यते तस्यापि प्रमातृसंविद्रूपत्वात् इति हि संकेतपरमार्थः
तेऽपि तिसपरामर्शो पर्यालोचनस्य स्वभाव एव किं तेनापेयेत तथा परामर्श हि
संकेतस्मरणं हि यथोक्तं संकेतस्मरणोपायमित्यादि ग्रन्थोपयोगोऽपि
पुनः स्मर्ते शब्दानां योजनमित्यादि च यथा संकेतनमित्यत्र एवमायोगेऽपि प्रयोगे
दर्शनविकल्पनयोः संवेदनवलायां तेन तादात्म्यं समर्थनीयं यथोक्तं विक-
ल्पहि अस्य स्वायंतन्त्रं अनुभवदृष्टं दर्शनसंस्कारेऽस्यत्यादि च ततोऽपि संस्कारेण तयोः रु।
थक्ता वाच्या तस्यां च संकेतस्मरणेऽभिव्यवस्थिते न हि ह्यापहस्तेन च क्रमते अ-
वापितसंविन्निरूपमवशणस्थोपरागत्व अमत्यत्रान् किंचिदस्तुपरामर्शस्यादि-
ति व्यवहारसिद्धेर्यः स्वभावहेतुः ननु बालस्य एवं दर्शनं संस्कारो नास्तीति
सिद्धिमिति परमतं निषेधति बालस्येत्यादिना यत्किल वाले स्मर्यते यत्र
न तत्पांतःकरणपाटवं तद्यौवनेन स्मर्यत इति कः अहं योगे यौवने च त-
त्स्मरणे स्मर्यते तान्यथायात्रीमपि न स्मरेदिति कार्याभावात्तत्रास्तीति
ननूक्तं प्रत्यवस्थापनपवेंद्रियधियः कल्पनाविरहः संस्कारस्यसर्वं तत्स्थि-
तोऽस्तिमिति नान्तरात्मना स्थितोऽपि च वस्तु शब्दरूपमीलतस्य तज्जापतिः
यतू॰ पुनर्विकल्पे किंचिदासीन्मकल्पने दर्शनं इति वेत्ति नं पूर्वोक्तावस्था-
यामिंद्रियाज्ञतावित्ति स्वपक्षोक्तं तत्र तत्परामर्शाभावसाधनायाल-
म् तथा हि सर्वं चित्तसंरूपेन तस्मतेतसंताव ध्यवसायेन नात्मनव्य तज्ज्ञत्वेनाऽस्ति
मित्येतत्तयोर्विशेषप्रसंगात् अवसायानुत्पत्तेः सा च दशास्तीति कथमव्यवहार-
णीयत्वात् स्मरणेन व्यवहरिष्यतइति चेत्तदत्वपनिः स्वदर्शनेन तावदाह दर्शनस्मर-
णयोर्हीति एवं हि स्मरणात्किं के सह हि पूर्वानुभूतार्थेऽपि लब्धेत्यादिनेदमपादित-
म् यत्किल दर्शनस्य स्मरणस्य च यत्तदेकमंतर्स्वं परामर्शमयं चित्तत्वं तदाभ-
वति भिन्नविषयत्वे तान्यथा इष्टश्च संविद्रूपस्येयमेव दृष्टता यदिदंता विमर्श-
मित्तिस्थानन्तयाप्रतिष्ठापदत्वेनाह विमर्शमयत्वमिति तितिमितनापि विम

ग्रीमप्येवंविधे रागाद्येतदवस्थाभ्युपगम्यमित्याह बालवेतिप्रमातेति अ
हमित्यमिदानीं निर्भासे इति विकल्पजीविनः संतानस्वभावस्यासाविना
हं तदेकं चेति अतएव प्रवहद्रूपत्वेनोदयाद्युगपद्भेदे विकल्पाविकल्पयो
रेकप्रमाणसंतानेनावस्थितत्वे तन्नाप्युक्तं तदेकं चेति अत्रोपपत्तिं घटयति त
थाहीति अनुभवजसंस्कारो विकल्परूपे प्रमातरि विश्राम्यतीति उक्तो हे
नाविमृष्टं स्फुरति बीजमात्रतयेति नेहमिति सर्वथापि सिद्धिरपि तत्रापि यः
परामर्शविषयो लौकिकस्यसः चिदेभेदप्रथा रूपभेदमात्रस्यावेदितुः व्या
पारो नेनरूढोऽस्मीति विकल्पात्मत्वं व्रजेत् विकल्पान्तरसंस्पर्शमात्रभेदप्रसं
गात इति एवं च विकल्पानुदये व्यवहारो नैव न स्यात् अस्मीत्यस्य न च समन
न्तरमेव विकल्पोदयो युक्तः स्मृतिमिति तत्र योग्यविशेषप्रसंगादित्युक्तं नन्वन
दनेन तं च यद्यपि न विकल्पेन तदनितरथापि कालान्तरे स्मरणं स्यात्स्मरणस्य मानता
नुगामसं दृष्टस्य तिनस्याह नैवेति नेष्यमित्यवास्तवप्रमाणानुवादिनाम् प्रमा
णविकल्पात्मनस्त्यानेकस्मात् प्रयुक्तम् आह अन्तरेति स्मृतिमितनयास्य ते
ग्रमग्रभवन्तो विकल्पत्तेनयः स्मृतिमित्यदर्शनसंस्कारविच्छेदाद्यमितीद
नीलत्वं कालान्तरभाव्यपि अतएव संस्कारविच्छेदाद्धेतो नीलानुभवोऽनन्त
रं हि कल्पनविच्छिन्नसंस्कारकनिर्विकल्पानुभव इवास्ति मितानुभवे पि न
स्यात्स्मरणम् यदेवावाक्यं दृष्टमेतत् अन्तरेत्यादिना कालान्तराभाविना
पि विकल्पेन संभेदात्स्मृतिमिति नैव न स्यात् इत्युक्तम् अतएवेत्यादिना तत्र स्म
रणं न भवेद्दर्शिते च तत्पुनर्विकल्पयन्निति वदन्ना इत्यावेदितम् तदेवं स्मृते
मित्यविकल्परूपेण प्रमात्राभवितव्यम् न च तथा प्रपञ्चेनेति विमर्शस्य
स्मृतिमितदर्शनतादात्म्येनैव स्थितिः सिद्धा तत्स्वप्रत्यक्षसाधनत्वेन प्रत्यु
कल्पना तादात्म्यमेव सिद्ध्यतीति विरुद्धोऽयं हेतुः नन्वकालान्तरभावी वि
कल्पेन स्मृतिमितानुभवं संभेत्तुं प्रभवति न कथं तत्संस्कारो विच्छिद्येत ।
समनन्तरवर्ती हि विकल्पो नैरन्तर्यात्स्वयं गलद्रूपमाणः कथं निर्विकल्प
कसंस्कारं विच्छिन्द्यात् न तु कालान्तरोदिते विकल्पलक्षणा प्रमातरि न स्मृतिमि
त्यस्यवायः कश्चिन्नापि तत्स्मरणस्येत्याशंक्याह विकल्पोपि चेति व्याख्यात
शंकासूचकः सान्त इति गृहीतग्रहणरूपत्वात्सैवा विकल्पः स्मृतिस्वभाव
एव केवलं कदाचिदनुभवच्छायानुरागादयमिति यत्स्मृत्यनुभवतापृथा
नावभासते स्मरणं नाम दर्शनेन सह विषयैक्ये भवति विषयैक्यं प्रमात्रनुवे
शेन त्यायतनम् सापि स्मृतिप्रमातरि सोपि विकल्पमयः विकल्प एव वेदा।
नीमनुतिष्ठतीति च उक्तम् स्मृतिरेव स्यादिति स्वाधिकः प्रत्ययः स्वार्थे।
कत्वेपि च प्रकृतितो लिंगातिवृत्तिरूपगतापामीम औपयिकमित्यादिव
त स्मृतिशब्देनोपाजातो वक्तव्य च न तेन तावद्यन्तं नभं वत द्वितं स्मृतिजाती

इति

ई० प्र० ज्ञा० टी० १४८

यत्वं स्मृतिवर्णितत्वं वोक्तम् अथवा प्रागनुसंकेतनस्मृतेरायातो विकल्प इति
स्मार्तः संस्कारस्याभावे कथं भवेत् स्मृतिश्च प्रमात् स्यात न मेतरेणानयुक्तेति विम
र्शस्वभावप्रमातृमयेन भवेन प्रथमाभासमानेनैव स्यादेव विकल्पः कश्चिदन
भवानन्तरं कालान्तरेऽपि वेति अप्रमितिपरामर्शेन विकल्पस्मृतेरभावादिति
कारणानुपलब्धिः तदियता ग्रन्थेन स्मृतिसिद्धस्याभव एव दर्शितः नात्र स्म
र्यते स्मृतिसिद्धस्य स्मृतिरवापि तासां तास्मिन्न सति कथं स्यादित्याशंक्य विम। स्व
र्शत्वेऽपि स्मृतिसिद्धसमर्थनेन प्रत्यासन्नं रगदहणाति संस्कृतेनेति विमर्शसंभव स्मृते
सिद्धस्य च न कश्चिद्विरोधः तथा ह्यव्यवहितमनस्कारमहिम्ना भवं विदृश्य तुं
मानपदार्थविषयो विमर्शभागः प्रकाशांशाभिन्नः क्षणमात्रभावेऽक्षणान्त
र विकल्पाभ्यासेन सोढं तोऽनन्तीत इति न कालान्तरे स्मर्यते न तु प्रकाशा
शोऽप्येवमिति सोऽपि प्रकाशभागगतो विमर्शोऽनुस्मर्यते नैवम्॥ प्रकाश
भागस्य हि स्वसंविद्विश्रान्तिलक्षणोऽपि विमर्शः सोऽन्तरंगत्वाद्दत्र प्रत्ययम
यो नित्यमेव क्षणमात्रभाव्यपि तु रंगत्वाद्व्युत्थिमयभावनपदीयानेवेति ते
नावश्यमपेयसंस्कारस्तदंशो प्रकाशांशोपानिष्ठ एव स्मर्यते अर्थभागस्तु प्रमा।
तुर्बहिरंग इति न तन्निष्ठो विमर्शः पुनर्विकल्पपरम्पराभ्यासेनैव प्ररोहमभ्ये
ति नान्यथेति सर्वं सुस्थम् तदाहेति तत्सर्वत्र समर्पितं विमर्शमयत्वमाह
त्यर्थः अनेन समस्तं तस्य पूर्वेण समन्वयः आह त्वरितं इति हेतुपदं क्रियाया हे न्य
णस्य यावत्तादिसोऽत्र पदव्याख्यानाय सूत्रस्य व्याख्यातमाह ज्ञानं हीति सका
रणाधीनमिति काकाक्षिवत्सर्वांतर विशेषणत्वेन योज्यम् यदाहुः बहुह
योमीलिते चक्षुः पटेन हि न पश्यतीति स्मरणात् दमिलाषेणेति अथ यावत्तस्य।
आदिपदस्य च प्रकारार्थस्य व्याख्यानाय पक्वं तद्पदं तस्य व्याख्यातमाह क्रि
यापेक्षेति शयनासनादिकानि तत्र संधानत्वगन्त्रोदनादिका वा संस्कारभव।
स्यादिति प्रथमेच्छाजनितानि अतएवतत्रात्र पुनः पुनर्दर्शनानि नोपयुज्यते
इच्छापि विमर्शनेति पुनः कालान्तरोपनतम् स्यादिति नासंभाव्यमेतदि।
त्यर्थः अन्यदेशादर्पणादृष्टस्मादि पदेन कर्पणदि लक्षणो गुणः यदिवा
अन्यदेशमत्यस्वभावेऽचयद्वादिति दिविधा न दाहेति एतदुक्तं दृश्यमान
शक्तेर्नाहेत्वर्थः अनुसंधानशक्तिविहीनेति तादृगिच्छायोजनेनेति
लक्षणोत्ताया इदमिष्टमिदमिष्टेति इदं चैषणीयमिति हानोपादाने
च्छानाम अनुसंधानेनोपलक्षितं यदीषणीयत्वं तेन विनातदिति हानस
पादानेऽच शक्तिलक्षणायत्नोऽपपद्यत इति संबन्धः बाधनेनाविरतपठनो ज्ञाहण
दे रिहोपलक्षणमिति विहीन इति विविरणार्थमिति स्यानेन सूर्यतापत्वादिक
रणं जिह्वाग्रादितयाः परस्परं स्पर्शमृजिवर्णानिष्पत्तिर्यतः स्पृष्टता दं पु
यइति स्पृष्टं प्रयत्नम् न तु सूत्रे कैतदस्ति पदं तदर्शितम् आह तदर्थं।

मिति नत्वियताप्रवेशेनदर्शनलक्षणस्यालोलीभावेनवर्तमानाइच्छा
श्चात्माभूतेत्युपपादितः एतच्च प्रकृतम् विमर्शस्यात्मेति सुपपा
दनीयम् संपन्नतदेवन्विर्यमक्रममितिदर्शयति इच्छायाश्चेति विम
विशेषएवहीच्छा तत्रावश्यंसामान्यरूपेणापेक्षणीयस्यज्ञानात
दिदमितिविमर्शेनभवितव्यम् तस्याश्चावश्यायोऽइच्छाज्ञानक्रियाश
क्तिभिः संवेदनात्मन्नमयप्रकाशनानात्म्यहृतिमिरवस्थीयतएव यउ
क्तंश्रीपरमेष्ठिपादैः अहर्षीविशामयः इत्याद्युपक्रमस्यवाक्येनैवनत
दा एतेषेवप्रसंगेऽसर्वशक्तिविलोलतेतिदर्शनस्यात्मेतिविग्रहः।
ननुदर्शनस्यात्मभूतेच्छा विमर्शविशेषरूपेत्यत्रैवन सिद्धम् दर्श
नानेनवंहीच्छा एतत्परिहरति नचेति एवंहिमति सकलक्रियातस्वविना
याः कोविशेषः ननुसंकेतस्मरणापायमितिनिरूपितयुक्तिकंस्मरणावि
मर्शात्मकंदर्शनस्यवाचितमित्याशंकोपरास्यन्नस्मारयति उक्तंचेति न।
न्विच्छातादात्म्यमेवास्त्वविनितात्व्यथान्नपपत्त्यादर्शनस्यकिमनेनतदिदमि
तिविमर्शतादात्म्यांगीकरणेनेति अत्राह नचेति तदयंप्रयोगः नविनयाव
न्नवाचनादौदर्शनस्यात्मभूतानेच्छानविनतस्योपलब्धेः इयंसमावेशावनि
तत्वमेवक्रमिकस्वरूपमस्यतत्वापतितकालभेदोपतनंभवेदितियथा
स्मावेन न विरुद्धेन व्यासेन विनित्व मितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः तत्र
नैवेवंर्ष्टं इदं विमर्शात्मस्वरूपेन भवति इच्छामयत्वात् विमर्शस्वरूपत्वेय
दिभवेदिच्छामार्गेणाममेनेपित्वणादि विषयाभवेदिति नियतत्वानस्यादेना
नियमात्यथान्नपपत्त्याविमर्शइच्छायाव्यापकइतिविरुद्धव्याप्तोपल।
ब्धिः ननुसाक्षात्कारिज्ञानेविषयवलादुत्पन्नेनचविषयस्यग्राह्यः स्वरूपे
नचान्यवलादुत्पन्नेज्ञानमन्यस्यप्रकाशकंभवति नचान्यवलोत्पन्नेज्ञाने।
न्यस्यप्रतिभासेनयुक्तः यथोक्तं नह्यर्थसामर्थ्येनोत्पद्यमानेतद्रूपमे
वानुकर्यादिन्यादिइन्द्रियवलादुत्पन्नेविज्ञानेनचवाच्यकेषणाज्ञानेन
ग्राह्यस्यप्रतिभासोयुक्तः नपिग्राह्यस्यचावश्यविज्ञानजननसामर्थ्योपप
लब्धे यदाह सतोपिवानदाप्तनइन्द्रियात्तदनोन्यतावमासमर्थ्यादित्या
दि एतत्परिहरति नचेति नचवक्तव्यमितिसंबंधः यदिहिविषयतावद
लादिन्द्रियवलाच्चघटेभासमानेपटस्वरूपादौभासमानेग्राह्येभासतइति
प्रतिजानीमहि तत्स्यात्यमपालभ्यामहि नत्वेवंद्वयमप्युपगतमस्माभिः
वाचकोह्ययंशब्दोनचस्वलक्षणस्यनियतावच्छिन्नस्यविषयस्यसतोवा
चकत्वमितिभवत्वेव ननुयदिनेन्द्रियकोभात्ययंतर्हिव्यभाति आह स्वसं
ये विदिषयइति तेनेदमपिप्रत्युक्तंयदुक्तमाचार्येण नचायमर्थासंस्पर्शीसंवे
दनधर्मोऽर्थेषुतत्रियोजनादिति नह्यर्थेकाचनशब्दयोजना विकल्पसम
येसंवेद्यते यद्दर्शनेऽसमानाधिकरण्यं प्रयोगोपिनितदपिविमर्शविकल्पया
जनमात्रलक्षणविमर्शान्तरमेव ननुग्राह्यार्थयोर्वाध्यस्वलक्षणाश्च

प्र॰ स॰ टी॰ १४५

योऽन्योन्यमत्र मेलनमभावेति किंचित् यत्तु शाब्दस्यार्थस्याभासो वक्ष्यते
स्वबोधभूमावेव बोधाभेदात्तद्योजनं तच्छक्यते न च यद्यपि स शाब्दः स्वल
क्षणाभासनं भवति कस्तर्हि स्यादुच्यते सामान्यातिक्रान्तस्य स्वलक्षसंविति
चेत् आह मनस्कारेति ननु मनस्कारस्य बोधनता संपादनमात्रे व्यापाराय
उच्यते सममनन्तरप्रत्ययाद्बोधरूपतामिति रूपादेश्च विषयतां बोधस्य संपाद
यितुं सामर्थ्यम् ततश्च तदेवाधिपतिकशब्दं न शक्तिविश्रान्ते नैकस्य व्यापारा रा
त्स्याशंकाशमनमेतत् [illegible] पूर्वं ब्रूते नेचेति अयं चात्र भावः यथा नीले
दृश्यमाने नीलदर्शनस्य बोधात्मकेनांशेन संवेद्यते तत्र सविषयता तावन्नी
लेनकृता मनस्कारेण बोधनतमस्वरूपता चक्षुषेति चिन्त्यम् तावद्धि
षयेणार्थरूपाः स्वबोधस्वरूपगमात् अयं च भाति सान्तदस्या मन
स्कारगतः संस्कारविशेषो भावनात्मा निमित्तेनाभिधातव्यः यथोक्तं
भवद्भिरेव विशेषात्मीतितापयोः भावनाया विशेषेणेति तेषां वशाद्
तद्रूपत्वेपि निर्भासमानेन मनस्कारगत एव संस्कारो बहिस्तत्वलक्षणः ।
विशेषस्वभावो वा परिज्ञात इति किमत्र प्रमाणं समर्थनीयम् अयमा
त्रस्येति मात्रपदस्यायमाशयः यद्यप्यस्मन्मतेर्थरूपत्वं स्वस्वादी
न्नात तदापि नियता भावनासहकारित्वे न तन्निर्भासे व्याप्रियेत तत्स्वहे
तोः प्रकृतेपि अयमेव विधिः तथा हि प्रकाशमयत्वादर्थस्य प्रका
शस्य च विमर्शजीवितत्वाद्विमर्शात्मकत्वमर्थस्य प्रतिनियतशब्द
मेलनपरिघटितशब्दनात्मकविमर्शविशेषसंवाये संकीर्तनग्रहणा
परीयः स्वाहितमनस्कारसंस्कारसहितः सोर्थो व्याप्रियते तस्माद्धः अ
प्रतिनियते तु मायीये विमर्शोद्भि लिपिरनिर्देशस्य विलक्षणो विशि दत्ता
ष्टकारदकारादिसंभेदमभजमाने मायाशक्तेरेव व्यापारः अमायीये
त्वहन्तात्मनि सततोदितेन कारणं विना काचित् न च स्वलक्षणस्याव
बहार्यता संकेतविषयता सामान्यं चापरमार्थिकं नेन्द्रियग्राह्यम् ।
तत्कथं स्वलक्षणे दृष्टविशिष्टशब्दोपपत्तिरित्याशंक्य आभासनि
स्वं ऊरुं [illegible] त्मकस्वलक्षणाभासमात्रं च देशकाल [illegible] भासासंकवितं
सामान्यपरमार्थमेव देव [illegible] च प्रमाणेन विषयीक्रियते न स्वलाभास
माणाव्यापारादिति हस्तेषगृहीत्वा निरूपयति स्मर्यमाणीय
तेति तत्रेति नीले दृश्यमाने स्मर्यमाणाभासविश्रान्तमेव यथा स्वरू
पत्वे स्वस्वजनकरूपत्वेन तथा नीलाभासविश्रान्ते नीलशब्दरूपत्वे
नीलशब्दजनकत्वेवाभविष्यतीति न किंचन वैषम्यम् तदेतदाभा
समात्रविश्रान्तत्वं समर्थयितुमाह अस्मदापीति पुनस्मृतेर्योज
यति तदिति स्वलक्षणमनावेशमातं काम तत्र भावनेत्याशंका यदि
देमेवाक्रम स्मर्यते तादि ननु पूर्वं वचनसारपरिपरिमलप्रसूति
स्वलक्षणजन्यं विशिष्टमेव स्वलमास्किक्त पूर्वं विवागीनादोषनः

नमनस्कारेणतस्य बोधनतामात्रेसामर्थ्यात्

अथ यस्माणां तानाकालिकं यत्स्वलक्षणं तत्कालिकेनैव स्वलक्षणेन कल्पितमयम्
न एवेदमिति तदेवमीतेऽसमणीयमिति रमणीयतया अर्थपदेन स्वलक्षण
स्यैतेन न तत्स्वरूपविकल्पनासारे सामान्ये योऽतिरेकोपांसमस्तस्ययः प ध्या
र्यन्तत्वहि श्रोतिलक्षणेन प्रापितं श्रोतिस्दये विश्रमितं विशिष्टं तत्स्वरू
रूपत्वमिति तत्राकथं भावनोपयोगः भावना हि विकल्पांशवर्तनस्वभा ध्यी
वा विकल्पानीति कथं स्वलक्षणो स्यात् एतदपि संगमयति विशिष्टेति
नाहृदयेऽपि भावनानावदवरूपमुपयोगिनी गीतध्वनौ हि नस्तगालोऽस्य
तिमालतीपरिमले वा मधुकर इव हरिणश्चेति तत्राप्यनेकजन्माभ्य
स्तवासनानुवेधो वीतरागजन्मादर्शनात् सर्वोऽप्यस्य तत्स्पन्दवेधजातस्य
हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेरिति तत्र हि पाकानुगुणतामेवाभिव्यक्ति
मुनानानानासामनादित्वेचाप्यशेषेनिमित्तवाज्ञातिदेशकालव्यवहितानामा
यानंतर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादिति च नयेनावशपामृष्येमन
स्कारनिष्ठायस्य वेवयप्रवृत्तकारणमहिमापन्नप्रबोध्यमनस्कारे
णाविर्तीर्णावोधतोकेंथनदत्तमार्थ्यवोधेसौ व्यात्मनो विततरित्तप्रभविस्वभा
वः अर्थरूपानस्त्वाद्यश्च तिचवः यतः तत्र च भावनायाः विशेषणात्तस्मिन्न
वयपसमर्थ्य हेतो समस्तायमर्थो भवति शिष्यत्नेनावलम्बनीयः अस्माहृ।
श्यपि अर्थपदेनावद्यो निरपेक्षत्वम् इमामिति तस्य यः पर्यन्तवृद्धौ संवेद
ज्ञाँ नच्छायायाधारिणां समं तीयार्थं गत स्वभावसम्य प्रबुद्धस्वभावो याच विश्रमः
प्रापितमहं कोभणाहं स्वयीति च व्यवहारः तत्संवेदने स्वभावरूपत्वे तस्य ज्ञावात्मा
क्रयुक्त्या सहकारित्वेनापेक्षतनय एव एतत्संदेहेऽपि निगमयति इतियुक्तेव
स्मादिनातेश्वेवयोजना अन्तः स्ववाचकरूपस्याभिजल्पात्मकेनतन्त्र विषयरू
पतया अभिलापस्य योजनाप्रक्रवे प्रथमदर्शनलक्षणोऽपि बोधेतस्याभिला
यत् पयोजनाततः आह संस्कृतेत्यादिपादानेन समनंतरप्रत्ययरूपमनस्कारा।
त्वितेनोपपादितः स्वसंवेदनसिद्धत्वादपह्नवनीयः प्राहुनेन निरूपणं निर्देश तु
नमिति प्रसिद्धोयः समात्तदृहदर्शनातिरिक्तो व्यापारस्तदाश्रयातेनाव
श्यभाविना सावलोदवातीता ननु क्रमवद्भिरेः प्रोक्तता व्याहृता तत्स्पष्ट
न्नार्थप्रतिभासनात् अर्थोसाहृष्टा विवतदनिर्देश्यवेदकमिति एतत्परिहर
ति अर्थसहकारिसहितेनेति संस्कृतानामनस्कारादर्थसहकारित्वेनापेक्षमाणा
णाभिलापयोजनाबोधे याचतमनपेक्षमाणा स्वाकथमेकरूपता भवे
त् अर्थो हि सहकारिणी बोधो विषयस्वलक्षणसरूपः सहिमर्शः
अव्याहृताक्ष्यतदभावेविविषय आत्माविषयास हि विषयः सामान्य
विषयो वा भवत्स विमर्श इति किमत्रास्तु क्रमः अस्माविति पूर्वीक्षान
सो ऽस्ति प्रत्यय इत्यादिना च दर्शनानन्तरं ष्वपि प्रातयः समर्थिता न
न्विदानीमिदमिति सर्वत्र नीलादिवो ये प्राहनेचेत इतिकिंचि

ई॰
प्र॰ व॰
प्रति ज्ञा
टी॰
१५०

निर्विकल्पकम् अस्त्वेवं परदृशि किं नो विघटितम् न तु भवतामपि क
थं निर्विकल्पकतायां वर्णपरामर्शनीया तदुक्तं वेत्तो भवेत्तः तस्यां हि निर्वि
कल्पकदशायामेश्वरो भावः पशोरपीति तत्राह अस्माकं त्विति त्वः परदर्शि
नाद्विशेषकः इदमेवाह नैवं वक्तः संजानामि करोमि संकल्पितस्वरूपस्ये
वं नियतिकलारागाशुद्धविद्याकालामायारूपकंचकपंचकपरिहृतस्य का
स्वभावो यः पुरुषो नाम मायाप्रमाता तस्य ममेत्तं पश्यामीति प्रसृतिशु
द्धेन्द्रियविशेषवृत्तिर्वर्गपदं न व्यपिवेक्षते तिवृत्तिरूपं तत्रैकरूपं सामान्य
रूपमशुद्धविद्यातत्त्वं तत्स्थं न स्वतंत्रं किंचिदपि तत्परमेश्वरस्यैव शक्तिसंतान
तल्स्य यानि विशेषरूपाणि घटवस्त्रादीनि रूपं वेद्मि स्पर्शं वेद्मीत्यादिवृत्ति
विशेषभांजि तेरभिव्यक्तो मायाशक्तिसंकोचाय मायानोपिईश्वरस्तु न ....
काशेयास्मिन्नीलादौ वेद्यतादृग्रूपाकृडिति दृश्यमाने प्रकाशस्य स्वाभा
विकात्मपरामर्शमयत्वाद्यदहमिति विमर्शेन तत्त्वचारीभावं प्राप्तमिदंत
या प्रमातृप्रमेययोरन्तरभावोपाहृत प्रमापायाति निर्देश्यत्वे विकल्पमानत्वं
नास्ति तावति यतो मननः सर्वदा प्रमातृप्रमेयभेदोल्लेखको न्यवसाया स्त्यं
त्मा विकल्पनव्यापारो नादितत्रात्यस्तत्त्वेनासंभाव्यमेनतत्त्वे तत्रचेदंता
निर्देश्यत्वाभावे नीलादिमात्रविषयाभेदमयतन्मात्ररूपामायासंस्का
रस्तत्रापि भावात् न तु सर्वेषां पूर्णाईश्वरतामप्रमाणता च प्रमाणलक्ष्य
णोऽस्त्विदमेदं दृगिमादेन यच्च मायाप्रमातृभावस्य सत्तत्वेषु एवावस्थानम्
उचितेतु विकल्पनव्यापारे सोपारूढो वर्ततेइति तत्कृतोऽहंताया मानस्य प्रमा
तृप्रमेययोर्भेदकः प्रमेयविश्रान्तत्वे इदमिति निर्देश्यो भवेनृवोपदृत्या
प्रसारितरूपः स्वयं विकल्पनास्मात्स्वापेक्षया पूर्वं वृत्ति निर्विकल्पकताव्य
वहार इति संवृता हि भाव भावना प्रसरितो मात्रभावनाविविधकल्प
नारूपामपेक्ष्य तत्याभूतत्वे विषयकल्पनवेकल्पान्निर्विकल्पस्तु च्यते यद्य
वं विकल्पपर्वेदनता निर्देश्यता भवन्मते सचेन वस्तुस्पर्शीति वस्त्रादिग्राह
कत्ति निर्देश्ता विमर्शः स्यात्तत्र व्यवहमिति विमर्शो अस्तु न च तेन व्यवहार इदं
नीलं दृश्यमानं स्पृष्टं स्पृशामीति व्यवहारा व पतन्नीति दिशति संवेत इदंताति
देशः विकल्पेपि हि नास्त्येतया वस्तुविषयइति निर्णीतं प्राक् ध्यातिचेवाव
साय स्पत्यादौ वस्त्रेनेचतत्त्व्यालम्बना इत्यादौ ॥: ५१ ॥: ॥
ननु प्रकाशस्य जीवितं विमर्शइति सामान्येनोक्तम् तत्तु कथम् स्तुला
त्यैसो भवतु तथा यत्तु स्थूलोयत्र स्फटाविकल्पता तत्र यदिदं शब्दवृत्त
स्थूलं शब्दात्मनीलमिदमिति तत्त्विशिगावसमायापदान्विता विमर्शामा
याप्रमातृप्रकाशस्य केवलं जीवितमिति यः शंकते तस्यमोहेशामयति
न स्माकं स्थूलः शाब्दोऽप्यवेदवत्पृथक्प्रकाशान्ते या विषयस्वभावः सप्रका
शजीवितमिति विमर्शइति वा स्मर्यतइति तात्पर्याभिधायिना व्याविमर्शो
ऽध्यवसायः

सचेदं धर्मेणानवच्छितः प्रकाशरूपायाः इति यामस्येतमारब्धं लक्ष्ये तद्विपर्ययशाम
नप्रधानेन तथा शाब्दार्थव्यतिरेकेणानावलापरं संवेद्यते तत्किं विमर्शस्यात्म
रूपमिति यस्मात्तानेन तस्य समस्तोपाधिपरिहृत्वम् घटोयमिति न्य ध्यवसा नामरूपातिरे
किणी परेशशाक्तिरात्मेव भासते न विदन्त्येयति नामवद इति रूपेष्वद्भ्रोदरा
कारः तथा नामस्यमिति रूपंकदिनम् इति विशेषसामान्यविभागेन योज्य
म् अत एव वृत्तावितिशब्दद्वयेन तदध्यवसेयविषयाध्यवसायनिर्देशप्रयुक्तम् त
देतद्भयमप्यध्यवसेयम् न हि विषयस्य विमर्शोध्यवसायस्ताभ्यामतिरेकी यो
नकदाचिदेतावविषयोपि नामवदहमित्यवभासते योध्यवसायो मायाप्रमातृप्र
काशस्य जीवितमित्यस्माकं पक्षः ननु शाब्द एवाध्यवसायः तेनायं चोद्यपरिहृते
पोषासप्पमस्य स्वेव प्रकाशावष्टः परमार्थतः साक्षिणः स एव प्रमातृ
रूपतयाध्यवस्यति स्मरति जानातीति ननु जडस्य बुद्धितत्त्वस्यैतत्स्यादिति द्विके किंच
नवचः एतेष्वाकं ज्ञानमस्त्वपोहनशक्तिमानित्यज्ञातेन द्वितीयोपि व्यासो होप
सावितः नामरूपातिरेकी चाध्यवसायः प्रकाशतेहमित्यात्मेव तत्तत्स्वेदनिर्देशप
त्वाभावेष्यनपह्नवनीय एवसोपीति द्वितीयस्यापिदत्तमुत्तरम् घटोयमितीत्यध्य
वसायशाब्देन नामरूपशब्देन च योजनीयमनुत्तावप्येवमिति सूत्रार्थः एतमवतार
यति इदंतेति इदंतया परामर्शपयद्धिते घट इति नामाध्यासेन वर्तमाने घटरूपेत
दध्यवसेयत्वेन विषयोध्यवसायस्य नन्वन्तस्य स्वयमिदंभावावमर्श एतेनेति प्रथम
टि° चोद्यपरिहृतम् ननुशब्देनादिना द्वितीयम् नन्वध्यवसायस्येह प्राकृतत्वमाग
मापि कोरेवदन्ते आह सत्यम् संविद्विवर्तनेनैव विश्रान्तिस्य परमार्थतः अ
थवेति न विम्पनेन योज्यम् न तु नास्त्येवेति अनेन तृतीयाशंका निरासमनार्थे
दर्शितेनाम तावद्विभागोर्त्तव्याचष्टे कदाचिदिति एकस्मिन्नपि स्वलक्षणे अ
स्फुटावभासे विशेषनामस्यावभासभेदात्परामर्शभेदो व्याख्यातः अथ प्रमेयभेदा
दप्यसौ भवतीति व्याचष्टे अथवेति स्वलक्षणेप्यन्यत्त विषयविशेषपरामर्शः आ
त्मरूपमात्रदर्शनेपि हि किञ्चिदयमन्यतमो विशेष इति परामर्शेन विशेषपक्षज
मः स्वीकृत एव अत्यन्तविस्मयम्भावेनुयद्विकल्पनेन यदा तदेति दर्शनानन्तरस
मयविशेषानपेक्षं तस्मिन्यदा न दाविकल्पनेसामान्येन परामर्शः विशेषापि।
हितत्रावस्थपमानः परमार्थतः सामान्यात्मैव संपद्यते ननु घट इति विशेषः
किं विकल्पनेनैव स्फुरति स्फुरतोपि वाप्यायमिति परमार्थत्वे घटः पट इति वि
कल्पयोनैव चित्राप्रसंगः अत्रोच्यते घट इति विशेषरूपतो सर्वतो निराकांतासंपू
र्णा वाक्यार्थविकल्पसमुचितामयमिति सामान्यरूपता पदार्थविकल्पोचिता
मुपलक्षयति ननु दर्शनानन्तरभाविनो निश्चयस्याप्यध्यवसायत्वमायाशक्तेस्तत्र।
सूत्रेनिर्दिष्टम् तन्मस्ताविकल्पनादेः परामर्शात्मकत्वे प्रथनमितीहन विचारि

सामान्येना
मस्फुटत्वेनास्मि
न्नेव स्फुटाव
भासे

ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ १५१

तमेवभेदितमाशंक्याह अध्यवसायशब्देनात्रेतिपूर्वसूत्रेऽन्त्यगोवलीवर्द्दन्यायेन बुद्धिविशेषेऽह
नितरस्य अनेनचाध्यवसायशब्देनात्रेतिपूर्वसूत्रेऽन्ते साहसामान्यरूपताख्यानेन।
उक्तसूत्रेऽपिशङ्कापरिहारः कृतोभवतीतिदर्शयति तथाचेति तेनैवपरिहारप्र
कारेणोक्तेनैवेवक्ष्यतेइतिसंबंधः अन्यथात्वनिश्चयरूपेऽध्यवसायेआत्मैवतमा
मतनिश्चेतकेनात्मनिकालशक्त्याभावात्मकमतेनप्रतिभासोनयुक्तइतितत्रैव
तत्समर्थनेकार्यस्यात्र तदस्तत्वादीनस्यप्रकरणानारूढस्याक्रमत्वप्रसङ्गःका म
र्याणवायोगादितियोगादितियोजना अथवात्र इकस्यायमेवार्थो।
भिप्रेतोनतुटीकाकारेणएकसमवायव्याख्यानार्थः सर्वनामशब्देनए
तादर्श्यशब्देनचविवृतिकारोऽत्रदेवायमितोत्यस्यपरामर्शनामरूपशब्देन
२५ चक्षस्वभावाह वाच्यवाचकसंवेदनानिवृत्तइत्यमिति चतत्वनिर्भासेत ५
यथाह परमार्थतः प्रत्यर्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्मकत्वइति
मीमांसकप्रवणोऽपियोगिरिमवहिनिर्देशाद्वाच्यतद्बुद्ध्यादिनामिति
एतदेवस्फुटयति तत्रेतिनिर्भासमानत्वादनपह्नवनीयवाचकः शब्दः
श्रोत्रग्राह्यस्वलक्षणरूपतात्यागेनबुद्धिनिर्ग्राह्यस्फोटरूपसामान्यरूप
तापन्नं दर्शयति वाच्यमिति प्रत्यवेतावितास्वलक्षणतोशब्दाच्चवाच।
कात्स्फोटात्मभावसमुत्थितस्यतद्बुद्धिग्राह्यस्यैवनिरंशस्फोटात्मनासामा
न्यलक्षणात्मकत्वात्रैवारूपंनिरूपयति परामर्शोक्तेति विकल्पनत्वा।
पारूपः ननुवाच्यवाचकावेवपरामृश्येते इति यदुच्यते सएवायंपराम
र्शात्मनोयः उक्तएवभवति तदेतदाह नामरूपमध्यवेवपरामर्शाभावे
हितावपरामृष्टौतौमकरूपकल्पोभवेताम् ननुतत्परामर्शः सतत्प्र
काशतइतिकृतएवोक्तेचिन्तयप्रकाशतइतिइदंतयाभातीतिहिभवतएव
वातभिमतमाह अवभातिचेतिपरामर्शस्यानवभासेपरामृष्टस्याप्य
परामृष्टकल्पत्वादितिहृदुक्तंवक्ष्यतेच ननुवभातिचतचेदंतयातत्स्वी।
यतात्यभावादहंतयैवतदपनतम् अहमितिचात्मैवायंतेकोऽप्यध्यवसायो
नामेत्याशंक्याह एषचेति केवलंभिन्नसंवेद्यतिसमनंतरसूत्रेवक्ष्यते
येनोपरागोवक्ष्यते तदहंतात्मकमवेनयोजितावभाति ततआत्मनोऽति
क्रमादतिरिक्तस्ववलनआनतिरिक्तोतएवात्मनोधर्मः शक्तिरित्येव
व्यवहरणयोग्यः तदेतदतिरिक्तानतिरिक्तरूपत्वंसूत्रेवशब्देन अतःह
पेणरूपाध्यवसायस्यानेकेनदर्शितं हृतौचमयशब्देनप्रकृतेवचनेमयट्
मयत्रप्रकृतेनत्वन्यत्वार्थरूपप्रकृत्यर्थाभेदेनाभिदधत्प्रकृत्यर्थस्यचप्रकृ
तेप्रत्ययार्थस्यभेदकतांगमयतीतिरेकानतिरेकौप्रकाशयति ततश्चदेहा
दिसंकुचितोयोऽहंभावः सोऽन्यसंकोचमनेनोज्झित्वैवाध्यवसाताप्रमातेताचा

च्यते तद्रूपत्वेन यद्यपि विकल्पनीयेन संकोचान्तरं न युक्तम् यदहमि
ति रूपं संयोगावस्थाय इति तात्पर्यम् नाप्यापीदंतायाभातीति यदुक्तं तद्व्या
ख्याते चोद्येनोपक्रमते न तत्राप्यापीति रूपस्यास्तु विच्छेदावभासने ता
स्त्यापि न यद्युपगतं तत्तदसदित्यपि प्रागुक्तार्थः अथेयं घटो लोहित इतीदंताप
तै रामर्शात् नास्त्यापि च यदि तथास्यात् वाचकरूपस्यापि तत्पर इदंतयावभा
सो भवेद्यव्यवहारकाले न चात्र परोक्तेऽपि समुज्ज्वल इति हि सामानाधिकर
ण्यमिदं प्राग्रूपसंभेदेनाभाति न च वाचकस्य लोहितं संभवतीति इदंताव
भासे तत्सामानाधिकरण्यं धर्मान्तरयोगो व्यापकस्तद्विरुद्धस्तदयोग इति
व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या नेदंतापरामर्शो वाचकस्य प्राग्रूपस्याभावाभावास्त्र
न विच्छिन्नावभासः विच्छिन्नावभासस्य हि व्यापक इदंतामर्श इति व्यापका। ष्टौं
नुपलंभ इति सर्वं पदार्थः एतद्दूषयति नेत्याद्यन्त इति अयं भावः इदमयमिद
मिति निर्भासः किं पृथक्तया भवन्मात्रविच्छेदावभासस्य व्यापकः संमतो
भवतः नैवं वक्तुं मितव्यम् एवं हि सति अयं शुक्लः पटश्चल इति पटस्यैव हेतुप
ग्र्यगिदंतया परामर्शो न शुक्लत्वगुणचलनयोस्तदाकृतिदेवतयोः समानाधिक न्यां
रणभावात्तत्र शुक्लो गुणश्चलनं चेति गुणकर्मणोः प्रमातुर्विच्छिन्नस्या
ताम् अहमिति च तदा निर्भासिष्येताम् तथापि चेदंनेदंता कर्तृगुणेतितेना
क नयोः सत्वप्राभावो भिन्नरूपत्वात् अथोच्यते शुक्लत्वचलने यदिदं मेव द्रू
पेयप्रत्यादिप्रावतेऽप्रमाणं तत्त्वटगते वेदंतानयोरपि स्वेन वपुषा भवेत्यव ता
गते वतीति सोऽपवृपतां हि पृथगिदंतापरामर्शो न प्रमातुर्विच्छेदावभासस्य व्या
पको पि विदंतापरामर्शो मात्रेण त्रवाचकेऽपि विधीयते तथा हि अयं घट इति घट
शब्देन वाचकरूपेणाकीकृतस्य वाच्यासंवलनादावेशाभाजो र्थात्मनो युष्मदं
तापरामर्शः सतत्स्य वाचकरूपस्यापि भवत्येव अन्यथा हि घटशब्दस्यापि के
न तन्येन अहमिति निर्भासइत्यादिः प्रसंगः प्रतीति विरुद्धो भवेत् तस्माद्वा
चेदंतावभासइति सर्वेऽपि तेहतद्दावण्युक्तो पृथक्परामर्शो त्र वाचकरूपता गु
णकर्मादिरूपता च प्रत्युत तत्परामृष्टा भवद्वाचकस्याध्यानगुणकर्मणोश्च
प्यन संसर्गेण वक्तव्या तेऽप्यसंवद्याति तेयतः यदिदं घट इति घटशब्दइति भवन्ति
योषत्वभावो सो वाच्यरूपएव परामृष्टः स्यान्नवाचकः तत्रापि च न तस्मा।
त्र तद्रूपस्वरूपप्राधान्यमिथ्येयं यद्वाचकत्वेन प्रसिद्धं तस्यापीदंतापरामर्शस्तत्त्वे
मेदः पृथग्भावेन भवत्येव यथायं शुक्लो गुण इति गुणेद्व्यात्मैव परामृष्टो
त्र भवति न गुणात्मा।। तत्रापि तन्मात्रे तत्र प्रतीयमानो गुणसामान्यमेव परा
ते त्रप्रमाण संपृष्ठव्यभावे वते देन्यापरामृष्टं भवतीति इदं शुक्लत्वमित्येयं शुक्ल
जातिरिति सामान्यस्यापि द्रव्यीभावे गुणस्य विशेषणतये वेदंभावे तथ्या
त्रि ननयो देभावे धर्मान्तरसहिष्णुतापादनाद्रव्यीभाव एव तथा हि प्रथा।
न त्वेनार्थक्रियाप्रयोगेन भेयत्वेन धर्मान्तरविशेष्यत्वेन आदिग्रह
णगृहीतेन वा क्रियावत्वादिना तावद्द्रव्यभावः तच्चेतन्सकल

६
साभासांतररूपं इदमिति प्रधानपरामर्शपदयोल्लसति राजपुरुषस्त्यादौ[illegible]
प्र० ज्ञा० [illegible]राजादीनां प्रधानपरामर्शपदत्वाभावे इदमर्थेऽव्यापकानामन्त्यकाभासानां अप्र
टी० रामर्शात् प्रकृते पि घटो यमिति परामर्शे चिदाभासस्यार्थक्रियाभावाभानात
१५२ इदमेदं तेनैवेदं परामर्शो न्यग्भावेन व्यक्तः स्वतेजसा एव सखाहो विश्लिष्टो भवेदस्माद्ग्र
हि गिरिविन्यायेन न तन्त्वर्थो वाचकः तत्रापि अनेकशब्दत्वदर्शने जातिव्यक्तदर्शने वा
स्वरूपात्मकवाच्यप्रवणस्यैव वाचकस्य परामर्शपदतास्तीत्यनेन देवदत्तरूपति ऽवभासः तन्तैवं वाचकस्य
म् इदं स्पष्टेन साक्षादपरामर्शनात् शुक्लः पट इति च शुक्लगुणस्य पूर्वमेव प्रका
शितपरामृष्टस्य विशेषणता कालेन पुनः प्रकाशपरामर्शो सम्भवतीति ।
कत्वाना[illegible]लसतापदेन च कृत्तमे के[illegible]रूपा हि[illegible]वलः प्रतीतहेर्भवति शु
क्लगुणवत् स्वभावतया एव वा संकेतकालात् प्रभृति वा वाच्यत्वमेव तस्य प्रका
शनात् अत एव च न विशेषणविशेष्यभावोऽपि तथ्यास इति व्यवहारः ततश्च
पृथग्गिरिदेशतापरामर्शपदत्वाभावेनान्तःप्रमातृतत्वाइदं तेन परामर्शनमिति संदि
ग्धमेवेतमाशंक्याह स्वनाम्नाविति इह प्रकाशितस्य परामर्शाभावे प्रकाशितत्व
मेव दुर्घटमिति दर्शितम् ततश्च यथा बाह्यस्य नीलस्य प्रकाशमानस्य नीलमि
ति वाचकपरामर्शत्वं तथा वाचकस्यापि प्रकाशमानस्य[illegible] भाव्यं विमर्शेन न च तत्स्व रूप
रूपव्यतिरेकेण न हि जातीयं शब्दान्तरमस्ति सामान्यरूपं वा विशेषरूपं वा येन
तन्नीलवाचकविशेषरूपं विशिष्टं भवेन्न चानेकशब्दरूपताश्रयेणानन्तदेशेनश
ब्दान्तरेण[illegible]त हि सर्वशब्दाध्यायानीलपरामर्शः स एवाभावप्रसंगे नीलप्र
काशयोगात् तस्मात् स्वरूपपरामर्शस्वभावपर्यवसायी स्पष्टतानीलवस्तुपरामर्श
कस्ततः स्वपरपरामर्शकत्वमेवास्य स्वप्रकाशत्वम् परामर्शो हि प्रकाशस्य स
त्यः स्वभाव इति निवेदितं प्रदीपस्यानुद्गतावरणकारिच्छायाभिधानयमा सहि
स्मृतात्मभास्वरत्वे स्वात्मनि भवन्नुपदादावपीति येनैव च भास्वरभावेनार्थप्रका
शोऽर्थसंवेदनरूपेण स्वोपयोगात्मैनैव स्वात्मनोऽपि संवेदनरूप[illegible]
[illegible]प्रकाशोऽस्यतिप्रकाशस्य फलमभूमिर्हि ज्ञमसिद्ध
विमर्शनदीपनरूपा प्रकाशस्य तुक्का ज्ञानेन तु स्वात्मना प्रथमानेन तथैव प्रथा ।
यार्थमपि प्रथमानं करोतीति स्फुटमेव स्वपरप्रकाशकम् तेन दीपः स्व
परदीपनः शब्दः स्वपरशब्दनात्मकः ज्ञाने स्वपरप्रथारूपं विमर्शस्तु स्वपर ।
विमर्शरूप नहीय्यगणपते ज्ञानस्वभाव एव वस्य सौ वाचकेन तदर्थपरामर्शेप त
रामृष्टे प्रकाशमानत्वादिति स्वभावः परामर्शाभावे प्रकाशमेव न भवेत्त
त्स्वभावविरहहजडत्वप्रसंगादिति व्याप्तिसिद्धिः वाचकः स्वरूपेणैव तत्कि
याकर्मे तदन्याभावाद्दीपज्ञानवदिति तदेतदाह न हि तेनेत्यादिना अन
भिधायेति अपरामृष्ट नतु विषयत्वमिन्द्रियगोचरत्वे तु हृससैव शब्दस्या
पि भवन् ज्ञापकस्य हि किमेतदेवम् अत्राह वाचीभावपदेति परा
मृष्टे नैतत्स्यार्थः ज्ञेयोयं विशेषः इति चेत् आह प्रकाशते ति स्वरूपवाच्यत्वेति
णीयप्रकारादेशाविशेषः इतियावत् तथाहि घटज्ञानमात्मरूपं यथाज्ञाने

दैयरूपं च भासते अर्थरूपं तथा शब्दस्वरूपं च प्रकाशत इति ग्राह्यत्वे ग्रहणत्वे
च दृष्टान्तीतेजसो यथा तेषां सर्वशब्दानामिति च एतदेव स्फुटयति ज्ञान
शब्दत्वादिना ग्रन्थेन न त्वत्र ज्ञाने यथा दीपालोकः आलोकान्तरं नापेक्षते त
था ज्ञाने शब्दो न शब्दान्तरमपेक्षते एवं वा नैपेक्ष्यात् स्वरूपवाचकता न त्वेवं
घटस्य यथा घटालोकोऽपि वेद्यकम् न चालोके स्वरूपवाचकत्वं प्रसिद्धं न त्विय।
ता स्वरूपं वाच्यमभिधेयमित्युपपद्यते एतावत् समर्थनीया प्रमातृतेद्रेदे त्वा
नेतिशंकामपहरति अभिधा चेति अभिसन्धिनेन यथाह विकरणस्तात्पर्ये
न तथा शब्दन स्वभावे प्रयोज्य प्रतिपत्त्वलक्षणो प्रमातरि धारणापोषणाविश्रम
णापरामर्शनमित्येकोऽर्थः तथा च वक्ष्यते स्वरूपाविवेकेनेव हीति एवं स्वनाम्नास्य
वेति यदुक्तं तदुपसंहरति तेनास्य वेति तत्स्वरूपैकपदार्थप्रयोगान्तरम वाचकः
स्वरूपं परामृश्यपदार्थं परामर्शस्वभावत्वान्निश्चयादिज्ञानवदिति स्वभावः निश्च
यसंशयादिज्ञानानि हि स्वात्मनि निश्चयरूपाण्येव अनिश्चये हि संविद्रूपविशे
षस्यानियतो व्यवहारो न भवेत् यदि हि तथापि भवेत् तदार्थे निश्चयादिस्वा
भावत्वात् स्वप्रकाशप्रकाशोऽर्थप्रकाशमात्रादर्थ दृष्टोऽसिद्धाया
मप्यनुपलब्धस्येति नोच्यते निश्चयान्तरापेक्षया चानिश्चयस्यापि व
हारे सावस्थास्वप्रकाशता भावत्व संवेदनान्तरापेक्षयानवस्थेति निश्चयो न स्वा संवेदनस्य
त्मनि तदीयकथं व्यवहारः इति वक्तव्यम् नहीमः कल्पनाप्रभृतिसंविदिनाइतिम
हत्त्वान्नाश्रित स्वरूपं तत्स्वभोः ऊहकृष्णपरिणामात् इति चिन्तान्तरदृष्टेष्वृद्धिवृदे
तिप्रसंगप्रसादि इत्यादि ख्यातिसंवित्यादिभिः कथमहो दृश्यते एतस्मात् रूपानामिष्टुस्वभा निसंवेदनं हि प्र
गप्य वगमेनेन समर्पणं व्यवसायपर्यन्तवेदने प्रकाशनमुच्यते शुद्धप्रकाशादन्यथाभ
वतः स्वप्रकाशस्वभावो निश्चयस्वभावश्चार्थोऽस्मनी वस्त्वात्मन्यपीति न निश्चयो
न रोपयोगः न त्वेवमपशब्दस्यसमशून्यात्मन्यादिनी मास्त्वात्मन्यविकल्पकत्वं यदि हि।
कल्पनामपनुद्यते ततः कथं भवेत् असन्नित्यवं नेत्तावत् स्वभावमवभासयतीतिनेय
न विमर्शमयत्वं सर्वसंविदामविकल्पत्वेऽपि तथा विमर्शादेव च व्यवहारपरिस
माप्तिः न हि तज्ज्ञातरूपारोपणामर्शवादिसिद्धिंकल्प्यते येन विकल्पतापात्मक्षणपुञ्ज्य
ते न तत्संवेदनव्यतिरिक्तस्य तत्संवेदकस्यारोपशंका तदपसारणाद्यापारकारि
णा संवेदनान्त भद्रत्वावसायापेक्षामेतदर्थमेवप्रामाण्यमस्यते च्छति यदाह।
सिद्धं सिद्धवत्यास्वरूपं निरूप्यन्तत्याततरति प्रकाशस्वसंवेदनादेवस्वार्थः प्रका
शितः संवेदने च प्रकाशितमिति किमपेक्षा अध्यवसायापेक्षप्रामाण्यवा
दिनोऽपि त्वियत्स्ववाच्यतिः यथा सितिकूपे जलमिति विकल्पो नाभ्यस्तव
स्तु प्रतिभासमानेतरभावविनिरजतमिदमिति विकल्पवाकोटिद्वयस्पर्शस्यास्य सं
वेदनेऽपि साधकबाधकप्रमाणाभावात्संशयरूपत्वे फलतः पर्यवसितं।
मिसद्यते तथा स्वसंवेदने भ्रमत्वाशंकायोनेच्छाद्धानितिनिमित्तेन संवृज्यते इति
सायेन समारोपकं तन्भवनिर्वन्धनायाभावात् फलतोनिश्चयरूपत्वे।

६०
प्र० ज्ञा
वि०
१५२

वयवाहरूपमर्शोनिरोणाध्यवसायः नह्यज्ञानमात्रेपिसन्तापामिवसन्देहइत्यादि।
तत्रापिदर्शनेयदितथाध्यवसायतादात्म्यस्वसंवेदनस्यनभवेत्तदनध्यवसि
तेनप्रकाशमात्रेणोवव्यवहारसिद्धेःकिमर्थोनभवोध्यवसायस्वभावलोक यं
नेदेत्यहमयमननापरेनिलिप्यते अथाध्यवसायेनविनानव्यवहारःप्रका
शः स्वसंवेदनप्रकाशोपितर्हिवविश्वस्यप्रकाशस्याध्यवसेवपश्याःभवति।
विकेचाध्यवसायेनवस्था अव्यतिरिक्तेचविमर्शेतादात्म्यमेवप्रतपतिविम
र्शतादात्म्यादेवचस्वभावोदोषगादोसंशयादिरूपत्वेचचेद्भवेगौणस्वरूपत्वं।
अथ उपयुज्यते समारोपणादेसंभवाद्यर्थेनुतस्यसंभवा...
...दारोपणापसारणफलः इत्यग्रास्यास्तत्प्रयुज्यतएवंसत्यपर्थप्रकाश
स्यविमर्शमयत्वे नडकेपरेषामपिकेशादेश्यातात्संविद्विचर्हिलीनस्वेव।
ङ्गना तेनात्मव्यवहारस्पर्शत्वेनस्वरूपस्यपरामर्शोविधपरामर्शस्वभावत्वाद्विश्वयादि
संवेदनत्वादितिसिद्धम् ननुघटस्वरूपस्यस्वरूपश्रोत्रेन्द्रियगाचेद्धृतानेपरामर्शेष।
तनामप्रकाशस्यहिस्वभावःपरामर्शः सप्रकाशाभावेकथंभवेत् नचेत्स्व
वणाव्यापारोल्लिपतत्परिहरन्नेवमाह तत्रेति ननुशुकशारिकादिवत्कृभेदेन
भिद्यमानस्यघटशब्दस्यव्यक्तिषुसमानाकारप्रत्ययवलोपकल्पितमस्त्वाव
ङ्कत्वेपणानादिनित्यत्वात्तैव्यक्तिभागकमाक्रमपर्यन्तयोगमवधीर्यघट
दृ५ शब्दसामान्येतनुतवाचकत्वेनलोकेप्रसिद्धमित्याशंक्यांशमयति तद्वैव
तिसामान्ये विकल्पितसंकेतोव्यवहारकालानवर्तितिचनचैवंसतस्वल
क्षणमितिसामान्यएवसंकेतः नवेवंस्वतात्मेववाचकस्यपरामर्शोनमिति
शुक्तेनेम युक्तम् वाच्यवाचकस्वरूपविच्छेदनेदन्तयाप्रकाशनेइतितत्।
कथंसमर्पितंभवेत् इदन्ताहिविच्छेदः नचवाचकशब्दस्वरूपंप्रमातृसा
रण्याविमर्शभूमेर्विच्छिन्नंभाति तद्विच्छेदसम्भवादहमावेचितमेवतादि
त्यर्थत्वाह तत्त्वेति वाचकशब्दस्वरूपेणापरामृश्यमानेनयतःसामाना
धिकरणःसन्नर्थाभासआभासेनविमर्शोदेपणात्मप्रवमर्श्यमानार्थत्वमसा
वुदपितत्येतिइदन्तयाप्रतीयतएव नत्वध्यवधानेनार्थवदेवसात्वाहिदमिति
किन्नभासतेतदाह॥ वाचकस्येति वाचकत्वादेवेत्यर्थः परामर्शकत्वा
द्विवाचकत्वंसाचप्रमातुरेवनिजंवपुरितिवाचकस्यसतोनकदाचिदिदं।
उद्देशाभवति ननुवेवंप्रमातैवासौतत्कथमुच्यते नामत्वाभेदेनोल्लिपरामृ
र्शइतितदाह॥ वाच्यविशेषति॥ इत्युक्ताङ्गोदराकारादिनाविशिष्टेनवा
च्येनयदुपादानेउपरागोनचापितल्लाञ्छयेवस्फटिकस्यपरमार्थोऽतेनभे
दभावात् किंतमायोपकल्पितभेदस्वविसंकेतमहिम्नासमारोपिते
तेनाध्यारोपणेहेतुनायथाभिन्नसंवेद्यतिभाविहृत्तनेयताहमित्यवभा
सनाचितप्रमातृतत्वंज्ञानमितिप्रमा णमितिचवेद्यपरकमितिरूप।
त्ताकरणतयाअपदिश्यते संवेदनभागेनतथावाच्यापरकामि

तिरुक्त्वा विमर्शकं योऽभिधानेनाहृतमिति करणतया व्यपदिश्यते ननु कथं त
यापरत्वं अत्र ग्रहणेन करणस्य हि कर्तृविश्रान्तत्वेयेव स्यात्तेनाग्रहणपार्यन्तिकपरि
स्पन्दस्पन्दत्वादेवानन्यापेक्षतया साधकतमत्वं कर्मणो स्पर्शान्नपारतन्त्र्यमुच्यते
करवालस्य हि वीरकरतादात्म्यमिव यदभ्यासादिदमेव तत्स्वं करणत्वम्
स्य यः परिगृहीतावयवो हि यथाजीयते न तथा विजयते तत इत्थम् मयेकार्ट व४
कर्मोऽभयाश्लेषशालिना येन न क्रियाम् कर्ता करोतीति करणं तदिति ननु बोध
स्यापि भवत्यव्यवधानेनैव यत इदं संवेदनमिति वाचकस्य तु किमेषा गतिरित्य
शङ्क्याह अस्मत्त्वादिति वाचकत्वात्साच्याविनस्येत्यर्थः अस्तात्वाद्धुन वाचक
स्यापि वाच्यत्वाविरोधेयोदासीव्य उपदिश्यते जयति भुवनकारणमित्यत्र
जयतीति इदं क्रियं वाचकमिति उपदेशाय यमात्रः प्रमेयतेति समन्वयः ॥ वा
चकस्यापीति। अयं घट इत्यादौ योऽहं वक्षि मृपवामेति तत्स्वाते अगुड्डत्वमा किं
त्मानमिति तीत्यावाचकत्वविश्रान्तिपार्यन्तिकी मनज्ञ तयैवेत्यर्थः यदा तु वाच
कत्वेनैव स्फुरणे तदा वास्तवं वाच्यमेवेति दर्शयति ॥ इच्छितमिति ॥ अथापना
दौ शिष्यप्रतिपादनेच्छया हेतुभूतयाय यदा स्वरूपविशिष्येव प्रयोक्तुः प्रतीतिर्विश्रा
म्यति तदा स्वरूप एव वस्तुदेवाचकता मस्यैषत्वेवमग्निमिति भवति परामर्शः
अत्र स्वरूपमेव विषयतया प्रतिपाद्यम् एतस्मादग्निगतिनिन्नवरामानता।
क्षु० यात्र बहिर्विषयः तेन प्रधानगुणभावभेदेन परामर्शो भेदनयेति निदर्शनहृदये
नोक्तम् नन्वग्निमत्तं पठतिवाचकस्यैव तत्स्वपाठो वाचकादेव वाच्यं ठितिरस्या गो।
क्वाह। तदाचेति अग्निर्दहतीत्यत्र योवाचकः पाठो न तत्राग्निशब्दे नान्तकरणीयः
सत्यवहारवाको यं प्रति गुणभावापन्नपवाच्यमत्र न मिथ्येयतया परामृश्यते अथ
मग्निशब्दस्यास्यात्वस्यायां म एव वाचको गुणभावभूमिकाया स्के वलं प्राच्या
वितइति परमार्थोसौ तत्मयएव अयं घट इति तत्र स्फुटशाहौधी रणा न वाक्ये प्र
तिपादयितुमिष्टे यथा अयं घटः प्रकाशत इति प्रकाशो शोभायाया किंचनाट
घ कक्रान्त घटपदप्रतिमः सन्निदंतापदवीमवतीर्ण एव न चप्रत्यक्षया प्राधा
न्येन तस्या विमर्शांशोपितेन वोधस्यैव विमर्शस्यापि तत्त्वेनावदद्धमिति ततो।
पीदंताग्रहे भावप्रवलीनात तत्स्वात्मत्वुनापि गुणभावेनैव भवतीपरतः प्रा
धान्येनापि भवतीगुणभावकथांस्य पर्यन्त एव तत स्तोकदंशो ऽङ्क्तीति ताय
र्यम् तत्र घटीयेव दशा व्यवहारोपयोगिनी तिता मेव वितत्य विचारयति वा
स्तार्थेत्यादिना ननु तच्छुक्लं वक्षकृर्थो स्वपमिश्रत्यापंकाहरविप्रकृर्श हस्तान्तमात्र
सिंहइति यथैव हि सिंहत्वेमाणवकस्यारोपितं तथैव वाचकस्वरूपवाच्ये केवलं
वाचकस्य गाच्चानध्यस्तं तकथं चतत्स्वरूपं वाच्यस्य वाचकाध्यासवेध्येव
तुसिंहयो विवानाचरितोपादानमिसपचारात्स्थगायमथ्यामकं स्ततएव ता

ऽप्युपचार इति भिन्नपरामर्शविषयत्वमारोप्यमाणा[illegible]मारोपस्थानयोः सिंहे।
पीतिपरामर्श एवेति संबंधः प्रतीतिपरिसमाप्तेरवधित्वम् यतो नास्ति तत
एव प्रतीतिर्यतो न समाप्यते तावदेव यतो न तया प्रतीत्या अन्यत्वम् अपि
तु सैव प्रतीतिः स्वात्मनः कृतित्वाय पर्यवस्यते ततो हेतोरर्थस्य शुक्लगुण
सिंहादेर्द्रव्यत्वेन स्यादिति पूर्वेण संबंधः अर्थस्येदमिति यो विमर्शः स तद्वाचक
स्यापीत्येवं वाचकपरामर्शस्येति संबंधनीयम् अत्र हेतुमाह स्वरूपमभिदधदि
ति परामृशन् भेदावभासनादिति स्वरूपेण सहार्थस्योतप्रोतीकरणादभिदध
इति परामृशतीति ननु धूमः परामृश्यमान एवाग्निपरामर्शोपयोगी न च तत्राभे
दावभासनमस्ति सत्यम् तत एव तु धूमो वाचक इत्युच्यते प्रत्युत भेदावभासः।
तदेव वाचकः एतदाह स्वरूपेति वाचकपरामर्शास्वरूपादविवेको योऽर्थस्य ते
नैवोपलक्षिते परामर्शने यत्तदभिधानक्रियोच्यते न तु विवेकेन धूमस्तत
मिवाग्निः एतच्च पूर्वमुक्तमपि शंकोत्तरशमनायोपक्षिप्तम् कश्चिद्वचनेत
धूमेन मुखमवलोकयते प्राप्यार्थव्यवहारः सा च स्वरूपविवेकेनैव भवति धू
मो वाचको वाच्य[illegible]स्त्वर्थ इति तत्कृतोऽयमविवेको व्याघातः अत्राह एव
मेव चेति चः शंकां द्योतयति एवमेवेति विवेकेनैव तन्निमित्तादव्युत्पन्नस्यैव सं
केतनिमित्तकाद्विधासामानाधिकरण्येनेत्यथवा पूर्वाभेदनिषेध उत्तरोत्तरापे
क्षि इति वउपायमात्रमविवेकप्रतिपत्तेरितरदर्शयति एतद्धीनादिविद्व्यवहा
र एव तर्हि प्रमाणीकार्यः अत्र हि वृद्धिरिति लोकवत्प्रतिपत्त्या लौकिकोऽर्थः परी
क्षिकैरिति हि न्यायः ननु यदा भिन्नाभ्यां द्वाभ्यां वा संबन्ध[illegible]प्राकृतमर्थं वाभिदधज्ञा।
वाक्याभ्यां संकेतः क्रियते तदा न सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्येन तदाह संबद्ध
मेव न द्वयमुदासीनमेवेत्याशंक्याह यदापीति यदापि एवं संकेतः क्रियते तदा।
पीदमुक्तं भवति कथं संकेतः क्रियत इत्याह यदेत्यादि अत्र हि उच्यते इत्यनेन वाक्ये
न शब्दरूप एवास्य स्पष्टार्थस्य नाम्नापि परिगृहीतम् बोद्धव्य[illegible]त्यनेन शब्दशः स्पष्टार्थ
एव तटस्थो वस्तुः किं तदुक्तं भवतीत्याह अयमित्यादि प्रत्यक्षविकल्पावसे।
^व्यवहारनिमित्तं^ यो दृश्यः सजातीयोऽसाधारणाभिज्ञानप्रदर्शितो वार्थो जल्पाकृपरामर्शाभेदेन पर
प्रतिपाद्यतात्मकं व्यवहर्तव्यः अन्यथास्य परः प्रतिपादयितुं शक्यो लिङ्गवन्न परामः
र्शाभावे च प्रतिपत्तिरेव कथं परस्य भवेत् एतदुक्तं भवति वाक्यद्वयेनापि अत्र
च वस्त्वन्तिस्वरूपाविवेक एव तत्त्वम् एतदुक्तं भवति वाक्यद्वयार्थेऽपि यस्तदेताभ्यां
यावदेव एकवा[illegible]क्यार्थीकृतस्तावदेव यदिदमेतत्परामर्शनेन त्वया कार्यमिति। ^तदेवार्थपरामर्शने^
तात्पर्यार्थोऽवतिष्ठते ननु यदा धूमोऽयमपतेत्तदाग्निः अत्रैकस्यैकवाक्यत्वेऽपि न धूमा
ग्न्योरभेदस्तद्वदत्रापीति चोद्यं निरस्यति अन्यथेति एवं तात्पर्याभावेकेन प्रयो
जनप्रकारेण संकेतः क्रियते न त्व[illegible]स्यान्यत्वयोजनमस्ति व्यवहारप्रसिद्धिः।

क्तासाचाभेदेनैवसूक्तम् नचलौकिकीमभेदप्रतीतिमपह्नायसंकेतःफलोन
रायमविष्यति यतन्नसहते नहीति नत्वप्रतीतिरन्नभवद्रूपतावत्ति द्वा किं तत्र
संकेतेनविकल्पात्मिकापियदिशब्दान्तरात्मिकातत्किं संकेतान्तरेण अत्राह किं वि
ति सहजोपिपरामर्शव्यापारोयद्यपि शब्दमयः संपाद्यते सितद्रूप घटशब्दोपक्र
मेपि नैसर्गिकोद्रवश्वकठिनलवणशाकेलापक्रमेणपिलवणरसद्रवमयति ननु
ध्यमत्या धूमाग्निरदवाक्यप्रत्यायकभावः किमनेनतद्रूपाविवेकेनेति यमु[illegible] ----
प्रतिपत्तिहेतूनां विचित्रतां संविन्निष्ठा मुपदर्शयन्नप्याययति किंचिहीत्यादि
नावभातीत्यनेननस्वसामर्थ्यादेवेतियोगपत्येवंद्रियमितितन्हिबीजादिकमिवा
ङ्कुरादावप्रतीयमानमेवप्रतीतौकारणम् तन्नेतिप्रतीतौतावत्सविशति अत्र
स्यामेवबातस्यामेवचेतिवाचान्तरम् तथाहिधूमादग्निरितिवाक्यार्थप्रतीतौ विक
ल्परूपायांधूमो[illegible]अभावेनविदितेनरूपादिलक्षणायोगित्वात्साध्या विनाभावि।
त्वेना --- पिकरणतयाप्रविष्टादेंदडिप्रतीतौदंडश्चसंयोगित्वेनैकज्ञानालम्बनवि
शेषणाविशेषवादेवानहिवाक्यार्थविकल्पोधूममंतरेणवह्निमात्ररूपएवेतिभवति
अत्र्यपवसेयंतत्वाद्यमग्निमपेक्ष्यतेयेवकेवलेप्रवृत्तिरितितदभिप्रायेणतत्प्रतीतिनत
प्रविष्टोपिधूमः प्रतीत्यंतरप्रविष्टस्तूच्यते दंडीयेतदितिप्रतीतौदंडश्चभिन्नज्ञाना
लम्बनतविशेषणाभावादेवपुनः शब्दश्राभ्यांपदलिंगाभ्यांविशेषमाह अर्थग्र[illegible]न हने
श्रोत्रः प्रत्ययोनिराक्रियतेजनकतयैवेंद्रियवदास्ते नाध्यंतर्भवत्येवपरंधूमवत्।
यदिवापकवाक्यतयाधूमादेवशब्दस्य विषयत्वात्ययेन प्रतीत्येदर्शनानुमानेवेलक्ष
ण्येनमवेत्याग्रभिधाव्याख्यायात्मादृष्टाः स्वभावेयेनाभिधीयमानएवार्थः शब्दमयः
स्वीकृतशब्दनरूपोभवति नतुशब्दोनभातिचक्षुरादिवनापिप्रतीत्यंतरेभातिधूमश्च
न चतस्यामेवप्रतीतौअर्थान्तरप्रयाणम् ततैपवभाति भूतलादिवद्घटः अपितु
तोर्थेनसाकमिलितएवैतत्प्रतीतिभूतएव ननभिन्नात्वदीक्षणीययोः क पक्षदूतांतरं। शब्दार्थयोः
त्याशंक्या वाचकश्च शब्दस्तस्यचश्रोत्रग्राह्यता नचकाचिद्व्यस्थितिदर्शयति न
हीत्यादिना शब्दव्याप्तिरित्यनेननहिश्रो[illegible]त्रगोचरएवशब्दोपितुमनस्यवमर्शः।
----- पर्यंतिसंबंधः नियमस्यतितेध्योहेतुमाह मध्यग्रंथेनतदश्रूयमाणो।
पीतिनतयेतितयाहुः स्यात् अस्तिचनदापिशब्दव्यवहारउपायोस्तकंदैजपती।
तिशब्दविषयवक्तवाक्यव्यवहारादितिभावः तस्यचवारिवाक्यरिम्नितेतिन
येनचतन्हृदयींव्याप्तिंदर्शयितुमाह ।।अहमितीति।। अनेनतपरावस्थाक्रान्त।
प्रथममित्यादिनापश्यंतीरूपापरापरावस्थासदापिवीतोवेतवेति इयतैववन
वदासोप्रतिपादनक्रियायांस्वतंत्रः प्रतिपाद्यस्यतदनीमेवआसूत्रितत्वात्
परतास्थित्यादिनामध्यमाभूमिविद्यामायोभयस्पर्शितीमनोमयत्वेनेति
अतः करणरूपस्यमायाप्रमातुरुल्लासायाप्राणानाख्याद्गिनिकायाः

ई·

प्र ज्ञा· टी· १५५

क्रमिकत्वेन चंचलरूपया प्राणवृत्त्या प्राणोदयेन भेदितो परस्परतः स्वरूपतश्च यो वि
शरीरं तत्तो वाच्यवाचकौ तयोर्यो मध्यमाप्रमाववभासः स एष भूतवाय्व ग्रा कृ४
ह्कप्रपंचमीषद्रचयति यतोंतरालवर्ती प्रपंचः महासंविदः पृथग्भूतो वहि
रस्फुटतमप्रायः तत एवात्ममात्रविषयो न तु सर्वप्रमातृसाधारणः अंतं तव
चलेन तदस्थिरः संकल्पना हि नैकत्रावतिष्ठते चंचल एव नोपादही ते हि संवेदने
न स्थिरे भाति एवमपि रविविम्बं यद्वृत्तं तत्सरागम् तत एव रागद्वेषरागद्वेषसंभावमिमा
दिनिरूपितम् संसरणं नाम यदाजवंजवीभावलक्षणं तदेव च नदंशाविषमगो
दिक्रमेणावरूपाद्यवतादिना तरुरिव तस्य मूलभूतो सौ प्रपंचः यतोंतरालवर्ति ने
व तस्मिन्रागद्वेषादिलक्षणो नाभिनिवेशाधिष्ठायिना रसेनोपसेक आर्द्रताप्र
ग्रभावलक्षणश्शुष्कत्वापासनं क्रियते वहिर्भूतो हि संसरुपेतेन भिद्यत इति
न्यायेन समेदमिति सत्त्वेषाभावे को रागद्वेषो इदंताया अप्यहंभावप्ररोहे भेदस्या
प्ररूढेर्भेदाधिष्ठानः कथं संबंधः इति तत्रापि न रागादयः इति मध्यमाभूमावेव मा
यीययोर्ग्राह्यग्राहकयो रुल्लासप्रसंबंधश्चेति तत्रैव रागादयः मूले च संकेतो
पदेहरणीयं भवतीति दर्शितम् मूलस्य चंचलत्वेन विचित्रः प्ररोहः संसारस्ये।
त्युक्तम् अंतरालवर्तिनमित्यनेनेदमप्याह यस्तं तत्पूर्वभूमेरांतरं रूपं स्पृशति
स विद्यायामेवाभिनिविष्टः यथोक्तम् सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य प
पक्रमस्य स्वमार्गस्थाज्ञाता सिद्धुपपादिकेति यस्तु नैव वहिरन्त्यावतिस
संसारमेव पश्यतीति यथोक्तं पशुवर्तिनी वंधयित्रीति अस्यामेव च मध्यमा प४
मे वस्तुणामी वाच्यवाचकयोर्विभागमुपपादयति तत्र चेति वेद्यवेदकप्रपंचर
चनालक्षणां यां मध्यमायां प्रमातृभूमिमेवेति तद्धि प्राणलक्षणमायाप्र।
मातृ [illegible] तादात्म्यम् इदंतयेति ततः
मातृ४ प्रमेयीयादपि पूर्णेन भेदेनेति यावत् न त्विति तथाभासेन हि भूतल घटवत्को नृ४
थ्यापार्थो भवेत् तेनेति वाचकेन शब्देन मायाप्रमातृभूमिर्भूत्वज्यते मध्यमा
दशायाम् वेद्यत्वेन हि तदानीमर्थ एव पृथगवभासते शब्दस्त्वहंभावमेव
शवलयति परम् ननु अथ्यापृथग्भवति मनागपि ईदृशः संकल्पयिताहं
मिति हि तदानीं मायाप्रमातुरवभासः तदुक्तम् स्वरूपवाच्यत्वेति अहंता
शवलीकारकारणभूतो ह्येष वाचकः परामर्शपरमानप्यवाच्यस्य परामर्श
कः वाचकस्वरूपेणाच सहयं तेर्थस्य परामर्शः तनोर्थगतेदंताशबले वाच
केपि प्रसर्पतीव न तु साक्षाद संदम्भावः अर्थोध्यासादेव च वाचकस्य शांत
भिचाराद्धि प्रयोगेर्थस्य तथाभावः अन्यथा तज्जपे प्रतिपाद्यस्य श्रोतुरभावे।
ऽङ्गुलिसमयस्याऽङ्गुलिसमयान्तरेणाभिन्नीकरणाय यथा न भ्रोंगादि तथात्रापि म
ध्याम एव सन्तरां प्रातीतिकमेतदिति न हेतन्नामात्रमत्रेति एवं च मध्यमर्षी

इत्यादिना वैखरीदशामपरदशायामेव प्रसरमयीं निरूपयति एवकारेणास्ये
वदशायाः पर्यन्ततेति दर्शितम् अमायिमादिना एवं तत्पर्यन्तेन मध्यमाभूमेरन्तरू
पायाश्चरणवियोगान्निरूपयन् सर्वेश्वर्याविर्भूतान्तरान्तरदशायाः अदर्शयति
स्थानकरणाभिहननात्मकं यस्मात्तन्मार्गेणान्तरेणैव तद्रूपतां प्राप्यत इत्यापारसं
पादितशब्दरूपतां प्रतिपद्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्येणाभिन्नेन रूपेण निर्भासमाना
भिन्नैव वेद्यस्वभावाभासमनन्तत्वे यद्रूपतां स्पृशन्ती स्फुटाकारा भवति
वैखरी हि व्यापाररूपावस्थानन्त्यमपि दशायां मायायाः प्रमातुर्देहभूमिका
मध्यासीनात्यन्तभेदेन नीलादिवेद्यवन्निर्भासतः इति तदा वपुरेव शब्दव्याप्ति
रुक्ता न नीलाद्यवधिः नीलादि[illegible]रपि परमार्थतः शब्दव्याप्तिरेके।
यथाहुः परमेष्ठिपादाः घटादिवद्विवृत्तासौ गच्छते चत्वरादिनेति ननु श्रोत्र
ग्राह्य एव शब्दः मध्यमादिषु तु शब्दत्वं स्वमनीषिकामात्रमिति काणादस्य मो
हं परमेश्वरागमव्यवहारप्रदर्शनेन निराकरोति अत एवेति यत एतावती।
शब्दव्याप्तिरतः परादिरूपतया जपयुक्तः जीवन्मुक्तोऽपरो देवि मुक्तो भूत्वा शि।
तभेदकः मध्यमो भोगमोक्षाख्यपञ्चसिद्धिदायकः वाचिकोऽभूतवि
षजित्सकृत्वाभिचारिकाः इति षोढा जपजन्मभेदाः सर्वार्थसाधकाः श्रि
अन्यथा परा[illegible]रूपतया कथं जपः स्यात् जपो हि शब्दावर्तनस्वभाव ए
वोच्यते ननु ध्यानचिंतनाद्यावर्तनेन जपव्यवहारः जपव्यक्ता या वा
चीति हि स्मरंति नत्वान्तरेण चितिः प्रत्यवमर्शात्मत्वस्य तेऽपवित्रेन श्री
कालपादीयेन स्वभावस्य शब्दतया व्यवहारो दर्शितः इति शंकामपास्यति
[illegible] केवलमिति लोकप्रसिद्धापेक्षया यं व्यवहारस्तत एव श्रो
त्रग्रहणम् न चैवमन्तेऽपि नादात्मकपरवीजे सर्वभूतेषु व्यवस्थितमित्यु
क्तोऽन्ते यत्र स्येवानेन व्याप्तिरुक्ता अत एव मयदृष्टव्योपादानं तत्रोपपन्नम्
ननु यदि शब्दावर्तनं जपस्तदविच्छिन्नकालभेदमस्पृशति परवाग्रूपे
कथं जपव्यवहारः आवर्तनस्य हि विच्छिद्य विच्छिद्य यदुदीरणं तदेव रूप
म् परावस्थायामिति सकृद्विभातत्ववस्तु कदावर्तनमेव तत्र जप इति याव
त् आवर्तनव्यवहारस्तत्रोदयमात्रे सकृच्छब्दनैकवारवादिना सदार्थ
पर्यायेणाविच्छेदशंका निवारिता यथोक्तम् साक्षरसोऽचिन्तितय।
लभ्यो भवः पेरभावभावना भाव्यते हि या जपः सोऽत्र स्वयं नादमन्त्रात्मा।
जपः इदं शब्दमिति परादशायामप्यावर्तनव्यवहारः सम्पन्नायामपि पश्यन्ती
मध्यमादशापतितायां दशायां एवमेकेन कालेन शब्देन निष्टमेवम
केन नमिति स्वरूपाविवेकेनारूपामर्शाभिधानमिति तद्व्यापारव्य
वहारकाले पदेषु वर्तनी यन्मूलमेष्वी केन इति निदर्शयति व्यवहा

१६-
प्र. वि.
टी.
१५६

रकालेचेति चोद्यार्थेनकेवलंसंकेतमूलायांसृष्टपतावयंप्रकारोयावद्व्यव
हारमूलायामपीत्यनेनवितत्यतदेवविमृश्योच्यते यत्तु क्रमम् एवमेवच
वृद्धव्यवहारइति श्रोतापीति नकेवलंवक्तान्यथासंकेतशब्दनमयइत्यर्थः
तथैवेतिवक्तृवदेवतत्रावृत्तापिकेतदेवविमर्श। नमितिवदन्घटमानेय।
त्यर्तेवदपमाणाच्छब्दनोद्देलनाणामिहदर्शयति सचायंव्यवहारोनसंके
तानुपजीवीतिदर्शयति शब्दनएवेति नतुस्वीयंपरकीयंचशब्दनमेकी
कर्तव्यंसंकेतेनतत्स्वनाप्रमितेनतथा सकरमित्यत आह तदापीतिशब्दनेस्व
गतंस्वसंवेदनात् परगतंचानुमानात् तदनुमानेचकर्तव्येशब्दएवसू।
१७० लः स्थूल[illegible]प्याकार्यहेतुः वक्तृहृतेन[illegible]स्वभावहेतुरेवशब्दनावस्थैव दृष्टे
तत्पर्यन्तानुमानमानिकंतावत्पैरणुपगतम् परमा[illegible]नत्वस्वाभिसंरणा।
दिसंवेदनविज्ञाभावः च्छब्दप्रमाणतद्रूपतयैवशब्दःस्वरूपमिवनीलादिसं
वचप्रयोक्तृगतंशब्दनात्मकंपरामर्शमपिस्वप्ना मर्शसंवेदनेवपरामृश
त्यस्यतत्स्वरूपपरामर्शमयतामिवतन्नीलाद्यर्थपरामर्शात्˄मयतामपि
दृष्टे विपन्न नत्वेवंव्यवहारोमय[illegible]च्यते सएतदुक्तरूपसंविदानाति
रिक्तः कः नकश्चिदपरोस्माविति दर्शयति शब्दनस्यैवचेति मदीयंपराम
र्शमयंपरामृशतेतदीयंचाहमित्येषएवपरस्परंव्यामिलनाणोव्यवहारः
च्छ्वेति कर्मव्यतिहारमाहहरतिः प्राप्तिमितिस्तुक्तं प्राक् तनुघटमानयेति
कुर्यादृशेदर्शनताहशोप्रतिपाद्यस्यकएवमाह नादृशमेवहितत् तथाहिप्रे
षकस्याण्यभिप्रेतइतिप्रेषयाम्यहमिममितिहिपरामर्शोवक्तुः श्रोतुश्चप्रेषामि
प्रेतएवस्फुरति प्रेषितोहमितिकेवले कर्तृकर्मभावाद्प्रतिपादक[illegible]
प्रतिपाद्यत्वव्यवहार्यवविजृम्भते सहिप्रेषस्यप्रतिपादकत्वादेवकर्ताइतरस्तु
प्रतिपाद्यत्वादेवकर्मतथाभिसंधानेनेवशब्दप्रयोगात् यस्तुतदृश्यस्तद्वचनासौ
प्रतिपाद्यइतितस्यतत्स्वात्मनिप्रेष्यमाणप्रतिपत्तेः˄अयमेवापिकार्यंतत्पिका
रिणः प्रतिपत्तौविशेषः घटस्तिष्ठतीत्यत्रापिमामयंप्रतिपादयतिहमम्प्र
त्यपादयामीत्यस्यैवंसंक्रमेणपरामर्शैवविधम् उपजीव्योहिपरामर्शःस्वतन्त्रोत।
नकर्त्रीतिर्भासते तदनुजीवीतुतत्परतंत्रोदेवकर्मभावमेत्यतीत्येवंविम्बप्रतिरि
म्बवदेपरीत्यसंक्रमणस्यकेवलेघटास्तिष्ठतीत्यत्रकर्तृकर्मतावैचित्र्यंशब्देनपद
रूपेणकेनापिनस्पृष्टम् प्रकरणादिसहायवाक्यगम्यतात्तुतस्यकेनापसारिता
तत्वविधेर्हितत्वतीनेयत्रनयथासिद्धंक्रियते तद्वाक्यार्थोपिनकश्चि``वेद्य
वाक्यगम्यःतेनवाक्यसन्निधौयावदयवपिनानियमेनप्रतीयते तावतोवाक्यार्थ
त्वमते`` यमेवयत्नेनवाशयेनकर्तव्यंविश्रान्तप्रतिपत्तिः कर्मत्वतावल्लाभ
र्वेवाक्यमितिकेचनमन्यन्ते अथवाकिंनएतेनतदस्तुशब्देनापरिगृहीतम
नुमानमात्रावगम्यते सर्वथात्तप्रेषः शब्दनपदात्मनानस्पृष्टइतिविशेष

˄मयतामि
वचनस्यपो
तद्रूपपरामर्श
परामर्श˄

˄अपितु वि...तस्य
पितात्सोपि तत्रि
हमेवप्रैषंप्रतिपद्य
तेअयमनेन
प्रेषितइतिप्र
तिपत्तेः˄

त्तेऽपुनःशब्देनाह पुनःशब्देनचवक्ष्यमाणसजातीयएवप्रथमपरामर्शोऽस्यसंस्क
स्वात्मनिप्रतिपाद्यताम् परामृशतएवा[?]ह विपरीतपरामर्शान्तरोदयः प्रे
षस्यहीदृशएवस्वभावोयदहंकृतिविशेषकतया प्रतिपाद्यते प्रेष्यतापरस्यकेना
पिव्यवहारेमूलम् तएवस्वातन्त्र्येणास्यतदनेकभीलेत्यवव्यवहारोदवैकेवम
नस्वरूपस्यकेवलेवक्त्रालेखवदेवस्वरूपात्प्रतिपन्नात्मेषप्रतिपत्तोप्रति
पत्तिपादकप्रतिपाद्यत्वावगतिः ननुप्रेष्योगामग्मानइतिप्रक्रियालकार
लकारैकर्मान्यतरनिष्ठसंख्यामात्रशाब्दनरूपत्वात्कथंप्रैषोपिलकारसंपा
दितइत्युक्तम् उच्यते इहानादिव्यवहारपरम्परानिरूढोऽर्थेनायमवश्यमुपद्यते ।
शब्देनशब्दान्तरेवक्रोभिधानइति तावत्परमार्थः प्रैषोपिचभवत्पतः पराम
र्शइतिसोपिकिंनवाच्यः योगपत्तावासमयोवाकिंगुणप्रधानतयोवविचार्य
स्तुदेनेकत्रार्थप्रतिष्ठन्ते येनशब्दस्यभारःकश्चिद्वेनतस्ययथानिर्दि
तरूपोयावयोगपदेशयोगंवस्तुतावत्समस्तविषयनिर्भासेचाद्यविषवि।
त्वानेनचाम्भारःकश्चिन्नयाशब्दस्यापीतिप्रैषोपिपरमार्थतस्तेनैवसंगाहितः
संख्यादिवदेवप्रक्रियास्तुनियताकारःक्वचिद्धिधाः साधनेदिगिंधरूपवि
तितदाख्यातमितिकर्त्रादियानुवाच्यमिदमुपगतम् प्रतिपादकशब्दनिष्ठाः
किलयथाहविवञ्चितोप्रक्रियाः कःखलुव्यवहारनिष्ठत्वाभ्येयशब्दविशे
षस्यलमवांतरागामस्यमासंक्रमणोतिविम्बप्रतिविम्बयोर्हिदृष्टमेतद्देवपरी
तमितिभावःअन्नरूपेणनिप्रैषसामर्थ्यायाततेनेतियावत् एवंव्यवहारमूला
याभ्युपेतत्त्वमभिधानेव्यवहारपरमार्थविचार्यसंकेतमूलायापिद्युपयु
स्याव्यवहारमूलयेवयुक्तंभवितमितिप्रमाणत्योपसंहारस्थवेनाहतदेव
मितिमवतीतिप्रतीतिरितिसंक्षेपः व्यवहारोपयोगिनीमित्युपत्तिरितिमत
व्यम् यथाङ्गुलीसंवर्तनादिसंकेतवलात्तानादिविषयतामात्रेण व्यव
हारोपियोगिनतथाशब्दस्वरूपम् तस्यप्रतीतोपरामर्शनभोगपरिपक्क
ध्यं सिद्धस्वभावतयासा[?]मानत्वेनशब्दनरूपतयानप्रवेशात् अङ्गुलीसम
येपिभुत्पत्तिः व्यवहारकालयोःशब्दनरूपत्वेनविजृम्भते ततएवतसाम
पिकत्वमात्रेशब्दत्वस्यतथाभावेपितसामयिकेतस्मिंस्तदुपयोगोभवेत् न
ह्यङ्गुलिनिवेशोतज्जातीयमपरोनियमेनापयोगिनसामयिकशब्दनसमयो
नेवप्रवेशादितिसामयिकत्वस्यामानदनन्तप्रवेशएकेनैवचारितार्थ्यम्।
नुपयोगात्नहिकृत्तदस्यचेयमुपलब्धिः ततएवशब्दनस्यप्रतीतिव्यापारतोका
तेनपरामर्शाद्वमेशब्दः शब्दनरूपतोमातोर्थमपिवहिष्प्रकाशमानेघटइति।
तत्स्वीकृत्वेनात्मानेवस्तुमयमिवचलचस्ताभ्यमयमिवसंपादयति तदपि
चवहिष्प्रकाशमानमोतयोर्भेदादेवाध्यासव्यवहारः अन्यथात्पतिकेपत्क्यकल्प
नाव्यवहारः अतएवमित्रेन्द्रियग्राह्यत्वादिनाध्यासवादेवापत्तइतिदर्शयति

ई.
प्र. ज्ञा.
टी.
१५८

नन्विति तच्छेदमनवकाशेनार्थशब्दः संतीत्यादि ननु च विशेषणविशेष्यो
रप्येकेशब्दनमलिनशब्दार्थयोरिव ननु तत्राप्यध्यासव्यवहारः स्यात् यथो कतरूपे
नचाशेषेसेवयतइतिशंकांशमयति देशेत्यचेति एवंप्रक्रियाक्रमेणानावेदक
शब्दनिष्ठत्वे तयोर्नाभ्यासोपपाद्यपारमार्थिकमपिरूपमाह एकएवचेति
तदाच भेदावस्थायाअभावः एकमेकेनशब्देनप्रदिशद्भिर्देतदा किंकार्य।
तेस्यात् ननुवस्तुनस्तविहंड्शुहषोभिन्नावेव स्तूतुंनेना[illegible]पयोरिकिंतथ्य
वभासनमत्रविज्भते तच्चभेदेननास्तिदेशेत्यस्यामेकथनविकल्पप्रती
तौवाक्यर्थप्रतीतिस्थानीयायाम् वस्तुतस्ततुजीवीवनाध्यासंप्रकाश
मानावित्येवम् एतादिति अन्योन्याध्यस्तावुच्येते इत्येतदाकार्थरूपेवस्तु
नत्वेवंप्रकाशाभेदमादर्शयत्येवंयपिकल्पितत्रव्यवहारेकिंसत्यचितन्तर।
मित्याशंक्याह [illegible] पिकल्पेणनाडियत अत्रहेतुमाह शब्देनेति उक्त।
ह्रिस्वभावमवमासमेयति वस्तेतेचद्द्वांतिकतयार्थानामित्यादि तद[illegible]वाच
कस्वरूपाध्यासिएववाच्यत्वतदध्यासश्चवाचकत्वमस्यापयतीतिव्यवहा
र्येवस्तुनामरूपलक्षणमनेवंरूपतयानकश्चिदास्त्वेकाननुपः ततः
स्याद्येप्रयोगः वाच्यवाचकेनपरस्पराध्यस्तव्यवहारेपरस्परविशेषणतोक्त्वा
दताणाद्यर्थक्रियायोगोपपादितिस्वभावःशुक्लपटयोर्हिपरस्परोपरागा
दर्थक्रियाभेदः तद्दृष्टान्तात्वाकार्यमानमेवद्दृष्टयोरागात्कीदृष्टसमा
नाधिकर्याद्दयमसौरमणीयपदार्थादिति ननुपश्यंपतीममेवकीदृगाध्यासः
नकश्चिनचेतिनिरूपयति अतएवेति यतोविभागेनावभासनेध्यासव्यव।
हारस्ततइत्यर्थः अंलंतावदिति नेडरवेनत्वपेचयिघते स्वविश्रांतपरो
धायेनाघेदेशेवप्रकृतस्वपसंहरति स्थितमेवत्विति भेदेनप्रमातुः ।
दृश्यस्वभावेनपरामर्शः शब्दःप्रकाशते तस्यचस्वरूपमेवानरूपमुचित
मिदंतावमर्शनेनचतत्रभ्रान्तितिरूपयुज्यते साहिव्यभिचारशंकाशा।
मपिनुम नचमास्वरूपंप्रतिसेभवति साहिविशिष्टव्यवहारसिद्धयेशक्ति
नियमप्रख्यापनकृतानियमभावनेनात् नचस्वरूपस्यतत्त्वमभवती
ति तस्मात्संगावेभ्रान्तेश्चानुपयोगः नत्वस्वरूपेणावाच्येनकव्यवहार
आह अग्निमिममिति तदेवचेति स्वरूपद्वारेणयदिदंतावमर्शेनेनके।
वमग्निमाह रेतिस्वरूपस्याहरणकस्मात्र्भवत्यर्थमेवेसापोका।
ह केवलमिति सीतमपरेष्यामइतिहिप्रकरणादिवला[illegible]दर्थक्रिया
विशेषंप्रत्यर्थितातात सार्थिनैवमाध्योनशब्दस्वरूपेणांयस्तुनैने।
वमाध्यस्तत्रस्वरूपमेववाच्यत्वेनस्फुटमपलक्ष्यते अग्नेर्दृग्ग्निसोर्पति
यद्यपिचाग्निमाहरेत्यत्रापितत्स्वरूपालस्यपदाहरणं नतत्स्वरूपस्याध्या
हरणमेव [illegible] इत्यमेवचनदाहरणं उक्तंनस्यातेअग्नावाचकस्यातदा

[2][4] शब्दार्थयोरावेदयते
परामर्शस्तुतद्वैपरी
त्यसामानाधिकरण्यं[4]

२[4] सामानाधिकरण्य
मितितैरवरीमतीअ
भेदस्येति मयमाभू
मौप्रकाशावलोपत
नेतद्भेदवैय[4] ॥

कालेऽ[4]

ओं

[1][4] व्यवहारापन्न
दर्शयति प्र
वपर्वसितिमे
देनेत्र ॥

हृदयं भवेदितिन्यायात्तथापिवस्त्वाभागमेवलोकः प्रधानत्वेनपरामृश
मभिमन्यते ततएवार्थक्रियालाभादिप्राशयेनानुपलक्षणादिक्रमम्
एवमर्थेगिरपत्रापि स्वरूपस्य यद्यपिवाच्याध्यस्तस्यैव प्रकाशः अतएव
म् यद्वाचकादेवार्थतोऽग्निशब्दात्प्रयस्तथापिशब्दभागानिष्टत्वेनैवप्र
तीतिपथेभासते ततोयमध्यासः स्वरूपाभिधायित्वेचप्रतीतिसिद्धमे
व व्यामूढैस्तुनव्यवह्रियते इतितदर्थंप्रमाणमत्रनिरूपितमित्यामोह
पदस्याशयः अथएवमेतदुक्तःस्त्रियाम् ५१ ॥ ॥: ॥:-
नन्वेवंपरामर्शेनजीवितानि वेदनानि सचाहमित्येवविश्रान्ति सततोवेद्य
मेवमनन्याभासेनवेद्यस्पर्शेनोचितम्भोदेशकालाभासनावष्टभ्यत इतिसमस्त
संवेदनमक्रममेवप्रसक्तम् एकंचभातिच संवेदनेक्रमस्त्वारोपेत्त्यासंवे
दनाध्यारोपेत्त्याचक्रमाभावेनसंवेदनव्यवहारादर्शनात् अतस्त्वात्मरूपताव
भासनेव्यापकोयो भावभासनकृतोक्रमेणैकयोगस्तद्धिरुद्धमिति संवेद
नराशौसक्रमत्वानेकत्वमुपलभ्यते ज्ञानस्मरणापोहनशक्तिमानितिचवदता
सिद्धांतिनाप्युपगम्यतइतिनात्मरूपतावभासनमध्यवसायस्योपपद्यतइतियो
मन्येत तंबोधयितुमुद्धाकरवार्यं वाभिव्यज्यतेस्मज्ञानतेरेण ॥ केवलंभिन्न
संवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मृतिवसायादि सक्रमंप्रतिभासतेइति ॥
एतद्वाक्यार्थविशेषणंभवदहमितिविश्रान्तिःपारमार्थिकीमवदर्शयितैव
तत्स्वरूपंवत्सक्रमत्वेनिर्भासतइतिप्रकटयति तथाहिक्रमवत्वेदेशान्तःका
लत्वमपर्वतवदत्रसंवेदनयोर्वैतयोर्वेनतयाभ्यांचविरुद्धत्वंतयाचयज्ज्ञातितच्छि
न्नसंवेद्यगतदेशकालोपरागात् यच्चानेकत्वंस्वरूपभेदाभिधानस्पष्टंतत्प
रामर्शनीयस्याभिन्नस्य संवेद्यस्याध्यारोपात् वेद्यांशप्राधान्यमत्रतदध्यारोपतेभि
न्नसंवेद्यंचदेशकालौचप्रत्याभासेतेतत्कृतोवेवेतिहेतुः एषांचार्थोवृत्तिकृतास्प
ष्टश्चादिपदेनमेनातिरिक्तानातिरिक्तरूपत्वमेवतत्वंज्ञानादीनांनिर्भासनमा
त्रंहिवस्त्विति तथायज्ज्ञातितदेवशक्तिरितिसंरम्भरूपतयापर्मइतिसिद्धरूप
कारभेदरूपतयागुणइतितत्संतेजरूपतयाव्यापारइतिचपूर्वापरवितरूपतया
व्यपदिश्यते यत्तुज्ञानस्मृतिसंकल्पाध्यवसायान्तरजातिकारीभेदः समायाश
नोतिपूर्वगोकः अनेनतत्तानाद्येकजातीयत्वेपियाभेदोनीलज्ञानेपीतज्ञा
नेनीलस्मरणेपीतस्मरणमित्यादिर्घस्वदेशकालक्रमोपरागादितनाविनत
त्वविरक्तीचत्वारिंशत्संवेदनगतःसन्निरूप्यते अध्यवसायस्वरूपभेदोविलोमाया
शत्वाविभोरिन्तनेनेवमहङ्गोणोक्तइतीहसंवेद्यस्ययौदेशकालौवितिसमासः
अत्रपदेहृत्नावादिपदेनविषयगातेह ... प्रत्वाद्युच्यते यतःसंवेदनस्याहवड़ः

ऽंशः चिरमिदं ज्ञानं शीघ्रमिदमित्यबहिरंगः पूर्वमिदमपरमिदमित्यबहिरंगता ४

ई॰
प्र॰ प्रा॰
टी॰
१५८

एवाद्याकारैर्नैव लक्ष्यते तदेव च रूपं शब्देन टीकायामुक्तम् देशकालपदस्य
चाशयः उपलक्षणत्वं व्याख्यातम् तेन संवेद्यस्य स्फुटस्फुटरूपतया ज्ञाने गा
संकल्पस्मरणादिभेदस्तावदंतरंगः प्रत्येकमपि तत्र नीलज्ञाने पीतज्ञाने सि
द्धेऽन्तरंगतांशः नीलेऽपि स्वसंवेदः स्वसंवेदनमित्यन्तरंगतांशः चिरमिदं ज्ञानं शीघ्र
मिदमिति बहिरंगः पूर्वमिदमपरमिदमिति बहिरंगता ततः सूक्ष्मस्पष्टकं ज्ञानं
स्थूले हस्ति ज्ञानमिति बहिरंगतमः इति प्रधानभूतसंवेद्योपरागकृतः
संवेदनस्य भेद इति सूत्रार्थः एतमवतारयति तदेवमिति केवलमिति स्वा
शे स्वरूपे न स्थितेनाधिकविशेषसंभवद्योतकेन व्याख्यातं पीठबंधत्वेनाभेद।
मितिपर्यन्तमेव बाह्यवीति दर्शयति परामर्शो ह्ययं तेन अपिशब्दान्तेन बाह्ये
नाभेदो भवन्नपि नावभासत इत्याशंकां निराकरोति संवेद्यशब्दः परामर्श
ताविश्रान्तः संवेदनस्य परामर्शसारत्वाभिधानाय व्याख्यातः ननु संवेद्य
मपि भगवत एवाभिन्नं तत्कथं संवेद्यस्य भिन्नतेत्याशंक्याह विश्वात्मनापी
ति अपिशब्द उक्ताशंकाद्योतकः पदार्थजातमिति संवेद्यं सत्प्रकाशते मा।
याशक्त्येत्यर्थः अत एवेति यतो मायया भेदेन प्रकाशते न घटादेस्तत एवेहतो वै
यधर्म्ये देशकालप्रयोगः संवेदनमयत्वे तु वास्तवे घटादेरपि नेयं दृष्टेत्यनदत।
एवेति शब्देनोक्तम् भिन्नस्य संवेद्यस्य रूपं देशः कालश्चेति प्रतिपादयिष्यते क्र
मो भेदाश्रय इत्यत्र सजातीयादपीति घटोऽपि घटान्तरात् ननु स घटो वेद्यरूपः क
थं संवेदने कदाचित्पततीत्युपादर्शीतेति चाशयमवद्यति तेऽस्मादिति वेद्यदशा
यामपि न संवेदनस्य शीघ्रकोऽस्थूलं च पिंडमिति तास्य संवेदनाद्वीयस्य व।
स्थितिरिति पूर्वमेव चोद्योपधाने वदतोऽशयदिशाह न क्रियातिपत्तिः द्योति
ताहेतुहेतुमद्भावकल्पनायसात् किं विषयेति कथयिष्यमाणस्य वाक्यार्थ
स्य न क्रियातिपत्तिविषयतो हेतुहेतुमद्भावविश्रान्तो नच्छेदोद्योतयतीति ततो हेतु
पीति अभेदात् न भवेदिति तदा बोधधर्मः प्रमातृताक्रमभेदयमिति स्वगतेः।
क्रमः स्वाक्रमभेदवत् ननु बोधस्यान्तर्गतायाः प्रकाशनमेवास्त्वित्युक्तम् आ
ह मायाधिपाठ्येति अभिमानबले नेदं स्वान्तर्गतत्वे प्रकाशते न वस्तुत इति यावत्
बोधस्याबहुत्वमाशंक्य इति कर्मणि षष्ठी बोध्यमबहुत्वाति बोधः स्वरूपं तेदकलीनं करोति
इति यावत् अर्थवेदि अत्र व्याख्यायां कर्तरि षष्ठी बोधस्येति तत्कर्मणि ज्ञानस्मृत्यादी
नामपि यः प्रत्येकं स्वरूपभेदस्तेनेति व्याख्यानं तत्ज्ञानस्मृत्यादिलक्षणेन स्वरूपभे
देनेति एवं हि मायाशक्त्योत्थेन तन्त्रार्थेन तस्य पौनरुक्त्यं स्यात् संभवे तथा च सूत्रस्या
गमोक्तलक्षणायत्वयणीया ततः पूर्वं सूत्रांशं प संक्षेपतात्पर्यमस्य सूत्रस्य व्य यौ
व्याख्यातमस्माकं गुरुपादैरिति विपर्यय इति वृत्तिवाक्यस्य एवं चात्र योजना ज्ञानादि
रूपतया एक।

ज्ञातीयत्वेपिविभिन्नदेशकालादिनाउपरक्तंज्ञानमपिज्ञानान्तरस्यागोच
रत्वादन्यदाभासत इति सममंतस्य वृत्तितात्पर्यमेतदित्याह मायाकृतेपीति
यत्तदुक्तंभवति बोधस्यपेद्वायद्रूपाप्रधानीभूतेनावष्टम्भनेनेदमसंख्याथबो
धस्वभावत्वादेवबोध्यस्य अतस्तत्प्रकाशमानतालिंगितेनबोध्यभागेननिर्भा
समानेबोधः किमङ्गतेयत्तदीयस्वदेशकालभेदेनतद्रूपानुपरिवर्तितामात्मनि
निर्भासयतीति भागशब्दस्यायमाशयः यद्यपिग्राह्यग्राहकयुगलस्यैषशक्तिर्मा
यातथापिग्राहकस्यचिद्भागेनमायाव्यापारोपि न चिदंशपवेतितस्मिंश्चज्ञानशक्ति
र्भगवतोव्यतिरिक्तबोध्यभेदाच्छिन्नकल्पापिपरमार्थतोनव्यतिरिक्तेति तदनेनग्र
न्थेनज्ञानेच्चचित्स्वरूपंचेदितियः परस्पराभामोहः सव्यपोहितः कल्पितभेदा
मेववस्तुशक्तिरितिहिसमर्थितमितिशिवम् ॥:॥ इतिश्रीमहामाहेश्व
रश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शि
न्यांज्ञानशक्तिविमर्शः पंचमः ५ ॥: ॐनमः शिवाय ॥: ॥ ॐ.
अहमात्मनेदयनेच्छाचरितेस्वरतोविश्वतस्मस्तोर्मिः स्फुल्लासतरंगितमस्ते
स्मिमहेचिदर्णवेवंदे ॥: स्वनिजज्ञानशक्तौविमर्शयतद्भयान्नग्राहिणीमपोह
नशक्तिं विकल्पश्लोकेकादशेकीनविमर्शति अहंप्रत्यवमर्शइत्यादिनासर्वस्यजीव
तइत्यनेनयत्प्रत्यवमर्शस्यविकल्पोविशेषइत्येकेनोक्तं सूहेहन्ताविमर्शोपोह
नव्यापारोनिरस्यतेश्लोकेन ततोस्यदर्शनएवायमपोहनव्यापारइतिश्लोकेनो
च्यते हेयनाशङ्काहेविमर्शस्यविकल्पता अनुसंधानस्यापिविकल्पत्वमेवेत्येके
न एवंविधानुसंधिस्वभावेवस्तुष्वेताभगवतइत्येकेनप्रकृतेचिदात्मन्यवभास
सतोपसंहारोयेकः श्लोकः अनुभवस्मृत्यादावर्थावभासएवविचित्रइतिद्वये
नोच्यते एतदभिधानेचप्रकृतसात्मरूपस्यप्रत्यभिज्ञायामुपयुज्यतइत्येकेने
तितात्पर्यम् उक्तंप्राक् स्वभावमवभासस्यविमर्शमिति विमर्शश्चाभिलापयो
जनयासचावश्यंविकल्पत्वमापादयति तत्रसांसारिकमायापदेविचित्रभगवति
कथंस्यादित्याशंक्याशमयितुंसूत्रम् ॥ अहंप्रत्यवमर्शोयः प्रकाशात्मापिवा
ग्वपुः नासौविकल्पः सह्युक्तोद्वयापेक्षीविनिश्चयइति ॥ देहादिसंकोचस्यम
स्यप्रकाशस्ययआत्मासास्वभावोविविच्छेदान्तरस्पर्शमस्वभावोनन्यवदनाला
किस्वात्मन्यविश्रान्तिमयःपरः प्रतिष्ठात्माअहमिति प्रत्यवमर्शः असौविकल्पो
नभवति कुतः पुनरियंविकल्पताशंकाआह वाग्वपुरपिशब्दग्राह्यरूपातिरि
क्तान्तरवभासमानमेविरूपावेपिवाच्याध्यासमतत्वषाद्गुणात्मकरूपाद्वपुरित्युपी
र्थः कस्मादसौनविकल्पः आहसहीति विविधाकल्पनाभिन्नस्यापिद्वयस्यमवि
चादेरिवयोजना एकस्यापिवैविध्येनकल्पना विविधस्यचशक्तिनस्वरूपेणतस्य
कल्पनंविच्छेदनंनिर्भज्यान्यत स्फुरतेप्रमातृभूहिकोपोप्रवेशनेनदार्ढ्या

ई॰
प्र ज्ञा॰
टी॰
१५५

पादनपर्यंतपरिपालनं विकल्प उच्यते निश्चयस्यात्र च सर्वेच्छावश्यमानन्दनह्
पद्येन भवितव्यमन्यथा किं योज्यते किं च विभज्यते किं च शंक्येतेति सूत्रार्थः
आत्मनिय: प्रत्यवमर्शः प्रकाशस्य न तु नीलादेरिव वेद्यस्येदमिति नापि शरीरादेरि
व कल्पितप्रमातृभावस्याहमिति परप्रमातरि सत्यवमृश्यते अहमिति आत्मनी
ति विषयिणि विषये चेति योज्यम् एवमियताहमित्यस्य तत्त्वं दर्शयितुं वृत्तौ आत्म
नीति वैयधिकरण्येन सोत्र सामानाधिकरण्येन परमार्थे व्याख्यातः एवं चागरूप
त्वादिति पदार्थभागेन न विकल्पत्वमित्ययं हेतुः अत्र च पदार्थभागेन माभिलापता
याम् सतीति विकल्पः निषेधपक्षेन निरुह्यमानेनाचष्टे प्रतियोगिनिषेधपूर्व
त्वादेव निश्चयशब्दवाच्यतेति योजनीयम् विकल्पस्य कम्प्रकारं व्याख्यातं वृत्तौ
प्रकारान्तराणां न दत्तविद्त्वात् अतेति विशुद्धप्रकाशरूपस्यात्मनः स्वार्थेव्या
ख्यातः एवमवतारयति यदीति तस्येति प्रत्यवमर्शस्य शब्दनात्मत्वप्रतिपादिना
चितिः परिवाणीति वचसा प्रमिति न च तद्युक्तमित्याशयः इयताचारवृत्तरूपी
ति व्याख्यातम् निरूपणीयेति उत्तरसूत्रे ये निरूपयिष्यते तस्यायं पीठबंधः
क्रियत इत्यर्थः तावदिति प्रश्नहस्यत्र विचारः करिष्यत इति तात्पर्यम् प्रकाश
स्यापरस्य वार्थ्यमाह शरीरादेरिति ननु शरीरादिभिन्ने किं चित्प्रकाशादिति कथ्यते
व्यावर्त्यस्यादिमाशंक्याह तच्चेति प्रकाशस्य शरीरादेर्वेद्यीभवतो यो विमर्शस्तद्व्या
वर्तयितुं यदात्मनीति पदं तदयनेनैव ग्रन्थेन व्याख्यातम् तच्चेति तदपि व्यावर्ति
तमात्मनीति पदेनेति संबंधः ननु विशुद्धे प्रकाशे वाचः करणाहृणायाः कथं संभ
वो यं नो कं वा गवयरिवा शंक्यावृत्ते शब्दनात्मत्वादिति वचनं हि शब्देन वागिं
द्रियजन्य: शब्द इत्यर्थः नन्वेवं वृत्तो परशब्दस्य किं प्रयोगफलम् तत्राह केव
लमिति इति गोचरीकार्या या शब्दनक्रिया शाहोत्स्याचिका क्रिया क्रूतेज
ल्पतिवक्रीत्येवं तस्या जल्पत्वेन विषयता यतो नाशः सा सर्वाकशक्तिः स्थूलपा
क्तिभूमिकायतोनन्तसी हाननवती ततस्तज्जननकरणात्मरूपः सूक्ष्मशब्दा
त्मानभवत्यसौ प्रत्यवमर्श इति संबंधः प्रत्यवमर्श एव हि शब्दात्मा परभूमौ
प्रमातुः सूक्ष्मभूविवागिंद्रियं करणम् सूक्ष्मदशायां प्रमेयरूपः शब्द
इति निरूपयिष्यते वितत्य आगमाधिकारे ननु चाभिलापिनीप्रतीति ।:
कल्पनेति तत्र शब्दनात्मत्वे का विकल्पत्वाशंका आह ।। शब्दानामेवे च
ति ननु नात्र भावे च जल्पितकरणं शब्दनं च भावात्मकमिति चोद्यं य
दि पीत्यादिनाशंकाशमयति तथापीत्यादिना सिद्धत्वेन प्रमेयस्य स्वभाव
यःशब्दःसोर्थवदेवाभिलप्यमानेकस्वभावः कृत्यंकरणात्मावमनभवेत् तथा च
कर्तरि वेवयत्क्रियात्मकं रूपं तदेव सव्यापारप्रतीतत्वात्प्रमाणफलमेव सदिति।
न्यायेन करणतया निर्दिष्टम् एतेन परिस्पन्देन प्रमातृनाभिलपिता सन्नभिल

दि१५

पत्तीत्येवं व्यवस्थाप्यते सोभिलपनक्रियात्मा परिस्पन्दः करणात्मयातद
स्मात्तद्व्यवस्थानादिति निर्येनापदिश्यमानोभिलापइतियावत् अभिलपा
नेप्रभावः क्रियैव करणप्रमानुकरणाद्व्यमा क्रियावदिति स्वभावः ।
करणत्वं हि साधकतमत्वेन व्याप्तम् तच्चानपेक्षायातद्दिप्रमातृकि
स्यात् याव्यतिरिक्तकरणानपेक्षाविरुद्धयापेक्षापत्तेदिति व्यापकविरुद्धोप
लब्ध्याविपक्षात्स्वव्यवसायात्माप्यपि निवर्त्यतियति तेनव्यापकस्यात्।
पत्तेर्भावोप्यनिवर्त्तते कारणविरुद्धेपि कारणाभावात्कार्यमिति व्याप्तिसि
द्धिः तथेति अभिलापलापरूपाहत्वेनेतरपीतिवोद्धेनेवियतामावृत्संसर्गयोगिता
शब्दानविषयतानाम तत्वमिति व्याप्तोन्त भवति याः तच्च शब्दतैर्नैरोपणत्वेयथारूपमी नेरोपाभ्यायः संसृष्टप्रतिभासेति वक्त
व्ये योगिग्रहणं किमर्थमित्युपक्रम्य अव्युत्पन्नसंकेतस्यापिप्रत्ययो भवति
विकल्पइति समर्थ्योपसंहृतं विषयव्यापारनिरपेक्षोत्पादतयात्वनियत
प्रतिभासस्तत्रच शब्दसंसर्गयोग्याभासइति एतदेव परस्यानुपपन्नमस्माक
मेवदूपपन्नमितिदर्शयति नत्विति तदेवहीति अनियतप्रतिभासत्वेपरस्य
नयुज्यते अत्रहेतुः नहीतिज्ञानस्य हि विषयव्यवस्थात्मकत्वमेव तिजेवधुः।
तदस्य कथं अव्यवस्थात्मकत्वं स्यादव्यवस्थात्मकत्वे वासंशयरूपतैव स्यात् एत।
च्च संभावनामात्रेणोच्यते वस्तुतो हि संशयोपि नियतप्रतिभास एव व्यवस्था
त्मैव वा पुरुषरूपत्वेवति हि वार्ष्णौ लिंगितमेवाज्ञवस्तुप्रकाशनेवात्मस्यानुत र्थ
रूपएव भवतोवस्तुनि विकल्पकत्वेन संभवति तत्रैवमत्र प्रतिपत्तिः वस्तु
विकल्पतइति अपितु तदेकमेव अंशेनविपर्यासः सोप्यकनिरूपवेतिन
संवेदनं नाम विषयं प्रत्यव्यवस्थात्मकं युक्तम् यस्त्राप्यवसायापेक्षप्रामाण्य
मभिमन्यते तस्याध्यवसायस्यानियतप्रतिभासस्येतिकाभाषादर्शनायेते ।
विकल्पाइति चोद्यमाने स्वतरामयं भग्नोवादः स्वपक्षेतत्तदुपपत्तिमाह
प्रमाणत्वमुत्पन्नरिति एतदुक्तंभवति यस्मात्प्रत्यक्षस्यात्महेलोपपन्नेदर्शनेत
रूपानुकारी विकल्पइति दर्शनेनतस्यार्थो नियतेसर्वमत्त्वनियतरूपमेव
अस्माकं तु प्रमाणत्वप्रधानत्वेन प्रतपति तन्वर्णीवराकः कश्चिदस्तितद
सोप्रमातायावत्तमाभासंस्त्वातेव्याहितस्त्रशति तावतिसोविकल्पोनत्वाभा
सांतेरशाभासनिजरुपस्यरूपत्वात्स्पर्शादनियतप्रतिभासउच्यतान्नाम।
अतत्वाहृत्तिभेदकल्पनमपि सर्वतो निरांशसद्रूपस्वलक्षणानि येत्रितैव
कथं स्यादिति तदपि प्रमातर्येवायतने तदेतत्संस्कारस्यातत्समारोपस्यात
त्वाम्रुतेच्च प्रमातृधीनत्वादिति अर्थस्य व्यक्तयेस्फुटतायोपयोगिनोयआ
भासादेशकालादयस्तानस्यप्रमाताणानाश्रियेत स्वव्यापारेच्चरभासमा

६- त्वविमर्शेन तु विश्रान्तिमाद्रियते तदयुक्तमस्तु नियतप्रतिभासत्वम् ननु शब्दो
विषयपदेऽस्फुरत्तु नाम शब्दनं तु नाम किमेतदाह शब्दनं चेति स्वेन शब्दन
प्रतिज्ञा. नाशब्दस्य प्रमातृस्य मिपतिताः प्रमात्रा विमृश्यमाना विमर्शेनालोलीभूताः पूर्वापरीभूतेन विमर्शरूपेणा पदेहिता॥
वृ.टी. स्वेनेतेभवति तूतेऽन्यादि क्रियारूपभाजः सिद्धरूप एव हि पादार्थो विमर्शाव
१८. लेन पूर्वापरीभूतरूपतामापतितः क्रियारूपेणिमेत्राभाति प्रतीयताविवक्षुः
वाच्यकर्मणोपीति वाच्ये शब्दलक्षणे शब्दनिर्वर्त्यमर्थलक्षणं च शब्दयेतो
तथाविधा अपि शब्दार्थाः शब्दक्रियास्वोक्ताः यदि हि शब्दः क्रियारूपतां ता
श्रयेत्कथमसौ स्मितं मं यातो वाच्यः स्यात् न हि करणे वेदादीनामेवार्थाः
ननु स्वैरो यदुक्तं स्वभावमन्तरितप्रत्यवमर्शविशेषणेन तस्य किं स्वावर्त्यम् नहि
प्रकाशस्यास्वभावमन्तः कश्चन विमर्शोऽस्ति प्रतीत्याह अतएवेति घटेति
ष्टयाः प्रकाशः घटः प्रकाशात्मनि घटनिष्ठीकृत एव मायाशक्त्यात स्य प्रका
शस्वभावस्यापि सतो विमर्शः परत्वेनानात्मभावेनापि प्रकाशते वक्तं तत आह
अतएवेति विषयरूपशब्दैवलक्षणेपनयदेतन्निरूपणमस्माभिः कृतेश
ब्दस्यातएवहेतोर्यतः प्रमातुरसौ व्यापारस्तत्रस्तत्रैव प्रमातृरूपे विश्रान्तः प्रमे
यस्यानात्मभूतो भवति यद्यपि च प्रकाशविमर्शयोरुक्तनयेनान्योन्यमव्यभि
चारस्तथापि मायाशक्त्या प्रकाशस्य पृथगवभासनात् घटोऽयमिति विमर्शो
नात्मभूतः स्वात्मनि तु विषयनिष्ठतामस्यपाति प्रकाशस्य सत्यः प्रमातृ
लक्षणे वस्तुषि योऽविमर्शोऽहमिति सोनात्मभूतत्वेनानभिषेकाद्इति प्रतिपा
दयितुं विशेषणम् ननु प्रकाशस्य कथमियं प्रमेयरूपस्यैकस्य प्रकाशस्य
स्यति मायाशक्त्यास्त्विति एवमियतापि वामवस्थितस्य स्वार्थ्यमाप्य मायनासवि
त्वादिविहतोऽस्ति शब्दनरूपत्वादिति विमर्शरूपता यद्यपि सामान्यरूपतयापि।
विकल्पतानिर्वेयतमनन्तरूपोन्तरमूल्यो यो विमर्शक्तिविशेषः सविकल्पक
केविभिन्न एवेत्यभिप्रायेणातदुभयापि शब्दनात्मकसामान्यलक्षणमित्याह
अर्थ इति॥ ननु नक्षमकिंचिद्रूपं प्रकाशकलयास्पृष्टं प्रतियोगि भवतीति या
वत् न स्येति अतद्रूपस्य तदात्मनोऽन्यतद्रूपविपरीतेपरामर्शकेनसावीक्ष्यते
क्यमानत्वमस्ति तदसावपसारणीयः अन्यथासन्निश्चितः स्यात् नत्वेतदप
सारणप्रस्तुतापूर्वोसौ निश्चितः सत्यम् तथैवतु सा ''' प्रयोगी मायापदर्शित
दर्शयति भेदमयेति प्रमातृस्वभाव इति प्रमाणातिरिक्तः प्रमातेरवासोऽप्र
मितिशब्दवाच्यो व्यापारो येन प्रमातास्वतं ज्ञापदिश्यत इत्यर्थः अत्रेति हृतियोगे
व्यावृत्तविश्रुद्धेति विशेषणं मायाप्रमातृव्यवच्छेदाय प्रकाशात्मनीत्यनेन प्र
प्र तियोगपसंभव एव हृवितः प्रकाशमानो हि न प्रतियोगीति दर्शितम् प्र
काशमानस्य प्रकाशनात्तदात्म्यहानिः प्रकाशस्य प्रतियोगी ॥

सच्यमानमेवरूपाकारमिति ५३ ॥ः ननुघटे प्रतियोगी संभवतिनत्र।
काशेइतिउक्तः नंदूर्योलिंगिनोऽयघटश्चघटेप्रकाशोऽप्रकाशेभवेदेव
त्याशंक्याह तत्रम् भिन्नयोरवभासो हि स्याद् घटयोर्हयोः प्रकाशस्यैव
नान्यस्य भेदेनत्ववभासनमिति मायापदे हि घटपटौ भिन्नौ प्रकाशेते तत
श्चात्रप्रतियोगिसंभवः शंक्येत हि यस्माते योग्यदेशे तद्देशाक्रमस्त्रमण
यीलेविज्ञानजनकः स्वकारणोपनतः घटादिर्न्यटाः देहादिसंकोचक।
लाविकलेसत्यप्रकाशते यो प्रकाशः शंक्येत तस्यप्रकाशादवभासतस्थित
मवभासनेऽप्रकाशानवहानिः हिरिति हेतौ यत एव ततोऽयुक्तता सो विक
ल्पइतीतिसूत्रार्थः हिशब्दस्यार्थं तथाहीत्यनेन निवृत्तिकृद्व्याचष्टे वृत्तिहरणं त
रेणसंगमयितुम् अत एव वृत्तेऽपत हिशब्दार्थो न व्याख्यातः एवं तथा चेति भा
विसूत्रगतहिशब्दव्याख्याने सनेन तद्व्याम् तेनैनेवासूत्रं संगातितिरितिभ्रमितव्यम्
सूत्रार्थमवतारयति न हीति इत्येवंभूते प्रतिपत्तासंभवं युक्त्याहेतु निरूप
णेन हिशब्दयोतितेन निदर्शयितुमाह कस्मात्तन्नयुक्तिरुच्यत इत्याह आ
शंक्यमानमिति प्रतिपत्त्यसंभवो हि तन्निःशंकः अप्रकाशस्य प्रतिपत्तस्यैव।
वनार्हत्वात् उक्ताकीहृशयाआह तथाहीत्येनन वृत्तिवाक्येनापक्रमेतिग्रन्थ
मत एव योतितयेति शेषः तथाहीत्यनेनापक्रमणीयया उक्तिवाक्यमेथा
रयः एतत्सूत्रार्थस्य एवं सूत्रार्थे हेतुत्वमिति हद्याहेतोपि विनिश्चय इत्येवं भागमिह
व्याचष्टे विकल्पस्यत्यादिकमेणावहेतु हेतुमद्भावः एवं प्रहणमणाहने प्रतिषेध
नेनावलाचे मकचनिश्चयः प्रकाशरूप एतयाविषयो विश्रान्तत्वान्निश्चयस्येत्याह नी
लमेवेति हि एवार्थयोतितपरापसारणप्रतिलव्यतियमोविशिष्टे नीलएव वि
निरूपविश्रान्तिः अन्यस्य प्रकृतनीलापेक्षयात्र तल्लक्षणस्य प्रतियोगिनो नील
प्रध्यावाविनास्तत्वस्यपीतादेरतेनाडभयविषयतयेतिनिषेधभागस्य हि अत्रतद्रू
पंविषयो विधिभागस्य तु तद्रूपे विविधे हि कल्पने विधीयमानं निषिध्यमानं तेय
ति विकल्पनम् ननु नात्र स समस्त्रयश्च तदत्तद्रूपद्वयं विषयतात्वं क्यमुभयविष
येति चोद्यं परिहरति यद्यपीति यत एव द्वंद्वपदार्थं वैलक्षण्येनोभयविषय
तात एव समस्त्रयं वैलक्षण्यं निश्चय विकल्पनसंगीतीनाम् एतदाह यद्या
पि चेतिविकल्पइति निश्चयव्यतिरिक्तो विवाषणमात्मवान्मकृपः नन्वारंसम
मस्तयादत्रवैलक्षण्यमक्रनीलापरस्य व्रत तत्कथम् एकपर्यवसान्न सोम
यापेक्षत्वविशेषात् आह केवलमितिनिश्चयरूपेविकल्पघट इतिप्रतीति
स्वीकृतमेव एकतापर्यवसानम् एकमेव हि तद्ज्ञानं भवेन प्रतीतमारोपणा
मात्रायातेन परमपमासितम् विकल्पनं सप्रायोस्तत्प्रतीतं द्वयमेव दोलाया
मानत्वमप्रतीतं तदेकपर्यवसानं कथमस्तम् कस्मान योर्विशेष उच्यते अप

ई. प्र. व्या. टी. ८१

रेवेतिनिश्चयस्यापि विकल्पस्य स्वप्रमातृरूपे एकतापर्यवसानेन तथा हि प्रमातृश्री
ह्रियवादियद्देवाभिप्रेतं तन्नैव प्रतीतिमवष्टभ्नाति हेतुं विश्रमयति स्वनह
मोर्वेत्यपि व जीवा नन्वत्र चे ---- निर्येचितत्वाद्धेयोपि ज्ञातृकर्त्तृतावश्य
मेव दिव्यत आह सम्यग्घ्येति विरोधोपपादितत्वाकमहिम्ना हि निर्येऽपि।
ताप्रमातृरूप चिदिति कथमनिर्येचितो मेऽपि सर्ये च निपेकतापर्यवसानमि
तिसंबन्धः चशब्दस्तुशब्दार्थो नितेपूर्वोक्तेनिश्चयाद्वैलक्षण्यमपि संहरति
नन्वित्यादिना विशेष... इत्येतेन तथात्वेऽपि प्रवर्तमानो विकल्पनाद्वैलक्ष
ण्यमावहन्नु... येद्वे विशेषणाणोपसंहरन्तमितियोजना प्रतीतिः प्रमावादिति
प्रतीतिस्थतोभयत्रप्रत्यक्षद्वयालम्बनात्मभावेति अभयस्तीकारपक्ष
यैव सत्ति मित्यनतत्त्व ले वितयेपीतिवा ...स्पेवायप्रकाभभेदइतिवार्थान्नुद्रा
मात्रि ~ कल्पवा ~ युक्ति निश्चयेनननुक्तेऽपेवकारः एवं विकल्पस्वरूपे
पूर्वोक्तस्वोपजीवितमपसंहरिष्यन्तदेव मित्यादिना प्रदर्शयन्नस्य मया वसा
गीकृतेव्यपदेशोऽयमितिनिरूपयेत्यप्रकृतमप्रतद्रूपयोजयेत्तद्वैलक्षण्यमहं
प्रत्यवमर्शः स्पर्शापियितुमुक्तप्रकाशस्यैवेत्यादितस्याकारेऽप्रक्रमनेन विदा
^नन्व इतीतिविमर्शः स्ताव इत्यादिविमर्शाविश्रान्तेविमर्शस्यानपेक्ष विकल्पतासंभाव्यते नत्व वा
भासस्यानइतिनैव मापरकत्वमात्मभिप्रायः॥ तादात्म्येनेति नतस्याता
पत्यतियावत् अवभासइतिसंभाव्यमानइतिशेषः द्वितीयस्यार्थस्य तृतीयो
भिन्नपदस्यकोर्थ इत्यत आह चित्प्रकाशइति स्वकल्पनाकल्पितेन द्वितीयेन
नप्रतियोगिपरिग्रहः क्रियते नहि नीलस्याकारणात्मकार्यत्ववद्वाणिका।
त्वादिप्रतियोगिपदेवर्तते नहि तस्य कश्चित् स्वकल्पनोत्थापितेव।
चित्प्रकाशस्य घटादीतिनप्रतियोगिप्रतियोगिनेहितस्यानापन्नत्वे तस्य
पृथक्ता या वस्तोवनत्वाममवस्तादर्थक्रियाकारिस्यानात्मनाभासंभावनत्वेषु
ल्पं र्यात् नहि रुद्धेव कर्त्तमानत्वमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः नन्व वस्तुने
वतच्छेन स्वप्र... व्यावनेनीलस्य विरोधइति सर्वात्मप्रतियोगीतदविनाभा।
वस्तुपीतादयस्तन्नत्वेनेतिमन्यतेमेवम् परमार्थे हि विरुद्धत्वं परस्परं स्यात्।
^सपदोपपादयिष्यतेविरोधः न चतच्छेनक्षइ^ ^परमार्थः कश्चिद्विरुद्धोर्थो वा नचतच्छस्य किंचिदवस्थानम्भवितम्
ततः पीताद्येवनीलस्यावास्तवतच्छत्वात्मव्यवहार्य... नुच्छतारूपप्रसाधी क्रिया
च्यतेतच्छत्वम् न्ताचेन विरोध इति प्रकृतेनुतच्छत्ता... व्यवह्रियमाणात्मव्यवहार
स्यप्रत्येवापाद्यामयत्वात्प्रकाशाविमर्शाचेतिविवेतिकथं तत्त्वस्य स्याचि
नत्वस्य प्रतिपत्तनापत्तेप्रदर्शिनेसाक्षात्पत नतु तत्समुक्तोभिन्नस्यानिरूपितत्वोप
दम्॥ तथापीति॥ नस्य घटस्यमायापदे द्वितीयस्यापि शुद्धा ~ मर्शोमाहतेन।
नकंतेशाकाशमहेतुक्तेचेति सम्बन्धः अत्रेहेतुः विरोधाभावात् अत्रापि।

विमर्शणाख्येनाहंता: चिदंत:प्रवेशेनेति ग्राह्यस्याहंतेन ग्राहकस्याप्यया।
नैष्पाद्दक्त्राण्यैर्थ्यापि तदयमर्थः चिद्रूपेयदंत:प्रविशति प्रमात्रादयस्तंत: स्तं
प्रवेशपक्षे तदासेयामायाप्रमात्रेपिहस्याप्यव्यवस्थाप्यतेग्राह्यभावः स्त
यपत्रामस्याप्रकाशमानस्य-- ग्राह्यतेति चैतन्यप्रकाशेनसाकंकथं
घटादेः प्रकाशमानस्यसंतोविरोधः अप्रकाशमान-- शंकारोपापसा
रणेनिसंवेदनबलोपनिपतितानिकथंमहंत अतएवेति यतोनशुक्त
रूपेणहंतेघटादेर्वस्तुतः इति निर्विकल्पकप्रकाशानिष्ठत्वमिति विमर्श
विध्यमंतर्महंतेयावत् एवतत्तमायाप्रभावान्मानसे विकल्पे देहादि
संकुचितएवसंवेदनेहमितिविमर्शो विकल्पतायामेवपर्यवस्यती।
तितैवविश्रांतिमभिमन्यमानस्तोविश्वकात्मतोप्रकाशविमर्शम
पं यीमतिप्रकाशितविश्वधाममभिमन्यतेइतितात्पर्यम् नत्विति।। द्वितीय
तामात्रमेवापोहनस्यप्रयोजकमितिमन्यमानस्यायमाक्षेपः तथापीत्य
नेनम् नचतथेतिसंक्षेपः नविरुद्धत्वार्थः वस्तुनएवहिपरस्परपरिहा
रस्थितिः ननुकिंविरोधचिन्तयाप्रतियोगीह्यपोहनीयः सत्यम् प्रतिप
न्नतयायोगीप्रतियोगीविरुद्धः एवंभवतीतिभणितिविरुद्धश्चेतिवि
रुद्धएवप्रतियोगीत्यर्थः सचेति यस्यापोहनेशंक्यते परैरित्यर्थः व्य
पदेशाइतिनुक्तेन [illegible] हानुक्तमेवव्यपदिष्टानइत्यनेनसंज्ञा
पदेव्याख्यातम् एवंभूतमेवचविकल्पनस्यरूपमितिदर्शयितुंतत्र
स्पष्टार्थंयत्नद्वितिकृतप्रसिद्धस्पष्टार्थमितिनव्याख्यातम् द्वितिका
रकविद्भुणोति घटोयमित्यत्रचेति अपोहनस्यप्रसिद्धमिदंरूपंतद्रूपश्री
कोपसारणायप्रकृतेप्रमेयेवर्णयेत्यामिति प्रमेयसमस्थापकत्वः ते
स्मिन्नसंभाव्यमानस्याघटस्यापोहनेयानिश्चयः पटादिः संभाव्यते त ^संभाव्यतेयत्स्या नइति यस्यघटस्य स्यानेयः^
स्मिन्योगीदेशेस्वकारणबलात् भवति तस्मिन्स्थानेयतोघटेनत
ता^ त्स्थानमाक्रमेकाक्रांतेस्वीकृतेसपटादिस्तस्यघटस्यप्रतियोगवादिवा
चोयुक्तेरासादम् नतुतत्स्थानाक्रमणासंभावननिरसनादियउक्तंत
त्सहानवस्थाननिरोधेपीतोस्मादेसहमपर्यंतकारणस्यभवतीत्यमानेमा
वाद्विरोधगतिरितिन्यायेननतुपरस्परपरिहारस्थितिलक्षणोकेविरो
धेन्यायोयस्माद्वेनपथासंगच्छते नकथंविरुद्धस्येयदेवलक्षणंदर्शिते
कथंचप्रकृतेन्यायान्यपरिहारेसहानवस्थानन्याययोजनेपतदाशंका
श्रयेमेवपरस्परपरिहारात्माविरोधः सहानवस्थानेव्यवहारकभावंच
आमाति नन्वेतानतावाप्रकाविति दर्शयति तत्स्थानाक्रांततिहीति हि
यस्मादेवंतस्माडपपन्नमेतत्सर्वमित्यर्थः।कदाचिदिति यत्रप्रसिद्ध स
हानवस्थानव्यवहारःकदाचिदिति यत्रान्योन्यपरिहारव्यवहारो।

त्विं

लोकस्याभावस्येति घटस्य कर्तृविसमत्वं ते न विवक्षिते घटीतत्वात्म
कभावकर्तृकाकल्पितरूपाविपर्ययस्यानस्य अघटरूपतायायस्याने
नभावत्वेनतस्य कर्मत्वस्य तस्याक्रांति एवमं तत्वे समत्वं मात्रेणाशङ्कुसंक्र ष्ठ्यं
ः एवमन्यत्राप्यवधेयम् विपर्ययरूपत्वावगमात्त्वेसिति न हि घटस्य सत्त्व
वाघटरूपत्वमुपपद्यते ततो हेतोर्याकल्पितायाः शंक्यमानाऽरोपिता
याविपर्ययरूपतायानिवृत्तिः सा स्वरूपेण स्वभाववत्त्वेन स्वहेतुपरस्परो
पनतेनयद्यपि कृता तथापि तेनैव घटेनैव कृतेत्युपचर्यते प्रमाणैः
भिः प्रमाणाश्चैव विचारभूमिपतितत्वं त्यजन्ते घटस्यापि स्वभावमहिमा
यापनदीयस्यानेन न कदाचिद्घटो वं ते तद्वत् स्कन्दसघटएव न स्कन्द॰
स्यात् ॥ न चेह न भवति घटः स्वकारणात् स्वप्रमाणाच्चतस्य यतः सिद्धि
विकल्पनीया इति अतो हेतो भावकर्तृकाकल्पितरूपाघटाभावस्या
नस्याक्रांतिः यद्वाकल्पितेन तद्घटाभावस्यानेकल्पनयानपाकृतेन।
स्वघटेनाक्रमणामिति आव्याप्ति पूर्वेत्रापि कल्पितं यद्विपर्ययस्यानेतस्या।
क्रांतिरिति। एतदुपसंहरति एवं चेति एकात्मतया शंक्यमानतया योविरो
धो निजेन विशेषेण विशेषान्तरस्यारोपणेन स्वात्मन्यनंगीकरणेन स एवैको
विरोधः सर्वत्रयो--न्योपरिहारः इति प्र सिद्धस्याक्रान्तम् सत्त्विति निरोधः
कल्पितस्य घटस्येव पटस्याकल्पितस्यो भस्यानस्य वधीतस्या निवृ
त्तिप्रतीतिः कल्पिताकल्पितयोर्वा निवृत्त्योर्या प्रतीतिस्तस्या विकाशस्याय
स्यताहृष्टो सौ केवलमिति भेदेनाव यत इत्याक्रान्त शेषः प्रतीतिरथाश
ह्याभ्यां कल्पिताकल्पिताभावभ्यां वस्तुतः क्वचिदपि युज्यते न वाविदित्वल तो॰
क्षणात्मानो नान्योन्यमात्मानं मिश्रयन्ति वा विभजन्ते वा संसृज्यन्ते न भि।
द्यन्ते इति न्यायात् प्रमाणानुविचारकभूमिमपि श्रयानः प्रसाववमारोप्य
वा वस्तवेव मिलति साचेह विरोधेनवपात हि वास्तवावास्तवयविचारणाम्।
किंचिकरमेवेति दर्शितम् अन्योन्यपरिहरमानत्वप्रवेशनत्वयोनोमादेवपि
न विरोध इति दर्शयन्नाक्रमेवन्यायाद्दृष्टयति। तथा चेति तथा हि सहेतिसमा
नकालतयावस्थानेभवत्येवतिनेकंतिकयोनोमा प्रसक्तेसहानवस्थाने
स्वरूपमेवदेशस्तद्वष्टभ्याश्चाकाशभूतलादिकमपिवष्टभ्यातकभोवष्ट
भ्यचरसंचार इति न्यायं न हि न जलस्यापीति न केवलेयोनोमादेशविष
ह्वः न जलस्वरूपावष्टभ्य स्वदेशस्यतेनेति न जलेन तद्देशस्येति अहि देशस्य
तन्मयत्वमहि विग्रहावष्टभ्यत्वमतन्मयत्वं च न जलप्रयोगावष्टभ्यत्वेन भोगि
भोगानवष्टभ्यत्वं विपर्ययो वा एतलक्षणयोः स्वरूपविरोधेदेशस्तन्मयत्वम
यीतरेकपरमार्थो हि न जलस्यापि विरोध इति मन्तव्यः तत एव देशयोर्विरो
धे न देशान्तमस्य त्वान्यदेशत्वमिति विषयभेदेनयः परिहरति न तेन वोहस्य

खं॰
प्र॰ शा॰
टी॰
६२

किंचिन्नूतमात्मानुरूपमेवेदितः देशाद्यपहास्कमेव हि विरोधमाह परस्य
तेनैव विरोधेपरिहारइतिसमस्तविरोधापघेसमनमिदमतरेनीलानीलयोरपि।
विरोधं निरस्यति तत्रनीलेनीलमनीलेचनीलंतदेवचतद्विषयभेदादिति तत्र
तद्देशमन्यज्ञान्यदेशंतदेवचतद्विषयभेदादित्यनयोर्हि वाकार्थयोः किंवेल
क्षणम् देशद्वारेण स्वरूपद्वारेणवापो विरोधस्तस्यैतेनैवपरिहारायोगादेता
वन्तुवाच्यप्रतीतिभेदात्सिद्धे स्वरूपद्वेदप्रतीतिसिद्ध एव चापापाराधेयभावेनैप
कस्यदेशेणवहवः कारणं यथापकस्यवहवोन्नन्नवहूनिकारणानि येनतत्कार
कत्वेनतस्यवहुत्ताविरोधइत्यत्रभविष्यतेनहि स्पलमवंतरेण ननुयदापान्यत्र दे
शेनाक्रम्यतेन्यत्रेणतदाप्युच्यतेहिनकुलस्यविरोधः अतआह उच्यते यद्यवक्रि
यतेयेषांचविरोधः शाश्वतिकइतितत्कथं सर्वज्ञायं विरोधप्रकारइत्याशंक्याह अ
स्यदाविति एवंभिन्नयोरवभासइत्य``व्याख्याय प्रकृतमेवार्थमेतेहेपरीत्येनायत्तसि
द्धमत्रवभाति एवंचेतिवैधर्म्यणाहष्टान्तेयोजयतिनसंभाव्यते घटोहमितिस्यानेतत्
स्यादितितदेकरूपत्वेहिप्रकाशस्यासंभाव्यम् तन्मात्रमहत्वंनसतिप्रकाशरूपेवता
पोयमित्याह। नापीति। तत्रेतिप्रकाशेऽसंवितिघटः अतइतियेनाततत्रसंभाव्यते देव
नकेवलेनवघ्रघा अकेवलेनचयतोनातिसमनाहंसंतत्रस्पर्धः सइतिघटः तत्रइतिप्र
काशात् कस्तर्हिप्रकाशोविरुद्धतायोगयः आह किंतर्हीति नचताटगस्तीत्याह। न
वि॰ लेति इत्यस्यार्थे नेतिहर्नौ ननुप्रमेयतास्यानेनीलस्ययथानीलेसंभाव्यते भवति।
चतत्रतत्रतत्रतयाप्रमानुस्यानेपिरूपस्यसंभाव्यमानेवसंवितरं स्यादितिमभिन्न
ति तावन्मात्रेतिमात्रपदेनप्रमेयस्यहि मायानिमितस्याभासतिक्रमात्मकत्वे
नेकैवेविश्वमहत्वनाप्रवैमम् शुद्धप्रकाशस्यतप्रमानृ रूपांतरे मनागपिनसह्यम्
अनेनेतिप्रकाशेनरत्वात्तस्यादितिवृत्तिवाक्येनमध्यपगमेनाप्याह। तथापिचेति॥
देशकालस्वभेदेपिभवनुप्रकाशः स्वभावभेदेनैवभिन्नः तथापिनीलमितिनिश्च
येयथानीलानतराणांचाज्ञातिमत्रतद्दृष्टसंकलनात्मकमितितेनयन्नानियो
जयितव्यानन्यथासमरणादभिलाषेणा अवहारासिद्धेरपिहपीतादीन्यवनी।
लाभावाननुमारणाता नियावभेनीयातितद्यत्प्रकाशेतिश्रुतत्वप्रकाशनात्कारणा।
त्वसंवेदनकत्वाभाज्जिनापोहनीयानीतिपुनरपिनविकल्पतासिद्धिः ननुति
हतिर्यदितस्मिन्नहेतोर्हृतिः किमिष्यतइतिनीलायत्तएवासौ प्रकाशेतेनस्वभा
वेनाभाति ततएवनितरांरूपाहमभविष्यतीति एतदपास्यति॥ प्रतियोगिनाभासे
वेतिहेतोर्हि विपक्षाद्व्यावृत्तिर्विकल्पनगतानिरूप्यते साचविपक्षसंभवेनस्याद्यतीति
अहेयमदः [illegible] इत्यत्रनवस्तुचिंतावर्तते किंतर्हिसंवेदनचर्चाप्रमान्यापा
रोद्यपोहनम् तत्रबाधाभावादेववशपमावसत्स्वानाभासर्वैकथम् विकल्पोन्या
रोपितत्वेप्यारोपणादेर्विकल्पततयाविकल्पस्यानभवद्वासनोपजीवित्वेनान्य न४
तानाभावेसंभवात् एतत्परोनसहतेतत्रविति अत्रहियद्यद्वदनाभासमाने।

ई॰
प्र॰ त्रा॰
टी॰
१६२

विकल्पयेदपोहयेत् निषेधेच्च तदा कालभेदेन बहुः संवित्तयो भवेयुः इतरेतराश्र-
यचक्रकाभावस्थानदोषाच्च॥ एवमुक्तमिति॥ अनाभातस्य नास्त्यपोहनमिति
तदाभातानामपोहनमिच्छतानाभासनमेव तस्यापोहनमेष्टव्यमित्याकूतमा-
ह॥ एतत्परिहरति उक्तमत्रेति आक्षेपवाचो युक्त्या हि सर्वमेतत्समाहित-
मिति मन्यतोपेक्षार्थमेव व्याचष्टे तच्चेत्यादिना संवित्तिहस्ती स्वस्वविनयुगा।
पदेव हेयं च जहत्युपादेयं च समादत्त इतीयति ततः स्वातन्त्र्यमवाप्तवत्यां
ज्ञानसमादाननिर्वचनभागिनीति हि देशमन्यते प्रतिपत्तीति प्रतिपत्तिरेवं यद्या-
पं त्मना विश्वस्य तत इति यावत् अन्यां ति यदिकथितनयेन हानोपादानमय एको
व्यापारो''' मलत्वाणोनोदियात्ममातुः ननु चरमर्थ्यते ततः प्रवर्तते सम्य-
र्थिता प्रवर्तिकानन्तु केवलैव सा प्रमाणव्यापारानियंत्रिता नियतविषयात्तु
र्वो प्रवृत्तिऊर्ध्वादिति मात्रपदमर्थितायोच प्रमाणव्यापारनिरपेक्षायां प्रवृत्तनका-
रणात्वेनापगम्यमानायां दुःखनिवृत्त्यर्थि[illegible]र्थितापि भवेत्तीनैवं निवृत्तिरिहेत
त्त्वोयदेव प्रवृत्तिर्यत्रनैवतो निवृत्तिरिति महद्वैषम्यम् तदाहनिष्टापोक्षेय।
ति एवकामात्रादेव निश्चयात् अपेक्षादर्थिवसत्ति प्रवृत्तिरिति हिरा कालम् एत
च निवृत्तावपितुल्यम् एवमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति रहि''' हितादय-
हि पाद्यां अन्तर्लीनीकृतप्रतियोगभावविशिष्ट[illegible] विधिप्रधानवस्तुनि।
ह्या एव यथा तथैव च घटादयः सर्वशब्दा इति [illegible]दर्शयति एवमिति परस्पर-
ध्वंसमतमित्याह॥ एकेति एकस्य नीलस्य यावदेव ग्रन्यवमर्शेनाख्याते
विज्ञाने तावदेतत्रैकत्र विश्रान्तः प्रमाता स्वयं स्वैवं प्रमातृणामहि सततकार्थ-
तत्कारिणां सिद्धितत्त्वासेस्का प्रवानं तत्काविकर्षा'' यातत्काविवर्गमुपादेयते
न विभजति तत एव मातृव्यापारविषयेनापोद्यापि भिन्नावतयाहातत्वमवांक्रव
ल्पिमर्शः अन्यवमर्शः युच्चेत एवतिवा कार्यप्रकृतेयोजयितुं वाक्यस्य
तात्पर्यमाहान्नेनेति तद्दयं प्रयोगः सर्वाप्रमेयेषु प्रतिपत्तिरपोऽपरमभासोपनिष-
ध्यापाणातः कारिणि निश्चयप्रतीतिरूपत्वात् केवले विविक्त इत्याद्यप्रतीति।
वदि तिस्वभावः विपक्षा हि हत्वावर्तते स्वभावविरुद्धोपलब्धिभयात् यदि
हि नैतावतः कुर्वीतस्य समनिश्चयरूपनेव भवेत् उपपादितं चेदानीमेवतत ए-
तत्प्रकृतेऽप्रमेये योजयन्नप्रकृतमपसंहरति॥ तदेवमिति अहमिति स्वहृदि-
स्थिमर्शोनविकल्पः प्रतियोग्यवभासनाभावनुपलब्धेरिति व्यापकानुपलब्धिः
व्याप्यव्यापकभावश्च विवेनत्व निर्णिन एव एतदेव च प्रकृतमिह प्रमेयमितिवृत्ति- ॱनार्थतं
कारेण साक्षात्सूत्रेणासमर्पितम्॥ पूर्वं तु गाम्यमा,५८ ॥ ॥
स्वतन्त्रमात्रेक्षाकार्योकमवतारयति तदतत्परिभासाजायमाने वानत्व्यपोहनात्
तत्रि च यन सको हि विकल्पो घट इत्ययमिति नत्विति दर्शनेयदावभाते वि-
षयत्वनिष्टश्च व्यापारस्तदेवाभगं विकल्पस्य विषयोऽवकहराणीयत्वेन दर्शिते

चोभयंभाति घटोघटसंवेदनेचननघटनिषेधेनतत्रावभाते अनन्यभाव
इहविषयार्थः शुक्तिनिदर्शनेनताहेतुनिश्चीयमानाकारतादिशोहिनयात्येयतिता
त्तेवेमेवतथाचेत्येननहिनिपदेनोपक्रान्तानस्यघटस्यानस्यचाघटस्ययाप्रतिभातं
योभजतेतन्नर्भीकरोतीति तादृशेनप्रमातृत्वविषयतद्दर्शनोदितारतेनघ्नुपक्रान्ता
स्वान्तेवैराग्यमन्तरोकारिवर्गोपपोहनातत्कारिणायन्निश्चयनेघटइत्येवसाकार
मयमसौविकल्पउक्तः हीतियस्मादेवंविकल्पस्तस्मादहंप्रत्यवमर्शेनविक
ल्पइतिपूर्वेणैवसम्बन्धः यदिवायस्मात्प्रमातैवेवंभूतनिश्चयनेक्रियते तस्माडु
क्तोपायानवनवान्निश्चयनान्माघटइतिविकल्पोगर्भीकृतनातद्व्यपोहनेनतनोप
पद्यते इतिसम्बन्धः इतिलक्षणार्थः एवकार इतिहितेनोहिनिश्चयनेनचविहितेनक्त
क्रमविकासहृपायास्त्राप्यानुमितिमभिप्रायेणश्लोकेपीत्यर्थक्रमम् ननुसर्वेस्येवप्र
मातुः किमेवंरूपतानेत्याह ॥ ईश्वर इति ॥ अहमितिसामान्याधिकरण्येनयोता
वर्तिते विश्वशाहंतायसर्वंमहात्मनानभिन्नः संवेदनात्मयेयांतराक्षाक्रमतस्याव
यवतुल्यइदमितिपृथग्भावेनोन्मेषात् एवंभूतायः प्रमेयवर्गादेकदेशोपि ई
श्वरप्रमातरिमनापोहनव्यापारमाद्रियेते अविरहृत्तिवदस्योन्मेषोत्पृथप्रो
क्तात् कानर्थसम्प्रयोगः आह मायीयाविति पुनरितीश्वरावस्यातोविशेषकः
तवेति एवंस्थिते ॥ नन्वत्रापिचतुर्व्यापृतौ निर्विकल्पकत्वेसत्यपि विमर्शो
तदानीं ईश्वरोभावः पशोः पीतिसर्वात्मकम् एतदाशंक्यतिसर्वात्मक
त्वेपीत्येनकदाचिद्धि विश्रान्तिरपोहनेआह विकल्पेतिपर्यवसानमितिता
त्वेनप्रतिष्ठा अनेननिर्विकल्पदशायामप्यस्ति संस्कारयोगेनमायीयता
तत्सर्वथानास्तीश्वरतायापवहिनिर्मलेविषयत्वेनैवकथंसमनन्तरविक
ल्पोदयनियमोभवेदितिदर्शिता तदेतिविकल्पकालेविमर्शनेनेतिविकल्प
नेनानेनेतिभावः एतदेवस्फुटयति। सहीति तथैतिमायीयसृष्टावितिमा
यीयस्यापिप्रमातृतामयोयः संविलब्धानांस्वभावस्तस्ययत्नासोन्स्यमहात्म
ताम्सर्वात्मनातन्तोहीनोरपोह्यमानइतियस्यापोहः करिष्यतइतिभावः स्व
भावस्यमायीयतस्यचयोमहिमाभेदकत्वेनेति परमात्मनिमायाप्रमातृत्वे प्रमेया
न्तरे चपरस्परवर्तमानत्वेनषट्प्रकारएकैवहृत्ताविदधत्स्यानदृष्टिविज्ञातृ।
तिभागितोवृत्तौदलविषयत्वेडनव्यापारसमानछेदेनव्यापारसत्स्माहात्स्या
दपोह्यमानः सक्षमातुः प्रमेयान्तरश्चविक्षिप्यमानः स्थितएवअन्यदिति ये
नेनेवनरायाप्रियादिहृष्टानवकाशोभवेत् ततएवाह सर्वभावीति तत्कालो
दितेहिनिमित्तेनिमित्तान्तराणांवेषणामवश्यंभावीतिस्यादेवानवस्थादिदृष्टि
नन्वघटइतिघटव्यतिरिक्तोविश्वः पदार्थानामिरपोह्यसौपृथक्स्वलक्षणे
नावभासते नचतत्रघटत्वेसामान्यमस्ति मङ्गावेपिवातस्यनसंवेदनम्

ई
प्र जो
टी
१६४

स्तीतियोमस्येदं प्रवोपयति घटविपर्ययस्तेति चः शोकाद्योनाकः घटविप
र्ययः सामान्यरूपः स्ययोऽयं कचघटाधितानदवभासमनवेशानाच्चपलक्षणाच
प्रतीतस्त्य भिमानेनोत्थेक्षितस्तथापि वस्तुतः प्रतीतएव सामान्यरूपतायां
तावद्वेतमाह। नियतेति। ननु माभूदर्थस्य विशिष्टं नियतं रूपं घटादीनां तु
कथं तत्सामान्यम् उच्यते। घटादिरूपं यत्तत्तेनावष्टब्धमवगमेनालिंगितं
न च स्खलयेव वेशाच्चक्रवालमपि नुन्नदेकरूपत्वेनाभेपादभेदेनाध्यवसा
यात् प्रतीतत्वहेतुमाह उक्तेति अन्यथा हि न नियतं प्रकृत्यादिभेवेदित्युप
ॐ पादितम् यतं भयत्र प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह दृश्येपस्वलक्षणे यदा सामान्या
त्मा विकल्पस्याकारो नियतो घटरूपाभावादित्यादिग्रुक्तिभिरस्ति यथाव च
पृथग्गान वथा चित्तेऽपि वस्तुतोवभासितोऽपव। आयमपि नह्यत्र विशेषेवि गं
पि प्रतीतावेव सामान्येन भवितव्यम् ननु निषेधप्रतीताविति आभास।
वस्तुतावादोऽयम् ततस्तु कारणादप्रक्रियानावष्टम्भत्र प्रमाणीकर्तव्या
अभावे चेत्सामान्येऽसमवायायाज्ञावरूपतास्य प्रसज्येतेत्यादिः तदुक्तं तत्रभ
वता व्यापारलक्षणाश्रयस्मात्पदार्थाः समवस्थिता इति उभयात्मतामस्य
हि संशयात्रिश्चयः कथं भिद्यतेतिचोद्यसमाधानं ययाह नियतदर्पोहनेनेति
तात्पर्यतो व्याचष्टे स्फुटेन दृष्टान्तेन उभयत्वादिना निषिध्यमानत्वेन हि।
द्वितीयात्र भासितत्त्वकल्पनयादोलायमानत्वेनयेन संशयरूपताऽशे।
केऽनेतिमन्यते संशयस्यापितद्दोलायस्य दवस्त्वहेयनात्मकापोहयाग्नि निश्चय न
रूपत्वेन विकल्पनेनैव नाम प्राकृतेति विकल्पने विकल्प इति धात्वर्थवाच्या क्रिय
ति क्रियात्वेनेवात्र प्रसिद्धिरितियावत् भक्तश्च तिहृतिकारेणाव्याख्यातेन वि
शाखार्थनिर्वचनमक्लिष्टा ॥ ५५ ॥ ॥ : नवहमित्य
एवमर्शने विकल्पश्रुतताम् ततश्च शरीरं गौरोऽहमिति धियि मनसाऽहमि
ति प्राणोच्छ्वसितोऽहं तृषितोऽहमिति शून्यवीत समस्तवासनाऽप्यनन्तरूपोऽह
मिति या विमर्शः सत्यपि विकल्पन आक्षेपो नापोह्यते इति तेषां परस्परेणाप्रमाणे
नैः प्रमेयैश्च वज्रलेपः संकरः प्रसज्यते इति शप्त विभागं प्रतिपद्यते अ
त्राह स्वात्मकल्पेनान्तरे चितेन मायया हि ताभिन्नरूपावभासितयः देहकञ्चुकवे प्राणे प
कल्पितेन भस्मेवेण ॥ प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शो न्यापोहनात् विकल्प
एव सपरामति योग एव भासते इति ॥ अहमिति विमर्शस्त्रिनत्वेमवपुष्यपाल
स्वित यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपर्यष्टकानि ये त्रिने जीवे निकृष्टास्त्राविषयमात्म
निमा स्थितेति न्यायेन तत्थापि तद्विहाय नाहं प्रोल्लेख्यदेहादौ भेदितेः सिमान
कल्पितेन नीलादिविषयप्रमातृताभिषेककयोगेन तत्तत्संकेतमात्र प्रभवेन यो
हमिति विमर्शो वर्तीणः स नि विकल्पकस्य विपाशुद्धाविमर्शरूपतानेति

रस्कोभेण विधूय विकल्पावस्थायां विकल्पतामेव स्वीकरोति यतः प्रतियो
गिनः पुरस्यावलम्बनस्यावभासनेनैवं जातं तस्य व्यपोहनमवलम्ब्य हि
घनभेदेनावतरणीति स्फुरणीयो वेद्यो हि मायाशक्तिरेव भगवतः संवे
दिनी हेवं तेनेतु पयाद्रूपे तिपाध्रुविद्धः खोनात्मतस्यैवेनानात्मनात्मा
भिमानस्याविद्यामायाहेतु तामेतद्दमायवेयति सर्वविषयेषुक्रमस्थैयनीयं
हताव एवम् विमर्शोऽपि विकल्प एवेति हेतोरसंबन्धः। अविद्यादीति यादि
ग्रहणाद्देहादि विशेषणकमामग्रानीननाविदतिमितोनतरे एतेनस्य भगव
तो यः परमेश्वरो मोहक्षयेस्वर्यपराक्रिकत्वाते मेवश्रीमत्पूज्येनस्पृश्याया
परापरभुविमस्तस्य विभागेन ज्ञाने क्रियाचेति भेदाभेद निःप्रत्यवमर्श
विरूपः [illegible] ते अपरश्च मोहनतएवभेदपर्यवसितेमायाशक्तिवेनतिरू
प्यते इति दर्शयति ज्ञानेनापि विज्ञानमसामयिकमात्रस्नहोमितिशरीरेऽपि
नृत्यायकार्यं च ज्ञानभूकर्त्तामय स्थाने आत्मकेपरामर्शोयोजनमेतद
पद्यायाग्छामि चलामि तिष्ठामीति स्थाने आमर्शनमविच्छेदप्राण
कर्मो देहसंक्रामेत नद्यन्यमस्थाने अमन्यस्य क्रियायै भवत विच्छेद
विमर्शो हि स्यादेतदयं चलविति अविच्छेदेनतत गच्छामीत्यादि विम
र्शः एतद्दर्शयति हेवं तस्वदति येति देहः इतिव्याख्यायत्रुद्धाविति व्याच
ष्टे स्वाव्याम्नात्मनः इति त्रैगुण्यात्मकत्वाग्राहकावेशादिति संवेदनतादात्म्य
गमनादिमर्श परा ह्य इदमेव हिनः स्वं व्यन्नाते संवेदनमिति ननु नीला
दिवद्वेद्यमेव स्तवादि अतश्चैवपदमेयमाजडश्च एवपरमेइ ति वृद्धिनत्ववादि
नोपगते तदिति योद्धूयाते प्रतिद्वते। अन्यो यति। अहमिति विमर्शाभावेन
त एव चिच्छायो परागवसंभवाद्याकाशाद्योद्धूद्धा वहेकामः संविन्मवादि
रूपे अविवेकेनाभिमन्यमानोऽप्यवहंमंसयीतिपरितापो एकोऽप्युणा त्या
तःशीतिपरितापो हि न्यायावस्ते नेहणमित्यथ्यवसीयते केवलेनैवीति तला
पात्मक स्मवाद्विजनक तेनेमकार्यवादोपपत्त्यावाक्यमापितं रूपं वव्य नू
वस्थाप्यते प्राणइति व्याख्यानुयाद्वृत्तिनातेरेवास्यपीइति तां व्याचष्टे प्रा
णस्येति स्पर्शयति स्पर्शो नेद्रियगामः इत्यादाय: अन्यथा देहेवद्गणादिनाम
बुद्धिर्हि नो चान्तःकरणगमनायामतत्त्वहेतोरभिमानेऽपि तरेणुवर्ती योऽकेनापि
गतेन तथाभिमानइति शंकाते शरीरस्य विषयीभूतस्यासमन्योभोगप्रयाधा
रतायामहमिति भोक्तृत्वमारोपितम् बुद्धेस्तु सम्यगोभोगे प्रतिकरणतायां
तु देवोन्तःस्पर्शस्य करणतायामेवसंगोमोहात्त्वमारोपितमिति निरूपया
ति नचावेति। अस्मिन्स्थले हि वायुना अस्याभिघातजनितस्तीक्ष्णतप स्पर्शो
ऽदः स्वसंवेदनादापीयेनतत्र करणतास्पर्शः अन्तरत्वमित्यवाह्य [illegible] यावदिति
अन्तरंगत्वादप्यान्तरत्वमित्याशयः सर्वाणीन्द्रियाणि प्राणानि व्याप्नोति तत

ई॰
प्र ज्ञा॰
टी॰
१५५

एवत्वेनैवेकमिंद्रियमथानिवेकादि निमन्येते ततोयंप्राणःसर्वतोदेहेदेहात्कृष्टम
कल्लकरणमार्गाधिष्ठानात्। अतएवेति। अहमितियतःप्रमातृरसेनायमभिषि
क्तस्ततोदेहेरोरोतरोवायुर्कामिकाम्यांप्रवेशनिस्सरणधर्मायःसएवप्राणइत्यु
च्यतेअपितनत्राधिकेरूपमस्तीत्याह। जीवतीत्येवंजीवनशब्दवाच्योयत्र
मातुर्न्तस्पन्दोव्यापारात्मा सप्राणक्रियालक्षणोक्तः प्राणश्चप्रमातृर्यत्ति
कीरूपएवसेक्रिया आह सर्वाभिरिन्द्रियशक्तिभिरन्वस्तेयतश्चर्यहकेतत्पसंवे
दिनी अत्रचविशेषहेतुर्गुणविशेषणंबोद्धव्यम् तदन्तर्बोधकत्वेनवर्तमाना।
नामिंद्रियशक्तीनांसंवेदिनीसाधारणप्रवृत्तीयासेहतिस्सामान्यकरण
वृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचेतिनिरूपितासायस्मिन्युक्तःतत्फलत्वेनप्रमाता
अतएवेति यतएवंरूपोसौव्यापारस्ततोअन्तरत्वेनसर्वान्तर्वेद्यकत्वमप्यभिम
ते यतःप्रमातुःशक्तिरूपाणियानींद्रियाणिप्रमाकरणानिर्येषांगत्यमाता
तेषांयामूर्तिरन्तस्संवेद्यरूपेतत्राऽस्थितोसौव्यापारस्तेनात्ववहीरूपत्वादन्तरंग
त्वात्सर्वान्तर्वेदकत्वाश्चान्तरप्राणस्यजितात्पर्यं प्रमातृइतिविचार्यकल्पितेनमा।
सीत्येवेतिव्याचष्टे। अयमेवेति। सर्वोयएवमसंवेद्योतःकरणावहिष्करणाभ्यांत्वेनप्रति
हेतुर्हिदेहप्राणलक्षणोर्थस्तस्ययोनिषधस्तथाहिवेद्योतयदन्तर्मध्येहेतकश्चन
अपिवेतन्ह्रिविकोस्मीतितेनयनतदभावमात्रेनान्तःकरणस्पन्दस्यादिवस्तुवत्व
हिष्करणस्पर्शिनायार्थवहिषयोविषयत्वादेवचकल्पितोविकल्पनमा
त्रपरमार्थस्तथैवववस्तुम्तस्तत्रयोगिनोहमितिविमर्शः शून्येचवेद्यीकृते
शून्यांतरमेवयोगिनःप्रमातृ तत्राप्यन्यदितियावदयंभेदग्रहः तावत्कल्प
नानविरमति नचानिष्ठाशुद्धप्रकाशस्यैवहिस्वतःप्रमातृतादेहादौत्वत
थाभिमानमात्रम् पर्यंतेचसंकोचमात्रमेवचिद्रूपेशून्यम् शून्यत्वमितिचतत्।
स्वेरूपेतदितिवसंव्यपनीयम् तस्यात्वतस्मैविनिर्भावस्यस्फुटीकरणायआ
काशेहिनसर्वथानच्छेतनत्वादिनोमते तदेवचेतिशून्यत्वम् अतएवचेतियेतो
नसर्वात्मनाक्षाच्छादताभासमानत्वादाभासमानोस्यैवचववस्तुत्वात्ततःअस्येति।
शून्यस्यवस्तुत्वेतितनकेवलेवस्तुत्वमाकाशमात्मन्येनोक्तेयावद्व्यापिताचेति
व्यापित्वमप्युक्तम् ननुकिंशून्यस्यव्यापकत्वम् नमसोहिसर्वसंयोगिसंयोग
अयत्वमेववैभवम् नचशून्यस्यतदस्तिअद्रव्यत्वात्अत्रेहमहाविषयतेतिमा
पिकथमवघेते सर्वार्थोयत्तावद्रूपस्ताद्रनिषध्यस्ततोनिषधस्यमहाविषयः
नताहशालियत्तेनमहानिषधेनेनस्पृष्टम्। यथोक्तम्। यद्यत्संवेद्यंकिंचित्तत्त नै॰
तद्रूपमिथ्यात्वतिरेकीसययाहिसर्वमत्रनिषध्यमितिदर्शितमहाविषयत्वेनचप्र
तीतिकंव्यापकत्वम् नमसोपिहितदेववैभवं वेद्यप्रक्रियापरोहणाभ्यन्तुसर्वसं
योगिसंयोगाधारत्वमित्येवमुक्तम् नचास्यव्यापकत्वमप्यर्थमितिदर्शयति
एतावदेवचेतितेनेतरधिकंदृष्टम् संयमात्मानेति नेतिहिवीप्सयासर्वंत

षेपस्वभावतादेववृंहितेनभावमेवब्रह्मसमर्पयन्तेकेचन शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृति
गृहीतया आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिन्तयेत् इतिह्यत्रसकलचिन्ताविवि
क्तैनैवतावदात्मतत्त्वमित्युपपादितम् अपरभूमिकापरित्यागेनतावद्यदियेना मना
शयेन नत्वत्रैवपरंतत्त्वम् इदमेवदर्शयितुं श्रीस्पन्दशास्त्रे नाभावोभाव्यतामेती
त्यादिना अभावंभावयेन्नावद्युष्वितन्मयतोऽभिजेदित्यभावब्रह्मवादिमतेदूषितम्
यत्किलसमर्थ्यते तत्कालात्लिखितंवेद्यंच शून्यंच एवंभूतोऽहमकिंचिद्रूपआ
समिति देहादिप्रमातृतावरणतेनसंप्रमाणत्वेनतचोतिवेद्यमेवतच्छेदकोकृते
प्रा॰ देहादिवदेवाहंप्रकाशात्मतनानत्तस्मिन्ःस्वतोनिर्विच्छेदत्वात्स्मरणाहेतुरु
पपादितमादिसिद्धेह्यत्रेप्रमातृस्मृत्यतानकदाचिद्विचितेत्युपपादयितानाशा
स्त्रकारेण एतदुपसंहरति॥एवमिति। तस्मिंस्तस्मिन्निजतियतत्त्वपरीरा
दैर्यावदाभासमानत्वेनावदेवतस्यशरीरादेरवच्छेदप्रतियोगिनःसकाशादपोहः
क्रियतइत्ययोर्थःस नियमितरूपात्मेन विवृतः इदेवयमिति वदिष्यतेतेनव्यामि
तत्त्वाहमौ देहादावहमितिविमर्शो विकल्पःप्रतियोगिव्यवच्छेदप्राणत्वात् वि
कल्पस्यहितावस्थाच्चलत्वात्कत्वेव्यापकमिति वितत्यप्रकाशितमितिस्वभावेह
तुःप्रतियोग्यपोहनकरणादितियावत्तृनिस्तोतत्त्वतोविचारयति एषांचेत्यादिना
तथाहिप्रतियोगी देहस्ययथाघटादिस्तथाबुद्धिप्राणादिरप्यन्योपि नचशरीरप्र
मातृताभिमानसमयेबुद्धिप्राणादीनामपोहनेसंवेद्यते कामेशब्दस्यसंवेद्यते
बुद्धिप्राणयोस्तुतदेकतावेशाल्लक्षणेप्रसृतयएवाहंस्मृतिरस्मरएवमवीक्षितइ ल॰
तिप्रत्ययात् तदेवंप्रतियोग्यपोहोविमर्शनीयइतितोकयामंयग्रस्थः एषांचेति
निर्धारणेषष्ठी शरीरस्मन्येतमतुबन्तमानमितिप्रमातृतानतथापितिहिप्राणादे कुं॰
तथापीयमित्याकूतम् ननुयद्यत्रपूर्वोक्तोविभागोऽस्ति इहएषप्रमातातत्सर्वमत्रप्रमात्र
मातुरितिकथंसिध्येत्।अत्राह।एवंःसर्वःपुनरिति एकतोऽस्तुविविच्यविचारे
तमःएवनयोरेवसिद्धएवव्याप्यमाक्रमितिभावःअव्यभिचारंव्यभिचारंचग्रहणं॰

कथावगाढंयंदर्शितंक्रमेणविभजति तथाहीति ननुहृयत्केवास्त वे सति॰

कस्मादेवमित्याह।अयमेवेति।हियस्मादनात्मनिवेद्येयदात्माभिनिवेशस्यप्रमा
तृत्वगाढाभिमानस्यसंस्कारमवाहिनोविवेकमात्रेणापसारयितुमशक्यत्वात्तर
णमवरोहणम् ऊर्ध्वरूपत्वंहृत्संवेदनभूमित्यागेनापरभूविवेद्यरूपयातिपतन
म् तत्रायमेवशून्यप्राणबुद्धिदेहाभिधानभूमिकापरिग्रहः पूर्वपूर्वयोगेनेतीह
शापवक्रमः तथाहिवेद्यरूपेपिनभःसर्वावकाशसहिष्णुत्वेव्यापकत्वेचेतिना
त्वेनमिवजडतात्मोवेमवरहितेवायोस्पन्दशक्तिमयेगगनात्परियोगितिनीहरे ति॰
तेजात्रएवतिप्रकाशमयेतेजसि ततःप्रकाशस्यस्त्रस्यापरप्रवेशाज्जलेमम्भसि ततो
पिपरप्रवेशात्सहिष्णुवतिघनेपार्थिवेत्यन्तजडेप्रमातृताभिमानःक्रमेण।
तिकर्हिदशामपिपाते तत्रकेवलस्यस्यायोगिभिरव्यवहार्यत्वाल्लोकाप

६ं
प्र ज्ञा°
टी°
१६६

तयास्पर्शमयस्य प्राणस्यैव परिगृहीतस्पन्दात्मनेव यस्यात्मनः समष्टिव्यापिकोपनत
चराचरदेहप्रचयस्य प्राथम्यमुच्यते तेन संविदः परिणामो हृल्लीनस्वतद्देहाद्देवा
भिनिवेशानानात्मनि विषयरूपेण संक्रमणात् तद्देहादिविपत्तयापूर्वप्राणाद्वत्युच्यते अंतः
करणस्य संकल्पनाभिमनननिश्चयनवृत्तिमयस्य तस्यैव यदन्तर्ग्रहादेर्बहिर्विषय
फललाभकाङ्क्षितत्वेन तस्य बाह्यप्राणाश्रयत्वमपि दृष्टमेव गतः तथा भूतेन तेन संवि
न्नत्वापि दृष्टेन तेन प्राणेन बुद्धिरूपपर्यैकस्माहितत्वभाजायते पि दृष्टेन तस्याणा। त
प्याचोत्क्रम प्रकाशरूपो भगवान्प्राणाधिष्ठान उच्यते प्राण एव वायुरो यमोऽहं
मस्मीति त्रिवाहनः अत एव शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानि
संयाति वायुर्गन्धानिवाशयादिति भगवद्गीतासु ते विरूपसंस्थस्य प्राणपर्यष्टस्य।
काधिष्ठानद्वारेणादेहाधिष्ठानत्वमुत्क्रम श्रीमद्भागवते पि दृष्टम्। यतः करा।
णां वीर्यं विनुद्धोद्गृत्वत्स्वयम् मुहूर्तेन गणचक्रेण प्रकृतिस्थितिसंहृतीः।
लब्धेति इत्यत्र सहूर्तेन गणचक्रेणेति तत एव देहस्यास्मीभावे पि समस्तवशायैन
केनिमग्नतात्मकस्वामोहदशायां योगिपि चेतनाधिष्ठितप्राणाकृष्टीकृतस्य पर्यष्ट
कस्य तावदस्यानपरलोकदेहान्तराधिष्ठानद्वारेण भोगानन्दः समर्थः दृश्यते
वस्तुयमायोगिनः स्वशरीरे स्वदेहावस्थितएव स्वतन्त्रीकृतप्राणगमागमयोगा
नदेहांतरगतेपि वस्तुनिस्तानक्रियायोगिनः स्वतन्त्रीकरणेच युक्त्या उपदिष्टा
एव यत्किल शिवसूत्रम् ब्रह्मपदेकमलशरीरसत्तङ्ग्य प्राणरूपेण संवेद्य
सर्वदा विचरतीत्यादि तदलमनेन सर्वथा तावद्देहप्राणयोः स्पष्टाभावएव
यदस्मतिः॥ सहवर्त्तिनयोर्नास्ति सम्बन्धः प्राणकाययोरिति समग्रवेधात्मता
वियोगइति यावत् तथाचककव्यान्तोत्तमम् सेयमन्तसमोयं भवत्ताविविद्धं स्वमेविदे
हादिगर्भिं प्रदर्श्य देहंगतेभवस्यायपराङ्कीहगिति यथाचायमवतरणाभाव
नियतिशक्तिमहिम्नाक्रमत्याप यापरस्मिन्मागतेनार्थरूपारोहणलक्षणाय
उत्तरणेन ग्रायथैवक्रमइति दर्शयति तेयतिशरीरस्मृमिकावस्थितस्यतत्त्व।
रोहणतेस्यैलंसोहवंचपरमस्त्रह्मशरीरमहरणपदेतस्मिति परमारुणपरमह
त्वातस्यवशीकमइतिचनेयतनमावयनो वितर्कविचारौ तनोध्यानन्दास्मितेत्व
णपिबद्धः सनसाधारन्येतसवपेद्वैदशीयत्वानन्दस्यसत्त्ववृत्तिरूपस्यातस्मिन्पदेप्येमय
वेनास्वादयतामाचक्षाणानेयंपरमानंदभूमिरिति निरूपयति तदितिशरीरेंद्र
हिसंनिवेशभयेनापेक्षते सदपिनाद्रियेते अत एव शरीरभूमिवर्त्तिनामिंद्रिया
णां मनादरणान्नशब्दादिभोगः नचबहिर्विषयभोगः बुद्धिसत्वस्यापिनादरणात्
तदेशाधीनाभावाच्चास्मितामात्रमेवतत्रस्फुरति ननुनकिंचिद्रूपंतत्रभव
ति स्वस्वरूपस्यामोऽस्ति चस्थूलविरूपतादितिचेत् तेन नशब्दाद्यन्यतमेनमविना
बम स्पर्शरूपंतत्रप्राणस्य संवेद्यम् तत्प्राणानं भूमौ प्राणादिपंचककर्मेंद्रि

षड्बुद्धीन्द्रियान्तःकरणवर्गत्रयमिति पुर्यष्टकरूपता ततएव सामान्यकरणा
वृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेत्युक्तम् नत्वेन्द्रियान्तरस्पर्शवाक्पाण्यादेरपि कथं नेत्य
याचेतेनपार्थक्यमुक्तम् स्पर्शनस्य प्राणात्वादिति नन्वनन्तस्यामवस्थायामवयवेनिश्चय
मात्रेवाभिमानमात्रेवाविश्रान्त्याभवितव्यम् नचवुद्ध्यहंकाराभ्यां स्पर्शनस्यप
रिग्रहः। अत्राह नन्वचेति। तस्यां दशायां पुर्यष्टकावशेषतात्तदा स्पर्शनेन्द्रि
यस्यापि सूक्ष्मतया संभवो न विरुद्धः स्पर्शनवत्स्वरूपमप्यस्तीति दर्शयति
महत्त्वञ्च वायुरूपतयाहृ सूक्ष्मतया संभवति नन्वियति किं महत्त्वम् तानात्संभ
वो मि। अत्रोत्याह नावस्थायामपीति अपिशब्दः परापरदशायामपरदशायां
चके यमसंभावनेति द्योतयति सद्योजातस्य पृथिवी आपः स्वाहाम देवकः
तेजो घोरान तो वायुरीशानो व्योमकीर्तितमिति हि पठ्यते चिदानंदेक्षणा
नक्रियालक्षणमेव हि शक्तिपंचकं क्रमेणाप्रसरमासादयन्तत्संपंचकानिद
र्शयितुं विभागेन चास्ते इति षट्त्रिंशतत्त्वात्मना भाति इत्युक्तम् श्रीकालपादादौ
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च पंचैतानि तु तत्त्वानि यैर्व्याप्तमखिलं
जगदिति विनिर्दिष्टानि चैतत्समासकाभे नन्वयदि इन्द्रियेषु नाम स्वान्तमुद्दिश्य
दाकर्षणशब्दायनमनस्ता नावलिन्द्रियाणि कस्यचित्तिजनन पुष्पावेद्यानि येन
तेषामभिमानो भवेत् पूतेनैवाशयेनाह। विशिष्टानामिति। प्राणित्विके
नवपुषानंतानि संवेद्यानि अहंकारणापि प्रथमेन हितानि अवस्थापिनामा
गमेव नन्वसंसारिणो बुद्ध्यहंकारयोरस्यात्माभिमानः तत्रचक्षुःप्रभृत्यादिरूप
ता। आह बुद्धीति। परेतेन यज्ज्ञानक्रियासामान्यशक्तिद्वयं तत्देववृत्यप्राप्यात्मभ
जमानेसत्तु खडुः स्वमोहात्मकंगणत्रयमितिवदन्ते सात्वरूपेषु भावेषु पर्यु
रिति नन्वयोगिनामिन्द्रियाणि प्रातिस्विकेनवपुषावेद्यानीव तत्र चक्षुषा
न्द्रादिरूपतया किंचसूक्ष्मत्वानसूक्ष्मपेक्षतत्तत्स्वरूपेव शाह्रादेनाभिस्या
क्षाकाद्यमेकेन यत्नेन प्रकाशकोऽति। योगिनामपीति। अहंकारिकाणामा
प्रतिनियतविषयतासिद्धेयतत्त्वं चक्षुरादिग्रहणतन्वविशिष्टादहंकारात्तदिन्द्रिय
प्रसरोपगम इति भोक्तिकत्वमविरुद्धमेषाम् नन्वस्तु वायवः संभवे कथं शब्दा
दिसद्भावः आह विषयानुषक्तमेवेति गीतमेवहि तथाभूतमात्मसात्कृत्येनके
कस्यचिद्वा सोऽभिमतं हि कथमाह। स्वभ्रमेति।। अन्ततइतिरमृणीकृत्यकल
पांसर्पादिमयेतावन्निद्रायांस्वविन्तदाभावेपिस्वशरीरान्तर्वर्तिस्वस्वस्व
भावप्राणवायुस्पर्शमयं स्वप्नमत एव स्वस्थापाणवायुस्पर्शोत्थः स्वात्मा
निद्रायाम् तमः समपिंडितप्राणमयत्वेमोहात्मा। तदाह गुरुः। स्वप्नमसा
मप्रसन्नमेमनस्वादिसहावच्छत्रहतोदिकायाडः स्वमोहावापि उपलक्षयति
ननैव घस्फटशाह्वादिनसर्वाणि किमस्तिसंवेदनमसत्यमस्ति नन्वतर्दृष्टौ

ई० मनात्मन्यात्माभिमानः। एतदाह तत्तीर्णे विवि शश्ट्देवेद्यान्तीर्णे यदा भवति
म ज्ञा० प्रत्यस्तमितमायीयविद्याकलासंकोचबाह्यबुद्धिकर्मेन्द्रियान्तःकरणव्यापार
टी० भावे सहजाया ज्ञानशक्तेः स्तम्भाहेतोः संवेद्यभेदे वेद्यजाति यत्तत्तदा बोध।
१८७ स्वस्वानंदविमर्शमयः स्वयंप्रकाश उन्मिषभोतीर्णाभावव्यपदेशान्तराम
हिस्तुतया तुर्यादशोच्यते न मूर्च्छावस्था ननु वेद्यातीर्णे दशायां यदि स्व ना०
संवेदनात्मकत्वं न हि स्वमेव यत्संवेद्यमपवेद्यं चेति वक्ष्यते तद्याह स्वान्ते
शून्यांशेत्याह। स्थूलेति। स्थूले शरीरे यास्मिता तत्स्थोऽन्यकार्यप्रमातृविष
यविकल्पनिद्रास्थिति लक्षणानां सर्वासां चित्तवृत्तीनां निरोधेनोपल।
क्षिताया शून्यावस्था सा नानावन्नाचैव स्थूलरूपशून्येनैव तत्र शरीराद्यहंवेद्य
त्याणां दित्तक्षणता सौ यतः स्थूलशरीरशून्यता नाम प्राणादिरूपमेव स्था।
नलमिव घटाभावरूपता न तत्रतत्संशून्यता या न तत्रैता शून्यमेव घटवदनात्म
नाभिनिवेशात् अपवेद्यत्वे तु वेद्यत्वेन प्रसिद्धस्य शरीरादेः स्थूलरूपभावेना
संवेदनात् तत्त्वं तयाह शरीरादेः परावस्थायामपि संभवपवेद्यत्वम् एवमेवाथ
शयं रूपयोद्देना विष्करोति एतदभासेन संवादयिष्यन्व्यतिरेकद्वारेण कथय।
ति। अन्यथेति यदि शून्यमपि तदा वेद्यतया नावशिष्यते तर्हि वेद्यं सर्वथानुद्भूत
मूर्तेन भवेपाप्यविरहादिति वेदकं तेन निःसपत्नेति कथमिदं सुषुप्तदशाम
वेत तुरीयदशेव हि सामान्योऽप्यतानुशून्यरूपमेव भे[illegible]मासितदा तथाहमिति स्व पं
भावरूपत्वमुपपद्यते। अतएवेति यतो निवृत्तिर्नाम शून्यरूपावेद्यान्ततु वेद्यपूर्वक
स्य सर्वथानुद्भूता निःसपत्नवेदकमात्रस्वभावानतो हेतोः श्रीशैववस्तुत्वं संग्रह
अपास्य मलमायारब्धवेद्यत्रयनिवृत्तये इति निरूप्य व्यक्तये च शिवतत्त्वस्य शिवा
ज्ञाने प्रवर्तितेति शिवतत्त्वव्यक्तिः प्रयोजनान्तरेत्वनोक्त----न्हेतो यतोऽनम।
लनिवृत्तिरेव शिवतत्त्वव्यक्तिः तथाहि कार्ममलस्य कर्तृवेधकार्मनिवृत्ति
वर्णमाणस्य निवृत्तिरिति परमार्थेन मायीयाणवमलद्वयमेवोच्यते व्यवहा
रतस्तु तत्र शक्तियोगित्वेन स्फुरत्कार्ममलोऽपि भाति तथाहि मूर्तत्वमेव घटा
भावो वस्तुतो व्यवहारतस्तु घटो निषिध्यमानः स्फुरति सर्वथा घटस्याप्रथा।
नोपाख्येति यदेतद्रूपं तत्र किंचिदेवन मुतह्रुटाभावश्च पिकिंचित् अखिलवेद्य
विनिर्मुक्तशुद्धवेदकप्रकाशपवहिस्तः एवं मायीयस्य भिन्नवेद्यप्रथात्मकस्य मा।
यामलमिति निरूपयिष्यमाणस्य निवृत्तावभाव मलमेव परमार्थः व्यवहार्ये
चेति षिध्यमानत्वेन मायीयम् ननु स्थाने अहा निर्वीयस्य स्थाने अस्याणवोप
तेति यत्सहजं मलद्वयवन्मलोऽन्तराणवेनमलद्वयोल्लासकम् ईशाधिकेर्विद्व
वे[illegible]ताभावादनादिभेदावभासनेन रूपं मायीयं तत्प्रमाप्यमलत्वाण्चकार्ममल
नदायत्तमिति निमित्तत्वान्नेपत्नागीयं यत् प्राणवेनातन्तडभयापेक्षयात्वेम

तिकं तस्य निवृत्तौ यद्यपि मलांतरं नावशिष्यते तेन तथापि तद्योग्यत्वं क्रमेण
हीयमानत्वं वितते क्षीणत्वेपि तत्क्षीणमिति प्रख्यायां प्रतियोगितया वासनाशे
षत्वेनावस्थानं ततः संस्कारयोगात्संकोचवासनाकालुष्ययंत्रे विदूषितानेक
विधमुद्रितं विगलितं तद्दूषणं तत्तन्निमित्तादिभेदैः स्वच्छमभूमिकावैचित्र्यमंतरेणोल
यत्नैस्तिष्ठति तेन तेजोः स्फटिकमेव तद्रूपं न स्फुरति स्वच्छं सविकल्पलक्षणं यत्सर्वमला
नां सर्वथैवेति सर्वेणा प्रकारेण संस्कारावशेषतया अण्वं संभेवमिति सर्वात्मनानु
क्तरूपत्वमिति भण्यते आणवमलनिवृत्तावेवम् यत्र स्वच्छमभूमिकानतु
र्यत्र रूपतां तत्र तदपेक्षया प्रथमायां स्वच्छमभूमौ स्फुटमेव तुर्यत्वमिति दर्शय
ति प्रथममेति स्वयमिकः स्वातंत्र्यबोधस्वभावा याज्ञानकर्तृत्वलक्षणा याय
द्प्रकाशानं परिशेषितान्यान्यावियुक्तेन स्वभावेन प्रथनमव्योति लक्षणं तद
त्यमले स्फुटमेवास्तीति संबंधः नन्वेवं स्वशक्त्यप्रकाशनस्य निवृत्तिः स्वशक्ति
प्रकाशनेन तच्चकथं स्वच्छमता येनोक्तं सहजस्याणवस्य निवृत्तावपीति। एत
त्परिहरति। क्रमेणा त्विति शिवत्वव्यक्तिलक्षणा हि क्रियापूर्वापरीभावेन वर्तमा
ना मलनिवृत्तिलक्षणां क्रियां क्रमेणानुवर्तीमपेक्षत इति यथा यथा मलस्य
क्षयस्तथा तथा प्रकाशस्य व्यक्तिर्यावत्सर्वात्मना मलापेतस्य ज्ञानस्यावत्वान्ने
म॰ ञ्यमिति स्थिरस्यामलस्य संस्कारमात्रेणासमभावस्तस्य शुद्धेन न स्वच्छमताया
त्वं तुर्यतानंतरहिकाउच्यते अयाणामपि मलानां नानकपंचिदपि प्रध्वाप
रोधयदा नदा अव्यक्तस्वरूपाणेषां यानुस्वक्ता माविययोगेन कर्मवैयेन संकोचेन
च कालुष्येणानविनिर्भुक्तं शुद्धमेवं मे विरूपं भावनात्मामिति आगमापि
कारेहि वितत्यतस्थिन्नपिष्यते एवमुक्तरणाक्रमोपि नियत इतियदुक्तं तन्निर्णि
तम्। तथाहि विचारावस्थे देहे आनंदावस्था बुद्ध्व स्मितावस्था प्राणे इति चतु
र्विध संप्रज्ञातयोगस्वरूपमुक्त्वा म् ततोपि सूक्ष्मभूमौ विचित्रप्रकारायां विराम
प्रत्ययाभ्यासयोगेनावस्थेनाऽसंप्रज्ञातयोगस्वरूपं यइति स्फीजावस्था तुर्यभूः
मौ तु निर्बीजः समाधिरिति प्रकृते कारिकार्थमुपसंहरति इदं तावत्स्थित
मिति सर्वदशासुतिजात्र स्वस्वच्छमलक्षणा स्थितापि चेति यतः शरी।
राद्यः पूर्वपूर्वाविनाभवितानंतराइत्यर्थः यदि हि शरीरस्यप्रमातृताप्राणाद्यर्थ
स्थकादिसंस्पर्शेऽन्यस्यैवमेव तदाभस्मीभूते शरीरे कस्य परलोकिके वित्य।
ते इति परलोकिनोभावात्परलोकाभाव इति वदेतः शोभेरन् नन्वेवमप्य
स्त्रीबालमूर्खादीनां शरीरएवप्रमातृताभिमान इति तत्प्रतीदमर्थवत्त्ववि
ष्यति नेत्यहं शरीरेति न हि तेषामपि गौरोहमिति स्थवाभिमानोपि तु सुख्यहं
दुःख्यहमिति बुद्धिप्रमाणादपि स्फुरति प्रमातृतया न च शरीरस्यैवेदं वपु
रिति निर्णीतमन्यत्र न च शरीरमेव बुद्धिस्तद्धर्मतेपि बुद्धिविकल्पसंशयादि
स्यादौ न तु प्राणादेरपि पूर्वस्यैवेदं रूपं वेद्यत्वान्निर्भवितीत्याशंकां परिहरन्नाह।

ई॰ प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ १६८

हा। तथाहीति एतच्छब्दार्थाभिलापस्य त्वनवबोधाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः प्र
त्याहतपन्यासंकेतानाभिलापाद्दीनतया जन्मादर्शना[त्] त्याद्युद्देशप्रभृतिनिमि १६०
[.]रवनिर्णीतार्थं प्रतीतिभेदकृतमेवमनङ्गीकुर्वतीति मोहमपोहति यादीरिता
सामर्थ्यापीति एतच्छब्दतदर्थरूपितागाद्यादिस्थानेषु निर्णीतमन्यैः तत्राभेदस्य।
नकार्याभेदोपि तत्संतानभेदादेवेत्यपि विस्पष्टं पूर्वैरेव प्रतीयत इति श्रयते
भावानां विनैव प्रभावनात्मनोरागित्वस्य रागिणां कोपनत्वमिति हि दृष्टं तथैव प
ष्ठामिति रागादीनाम् निर्हेतुकत्वमेवेति भावनाहिते घोहमत्वेनेतज्ज्ञस्मृति
दृष्टमात्रेत्रहेतुनापतितमहेतुकं तथा च देशकालस्वभावनियमायोगाः शा
स्त्राणां परलोकप्रसाधनप्रधानानां बहुशात्यतिशाम्यत्र भूयसीभिर्बहूभिस्सा
धितमिति वक्तुं शक्यतया इति वीप्सा ------- तमिति तेकापलक्षणाम् वक्तीभि
र्युक्तिभिरिति यावत् नैवेतदिति प्रकृतमेयमिति दर्शयति॥ चिन्मात्रस्य त्विति
सकृदवभातत्वेनाविच्छिन्नत्वात्कालास्पर्शः स्वप्रकाशत्वेनात [.]र्वत्वाद्देशा
स्पर्शोपि स्यादित्यहणोनपरलोकगतं स्वर्गनरकादिभोगजातमाह एतद्धिस
र्वप्राणगर्थ्यहकतिष्ठमेव ५७ ॥ ; इहायमहंप्रत्ययः शुद्धश्चाशुद्धश्च प्रत्येकं
द्विधा तन्मवान्तभेदपि भेदात् तत्र शुद्धः शिवात्मत्वेन भवस्वभावो हमिति सदाशि
वस्वभावत्वं पि दर्पणोहमिदमिति सोयमुभयोपि प्रतियोग्यपच्छेदविश्रमस्य
त्वाद्विकल्पनाविनिर्मुक्तः शुद्धविमर्शात्स्वभावएवत्युपपादितम् अशुद्धस्तु
देहादाह[.] मित्यन्तभवस्वभावोपि प्रतियोग्यपच्छेदविश्रान्तिधर्मीइति विक
ल्पएवासौ नशुद्धविमर्शइत्यादिनिरूपितम् अशुद्धोनसंधानात्मा तु यो हमि।
ति प्रत्ययस्तद्देहावस्थानं भेदात्तेदं तद्विषयपरामर्शनमपि तत्संविन्मात्रम
स्यविषयः नहि नित्यमेकमिति यद्विवाद्यिमेवपारीतमनीनसाक्षात्कि।
यते उभयथापि च न विकल्पनात्किंचिदिति व्यामोहापमारणाय हृत्तान्तरम्
अथापि देहावस्था विषयायमहमिति प्रत्ययस्तथापि देहावस्थाभेदे कीक
रणस्फुरणाद्भेदमात्रं वास्ति एषणकश्चिद्विमर्शमात्रं तोयकेनापरत्वेप्रतिचक्ष्ट
त्रम् ॥ कदाचित्कावभासेयाप्त्वीभामासादियोजनासंस्कारात्कल्पनाप्रोक्ता
सापि भिन्नावभासितेति ॥ देहवृद्धावित्यादि पूर्वसूत्राद्दनुवर्तते यद्विवावि
शेष्यविशेषणत्वपादानादेतद्विशेषणमयोगपदे देहादिलभ्यत एवानियतम् एत
दाशयेन तृतीयावहुवचनम् ॥ तत्र चायमर्थः ॥ घटादयन्तसंपर्योपि विकल्पता
समर्थिता भवतीति कदाचित्कावभासो यस्मृति चानियतकालदेशाका
रेस्वलक्षणात्मनि देहे युवत्वेपि पूर्वाभासेन बालदेहाभासेन पूर्वेनात्मनांचैव
उपवाहमिति तथा भविष्यतापि स्थविराभासेन प्रागपि दृष्टपितामासेन श्रु
[.]षितामाभासेन उर्ध्वलाउर्ध्वलाभासेन च वृद्धावपि स्वपितृवविवडःगविनाया[.]
भासेन स्वप्नेपि परिमितापरिमिताभासमेदेन मत्क्क समाधानाद्याभासां तदे।

यत्नुपलक्षणं कोत्र चेत्क्राष्यचेत्कोवभा सोयस्य ×

अस्मद्योजनानां वदन्ति साध्यान्नभवाहितवासनाप्रबोधप्रभवस्मरणामहि
माचतत्संस्कारणाम् किंतु सा योजनाकल्पनेव विकल्पएवतत्रिवेयन सम्भिन्ना
वभासस्य संस्फूर्णस्वभावात् योज्यमानयोश्चाभासयोः प्रतियोगियोर्हतेर्नादृष्टं कि
तभेदयोरेव योजना योज्यमानो पि चासौ देहादिः पूर्वावस्थैकीकृतेपि अन्तःस्था
पोऽस्यएवनिर्भाति योजना च प्रमातुरेवाभ्यां न पिहोऽप्यापस्तु इति साकथं न विक
ल्पः स्यात् एवमतः स्थे सर्वः पदार्थोयथायोगंकल्पनात्वेहेतुभाविताभावेयः
एवेश्वराद्यावस्थन्तसंस्थिरसिधानीयो विकल्पत्वेन किंतत्रावस्थाम स्मैकस्यचि
न्देदस्यातिरस्काराइत्याशयेन परिपूर्णाभेदैसोयमसमारोहणसोपानन्त्वमेवमा
ह° देहन्नसंधानस्याद्भूमिरभात् एवंविभ्रमेनयापेक्ष्ययोजनाख्यादिग्रहणादहंकार
णातस्समानाधिकरणेन चैवेन इत्यादिनान्नाच साकल्पनेवेतिवृत्तो मस्वंपः अ
त्रचदेहधीप्राणस्मृत्यानाम पिपरस्परमन्यत्वसंधानेनतुसर्वथैवविषययाा
दा स्यात्योगेनाभ्यासत्वभावोपकारकताद्भिन्नमात्रेहितत्रेकमवस्थाद्भूपमव
यवि तथावस्थमाणामवदेहरूपेकिंविदन्ति ततोनस्मृत्यादिभिन्नभिन्नरूपप्र
मात्रतानुसंधानमिहविचारितम् सूत्रार्थं संक्षेपेणावतारयति। योपीति। ना
केवलं देहाद्यत्मभ्रमयोहमितिविमर्शोविकल्पायावदन्नसंधिमयोपीत्यपि।
प्राधान्यार्थः यदाशंकाविघटनाय सूत्रे तद्दर्शयति। नन्विति। प्रथमस्य प्रधानस्य प्र
थमग्रहणेन च सदाशिवादिप्रमातृभूमावस्यन्तसंधिगम्यइति सूचयति सोपिचा
चिरप्रभावदग्रहरूपएवसंवेद्यस्यसंवेदकमेलनेनैवतत्रात्मलाभाद्विप्याशये
नसंक्षेपपदम् सप्रागर्थेनसंधानप्रत्ययस्य दृष्टिविनियावत् वालोगोरघ्राहम
भवमयत्वमन्यथेतियुवाव्यायामककर्कशीभूतः हवीकोडएवमशरीरः एतद्दे
हावस्थानामनुसंधाना निदर्शितम् अत्र च वाग्रहणेनावस्थान्तरे निर्दि।
ष्टम् तन्नमयेवस्थांतरस्यासंभावनीयत्वात् सविजातीयडः खितादिना
संभाव्यामित्यत्रस्वावस्थाप्रयोगः हविडः खीवाभवमयत्वमन्यथेतितुद्या
वस्थानाम् तत्परिनत्स्मनोर्नोहमासममयव्ववन्यथेति प्रासात्वावस्थानो
सूर्छीव्यामूढः परिमितस्मृत्यावस्थाः समाधानबलाद्विकल्पिता
वृत्तिर्मे हाविदेहाततः प्रकाशावरणक्षयइति नवृत्तगिरिभित्यादी
ति स्वदमशरीरेपेप्येतोस्वशरीरस्य इत्यादिनी योदहादिस्मृत्येक्रम।
विकसोसत्तिमहन्नमेषणक्रमविकासेनवर्तमानोवाभवमयएवनत्य
येति स्मृत्यावस्थानो नित्यमेकैचिन्नवेयन्तव्यास्याविषयः शारीरादिनित्य
मेवसदेकैविषयोस्याव हातेइतिदृश्यादिकृकालत्रेध्ययद्म्यत्र तेनैकमेवनि
त्यमेतदस्तु। किमनित्यतया अत्राहवालेति ननुसर्वदेतिकथमस्कंनहि

ई० प्र० व्या० टी० १६५

संयोजनात्मकलक्षणान्तरमेव विशेषो ऽवस्थाप्यते इत्यप्येतदेवेति दर्शयति। तथा हीति
अतिशयपदेनेदमप्याह यदि पूर्वं तत्र मेवं वैमात्र्येण न भवेत् तदा वस्त्वातपाया ४ दं तेऽप्यन भवे ४
त् यथोक्तं श्रीमदनन्तपादैः॥ अन्ते प्रागप्ततो हष्ट्रा प्रविशत्क्षणेन बन्धवहानिरनमी
यन्तेऽइति एवं रूपाणाभासेनानुप्रवेशोऽप्यनिश्चितो मद्यकाशमानो विकल्प
भूमावितिनामत्वम् एककार्यानेनेति हृतो एतेनेति एकयोजनेनैतेन वाक्येन
तत्र विमर्शबलाद्वर्तमानेन सहैवीकारः स्थित एव तदुपगम्यतामत् तर्कयोज
नार्थेऽइति श्लक्ष्णं संगमनमन्यतेनेत्वं प्रबोधयति एकस्येति। ननु तात्कालिकविच्छेदः
केवलमननुभवकृत इति कृत्वा सप्राकारेण नोपलभ्यते। अत्राह नन्विति। इ
ष्टिर्वाहि यदि तस्य रूपं चैव चाभिव्यक्तिलक्षणं इदानीमपि किं न दृश्यते इति शक्ति
अर्थ्यादिनामानतरभक्तत्वेनादवस्थानादवस्थक्रतेविच्छिन्नत्वमेवदमर्गीकृते
स्यात् तस्माच्छिदद्वयवादयमेवमेविर्दर्शनाप्रतिविम्बरूपभावकलापेऽस्मुपग स्व
म्यमानेन शक्तिव्यक्तिविभागः स विच्छिन्नक्तिचित्रितनिमेषोन्मेषपरमा
र्थेऽप्युपपद्यते नान्यथेतिदर्शितं श्रीवसुगुप्तपादैः॥ संविद्रूपात्मसन्दे
वोन्मेषनिमेषतः संघातविग्रहविपर्यासेऽलं यो द्वयोपलब्धिनकृत्स्नपंचकम्।
पंचकं समभवेनिरूपयद्भिः एतदेवस्फुटयति। अनित्यत्वे चेति। तेषामित्याकारणा
म् समर्थयिष्यतेऽइति यदसन्नदसदिति न्यायात् अन्यथेति शुद्धेन बोद्धसाधयादिमते।
ना। ततश्चेति यतो विच्छेदेनाकाराणामनित्यता तस्मान्नित्यमेकं शरीरं यतो मयवि
४ यं विकल्पेने । १ षयस्ततोऽपि नासंयोजना न ह्येकस्मिन्योजनार्थः अपि शब्देनेदमाह चिदेकविषयत्वे
न योजनाभावो यः शाक्यैरभ्युपगतं केवलमस्मत्पक्षे यावत्रियशरीरमात्रविषयत्वेनापि तत्
देव प्रकटयति॥ चिद्रूपस्य यथा साक्षात्कारः स्वभासो प्रकाशलक्षणो यामहमिति शु ४ चिदात्मनेति। १
द्ध एव विकल्पनान्यथा विमर्शेनैव देहादेर्यतोऽपीति साक्षात्कारविमर्शमात्ररूप
त्वात्सम्भाव्यमानाद्विकल्परूपतां न भवेन च तत्सम्भाव्यत इति अपि शब्दार्थः अत
भावनायोहेतुमाह॥ यस्मादिति। यदि वर्तमानमेव शुद्धं देहादिरूपमत्र स्फुरे
त् वेदयेत् साक्षात्कारेण तत्त्वमित्याह नष्टस्यापीति। अतएवेति। नष्टस्य यतः अ
तीतिस्तत्तस्य स्वकमर्जनामानं तनोति विकल्पात्मिका एवकारेण वर्तमानभा
गो भवन्नपि साक्षात्काररूपेणेति दर्शयति ननु नष्टोऽपि भेदवत्साक्षात्कार इत्या
शंक्याह॥ नष्टस्यानीति साक्षात्कारो हि सन्निहितेन विषयेणायोगिनोऽनु
जन्यते न चासतो जनकत्वमुचितम् तथाभूतेनेति संस्कृतेन पूर्वानुभवा
हितप्रमातृतत्त्वदिक्कविषयेणापि कृतभेदः पूर्वमनुभूत सएव निलीनभेदः सं
स्कारइत्युच्यते ननु सर्वविषयेऽवस्थानभेदः पूर्वमनुभूत सएव निलीनभेदः संस्का
रउच्यते ननु सर्वविषयेऽवस्थानभेदः स पुनः प्रबुद्धइदानीं तत्तद्देहादिज्ञानसंवि
दो भवन्स्मृतिरितितात्पर्यम् तथेति ज्ञानजनकत्वेन यदन्तसंधीयते पूर्व

(left margin note:) तु ४ कश्चिद्रूपिनाथां करोनुयमनुसन्धान सीति अनुसंधा नत्वेनाभिमतस्य त्वार्थः ४ २

त्वमिति कर्मणि लकारेऽपि यदि स्यात्तेन त्यात्वर्थः परामृष्ट एव तेन कर्म पूर्वं तस्य यद
न संधाने सविकल्प एव यतः प्रमातुर्विशेषसंवित्तेः स्वव्यापारः पृथगेव स्थित इत्यर्थः कार्ये ।
ज४ साक्षात्कृतः स केवलं निश्चितेऽकलोऽलिङ्गमानत्वेन संधानविज्ञस्याभिमतिमू
लत्वमिति समस्याभिरूपयति उक्तमेव स्फुटयति । नहीति । तदेति सर्वस्योक्तपूर्वं प्रमे ।
ये प्रकृते हेतुः करोति ततः स्पर्शं वर्तीति यतः नन्वेवं यदि विकल्प एवायं तर्हि किं ते
नसंनिहितेनार्थेन तत्त्वकृतम् आह केवलमिति भिन्नेनाकालिकेन अभिन्नपूर्वाव
स्यैकीकृते देहादियतोऽस्यायं विषयस्ततश्चायं न शुद्धो विकल्पो नापि शुद्धः साक्षा
त्कारोऽपि तु छायामयी प्रत्यभिज्ञेत्युच्यते पूर्वस्य प्रत्याहृत्य वर्तमानस्य चाभिन्न
त्वेन ज्ञानमिति प्रत्यभिज्ञाशब्दस्य योऽयं प्रयोगस्तस्याभिप्राय इयता विवृतः
ननु देहस्येति एतदुपलक्षणम् देहस्य बाल्यादिना बुद्धेः सुखादिना सूक्ष्मस्य से
कोचनरताद्यनेकाममस्त्वविच्छिन्नत्वात्प्राणोपलक्षितस्य तत्स्पर्शस्य कश्चि
द्भेदो लक्ष्यते तथाहि स्पर्शो देहेन सह तं तत्प्रतीभूतस्य भवे देहस्वभाव एव णं
भवत्ययोगिनो योगिनो वा प्राणायामपंचकाभ्यासपृथक्कृतस्वतंत्रप्राण हृतीनां
प्राणः स्वभाव एवोभयथापि नास्य कश्चिद्भेदो येन विच्छिन्नोपलम्भो भवेत् तथाभूतस्य
ग्राहकत्वेन व्याख्यातो यदितियत एवेति तदितितस्मात्कथं हेतोर्वीप्सया सार्वत्रिको
विच्छेद उक्तः तदापीति स्पर्शस्यापि ग्राहकत्वे सामान्यरूपमभिन्नमेव स्वाधीन
मादिग्रहणात्प्राणीयेति तदीयतः सोऽपि न सर्वदानवर्तते ऽपि तु कदाचित्सु
खजनकः कदाचिद्दुःखजनकः स्वस्थास्वस्थत्वादि बहुतरभेदापायीति तत्रा
पि विशेषः संत्येव यत एवं तस्मादेव हेतोः पूर्वमेव वृत्तावुक्तो ऽसावप्यपद विवर
णोऽस्त्येत्यादि ॥ ५८ ॥ ; देहादीनां क्रमेण एवं पूर्वं प्रमातृत्वे घटतायाम
नवस्थानात्प्रमातुः प्रकाशप्रमेयमपि न जातुचित्प्रकाशेत तस्मात्परमे
श्वर एव स्वप्रकाशः परमार्थतः सर्वत्र प्रमाता देहादौ केवले प्रमातृताभि
मानः स च मायाभिधानपरमेश्वरेच्छाहेतुक इति सद्वंतेरेणानिरूपयन्स देव
ह्रष्टादिकृत पंचकप्रपंचनचातुर्येनोक्त इति हि परमेश्वर इति च दर्शयन्नवा ।
मिनस्वात्मने स्यस्येति यत्प्रकृते प्रमेयेन तल्लग्नत्वेन विमर्शस्वरूपं तदप्रम स्य
क्ततया चाणुस्वात्मशक्तिविचारस्यापानात् ॥ तदप्युपसंहरति ॥ तदेवं व्यवहा
रेऽपि प्रभुर्देहादीन् आविशन् भांतमेवांतरर्थौघमिच्छया भासयेद्बहिरिति ॥ ;
देहबुद्ध्यादिविषयादि यदुक्तं तत् ॥ एवमिति ॥ एतत्स्वकार्थवशादुच्यते तथाहि व्य
वहारेऽमायापदेऽपि देहादिवेद्यमपि प्रभुरेव प्रकाशपरमार्थः प्रभुत्वादेव मायाभि
धानया स्वेच्छया आविशति प्रमातृतया स्वीकरोति तदेव प्राणादिप्रायान्य
निर्भासयेत्सत्प्रमातृभावं निर्भासयति निर्भासयंश्च अंतरित्यहंताभुविस्थि
तं भासानपरमार्थत्वादविच्छिन्नावभासनमेव इच्छयैव बहिरिति सः ।

ई
श्व. प्र.
ति ज्ञा.
वृ. टी.
१७०

हेतौ

'जतूपति'

कर्त्तृत्वबहिष्करणवैयग्र्यतामसौ स्फुटमस्फुटं च क्रमेणेदमिति भासयति ततो
हेतोर्नेतद्युज्यते एवं तस्यायात्राभावाद्धेतौ लिङ् किंच यदेतत्क्रमेणेहन्त्व।
रूपेण तत्त्वमिवहममात्रस्वरूपं वस्तुजातम्॥ किं तदाह। न केवलं प्रसिद्धेषु स
ृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहकालेषु यावदस्मिन्नेपामक्रयविक्रयवि
वादोपदेशप्रश्नप्रत्युत्तरेष्वपि व्यवहारकालेऽपि देहप्राणादीक्षेत्रमेवादिमित्ता
नाविशत्त्वेकेनतावत्त्वं शेषेनिर्मिमाणलैत्रैवस्थितिभासयन् सर्वं प्रमात्रैकोसंहृत्य
त्वेकघननिमीलनाद्विलयमुपदर्शयन्नैक्यावेशाशेनानुग्रहकलां निर्भास
यन्नात्मेवात्पेतप्रकाशमेवसंततमर्थराशिमिच्छयाप्रभुः स्वतंत्रः कृत्यपंचक
संपादनेसदैवोद्युक्तो बहिरेकाभासतया भासयतीति नासंभाव्यमेतदिति। एतत्
ज्ञातम्। संभावनायामत्र लिङ्। तदेतदुक्तं सदाप्रमेवीत्यादिश्रुतिहवणामविश्रा
न्तइत्यादिप्रकाशमात्रतनीत्यादि च अपि च यतो विमर्शस्वरूपेण वितत्य कृतेत्तदि तिरूप
तिततो हेतोः एवमिति परितिष्ठितं तज्ज्ञातं यत्सर्वमस्येत्स्वामिनक्ष्यादिहृत्रेः
इदं हि तेषां तात्पर्यम्। प्रभुः सृष्टिकाले व्यवहारकाले च देहादीन्प्रमात्रीकु।
र्वन्नेवान्तर्भातमर्थराशिं बहिर्भासयन्नीत्येष नियमो नियोगः इति विधिरूपनि
योगेत्र लिङ्। तृत्वावपि प्रावृत्याघ्रातुमादिमतो इति इच्छयेति देहाद्यावेशो बहि
र्भासने च हेतुरिति निरूपयितुं मायाशक्त्येति कटीयान्सेति च क्रमेणोनिरूपितः
प्रमातृवर्गादिश्लेषणमपरेणासंश्लेषणमिति कृत्यपंचकावेशः सूचितः संहृत्य
रो भासयतीत्यनवस्थापरिहारः एवं क्रियासूत्रार्थमवतारयति इत्थमित्यादिना।
एवेत्यनवस्थाशंकाशमनम् न केवलमित्यादिना सृष्ट्याद्यविच्छेदशङ्कावेपर्वप्र
स्तुतमितिप्राक्तनार्थनिगमः नकारिकामवतारितम् स्वामिनीतिश्रुत्वश्रीशिवभ
त्तौ अवयवात्मकं श्रीसदाशिवादिदशायां रूपमस्येति हंहशो बहुव्रीहिः इदि
यमिति विशेषरूपं स्फुटयदीश्वरभावविभोगेनाहमिदमिति भाति मनोऽभू
तो सामान्यरूपादस्फुटं यत्किल श्रीसदाशिवपदे भासते ------ तिसर्गप्रार
म्भेशुद्धे सदाशिवादिरूपे मायीयेष्वब्रह्मादिरूपे लक्षणषष्ठीसमासोऽयम्। ब
हुव्रीहिरपि सृष्टिस्थित्यादेऽपि सिद्धयथा नेथैव सर्वदापीत्यर्थः अवभासयती।
तिसृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहयोगपदत्यैतिगम्यत एव विशेषाणुपदाना
त् शुद्धेत्यादिनाग्रन्थरीतिव्याचष्टे स्वामिनश्चैश्वर्यमेवसारयत् क्रमेणाशुद्धे म।
तदीयसर्गो निरूपयितुं मायेत्यादिनाशुद्धे तावदाद्यं भासयति चेतनस्यादि।
क्रामर्शइति इच्छामात्रमतस्य स्वरूपमेवेतीच्छाशब्देन दर्शयन् किमर्थ।
मस्यताहशीच्छा॥ तथाहि। क्रीडार्थी यो जगत्सृष्टौ विहन्यते कृतार्थताप्र
नेक्ष्य शुभमेवैकमनेकमप्यस्यायोजित इत्यादिव्याख्यापर्यनयोगं निरवका
शयति॥ यथाक्रमम् पंचप्रकारकृत्योक्तिः शिवत्वाभिज्ञकमेण प्रवृत्त।

स्यनिमित्तानामपरेषांक्रमार्गाणामिति सिद्धेहिस्वप्रकाशवपुषिस्वतंत्रैकाए
षव्यामोहः विमर्शप्रधानाप्रतीतिः सत्यपिप्रकाशेसदाशिवपदेयामनोन्मेषमि
मीयादशायांभविष्यति अत्रचप्रकाशांशस्यावभासरूपस्याप्रधानत्वेनति
ना मीलनरूपत्वान्नोचावभासमानत्वाहमहमरीभावरूपमलितविचित्रपटनिवि।
ष्टभाववपदेवनिमीलनमितितिमेषव्यवहारः करिष्यते एतस्यागमाधिकारे
ईश्वरोवहिरुन्मेषइत्यत्रनिरूपयिष्यते विमर्शप्रधान्येदेवसमस्तनामाविभाग
मारनादम्मिरिच्चनेदशायाम् विमर्शांशनिमीलनेनतदवभासात्मकसात्ता
कारोचितप्रकाशरूपप्रधान्याहीयावभासोन्मेषरूपाविभागस्वभाववैरूप्य व
पदव्यपदेश्यापिस्वरीदशाः इयमेवमायापदेइंद्रियविषयतांभविष्यति ए
वंभूतेप्रतीतिद्वयेप्रतियोविषयभावस्तत्कृतोयोभेदस्तेनयः स्फुटत्वेतर।
विभागस्तदयुक्तम् यत्तद्वयमभूतेनतएवाविभक्तेसमर्थेषट्त्रिंशतत्वात्मके
वस्तुचिदचिद्रूपंभविष्यति ननुतोपिकिंकिंचिदस्तीतिकृत्वातस्यपरस्यका।
शनमितियेमवविश्वस्यसृष्टिः स्वरूपभूतैवचासोभगवतोनतुपिकासोका।
चिदपिकस्यचाकस्यचित् नीलमस्फुटेपीतेस्फुटइतिवत्ताभिन्नविषयत्वमि
नु तिचेत हिप्रयोगेनन्वचेत सृष्टियोगोपिभगवतः किंचिहनत्वमपिकात्वेत्याह
अस्माभिरिति नदाचेतिसदाशिवेश्वरय ``` तिरोहितायोसुद्धशिवदशायाम् ननुकिंक्र।
मिकमेतद्दशाद्वयंभगवतस्तद्युगपत् उभयथापिनेत्याह। नचापीति ॥क्र।
मोहिकालवृत्तिः सएवचापेक्षात्वेनायोगपद्यम् कालान्तर्मेषचतदुभ
यमपिनकिंचित् ननुचैवंसतितदेवस्यायामितितदुत्तरेतिचयदुक्तंत।
त्संतिक्रमेवस्याव्यवहाराडचितमिह तदभावात्प्रायंभवेदित्याशंक्याह ।
केवलमिति॥ मायासंस्कारदान्यादमायापदमकालकलितवक्तेमात्ता
दशाकवत्वविकल्पमपिरूपद्वयेभेदप्रधानत्ववेद्यदेशात्मादिकल्पमिवाभिम
न्यमानः प्रतिपाद्यः प्रतिपादकस्वस्वप्रतिपत्तिपरितिष्ठितेक्रमसंज्ञाप्यस्रो।
पयति अतारोपितंतुकीदृक्तवमित्याह सर्वज्ञानेतिश्रीशिवसदाशिवेश्व।
रेत्वेदशाभेदोमूर्त्तिभेदतः कालभेदः क्रियाभेदतत्कोस्यावतस्तइतिसर्वज्ञाभा
समेदोपीतिप्रकरणेवक्ष्यते उक्तंचादिसिद्धसूत्रे एवंस्रष्ठांसृष्टिंविचार्याष्टहा
विविनक्ति॥तदेवमिति॥अनन्तरशब्दःपरवचनइतिदिक्शब्दयोगेपंचमी अ। द
त्रापियदाततेनमायासंस्कारादेवभगवदिच्छायांकालविभागाभावात् ।
दर्पणादृत्याक्रियावभासेषुनाधिक्यमाह॥याश्चेति॥याश्चभासमानाश्चिति
निमित्तसप्तमी आभासनायोनैमित्तिकत्वमाह ततश्चायमर्थः यदाभासनति
मित्तेदेहादीनिग्राहकीभावंते देहाद्युपपदक्रमशब्दाद्व्यतिरिक्तेतशब्दादिग्राह्य।
तामापद्यते नहग्रथाग्राह्य ग्राहकद्वयंसततीत्वाभासमस्तेनोपपद्यते यतए

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१७१

वमियं शुद्धमिश्राशुद्धव्यवस्था तदिति तस्माद्धेतोरेतामेव शुद्धदशामेवद
हकस्वभामेवेति प्रकरणो व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या स्वपरं सेविरूपयो
रन्योन्याभावः साधितः शुद्धमिश्रेत्र पदे निरोधाभावात् ननु प्रमात्रादीनामे
दो यदि प्रतिभासते तन्नतिभासमानस्मोरणमप्यवास्तवताविकोविधा च व्यव
वादिनामिवेति किं मायापरिकल्पनेनेत्याशंक्याह अत्रापि चेति भेदव्यव
हारेणाकायो न कश्चः न केवलं शुद्धदशायामभेदपरमार्थत्वादिहापीत्य
पिशब्दः ज्ञेयस्य न पृथक् किमपि तत्त्वमपि तु ज्ञेयतानामज्ञानमेव तदपि
नापरं किंचिदपि तु प्रकाशरूपमेव स्वतन्त्रतयाहमिति विमर्शात्मकप्रमा
तृतत्त्वमयम् ननु तदेवं तया मायापि कथमवभासतेऽपेक्षेदमित्याह ॥ मा
यीयेति देहादौ प्रमातर्यारोपितं यत्तत्प्रकाशरूपमहमिति तेनैव देहा
दिसम्बन्धेऽपि संकुचितावभासेन तत्तत्तद्रूपतया भेदाभिमानतः प्रपन्नः [illegible]
[illegible] ननु मायीये प्रमातरि शुद्धमायीयतायदध्यारोपितः प्रमा
तृभावस्तत्र किमपरेणाप्रकाशरूपारोपणेनेत्याशंक्याह ॥ तद्वैमेति ॥ प्रका
शरूपतारोपणमेव प्रमातृतारोपणमिति यावत् ततो यथा पुरमार्थिकवा
स्तवदेनारोपितमेव प्रकाशरूपं संकुचितस्वभावमिति कल्पना तद्रूपतया
भेदेन नोचितस्तत्र व्यवहारोऽपि केवलमस्यार्थस्यानुपपन्नो समासमनुपपन्नावभा
सनकारिणी माया व्योमशक्तिः स्वप्रकाशो भगवति प्रकाशावगुण्ठिपरमशि
वे तदानाम विमर्शप्रभाविता स्फुरणामेति भावः ननु एवमध्यारोपितस्य प्रका
शाविमर्शीनः कथं तदर्थक्रियाकारित्वमुचितमित्यत आह ॥ वस्तुतश्चेति ॥
न तु घटः पटस्वभावो मायापदे शुद्धपदे पि वा तदापि संविदेव विश्वरूपान्नघ
टः कश्चित् स्वतन्त्रः ननु एवमस्मिन् शुद्धे मायापदे कालविभागः तावद्विनिवि
तद्वितितद्रूपतया भगवत्यपि समाप्नोति यावद्धि शुद्धमायापदमशुद्धे नोल्ल
सितेनन [illegible] लसितमिति व्यवहारोऽयमक्रमनन्तरमेव शुद्धसर्गादनन्तरं यदे
त्यादितावद्रूपनिपतितो शुद्धकालविभाग इति मोहमपहर्तुमाह ॥ अत्रा
चेति मायापदे ॥ आदिशब्दान्मिश्रदशाभेदः यदीयदिचपरमेश्वरापे
क्षया यदेतत्पनन्तरमित्यादि स्यात् यावता मायीयविभागान्नवाभास
पि वामिता स्वरूपाशरूपे स्वयेतदिमुक्तम् भगवति केनचनामनरूपेणाभास
नरूपेतावत्परमार्थप्रकाशेऽद्यातीं भाति प्रभा[illegible] सीदन्सतीत्यादिकामविशुद्ध
भासनमात्रपरमार्थं स्वशक्तिविजृम्भितं दर्शनाद्यवधितताविततदेशतादित
केवलं स्वच्छता विजृम्भितमिति परमशिवापेक्षया न शुद्धमिश्राशुद्धतया भेद
व्यवहारः कश्चित् तत्प्रकाशैकपरमार्थत्वात्सर्वस्य चित्रबोधापेक्षया नील
पीतादितया यथेति यदि हि तद्रूपतया भेदव्यवहारः स्यात् तर्हि तेषाम प्रका।

शोभवेद्धटस्वरूपादेर्नियमतस्सएव तेषां प्रकाशोन्यथानुपपत्तेरितिनियमस्य
व्यापकस्यानुपलब्धिलक्षणप्रसंगस्तेनलोहेन विपक्षात्स्वच्युतस्तत्प्रकाशैक
परमार्थत्वलक्षणाद्धेतोर्भेदव्यवहारविपरीताभेदव्यवहारेणव्याप्तइतिविरु
द्धव्याप्तोपलब्धिः ननुचैवं कथमुक्तं पूर्वंपूर्वप्रमातृदशायामस्तत्त्वंनास्तीति॥य
वि नतः प्रहरति॥ तदानींकेवलमिति विश्वप्रमातृतापदलक्षणेतस्मिन्काले
कथंदेहप्राणादेर्मातृता साहिसंकोचवती तस्याः ईदृक्षेकतमस्संकोचिताया विश्वप्रमातृताया
एवयोगगपत्तेरेतदुक्तंभवति शारीरस्यवेद्यरूपस्यमतएव विभिन्नेवेद्यवेदक
रूपेणयाप्रमातृतासाप्राणोद्विष्टत्परमशिवप्रकाशेचप्रमातृत्वेनाप
न्नमाणेवस्फुटितिस्फुरति॥ यथोक्तम्॥ अपित्वात्मबलस्पर्शात्पुरुषस्तत्
त्समोभवेदिति भगवतः शुद्धवेदकैकस्वभावस्यप्रमातृतास्वभावएवाभि
न्नवेद्यइति तदाशरीरादेर्भासमानस्यापिपरमशिवप्रकाशाभिन्नत्वेननवे
दकताकाचित् ननुशरीरप्रभृतेः प्रमातृतापरिमितत्वेनभावनासमभितोभे
दमाभासयति परमशिवस्यतुप्रमातृतासर्वमभिन्नमभितेनचैककदाच
टादेर्भेदाभेदावुचिताविति परस्यास्वंमेभिनत्ति॥ मायेति॥ एवमशुद्धसर्गम
क्रान्तस्यैवशेषभूतंव्यावहारिकंसर्गं .... दर्शयन्सूत्रार्थमुन्मी
लयति तदितिशुद्धचिदात्मनः इत्यादिनातस्यविश्वनिर्माणेच्छाविमर्शा
दिनाशुद्धव्यामिश्ररूपनिरूपणपूर्वकंमायीयसर्गरूपंयदाभासारचिकी
र्षयादिनायदुक्तंतदेवव्यक्तंतथाहीत्युपक्रमेणविश्ववर्तिनइत्यादिनाशुद्धम
भिन्नविद्यामयंभिन्नाभिन्नस्वरूपंस्थापयति ईश्वरस्येतिभगवतःशिवस्यपर
स्वरूपेत्ययेति ईश्वरापेक्षयातुपरस्परमपिनभिन्नाः संविदेकरूपपरमार्था
हितेनतदपेक्षयातदाहमितिवेदनेभासेरन् नत्वसर्वमितीदंताप्राणितेनसर्व
शब्दनव्यपदेशतयाईश्वरस्येतिभगवतःशिवस्यसदाशिवेश्वरपदेएवंभूत
प्रकाशस्वभावता एतच्चश्रीसदाशिवेश्वररूपत्वम् अंतरत्वात्मकत्वेनप्र
त्यभिज्ञाख्यरूपप्रतिपत्तिप्रतिपादनात्मकेव्यवहारेपिपूर्वंभावित्वेनस्फुरति
विश्वस्यशापिवेतिचतः स्मरणेनचसूचयति ततश्चेत्यादिनादिमर्शस्वरूपंव्य
व्यवहारकालेलोकयात्रालक्षणेपतिदिष्टं तत्स्पष्टयति तेषामेवेतिविश्व
वर्तिनामर्थानांदशायांचितयभाक्तेनदर्शितानाम् वाच्यादिरितिसूत्रेणतस्य
यस्माद्व्यवहाराभवात्प्राणबुद्धिदेहप्रमातृतेवोक्ता येपूर्वंसदाशिवस्येमे।
तइदानीमंतःकरणस्यविषयाःसंतः सामान्यात्मानेममप्रकाशाः येतीश्व
रभ्रविइदानींवहिष्करणगोचराःस्फुटप्रकाशाविशेषात्मानः तदाहेतिवृ
त्तिगतंक्रमपदमियतापुर्वमिश्राशुद्धदशाव्याख्यानेनविवृतमितिदर्शयि
तिकर्तृशक्तेतिहृत्रिपदेनसौचमिच्छापदेवैचित्र्यणवर्तितम् आत्मतया।

६ ई. प्र. वि. टी. १७२

देहादेशवेशेमेवेच्छामायाशक्तिरुच्यते वास्तवभासनेनतु भेदनिर्माणभासन
रूपतया अशुद्धकलाविद्याशक्तिरूपेति नन्वमायाशक्त्याया वदनात्मख्यातिमता
ताव दन्नात्मकार्टत्वज्ञत्वतत्त्वाविशुद्धेदत्वेपव तत्किमपरेकलाविद्याभ्यां कृत्यम् ॥ अ
त्रब्रूते मायाशक्त्याहीति संकुचितप्रमातृतामायाशक्त्याकायप्रमेष्टेवेः स
त्ववेदकतापहृतात्वेद्यरूपविश्रान्तममयपवयद्यपिविलच्या यत्तेरेश्ववि
वेकः तेनमायाशिया शक्तिः सहेवकृतेयम् वेद्यात्मदसतः सर्वीकोश्चिहे
देश्विवेदकानिति तथापितावतासौस्वात्म एवप्रकाशविमर्शयोगादहमि
तिजडशून्यादिविलक्षणतयास्फुरेनपुनरियतैव भिन्नस्यनीलस्यस्वादेः
प्रमातृत्वं संपद्यते यदिहि प्रमातृतामात्रायत्तं नीलाद्यवभासनं भवेत्तत्सुष
मज्ञ्यादिपदं न प्रकल्पेत प्रमातृतामात्रस्यजडवैलक्षण्येपततत्रापिसद्भावेनतदा
त्मिनीलादिसंवेदनावैकल्ये तत्जाग्रत्त्वमात्यतत्वतापत्तिप्रसंगात् ततस्त्रय
संभवेपि यत्र भवति ततस्तावन्मात्राधीनं वीजमात्रसंभवेस्मिन्नेवयवेद ४ प्पलु.२१ तथाच प्रमतामात्रसं
नमिति व्यापकानुपलब्धिः तावन्मात्राधीनत्वस्यहि व्यापकेतत्संभवे सत्यवश्य
भावित्वमनवश्यभावित्वे तिर्विवादस्यतद्व्यापकेतरस्यानपेक्षत्वस्यनिरुद्धेभाव
त्वेनप्रसज्यतेयतः तस्मान्मायातिरिक्तेनापेक्षणीयेनभाव्यमेव तदर्शयतिक
लेति आगमसिद्धयाभावयाविद्यामपिस्वीकरोति ॥ तथाह्यागमे ॥ कलोद्व
लितं चैतन्यं विद्यादर्शितगोचरम् निपतते इहलिते इहलनंवलात्कर्षणीतं ।
वास्तकार्ये विषयतामपियामितं चेतन्यं कर्तृशक्तिरूपं यस्याविद्ययाच दर्शि ।
तो विषयो नीलादिर्यस्येति एवंभिन्नेयत्कर्तृत्वं तत्रकलायाः सामान्येनव्यापारः
पंगोरपिगमनादिसदर्शनात् विशेषेणतुतस्यविश्रान्तकेंसंहिंद्रियाणाम् यत्तु
भिन्नेवेदनेतत्रसामान्येनविद्यया अपस्यापिस्वविविक्ततयारूपावगमाविशे
षेणतुतस्यविहरणे बुद्धीन्द्रियाणांच्यागकालनियततयस्तजानकत्वयोरु ।
टू पापितत्वेन स्थिताः तं व्यापकत्वेनास्थिताःइतीहप्रसंगेननिरूपिताः ननुस
र्गादौभासनं निर्माणरूपंव्यवहारकालेत्तु संवेदनरूपं पूर्वमेवनिर्मितत्वात्
कथमविशेषेणादर्शितमादिसर्गेवाव्यवहारकालेपिवाभासयतीत्याशंका
याह तत्तस्याभासनमेवोत्पादनमितितात्पर्याणि ॥ यदेवचेति ॥ एतदेवस्फु च
टयन्नात्वेपप्रति समाधानान्तरांतरान्निस्पादिनाभिन्नावभासनमिति प्रकृतमि
तिशेषः परिमितत्वादिनिवेद्यत्वेनान्यतः संकुचितत्वात् देतदर्शनादितिस
रूपेणापरिमितत्वेपिव्यापारपरिमिता द त्वमेषामित्याशयः तेषामे एउं
षामिति यथायोगमापम तः प्रमाणान्तरास्त्रसिद्धानाम् ॥ षष्ठीनिर्धा
रणे ॥ नित्यमेवेति सर्वजन्तिस्ते पूर्वपूर्वेनराश्वप्रमातारः ततोनतेषांकदाचि
दप्यपूर्वभावावभासनम् ननुमंत्रेश्वरादीनामपिव्यापिकारपरिक्लप्येमा

त्तावस्थायां कथं प्रमातृत्वम् ततश्च नित्यमेवेत्यसंगतम् एतदाशंकाशांतये
माह मन्त्रा इस्वमेत्तावस्थायामपि परमशिवादनादिशिवतामयात्मलति
हीशा मिथ्यकाशिवत्वानां भेद इत्यनेनैतेनैतदुक्तम् मन्त्राणां बोधमित्रा एव तेषां।
च शिवत्वेन सार्वज्ञ्यादविच्छिन्नमेवावभासनं त्रैकालिकत्वावभासः तेषां मा
यीयप्रमातृनिःशिवनिर्भासनमपेतस्तदपि तेषां सार्वज्ञ्यान्न [illegible] स्फुरति चकारे
णेदमाह मंत्रे [illegible] श्वराणा मधिकारत्वयान्तेचोपितस्यानेपरस्याणोस्तावत्यदशा
मिति निमित्तदीक्षाव्रतजपतपः समाधानचर्या [illegible] त्वहानमहिम्नामेकमेणोतस्यापि
सर्वज्ञभावान्नेयस्विके [illegible] सार्थे कदर्थित एव प्रमातृभावः इति मंत्रेश्वरापेक्षया
पि नित्यमेवेति युक्तम् एवं वाण् नितिपश्च [illegible] तामात्रेमामान्येनापेक्षेतेत्यर्थः त
त्रमस्त्वक्वनादयश्इति आदिपदेन भावमूर्तादीनां कलामंत्रपदवर्णानां [illegible]
[illegible] चग्रहणम् घटादयोपितज्जातीयत्वा [illegible] पेक्षयानात्मनापूर्वके विदिति
पाहृद्रकस्यार्थस्य हेतुता भावि संस्थितवदानीमेव स्पष्टप्रमेयता श्चेत्यत यतति
नमेव हेतुं संक्षेपेणाह पूर्वस्पष्टत्वेनेत्यादिना इयता प्रमेयस्येत्युक्तं कथं व्यवहारका
ले निर्भासितस्यादिति इति तत्र युक्तवादितैव पूर्वपक्षवादिनोदर्शिता कथं तर्हीति
भासितेत्याशंकां अधिकं संभवविशेषणं तेनोपक्रमे परा करोति॥ किंविधि त
देति॥ तस्मिन्समये येनेति पक्वा गमनेन तथाभतीतिप्रतिप्रमातृ यदि भिन्न।
भिन्नो घटाद्याभासो देहाभासस्थानुक्रमिति वासनाप्रकोपस्तुत्रेचिदात्मेव
हीति स्फुटेश्च नन्वेवं विच्छेदेनैव प्रमातृभेद इत्यत आह नन्विति प्राणपुर्यष्टकादेर्दे
षामाकारिमेदव्यवस्थाया [illegible] दवस्थ्यादिति भावः न चात्र विप्रतिपत्तिः कस्यापि
दिति दर्शयितुं ज्ञाने चेति यदस्मितित्स्फुटेन संगमयितेस एवावभासो ज्ञानम्
च्यते इत्याचष्टे नन्ववभासो घटादिरूपो वेद्यस्तत्कथं सज्ज्ञानं स्यात् आह। प्रमा
तृनिष्ठत्वेनेत्यादिना नन्वेवं प्रमातृविश्रांत्या प्रमात्रंतरसंयोजनयुक्त्या प्रतिष्ठाणा
प्रमेयाणां प्रमातृत्वं च निर्मितं संहरणं च तत्कथं महेश्वरो भासयतीत्युक्तं हन्ता
विति चेयं [illegible] स्थापयति॥ स्वचेति॥ एवमर्थमपीति न केवलं वृत्तिगतस्य क्रम
पदस्य शुद्धादिरूपतापरिपाटीमात्रमभिधेयमपितु प्रमात्रंतरसंयोज
नपरंपराप्रवाहोपि एतद्धि लिलीभूतं संविद्युपसंहरतीति॥ तदेवमिति॥ स।
र्गस्थितिभ्यां चयापि कृत्यमुपलभ्यते देहादिमाविशान्बहिरिति तद्धिपोष
णादयं तद्व्यतिरेकेणायोर्थः स्फुटादवगम्यते ते प्रकटयितुं यावृत्तिर्देहादीति
तां व्याचष्टे यदा पुनरिति महत्दौवत्यविच्छिन्नत्वेनाक्रममित्यर्थः अनेन युगप
त्पदं वृत्तेः कालक्रमाभावतात्पर्येण व्याख्यातम् ननु परमशिवदशामस्पृशते
वहृतिकृतानेकेनाशयेन सदाशिवस्य हृदयोयमस्तु॥ उच्यते॥ इह चिदात्मनि
भावराशिस्त्वनाहूपत्वेनाहमित्येव भातीति प्रकृतं प्रमेयम् तत्र कश्चिदाशंकते।

स्ववाक्या ... तेज्ञानं ... ते श

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१७३

अहमिति निर्भासनेन भाववर्गो निर्भात इति किमेतत् सदाशिवे शम्भुविभवतनाम
तथा इदंतोन्मेलनादिति स प्रत्याख्यते सदाशिवादिस्तु भावपिकर्थ्ये भाववर्गो भाति
सहि क्रमिकः अहमिदं भावश्च। अथोच्यते। भावनोतावदिदमिति रूपेतत्त्वात्र्याय
सि अथो हि क्रमिकोनत्र मायाकालप्रभृतिशं तरविश्रं भितमितितर्हि भावा। नं
नो अ क्रमणैतेवपारमार्थिकं वपरमहमिदंतोन्मेषमुविद्याश्च किं विश्रंभितमि
ति ततो यथा सदाशिवादिपदे समानाधिकरण्येन दविश्रान्तेन भेदेन सत्यए दंभ
व मायायां भेदेन भाति तथा शिवपदे न्यंतमभेदेन सत्यएवा इति सदाशिवादि
भुवि एवमिति सामानाधिकरण्येन भातीइति॥ एतदस्पनेनेति॥ ऐश्वर्यदशा
भिधायनाहृत्तिग्रंथे न प्रतिपादितेदृष्टान्तमभिदधता दार्ष्टान्तिकं तत्प्रकरण
पत्रत्वादवगम्यते इति दर्शी यत्एवस्थितेत्यादिना॥ तथा चेति॥ एतेनोक्तेन प्रमे
य प्रकारेणैव इयमागमसूत्रार्था प्रयाससिद्ध इति ४५ ॥; अत्र यथावभासस्थि
ते किंकरणान्तरचिंतयेति प्रकृत प्रमेयप्रसक्तानुप्रसक्तेन प्रत्यवमर्शविक
ल्पादिनिरूपणेन वच्छिन्नकल्पिषि दिप्रितिथा तन्निगमयति। एवं स्मृतौ वि यि
कल्पेवाप्यपोहनपरायेण ज्ञानेवाप्यन्तराभासः स्थितएवेति निस्थितमिति॥
स्मृतिज्ञानापोहनतिरूपणानि त्रीणि प्रकरणान्येकीकृतत्वेन॥ यदुक्तम्॥ अभ
वे दंभासयति तेनो ज्ञानादीप एषु प्रमाणेषु तथा यद्यपि भिन्नावाश्यमं भावास्तथा श्रं
पि परमार्थ प्रमातेव जानाति स्मरत्यध्यवस्यतीति वक्तेतोनः स्थितापवयदाया
भासाइत्यपयत्नसिद्धमदः यदि तु देहादिरेव परमार्थतः प्रमाता तदा तत्र यदायव
भासः स्तीति किं केनसंगच्छेतेति सूत्रार्थः विवृतिरत्र स्पष्टप्रायैव प्रागिति ज्ञान
स्मृत्यादिसूत्रेन हीति एको हि प्राहः प्रागेवास्तार्थस्यात्मसंस्थायवभासनेनसूत्रो
केहेतवेनतिर्दिशोऽतिदर्शयति प्रकृतप्रमेयसमर्थनेहत्वेतयाय स्मादुक्तमेतत्तस्मा
दंतः सन्निविष्टाएवतथा स्फुरंतीतियुक्तमेव॥ तथाहिमतीति॥ अयं घट इति
विमर्शो वेद्यत्वमेव स्फुटं भवेदिति काचिदात्मता भवेत् इयता तद्रूप्यपदे विहृ
तम् नन्विदमिति विमर्शो भावानां स्फुरितेन तत्त्वहमितिविमर्शइत्याशंकाम।
नुवदन्परिहरति॥ नचेति॥ प्रागिति अहं प्रत्यवमर्शइत्यादिसूत्रद्वये॥ एत।
संवादयति॥ सैवचेति चः संवादनद्वारमतान्तरसमुच्चयद्योतकः॥ तदुक्तं क
स्मात्सोपे॥ सर्वेनभूतायदि नान्तर्यां स्वदात्मसाक्षात्कारस्तहितानाः सुः विज्ञा
नवस्तवप्रतिशोषरूपाकाचित्स्मृतिर्नाम न संभवेत्तदित्यादि॥ ६. ॥;
नन्वेवं स्मरणविकल्पज्ञानेष्वन्तरवभासस्य परमार्थहेतेन वाह्यतावभासस्य
च मायाशक्त्या नुसारेण विशेष इत्यस्फुट स्फुटनादिर्यो विशेषो निर्भासेत
स किंकृत इत्याशंकायां सूत्रे किं तेनेसर्गिके ज्ञाने वहिराभासनात्मनि पूर्वा
नुभवरूपत्वास्थितः सस्मरणादिषिति यद्यप्यनुत्पयम विशेषस्तथापि विशे

बोध्यास्तिविशेषहेतोःसङ्गाकादिति किंचित्पनेनयो(न्य)ते तथाहिपूर्वंबहिराभा
सनरूपेणज्ञातेघटाभासे ... विशेषः स्वातंत्र्यादनन्यशरणा तथैवायातोऽपूर्वकाल ज्ञा२
प्रथमदर्शनेनप्रथमंनिर्माणकालेवाततोऽपूर्वोऽन्येषयोगादितिस्फुटः अभा
सनक्रियायांध्यायमानआभासस्तस्याअपूर्वत्वेनस्फुटतयाचापूर्वंस्पष्ट
टस्वरूपस्यनिर्माणक्रियायाः अन्यथाघटोऽपिकथंकदाचिदपूर्वःकदाचि
न्नेतिभवेत् तत्क्रियारूपमेवकार्यैरन्वीयते स्मरणादौतुनस्वातंत्र्यायातो॥
सोऽनुभववासनाधरणतयायातोभवति ततःपरिभोगाद्युपमितप्रायइवा
सौनिर्माल्यकल्पःपरिम्लानएवावभासः अनुवर्तमानतद्विनामानुभव
स्पसंस्काररूपता अनुभवस्थनीलाद्याभासमयइतितदनुभवतातादात्म्य
पत्तिवालायातः स्मरणादौसोऽर्थाभासेनाव्यवहितत्वेनप्रकाशएवइत्यस्फुटएव स
त्तिप्रत्यूहार्थमवतारयन्नस्मरतीत्येतेनप्रथममर्थमवतारयति॥ संगृह्येपीति
एवविशिष्टइदमहंभावसामानाधिकरण्यमात्रेस्वेच्छेद्धेइतरत्रचाशुद्धेव्यवहा
रकालेऽपियःसाक्षात्काररूपाणांसंविदांक्रमोऽनुभवपरस्परात्तत्राप्यपीत्येवंब
हिराभासनात्मज्ञानविधानिरूपितम् सहजइतिभगवतएवस्वातंत्र्याल्लक्षित १३०
इतियावत् द्वितीयमर्थमवतारयति॥स्वहीति॥ तत्रपरमेश्वरस्याविच्छिन्न
र्थस्या प्रकाशविमर्शनस्वातन्त्र्यपरमा... स्मरणादिकमुपपद्यतइत्याशंक्यानत्ये
वपरिगृहीतत्वेत्रज्ञानाभावस्यमपएवहितत्वतत्रशरीरादौस्मरणवशात्तदेवमन्येतेनेतेपो
हतीतिकथितत्वोपाधुज्यतइतितन्निरूपन्निरूपयति॥ बेवज्ञानेमिति॥ तत्रपू
र्वोज्ञानेवहिराभासनरूपइत्यनेनेश्वरःसर्वोऽनश्वरइष्टएव तत्रकोऽभिप्रायइतिनि।
रूपयति ईश्वरदशेति नासौकाचित्तीयादशायेनपृथक्परिगणनेसहेत
सर्वानुयायिनीहिसासंवित्परमशिवसंविदिव तेनतत्रकथमाभासचिताद्य
पगमेवेदितितात्पर्यम् तस्येतिप्रमात्रैकीभावस्य उक्तमितिचिन्तनत्वस्यानु
रीतिहृत्तिग्रन्थेनएतदेवसंवादयति॥ अतएवेति॥ यदेतदुक्तंप्रमातृणामैकीभा
वःक्रमेणभगवतामुच्यतइति ततएतदुपपन्नंयदुच्यतेसर्वेत्वागमा॥ प्रवृत्तिर्जै
नृतामैश्वरीति॥ एतदेवस्पष्टयतितथाहीति कालाशक्त्येतिकिंचित्कर्तृ
त्वोपाधलनसामर्थ्यात् इच्छाविषयीकृतोइष्यमाणोग्रामादावर्थ्यकायस्पन्दंग न्दं
मनादिकमीश्वरएवाभासयत्तथाभासतइतिमातावदिति एकव्यवहारमात्र
रूपाप्यैश्वरीतियावत्॥ परतोपीति॥ उक्तंवैरूप्यगमनादिप्रवृत्तिमध्यएवा
निर्भासमानेत्यर्थः इयंतुव्यवहारकालेपिस्पष्टैवेश्वरीप्रवृत्तिरितिदर्शयति
द्विचन्द्रादीतिबहुव्रीहिगर्भोद्वन्द्वः तत्रप्रथमेनपदेनद्विविधोविभ्रमोपदेशाभा
नसःसंगृहीतः एवंज्ञानरूपव्यवहारेऽनवास्थितंप्रमातृतमेलनेनकार्यमुपहाया
भ्यमहेयेनचचतविधामप्यपायक्रियारूपव्यवहारव्यवस्थामाह चेदेतितत्त्वे
षिवेतितदनन्तरंत्रैमादनमित्यतत्वेपहृयासाधर्म्यदृष्टान्तःसाथस्यासम

ई॰
प्र॰ व्या॰
टी॰
९४

र्थेनायत्नहेतुः अविमर्शस्वभावत्वादिति पूर्वमस्य दृष्टान्तोपि तत्वमानाशंकानिराकृतेत
प्रसिद्धस्फटिकोपलदृष्टान्तेन समर्थ्यते ॥ ननु भूदिति अवस्यतीति पूर्वेणास्य संबंधः
ननु किमर्थमादिपदमियत्नितीयते अप्रतत्नसमनन्तरभावि विकल्पपरिग्रा
हकं किमिति न व्याख्यायते ॥ अत्राह ॥ दृश्यमानइति नन्वेवमपि गृहीतप्रथमन
प्रथमोपि विकल्पो दृश्यमानविकल्पवदेव पूर्वकालत्वापरिस्फुरणादसंस्का
रजएव युक्त इति नाभावादिग्रहणेन संग्राह्य इत्याशयेन पक्षान्तरमाह तार्थेवेति
संनैसर्गिकएव वर्त्तमानाभासइत्यर्थः स्वतंत्रविकल्पेश विकल्पनीयार्थानायो
जनीयोपयोः स्वातंत्र्येव स्यते नत्वयोज्यमानोपेन स्यनत्वभूतेजलेज्वलने
चयोजयेत्कस्विदिति ॥ नेत्यर्थ इति ॥ नहि कल्प्यमानार्थविषयतयायोज्यमा
नोपि विषया विकल्पा निर्दिष्टाः आदिग्रहणेनेति संबंधः विषयविषयिणो
रनवाभेदइति निरूपयितुमुपचारेणार्थ [illegible] इति तदर्थाविषया
विकल्पा मेतव्याः संसारसंज्ञो नत्वस्मोवरणा प्रच्छन्ना भासनेन संस्कारइतिय
स्तानामताहृशेषण्याभा सत्वस्मादेवावरणापसरणामहिमप्रबुद्धाज्ञाताजस्या
र्थभासमप्य यद्यपि तदानीं न परमार्थिकं संवेदनेनैकं सूक्ष्ममतयाशक्तिरूपस्या
वस्थानानुतमसावरणेन पृथग्गाभासोभवन्नभवेद्वर्शीयो यतः संपन्नस्ततइदा
नीं वरणाविगमे स एव पृथगाभासोधुना सम्यगुन्मीलित इति तत्पृथक्करण
रूपाणस्थतिरित्याह ॥ पृथग्देव स्पष्टयिष्यति ॥ अनुभूतार्थाभासेत्यादिना विशे
षानिर्देशादिति अकर्तृकायास्वक्रियायाअभावो विशेषानभिधाने सामा
न्यस्य कर्तृत्वेन प्रतिपत्तिं स्वयं भाविनीत्यभिप्रायशेषः ॥ ६१ ॥: ॥
ननु बहिराभासनात्मनिज्ञाने नैसर्गिकत्वेनोत्तराभासस्याव्यवधानेन बहिरा
भासनमित्याभासगतेस्फुटत्वमित्युक्तम् तदयत्नस्मरणादावन्यथाव पितावि
पिनाबहिराभासनात्कालिकत्वादभावादस्फुटत्वमाभासस्येति लभ्यतए
व तत्किमर्थं द्वितीयमर्धम् ॥ सत्यमेवं ॥ अनुभववर्जं सर्वं संविदामेकमेवहि
जातः स्यान्नचैवमिति दर्शयितुं दर्शयतीत्याह ॥ सनैसर्गिकएवाक्षिवि
कल्पैस्वरचाविशिष्यताभिमतसंस्थानाभासनात्तु हिंगाचेइति ॥ सैव
मितिपरिग्रहणेनपूर्वोक्ते स्वतंत्रतयायस्वरसदेतिवेतिचतत्वोलक्षितसाधा
रणमात्मीभावा ॥ नोराज्यादिविकल्पस्तत्रनीलादेरत्नराभासमयस्यैवाव
हिराभासः सनैसर्गिकोननसवति अपितत्वक्ति ननुनासोनैसर्गिकः न
तत्रापिहिंगवास्यपूर्वानुभवविषयीकृतमेवविकल्प्यतइतिचोद्यं निरूपयति
॥ यथेति ॥ स्वैतेदंतदशाकाक्षीतिकरत्रयकलितवदनेदंतितमसतः प्रमानुभू
मौस्थिते स्वच्छबुद्धिम [illegible] स्वलत्वगोवायोगाचरे विकल्पस्ताकालिकमाभास
यति स्वेच्छानुसारेणाति संस्थानयोजनांशेनाख्यानुभावानुसारित्वमिस्य
क्ति नैसर्गिकोसौनास्तीति योज्यमानोपि [illegible] भागः पूर्वकालापराम

प्रोदनुभवानपजीव्येव अर्थतत्त्वविन्तयानुप्रागुक्तम् तथापितेषांशतिश्च।
नुभवानुसारेणानुराजनिमीलिकयाआभासवस्तुवादेप्य याभासेषुव्यवस्थे
तिनवतत्मेवयुक्तमितिसूत्रार्थः ननुसौगतं वत्किमिहविकल्पएवस्वतंत्रो
येनतून्मीतथोक्तमितिशंकांनिरस्यति देवेत्यादिना उपचारफलमाह। त्रं
देशादीति॥ प्राच्यानुभवविषयीकृतवस्तुगतदेशकालप्रमा[illegible]तस्मावि
व्यादिपर्यन्तंअपराकरणाप्रवणोयस्तक्तिरितियावत्॥ तस्मादिति॥ आ।
भासमानेनैववस्तुनः परमार्थो नचाभावसंवेदयमानाङ्गुलिमोटनरूढ·
रोपणामर्हाभवतीतिभावः किमागइतिसंस्कारजत्वतदभावयोरनुभवस्मि
म्य ह्योर्यंविषयविभागोभ्युपगम्यइत्यर्थः अनेनविषयविभागेनयावति
पूर्वदृष्टत्वादवमन्विरूपयोगितावतिप्राकृप्रनगोचरीकरणोयेननचतत्
विकंततन्निर्माणमितिस्फुटयति परस्तादितिप्रदीपप्रकाशाना
मितिहेतुः नत्वस्वालक्षणपरमेतदहिस्वाभासामान्यरूपताहीयते।
ततश्चतत्स्वेनशक्नीयतायामसमर्थितासापिविघटेत नैवमित्य
त्रहेतुमाह तथेतिवहितनिरूपणरूपत्वेनरूपत्वेविकल्पयोपरूप
त्वमिवसेनानरितिनियव्यापकेचेतिसकलदेशयोगात् ततश्चपर्वे।
दृष्टंचतदाद्दृष्टे चेत्येकमेवतत्वतत्वंसंयोजनफलायतत् तएकता
नेयम् अभिलापसंसर्गीः संकेतकरणोपयोगीविकल्पप्रत्ययः तद्धा।
सतानुश्चेत्यायात् अवभासमैन्द्रियकेविज्ञानेयस्तताद्दृशानन्तरमात्मभव।
तीतिसंबन्धः ननुयद्यप्युपूर्वानुभवसंस्कारजत्वंकिमन्यत्तर्हिनैस
र्गिकमाह स्वलक्षणानिप्रागेवेतिपूर्वसूत्रएवदेशप्रमाणेनोपपादितम्
आभासस्सारेहिपदार्थस्व[illegible]गैआभासनक्रियैवप्राग्ग्रनाविजृम्भते तत पा
एवक्रियाशक्तिविस्फारमात्रंभगवतोजगदितिकृतमतयामन्यते
आभासनक्रियाचयावदपूर्वानैसर्गिकीव्यवधानवन्ध्यानताकालिक।
तोलिंगितस्फुटभावावर्तते तावदाभासोपिस्फुटोभिनवएवच
दृष्टापिहिस्थायमेवनवतानान्यथेतिदर्शितमेतत् अतएवपूर्वदृष्टाभास
स्वेननतच्चित्परमार्थतोनिर्माणमेकथाभावकाशप्रकाशरूप
स्वयमेव तयासर्वस्यसदैवपरमार्थसतैकस्यचिन्निर्माणमित्यवकाशाभावा
त् आभासनक्रियास्वेनतत्पूर्ववत्कुलगिरिप्रभृतेरपिप्रतिक्षणम
विश्रान्तेरितिकथितयुक्त्याभवतीतितदपिस्वज्यतएवेतिसदास्पष्टादि
शक्तियोगोपिभवतिननोपपद्यतइतितात्पर्यम् यद्यप्यप्रकाशतेतत्र।
यापरमार्थसतेप्रकाशइवतथाचभावानामपूर्वतयाप्रपूर्वतयाचाभास
नमितिहेतुः परमार्थसतामव्यवहारोहितथाप्रकाशनमात्रेणाभ्यासोनिमि

स्वभाव

ई०
स्व० प्र०
ज्ञा० टी०
१९५

ज्ञानरागयोगात्॥ इदंतेति॥ नालिकेरद्वीपवासिनो यदि हि घृताद्याभासो न
विदितस्तत्ववस्तुताभासस्तु स्वशरीरदर्शनसमये विदित एवेति मन्यते नन्व
यदमार्भशरीरेऽप्यमंस्यमाहं - - - - संविदिदंताविषया अहमिति प्रवु (अ॰ देहा॰)
ध्यमानादिकमपि विषयीकरोति तदा येनताऽवैवनतस्यदेहादि स्वलक्षणस्य
संकेतविषयीकृततत्ताभावात्कथं तत्राभिलापसंस्पृष्टता प्रत्ययस्य भवे
दतः संस्कारजत्वस्यादिति शंकां निहंतुं तत्तथापीति स्वभावमस्येति प्र (वभास॰)
त्यभिज्ञोपपादितमिदंताविमर्शरूपकारादिमभेदमंतरेणापि महत्त्वे जेहृ॰।
लिति क्रमनिर्देशश्च व्योमगावत्तयाऽर्थास्तत्त्वपपादितः समस्ततरशब्द
संकेतचित्रकर्मकल्पकल्पः संभवत्येव कृतक इति इत्यं विषयविभागम।
भिधाय प्रकृतमुपसंहरन्नवत्र्था॥ एवं चेति॥ सामान्यरूपतयामिति अना
दिताऽपरस्परसंमेलनाकलितएकाभावाया भिसर्पः एवं एवं दृष्टमेवति दृ
ष्टं दृष्टतामेव गाथा येन समस्त्रिलिखितियावत् अर्थस्य स्वतेत्र विकल्पेऽभिक
ल्पनीयतोगतस्य योऽवभासो नासौ पूर्वानुभूतः तेन वस्तुविकल्पे यो याऽज्ञ
मानरूपः सामान्यांशः स नापूर्वो नहि च विकल्पस्तदंशोऽस्वतेस्रोतन्नवबा
सनोपजीवित्वादिति तेनेति हृतौ स्वतंत्र विकल्पो निर्दिष्टस्तस्य चापि
करणत्वादेव श्लेषिकादेश्चाधिकरणस्य स्वतंत्रवस्तुद्वयविषयस्येहास
भवान्निबध्यविषयितात्मनस्त्वानंत्रकसमन्वयसंपादंतर्भावनलक्षणा।
(त॰) व्याख्यामधिकरणप्रतीयप्रतिदर्शयति॥ स्मृतेश्वेति॥ एवमर्थसामर्थ्या
दन्वर्थलाभं व्याख्यायप्रकरणसामर्थ्यादपि व्याचष्टे पक्षांतरपरिग्र
हद्वारेण। अथवेति॥ एवं स्मृत्याविति हि यदेवोपसंहृतम् अंतराभा
सः स्थित एवेति तदेवं स्वस्वरूपेणानया सूत्रनाविभागेन प्रकटीकृतमिति
तदनुसारेण विकल्पस्तिसोऽशीमप्रमी अंतरर्थे प्रततमाद्वि एवैवनैते त
दनुसारेण चहृताविपितञ्चशब्दः हृतिव्याख्यानद्वारेण चासौ क्रमश्रुतत्वे।
व्याख्यातम् हृतिविकासरूपाविहृतिरितिप्रयुक्तमेवमर्पितततत्त्वा॥
वधानत्वम् ६२॥ अंतराभासस्समर्थ्योपपादनप्रसंगायाताद्आभासैव
चित्र्यविचारात्तदप्रयत्नसिद्धंजातेयत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिरित्यपि
करणसिद्धान्तलाभायदित्यं शास्त्रस्यात्मनीश्वररूपताप्रत्यभिज्ञापायप्र
कटीकरणं नाम मुख्यं प्रयोजनमिति॥ निरूपयति सूत्रेण॥ अत एव यथा
भीष्टसमुल्लेखावभासनात् ज्ञानक्रियेस्फुटे पर्वेस्य जीवितइति॥ वोहिस्ये (सिद्धे सर्व॰)
ताभस्त्वाद्नुभूतस्य समुल्लेखनेनिर्माणरूपं यदवभासनं प्रसंगवशो
तदर्पितम् अस्मदेव हेतोः सर्वस्य ब्रह्मादेरपि कीटकपर्यंतस्य येवघत्रूपेदक्ष
याम्नमानितयाऽऽपाराणावर्तीजीवतो ज्ञानमवभासनात्मकं क्रियाचो

सिद्धे। चितिर्भासनरूपा सतीतेनोत्तेजितशक्तियुगलकमपि सिद्धमिति तदिदानीमनू
द्यमानमोहाद्ध्यभीप्सितेयद्वेचितम् सर्वस्यात्ममहेश्वरो ज्ञानक्रियायोगादितीति सूत्रार्थः।
सर्वेषामिति बहुवचनेनोपक्रमेऽप्यसर्वमित्येकवचनेन पारमार्थिकमेव मायीयस
मपि द्वयावभासत इति दर्शयति यतोऽवहिराभासीक्रियते ततोऽवहिष्क्रियेयमादीति
सर्वे पः अनेकवचनमध्येऽप्येव हेत्वर्थस्य व्यतिरेकद्वारेण स्फुटीकरणेन त्विति इति
योजनेनैवैतस्य एव। तदा हेतवादि। यथेति। येन प्रस्तुतप्रमेयप्रकारेणोदमा
याते यत्स्वज्ञानं केवलं स्वात्मवस्तुविश्रान्तमेव यत्नेन बाह्यत्वेनार्थमाभासयति।
यावत्स्वतन्त्रविकल्पनव्यापारेणापीति तेन प्रमेयप्रकारेणाय दर्शयेत् स यात्त्वाभो
यमः सापी स्वरूपतापत्तिभिन्नापत्तेरापादयति स्वरूपाक्रमावसितो लब्धः कस्य
माह अनेनेति स्वतन्त्रविकल्पनात्मकव्यापारप्रकारेणोक्तेनेत्यर्थः। सिद्धेस
मस्त्वयोस्मदपि पूर्वं प्रकृते सिद्धं तत्केवलमविहारप्रकाशमिति यः सचेतनत्व
तैयोरयत्ते स्वत्वेविति एवकारेणायं सिद्धिसमस्तुयः कृतोऽतः शब्दस्तद्वेन
अतः शब्देन हि पूर्वसूत्रहेतुत्वानन्यक्तेति सूचितम् एवशब्देन च सूत्रहेतुतागच्छ
तेवायमर्थः साध्यान्तरं प्रसाधयति न तत्र हेत्वन्तरमभिधानीयमिति हेतु
न्तराभिधानाकाङ्क्षाव्यवच्छेदं योतयता सिद्धिसमुच्चयः क्रियत इति सर्वत्र
यमतः पदेनास्य आगमनिकामेत वा प्रवृत्तिविशेषैरितितिर्यञ्चोपि प्रक।
स्मादेवज्ञातमहर्षपुरुकारवस्तुहि पूर्वोक्रियाहेतुः इति न्यायेन श्रीमद्भूतमत्युस्व
पादेनमे विच्छक्तिप्रसरमात्रतो षड्विंशानवमप्यपा यदित्तत्र विकल्पप्रतिभा
सनस्य स्वातंत्र्यमादितम् तेनैतत्सूत्रार्थमेवमारमिति मंतव्यम् तदेवमियता ज्ञा
नस्मृतिज्ञानोरवग्राहिकापोहनशक्तिविनयसमर्थितेति शिवम् ॥ ❀
इति श्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
विवृतिविमर्शिन्यामपोहनशक्तिविमर्शः षष्ठः ६ ॥ ॐ नमः शिवाय ॥
स४ ॐ स्वप्रत्यवमर्शाहन्तावलसद्भिस्मिन्नभिन्नचिद्रूपा परम् अमतन्नस्तदनस्तमेभेद
वमेविन्मलहार्णवं वंदे ॥ एवमस्त्राविमर्शत्रयेण ज्ञानस्मरणापोहनशक्ति
यः प्राधान्येन निर्णीताः शक्तिमतस्त्वेकत्वमनुपपन्नमिव ततमामेव स्वातन्त्र्या
पसारेणोनशक्तित्वमेव समर्थयितुमिदानीं तु तत्त्वमाश्रयामि सचतस्त्रोक्ति
संयोजनवियोजनविश्रमणातिरस्कारणप्रथनादिसाक्षात्कृन्त्यसामान्यामहेश्वर
रूपोऽतत्स्वदपनयनानास्वदनाहि शतिकाश्रयजडप्रायस्तत्वर्त्यपवानीय इति यत्तुम
यं न चेदैः कृतेनत्रस्त्रेहस्वचित्ते तन्निर्णेतव्यम् तत्राश्रयमात्रेनावदसीतिति
निष्याय या चैषा शतिभिन्याद्विष्वरूपोऽतत्स्यते इत्यंतस्वैकचत्वर्दशकम् न
चैकेनाश्रयस्य स्वरूपमात्रेणाभिधानम् ततोऽपि द्वयेन सत्येकत्राश्रये व्यवहा
रउपपद्यतेनासनीति क्रमेणानवयव्यतिरेकोपपादनम् व्यवहारस्य प्रमा

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१७६

त्रुटितेऽपि भवन्भावरूपतया विश्रान्तिः कार्यकारणभावात्मा श्लोकेनोक्तः प्रमा।
तृविश्रान्तिपरमार्थ एव तु यः स्मरणलक्षणः सोऽप्येकेन सर्वव्यवहारानुयायी
नुसन्धानसत्यप्रविभागलक्षणो व्यवहारः श्लोकाष्टकेन एकेनापि डार्थस्य निगम
नमिति अथ प्रतिसहस्रमर्थो निरूप्यते यदुक्तं सर्वस्य जीवतो ज्ञानक्रियेसिद्धे
इति तत्कथम् ज्ञानक्रिययोराश्रयो हि वैशेषिकादिदर्शनेन दूषित एव तत्तोऽभि
न्नेष धर्मेषि तत्प्रभ्रान्तेरेवतदाशंकासंदर्शनान्तरेणात्मैकमाश्रयमुपपादयि
ष्यन्स्वरूपतस्तावदुपपादयति। याचैषेति। याचैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरू
षिता अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः। प्रतिभाति घट इति। यद्यपि।
विषयसंपर्कच्छिन्नेवेयं क्रियालक्ष्यते तथापि नास्य तत्स्वरूपोपाधिः किंतु संवे
दनमेव तत्तथाभाति सोऽपि प्रतिभातीति प्रमातृतिष्ठतयैव स्फुरणात्। यदुक्तं तैः
तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यादि। तत एव भट्टश्रीचन्द्रानन्देन।। पश्यतोऽपि
मालेखाभातोभानानपेक्षिणी यत प्रतीयमाने प्रतिभाभावनामिति भावधर्म
त्वेनाभिधाया ध्यात्मसंश्रयेति संविदि विश्रान्ते वोक्ता केवलं विषयोल्लेखान्
षङ्गात् संवेदनरूपमेव तत्प्रतिभानं बहिः संक्रमणादिधर्मोपारोपितं प्रतिपत्ते अत
अस्य सम इति क्रमाक्रमादिविरूपोऽयः पदार्थानां वस्तुतो मे स्वरसोत्पन्नरूपदेश
कालशक्त्याप्यति क्रमो देशकालपरिपाटी तेन दूषितोऽपहिता केवलं सं
त्र संवेद्येति कथितनीत्या या प्रतिभा एषेति सर्वस्य संवेदनस्य प्रकाशावस्तुतः।
अन्तर्मुखत्वेन वस्तुतो देशकालकलनावैकल्यादक्रमा स एवं भगवानन्त।
चिद्रूपो देशकालादिपरिच्छेदविरहितसंवित्स्वभावः प्रमाणप्रमितिसमूह
स्य यथाहं विमर्शयोजनादिकरणत्वात्प्रयुक्तः सुखाद्युपायस्वयमर्शमयः कल्पि
तेश्वराणां ब्रह्मविष्ण्वादीनां स्वातन्त्र्याभिषेकोपकल्पितेश्वर्यो महेश्वरः प्रमा।
ता सा च प्रतिभा तत्पदार्थमुक्ता वित्वत्तमत्र विनिवसन्नाश्रयः सिद्ध एव नान्यस्तत्ता
तस्मास्थेयमिति चन्द्रोर्पितयति सूत्रार्थमवतारयति। यावञ्जेति। चार्थोऽव्या।
ख्यातः यत्किंचिदाभासते तत्स्यात्सर्वं विषयदवभासनेन सह आत्मा प्रमाता स ए
व च स्वभावत्वादेवचैश्वर्यमिति समन्वयः चार्थमेवदर्शयन्तस्य सिद्धावसायः।
त्वसिद्धत्वमित्येवं विषयसंपर्कलक्षणां निरूपयित्वा पूर्वोक्तमनुभाषते स
द्वेपनिगमनेन तदेव स्मृतिः।। तेनेति।। एवमुपपादितमतिक्रमपदेनेव वा
च्यता विज्ञा साचोभयेन्द्रियवेद्यत्वतत्सकस्यापि शक्तिरस्य च मायाप्रमा।
तृकरणगोचरत्वाभिमानम् भिन्नमेवेति विद्यते तत्दर्शयति वुध्यते इति बुद्ध
जाद्यन्तःकरणमपि गृह्यम् मनोगोचरोऽपि वाग्य एव। अत एवेति। एत।
देवबाह्यत्वं प्रतिपाद्यते नाभिसंधाय या आभासाद्येनोक्तः कथं तदन्तर्मुखम्न
नीयते आह बहीरूपता देवार्थता प्रधानत्वेमवन्त्यतोहेतोराभासतामस्वीकारो

नत्वप्रतीयेतेइतियुक्तम् याप्रतिभेत्युपक्रमेणनिवर्तकत्वेपुं निर्देश्यस्यकस्य
शयइति॥ बाह्यावभासेति। चित्तत्वस्यया श्रेनरङ्कमायामयता मालोकेस्य
मायाशक्तिविमोहवलात्तसिद्धेतिविपीयेत सिद्धंकस्मिकेबाह्यावभासम
नूद्ययत्पनेन नवनावल्मात्रेतेवविधीयेत येतप्रतिभेवेत् किंतुप्रमाणाम
हेश्वरः याप्रतिभेतिप्रमाणनुवमाहेश्वर्याभ्याममपचितात्वस्य प्रदिपोषा न
तपवोषचयवलादेवोचितः अत्रच निर्देशः हृत्सत्विति फलनिहपणात्र
तोक्तव्रमिति यच्चेकोविपास्यमानयमीपापत्तायोतकोन्नुवादकत्वेनोप
नः नापिधर्मापरतामिति संपानपद्मीकृतपूर्वरूपतिष्ठविवक्षितधर्मान्त
रापरता यातकोविधायकत्वेनतत्वह्यः नचसर्वथामोत्रेविधत्ववादेन
स्पष्टावेवेत्याह॥ एवकारेणेति॥ एवकारेणेतिसूक्तेः अन्यः कश्चिदस्मेति
शंकायावलेति तावद्धियानेफलकृतमेवभवतीति आभासएवास्मेतिवृ
तिग्रन्थेसंगमयत्याशंकाशमयन्। यद्यपीत्यादिना। ननुतत्पुनरित्याद्यस्य
नकालेपागः सकथंसर्वस्मेत्रिकालव्यापीमंक्तः। अत्राह अथचेति उक्त
मितिहेतोस्तद्वेच नन्वपदिस्यएवेत्यंस्मृतेति तच्चोक्तविकासेविषमिति
तर्हिलेतत्वस्मिन्नामपदिश्य अत्राहकेवलमिति एवंभजेयदर्थानांक्रम
ए किं तु नैसर्गिकइत्यादि सूत्रद्वयदृष्टाभासत्वेनसेतिसमस्तपदम् ॥ ५४
एवंप्रतिज्ञानंशक्तिमत्स्वरूपमुपपादयितुमन्वयंतावदाहसूत्रेण। तत्र।
दिति ततहिभिन्नसंविन्निमवैरेकप्रमातरि प्रतितिष्ठत्स्वभावेषुज्ञातेय
मुपपद्यते संविन्निष्ठाविषयाणांव्यवस्थितयइतिय ज्ञातेतच न
तद्भिन्नासुसंविद्रूपासुप्रमासुविश्रमणमात्रेमेतत्वाम् तावताहिन
सिध्यतिव्यवहारः अपितुतानीलसुखादिविषयेषुविभिन्नायाः
संविदोनिस्पत्योत्पलाल्येवमभावानुपायामेनरीस्वातः स्थानीयकत्वी
यमानाः यदवाहनेवाहमित्येकमहासंविन्समवेइयदाभिमुख्येनवि
श्रांतियांतितदेषांज्ञानेयपरस्परंस्वस्वामितकार्यकारणभावादिः
समन्वयोव्यवहारात्मा उपपत्ताघटतेज्ञातीनांभावोज्ञातेयम् कर्म।
चैषांपरस्परंजानीयुरितितदास्मोन्वयोगवेमाहमेनेनसमन्वयोत्पलस्य
ते परमार्थतास्वेरूपनाशाणवायंपुनरइतिनिरूपयितुम् गम्यमान
व्यतिरेकमवेनसूत्रमवतारयतियावदिति निपातावेतोयदीतितदि
तिचार्थे अथवाकालविशेषावधितिरूपणायपरिमाणाश्रोह्या एवंवि
धाभ्युपानमकालावधिनसमन्वयव्यवस्थानेसमर्थयितुंशोकामि
तिएककथमिति प्रमातृकाचितः कतिपयेकेचिदेवकदाचितिभावः
समानजातीयत्वादितिअनेनसंख्यादीनोभिन्नव्यापकचिन्मात्र

ई० प्र० स्व
ज्ञा० टी०
१७७

उक्तसंबन्धापितेनां भोक्तावस्थायां कथं कार्यभिन्नेद्वस्तुरूपाः स्वरूपदेशकालैर्वैचि
त्र्यसंभवे सतीत्यवैदितम् अन्योन्यमेलने प्रमातॄणां प्रमेयाणां च व्यवहाराव
स व्यवहारो व्यवहारान्तरानुवेधीति विशेषाभिप्रायेणास्मीप्सासः सा
मान्यरूपताश्रयेणाभेदांशायेन कश्चिदपरयोर्विभुतः न चाभासजीवितभाव
वादे व्यवहारस्यावस्तुत्वमाभासमानत्वादेवेति दर्शयति ॥ नन्विति ॥ ६४ ॥
ननु सर्वएव समन्वयः कार्यकारणभावेविश्रान्तः स च भिन्नानामेव वीजां
कुराग्निधूमादीनां मिथःपेक्षा संबन्धानुगमसमन्वयव्यतिरेकाभिधानद्वा
रेणास्य क्रियाप्रमाणविपर्ययेनाभासविश्रान्तौ स्वतो दृढयति । देशका
लेति । देशकालक्रमजुषामर्थानां समर्पिणाम् सकृदाभासमात्रायोगा
दनयाः कः समन्वयः । अन्यथेति । यदेकस्मात् विश्रान्तिर्नोपगम्यते तदा
अर्थानां नीलसुखादीनां तज्ज्ञानानां च विषयाणां च देशतः कालतश्च क्रमे
ण भिन्नानां स्वरूपमात्रपरिनिष्ठितानां च कः समन्वयो न च कश्चित् स हि
समन्वयः सकृदाभासने देशकालस्वरूपाभासयोजनेन काभासेन साध्यपि
तेनसमाद इति तेज्ञापयितुं शक्योनान्यथा सकृच्छब्दो भेदनिषेधनार्थं य
क्तः स्वार्थस्पृतेष्वपि पातिपति पौर्वापर्यादिनेति कथमिवमानः समन्वयः
न कथंचिदिति अत्रायं हेतुः क्रमवर्त्मलक्षणात्पौर्वापर्यपर्यदेशकालभे
दादिपक्षात्रिमानस्वरूपभेदात् एतच्च नाखिलमेषामितिः कर्तृत्वज्ञानसा बा
ङ्ख्यतः सामानाधिकरण्येन विवृणोति देशेत्यादिना एवं शाश्वतार्थः स्वरूप
दानामग्रमयथायोजनाकर्तृत्वमिति शिक्षयति यदि वा पौर्वापर्यं कार्यकारण
भावः आदि शब्दः प्राणसवाची । तदयमर्थः । कार्यकारणभावप्राधान्येन
यः समन्वयः उच्यते तत्संगात्याविधानमन्यानुपपत्तिर्भागतः तत्यमेवार्थानन्य
टते यदीयादिनानान्येति तिमोचे विवृणोति । तदेति व्यवहारकाले । आभास
सारं यावदाभासभावानां तत्तद्रूपमिति युक्तमसकृत् व्यवहारापेक्षयेति यङ्
क्तेन तदेव स्फुटयति । प्रमातृव्यापारेणेति । भावनाविवेति क्रियावाचिना
भावशब्देनापिविस्पन्दमाननायतनसाध्यव्यापाररूपतामभ्याह नन्वकिमर्थम ।
यंरूपाभेदेन निर्देशः कृतः । अहमस्वरूपेति । स्वरूपे आभासनेप्रकाशानतिम
यनरूपेयत्नेदप्रतिपादनेन तदाशंकापसमनाय नन्वेवमपि देशकालभेदास्सम
न्वयासंभविष्यतीति किमेकप्रमात्रविश्रान्त्याशंकायामाहाभासेति नन्वेता
वताप्यसमाप्तिनामिति व्यावर्ततेवृत्तिकृता ननु अयाः पादः तनवर्जितः स्यात्
आवभासभेदादेवचेतिवत्स्यते इतिक्रमोभेदाश्रयोभेदोप्याभासमदसवत इत्य
नेऽभेदमयइतिस्वरूपतः अभेदावभासेतिसैवदत्तः स्वरूपाभेदस्थाणौदेशाभे
दस्त्यतदेवस्फुटयति । स्वरूपमेवहीति तदवभासयोगात् प्रागपि दृशा इति
अवच्छिद्यके भेदाभेदमयएवतत्र क्रियते । नेतदिति सूत्रेनचेति तदि

पौ

॥ निरूपितावप्यर्थानुपूर्वं विरोधादयुक्तत्वम् एकप्रमाणानुमेयत्वमिति कर्तृत्वे
[illegible] अग्रे इति कार्यकारणभावस्मरणाबाधादिसमर्थनावसरे सामर्थ्येनापादयिष्यति:
के ऽपि सूक्ष्मेक्षिका वर्णयन्तीति निरूपयति। पत्तन्चेति। अनेन प्रकारेण कः समन्वयः।
इति यत्कैश्चित्तत्र न्यायमत्र हेतवः प्रकृताः प्रकाराश्चान्तिमः सोऽनेन वृत्तिग्रन्थेन वर्णि
त इत्यर्थः ६८ ॥ कः समन्वय इत्युक्तम् तत्र बहुव्यापी कार्यकारणभाव
प्रवृत्तावविरोधी हेतुस्तेन हेतुना। प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तत्र सिद्धयोः
प्रतिनाम् कार्यकारणतासिद्धिहेतुरेकप्रमाणमनूद्य ५ ॥ इहाग्नेरनुपलम्भे
धूमस्यानुपलम्भः ततोऽग्नेः प्रत्यक्षतयोपलम्भेऽपि तत्कालप्राग्नुपलब्धस्य धूमस्यान
न्तरक्षणे प्रत्यक्षीभावादुपलम्भ इत्येवं प्रत्यक्षद्वयमनुपलम्भद्वयं चेति प्रत्यक्षा
नुपलम्भपञ्चकप्रमाणाभ्यामन्वयव्यतिरेकसिद्धिपरमार्थौ कार्यकारणभावस्य प्र
सिद्धिमभिमन्यते तत्र धूमस्योत्पत्तिमात्रम् तथा चाग्निप्रत्यक्षेणाग्निरस्तीति
निश्चीयताम् धूमप्रत्यक्षेणापि धूमः अनुपलम्भेनापि वह्न्यभावो धूमाभावश्चे
ति व्यवह्रियेत तदेतेन प्रत्यक्षानुपलम्भावह्नेः धूमो वह्न्यभावो धूमाभाव इत्येवं प्रा
ति पदार्थमात्रनिश्चयनिष्ठाः घटः पट इति यथा तदेतेन सिद्धसिद्धिमित्र
संयोगे भागेऽपि तत्र शीलः सम्पन्नो धूमो वह्न्यभावधूमाभाव इत्येवं भूतस्य प्र
त्यर्थस्य भावमपेक्षालक्षणं कार्यकारणभावमन्वयव्यतिरेकमनन्वे कथयति
श्चिन्नर्थः प्रत्यक्ष[illegible]दर्शनेन तु प्रत्यक्षानुपलम्भस्तेनोनुमारेणानन्तानि ता
प्रमेयाणां क चित् क्षिप्रसंय[illegible]नाम ग्रहणानियतस्मानन्तपकीभूतानि प्रमाणानु
त्वपक्षे प्रयापि तापेक्षालचाम स्वरूपवैलक्षण्यानि तत्र हेतुपदार्थसंहति
प्रमाणाभासंते तथाभासमानैव कार्यता कारणता च तथाभासनम् का
र्यतां हेतोः पूर्वं व्याचष्टे परन्तु तन्नेदिमादिह चितोपदर्शनेन तदनुपपत्तिमिति
तात्पर्यं वृत्तेः पदार्थं तु विहृतिकृदेव योजनापूर्वे योजयिष्यति वस्तुतस्त्वापि ते
हृचयितुमवतारणापि शास्त्र: भिन्नग्रहणानेदमाह यदैवैकसाधयितुम
भिष्यते प्रमाणेऽप्रत्यक्षादिनैदवक्रमिकं स्वयं भिन्नं भवदेकप्रमेयसिद्धिकार्य
विदधीत विरुद्धत्वादिति तस्यैक[illegible]प्रमाणापाद्यत्वनीयम् प्रमाणानुतत्त्वमेव वचनाव नी॰
तः प्रत्यक्षादेरेकमनर्थं विरस्य संवेदनरूपं भवदुक्तहेतुविरुद्धमनेकता। [illegible]उत्पत्तिः
कार्यत्वं। [illegible]त्पादनेकारणतात[illegible]दुभयमपि भावस्यभावरूपता स्वकाभा श्यापि
केकिंचित्स्वायांवेतिवदन्ते यदस्तन्तदस्यदित्यत्र प्रकरणो तच पूर्वकं जडस्यैव
मिन्यते न ग्रन्थत आपाद्य प्राप्स्यति प्रत्यक्षादीनामिव कर्तृत्वम परपक्षे तदनुपप
त्तिरस्मार्थमेवाह। यदाविति। स्वविषयाभासमिति तिस्रः व्यवहारयतीति तत्पक्षा
न्यां रकं विकल्प[illegible]पयतीत्यर्थः एवकारः किंतु नरीतिव्यवस्थापणाहरापेतमां ढद्वतु
न्मेषयति प्रत्यक्षाभावे ह्यतिरिक्तावजातामग्रहणामग्रेरिनापाय: तदेति अग्न्यभावव्यवहार।

ई॰
प्र प्र॰
ज्ञा टी॰
१७८

कालस्य हि व्यवनेन तत्तत्क्रमस्पर्शनम् तथा हि मन्यते प्रत्यययोगे न युज्येत अवबो
धीयं सिद्धान्तमार्गेकाले अयंवादिनान्तरिः काचिदित्येतेन न कार्यकारणभावः
कश्चिदेकोऽस्ति यस्मात् यदि तु प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम् एकप्रमातरि कर्तृत्वे यत्नेनेति
तात्पर्यम् अतएवेति यतो यथादृष्टेऽवसीयते तत्तत् इत्यर्थः यथादृष्टत्वानिरुप
पत्तिसमासः विकल्पेनानेकाप्रयोगीयत इत्यमवसीयते इति अतो हेतोरेतत्।
कार्यकारणतावसितेव भवतीति संबन्धः नन्वेवमवसायादेव कथं सा वसित
भवेदिति मन्यमाने हेतुनिरूपणेन शमयति यस्मादिति अयं यदीयसत्तामिति।
धूमसत्ताम् नन्वग्निश्च दृष्टो धूमश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावस्तु कवि श्रान्तः आ
ह एवमिति तस्मादिति यतः पश्चात् तेन प्रयोजकेनापि समनन्तकालेन स्मा
यथादृष्टमित्यनुयायी भावोऽनुदर्शितो भवति क्रमेणेत्याह ननु कृत्तिकोदयः पूर्वे।
विषयेन तत् ततोऽपि रोहिण्युदयस्तयोरस्त्येव कार्यकारणता अत्र समाधिं नीत्यनि
रिति अयमाशयः हि न तत्र राशिचक्रं यक्रवशात् प्रतिबद्धस्थितमेवेत्यवगमम् तदु
न्नतपर्वतसङ्गवयोस्तिरोधानातिरोधाने च चन्द्रार्कस्तादेरुपलम्भे एव न
त्वनवभातमप्युपपत्त्या साधनीयमिति दिया दृष्टादिकमेवमत आह। उपपद्यते
वेति। अनुपपद्यमानमप्युपपत्तेः कश्चित्कालमनाभातं तावपि तत्रार्थक्रि
याके सत्यमंगीक्रियते तत्तथा नेतिष्ठते उपयुज्यते वेति अनालोचितप
पत्तिकमनवलोकितार्थक्रियाकमपि दाक्षिणात्यस्यैव करभचक्रमवा
पितानभवसिद्धिर्नेन अर्थ हेयम् ननु तत्रेषविपरीतबाधकाभावलक्षणोपपत्तिः
सङ्गवस्थैर्यं यत्र साधकोऽथ प्रयोगमभियानीयस्तत्र ग्राह्यं वत्तत्समवभातीत्यपेक्षुतत्र
समानकदत्तासंभावनोऽभतु वा ग्रहणं न कृतम् अन्यथा त्रीणि वा वा ग्रहणा
नेकमेव वेति ग्रकं स्यात् ननु धूमस्याग्निश्च भिन्नावेव दृष्टौ तत् यो विकल्पेऽपि भिन्न
रूपतामेव व्यवहरतु नाम एवं तत्कार्यकारणभावे कथं कारं व्यवहरेत् विकल्पस्य
भेदरिति अयं बलोऽन्मते दर्शनेऽनेकामेवं न क्रमायीदिति पूर्वः आहेन विशेषयोः तके
न स्फुटयति यदिमविषया हाकार्थं ह पे विभक्तानां दण्डकुण्डलादीनां संश्लेषणा
योजनम् अविभक्तानां च घटाकाशादीनां विभागेन योजनं एतावता स्फुटा इति स्वभा
ववताविधानाय अयमिति विकल्पः एकाभिलापेति कार्यकारणभावो न योरि
ति संकेतकल्पितेनैकेनाभिलापेन भावेन भवत्यतः परामर्शपने तत एव तत्प
परामर्शाद्यपतिनिमित्ताद्वि इति तत्समाः समस्वंपमेकं वस्तुसंमतमभिमानबलेन।
कल्पयंति ननु ननु चक्नन प्रत्ययेन वादयश्वाग्नौ धूम इत्यग्निप्रमादयोऽन्योन्यति
रेपत्ता एव भान्त्यपि तु परस्परमपेक्ष्यमाणात्वमप्यते षां मन्त्यजान्येवस्यत एव
प्रातिपदिकार्थे विलक्षणा एवाऽत्र समस्तस्वरूपएकोऽर्थो भाति तत्कथमुक्त
मनेकं दृष्टं पूर्वमिति एतन्निरस्यति यापि चेत्यादिना लक्षणेत्यनेनान्तरमिव
घाहेतत्त्स्या अपरमार्थसत्त्वमाह अभिमानबलोपकल्पितमेव तल्लक्षणा

पति दर्शितत्वभातेति
अभातमानस्योपरि १९

यतः। यथोक्तम्। मोसंकथमेवतत इत्यादि साधीतिलक्षणमाणिकारेणेतियो
ज्यम् यत इति विकल्पाः प्रतीतिमात्रं प्रत्ययशून्यं सामरस्यावृद्धेः ततोस्याः
प्रत्ययं प्रतिभासनकाल एवोत्तिष्ठति तत एव सत्येव प्रतिभासे वस्तुनिर्भास
ते एवमिति प्रतिभासपर्यायम् उक्तश्चिदिति भावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यतो
भियायकाइति नीत्या प्रसिद्धशिरोरूपताप्रतिपादनायपराहोः शिरइति प्र
कार्थक्रियाकारित्वप्रतिपादनाय चतोर्गौरिति ननु यदि विकल्पतानया
भूतानां योजने किं चित्सिद्ध्यति तदर्थ एवासौ अत्र सिद्धान्तयति तथाभूतेति
तैमिरिकदृश्यमानो ह्याणोपि दीपानिजेनैव वपुषार्थक्रियाविधत्ते ननु स्वभो
स्यापि तेन तद्द्विहापीति नन्वेवमायविश्रान्त्याः सर्वप्रमाणव्यापाराः अत्र स
यस्य विकल्पनस्वभावोर्थतिरोहितजन्मानवस्तु तन्नस्यागिति तत्त्ववेनाविसंवा
दकत्वेनामयस्य समर्थितमपि गजस्नानीकृतं स्यादिति पराशंकामभ्यनेवप्र
मयति। तथाभूतेति। प्रापके हि प्रमाणेनदपि प्राप्तियोग्य एव वस्तु विषयप्रवृत्ति
संपत्त्युपयोगि प्रतीतिस्वभावमेवोच्यते ततश्चावसायोपयुक्तपलक्षणापि
प्राप्तियोग्यवस्तुवेपेवसितं प्रमाणस्य प्रमेयस्य व्यवहारस्य च विषयविषयिभेद
स्मरणादभिलषितप्र[illegible]तेः वस्तुप्राप्तिपर्यवसायिन्यां प्रवृत्तौ कर्तव्यायां तत्का
लिकवस्तुना अकालवर्तिनि प्रवृत्तेः पूर्वभाविनि प्रमाणव्यापारव्यवहारित्वा
त्संप्रयातमभूतेमतम्युपलभ्य तत्स्वभावेव्यवसाये अपेक्ष्यते इति सिद्धान्तः अत्र चैतन्ता
त्पर्यम् इह प्रकाशस्य विमर्शाविष्टस्यैव प्रामाण्याद्विमर्शबलेन सर्वमेव प्रमा
णमस्य सम्बद्धमेव प्रमेयं परिच्छिनत्ति न त्वबद्धमिति सम्बन्धयोगनावभातीति न सम्बद्धेव
चः तथाहि क्वचित्प्रमेयेन सजातीयेन क्वचिद्विजातीयेन प्रमेयान्तरेण समवलित
मेवभाति सर्वत्र च प्रमातृरूपसंवलनानिर्भासते एवं न च साभेदः अभेदे हि काः स
बलनार्थः अतो बाह्यादहंरूपादपि प्रमातृविश्रान्तिपर्यन्ते एव व्यवस्य वपुलत्रास्यभि
त्रताव भाति तद्रूपादेशे नैव चाभिन्नता सैव च संवेद्यरूपता तदेसाभासेव तथैव।
च प्रमाणेनावदिता अध्यन्ते च प्रमातृभिः एवमेव भावतत्त्वमिति यदाभासितत
त्तथापरमार्थ इति हि विनष्टावेदितमावेदयिष्यते च यावत्क्रमहंतायातस्सिद्धसा
ध्यमित्यपविपद्धि एतदेव निरूपितुं मितिद्योतयितुं यदुपन्यस्तमिति प्रमाणस्य सदा
येनासमेवार्थं सन्दर्शयिष्यति उक्तस्मिन्प्रमेयवस्तुनि देवंक्रमागच्छतीति प्रमेय
संस्वस्थेयेचः सकलोपदेशाद्दृष्टव्यतानियोगाणि यतदेशकालाकाररूपेसे
न सह यदभिन्नत्वं तदुपलक्षितानाएवावसीयते इदमित्यवसायेचरइत्यव्यवसा
येच सकलस्वरूपभाषा भेदं यडकम नियतेत्य यमित्येवपरामर्शः स्वरः स्थि
ते सर्वभावगते देशाः साम्राज्ये जायते इत्यपोहतत्त्वविचारे न हि तदानीं भेद
एव भाति भेदोहीं [illegible] साक्षात् यदिदं प्रणाभिमतस्वलक्षणाः येदयायानिश्च

स्ये

ई० श्व प्र० ज्ञा वी० १८५

लक्षणान्तराणि तानि स्वालक्षण्येन तदाभासैकत्वं यद्विवक्ति [illegible] येऽर्थास्ति।
स्कारो हि घटपटैवाबभासात् नच भांति तान्तानि नापि तिरस्कृतानीति न हि घटपटा
न्नूतान्येवा अत्रैवोपपन्नमाह अन्यथेति यत्संकेतकरणकाले यन्नामान्तेन न
तः शाब्दान्नावसीयते गौरिव घटशाब्दात् अवसीयंते चेद्घटशब्दात्मक लाः अ:स्थि
तनियतव्यक्तयो घटशाब्दा स्वर्णपृथुबुध्नोदराकारव्यक्तय इति तत्संकेतकर।
णाव सरे एव तन्न भांति तदन्तवभासनस्य हि विरुद्धं यत्तदवभासनेतस्य यत्कार्यं
पारम्पर्येण तत्तः शाब्दान्न दर्थाध्यवसानेन तद्विदोपलभ्यमाने स्वकारणाविरुद्धस्य
निषेधकमिति स्वभाव विरुद्धकार्योपलब्धिः एवमेकाक्रियसमर्थोऽपि सास्मा।
न्यतु इदमिति मध्यम रूपतो घट इति अति विशेषरूपतो हि शाब्दो घट इति द्विधा
पि स्थितेन मस्वं या वभासरूपणाय प्रकृतेन तम यत्व सिद्धत एवदर्शयति यत्र
नरिसयपक्रमेणात इति पदेन यस्यान्तत्वचिताः क्रियमाणायां अस्वभावम
पीदस्मपनतेनत्वं सत्यासकलप्रसिद्धस्य सिद्धमेवभवतीति योजनाशब्दतः शा
ब्दासंभावनात्मानमिह विशेषंद्योतयति एकपरामर्शोत्पन्नेनाभासानां चैव
लनं स्वलक्षणांतराणां चेति वक्ष्यमाणस्वभावं समग्रं एव निर्भासतेइति स्फुटः।
ति तत एवानु समग्रं सिद्धो भेदाभेदात्तं वैषम्य सर्वोऽर्थ साधितालोकयात्राकु
तिर्यस्येति वा इति कथनमात्रमेतत्सर्वैर्भावाः स्वभावेनान्यादीतियावत् ए
वं सिद्धान्तमण्डक्रमेणाभिधाय पूर्वपक्षं यद्यपीत्यादिनानुभाष्य तथापीत्यादि।
नाशक्ति निरूपणि प्रतिभासिकस्यग्रहणानंतरोभावभेदाव[1]विरोधिनावितिरु
ते उभयमतिप्रमग्रंच नान्यथेति समर्थप्रतिभासिकासनहिविना तत्त्वत
श्रुतिस्मात्तत्त्व घटपदोः चार्थापि वाच्यभेदेन ज्ञातुवेशोपिस्य गोवाज्ञान्या
पोहन स्ववक्ष्यमाणस्यानमीलनेन निश्चयात् अवभातिचेति घट इति भाव।
नामित्युपपद्यते चेति समर्थयति प्रमाणलीनेति प्रमाणलग्नवेन यदभिन्नरू
पं तस्य प्रकाशभेद एव न प्रतिनिषेदितिनाथम भेदोभेदेन विरुद्ध इति याव
त् एतदेव वस्तुव्यतिरेके प्रधानेनोपयुज्यते चेत्यत्र हेतुरूपेण इति यावदीति एतदि
भावः सम्यकाः प्रथमानस्य भावस्य प्रमाणरूपं येन रूपम प्रथायाम्प्रमेवैदन्त्वं रूपमा
वनात्मनवर्तमानेविमर्शात्मना प्रवृत्तिन चरूपं रूपम् अमपाकेवलस्वप्रका
शात्मवहारलमध्यवसायेनेति च लौकिकमपि व्यवह्रियते अवसायाद्धि वह्निप्र
काशात्वात्वाभावाजडेऽपि व्यवहाराहेतुर्भेदत्वंलं संवेदनेन हाधोव्यवहारयति।
चेत्र इद्याद्युपपद्यमाना प्रकाशस्त्राय यापरक्तोऽध्यवसायस्तथेनाप्यस्तस्मीहि
प्रकाशकार्यं चेत्कर्यान्तर्हि प्रकाशएवासौ काच्छाया प्रकाशरूपतायां चन्तेदव्य
काशरूपमध्यवसायमयं चेति प्रकाशपव विमर्शात्मेत्याननम् प्रकाशेऽध्यव
सायेनन्यवहृतो व्यवहार हेतुरिति चेज्ज्ञानसमभिधानं चव्यवहारः नच प्रथम

[1] भासोभाषिघोभेदाभासइति भिन्नविषयोभेदाभेदाव

प्रकाशोऽवमायस्यज्ञेयः सहित्वप्रकाशएवपरप्रकाशत्वेनवस्थादेह।
त्वात् अभिधानमपिविकल्पनम् तदपिप्रकाशनरूपंकेवलंपरंपितदेवा
वस्थम् अप्रकाशनरूपतायांचजाड्यमिष्टकम् अभिमानोपितथैवविकल्प
इत्यलमनेनतत्त्वाणिकत्वम् ज्ञानमिश्रीकरणकल्पितस्वचर्वणायोगतोके
नसुष्ठुसंकोचोत्कृष्टेनयथावता विप्रकमर्थक्रियाकारितत्त्वावरूपंनी।
लमिवनीलत्वेनकार्यत्वकारणत्वाभिरूपंप्रमातृविश्रमपर्यन्तेनवपुषा
सर्वमर्थक्रियाकारि एवमव्यपगतोनकस्यचित्किंचिद्रूपंस्यात् एतश्च
पदेपदेनिरूपितमपिमंत्वेपराणामस्मरणायोक्तम् ननुतदनवधारणेनकिं
चिदिदंप्रकाशतेस्तम् सत्यमवधारितमपितत्त्ववधीरितमनादरेणापह्
स्तितमशाश्वतायोपकल्पितेनेव यद्वयति स्पष्टस्वसंवित्तिमपह्नुवानैरिति
यत्तदित्याभासस्वरूपविमर्शस्वचवचनेयदेवचकिंचित्त्वेनमात्रतयास्फु
रितंयदेवचविचारमेतरणाविभ्रमविनाभादेजिज्ञासितेतदेवेति धीर
शाह्नाहेतिविषयेभावप्रधानः धैर्यात् एकत्वग्राहिकत्वाख्यमस्येनयद्वपु।
तेयसवाधैर्यमवध्यतमवधीरितमस्थितेतत् ननुवापकमत्रात्मीतिपर
स्परमाकाशंनिराशयति नचेति अग्रेसक्रियासम्बन्धेतिप्रकरणेप
वप्रमात्रामहत्तावदैक्यमवेत्र प्रमाणप्रमेययोरपकल्पितस्यपरा।
यात्मत्रापितत्रंसंपादयति परस्परेति अभिन्नःशाह्नाहेवत्तिमयःप्रत्य।
यश्चतत्रत्यापिता तत्रत्यापिकावाप्रतीतिः एकमयात्रएकंप्रकृतंप्रकृते
विश्रान्तियामत्वेनयेप्रत्ययाः तेएवमेतत्पश्यन्तिभिन्नाइतिपदांतरसम
र्पणीयेनभेदेनप्रथन्ते ननुदेहवृत्तेरेवप्रभाव — विनाभेदमिषितस्मित
काभेवदभेदसंभावना अत्रात्राह्यदापीति पंचस्यातावत्सम्बन्धःस्फुरित
एवतदभावेपिभियमानत्वक्रियात्मनिलीनतयास्थितमेवेकामिति
सर्वेषांव्यवह्रियमाणानसम्बन्धयुगमनापिशब्दैर्व्यवहारवर्तनी हृदयमपि
निर्वहेयुः नन्वेवंभावःकिंकदाचिदपिनासम्बन्धएवेति भोवीताहकेवल
मिति उन्मत्तानांयेप्रलापाःशान्तृअंशंवद्वात्तथाचेतासिद्धानांनिश्चितएवव्यवहा
रायसमर्थनिभवंति तेषामभिधेयत्वेनजे यत्वेनचविषयास्तेकमेणायतःप्रति
ष्क्राः। भांति ततःपरस्परमनत्त्रुण्णाःज्ञानेनतत्प्रमातृरूपेणानुषक्ताएवयुगपच्च
ज्ञानेनतेदेकप्रमातृनुषंगमन्तरेणान्योन्यमप्यनुषक्ताएवेतिभावः नन्वेवम
नुषक्तत्वेतेषांकेनव्यवहरणीयम् यदितेनेवोत्सेनेनतर्हिनन्वपुंसांत्सेप
कत्वेनाप्यनुषक्तमवेयुः सवतोन्मत्तःस्यात् अत्रचनिरूपयति नापिचेति नन्वेतोह्नि
व्यवहर्तव्यतिभावः नापरइतिपरस्परस्पर्शिव्यवहरणमितिनिष्कृते नत्रसम्बन्ध
स्य रूपस्वेषवारियलत्वराहविनपरेण रूपसमेषोहिसम्बन्धोहित्वेसचकथम
वेदितिसूत्रता नत्समर्पितमेवमवतीतिदर्शयति ततश्चेति यतःपरस्परमाभिरे

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१८०

व्यवहारार्थमतः प्रमातरि स्थितस्वरूपः पदार्थो व्यवहा[illegible]वापि यावदेकप्रमातृगतोऽप्यन्तर्भ
वतीति सर्वो हि प्रमाता र्थक्रियार्थी स्वयं वर्त्तमानो निवर्त्तमानो वा परं प्रवर्त्तय
न्निवर्त्तयन्वा व्यवहर्त्ता भवति न च स्वतन्त्रापि स्थिता इव कश्चित्कदाचिदास्ते
न स व्यवहारयोग्यशीलस्य व्यवहर्त्तुमिच्छा इयमुच्यते यागमनागमनयोः । ग॰
नीतोपायपरिघटनमेषापाययोः स्वयं प्रवर्त्तितेन निवर्त्तितेन वा परं प्रवर्त्तयितु
न्निवर्त्तितेन वार्थिता स्वत्वग्रामीच्छया दुःखपरिहारेच्छया वा भवति ल
क्ष्म्यां स्वत्वग्रामीच्छैव एवं दुःखाभाव याचा सा सुखग्रामादाविच्छा प्र
वृत्तिनिवृत्त्योः स्वपरगतयोर्हेतुभावेन प्रारम्भवर्त्तमाना न स्यात्सर्वः पद
थो वेद्यविभागमेव भूयात्वतिष्ठते योऽसौ गमनागमनयोः प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा उ
पयुज्यमानो विचित्रो विमर्शः प्रतिपत्स्यते सा च स्वत्वग्रामादीच्छा यावज्जीवं स
मासिप्रमातुरत्र [illegible]ते वास्ते ततः प्राप्तोऽपि गमनादि[illegible]वस्थानिलक्षेऽपि स्वत्व ख्ये॰
नो ग्रामादौ विमर्शोऽस्त्येव सा तत एव कामसंज्ञा उपवायप्रकृष्टो दाता च प्रतिग्रहीता ।
च कृत्यानि रूपितः प्राह च श्रद्धामयोऽयमिति एषा त्रिविधः प्रथमकोटौ मानतः मो॰
एर्गि॰ पू[illegible]पिकेन चित्रकारीने [illegible]यते नाम्ने इदमिदं मे मनोपायतदुपाया
दिक्रमेण भवतादिति चरमेनुना विविक्तियतापिष्ठानि [illegible]यमिच्छामम ।
मृताक्रमेणाष्टाँगीति सैव पुनर्भावान्तरजन्म स्वत्वादिसंपादनाभिप्रायेणाहर ।
यिष्यमाणत्वादपूर्णापि सायदागमः लेलिहाना सदा देवी सदा पूर्णा च मावि
मोःऽमिति [illegible]कामास्पदात्मनः मातरं गिरीति न हि विविधः पदार्थ
स्वार्थः न स्याम विभागनवर्त्तत इति कुतः उच्यते सा हीति यस्मादेव तत्स्यादुक्तमे
सर्वस्याविभागमभूमिरिति पूर्वत्र मे गतिः सा कामनाना वर्त्तमाने [illegible] उज्ज्यते सैव
विषयलालस्यात्मना भिव्यज्यते ततश्च तान्यपदत्यागेन नूतनं पदमन्वेषते
परमपि [illegible]तामपि मानामतीर्दीर्घहेष्टिगुरुषपदबहुत्वायेनन्यमभिसंधायो ।
स्यापितानावर्त्तबहुतरमवलिहन्ती आभोगनसमरभसमाश्लिष्यती प्रथमावस्था
च॰ या स्वनिष्ठति स्फुटी भवति वरमावस्थायां [illegible]ह शेषवसती पूर्णा विश्रान्तरूपा भ
वति यथोक्तं उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वोपेक्षा निरोधनमिति अभिसंधीयमान
मर्थस्म पादेयमुपेक्षणीयं हेयं च क्रमेणोदाहरति वेह्नियान्दिना चार्थनादेशः स्वगो
पिध्रुमउपायता[illegible]या प्रवृत्तिरभिसंहिता राजस्वामिकः कः पुरुष इति निश्ची
यतामस्येति या प्रवृत्तिः समाहिता यत्र अवसाय[illegible] प्रवृत्त्येवोपेक्षणीयतां क
ण्टक[illegible]जं दिमा ना मे भूदेश इति च या न तैर्ना निवृत्तिरभिसंहितान्येया ।
स्याप्यमाना सा कामना यदि वाक्यप्रयोगद्वारेण पर[illegible] निवि । क्ष॰
क्तस्य विनेयस्य प्रवृत्तिमुपादेये वोपेक्षामवमान[illegible]मात्रे वा निवृत्तिं वा हे
यविषये संपादयितुं योऽभिसंधिस्तेन सोऽप्याप्यमाना एवं च तदभिसंधिसमये य
दुन्मिषितं सामान्यतो विशेषतश्च तत्तत्संकामनायां श्रीसदाशिवेश्वरदशा
चितन अविभागेन स्फुरत्येव अनभिसंहितं तत्पृथग्रलाम[illegible]सकलाम स्पादह ।
मिमे

वशिवतो चितेनस्फुरति नचश्रीसदाशिवेश्वरभूमौ पौर्वापर्ये किंचिदस्ति
क्रे पूर्वमेव ततएव पूर्णाकाराम्भेदवासो प्रथमा चरमा कोटिरप्रबुद्धज्ञानमपि
न यातेन निर्भासते इति तदायेन परस्यप्रबुद्धस्येदं क्रम स्वप्रबुद्धस्यानुप्रथ
मस्य प्रथमचरमात्मनि पदद्वयेपि प्रकाशमात्रमवेदितमेव स्फुरतीति श्री
मत्सुगुरुणागुरुवो मन्यन्ते सम्यगेवोक्ता प्रमातृग्रहणं वा कः प्रयोगास्येन त्र
पूर्वरूपत्रयोपजीवनार्थम् अन्यथा समस्तकल्पने नवा शब्दप्रयोगान्येनत्रयपूर्व
रूपेन संयोगेनाप्रतीयते स्वत्वेन त्वादर्शान्तरस्य अवलेहस्य शाश्वता समस
वस्थि एतन्मकृते योजयति राजपुरुषादिषु मात्राादिसंजग कैकका दियत्न
रसभेदेनयाविचित्रैसाधनभावस्वभावावभासमात्रस्यवास्तवस्यवाऽः स्वस्यवा
तस्य सर्वमविलतया मक्रि विशेषानादरादने कराजपुरुषादिक्रि मयं तस्मा
ध्यात्मसम्पादनप्रयोजनो देशोनप्रवृत्ताया विशिष्टाकाराग्रामप्रमेयोचितेनवि
चित्राप्रवृत्तिरूपमयविषयाप्रवृत्तिक्रियाबहूयेकविषयास्वसंपादयतयाप्र
संपाद्येन वा संमता तस्या विशिष्टायां क्रियायां पुरुषान्तरायाः यावदसौ विचित्र
साधनफलस्वीकारशावलाक्रियाविशिष्टाविषयीकृता तावन्न क्रियाविशे
षशवलीकारकः कारकप्रयोजनेवस्वरूपप्रयोगास्तएव भवति स चतस्याभि
व्यंग्यरूपे गम्भि शिष्टभवत्यपि मनोभूमौ वाह्येन्द्रियभूमौ वा संकल्पितमायाधर्मा
त्मप्रकाशापेक्षया वहीरूपायां यो विभागस्तेनोक्तमेव ततएव भेदाभेदस्वभा
वत्वात्सम्बन्धउच्यते नन्वेवं विभागावभासनेचेत्तया तेनर्हि द्विष्ठसदाकथं भवे
दिति अत्राह विभागेनापीति चः शंकायां तकः पर्वसद्रूपमात्रापेक्षयात्तुरूपत्र
यः यतस्तेनैव प्रमयः शलाकाकल्पानेष्वनेनार्पित क्रियां प्रति कारकत्वेन
विशेषणत्वेन संकल्पितया वा परस्परमपि केवलरूपविलक्षणात्मकं रूपम
स्यापयन्तस्तदाऽऽभासमजडामनप्रविशन्तेऽजडायमानाः परस्परमपेक्षन्ते
इत्यपेक्षापि तेनोपपन्ना ततश्चैतासां निःस्वभावपरामर्शरूपतमदः संख्य सर्वति
राशेः स्वतिरस्कृद्वाह्यरूपतायां मा भवेत्तत्वतः चितविशेषापेक्षयैवापेक्षाल
क्षणोऽपि संबन्धः तथा द्वेवापेक्षायां भूतभव्यस्मरणादाराणा इति न्यायेनगुणप्रधा
नभावात्प्रवेशादुपकारकं प्रधानेन संबध्यते तदपरं तं तं भजतीति पारतन्त्र्य
लक्षणोपि न्यायत एव संबन्धः ततश्च सिद्धकार्यत्वं व्रजेतीति यत्संवेदनानपेक्षस्वतं
त्रव्यवहाराद्यर्थेर्यो गोच्यते नतदपराः प्ततिभवति नहि भावस्य तत्पः स्विनः स्वय
काचित्सिद्धि [illegible] रस्ति द्विवा प्रकाशाचार्योपदिष्टा वभासज्ञानचर्यास्मीक
योगानेतिउपकार्योपकारकभावसंबन्धः सचावस्थापश्याम्यान्यथाज्ञापरे
ष्वमाणानामासनमर्थिनाच कथं स्यात् सेवम्भरनियत शक्तिमत्वे प्रवि
सक्तमेव नतवहूनो द्विष्ठ एव संबन्धः तस्मिन् संबन्धसिद्धिः स्वमे वणेद्वयोरेवनव

ई. प्र. प्र. ज्ञा. टी. १८१

हृतम् तथाहि ये ये केकस्यानेकसंबंधे एव परामर्शविषये राज्ञः पुरुष इत्यस्या
मश्नाति तदापि राजादेरुक्तेन क्रमेण मानेन वा हस्तिसंबंधकारः पुनः पराम
र्शपदवीमीयते इति यावता हस्त्यादिषु परामर्शास्तावन्त एव राज्ञोपि ते एक
स्यैकेन संबंध इति तत्कथमित्याक्षेपे सर्वत्रैष पक्षो घोराति संबंधस्तेषां स्यादि
ति मन्यमेतत् एतदेव विहायाभिसंहितेन परस्परसंबंधो हि शास्त्र एव वक्तृशा रवाम
वमेलितान् मेलनया येनैकः सह मेलनात्मकं संबंधमनुत्पादयतीति सदा
शिवस्वरूपमहमिदमिति महासंबंधभूमिः तत्रांशभूमावपहस्तिते विश
षाशप्रकाश इदमित्येकपरामर्शमात्रसारे भावे सामान्यसामानाधिकर
ण्यापन्नाहंभावमात्रमत्र दर्शितावादिस्फुरणमेवाहंतदाभवेदिति मायाप्रमा
तृगतसदाशिवादिपदेषु तदा तत्र वेत् तत एव भगवदपेक्षया संबंध एव परमार्थ
तः प्रकाशते सहि जानाति स्मरतीति न्यायेन पशुप्रमातृतापदे स्थानपि सदा
शिवादिपदनिष्ठामवश्यमेव हि भगवानहमिति विश्वावभासमयः परिस्फुरति
तत्स्वरूपापोहतत्तन्नियतिशक्त्यैव मितसंबंधमयो भावराशिः प्रकाशते ए
तदुक्तं भवति दशाविशेषेषु स्फुटमेव साध्यसाधनग्रहणोपरागग्रहणं च मिश्र
अथैकतममायान्तीति तु फलमुत्पाद्य राहुवचनप्रयोगः तदत्रायं प्रमाणार्थः
भावानां स्वरूपेणावाप्तस्वरूपेण तेन विना कदाचिदप्यप्रकाशनात् यद्यस्य
नास्ति वस्तु स्तेनेन विनापि प्रकाशते शांशपात्वं तरुत्वेन विनेति वृक्षत्वं व्या
स्य व्यापकं तेन विना प्रकाशमानत्वम् अन्यथा नियतमेवावास्त्वं न भवेदि
ति तद्विकल्पं चेदुपलभ्यते इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः हेतुश्च यत्नेन प्रमा
पित एव सर्वस्य भेदाभेदावभासमन्तरेण प्रकाशनानुपपत्तेरिति सूक्तम्
स एव च संबंधः स्यापि किन्तु मेव भूयः प्रमेयप्रवाहापवाहितेऽस्य दर्शि
षाणामवलम्बितं प्रकृत सूत्रार्थोपसंहारमपि कारिकावयवः सिद्धये दर्शयति
तदेवमिति प्रमाणपदेन करणतामेषां सूचयति नहि करणस्यैषा दि
वत्स्यमाणप्रमेयावकाशादर्शनाय बहुवचनेन बहुभिरनेकविषयैरेकप्रमे
यसिद्धिः कथं स्यादित्याह नेति प्रमातर्येषां व्यापारो व्यवस्थाकारित्वेनाभिमत
द्वज्जीवितया तद्व्यापारवशीकृतानीति यावत् न हीति तथाहि सति सा
तेष्वाकरणत्वेन न भवेत् स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोर्विरोधात् स्वतंत्रप्रमाणाश्चक
रणादिकारककलापस्य खङ्गो हि हंतृसहायी इति निपीडनाभिनीलकस्त्वया
पासक्रियावेशछिनत्ति ननु प्रमाणमेवास्ति नान्यः कर्ता नाम कश्चिदि
त्याशंक्याह न चेति प्रमाणमेव प्रमातृविनाकृतं वर्तकं न प्रापकमिति प्राप्तिप
र्यन्तः [illegible] प्रवृत्त्युपगमाभावोपगमनमयः प्रदर्शनमात्रत्वे प्रमाणस्य हि
भावः प्रामाण्यं फलत्वेनात्मिषत् आदेव प्रवृत्तेहेतुः तदुपदर्शितेहेति प्रमातॄः

नोपदर्शितेऽर्थे हेयोपादेयताहेयतावगमास्मरणादभिलाषोत्तिष्ठते।
नोऽनुवर्तीप्रवृत्तेः कारणं यच्च प्रापकत्वेनाभ्यस्तं चित्ते हेयोपादेयविषयेऽर्हा
नदानसंपादनलक्षणं निष्पद्यते साचनात्तविज्ञानेसंभवत्यविकल्पक
त्वादेवेतिकथं प्रापकं प्रमाणमस्य। चैतत् प्रथमतदनन्तरभावी विकल्पएव।
रूपादिसम्यते तदप्यसत् विकल्पोहिदृष्टमर्थमध्यवस्यतीति परं विकल
येन्न हि दृष्टानिष्टविभागसमोऽर्थान् स्मरणानुसंधानमेव चास्येवास्मापि
तादभिलाषान्नाऽऽश्चालनोत्रां विकल्पस्तथाकारीतिचेत् स्वेनानुभवेनापि
यदि विषयाकारवासनामात्रसमर्पणं कृतं तेन तदाहरवदुःखप्रकाशनस्मर
णे कथमिच्छोदयः स्मृत्वादिवासनापि तत्रापि ता नत्स्मरणादिच्छेतिचेत्
तनीलेदृष्टेनस्याः कथं प्रबोधः नीलसुखादीनामाकारणां ततस्तद्दर्शनात्तत्का
र्येविषयेस्मरणं यदाह तद्दृष्टावेव दृष्टेषु स्मरणादिति तर्हि कार्यकारणा
भावोऽपि कप्रमाणात्तत्र विश्रान्तप्रयत्नात्तदुपलम्भविभावनीय इति कारणं
मतनत्यमेव किंच तदेव वस्तु कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखमकार्षीन्नतत्त्वाशी
कित्वमेव तत्र दर्शनमात्राकारवासनाप्रबुद्ध्यतामित्यत्रापि प्रमाणं देवस्व।
तेऽत्र स्याननत्त्वदर्शनमेव विकल्पनादिस्वसंवेदनतादात्म्यमयस्य संवेदियस्मा
ए
तेऽप्यतीतं तद्रूपप्रणिधानाभोगाभावकेन देवविजृम्भते तदेतदाह प्रमात्रा धी
धीनैवेति एतच्च सर्वस्यास्मद्विपरीतानिष्ठमास्यसंमतमेवेत्याह बौद्धैरपीति
प्रमातारमप हृ बौद्धेऽपि सोऽवश्यमङ्गीकृत्य इति भावः अत्रयथा वाह्यार्था
भावे स्वसंवेदनमेवप्रमाणफलमितियुक्तं नाम सतितुवाह्येऽर्थे वाह्यनिष्ठ।
एवप्रकाशः प्रमाणफलमितियुक्तं वक्तुम् यदातुवाह्यनिष्ठादेवप्रका।
शान्तर्वेद्यस्वसंवेदनम् भिन्नमपि दृष्टानिष्टता दिव्यवस्थात यावि नानप्रवृ
त्तिस्तदभावेन प्राप्तिरितितेन प्रापकत्वं प्रमाणं स्वसंवेदनायहेतुर्तदा स्वसंवि
देवप्रमाणफलम्युक्तंतेः तन्वस्त्वित्यम् तथापि प्रमातातैः कथमियन्तोगी।
कृताः आह स्वसंवेदनमेव चेति एवकारोऽभिन्नरूपदेशकालभेदेनसंभवतीति
दर्शितम् तथाहि देशकालौ वाह्यकल्पापि परो हि गोनानान्वसंविदसंवेदनेयो
जयितेष प्रकाविस्मृतं पाकं सौगतेरपि स्वसंवेद्येज्ञानं सुखादौ विकल्परूप
ताप्रकृतये प्राकाशमपणा यस्मात् सुखादीनामनन्यभाक्षेपामनः स्वसंवि
त्तिनोऽभिजल्पानुषङ्गिणीत्वत्रभिन्नकदेशग्राह्यग्राहकभावभागिनामहेतुनान्वा।
नं संवित्स्यसंवेदसुखादिरूपस्ययोजननानसंभवतीतिदर्शितमेव ततस्त्रय
यतो भिन्नकरूपं भेदतत्वयोजयते संवेदनमिवप्राहृतत्तथाचदेशकालाभ्यां
संवेदनमितियोजनं हितदुपदर्शितयात्तदानीं करणं तत्त्वकाचिदेव।

नँ
मवन्नियमवं पाव्याप्तम् यदिच मित्रकत्वेपि भेदनियमस्तर्हि व्यापकवि
रुद्धः प्रसजति ततो मित्रकत्वाद्यहेतुत्वे योजनेतद्भेदेन व्याप्यते तर्हि हेतुव
मित्रकत्वासितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः स्वरूपभेदेप्यप्रकाशरूपताप्र
मेयाप्यसहकृतक्रमम् तस्मात्स्वसंवेदनमेवांगीकर्तव्यं विद्भिः प्रमातृतत्वमंगीक
नमेव तस्यैव नियमव्यापकैकरूपतात्वेनाप्रसिद्धेरित्यलं बहुना प्रसंग।
णजाते प्रत्यक्षानुपलम्भादि प्रमेयजाते कार्यकारणादिकार्यस्य प्रमा
देः कारणाण्याण्यादे संबंधिपितोयभावरूपाश्रेशाः सतिबद्धावलि प्रमद
मादयोभावरूपास्व सतिबसि नास्तीमारयस्तेषाम् प्रमेयस्य प्रमाणा
न्तरेणाप्रमातरि विश्रान्ति तेन स्वसंवेदनेति दर्शयितुं व्याख्यानान्तरमाह प्र
यवेति नच सर्वथा मात्रास्तियेनावचनाहो भवेदिति प्रथयति स्वस्वनीय
तिवदन् प्रथमं श्लोकार्थं व्याख्यानेन म् यावृत्तिरससमन्वितेत्यादिकां तां वि
वृणोति यदि पुनरित्यादिना ननु स्वरूपमेवचयोः कार्यकारणभावस्य
पोक्याह नचेति स्वरूपे हि तावत्यतिरेकभवितमहेतीत्यक्रमसहकृत् नच
न धूममर्थयमानो वह्निरिति इंधूमरूपमभिमन्य वह्नौ प्रवर्तते यतपरा।
निष्ठतापरस्यापर्येत अपितु वह्निरनन्तरभावी यतो नियमेन धूमो दृष्टो
सता ततो धूमार्थी वह्नौ प्रवर्तत इति को विरोधः एतदेव भाष्यं दूषयति
वह्न्याविसादिनाइति यत्परेणोच्यते एतत्तदास्याद्यदि वह्निर्धूमात्पूर्वंभावी
ति धूमस्तु तेनेन दृष्यते तिसंबंधः नहि वह्नौ धूमदर्शनेन धूमे भाविना।
निश्चिते वह्नौ नन्तरतानाम धूमरूपतानिरिक्ता धूमस्य काचिद्दृष्टा
भवेत् एवं वह्नेरपि धूमपूर्वभावित्वं वाच्यम् ततः कारणतानाकार्यताव
स्वरूपग्राहिणावरन्हीतेयन्त्यनमदः स्वरूपस्यवचनतथाभावे द्वितीय
मस्यप्रवर्तोद्युकप्रत्ययेतथाप्रतीतिप्रसंगः अप्यन्तमसंभावनीयं।
समर्थनवं परहष्टि कार्यकारणभावस्य निरूपयितुं एतिनपास्तिप्र
हारकरोति तदापिवेतितिसिततद्घटवीतपटाभासहयस्तुकोपिज्ञातेन
रूपेणाकेवलतरूपग्राहिणोज्ञानात्मणोपरंवेलताएमस्त ननुतज्ज्ञा
नाभास्यपोर्विषयोः काचिद्देशतासिध्यति तहसर्वमाविनाविशेष
णेवह्निधूमेचानन्तरभाविभाविविशिष्टंसमकालमप्यविरहाद्विज्ञानं ए
कतरूपग्राहिस्योज्ञानानन्तराभ्याः वाद् विलक्षणेन तदाभासयोर्विष नँ
ययोः किंचिदन्योन्यापेक्षात्मकंरूपंततः सिध्यति एतदपिचासंभावनी
यमितिस्वदर्शनस्थापयतोपपत्तिमप्यादर्शयति ज्ञानमपिवेतितनत्सा।
द्वाभासोप्रमातरि विश्रान्तावितिज्ञानद्वयमेवतत्स्यापैकंज्ञानम्

एवं स्वकं चक्रप्रवेशितत्वेन दूषितः सौगतः सिद्धान्तवादिनं स्वात्मनः
सत्ताप्रकर्षं दर्शयितुं एतत्तावद्युक्तमस्वकं भवतीति निरूपयन्नाशंकते
अथेति इति यदि पर आह भवतां तावदभिमतसिद्धान्तेनाभासो नामक
श्चित्स्वतंत्रः अपि त्वाभासनक्रियायाः समवायतः सा च प्रमातृव्यापाररू
पा ततो यदा परस्परविविक्तवस्तुद्वयविषयमाभासनं तदा वस्तुनी द्वे आ
भासनक्रिया चैकेति कथं त्वया स्वकस्वकप्रवेशनेनाभासद्वयं यागितम
स्यते एकं ज्ञानम् ततोपीति एवमुच्यमानादपि इदं स्यात् किं न ज्ञानं विष
यमाभासद्वययुक्तमर्थ्यमानः अथ तेन ते नैकैकाभासवज्ज्ञानद्वयपरि
हृत्य तदेवाभासद्वययुक्तं ज्ञानमेवं स्वरूपभेदः प्रधानीभूतेन विषययोः क
श्चित् ततो विषयान्तरं धूमं प्रेक्ष्य कस्मादकस्मादेव वह्निकाष्ठादिसामग्री
टीकयेत् न हि घटार्थी बीजपटकक्लृप्तादिसामग्रीं घटेन सह कदाचिद
वलोकितामपि संविभोतीति दृष्टम् तदियता स्थितमेतत् उभयाभासद्वय
युक्तं ज्ञानमेव सिद्धं स्यात् विषयमाभासपर्यवसानादिति तदपि ज्ञानमेत्रो
भयाभासेनाग्निवह्निज्ञानेन धूमस्यानन्तरतया धूमप्रत्ययेन च वह्नेः एवं त
यानवबोधादिति अथ सोऽग्निमेव धूमस्य प्रतिपत्तियत्नं स्यात् यदि वह्निः
पूर्वं भावितया धूमदर्शनकाले निश्चीयेतेति ततएतस्य मे एतद्व्यग्रो येव
प्रमेयान्तरमाशंकते अथ तत्र तस्मान्को रेति अग्निधूमज्ञानाभ्यां स को विकल्पो ये
न तत्सचेयागापेक्षनते हि विज्ञाने स्फुरन्तो विषययोः कार्यकारणभावे सङ्कु।
दाभासस्य व्यवस्थापयतः तदा हि युगपत्त्नामसमाविष्टे जाते ज्ञानद्वये वह्निः
पूर्वं भावितया धूमदर्शनकाले निश्चित एव भवतीति एतद्दूषयति तदपी
ति न हि तदानींतज्ञानके चिद्विकल्पोल्लाणानयोर्नष्टत्वात् तत्कथं तेऽव
स्थापयतः तत्तत्संस्कारजन्मतातद्रूपेण विकल्पेन तथा व्यवस्थाप्यते
न च व्यवस्थापितेऽचेतनाभ्यां व्यवस्थापितं सञ्चातमुपाशोकारात्र विकल्पाद्धीति य
दितावन्तरीपरूपेण जीवनमाद्विपमाणो विकल्पः प्रमाणपिण्डमीहते तद्दृ
ष्टानेन न सर्वो परभावस्ततः हि ज्ञानद्वयास्पृष्टः स्थाप्यते अथ स्थाप्यते न हि प्रमा
णेन यदस्तु नास्थापितं तत्परमार्थपदादवीयस्य व्यवस्थापितं भवति एवं हीति।
वर्यंतः विकल्पस्थापि वस्तुस्वरूपं कमिछामः इत्युपन्यदेत् यदि तावद्व प्रतिभासे
विकल्पीभूता वेवंक्रियन्ते उच्यते तदाभासद्वर्शनान्न प्रवेश इति दर्शयति अ
थेति यद्येवमुच्यते साध्यमिच्छातः प्रत्येतदितित स्मारूच्यमानाद्वैतमेतदिति सम
न्तरोच्यमानसिद्धीन्तन्तेमिद्धं कथम् एवमिति विकल्पसाणानतत्रापि ह्यसाधिता
माय प्रकारेणेति वाक्यसमन्वयः नन्वाभासावेव विकल्पतापन्नावेवं कृत
तत्सके हेमन्यवस्वरूप एकमात्रा तत्या व्यवस्थापक इति कथ्यतसिद्धि।

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१८४

माशंकां शमयन्नेव स्मितिपूर्वस्य चितां युक्तिमाह तत्रापीहीति विकल्पाव।
स्थायां हि यदि ताद्दृशावेव वर्तेत न हि पूर्वमसत्तमिदानीं ऊह्यत इति कः प्रतीया
त् अन्योन्यापेक्षयापि हि प्राग्भावस्यैव स्माज्ञावस्य चयस्य वस्यायं एवं तन्नोपपद्य
ते ततस्तोऽवधावपि स्वविषयमात्रे स्फुरणात्: इत्येवं तदुपपद्यत इत्याह एक।
स्मिन्निति प्रमत्तानुपलम्भप्रवाह पंचकेन हि पंचतानिप्रमेयाणि एक
स्मिन् वित्तस्येपायमात्मनि तिरस्कृतेऽन्तरंगबलादन्योन्यापेक्षामयति
घटः पट इति विहि विकाभासविमर्शवेलावर्णेन भासन्ते विस्फुरणे तेच
तत्र योऽसावाभासनव्यापारकृतः पंचानामेकाभासः सकार्यकारणभावा
भासस्तस्या विमर्शस्य प्रमातृव्यापारः इयमेवच सा प्रमाणप्रयोजनात्सि
कासमस्तव्यवहारोपयोगिनी युक्तिरुच्यते तद्व्यापारविरहे प्रमाणानां।
ष्व किंचिकराण्येव तत्तच्छ्लोकं परमेश्वरेणैव श्रीमत्कटसंहितायामसं।
विद्यापादप्रवेकायुक्तिस्सर्वज्ञसापत्नी भोगवाप्यथवाभोक्तेतेनास्यामाद
तो भवेदित्यादि सदा योजक एव इति सर्वमिष्टसिद्धम् ॥ ८० ॥: ननु प्र
मत्तानुपलम्भे यदकारितचेदेकीकर्तव्यमित्यीयता प्रमातुरंगीकरणम्
तत्किमनेन ततदेकीकरणं हि स्मृतिरेवायुक्तेः स्याशंकाह्न इत्यम् स्मृतौ यैव स्व
संवित्तिः प्रमाणं स्वात्मसंभवे पूर्वानुभवस्य ज्ञावेसाधनेऽसंवनापरम् प्रम।
त्तानुपलम्भरूपाणां संवेदनानां यद्यन्निजं संवेद्यमगृह्णात्तस्य तत्स्वस्मर
णे यत्प्रकाशनं तत्स्मरणकाले पतनसमपूर्वम् गृहीतग्रहणस्वभावत्वा
त् अपि तत्पूर्वानुभव एव तत् स चेदानीं पूर्वेव यद्येव नभास्सेते ज्ञानं ज्ञानेनस्यात
तस्मरणाम् नचापि ज्ञानेज्ञानान्तरवेद्यमिति दर्शितं बहुशः तदस्मृतौ
पि पृथक्त्वप्रकाशतायामन्योन्याननुषक्तं संवेदनद्वयमेव स्यात्तस्मरणाम्
तदियदेकीकर्तव्यं यत्स्मरणकाले पूर्वानुभवः प्राक्प्रोन्तः स्वसंवेदनात्माम
नेव स्फुरति स्वरूपतस्तज्ञावावेदकस्वसंवेदनादभिन्नः प्रकाशते इति ननु च प्र
मत्तानुभानादितु स्वसंवेदनात्मरेवापितिरिक्तं प्रमाणक्रमते तावत्काल।
व्यापकं च यदविच्छिन्नसंवेदनं तदेव प्रमातृतत्वमिति स्मरणादेकीकारः
प्रमत्तादीनामिष्टाक्तिः प्रमातृबलादेकीकारस्समस्तूपगतस्यो इलयति
स्मरणलक्षणस्वान्तरोऽव्यवहारः स्मरणादभिलाषेणेतिन्यायेप्राणवक्ष्य वा॰
रव्यापकोऽयः सोप्येकप्रमातृतत्वविश्रमाधीन इति सूत्रार्थः एवं संवेषणा
हपूर्वमित्यादि साधनमिति सिद्धिरूपं संवेदनम् तस्याकारं दर्शयति पूर्वमि
त्यादिना स्मृतिप्रकरणोक्तप्रमायाणां उत्कृतनापरिहरयाह पूर्वमिति
स्मृतिविमर्शप्रकरणे एवमक्रमनुस्मानुभवितानदन्यः स्मर्तीकथमि।
ति प्रमाणानाविनास्मरणं नोपपद्यते इति व्यक्तिरेकोपक्रमेणानुमानस्य प्रमा

नैकामर्थापत्येति अस्मिंस्तु श्लोकेनुभवस्मरणयोः स्वसंवेदनेनैकतयागृही
ते यदिदमेवं तदेकस्य प्रमाणस्य ग्रहणमिति साक्षादेवेति सर्वप्रकाराव्यापित
सर्वांपेनन्हवनीयस्वसंवेदनप्रत्यक्षेणैव प्रमाणेनैक्यमुक्तमिति कापुनरुक्त
ता पूर्वानुभवस्य स्वसंवेदनप्रमाणाभविष्यतीति शंकां शमयितुं यावत्स्मृति
रभावादित्यन्तमंशं व्याख्यातुमाह ज्ञानेनावदिति तदभिन्नस्य वस्तुनः स्वदर्श
नेरूपादभिन्नस्य अपिशब्देन प्रमाणस्यैव प्रमेयाभिमतस्यापि दर्शनभागः।
स्याभावइति सूचयति अभावं व्याख्यातुं पंचमीं व्याचष्टे तदिति तत्स्मृत्यभावा
द्धेतोः येनेति स्मृतिकालातीतत्वे दर्शनसिद्धिलक्षणानवाकार्थरूपेण।
वस्तुनाहीत्यतिगौणपक्षमेपि येनेति निर्देशो वाक्यार्थतामपादनाय अवस्थाप।
दार्थमात्रेणपरामृष्टं भवेत् एवमनुभवस्वसंवेदनेपूर्वानुभवेनप्रमाणमित्युः।
क्तास्मरणमपितत्रनप्रमाणं परदर्शनेनयुक्तमितितिरूपयति स्मृतिनैवचे
ति स्मृतिरेवप्रमाणम् तत्रयस्याविद्यमानत्वेनिर्विवादमसिद्धमपि न साहि स्व
संवेदनत्वेनवातत्रप्रमाणस्यान्वेचेत्युज्यते तदाह नस्या इति व्यतिरिक्तवि
षयत्वेनवा एवदपिवेत्याह नचापीतितदिति विषयत्वम् नन्वयोगिज्ञानेप्र
तिनष्टमपिविषयस्तथेहापिस्यान्नेतदित्याह नचापीतितदितिविषयत्वम्
नन्वयोगिज्ञानेप्रतिनष्टमपिविषयस्तथेहापिस्यान्नेतदित्याह नचापीति
चः शंकामपिशब्दोविषयत्वनिराकरणसमुच्चयेद्योतयति नविषयत्वेनोपदर्श
नः सर्वोत्पन्नहिदेष्टत्वपपन्नता अत्रापिन्नतेभावेवेति नन्वयावदृष्टतावदेवास्त्व
पिकासंजनयत्विप्रमाणकेतहिपूर्वंत्रेवदोषापादनमस्तीतिदर्शयति त
स्येति इदन्तयाभवत् एवंस्मरणमपिपूर्वानुभवेप्रमाणेनभवतीत्यावेदितेरा
शन्तराभावात्सर्वंदूषितमपिपक्षेपरावलम्बनतानुभवसिद्धत्वात्स्वपक्षाभ
वतीति अन्यथामात्रेणादृष्टमाणान्यनाद्रियमाणा इति दूष्यैरदृष्टीत्वाशिद्धान्तोत
त्पन्नमाशंकतेपूर्वस्वसंवेदनेति पूर्वयस्वसंवेदनेतत्त्विष्टमितिहृत्त्वावत्
किंनस्मृतिकालेतत्केनप्रमाणेनावगतम् तदाहि स्वप्रकाशत्वेनस्मृतिसं
विनिर्वर्ततेतेनोनशक्यमेवमभिधातुंतेनतदास्वप्रकाशमिति नचेन्द्रियज्ञाना
देर्यविषयइतिबलादागतेस्वसंवेदनान्तरेणैवतत्स्वसंवेदनेपूर्वानुभावप्र
माणाभूतंप्रकाशयतेइति तच्चस्वसंवेदनान्तरंतदानस्वप्रकाशंस्मृतिस्वसं
वेदनस्यतदास्वप्रकाशत्वादितितस्याप्यावेदकंस्वसंवेदनान्तरमित्येवंन्यायोप
नेतव्यमनेनैवपूर्वानुभवेपर्यन्तयोगापरस्परायाः अंशकल्पनेनस्वसंवे
दनानामनवस्थाएकस्यापिपूर्वानुभवस्यविशमेनेनस्वसंवेदनभागकल्प
नायाम् साचमूलमेवप्रागुपानुभवप्रकाशंविहन्तीति अथ प्रवीणाः
कलङ्कमोगावगाहनावकाशोवलादेवसन्मार्गमाजिगमिषन्ति परंतेऽ

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१८५

वं प्रतिबोधयितव्य इति कथयति अथापीति स्मृतिकाले अतद् इतीदानी
निर्भासमानतया न पह्नवनीयात् नन्वियतापि सिद्धेऽस्मिन्किमाह स एव
चेति अत्रेत्यस्य व्याख्यानम् पूर्वानुभव इति अत्रेव वचच्छेदः ननु च स्मृतिरेव
भवकार्यं न चेदमन्यथा भवत्किल कारणं गमयतीति सिद्धः पूर्वानुभव
स्तत्कोऽयमस्यानुभवस्य इत्याशंकां च शाहेनयोनयन्यतिक्रहेते पूर्वानुभ
वसिद्धो चेति इत्यमत्रयोजना अथ स पूर्वानुभवकाल एव समनन्तर।
क्षणास्मृतेस्तद्वोनास्ति स्मृतिसमये तत्पूर्वक्षणेऽपि अनुभवः प्रकाशते
वह्निधूमयोरिव अरहोऽनापि कार्यकारणभावः स्मृतिपूर्वक्षणे तत्कथं
चिदनुभवस्य प्रकाशः नृत्वत्र स्मृतिकाल एवेति मन्तव्यम् सहभावेन प्र
काशे कार्यकारणत्वासिद्धेः एतद्द्वयमपि च वृत्तौ पूर्वग्रहणम् स्मृतेर्नैका
र्थलिङ्गतायतः पूर्वस्यानुभवस्यातीतस्मरणाच्च पूर्वत्वेनानुभवस्याभा
सो नास्ति येन तस्य स्मृतिं प्रति कारणभावः सिध्येदिति वृत्तिसंगतिः ननु प्र
त्यक्षानुपलम्भाभ्यामास्तदत्र कार्यकारणभावनिश्चयः कार्यव्यतिरेके
वतस्य भविष्यन्न हेत्वैः द्वियादेवरिसाकृते परं ग्रशंकते अथेति ज्ञानमि
ति स्मृतिरूपम् अन्वरूप इति चेतेन भेनतुल्यं विशेषशोधयन्तोऽस्य समस्तिष
ति स पूर्वानुभवरूप एवोचितस्तत्संकल्प्यते अनुमानविकल्पेन प्रकाशमानो
पीत्याशयः यदाह भट्टः कार्याविनाभावत्वसंविदसंविन्नकारणाकेरीतएवत
संहते तदेतदितिनधुमहेरो कार्यव्यतिरेकमात्रशरणकः कार्यानिश्चयोपि
तु प्रत्यक्षेऽप्रभवत्येवाजनकोऽयमिति प्रसंग इति चेद्यत हि दोष इति दर्शयति
इन्द्रियमपि इति ज्ञानरूपत्वे अचकारणतास्यादित्याशंक्याह नीलादीति अन्त
र्वेद्यमाननीलप्रायमिति यावत् ततश्च क्षणात्क्षणान्तरे इन्द्रिये तत्र च तज्जाती
यमेव कारणमित्यादि बहुतरकल्पनाप्रसंगः संस्कारप्रत्ययस्तु अनुभवः स्मृते
नूपादानमहेतुस्य च कारणतायामुपादानमेव सदृशजातीयं केनचेवम् का
र्येहनुमतया चस्मृत्योपादानमन्तः समनन्तरप्रत्यय एव कल्प्यते यत्तु तिश
यायायीति क्रमात्संस्कारप्रत्ययता कारणत्वेनानुभवः कल्पितः तस्या कारणा
न्तरेतरं तेनेत्याशयेनाह स्मृतिज्ञानस्य चेति नन्वेवमनुभूतमयाचहस्तनुभ
वस्य यत्संवेदनं तत्कथं निह्नुतयमत्राह एतावतेति अनिह्नव एवायमस्मा
भिर्मूर्धाभिषिक्तीकृत इति यावत् ततइति हि यतोऽकेतन्कृतमस्द्वलस्वतोऽ
मारणरूपम् प्रत्यक्षरूपं वाऽतिरिक्तं स्मृति स्वसंवेदनात्मकं तिरिक्तं वा अनुमा
नरूपं वा तत्राद्यचरमपक्षौ प्रतिविम्बाविति मध्यमप्रवपक्षोऽनुतः प्रकारेणाश
तिष्ठितः एतदुपसंहरति तस्मादिति स्वसंवेदनपृष्ठे चानुमानत्वमपि शाकयो
जनमपि दर्शयति स्वसंवेदनेनेति तस्मिन्निति पूर्वानुभवे स्मृतेरपीति अन्य

त्वसंविदितेऽप्यर्थे हेत्वनाजायत इति विभ्रमयत्वकोऽपि उक्तेरणापि चप
देन संवेद्यमीयः समन्वयव्यतिरेकाय एकत्र हि स्वसंवेदनरूपप्रमाणतदनुम
वसंवेदनमविच्छिन्नमेवास्ते ततश्चाभोगावस्थायामेव स्मृतिरुद्भवन्ती प्रा
गेव पदेनानुभवमेवापेक्षमाणा स्वप्रमाणादिपतीति ननु सा विनिश्चया समारोपघट
नमेतनानुवर्तमानस्याद्यकर्षश्रुतपयोगपः व्यवहारसाधनमप्रवृत्तसंभाव्य
ने मोहाभावात् मोहवाकार्यतायामपि दृष्टज्ञानत्वात् ननु एवं समारोपदर्शन
मवपदप्रतिपत्तीनिर्दृष्टवेदनस्य प्रामाण्यं स्यात् समर्थमतं दिवाह स्मृतीना
दि यथा तस्यानुभवरूपता स्यात् तथैव प्रमाणता इदानीं तु यथास्मृति
रूपतापत्तिर्निवेद्यमानातीतकालोपरामरूषितानुभवभागतयातथा गृही।
तग्राहित्वादप्रामाण्यमपि प्राकाशिष्टचेष्टानन्तप्रकाशात इति हि स्मरणावबम
वम् ननु एवं स्वसंवेदनमपि स्यादप्रमाणं साकारमेव दिदृक्षितमात्मानं गृह्णा
तीति स्वात्मांशोग्राह्यत्वमनुमिथेत नचैवं तथाहि सति भूतवर्तमानविभागो
भवेत् नतु भावरूपत्वमेव विकलावस्थे दविशेषादिति हि विकल्पकः कृतनिश्चि
यमेव तदेतदाह स्वसंवेदने विनिमयो ग्राह्यतायामवष्टंभावितः कालभे
दस्याभावाद्ग्राह्यत्वाभावो युक्तः ४७ ॥: ननु कार्यकारणभावादिव्या
वहारिकरूपनिश्चयेऽनुभवमात्रादप्रसिद्धेऽपि विकल्पा एव सन्तु प्रमाणं यथा
नैयायिकप्रभृतयो मन्यन्ते बाधाभावे हि किंकृतमप्रामाण्यम् बाधयोगेन
हि चेन्द्रालानचक्रादावनुभवस्याप्यप्रामाण्यम् ततश्च बाधसत्तासत्त्वयोरेवाव
धारणम् न चैकप्रमाणात्ततेनसमर्थितेन किंचित्कार्यस्य विकल्पविका।
ल्पवलादेव सिद्धः अतोऽवेतात् ननु अविकल्पतत्त्वमनुभवैकास्मयप्रमाणा
त्मकं ब्रूमहे अव्यापितमसत्त्वात्वेदिख्यवहारव्यापकसत्त्वासत्त्वप्रविभा।
गनिश्चयनिबंधनभूतो यदयं बाध्यव्यवहारोऽनकथं चित्परदर्शनेऽघटते अ
स्मदर्शने उपपद्यत एव तत्स्वरूपेणावस्थाप्यत एव तत्स्वरूपेणावस्थाप
ययमानतो दर्शयितुं स्ववचनम् बाध्यबाधकभावोऽपि स्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम्
ज्ञानानामुदियादेकप्रमात्र्यारि निश्चितेरिति ॥ यः समस्तव्यवहारसिद्ध
ये सर्वैरंगीकृतः सोऽपि नोपपद्यते तथा हि नाभावो विषयाणाम् असत्त्वे हि
तस्यापि न तत्त्वम् तदसौ ज्ञानानामेव वक्तव्यः तानि च स्वात्मनि विषये आत्मनि
च स्वसंवेदने नियतस्थितिकानान्योन्यसंस्पर्शभाञ्जि सति सत्ताभावेन तत्रैव
न विरुध्यते परस्परपरिहारेणावस्थानं तत्रैक विनाशोपगमे उद्दिश्यमानत्वावि
रोधिनीति नाशनाशकभावेन वा स्वसमये ऽन्यावकाशविरोधेन वा स्वस
मये परकीयप्रमाणाभावाद्विरोधे ज्ञानेन किंचित् विरुद्धमस्तीति नाट न४
विरोधो विरोधय एव भित्रह दयसेव परस्परागविरोधाभिधानं नैव

ई॰
प्र प्र॰
ज्ञा टी॰
१८५

नवं ध्यातायां तु बाधस्य नियतविषयत्वेन भवेदिति विरोधोऽस्याप्रतिमि
न्नमनयोश्चिन्त्यम् तच्चैकं विश्रान्तिस्थानं प्रमातृतत्त्वमेव नाम तत्र हि विश्रा
म्यतां ज्ञानानामनेकरूपमेव सर्वत्र विश्रान्तिः तथा हि घट इति पट इति ज्ञानेष
प्यपराभासासंश्लेषेणैव विश्राम्यतः नीलमिदं पीतमिदमिति परस्पराभा
सोपरागाभावेऽपि न घटपटौ स्त इति प्रयोज्यप्रयोजकसत्ताकत्वाभासनरू
पस्मरीक्रियया एवमन्यदप्यूह्यम् तत एवाबाह्याभिमतप्रमेयांशाः सं
भवितव्यास्तत्र ग्राह्यग्राहकप्रमातृरूपमयं कर्तृत्वमायोस्वतन्त्रः प्रमाताऽभि
धीयते तत्रैकत्र प्रमातरि शुक्तिकेयमिति नेदं रजतमिति च ज्ञाने विश्राम्य
देव पूर्वं विश्रान्तं रजतज्ञानं सर्वं संभूतान्वि विहृतमितं रजतमिदं सत्यम
र्थक्रियाक्षममेव भातमिति विमर्शात्मकप्रमाणफलानुवृत्तिर्विधमय
ति विधमयं स्वविश्राम्यतीत्येवं प्रमातरि यान्यपरिवर्जितेन ज्ञानान्तरस्य।
नियतास्थितिः ततो हेतोर्वाध्यता परिवर्जनीयस्य परिवर्जकस्य च बाधक
तासिध्यति यद्यस्य फलानुवृत्तिभङ्गं करोति तत्तस्य बाधकम् सार्वभौ
मः बाधपरम्भज्ञाम् तथा च भैनेदं रजतमिति शुक्तिकेयमिति वा ज्ञा
ने रजतज्ञानस्य बाधो हि नियतविषयो भवन्नियतनिमित्ततया बाध्यः
ततो विपक्षे तद्व्यापकाभावात्साध्येन हेतोर्व्याप्तिः सिद्धेति स्वभावे हेतुः
ज्ञानद्वयमेकपतितं वाध्यवाधकभावायन्यान्याप्यत्रद्रूपयोगि न्यादिति पि
स्वभाव एव एकपदपतितत्वाभावे हि नियमाभावः इति व्याप्तिरितिस्वा
र्थः हृतो विहृतो च स्वस्वाभासस्थितिस्वस्वविषयस्थितियोज्यम् अयथास
संवेदनभागो बाधाभासभावाद्याभासमात्रमेवमसम्भवद्वाधमितः निर्दिष्टम् त
दाचहृत्वेपि सात्म्यग्रहणाभाभासतात्पर्येणैव योज्यम् एकोऽयः सन्निवेश
स्यामित्यङ्गुली निर्देशास्पदतया जिह्वेला स्यानेतद्वष्टम्भेन यद्यपि वस्तु
स्थित्याऽभ्युपगते तथापि प्रमात्रैकात्म्यन्तरेणातदेकावष्टम्भ एव कुर्वन्ति
ति वदन्माहूमपि मतमवमन्यते मयाहस्तुनावष्टम्भेनैव रूप्यसंवि
त्रैवनीशुक्तिसंविन्नाड्येति स्वरूपस्य प्रमाणस्य तदवकृतेर्वा निर्वर्तने बाधाय
थाऽनोपपद्यते इति दर्शयति बाधः क्रियते न्यन्तेनस्ताप्रमेज्ञानान्तरमेकसंता
नात्तेनसहैतरन्निबाधासतिप्रमातरीत्याह सोपीति अपर्यायकारणस्यभव
तोऽन्यभोवभावादितियः सहानवस्थानविरोध उच्यते तत्त्वाप्तिप्रयाव समर्थकं
त्वात्परिहारेणासमेतानापेक्ष्ययासमकाले समस्तिर्विनैवबलवतो सेनरुधी।
तस्यदेयमाक्रमता नतज्ञानयोः समकाले तथास्ति मेतिया नेदेशाक्रम।
णेबात तच्छुक्तिसंवेदनेऽस्त्वक्रमेवप्रवृत्तस्य पूर्वं रजतसंविदनसहेत तथा हि
तस्य च क्रमेव तावदवधे ततत्र प्रवर्तितेव एतावदेवङ्गपिगामममस्फीतियस्मात

ज्ञानेन सर्वं ज्ञेयमाभासयदेव ज्ञानेन तत्तदेव ज्ञेयमानन्तर्येणोत्पाद्य धारावाहितोच्यते
तन्निवृत्त्यात्मकाशाणा निवृत्त्याभावात्तां जहाति नद्युन ज्ञानान्तरमन्याभासमसत्त्वी
नेवकृत्वा निवर्तते धारावाहितायाः नकथं तत्तस्य विरुद्धं यत एवं तस्मात्सो
पि नास्तीति पूर्वेणासंबंधः एतदुक्तं भवति पूर्वाभासजनकसामग्रीसन्निधौ
ज्ञानान्तरमेवकपमन्याभासमनुत्पद्यते शुक्रादिविचप्रबंधप्रवर्तनस्वभावंरज
तज्ञानमिति शुक्तिकाज्ञानेन तच्छीतमिवोष्णेनापसारितमिति चक्रः अन्येना
ज्ञानद्वयान्यतरस्यैवं विधं प्रत्येतमसामर्थ्यात्स्वविषयमात्रनिष्ठत्वेनएवमये
विरोधः सहानवस्थानरूपएवशंक्यमानस्त्रुतिषिध्यमानस्तु मन्तव्यः अयं हितो
यं एतेहू षयितमाशंकते अर्थेति प्रमाणस्य स्वरूपंनिदिशन्नर्थप्रकाशत्वमि
ति विशेषणं तिवाच इत्यर्थः अर्थप्रकाशत्वमित्यत्रार्थशब्दं व्याचष्टे आभास्य
मानपदेन अन्यथेति तदाभासतो विनाय दितन्त्र काशत्वं स्यात् किमतोय
द्याभासमानप्रकाशत्वं प्रमाणमित्यत आह नचेति तदपीति अपरस्मिन्न
र्थे सैव हृतिरावृत्ते योजनीये त्यपिशब्दः स्तीयमपि पदं दूषयति नचेति।
अनुवर्तमानो समभवहेतुपदं व्यतिरेकोन्यत्वम् अथतर्थं पदं स्वमतउपपद्य
मानं दर्शयिष्यत्क्रमेणापरिशोधयति अपीति निवर्त्यतइति तस्य तत्राव
काशोनतस्यत इत्येतावदेवेह निवर्तनमभिप्रेतम् तथा च हपस्यनेग
च्छेति घटेपि घटाज्ञानमिति प्रवृत्तस्य वेस्यतत्रावकाशेन तस्यन्तरयेवमपिवि
शेषमाशंकते हूषणाय अथचेति एतान्सिद्धान्तिमत एवोपपद्यत इत्यभिप्रा
येणाहत्ते एतदपीति अन्यथेति यदि पूर्वं प्रवृत्तताया ज्ञानेनोपयुक्तेघटेपि
वेद्यर्वाकमपि हूषणामत्रयत्तेन तत्रात्तु जीवयति अत्रजीवितेहेतुमाह केनेत
दिति अवश्यंभावनीयेवतत्त्वहृतिरिति भावः नत्वेकप्रमाणागतत्वेनामवस्त्र।
तो यदत्तितदेव विशेषकृन्नविशिनेनेत दित्याह केति सर्वथापत्रप्रकाशते
तद्वस्त्वहृततोस्तीति कोशपानस्यापि नायं विषयइत्याशयः ननुप्रकाशते
तत्कथम् ननावज्ञानद्वयेनतापिविकल्पेनेति दर्शयति नचेति नचेदं प्रमा
णद्वयमिति कथयति नचानवेगोतिज्ञानान्तरवेद्यतामभ्युपगमेपिङः समर्थो
यमर्थ इति दर्शयन्नेनैव चकारोभ्युपगमद्योतकः उभयत्रापि हेतुः परापेक्षि
त्वादिति ततोपि किमित्याह सर्वमिति स्वातंत्र्ये विकल्पाभ्युपगतेपि सहकृतमेत
ते निवहतीत्याह विकल्पेनापीति विकल्पेनापि स्वातंत्र्यात्तोर्थापर्यवस्थाय
ते तद्विकल्पस्वात्मव्यतिरिक्तत्वेनाभिमते ज्ञानद्वये प्रयुक्ते ज्ञानयोस्तयोरन्येनाप्र
काशमानादप्यवसीयते एवं तेनायमर्थः विकल्पः स्वतंत्रोंगीक्रियमाणोप्यप्र
काशरूपोंगीक्रियते तेनैव स्वतन्त्रोप्युक्तः नत्वन्यात्मकाचित्स्वतंत्रतानन्त्यमर्थे
विषये भवतु स्वातंत्र्यः ननुज्ञानविषयेन हि ज्ञानस्य स्वप्रकाशस्वव्यतिरिक्तस्यापि

६॰

म प्र॰
ज्ञा टी॰
१८६

कस्पल्पः प्रकाशनरूपः तत्रोपयत्र न प्रकाशनस्वभावकत्वायमभिमानस्माबा
बाह्यत्वप्रकाशनव्यापारयोगिनादध्यवसायरूपः ततस्थावस्थितमपि पौर्वा
पर्येन प्रकाशितमेवेति ज्ञानद्वयेन न तत्रभ्रमेनैकथ्येन तहि दित्तंभवेत् नन्वव्यतिरि
क्तमेव तज्ज्ञानद्वये विकल्पान्तरः स्वप्रकाशत्वेनैव तद्धि कल्पतापन्नेज्ञानद्वये
स्वात्मनः पौर्वापर्यं स्थापयति ततएकप्रमातृगतत्वे सति पूर्वप्रवृत्तज्ञाना
नुवृत्ति निरकंकाशीकरणो नाम व्यापारनेनयुक्तम् तत्रायुच्यते अव्यतिरे
केवेति पूर्वं वदिति प्रत्यत्तेत्यादिसूत्रद्वयोक्तेन न स्वल्पनयाप्येतत् ज्ञानयोर
पीति न केवलं विकल्पेन साकेतयोरैकात्म्यम् यावदन्योन्यमपितदभावेत ।
देकप्रमाध्योयः पौर्वापर्यलक्षणोपेदात्मकसंबन्धग्राणिनो ज्ञानसमुच्चयः
कालेम इति तस्मादर्थे निवर्तितादिति फलानुवृत्तस्य मलनादिति मतव्यम्
तथा च प्रमाणालक्षणे सोऽनन्तन्याविमर्शात्मामितिविवक्षन्यवापितेतिव ।
ह्यते अभिमतः समस्तानामभिमत्वेन च प्रमातरि यन्मतनेवबहीरूपानाद्वेण
तदेव विमर्शनमभिमननं प्रमातृविश्रान्तिसारमिति दर्शयति अवधिय
तद्रूपतेन ॥ ६९ ॥ नैवमिति प्रकृतेऽवेकत्यविदेत्यलस्तज्ज्ञानरूव ।
रूपमानाहरणाविषयदानायबाधबूतानां धर्मिणो रोपायायादिदर्शितेषो
क्ष्यमाननयाह्नेणाह विविक्तभूतलज्ञानेघटाभावमनिर्णयस्यात् तथा
वैकुक्तिकाज्ञाने रूप्यज्ञानात् अप्रमाणविदितः इति ॥ शुद्धं भूतले घटाभावस्य ।
निर्णयनताहरूटाभावव्यवहारस्य ततः शुद्धभूतलज्ञानमेव यथाघटाभावज्ञा
ने तथैव शुक्तिज्ञानगतयथार्थप्रकाशनलक्षणप्रामाण्यसंवेदनमेव शुक्ति
काज्ञानस्य संवेदनान्तरविरहितं यत्प्रकाशते तदेवोच्यते शुक्तिविपरीतरजत
ज्ञानगताः यथार्थं न स्वभावाप्रामाण्यसंवेदनं स्वपवद्भवाय इति किं न प्रमा
णेऽके नेति यदि परोब्रूयादिति सूत्रार्थः तमवतारयति सैवैण्याख्यापावक्त
नामिति हेत्वपदमेतत्र माभूदिति बोद्धारमते ननु घटस्याभावः स पटः
कथं न हि घटस्य यलोहित्यं स पट इति आह यम् अत्राहतनहीति नहिलौहि
त्यमिव घटपटस्यानतिकिंचित्वेन परस्परपरिहारेणवत् अपितु घटएवतथापत्र
घटस्य समग्रव्याप्याप्याव्यातिरहमाद्यम् ननुनेति किं चित्स्याख्यापाख्यापाय
वस्तु न त्वेवं न किंचिदभावो नामेति किमव्यवलमवनी यत्विनाशाह तस्याविति
वैकल्पिकज्ञानाभिधानाकल्पव्यवहारमात्रसारसमस्थावपुः नियतस्त्रवि ।
कल्पानुभवमपजीव्य वर्तते ततो यदनुभवमनुपजीव्य नियमेनाभावे विक ।
ल्पते इति तदनुभवविषयस्यैव विकल्पतोभावस्थापयति नीलविकल्प
स्य नीलस्य अभावविकल्पः शुद्धवत्त्वनराननुभवोपजीवी नियमेनेति विप
रीतेति पमस्याप्यापकस्य विपलं भ्रमनं गो हि पविवेयान्स्वभावहेतोनिश्चिनान

ग्रहवत्स्तन्तरं सैवाभावत्वेनेन विकल्प्यतां तन्तत्स्वदेवाभाव इति व्यवस्थाप्य।
तेन हि विकल्पानन्तरूपता स्वाभावश्च उच्यते दृश्यं हि भूतले विषिरूपेण घ
टाभावरूपत्वेनारूपेणानुचितमेव दृष्टान्ते व्याख्याय दार्ष्टान्तिके व्याचष्टे
नष्टदित्यादिना शुक्तिज्ञाने रजतज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञाने कथं भवति भ्रम
मेव ग्रन्थहेतुः प्रवृत्तेनादित्यापि हेतुः स्वविषये रजते प्रमाणान्तं श्राशं रज
तज्ञानेन तस्य निषेधनान्न प्रमाणमभूते रजतज्ञाने इति हि शुक्तिकाज्ञानस्य
रूपे यत्तत्स्वं रजतज्ञानाभावरूपमिति वाक्यशेषाति: व्यवहारे केसाधनतामभा
वस्य घटयति घटाभावस्येति यदा यतमिति घटाभावेन जानिते तदर्पिता।
कारे चेन्न भवति निःस्वभावस्य जननता ...... णाद्यसंभवात् न चक्रं भकारो
त्थापितं कुंभसंभवस्तु लेख्यमाविति कल्पनामात्रपदेनाह किमर्थमित्यप
स्थापयतीति चेत् व्यवहारस्तु हि विषयप्रवृत्त्यादिवाप्रयोजनमस्थापस्थाप
न माभूतले हि दृष्टेनापि पिशाच इति यावन्न विकल्पयति तावत् पिशाचम
त्रियानकृते भयत्रासादा विपादेवास्य दृश्यानुपलब्ध्या तत्तदाश्रयाव्यव
हारा भवति तेनास्य व्यवहाराभावो घटनाघटाद्य इति च यावन्न व्यवहरति ता
वन्न घटभूतले निःशंकेन पदानि निक्षिपेदिति दृश्यानुपलब्ध्यास्य व्यव
हारः सिध्यति अध्यवसायस्तु विशेषेदितेणा हि व्यवहाराय यथा व्यवसायः
भवति तत् यथा यावक्तत्वानुभूतलजनिते भूतलाकारे ज्ञानस्य क्षमस्य घटा
भावज्ञाने तत्त्वनभूतलाकारे तेनोत्पन्नं भूतलजनितम् अत्राह सत्यमेवम् न
भूतलजनितम् मानसे हि व्यवहारात्मके विकल्परूपे तत्क्षणे तदुच्यते
भूतलज्ञानमेतदित्याह अस्यविति यद्यपत्तदा विकल्पापीणव्यवहार
इयपूर्वमाविवेनास्थितेमानसव्यवहारात्मके तथाप्यन्य विकल्पेभ्यो
नीलादिविषयेभ्यो नीलाद्यनुभवादुत्पादिभ्योऽस्य विशेषः तथा।
हि विकल्पानां वनियतः सर्वानुभवमवतियामकल्पपद्यते अस्य घटा
भावविकल्पस्याभावानुभवः समस्याधको नास्तीति भूतलस्योप
लम्भादेवोत्पद्यत इति तत्तस्वदेवानेनाव्यवह्रियते अपि च घटाभावाध्य
वसायरूपस्य ज्ञानस्य विषयो यदा प्रेक्ष्यते प्राप्यते च निःशंकगमनागम
नादिरूपे तत्रैक विषयत्वात् तत्स्वदेनभवक भूतलत्वात्स्वाभिफलत्वाच्च भूत
लज्ञानमेव घटाभावज्ञानम् तथाभूतमित्यर्थक्रियोपयोगि ननु कि
मत्रार्थक्रियया उच्यते तामेवाभिसंधाय नात्र घट इति व्यवहरन्ति प्रमा
तारतस्य स्वप्रकाशमात्रेणाप्ययाकृतकृत्यत्वं तस्य व्यवहारणमात्रेणाताद
ति तस्माद्भूतलमेव घटार्थक्रियोपयोगि स एवाभावव्यवहारस्य विषयः योग्य
त्वामयेव्यवहारः सत्तेनानान्य विषयः नीलमि ...... पीत विषया

६

स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१८७

यथाभूतलप्रमेयेचनाघटइतिव्यवहारः अत्रविषयतयाहिव्यापकत्व
नप्राप्तर्थत्वेव्यवहारस्यतद्विरुद्धम ··· दमितिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः
एवंचभूतलमात्रवृत्त्यभावत्वायः भूज्ञानान्तराभिधायिविषयमाणेऽव्यतिरिक्ता।
भावव्यवहारविरुद्धसमर्पणकारिणोभूतलावृतालोकरूपस्पर्शाभावव
टाभावव्यवहारेयोजनीयः एवंदृष्टान्तेव्याख्यातेनैवन्यायेनप्रकृतेयोज
यति एषएवेतिशुक्तिरजतेतादात्म्याभावव्यवहारस्यापत्तिः ततस्ताव
त्स्याभावव्यवहारेष्वनुलभ्यते यच्छुक्तिरजतंतदेवप्रमाणंतद्व्यवहारैः स
र्वैरेवतद्विषयीकृतायाः शुक्तेरेवप्राप्यत्वात् यदीतिसोऽत्रस्यचेच्छेदस्याश्र
काशोतत्कत्वेव्याख्यातम् एवंभूतार्थविदृष्यविदृतिकाशएवकथमविद
भवेतियन्नरेभविष्यति तदर्थान्तरसंसर्गापरस्यमतेशंकितम् परिहर
तिशिष्टबुद्धिसमाधानार्थम् अन्यथादृष्टान्तदृष्टान्तसमर्थनादिप्र
मेयान्तराभिधायकमप्यवर्तिष्यत्तच्चातदृष्टव्याघातोपन्नतप्रमेयान्तरा
वभासव्यवहितः पूर्वपक्षः शिष्यस्यइत्यस्मेयान्तरानवबुद्धौपुनरुन्मीलित
वेच्छूहार्थस्त्रसिद्धान्तोन्मीलनेनव्याघातोभवति अन्यथाहिविद्ये
तदव्यत्ययसमानत्वेनकस्मादेतदुक्तमितिस्यादवकाशः तत्परि
हारप्रकारमाह तेषांचेति उपमानेनाव्याप्तमर्थाणांनिश्चयार्थमस्यतेलि
ख्यते अतोऽनुत्पादस्यव्याप्तिपरिच्छेदनाय तथाऽप्युपमीयप्रामेयाणांविदे
क्षेपसमस्यतेहिख्यतेग्रहियतेसर्वकोटीकारेणानवेतिमेघटतायुपमा
मोहष्टान्तः सविषमोनतत्त्वः अत्रहेतुः नहीतिभूतलज्ञानेनतत्संयुक्ति
ज्ञानेघटाभावज्ञानेनचतत्संयुक्तरजताभावज्ञानप्रावृतेनउक्तलत्तयाव्यप
दिष्टंरजतज्ञानप्रामाण्याभावज्ञानेयदिमेवदृष्टवेत्साम्यम् तत्त्वेतस्मा
द्वैषम्य तत्त्वमित्यत्रहेतुः तथाहीति रूप्यज्ञानस्यहिअप्रामाण्यसम
मयभावि मिथ्याज्ञानत्वेनामयमेतच्चभावेदयितव्यम् वतेतप्रामाण्य
त्वकथमभावोवाच्यतस्याभावएवरूप्यज्ञानस्याप्रामाण्यम् एवंहिस
तिस्वसमयसर्वविज्ञानेअप्रमाणम् ज्ञानान्तरसमयेतत्सर्वमप्रमाणमिति
पुनरपिनियमोविलप्यते अथोच्यते रजतज्ञाननिष्ठंयदप्रामाण्यंतच्छु
क्तिज्ञानमेवतस्माद्विज्ञानाप्रत्ययम् नचेति अत्रहेतुः रूप्यज्ञानात्मकंवि।
षयान्तरंयत्सिद्धंयतोनतत्प्रामाण्यंनलभ्यतेहिषयंयत्तदप्रामाण्यं य
दिवारजतज्ञानस्ययलक्षणाद्दूपापिरूपं अप्रामाण्यप्रामाण्याभावोवात
देतेनाप्रमाणमिदमितिज्ञानेनविषयान्तरंव्यवहृतेव्यान्तरंरजतज्ञाना
दिकंलभ्यम् तत्रयथापटस्यघटाथमीज्ञानेपीतयमीभावज्ञानेवान
घटज्ञानमेवेतिप्राकृतंवक्तम् तथाप्रकृतेपिअन्यज्ञानमन्यस्यापादि

धर्मिज्ञानं धर्मिभावज्ञानं वा भवेत्तन्नियमहेतोरभावादतिप्रसज्जति तदियम
त्यज्ञानतातद्धर्मिज्ञानेनाविरुद्धत्वं तद्धर्मिज्ञानरूपत्वेन व्याप्तेति विरुद्धव्याप्तोपल
ब्धिः वैषम्यमेव द्रढयति प्रकृते वैलक्षण्येन दृष्टान्तस्य घटाभावेति विषयत्वे
ति घटाभावो हि न किंचिदित्युक्तमेव उक्तेति युक्तेत्याकूतशेषः एवं शुक्तिप्र
त्यक्षमेव प्रत्यक्षप्रमाणं भवेदेव रूप्यज्ञानप्रामाण्याभावव्यवहारकारणमिति
तावन्न संगतम् एतावत्तु भवेद्यदि रजतज्ञानं प्रमाणं भवेत्तन्न दोषवदिन्द्रियजत
मेवेदं भावेन शुक्तिरिति कारणानुपलब्ध्या शुक्तिज्ञानं संवादकं न भवेद।
क्षिच तत् ततो रजतज्ञानं प्रमाणं संवादि शुक्तिज्ञानोपलब्धेरिति तत्प्रका
रणविरुद्धकार्योपलब्ध्या प्रमाणप्रतिषेधे रजतज्ञानस्य शुक्तिज्ञानं प्रमाण
तामुपगतं हेतुभूतं न प्रत्यक्षभूतम् एतदाह रहेति प्रकृतेः पुनःशब्दउक्तमे
भावताद्योतकः पारम्पर्येणेति न साक्षाद्विरुद्धेत्यत्प्रमाणस्य निषेधस्त्वा।
पितकारणावधानेनेत्यर्थः ननु तथापि सिद्धसाध्यं विनापि प्रमाणैकेन
प्रत्याहतश्चेति प्रत्यक्षमेव बाधकमिति हितेवदन्ति नत्वितः प्रभृती दूषेषि।
ष्यते सत्यं तथापि तवतत्यागमात्रमेषा तनत्तु कामपरिपूरणाय धोनतत्रुत्याह
दूषयिष्यतेवेति अनेन परिहारान्तरमपि सूचयति यन्न गृह्यते धर्मसिद्धेनपी
तीत्यत्र सूत्रे ॥७०॥ एतन्निराकरोति नैवमिति अभावव्यवहारेतादात्म्य
न सिद्धे भवत्यन्यायोऽभूतले घटो न पिशाचो न शाह्योनेति तत्र हि दृश्यत्वेस्व।
भावविशेषसामग्र्यभावादिनाः संभवत्यपि संभवत्येवाभावसिद्धिः व्यतिरेके
णानुपलब्धिलक्षणोऽपलभ्ययोग्यता यापि समस्तकारणप्राप्तस्य दृश्यस्य
यदाभावः साधयितुमिष्टो भवति इहभूतले घटो नेति तदानोक्तन्यायेनाभा
वसिद्धिः एवं हि पिशाचस्यापि व्यतिरेकेणाभावः सिध्येद पिशाचवत्तथाभूत
लस्यासिद्धिर्नैवं तदेवत्वेतिव्यवहर्तुमनुचितम् सर्वदा वा तथा व्यवह्रियते तावि।
शेषाभावादिति दृष्टान्त एवायमसंगत इति सूत्रार्थः विवृत्तिकारः श्लोके दृष्टां
तवैषम्यदूषणोत्कृत्रग्रन्थ्यसंगतिमपश्यन्नभ्युपगम्यवादेन ग्रन्थ्यसंगतिं करो
ति अभ्युपगम्येत्यन्तेन सूत्रकृतश्च प्रौढवादिनोऽसंगतो भावव्यवहारत्वपरि
घटनाप्रदर्शयति इदं तावज्जडिति वक्तव्यं न ब्रूते संख्यास्तिकत्वेन तावदभ्युप
गच्छेतत् दृष्टान्त एव हृदयं कथमवता .... तश्ति नदिति भूतलेनस्या
द्वितिता दात्म्येनाभावः संभाव्यते नाम एषतु वाक्यार्थो न स्यान्न संभाव्यते यत्कि
लतत्राधिभेघटो न एकस्यैव हि कथमाधाराधेयता कात्यनिकत्वेन सदास्या
त् इत्यनया भंग्या दृष्टान्ते प्रत्यक्षसिद्धबाधे निराकर्तुमाहेति योजना ननु भू
तले नैव तयाश्रुहताभिधित्सिता तत्किं तद्विशेषणोपादानेनेत्याशंक्य ब्रूते
अत्र सूत्रेति क्रमेण परस्तावदेव माहात्म्याभिरूपितया विधमेव द्रूपं पयदिष्यत

३
स्व प्र०
ज्ञा टी०
८८

इतियुक्तं विशेषणं वक्ष्यमाणेति विविक्तमिति सूत्रे ७१ ॥ : याह
प्रतीति स्वात्मनिष्ठतारूपा अस्ता विति घटादेरभावः तस्याश्रति विविक्ततायाः
सदैति परं बोधयितुं शब्दादित्यस्य व्याख्यानम् स्वात्मनिष्ठत्वेन परमार्थेनेति वि
विक्तत्वेन तत्त्वं परं तावदपि तु विविक्तत्वस्फुटत्वादि व्यवहारे साध्ये हेतुरयोप
न्ते सूत्रे विहन्तेन तु सिद्धवदेव सामानाधिकरण्येन अत्रेति व्यतिरेकेणाभावव्य
वहारे साध्ये वक्तव्ये तत्त्वमबलस्यापि दूषयति तथापीति सापीति घटेनासहिती
यता अन्ये न तु ज्ञाने भूतलज्ञानेनान्तु कथं भिन्नाभावसाधनमपि तु सदेव।
स्यानादात्स्याभावसाधनवदिति सूत्रस्यार्थो दर्शितः परकीयं प्रसिद्धिलक्ष
णं अभिप्रायं स्फुटयितुमाशंकते अथ भिन्नव्यतिरेकप्रसिद्ध्या प्रकृतेव्य
टयति यदाविति सिद्धान्ती तत्त्वमनुद्घाटयन्नेवेति दूषणस्यावकाशः।
मायात्रवदति एवमिति घटसाहित्यादेशोन्यथाः सहिततानाम घटेनका
चिदपि काभूतलाज्ञाति प्रमेयतः प्रमाणान्तरे इति दर्शयति स्वाकाराधिकः
स्वज्ञान इति ननु दृष्टान्तेपि किं प्रमेयस्यतावत्वेव ज्ञानस्यैवेत्याशंक्याह यो
पि वेति ननु न घटो भूतलस्य स्वभावोपि तु तेन सहितता साच भूतलमिण
भासेष्ट्यगतनाभानाध्यस्ति वक्तीतेव एतद्दूषयति न चापीति सर्वेदेति अत्र
सपि घटेन न घटेन मात्रस्य क्रियते सहितता नाम पिंडस्य चक्रेणेव घटना।
अत्राह नापीति एवं हि सन्निकर्षणस्य पूर्वभावि नाहृट कालेसात भवेदित्य
र्थः भवतु वा घटस्यतत्र कारणत्वेन तथापि भूतलविश्रान्तिर्न तद्रूपं घटेनापि
नेते घटेन सहिततेति न च तदर्जनि तेथालोकस्य विशेषो विवेश्कत्व
णारंभकमेणाद्वतुषेत्तमिति ते नास्तिज्ञान सन्तानेनापि दृग्यादौ तद्दृत्त्वे म।
विष्यति एतदपि न सद्घाते घटादर्शनेपीति चत्तरायदर्शन इति वेति मत्य
ते अनाभातस्त्वनकस्त्वनकस्य चित्स्वभावो भवतीत्याह वस्तुत्वे स्येति व
स्यत इति तथैवमतदिति सूत्रेन चेदं परस्य मतं कार्यानुपलंभव्यवहार
मङ्गवैः स्वभावानुपलंभोऽयम् यत्रेति यस्या तत्त्वचिन्तायां क्रिय।
मानायामनेन प्रमाणः प्रमेयतत्त्वेऽनुभयम् एवमपि प्रकृतमुपदर्शित
मन्वयव्यतिरेकयोगेन तदिति प्रदेशज्ञानम् सदेव सद्वेव निर्विशे।
षत्वादिति तात्पर्यम् यदि त्वेवं स्यात्तथा संयोगाभासैरपि संयुक्तत
यावसत्यघटेनजनितेनतस्त्रनिधाना एव च तथा गृह्यते तथा सहि
ततमपीति तदभावे घटसहितेभूतलमिति तदयमत्र घटोऽस्ती
ति यावत्तत्किमस्य ग्रहणेन तु समवेच्छदनमानेमनन्तं स्य प्रतिबंधं विनाऽक्षतः न
च तज्ज्ञानमेव तत्संवेदनेभेदात् न तु साहित्याभासनेन तत्किम् विकल्पनमा
त्रमेतदिति सूत्रे केवलमिति इयतैवेदमाधिकमत्रार्थः एतदेव युक्तमिति वा

र्तिकग्रस्येन संवादयितुमुपक्रमते अत एवेति प्रतिविषयं पर्यवसायिज्ञा
नमेकमाभासमपि स्वयन्त्राभासान्तरस्वरूपात्तमाभासान्तरेण योजयति
ततो हेतोर्घटपटविज्ञाने चेत्थं व्यवस्थापिते घटानपेक्षत्वेन पटेऽपि घटानपेक्षत्वे
न विदधाने इति मत्वा एवमुक्तवान् ग्रन्थं तदीयं पठति अत इति अतोपो।
हेतोः साइन्द्रियमतिरविकल्पिका सिद्धा सापीति याबौध्यन्तरैरेवमाम्न
तया साध्या यस्मादेकमर्थं मनोभूमौ विकल्पयन्नपि तैरेवान्यपक्षाप
ति नोचव्या ---- परस्परविविक्तात्मकावेव विरूपाणीदं त्येत्यध्यवदन्त।
पश्यामीति यदि हि परस्परहृत्तान्तनिवेशेन तज्ज्ञानविषयो व्यवस्थाप
येत्तदत्र दृष्टपत्त्वविकल्पत्वे संकीर्येयाताम् न चैवमनुभव इति द
र्शयति सिद्धेदिति तत्रैव तत्सिद्धिमर्हेति प्रकृत एव योजयति एवं चेति
ज्ञानमुभयाभासमपि नान्योन्यापेक्षं व्यवस्थापकं व्यवस्थापकत्वात्
व्यवस्थापनं ह्यसंकीर्णनिश्चयोत्पादनम् यदि चान्योन्यापेक्षतया व्य
वस्थापनं ह्यसंकीर्णनिश्चयोत्पादनम् यदि चान्योन्यापेक्षतया व्यव
स्थापयेत् संकीर्णनिश्चयोत्पादनम् भवेत् तदेषां विरुद्धव्याप्त्योपल।
ब्धिः व्यवस्थापनानुसारेणैव च प्रामाण्यं परैरुपगतमिति स्मारयति
बौद्धस्येवेति यथैवेत्यसमभावे सिद्धिं व्यवतिष्ठत एव तथाभ्युपगतत्वा
न्यथैतत्प्रकृतमस्याविघटेन न त्वन्यदीयदूषणोद्घोषणादोर्जन्यमस्माक
मारोपणीयमित्येवकारेण यत्नहृदङ्गमिति सूचितम् नन्वेवं घटस्य भूतल
ज्ञाने घटमात्रज्ञाने भूतलमात्रज्ञाने च किमविशेषः अविशेष एव विषय
तः स्वरूपतः तत्स्येव विशेषः एतदाह ज्ञाने चेति चः शंकाद्वारेण प्रमेया
न्तरस्य ख्यापकः अज्ञाने ज्ञाने कर्तरि विवक्षित्यादिकर्मपदम् प्रकृते सू
त्रार्थमुन्मीलयति एवं चेति एतद्दर्शनमिति प्रदेशदर्शने कर्त्रे अस्मत
पीति घटे अत्र कार्यानुपलब्ध्या घटाभावसिद्धिर्भविष्यतीति परकीय
मनुभाषते घटे सतीति तिनोभयाभासमिति अन्यच्चावच्छिनत्तीतिस्या
येन स्वसंवेदनादेवैवं व्यवस्थापितम् न स्याद्घटस्यदृश्यत्वाद्व्यभिचार
णीयं कार्यं निजाभासभागभाजनीभूते संवेदने तस्याभावात् एतदनु
भाष्य दूषयति अत्र चेति प्रतीतिबाधादेव हि तत्त्वः प्रत्यक्षविकल्प
शरणानामभावसिद्धेनन्यसेत्त्वपरः सदनोपपद्यत एवेति दर्शनमेव ७२
न तद्व्यतिरिक्ताभावप्रतीतिः सर्वलोकप्रसिद्धा सा च न सर्वदा किं तु
घटासंनिधिदशायामेव तत् किमत्र शरणम् इह पश्यतो नाभिन्नं तत्त्व
तोऽव्यतिरेकेण न व्यवहार्यं भूतलमिव भूतलान्तस्याच घटाभावः।

ई॰
स्व प्र॰
ज्ञा दी॰
१८५

विपदे हि निर्निमित्तता तथा व्यवहारस्य प्रसज्जेदिति कारणानुपलम्भा
न्तत्तत्स्वभिन्नएव भूतलादय आलोकः स एव च घटाभावो भूतलादेर्यत्तया
व्यवहारणीयः इत्येतदेवात्र प्रपञ्चनम् एतदुच्यते तेन तत्स्वरूपेण किञ्चिदिति
व्यतिरिक्तवस्त्वभावसिद्धावपि त्वि चिरन्तनापरिदृष्टः अप्यत्रायमपरो विशेषः
स चोच्यते इह खल्वि पुञ्जलक्षणमभादिरूप आलोको वातपचन्द्रिकादिस्पर्शो
वा कठिनघटस्पर्शविलक्षणो मरुद्भूतले तावदाहृतः कार्यकारणाभै
कसामग्रीकत्वात् दिना ज्ञाते येन व्यवह्रियत इति तावत्पूर्वम् स च घटात्मक
प्रसिद्धरूपस्पर्शविलक्षणास्तदभावरूपस्तत्र भूतले स ज्ञानेनालोकादि
रूपस्पर्शज्ञानेन गृहीतः स यदा विकल्प्यते पूर्वोक्तयुक्त्या न तदात्र भूतले
घटरूपविलक्षणो यदालोकरूपपुञ्ज इति यद्विज्ञानं वस्त्व व्यापृतो वा
कर्कशाकलशस्पर्शविलक्षणो यः शीतो सामान्यतस्पृष्ट स्वभावस्पर्शा
दितिति यद्विज्ञानं तत्स्वभाववद्रूपस्पृष्टस्पर्शस्य चान्यद्व्यवच्छिन्न
त्तीति तदा घटरूपस्पर्शाभावतो निश्चिनोतीति स एव तत्र भूतले घटाभा
वो व्यवह्रियते य आलोककान्तस्पर्शो वेतीयता स्वस्वभावपायात्ता गतिर्व्यतिरि
क्ताभावसिद्धौ निर्वहति लोकस्य सर्वज्ञस्य तत्ज्ञाननिवृत्तिर्वा स्वरूपा
न्ततो महाप्रलयेपि स्वसंवेदनज्ञानमात्मात्माभावनिवृत्तिः तस्य हि तेन यथा।
पि ज्ञाने भवतीति सूत्रार्थः आलोकस्यैव रूपतां स्थूलदृष्टान्तेन साधयति
कश्चिदिति केवलभूतलमेवेह घटाभावे निश्चयनाङ्गं न भवतीति यावत्
निरन्तर इति शिलोपरि सन्निहिते पिच्छटे भूतागेतदभाव इतिया प्रतीतिः
सा शिलाप्रतीतिरेव तत्त्वाद् इति शिलाया भवनम् आदिग्रहणाद्दर्श्या।
दिः तस्यापि केषाञ्चिद्रूपमेव तथाप्याभियात्मिकाः रूपेन दर्शितं शतियेति
यत्रापीत्यादि तत्रापीत्यन्तरेणासंबध्यते अवान्तरेति वृत्तिग्रन्थः पठितो व्या
ख्यातश्च एवम् अन्तरा तत्स्य घटस्पर्शज्ञानेन तद्घटाभावं व्यवहारयतीति संबन्धः
अन्यस्येति अनुपलम्भस्येति पूर्वेणासंबन्धः कर्तरि षष्ठी अप्रतिघातीति
ऊर्ध्वाभिसरणादेः प्रतिघो नाम यो सो स्पर्शीय मौलिः स्वगतिविशेषस्तस्य
नास्तिनियतेति व येत आभासवस्त्ववादिनो भावं विविक्तमेव भावाद्
पगच्छामः यदुक्तम् अभावोपि बुध्यमानो वा यात्म भूतेरेव सर्वएवेति
युक्तेति व्यतिरिक्ताभावसिद्धयः इति भावः उपयुज्यत इति व्यवहारासम
तीति अत्र द्रापटेष्वपि यभादौ स एवालोक उच्यते पटोनासीत्यादिना व्यवहा
र्याणां रूपान्तरेणानवच्छ्यायमात्रमेतत् अपि तु प्रतीतिरप्यत्र मान्दिनी व्या
हवस्त्वस्येति इति आविर्भावयतीति निआपयति भूतलमेव हि नापे

घटाद्यभावव्यवहारप्रसंगेन्तर्लीनस्य तत्स्वरूपस्य व्यतिरिक्तस्य भूतलएवालोकोपि निषेद्धुमशक्यः इत्याह ॥ ७१॥

त्वेते तदापि तत्तदुपरिपरिवर्तिनं घटाकाशमहं देशः ७३॥ ॥ ननु क्वचि
त्प्रदेशे तादात्म्याभाव एवैको व्यवहार्यः न व्यतिरिक्ताभावः ततश्चालोको घटा
भाववदिति कृत्वा प्रदेशान्तरे यांश्चादिमो यथा च घटाभावव्यवहारस्तथा पिशाचा
भावव्यवहारोपि भवेत् आलोकस्यैव पिशाचाभावरूपत्वादित्याशंक्याह तु
न पिशाचः स्यादनालोको प्यालोकाभ्यन्तरे यथा अदृश्यो भूतलस्यान्तरनि
षेधः समस्त्वथा इति ॥ आलोकव्यतिरिक्तो यद्यपि पिशाचो नालोकात्मको
स्पशीनत्यापि भूतलस्यैवालोकस्याभ्यन्तरे सोपि न संभाव्यते ततश्चापि पिशा
चो यद्यप्यालोकातिरीयते आलोकाभव पिशाचो नास्तीति व्यवह्रियेत तथा
पि न सर्वात्मना तदभावसिद्धिः सर्वथेति नियमेन भूतलालोकापेक्षया
यावद्वृत्ति च विचारणीयं तिविधायो ज्यम् पिशाचाभावमात्रेहि न साध्यम्।
पि तु नियमेन नभूतलालोकेपि च संभाव्य एवासौ यावद्वृत्ति च विचारयिष्य
ते तदेवमालोकान्तर्वर्तीमस्यादेवेति शंकायामर्पणीयो नियमगर्भे तथा
तावतिविवक्षितनिर्देशेनानादृश्यात्तदभावनिश्चय इति प्रदर्शनेनैवोक्तम्
दर्शनेपि न कश्चिद्दोषइति संग्राह्यः तेन दिव्यमाचष्टे न चेति एवमितिव्य
तिरेकेणाभावव्यवहारप्रसंगो यः शंकितपिशाचस्यैतस्मिन्पक्षेपि नावतरति
इति चः प्रसंगशंकायां हेतुः अनालोकरूपस्येति पिशाचस्याभावत्वादालोक
स्पर्शाक्तेन प्रसंगइति तात्पर्यम् शंकानिषेधे हेतुः अन्तर्लीनस्येत्यादिना।
श्रुतिरप्य वन् समस्पन्नेप्य दृष्टावुक्तम् अन्तर्लीनतयापेक्षतेति व्याख्याते आ
लोकेन्तर्लीनपिशाचोन निषेद्धुं शक्यो दृश्यत्वादित्युक्तम् तच्चाचोदितसमाने
न एवं हि प्रसंगाच्चोदितः प्रदेशे आलोको नास्तीति यदि देशेव पिशाचो नास्ती
ति प्रसज्येतेति अनेनाशयेनान्यथोपक्रमेण स्थूलदृष्टिप्रत्यायनाय ग्रंथ एवेति
तत्त्वदृष्ट्या तु आलोके प्रसंगात्प्रतिषेधो हेतोपर्यवस्यत एव प्रदेशानत्यानं
व्याख्यानेनासंगतम् अथवा यद्यपि भूतले आलोकात्रहीन इति पिशाचा
भावो गृहीत एव तथापि गृहैकदेशस्थितालोके च घटाभावो गृहीतोपि यथा।
न समस्तगृहान्तरालापक्षितं घटाभावव्यवहारे कर्तव्ये अनामपेति गृहैक
देशान्तरे सन्नपि साक्षान्न तत्संभावना तथा प्रदेशाव्यवस्थितालोकमध्यवर्ति
त्वेन पिशाचस्य संभावना तथा भावदाकाशादेशगतपिशाचाभावनिषेधत
व्यवहारांगभावेनोपेतीति तत्रापि तदभावनिश्चयः कर्तव्य एव सचनसिद्ध।
ति पिशाचाक्रमणीये आलोकमध्यभागे तदालोकानपसारेण पिशाच
त्वस्यैवान्यस्य कस्यचिदस्मादृशैरनुपलंभादित्यनया भंग्या व्याख्यानांक
रोति यदि वेति आलोकप्रदेश प्रदेशयो राधाराधेयमाधारतानान्तरीयकव्य

पिशाचः स्यादितिवृत्तिः
नचैवमालोकस्यापिशाचा
त्मत्वात्तत्र पिशाचनिषेधप्र
संगः स्वाहारस्पोन्मतेपि य
थाभूतलकस्याप्यान्तरनि
वार्यत्वथालोकस्यान्तरं त
त्रस्याभ्यासततोनास्समंते
पि नात्पृयत्वात्तदभावसिद्धिः ॥टी॥
आलोकव्यतिरेकेण
घटादिरिव पिशाचोपि निषि
ध्यत एव दृश्यानुपलम्भा
यथाप्रदेशैकरूपतया व्यति
रेकेण तु नरन्तर्लीनतयाप्रदेशे
नेवात्रापि पिशाचस्यानिषे
धः तदाह नचैवमालोकस्ये
ति अन्यत्वमेवात्रापि पिशा
चनिषेधप्रसंगाभावे हेतुरुक्तः
तस्य स्वरूपेभ्यन्तरायानत्वनिर्देशे
नोक्तं तत्रेयमन्तर्लीनतापेक्ष
या अथवा तत्रेति प्रदेशो

यदि वालोकपिशाचात्मतया निषेध्येत नतु तत्रालोकेत्यस्मिन्पिशाचो निषेधस्य इत्यर्थः ॥

[1] प्रदेशादन्यस्यापिचा कानन्यत्वसंभावनया निषेधः पिशाचस्यप्रदेशोप्याको नत्वालोकादन्यत्वेपि ॥
[3] तदाह्यालोकव्यतिरिक्तापरपदार्थदर्शनंनास्ति य न्मयाहीदृशपस्संभावित आलोके प्रदेशोवा मि
त्रोनिषिध्यते तदाह सद्यदृश्येत्यन्यत्वेपि इतिआलोका–र्थेन स्थापत.... सिद्धेव दृश्यत्वमप्यस्या
लोकादिव्यतिरिक्तस्यस्यानिषेधायोगेहेतुत्वेनोक्तम् यस्माद्यतीन्द्रियदर्शनोपिशाचादिरपिदृश्यस्तस्या
लोकातिरिक्तपिशाचोपिपरमाण्वात्मादिः पदार्थः कश्चिद्दृश्यः स्यात्तद्दर्शनात्कश्चित्पिशाचस्यादेनिषे
धंकुर्यात् ॥

ई०
प्र० २ प्र०
ति० प्रका०
टी०
१६०

तिरेकतात्पर्यंचेतिविधातव्यशाहेत्याख्यातः ननुप्रदेशोयदिव्यतिरेकेणानि
षड्पाकाक्षत्स्यालोकेपिकिंनतथानशाकाः आह प्रदेशादिति आलोकता
दात्म्येनहिप्रदेशानिषिध्येत किंसंभाव्यतेतावत् सर्वात्मनाहितत्रापितस्यनि
षेधःशाक्यः इयताप्यतापिप्रदेशआलोकोक्रियत्तदेवपिशाचोनास्तीति
आलोकेतत्किमन्यदस्तियत्पिशाचेपिनास्तीतिस्यात् तेनात्रवचनावका
शमात्रमपिनास्तीतिमन्यते एतदेवघट्यतितदाहीति प्रदेशोवेति अनेनप्र
देशात्मकपरमाण्वन्तरवर्तमानस्यपरमाणुकतद्रूपसंभावनानिहृता।
तत्ताणारमार्थिकीमेत्यर्थयथाहदृश्येभूतलस्यान्तरितिव्याख्यातम् अदृश्य
त्वमपीतिनैवकेवलमन्यत्वंपिशाचनिषेधायोगेहेतुः अपित्वदृश्यतामपि
तम् एतदेवव्यतिरेकेणस्फुटयति तस्यहीति यदितियस्यालोकान्यपरमा
रकस्यादिकालान्नपरमाण्वादेर्शनात्क्वचिदिति आलोकेप्रदेशोवासाव
तीन्द्रियदर्शीपिशाचेनिषेधेत् संहीति पिशाचादतीन्द्रियदर्शीपिशाचस्यायो
वकाशःसंभाव्येत भूतलालोकान्तरालमायस्तद्यतिरिक्तात्मादिका
लादिभिः पिशाचरूपत्वासहितस्तभिरालोकविशेषरूपैरेववापरमाणुभि
र्वासंपर्कस्तानात्मादीन्पिशाचाभावत्याव्यवहारान्पिशाचनिषेद्धुंशक्नोती
तिसंभाव्यतेहेति नेतानास्तीन्द्रियादर्शिनोत्रशक्ततायत्ति प्रकृतमवस्थापय
यति [1]नहीति आदियहणाद्दिगात्मादि अनएवेति यतःपिशाचाःसर्वत्रास्था
पिभासमानआलोकावयवानामालोकपरमाणूनांयद्रूपं तदेवावकाशो
देशात्मनस्तज्जपरिहतमाभासते इनरेतरानामिश्रदूपत्वाज्ञावताम् ततोहेतो
रिदमपिनाशंकनीयम् तदेवपरामृशतियथेतिप्रतीयन्तम् समानन्याय
तांयोजयति नहीति पिशाचेपि येत्रेघागतिरलोकानयसारकाभिमतेत
त्रतद्विपरीतेघटेकयमाशंकेव आलोकायसारकएवतर्हिघटोनिषिध्या
नपिशाचस्त्याशयेनाह अथापीति अनालोकेतिअन्यमान्तरतारहितेक
घनालोकरूपोपलब्ध्याइतियावत् अत्रोक्तमेवसमाधिंस्मारयतिस्फुटी।
कर्ते तदत्रापीति यदेतद्वचनमाशंक्यते नतोवचनाद्वेतोरिदंसमार्थितेइति
संबंधः ननुस्यानात्मकत्वेकथमेकदेशावस्थानेपीत्युक्तिः आहऋतस्थेति आ
लोकांशस्यएवभागेपिशाचसन्निकर्षेणावष्टभ्यतेत्रयोत्राहदृश्यतेसापि
शाचः नतस्वरूपंमत्ताकोनोदेशाः अत्राह भूतमयानामिति शाद्वादिपंच
करूपाणांवाह्यानांपृथिव्यादीनांज्ञानव्यतिरिक्तानांरूपात्मनादेशोनयत्त
स्वयमेकमात्मप्रधीनत्वाद्वाह्यकार्यकारणभावाद्बाह्येभूतलादितदपिदेश।
इतिप्रतिभासतएव ततःसन्निकृष्टदेशातेवाभिन्नदेशाता आत्मकाला।

संहितंपिशाचावकाशम
र्थान्तराविरुद्धः आलोक
विशेषमयमेववापश्यत्पि
शाचंनिषेधेत् ॥

[1] नहिप्रतिनयोरपिपिशाचा
लोकादिकयोरन्योन्यात्मता
पत्तिर्येनालोकादिविशेष
मपि पिशाचतयातज्ज्ञानी
यात्पिशाचमपिहिपश्य
न्नवदर्शी तस्त्रुप्तालोका
वयवरूपावकाशमेवपश्ये
दतएवैतदपिवक्तुंनयुज्यते॥
[3] यथायदिनस्यान्योन्यविलक्ष
णत्वादालोकोघटरूपोनस्या
त्तावताचालोकाद्भिन्नोस्यत्र
प्रदेशोकि

दयस्तद्भूतमयाऽङ्गेकदेशाभवंस्तनाम यत्र हि दर्शनेनेते सन्ति तत्र सर्वे संयु
क्ताः सर्व एव ते विप्रकृष्टास्तथा संयुक्ताः स्युरन्यथा न चापि ते केचित्सन्निधा
हृद्याविज्ञाने चेति घटादर्थमात्रे हि विसं तत्र शाहृद्यामभूतमया एवेति भूत
मयग्रहणाम् ज्ञानानामिति विवेति वैयर्थ्यं ज्ञानस्य हि स्वरूपव्यतिरेकेणानवे
शोन्यो भाति एकसामग्र्यधीनो कारणो वा विषयो व्यनापारत्वेन भासते यतः
समकल्पनाभावेन तद्योजनाभावादिति दर्शितम् वहुपाश्चात्यपर्मदेशका
लसमर्थेन प्रस्तावे देशान्तरं स्वरूपदेशादन्यो देशः तेन यो व्यवच्छेदः तदोपप
नायोगस्तेन च स्वभावतायदिस्यादित्यथाशाहृस्यार्थः तथा चेति यतो व्यति
रिक्तोपि देशस्तेन प्रकारेणादृश्यमेयान्तरमिति चः आलोकविशेषरूपस्यधी
विशेषस्य कश्चिद्देवपिशाचवेदेवदेवास्यस्वभावावाहृपायः पिशाचस्यदे
शआधारः संभाव्यते स एव पिशाचाभावेन निषेध्यमानः पिशाचो नास्तीति।
सर्वज्ञेन व्यवह्रियते ननु च यत्र स एव तक श्चिद्रूप्यते तत्र रूपादयः संतीति कुतः
तत्कथमस्ते स एवालोकरूपविशेषात्मा देशः पिशाचाभावइति अत्राह रूपा
दयोहीति मध्यवर्तिनः कस्यचिद्दृश्यत्वेपि यद्यपि मध्ये तत्किंचिदालोक्यते
तथापि रूपादयस्तस्यात्तत्र परमाणवस्तथा स्थिताः यथा त एवास्मदादिभिर्नदृ
श्यन्ते सर्वज्ञेन तु दृश्यन्त एव परमाणूनां च नैरन्तर्यमसर्वमिति दर्शयति त।
तस्थेतिन तथेति प्रतिघातितोपि तावत्ततः अन्यथः हृदयान्तरमिति यथा तत्रच्छा
याहृश्यते तस्मसाकृतेन सान्तरत्वेन व्यवहितत्वेन विभिन्नैस्सजातीयतावं व्यम
न्तरेयषां तानि सान्तरव्यन्तराणि मध्येवा तस्मसामान्यानि व्यन्तराणि मध्येत
मः स्वन्यतया सान्तरत्वेन वा व्यन्तरत्वेन वा विविच्यीकृतमध्यानि सहैव तिस्रेस
स्थाने निवर्तयन्ती स्वदेशादपसारयन्ती असमर्थं तस्मात्तस्मादनन्तसमस्तानि वर्त्य
न्ते स्वदेशादपसार्यन्ते तथैव एवमिति असन्तृश्यतमः अस्यतिभावान्तरपरमा
णवस्त एव पिशाचपरमाणवः सर्वज्ञस्यार्थः पिशाचाभावेन पिशाचेन यत्स
र्वमाक्रान्तमालं तत्रालोकपरमाणव एव दृश्यमानाः सर्वज्ञस्य पिशाचाभावव्य
वहारविषयी भवंति ननु तत्तदात्मादिपदार्थान्तरमपि पश्यन्सर्वज्ञो व्यतिरिक्ते
पिशाचे कथं निषेधेत तस्यमपि वा पिशाचे तेषां स्वरूपनिष्ठत्वात् नापात्वातिवि
क्तपिशाचाभावेन याभेद्या सर्वज्ञेनापि उः स्याय एव एवं तर्हि किमनेनप्रया
सेनेति दर्शयति अथवेति यत्किंचिद्यत्सन्निनेन न द्रष्टव्यम् ननु तत्र चेन्न पश्य
ति पिशाचं नास्त्येव सोऽतत्र च सर्वमेव तत्र तेवस्तु पिशाचसहितेन तज्ज्ञावज्ञा
न विविक्तेन ज्ञानान्तरेणावेद्यम् यदि वा तद्वज्ञानेन तस्य पिशाचाभावव्यवहा
रविषय इति नान्तरालवर्तिपरमाणवन्तरानुसरणेन किंचित् तत्रस्मदा
देरप्येवं कस्मान्न भवति उच्यते अर्वाग्दर्शिपरिमितेनयः प्रपतितस्य न स्ते।

६
स्व. प्र.
ता. दी.
१६८

यमस्तीत्येवंज्ञानमुत्पद्यते येनज्ञानमेवसहितज्ञानलक्षणमभावव्य।
वहृतेहेतुर्यत्रतत्स्यातइति निश्चयोजिघ्रतश्चरसयतश्चावदयतश्चस्पृ
शतश्चगंधादिज्ञानावश्यकसंभावनात्तत्रगंधादिज्ञाननिवृत्तिनिश्चयासंप्र
वेशात्तज्ज्ञानादिरूपाव्यतिरिक्तगंधरसशब्दस्पर्शाभावव्यवहारहेतुरेवतेन
यद्यप्यमुनाआलोकप्रदेशमेववामगृह्णतापिशाचाभावोगृहीतःपिशाचा
न्यहादत्रयेनतथापिप्रादेशिकोसौगृहीतोप्यगृहीतकल्पः प्रदेशोआलोके
वाभिन्नस्यासस्यसंभावनानिवृत्तिकारणाभावात् एतावद्भिःप्रकारैरप्यु
केवलेति ननुयदिपिशाचस्यापि योग्यतायासहरूपताहेतुः तर्हिच
टादेर्निषेध्यतायांस्वज्ञानमदान्मतामित्याद्युद्देशोहरूपताहेतुत्वेननिर्दे
शानेत्याह सिद्धसिद्धियइदानीमर्वीनिषेधत्वादातस्यनिषेधपर्यवसित
एवतत्रचाव्यभिचरितेहरूपत्वम् तथाहिहेतुविन्दुः विशेषणं वाच्यम्
इतिएवंप्रसंगादभिधायप्रकृतमेवावीदर्शितेपिशाचस्यानिषेध्यत्वम
त्वमात्पहरूपत्वेपीति यथालोकपरमाणोहरूपत्वेभवेत्तदापरमाणु
परमाणुंगमयतोनिरन्तरत्वेनमेवेतुद्दिरुत्पत्स्यानेयः पिशाचपरमाणुः सं
भाव्यते नहिलक्षणायमालोकपरमाणुरेवपिशाचपरमाणुभावस्वभा
वः परमाणुत्वेनारेण्वमितिपिशाचपरमाणवः शक्यन्तदेशेचटवन्निरा
कर्तुम् आलोकपरमाणूनामेवतत्रपिशाचपरमाणवभाववत्वात् तत्परमा
णुषोदर्शनमलिप्सुलेकचनवितत्प्रतिभासात् तत्सद्भवपरिमितेति।
मिरादिपरमाणुरपिसाचपरमाणूनामपिपूर्णकल्पीयत्वात् एवमालोक
स्यपरमाणोहरूपत्वेस्यात् पिशाचाभावसिद्धिरर्वाग्दर्शनस्यापीत्युक्तम।
पिशाचवदृतिविचारेतत्वेनस्थितमत्तरूपमित्याह अथवेतिपरमाणोह
रूपत्वेपियदितैरसत्वेप्रतियोगितावकाः पिशाचपरमाणवः संभाव्येरंस्तत्तान्त
रत्वाभावेभवेत्तन्निषेधे नत्वेवंरसगंधस्पर्शपरमाणोहियथैवाहरूपत्वेनसं
तोपितेकथनरूपप्रत्यक्षंतिघ्नन्ति तथापैशाचाः परमाणवोरूपमयाअपि
अस्मदादिचक्षुरगोचराएव अतस्तेषामनन्तरालरूपाणामग्रहणेनैवासहतत्वं
गृह्यते तथादर्शितेवितथवाक्यार्थसिद्धान्तपायामयथार्थोत्तरेणप्रदेशमध्ये
पिपिशाचनिषेधस्याशक्यत्वेहपैवानुसरणीया ततश्चयथाभूतलस्या
नारिस्यपिसोऽयमनवस्थतेभवति सर्वथैवन्यपिशाचाख्यानेभवति इयतापिच।
यावदृतिविचारेणसर्वथाशङ्कः सोऽत्रोपाख्यानत्वरूपसंहरतितत्वमिति प्रा
संगिकदोषप्रशमनपरमिदंतत्त्वंपूर्वमुक्तार्थस्यानिश्चलत्वमाधातुमिति
वमितिविवेदवानुसंधत्ते अथवेपेचेति अयमेवेति आलोकचयोन्यस्यस्पर्शा
वेतिप्रस्तावेननाशत्स्याभावोपयुक्तयत्संवेदनमिति यस्यज्ञानस्यसंवेदनं।

मूर्त्तलसंवेदनस्यानीयं नस्येति ज्ञानस्य मूर्त्तलस्यैव ग्राहकं प्रत्यक्षं भवे
द्येन रूपज्ञानाभावः प्रसज्येत ततः सिद्धोदिनिश्चयः क्रियते तत्ताह स्पर्शविज्ञाने
न किंचिद्दृश्यतीति यावत् न च स्पर्शज्ञानस्य यत्तात्पन्दं स्वसंवेदनं तेन य।
तदेकमेव स्पर्शज्ञानं गृहीतम् न रूपज्ञानम् ततः केवलमूर्त्तलज्ञान
तुल्यादेकज्ञानसंसर्गयोग्यज्ञानान्तरनिषेधः स्यात् स्यात्तत्र यदि रू
पज्ञानेऽभवत्यपि तदेव स्पर्शज्ञानस्वसंवेदने रूपज्ञानस्वसंवेदनाकार
त्वं विभ्रम्येत नत्वेदं स्वरूपेणीति निरूप्यते नहीति चेट्टत्यादिवैधर्म्य
प्रायेण प्रश्नेऽवमाह ज्ञानं हि इति तस्य संवेदनस्य ज्ञानस्वरूपग्राहक
स्यैकत्वेनोपपद्यते न च वेद्यमूर्त्तचैतन्ये ज्ञाने घटमूर्त्तलतुल्यतत्किमाया
तम् तत्संवेदनस्याह ज्ञानस्वरूपाद्धि तेन यल ह्याणन्नस्याभेदः अत्रापि हेतुः
स्वसंवेदनत्वमेव एकैकज्ञानसंसर्गस्य समस्ताभावव्यवहारस्यास्यभा
वे प्रदर्शनार्थस्य न्यायस्य व्यापकत्वं दर्शयति उक्तेति तद्विशेषद्योतकः ।
तस्मान्नैवेति नियमवती रूपज्ञानसत्ताव्यवच्छेदेन स्वसंवेदने निर्भासमा।
नारूपज्ञानाभावव्यवहारास्पदम् न विद्यते स्पर्शज्ञानतादात्म्यापन्नं रूप
ज्ञानेकामे निषिद्धम् तत्समयेन द्वितीयस्यातिरिक्तस्यैव रूपज्ञानस्यक
प्रत्ययस्याभावः सिध्यति उच्यते कार्याभावादिति रूपज्ञाने यदि भवेत् स्पर्शज्ञाना
वस्थैतत्स्पर्शज्ञानाद्योजायते विकल्पः स रूपज्ञानादपि जातः इति रूपस्य
यौभयविकल्पतयापरे विकल्पज्ञाने स्वसंवेद्यं भवेत् न च तत्तथाभूतम
स्तीति अत्रैव दृष्टान्तमाह प्रदीपेति यथा पूर्वं रूपदर्शनात् प्रतिघातकारणाना
पन्नाम्भ निश्चितस्वतेजस्तद्भावोन्मकोऽप्रदीपाभावे रूपज्ञानस्य कार्यस्याभा
वान्निश्चितेति तथाविशिष्टविकल्पात्मककार्याभावाद्रूपज्ञानस्याभा
वात् अत्रैवान्वयेन सहितसहितत्वरहितत्वाभावस्वरूपवादेऽपि रहिता
त्वदेशात्कारणस्य घटस्याभावः तत्त्वमानेनैव भवेत् न च स एव शस्यलब
इता एतावदिति तत्त्वेषामन्यागतिर्व्वहतिः इति यावच्छक्ति विसृष्टपर
दर्शनमितिवदन्विकल्पोऽपि पृथग्वात्तस्वसंविदितः इत्यादि दृष्टान्तर
संभावनमत्रापि स्यादिति दर्शयन्नेकसंवेदनाभ्युपगमेनेदमपि न किंचि
दिति सूचयति तत एवाह युक्तेविन्यादिना अनेन प्राङ्गसंसर्गयानामभा
वोऽपि समग्रसामग्रीकत्वेऽपि विशेषज्ञानात्मककार्याभावेन समर्थितः त
ज्ञानाभावस्तत्स्वसंवेदनाभावेन अनन्तरदकयस्पर्शदनेदकरस्तत्रिपु
टिकायांपसंवेदनेन तत्कामं वायुप्राह्लादिनिरासो भवेत् आकाशाधार।
णानमायत्रस्य तत्समस्तानदभावे वदने कथम् समस्तप्राह्यभावयोगि
नस्तदानिश्चितत्वेनाहृत्यवकाशः एकज्ञानसंसर्गयोग्यवस्तुदयात्तत्र

६
स्व प्र
ज्ञा टी
१९८२

नियतविज्ञानावेसेयतासमर्थनस्येत्यलंबहुना ७४ ॥ नन्वेवं भवतस्मा
पितेनैवन्यायेन प्रमाणमस्तु शुक्तिकारणाभावान्यतरज्ञानप्रामाण्यसं
वेदनमेवतदन्यरजतज्ञानप्रामाण्याभावज्ञाने सिद्धमेव मन्येसिद्धं तथापि
तत्साध्येन सिद्धमिति दर्शयति सूत्रेण एवं कथ्यविदाःभावरूपाशुक्तिस्मृ।
तिर्भवेत् नत्वापरजतत्वेनैःस्यादप्रामाण्यवेदिकेति अनेन हि शुक्तिका
ज्ञानस्यनेदंरजतमिति ज्ञानस्य वा स्वरूपचिन्ता कृता भवति ननु ततोव्य
तिरिक्तस्यापरजतज्ञानस्य किं वित्तं वृत्तं मेऽतिनेवा घटज्ञानप्रामाण्ये।
हि प्राप्यपटबोधाप्रामाण्यरूपे संविदितेपि प्राप्यपटबोधस्य न किं।
चित्कृतं भवतीति सूत्रार्थः असद्विषयतामिति अप्रामाण्यमनुष्यान इति
सौगतेनरक्तेति पूर्वस्याप्रामाण्यम् एतावन्निति अयंभावः अस्ति तावदे।
षाप्रतिपत्तिर्लौकेसामान्यकिंप्रमाणारूपेति चिन्त्यम् यदि प्रत्यक्षात्मिका।
तदसदर्शनमेव विजयि अथानुमानात्मिका तन्नोपपद्यत इति समन।
न्तरमेव सूत्रेणावसीयते ॥ ७५ ॥ नन्विदमित्यनेन तदेवावलक्षण्यते
यत्र रजतज्ञानमभूत् तत्रैववचनेनेदं रजतमिति शुक्तिकाभावेति ज्ञानस
दितमिदानीम् नचैकमेकदारूपद्वयेयोगीति ज्ञानद्वयंप्रमाणंभवि
तुमर्हतीत्यानुमानिको वाधाभविष्यति तत्रैतदेव तावत्र सिद्धमिदमि
दमित्यनेन तदेवेति अनुमाने चनोपपद्यते अस्ति च बाधव्यवहारःसोस्मा
न्नयपवोपपन्न इति सूत्रम् धर्म्यसिद्धेरिति अपिशब्दो बहुलमेवपाठः अ
नुमानतोपिनैववाधा धर्मिणोपि हेतोरपि चासिद्धेः न चरजताभावग्रहेणैव
बाधप्रतीतिः अपितु स्वसंवेदनेनैवतत्स्वावगमसमर्थनीयापि एकस्मिं
स्तुप्रमातरिसततिनस्मात्वतेत्रामाजायतेइति सूत्रार्थः तमवगमयति अनु
मानमपीति इयताधिकप्रमेयतादिपदेवावतारितम् पिहितमाकाना
प्येनिगमनेनैव शुक्तिज्ञानेनेति हेतोरसिद्धिंव्याचष्टे ताणापक्षसिद्धिं तद्
पयोगिनीं करोति एतत्पर्मेत्वाभिधानप्रथमरूपप्रसाधकोहेतोर्पक्ष
पयोगादन्यायेन अन्यथाहेतोःसाध्यं सिध्यति किन्तु धर्मिणोनिश्चके।
नकश्चित् हेत्वरिति अप्रामाण्यरजतज्ञानस्यसाध्ये ननुस्वरूपासिद्ध।
एवकस्मान्नाभिधीयते यत्र धर्मसिद्धिमतवेप्रदिता नालम्बनीयत्वाप्र।
कत्वाध्यमुत्पादयति स्वरूपेति इहहेतुस्वरूपमेवस्वरूपंनवतुस्वरूपंयेन
शशविषाणस्वरूपासिद्धिंभवेत् हेतोश्चनिचतेदेशकालाद्योगाव्यवच्छेदे
नसाध्यसाधकत्वेनासस्वरूपमाश्रयायत्तम् ततश्चयस्याश्रयोनकश्चि
द्विकास्यतेयते अनित्यःशब्दश्चाक्षुषत्वादितिस स्वरूपेणावनिश्चितो
भवन्किंचिदविसंपन्नः शब्दगतस्यतस्यतस्याभावादन्यरूपादितिहता

याश्च प्रतीत्यसंस्पर्शात् ततो यत्स्वरूपासिद्धत्वमुच्यते शुक्तिज्ञानस्यात्वेन तद्य
द्यन्यत्र न सिद्धं तथापि स्वरूपेणाभात्येव अन्यनिरपेक्षस्यात्मस्य प्रतीतेरिति।
भ्रान्तिपदत्वात् नन्वेवमपि शुक्तिकार्यज्ञानसम्पत्वे शुक्तिकात्मनेनापि।
करणे समत्वे सिद्धमप्यधिकरणान्तरे प्रकृतरजतज्ञानेन सिद्धमिति विभि
न्नाधिकरणत्वेनासिद्धमेतत् अत्रैवं को दोष इत्याह व्यधिकरणेति काक
स्येत्यनुपातेन स्वरूपासिद्ध एव वाच्य इति मिमत्त्वम् नन्वेवमाश्रयासिद्धं
कस्मादन्यथापि उच्यते व्यधिकरणासिद्धस्याप्यधिकरणान्तरसंबंधो न तदा।
घाय अपि तत्तद्धर्मेणाश्रयेणाय: संबंध: स एव नन्वकाक एवाश्रयो न त्वेतस्या
त् प्रकृत इति स्वरूपेणेति धर्मिस्थान धर्म्याश्रयत्वेन धर्मत्वाद्धर्मिणाश्चान्य
धर्माधारत्वेन धर्मत्वतया सिद्धावपि सत्यां तेन धर्मिणाश्रयेणाधर्मतानेन।
धर्मिणाश्रितेन तस्य धर्मिता इत्येवं यासंयोजनात्तस्या अप्रसिद्धिर्या सा आश्र
यासिद्धिर्वा व्यधिकरणासिद्धिर्वा व्यपदिश्यते एवमसिद्धस्य प्रकारद्वैवि।
अमुमप्रकृते विशिष्टमसिद्धप्रकारं दर्शयति इहत्विति पुरःस्थितवाचक
काले वा यद्रजतज्ञानानामर्थमेव शुक्तिज्ञानम् तदेव हि रजतज्ञानस्य स्मारके
विरोधेन संबंधनेति तदेव रजतज्ञानस्य प्रामाण्यसाध्यधर्मी चिकीर्षितम्
तदेतिहत्वभिमतशुक्तिकाज्ञानमत्यन्तासंवेदनकालेनैव सिद्धम् नन्वन
जतज्ञानेधर्मीकरिष्यते अपि त्वशुक्तिके वा तदपि नस हेतो नस्य ...... ति
तदानीमित्याशय: एतदेव सिद्धसाध्यत्वं घटयति नहीति शुक्तिकाज्ञा
नस्य यो पुनरावर्तते विषय: स रजतज्ञानस्य प्राकृत्तस्याप्यनुज्ञानविषय।
इति हि देवरक्ता: किंसुका: नन्वसिद्धसाधने किं नाम हेतुधर्मसाध्यं हिता
वत्सिद्धमनुमानस्य पुनरस्तु वैयर्थ्यम् न किंचित्सिद्धमिति दर्शयति नचे
ति नन्वयथाप्यर्थवत्तत्कृते च धूमे दृष्टा कार्यान्तरव्यवधानेनाग्नित्वमिति वह्निर्वाप
क्रमप्राप्तित: सन्तस्ते द्वेष धर्मिणि वह्निमत्ताप्राच्यसमयभाविनी मधुने
वा पूर्वतया साधयति तथास्मत्ते रजतेतज्ज्ञानेवापुनेवासत्तो वहिरप्रमाण
तो वा साधयेत् साध्ये यदि धूमभिवहेत्वे स्मरेत स्मरेच्छ यद्यनभवेत् नचा।
नुभवो स्मीत्याचष्ट नैवमिति स्यादेतत् यथानुमानात्प्रथमानाङ्ग्निमान्लिङ्गा
द्विशेषादर्वदृष्टे धूमवत्समावह्न्यनुमानयेव सत्यतयास्मृलसाध्ययाव्या
मासलक्ष्मकोपाधर्मीहेतु चिकीर्षित: स इदानीं हेत्ववत्तादनुमास्यिष्यते त
तस्य प्रामाण्यतानुमानेभविष्यति अत्रोच्यते शुक्तिकेति नहि तथासन्नसाध
नेधर्मसाधकहेत्ववन्तरमस्ति अस्ति हि तदा शुक्तिस्मननानेतत्प्रामाण्यतत्संस
वेदनं च संवैचैतदन्यत्रैव स्वाश्रयवर्तनमिति व्यधिकरणमेव एवं सर्वेषामेवा
साध्यमितामभ्युपगमस्य हेतुषणमक्रमम् अधुनातो भवनसहेतो रजतेचेति

६. स्व. प्र. ज्ञा. टी. १९३

पर्वतेहि स्मर्यमाणोवह्नितात्कालिकत्वेन रजते रजतज्ञाने तु केवलमध्यवसीयते इ
त्यध्यवसितेयत्साध्यं तं न हस्तभूते ज्ञानेन किंचित्साधितं भवति वाह्यं हि
दृष्टं विकल्प्यतयाध्यवसितमित्यभेदाध्यवसायात् इदानध्यवसायाद्वि
विकल्पेनस्पृष्टमच्यताम् अस्तु च एवाह्यं हि विषयधर्मीभावाभावेभयात्र
यदृशास्विवाप्याभिमतप्रधानादिविषयमवभासनेनतद्धर्मीकर्तेनतेवेदस्य सं
वेदनमविकल्पत्वात्तस्य एतच्च भवद्भिरेव स्वसंवेदनस्याविकल्पतामप्र
णाद्भिः अप्रकाशमानस्यानात्मास्तवादीनामनन्यभाक् तेषामतः स्वसंवि
त्तिनाभिजल्पात्तत्र कोपि निवदद्भिः प्रसाधितमेव तत्त्वस्य विषयप्रतिपत्तिः त
द्रजतज्ञानं न देवप्रमाणं नाभूदित्यपुनेवमस्याज्ञापेते शुक्तिज्ञानान्न भवाद
नोरितिवाक्यमस्ति स्तात्त भवन्तीतेन कथं विद्युज्यते अस्मन्मतमेव तत्पुन
तेन दाह अस्माकं विति तद्योवृत्तं यद्यपि विषयापरागकृतं कालभेदं स्व
वेदने भिमन्यते मायाप्रमातारो वेद्यांशप्रवणाभिमततस्त्वदृश्यनया तत्तव भि।
न्नानि ज्ञानानि इति व्यवह्रियते तथापि तेषां पारमार्थिकं रूपमभिन्नमेव
इति शुक्तिज्ञानस्वसंवेदनावयोः रजतज्ञानस्वसंवेदनतापि मायोपरागयोगा
पगमात्स्थितैव मामाविद्योभयस्मारोपःयं व्यवहारोनेकपरिनिष्ठयाति
वेदति तत्तत्त्वस्य रजतज्ञानस्य धर्मिणः साध्यमप्रमाणात्मकमत न्त्वहू।
त्रिधर्मविमर्शकत्वेनामयनत्कुत्तिकाज्ञानमत्यतयासाध्यते एवं पर्वत।
ज्ञानधूमज्ञानयोः स्वतिसंवेदने याभावज्ञत्यकाश्यपर्वतेन स्थितस्य
पर्वतस्यधर्मिणो वस्थितधूमज्ञानप्रकाशपारंदैवसादेव एवमग्निमत्त्वमि
द्धिः साध्यसमर्थना अन्यथा हि कः पर्वतः कश्च धूमः नहि स्वतैतेतयोः प्र
काशनमस्ति निर्विषया हि सा ततश्च सर्वात्मना प्रकाशमानस्य धर्मिता
हेतुता चेति गगनस्य शशविषाणात्मलिकाचित्रालेखवानत्मदर्पणं पूर्वमि
ष्टसंवेदनीयमप्रामाण्यलक्षणधर्मान्तरं यस्यापनस्यभावस्तेनाप्रामाण्येन
धर्मान्तरेणास्वव्यस्यैव विशेषणस्य ज्ञानाभिधानात्मायोव्यवहारस्त
द्रजतज्ञानमप्रमाणमितितत्साधनकालेधर्मित्वमुपपन्नम् कालभेद।
नापिस्थितानां रजतादिज्ञानानामिति संगतिः एवमस्माकमेव दृष्टमुपपन्न
नत्त भवतां कथंचित् इति तदपवृद्धो ति तन्मुपपाद्य प्रकृतमेव परपक्षकारण
मनुसरति नचेति एवमिति अनुमानानुसरणेन अत्र हेतुः कणिनीति अ
तु मानेहि दृष्टान्ताविशेषणानवस्थति पर्यन्ते एतत्स्वसंवेदनसिद्धत्वमंगी
कार्यमितिभावः एतदुपसंहरति एवमिति नप्रत्यक्षतया नानुमानतया
शुक्तिज्ञाने रूप्यज्ञानाप्रमाणत्ववेदनम् तत्र रूप्यज्ञानस्यबाध्यतावापि।
शुक्तिकाज्ञानस्यबाधकतापि सिध्यति स्वदर्शने तूपपद्यत इति दर्शयत्येवा।

न्तरं सौत्रं व्याचष्टे यावदिति एकत्राश्रय इदमिति अपेक्षावतीति तदविरुद्धं भि
न्नो तदपरित्यागेन स्फुरत्तो संवेद्यो यस्मिंस्तादृगवभासते न प्रकाशान्तरव्यापा
रो यावदेव विकल्पयुग्म हेतुस्तावन्नादिति अन्योन्यविपरीतसंवेद्यद्वये बहिर्वि
रुद्धे परस्परतः इति कृत्वा बाधकमवस्थाप्यते हीति येन बाध्यमित्यर्थात्
अयापि तद्बाधकतां न नियतीकृतेति बाध्यमिति न साक्षादुक्तम् सर्वत्रैवा
यमेव व्यापको विधिरिति कथयति भावाभावादेरिति नन्वेव हि रिति।
किमाशयेनोक्तम् आह विकल्पत्वेपि नीलमेव तदेव तस्यैवानीलमि
त्यपि हि भवति विकल्पावभासेन तत्र बाधोस्ति तत्कारणमेव तत्र विरो
धलक्षणं नास्ति तत्कार्यं बाधत्वं संभावनेति वा शब्दः ननु सत्यविकल्पित।
मसत्यविकल्पितमिति भेदेन व्यवहारोस्तीति तत्कथमुक्तं नात्र बाधकत्वा
दि तत्रोच्यते प्रत्यक्षमवभासेद्रूपमेव वाह्यरूपमपेक्ष्य विकल्पेन मिथ्या
कृत्यम् इति वा धीरो येन वा यदि वा मेति ते भण्यते केनस्यात्सत्यमवेदपीमर्थः
त हि विकल्पमहिमैव बाधे प्रतपति विकल्पश्चान्तमवबाधयुक्तिरिहति तत्कि
प्रमाणाकल्पितेन निर्वाहमस्त्याटयति विकल्पेति ननु भवो पि कारणमिथ्या
ने विकल्पस्यास्माभिः प्रमाणत्वानेष्टत्वत्रापि कस्मात्प्रयुज्यत इति दर्शयितुं
मात्रपदम् तेनेति यथा स्थित कालभेदेन भिन्नाभासद्वयमात्रव्यवहारे वि
विकल्पेपदार्पुनरिति स्वदर्शनेस्वतंत्र इति नैयायिकोपि हि कालभिन्नेत्वा
न त्रयाद्वयसमवायिनमङ्गीकृत्यापि तदाश्रयमेकं न समर्थयितुं ......
शक्नुयाम् तस्मिन्नेव प्राकाशायदिष्टं वेसमद्वयोविषयत्वेनापि पटथमिला।
वतां किं कस्य विरुद्धं विषये कामपि तयो केनत्वानेन नरद्वेत विकल्पत्वा
नं प्रमाणाभूतमपि स्वविषयमात्रे व्यवस्थापयेन ज्ञानान्तरविषयम् ज्ञान
स्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेपि ज्ञानं ज्ञानविषयमेवेति स्वसंवेदनात्मकत्वेन प्र
मात्यनवाभ्युपगम एव समस्तदृष्टिसिद्धिः प्रमाणाच शाब्दवर्त्मविकल्पज्ञा
नेविरुद्धमवभासयति केन प्रकारेणाविरुद्धम् आह ...... शुक्लतया।
ते कथं जानातीत्युच्यते शुक्लतयादितत्रैवववस्तुकदापि प्रकाशितम् आ
ह तदाभासेति ननु कालभेदेन तथाभाते न न्वेकेनानयोर्विरोधः सहैकदाभा।
सेहेतु कस्त विरोधः हेतो भान ननु कालभेदेनानुभवाहृतलमस्तहृद
भासत्वमधुनाकृतत्वम् आह यत्तद्दाभ्यमाभासद्वयं तदन्योन्यापेक्षप्र
काशते कृत इति चेत् वस्तुतएकात् यदेव पीतमिति प्रकाशते न तदेव शुक्ल
मिति प्रकाशतेयतः नन्वियतापि कथं विरोध इत्याशंका न समर्थना
य हेतुमाह यत्रैवेत्यादि विरोधादित्यन्तम् नन्वेतावता विरोधो वाधे ......
विरोधे चैकाश्रयत्वमिदमिति वद्यमेन द्वयो रूपयोर्विरोधानीलत्वात्

तस्मात्तदपि नैकप्रमातृकृतं किंचिद्विदर्शितमित्याशंक्याह यथेति विरोध
स्यैकप्रमात्रेकाश्रयत्वं तत्र त्वेकस्मिन्प्रमातरि ज्ञेयेन तन्मयति अत्रैव दृ
ष्टान्तद्वयमाह यथेति घटपटयोरेकोदेशो गृहादिः तेन प्रातिपदिका
र्थ एव शुद्धाः सह संवेदनेपि गृहीता इति विभक्त्यन्ततार्थप्राणे ज्ञाते ये
प्रमातरेव प्रभावस्यापालोकेपि घटाभावे अत्रभूतले इत्येषः प्रमातृप्र
भावं विनानास्ति गत्यन्तरम् न विषयता विरोधः समर्थितः तथापि किं
चिदेव बाधकमिति किंकृतो नियमः तत्राह एवं च निःशुक्तिकाज्ञाने स्वसं
वेदयति तेन शुक्तिका यथार्थक्रियाकृतेति ज्ञानेयत्न उपवीयते ततः शुक्तिका
ज्ञाने वलवद्भूतमर्थक्रियाज्ञानानां प्रवेशात्तत्त्वाभावपरिज्ञानेन तत्स्वसंवे
दनप्रतीतमेव रजतं बोधं बाधते न हि मर्षमात्रमूलयव नन्वकिमत्र संवा
दबलेनाह नहीति प्राबल्यमिति हि मरजतमकोलब्धशकलका
दिसंविदान्दोलनं विज्ञस्य अतएवेति यतः परतः संवादो न तत्तदेव तस्मा
त्सोप्येकप्रमातृतत्त्वाधीनः तत्रेति प्रमातरि भावभासो शुक्तिकालम्ब
नान्न विकल्पेते यत एवं हि तत्रतो विश्रान्यतः या शुक्तिका समयान्तमेव
यमनुगतार्थक्रियायां प्रवृत्तेति तेन विरोधस्य पक्षे संवादवतिष्ठायाम् या
वदेव बाध्यबाधकभावो पद्यते तावद्विरोधसंवादोयः प्रमात्रैकात्मवक्षत
त्वात्सोपि प्रमात्राश्रयत्त एवेति स्थितम् एदधीनो भावाधीनेयत्नावान्तरं त
न्नास्ति यावेव भवति धूमस्ववकाष्ठादिसामग्र्याधीनवस्वायत्तः तथा च
प्रमात्रेकताधीनविरोधसंवादबोधाधीनो बाध्यबाधकव्यवहार इति स्वभावः वि
शेषचाकस्मिकत्वप्रसंगतो व्याप्तिः ॥ ७८ ॥ एतदुपसंहरन्त्या
वहारान्तरमपि सम्बन्धरूपत्वात्तत्रैव प्रमातरि भवति नान्यत्रेति दर्श
यति सत्येत्यादि इत्थमत्यर्थभिन्नार्थावभासखचिते विभौ समलो विमलो
वापि व्यवहारो नमयतेयमनेन तन्तद्विभिन्नत्यादिसूत्रद्वयदर्शितान्वय
व्यतिरेकिरूपोपादानप्रकारेणास्मदानयनिरूपिकार्यकारणभावाद्व्यव
हारप्रक्रमेण चेदमायातम् यः किल विभोर्देशकालानवच्छिन्नसंवेद
नमात्रभगवति स्वतंत्रमायाशक्त्युपकल्पितविदभेदाख्यातिमात्रभेदमा
त्रपरमार्थः प्रतिबिम्बकल्पतया: नतिरिक्तेरणतिरिक्तभासैर्थैर्नी
लसुखादिभिः खचितस्वरूपानन्यथाभावेनापरिक्ते विश्रान्तः सर्वो व्यव
हारो हेतुनानुभवप्रमाणेन निश्चीयते सहियासमलो मायान्यानां कृप।
विवादादिः निर्मलः प्रत्यभिज्ञाज्ञानां परमार्थानां पारमेश्वररूपावेशला
तीनां रोहितनमर्थितानैषु हठामनाश्च हठामनानुपेदशरीरात्मितये

मितित्रिकायतनष्ठानध्यानस्समाधानादिव्यवहारः यद्यपि तत्रापि यावन्मलवै
षावस्थानं मायाव्यापारविगलनादतश्च तथा येन व्यवहाररूपता साहि।
भेदाभेदव्याप्तिसमन्वयात्मा सर्वथाभेदतिरोधौतिरोधीयतेएव तथापि
प्रत्यभिज्ञातयावत्परमात्मनो सव्यवहारः स्वपरमात्मनि मलशोपनवै।
धनैकपनत्वाद्विमलएवयुक्तः तथाज्ञानानामिति हूतोसमस्तपदंसमाव
तइति वृत्तावुक्तम् सूत्रानोक्तमिति तथाभिमानाभावेयुक्तोपदेशपरिशी
लनदिशाप्रकाशनएवायमर्थइतिदर्शितम् तदुक्तं शिवविज्ञानोपनि
षद्यायद्यात्मकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम् योगिनां तु विशेषोऽयम्
संबंधे सावधानतेति केवलमितिस्वरूपि सार्वत्रिके मायाव्यापारे इदमपि
कमिमर्थः सिद्धाः समयादिगुर्वन्ताः शुद्धात्मानो निष्कलाः विद्येश्वराश्च
तत्तभट्टारकाख्याः मंत्रमहेश्वराः मंत्रेश्वराः अंगुष्ठमात्रप्रभृतयः आदिग्र
हणात्मंत्राः ते च परमेश्वरोपदेशलाभेप्रत्यभिज्ञातपरमात्मस्वरूपाइति स
न्त्वाः यदुक्तम् अघोरात्परमात्मनइति तत्कलाकलादिरूपीवपशुरू
पाः तदर्थमेव सिद्धशब्दरूपतो विशेषणम् तदा चादिशब्देनैव निष्कला।
त्मनोग्रहणम् शिवभट्टारकस्यतु नात्यपृथग्व्यवहारजा सर्वव्यवहाराणां
सविश्रान्तिपदमिति निरूप्यते मायान्यात्सकलप्रलयाकलविज्ञानाक
लाः तेषां समलो व्यवहारः यदागमः अवस्थात्रितयेप्यस्मिन् तिरोभावनशी
लया शिवशक्त्या समाक्रान्ताः प्रकुर्वन्ति विचेष्टितमिति केवलमित्यादिना
संभाव्यतइति हृत्तिगतेविवृण्मतीति शिवम् ॥ः ॥ महामाहेश्व
रश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां
शाक्तिगर्वैकाश्चयविमर्शः सप्तमः ७ ॥ः ॐनमः शिवाय ॥ ॐ
पूर्वे यदन्तस्समस्तम्भिमामासायस्समंसीकलानाम् विश्रामयति तत्त्वाणामा
स्पन्दनंभादयानेदि ॥ एवं ज्ञानस्वरूपो हतशक्तिमानेकोक्तः कृतानन्त
विश्वरूपइतीयद्वितत्पादितम् अधुना महेश्वरइति निर्णेतव्यम् तत्र मा
हेश्वर्यं ज्ञानविषयं क्रियाविषयं च आद्यमत्रैव ज्ञानाधिकारे निर्णीयते ए
वं ज्ञानाप्रकृतिनः अन्यत्र तच्च निर्णीतो भवति तच्च ज्ञानं नाम संवेदनमहमिति
यत्रदेवस्वयम्भेदिनाभासोपरागाभूषणाः संकुचितमुच्यते तत्र तत्र आभासा
न्तरमाभासोऽपेन्तनेकस्थितकस्थिन्नतदपेति स्माकेनोक्ता तथापिसपकाए
वाभासः निःस्माकानन्तरेणाच्यते अर्थक्रियाभासोऽपि तथैवाभासनियतः इ
ति हयेन ज्ञानाभाससाध्यक्रियातिद्वयेन आभासान्तरवैचित्र्यभित्तिकल्पमा
नत्वमितिस्माकेनवाच्यं स्वरूपतो विभात्यश्च द्वयेन ज्ञानादिशक्त्याश्र
यस्योपसंहारः एकेन महेश्वरत्वसपसंहरत आविःक्रियाकारोपक्षेपएकेन

ई॰
प्र॰ प्र॰
वृ॰ टी॰
१५५

तितात्पर्यम् अथ प्रतिसूत्रमर्थनिरूपणम् उक्तमिदं परमेश्वरनिष्ठ एव स
र्वो व्यवहार इति तत्र मादृशां का व्यवहारस्याभाणक एक एव न हि तद्वति
रिक्तो व्यवहारस्य किमपि निजं तत्त्वमस्ति ततश्च स्फुटत्वास्फुटत्वप्रायप्रचुर
वैचित्र्यचर्चाविचारे निमित्तं न लभ्यत इति नामपाशितत्वमुच्यते तत्कालि
कात्तत्सामर्थ्यमपेक्षा ऽ केवले क्वचित् आभासा अन्यथानुत्पन्नेनान्यत
समस्तादिष्विति ॥ व्यवहारो भगवति सर्व इत्यसत्यमिदं तत्र वक्तव्यान्तरमु
च्यते इति केवलपदम् तत्कालभवं निकटवर्ति यदत्र सामर्थ्यमैन्द्रियका
दिप्रत्यक्षे तदपेक्षमाणास्तत्संस्कारमवलोपयितारो घटोयमित्याद्या आभा
साः प्रत्यक्षसमनन्तरभाविनि विकल्पव्यवहारे अन्यत्रत्वग्रेयादिव्यवहा
रे अन्यथेति तत्कालिमत्वसामर्थ्यं तत्र विस्तृतसंस्कारोत्थापितास्तदा
ते आभासा इत्यर्थः ज्ञातिनयत हीनस्यापि रूपमित्याभासो जन्मान्तरप्रत्यक्ष
संस्कारज एव तत्र चिरवृत्तत्वेन तथा स्मरणादरत्नामुच्यते तानामस्वतन्त्रता
तिजाभासबहिष्करणविषयातेषामिति विकल्पनात्मकव्यवहारविषया
णाम् त एव चेति ये प्रत्यभिज्ञातास्तेनामहासमेश्वरप्रभृतीनां सदेवाहमि
तिभासनविषयाः नन्वमेकेपीति येतियतशास्त्रात्तद्विषयतया नियमिताः
ते चाहन्तापदे प्रमातृस्वविविक्तानां व्यवहाराय भवन्तीति शेषः व्यवहार
याहेनेतिहृत्तिगतेन प्राधान्येनेति तदायतो ह्यभिधानात्मापरो व्यवहारः
॥ ७८ ॥ अतश्चेदंजातमित्याविशेष इत्यादि इयत्यपि वैचित्र्यर्थी।
वभासस्य त्रैकालिकवस्तुविषयविकल्पगोचरपतितस्यापि सत्ताप्र
काशमानेनेकस्मोरविद्यमानत्वेनैव कश्चिद्विशेषः अहमित्यामर्शनेत
दानीन प्रकाशमानात ततश्च नीलं पश्यामीत्युपेक्षां स्मरामीत्येक एव ती
ताभ्यामोदर्शनादौ पूर्वं दर्शनाभासोपरि एक एव पीताद्वौ तथोत्पन्नाद्या आभा
साः तेषां संयोजनवियोजनवैचित्र्यमात्रमात्रप्रमातृभ्रमावस्थायामुपक।
ल्पितमस्फुटास्फुटादि वा व्यवहारवैचित्र्यसिद्धिरिति उक्तमिति केवलमि
त्यनेवेयत्वादौ पश्यामिति विकल्पनानामपि तानाम् संस्कारलक्षणः स।
स्कारनामा प्रतिभासमात्र आभासोस्त्येव संस्कारतां च यद्यपि नाद्यत्नामहन्ता
पदे वरामयतान्ति सा तथापि हि संस्कारिणां तन्न स्वेनाभासनाम
हन्तास्फुरोपदेशे संस्तेव सत्त्वम् न तु कस्मादसौ न भाति भासत्वेनाह
तसा चेति प्राणिति स्वामितश्चेमाघ्रेहे शेषबहिष्कार्य इति अहन्तैका
स्मिन्नत्वयाद्यावभासकारिणः पदादिदमिति भासनीय इत्यर्थः ७९ ॥
तत्स्वाकारादिषु कालानां तेषु वास्तवप्रत्यक्षाभावात् तदा च स्मृत्वे तस्मा
पदाद्याभासे स्थिते सर्वो निःसमीह एव स्यादित्याशंक्याह स्वा वा

दिष्टुचेति नन्वेते आभासाः सुखादिरूपाः सन्ति ग्रहणसमये तत्क्षण।
मतीताः सत्यम् वर्तमाना अपि तु तेन तस्यां न भवंति तदाह कालान्तव
च्छिन्नेति नन्वेवमिदन्तापेक्षायां भाविनोपि कस्मान्नोच्यते आह
पूर्वमिति नहि कश्चित्सुखाद्याभासोस्ति यः पूर्वं नानुभवदन्वतो जनीत
ेपि हि न भावादस्य निश्चितिचिंतायामतीतत्वमेवास्योदितम् तदाह।
तन्मय विषयः सद्भावश्यं किं न वर्तमानता सत्यमेवम् अत्र हेतुः वाच्याना।
मेवेति यदेतदुक्तम् पूर्वमुदितापि हृष्टोत्र आह इति संगतिः तदानीमित्यनेन
न हि वर्तमानता वाच्या निषिद्धेति दर्शितं तद्धि मयेत्यादि ग्राहक इति शेषः।
ग्राहकरूपानावेशे हि सुखादावपि योगात्मकम् तत्राभासभेदोस्ति किम्।
त्र वर्तमानतया आहेति यतीति अन्यदेति वाच्यत्वेनातीतत्वे तदा त्वं वर्तमा
नता ॥ ८० ॥ वर्तमानावभासाद्यर्थक्रियेत्यनेदेव दर्शयति सू
चेमं गाढमुल्लिख्यमानेन विकल्पेन सुखादिके तथास्थितिनतयेव।
स्यात्स्फुटमस्योपलक्षणात् निरन्तरोल्लिख्यमाणसुखादावतीतेपि या
पर्यंतेन तथास्थितिः स्यन्नासुखादादिरूपतया सम्भेनेव प्रकारेणाहेतुनाम।
वति हेतुमतो लिट् नहि तदा सोस्पृश्यमाणोपि तु वर्तमान एवं सुखाद्याभा
सः स्पृश्यमाणस्य विकल्प्यत्वेना स्फुटसमाभासत्वमुचित यथाहुत्रि विस
वोप्योविकल्पं स्फुटयतीति अयं च तदा स्फुटाभास एव कुतश्चिदिति व्यपि
करणानतयापंच सर्थ्यमाचष्टे उपदेशेत्यादिना आदितमित्यनेन कल्मो
धुमायदायत प्रवेशउपदेशविशेषः आमेयोऽनुरागः अत्र हेतुरद्वा
दिः प्रमपस्याणतः इति वर्तमानाभासी क्रियते तदनुरागादिना स्वतेश्ग्रह।
णस्मरणनिराकरणाय विकल्पतायामपि स्फुटाभस्याविशेषः विम।
र्शस्यात्वात्संवेदनस्थितेरित्युक्तमेव तन्वेवं किं तत स्मरणेनउच्यते केव।
लमिति अतीतइति सुखविकल्पनेतत्र पूर्वकम् अत एवाह अनुभूतेत्या
दि तस्य सुखविकल्पस्य प्राक्तनतत्त्वेन विषयइत्यर्थः न तु स्मरणवि
कल्पेन विषयोस्यचेह तत्तर्हि कथं नातीत विषयता इत्याह तदानीं चे
ति सुखाभासलक्षणायत्ता मान्यस्मरणेनोपस्थापितं तदेव यतः स्फु
टीकरोति निरन्तरो विकल्पः प्राक्पणस्तु देशकालप्रमातृत्वस्मान्चिद्वा
दीत्वाद्रियते ततः पूर्वं रूपताप्रसादो कर्षोपितदपहस्तनं जातमेव त
श्चेति सुखानुल्लिख्यमाने कार्यकारित्वेपि तावदास्ताम् अनूत
स्यापि हृष्टि स्वीकृतस्याङ्गादेर्भावितस्याप्यस्तु तावदभ्यासात्वम्।
सुखादेस्तु यावदर्थक्रिया विवक्षिता सा पूर्णैवेति नात्र साम्यपि या।

पिश्चमित्यलम् ॥ ८१ ॥ यदुक्तं सर्वदा स्यन्न इति तत्र दूषणं।
परकीयमर्थक्रियाकारित्वमसत्त्वमित्याशयेन यत्तदाशंकाभ्युपगमस्य परि
हर्तुं सत्त्वमवतारयति यद्यपीति नैवं वेचेति अर्थक्रियाकारित्वं न सत्त्वमिति लो
कप्रसिद्धासंभाव्यमानमेतदस्माकमपि नाभ्युपगतमसंमतमित्यभ्युपगमं।
सूचयति प्रमाणरूपतायाः सत्त्वे यद्यपि नार्थक्रियाकारित्वं तथापि भावः
भावरूपाणामभावात्मनो च भासमानो वा ह्यतानामनात्मानमपि वा भासमा
नत्वमभावानामनुपायि स्वरूपाणामिति विशेषणम् यत एवं ततः तेषां।
मा भासमानामानत्वेन सत्त्वदानीमस्मेति नन्वाभासमानत्वतः अर्थी स्तत
स्याकथमवरुद्धते आभासमप्येवेति विरुद्धत्वेन वा यतामभेसौ अनन्यस्वतत।
स्या येतएव भासमाना अर्थाः अत्र हेतुः बोधादभिन्नाय तत्स्तत्तेनाभेदे हि न प्रका
शेरन्निति निरूपितम् नन्वेवं ज्ञानाभासमानो भावाभावविषयत्वेन
कथमुक्ताः उच्यते केवलमिति अनयनाभेदे सत्यनात्मविषयविषयि
ता सविकल्पकमायापाकित्वकस्य बोधाद्व्यतिरेकस्य निर्भासात् ननु
भावोविषयमस्तु चिन्ता अभावेन तत्त्वरूपं कथमिमौ बोधाद्व्यतिरेका।
व्यतिरेकौ कथं च न स्यातामम् ननु तत्त्वरूपेवादेव न वैस्वरूपेणाभाव
स्तत्त्वरूपः घटस्य स्वभावस्तत्त्वतो घटेनेति तद्धट एव तथाभूतः अत एव
वन पटो घटस्याभावः नहि पटो घटस्तत्किंचित् न तु घटस्यापि किंचित्त्व
ना किंचित् एवमेतत् न किंचिदस्त्येतत् न तु घटस्य कथं न हि घटस्तत्त्वतः अ
सभावात्मना भावप्रध्वंसाभावश्चलोकस्य पनदस्य परिच्छेदादिति गते
भवेरस्यानिश्चयो हपष्यते सत्तस्यात् न किंचिद्रूपस्याभावस्य विशेषा
योगात् अतेनार्थक्रियायोगादपि सत्त्वं वाणः कृतो नरो मन्तव्यः भा
वो हि तत्रार्थक्रियां न करोतीति यदुक्तं समानामतो कार्यात् ङः खेत
कृतः तदर्थक्रियाभावादिति चेत् तस्याप्यस्मत्कृतस्य स्मरणः तथापि।
स्वार्थोऽन्येनि स्वपि साह्यं विजयत इति तस्मादभावोऽपि वस्तुत्वेन तथा च
जनकतया प्रतिकर्मव्यवस्थावादिनामपि योगिज्ञानमतीतानागत
विषयं यदुच्यते तत्र ते विविज्ञाः प्रागभावाः प्रध्वंसाभावाश्च जनकत्वेन
कत्वेन मन्तव्याः घटप्रध्वंस इति प्रमुक्तस्तत्रत्योऽयं पटप्रागभाव एतत्स्वविषयं
विषयतीति इति अर्वाग्दृशां हि ते भावाः प्रतियोगिसत्त्वहेलया मन्तव्याः वि
विज्ञानमात्रे निर्गुणस्वप्रत्ययमपूर्णाद्यम् सर्वज्ञानानां तु यद्यपि जनरू
पेणासमानत्वं न हि ज्ञानेन स्वजन्येनान्यजन्येन वावभास्यत इति नाद्य।
नाद्भुतम् असमन्तेन प्रकाशनमात्रसारत्वं भावानां रूपमिति नीलस्य

एवोदेवेनेत्यमुनारूपेण प्रकाशनादभावात्मकमपिरूपेणनास्ति नहि
नियतं किंचिदस्य वपुः अतएवैकैकत्रापि षड्विंशदात्मनेत्युक्तम् तदयंभा
वः आबाद्यारूपात्सर्वरूपतोस्वीकुर्वाणः शून्यातिशून्यदशायामपीय
मेवि रूपशिवात्मनाप्रथतइतिचिंतनात्मैव तदयमभावाभासोपिपारमा
र्थिकएव ननुवैभावापितेस्तुः सन्तस्तुः यदिभवनरूपेणाभासेरन् यदान
भवतिइत्यादिदृष्टांतनिर्भासमानायदिभावस्याहिनीलमपिनिर्भास
मानेकिंनपीतंभवेत् तस्मादभावाअपिविषयाएकेवलेघटइतिविषया
एवकेवलेघटइतिविधिरूपतयाप्रकाशंप्रत्यनुकूलामतयावर्ततेइतिभावा
स्तन्निप्रकाशन्तइतितेषांमतेनाच्यतेघटोनभवतिनप्रकाशतइतिप्रकाश
प्रसनाव्वलोम्यमाविष्कुर्वतीतिअभावः नचास्यतदस्तिप्रकाशएवविश्रमणा
दितिनतर्थात्माप्येवंविहिलाभेनाविर्भावितानकिंचिदितिनिरूपितमिति
स्तोतावत् शशविषाणशाब्देनापिअभावशब्दःसंबंधनीयः शशविषाणेन
भवतीत्येवंरूपोत्यन्ताभावः नभवतीत्येतद्रूपायोगेनघटःपटइतिव
स्तोकालिकमेवशशविषाणेनवभावः तेविति अभावाःस्फुरंतीतिअवा
वमर्शसारनिश्चयात्मना एतच्चसंसाररिजनेप्रतीतिशाचर्यंचापितेनोच्यते
तेवेवहिदेशाकाशेसामान्यन्तभावसहस्त्राणिनसर्वदाविस्फुरमाणतया
भांति तथाभमानमेव सत्वम् अयथार्थमिति उभयेपिभावाभावाः अन्यव
स्पर्शते अभावाअपिहिभाववदेवैकगोचरत्वेपिक्रमिसर्वज्ञादिप्रमातृ
गोचराएव अत्रव्याख्यानेतुशाहोत्समर्थितः समर्थितश्चयोहिसोगतम
मयमविशिष्टेनेच्छति तस्यैषविशेषोद्योतितः यदिमन्यतेनिश्चयात्म
कप्रत्यवमर्शाभिधानेविकल्पमात्रसारोयमभावइति तर्हिभावोप्येवमे
वेति एतदुपसंहरति नदितितस्मात् बाह्याभावेपीतिविच्छेदेनयद्बाह्य
त्वेनदभावेपितदचनीलंस्वमितिअमुनारूपेणाभासनमस्त्येव नहृद्रुप
स्येञ्जकेनीलेराजनिवानामिद्धकेकिंचिदुपलाभासस्यनिराभास
स्यवाइदमिदंनीमनेनजनितंनीलंहस्वेवेति आभासएवरोमेतनमदः
तदस्योत्वेवियोगापितकिंचिदाभासानोस्वरूपतोहंतमित्याभासात्मना
सदामन्तःपदार्थाः आभासमात्रत्वेचाउतदवस्थोचित्यमितिमन्तव्यम्
तत्वहृत्वाशेषत्वम् तथासतिहियावतीस्फुराद्रूमीतिनब्रूयात् सा
र्वकालिकंहितत्प्राप्यतया इति आवाकनामसाक्षभासोपसारणा
दितिभावः अनेषांविनिस्मितेव्यव्यतिरेकिणामनोराज्यविकल्पादौ
प्रमातृभेदेनस्फुरतामपिवहीरूपतालोकेसिद्धेतिशेषः कुतइतिचे
दाह हेतुद्वयंप्रसिद्धत्वादियद्यपिमनोवादिकंगवादयःकुर्वतएव।

६। स्व. प्र. ज्ञा. टी. १६८

तथापि तस्मिन्निति शामनार्थक्रियात्व परस्परानुवन्धिदेहादिकार्यमम
गम्यादिप्रसिद्धेन विदधति मृषावादीनां तु प्रकाशमात्ररूपैवार्थक्रिया न।
त्वाभासा विषया ये ते ग्राह्यास्तत्कथं ते योगिनो बहुशो हि ता विषयत्वं
दर्शितम् तत्राह मनोग्राह्याणामिति ते हि बोधप्रभावोदयप्रतिबिम्बि।
ताश्चाकाराः सन्तो भेदेनापि भान्तो नवो यान्ततया न्य इति प्रमाणेन तथावि
धयित्वमेषां न नोदितम् किं तु निजनिजरूपे वाह्याकारे नीलाभासस्य
नीलस्वयहस्त्यते सोपि भासो भि ⋯⋯ वादय इति अन्यत्रापि भाव्यं तेना
त्मनेति संस्कारविज्ञप्रमातरि वहवोनेकरसाः सन्तु सर्वत्र सर्वे विषयिणः
नीलाभासमयोपि च प्रमाता पीतहरितादिना न विषयं प्रतिविकल्पय।
न्नप्यकार्थं यतो न दृप्तिपद्यते इति न्यायेन ततो ग्राहन्तामयत्वे संस्कार
प्रज्ञ ⋯⋯ विकल्पनीलाभासः स्वच्छविस्पष्टपीताभासः पीतो
र्थ इति पंचाभासः पीतोर्थ इति पंचाभासरूपाः अत्रेति हेतौ अपञ्चाम
व लौकिकप्रसिद्धिरूपां दर्शयति ततो हीति आदिपदेन प्रसिद्धिकार
णं प्रमात्रन्तरासाधारण्यं च संगृहीतम् संस्कारेति तमसा छादिताः
सर्वथेति तेष्वप्युग्रोपि नैव यायेन प्रमातर्बहिर्भूता भवेयुः इदमित्येषां त
वाह्यात्प्रवर्तत्थ्व सर्वकालानुवृत्तोरेषां ग्रहणतामात्रेण तु न कालकल।
नापि वापि संस्कारतां काचित् न त्वेवं स्वतन्त्रतया विकल्प्यमानत्वम
र्थमात्रेणानोकोभेदः उच्यते ग्राह्यतयेति ⋯⋯ ग्राह्यायेतेषां हि पूर्वका
लप्रमाणस्साधारणादिरूपमवसीयते इति तदा तत्रैवाह्यत्वेनन।
स्फुरति भ्रान्तिरूपाणां चेति द्विचन्द्रजतादीनाम् तेषां न वाह्यतावसा
यस्येव न वाह्यता मनोराज्यादोतस्मानास्यैवेति विशेषः अयथेति
ग्राह्यतया वाह्यतया च एतत्संक्षेपेणाह तदेवमिति आन्तरत्वं द्विधा
ग्रहणतया संस्कारतया च ग्राह्यत्वं द्विधा प्रमाणेन तया नीले प्रमेय एव।
नीलाभासस्य प्रमेयतत्र विकल्पे वाह्यत्वं सत्यासत्यत्वेन कालभेदे
न च भेदः ० एतच्च तत्पूर्वं पूर्वाभ्यासोऽचारितत्रोत्तरं केवलम् स।
रूपमेव चेति आन्तरत्वं तद्धि प्रकाशाव्यतिरेकित्वं प्रकाशमानत्व
मविकल्पित्वं भावानां रूपम् तच्चेति आन्तरं स्वरूपं यथाययेषां ग्राह्य
तया ग्राह्यत्वं वाह्यताभ्यां चय्यदावच्छिन्नमपरं भवति तदायं भे
दः कोसावाह भ्रान्तिसत्यत्वविकल्पनादौ ग्राह्यं भवति न वाह्यम्
न कालेनैव योगादिति प्रमाणादिहेतुत्रयोपलक्षणमेत
त् स्मरणे आदिपदात्स्ववादिग्राह्य ० संकल्पे च वाह्यताप्यस्ति स्वप्ने

स्वकालस्वभावाधारणादिसङ्ख्यानात् सर्वदेशतावेनैव प्रकाशमात्रेण स्फुटे
न बाह्यत्वात् प्रमत्वं चेति नीलादौ तत्र हि साधारणाकारे हि तद्धयमस्येव तद्दे
शे स्वरूपम् कालान्वयक्रमेदाति तथैव नहि रितसिद्धरूपतयैवान्यपहृतयाद्धु
ध्यानतत्त्वरूपं वर्तते इत्यर्थः सार्वकालिकत्वाद कालकलितत्वाच्चेत्यर्थः
एवं कथ्येनैव न प्रमेयता ग्राह्यत्वेन प्रमाणतयापि संस्कारतयान्तरत्वे प्रमा
तृतामायाधीयत अहन्तयाध्युद्धयान्तरत्वेन परामर्शता तत तत्थैव प्रमर
इमेव माभासात्मकविमर्शशरीरं संवेदनम् तत्र बुद्धिपदेन स्मसाक्षाद्दिते
विनावस्थानेनस्थानान्तरत्वं यस्यान्तरकालेस्फुटतयास्मरणं भविष्यति प्र
कृतिपदेयस्यैदमित्येवास्फुटतया माय्यापदेयस्फुटतयाविनापि न संस्कारप
केसतिकालान्तरव्यवधिनान्तुतिलाभात् संस्कारदिभूमौत सदाशिवान्ता
यामहन्ताया मा मानाधिकरणेन समविषमता विचित्रेण श्रीशिवभट्टा
रकपदेन हन्तौकनिमग्नत्वेनेत्यन्तरस्याविशेषाव्यवस्थितेः आगमस्यापि का
रेनेति हस्तचितानन्यदइति तथैवेति च सामान्योक्ता एवं भेदाविवार्यप्र
प्रकृतमुपसंहरति तदेवमिति शोकनीय इति तत्त्वसावस्य निषेधनात्स
रूपस्येति भावः अन्यथा रोवाह्यत्वेनापादयितुमपि तत्स्वरूपमेवमुपपादयितुम
पक्रमते नन्विति अत्र भावे परीत्येन समन्तापपादनीयेति दर्शयति स्रोद्य
तितस्रुतिप्रख्यादिविषयत्वम् सर्वेषामिति तत्त्व बाह्यानामेवेत्याकूतम्।
नन्वेवं कथं बाह्य एव घटे लोकस्य सत्त्वव्यवहारः नान्तरग्राह्ययोः संस्कारवि
कल्पात्मनोः अत्राह बाह्यता चेति अत एवेति यतो लोकस्यार्थक्रियापरस्य
रान्तरंवेपि कार्यविशेषकारित्वमेव सत्त्वमिति संमतम् प्रत्युत कार्यकृति
अभ्रव्यवहारस्यावास्तवस्यापि प्रवर्तनाद्वन्यैरङ्गीकरणाच्च ततो हि तावभा
वाभासयोघटादेः स लौकिको व्यवहारकाले विवाह्येन्द्रियसंवेद्यरूप
निषेधस्ततो बाह्यो घटो न भवतीत्येतेन रूपेण सघटाभास एव घटस्याभाव
इयतः नन्वस्यैव प्राक्प्रध्वंसेतरेतराभावेषु निषेध्याभावात् अत्यन्ताभावे त
कथं तत्रापि संभवत्येवायं प्रकार इति वक्तुं क्रमेणात्यन्ताभावान्वदाहरति
शशविषाणादेरित्यादिना अत्र हि खपुष्पादिविलक्षणं तु द्वौ शशविषा
णाभावेव उदाहरणान्तरमाह वाह्यत्वेत्यादिसत्तास्यादेवेति तत्रापि शुद्ध।
स्मिवपर्यन्तसंवेदनमसदिति यत्तदेव विकल्प्यमानतया सत्त्वभेदावभा
सनात्मकस्य हि मत्तम् तं भावव्यतिरिक्तं मायया शून्यकल्पं सर्वात्मना
ग्राह्यादिभीरूपैरभावरूपं वेद्यहौ विकल्प्यतां प्रतिपद्यत एव अत एवेति
यतः प्रख्योपाख्यायोनिःशेषयोगिपारमार्थिकमानन्दरूपं सर्वात्मनाति
षेद्धुमशक्यम् अन्यमुदाहरति षष्ठीति कथं चिदिति यद्यपि च भावेभ्यो व्या।

ई. प्र.
वि.
श्री.
१९८

तिरिक्तं च षष्ठमिन्द्रियं मनः तथा शब्दादिबाह्यविषयपंचकातिरिक्तो बाह्यः ष
ष्ठो विकल्प्यत एव रूपमितीति स्पर्शान्तं परमशब्दातिरिक्तं किमप्यस्तीति ।
अत एवावगमे भावाप्रवाय मभाव इति दर्शितम् यथा सूत्रः सूत्रयन्नुक्त
मादिना ॥ २ ॥ ८२ ॥ नन्वेषामवान्तरान्तरत्वग्राह्यत्वबाह्य
त्वावस्थासु सत्स्वपि चिन्ताका चिदर्थक्रियादृश्यते भावानां स्फटिकहर्षादिलि
ङ्गानादिके च कान्ताभासस्य प्रमातृतादात्म्यलक्षणोऽन्तरान्तरत्वे केवार्थ
क्रिया अत्रोत्तरमाह सूत्रेण अन्तरान्तरात्ममात्रैक्येनैषां भेद निबन्धना अ
र्थक्रियापि बाह्यत्वे साभिन्नाभासभेदत इति प्रमात्रैक्यनिमित्तं किं यदन्त
रत्वं ततो हेतोरेषां भावानां न काचिदर्थक्रिया साहि प्रमातृरूपे स्यात् ।
अभेदे सति भवन्ती कारणाविरुद्धे तस्मादभेदे सति कथं स्यात् तथा हि सा ।
र्थक्रिया नियतैवाभासविशेषबाह्यापि हि कान्ताद्यर्हर्षापालिङ्गमान ।
तायाभासान्तरसंभेदवैधुरतायाम् आभासनिबन्धनादेव चार्थक्रियायाः
आभासएव वस्त्विति परस्यापि युक्तमुपगन्तुम् न स्वदःसंस्थानेन कला
लान्तरूपेतमन्वयव्यतिरेकसिद्धं कार्यकारणभावमाचक्षाणानामाभा
सानामाभासा एव वस्तुतया प्रागुक्तः कल्पितत्वावृत्तिनिष्ठत्वादन्वयव्यति
रेकयोरिति लमवान्तरेण तदा चेति संसारिणामन्तरवस्थाने परमेशस्य
च संसारिणामन्तरवस्थाने निदर्शनद्वारेणाह तद् दर्शितोऽस्मयाप्रमातरी
त्यादिना तत्र भगवद्दशायां तदेकात्म्यायमस्त्वैकरूपं तदेवैतेषां माया
प्रमातृतासंस्काररूपतावस्थितोऽनमायाप्रमातृयावन्तस्तावदेव
सर्वे भिन्नव्यतेनावस्संस्कारोचितमेव विचित्रं चेष्टते स्वस्मादित्यात्मनः प्र
मातृतावत्संस्कारोचितमेव विचित्रं चेष्टते स्वस्मादित्यात्मनः प्रमातृःका
र्यादभिन्नं समयः कारणस्वच्यते तदेवान्तराभावो येषां पर्वं भेद निबद्धदशा ।
नाप्यर्थक्रियायाभ्राक्रितामान भवति भेदाभाव वस्तामान्तरदशायामित्ये ।
वमपि शब्दव्याख्याय अपि बाह्यत्वे साभिन्नेति व्याचष्टे यदापीति सतीतस्या
इति चार्थक्रियापरामर्शश्चाभिन्नक्रमः न केवलं ग्राह्यत्वबाह्यत्वादिना ।
भासस्य भेदः यावद्देशाद्भिरपि देशाद्यदाहरति देशोत्पादिनाकालसंस्ता
विनादिना अत्र विद्यमान एव बाह्य इति मन्तव्यम् कालसंबोक्तस्यातीत
स्य व्यतिरेकमुदाहरत्वर्तमानकालस्यार्थक्रियान्तरेणान्वयं दर्शयति तत्रै
व चाकारभेदमप्युपलक्षितमुदाहरति स्फुटत्वभासइत्युक्ता आभासभेदस्या
भावांशकया अभावं संभावनया परस्परया विमतिरक्तिमात्रूपादाबुक्ततना
वतरतीति तदुपादानम् नन्वाशंकामात्रेतत्कस्मात् मदादीनामाभासभे
दाभाव इति वक्ततेवेदं तत्कस्मात् तेषां हि द्विमात्रे इति विषयतानवाग्धंत्र

तितत्कार्यस्फुटास्फुटादिभेदः एतदाशंक्य प्रतिसमाधत्ते तेषामपि त्रितितये
वेति भेदेनार्थः ॥ ७२ ॥ अत्र यदि कश्चिद्ब्रूयात् बाह्यानामाभासनमावभासोपधीय
मानस्यात् हि स्वच्छमानत्वं कथं स्यात् तत्कथमक्रमं स्वात्मनि तेषामान्तराणाम
न्तोमेदे तितदसौ प्रत्याप्यते स्वेनेणानेति चिन्मयत्वेनावभासमानानामन्तरेव स्थितिः
सदा माययाभासमानानां बाह्यत्वाद्बहिरण्यसाविति नीलं भासत इति पूर्ववद्
दृष्टस्यास्यभासनेस्वरूपमपिज्ञानमेवतत्त्वज्ञातरीति आभासनद्वारेणार्था
नामन्तरत्वेतितात्पर्यम् सदेति बाह्यत्वेनावभासेतदाभावे चाभासमाना
मन्तरेव स्थितिः यतश्च चिन्मयाएते नीलप्रकाशादिरूपाः अन्यथा हि तत्प्र।
काशेरन् विच्छेदावभासनेस्वात्मत्वेन लक्षणायातमायाशक्त्या बाह्यत्वेन।
देषामाभासने तदाभासनात्मकेज्ञानरूपमालम्ब्यास्थितिरर्थतया सावहि
रण्यत्वेपि तदयमन्तरवभासो बहिरवभासनात्मकविज्ञानविज्ञस्य प्रयुत।
भिन्निकल्पः कथं विरुद्धः स्यात् नीलत्वमिवाचग्राहकरूपमपिज्ञानकत्वस्य
अत्र हि कल्पितव्यावृत्तिमात्रतः कल्पितानामपरिहार्योनपारमार्थिकश्चतिहृ
दयार्थः आन्तरत्वमिति विरोधसंभावनास्पदमित्याकूतम् अन्तर्भवेति बाह्याश्च
संस्काराणामपि रूपावृता आन्तरा एव बोद्धमया एव अन्यथा निःस्वरूपत्वापत्ते
रेषामिति स्फुटक्रमम् अर्थप्रतिप्रमेयरूपत्वेनार्थमाना भवन्तीति यावत् आभा
सोपीति प्रमाणान्तरभेदसारोपि वस्तुतस्तदर्थभेदोपरागान्तिरं दक्षिव प्रतिपद्यमा
नः प्रमातर्यभी ज्ञानं बोध इति व्यवह्रियते आभासने यद्विक्रियते न स्वव्यापार
भागोयः संज्ञानमिति विभक्तः यस्तु सिद्धताभावः स किंजात्यतत्त्वाह भे।
दाभासा इति च कोरणात् ज्ञानता अर्थता च युगपदुन्मिषन्तीत्याह तेषामिति यद्दू
र्वं प्रमातर्यभेदेन पृथङ्के विदाभासिष्वतेषां नीलादीनां स्वोपाधिभूतानामा
भासादेव वस्तुतो स्वतन्त्रणामपि ते नीलाद्याभासादृते व वस्तुतो स्वतन्त्राणामपि
अभिमानमात्रसारं स्वातन्त्र्यमापादयन्ति अयाप्ययन्ते यत्प्रमापयन्ति च तथा।
हि व्यवहरति बहिर्यदिदं च नीलं तदेवाभासत इति तत एव भेसोनैरपिसा
रूप्यस्य सारूपतानुमानादेवान्यथानुपपत्तिवशेन स्थाप्यते न तु प्रत्यक्षे।
णनीले ज्ञानमते सारूप्यरूपतया भानी तस्फुटक्रमम् जैमिनीयाश्च प्रकटतां त
त एवार्थधर्ममाहुः अत एवेति यतोभिमानमात्रसारमायीयमाभासने
स्वातन्त्र्यमेषां नीलादीनां तर्हि व्रूणीत्वं तत्र्यमेषां निरूपितम् स्वातन्त्र्यं तन्तस्
हेमेव क एवमाह न स्पष्टमिति दर्शयति अन्तर्नीतेति स्वतन्त्रैश्वर्यविहिप्रधान।
क्रियायां तन्निष्ठविघ्नसंभावनानिरासोपयोगिप्रेषादिक्रियान्तरविषयपार
तन्त्र्यं विषयोपि प्रसरतीवमन्त्रो किंक्रियारूपेन तत्परमार्थतः प्रधानक्रियाया
मसंभवन्स्वातन्त्र्यः प्रेषादिभिरभिसंबध्यते न तु स्वत्त्व बसारोपाहूतोत्वाभा

ई॰
श्व प्र॰
ज्ञा टी॰
१५५

स्पमानेष्वपि विकल्पेषु प्रकाशमानेष्वपि विकल्पवाचोयुक्तिः आह प्रकाशशब्देनेति
आभासनेन प्रकाशरूपापि केकिंचिद्भिन्नेन प्रकाशनक्रियाभिधायिनाह
प्रकृतिकेन स्पष्टीकृतमिति तात्पर्यम् नन्वसत्त्वेन च विकल्पेष्वपि नीलादयो वि।
च्छेदेन प्रकाशन्ते तत्रापि च मायाशक्तिव्यापारः वस्तुतस्तु विना तत्रैव समर्थ।
नीयम् प्रस्तुततत्परिवर्जने किमर्थं कृतम् हृत्प्रत्यक्षपदेनेति हृदयङ्गहो।
त्वाति रूपयति स्वतन्त्रेति प्रकाशने संभवतीति समस्मीपाठः स्पष्टः प्रकाश
नमिति तु संभवतीत्यत्रैव छेदः तथापीति चोत्तरवाक्यशेषाध्याहारः प्रत्यक्षी
कृतानां नीलादीनाम् प्रसिद्धयत आन्तरत्वेन ततो मयाख्यातयेति प्रयत्नेन तेषाम
वतन्त्रं न च यत्नसिद्धं संविन्नादात्म्यानो विकल्पाभासानाम् एतदेव दर्शय।
ति विकल्पेष्वपीति केपीति यत्ताद्रूप्यमेव विकल्पभिच्छित्तिन वाह्येनाप्य
न्तर्वहीरूपम् अभिनिवेश इति आन्तरत्वमात्रपर्य्यवो निषेधः सापरिपूर्णत इ
तियत एषामान्तरत्वं प्रसिद्धं ततो वाह्यता प्रस्तुत प्रयत्नेन साध्यिष्यते विकल्प
यो यस्त्वले वेद्ये इति स्वरेण अथ वेति पूर्वं व्याख्यानेवाह्येन्द्रियमात्राकार विष
यएवावभासः प्रत्यक्षशब्देनोक्तः अत्र त्वमर्वप्रवान्तर्वहिष्करणगोचरा आभा
मा निजनिजेन वपुषा मात्रादेवावभासमाना न नवत्र रूपाश्रयप्रायार्थप्रत्यक्षा
एवेति प्रमत्तत्वमस्याव्यभिचारेपि यः केषांचिदमत्यतो तत एवाप्रत्यक्षतामन्यते त
स्यामोह क्रियैव प्रत्यक्षशब्देन दर्शिता न त्वाभासमात्रमेव प्रकाशमानानां
रूपं तत्तेन कथं भेदमर्हेयुर्येन सम प्रमाणानि दिष्टा इत्याशंकोपरिहरति चिन्मयसत्तेति भेद
नेति व्यापाररूपतोऽङ्गचनेन भावे विषयेनाभासव्यापार इति यावत् नन्वेवमाभासस्या
न्तर एव वस्तुकल्पत्वात्कथं वृत्तिर्वहिराभास इति प्रश्नाह नीलादीनामिति तन्निर्दिष्टा
मावाभासत्वेष्योच्यते विच्छेदादिति मायाग्राहकापेक्षात एतदेव हेतुना स्पष्टय
ति वस्तुस्थित्येति तेषामिति प्रकाशव्यतिरेकभाजामपि प्रवमायादिति मायाश
क्तिकृतान्मायाप्रमातृस्वभावव्यापारात्मकापोहनपरमार्थादभिमानमात्राद्ग्रहणा।
ततप्रकाशव्यतिरिक्ततयात्तेवसायवलात् अर्थन्त इति विशेषेणासिन्वन्तिव
धेति हृदयमिति प्रमेयन्त इति आलम्ब्यन्त भूमादिनिर्वचनयोगाद्दर्शितदिशैव पूर्व
पदिषण्णेऽपि शब्दे व्याख्यातेयावृत्तिस्तदपीत्यादिकां तां व्याख्यातमाह प्रत्यक्ष।
त्वेपीति अयमर्थः पारम्यारोपतया निर्वहति इत्याशयेन वाह्यताव्यवहारमनुवद
त्रेत्र स्थितनामाचष्टे तदनुवादेपि च प्रत्यक्षतया प्रकाशाभेदेन प्रकाशमानत्वम
वान्तरानुवादेनाह उभयत्रापि च पूर्वीकृतरूपजीवनेन तदेव भिन्नेन करोतीति।
योजना नीलादिसंलग्न इति मायाग्रहणेन तथाभासमानो वोधो विवेकोदयेन त्व
यएवेत्यर्थः समस्थितमिति अर्थभेदेन ज्ञानरूपतायां भेदप्राधान्याद्युक्तं वहुवच
नमिति मन्यते न त्वाभासनद्वारेणार्थो अन्तः स्थितास्तु तदागज्ञाद्वहिरिवनी।

लादिभावमहमस्मंजैले हृदयमुपलभ्यते किमत्युच्यत उपलभ्येत यावतोपल
भ्यत एवेत्याह अंतःस्थतामिति अशेष एव हि विश्वावभासस्तदाहमिति विशेष
णैकात्मतामुपगतो भाति ननु वाह्यतावभासेन हि नीलतादि विचित्रभावः कुतश्च
इत्याह वहिष्क्रियेति यदिति प्रथनेपरामृश्यते कर्त्रं वा किमपि आख्याते क्रियाया
एव प्राधान्यात् यत्तथाप्रथनं तेषां तदेव कर्म निष्टं वहिष्क्रियमाणत्वमिति याव
त् चिन्मयस्येति प्रकाशैकरूपस्यार्थस्य स्वयमेव नीलादिरूपतापरस्परविविक्ता
कारतायाग्राहकाङ्गिनता अंतरेव प्रसंगात् किंस्वबाह्यविषयपि विमृश्यति एतस्यो
क्तस्य प्रमेयस्य हेतुरूपतयोपजीवनाय अग्रत एवेति ननु वै प्रकाशतापेयद्यपिक
नीलानामान्तरं प्रकाशरूपानचेत् कानीलतानाम अत्र स्वसिद्धमेव दृष्टान्तेन
परं प्रत्याययति प्रकाशस्येति तत्रेति नीलादयः स्वदृष्टान्तमेव व्याचष्टे परमाण्व
स्यादिना येषामिति वैभाषिकसौत्रान्तिकानाम् तत्रेति परमाणुसंचयात्र अर्थेति
सन्निवेशाद्घटशरावादेरर्थस्य भेदमवभासयति ततः परमाणव इत्याभासमात्रा:
सन्नवभासेसन्निवेशधर्माणः प्रतीयन्त इति प्रतिभासधर्मतया को वैभाषिकैः
कारणादमेनेनयद्यपि महत्त्वपरिमाणातिरिक्तोनकश्चिदर्थधर्मः सन्निवेशादिभे
दस्यापरमार्थिकस्यौपाधिकत्वेनाम्भोन्याश्रयत्वकृत्वाकानवस्थोपहतत्वस्य सन्निवेशो
व्यापकत्वायोगात् तथाप्यवयविद्धमंतथाभूतमेव ज्ञातमिमेनावानभ्युपलाय
न प्रकाशस्याश्रयेनपरमाणुपुञ्जवादिनोपन्यस्तः येपिसौत्रान्तिकाविज्ञाना
कारप्रतिभासान्तमनिनिविष्टसन्निवेशधर्ममाहुः तेषामप्रतिभासस्यैवधर्मः नत
प्रतिभासे ऽर्थस्य कश्चित यत एकसंवेदनतादात्म्यवलादतन्मयाभासकाकादर्शनम्
ति नयेन परमाणुपृथक्त्वावभासेन संतानैवैकल्पात्प्रतिभास एव वितत इति यु
क्तम् एतदाह प्रतिभासेति प्रतिभासो हि चिद्रूपादनपिकरणि चिन्मय एव ननु सो
भ्रान्तो वा संवृतो वेत्याशंकोभयमपि निराकरोति नचापीति प्रतिभासस्यैव धर्मः
सभ्रान्तो न संवृतः यतः प्रतिभासश्चिद्रूपः सं विश्वाभ्रान्तास्वचाकारत्वेनादर्श्य
नैवसन्निवेशमानः यदात्मा सतत्परमार्थेन नभ्रान्तादिरूपः घट इव लौहित्येनतथाच
संविदात्मा सन्निवेशः भ्रान्तादिरूपस्य यद्धि तद्धेतेन नह्यात्मपरमार्थतादात्म्येनाम अत्र
परयानादात्म्यमेव ह्रीयते तस्याशोपलब्ध्याव्यापकविरुद्धं भ्रान्तादिरूपेनिषिध्य
ते यद्विवा अप्रसन्निति शेषाणात्रयेति विध्यते एतदेव प्रसिद्धेन निदर्शनेन स्फुट
यति स्वच्छेत्यादिना चोप्यर्थजडानामपि स्वच्छतामहिम्नापवमप्पद्यते किंतु
तसंवेदनरूपस्यान्तःस्थैरत्याशयः व्याख्यातमिति अत्रास्याव्याख्यानावसरप्रदि
दर्शयितमेवमुक्तम् ॥ ५४ ॥ ननूक्तमान्तरत्वात्समात्रैकोभेदनिवेधना।
र्थक्रियेति तत्रविकल्पितस्वगारुडपिशाचेनाद्येंद्रियवेद्यसाधारणरूपाभावा
दवाश्यस्यकृष्णमिवविषणमनसंत्रासप्रसरार्थक्रियाविशेषावेशरत्यपोक्त

ई॰
प्र॰ १॰ प्र॰
ति॰ ज्ञा॰ टी॰
२००

सूत्रम् विकल्पे योयमुल्लेखः सोपि बाह्यः पृथक्त्वयः प्रमात्रैकात्म्यमानत्वे ततो
भेदोपि बाह्यता इति स्वतंत्रत्वभेदावभासनी विनिवा विकल्पे यदुल्लेखवत्त्वेन याति
व्यमानत्वाकारः सोपि बाह्य एव न केवलं बाह्येन्द्रियग्राह्य एव बाह्यः तथापि
सम प्रमातृरूपाद्यतिरिक्त एव भाति अयमितीदन्तया नत ततः किम् आह ततः
प्रमात्रैकात्म्यितादण्यनन्तत्वे यो भेदो वभासते ततः इति वा प्रमातुरेव सोवभास
मानो भेदो बाह्य उच्यते आन्तरत्वविपरीतत्वाहि बाह्यत्वम् आन्तरत्वं च प्रमात्रभे
देकत्वम् अन्तरिति अन्ते कारणपदं एकसंसवरूपमुच्यते तत्र भवमान्तर्यं तद्विप
रीततैव बाह्यता सा च रूपेण विकल्पे चार्थमुखाहो सायारोपेवेति सूत्रार्थः तम
वतारयति विकल्पावभासमानामित्यादिना अत्राशंकयैवावतरणं कृतम् न
तु संगत्या सूत्रार्थ उक्तः विस्पष्टत्वात् उपपन्नमिति अन्तर्बहिष्क्रियार्थेसक
ललोकायेत्यैव कृतम् तत्रेतिच्छेदः अनुभूयत इति परेणान्वयेन संबध्यते
प्राच्यवत्त्वादिवाणारवलेनव विरिक्तत्वेयत एवा बाह्यत्वसमर्थितमपि तस्मा
वैचित्र्यकमिति दर्शयति एवं हीति अहं विमर्शो इत्युक्तिपायपति शारीरत्वादिना
बाह्येनेति बाह्यताया अभावमात्रतात्पर्येण आन्तरत्वबद्धा देहतनाम्नुद्धिचित्तवे
हविमर्शस्य बाह्यत्वमेवेत्येवकारेण पूर्णो बाह्यत्वेनाहन्तस्यापीति शरीरस्यवा
वक्ति यत इति अहं गौरो घटं पश्यामीति अन्तरिति बुमस्कारप्रादौ आन्तरेण
स्पर्शेनतया बाह्यताया यान्तरत्वेव व्यवह्रियते बुद्ध्यादेर्ग्राह्यत्वादित्वाद्विमर्शो विषय
त्वान्तरत्वम् अत्र हेतुः प्रमातृव्यापारमयत्वादिति तत्रापि प्रमातृत्वादिहेतुः द्वि
तीयो हेतुर्वा स्वप्रतियोगित्वादिति अत्र हेतुः परिमितत्वेनेति तत्र बुद्धिनिश्चयत
त्वग्राणज्ञानशक्तेः प्रसरः प्राणोपि प्राणतात्मा क्रियाशक्तेरिच्छाशक्तिरूपप
शापि जीवितं तदेतत्सर्वं क्रियाशक्तिमतोनभिन्नम् प्राक्तिवादेवतत्कथं प्रमातृव्या
पारमयत्वे हेतुना परिमितत्वेनेति न विरुध्यते अत्राच्यते परिमिते हि निश्चयत्वव्यापारे
हि शरीरे शिक्ष्यत्वं सः एव मोहनीलपीतादिविषयसंकुचित एव प्राणनाक्रियाश
क्तिरपि चार्थवत्त्वर्थहस्तस्य परिमाणशरीरक्रियानिबंधनभूतस्त्विमेदगमनोप
कल्पित प्राणादिपंचकविभागयोगि एव तद्विषयो प्रमाणात्रुपतिज्ञानक्रियाश
क्तिरूपत्वेपि पारिमित्यमनयोस्तत एवेति यतो विषयकृतमेवानयोः संकोचस्त
तस्तत्संकोच मनाहत्येप वर्तेते तथाहि भावेनाटशानिजयतो बाह्यं चेदशी
रादि यत्प्राणापानप्रवृत्ताविभेदस्य वायोः संकोचकं बाह्यं च देशादियद्विनि पर्वता
दि संविन्मात्रस्य संकोचमुपधानेन तत्नाडियन्ते ततो हेतोः प्राणापानसुखदुःख
स्पर्शी राद्यः तेषां च घटादिपदेवावभोत्रः प्रकाशपरमार्थाः तेषां संविदो वि
षावभासतामेव पूरयन्ति तत एवोक्तमागमे निर्देहत्व गिरिभिमादेदेपष्ठ
द्विविनिविपदिति अपि त्रासस्य शरीरस्य प्रकाशापीदिने भवेदित्यादि यत

श्चोपयानत्यागे संकोचाभावेन एवैवंनिर्भास्यते स्वभावत एवेच्छाज्ञानक्रिया।
याशक्तीरपरिमिता एवेति पारिमित्येन एव बहिर्मार्गणव्यपदेशेन भवतः अ
यं हृपं संविद्रूपता संवेद्यसंकोचस्तत्स्यापीति विकल्पोल्लेखसंवादः एके
नत्र हेतुर्द्वितीया वाह्यता नास्तीति कथ्यते तदानीमित्यादिना एकैवेति।
संवेदैवेति यावत् उभयगतत्वमिति अन्तःकरणबहिष्करणवेद्यत्वेपि नात्यन्ते
हृदयान्तिकतयेत्यादि वाह्यपुनस्तु नतु घटस्यान्तःकरणवेद्यतायामेका
वस्त्ववेद्यतायां द्वितीयापि तेनयम्बभयरूपा वाह्यतेति यदुक्तं तत्कथम् या
वता एक एवासौ घटाभासो विमर्शकादित्युत्तैवोक्तमित्याशंकापरिहरति
यद्यपि चेति आभासान्तरव्यामिश्रणाद्यपपन्ने हि बहुवाह्यतायां घटाभास
भिन्नैरेकतायामपीति तात्पर्यम् तथापीत्यस्यानन्तरं प्रतिपत्त्युत्पादकालइ।
तियोज्यम् येन सर्वेषां घटायामस्यत आभासास्संविदिता भवन्तीति मन्यन्ते
इयमिति हृदयंसंस्कारान्नभवेच्च यथासंख्यं योजनीयं अर्थक्रियायोगित्वेन भ
वनं भवनेच सम्मासपदमध्येपठन्ति वाह्यान्तःकरणवेद्यता नभवेत्कान्तः
करणपेक्षया बहिर्वेद्यता स्मरणो वाह्यकरणान्तःकरणाविनाभावान्नान्तः
करणस्यैव गुणाद्येयम नभवद्त्येवं मन्यमानाः करणद्वयवेद्यतयेति अपेप
ठन्ति अथसर्वं घटएवार्थस्तेनाभासते सचानन्भूयमानरूप एवेति कथं तस्या
साधारणत्वादित्याभेदोसितइति परमतमाशंक्याह स्मृतिकालेइति स्मरणकाला
पेक्षयानन्मरणकालवर्तिषु प्रमात्रन्तरेष्वयतोनुभासते पितत्पूर्वप्रमात्रन्तरैरे
वनसहभाति ततो साधारणत्वमस्योक्तम् तदाचनार्थक्रियोकरोति न च।
वाह्येन्द्रियसन्निवापियतेततोस्फुटम् अत्रैवसमस्त्रप्यहोरणाहृष्टान्तमाह तथे
ति तान्कालिकादिरूपसेवाकारेणोदर्शयति इदंपश्यामीति मत्यं चवाह्यतयो
ल्लेखं ग्राहकसमानकल्पतया स्फुटयित्वमयमहमित्युक्तम् यत्र हि शान्ति।
कादेगुणवर्तिनः साध्यस्योल्लिखितस्यवाम्बृर्यमसीकृष्णनालान्तालेनग
रुडादिदेवताविशेषकरयुगलकसमकालावर्ज्यमानस्फटिकमहाकल
शोतिः स्रुतपरमामृततया रागमन्तःसमस्तनाडीचक्रमेशयापायच तदोषविश्रान्ती
ध्यायति तत्रस्फुटमेवार्थक्रियादृश्यते तत्कथं तत्र नवाह्यतेत्याशंकापरिहरति
तथापीति अन्यथैवेति वाह्यतापुल्लिखितत्वत त्रतथाहि एवंध्यायामीति स्फु
टमिदं मयाध्यातमिति ममसाक्षात्कारमिव प्राप्तमिति मन्यते वाह्यत्वं त्वस्य
दः इत्यादिना प्राक् समुपसंहरति इतीति यत्सर्वमुक्तं ततो हेतोरिदमिव
स्थितम् यदनुभूयमानस्य स्मर्यमाणस्य समुल्लिख्यमानस्य च घटाभासस्यवा
स्तवमेकत्वम् यो रयतया च द्वितीयो वाह्यतात्स्यवचवाह्यतयावाह्येन्द्रियवेद्यत
या चेति यत्तु व्यामोहादेकत्वमत्र प्रतीयादनुभूतस्मर्यमाणयोर्हि यत्क्रमिवैक्य

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१०९

ननु हि लिखितमेवेति तमेवेति तेन तु लिखितेति अनयाह यो वासनातो प्रमापय
ति अथवेति अपूर्वो हि लिखितमपि हिनरूपादिभोगम्य तु लिख्यते इतिसामान्य
ह्योशात्तत्रापि वासी द्वियतामपलालत्वणा द्वितीयापि वासनातमेव चैव न तत्र।
यत्रनाम्नि निवेशः तर्हि किमियता प्रवेपेनोच्यते उच्यते अवस्तुत्वमितिनत्व।
वासनाद्वित्वनिवेदनेन स्त्रीक्रत्वासनाविभागप्रख्यापनयावशएव कर्तव्यैवद।
दीनामिति विशेषणस्य किंव्यावर्त्यमित्याशंकयाह वृत्तिः स्वावादेलिंगादिको
नो विहृणोति स्वावादेः पुनरिति अविशेषपदमृष्टे मात्रग्रहणेण्यानो लिंगत
रूरादेः प्रमात्रन्तरगामापाचरणविशेषेपि यत् हि लिखितमपरं वासनमात्रत
दपिनालिंगत्वादेःप्रकटीकृतम् ॥ ८५ ॥ ननु कथं भेदः अक्रमकारादि।
निर्वर्तनयामवस्तुवासनमेलखोनोन किं कृतं तदित्याशंकाह सूत्रम् उल्लेख
सेत्यादि अंतर्बहिर्मुखो प्रतिबिम्बितस्य नीलादेः स्वावादेश्च समय्यस्य भक्ताय
कस्य स्यापि व्यभिचारि चिन्तनवृत्तिगामेयाप्रमातर्विकल्पेनेन वपुषा यत्प्रकाश
नेन दृष्टवतनाभासान्पारयतमकह हि कवणात्मानं तेनाणवा हृत्प्रसृष्टिपुष्ट।
नो महेश्वरेच्छयामात्मा तेनालक्षणायाया यथा स्वादिभूमिकारूपेणावासोदि
यगोचरणां नीलादीनां वासनानां यः प्रत्यक्षानशब्दवाच्यसमूह विकल्पात्मक
मिकयावायत्प्रकाशनेन तदपि महेश्वरेच्छयैव अक्रमकारोपिपरैव संवित्तदिच्छाव।
भासिन विशिष्टबुद्धिमाणकायं पदादिप्रबन्धरूपतयं उदंडच कायामासरूपान
पुनरनः कश्चिदस्माविनिवश्यते तथा हि अक्रमकोपामाविभिन्न प्रत्येकं भवति।
देवदेवे निच्छति स्वयमेव लादेव यदुल्लेखा यस्तत्र न्नाबहगावतः स्वातंत्र्यम् यत्रा
पिपरोविच्छामेव व्यते तत्रापि तदिच्छोदयेभगवतएव स्वातन्त्र्य मुपजीवेति
७ मित्यान्तराभावात् अतएव स्मृतिस्तत्रोपजीवनात्वे तिसूत्रार्थः अतर्दृपोक्तिलज्जा
हित स्वावेन तत्रः संवित्त वृत्तिविशेषस्य एवमुक्ता आदौ वाच्यम् ईश्वरत्वादिति
तावैसमस्वयीनु प्रवेशात् तथैवेति ईश्वरेच्छयैवेत्यर्थः उक्तमिति अतएव यद्या
भीष्टसमुल्लेखितिसूत्रे अनन्तरिति अगलित स्वभाव एवाहन्तायां संस्काररूप
तयास्थितइत्यर्थः दृष्टान्तेनाचेष्ट वदत्र गादीति तदेतेषांसुखलेखादीनां।
ग्राहकेमतः बुद्धितन्निश्चायिकात्मज्ञमानतः प्रकाशइतिवक्तव्ये कथमुक्तं
बोद्धइतिइमांशंकांनयकरोतिवासनादिना निश्चयपर्यन्तो हि प्रकाशः त
न्निश्चये बोद्धृता हि आन्तशरीरः प्रकाशो बोद्धृशब्दकोपि न विशेषमन्यथा भा
वमपेतीति प्रसंजयतीत्यर्थः एतत्प्रसंगेनान्यदप्यत्र विचार्यते बुद्ध्यादेश्चेति
ख्यापिकभाष्यटीकाकारैः प्रत्यक्षमानसयोगिप्रातिभेन्द्रियकादिभेदेन विभक्तं
सूत्रकारैश्चेन्द्रियकमेवावादीदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति सूत्रेणामार्गा
दिदर्शनेनबहुप्रयोगावान्तःकरणमिति मानसमप्यभ्युपगतं बौद्धैर्वा सौगतनयेनवा

स्वप्रकाशज्ञानाव्यतिरिक्तात्तदुल्लेखाद्वा: स्वसंवेदनप्रसङ्गव्यपदेशेणाभव।
न्नु किमनेनस्थानेव्यपदेशसमर्थनमात्रे निर्बंधेनत्वाशयः नन्वनेनन्याये
नस्मृतिरपिप्रमाणंस्यात् स्यायद्यभिनवमर्थमवभासयेत् नचतथेतिदर्श
यति स्मृतौचेति नन्वस्फुटोर्थप्रतिभासोनवएवतत्कथंगृहीतस्यग्रहणमि
यम् अत्रोच्यते प्रतिभासेतिविमर्शवशादेवव्यवस्थितिरित्युपपादयति यदापुन
रितिअर्थमनादियमाणोयदाबोधरजमाकारमेवप्रधानतयाविमृशति
मेदानीमियंप्रकाशरूपतयास्फुरति इतितदाबोधदर्पणप्रतिबिम्बकरूपेबो
धादव्यतिरेकिणाभासेबोधेस्वसंवेदनात्मनाप्रसक्तेनेवपूर्वोर्थः अपदे
णगृहीतइतिविमृष्टम् अधुनातनस्यपदहंतेनाम् तदहंतेनाम् अहमित्यमा
भासमयः प्रकाशइत्यपूर्वेनतेऽवविमर्शः एवंविवक्षयामितिवाशद्रूपता।
नादेरणबोधाभासतामेवयदावित्तिपरामृशमिच्छतिबोधाभासपरामर्श
मेवाद्रियतेअत्रोपपन्नमेतद्दृष्टान्तमाह यथेतिहि चन्द्रानुभवोहिबाह्यरूपताध्य।
वसायोपपन्नयास्मृतौतः बोधभासितभ्रमात्मनमेवस्वसंवेदानम् ननएवनिश्चये
मनयपिवाह्यार्थस्वसंवेदनान्तर्भावोपगोष्ठीयमनिष्ठायमितस्वार्थः स्वयमविविच्य।
यिविविचिन्ननयायतोवस्थाप्यते ततःस्वसंवेदनमेवाध्यसंवेदनताध्यवसायप
र्यन्तीकृतेप्रमाणफलतयाप्रकाशात्मरूपणात्मकम् एवंप्रसंगाद्दृष्टान्तमवहृत्य।
न्नेतिवीप्रकृतविचारोस्मृतिमेवानुसंधत्ते पूर्वंगृहीतस्य इति इयमत्राव
तरणम् ननुतदेवस्मृतिज्ञानेगृहीतग्राहिचाभिनवविषयेचेतिकथंसं
गमयितव्यमितितत्रोच्यते भिन्नविषयत्वादयमदोषः यदातावत्तत्स्याभास
स्यपूर्वानुभवंप्रतियाविषयतासापेक्ष्यते तदागृहीतग्राहित्वम् सत्यपिचा
स्मिन्गृहीतग्राहित्वेर्थाभासोपहितपूर्वानुभवसंस्काराचेस्मृतिस्वसंवेदनमेव।
प्रमाणमित्युक्तंपूर्वंस्मृतौयेवृत्तिस्तत्रैयद्विवेच्यमवतीर्ययोजना यदुक्तं
पूर्वगृहीतमेवस्मृतिर्गृह्णातीतिपूर्वानुभवविषयीकरोतीतिव्याकरणी
तिपूर्वानुभवस्यस्मृतिरूपतायामनुवेदकोप्यस्तिइतिचतद्वीप्सार्थेकिंप्र
माणमितितत्राहपूर्वेति अपिशब्दः प्राच्यप्रमेयगणसंग्रहायप्रमेयस्यसम
स्तार्थः अत्रत्रयमसम्प्रयत्नेनैवचकारेण ॥ ॥८८॥ :
अथयदुक्तमेकोमहेश्वरइतितत्रैकांतावच्छिन्नामयतिमहेश्वरादिति य
किलसंविदोज्ञानानामैक्येनविनालोकमार्गः सर्वोव्यवहारोभवेदिति
शेषः अस्तिचायम् तस्मादवश्यंसंविदामैक्यम् नचतदुक्तपादम् प्र।
काशएवहिसंविदांपरमार्थः सचैकोभेदाभावात् यश्चाभासोविकल्पः सएव
परमार्थतःप्रमातेतियदितेपदेशंएतदधुनास्थिरनिष्कम्पंजातम्।
तृतीयपरमात्मात्मानेनपरमार्थप्रमातृतामस्याह नगतास्वजन्मप्रमा

ई.
श्व. प्र.
ज्ञा. टी.
२०२

त्स्यसिद्धिः यद्यप्यर्थस्थितिरित्यादिनाचेति आकारतोनावत्तत्त्वेभेदःस
नास्तीतिस्वरूपग्रहणोनोक्तम् तन्नैवहेतुश्चिमाह रूपत्वादिति देशका
लाद्यपेक्षमपिनभेदः तथाहि दृषेति यद्यपि हि चिद्भेदोवक्ष्यते तथापि
व्यापकत्वात्सर्वसंग्राही प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्चेतकः सहितास्तत
पिसंशयवितर्कनिर्णयादौ परत्र चोपदेशक्रयविक्रयादौसंभवत्येव ते
न विनाहि व्यवहारस्याप्यव्यवहार्यत्वम् तन्नज्ञानानां स्वसंवेदनेस्वयोज
नालक्षणाविश्रान्तिरितिकिमेतदपूर्वमित्याशंकायामाह यदिचेति स
वेद्यात्मनामिति संवेद्यस्य नीलादेरात्मभूतानाम् नीलादेर्हि प्रकाश एव
परमार्थोरूप मनेन चकास्तत्वमेकमेवोचितमित्युक्तम् नन्वेवं नीला
दिनापि कथमपरागः क्रियते येनोक्तम् तत्संवेद्योपहितानामित्युच्य
ते मायाशक्त्याकृतभेदप्रकाशातिरेचितस्वतत्त्वएव भिन्नः परस्परतो
पिव्यतिरिच्यमानोयः संवेद्यलक्षणोभागः प्रकाशांशेवांशेलनतामेदि
तान्तरासाम् प्रायशइतिसोयमिनेमितयानां स्वप्रकाशेविदितिस्थितम्
चिरन्तनवैशेषिकाणामपिचित्स्वभावएवात्मेत्युक्तम् ज्ञानेचचित्स्वरूपे
चेदितेनतन्नव विरुद्धेयौ हेतोरपि बुद्धेःस्वग्राहिकाबुद्धिरित्यादिदर्शितमेव सर्वथ
मितीतियद्यप्यर्थस्थितिरितिसूक्तम् नन्वमायाशक्त्याभेदोवभासितः
सकिन्नभेदः तत्स्वसंवेद्यात्मनांसंविदामित्ययुक्तोक्तिः आहसंवेद्यतांचे
तियदितद्याप्यहृयेत हि भ्रान्तानानीलादयःस्युः अत्राणाह नापीतितेहतानाप
नोहेतुः यतइति अत्यतःशरीरादेर्वेद्यादेवभेदः नप्रकाशात् तेनापिहिभेदे
भिन्नेभासितमित्येतदेवहीयेत अत्रान्तरहेतुमाह यश्चेति नन्वेतत्कथं
संगच्छतेनीलादयोभिन्नाअभिन्नाश्चेतिश्यमित्याह ग्राह्येतिग्राहको
चमायीयःशरीरादिःप्रकाशात्मेतिपरमार्थप्रमातातयोरितिग्राह्यग्राह
कयोःएतच्चनिर्णीतम् तन्मयाहरूपतर इति हेतु नथाचेतिप्रतिविम्बकल्प
नयैव नन्वेवंशुक्तिकारजतमपिप्रतिविम्बकल्पमित्युक्तत्वात्सिद्धं भवेत्।
भ्रान्तिरूपतान्तःसत्यम् परप्रकाशापेक्षयाकाचिदितिसर्वोलोकश्चसिद्धस्ये १
तिःसत्यमसत्यावाधचिन्तायांवक्ष्यते च प्रमाणलक्षणे किन्तुमायाप्रमाता
रमपेक्ष्यएतत्तत्संस्कार्यक्रियाविषयेसंवादविसंवादोसंभवतः ॥८७॥
एवमेकोनिर्मयमाहेश्वर्यंनिगमयतिहृद्येणमंपवेति अविच्छिन्नविमर्श
त्वेनामयहिमशारूपत्वेनतत्रएवनियतम् तस्यस्वप्रकाशलक्षणरूपनीलसु
खाद्युपरागरूपंवागल्वकंमणोरिवाविरुद्धंजातुचिद्भवति तेनानन्यात्मव
नात्मनानेदपरूपेणादर्शमितिरिव प्रकाशनतत्त्वमहानीश्वरः यतोस्वरूपतेप।
वज्ञानक्रियेशुद्धेपारमार्थिकोयोयंविमर्शोनामउक्तन्यायादितिस्वभाव

प्रकाशनेतनएवस्यादितिक
या ··· दर्थनालक्षणभ्रांति
ग्राह्यग्राहकभासमयंयमेकः
प्रकाशाद्गृप्रथमानोनविरुध्यते
तयोःप्रतिबिम्बकल्पत्वेनाति
रिक्तत्वात् तथाचसत्वात्
मायाप्रमात्रपेक्षयातुभ्रान्ति
र्याकाचिद्रजतादिविषया
सापिविसंवादवशादुक्ता
वक्ष्यतेचाग्रे ॥ ८७॥

विमर्शरहितस्यप्रकाशस्यो
क्तन्यायादयोगात्स्वप्रथम
र्पितत्वतया स्वप्रकाशः प्रका
शःईश्वरइत्याह ॥ संपवेति
मृशत्वेननियतेनमहेश्वरः वि
मर्शएवदेवस्यशुद्धेज्ञानक्रि
येयतः॥ सपरमात्माचिद्रूपो
विमर्शात्मेनतुक्रमभावेना
व्यभिचारिणामहेश्वरश्चित
त्वस्यविश्वात्मनः शिवसंज्ञा
स्याहंविमर्शनमेवशुद्धे ज्ञा
नंक्रियेभिन्नाभिन्नज्ञेयकार्या

१ नहिकिञ्चि
व्यवहारःस्मा
मायीयेनयो

तेत्वीश्वरस्यशुद्धाशुद्धेभिन्नार्थविषयत्वेपुंसः सत्वरज्ञोहृतिरूपेप्रकाशात्महृति संज्ञेतमसासंकुचितेऽशुद्धेएवेति॥ ॥ चेतनंचित्प्रकाशनंप्रका
शइतिप्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिव्यक्तोज्ञानक्रियामयोविमर्शलक्षणः पूर्वप्रतिपादितन्यायेनप्रथनस्वभावोनुसन्धानात्मनः परमात्मनोयस्तदेवतस्य
माहेश्वर्यं तदाह सपरमात्मेति ज्ञानमित्यपिबोधः क्रिया···· तेकेवलंबोधः॥

मवभासस्येत्यत्रान्तरेण्यादेतत् भवतुनाम प्रकृतौ संवेदनलक्षणाः प्रका
शाः प्रत्ययेतु क्रियाभावप्रवाभिधेयोनतु विमर्शः तत्कथमुक्तं प्रकृति प्रत्य
याभ्यामिति एवं मन्यते यावत्तावत् संवेदनं ज्ञानलक्षणमुक्तम् पचादयस्तु
क्रियायामेवविधीयते सातु क्रियायमानेरणासिद्धत्वादैनभेदितैवभाव
प्रत्ययवाच्यासिद्धता प्रत्यवमर्शयोगपत्नेव अयंपाकइति अत्र केवले प्रत्य
वमर्शोभवन्नपाकक्रियास्वात्मरूपनिवेशी प्रमात्रतस्था प्रत्यवमर्शोदया
त संवेदनेतु प्रकाशावष्टम्भि प्रत्यवमर्शप्रपनाभवतीनान्यापेक्षयायुक्ततिसंवे
दनतादात्म्यवृत्तियत्प्रत्यवमर्शमानत्वं तदेवसिद्धतारूपं प्रत्यवमर्शस्वभावे
स्वातंत्र्ये विश्राम्यतीति अत्रसंमेलितो प्रकृति प्रत्ययो ज्ञानक्रियाविम
र्शलक्षणाजडैवलक्षणापादकेरूपेणस्यातामाहर्षीपरिस्पर्शलक्षणमभि
व्यक्तः अन्तस्यानात्मनइति प्रमात्रवस्थातेश्च मनेन तदर्थितम् अस्येतिपर
मात्मनः नत्वेवं चिदित्यत्रयद्विज्ञानक्रियेप्रविष्टेतद्विज्ञानमित्यत्रापिप्र
कृतिप्रत्ययसद्भावात्प्रविष्टएवतत्किंपुनः क्रियेत्यपिकमभिधीयते अ
त्रोच्यते ज्ञानमित्यपीतिमत्यमेवम् एकाकित्यध्यत्रशब्देत्यपिशब्दः
उच्यतेइति प्रकृतिप्रत्ययभागद्वयेनप्राधान्येनेति यद्यपिप्रकृतिप्रत्य
यौप्रत्ययार्थंसहकृतइति तथापितस्यप्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थोपमेव
तस्फुरणाद्धर्मस्यधर्मिणाम्नद्वेचयतएवधर्मिवाद्धर्मिणिप्रत्ययलक्षणो
बोधभागस्यधर्मः प्राधान्यमवलम्बयति किंयत्यपिचेतिचः समस्त्रयेयपत्रा
पिबोधभागाभिधायकेभागान्तरेनास्तितत्राप्येवमित्यपिशब्दः अतए
वपूर्वंत्रोच्यतइत्युक्तमिहत्वाविमेतित्याद्येपेक्षआह अतएवबोधस्येति
एतदेवचयुक्तमितिदर्शयतिवस्तकमेवेति ननुविमर्शः कस्मान्मोह
स्वधर्मआह आज्ञनस्येति अनन्यापेक्षता हि विमर्शः सेवचस्वतन्त्रता।
ननुबोधस्यविमर्शोव्यापकः स्वामीवोधोहि विमर्शेनव्यभिचरतितस्य।
जतिकदाचित् ततस्तस्याव्यभिचरणोकमनायोवाच्यायोकथंकर्तेतो।
काइत्याशंक्यसमव्याप्तिकयोरित्यमभिधानेपिनदोषइतिब्रूते बोध।
स्याव्यभिचरणीयोपिविमर्शः सदेतिबोधस्याविमर्शाव्यभिचरणीयः
सचापिबोधाव्यभिचरणीयः सामर्थ्याविमर्शस्य तस्मादस्याव्यभिचा
रिणोविमर्शस्यापिकर्तृताननयुक्ता समव्याप्तिकत्वेहेतुमाह अव्य
भिचारवत्वादितिपरस्परेणेतियावत् एवंकर्तृ······ मुपपाद्य हे
तूकिंप्रसंगास्तेनबुद्ध्यन्मलोरणायोजयति तदापीति अव्यभिचारव
त्वेयदुक्तंतेनापिहेतोर्मत्वर्थीयप्रत्ययापपत्तेर्युज्यतएवेत्यव्यभिधा
नम् नत्वात्ममात्रविमर्शोसावहमितितत्रभावनिर्भरतानविस्रष्टैव
तदाप्यव्यभिचारीतियुज्यतेवक्तुम् तद्विमर्शनं बोधस्यमुख्यस्वभावंभूतमहमित्येवंरूपंस्वभावत्वात्स्वातंत्र्यस्यचतन्मुख्यंज्ञानक्रियात्मत्वंशिव
ताव तदाह चिन्तत्वस्येति तदाचेदन्ताव भासतीयाभावः स्थितएवान्तरहन्ता स्वातंत्र्यात्स्वादतिहेतुः अन्यथातथेक्षयानेत्यभिप्रेयुः॥
दृश्यमानभावेनिर्विषयेच्छैवतस्यात्तस्या अपिपूर्वोच्छान्तरनिर्मितेविषये नवस्थाप्रसंगः एवंचावस्थौ तमनपायोपजननमतएवस्फुरतयोक्त
म् सैवाहन्ता यदेदन्तावच्छिन्नतत्वभुवनावभासमयमहमिदंपश्यते तदेदन्ताविच्छेदविकारावभासेप्यत्रअस्फुटाहन्तास्वातंत्र्याच्छादिनैवास
यत्वात्पूर्ववत्स्वभावातिरोधानात्कुत्रचेपिहेतमयमायाविमोहविषयोपरचनादस्फुटिहेतत्वादीश्वरदशायामप्यस्फुटिस्तदाह भिन्नाभिन्नेति।
नतत्वयमस्फुटता नह्येकत्रविरुद्धा·· स्फुटिधर्माध्यासः सैवपुनरहन्तामायाशक्तिवशात्सर्वमेवेदन्ताविमर्शीतिरोहिततत्त्वभुवना

[2] प्राधान्येनात्र व्यातिक्रिये त्यपिचाद्विज्ञ बोधस्वातंत्र्यं प्राधान्येनोच्य ते अत्रबोध स्यस्यातीत्य स्वातंत्र्य···· देपः वस्तक मेवात्रबोधस्वा तंत्र्याविभागेना वस्थितमुभय धर्मत्वेनाप्युप दिश्यमानस्य न्योन्याविरहे णानयोरु त्यानाभावा त् स्वातंत्र्य मेवविमर्श शब्दः स्याज्ञ स्येना भिधे यमहेश्वरत्वं तदाह विम र्शात्मकेनेति अव्यभिचारि णीतिच बोध स्याव्यभिचा रेणघोपिवि मर्शः सचाव्य भिचारवत्वा

यवभासमानत्वाप्यवस्थानाय दानदाश्रतारिणरुषदशा तदाह भिन्नार्थेति तस्यां च दशायां तदाहं विमर्शनमहमयमिदं
घटादिज्ञानामिकरोमि चेति वैयधिकरण्येन भिन्नग्राह्यापेक्षाभिन्नग्राहकमात्रभागावगाहिप्रकाशरूपं क्रिया ॥ पश्चाभि
न्नेदंभागावस्थितवक्ष्यादिशरीरतायोगात्मनेः अच्युतस्वरूपमन्तरं ज्ञोऽव्यपदेश्यो देशकालावच्छेदे नियमादन्तर्नीततमः
संपर्कमीषदात्मभिन्नमघटघटमसत्स्वान्विज्ञानक्रियासम्बन्धमुक्तम् सर्वं चात्रावस्थात्रयेऽप्यहं विमर्शनमे
व शुद्धाशुद्धज्ञानक्रियाविधानायानूदितं सर्वत्रास्य शुद्धज्ञानक्रियास्वभावस्य ख्यापनाय एता एवं च प
रादिदृष्टान्तवदवसन्नेऽहति ॥ ॥ ॥ इति ज्ञानाधिकारः ॥ ॥ ॥

६. नैवमित्याह तदा चेति तन्नमेतोक्तयोन्मिषेणैवेत्याशंक्याह इष्यमाणो
तिन भवतेर्हेतुर्निर्विषयत्वमेव अवधूपभाविकर्मपरिग्रहात्क्रियातत्का
स्व. प्र. र्मभावेन भवति जीवनमिव प्राणाभावे तथा चेषिक्रियेति स्वभावविर
ज्ञा. टी. होपलब्धिः नन्वेवं भावाभासानवस्थितानपेक्षमाणो विमर्शः कथंशु
२०३ द्धः इत्यभिसृच्यते एवं चेति अनेन प्रकारेणाहमिति रूपेणायद्भावाना
मवस्थानेन त्रिरूपपरमात्मनोऽभिन्नम् तदेव चाहमिति रूपमिति तिनाशु
शुद्धिः काचित् नहि व्यतिरिक्तं तदा किंचिदपेक्षितव्यमस्ति अपशुद्धप्रह
णस्य व्यावर्त्यव्याख्योनुपक्रमते सैवेति शुद्धिमशुद्धिं च विभजति शुद्ध
त्वपीति अशुद्धिर्हेत्वादितिच आरोपितमेतदशुद्धत्वमसत्याभाविकम
हन्ते कार्ष्ण्यविश्रान्तेः एवमहन्तायाः शुद्धाशुद्धत्वव्याख्यायाशुद्धत्वमाचष्टे
सैवेति न सावहन्तया अपितु स्वशक्तिवैचित्र्यात् सैव नेतरदर्पणास्तेरेणाभा
ति तन्मध्ववत्त्वाभावमतत्प्रसृतिषुवभासमानो भेदभासमभेदभुतावहन्तो
भावहन्ताव्यापकत्वेनान्तर्भाविकत्वेन तावभासान्तर्भावेनावतिष्ठते तत
एवमूतेयदहन्तयावस्थानेन येदेदन्तावमर्शोयोपनयनेषामाभासनेमा
याशक्तिकृतया तिरोहितं तदा साहन्तादशा समारिणामवितायोग्या त
स्यां दशायामहं विमर्शनेयत्नदशुद्धमक्रममितिहरेणासैवंधः अहंविमर्श
नस्य स्वरूपं दर्शयति प्रकाशरूपं शक्तिया रूपं चाभवदपितयाशक्तिरूपता
त्मकत्वेनतो ज्ञानेसमव्यपदेश्यं क्रियात्वेनो व्यपदेशपातत्वं च मध्ये नियामकं
तमः अविष्टेतेन गुणात्रयं ममहमयमितिविमर्शनेजातम् स्वरूपप्रच्युतो हेतोः
भिन्नमिदं भागावस्थितेषु हि प्राणादितच्छरीरतयातदहन्तयानेऽहं वि
मर्शनमन्यत्वम् ततउत्पत्तिहेतोः प्रच्युतस्वरूपं तत्तथोन्यमिवसङ्कुचितग्रा
ह भिन्नेग्राह्यसमपत्तेमाणं तेनग्राह्यात्स्पृष्टिर्भिन्ने यद्ग्राहकमात्रे समपवभासो
शास्त्रमवगाहते यतस्तस्मादेवमत्यन्तम् एवंभूतस्याहंपरामर्शस्याकारं
दर्शयति अहमयमित्यादिना करोमि चेतो न्यत्नेन तत्त्वग्राह्यग्राहकयोः
कथंचिद्भिन्नाना अहं वैयधिकरण्येनेति तदुपरुषस्य मतञ्जनोवृत्तिरूप
ज्ञानक्रियेषु हि तत्वगते अहमिति अवच्छियोतेइतिकापिलामन्यते न
याकेयमपूर्वा प्रक्रिया उत्थापिता नापूर्वा काचित् नहि पुरुषोनामाय्यः
अपितु स्वरूपस्थितिजस्य यदप्रत्यभिज्ञानेतदेव प्रकृतेरूपं यस्यसं कुचितसं
विलक्षणस्य पुरुषः तत्संवेदिन्योयेज्ञानक्रियेतत्स्वभावेनतदहंवि
मर्शनम् एतच्च सतत्त्वरूपापरिज्ञानमयोनेकः पुमानिमस्त्रिन्यकाणे
वितनिष्यते अनूदितमितिहेतो अनवदनेचात्रभितिविकल्पत्वेनतनु य
त्रयत्रपूमरश्यन्त्वेनन्यायेन एवंहि सतिपूमवत्त्वंयथाग्निमतस्याविययथा

व्यापके तथाहि विमर्शनमपि शुद्धमामिश्रं शुद्धानां दशायां स्यात् मिश्रिक
ल्पनया तु यत्सर्वमिदं तेन यदनुवदनेन तदनुवदनीयस्य व्यापकतामात्रं चेष्टं एत
दर्थद्योतकश्चैवकारः अग्निमानेव धूमवानिति यथा तेन द्विविधं सदिदं विम
र्शनमक्रमम् शुद्धादिभेदेन तत्रागमसिद्धं परमामिश्रापरलक्षणादशान्तरावि
तयं किंतु क्रमेण तत्क्रमं संगृहीतमेवाह एतदेव चेति वक्ष्यन्त इति अत्रा
परत्वे भावानामिति सूत्रे ॥ ॥ ८८ ॥: ॥ ॥

इति श्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभि
ज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां शाक्तिवर्गैकाश्रयगतमाहेश्वर्ये विमर्शोऽष्टमः ८

समाप्तश्च प्रथमो ज्ञानाधिकारः ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ ॥

शिवमस्तनवषष्ठमाख्यातकलाचतुष्टयभागजुषम् प्रणमामि भासयन्तं
क्रमरहितेऽपि क्रममनेकम् एवं ज्ञानशक्तिस्वरूपं वितत्य निर्णीय क्रियाश
क्तिस्वरूपं तथैव निर्णेतव्यमिति क्रियाधिकारमारभ्यते तत्र च श्लोकाष्टके
नात एव यदप्युक्तमित्यादिना तथा विज्ञातृविज्ञेयभेदोऽयं च भासते इत्यन्ते
न भगवति वस्तुतोऽक्रमायामपि क्रियायां पशुप्रमातृगतक्रमावभासन
योगात्सक्रमत्वमित्युपपाद्यते तथा ह्येकेनाह्निकपूर्वपक्षनिवारणम् एकेन स
क्रमत्वाक्रमत्वविवेकः द्वयेनाक्रमस्वरूपं द्वयेन सक्रमत्वाक्रमत्वयोर्विषय।
विभागः विषयविभागोऽपि न यात्तत्त्वत एकत्रैव विश्रान्तिरिति श्लोकेनेति प्रक
रणस्यार्थः प्रतिसूत्रं तु निरूप्यते अधुना ज्ञानशक्तिं तत्र निर्णीयोपि नाम्नाये
न प्रकृतं प्रमेयमात्मस्वमपि सिद्धमधिकरणसिद्धान्तदिशेति सूत्रम् अत एव य
दप्युक्तं क्रियानेकस्य सक्रमा एकस्याद्विति विप्रक्रियानेकस्य सक्रमा ।
तदेकस्य समर्थनात् इति अनुभवविकल्पात्मना स[illegible]त्मान्वृत्तीति
ज्ञानान्यवप्रकाशन्ते न तेषां मायाश्रयः कश्चित् स्मृतिसंस्कारत एव सिद्धा
ज्ञानं च यदि जडं कस्यार्थप्रकाशनता अजडं चेत्तत्रास्य कालदेशयोगाद्भे
दः स्यात्मनः कथमन्यत्वादिति पूर्वपक्षीकृतं तावत् तत्र यदुत्तरीकृतं भिन्ना
नां संवेदनानां न व्यवहाराङ्गता न संस्कारमात्रात्स्मृतिः ज्ञाने चाऽसेक्ता।
चितस्यैव संवेदनस्य स्वशक्तिनिर्मितत्वेयोपरागसंकुचितरूपं शक्तिरिति
यमि इति चोच्यते इति अत एव हेतुकलापात् क्रियाविषयमपि प्रतिपत्तावि
ते प्रतिबिम्बम् न केवलं ज्ञानविषयं दूषणमित्यपिः तथाहि यत्रादिनैका
क्रमिका च कथं क्रिया आश्रयस्य च तद्योगे कथमेकस्वभावता सम्बन्धश्च।
द्विष्ठादिरूप एकः कथमिति तत्र यान्ते लेपः एकमनेकस्वभावं कथं स्यादि
ति तद्दर्पणस्येवानेकाभासभेदएकतामतएवाधमानो न विरोधमावहती
त्युक्ते निराय प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रमापितैकाभावः पदार्थ आभाससारस्तथा

तदेवं तावत्प्रकाशात्म
संवेदनातः सर्वत्रैकात्म
समर्थनया ज्ञानशक्तिश्चो
दिता प्रयसङ्गाच्च विचा
रयितुं अधिकृतं पूर्वा
परसर्वप्रमातृगततत्तेन
प्रतिपादिता इदानीं क्रि
याशक्तिसमर्थनायाह
॥ ॥ अतएवेति ।
एकत्वं चित्तत्वसमर्थना
देकसम्बन्धी व्यापार एव
क एवेति क्रियाप्र
पाकृतदूषणम् ॥ क्रि
यायाः सक्रमाया ।
एवत····सम्ब
न्धित्वं चेनोपपन्नमित्यु
क्तं तत्र ज्ञानसमर्थन
प्रसंगेन स्वसंवेदनस्य
स्यात्मनः प्रकाशात्म
नः प्रकाशलक्षणो
व्यापारो विमर्शपर्या
यीय स्वभावभूतो या
वदुक्तः तावदेकत्वं एक
सम्बन्धित्वं च क्रियायाः
समर्थितमेव तदाह ॥
एकचित्तत्वेति एकस्य
हि स्वभाव एक एव क्रि
यां च व्यापाररूपामपि
समवायबलादेवभा
गेन प्रतीयमानां स्व
भावकल्पामिच्छ
न्ति क्रियाभेदवादि
नोपि इह तु भेदप्र
तीतेर्यदेतदेकोपक्षो
यद्रूपमेकसम्बन्धित्वे
क्रियायास्तदेकत्वैवयु
क्तम् तदाह ॥ किमि
॥ हेति ॥ ॥

ई.
श्व. प्र.
ज्ञा. टी.
२४

भूतानेवं विरहय्यात्मकाराणानास्वरूपगाच्छन्दद्रोदेव क्रमिकांस्तानाभासभे
दानात्मनाभिन्नभासयन्क्रियाश्रय इति युक्तमेव संबंधादेरप्ययमेव सिद्धि
क्रमः एवमेकस्याश्रयस्य समर्थनाद्धेतोः क्रियाशक्तिचोद्यान्यपि प्रतिस
माहितानीति सूत्रार्थः सर्वं चेति बहिरन्तश्च इच्छन्तीति काणादाद्याः इह
त्विति आभाससारवस्तुवादे प्रतीतिसारो हि यदाभावस्तत्सन्नीति संलेखाभे
देन कथं शापशेषपित्रवस्थापितेत्याकूतम् ॥ ८९ ॥ ननु क्रमिक
त्वमेव क्रियायाः प्राग्निति क्रमश्च कालानवच्छिन्नभगवति कथं स्यात् एत
त्समाधानेसूत्रेण क्रमिकत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः ।
त्वेतेन तु शाश्वत्याः प्रभवाः स्यात्प्रभोरिवेति उक्तिपत्रवद्विपतिह ।
लमिति येऽत्र लक्षणवैतन्येत्वाणालेनावच्छिन्नमवनाः तत्र केषांचित्तदव ।
त्वाणाः क्रियापकभागसंयोगनिमित्तभूताः केषांचित्तद्दत्स्तात्याद्भूप ।
भेदसंपादिका नित्या न्वमेयापि क्रमिककार्यबलात्क्रमिकैवानुमीय
तेति लौकिकी वा भेदविश्रान्ता क्रिया सक्रमा युज्यते आभासविच्छेदो
स्यापकभगावस्वातंत्र्यलक्षणा या कालशक्तिस्तद्धेतुभूतया प्रभोस्तु का
लानवच्छिन्नत्वाच्छाश्वती क्रिया सापि कालानवच्छिन्नैव प्रभोरिव शाश्वती ।
सा यतः एतदुक्तं भवति लौकिकज्ञानव्यवहारमूलत्वात् ज्ञेय प्रकाश ।
नेनसामर्थ्यं ज्ञानशक्तिर्देवस्य तत्रैव संयोजनादिक्तवेत्तत्स्वा विमर्शशक्ति
रेववस्तुतः क्रिया उक्तं चैतत् क्रियाचपरवाक्यस्यादिके स्पादि प्रदेशेषु ।
सा तेषां या क्रियाक्रियकारणानसच्छ्नान्नादवच्छेदकमभ्युपयती क्रमती भाति व
स्तुतोऽक्रमत्वेपीति सूत्रार्थः वृत्तिविवृती स्पष्टे कालग्रासाद्यर्पिनिका ।
लानवच्छेदतावदक्रमत्वे स्थितमेवेति किमत्रोच्यते उन्मिषितेऽपि वेद्य
ग्रामे मायाप्रमातृपदमध्यासीनो भगवान्याव देव वायुपान्तर रूपं वेद्य
कलेवरात्मतिप्रकाशस्यान्तर्विश्रान्तिरिदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य
स्यादि तन्येन ग्रसते विश्रमयति तावत्तन्निष्ठावभासनक्रमोऽपि ग्रस्तएवे ।
त्यहमिति या संयोजनादिचित्रितसमस्तभावप्रकाशो पसंहारपर्यन्त
दशाविशेषविमर्शलक्षणा क्रिया सातिक्रमैव ९० ॥ ॥ :
ननु कोऽसौ कालो यो भावानामवच्छेदक उच्यते यो हि केचिन्नित्य द्रव्य
विशेषास्तेषां पगतः सपकनात्मयेयाग विशेषाच्चित्राकारचिरक्षिप्रादि
धीहेतुः कथम् उपाधिवलात्मताभिधानेतपवोषापयः सत्रकिंनेनयु
णाकर्मादेश्छतेनासंयुक्तसमानकालावच्छेदो भवेदित्याशंक्य भगवतएव
शक्तिः क्रममवभासयन्ती कालशक्तिः तदभासश्च मायाप्रमातृलग्न
एव प्रधानतया भवनेवतद्विषयीकरणीयभावनिष्ठः क्रमएव कालः ।

सक्रमत्वमिदानीं विह
ङ्गमिवलक्षणतां पर्या
लोचयितुमाह ॥ सक्र
मत्वमिति ॥ मायाश
क्तेर्भिन्नावभासानां क्रि
याकालशक्तिवशात्स
क्रमानन्त्वात्मविमर्शरू
पात्तादितियनात्प्रभोः
स्वभावभूता ॥ इहमा
याशक्त्याविच्छिन्नावभा
सिन्येव संवेद्यभागे
ग्राह्यग्राहकभावप्रा
काशनेन संसारस्थि
तिर्निवर्त्यते ॥ तत्र सं
वेद्यभागेवस्त्रमाणान्मा
येन कालशक्त्यवच्छे
दात्क्रियाकालावा
च्छिन्नासक्रमत्वेनो
पपादयिष्यमाणरूपा
स्यात्तदाह मायाशक्ते
रिति ॥ शाश्वतः प्रभोः
प्रकाशात्मनो हि विम
र्शात्मभूता साकला
वच्छेदसंवेद्यकलक
वली करणेनका
लाग्रासादक्रमैव
तदाह नत्वात्म
विमर्शेति ॥ सा प
रं शुद्धस्वातंत्र्यम
याकृत्रिमकर्तृता
पर्यवसाना ॥ ९० ॥

क्रियासक्रमत्वविचारप्रसंगादीश्वरप्रत्यभिज्ञोपयोगादपि च वक्ष्यमाणं कालस्वरूपं निरूपयितुमाह । कालः सूर्यादि
सञ्चारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा शीतोष्णौ वाथ तल्लक्षः क्रम एव स तत्त्वतः ॥ सा सा प्रसिद्धा क्रिया कालः शीतादिवा त
दुपलक्षितः सर्वभिन्नाभासमात्रभावोपाधिभूतः क्रम एवासौ तस्यैवोपयोगात् ॥ ॥ ॥

निदर्शयितुं सूत्रम् कालः सूर्यादीति नियतपरिमाणं यत्प्रतिवर्तकादि
तेन कनकं मीयते न चाज्ञानवस्था नो नाप्रयं वा तत्र प्रसिद्धपरिमाणया
क्रियया केंदया तन्मयमध्याचैत्रग्रामं तेन तदुच्यते दिवसे चैत्रो गच्छतीति
आदित्यक्रियापि यदा परिमितिता भवति तदा प्रसिद्धाभिन्नाभिन्नालि
काद्युतिभिर्मीयते विंशतेनालिकाः सूर्योदयेपते इति तेन य स्वयं स्वयदा
भासः सर्वोऽस्य तयापरिनिष्ठितः चंद्रसूर्यशीतोष्णाकोकिलस्वरादेस्त
स्य तच्च तदा स एव कालः तेन सूर्यादिगतो यो नियतः स्वभावभेदः स क्रमः
स एव कालः तेषां सूर्यसंचरादिभिर्यो न्यो लक्ष्यते प्रवहणायमानवपुणा।
णतास्वरूपपरत्वापरत्वतत्तद्वैचित्र्यतत्तद्धाद्रुत्पाडपकल्पितयोगपद्येत।
रविरश्मिव्रतायसंकीर्णभावस्वभावो व्यापको वैशेषिकाणां द्रव्यरू
पः कापिलानां रजः स्वभावः वैयाकरणानां नित्यान्याश्रितप्रवृत्तिप्रभा
वः सौगतानां संतन्यमानभावैकपरमार्थः सोऽपि वस्तुतः क्रमरूपतां।
नातिक्रामति इति क्रम एव नाम वस्तुतः कालः इत्यवक्रियते स्वप्नसंकल्प
मायेन्द्रजालप्रायेचेतनस्याभासवर्गे क्रमस्य यतो नियमः हरिश्चन्द्रनगरीष्व
नालक्रमस्यैव तदन्तः सविच्छिन्निरवभ्रतपतितनिमित्तवादाभासविज्ञाना
ना तदाश्रयत्वात्व क्रमस्य यत्रापि कारणे कल्पः वोरपनश्यते तत्रापि दिवसेजा
तो मध्याह्ने जातः स्मर्कसंचारक्रमस्यैव कारणता प्रतीतिः सिद्धा ननु निरहस्वा
त्मनः परिनिष्ठितरूपस्य कस्यचित् द्रव्यमपि तत्तत्प्रवहणायमानकमेव नव पुरा
णतारूपपरत्वापरत्वतत्तद्वैचित्र्याव्यापकमिति चेत् नहि पुनरपि क्रमरूपते
वास्यान्नभवानसाधेणव्यवतिष्ठते तद्रूपान्तरमिति क्रम एवाभासतेतत्र।
वपूर्वैवपुणात्मा कालः इति सिद्धम् वक्ष्यमाणं दितिक्रमभेदे तत्त्वादिस्त्वेवना।
लिकादीति सहतोः देकल्पावसानपर्यन्तस्य परिग्रहः ननु येन कलनि ति
पतिपरिच्छिन्नतिस्य कालः अत्राह विशिष्टेति इयत्तया प्रसिद्धत्वमनेनल
क्षयतानस्यामपिपरिमातमिष्टायानालिकाद्युत्पादि क्रियान्तरमेव काल
इत्याह अनवस्थादिचकनकप्रतिवर्तकद्रूतानेनहृतसमायान्तमेव प्राक
सिद्धस्य वककल्पप्रसिद्धतत्तोपजीवनेनैव तत्प्रसिद्धानाभोऽपिहि पूर्वप्रसिद्ध
तत्प्रसियोगात एव तत एव चिन्मयएव सर्वव्यवहाराः तत्स्यैव पुराणत्वेन प्रा
क्सिद्धतायामविवादादिति दर्शितमेव संविदेव हि प्राणात्मक्रियया प्राक्
कालत्वमुल्लासयेत् महाप्रलयेचब्रह्माणीवयमपि तन्निःश्वासोच्छ्वासादि
क्रियोत्तरविस्फुरदृप्तप्रसृतिकारणवर्गेतया च क्रियया कालव्यवहारः
भगवति तेन कालव्यवहारः कश्चित् तच्छक्तौ तमायायोऽप्रभवेत्यामाभा

पदार्थस्वरूपविशेषप
रिच्छेदहेतुव्यवहाराय
कालपदार्थोऽभ्युपग
तो वदोदकस्य प्रसिद्ध
एव भवतीति वक्तुंतर
प्रतिपाद्यप्रतिपादक
प्रसिद्धो नालिकादिप्र
पदेशसूर्यादिसंचार
विशेषो निर्दिष्टः प्रसि
द्धक्रियोपलक्षण
र्थस्तदाह सा प्रसि
द्धेति विशिष्टस्य क्र
मनिवर्त्यतया प्रसि
द्धत्वात्तस्याः सैव का
लः तेन गोदोहादी
नामपि ग्रहणं सूर्या
दीति पुष्पादिग्रह
णात्तत्परिग्रहः
पुष्पादिजन्म सूर्यादि
सञ्चारात्समुत्पन्नानां
हालिकादीनां प्रसि
द्धं तेन ते सूर्यादिस
ञ्चारं वसन्तादिसंज्ञ
मप्युपलक्षयन्ति अ
त्राप्यादिग्रहणाच्छ
ल्यादिजन्म गृहीतं प
क्षिविशेषागमनादेर्हा
लिकाप्रसिद्धस्योपल
क्षणं चैतत् तत्सर्व
स्याभिनिवीक्ष्यायाविरूप
म् न केवलं प्रतीत्यव
च्छेदाथैवोपभोगीका
लोयावत्सिद्धो रूपः स
हकारिकारणतायुप
योगपुष्पादिः प्रसि
द्धः तदाह शीतादी
ति एतदस्य दर्शन
सिद्धान्तोपदर्शनमा
त्रं नात्र कश्चिदभिनि
वेशः स्वेच्छामात्रेण
वच्छेदकानामुपक
ल्पितत्वात् प्रसिद्धे
श्चानवस्थितत्वात्
शीतादीनां कार्यजन
नोपयोगे च कारणत्वे
वन कालत्वम् का

लत्वं पुनरवच्छेदकत्वादेवैतच्चानवस्थितमित्युक्तम् तदेवमेतत्सर्वोपलक्ष्यमाणं यत्किंचिन्नदेव स्थिररूपं
पदार्थप्रतीत्यवच्छेदोपयोगि कालोऽस्तु सच प्रतीतिपर्यालोचनया क्रम एवोपपन्नस्तदाह तदुपलक्षिते
ति तथाहि
तस्य वसन्तादे
रादित्याद्युदयक्र
मरूपस्यैवादित्या
द्युपाधिभूतस्या
नुभवः ॥

ई०
प्र० प्र०
ज्ञा० टी०
२०५

समभेदश्चेत्तु स्थितस्तत्क्रमात्मा कालोऽपि विजृम्भत एव न तु यदि स्ते चौरेण।
गोदोहादिर्लक्ष्यते तत्तद्विग्रहणो न स्वीक्रियते न हि स्तेने किमर्थं न इच्यते
श्रमग्रहेति चेत्स्तेदेरप्यस्य प्रविग्रहः प्रयुक्तं चैतत् गोदोहादिसंग्रहाय चेदा।
दिपदं स्यात्संचमादिरिति ब्रूयात् तत्सर्वमिति उक्तमुपलक्षितमादिशब्दे
पाते च यत्सहे तत्तदेव पहत्तो वीभ्रयाव्या व्यातम् अन्तवाग्रहात्स्वयो वा
कर्तव्याः प्रत्येकसंक्रान्तविकल्प्यमानतद्धर्माभिधानायैकैवा वा विक
ल्प्यमानताया एकत्रैवोक्तायाः स्वभावमहिम्ना नैकोपक्रान्तनिष्ठत्वप्रतीतेः
तत्कथं द्वौ वा प्राहौ हि द्वैमेवम् आयो वा प्राहो द्वयोः पत्ययोर्विकल्प्यमान।
तामाच तत्स्याणस्त्वप्रहत्ताप्ततामाह तथा च प्रथमोपदेशोपरिच्छेदकि।
योपयोगी कालः इत्येतेनाशयेन स्थितो ऽनौ यस्तु कथणोकालमध्यत्ये
नाशयेन न त्वच कारणस्य सतोऽवच्छेदकत्वमेव कालतायामुपयुज्यते
अवच्छेदकत्वे च क्रमरूपत्वेवागमस्तीतिव क्तं वा प्राहः एवं चाकारणरूपो
वाऽस्त्रकालः इति पतद्द्वयमेव ‑ नेवपर्यवस्यतीति वाप्राहद्वयमेव प्रयो
क्तं युक्तम् एतदाह न केवलमित्यादिना सिद्धरूपः क्रियात्मा आदिप
दात्स्वलक्षणस्योपादानकारणमपि एतदिति सर्वम् नन्वस्वेच्छापितप्र
सिद्धिमनवलम्ब्यावर्तनेऽवच्छेदककल्पनायेसत्यम् प्रसिद्धिपिनैकच
नेत्याह प्रसिद्धस्येति पीतादिकालः स्यस्तुपत्रेशोपयक्कारणकालाचे
तिसूत्रस्योक्तरूपमर्थं व्याचष्टे पीतादीनामिति पीतादेरप्यवच्छेदकत्वेव
कालतायामुपयुक्तासाच प्रवहणमेकमरूपत्वावेशेनेवेति तत्कृतः क्र
म एव कालस्युक्तं भवति एतच्चेति अवच्छेदकत्वम् एतेन सर्वत्रासूत्रे
केनोपलब्धमाणाय किं विकल्पितमवच्छेदकं स्थिररूपमिति प्रसिद्ध
व्यवहरणमेकरूपत्वेन सर्वत्र च क्रमस्यताहरुशत्वमेव प्रवणपर्मणः
कालत्रिगणविशेषादित्येकम् यत्तदेव कालः स च पदार्थानामस्येयाणा
प्रतीतिमवच्छिनत्ति प्रमेयं हि प्रमेयमाणमेवान्यथाऽनभवति यावदासी
दस्ति भविष्यतीत्यमुना रूपेण क्रमात्मनानामनुरञ्जितम् तेन प्रतीतिहोर
णमस्तक्रियावच्छेदकत्वे कालस्योक्तं भवति स्थिररूपपदार्थेति।
वा समस्तं पदम् क्रम एवेति क्रम एव हि विशिष्टः परत्वापरत्वलक्षणो गु
णस्तन्तु तत्स्थितिं दर्शयन्सन्तताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां चिरव्यवहारमन्य।
था चाचिरव्यवहारं स्वरूपेण क्रमस्थितिं भावानन्तरोणाश्रयेणानेकभावप।
रिच्छेदने योगपद्यम् इति कृतहारस्वरूपाभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां स्वकीयमाणा।
तया भावेषु विदधत्काल इत्युक्तं च्यते तेनैव चोक्तनीत्या नित्यत्वैकत्वेय।

दित्यवद्भिद्येते इत्येवंचसत्यांतेस्यारोप्यमाणेनतदाकारारोपणमतस्यापिनकाचित्क्ष।
तिः सत्यः सदर्शनशास्त्राभ्यावोपगमनेनस्याकुलम् ननवसन्तादिःकालःप्र
सिद्धः सचकथंक्रमात्मा शक्यमित्याह तथाहीति मीनमेषादिराशिसंचरणानि।
मित्ताःर्कस्योदयादिक्रिया वर्तमानावसन्तस्तत्रमर्यते ननुसवसंतःका
लोकेस्यक्रमरूपःसहकारोह्नेदस्यकथंकालश्यामशंकाशृते तेनैवेति वा
शब्देनासेवपल्लसंपदादिर्घोतयति यथाकनकस्यखमेवरूपंमाषकइति
परिच्छिन्नमुच्यते प्रतिवर्तकरानेतुतत्रोपलक्षणमात्रम् नन्वनत्रतस्यमन्त्र
संक्रामति तथैवसहकाराभासस्यानवत्वग्राह्यत्वव्यत्याभासानांकारक
मञ्जलविकसवादिवैचित्र्यभाजांयोनिजःक्रमःसएववसन्तःसहकारोदयः
तस्योपलक्षणमात्रम् एवंसर्वत्रमन्तव्यम् ननुवसन्तादिरूपाद्भेद्याक्रमेव।
सिद्धरूपंवस्तुप्रतिपद्यमानेयेति नक्रमःप्रत्येच्यतेवसन्तादीति एतद्वृत्त्या
कर्मवदित्यत्रवितत्योक्तम् आख्यातपदादेवहियथाक्रियाप्रतीयतेनान्य
तस्माद्धतेनएवक्रियास्वरूपहृदयप्रविष्टःकालःप्रभृदितिहिभावावभास
स्यभवत्क्रियाभासस्फुटास्फुटत्वक्रमोपश्लिष्टानिर्भासते भविष्यदादयस्त
घटादिवस्त्वमेवार्थ्यमाङः ततएवमविच्छेदमवदिदंवर्तमानंदिनंकामि।
त्यादौनकालस्यसंकीर्णताकाचित् अभवदिनस्यैवात्रकालत्वेनोल्लेखात्
वर्तमानभविष्यत्क्वहार्थस्यसिद्धरूपदिनविशेषणानेकविद्याभिसतन्वत
याक्रियावच्छेदकत्वायोगात् एतच्चाग्रेवितनिष्यतेइत्यास्तांतावत् यस्मात्
क्रियाशरीरान्तर्नुप्रवेशादेवसंभिषितशरीरःक्रमएवकालस्तस्मादिति तस्मा।
द्धेतोरेवमवतिष्ठते यत्किलभावविकारषट्कक्रमपरमार्थएवकालःतदि
ति तस्माद्धेतोरेवमवतिष्ठते यत्किलभावविकारषट्कक्रमपरमार्थएवकालः
नहिभावविकारापिकाचित्क्रियास्ति यथाहतत्रभवान् जन्मादयोविका
राःषड्भावभेददस्ययोनयइति ९१ ॥ ननुवैभावानांस्वभावएव
कालइत्युक्तं ततश्चकालशक्तिर्नामकाम्या येनोक्तंमक्रमंवेचेयत्रका
लशक्तिरितइति एतत्समाधत्तेसूत्रेण क्रमभेदाश्रयोभेदोप्याभासभेदसंभव
तःआभासभेदमेवतचित्रामासकृतःप्रभोइति स्वभावभेदमात्रेचेत्कालो।
ह्नीनामपिकालभेदःस्यात् तस्मादाभासनानाभासनाभ्यांयोभेदमात्र
निमित्तकःआभाससङ्गावासङ्गावोचयौवैचित्र्येणानौस्वप्रमेकल्पनादौक्र
मोत्पादनदृष्टमात्मसर्वस्यप्रभविष्णोरेवस्वकाशान्नवतःयदुक्तंतत्रभवता
एकस्यैववसमाशक्तिर्यैदेवमवभासतेइति तथान्यत्रापि तमस्यलोकयन्त्र
स्यसूत्रधारःप्रवर्तते मतिवेधाभ्यनन्ताभ्यांतेनविश्वंविभज्यते यदित्नप्रतिब
भीयात्मतिवेधास्वेनोत्सृजेत अवस्थाव्यतिकार्यैस्तैर्वापर्यविनाकृताइति

ई०
प्र प्र०
ज्ञा टी०
२०६

Continued [illegible]

अत एव तावता संवित्त्वं
भेदस्य भेदेनोपाते चित्रत्व
स्ते, भेकत्वेऽपि चित्रज्ञानस्य
भवति भेदस्तु परस्परप
रिहारेदैकत्वेन विरुध्यते॥
तथाचार्यधर्मकीर्तिः नी
लादिश्चित्रविज्ञाने ज्ञानो
पाधिरनन्यभाक् अशक्य
दर्शनस्तं हि पतत्यर्थे विवे
चयतीति नीलादीनां हि
विभागेनान्योन्यभिन्न
तया अवस्थापने सम
र्थत्वेन देशक्रमएकत्वा
भावश्च बोधरूपतया वै
क्यादन्योन्यापरित्यागे
न परिच्छेदा नैरेवैव
उक्तरूपैर्नीलादिभिः
ब्रह्मादिभिर्वा ब्रह्म
तत्वस्य चित्रतोच्यते न
देवं विचित्रविश्वात्मभा
वस्थितिः परमेश्वरस्य
कालत्रयाबीजम् न
दाह भावेषु क्रमहेतु
रिति मायाशक्त्याव भा
सेषु वदि चित्रेषु भिन्नभा
वरूपतया भिमानाद
न्योन्यपरिहारा देशाम्
भयरूपापि देशकाला
भ्यां क्रमावभासास्थि
तिः ९२॥ ॥

अनेन हि स्वातन्त्र्यमाभासमानानाभासनयोर्वदतैश्वर्यमुक्तम् स हि भगवां
श्चित्रतयाः भासान्करोति तद्यथा हि लोहितोन्नतघटाभासान्भासानपि
करोति तच्च घटपटाभासोऽसौ हेव एषाभासेन स्वात्मन्येकरसेनाभासेनान्यो
न्यं चैकरसेनानाभासेन स्वात्मन्येकरसेनाभासेनान्योन्यं चैकरसेनानाभासेन
इयतितन क्रमः कश्चित् यदा तु वसन्ताभासे ग्रीष्माभासेनेममपि तेन स्वात्मसा
मानाभासयति तदा क्रमस्योन्मेषः तस्यैवं भगवत एवाभासानामाभासप्रणतसमर्थ
ता यासैव कालशक्तिः ततो भवन्भावेषु पीयूतः क्रमः काल इति सूत्रार्थः
एवमवतारयति क्रमेति पर्यालोचनया इयता तथा तु एषां क्रमस्योत्थापकृत
वैचित्र्यमिति आभासनाभासयुक्तेऽयं क्रमनायहेतुरेषां द्वयमाभासकारणमियम
व भगवतः कर्तृः कलनक्रिया एतदेव चैभावेषु [illegible] तस्य क्रमामात्मतः
कालस्य विविक्तिक्रियमाणस्याविष्करणमात्मसमर्पितं मादावितिति अस्मिन्ना
कार एव भाक्षेपादिशकलके तत्कालान्तादिति विवृतिग्रन्थे भेदरूपक्रम न
क्रमे भूतमाहेति संगतिः अस्य तिमोत्त्रस्य [illegible] अथवा योगादिति क्रमा
ख्यापकयोरिति मन्यते अन्यथा घटेतनाभासेन भासते चेति किमेकस्य
यता न युज्यते इति नयोः भेद हेतुत्वे तच्चेति क [illegible] ख्यापकभेदनिमित्ततया
उपादानादिति ह्वे भिन्नत्वमिति क्रमे प्रभुप योगीति भावः अत एवेति
यतोऽस्मिन्नकृतेक्रमे द्वयस्यापि योगि उपात्तः तिहतो भिन्नावभासवैचित्र्य
शाखाभ्याम् तत्समकेकशाखो द्वयस्यापि योगिना दर्शयति चित्रत्वमिति वो
यात्मन इति विज्ञानस्य तथैव चेति विरोधे कृत्व भेदैकत्वयोरस्य विरोधे।
बाधम्भमार्यं वचनेनकरोति आचेहि पादद्वयेन [illegible] क्रमम् अत्यन्त तयोः। प
नहृवः संवेद्यमानावाश्चेष्ट नीलादीनामिनमहिना अनेन तद्येषादोघाख्यातः
वाधमादिनादोषः अन्योन्यापरित्यागेन परिच्छेदादित्यनेन अन्यस्याभासका।
दर्शनत्वस्यप्रसंगस्य यद्दिषीतमभीष्टमर्थतत्वेन तद्व्याख्यातम् नैरवेति उक्त
रूपैर्नीलादिभिर्ब्रह्मवादिभिर्वा एवं तावद्दर्शितं तत्र मपि ब्रह्म तत्त्वं विज्ञम
गीकृतं भवति सर्वज्ञबोधस्य सार्वकालिकसार्वदेशिकभावाभावावभासवि
चित्र्यस्य स्वयं चबोधरूपतया देशकालानाकलितस्यागीकरणात्यैर्हि षितमभीष्ट
म् तत्तेषामेव संविक्षारामर्शाऽशालपरिपाकप्रसन्नमहेश्वरप्रसादोदितावदा
तप्रतिभाः प्रतिलम्भादेव स्फुरितमिष्यकारः चित्रकृत्वाया विश्वात्मभावो
न भगवतः स्थितिरिदमेव कालत्रयनेनिमित्तम् तत्त्वभासरूपतासकाकेष
रे भावानाम् यतो क्रमा वेषिति तत्राह मायेति उभयरूपाणीति अनेनेदमाह
स्वरूपतो बोधरूपेण्यं देशकालक्रमश आभासनाभासो यत्कृत भावभेदाश्र
यत्वेन तावत्क्रमः स ज्ञानेरेच विभज्यते यथा विवृतिकृता क्रियाप्रसंगा।

तद्धि वैचित्र्यं मूर्तीनां क्रियाणां च भवद्यथाक्रमं देशकालाभ्यामुभयात्मकमपि क्रममुपकल्पयतीत्याह ॥ मूर्तीत्यादि ॥ ॥

वृत्तिः अनेक
मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रमम्
क्रमः क्रियावैचित्र्यतः कालक्रममपि
एकमूर्तौ च क्रममूर्तौ ... विपरी
... भाति क्रियावैचित्र्यतः ... कुल
चकास्ति ॥

हेतुः

यातः कालशक्तिविचार इति कालक्रमाभिप्रायेणास्य वृत्तिर्नीतेति ॥
चित्रभासकत्वं दर्शयति तेस्यत्रा मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ क्रि-
यावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वर इति मूर्तीनां भेदेन रूपाणां भावानां यद्वै-
चित्र्यं रूपमातृविषयादिदेवतानामाकारादिभेदेन ततो हेतोः स्वदैवचित्र्यमा-
भासयत्यसौ स्वरूपादेशक्रमं वैतत्वाकेतनात्मकमवभासयति एकप्रमाभिन्ना-
वलायत्वरूपेणाभिन्नेऽत्रस्मादि यद्वति विमर्शकेनाति तिरोहितापि भि-
द्यात्मन इति तस्य यदन्यत्वेनावभासनात्मपर्मत्वेन रूपैकतामवाथमाने
गच्छतीति चेत् उच्यते फलमिति एवंभूते क्रियावैचित्र्ये तस्य निर्भासनाद्धे-
तोः स्वरूपात्मपर्मविरोधेन च स्वात्मनो निर्भासस्य कालाख्यं क्रममेकस्यापि
रूपस्यापनयनवचितमप्यवभासयति इति सङ्क्षेपार्थः अनेकमिति स्वनिदे- वे
शक्रमः घटज्ञानवत्कालक्रमः सहकारमल्लिकादिवत् एकस्मिन् स्वेन देशक्र-
मः रूपतादेशाभावात् वेत्तृप्रमेयगतानाम् तदेकत्र कालक्रमे एव एष एमा
नाम फलवदिति वृत्तितात्पर्यम् वेद्य एव कालावस्थितिर्न संविदि ज्ञानेऽपि
वेद्यांश एव कालः न स्वसंवेदनांशेन च विमर्शरूपत्वाद्वा नो घट इति स्व-
रूपमात्रमित्यादिना आकाशीयस्येति प्रमाणप्रमेयवेद्यो वेद्याः प्रयत्नमा-
त्रप्रत्तोभिन्ने आकाशे हृदयगगने हमिति परिस्फुरतो ग्राहकरूपस्यात्मनभा-
गे वा पश्यन्तीमध्यमात्मना स्फुरतस्तदमिति ग्रहणरूपस्य भेदाभावादिति ।
आवेशनादित्यर्थः यदा ह्यात्र भवान् अवक्तः क्रमवान्स्याद्वृत्तौ शायोऽभिधी-
यते अक्रममत्त्वविनित्येव बुद्धिर्यत्राव तिष्ठत इति वायवीयादेरिति घटस्यादे-
वैरवीयादाग्नेयस्य शुक्रस्य कादेवं वायवीयस्य घटाग्नयादेस्तैजसस्य कल-
कलादेः सलिलस्य गगनस्य टङ्कटङ्कादेः पार्थिवस्य हृदयादिभेदः सजातीयजा-
तीयापेक्षया भवन्त्येव विभ्रतेतिति नन्वस्मदेशादव्याप्तिमात्रामिदं मूर्तिः का-
ठिन्यैवेत्यपायः अत्र कस्मिश्चिद्रूपस्य मूर्तेनं वस्म समानो देशक्रमे च स्पष्टमा-
णा न मूर्तीना देशक्रमोपयोगि कमिति एवं पश्यति नन्विति कार्य इति शुक-
शुकादिकारणमिति शाहूत तन्मात्रमपि हि वायोः कारणं शाहूस्पर्शो हि वा-
युः आविशतीति नवायुरेवास्पयेन मूर्तेः स्यादित्यर्थः ननु तस्यासौ यमः स-
स्यमः नत्वशाहूपक्वायुः स्पर्शगुणादेवं हि वायुविलक्षणः एतद्दर्शयति
आविशन्नपिवेति तस्येति वायवीयस्य अन्यस्यापि तेजसादेः यदि च मूर्तिर्नि-
बन्धनं देशक्रमे शाहूस्यतर्हि मनस्यामि अस्तिसामस्ति दर्शयति युगपदेवचे-
ति अनेन सजातीयापेक्षया स्फुटे हृदयाहृदयादि दर्शयता न कारणगुणाधिक्य-
तमवतादितिदर्शितम् एवमनया भङ्ग्या परमार्थत आकाश एव शाहूतेन वा-
य्वादेरपेतत्त्वमूर्तेनान्तरैर्मेघभेदेन प्रतीयमानः शाहोऽमूर्तो भवेत ।

स्वरूपमात्रमन्योन्यभेदेना-
भासमानमर्थानां मूर्तिः ॥
वेद्यस्य स्वरूपमनुभवायात्म-
नः स्वसंवेदनेकोन भेदाव-
भासनाभावा न मूर्ति-
न ग्राहकाकाशीयस्यान्तर-
स्य वाचकरूपस्य ग्राहकात्मनो
ग्रहणात्मनो वा स्वसंविदे-
कदेशे भेदाभावान्न मूर्तिः ॥
वायवीयादेस्तु भेदप्रथ-
नो भवति । मूर्तं तयोर्दे-
शक्रमः तदाह्वानेकस्या-
न्योन्येति अनेकमूर्ति-
विवृता मूर्तिमतामन्यो-
न्यभेदाभासा दनेकात्वाद्
देशापोर्वीपर्यम् चैतन्यं चा-
भाति ननु वायवीयोऽपि
शब्दो यदि वायोः केवलं
कार्यो वा करणं वा न तु वा-
यु . . . . . साविशन्ना
विशन्नापि वा न तदेशोक्त
मेति विवेच्या . . . . . .
. . . . न्त्र मेयतः तस्य श-
ब्दस्य महाभूतान्तानुगुण-
स्यापि चामूर्तत्वमेव प्रति-
पन्ना । तत्कथममूर्तस्या-
पि अस्य मूर्तिं वैचित्र्य-
निबन्धनो देशक्रमः स्या-

यद्युगपदेवचाभिन्नदेशाः शब्दाः प्रतिभासन्त एव तत्र देशभेदो मूर्तीनामेवेति अस्त्येवमिहत्त मूर्तिरिति वस्तुस्वरूपमेव क्रियार-
हितं निर्दिष्टं न तु शास्त्रान्तरपरिभाषितासौ। अत एव वृत्तौ वस्तुस्वरूपत्वमात्रत्वेन अनेकस्येति मूर्तिर्विवृता तत्रभवद्भर्तृहरिः। अपि
वस्तुस्वरूपमात्रमेव मूर्तिं मिच्छन्नक्रवानपूर्वीपरं हीदं मूर्तितः क्रियातश्च सर्वं सर्वतः परिपूर्णमिति तथावदन्ताहितेन ।

न मूर्तिक्रियाकृतं देशकालयोः पौर्वापर्यमेवमभावान्नो निर्दिष्टम् ज्ञानाकाशीयशब्दयोस्तु देशाभेदपर्यवसायि मूर्त
त्वं स्तीति मूर्तत्वमुक्तम् अथवा गुणानां गुणैरेव देशः सम्बन्धेनैव विशेष्यते न तु पृथक् स्वातन्त्र्येण स्थीयते गु
णिनो वाह्यादेर्मूर्तिर्गुणपरत्वापेक्षया चास्य वैचित्र्यपौर्वापर्यादि भेदोऽपि स्यात् ॥ ॥ ॥

ई.
प्र.
ज्ञा-टी-
२.७

शाद्विविशिष्टरूपपरंपरोत्तिन्नायेन बाह्यादौ तदुपलम्भः बाह्यादि च मूर्तं
नाकाशमित्यसर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिमुपगच्छता चोदिते प्रत्याह
अस्त्वेवमिति लोके भवतु मूर्तत्वव्यवहारः शब्दस्य शास्त्रान्तरे वा लोको हि स
ग्रहपरिग्रहत्यागादियोग्यं मूर्तममन्यते न तु शब्दम् तदनुसारेणैव परिभाषि
तम् सर्वगतेति मूर्तौ च तत्र स्यच्च चकारादि मूर्तिकृतः स च नेह प्रकार इति
दर्शयति विशेषयन्नयत् इह त्विति क्रियारहितमिति नात्र देशक्रमे क्रियो
पयुक्ता सा तु समावश्यते वेद्यस्य स्वरूपं तद्यत्नेदं वस्तु मूर्तिदेशभेदक्रमोपकारतया
लक्ष्यते इत्यर्थः अनेकस्येति पदेनानेन मूर्तिर्विवृता वा प्रकृतेतद्रूपत्वेन तल
क्षणं तस्य स्वम् तल्लक्षणोन्नतीयात्सा पकस्य वा लक्षणस्य हेतुत्वं विव
क्षायां हेतौ नेच यत्स्वमनीषिकेत्याह न त्वभवदिति इच्छन्निति अन्योऽपि।
मूर्तिक्रियाविवर्ता वैविध्यशक्तिस्फूर्तिमात्रमित्यादिभिः अप्रयत्नवाके
यैवस्तुतम् अनुपगच्छन्नित्यर्थः न तत्तावन्न विमर्शोऽवपिनतिः स्वरूपाविति।
न त्रापि स्याद्देशक्रमो मूर्तिप्रयुक्तः सेवम् न स्वरूपमात्रं मूर्तिः अपि त्व
भासमानेष्वेव यावत्तदाभावेऽलब्धकल्पतोऽसहमानम् नन्वेवं ज्ञानशब्दे नवेद्य
पक्षे हि ते नवेद्ये एतदाह ज्ञानेत्यादिना अथवेति अमूर्तेऽस्यापि शब्द
स्यामूर्तत्वात्स्वभावनादयः आश्रयः गुणिदेशाकस्य गुणः न हि गुणिनि वाह्य
दौ मूर्ते यो देशभेदः स तत्रापि संयुक्तसमवायाल्लभ्यते न पारमार्थिक इति
मूर्तानामेव देशक्रम इति शास्त्रान्तरीयमूर्तत्वपक्षमेऽपि न किंचित्खण्डितम्
अप्यमेक्ष्यो केव्याख्यायापरे व्याख्यानमसुपक्रमन्ते संवेदनात्मनएवेत्यादि
ना गौणीकर्तृता इत्यत्र हेतुः कर्तृतोपचारादिति वेद्यस्य वेदनात्मनः प्रका
शमानत्वेन निमित्तेन कर्तृता इत्यत्र हेतुः कर्तृतोपचारादिति वेद्यस्य वेदना
त्मनः प्रकाशमानत्वेन निमित्तेन कर्तृताध्यारोपात् उपचारेण व्याख्यायं हे
तुमाह संवेदनात्मनएवेति मूर्तिमतामपीति वेद्यत्वेन संवेदनात्मनामपी
त्यर्थः एवं परमार्थस्थित्या गौणत्वं निरूप्य प्रसिद्ध्यनुसारेणाह यथाप्र
तीति मुख्यैवेति कालभेदोऽपीति अनेकस्य न परं देशभेदः यावदयमपी
ति अपिरनेकतामाक्षिपति एकस्य कालक्रमो यः क्रियते एकस्य पुनरित्या
दिनाने काले विभजति आभासानामाभासयोगेन तथा चेति यस्येति प्रमा
तुर्यस्येत्यर्थः स्यात्तस्येति प्रमातुः स्वरूपं वर्तमानो भातीति सम्बन्धः वाक्या
न्तरे यस्येत्यर्थेऽपरामर्शक मन्तव्यं संबन्धः कर्तव्यः प्रमातुरर्थस्य यस्याना
भासमानस्य कारणसत्तावभासेनेन वर्तमानावभासत्वं कल्प्यते कारणा
भासस्य वर्तमानस्य प्राक्तनस्य विनाशाभासेन सह सोऽर्थः प्रमातुर्भा
वीति संगतिः भूतवर्तमानयोः प्रसिद्धत्वान्नोदाहरणमुक्तम् भावि

संवेदनात्मनएव
कर्तृत्वात् कर्तृका
अयत्नाश्च क्रिया
यामूर्तिमतामपि
कर्तृतोपचारा
द्गौणी यथाप्रती
तिवा मुख्यामेव
क्रियामाश्रित्य
तद्वैचित्र्यात्काल
भेदस्या तथाच
यस्यप्रमातुस्स्व
काले यस्यसत्ता
वभाति तस्यसव
र्त……
3……चक्रि
या वभास……
स्यातीतो यस्य पुन
र्वर्तमानस्यैव पुरो
वास्थि……सिको

रणाद्यर्थावभासविनाशाभाससहितवर्तमानावभासत्ता परिकल्पना कारणसत्तावभासनेन जायते प्रमातुस्सभावी यथाती
ता भासकालेवर्तमाना भासोभावीति तत्रा विनाशादिक्रियापेक्षयैव मूर्तानामन्योन्यापेक्षया कालविभागोऽपि तदाह
क्रियामुखेनेति ॥ ॥

नितम भविष्यति प्रमाणाभावादिति न्यायेन कः किंविस्म्यादि हन्तानेन भविष्यद्
दाहरणेपि चिकित्सु तदाहरणान्तरमाह यथेति अयजन्नदितकरणीयमि
वर्याय इति संकल्पितायतन कर्तव्यस्य प्रतिज्ञोऽछ्यस्तामिनः संतयविनाश
दौ इति भावविकारो ह्याभ्यामेव भासमभावाभावाभ्यां संस्पृष्टो नान्तरिति दर्शयति
न त्विति सत्त्वप्रमात्राप्रयोजनमवभासनेन तु जन्मादिभावविकारत्वे चिद्यक्रि
यावलेनैककालक्रमसिद्धस्तत्किमर्थं प्रमातृपरिमिति भातीति च विहन्तोद
र्शितम् यद्दैतोनस्पष्टं क्रियामस्त्वेनेति इयतीवृत्तिः एतत्परिहरति अस्ख
लितेति वस्तुचिन्ताहीयं प्रसिद्धेन निदानेन किमिसर्वज्ञायोपचया यतः
शाश्वतपक्षोचित संबंधः एतदेव कारणं सूचितम् वदन्तेइति कार्यकार
णत्व विमर्शप्रकरणे आभासभेदादेकत्वेनादोसद्वेमूर्तिवैचित्र्यवतो
कस्यक्रियावैचित्र्यकालवैचित्र्यं वर्तितविहृतच अपिशब्देन सूचितस्तत्वेदे
चित्र्यविकल्पस्यापि एककालवैचित्र्ययतनस्य याहूनिरेकस्यसत्यादिकानांवि
रूपाणीति एकस्यपुनरिति अनेनदेशक्रमाभावं दर्शयता तद्व्याख्याता यद्दे
पियद्देतत्यतन्न रदहस्य देशाभेदकरोति अपितु रहहावयवानां भेदाभिन्नएव
व अवयवावयवीन देशाभिन्नएकत्वात् तत्स्मिन्देशान्वाः तद्देशात्वचोदना त
त्राववमवबहिर्भूते वपट इति हि नियतपरिमाणतत्तत्र प्रत्ययः नचपरिमा
णमेववैतत्यम् वैतत्यं हि भूयोदेशसंयोगः देशस्य भूयस्त्वं भेदात् भेदश्च
स्याधेयभेदात् आधेयश्चावयवीनामेकः नत्वनेकः अनेकत्वे तत्तत्तन्तूनाम्
तेषांदेशक्रमएव वैतत्यंतन्तुष्वेव चनपटः परिस्फुरति पटविपिचन्नतः ।
तत्वः आभासनमात्रंच वस्तुकश्चित्समाताहि क्वचिदाभासे प्रतपतितत्वोसे
केनैकेनावयवा वयवी चेत्यास्तां तावत् मात्रपदेनदेशक्रममेव काभेण
स्वरूपभेदं निरस्यति तेषामेव चेति क्रमवताम् तत्रापि क्रमो यावदेकः
क्षणः स च सर्वापरमध्यपाती व्यवहार्यो न तत्स्य इति तत्रापि क्रमवत्त्वैव
यतत्त्रमवात् पूर्वोत्तरैर्लक्षणैः समवस्थापितक्रमः एकस्यापित
दघ्नासादाव्यान्तरमिधीयते इति अचेतनगतमपि परिणामभेदंनव्या
चष्टे दाडिमादिफलइति पाकाद्योयपरिणामइत्यर्थः उद्भवन्तीति ।
अविच्छिन्नत्वेनावाधितत्वं दर्शयता सत्तानामध्यवसायसंनिवर्तकथमेक
वायकशानेविच्छेदोह्यङ्गीकरणीयएवक्रियातत्त्वप्रतिभासस्वप्रतिष्ठिताण
वेवहि विरोधाविरोधौ न तु शुष्काश्वेवाक्फुलिमाटनटकितावस्तुसिद्धत्वेऊ
हत इति निरूपितम् एकाश्रयत्वेनेति एकस्मिन्नपि प्रतिभिन्नाश्रयत्वम
शैकोनसिद्धः यतोभवति ततोदेशक्रमादनेकत्रैववर्तमानादृश्यते ना
त्रदेशक्रमः संभावनीय इति यावत् तत्वकाश्रयत्वेवकालक्रमप्रथा ।

अस्खलितप्रतीतायपि
जडानांसत्तादिक्रियान
थेच्छाभावा क्षितस्त्व
न्यक्तैवेतिचवक्ष्यते ए
कस्यपुनरर्थस्यचैत्रादे र्गृ
हप्रासादाङ्कनादावाभा
सभेदेपि युगपद्देशभेदा
भावाद्वैतत्वानवभासेसति
स्वरूपत्वेनदेशत्वालाभा
न्नदेशक्रमः जन्मपरिण
मादिसमाश्रयाद्वै बालो
यमभवत्स्यादिरोभादिते
ति क्रियामात्रं यदाभिद्य
ते तदा तथातथावभा
ससदसत्ताभ्यां भेदेसति
विमर्शैकेनाति रोहिता
द्रव्यात्मनः कालमात्रे
णैवपौर्वापर्यं तदाहैक
स्याविति सर्वस्यैवका
र्यात्मनोवस्तुनश्च्यसं
भावविकाराणांतावत्क्र
मस्थितः तथाचासौ
जायतेइति जन्मक्रिया
वभासः तथास्तिविप
रिणमतेर्विवर्धते प
क्षीयते विनश्यतीति
सत्तादिक्रियाणां प्रका
शः ॥ तेषामेवचप्र
त्येकं जन्मपरिणा
मादीनां स्वात्मन्यपि
भागावभास इत्येषका
...... एकस्यापिक्रि
याश्रितः अन्योन्यप
रिहारेणविरुद्धा ......
भासानां एकत्राश्रये।
सहाप्रथनेपियथामे

देनसएवकालक्रमोभवति भावविकारषट्केनानेनचसर्वक्रियाणांव्याप्तेः स्नात्वाभुक्त्वाव्रजतीत्यत्रापिस्नानादिपरिणामादिक्रियावि
शेषाभासभेद एकत्रकालक्रमः स्नान गमनादेस्स्वात्मन्यपिस्ववयवाभासभेद स्तथाभवति दाडिमफलेश्यामतारक्ततायाभा
सभेदः यदि
णामक्रियाभास
भेदएवरूपविशेष
एवहिविरुद्धावयवभा
समानएकार्थाश्रयः
क्रियाकथ्यते विरुद्ध
त्वादेवहि नस्येकत्रप्रथा
नुपपन्नापुष्पवल्ली क्र
मंप्रकाशयति सचै
काश्रयत्वेनदेशक्रमाद्वि
यते । स्नानेभोजना
द्यभासानां
चैकत्रभावएव यावत्क्रमत्वमेति तावद्दृश्यमानत्वायै नान्तरन्योन्याभावाभासाध्यवसायानात् ग्राहकावभासेनसह यस्यप्रथा

ई॰
श्व प्र॰
ज्ञा टी॰
१०७

स एव तथा स्फुटो
भिनवो ऽवभासो
वर्तमान उच्यते।
स्फुटाभासस्य सत्त्व
मेव वर्तमानता
सत्तासत्वे भूतता
असत्वमेव तु भवि
ष्यत्ता बालोऽभू
दिति हि बाल्या
वभासो भवनध
र्मोऽपि नास्ति बहिः
स्थविरो भविष्यती
ति पुनः सर्वथा
वभासस्यासत्त्वेवा
कल्पनामात्रविष
य एव सः अत एव
वस्तुत · · · · ·
सत्सत्तासत्ते यथा
विरुद्धे तथा का
लक्रमोऽपि तथास
· · · विनाशो
निराकरिष्यते।
ज्ञानावभाससार
त्वेनत्वीश्वरशा
· · · · · · · · ·
भासवर्तमान · ·
· · · · आभास
सद्भावासद्भावक्र
मोऽपि · · · ·
· · · ॥ ॥

जिकावभासनशीलतादोषेणास्यामसत्यामपि तद्दर्शनात् न तु भवत्येवैक्रम
रूपता कालस्य वर्तमानादिरूपतात्तत्कथम् सूत्रमित्याह स्वात्मेत्यादिना
उत्तरार्द्धं तु तत्स्वरूपमात्रेण न्यायेन वर्तमानः सत्याभास उच्यते यस्य स्फुटादिरू
पता नाऽऽदृश्यकः यस्य ग्राहकाभासेन शरीरादिनामायीयेन सहैव ग्रहणं
स सहभाव इति चेत् आह अन्तरिति यदा ग्राहकाभासस्तदा तस्य ग्राह्यस्या
भासनेन यदा च स ग्राह्यो ग्राह्याभासस्तदा तस्य ग्राह्यस्याभासनेन इत्येवंभूतो यो
ऽन्यसहभावस्याभासः आभासतत्त्वमित्येवं पूर्वमुक्तेन योगात्तथा नाम
वलम्ब्य मासमहत्यभेदेनोच्यते अयमसौ सहभावो नाम एतल्लोकेन संवादय
ति स्फुटेति नन्वेवमभावव्यवधाने सति वर्तमानत्वाभावे तल्लोके कथं भा
विभूतत्वभेदस्यापि कालतम उपपादयति अस्तत्वमिति एवकारमवेक्ष्य
दर्शयन् भूतकालमुपपादयति बालेत्यादिना भवनधर्मापीति एवं स्फु
टितस्वबाह्यरूपस्यैव बाल्यस्याधुनापि संस्कारात् यान्तर एव सत्त्वं भवनमि
त्यर्थः अवभासस्येति बाह्यतारूपस्य इदानीमतस्य कालक्रमस्य सकललो
कसिद्धत्वेन स्वसंवेदनसिद्धत्वेन चानपह्नवनीयस्य बाह्यार्थनये भेदं दर्शयि
तुमर्थनानत्वं कथं चित्युज्यते तदेवमेतमर्थनीयमित्याभासवस्तुवाद ए
व शरणम् न बाह्यवाद इति दर्शयतीश्वरप्रत्यभिज्ञोपयोगमस्य कालक्रम
णस्य दर्शयति अत एवेति उक्तेनैव न्यायेन कालव्यवहारो भावाभावानुप्र
वेशो निमित्तत्वेनोक्तः तत एव हेतोरेकस्यैतो विरुद्धो न त्रिमित्तकस्यापि
कालाख्यस्य क्रमस्य विरोधमस्त्याप्यतः तथेति विरुद्धः स्यादेतत् ते
कस्य कश्चित्कालक्रमः अपितु स एवम्भूतो न भवति अभूत्वा च भवति
अयमेव च परमार्थो भूत्वा विवर्तमानविकल्पेऽध्यवह्रियते नैवमिति ति
ह मतमिति असतस्त्वोत्पत्तिरिति सत्त्वं मिथ्या एतद्वय दस्तदसद्विपत्र।
वर्तते यदा तु न कश्चिद्दर्शनात्मा परमार्थतस्तदा कस्य विरोधः पर्यनुयोगः
यत्किल स्यात् सेनास्त्रि रूपं स्वते चेति तथापिकः पर्यनुयोगः एवं प्रसंग
दाभासमात्रवेद्यत्वं नाम सिध्याय प्रकृतमेव निरूपणीयमिति दर्शयति यो
गिनो विति तथाहि आशंकामिमां सूचयति यदि स्फुटाभासमात्रत्वेनैव वर्त
मानता नहि योगिनो यदतीतानागतवस्तुस्याताकारोऽनतत्वतो वर्ते।
मानता प्रसंगादिति अत्र निराकरणहेतुः अन्योन्येति एतदुक्तं भवति योगि
नोऽपि सर्वदा परित्यक्तमायाप्रमातृपदस्य कोऽनाम अतीतादिभेदः तत एव तु
जत एव संस्कारशोषितया भवेतसः तदपि विनाशो च देहाभासेन समायाऽनुका
लभाविनासहतस्य ग्राह्याभासस्योक्तस्थितोऽपि भवत एवाभासानामभासावे
ति कथं वर्तमानता नहि स्फुटत्वमेव सा सत्त्वमिस्तुक्रमम् अतीतग्रहणाभा।

विनोप्युपलम्भात् ॥ ॥ ९३ ॥ : ननूक्तनीत्यादेशका।
लक्रमावभासेऽपि वस्यातात् न प्रमातरि निराभासोऽयं सो न स्य हि सर्वमाभा
सेनेनत्वकस्यचित्: न चासौ कदाचिन्नाभासते अनाभासमानप्रवेशानिमि
त्तकोऽत्र न तावुभौ तत्स्वतन्त्रप्रकाशस्वभावेकथं स्याताम् कारणानुपलम्भा
च्चितदभाव एवमुक्तः इष्यते चैतौ अभावेऽभवामि भविता स्मीति गृहे ग्रामे
ऽ रोप्यतिष्ठामीति प्रादान्मत्वकस्यात्मिति च प्रमातर्यपि च तदभावेऽभावे
ऽभ्यासात्मनोऽमूर्तादेर्देहादेश्चायोगादिति कृत्वा प्रतीतिपर्यालोचनयातद्दे
हाद्यैवभावेऽपि निरूपितौ तौ ग्रामेऽपि कथंस्यातामिति उक्तमेवहि तिवे
शाविति यो मदेहस्य प्रत्यायते सूत्रद्वयेन तत्र कालक्रमस्तावदुपपद्य
ते प्रथमसूत्रेण सर्वत्राभासभेदोऽपि भवेत्कालक्रमाकारः विच्छिन्नाभासः
शून्यादेर्मातृमातृस्य तो न सन्नकृदिति अपिशब्दः प्रमेयं समस्तं भिन्नोति सर्वेषु
कानेकरूपेषु भावेषु यः कालक्रमः अकालस्यप्याकारः प्रथमानानिति
मित्तभूतआभासस्यभेदो भवतोऽभवन्नेव विच्छेदसमूहनपीत्राणादेरलक्षण।
स्यप्रमातुर्भीकृतस्य भवतीति संभाव्यते येनासौ विच्छिन्नभातस्य हि भासनेन
स्वरूपम् नीलादिविदेवजडत्वात् संविन्मुखमेवस्यापि भासनम् य।
दाहिनं संविन्नदात्मतयास्फुरति तदा तस्य भासने न कोऽयमिव तस्य
नाभासनयोगादस्तिभूतादिरूपता तदपेक्षया च भावानामपि यत्सुम
हृदिभात इत्येनयावत्त्वविहाचोत्तानासनतत्त्वविच्छिन्नप्रकाशाने कस्व।
भावः परमार्थप्रमाताति निरूपितः तस्य न कदाचिदाभासभावाभावौ ततो
न कालयोगः तत्रापि तदपेक्षया भावेष्वपि स्फुरति सूत्रार्थः यदविचले
भावस्य तत्त्वाव्यापेक्षे नीलत्वमिव न चाविचलमेतदिति अनन्यापेक्षतया
पकाविचलत्वविरहे विचलत्वमुपलभ्यमानमनन्यापेक्षतो व्याप्नोति
घेयतीति विचलत्वमुपपादयति तथाहीति अतीतानागामिता मि।
ति एवं हि सर्वत्ताद्गत विस्वादयो मे भ्रान्त्यादयश्च व्यवहरन्ति ऐदंयुगीनो व्य
वहारो नाम नादागामितयापरिस्फुरणायोगः किं किं विस्फुरणं वोनाचम्
ततयेति यदा तदेति नस्मादित्यर्थे विवृतमितिभावका: सूत्रमुपात्तमर्थप
दं हृतोऽप्रदिष्ठसूत्रार्थो व्याख्यातो यत्नश्च व्याख्याने तत एवेत्युक्तरूपमर्थमभि
प्रेत्य सहीति सूत्रदेहाद्याभासस्य कालः इति बहुव्रीहिः स्फुरतिमिति स्थितोके
वलेभासनत्वर्थः अविशेषेणेति प्रमातृभागो वा अर्थभागो वा नात्रेदिष्टं इत्य
र्थः आभासाभावं देहादेर्देहगौ करोति शरीरादेरिति अवस्थाभासोऽयथावि।
च्छिद्यते तथावस्थान्तरपि स्वरूपमितिवस्यते तावन्मात्रस्थितो प्राक्तसौ
ऽभ्रमेऽप्रलयाऽपमर्मिनत्र तथ्येति प्रकाशनमस्य स्वभावः वाग्रस्थानवाचो।

एवं प्रमातृगतात्मीयका
लापेक्षया भावेष्वभा
ति नत्वीश इत्येतत्याह
सर्वत्रेति ॥ ॥ ॥
यद्वि:
भव इङ विमिडे वड
भक्तुद्रुमेदमेवध
भउः कलकुम छभदेऊः
भदिधु
कालेनऊषाऊमनी
छभऊ भ्रूऊविद
यधुवकुभ भोकुऊछ
यमकयम विधुऊदव
दगऊ भवभ्रिछऊभु
ऊ छभनक्षियाविभुक्स
मदृषाऊवा न छवाद
मनीवऊधुपि नकल
॥ छेतः ॥ ॥

कालोनामसंवेदकाश्रयः संवेद्यधर्मो ननु नीलपीतादिरिवात्मनि स्येपेक्षयवाविचालितस्वरूप स्तथाहि स एवार्थो वर्तमानस्य
प्रमातुः स्वसत्ताकालेवभासमान म... कृत्वा वर्तमानो नीतानांतु प्रमातृणां भविष्यन्नभागामिनां प........ न इत्येवं
संवेदकस्य स्वकालापेक्षये वार्थकालमवस्थापने संवेदकः स्वक्रियाभा समवसत्ताभ्या मुक्तनीत्या .... पौर्वापर्यवान्संसा रीवमूल्यप्राणबुद्धि देहात्मतमः प्र . . . अव हारपतितोऽर्थेष्वेते मुक्तेषु विनाशादि क्रिया मात्रयो येनकालविभा गंजर्या
तदाह सर्वत्रार्थेइति संवेदकस्यसंसारी संवेद्यान्यदास्वतामात्रमानं . . . स्वानि तदातेषु
. . . ऊडःपठितं। . . . .

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा टी॰
२०५

युक्तिद्वयस्यापादाने भङ्गीभेदेपि फलत्वमुक्तामाह नन्वेकत्वेकस्यावर्तना
र्थ इत्येकशब्दाकृष्टं तत्रार्थं प्रत्ययप्रयोगइत्याशंकां निवारयति एकस्या
इत्यादिना स्थितिष्वावृत्तित्वेनोपचर्यते निमित्तं चात्र द्वितीयतृतीयादौ स्थि
तौ तदेकभावविश्रान्तक्रियाविश्रान्ततया यदावृत्तिरूपत्वमस्ति तत्सह
चर्येनाम द्वितीयादिकाहि स्थितिं निषेद्धुं यावत्तामर्थो स्थितिं विवक्षते।
तावत्तत्प्रथमा स्थितिः द्वितीयादिस्थितिभिर्नि--- षिध्यतामिः सहस्थि
रति प्रयोजनं चोपचारे आवृत्तिप्रतिपत्तिः एकास्थितिरावृत्तिरिति ह्युक्ते
द्वितीयाद्यावृत्तिरूपत्वेनाप्रतीतिसंभाव्यते अवश्यं चैतदेवमन्तव्यम् अन्य
थालौकिकस्थितिः प्रसिद्धा विपर्यस्येत निदर्शयति अन्यथेति उपचारेणा।
गीकृते आवृत्तिशब्देन द्विवचनान्तेनावृत्ती इत्यनेन द्वौ स्थिती नोच्येया।
ताम् आद्या हि स्थितिरेव नावृत्तिः द्वितीया त्वस्थितिरेकावृत्तिः तृतीया।
स्थितिर्द्वितीयावृत्तिरिति हि भेदः इति तिस्रो भोजनस्थितयः प्रतीयेर।
न् तदाह एकत्वव्यत्वादिरूपया आवृत्त्येन द्वाभ्यामावृत्तिभ्याम् एवं च सकृद
पेनव द्वे स्थिती उच्येयाताम् नचैवं लौकिकः शब्दार्थ इत्येवमयं ग्रन्थ्यागह।
पादैः संगमितः द्व इति द्वयोरिति चावृत्तिविषयत्वेन चेत्सदृष्टेनयथायाव्यो
याते नद्वयोरावृत्त्योः काण्ववपदनिर्लिखस्थितिभेते: साधयत्यार्केवगमि
तिकाद्युक्ता नैनसक्ते नन्यायेनोपचारिकावृत्त्यासकृत्स्वार्थ इति लोकप्र
सिद्धत्याशयः यदिनामेति श्रीमदाविवेशदशायाम् ॥ ५ ४ ॥ :
देशक्रमस्याप्येषैव वार्तेति सूत्रेणोच्यते देशक्रमोपि भावेषु भाति मात
मितात्मनः स्वात्मेव स्वात्मनः पूर्णा भावा भान्त्यमितस्य विति मितात्मन।
इति हेतुः षष्ठ्यन्तं चेदम् आह मातृत्वाद्योपि पञ्चमी वृत्तौ व्याख्यातान तदुप
चस्यैव तत्क्रमे षष्ठी निर्वाहे प्रक्रमविशेषेण शब्दस्यासंगतेः स्वात्मापेक्ष
षष्ठी योजने क्लिष्टा स्वात्मना पूर्णा यतः प्रकाशमात्रस्वभावा अपरि
मितस्य प्रमातृभावा भान्ति आत्मनीति शुद्धस्वात्मापेक्षया नेश्वरस्य देश
क्रमो नापि स्वापेक्षया भावानाम् घटादेः पदार्थस्य स्वरूपदेशः शरीर।
प्रमातृत्वादेरेवं ततः परस्य देशापरिच्छेदेनावस्थानमिति सशरीरादिः
प्रमाता घटादिपदार्थवर्गस्ततः परस्परतश्च भिन्नदेशोपपत्तिं देशभेदमेव
बहुधा दर्शयति अत इत्यादिना संस्थानेव काद्रिरूपं तस्य प्रथने तच्च किंरूप
म् आह दिशापूर्वापरादिरूपया देशान्वितता दिनाथः क्रमविशेषस्तस्य।
यथाभासपनं देवरूपं चत्वरश्रतादेः संस्थानस्य तथा च वचनस्तु हि द्विसमे
तदेशो वैतस्येन यदाभासनं सिद्धमेव चात्मश्रम एवमन्यत मतं हि दिरे
शक्रमः किं निमित्तकः आह विज्ञाभासकार्यावलत्वलाघोक्तरूपयामेवि

स्वक्रमायुगपत्सम्मकालम्पणादितौयो आभासपनीलादेः सत्ताचासत्ता
चो नीलं भाति न भाति चेतितभ्यामानीतो यो भेदोन्यत्वं तन्निमित्तकोऽसौ आत
एवमयत्त्वात्म आभासप्रतिभासतहि रहयो श्च्छिन्नात्मनोऽस्त्वनलात्वान तत्का
दवभासस्वरस्वबुद्धौ सत्त्वक्रमेयास्थितिः तत्संवेदनमागरस्यविलसम्बंध
र्धपो भासस्थो रूपं भावविभासनतमयमहे न निस्थोदितं सत्त्वे इति न क्लापप्र
काशो निवृत्तिवाक्यस्येयं योजना सकृद्विभातोयमात्मा इत्युपस्यानका
प्यप्रकाशन संभवति श्रीमत्सारस्वतसंग्रहस्तू त्रेकदेशार्थो ध्यानस्य स्थापनाद्देह
तत्वेनोक्तं कथितं एवमवगतमात्र्यं न सत्त्वमनीषिकेति च प्रथितं भवतीयो
शायेनात्मकरणान्यं चर्मी विधाय हेतुतया रूपनात्मक इति यथा न वेति वि
भाषायां सम्यग्ग्रहणामिति वाक्येकदेशानां च वर्मी विग्रहेऽपि न तत्र: पठ्यते सह
तिं न समर्थे यिष्यते इति चाशयेनाप्रकाशस्य संभवादिति योजना च तत्
नाय यद्यपि कादिम्मे मूलैं श्च न इति वचनात्तथापि तेनेहासंभवतास्समसहचा
रि विजातीयावयवानेलक्षते विड्ड्वमानस्य पूर्णविस्वमिति हि रूपं सक।
तैत्वा दिति भावत यावभासमानेस्वात्म आदिमर्थः शोषयति सह तते इदं भागायति
पूर्वीणां संबंधः क्रियाप्रसंगात्कालशक्तेरावकाशायोत तू टम्नानवेदशक्रम
इति न नवैचित्र्यत इत्यत्र संदर्भे न तस्यैव कालक्रमः दृष्टान्तस्य पूर्वं वक्त्र
व्यवान इहहपसंहारस्तोके प्रकृतः कालक्रमः प्राकृतः ॥ ५५ ॥ : ॥
नन्वेवं भगवति नास्त्येव क्रियेत्याया तम् क्रियास्वरूपव्यापककालक्रमयोगा
भावादित्याशंक्याशमयन्नभयमपीदं क्रमरूपं क्रियाशक्तेरेव विजृम्भित
मिति च दर्शयन्नस्य कालप्रकाशनास्येश्वरप्रविभिन्ना पयोगमपि दर्शयति सह
चेण किं विति किं तन्निर्माणशक्तिः साप्येवं विजृम्भितः तथा विजानाट।
विज्ञेयभेदो यदवभास्यते इति नेतावदेशकालक्रमतत्त्वम् अपितु न्यदपत्र
प्रतिवक्तव्यमस्ति तदुच्यते तथेति देशकालक्रमवांस्तत एव भिन्नः प्रमातृ
प्रमेयवर्गोऽवभास्यते एतद्यदवभासनं तद्भगवत एव निर्माणसामर्थ्यं क्रिया
शक्तिरूपं तच्चैवमिति तं भेदं विजृम्भत्तज्ज्ञातमशक्तिमयस्यनतत एवतस्येच्छा
शक्तिरुक्तस्यैतत्तात्पर्यः एतदुक्तं भवति इहेच्छैव भगवतः क्रिया यदुपसंह
रिष्यते एवमिच्छैव हेतुता क्रियेति चेत्रस्यापि पचामीति येवेच्छाऽसैवापि
प्रवाहादिरूपन्दसहस्वेष्यन्तर्यायिनी स्वात्मनाऽक्रमापि क्रमरूपभावाभास
रूषिताभाति तथैव परमेश्वरस्यापि ज्ञातृज्ञेयक्रमरूपमस्तीति या स्वात्म
नीच्छा रेशेषाकारामिश्रत्ववस्था मिष्टोल्लिंगत्यादिपरमार्थोसा स्वयमक्रमा
पि प्रमातृप्रमेयभेदापरागात्मकमाभाति सकृद्रमेडमिवाक्रमे ततिन्यप्र
वहद्विततमपरिच्छिन्नोदयमानव्ययमानतडित्स्वरूपेणाचोपक्रते

वृत्तिः

एवं पूर्णतया प्रकाश
मानस्यापि परमेश्वरस्य
सैषा सृष्टिशक्तिर्यदन्
यत्वेन स्वभावाभावाः
सतोऽन्योन्यं च विभागे
नावभास्यन्ते न च तत्
ऐक्यावभासेन स्वरूप
स्थितिः किं तिरोधीयते ॥

सक्रमम् ततः सर्वत्रैवेयं क्रिया स्वयमक्रमैवोपरागात्क्रमं प्रतिपद्यते
इति तात्पर्यम् अस्याः शुद्धमेवाक्रमरूपं व्यापकं येन व्याप्या कालपलव्ध्या भगवति सा
नि षिध्यतेति सूत्रार्थः इदमेव संवेदनस्य संवेदनत्वं यदेवेस्य नाभासनसात
त्रमिति यथोक्तं परिच्छिन्नप्रकाशत्वमित्यादि अनेनाशयेनावतारय
ति तदेवेति अत्रोक्तं तदधिकमुच्यते इति किंचिदिति व्याख्यातम् एवं विड
म्ब इत्याचष्टे स्थितेरेवेत्यनेन ज्ञानशक्तिरूपा हि श्रीसदाशिवादिदशा
तत्रकिंचिदिति पूर्णतायाम् अन्यथा हि तासमसमारोपपूर्णतासमभेदादिति भावः
निर्भेदतया च समस्तानि मतो या परमेश्वरता एषा शक्तिरिति वाक्यसम्बन्धः।
वेऽपि तिविडयोजना सहस्रवृत्त्याचष्टे यत्रेति अपि शब्दः अन्योऽपि कोऽपि सः
सृष्टिसंहारः तत्र संहारः सृष्टौ प्रविष्ट इति इति विरोधोऽयमिति संहारेऽपि हि
ति बीजात्मनेति संस्कारशेषतयैव स्थितेन नैव केवलः संहारार्थः आह केवल।
मिति आभासानां योजनायोजनयोरयं व्यवहारभेद इति यावत् अस्यार
ति महत्याः सृष्टिशक्तेः यो ब्रह्मादिरूपतया विशेषो ज्ञातृणां प्रजापत्या
दिस्थावरान्तानां गुणमयानां सर्गे यो गुणोऽपि चतुर्दशभुवनादीनां गुणमया
नां तथा तथा सृज्यमानानामेकघनसृष्टिनायामपि इयं सृष्टिशक्ति
रियं स्थितिशक्तिरियं संहारशक्तिरिति समुच्चीयमानः समाप्यमानतयाकृ
तः तत्र हीति मायापदे ईश्वरपदवत् ब्रह्मादिरूपेण स्थितः अनेन महासृष्टि
कर्तृत्वेऽपि परमेश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहारकारित्वेन तद्रूपमेव सर्वकर्तृत्व।
मुपपादितम् सर्वदा ब्रह्मरूपेण विष्णुरूपेण रुद्ररूपेणेश्वररूपेण च तत्र
तया शब्दवर्तमानतया बीजावशेषतारामेनेन चाव्यवनास्त्येव विश्वमात्रास्ते।
ष्टिस्थितिसंहारशब्दवाच्या अपि या ह्यास्ता शुद्धरूपेण महासृष्टिशब्दवाच्या।
सृष्टिर्नाम योच्यते सा उक्ता सज्जातर्ज्ञेयविभागस्य यदवभासनं तदात्मिके
व तदेव महासृष्टावन्तर्भूतेः सृष्ट्यादित्रयं सृष्टिरूपं व्याचष्टे तादृशं चेति वि
भागेनावभासितानाम् अनया भवनया सामितः सृष्टिर्व्याख्यातानामाभ्यन्त
रतेन तेमाशयेन एवं चैवं रूपेणेति ब्रह्मादिरूपतावाचिना सृष्ट्यादिरूपेण।
तत्रैव देवतावाचितस्य सदाशिवहितत्रैकदृशभट्टारकोदितः संहारः उभय।
विपत्त इति न सृष्टिस्थिती रूपेण यतानाम् अत्रोच्यते तत्र चेति देवतात्रयम्।
येन एतदुक्तं भवति आभासपरमार्थवस्तुवादे यस्य प्रमातृत्वेऽपि यथा स
मेवं सम्भाससन्त इति व्यवहारः तस्येतत्तथा क्वचिदाभासोऽपि भगवदिच्छा
तएषां मेलनमिश्रणम् तत्र अयं भगवद्रूपप्रमातृत्वेन तयापरतिरोधम्।
मवस्थितमखण्डमस्मिकाद्वयोगिप्रमातृत्वेन तया अस्य या कलविज्ञाना।
कलप्रमातृत्वेन तयागान्तं खण्डमापन्नजीवत्वेन तया च बीजभावमेव भावानां

परमेश्वरतोक्ता सामान्यरूपेण तावन्महासृष्टिशक्तिः यत्रान्तस्संहारोऽपि प्रविष्टः संहारेऽपि हि बीजात्मतावस्थितानां भावानां तावतीदन्तास्त्येव ॥ केवलं व्याख्यानान्तराभेदेन विशिष्टो सृष्टिसंहारौ व्यवसिते अयं च सामान्यशक्ता विशेषसृष्टिशक्तेः कृतो यावद्भविष्यद्रूपतया सृष्टिः ज्ञातृणामपर्यन्तभेदानां ज्ञेयानां च गुणानां तत्र हि ब्रह्मादिरूपादीश्वरान्तविभागः सर्वेषां ज्ञातृज्ञेयानां च ज्ञायते तदाह सैषा सृष्टिशक्तिः एतज्ज्ञातृज्ञेयेति स यदा ब्रह्मादित्रयात्मनापि परमेश्वरस्यान्तःस्थितानामकविभागावसाने व सृष्टि स्तात्पर्यं चतेषां कंचित्कालमनुवृत्तिः स्थितिः पुनर्वीजात्मतयैव ज्ञात्रादीनामकविभागेनावस्थापनं संहारः तेषाम् महासृष्टिरेवेश्वरस्यैवं त्रैरूप्येण कल्पिते तत्रैव भगवतो रुद्रस्य संहारकारित्वात् हि विभागविगलनेऽपि ब्रह्मविष्ण्वोविभागेनैव भावाः प्रथन्ते महेश्वरस्य तथा

कारित्वोऽपि इदन्तानिर्दिष्टत्वात्प्रत्यक्षत्वावच्छादितपवभासनत्वे कर्तृतोद्रेकान्तदाह नचतथावसायेनेति एतेन पूर्णतया प्रकाशमानस्यापीत्यपि शब्देनज्ञातृज्ञेयविभागावसायस्य प्रकाशैकघनताया अविरोध आशंकितोऽयः सपरिहृतः अत्रापि महासृष्टौ छायामात्रेण भावानामहं विभागाविभागेन अथा रूप सदाशिवतायां संहारोक्तिरपि स्यामन्तत्र कालविभागः ॥ ५८ ॥

भातीति ते हि तत्राभासे मीलिताः ब्रह्मविष्णुभट्टारकादयस्तथा ज्ञानग्रन्थस्य प
टचारि संसारि प्रमातृरूपस्तथा चतुर्गतः अनुवर्तमानतया च भाति तेन चा
मीलने मिलिता यतः न त्वनेन विभागः वस्तुतः विभागस्यैवावभासनात्
त्मकाशताविभागो विच्छेदितः इति प्रकाशमानत्वेन स्वात्मज्ञानवाभासितार्थो
क्रियावृत्तित्वे चेन्द्रादिकान्तो विहृणाति महेश्वरस्येति विभ्वादिशिवान्त
कान्तत्वपंचकमयस्य ब्रह्मादिरूपतया विभागं कुर्वत स्वरूपस्य महतो भेदनि
र्देशो योगस्य अपि स्वात्मन्यहन्तया सामानाधिकरण्येन केलालीभावगम
नपर्यन्तेनावच्छादिताः तथा विषमस्मायमनिलस्तथा यत्र यत एतत्पदभा
ज्ञां च भासन्ते कर्तृतया उद्देकानुग्राह्यत्वेनकर्तृतया इत्यवस्य भाणान प
तेन विनाचेन्द्रादिनाहस्ति ग्रन्थे न विरोधः परिहृतः को सौ यः पूर्वके वृत्तिग्र
न्थे सौत्रस्यापि शास्त्रस्य विवरणे अपि शाहेनाशंकितः संभाव्यमानत्वेनोक्तः
कस्मासौ विरोधः ज्ञानात् विभागस्य बाधनेनेत्यस्य प्रकाशवनत्वस्य पूर्व
सूत्रार्थप्रस्ताव आदिशब्द्यापत्रस्यानन्तभगवन्नेमिवादिविद्यानन्तमपेक्ष्ययज्ञा
वावभासनं महासृष्टिप्राहेनोक्तम् तन्महासृष्टेरपि तत्कस्मात् आह भववमो
संहारः यथा हि वीजनतोपगमने संहारः तदर्थमेवोक्तं सदाशिवेति उ
क्तिरिति वस्त्वेकमेव हि सृष्टिसंहारवाचोर्युक्तोत्र न तत्पूर्वावस्थायां सृष्टिरू
पता उत्तरावस्थायां संहाररूपता तत्कथं वस्त्वेकमभिधीयते इत्यत्राह तन्विति
न ह्यत्र पौर्वापर्ये किंचित्परमार्थः एवंरूपप्रथाचानुग्रहः स्थितिरूपत्वा।
त्स्वरूपमेव च विलयः तिरोधानपंचकप्रपंचनशक्तिमान्यो भगवानितिता
त्पर्यार्थ इति शिव ॥ १६ ॥ महामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्त
विरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे क्रियाश
क्तिविमर्शः प्रथमः ॥ १ ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ ॥
संजीवनं तदर्थकलाकलितविरोधसमस्तभावानाम् हृदयाविमर्शिनी
नाम स्तोत्रं शिवं वन्दे अथ क्रियासम्बन्धेन्द्रादिना तेन न तत्त्वान्तिरीहशी
त्वेनेतत्स्त्रोकसमस्तेनाप्रतिहतमेव स्वातन्त्र्यं क्रियाशक्तिरूपं भगवतो
निर्वाहितेन परं हृषितस्य क्रियासम्बन्धादिपदार्थस्य वास्तवादेव पदार्थमा
नस्यात्र दर्शनेऽपूर्णोवोपपद्यमानतेति विमृश्यमाना एकानेकरूपेक्रियादि
विरुद्धधर्माध्यासात् पूर्वेहोषितमध्यवशया समर्थनीयमिति एकसमस्तत्वकं
वग्रहणाकल्पकल्पः श्लोकः एकत्वं समर्थनोपपन्नमिति सूचकः निर्विक
ल्पकानुभवैकयोग्यायेयपदार्थवर्गो विकल्पावसर एव स्फुटरूपस्तथैव सू
चकएकः हावेकत्वानेकत्वविषयविभागनिरूपणो प्रथमसूत्रोद्दिष्ट
संबन्धीकृतक्रियाकारकभावादिस्वरूपाभिधायी द्वितीयः समर्थक्रि

वृत्तिः ॥
क्रियावदन्येपि
सम्बन्धादयए
कानेकविषया
अपि सत्याभा
साः सर्वदोप
योगिनामेषा
मर्थवत्वेनाप
रिहरणीयत्वा
त् ॥ ॥

तदेवं चेतनस्यैव कर्तृत्वोप
पत्तेस्तस्यैकत्वात्तदाश्रया
याः क्रियाया एकाश्रया
त्वं ततश्चैकत्वमपि ताव
त्सिद्धं सक्रमत्वं चेश्वरक्रि
यायाईश्वरस्वभावत्वेना
कालत्वात्तास्त्वेव यदा उ
न्मीयाशक्त्यास्यप्रभृ
त्यादिप्रमातृरूपेभवति
तदा तस्य कालावच्छेदा
त्क्रियायाः क्रमिकत्वं
स्यादेकाश्रयमेकत्वं चे
त्यापि वस्तुत्वाने ततश्च
क्रियायथोपपन्ना तथा

सम्बन्धसामान्याद्योप्यर्थाः तदेकेश्वरसत्तोपपादितसद्भावाः सन्ततादिगीतैकानेकरूपनिजकालावभासोपयोगनिर्वाहितलोक
यात्राः प्रकाशितारोषैश्वर्यमहेश्वरशरीराश्च सम्यग्ज्ञातगोचराएवेत्याह ॥ क्रियासम्बन्धसामान्यद्रव्यदिकालबुद्धयः सत्याः स्थैर्यो
पयोगाभ्यामेकानेकाश्रया मताः ॥ ॥

ई.
प्र. प्र.
८.
२११

योपयोगमेषां चिन्तयतीति प्रकरणार्थः। प्रतिसूत्रमर्थस्तु विचार्यते निर्मा
णशक्त्या निर्मीयमाणानामवभासमानेन निर्माणेनान्यदिग्वक्रम् सा च हि देशा
देशीलम्बादेशास्त्विष्टस्य क्रियासामान्यादेव विशिष्टेति असत्यां समेस्मृति
मत्यमिति विभागेन कथं व्यवहारः सत्यम् संस्मृतिमस्यन किंचित् सामान्या
देशमात्रात् असत्यं तु भवति हि चैत्रादि तथाहि यमत्रोपपत्ति रितिसूत्रेण
ह क्रियासम्बन्धेन्याना संविन्नादन्यत्र याक्रियाबुद्धिः क्रियामपका
नेकरूपमाणाक्रिविच्छेदेन क्रियातत्त्व विषयत्वेनाश्रयस्तलग्नः सत्यप
वयतः स्थिरः बाधकेनाव्यनुल्पमानविमर्शः संवादवांश्च अमिसंहि
तायां च ग्रामग्रामिलक्षणायां क्रियायामुपयोगी भावो ह्यर्थक्रियाकृ
र्वन्नेवमेदस्त्रीकारोतिकर्तव्यतया करोति संवादवांश्चान्तश्चयत्वम्स्य।
मिचरणीयस्वरूपमेवमास्मृतिः यदा वा सवलेनासत्स्वरूपमपि स्वरूपेणा
वतिष्ठते तिलप्रमेव मा क्रिया तथाहि तत्र देशकालाकारभिन्नैश्चैत्रशरीरै
नेदं वेदमित्येकतामत्यजद्भवतिर्भासते तदेव क्रिया चैत्रो गच्छतीति नत
या भूतायामस्यां विमर्शोऽनुवर्तमानश्चनूल्यते कदाचित् तथाप्येवमाय
चैत्रग्रामग्रामिरवस्थितेनार्थक्रिया हि चैत्रमेवेदनेत्यन्नूल्यते प्रवाववस्थि
तो विमर्शः आह्लादो हेगहेत्वेपि चैकचैत्रजातीयतया पिकतिमिराप
सारणप्रसंगस्य क्रियोपयोगावैकल्यादस्यां विषयस्यापंवेसंबंधादिषु।
कालान्तरेष्टत्वा सूत्रान्तस्योगायोज्यमितिसूत्रार्थः क्रियाशब्देन व्याख्या
तया वाप्यपि क्रियया व्याप्तेन भवतीत्याशयेनवृत्ता क्रियाशब्दः सोऽत्र
दृष्टान्तस्यार्थेऽहं च निर्देशाश्चैव व्याप्तः सर्वदोपयोगितामितिस्थैर्यं।
सुकाम् अर्थवत्तेनेत्यर्थ क्रियोपयोगाः सूत्रार्थवता व्यकरणेन प्राप्यन।
प्रकरणानन्तरं योजयति तदेवमित्यादिना क्रियाचैत्रदृष्टान्तेन प्रपातेनि सू
चयति यथा तथा शास्त्राभ्याम् असदर्पणवचेतद्रुपपद्यते त्याह तदेकस्य
चेत्यादिना चैतदसमर्थीदासितं शुक्तमित्याशयेनतावितानपदेन स्थैर्यं सम्
पकेत्यादिना स्वरूपम् निर्वाहितेत्यादिनार्थक्रियावत्त्वलक्षणमुपयोगं
माचष्टे प्रकाशितेत्यादिना ईश्वरप्रत्यभिज्ञोपयोगमेतत्सूत्रयति ३।
नं हि संबन्धे स्याप्याननेति आभासमानेनैव भावानां रूपेण तत्त्वार्थक्रिया
कारित्वं साचेषामस्तीति हृदयेन हीत्यर्थक्रियाकारित्वमपि तत्र हेत्वा
दिनाऽक्रम वत्त्यते चैत्यनेनामूल्यमासरम्भेणानन्त्रार्थक्रियाकारित्वमस्व
स्यतादात्म्यादव्यभिचारिधर्मतयाव्यभिचारिधर्मतया च स्वरूपवालक्षणं
वालक्षणं समीपवृत्तित्वेनोपलक्षणं वेति विचारयति तत्र स्वरूपव्यमो
चारितमितिसूते अपवारादिति तथाहि शाखादिमत्तेनवृक्षत्वं

मिह्याव भासमानमेव तथाति
मृश्यमाणमर्थानां परमार्थ
स्तद्रूपतैव च सत्वमर्थक्रि
याकारित्वं तु न हेयोपादेय
तापादनेन सत्वमर्थस्य
सम्प्रयोजनं करोतीत्युप
चारात्सत्वमुच्यते लक्षणे
चार्थक्रियाकारित्वेनाव्य
भिचारित्वेन तद्यथा क
ल्पनादिरहेण प्रत्यक्षम
भेदांसाक्षात्कारिज्ञानस्व
रूपात् तत्वऽर्थक्रियाका
रणं कदाचित्सहकार्यस
न्निधानान्न भवेदपि तत
स्तत इदानीं कथं सन्नाव्य
व्यभिचारित्वेऽपि काको
यथा देवदत्तगृहोपलक्ष
णं तत्र वक्रकोटराय
भिचारं प्रदर्शयंस्तदुप
लक्षणं भवति, तथाऽर्थ
क्रियापि तत्सामर्थ्यल
क्षणं रूपान्तरमव्यभि
चारं प्रदर्शयन्तीति।
तत्रापि तत्सामर्थ्यमात्रा
मरूपातिरेकेण किं
चिदुपलभ्यते यत
स्मात्सत्यकेशादिवेदि
अपातयति तत्रार्थ
ई. क्रियावेशपदो
पलक्षणं च
२११ दिमत्स्यात्॥

कव्याहृतिमात्रं पर्यायरूपत्वात् तथा सत्यर्थक्रियां करोतीति लोके ए।
र्थीयत्वेनाविदितत्वात् केवलत्वमिति दर्शयति लक्ष्यते चेति हेतुमतिलि
ङ्गालक्षणानाम् हेतुरव्यभिचरणी यतोन्योन्यसमन्वयाख्या ख्यातिव्याप्तीस्या
तामिति दर्शितम् यद्यपि हि साक्षात्कारिज्ञाने कल्पनास्पृष्टं वेदनं चेति
नेदं पर्यायरूपं भिन्नव्याहृतिमिति ष्टत्वात् तथापि परस्य व्यभिचाराल्ल
क्षलक्षणाभावान्तयोः अनयोरिति नेयानाम् अनेनेदमाह यस्यैव यत्सा
क्षात्कारानुभवरूपं ज्ञेयस्य तस्यैव तत्स्वलक्षणं तेन न विकल्पः स्वतएव प्रसक्तं
नत्वर्थ इति प्रकृतेन नायं न्यायो व्याप्नोतीत्याह नविनितिलक्षणभेदे नाभिम
तम् ततश्चेति अर्थक्रियाकारित्वस्याभवनात् चोविशेषं दर्शयति।
लक्षणाभावे लक्ष्यं भवतीति हि विरुद्धम् क्रियावत्त्वमपि न द्रव्यस्य
लक्षणमनन्यवृत्तिना मात्रेण लक्षणत्वे घटत्वाभिमतं योग्यस्य।
लक्षणं स्यात् न चान्यतो व्यावर्तकत्वमात्रमेव लक्षणस्य स्वरूपम्
अपि तु लक्ष्यते येन तद्रूपमवश्यं निर्द्धार्यते न तद्व्याप्तिमतः संभव
ति तस्मात्क्रियावत्त्वमुपलक्षणत्वात् तद्रूपलक्षितं सत्तस्य लक्ष
णमिति अर्थोपलक्षणतायाः कृते अर्थेति एतद् दर्शयति तत्रापीति
असिद्धताकेयदुक्तं तदपि न लभ्यते किंचिदित्यर्थः तत इति स्वरू
पव्यतिरेकेण तस्यानुपलम्भात् अर्थक्रियाविशिष्टतायामेवत
त्सामर्थ्यस्योपलक्षणसंवेदनं स्यादिति संभाव्यते यदि परामिप्र
न्धिं हृदयमिदमाह जलेस्नानपानादिकालेपि न जलत्वादपि के
न रूपेणालक्ष्यते प्रमाता केवलेनत्वकार्येण लोके न सति करणे।
मिदं समर्थमिदमिति विकल्पयन् व्यवहरति अथ परो व्याप्तिमपक्षा
र्थं लक्षणतां प्रत्युज्जीवयति नविति अनन्तर इति अन्यस्य ज्ञानत
भावइत्यर्थः तदुपलक्षितमिति तल्लक्षितमित्यर्थः एतदप्यतिव्या
प्त्यापादनेन दर्शयति तत्रापीति ज्ञेयत्वमिति ज्ञेयत्वं केवलेन केवले।
कल्पनीयमिति यावत् ततश्चेति ज्ञेयत्वं केवलोपनतेज्ञानजनने द्विचं
द्रकेशमशकादावसदभिमतेप्यस्तीत्यतिव्यापकम् न तु न ज्ञेय
त्वमात्रं केवलेन ज्ञाने प्रतिजनकत्वमर्थस्य अपि तु सत्यर्थे पूर्वभावि
नि भवति ज्ञानमिति योन्वयो सति न भवतीति च यो व्यतिरेकस्तदा
त्मकं तद्द्वारेण व्यवहरणीयम् न देतदपि न दृश्यते ज्ञेयत्वस्यादिना
नाज्ञानादेति कार्याभिमतात् अनेनान्वयाभावो दर्शितः न तु प।
र्वतस्योपत्यकामाश्रितो धूमादग्निमनुमापयदापि स्वकापिरूढ

नन्वर्थक्रियामपिज्ञानज
ननरूपां न व्यभिचरत्येवार्थ
रूपमन्ततः सर्वविदोपिन
ज्ञानं सार्वकालिकमवश्यं
भवीति तदुपलक्षितं सत्वं
स्यात् तत्रापिज्ञानजननं
ज्ञेयत्वमुच्यते न च द्विचन्द्रे
प्यस्तीति कथं तल्लक्षणं द
र्शयतीति किं तु ज्ञानकरण
त्वमन्वयव्यतिरेकात्मकंक
थमपि गन्तुं शक्यम् ज्ञाना
न्तरार्थस्यासिद्धेः न हि का
र्यसहचारित्वादिलिंगं सर्व
स्य सर्वदा सम्भवति कार्य
व्यतिरेकेणापि। यदि कस्य
चित् ज्ञानकारित्वेनानु
मानं स्यात्तत्वाभासमा

न स्यैव चार्थक्रियाकारितया सत्ताविचाराधिकं प्रस्तुतत्वात् तत्स्वकालस्यापि च कारणत्वे द्विचन्द्रादयपि कारणं कल्प्यते पृथक्त्वाद्भी
लमभूदेव येन स्वात्मनिर्भासं ज्ञानं जनितं द्विचंद्रस्तु नैवाभूत् तत्कथं तस्य कारणत्वं न च लक्षणभंगो येन पूर्ववर्तीलक्षणस्य
कारणत्वव्याभासमानलक्षणस्य कारणत्वं न सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत ॥

ई०
म० प्र०
ढी०
२१२

स्तां प्रथयति तदा तस्माद्दर्शनात्पूर्वं सिद्धो व्यवह्रियत इति सिद्धोऽन्वयः एतत्तु सार्व।
त्रिकमिति दर्शयति नहीति नहीति सहचार्यकस्मान्मध्यादीनेकरूपिष्ठः
स्पर्शश्च नीलरूपस्य न तु नीलज्ञाने कदाचित्केतद्वचनादि सत्त्वपि न
तदा भवति ततोऽन्यनिमित्तकेनानेन भवितव्यम् एवं यत्तदभावे कार्यस्य व्य।
तिरेकः प्रसंज्यमानो भावस्तु ततः प्रसंगविपर्ययद्वारेणापूर्वं सिद्धो यो हेतुरस्ती
ति सिद्धं ज्ञानजनकत्वे सत्त्वमिति एतदाशंक्य दूषयति कार्येत्यादिना तर्हि न
क्रमः यदित्विति यदि पुनरेवमुच्यते कार्यव्यतिरेकेणापि भवत्यनुमान
मिति तदभवदपि न स्वार्थे प्रस्तीति यत्तदाह गतमानेकस्यैवेदं भास
मानसमानकालाद्भासमानान्नीलादन्यस्यैव कालस्य वर्णमात्रस्य स्यात् त
स्यैवेति भासमानात्स्वभासनसमकालस्य नीलादेस्तत्त्वं किं स्यादिति च
प्रस्तुतो विचारः तदेव हि विचारणीयं येन पुनर्वितरेतरसंगमायम् तत एव
भासमानस्य भासनादनर्थान्तरत्वे सिद्धे हृत तदहृत्य मानी विज्ञानवादी यद्
ह वा स्वप्रत्यर्थं ततो भेदो भासमानार्थं तद्विदो रित्यादि तच्च तज्ज्ञानकारित
याकारणस्य कस्यचिदर्थक्रियाकारित्वे सत्त्वमिति सिद्धाति ननु भास
मानस्य तज्ज्ञानसमकालस्य नीलस्य ननु स्वभासवसमकालस्यापि।
कारणत्वम् अत एतदेव नावद्रूपं तुल्यकालयोः कः कार्यकारणभा
व इति एतदेवानुक्रमम् प्रमेयान्तरपरिघट्टनायेति हि वाणान्तरमत्राह ननु ते
ति भासमाने तेव हि तदानीं कारणताव्यवहार इति मितं तच्च विशिष्टं हि च
द्वेपीति भावः अथ मतेरेवान्वयव्यतिरेकयोर्यत्र भासमाने प्रतिभासत
तुल्यकालेन तद्वज्ज्ञानकारणतैव नीले तत्तुः न हि ज्ञानात्पूर्वमस्य देवतनु हि
चेद् इ एतदाह तथेति ननु यो भासमानात्पूर्वकालभावी नीललक्षणो यद
न्वयव्यतिरेकानुवर्ति भासमानलक्षणं ज्ञानं स एव भासमानः क्षणे न भव
ति तत्तत्स्वमपि प्राच्यो दोषो भवेत्स्यैवचार्थक्रियेत्यादिः एतत्परिहरति न
चेति तद्दर्शनेनावदर्थे दोषो नावतरतीति नचेति तद्दर्शनेनावदर्थे दोषो।
नावतरतीति निष्प्रत्यूहमस्यताम् तथार्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति हृष्टिः ते
न भवत्यहेतुकारणं ज्ञानस्य यत्तदेव निर्भासतश्चात्पविरुद्धमेव एवं हि भवतः सं
वेद्यस्य धर्मः परिमितलक्षणः कालो वेद्यश्च वेदनमेव न च तत्तत्कालस्य।
र्पः स्वरूपमेव च क्षणा इति च परिभाषा निमेषादिक्रियान्तरेण तत्स्पंद।
स्पंदे पठति कादाचित्कतेति न तु भवतेदानीमतत्त्वकारिणाद्दरिद्रेणाव।
परिदर्शनपरिष्टम्भकाभेक्षते निजानुदृष्टिरपूरितेव परिताचेत्याह क्ष
णभंगेपीति सतानाभिप्रायेणतदेव पूर्वोक्तनरूपमित्यभिमानात्सम

क्षणभंगेप्याभासमानस्यान्तरेऽस्त्वसत्त्वानगतक्षणकारणतान्यंसा·· ज्ञानकारणत्वेनात्रोच्यते नीलं पूर्वमभूत्तद्धि चेद्रश्ति
ऊतो निश्चयः। नीलज्ञाने कारणमन्यत्रास्तीति नीलमेव पूर्वभावि तथा कल्प्यते द्विचंद्रज्ञाने तु तिमिरस्यैव सामर्थ्यात्कार्यप्रा
ग्भावित्वज्ञानात्तत्स्य निमित्ते तदापि ऊतोवसीयते द्विचंद्रज्ञाने तिमिरं कारणं नीलज्ञानं पुनर्नीलान्नीलादित्यसिद्धेः तथा
भासमाने स्वसत्तातोऽनुवर्त्यनीय इत्येतादपि ऊतो ज्ञायते अथाप्यर्थक्रियायोग्यतात्वं विशिष्टं रूपमेव सत्ता तत्केवल
मत्यदा इ रवथार्थक्रियाकरणोचितकालाविवेचनीयमतः केशादिदृश्यमानं सत्यर्थक्रियायोग्यता रूपादि

विशेषात्मसत्तावस्तम्भात्तत्कारणकारणाभ्यां निश्चीयते काश्चित्तु नरम्यासाद्विशात्मनि रूप्यादिवदर्थक्रियाकर
णं न पेक्षते यैव दृश्यमानात्मवत्तद्रूपं सत्त्वेन निश्चिन्वन्ति अत्राप्यर्थ क्रियाकरणाकरणकालयोरभ्यासानभ्या
सयोश्च मणिरूप्यादीनामिव कौशादीनां नाभासवैचित्र्यं लभ्यते अस्तु वा तत् एवमपि पारिभाषिकी सा सत्ता
स्यान्न वास्तवी तथाहि यत्तत्केशाद्यवभासमानमप्यर्थक्रियां न करोति तदासदिति कोऽसंभावितस्यार्थः किं सत्तानिषेधो

र्थोयमर्थो यद्यपि तथापि किमियता यत्नेन यत्नः पूर्वं तावदुत्तरं त्वयाऽपि स्वो
त्तरमित्यादि प्रबंधेनार्थक्रियाकारित्वं सिध्यत्येव सत्त्वमिति एवं परेण समर्थि
ते स्वपक्षे दूषयति अन्वेति तन्वयव्यतिरेकानुगृहीते निर्भासमाने ज्ञानकारणे
नीलमित्युच्यमाने द्विचन्द्रेऽपि कस्मान्नैवं विधं इति निश्चितम् न ह्यनिर्भासने।
माच्यस्य नीलज्ञानस्य द्विचन्द्रज्ञानस्य वा विशेषः कश्चित् अत्र परमाशंकते।
नीलज्ञानमिति अन्यदिति तिमिरादिनालीतिवेदवाक्यादेस्तथानिश्चयश्रुति
मन्यते नयेति पूर्वं भासि सन्निर्भासमानमपुनरेवम् नमन्यदिति वा सता प्रवा
धादि न च यदि द्विचन्द्रोऽपि पूर्वं तावत्स्याज्ञासन्नतावच्छेदक हर्षमपि स्यात्तत्रैवम
स्ति निवृत्तेति मिथ्ये तदेव तद्दर्शनात् अत्राह तथेति ज्वालावन्निरन्वयविनाशस्या
पि संभाव्यमानत्वात् घटादेरपि तथाभावात्कपालादिस्थानीयस्य च कार्यस्या
त्रस्य यादृशात्तादृशस्य धूलिपवनतुल्यजशायस्य मिलितैकपिंडीकृत च द्वयस्य वा द्वि
चन्द्रापादनकतयास्तकल्पत्वात् पश्चात् पुनः तावरत्वं तत्तानगते ज्ञानकारण
त्वादिति तदाण्ने नैवमत्याह तथेति ज्वालायामन्यः क्षणे न कश्चित्तज्जाती।
यं प्रसूते क्षणमिति इयतार्थक्रियाकारणो सत्त्वमिति यत्प्रत्यावर्त्तितेन दूषितमेव
अधुनापि कर दूषणापि स्याद्यापी त्यादिना तत्प्रत्यावर्तयति यदुक्तम् अपद्यमिचा
र्येपि यथाकाकरत्वादि रूपमेवेति सत्त्वरूपेनेव सत्त्वमिति युक्तम् तच्चैवमनुप
पन्नं भवतीत्येवकारः न च स्वरूपविशेषणं वचनेनतदर्थक्रियायां किमर्थमुपल
क्षणीकृतासुच्यते न केवलमिति विवेचनीयमिति म... र्थं च निश्चीयते र
ति सत्त्वासत्त्वविभागेन केचिदिति आबाल्यादप्यस्त्यव्यवहाराः प्रतिभानादियुक्ता
श्चेतन्यनिवृत्ति अत्रापीति मणीति वैयर्थ्यं गामोहिणोपक्षे स्यात् प्रमाणवार्त्ता
प्रभास्पर्शाघ्राणविशेषयोगात्त्वाग्जातव्यवस्थायुक्ता अतश्चैवम् येन सो पदि।
श्यते परं सकेशस्य तत्स्वरूपस्वरूपलक्षणस्वभावस्यान्यैविचित्रमुपलभ्यते श्रुत्यैव।
पि तिमिरपरीतेनेत्रतायोग्य अत्रापि केशे केशान्तरजातीयमेव पश्यति तिमिरा
न्मे सैवमिन्यपि संवेदयमानो न न पश्यति तापि तत्कारणान्तरप्रभावितो सो स्यात्
न तत्र केशः ज्ञानेतत्तद्येति चेत् नीलेऽपि तदुर्वचमेतत् न च सत्तावत्केशान्यप्र
श्रुत्यत्रस्य प्रतिभासते येनत्प्रतिपणापायेनाह अन्वेति तदिति स्वरूपं वैचित्र्य
पारिभाषिकीति स्वरूपे हि सति वैचित्र्यं स्वरूपमेव च सत्तेति युक्तम् तदेकतरं वैचि
त्र्यं एवं सर्वेनात्येति समयमात्रमेवेदम् एतदेव वद्ध्यति तथाहीति न प्रयोगः प्रस
ज्यप्रतिषेधात्मकत्वे व्याप्रतीयते अहं यपदपादेतियथा अत्र हि दृश्यमानविषय
दृग्भाव एव तात्पर्येण किंतु पर्याकरणादिशात्मसदृशतावा अत्राह स्थानतूता।
मितियथा अत्रहि द्वितीयप्रतिपत्तिः लोकेणिक विरोधस्य सम्भवेस्तित्वस्य
भावप्रतिपादयिषया प्रसज्यप्रतिषेधयुक्तं वस्त्वन्तररूपतिपत्तिर्न निर्वृत्तेति वा।

ऽथ सत्सदृशमर्थान्तरं। तत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्य त्वद्दृष्टान्त्राव्याविरहा त्न किञ्चित्प्रकाशेत स दृशार्थान्तरत्वे सदेवा। स्यात्केवलमर्थान्तरं न चार्थान्तरत्वे [struck] र्थक्रियान्तरप्रसंगो याप्य र्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्व लक्षणत्वासिद्धेः अर्थ क्रियापि निजा सर्वस्यै वालि केशद्विचन्द्रादेर प्युद्देशादिकारणात्। अथार्थक्रियाकारिके शस्यात्राप्रकाशनात् सावस्तत्वकेशः सत्व केशप्रसज्यप्रतिषेधो भवती। न्यसन्न घ्यते वमपि घटोपि घट स्यैवं इत्यसत्स्यात्। न चैवं सत्येतराभिमत केशयो र्भेदो यदि ना नाम तस्या न तत्सत्ता सत्ते भेदोपि चार्थक्रि याकारित्वाभ्यां न त केशाद्रूपतयेति वा च्यते ॥ ॥

यदपि चिद्रूपादि साक्षात्कारविकल्पयोः स्पष्टास्पष्टताभेदेनावभासते तदपि चिद्रूपत्वाद्येकमस्त्येव मर्शगोचरीकृतं द्वयासत्तयोर्विवेकमेवेत्यतद् पृथुक्तं वस्तुतेन च तदेवमवस्थापिते सत्तास्वरूपे प्रकाशमानत्वात्क्रियासम्बन्धादीनां सत्वेप्युपयोगित्वेन प्रमाणपरीक्षणीय न्तार्थक्रियाकारि तथैव ह्याता पादानार्थिनः प्रतिभवति सापि चेयाम स्तितदाह किं यावदस्त्यपीति सर्वदोपयोगि नामितिच य यपि चाभास मानस्य किंचिद्या रूपि मौत्यादि कारणलक्षण थक्रिया वृद्धि तएवेति सम तोपयोगितापि पस्यस्यादेव तथापि प्रमात्रध्यवसितार्थक्रियाकारित्वाकारित्वाभ्यां सत्यासत्यत्वे विभक्तेते तवाह्यता साथा ष्ठिचंद्रे र्थक्रियाध्यवसितानास्तीत्यसत्यतोक्ता आभासमानत्वादर्थानां बुद्ध्याभासानांचैकानेकविषयत्वेनसम्बन्धादयोपितथे

६.
प्र॰ प्र॰
४॰
२१३

ननत्वरूपतामात्रेवायथा सर्वज्ञानमाता दौ हेतासकल्पनायांनीलानीला। का आभासमा
ग्रनग्रिग्राहत्वाणादौ विधापि चासत्तानोपपद्यत इति दर्शयति किंसत्तेत्यादिना तामेवप्रतिपा
अन्येत्यादि तृतीयप्रकारनिराकरणम् यदिवामेति अभ्युपगमएवायमिति। यित्तं सम्बन्ध।
दर्शयति नन्वहंरूपत्वेन त्वेवम् विकल्पनीयेत्वकावातीतत्राह यदपीति तद सामान्यादीनां
केमहूपाटेः तत्राभेदोभ्रम इति अवपरितिच एतदुक्तं भवति ततावदिहत्ति: स्वतएकत्वादे
स्वरूपतायुक्ताकेशपाण्डुकपीतशंखचेचलपादपालातचक्रादिसंवेदनानां काप्यथाभेदे
स्वत्त्वीकल्पनेनाभेदप्रसंगात् भेदेन स्वरूपता चेदियमेव तन्हि आभासमपि कीस च नानार्थत्वादे
रूपेनति स्थितमेतत् प्रकाशमानत्वे वसत्तेति एतत्प्रमेयमुपसंहरन्नुक्तान्तेउपयो कानेकरूपत्व
जयति .... मित्यादिना नन्वियतातेमिरिककचप्रभृतिनाविकल्परूपेच क्रियायास्त्वने
दाभासादिनात्वसत्येवसत्ता क्रियासंबंधादेः प्रतिपादिताभवति नचैतत्संगीकृ कात्मत्वेप्यान
तपरेण नचैयतापरीक्षणीयताप्युक्ता अर्थक्रियार्थिनो हि वस्तुपरीक्षन्तेलो यादेकत्वं तत
किंकाकृत इपदेशो यतोत्र परीक्षकाइत्याशंकांनिरूक्तनति उपयोगित्वेनेति क्रियादयोते
व्यादेवेति तत्त्वश्चद्विचंद्रादौरप्युपदेशतास्यादितिचोद्यशेषः एकस्मिन्नेद्या कामासमद्वै
दर्शीदृष्टा तेनार्थक्रियानतहिंगुणामेवद्विचंद्रात्तत्रस्याप्यरश्मिसमाना। काभासइत्य
जातीयोहि चंद्रेनभवति अपरकेशस्थानीयस्तैमिरिककेशः आभासान र्थः तथाच
तभावाभावनेवमत्रेवम् तकेशाभासेननचतथा तत्रकेशादिनास्यातत्वेनरूप ग्रेवस्तेन आ
णाख्यायते इतिभ्रान्तत्वमसत्यता चेतितेनाभासस्येवसत्त आभासान्तरमि भासमानत्व
श्रितादभिलाषिजातेकेशाभासादन्योयः केशाभासस्तत्रासत्यत्वेज्ञातदाह उक्तेति देवच तथा
सत्याभास इति रूढ्यैकमेवापरपदेशाणतावद्विरूपाणीति आभाससमारत्वादिति त पतथारूपत
त संबंधादयएकानेकस्वभावानतत्तद्विषयाः सत्यम् यत्तुवाद्यमेकानेकरूप या निरस्त
संबंधादितद्वाभासानांविषयत्तातोविषयिणोपमेविषयेरूपचर्यत्यमतके सत्तानां का
म् उपचारप्रयोजनमाह आभासमारत्वामिति एवमुपचारसतियदारि। चिदेवासम
निश्चितेज्ञातेतद्दर्शयति संबंधेत्यादिना अग्र इति स्वात्मनिष्ठाविविक्ताभा .... न्यादीनां
इत्यादि सूत्रेषु सत्यपदस्यव्यवच्छेद्यं दर्शयति आभासमानत्वादेवेति ततुसत्य यगादित्या
त्वे विषयस्य वक्ष्येन ताभासानां विषयिणां तत्कथं कर्मधारयः तत्तुसत्यानाम नवत्समा
भासा इति षष्ठी समासोयुक्तः एकत्रैव वाक्ये संबंधादीनामुपादानविभक्तेनद्युपाप नासत्यत
दाभासेभ्योभेदाभेदयोगात् एतत्परिहरति आभासमत्वनेयेवेति तामयमुपचारः उ क्षास्या त
पचारएवमायापदापेक्षयासत्यमुपचारोयमोच्यते भगवदपिष्ठितत्वाङ्ग रा सार्थस
वानेव सर्वमिति ततोनाद्याभासादाभासमानस्य भेदः कश्चित् तदाह तद्रूपता। भासादस्तु
दिति एवमायापदेपि परमार्थपदमनुज्जकताकर्मधारयेणाव्याख्यातम् अथवाकू म् आभा
व्रीहिपक्षाश्रयेणमायापदमेवा अयमन्याचष्टे अथवेति अनीषोविति। सत्यतयैवे
सम्बंधादीनाम् सोपीति उपयोगः अतएवेति असत्यमपि तैरेवन्यायेयोर्थे सत्यताम
ने तद्रूप
त् ॥ ॥
अथवाआ
सत्त्वाभास
नेबुद्धिःस
तोर्थक्रिय
विवस्व वि
येषांते तथ
स्तत:सोऽ
सत्यत्वंवि
केशादीना
ज्ञावेपिवा
शासायार्थ

यो पयोगाणीवा दसत्यतामेषांत
प्यस्तीति सत्यत्वेनैव अनपवार्थ
योप योगत्रैवापरि हरणीय त्वेनसत्
विशेषरूपतया ॥ ॥

संवृतिसत्तायैः नैवोक्ताः संवृतिसत्तोहि द्विचन्द्रादिरज्जुसर्पादिविलक्षणाएव तथाच अस्पष्टाभासनिवेशभेदनो
पादितंकृतम् आहादिष्टगोनेति भ्रान्तिसंवृतिसज्ज्ञानमनुमानानुमानिकम् सर्वामिलषिकेचेति अस्पष्टाभासनेमि
रमिति त

सुनरावस्त्रौ बाधार्थधर्मकीर्तिः तत्रसंवृति बुद्धिर्यथासु धर्मेणार्थीव च्छायावसीयते इति तथापुन स्वपववपरूपस्वरूपेण यथासंवृ यतेधियेति एव विलक्षणा तथा भूतापिन

यावच्छादितावसीयतइति भ्रान्तिर्विषयएवस्याच्छुक्तिके उद्भामान्तरजतावच्छादितो शक्तिदेशावष्टम्भेनहिरजता
भासो नत्वन्तरतया अथापिरजतादिवाधाज्ञानतो सामान्यसमवन्त्यादीनांत्व यद्यप्यनुमानेनवाधास्ति तथाप्य

कियोपयोगस्तत्त्वएवदृष्टेनारितिवैयर्थिकरूपेणनत्वसिधंचमेयोयोऽने अन्यथैव
कारेष्टयमसंगतमेवस्यात् एतदितिसंवादयः एतदेवचघटयति संवृतीत्यादि।
नाकेनवचसातेर्थक्रियकारित्वानमात्रमस्पष्टसर्घदृष्टाः आह तथाचेतिपदिहि
स्वस्वरूपेनैवेलक्षणं संवृतिमतोभिमतस्यात्तद्भ्रान्तिशब्दोक्तान्मानमर्थक्रियमा
नैमिरोपलक्षितास्वेंद्रियकातायापृथक्रदिर्देशोयुक्तः स्यात् भ्रान्तेरेवप्रपंचात
ष्यानिर्देशः अनन्तश्चिद्विशेषलेशतस्तन्निचिरन्तनप्रामाणिकव्याख्यानेषु दर्शा
याचष्टे तस्यत्त्वरिति अनेनस्वव्याख्यानाद्विशेषोत्तानितः एतन्नसहते एवंवल्ल
ति खल्वृषभव्युपहासंद्योतयति अनेनेदमाह भ्रान्त्यन्तराद्विशेषलेशोव्याख्या
नेनलभ्यते येनदृष्टगामिथ्यानाहेतौभवेदिति ननुविकल्पेनरजतेनदृष्टरूप
कथमाच्छाद्यते सामान्यादिनापिनहिकथम् दृष्टरूपावष्टम्भेनाध्यवसायादि
तिचेत् समानमिहापिपतदिति चेत् समानमिहापिपततदितिनिरूपयतिशु
क्तिदेशेति ननुनतद्देशावष्टम्भनमात्रमवच्छादनेकिन्तुवाधकयोगोपिसदान
तत्र अन्यदवेपेतत्स्यहिविकल्पेषोनिजेनवपुषानकदाचिदवसीयतइत्येवंभूतमव।
च्छादनेनस्वसामान्यादिनैवविकल्पनीयेनदृष्टतेनरजतादिनेत्येतेनलेशानवो
ते: पृथगुपपादनम् एतदथापीत्यादिनानुभाषदृष्टयति तेदृतदिति दृष्टकाय।
णामविद्याशक्तिस्तिमिरमिवकचकूर्चकेदृष्टतामादृष्टणशीण्यानानीवचर।
ज्जेतनिवर्तनमशक्तिनतावत्ताविशेषलेशः कश्चिदुभयवस्येतिमन्तव्यम् ननुपरे
णोक्तंभ्रमत्वस्येतिमन्तव्यम् ननुपरेणोक्तंभ्रमत्वस्येतिमन्तव्यम् ननुपरे
णोक्तंभ्रमव्यवहारोनास्तीतिवाधज्ञानेपीत्यत्रच्छेदः तस्येतिज्ञातवाधस्य।
द्विपाद्वृतेनहेतत्वमस्येद्योतयतायतायमर्थउक्तः ज्ञातवाधेनयतः प्रवृत्तिने
भवतिद्विचंद्रादिभ्रान्तितस्ततोप्रवृत्तस्यविसंवादनेविप्रलंभात्मिकाविडम्बना
नसंभवति अत्रप्रवृत्तत्वादेवतथापिनतत्स्वरूपग्राहीतिभ्रान्तमेवद्विचंद्र
संवेदनंभवत्वतेयुक्तम् यत्तुभ्रान्तिनिश्चावसायस्यैवज्ञातन्तेयोल्लुजालिकस्य
समवच्छर्शनमसत्वेनेवज्ञायमानेभ्रान्तिव्यपदेशमितितस्यदर्शनाभिप्रा
येणेति नरूपव्यविरोधः तादवस्थ्यादिति अन्यथ्यमेभ्योतिविशेषवान् अ
न्ययेतिसविशेषणेयतोभ्रान्तिमात्ररूपेनैवतदितिनतोहेतोः ननुसंवृतिबुद्धि
रेवमाच्छादिकाभवति यदित्वनुमानापितत्रएवनकदाचिदपिवोदृष्टः समारोप
ते सामान्यादिरितारोपितत्वेप्यनेनविशेषणासंवृतस्यदृष्टयुगपादानम् एतदूष
यतिनापीति चेदस्पष्टिनस्यदृष्टत्वेवेतिचेत् अनेकग्राह्यसाधारणस्यापिकस्य
दृष्टत्वेवतित्वलोप्यविधिः एवमियतान्भ्रान्तिस्यानकश्चिदधिको विशेषउक्तएव
यद्भ्रान्तिविशेषतापिनसंगता ग्रन्थकृतएवहेहेतनिर्दिशनइतिवृत्ते समारो।
पणादिनायुगपदधिकरणतायांहेतु: साचतत्वस्वरूपयोरेवसामान्यंचस

नाद्यविद्यावशात्तथा
पिविपर्यासस्यानि।
वृत्याज्ञानवाधस्या
पि तथाभासनिवृ
त्तौ भ्रमव्यवहारोनि
वर्तते द्विचंद्रादि।
भ्रान्तेरिववाधज्ञा
नेपि नस्वप्रवृत्ति हि॰
हेतुताभावेनवि
संवादकत्वायो
गाद्रुस्वत रजता
लकल्पत्वेपिभ्रा
न्तिव्यपदेशस्य ता
दवस्थ्यात् अन्य
था तस्यामपिसं
वृतिसंज्ञानतापृ
संगः तत्कथंसंवृ
तिमतः प्रयुगपा
दानम् नापिदृष्ट
सत्त्वलायारोपणा
भ्रान्तिरदृष्टा शुक्ति
याद्यारोपणंतुसं
वृतिरिति एवम
पिहिद्विचंद्रस्पष्ट
दृष्टस्यचंद्रदेशेस
मारोपात्संवृतता
स्यात् समारोप
तादवस्थ्येचभ्रा
न्तिविशेषः संवृत
त्वेनास्यान्नच
सामान्यविशेष
योः इन्दुनिर्दे
शेभ्रान्तिसंवृति
संज्ञानमितियु
ज्यते नहिगोशा
वलेयाविति भव
ति॥ ॥

गोवलीवर्दौ इत्यत्र गोशब्दः प्राज्ञजनस्त्री शावेष्वेव प्रतीतिं करोति तस्मात्संवृतत्वमेतावन्मात्रं भाति वैसादृश्येनावशिष्यते
यथा यत्तथानुपपन्नमपि तथावभासमानमुपयुज्यते कापि कर्तव्ये तत्संवृतमिव ननु नैवैकः स्थूलरूपतयावभासमा
नोर्थस्तथैवार्थकारी किं तर्ह्यनेक परमाणवात्म नास्थूलस्यान्यपन्नैः परमाणूनां चेन्द्रिय विषयादीनामविवेकज्ञानकरं बहूनामपि नैकज्ञानकरं बहूनामपि विशिष्टसमवायिनामुपैतैरेकोदकाद्या
हरणाद्यर्थक्रियोपपन्ना एवं सामान्यार्थक्रियाप्यनुपगन्तव्या न ह्यनुपपन्नं चोपयुज्यते च कापीति युक्तम् सप
वविषम उपन्यासः इन्द्रियादीनामविगलितभेदानामेवैकत्रोपयोगित्वमिहतु नरवयव्यादिरेकोवभासते तथैव
ततोर्थक्रियाप्येका ।

द्वि. नावभासमानस्यत
स्व प्र. प्रातपरिकल्पने
हा ही. ति प्रसं
११४ गात् प
सैवचोपपद्यमानता प
याभासतेचो
पयुज्यतेचेति
ननुनस्वभ्या
वयविसामा
न्यक्रियादीनां
यथालक्षण
मवकल्पाव
भासोस्त्वनर
कालभाविन
मविद्यावास
नासमुत्थापि
तोविकल्पाव
भाससुक्ता ।
स्थूलावभा
सोहिवेतन्त्या
वभासादने
कपरमाणु
विषय एवम्
कोवहूनांत्व
केनज्ञानेन
प्रतीयमाना
नामेकत्वेन
तेनैवप्रति
भासउचित
इति प्रतिभा
सधर्मोसोनै
कवितत्व
स्त्ववभासः ॥
निर्विकल्प
स्यावभासःप्र
त्यक्षत्वात्प्रमा
णभूतस्ताद्दि
षयस्यार्थक्रि
योपयोगीति
संवन्धादीनां
नवस्तुसत्ता

कल्लविशेषाणामर्थं प्रवर्तमानो विशेषाणामस्वरूपमपि विवक्षितो विशेषेणैकीक
त्य ग्रहणं प्रतिलक्षणाहृति वेषमेव करोतीति प्राज्ञस्येनेति लोकप्रतीत्यापरह
यातन्त्वलीवर्दो दिष्यहेवस्यार्थे लौकिकाः पुंगवानाहुः गोशब्देन तु स्त्रीगवी
रेव तथैव प्रतीतिः गोमहिदं न गौरयमित्येको हि दयि स्त्रीवास्तुपतिरेव न मिंसीति सा
वृतत्वमिति संवृतस्य स्थलस्यात्मेनावभासमिति परेणानिष्टेनापीयदेवाभ्यु
पगतव्यम् तल्लक्षणं लक्षणपदेन सह निर्दिशति यत्रपेण्यादिना प्रसिद्धस्थलस्यै
वभासमानेपयोगाभ्यामुपाधितेनपपन्नवैसाकंजयः अनुपपन्नत्वं तादुणत्वा
कीर्तितुपयोगोपरेशत्वेनाप्यनेनपरापेक्षोतावदावदाह नन्विति अवयविना
सप्रसिद्धेन तत्त्वयोगक्षेमः संवेधादिः पदार्थोपाधिरितयवयविनमेवप्रसिद्धं ।
परस्तत्स्यायं विचारः तथैवेति एकस्थूलरूपतयात्यैव वचनेन तत्र हेतुः स्थूलस्य
मादिना ननु परमाणवो वा बहवस्तेकथमेकां नियमेनार्थक्रियां कुर्युः उच्यते इ
पादयोभिन्नायथैकं ज्ञानं जनयन्ति नियता तथा परमाणवोपीति अत्र कायपव
चभिन्नास्तदेकमुपयुक्तनयैनैकाकारोवृष्टिं जनयन्ति भिन्नापवचनमाए।
कोदान संपत्तिफलाः पाकव्यपदेशाः ननु कस्मादेषैव व्यवस्था सर्वत्रेनाश्रीय।
कहेतुमाह नहीति इन्द्रियादयो भिन्नत्वेनैव संविदिताश्चाध्यवसिताश्च वीज
भूमिजलानपवदितितएवैकं ज्ञानमंकुरं वृद्धिं दरीदृश्यतियुक्तं नाम इहवे
कमवभातमध्यवसितं च सत्कार्यकारीत्तिकथमनेकत्वप्रकल्पनम् नीलेव्य
वभातांध्यवसितेर्थक्रियाकारिणापीतमर्थक्रियाकारीति हि न निर्विकल्पनेक
लेतनविहात्तुपपद्यमाना नातीत्यकल्पनमित्याशंक्यनामेव दूषयति एषे
वचेति अवभातेत्वेवानान्तानीत्याहपरः नन्विति अत्रोपपत्तिमाह स्थूलाभा
सोहीति युक्तइतिवेतन्येहि देशभेदः सचस्वरूपभेदमन्वायतत इतिसर्वतः
संकुचितोमूर्तितःकालतस्तयः सएव विरुद्धधर्मोध्यासवैपः परमार्थः प
रमाणुः तेन ननु प्रतिभासतएव स्थूलतासत्येवातन्निरन्तरबहुतरप
माणुप्रतिभासनान्तरीयकस्वभावेवहितमिव घटपटावभासमात्रनान्तरीय
कस्वभावेवहितमिव घटपटावभासमात्रनान्तरीयकम् ननु यदि विक
ल्पएव स्थूलकृतः किम् आह निर्विकल्पस्येति एतदूषयति नदितिविक
ल्पतानिर्बन्धमसत्यत्वमाचष्टानेन तद्व्यापकविरुद्धं निर्विकल्पकमाव
लक्ष्यविकल्पत्वमवभासस्यासत्यत्वमपहत्यादेव निषेधः कर्तव्य इति हि चेद्दपीत
पीतादीनां सत्यत्वप्रसंगः निर्विकल्पकता च न प्रामाण्यस्य व्यापिकेति दर्श
यति अनुमानेति स्यादेतत् वस्तुमूलः कोपि विकल्पः कोप्यविद्यामूलः ।
वस्तुमूलेप्रमाणमप्रमाणमन्यद्वेति विकल्पकमेव प्रतपति तन्मूलमेव तत्रप्रामा
ण्यं द्वितीये तु प्रामाण्यमेव अवयव्यादिविकल्पस्याविद्यामूलः एतदाश
नवस्तुसत्ता तदयुक्तं निर्विकल्पावभासस्यापि इन्द्रियचन्द्रादावप्रमाणत्वा दनुमानविकल्पाभासस्यापि च प्रमा
णत्वात् यदिच वि कल्पावभासे वयव्यादावपि यासमुत्थः स्यान्नष्टादिसाद्वाकारापेक्षानस्यादृष्टानुभववासनापितत्रोपयुज्यते ततोनु
भवानुसार्येव विकल्पाभासोस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

अत एवं येन विकल्पेपि स्थूलनीलावभासनमास्ति ततः किमविद्या । ननु सर्वात्मनानुभवस्यानुसरणाद् विद्यापरिकल
नम् अनुभवो हि विरुद्धधर्मयुक्त घटाद्याकारस्थूलस्वलक्षणप्रतिभासे विकल्पाभासस्तु घटादित्वेनामयोप्येकत्वानु
गतत्वादि नास्फुरति के वलमनुभव विषयीकृतस्य वस्तुनो विक ल्पनानन्तरं हि एवमेतत्कार्या र्थप्रवृत्तिप्र नेनाध्यवसा याद्वाह्यार्था नुगुणत्वस् वाह्येपि तत्कारीना स्तित्वमत्र तेनैतत्प्रवृत्ते
स्य च पुंसो यत्रार्थाविनाभाविता तत्र तदर्थप्राप्तिरत्यत्र न विसंवादः इत्येवमवाह्यार्थग्राहितया विकल्पस्य ननु तदर्थः क्वापुपयुज्य
ते यस्योपयुज्यते न स विकल्पग्राह्यः केवलमर्थात्परम्परोत्पत्तेस्तदध्यवसायेन तदनुगुणता । तदर्थप्रवृत्तिकारी विकल्प इति ।

कमानो दूषयति यदि चेति नतइति अनुभववासनाचेत्तद्विकल्पोप्यापिकात
र्हि विद्यावासनाकल्पने किं निदानम् तत्राप्यपि शब्दोनुपादेय एव एतदेव च ।
टयति अतस्येति यदि स्यानुभवस्य स्येतत्तनीलांशेनानुभूयमानत्वात् तं चावभा
सनमनुभवस्य स्यात्स्वभावम् ततस्तदनुभूयमानातिरिक्तस्थूलात्मकविकल्पैक
निष्ठविकल्पे सर्वव्यापारविकी यतेपरः सत्यमनुभववासनायाउपयोगस्तथावि
द्यावासनाया अवकाश इत्याह नविति अननुसरणं स्फुटयति अनुभवोहीति
विरुद्धधर्मयुक्तादिग्भेदादिभेदभाजो बहवः परमाणवो घटाद्याकारेणास्थू
लस्वलक्षणस्वभावाः अनेकधर्मो हि स्थूलता एकधर्मस्तु परमाणत्वमित्यव
बोधमाह वाह्यार्थवादी प्रतिभासते यस्मिंस्तथा घटात्मतादन्यदेशकालादि
धर्मयोगी घटाद्याकारोयः स्थूलः स्वलक्षणात्मानवसामान्याकारः स प्रति
भासते यस्मिंस्तादृगनुभवः एतद्विपरीतस्तु विकल्प इति ब्रूते विकल्पाभास
स्त्विति एकत्वमितिनतत्बहवः अनुगतत्वमितिनस्वलक्षणम् तन्वेवं सदैव
विकल्पो विद्यावासनामप्युपजीवति तत्रश्चावासप्रमाणमिमनुमानविक
ल्पस्य कथं प्रामाण्यमित्याशंकापरिहरति केवलमिति अतस्माहिणापि इतिव
स्तदस्यापि अतत्कारिणः तदर्थक्रियाकरणसमर्थस्य यथावर्तनमर्पो
हनं बवच्छेदात्मकसंविद्रूपविधिविलक्षणतिषेधस्वभावं तदेव परेकति ।
धर्मस्य तस्य भावः तेन हेतुना यस्य वस्तु विकल्पेनावसीयते ततो हेतोर्वा
र्थे ज्ञैचितेसा विकल्पस्यताम एवद्घटयति वाह्येपिहीति तत्रैवेति विकल्पस्याति
येइति अनुमाने प्रत्यक्षानन्तरभाविनिश्चाध्यवसाये अन्यत्रेति स्वतंत्र विकल्पे
तदर्थ इति विकल्पः तदर्थइतियोर्थः परम्परया तेविकल्पमजीजनत्तत्र ।
स्मिन्नर्थे ननु विकल्पस्यासत्यवमस्तस्य स्याच्चनोपयोगः क्वापीति स्यापिते ।
सोहत स्यतर्हि किं लक्षणमित्याशंक्याहतदिति विकल्पविषयीकृतस्य प्रतीतिः
सार्वत्रिकी सदा तत्तोञ्च यतो न निवर्तते केशरजतादिवन्माचैत्रिकतया सदा
तन त्वेनवाप्रतिस्फुरति ततश्चांतिविशेषएवसंवृत्तम् हन्त स्वप्नान्तिशब्दस्य
समञ्जसेनकेश रजतादावेव प्रसिद्धेरितित्वात्मतिसमाधानादेकलक्षणः नत्वय
दसाभिमतं लक्षणं क्वचिदुपयुज्यतेपीति तत्किमितित्यज्यते आह उपयोगो
पीति अन्यथेति अनेकतयाक्तसामान्यायां च समचापीति प्रदीपः तस्येतितैमिरिक
स्य तथेति अन्यथारूपेण अभीष्टमितिवस्तुप्रकाशनादिक्रियापरिहार्यतिमिरा
विद्यादेरनिवृत्तौ यत्तथेति विविक्तेमिथ्यादर्शनतत्तदुपायमात्रेप्राप्ते यथाप्रदीप
स्य परमाणसंचयस्य वा तस्मादेवार्थक्रियानत्वनवस्तुनो विकल्पात नहि विकल्पे
किंचिदवभासते इभिमानमात्रम् पतेत्तत्र तन्नाभासत्वं कस्यचिदिति अतस्वैवपदेनतदि
ति सम्बन्धितत्वानंयत्रतदुक्तप्रायं सकलप्रायः अयं चायस्यतदितिवोम्भवा कार्यायाप

उपयोगोपि नावि कल्पः प्रतीतस्य सामान्यादेरपि तु परमाणुत्वामे वेत्युक्तम् तथा तैमिरिकेण न्य याद्दृश्यमानो पिदीपादिरुपदी दीयते अर्थक्रि यायां व्यापार्यते

पीकृतस्य च सामा न्यावयवादेस्तां कृतत्वम् वाधक नेपि प्रतीत्यनिवृ त्तेः केशरजतादे स्तु भ्रान्तत्वं स र्वप्राणिविषय तया सर्वदा च त येवाप्रतीतेः ॥

च सचापितस्य तथा दृश्यमानोपि करोत्येवाभीष्टं ततो न परिहार्य तथा
मिथ्याद र्शनोपायमा त्रादेवासावर्थ प्राप्तिर्नतु विक ल्पेनार्थक्रिया हेतुर्विषयी क्रियते तदा
भासाभावादिति तदत्रोक्तप्रायम् ॥ तथा हि ॥ ॥ ॥

विकल्पेपिघटाकारएवनिर्विकल्पकाभिमतज्ञानवदाभासतोस्फुटास्फुटत्वाभेदोपि विचारितोविचारयिष्यतेच सामान्यावयव्यादिर
पिच नविकल्पेवभासते स्थूलनीलघटाकारादेरेवावभासनात् तस्यच सामान्यादिरूपत्वं बहिरपिसामान्यादेरेवानिर्विक
ल्पाभिमतेपि ज्ञाते वभातेः स्यादतएवा हार्यधर्मकी र्तिः॥ ज्ञा नादव्यतिरि क्तंचकथम र्थान्तरंव्रजे दिति। वि कल्पाभा ससानु गामिता नवोनेवा
नध्यवसायोपिचावाह्यंवाह्यमारोपयेद् ग्राह्यंवा बाह्यत्वेनाभिनिवेशितं। यदिप्रतिभासमानपरिहारेणाभिमानाध्यव
वसायोनामासंविद्रूपएवज्ञानव्यापारविशेषोन्याध्यः स्यात् यदिहि घटाद्यवसायेनाप्रकाशितएववाह्येप्रवृत्तिः स्यात् मटेपिकं घनम वेत्॥

१. रामर्शः अथवा यतोयं पूर्वपक्ष एवं भूतत्तत्सामान्याद्यपि केवलकल्पम् अनुभव।
स्व. प्र. स्यात् न त्वभ्रमणीयं कथंचिदुक्तं तद्रूपपि स्यात् न त्वनुभवात् अस्मरणात् तावदाह विकल्पे
टी. पीति अतत्त्वसमर्थनुकथं किं तावत्तैवाभाते पर्यभेदात् अनुभवापरित्यक्तीत
२१५ यत्तु विलक्षण एवं स्वलक्षणेतरोलेखो बाह्यधर्मभेदात्तस्माद्ववमित्याह स्फुटेति विचा।
रितः इति विशेषार्थावभासस्येव तस्मिन् विमर्शे विचारयिष्यते चेतिहेरालिक
तेयत्परबहिर्तीयमपि पक्षं निराकरोति सामान्यत्यादिना यदेवस्त्वनुभूतं तदेव
भाति विकल्पे घटः इति हि विकल्पे दृष्टस्वभाव एव भात्यन्यथिकः पृथुबुध्नो
दराकारो लोहितः गौः पवित्रमित्यपि सास्नादिमद्रूपमेव दृष्टेन बदृष्टाति
रिक्तं किंचिदवयविप्रभृत्वावाच्यं सामान्यं वा द्रव्याच्यं वा लौकिके भाति नन।
यदेवानुदृष्टं भाति तदेव सामान्यं तादात्म्येन समवायाद्वा तद्रूपेण प्रवृत्तेः
सिद्धान्तदृष्ट्या वा विशेषणो चिकीर्षितं तामासामानरविरहाद्दृष्टमेवतीलचिह्य
तदेव सामान्यम् आदित्यहणक्रियावयवादि एवं तर्हि बाह्यमेव ततस्तथा
रूपमिति निर्विकल्पकेनापि किं न गृह्यते सन्निहितविषयबलोत्पन्नेसन्निष्पु
ध्याते ततश्चायडुक्तं तन्मेवे घाव्य विक्रियासामान्यादीनामित्यादिके सोर्थकल्प
समर्पणाय विकल्पभासस्तत्पकतानुगतत्वादिना स्फुरति नान्वश्चाभासस्त
तितन्वयमेवं तत्कं भवेत् यतो वा यद्रूपएव सामान्यामन्यपरासमानेनिवि
कल्पकग्राह्यता स्यात् प्रसज्जति अतएव हेतोर्विकल्पस्य रूपस्य सामान्यस्य वाकै
शेषगमाभावमवोचत् ज्ञानादव्यतिरिक्तं इति आत्मख्यातौ तत्तात्मस्मृतम्
अस्तं त्वेतावक्तभूतत्वेन ज्ञानाज्ञामतः न तन विकल्पेन नीलघटादिवस्त्वरू
पणे तेयेन तत्स्यसमानादिरूपत्वे निर्विकल्पकस्यापि सामान्यादिविषयता।
आपद्यता किं तु न तथ्य एवेतत्स्वरूपेणैव वस्तुनि पुनरभिमानमात्रादारोपल।
क्षणात्स्वर्वुत्तिग्रामी विकल्पात् नतएवास्य कविद्यासामाण्यमिति यस्वैवपवेति
रूपितं केवलमनुभवविषयीकृतस्येत्यादि ग्रन्थेन तद्दर्शयति अध्यवसायो
पि चेति आरोपपतो यतो विवक्षितकर्मके प्रधानकर्मवाग्मनजास्थानीयम् अ
प्रधानकर्मणवाह्यस्य भावा आधिकरणतार्के ग्रामस्थानीयम् अभिनि
विशतेति अभिमन्यते यतत्त्ववाचोयुक्तिवैचित्र्यमात्रेणनत्वभिन्नार्थम् नचासं।
विद्रूपः संविद्रूपस्य व्यापारोयुक्तः व्यापारो हि नाम तस्यैव फलावच्छिन्नं स्व
रूपमुच्यते अतएव संवेदनसुखादिवदभिमानो धर्मश्चयस्मत्सुखादि
वदेवार्थं प्रत्यक्षं किंचित्करतां पतिप्रसंगात् अध्याच्यते रूपविकल्पयोरवि
वेकाप्रकाशएवाभिमानत्वमुच्यते तदाह यदिहीति अवभासमानएवेति
सप्तमी प्रथमा च स्वलक्षणारोपस्यारोपस्याभस्य च प्रकाशमानतानिरूपयितु
म् प्राप्तितिस्थितिर्वैवावसायस्येत्यत्र सेति अभिमानपाठेनयडुक्तं तत्र स्वविस

अथावभासमानएवविकल्पग्राह्येवाह्यवदारोपोयथाप्युक्तोरजताध्यवसायः तदसमानं तत्ररजतस्यावभासनादिहत्वविकल्पावभासाति
रिक्तोनत्वतिरिक्तवाह्यावृत्तोलीस्येतत्राक्तमर्थितमेव तत्सर्वथारोपोवाभिमानोवाबाह्यस्याप्रकाशनेनयुक्तः केवलंविकल्पाभासेवा
ह्यदृष्टिरिति एकगाहमात्र प्रवृत्तिः सास्ना न तत्राध्य वसायेनापि वाह्यस्यास्य पूर्णतत्रप्र वृत्तिर्विक ल्पादनुभव मैवेति वाह्य पदार्थेत्राव भास स्तेत्रे पविकल्प रूपोध्यव साय स्य येवम प कित्तेव
भ्रमः रूपासन्नादिभेदश्चवचनस्फुटास्फुटत्वादिभेदमानयति स्फुटताहिसकलविशेषणैकं स्वलक्षणत्वंचास्फुटतातुनविशेषण
नराण्युक्तेतां तदेवचानुगामित्वादीत्यग्रेवक्ष्यते एवंचविकल्पविषयसामान्यावयव्यादिकार्यैर्वार्थक्रियेतिश्रुतमुक्तमर्थवत्त्वेनेति

॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥

पेंडितो ह मिति यथा शाब्द प्रयोगात्तथा घट इति विकल्पे भवेत् एतदुपसंहरन्न
सर्वं पदे कथितम् उपयोगोपि न विकल्पप्रतीतस्य अपितु प्रमाणस्य नामेवेति
तदृष्टयति एवं चेत्यादिना तद्विपरीतमाचष्टाणः तदुक्ताभासमानो नार्थक्रि
या काचित् आभासनेचना विसंहे न च प्रमाणविमर्शो घटादिप्रतीतौ कस्यचि
त्वं प्रसंकल्पेपि वा विभागे स्वतः प्रसंगो यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानमित्यनया
तनीत्या भवन्नुष्मो न घट विषयः कदाचित् अपितु तत्राशोभ्यं नाम हरव्यवहि
तवस्त्वन्तरविषयः न चान्यो नार्थक्रियाध्यवसायेनान्यस्य साकार्यं ति उक्तम
ति प्रसंगात् तदेतत्सर्वं वृत्तिष्टे योजयति उक्तमुक्तमिति तिनदर्थे प्रयोगः नास
त्यविषयाद्याद्युदयः अवापितार्थक्रियाकारिरूपविषयत्वादित्यस्यावि।
षयत्वविरहेनस्य विषयत्वेनव्यासस्य हेतोरुपलब्धिः न च वार्यर्थक्रिया
रूपप्रमाणावार्थक्रियाकारि इति कदाचिदपि तथा नध्यवसितत्वात् अस्येयम
र्थक्रियत्य व्यवहारे कारणात्तथाध्यवसायः तद्धि हदस्थान व्यवसाय इति कार
णाविरुद्धोपलब्धिः तेन हेतोः सिद्धिर्बाधितेत्यादेः अन्यथा प्रमाणेहनामर्थक्रि
याकारित्वहेतुरसिद्धो भवेत् ॥ ५८ ॥ नन्वन्यथापि न हेतोः सिद्धि
र्बाधितत्वविशेषणस्यासंभवात् एकानेकात्मकादिरूप्यादयः इतिवदताभव
ता यदैवैकं तदेवानेकं न त्वेकत्र्यमिति स्वयमेव वा एकमेकमित्यादि एवं प्रतिवेद्य
म् तत्रैकमिति तत्रैकमात्रं तत्रेतदेवे द्वियवेद्यताम् सम्ब्राध्यानेकताया विदे
शाकालस्वभावत इति ॥ तत्र क्रियादेर्वाध्येएकत्वानेकत्वे उक्ते तेह त्रिगुणोक्तेत्य अ।
पित्वप्रयान्तश्मेयतो यह समर्थनीय इति परात्मरूपनिर्धारणम् तयोरेकत्वानेक
त्वयोर्मध्ये एकत्वमेव समर्थितं नेकत्वं चैवमिति नीलादीनां भावानां पारमार्थिक
यदान्तरं रूपं विज्ञानलक्षणं तत्र तत्कल्पनाकाचिद्भेदग्रहनत्वादेकताया अपि
तत्राभावात् यत्र आन्तरञ्जन्तरमाभासान्तराः नाभिन्नमन्तरं गमानान्तरं वानन्तः कार
णामन्त्रवेद्यं तत्त्वमेकं तदेकं तदेव उन्नयम्भैकताकं वा सं इयवेद्यतां सा प्रोक्ता मूत्रे
ति अपृथक्तत् तदेति हरुपः हरुपा इति चेद्देशादिभेदादनेकतायाति न च विरोधः प्रती
तेरखंडनात् कारणानां कारणानयोरिव मवह म मात्र परमार्थं तया विषयभेद
स्यापिस्वरूपवच्छन्नात् तस्मादेकत्वानेकत्वयोर्न विरोधः कश्चिद्धे व ह्ववलनीति क्रियया
म् एवं समर्थ्यादौ वाच्यमिति सूत्रार्थः अन्तरमित्रं तत्वं संविन्मात्रतयामायाश्वमा।
तः एतन्नलः करणाभासा ग्राह्यकरणाभासाच्च बहिर्भेदाद्दस्य फलतएकानेकम्
अनेकत्वे हि तत्व हि रित्यादिरिति वृत्तिसंगतिः एवं सतीति विद्यमाने क्रियादौ तत्र
ने च सत्यत्वे इति साधारणोक्तिः एवमिति यथा श्लोकपादेनोक्तम् परत इति यथा
पादत्रयेणाशिष्टेन प्रथमं कल्पनाः भिन्नत्वेव्याचष्टे सर्वेषामित्यादिना यदि यत्र ब्र
ह्यो तदेवं योजना यदेवान्तरत्वमपृथक्त्वे वैकत्वावभासः एतत्तदा शब्दपादेन स्पष्टम् ।

अविभक्तस्यैवतत्त्वस्यै
कानेकतोपपत्तिमा
हू॥ ७॥

[illegible]

टीका
तत्रत्येवं सतीत्यर्थः अथ
वा तत्र तयोरेकानेकयो
र्मध्यादेकं तावदेवं पर
तोनेकमप्येवमिति स
र्वेषामेव नीलमधुरक
र्कशादीनामर्थानां तत्
त्वं तात्त्विकमपृथक्त्वादेकै
कस्य भेदमयोगाद्धि
स्यात्मत्वं विशेषत्वं
च तदाह भिन्नमेव
तत्त्वमिति एवमवि
भक्तत्वेमाधाघ्राणि
वशेनमूत्नप्राणा
दिप्रमातृसंलग्नत
या यावद्बहिष्करण
वेद्येनात्मनावभास
त्वावच्यथाक्रममेका
नेकभावः ईश्वरात्म
तायांहि नीलादेर
भिन्नत्वाभेदाभावए
ववक्तुंयुक्ता नेकत्वं
तद्विद्वित्वादि प्रति
योग्यपेक्षमप्रतियो
गिनः कथंस्यात् ।

इदेकमित्ति॥ यत्रि:
तृतित्रमेवा
दु भत्सुद्
णमतेदमे
कनेकं। त
दिह्मेमक
लभूतवहे
मतभमोतु
मभयेकमु
लकण्ठ
मनभते
कद्भुर्गा॥

तस्य च नीलादेरभिन्नस्याप्यन्तःकरणवेद्यतया सर्वप्रमातृसाधारणत्वेनात्ममात्रव्यवस्थाना यदान्तरत्वं तदेकत्वेनाभासो॥
बहिस्त्वनेकत्वेन तदाहान्तर्बहिराभासभेदादेकानेकमिति तदेवचान्तरमेकं रूपं यदापर्यायेण तेनतेनदेशाभासेन त
याकालाभा सेनस्वभाव विशेषाभासेन चसहमिश्री भवति त दास्वलद्द णानिभि तदेपा निमित्तको त्वानिभि तस्वभा वानिचा तलानि भवन्तीति बहिष्कि
रणवेद्यत्वा त्सर्वप्रमातृसाधारणतया बहीरूपत्वस्यानेकत्वं तदाह बहिर्देशकालेति स्वभावभेदोरसवीर्यपाकादे॥

ग्रहणात् तस्मादेशभेदात् ॥ ९८ ॥ ॥ बाह्येन्द्रियकृतस्वलक्षणावभासेनोक्तनीत्या सर्वएव तत्रचदादौप्रमा
तारूपकीभवन्नपि स्वभ्यासतन्मनोलक्षणान्तःकरणसाधनानुव्यवसायव्यापारप्रवृत्ताः समभिव्यक्तमूर्त्यदेहादिदृ
यमेदृभा ज्ञालोकयात्रा समभिनिर्वर्त यन्ति यद्य पिमायीय मेवचक्षुरा यपीन्द्रियं परिमितं । मायीयप्र मातृरूपो यद्यपि । तथापिते तत्सर्वं स्रोतस
कल्पवेदिनोपितावति विषयांशे परमेश्वरेणसहैकतामापाद्य परमेश्वररूपतयैवाभेदेन प्रकाशनं विमर्शनंचक्रि
यते प्रकाशनमेव विमर्शनात्मकं तत्र न रत्नप्रदीपादिभेदोस्तीति। आकांक्षितपादितप्रायम् अतएव तावन्तं कालमदृष्ट

कल्पाएव ते
षीमायी
यप्रमात्रा
येषुवि
कल्पो
नोस
नःमन
स्तत्तथा
चतुरा
दिभव

ई. प्र. वि. वि. टी. २१६

सितमर्थमनुव्य
वस्यन्परिमितमा
यीयप्रमात्रादिग्रा
हकभेदाभिव्य
ज्जनपूर्वकमे
वग्राह्यतयांश
भेदैरनुव्यवा
स्यतीति वस्तु
ते अनुव्यवसा
योविकल्पोबा
ह्येन्द्रियपरामर्शी
स पश्चाज्जावान्
विकल्पश्चपूर्वति
मितरूपः प्रमातृ
प्रमेययोः प्रमा
तृणांप्रमेयानां
चान्योन्यंभेदमा
हित्यस्थितइति
तन्मतएवमुव्ये
तथा मायीयप्र
मातृव्यापारे वि
कल्परूपे त्वरङ्कुं
करणंवाह्यमन्तस
श्चाह्यमनेकमा
त्मीयमपिच तमे
वार्थमेकतामाप
न्नमुभयंप्रयपन्नत
क्रियासामान्यस
म्बन्धादिपरिकल्प
नाः करोतीत्याह ॥
॥ ॥

अनक्तानीति एकचदाघ्यतममाभासामितिविज्ञीकरणेनेत्यर्थः रसोमधुर।
दिःशोणा अवान्तरभेदेनानन्तः शीर्यजठराग्निसंबंधजडस्पादिस्पर्शः प्रभावविशे
शेषश्च जठरानलसम्बन्धकृतेनत्सालवंयलमधुरादिमविपाकः गुणाश्रयेगु
रुत्वलेहादयः ॥ ९८ ॥ ननु विषयभेदादेकमनेकंचेतियदुक्तम् तत्के
नगृहीतव्यम् चाक्षुषानुभवेनतावच्चैत्रोदेशभेदभिन्नएवनिर्भासतेदर्शिश्री।
करणसामर्थ्यमविचारकत्वादितिशङ्कां विकल्पेन तत्समानुसन्धानं वस्तुनेवस्
शयते तदाशोच्यते सहेत्वा तद्बलालम्बनापतामनोनुव्यवसायिसम करोति
मातृव्यापारमयीः कमादिकल्पनाः इहयद्यपिविकल्पोपिमन्त्रितिवाघटइति
वा समामात्रघटमात्रावभासात्सामान्यादेराभासोवितत्तग्रहणेचयोगितःक
मीवभासःकालावभासस्तु चैत्रापितथापितदातत्सामान्यादिनिजेजीविते
नप्रतिलभेते तथाहि समानोपरंजकतात्मत्वेपिभेदोदेकसंतमप्रमानलक्षणमे
देकवग्रहेणावयवराशीकरणमवधावपिसज्ञावावभासइतिसामान्यसम्बंध।
कियाद्व्यादिगासानांजीवितम् तच्चविकल्पनेस्फुटमभिव्यज्यते विकल्पते
चमतमेभ्योनुव्यवसायम् यदवमेशेमायाप्रमातरभिव्यक्तितेनमनःकर्तृअनु
व्यवसायम् साक्षात्कारविमर्शस्य पश्चाज्जातेन विमर्शाविदयत्क्रियासम्ब
धादिविषयाःकल्पनाः विकल्पसन्तानानिस्वतेवप्रमातृव्यापारप्रायात्मन।
करोति तदुक्तं एवम् इयमेकानेकलक्षणामालम्बनेयासांताहृशीः तेनवि
कल्पयितेवेकानेकात्मकरूपद्वयस्पर्शः ननुबाह्यवस्तुविकल्पः प्रमातुः कि
लायंव्यापारःप्रमातावपूर्वोनुभवान्तः स्वसंवेदनरूपोविकल्पेनेपिपूर्वानुभवतो
ज्झतितस्यतुमायीयताव्यक्तोमनोनुव्यवसायएवावसरः तत्रैवच व्यावहारि
केत्रियासंबंधादिनिशिवनादृशायाम् तापिसदाशिवादिभूमौ निर्विकल्प
ककालेचशिवसदाशिवादिभूमौनिर्विकल्पककालेचशिवसदाशिवादि
रूपसमुदाय इतिसम्बस्यतात्पर्यम् एतदेवतात्पर्यनिबध्नमादिना एकीभवत
एवेत्यन्तेन तावत्सोभूमौप्रस्तुतभेदोविगलतीति नमायाप्रमातृतावसरइत्या
वेष्टवद्दशाविशेषोचोत्तरदशायांप्रागेवाभ्यासम् स्वस्मिन्निजतेजेप्रमातरिप्रमा
मतेयस्मिनोलक्षणमनःकरणमसाधारणप्रमितिकारितयातेदवसाधने।
यस्मादनुव्यवसायव्यापारस्यतत्रप्रवृत्ताः लोकयात्रामिति लोकव्यवहारम् य
त्क्रियासंबंधादिकमेवनिर्विडरूपएतज्यतेइतिमन्यते मनस्यैकस्माद्ध
इतिचेत् आह यद्यपीति तावतीनरूपवादो ततएवानुवर्णवर्णोपक्षितिचिन्या।
व्यवहारयोग्यपेवयंदशा तसक्रियायोभयस्तुता कादृदशावत् अपाभेदेरि
ति एकाभिधानविषयमिति रितिहिवस्तुने अनुशाब्दव्याचष्टेपश्चादिति
मनएवपरिकल्पनाः करोतीतिसंबन्धः तस्यस्वरूपविशेषणाकरण।

उग्रपद्ध ॥ वीर्देः।
मदृश्य यथा भ नभः वि तदुदिः भद्वि यद्विकल्प नापूर्भ अहेय गुप्तः ॥ ॥

। टीका । बहिर्नीलादीनांप्रकाशमानानामव्यवहार्यप्रमातृभेदसम्बन्धानां प्रमातृश्रमथी
यस्यानामभिव्यक्ततज्ज्ञावस्थाविशेषेणनीलसुखार्थग्राहिणा निर्विशेषणनीलतादिमा
त्रावभास कारिणान्न कालवर्ति मनएव वाह्यमपि स्वग्राह्ये णाभिन्न मुख्तावध स्थितपते ज्ञापनं यति।
तस्यप्रमातुर्बाह्यान्तःविषयावसायभंग्योहिक्रियासामान्यादिव्यवहृतयः तदा
ह मयमस्यतयेति ॥ ॥ ॥ ॥

मानसीत्वं मध्यस्थतायाः हेतुः साक्षात्वर्वहिस्तत्वविषयत्वस्तउभयविषयत्वंच क्रियादिकल्पनात्मकमनसः परिस्पन्दाख्य मा
यीयप्रमातृअभिव्यक्तेः मीतसत्तादेव प्रमातृव्यापाररूपतोक्ता चक्षुरादिबुद्धयोप्यभिन्ना अपिमनोनुव्यवसिताः सत्यप्रमातृ
व्यापाररू पाभवन्ति प्रमातैव हिः स्वतंत्रः मनूद्धतया क्रितिय मितचक्षु मेनः प्रमृ ति सामग्री मेदेन स्त नादिष्ठा पारात्कं नीतत्वं प्राक् स च्यु
वनिर्विकल्पाभासेनस्फुर तत्रैवचक्षुरादिविषयएव मनसानुव्यवसायं कुर्यात्तत्वसौ संस्कारजाविकल्पप्रतीतिः ख्य
क्षुरादिज्ञानेषु च यद्यपिदेशकालाद्यवभासान्तरासंभिन्नाअपि स्वलक्षणलक्षमनापन्नाः सत्तादयोर्थापदार्थरूपा।

मितिचिन्तनम् एवञ्चान्तर्द्वयंतद्धेतुतागर्भं कल्पनाकरणं कयोर्मध्यस्थंमनो
वृत्तावुक्तमितिशंकित्वाग्राह्यग्राहकयोरितिदर्शयति वहिरित्यादिनातत्से
मनेनतवाक्येनप्रमातृमात्रस्तद्भेदसंबंधोव्यतिरिक्तविश्रान्तौव्यवहारमशक्ये
येषाम् तस्येतिप्रमातृः अत्रहेतुमाह प्रमातुरिति प्रमातृव्यापारप्रमान्तरंचवि
कल्पंविषयेयद्यव्यवस्यतिविचित्राभियोजनाभिसंदेवोच्यते क्रियासामा।
न्यादिव्यवहरतीतिहृन्नियोजनांकरोति मानसीत्यमित्यादिनाहेतुरितिवा।
क्यत्रयशेषः ननुकोन्यःप्रमाताना म यस्यव्यापारतया क्रियादिविकल्पाः
स्तोः अनुभवविकल्पात्मकेसंवेदनसंततिमात्रेमेवहस्तलक्षमित्याशंक्याह
प्रमातैवहीतिमन्यप्रमातामहेश्वरः स्वरूपएवेत्यर्थः प्रागितिवेदनान्तःकृतमतः
प्रभृतिसंस्कारजेतिसंस्कारोहिप्रमातृकतासंयोगवशायीत्युक्तम् ततोविज्ञायाया
नुभवसंस्कारजन्यतामन्यते तथाज्ञानमभवतीतिमनन्यम् चक्षुरादिषुचेत्यादे।
निष्ठत्वादिमन्तस्यतान्यर्थं व्याख्यातेहृन्व्याख्यानारम्भएव अत्रच सामान्यग्र
हणेनसंवेदनंपायुपलक्षयति सामान्यरूपाअपीति अस्फुटप्राया इति यावत्
सामान्यमन्यतेइतिनसामान्यमितिव्यवह्नियते अत्रहेतुतेषामित्यादिकेवस
मागोसावकाशीकर्तुंसामान्यस्वरूपाविष्करणायाह विशिष्टानामनुगामीत्यल
म् ननुअवसरेअपकाश्याभासः किमुच्यताम् नतावत्सामान्यमितिनमेवावा।
दीः नचविशेषत्वेनार्थलोकोव्यवहरति तत्पनव्यवहरति अव्यवहरणीतनिरा
नमर्थक्रियार्थीहिलोकोनचाभासमात्रमर्थकारीति एतद्दर्शयति तदर्थक्रियार्
न्यादिनावउक्तः योकायोतकः योगिप्रायस्यतुरपिइत्याशयेनविवलवमुक्त
म् ननुभावएवमभिलषणीयेतिसदृहत्त्वंपरिस्पातीति ननुरुटहेतिकिंचिद
त्तिनवेतिविनायामसदाभासमात्रेणार्थक्रियाहयंगपरिहस्वलक्षणाक्रि
येत एववदपतेचेतत तथेवसंचटेत्यत्रतत्कथमत्रमाभासान्तरमिश्रतायामे।
वार्थक्रियेति अत्रोत्तरमाह देशेत्यादिना इहेदानीमत्रितिरयतेवमदाभासस्व।
लक्षणीभूतइतिरूपातीलायाभासैर्वहिरंगैः स्वलक्षणतायामप्रयोजकैः
किंतत्रक्षणम् देशकालाभ्यां ताभ्यांविनाआभासमहस्वैः संभेदपिस्वालक्ष
ण्यपर्यवस्यति यतः नीलंवस्तुवितत्तंकार्यासंस्थानत्विसादौसामान्यरूप
तायाएवस्फुरणात् इदंतदितितुदेशकालाभाससंभेदः सामान्यरू
पतामभपहस्तयति ननुःसएवान्तरंगः स्वालक्षण्यापतोपतदेवोपपादय
ति नयोरेवेति देशकालयोः पूर्वापरादिरूपत्वेनदेशोहस्ताहस्तादिलक्षणं
त्वापरत्वेचित्रमुल्लासयति काललुनवउराणतादिलक्षणं ननुपरस्पर
माभासानांत्वल्पमूलनेकोऽत्रनियमोयत्सदाभासस्ताभ्यामाभासाभ्यांमिलि
तः स्वलक्षणसामर्थ्यक्रियाकारीतिवोच्यते नतुजातदेशाभासःकालाभासो

अवभासत्वे म
नसिचतयापिन
ते सामान्यरूपा
अपि विशिष्टाना
स्वपादिभूतमाम
नाम्नचाविशिष्ट
मनुगामि सम
न्यमुच्यन्ते तेषाम्
मानुपायिरूपाणां
स्वात्ममात्रनिष्ठता।
तदर्थक्रियास्त्ववि
रलापवनतयाप्र
चुरमर्थ्यन्ते देश
कालस्वभावाभा
सान्तरसंभिन्नानां
तु स्वलक्षणीभूता
नां। अर्थक्रियाप्रा
येण। लोकोभिल
षयति तथाहि से
वस्तुस्वरूपताहीभि
न्ना पुनर्नीलता
भासमिश्रिता पुन
रपिचवस्तुताभास
योजिता। अतन्तर
मपिकार्यासत्तादेश
कालाद्यवभासै। रभे
दमुपनीता। यावत्क्र
मेणोपचीयमाना।
भिलषणीयरूपाभ
वति देशकालाभा
सभेदोन्तरंगः स्वल
क्षणतापादनेतयोः
पूर्वापरादिरूपत्वेन
नियमेवसंवेद्यवस्तू
पसर्जनस्वभावेन
भेदकयो। व्यापिनि
सामान्य वैलक्ष
ण्यपदायित्वात्।

ई०
प्र० प्र०
टी०
२१७

वाभासान्तरमिश्रितत्वे इति शब्देनोच्यते नियमेनेति यत्किल प्रथमानिर्दिष्टंपद
घकत्वामशेषपदवीमवतीर्णं तदेव वल्कप्रधानेन द्रव्यमर्थक्रियाकारीति युक्त
म् देशकालयोश्च तथात्वे दिश्यते नेन कल्पते नेनेति च यदन्यत्र तेनैव रूपस
र्वस्वं तदेव विघटितमिति स्वतेन आभासरूपत्वेन तयोर्देशकालाभासान्तरसं
भेदेनैव स्वलक्षणीभाव इत्येष एवोन्मीलति पक्षः नौ चोपसर्जनीभूतौ किंतु
कृत इति चेत् आह व्यापि नित्येति आभासंभूतितः क्रियातश्च प्रसिसीर्षितं सं
कोचयतः संकुचितश्चोपयुज्यते संकुचितस्वभावस्य प्रमातुः एवं मेलनेनाम
यत्तदेव स्वलक्षणम् नन्वयस्य सदाभासस्य तन्मीलने स्वलक्षणे सदाभा
सत्वस्य स्वलक्षणस्य भेदकता मा पत्रः भेदाशरीरता दोत्पन्नवर्तमानयुक्त
यद्देयवृत्तान्तस्य हेहेन भेदस्य संकुचितस्वलक्षणात्मा ततस्तेनापि युक्तस
ङ्कुचितमिति विनष्टसामान्यस्यात् ततश्च कथमुच्यते नित्यव्यापिरूपसा
मान्यमिति एतत्समापयते विशेषणानेकेति विशेष्याणामनन्तानां हि प्रधानेन तत्रै
वच विशेषणानांते उपकारे युक्तानरूपसर्जनेन विशेषणभागे ततो नीलःप
टोस्त इति मार्दवं विशेषणानीलतादि विशेषणं यथा किंचित्करं तथा।
सामान्यात्मनि आभासवर्गे विशेषणीभूते देशकालविशेषणानि संकोचं वि
धते नवेति विशेषणानेनस्येति सामान्यस्य किमतो जातमित्याह नद
वेति यद्क्रमेतन्ततो हेतोरित्यर्थः व्याप्यने इति एककालीभावेनाभासनात्
भासनस्यात प्रधानभूते यद्दिमशोऽश्वजीवितम् तद्विशेषरूपं विकल्पो यदादि
शति तद्भावलत्वमिति दर्शयति तथापीति अर्थेणेति वाक्यार्थविकल्पप्रथम
पुनेरुच इति यदा यदा घटो वास्थित तत्र घटाभासस्तदा तदा इत्यमुदेतीति शाति वि
कदेशकालत्वस्वीकारायोगात्सामान्य[illegible] एव प्रत एवाह स्यादिति तत्र हित
कालमनिहितत्वकृशस्तत्र प्रत्यक्षादि प्रमाणान्तरमविवामतो वाक्याद्विवक्षित
विशेषप्रतिपत्तिः कामं संभाव्यते तत्र वाक्यार्थविकल्पो नियततत्स्वलक्षणस्वी
कारात्मः ततएव चसमेना ...... प्रायन्ति व्रीहीन्याततिष्ठोडशिनं गृह्णा
तीत्यादौ लङ्ङपि न विशिष्टं वर्तमानाभासमवगमयितुमलमिति शब्दात्प्रतीय।
मानोऽर्थो ङलिनिर्देशादिसाहायकमन्तरेणादेशकालानवच्छिन्न एव प्रतीय
ते इत्ययत्नसिद्धोऽयमर्थः एतस्य प्रमाणलक्षणे भविष्यति इयता च व्यवसायव्या
पार एव सामान्यक्रियादितत्वं प्रत्युज्जीवयति यत्प्रकृतं तत्र निरूपितमित्युपसंहर
ति एवंचेति प्रसिसित्विति यत्र स्वलक्षणसामान्यरूपता चिन्तनयोग्यता तादृशो
न तदेति समानसावसायककाले सामान्यमित्यत्रैव छेदः अत्र हेतुः देशादीत्यादि से
वेधोपि नेद्यति क्रियापि तदेति सम्बन्धः ग्रस्यान्तर्गतहेतुरूपम् उक्तमिति मने
न्नव्यवसायीति कल्पनेति च वक्ष्यते इति आलम्बते विकल्पना इति भवंति

विशेषणत्वेपि सा। मान्यस्य। विशेष्यत्वा तायां। देशकाल योगो न विशेषण ताभागे। ततस्तत्र स्याभेद एव। तदाह। तेर्थां। यद्यपि वाह्य न्द्रियक्तानेन। देश कालानुप्रविष्टाभा सा अपि व्याप्यन्ते। तथाहि प्रत्यवमा मेदं विकल्पशब्द प्रवृत्तेः देशकाला भासपरिहारेणैव प्रायेणाभिलप्यन्ते। यदि इति ॥ तत्र हि स तारूपता सन्निवेश्य याभास~~[illegible]~~ निजरूपाभेदोप्य भिलप्यते। देशका लाभासान्तर्भावेऽत्र। ततथात्वं। याव द्घटो न नाशमिति ॥ पुनः शब्दान्तरेण नाभिलप्यते। एतावति च क्रियापदाप्रयो गेपि। सत्ताभासाव्य भिचारा। इवतीत्य

साहसप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयवाक्यार्थोपदशना। स्यात् एवंचास्मिन्नयोऽन्यविशेषणविशेष्याभावभासावसाये। ५५ ॥ १०५
मानसे। सामान्यसम्बन्धक्रियादिविकल्पनान्येकानेकावभासनिष्ठानि सम्पद्यन्ते। तदाह तत्सामान्यं देशादिभिन्न
स्वलक्षणात्मकं च ताकारोपाधि तया सम्बन्धी प्यनेका भासता मितया। क्रियाप्य नेकक्र मिकाश निष्ठत्वेने ति युक्तं मुक्तं।
वदत्यनेन च ५५ ॥ ॥ ॥

एवमियता संबन्धो विकल्पवृत्तौ स्फुटः। ततः सामान्यादेः संवृतिसत्त्वं नाम सत्त्वविशे-
ष एवावतिष्ठते न हि चैत्रादिवदस्य तेनोपपादितम्। तत्रायं वस्तुक्रमः संवि-
दः सर्वमिदं स्वात्मन्यामर्शनलक्षणया क्रियाशक्त्या विच्छिन्नम्। यत्तत्संबंधसा-
मान्यादि तत्रापि संबंधरूपतैवानेकैकरूपतालक्षणा सर्वत्र तात्त्विकं रूपम्। तत्र।
त्वसाधारणरूपान्वयोगे नामान्तरम्। अनेकव्यक्तिग्रामस्य यदैक्यं तत्संबंधः
तत्र गाव इति व्यपदेशान्तरमहिम्नैव तत्र सामान्यवाचोयुक्तिः। अनेकक्षणश्च
स्वाश्रयबलादेकीभवति स्पंदत इति व्यपदेशबलात्क्रियाव्यवहारः। तन्तूनामै-
क्यं पटोयमिति द्रव्यव्यवहारः। बाल्याद्यवस्थानामैक्यम् अवस्थातृव्यवहारः। एवम-
न्यत्र व्यपदेशान्तरग्रैथिल्येऽपि वस्तुतो विशेषाणां संबंधमात्रमेव प्रातिपदिकार्थो
न पदार्थातिरिक्तो भातीति तत्संबंध एव सर्वम्। तत एव भेदाभेदात्मसहसर्वार्थसाधि-
ता लोकयात्रा। तस्य कः संबंधसिद्धो भिन्नसामान्यादिवादिभिरपि समवायस्य संब-
धस्यानुग्रहात् इति संबंधरूपितीत्या संबन्धस्यानुग्रहीतस्याङ्गीकरणात्। सम्ब-
न्धश्चैकानेकतामयः प्रमातृस्वातंत्र्यात्मकक्रियाशक्तिमहिम्ना। ततः संबंधा
एव प्रमात्रैक्यसिद्धौ मूलम्। संबंधे भावयानतेन्यकेः ततस्तमेव विचारयितुं सू-
त्रम्। स्वात्मनिष्ठा इति राजपुरुषश्च विविक्तत्वेन यतो बहिर्भासते ततः स्वात्मनि-
व समावेशो तथाविधावेव यदेकस्मिन्प्रमातरि ऐक्यं भजतः तच्चानैक्यमात्रे स्वरूपवि-
गलने संबंधायोगात्। किं तु परस्पररूपश्लेषसमकालोन्मज्जन्मज्जद्भेदाभेदकोटि-
द्वयदोलायंत्ररूपमनवयलक्षणं तच्चापि न प्रमात्रैक्यमृते। अपि तु राज्ञः पुरुषः
यदि वा तस्य राजेति केवलेनज्ञावगमने संवित्स्पर्शपक्षापायमात्रत्वेनाभीश्री-
यते कनकपट्टतमेलनेनाग्निरिव स्वरूपमलमन्यनेव तादृशो नानेनैको वक्तुमर्ज-
मानो तो भावो संबंधवृद्धे राज्ञः पुरुष इत्यादिकायाः पदे विषयः सर्वत्र हि एव-
व संबंधो यद्यपि कथितस्तथापि संबंधव्यक्तीनामानन्त्यमभिधातुं वञ्च-
चनमिति सूत्रार्थः। ननु मायीये पदेऽभेदस्य कास्तिता मायापदे भेद एकरसः
भेदाभेदजीवितस्तु संबंधः को दृशामपि प्रमातामित्याशंक्य मायादशायामेव सुहृद-
शमदेपोणावबद्धमानमिति दर्शयति कर्तृकर्मेत्यादिना बहिरित्यन्तेन अन्तः
करणप्रवृत्तेरेव सेयं मायाप्रमातृसमुल्लसिते लोकव्यवहाराः प्रवर्तन्ते तत्र पूर्वम्
तदा हि संसारि प्रमाताऽनभिव्यक्तः न तु तत्रापि समस्तबाह्येन्द्रियकरणं तच्च ए-
रष्टुरिवच्छेदकपुरुषसंसर्गाच्छेदसंपर्केपि प्रमातृसंसर्गो प्रमेयसंसर्गश्च नोज्झ-
त्येव बहिरपेक्षया भेदोऽस्त्येवेति भेदाभेदात्मसंबंधमयो व्यवहारः कस्मादनभि-
व्यक्तोऽभिधीयते इति चोद्यमनपरिहरति तावतीति सा हि पश्चाद्यपि सदाशिवे-
श्वरदशा इति प्रतिपादितमेव तत्र सा चाभेद एव विश्रमः भेदांशस्याच्छादनात्
न तु मायाप्रमातर्यभिव्यक्ते भेद एवैकारस इति पुनरपि कण्ठेकाभेदाभेद-

क्रियासमर्थ्यतप्र संगागतसम्बन्धा दिनिर्णये तत्र सर्व प्रमातृप्रमात्रैक्य मपि निवहतीत्या ह॥ स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभाभावा एकप्रमातरि अ न्योन्यात्मयघरूपै क्यजसम्बन्ध धीपदम्॥ ॥
वृत्तिर्यथा॥
राज्ञः पुरुष इत्यादि सम्बन्धधियोन्त स्समन्वयादैक्यं। वहिस्संबन्धभेदं चालप्यते॥ टीका। कर्तृकर्मोभयसं सर्गिता। करण स्य वहिष्करणप्र वृत्तौ मूलप्रमा त्रैकसंस्पर्शोपि तावति प्रमिति व्यापारे। संसा रप्रमातृनभिव्य क्तेर्नव्यवहार्यते।

न्तःकरणप्रवृत्त्यवसरे। मायीयप्रमातृसमुल्लासा। लोकयात्रास्वपि मुख्यप्रमातृमयत्वाव्यभिचारात्सर्वस्य तदैक्य संस्पर्शोपि। तत्र। इत्येकथैवमानस्या। राज्ञः पुरुषः। मम्नोः पाद इत्यादि समन्वयप्रतीत्या राजपुरुषयोः। प्रमातृव्यापार
गामित ऐक्यमपि तथासंपृ विषयीकृते तथैव तत्का लमेवच तथोक्त्वा तद्रूपापक्षे पेक्षिकार कस्मात्त स्वरूप मपिविधि रामिस तत्रूप स्फ
न्विमयैकसंबन्धपदार्थालम्बनबुद्धिः तदाह राज्ञः पुरुष इत्यादीति। अन्तः प्रमातरि योनयोस्सम्बन्धस्तदैक्यं। तदुक्तं
सूत्रे। एकप्रमातरि। अन्योन्यात्मघरूपैक्यजत्व इति॥ ॥

ई० प्र० वि० २१८

मयाव्यवहारः एतदपि परिहरति सत्यमेति प्रकाशमयत्वे हि तन्मयत्वात्कदाचि
द्विचलति प्रकाशश्च तदा देहादिसंकोचाभासभागपि स्वरूपादप्रच्युत एव यद
जडप्रमातृसिद्धिः तदात्मैव तस्मात्कथं प्राणेन यंत्रणेति ततो मायीयेऽस्मिन्नपि
भेदे प्रकाशमहिम्ना नाभेदो विच्छिद्यते एकैकेति एक एवासौ मायाप्रमातृव्या
पारो येन सम्बन्धरूपं तज्ज्ञावहद्यं स्फुरति च प्रकाशते च विभिन्नमिति पूर्वस्मात्
सम्बन्धावस्थाया विलक्षणमित्यर्थः अत एव विकल्पव्यापारेण प्रमातृसम्ब
न्धिनोल्लासितत्वादन्तःकरणप्रमातृसम्बन्धिनोल्लासितत्वादन्तःकरणगम्य
त्वेनासाधारणत्वात्प्रमातृभेदेन भावस्य सम्बन्धवैचित्र्यं सम्बन्धावस्था च भवन्ती
नश्यति क्वचन नाभासांशो हि परमेशः कदाचिदाभिश्रयति प्रमातृतत्त्वात्त्व
वियोजयति इत्येकं वक्तृरूपः न तु भेदाभेदरूपत्वमेव सम्बन्धलक्षणमिति।
गुणमिति गुणमिति गुणप्रधानतादिना सम्बन्धिनो वैचित्र्यं कृतः कृतस्वभा
मानाधिकरणादिभेदेन षष्ठी दंडकपठितभेदसंभोगेन च सम्बन्धवैचित्र्यमि
माशंकोपसंहरति तद्वेति न तु केवलं करमतत्वेन आभासानां संयोजनमिति हृ
दयम् ननु मानसे विकल्पे वा यैवा स्वरूपेण स्फुरत्येवेति शंकोपरिहर्तुं सदर्श
नं स्मारयति मनसापीति अत एवेति यदुक्तं बहिरन्तश्चेति ततो हेतोरिदम
वृत्ति एतेरर्थः परिहृतविरुद्धधर्मेति यदुक्तं तत्स्पष्टयति वाह्यान्तरतयेति न त्वे
व भिन्नविषयतया कामे विरोधः परिहृतः बहिर्भिन्नमन्तरभिन्नमिति इयताऽे
कस्यैव तत्स्वरूपमिति न सिद्धम् वालाचरत्वेनाभासयोर्भेदात् एतदपि प्रतिसमाध
त्ते विमर्शबलादेवेति ॥ १० ॥ अथ सम्बन्धानुग्रहादेकानेकत्वस
यत्वेऽपि यथा वैलक्षण्यं जात्याद्यवभासानां तथा भेदान्तरमभिधातुमुपक्रमते।
जातीति जात्यवभासानो आभासपरमार्थानां जातीनां या ग्राहिका विमर्श
काश्च कल्पना विकल्पबुद्धयः तान केवलमन्तरैवैकं बहिश्चानेकमेव विष
यन्ति यावद्बहिरप्येकं गोत्वानुगमादेकमेकं प्रातिपदिकप्रयोगप्रयोजनम्
बहुवचनप्रयोगोपयोगिनेन चाश्रयभेदव्यक्तिपरिग्रहावष्टम्भाविनेव्यक्ति।
एते भेदमालम्बन्ते प्रकाशयन्ति विमृशन्ति च इमा गाव इति बहिर्भ्रूवेनैव
भेदस्य विशेषणतया भेदस्य च विशेष्यत्वेनोपरंजनीयतया प्रतीतेः एवं द्रव्या
वभासानां कल्पना बहिरप्येकतामवयभेदं चालम्बन्ते घट इति तिः संपि व
न्यतनैकस्यैव तत्सेन चानेकावयवस्य प्रतिपत्तिर्यतः आभाससारतया च
चित्रसंवेदनवन्न विरोधः कश्चिद्वेद्यकारकादिभेदोपीति सूक्ष्मार्थः एतमवतार
यति सम्बन्धेति न च चानुषमानमाभासान्तरेण भासितत देशकाला
भासात्विहायुनेति कथं व्ययगच्छतः इत्यमित्याहयदेति सामान्यनदेश
कालानवधानेन च यदा प्रकाशः एषोऽपि चेन निःशस्क्षेमदाननात्

नत्वप्रमात्रैकं॥ वाह्यत्वंवि शेषणविशेष्ययोः॥ तत्त्वः पु रुषः। पुरुषस्यराजा। नी लंचोत्पलंच। त। पुरुष स्वदिश्च। ततोन्यद्व्याप्य नेकप्रकारवैचित्र्येणाव स्थितयो। विशेषणस्या त्मकभेदस्यैव विशेष्या नः प्रवेशा। तदात्मता पत्तिमधैकभावेनपरि णतंपरिहृतविरुद्धध र्माध्यासदोषं। तथाप्रमे यतयापिनिर्मितमव भासतइत्युक्तं। मन्तः समन्वयादेकमिति। व हिरितिच। मनसा पिवान्तरमेवावमृश्य ते। यतः। अत एवनरा जपुरुषयोरेकपिंडी भावेनैकमेव। नापि बहिरिवतटस्थतया। भेदएवभाति। अपिते नैवसा सम्बन्धप्रतीति। यंयंभेदाभेदप्रथा। सम्बन्धिनो। तस्यापि च वाह्यान्तरतयो पपन्नानत्वविरुध्यते। विमर्शबलादेव। यदा र्थव्यवस्थोपपन्नेति। सर्वं वस्तुतेव॥ १०॥

सम्बन्धत्वेनापिवस्तुमानतीत्या। जातिद्रव्यबुद्धीना। मन्तर्वहिरेकानेकविषयत्वेसिद्धे। सम्बन्धेन बहिरपियैकानेकाश्रयतांप्रतिपादयितुमाह॥ जातिद्रव्या वभासानांबहिरप्येकरूपताम्। सन्तोषकदेशभेदंचाप्यालम्बन्तेविकल्पनाः॥

कालाद्याभासासंपृक्तो यदाभ्यन्तरमपिप्रभावः सामान्यप्रथाया मवधानम्। स्वापेक्षयार्थानांदेशादिप्रतीतेः नचसत्सामान्यविषयत्वमुक्तम्। वस्तुतेव। समानानांहिभावः सामान्यं। ततस्वतन्त्रंकिंचिद्वस्तु। सकथंनिराश्रयोवभासेत। देशकालसन्निवेशाद्यवभाससम्भेदेपि॥ ॥

वह्नावस्थायामेकस्वलक्षणेनैव। न तदापि सामान्यं। किंतु विकल्पावस्थायामेवैकानेकाश्रयासनी बुद्धिः सामान्यालम्बना। तदा समानानामप्यनेकाका
राणामवभासनात्। नह्यनेकावभासेनैकाश्रयं सामान्यमवभातं स्यात्। एवं च सामान्यमेवैकानेकस्वरूपं सम्पाद्यते अप्रुतसिद्धत्वात्। तथैवा
वयवाभासस्वरूपेणावयव्यवभासो। युक्तं। एवं चैकानेकरूपोवयवी भवति। अत एव मनोज्ञानमेव कल्पनारूपं सामान्यादिविषयमुक्तं। तदाह।
गावश्चेत्रइति। ग्राहकस्य चेति। सर्वनिर्देशेन मनोबुद्धिर्वि कल्परूपाति दिष्टा। वाह्य ग्राह्यभासो य दपि सामा न्यसंसर्गकस्य लक्षणाव भासता स्य। तथापि देश कालाभास संपर्कस्य दोषभावेन। स्वलक्षणं तत्प्राध
न्यावस्थिते। विशेषणत्वानुक्रमाश्च। सामान्यतानभिव्यक्ते। विकल्पमतिरेव तद्विषयोक्ता। अवयव्याभासोप्येकत्वनविनताकारावभा
सरूपो वाह्यविषयोस्य। तथापि। चैत्रइति। वालाद्यवस्थाभेदितावयवरूपाविरूपकोर्थ विकल्पबुद्ध्या। स्फुटावयविलक्षणः प्रतीयत इति।

यमप्रबोधावयवसेषुतदावस्तुमात्रावभासः स्वरूपभेदं हि स्वकालततश्चा
परोभेदः प्रतिभाति स्वरूपं च भासमात्रमेव वस्त्विति गोमात्रावभासः चाक्षु
ष इति सम्यगापादेयव्यवहार इति मन्तव्यम्। प्रथमापादलक्षणः स इति
यः सामान्यस्य लक्षणत्वेनोक्तः समानानां भावः तदापीति नैकाभासे
नाप्यनेकाभासस्त्यर्थः संपद्यत इति काणाददर्शनेपीति मन्यते तथा
चेहेतुः अप्रुतेत्यादि तथा हि तत्रभवान् आत्मान्तरस्यैव नात्मा तदात्मैवा
वभासत इति अत एवेति यदुक्तमेकानेकरूपं तद्दर्शयितुं चाक्षुषेणावभातीति
विस्तरेणाततो हेतोर्विपर्ययः स्यादिति युक्त्या संभाव्यते तावत्तन्निहितवस्तु
वभासितत्वाच्चाक्षुषस्य सामान्यावयव्यादेः स्वसंवेद्याकारतया स्पष्टत्वात्तदा
पि सन्निधानात् यदाह कणाद्यन्मतिः रूपिद्रव्यसमवायश्चाक्षुषाणि सा
मान्यानीति अनभिव्यक्तेरिति भेदात्मकरूपलक्षणप्राधान्येनैव प्रतीतेर्वि
भ्रमणादिरर्थः चैत्रइति यद्यपि घटादिकमप्यवयविसंमतमेव तथा च।
वक्ष्यति शिलस्यान्यत शिलादित्यादि तथाप्यमहमेतावक्तुं क्वचिदिष्टा
मिवैतदेकतापरामर्शस्य न कश्चिज्जीवधारी व्यभिचारोस्तीति दर्शयितुमेव
मुक्तम् यतो हि गवहरण्यग्रामसेनादिवत्समुदायस्वभावोपि एकार्थक्रिया
कारी स्यादिति भवेदपि संभावना वालाद्यवस्थेति नात्रावस्थानामेकावस्थाने
विवक्षितम् तस्यावयविबुद्ध्यप्रयोजकत्वात् अपि त्वेतावानह्यमयमर्थः एवं
रूपो दृश्यमानाभिन्नैव तस्येति संपिण्डपरतीयमत्रतात्पर्यम् अत एव भेदिने एव।
यविरूपेणाविरूपकस्येत्युक्तम् एवं प्रमेयस्वरूपमौदर्यमेवं भूतेय कल्पनबुद्धो
तदवभासस्येत्युक्तम् अप्रुतात्प्रमातृस्वरूपपर्यालोचनातोप्येवमेव युज्यत इ।
तिदर्शयति पक्षान्तरेण परिगृह्णात् अथवेति प्रमातारचेति मायोचितः संबंध।
स्वविशेषतिच सर्वेषां नानात्वाद्याभासानां रूपमिति व्यापकत्वेनापि व्याप्यस्ये
त्तीयं प्रकारं दर्शयति सम्यक् श्रयद्वारेणैवेत्यादीनां चेतितत्वं संपादयतीति ए
कस्य च हृकत्वेनेकस्य तात्स्यं च यदेवात्र युक्तं कल्पनाविषयत्वम् संबंधस्य
च व्यापकत्वाद्याप्यस्य तदेव रूपं प्रसज्यतेत्यपि मन्तव्यम् न त्वेकवचनेन तर्हि।
सामान्यमेकमेवावमृष्टेन स्वलक्षणभेद इति तत्रतस्यास्समानानां भाव इत्ये
वेत्रूपस्य सामान्यस्य प्रतीतिः अत्रोच्यते यत्रापीति स्वलक्षणांते स्पर्शो हि का
संगतिरानवेत्यादेः ननु न वहूनि स्वलक्षणानि स्फुरन्ति प्रतिपत्तुः प्रतीतेः ए
तदाह यद्यपीति अत्रसमाधिः तथापीति कायापीति सामान्यमात्रमेव स्फुट
मिति किं तर्हि परिस्फुरतीत्याह एषामिति येंगाव्यक्तीनामेकत्वमाव्यक्तियोग्ये
दयपरिवर्तमानाह स्याच्चानन्तसंगताचोस्थिताच अन्यादृशीवायथायथाभेदे
वपरिस्फुरत्यत्रप्रयोहक्रान्यस्य च न स्फुरन्तीमेवेति नियमेन श्रोक्ता प्रका

व
तर्हि वयोक्ता। अथवा
सर्वावभासानां। प्रमा
तरि प्रतिष्ठाना। स्व
मात्राच्च विकल्पाविर्भा
वयवाभिसम्मत इति क
ल्पनालम्बनत्वं। अन
योः। संबन्धादीनां च। न
वाह्येन्द्रियविषये। तथै
कानेकत्वावभास इति।
तत्संसर्गादपि कल्पना
विषयत्वनिर्देशः। गा
व इति च बहुवचननिर्दे
शः समानस्वलक्षण
वभाससूचनार्थो। यत्रा
पि गामानयेत्युक्ति स्तत्रा
पि वाह्यार्थोचितप्रसि
द्धार्थक्रियाकारित्वाव
लेयादिषु। स्वलक्षण
परित्यागावभासएव।
एकवचनं तु। यथैवैक
स्वलक्षणानयने निय
माद्भासाय। यद्यपि
गामितिप्रातिस्विकाका
रवदयोषदस्यावलेयादि
स्वलक्षणावभासेन
स्फुरति। तथाप्यानय
नानुपपत्तेः गवाका
रमात्रच्छायापि तत्स्फु
रत्यपि तेषां स्वलक्षणे
ना। सविशतीतदर्शने।
मेकत्वमस्य स्थितानंतसं
गोत्थितत्वादिच्छाया
मेकमेवानियत। सत्य
दागोशब्दप्रतिपादिता।
शुक्लादिस्वलक्षणवि
लक्षणस्याप्यस्य तद
भेदेन प्रतीतेः। अतश्चा
नियतं। येन तथा प्रती
त्यशुक्लादिकं। प्रतीत
विपरीतमपि। स्वलक्ष
णमानय। त्वप्रतिपत्ता
प्रतीतावनुष्ठातृता। मा
त्वनिमन्यते। ततश्चा
नियतप्रतीतिरेवाशेष
स्वलक्षणप्रतीतिः। सै
व च सामान्यविषयता।

स्वलक्षणापरित्यागेपि। अन्यथा सामान्यस्यापि
विषयत्वे सम्यनियमो न स्यात्। नियमानियमप्रति
भासयो स्त्वेवाहि विशेषः। अवयविप्रति भासापि नाते कपालपि दादि
संसर्गमात्रप्रतिभासः। काष्ठचर्मादिरचितनाष्ठप्र
तिभास इव॥ [illegible]

यत्राल्पमेवैकविषयत्व। सपि तत्संयोगेनात्मन्त्रविगलितविभागं कार्यद्रव्यमुत्पद्यते। यस्य चाद्यमेषेकचन तत्पेकदेशस्य स्थूलाभासप्रथा। स्यादि
बुद्धिकाष्ठायश्चर्मप्रभृतीनां। दण्डपुरुषयोर्विभेदः प्रकाशते यथा। योगिति हि संयोगोत्पन्नं न प्रकाशते चैत्रप्रकाशे तु घटदेशे तत्स्यमव
भासते। तदवय वानां। नह्यवयवर हितस्यावयविनः प्रतीतिः स्वयवि त्वहानेः यथैव हि। अवयविप्रथा। यथानेकाद्भुवि यथापकत्व हिं। यदिच वितताव भासा एकवि
या। एषा बुद्धिः स्यात्। तदा तथाभूतमसन्नाटहृपूर्वमेवार्थमविज्ञाताभिमतार्थं क्रियाविशेषोपयोगं। सर्वावयवमेवैनमेकत्वेयेव
विमृशति। किं नाम येयोगमर्थस्स्यादिति। तथैव चैकतयैवोत्तरकालमपि स्मरति। नत्वेवमेवैकदेशमात्रकमस्य कदाचिदिति
। नचाप्येतदेकदेशस्यात्मरूपपरिसमाप्य वर्तिष्ठते। येनस्पृष्टयागीयतया। अथैतत्समर्थं तदा। यापि वा पाण्यादीनां। पृथक्ता।

सापादादि भ्यो॥ नत्व वयवि स्य॰ प्र॰ तोपि वि॰ वि॰ साम तिभा २११ समेत तोत्रप्र सुतवैतस्या भासान्यथा नुपपत्ता। निः सम्बन्धि वन्यात्मानिप विकल्पितवि भागानां। एकदेशाना मन्योन्यं। द्र व्यापेक्षया वा पृथक्ता। क ल्पनामात्रद र्शिता बाह्या वादेपि स्यात्॥ अथेः॥

शतेः पितत्यसमवीकारहृष्या साधयतीति साधीति मैवेत्यभावरूपावेशमस्। नारूपेणानियतमेव तदस्त्वमाने भवति अनियतत्वादेवसलक्षणाभ्योविलक्षणमपि तानि स्वलक्षणानि अभेदेनस्वीकुर्वाणाम् अनियतत्वेपुनरन्तमपा अन्तश्चेति यस्मिन्नामपदमधुना न्नमिदं तम ········ वा तदा एकतममिति वा पाठः अथैकाश्रप्राचामिति ········ तमजय तदाऽनन्तादिपाठादत्रुदेश एकतममिति प्रतिपत्तेति प्रयोक्ता प्रतिपत्ताद्यात्र विवक्षितः प्रतीतावदृष्टं रूप्ता प्रयोक्तरि प्रतीत प्रतिपादकता प्रतिपत्तरि प्रतीतानेत्ता एतदुक्तं भवति प्रयोक्ता न हि स्वच्छायोपक्रमे गविह्स्दयस्थ यदा प्राक् प्रयोगः कृतमलदृष्टत्वा छायमपि शरत्कृत्य प्रतिपत्तृणां प्रतिपत्तुः कपिलवर्णमपि प्रयानयति तद्भाव पिकृतिमानिनो भवत एव न यद्यः नियमो वस्त्यानकथमिति स्मपपद्यते अनियमात्स्वाशेषस्वलक्षणप्रतिपत्तिरयत्नसिद्धा यद्वेति एषप्रतिभासे अन्तरमेवेति राजपुरुषादि संवेषन्या येन संयोगेनेति असमवायिकारणयातिर्भासमानेन संयोगाभ्यां संयोगैर्वस्त्वर्थः कार्यद्रव्यमिति यस्य न केवलं मान्तरमेवैकत्वम् द्वितीयमपि तत्वाद्यम् एतदेव स्फुटयति यस्येति एतदेवलक्षणेतरयोर्द्वेदर्शयति स्यादि बुद्धीति संयोगोत्पन्नमिति एवं हि तत्र प्रतिपत्तिरेहाद्यश्लिष्टमिदं तद्योजितमिदं घटितमिदं चर्मणा मरुकाष्ठलोष्टमरदादीति न तत्र घट एव प्रतिभासः कपालानीमानि योजितानि भांतीति नतु घटश्चेत्रादि प्रकाशोपि कपालपाण्यादिकमेव प्रतिभाति अतश्चैवम् येतदिगदभिन्नवस्तुग्रहणकल्पं वैतन्यं निर्भासते अत्राह चैत्रेत्यादिना साभिरवयव। प्रकाशेपहूतोपि नेकचन तिः सर्वेषि वयवावयविप्रकाशो भवत्ववावयवप्रकाशात्वे पृणाभवतीति ब्रूमः नतत्र एवावयवावयकार्थक्रियाकरणापार्थिभेदाद्यथा द्विदेकतया निर्भास्तः किमस्य सो नैकेनावयविना कल्पितेनेत्याशंक्येकप्रतिभासो ज्ञानपहूवनीय इति दर्शयति यदिचेति अयन्नेति अनेनदृष्टमजातीयतयातत्राप्येवाभासः इति वचनाव्काशंकुद्रस्यति एकदेशमात्रकमिति दाह्निणायो हि नकस्मयस्यैवमात्रेस्मरतिमङ्गेपकदेशः अथैतेति प्रथातेप्रमृतेतिवितन्यावभासोः यः पेणावयवमात्रमत्र प्रकाशः इत्यत्र हेतु कृतलेन प्रत्युतावयविनोपि प्रकाशात्रा तिमः वितते हि भासमानमेकमवभासमाते यत्रतवहुष्ठघटेष्वैतन्यप्रतीतिस्तत्र मत्यमण्वपकत्वादेपणायतो वितताभाति तदयं विरुद्धो हेतुरिति वा अयवादर्शोति शुद्धेकाण्णदर्शिने एवं किंपुनरस्माकृते अपेण्णदितास्यादितोत्र ननेन प्रत्ययमवमित्यादिना नत्र परिसमाप्य विरत्नीतिमध्मागीयते तदापि वेति एतदयन्ताहृष्टपूर्वमित्यस्य समाधानम् ताव

अथासम्भवदप्रथग्भावपरमाणुलक्षणपर्यन्तत्वात्मैकदेशादिभागाविश्रान्ति, रेवसर्वप्रथानां। यस्तुतःसर्वात्मनःसमुदायस्यै वदृष्टाविमर्शनेस्मरणेवा। तत्समुदायानामेवैवंजातीयानां। परेषामेकार्थक्रियाकारित्वादर्शना। तदापिवातेनेवादृष्ट
पूर्वेणापिपूर्व दृष्टात्मतदर्थेष दृष्टतया। सर्व दुःखादेर्जनना इति सर्वथा नेकपरमा एवावभासो यं। वितततस्थूला वभासो।
नत्वेकावभासो। ऽनेकस्यैकत्वानप्रतिभासितेनोप्रतिभातान्तरालत्वात् नि: सम्बन्धिवत्पतया। स्थूलतयावा
वभासः। प्रतिभासस्यान्यथानुपपत्तेः। प्रतिभासधर्मएवेति। नावयविप्रकाशतामुत्थापयति ॥ ॥ ॥

परमाणुपुञ्जात्माकारभोहि हिमादिनास्य विषयस्वभावेस्तम्भबालक
स्यवात्रासस्वभावेडः विजनयेतदर्थक्रियापि बलादेवैकत्वमौपाधिक
म् स्वपक्षमुपसंहरन्निति सर्वेषोऽति न च निविडतास्थूलत्वेचयद्यपि तत्प्रमा
णुभिनास्तितावत् तदेतत्कथं भातु अत्राह अनेकस्येति अणुलिपिचक्रे
हियुगपद्गृह्यमाणमेककप्रतिभासविलक्षणस्थूलरूपतयाभाति अ
न्तरालस्यावभासनादेव वा प्रतिभानेनीलरूपमध्येशुक्लादेरिवमतएव वा
रसादेरिवातदिन्द्रियवेद्यत्वात् तदन्तरालस्याप्रतिभानादेवेदमेकघन
मितिप्रतिभासोहरादेकघनेववनमितिवत् अनेकस्ययुगपद्ग्रहणेऽन्त
रालस्य चाग्रहणे एवमेवप्रतिभास उपपद्यते ऽविचिन्त्यात्स्थूलमेकघनमि
तिवत्तत्त्वथा ततःप्रतिभासमतिवाह्यस्यायथाम्भाति प्रतिभासस्यैवैका
साकारत्वे वदन्त्यादेर्ज्ञानाकारत्वलक्षणस्येष धर्मोऽन्याय्यस्येति तथाभा
सोयमवयविप्रकाशइतिनयुक्तंगदितम् एवं अत्यन्तेप्रमाणपरोक्ष
दर्शितमवयविसिद्धौ सर्वग्रहणमवयवासिद्धौरितिस्वरूपेणतथाहतम् अ
प्यथारम्भकमेणोपपत्तेश्चेति यदनुमानमुक्तम् तदपि निराकरोति ।
हेतुमन्यथासिद्धी कुर्वन् परमाणुसंचयेत्यादिना स्वभाववैचित्र्यादिति
घटादीनांपरमाणवः लेखहस्तेहेत्वबलेन ततस्तत्तद्रूपान्नेकधिनेयो
त्पादात् घटादीनांचयेभोक्तास्वकर्मापीतत्रापि प्रतिप्रत्ययः बाधक
समस्थैयेन पतस्मावयविवादिनापि संयोगानामसमवायिकारणानोप
रिहलाणायपठनसंयोगादिसंभाव्यमानोदयविभागारंभककर्मानुमा
देतिदानमवश्यपेतमिति एवंप्रमायकेप्रमाणपराहत्यंबाधकमवय
विनिदर्शयति एकेमादि एवस्वरूपगतोबाधकः धारणाणुणपूर्वेप्र
क्रमपर्मस्नेविनाप्यनमार क्षणिकादीतियथेवतन्त्वगतानिरूपणीयप
गतेचरूपमितिएणाट्यमाणारूपवच्च . . . . — —
चस्वकार्यपातंअपिकेविदयुतिति तन्तुबलावमानानपटेपिकापिकंच।
लायान्मनेमेवदिति अत्रपूर्वपक्षेप्रतिविधानमुच्यते नत्रसंक्षेपेणतावत्त
वैमतदयुक्तंकोकेरोतिस्थानित्यादिनाथोधूयनेनएषद्वाघइतिसाधकाभाव
बाधकसद्भावरूपः अयेतदेवस्फुटयति एवंचेति अस्मिन्नेवसंक्षेपेस्थितश्च
पः परेणाचपरमाणूनामस्थूलरूपेवस्यभातीतियदुक्तं तन्न समहस्रप्रतिभा
सेप्रसिद्धेयदिभक्तावभासत मन्तरालाग्रहणान्याथितस्योगेनाम
सहकृतदेवव्यापकत्वादेकस्यभेदोह्रियमाणेव्यापकेतद्दर्शयति राशी
ति तदनुपलब्धिप्रकृतेचटयति योयंचैत्रावभासइत्यादिना ननुयद्ये

परमाणुसञ्चयेत्यपते पिचाविशागहना परमा णुविशेषस्वभावैवैचित्र्या द्घटादीनां भोक्तृग्रहक मीयिपस्माद्वा। एकाव यवरूपत्वेतु। दर्शनाद्दर्श नरक्ता रक्तादिविरुद्ध धर्मयोगः। क्षणिकादि क्रमेणोत्पत्तौचानेकाव यविद्व्यसमुत्पादक्रमा क्रोरवनारतस्या। तुला नतिविशेषःस्यादिति॥ अत्रोच्यते। स्यादेवदोषो। यदितन्तूनांद्वाहिरर्थोपग म्यते। प्रागुक्तनीत्या। ज्ञानावभासानामेवत्व र्थितेयेप्रतिभासन्ते। तेतथैवार्थाः॥ एवंच राशिगतानांतिलादी नां मनेकत्वमेकत्वेन विरुद्धमवभासानामे वपृथग्भावेनावस्थाना। तिलराशिगतस्यहितिल स्यात्मतात्तिलान्तरस्या त्मतियोगमवभासः स एकावभास उच्यते। त तोन्याद्दप्रासिलसञ्च यस्यहियाकरणे। पुनरे

कतिलावभासैवैलक्षण्येनानेकावभासोऽद्रम। इत्येवमेकत्वानेकत्वविभज्यते योयंचित्रावभासोवितताल्मा। सोनेनन्यायेननावदेकएव।
विभागा नवभासो। स्तुतस्ते कत्वंपद्य स्थिनतदा नीमवभा ति। तथापि तत्रैवपुनः पुनःपृथ गेकदेशा वभास कालेनै कदा
वभासा। तदवभासा व्यभिचारिवैतन्त्यावभासमयत्वात्स्वैत्रप्रतिभासस्यैकानेकरूपत्वमुच्यते ॥ ॥ चैत्रेहि ॥

चैत्रेहि सकृदेव तथा दृष्टिपाते। तथैकस्याणि पाद्याद्यवयवावभासे पितावदेव चैतन्यमनेकत्वाव्यभिचारि चेति चितनैकावभासे वयवी
प्रतिभासः। एकानेकरूप उक्तो। न तु तस्यैवैकस्य। निषेधेन। तपव विभक्तावभासिनो चैतन्यं समुदायप्रवृत्तेनोच्यते। अन्योन्याविभ
कानांच वयविनया समुदायस्या विभक्तत्वानु चैतकत्वमा नांभेदेवा तपवावि भागावभा सत्वेनैक त्वादवय वत्वेनतस्या मेतदकार कतया
चित्रतयापि वा। तथैवैकरूपत्वमेव तत्त्वानामिति विशेषलक्षणयोरत्यन्तमुपगमा न दोषः यदा तु तत्तदेकावयवानवच्छेदेनावयवा
नामेव पृथक्प्रतिभासः। प्राधान्येनावभास्यते। तदावयवास्कारादयाश्चित्रे नीलादयो वानेकरूपाएव सर्वे तदापि चान्तः समन्वनैक
महस्व तदाह। तामात्रैक चतदूह वेति। मा वृषौहेन स्वलक्ष एतानिष्ट हेदाए नियम काचिना स्वलक्ष एवकैवं निर्देशः।
स्वचितार्थ। एकवचनशब्देनचावयववज्ञत्वनिर्देशः ॥ ॥ ॥ ॥ अन्तेप्रत्य ॥ ॥

३०

ख॰द॰प्र॰
ति॰सू॰
२२०

कएवकथंतर्युक्तमेकानेकात्मावयवीतिच तदाह विभागानवभासात्
नरित्यादि अज्ञोतत्वम् तथापीति तदितिपाणपादीनांपृथगयोनेकत्वावभा।
सत्वेव्यभिचरति योचैतन्यावभासत्वरूपोयतश्चित्रावभासत्वस्मादेकावेक
त्वम् ततएवोक्तंचैतन्यमवभासमानेमस्त्वेवत्वासत्वएकत्वेभाति चितनैय
मेकः पटइतिचितनेवनमित्यादौवाधारम्नूतपराणिगोलकगतादेकत्वा
देवमवभासः एतदेवस्फुटयति चैत्रेहीतितस्यैवेति अवयविगतस्या
एकावयविवाभवतयाएवभान्तस्तेवयवत्वेनभातामवन्ति इतरथात्व
तेत्रापवायोगोलकनिकरकल्पाः कस्मावयवितयाभासेरन् एतत्स्तेति।
पतिअतएवविभक्तेत्यादिना आन्तरमितितनतुबहिः एवंप्रमुक्तमेवप्र
माणमवयविसिद्धौपरिशेषानुमानेभरमक्तत्वेवस्वरूपगतेवाधके।
निरस्यति अतएवेति तथैवेतिनतितदक्रमरक्तेवाकिंचित् विज्ञमेवत
तदवयविनोरूपम् अपरमपिपाप्यतितत्स्येति स्वप्रमायामेकत्वगातस्व
घटपटादिर्हिगुणकादिप्रक्रममनाटतेवोत्पद्यतइतिवद्यते निरूपद्दाना।
मिच्छामात्रेणादानेवाभावरहितनिरूपयतानियतिवशात्तयाक्रमावभा
सेपिपरमाणुष्वेवरूढत्वमवयविनिपातकारिभवतु नित्यनत्वगुरुत्वम
वयविकृत्यद्यते यदिवामदपिगुरुत्वेतथानोत्पन्नेयेनपातोपिकंज्ञ
यीत विचित्राहिभावस्वभावाः चनावस्थास्य लवणजलसंयोगिकेरा।
तिमद्रूपिपरमातिषयोपलम्भात् मत्तिकामहत्त्वमलिङलमपिचदेह
दृश्यणाद्येनतत्त्वामपिकेनमयनीति अतएवेति यतोवयवानामतो
नेवक्तत्वम् उक्तमिति यदुपक्रान्तमेकानेकाश्रयइतितदिह सूत्रेनिर्णीतंश
गेवसर्गःविकृतमितिहृतौ ॥१०१॥ः ।क्रियाकारकसंबंधेपिभे
दाभेदौविमर्शेणेतसूत्रेण तत्संगेतचदिगादिस्वरूपम् क्रियाविमर्शेति।
अतत्सद्भावलक्षणानिमित्ततात्रविषयार्थः वृत्तिग्रन्थे ··· एवम् का
रकमितिइच्छाशक्तिस्वतंत्रियोजना शक्त्यायाणांद्व्याणांयःसम
न्वयः समंसेचकजनस्थानीयक्रियापरामर्शोनिमित्तकः यथाप्रमाण
प्रमेययोःप्रमानिमित्तकःप्रमावप्रमातरिविश्रान्तेतिकर्तरिविद्रूपेपद
भेदानामेतेभिन्नानामपिकारकाणामेवसमन्वयः एवंकाष्ठस्थाल्यादीनां
मङ्गेवाच्यम् एवंकारकशक्तीनामपिसमन्वयःकर्तरिविश्रान्तिरेव
तएवक्रियामावेनतद्व्यसात् क्रियायाश्चकर्तरिविश्रमणात्
एवंक्रियायाःस्वलक्षणपेक्षयादिकारकापेक्षया नचयोभेदोयस्मि
ककर्तरिविश्रान्त्याफलेकोनचाभेदः सएवतमलमसंवंधजीवितभूतः

अतएवानेकत्वमपकान्तं
वकुत्वेनोक्तं। ननेकप्रति
षेधेनजातिद्रव्ययोश्च। स
र्वप्रमातृसाधारणत्वाङ्
रिश्यवभासे। सूत्रेकल्प
नाव्यवस्थाप्यत्वमुक्तम्।
पराम्रष्टानीतिचविवृत
म्॥ प्रतिभासानांविम
र्शसारत्वा। त्कल्पनादि
षयत्वेनचक्रियासम्बन्धा
दीनामुपक्रान्तत्वादित्यु
क्तम्॥ १०१॥

क्रियातावत्कर्तृधर्मः क
र्ताचचिद्रूपएवोपपद्यते
तस्यस्वातंत्र्यायोगादि
त्युक्तम् चिद्रूपस्यप्र
मातैवेति। क्रियामु
खेन। कारकाणामेक
कर्तरिनिष्ठैवकारकतो
पपत्तिः। पूर्वादिदिग्देशकालव्यवस्थापिपरा
मर्शवपित्स्वत्त्वरूपा। ग्राह्यैवैकानेकविषयैवेति
ग्रहणम् ॥ एकंपत्रंपतितं॥ ॥···

क्रियाविम
र्शविषयः।
कारकाणां
समन्वयःप्र
वष्यवापिम
ज्ञावान्वया
त्वम्मादिशा
दिधीः॥ पठि
दव॥

काष्ठस्याली
देवदत्तोदना
नांचवतीत्य
त्रः समन्व
याद्वहिर्भेदा
स्येकानेकवि
षयाक्रिया
मतिः देशक्र
मोपिभाति
भावानाम
वयवापिमद्रू
पाणामस्यो
न्यापेक्षः समन्वयभेद
एवतथैवैकानेकमयः
जातिद्रव्यक्रियासंबन्धादि
मतयः सर्वाएवसमन्व
विशेषसमवायविषयाए
व॥ ॥

अस्मादिदं परमपरमिति च या दिक्कालबुद्धिः साध्यवपि भवपि भवत्तं भिन्नमे।
वमवनम् अन्तरभेदपूर्वकं भेदावमर्शनेमध्यमभेदपर्यन्तेन तयामेलयन्त्री सव
यद्रूपत्वप्रथनेव तत्रापि च चेतनस्य या परामर्शः क्रियामेवविजृम्भतस्तिक्रि
यायाः केभगवत्या अयं सर्वस्मात् इति तात्पर्यमिति हृदयार्थः ग्रहणकसूत्रे।
क्रियासमन्वयेत्यादि तत्र क्रियायाएवतावच्छेदभेदोकारकसम्बन्धेनोपपा
दयन्भेदं तावदाह कारकाणामित्यादिना तद्रूपोपरागावेशेन च क्रियाभाते
तिभेदरूपत्वमस्याः तदाह कारकवातिके विभक्तेः पचेः स्वरूपं कार्यकर्म।
देनतद्बुद्धेरिति क्रियाबुद्धेः अयमाभेदमप्याह पचतीति चेति चकारेणाभेदेन।
मह्याभेदं समुच्चिनोति पचतीत्यन्तश्च परामर्शो क्रियाबुद्धेरभिन्नविषयता यत
एतद्रूपः पाकस्तातेन्मयोग्यः कर्ता तदेकाविष्टतयासा क्रियातयाबुद्धा
विषयीक्रियते तस्य च कर्तृरेकरूपत्वं परमार्थः एतदुक्तं भवति काष्ठैः स्था
ल्याभोदनेचैत्रः पचतीति वाक्यगम्योऽर्थः सातत्त्वतः क्रिया ततएवाख्यातपद
द्वा वाक्यमित्युच्यते अभवता तत्रच काष्ठगतेज्वलनादिस्थालीगतेसन्तपना
दि तण्डुलगते विचटनादि च यन्मया पाकरूपमित्येवं भेदेनामर्शोत्स्फुरत्यपिपि
चैत्रचेतनत्वाते अविभ्रान्तामभेदएव पर्यवस्यति एतत्समेयमपसंहरति।
क्रियामतिरपीति न केवलं सम्बन्धपर्यारेनेकविषयेत्वपिः ननुएवमेवाक्र
मेतत्क्रमं चैलौकिकाः क्रियापाइतिमन्यन्ते इदं तस्याभेदस्यनिरूप
णम् तदाह न केवलमिति केवलं कावेति न केवलं कादितियावत् एवं क्रिया
मेकानेकरूपमुपपाद्य हृत्तिग्रन्थस्य समतिरिक्तत्वत इत्थ व्याख्यातस्य श्लोकार्थ
स्य च प्रकृतमर्थं तात्पर्येणाव्याचष्टेति वृत्तिग्रन्थे श्लोकार्थे च कारकता बुद्धि
रपि याभासाभिनानामपि कारकद्रव्याणां भवेत् एकविषयाण्यनेकावषया।
ण्यकारकता यं बुद्धिरिति एतदत्र क्रमक्रियाकारकताभावप्रतिपत्तिः शेषम
स्वं यप्रतिपत्तेः श्लोकानेकविषयतायांतल्यायां वेलक्षण्यमाह राजत इति प्रतियन्त
विरपर्थः ननु शेषमन्येपि क्रियाकारकत्वमक्रमित्याशक्याह अत्रापिचेति तत्र
तस्प्रत्ययकारणमस्मप्यतेति भावः दिग्देशकाला विभज्यमाना अनन्तरमेकत्वमाश्र
यन्ते यतः प्राग्व्याख्यातया सम्बन्धप्रतीत्या विषयीक्रियन्ते हि हितीयमेवन्याय
तयापूर्वापरवितत्ववतिष्ठन्ते एतद्वाह्येहरणेनदर्शयति एषामाविभ्यादिनाय
थमहरनिकटावमर्शे यक्रमेणाकालापीत्यादिकालादाहरणम् अद्येतिएष
कालपरामर्शः अयमितितन्नभावनाताक्रमनक्रियायेकशीलस्य वर्तमानस्य
इत्यतीतानागतयोः उभयत्रापि च विभज्यमानत्वमिति हृदमारूजन्नेवमेवयतीयम्
एवंयतो देशोकालश्च विभज्यते ततः सर्वथैते दिगादयो विभज्यमानपूर्वापर

ई॰ रूपत्वेनव्यवतिष्ठन्ते ततो बहिर्भिन्नविषया आन्तरमभेदमाश्रयन्त इति संगतिः
प्र॰ प्र॰ अन्तःक्रममपीति हेतुनत्वे वा भेदाभेदमयत्वं सर्वत्र तत्त्वमिति संबन्धादीनां कोऽभे
ज्ञा॰ टी॰ दइत्याशंक्योपसंहरति नैकस्मात्ययैव सर्वथा भासनं प्रमातुः विश्रमागमन
२२१ पितप्रमातः स्वात्मन्यादन्नकल्पेन वैचित्र्येण तिदर्शयति संबन्धीतिसं
बध्यमानपदार्थः संबन्धापरावच्छेदेन यदा प्रतीयते न च व्याहृतिमावह
न्नयानीलानीलवत् अपितु परस्परापेक्षयानचतयैव केवलया इतरेतर
योगप्रतीतिवत् अपितु परस्परापेक्षयानचतयैव केवलया इतरेतरयोगप्र
तीतिवत् अपितु परस्परावच्छेदकत्वेनेति एतदुक्तं भवति इह भावाभासे।
यदाभासान्तरं प्रकाशमानं कर्तव्यं भवति तदाभासान्तरेण निराक्रियमाणे।
नावच्छिद्यमानेनाभावएकइत्युच्यते ततएवैककवचनात्सूक्ष्मकारमाच्चालापि
चरितार्थीकर्तव्यादेकशब्देनाभिधाने विशेषः प्रतीयते एकः शिवः शरण
मस्माकमिति एवमर्थान्तराभावच्छेदेनैवेदमर्थान्तरमिह कार्यं इति हि तत्संबन्ध
तएव ह्याववघ्र कथा वितिप्रयोगः तत्र हि नान्यः प्रवेशं लभत इति प्रतिपत्तिः
द्वावप्येतत् कथा विति अन्याप्रवेशः कथंचिदपि न तत्परिवर्जनेनेतेन क्रियानाम
स्वतान्क्रियेपयोगइत्येवमाभासान्तेलयति प्रमाता एवं च यइत्यादौ परा....
न्येपरस्परावच्छेदेन तदुपयोगो वक्तुं शोभते मन्तव्यः तत्र चास्त्रधीता स्त्रधेह
र्षविषादाद्यर्थक्रियासहत्वसंभेदः तत एव सम्पुष्टिमिति शास्त्रेऽन्यत्र चोज्ञावस्था
ख्यानं तत्तदवष्टम्भाच्छति स्वरूपस्याभासान्तरेणापेद्यमाणेनानपेद्यमाणे
नवाच्छेदः तत उच्यते न विना संबन्धया कश्चित्संभवतोऽर्थ उच्यते इति न चात्र
निष्पत्तिकार्यस्य संबन्धाभासउपसर्जनभावे प्रतिपद्यते विभक्त्यर्थस्य द्वित्वभावो
ऽयं यत्प्रातिपदिकार्थं गुणीभावः तत एकादिशब्दैः परस्परावच्छेदाभासः आया
न नावरुध्यते तेन च वस्तुरूपमेव संबन्धान्तर्हि भेदात्मकम् संबन्धान्तभेदान
त्मिका इत्युच्यते परिमाणमपीति अणुमहत्ह्रस्वदीर्घं चेति यत्परिमाणं कणा
दानां प्रसिद्धम् तत्र ह्रस्वदीर्घं चेति यत्परिमाणं अदलावदायामलक्षप्रमाणं स्या
दिति प्रमाणं स्यादिति प्रमाणलक्षणापन्नम् प्रमाणं च नामपरिच्छिन्नवस्तु
न्तरापेक्षमिति चत्र विश्वंगुलतयाप्रसिद्धो योहस्ताभासस्तेनयः समीकर
णमाभासनं वह्निसंयोगमात्रं तत अत एवाह परिमाणमपि आन्तरैकाभासो
वपरिमेयस्य वस्तुनोपि तत्मात्रेण न हस्तेन समन्वयगमनादिति द्विष्ठापाद
नेह्रस्वदीर्घविभागोऽत्यापनादिपिम् अणुमहदिति नु यदुच्यते तत्राणुत्वं
यद्यभागता मात्रं तत् ह्यणुकमीटकम भागात्तोस्यात् अथ द्वयसाभावत्व
मणुत्वं तदाकाशस्यापि स्यात् तस्मादिति ह्रस्वत्वनया प्रसिद्धेन सर्षप।

कार्षापणादिकं मेटके मोलची यत्त ... मेव यत्परितः परिच्छेद योग्यत्वं
तदेव गुणत्वमस्मन्मतमिति तद्देतत्परिमाणं तु सर्वत्रैवनेन गृहीतम् तदाह
प्रस्थः कुडवमिति परिमेयस्तिलादेः येन मानेन काष्ठसमसूक्ष्मकर्षेण।
सर्वत्र समीकरणाभासलक्षणं यत्परिमाणं न तत्संयोगमात्रेण तदपूर्णत्वे
क्रयभागे वेति यत्तुल्यमानेन नामोर्धमानमिति लाघितेति तत्कारणादैर्घ्यत्वमे
व पतनकर्मकार्यं क्रमम् न तत्तथा न भवति गुरुत्वमात्रेमानव्यवहाराभावा
त् अपि च प्रसिद्धं यत्प्रतिवर्तकादि गुरुत्वं तत्समीकरणमेवास्मानं युक्तमि
ति वैयाकरणाः तथा च मानतानामसिद्धितयेप्रमानाप्रकृष्टेति परिताशतिङ्धेत
यावामनोश्च मनसूपतयति विशेषः एतेनैवचयुक्तमिमाह्माषकोयत्किंक
तिपरिमेयसकामकादेवपेक्ष्माणेनप्रतिवर्तकेनगुरुत्वसमीकरणाभास
लक्षणमितिपरिमाणमन्तरेकभागेव्यवहारे क्रयविक्रयादौ प्रकर्षाप
कर्षापकर्षाभ्यामेवपरिमाणमपयुज्यतइति संघानेनहैहेतिदर्शनेलिखि
तेपृथक्त्वमपिभेदग्रहणात्सर्वैकमन्तः पोकमानाभेदमध्येभेदाभासरूपम् त
देव संख्यावच्छिन्नमेकपृथक्त्वादिपदार्थपृथक्त्वम् संयोगाप्यश्लिष्टरूपा।
योः श्लिष्टताभासः विभागोपि श्लेषाभासरूपैवकोनेतियश्रमासोपेताविवि
क्तताभासमेते सएवपरत्वापरत्वे दिक्कालव्याख्यानेनव्याख्यायेते अन्य
दपियदत्रासङ्गृहीतमस्याप्येवंभाति तद्यथा इतरेतरयोगोहेतु पदार्थधर्मः स
मुच्चयश्चादिपदाद्यावशेषश्च तत्सर्वंसम्बन्धस्यविस्फारमात्रमितिदर्शयति यथे
त्यादिनाविकल्पविशेषाभ्यांचयप्रसक्तेतियदव्ययं ⁚ लवादिनिपातनपदा
र्थरूपं यदपिसमन्वयरूपमेवकेवलेपाशावस्थरूपं तत्सर्वं सापावरणाभा
वात्रियमादित्यापायेनकारणादेरितरेतरयोगादिपृथक्त्वादार्थत्वेतत्त्वमाणेन।
मू हावादिवदसाधारणतायामपियुक्तमेवमानमितितच्चायोमन्यते तो।
तएवयर्मपदार्थवादिभिर्वैयाकरणैश्चकमादिनगणितमिति एतदूषयति
किमपिकेनेत्यादिना अतएवेति यतोभिन्नानामपियदभेदावभासनेनति
ष्ठापव्यवहाराः तेतोहेतेनकेति कारणदर्शिसमवाय इष्टः सत्युतसिद्धाना
भवत्यानयुतसिद्धानामस्य यातियोगपतामनेकरूपतयाभेदेनावभासनशी
लाकरोति नत्समवायलक्षणसम्बन्धेभवत्वभेदविश्रान्तत्वेयुतसिद्धसंबंधे
तुसंयोगतन्नास्ति अत्राप्याह दंडीति संयोगोहिदंडपुरुषयोःसमवायेनवर्त
मानः संयोगेनाभिन्नोताबाभासयत्पेवसति तन्नवैतेःकारणादेवयद्दि
तदेवयुक्तमितिकिमसङ्ग्नादर्शनानन्यपतनात्तन उच्यते तेषांयुतनीतिद्रव्यादे
यादिपदार्थायदिभेदेनैष्यन्त आभासनातदारसद्धद्रव्यताभिसम्बन्धादितिसम
वायस्यैकान्तसर्वपदार्थमेकरूपतावत् इत्थेनोपलक्षितसमवायोविशे

६.
ई० प्र०
वा० टी०
२२२

घकत्वमपि शब्दमात्रम् तथाह्युपलक्षणमात्रेणेदं रूपकमेकवद्भासमानमुत्पल
नीलवद्वा स्फटिकरक्ततावद्वा प्रथमपक्षे तत्कश्चिदन्तर्गतद्योपलक्षणभे
दः काकवदेकरूपेणोपलक्षणत्वेऽप्येणकमात्राणां गणपद्योपलक्षणमात्रं हि द्वित्वं
तदेवं क्षितीयपक्षे विशेषणविशेष्यभावोऽपि दृष्टरूपेऽपि भेदरूपे वा समवायेनैव
विवृतः तत्तस्यापि न भेदः तृतीये द्वयरूपभागः समवायः सर्वरूपोपरागविश्री
कृतः यद्यद्रक्तरक्तसंपृक्तस्फटिकयाऽतत्सर्वं मावोप शबलतां संकीर्णमवभासयेत् स
मवायेषु भिन्नेष्वपरागस्य मा नेष्टं तत्राऽपि समवायत्वं साम्ये तत्राऽपि समवायव्य
वस्थया प्रमाणसिद्धभेदेष्वभवात्मभेदेन समवाय आभासयतीति चेत्तस्य तत्त
भावितया भावितया भासमान समवायितेष्टत्वाकिमन्यतत्त्वमाणमस्ति यतः
सिद्धभेदाद्द्रव्यगुणादयोऽभवेयुः अनुमानेनेदमस्तीति चेन्न तर्ह्यबाधित प्रत्यक्षबा
धितत्वादनुमानमेव अथाऽभेदेनाभासमानं तर्हि स्वमात्रव्यापकः समवायः
ततश्च नित्यमेव प्रतीतिर्वैचित्र्यं कुतः यद्वाप्युच्यते तादात्म्येनैवभासते समवाया
दिति तदापि वाच्यः सादृश्यमात्रत्वाद्वा भासादृश्येऽपि च कल्पितमकल्पितं वा क
ल्पितायां विकल्पमात्रमभव मुख्यत्वायामयमेव विधिरित्युपलेखस्तद्विलया
अकल्पितं कस्मैकेन साधर्म्यम् घटनघटयोर्घटलोहितयोर्घटेऽप्युपलेपणात्
अतादात्म्याभावात् अथायमपर्यन्तयोग्यः समवाय एवं करोतीति नहि स्व
लक्षणोपकल्पितात्तन्निर्वीयाकारायमविद्या समवायवाचोयुक्त्या व्यवहारताभ
वेत् अथ समवायस्यैव विवेचनात्प्रयोगात्तर्हि परमेश्वरस्य एव तस्य शक्तिर्वोऽनेनना
त्वानि हितेन स्वदर्पणे सम्भवप्रमाणकार्यमित्युपलम्भवान्तश्च गाबाद्ध तदेतदाह
भेदाभेदादिविरोधापत्तिदूषणादिति ॥ १०२॥ इह समवायसम्बन्धः स
त्वे भिन्नव्याप्यत्व अर्थाव्यर्थेऽत्रोपहतम् अर्थक्रियेति ह्यव्यापिकारणमत्र
कारणत्वेन मतमम् ज्ञानजननेऽपि तथात्वं सदातन मित्यपि तथाक्रमम् प्र
कृत्यबीजस्य तद्वृत्ते जनितत्वाभिमते ऽन्वयव्यतिरेकयदृच्छा भावेन कार
णत्वाभिषङ्गयात् अर्थक्रियाकारणायायमेतत्तत्त्वायोऽवधारम् अ
र्थक्रियालयेऽवानवस्थामवस्थाचाऽस्याः प्रकाशमानस्येत्रामहत्वातेतिप्रकाश
मानत्वेनैवान्तरत्वमानविमर्शमात्रम् साचमसम्पादीनामनानेकेवलस्मि
ते पियदि अग्रहाकाश्चिदाचतीन लोकस्तावदर्थक्रियामभिलषति माकि
मस्ति सम्बन्धपादीनामिति तमस्तृदयमाप्यामयति स्वेच्छाणवमेवति यदिम
नेप्रत्युषितनेदाभेदमयेन सम्बन्धेन विनानकाचिद्यवहारस्य मावर्थक्रिया
प्रत्ययमात्रमवेदयते तत्राप्यवयप्रमतः स्फुरन्नेवास्ते तथाहि स्वावायर्थया
मान एवमर्थ्येत यदितज्जानीयात् एवं च जानीयाद्यदि तदेव तत्स्यात् त
थापि चातत्त्वतो यमेवं तत्स्वातिभ्यादात् अतस्तदमपतितमनतिलङ्घनीयम

पतिरूपतत्वलिपि(ग्र)भ

अर्थस्वरूपावाञ्छेदाभेदादि
विरोधापत्तिदूषणेऽयुक्तत्वे
व॥ १०२॥ प्रतिभासाना
मेवार्थत्वे बहिष्करणावभा
सनीयानामध्यवसितार्थ
क्रियोपयोगानुपयोगा
भ्यां लोकयात्रासत्यता
सत्यताभेदः। जातिद्रव्यस
म्बन्धायानाभासानां चैका
नेकरूपाणां यथाप्रतिभा
समेवार्थक्रियास्तूपयोगः
तितदुपयः। सत्यार्थाएव
नभ्रान्तय इत्याह॥ ॥
एवमेवार्थसिद्धिः स्यात्सा
त्वर्थक्रियार्थिनः भेदाभे
दवतार्थेन तेनन भ्रान्तिरी
दृशी॥ वृत्तिर्यथा। एकाने
करूपैरेवक्रियादिभिरेव
स्वाभासानुगण्यरूपः। प्र
मातृतद्दर्शितार्थक्रियासंवादः। सततेनतदुद्भवो भ्रान्ताः॥

टीका॥ एकदायेनस्वाबस्यायनेन तत्तिजार्थक्रियाकृता। सोऽवभासविशेषात्मा। यद्यपितदानी
मेवतितोहितत्वेनावसीयते। तदपि च स्वरूपं। तदेवच तत्स्यापनमर्थ्यते। प्रयुतनेवा। तथा तत्रतापायाव। स्वतनस्याभासविशेषो रूपं स्वं। तत्त्वायतं चाल
व्यापवित्रि ख्यातिः पुनरपि तस्थल्दनादि मयाग्राहक विचेतिस तन्नयवत्ता वहस्स स पत्तय स्वस्तसया किं तर्हि कोंसस्य। यदेतस्य एवार्थं प्रत्यासत्ती वाच्यग्राह ग्राहकभेद वमासः। कुतामा सावाऽपि सामग्रय
तोऽभिष्वङ्गोऽपि यावतोऽर्थिनामवे। देशावस्थात्र मेव। व्यवहारनिमित्तं माथीयं यदिनामासत्यं स्यात्। प्रतिभासमानत्वे। रूपं यथा विमर्शमहति बाधके स
त्समेव। ग्राह्यग्राहकभेदाद्यप्यभेदाख्यातिमयत्वेन। भासमानं प्रतिबिम्बन्यायेन च। प्रमातृदर्पणेन विहन्यते। मायापदव चार्थक्रियाक्रियाभ्यां। स
त्यासत्यव्यवस्था। वियादृशायां च। स्ववेतत्स्यापनशक्तिभेदोऽपि नास्तीति। कुतोजात्यादिस्यात्। तस्माद्दर्शितार्थक्रिया चैव नाशियति। यावतस्वमुखोर्थ

नीयस्य स्वत्वस्यैकानेकत्वं नास्तीत्युक्तम् यावदत्र तत्कारिणं कारकाणं तेन सह सम्बन्धएकानेकरूपोत्र सिद्धः । क्रियाचकारकाणा। मेकाने
करूपतयानासिद्धा । तदाहैकानेकरूपेतिरिति । अर्थक्रियासमर्थसम्पादनये वैतदेकानेकतायोगः । सपूर्वग्रहणकसूत्रउपयोग उक्तः ।
स्थिते तस्य रूपे संवादश्च चोभविष्यति। सापिवैस वादोनास्ति । पूर्वबुद्ध्याभा सालग्रुल्प तो तद्बुद्ध्या भासोस्यादी दृ। संवादी। नास्ति। अत्र तथैवैकानेकरूपस्य
रव तस्स्थापनाभास । तथ्याप्ताप्ति। स्तदाह। एवमाभासानुगतेति। तदेवग्रहणकसूत्रस्थैर्यमुक्तम् ॥ अथवा। स्थैर्यं वाधकाभावस्मात्र।

यत्तु तदत्र रूपयोर्भेदाभेदमयत्वं सामान्यसामान्याद्यात्मरूपेति एतद्वयं यस्मात् किमि
दानीमस्य उच्यते तेन यो ऽसौ भ्रान्तिव्यवहारं करोति स एव परं भ्रान्त इत्यग्रहणकसूत्रि
तोस्थिरत्वोपयोगो युक्तावेवावेति हृदयार्थः एवमवतारयति प्रतिभासमानामेवेति
प्रकाशमानतैव सत्तेति यावत् बहिष्करणवाह्ये द्वयं तदपि चेत्येकमभिलष्यतो
ऽर्थं प्रमाणकारतयाह अपरं तु यदित्यनेन संगतम् मायीयमिति भेद एवात्र प
रमसत्य इति यावत् सैवेति अस्यां व्याख्यायां भावस्यार्थक्रियाकृत्त्वेन एकानेकरूप
तास्वीकरणमिति कर्तव्यता इति एवं स्रज एव प्रयोगत उक्तः स्थैर्यं तु संवादः उत्तर
व्याख्याने तु स्थैर्यं बाधकाभावः उपयोगस्तु संवाद इति भेद इति शिवम् ॥ १३ ॥
इति महामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा
विवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे भेदाभेदविमर्शो द्वितीयः ॥ २ ॥ ॥ ॥
ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ क्रमतत्त्वस्वरूपात्मस्थितिविकल्पक्रियावितानन्दम् अस्त
तास्यमस्य जगतः प्रमाणमुक्तेशिवं वन्दे ॥ क्रियाशक्तिविजृम्भमेयमित्यभिधात
संबन्धोपक्रमं सामान्यादीनां तत्त्वमुपपादितम् अधुना तत्संबन्धं तत्त्वमेवोपपा
द्यते वितत्य तत्र परमार्थतो हि द्विविध एव संबन्धो ज्ञाप्यज्ञापकभावो जन्यजनकता इति द्विष्ठः
कार्यकारणभावश्च यो जन्यजनकता इति द्विष्ठः तत्र पूर्वो मानमेयात्मा यत्र निष्ठितमुक्तम् वक्ष्यमा
णं च सिद्ध्यति प्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धय इति प्रसिद्धमेतत् अत उक्तं वक्ष्यमाणं च
तत्समर्थनोपयोगितया संबन्धं रूपतया चावरणीति नित्यमानमेयव्यवहारं वेति
रूपयितुं विमर्शात्मकं संवेद्यमाभिः तद्वैरिदमेतादृगित्यादिभिरीदृशादिभिरीदृशा
दिव्यवहारः प्रवर्त्यते इत्येतैः श्लोकद्वयेन चात्र प्रमाणतत्फलस्वरूपं निरूप्यते ततः प्र
मेयतत्त्वनिरूपणाय प्रत्यभासे प्रमाणव्यापारो न तु नियमेन स्वलक्षणात्मकवस्तु
कविश्रान्त इत्य तु नानात्वर्थेण विमर्शबलादाभासव्यवस्थितिदशाकेन तत्संगतो मि
थ्याज्ञानतत्त्वमेकेन प्रमेयतत्त्वं च प्रकृतमेवेश्वरवादे च द्वितीयेनैकेन मानमेयफल
विभागः स तत्त्वोक्तरूपे प्रमातर्युपपद्यते तत एवास्य प्रमेयत्वम् यत्न भगवद्यपि
प्रमाणमुपयुज्यते जस्य तन्मा व्यवहारमात्रमायतनं त्वत्र प्रमाणमिति द्वयोरिति प्रकर
णार्थः प्रतिसूत्रं त्वर्थो निरूप्यते यदुक्तम् क्रियादिद्वयेन स्वाभासा इति तत्र त्रिणीते
प्रमाणतत्फलस्वरूपं प्रसिद्धमेवानूद्यते इदमित्यादिना श्लोकद्वयेन वस्तुवाच्यं नी
लादिकमाभासं च स्वावादियद्दशायामस्य सामर्थ्यादवतिष्ठते विमर्शात्यन्तम
र्यादितानिवर्तते इदमिति स्वरूपेण एतादृगिति नित्यत्वादिविशेषणात्मतयमानत्र
योगेन तत्प्रमाणमिति तावत्प्रसिद्धं लोके तत्र किं स्यादिति विवेचको यावदिदमस्याति ता
वदिदमापतति इह वस्तु स्ववशादेव तत्र व्यवतिष्ठते तदा हि मम नीलं प्रकाशते चेत्स्यसंवे
तितस्याव तदिदमन्यवशात् व्यवतिष्ठते तदा हि मम अत्यक्षयुदित्वस्य दिदमन्येना
न्यस्य मार्गदर्शनम् तस्मादन्यो ऽसौ संविद्रूपः सो ऽपि निर्विशेषो नीलपीतादिकार्थकारे

अर्थक्रियासंवाद
रूपयोभाः । एव
मासांज्ञात्यादि
बुद्धीनांप्रामाण्ये
नैव । तदाह ।
तथ्याप्तास्ति ॥ १३ ॥

इदानीमेतन्नयानुरूपोपपन्नप्रमाणस्वरूपफल । लक्षणमाह ॥ इदमेतादृगित्येवं । यद्वशाद्व्यवतिष्ठते। वस्तुप्रमाणंतत्सोऽपि । स्वा
भासोऽभिनवोदयः ॥ सोऽन्तस्तथाविमर्शात्मा॥ देशाकालाद्यभेदिनि। एकाभिधानविषये। मितिर्वस्तुन्यबाधिता ॥ यदायत्ताहि। व
स्तुनः स्वरूपे णानित्यतादि विशेषणोवा। व्यवस्थाप्य मानता। सप्र मातः स्वैनैव रूपेण भासेन। एव। स्थितः प्र माणम् ॥ स एवचाभो गायमिति। तिस्य इति न चैव सूक्ष्मणा।
भिनवत्वेनचप्रमातर्युपारूढो । विमर्शरूपतामापन्नो विमर्शभेदानुसारी एकैकशब्दवाच्ये। पृथक्पृथगेवतिरस्कृतदेशादिभेदे। त
स्मिन्नाभातएवसामान्यरूपेवस्तुनि । स्वकार्थक्रियाप्राप्तेः प्रमाणान्तरेणाबाधितस्थैर्यप्रसिद्धिः प्रमात्व्यापारः । इतिवृत्तिः ॥ ॥

ई॰
श्व॰ प्र॰
ज्ञा टी॰
२२२

विभागेनावस्थापयेत्तदसौ नीलो यहितो नीलोऽनुभवो नीलप्रकाश इति स आभा
सो नीलस्य व्यवस्थापकः नीलप्रकाशस्वभावतया हि तेनः परा व्यवस्थापकत्व
का चित् नीलस्य चाव्यतिरिक्तस्य चेत्प्रकाशः प्रकाशो भवेत् सततं हि पीतादेरपि न किं भ
वेत् संविन्नन्ततायस्याः विशेषास्तत्रैव स्यात्ततो व्यतिरिक्तस्य नीलस्य स आभासः प्रका
शः इयं चास्य व्यतिरिक्तता यदिमहाप्रकाशाद्व्यतिरेके पारमार्थिके स्थितेपि व्य
तिरेक आभासते ततश्चेदं जातम् शून्याद्युपाधिसंकोच एव यः प्रकाशस्यायमेवकोय
वस्थितिप्रमात्रा प्रमातृप्रमाणप्रमेयोल्लासो यथोक्तं सिद्धपादैः उदेत्येकः समालो
कः प्रमाणार्थप्रमातृज इति तेन देहाद्युपाधिसंकोचवतोऽनन्तकालान्तर्गतस्वसंवे
दनलक्षणात्मायाप्रमातुर्व्यतिरिक्तीकृतश्चैव स आभासो वाह्यप्रमेयोऽनुभवो।
यावद्वर्तते तावत्प्रमेयगतदेशकालोपरक्ततया क्षणात्क्षणान्यान्यरूपतया नव
नवोदयः संतस्मिन्नेव स्वशब्दवाच्ये एकस्मिन्नेवानन्तकालव्यापिनि मायाप्र
मातरि संबध्यते ततोऽभासमानो मम नीलावभासो यस्यैव पीतस्यैव पी।
तावभास इत्यादिना रूपेणायः स एव प्रमाणमिति यतः स आभासः प्रमातृ
व्यापारः का वस्तु प्रमेति चेत् आह स एव बोधात्माभासो मितिः प्रमा
णस्य प्रमाणमिति संबंधः न च पर्यायता यतो वाह्योऽनुभवेन प्रकाशरूपत
या तत्प्रमाणम् अन्तर्मुखात्मता विमर्शरूपता केवलं विषयोपरागसंकुचि
तेन रूपेणात्मता फलम् एकनिष्ठे हि स्मरत्व विजयिनि विवेकितो हि तत्फलः।
ति निरूप्यते यथा नीलप्रकाशस्तद्विमर्शरूपे तत एवोक्तम् तद्वशात्तद्व्यव।
स्थानादिति व्यापारात्मकमेव हि करणस्य प्रथमसाध्यत्वात्फलम् व्यापारश्च।
व्याप्रियमाणकर्तृव्यापार्यमाणाहाकरणादनन्यात्मक एव युक्त इति प्रमाणे
न प्रमाणफलयोरभेद एव न्यायः फलफलेन तत्प्रयोजनतापरपर्यायेण प्रवृत्ति।
साध्यादिना व्यतिरिक्तेन संभवतो नाम अतो विमर्श एव फले तद्वलेन बोधः प्रमा
णम् विमर्शश्च प्रत्यक्षे देशकालविशेषाभासानालिंगितसामान्यरूपाभासविश्रा।
न्तैजीवितत्वेनापेक्षते अयमित्यपि हि यद्वर्तमानतया स्फुरता क्रमाच्च माह किंवहु
ना चैत्रोयमिहाधुना तिष्ठतीत्यपि यावद्बहवः गोचरत्वावदेवैव स्मरणिः प्रोक्त
गतप्रत्ययात्मकवस्तुस्वालक्षण्य एव लाभे विशेषनिष्ठेन व्याभासमाने प्रमाण
स्य व्यापारः स्वालक्षण्याभासेपि मिश्राभासस्वभावे शुद्धे एव प्रमाणं व्याप्रिय
ते तन्न विमिश्राणाभासितं नतेरुरतया हित्वादप्रमाणम् ततः प्रमाणवि
षयताभाजः एकगेवाभासवर्गस्य वस्तुत्वम् सच विमर्शो हि चेदं वोधाडत्वनाग्र
न्मीलनमसौ नेतरिस्मः एवमप्युन्मीलित एव अन्तर्मुखेन हि वपुषा स एवासौ ना
मः स्वसंविदेव वाचमालिणी तदेवेदं न रजतमिति प्रतीतेः हि चेदमपि परस्यावि
स्मयादर्शायत्वारोपहासावस्त्वाकृपादिपाडीक्रियमाण एव हि चेद विमर्शप्राच्य

इहमस्तु नेश्वरस्तत्र सिद्धो प्रमाणं नोपयुज्यते । तज्ज्ञव्यवहारसाधनमकिंचित्करम् । ततो मुख्यो यथाह स्म । प्रमाणमत्रानार्थित्वाभावेऽपि । कीदृशं तत्प्रमाणं तत्फलं
वास्या । यदीश्वरे । नोपयुज्यत इति । तज्जिज्ञासायां तल्लक्षणनिर्देशः । अत एव शास्त्रप्रारम्भ एव तत्तल्लक्षणं कृतं । अस्तु तावदीश्वरसिद्धौ तन्निर्देशादी
श्वरं प्रति । प्रमा
णोपयोगस्तदा निश्चलः ।
प्रमातादृशदेवत्वप्रमाणं
विशेषलक्षणं न दर्शितम्
आनुषङ्गिकत्वात्
विमदार्थव्यवस्था
यतो नोपयो
गश्च प्रमा
णस्येश्वरे
व्यवहारा
यतेऽपि चेति । न सर्वथा तल्लक्षणप्रणयनापेक्षा कर्तव्या । तस्मात् तदादिसिद्ध प्रमातृसंलग्नोऽर्थप्रतिभासोऽर्थे प्रमाणत्वेनोपदिश्यते ।
प्रतिभासो यद्यपि बोधस्वभावएव । तथापि तदेशमाया शक्तिवशात् । मायीयस्य प्रमातृविच्छेदेन प्रतिभासमानो विषयवस्तु तया पृथगाभा
वेन व्यवह्रियन्ते तथाभूतभिन्नवस्तुगतान्येव च तेन प्रमातृत्वानित्यता व्यापिता कारणतादीनि विशेषणानि व्यवह्रियन्ते । ननु भयथापि य

तदेवं वर्तमानतत्प्रकाशावलोपनतमध्यैव स्वलक्षणमेवाभिमन्यते इति नन
उक्तमेवान्न इति एवं सूत्रार्थमवतारयति इदानीमित्यादिना अत एवेति यत ए
व सत्कमादिसिद्धस्त्रे इति व्यवहितमुपजीवनीयम् तद्योदेमा भूत् तन्निर्देशः
एतस्यानेन किमर्थमाह अनुषंगिकेति क्रियाशक्तिविस्फारणाप्रमाता
स्मकादनुषंगादागता एकप्रमातृतत्त्वविश्रान्तिलक्षणानुषंगप्रयोजनका
स्व एव ज्ञानादयः तेषां व्यवस्थापने आदिसिद्धेति येनानावस्थादिना पततीति व्य
वह्रियते इति न प्रमेयव्यवहितं तेष्वपि स्वलक्षणं व्यवहृतं तथा सौगतसूक्तार्थः न।
न नियतत्वादिव स्तुनो विशेषणां सर्वप्रस्तुतेष्वभ्युपगतेकामं कति पर्यवस्यतीति न
कथं च कं विषयाणां चेति अत्राह नियतादीति ननु विशेषणानामपि तिरिक्तं किमन्य
त्स्वरूपमित्याशंक्य वर्तमानत्वेति सम्बन्धे कालत्वादिनापि हि यं प्रमाणस्वरूपं स्व
रूपमनुपेतमेव यदेक निष्ठतया तदिसम्सहत्वेसामानाधिकरण्यप्रतिपत्तिः
अयं च घटोऽक्रियो क्वोमहान्स्य इति ननु विसंवादित्वं प्रमाणस्य यल्लक्षणं
किमिहानुक्तमेव तत् नमुक्ते लौकिकत्वादिति दर्शयति व्यक्तिति व्यस्तव्यवति
ष्ठत इति एतेनानन्देवोक्तं प्रमात्रधीनमिति प्रमात्रधीनता तत्प्रकटीकर्तुं व्य
मोणि - योगात् यावत् प्रमात्रधीनतां स्फुटयति विमर्शोदये हीति विस्पष्टतत्र
निर्णयार्थो दर्शितः व्यवतिष्ठत इति निर्णयोऽपि प्रकृतस्यार्थ एव प्रयात मितिसो
ऽयमपि व्यवस्थानमनुष्ठानम् अर्थ्येवेति प्रमेयतां मायाशक्त्यानीतस्यार्थः
स्फुटीकरणादिति व्यतिरेकेणवादेरीणानान्तरसोवेनाया अवभातायाअर्थ्य
पलक्षणात् अत्र चेति सर्वं पिबेन सिद्धो अन्वह्म नेवव्यवभासः स्वप्रकाशात
येऽस्य प्रकाशते ननु वापितमेतत्स्वसंवेदनमिति किन्नसंभाव्यते नैवमित्याह
द्विचन्द्रादीति भ्रान्तबोधेऽपि स्वसंवेदनमभ्रान्तं सर्वत्रेति घटयति अत्र हीति
बाह्यप्रतीतिचन्द्रालोकबोधः संमूर्च्छनीतेऽपि बोधैर्बोधरूपता बोधादेवे।
द्रियात् विषयाकारतेति ततो यथाक्रमप्रकारवृद्धिप्रभवोदोषः अंगस्य स।
त्रिवेशपरं हृदयेऽत्र स्वदेशमपितथा च दृक् रूपरञ्जकविषयाणामेवनबोधा
ऽभ्रान्तौ कृपीत चाद्दषबाह्य प्रतिभान्ते स्वसंवेदनं सर्वदैवभ्रान्तमिति
वा कसम्बन्धः म थग्रस्य नत्ववाह्यं प्रतिभान्तं तासमर्थतायतस्थत्वविकृते
तेनोवाह्यं प्रतिभान्तमिति कुतः विषयाकारत्वस्यार्थात्रेन्द्रियात् आहतेचेति
प्रमाहि विषयोपरागयोगिनी तथा भवति विषयश्चेन्द्रियेणासन्निकृष्टे व
न्द्रियवृत्तिनिपतितेनावात्ताक्रयादि तीन्द्रियविकारसंभवेनेन्द्रियिको विभ्र
मः ननु गाह्यन्त चाहदर्शनादौ नेन्द्रियविकारः अथ च दृष्टस्य विभ्रमसंपरि
यिकत्वमकथमाह नेन्द्रियाविकार इति दर्शयति तावन्मात्रेति इन्द्रियवि
कारएवकेवलो न विभ्रमस्य हेतुः अविकृतेन्द्रियेभवनकथमैन्द्रियको

नोक्तव्यतिष्ठते वस्तु । न तत्स्वरूपेणैव केवले न । तत्प्रमाणं । वस्तुनः स्वरूपे विशेषणे च यज्ञवस्थापकं । तत्प्रमाणमित्यर्थः । तदाह । यदायत्ताहीति । तित्यताया कारैर्यदि प्रत्यक्षेणावभासते । तर्हि नमानेवभासता । सिद्धं हि सर्वप्रमाणसाधारणं लक्षणं । न च स्वरूपविशेषणेयुगपदेव प्रमेयत्वेनेह विवक्षिते । वस्तुनश्च स्वरूपेण व्यवस्थापनं शशविषाणलक्षणतया वस्तुमात्रेण । विशेषणेन तु व्यवस्था । स्वभावविषययोगेन । इदमेतादृगिति वस्तुव्यवस्थापनमेव संवादकत्वस्वरूपेनिर्दिष्टं वृत्तौ तु । तदेव वस्तु व्यवस्थापनं प्रमात्रधीनं व्यवस्थाप्यमानमेति प्रतिपादितम् ॥ [illegible]

विमर्शोदये हि प्रमातृतत्त्वाभाषात् तदानीमेकानेकत्वोचिताभासयोजनया, यथास्थाऽवर्थो विमृश्यते । प्रमात्रायत्तया व्यवतिष्ठते । ताव
भासमात्रेण । स्वभावभासस्य वस्तुस्वरूपादिव्यवस्थायां हेतुरस्यैवावभासस्य । या प्रमात्रात्मता । बोधस्वभावत्वं । तदाह । स्वप्रमातुः स्व
त्वेनेति । बोधए
बहिः सर्वकाला
नुगामी । प्रमाता ।
तस्य च स प्रतिभा
सायद्यपि मायया
यापि आकुली
करणात्स्वसा
रिणाम भेदेन
न सिद्धः स्व
यापि स्वव्यात्मत्वेन सिद्ध एव । ममैवमवभासत इति विमर्शात् अत्र च स्वसंवेदनप्रमाणं द्विचन्द्रादिप्रतिभासेऽप्यवाऽत्र हि चा
दृष्टभ्रान्तं । बाह्यप्रतिचन्द्रबोधविकारा न च विकृतेन्द्रियं चक्षुः प्रमाणजनकं ॥ [illegible]

तावन्मात्रतानिमित्तत्वा। रिन्द्रियभ्रमस्य नौयानादिभिरपि हि चन्द्रेव विकल्पत्वं। स्वसंवेदनेन तु। चात्मस्वरूपज्ञानस्य धर्मी। बोधमयप्रमात्रात्मतानाम। प्रमा
स्वसंवन्धित्वेप्य व्यभिचारिता। भिन्नावभासविशेषतया भावेवं सर्वदैवाभ्रान्तम्। यथा च नीलाभासविकल्पेममैव नीलाभास इति स्वसंवेदनादेव ना।
त्वतः कृतास्थि। त्वात्मसम्बन्धितया नीलाभासस्यासिद्धि तत एव चिन्तासमयेना तान्येव। ममावभाते तान्यतः प्रतिपद्य तर्हि। अत एव वा धाकारत्वं नीलादी तां क्षिप्यस्वेवान्यथा
ततएतन्नीलमितिभेदेन बहिर्मुखतया बहिष्करणप्रसङ्गप्रमितमेतद्
बोधसम्बन्धित्वानुपपत्तेरितिप्रतिपत्तव्यम्। यतश्चैवं ममावभासते।
च्यते ।। सैषा

ई.
प्र. प्र.
ज्ञा. टी.
२२५

विभ्रमः स्यात् तदेव घटयति नौयानादिभिरिति आशुभ्रमणनौयानवात
प्रकोपादिभिरिन्द्रियपक्ष्मरूपाटूठमशांकवर्णेणायत इति च दृषपवत
त्रविकारः न च स्वसंवेदनेन बोहवदिहस्वतन्त्रमपि तत्महाबोधपर्यन्तपक्ष्म
मात्रलग्नतत्त्वबोधमात्रता स्वसंवेदनेन सिद्धे त्वहि चेद्बोधतादृशेनापि
प्रकृतो नीलमाभातीत्येवंरूपेति एतत्परिहरति अव्यभिचरितेत्यादि ग्रा।
भिन्नात्मत्वे पृथक्त्वात्मभूमिमप्राप्तेः पित्तमादाशिवपदमध्यासीनो यग्रा।
भासविशेषो हि चेद्। नीलादिस्तु हि विषयो यत्तथाभावसंवेदनरूपता
प्रकाशत्वेन तदव्यभिचरितमभ्रान्तमतएव चित्पसतत्तथा एतदुक्तं भ
वति भिन्नाभिमतेयन्नाभिमतेयन्नीलं हि चेद्यादितदवश्यमभिशङ्कनी
यम् यत्तद्बोधे दर्पणाद्यवति भासते तेन हो व्यसिद्धे वासिद्धमिति हि चेद्नीला
याभासरूपे स्वसंवेदनमभ्रान्तमेव हि चेद्प्रतिभासइवेति दृष्टान्तेनीति रूप
दृष्टान्तान्तरं समन्वयेनाह यथा चेति यथा सा यथा रूपेण नीलाभासो विक।
ल्पकाले स्वसंवेदनादेव प्रतिपद्यते यथा ममेवमवभासत इत्यपि यत्त्व
कृतं तत्स्वसंवेदनादेव प्रतिपद्यत इति योजना अत्र चार्थे स्वसंवेदनं य
त्प्रमाणमुक्तं तस्याकारं बोधनादिना प्रवशयाभ्युपगन्तव्यमिति दर्शय
ति अत एवेति यथा स्वसंवेदने स्वत्वकेवलाकारमभूत् इति बोधस्य सम्ब
न्धित इति बोधस्य नियमेन कर्मतावस्थाया विषय इति च यदुच्यते तत्स्व
संवेदनादेव सिध्यति नान्यतः प्रमाणात् तथापि सम्बन्धित्वेन सिद्ध एव
ति यदुक्तं तत्सिद्धप्रकृतमपि प्रमेयान्तरं सिध्यतीत्यपि करणसिद्धा।
न्तमध्यनेनैव ग्रन्थेन दर्शयति अत एवेति बोधसम्बन्धित्वेन सिद्धत्वाद्धा
प्रमात्रेव माध्यत्वे नीलादीनामिति यत्पृष्टं तत्प्रमेयं तदपि सिद्धमेव भवति
संवेदस्याभेदविश्रमप्राणत्वेन तादात्म्यपर्यवसानात् एवमिति हि यन्नी
लात्मकं रूपं तदवभासत इति सामानाधिकरण्येनावभासं कुण्डितं सद्भाव
भावो बोधस्य संवधीमनायत्तादात्म्यापत्तेः तत्किमन्यदवशिष्यते य
द्धेतोर्विकल्पे नीलस्य स्वरूपस्याभिमिति नत्वेवं स्वसंवेदनसिद्धो नीला।
भासविकल्पो वा स्यान्नीलकल्पात्प्रमाणमित्यत आह एतच्चेति चः
शंकायोतयति अन्तरे विकल्पे नीलं ममावभासतएतावन्मात्रमास्ति
न तु बहिर्मुखाकारत्वेबोधावभासएव एतन्नीलमित्येवं रूपः इदन्त्वे
यत एवं समाभाति ततएतन्नीलमिति तत्त्ववहिष्करणमन्ये नाप्रमि
तेगृहीतम् एतदिति नीलादिवाप्यमुच्यते न तु विकल्प स्वसंवेदनप्र
मितं तद्भाग्यमुच्यते एवं साभासमनन्यथाख्याय अभिनवोदयइत्यस्मि
न्नावर्त्ये मपश्यतो मोहमपहर्तुमाह सचेति प्रतःप्रनरितिकालभे

सत्यावभासः प्रतः प्रनरुन्मय्यमानो। नवोप्यविमर्शभेदत्वादपूर्ववस्तुत्वव्यवस्थापको। यदानभवति। यथास्मृतिज्ञानाव
भासस्तदानप्रमाणं। तदाह।
प्रमाणमित्यर्थः ।। ।। ।। पूर्ववत्स्थिति। अव भासएवेत्यवधारणं।। स्थितइतिपदं। प्रमाणप्रमेययो बोधवाभेद प्रतिपादनाय तेनेनाप्य। स्थितं

तदाभासः पुनः पुनरुत्पद्यमानो । नवोऽप्यः विमृष्यमेदत्वादपूर्वत्वमत्रवस्थापको । यदानभवति । यथास्फुरतिज्ञानावभासस्तदानप्रमाणं । तदा हा । पूर्ववात्विति । अवभासएवेत्यवधारणं ॥ स्थितइतिचपदं । प्रमाणप्रमेययोर्वास्तवाभेदप्रतिपादनाय । तेनतामसृञ्जिनंप्रमाणमित्यर्थः ॥

सएवचावभासेसा यीये प्रमातरिप्रमि तिव्यापारवतिस्वा नुरूपेण । स्वरूपेण विमृष्यमाणयोगेन विच्छिन्नतयावस मुपारोहा । दयमे वमितिविमर्शा स्ततांप्रमः

सत्प्रमातृव्यापार । तदाह । सएवचावभासइति । अत्रप्रमितिप्रमातृव्यापारइतिवृत्तेरणसम्बन्धः सएवेत्यत्राप्यवधारणंप्रमाणफलयोर भेदाय चक्षुरादिव्यापारात्मापा प्रमातृ । तावत्स्यपीश्वरताविभक्त्या निर्विकल्पघटाद्याभासः प्रमाणं परतोयंघटइतिविमर्शः फल मिति । यद्यपि । तथापिवि ```` कानवभासाद्भेदः । अथवायंघटइत्यत्रैवाभासोस्ति तत्प्रमाणम् । विमर्शश्चफलमित्यभेदः । ए

देनसर्वदेवाभिनवत्वादनवोदयोंनकश्चिदाभासः किंतुवेद्योपरागादन्यत्वा। नन्येवंतत्रवेद्यस्यापिप्रत्यवमर्शवलादितितात्पर्यम् वाल्लवाभेदेति अवभासएवस्थितइतिवृत्तिपदेनाभासव्यतिरिक्तेनान्यस्थितंवृ० सत्यं किमप्यन्तीतिवदङ्गिरभेदउक्तइतियावत् एवंप्रमातृवृत्तिंव्याख्यायफलवृत्तंव्याचष्टे सएवचेति अत्रेतिवृत्तिवाक्ये अत्रापीतिनकेवलंपूर्वमित्यर्थः सिद्धवोढृट। श्चिदर्शनाध्यवसाययोः कालभेदात्कथमेकत्वमितिनप्रमाणफलयोरभेदस्ता दृष्टेवचन्दर्शनेपिकथमसाविमर्शोकते चक्षुरादीत्यादिनायद्यपीत्यन्तेन तथापीत्यादिनाचोत्तरमाह वेहट्टष्याअपिविकल्पाहिप्रत्ययायन्ताइति दर्शनाध्यवसाययोरेकत्वव्यवहारः एवंपरहृष्टाशयेनोपपाद्यस्थितदर्शनाशयेनोपपादयति अथवेति अत्रैवेकत्वेनप्रकाशविमर्शात्मनिरूपे उक्तेहिमादात्कारत्वाणीति तदेवघटयतिएकेवहीति एकस्याप्रतीतौ चिन्मात्ररूपतया ````` वतापरमार्थप्रमातृरूपावेद्यच्छायोपरक्तासेविहपाचेश्वरताप्रमाणात्मिकावक्ष्यतेइत्यागमापिकोरे ननुशिवताप्रमातृदशाईश्वरतात्प्रमाणादशाफलदशान्तिकाआह तदेवचेति अथमितिस्वसवेद्यः सव्यापारे विमर्श आपारसेपत्याप्रमातृतायाउल्लासोवियातत्वात्माविमर्शोभावस्वरूपमात्रेविशेषणाग्राह्ये वायस्तदेवप्रमाणस्यफलेमेसारसेमोनसर्वमेतन्मायास्पष्टत्वामलिनमित्याशयशेषः नत्वस्वल्लनोविशेषणोपिक्षपकान्नावृत्तिस्लनएवंवृत्यन्तरेणाभवितव्यम् इदमिखितस्य। मितिवतितत्त्वनिर्देशोकआशयः अथमित्याह आभासएवेतिसएवचाभासइतिहिवृत्तिग्रन्थेयआभासःप्रमाणत्वेनोक्तः तमेवातिनिकटमपेक्ष्यतिदेशः प्रकृतेप्रमाणप्रमेययोरभेदंनाविकमाचष्टइत्यर्थः नत्वेवंप्रतीतिः नत्वेवंप्रतीतिःप्रमातृप्रमाणमयीतिकथम् पूर्वंप्रमाताततोपितद्याणर्यमाणंकरणेनविषयश्चप्रमेयमितिहिवृत्तम् नैवमित्याह सतीपति नत्वेवंचेत्कथमयंलोकव्यवहारः पूर्वंप्रमातेत्यादिरुच्यते अत्पदाविति यद्यास्व्या। तमस्याभिमानयास्पष्टमतत्त्वमितिनदेवभेदाभिरूपयन्नेवनेकाभिधानेत्यादिवृत्तिंव्याचष्टेसांव्यवहारिकस्यदेतिसंभूय संहत्यसेकोचेतनचव्यवहारःता। तआगतस्तस्ययोजनस्तत्रभवश्चयोप्रमातातस्यगिरितितदातत्यतिभोजति प्रकरणेअभिलापेनसाधारणोयएवाभिलापविषयः सएवार्थोयस्यज्ञस्यतज्ज्ञवक्तृतातयाअभिलापसाधारणाच्चाभिलापेनसहतस्ययःप्रथते सोभिलापसंवलितइतियावत् यद्यप्यभिलापसाधारणार्थत्वम् एकसामान्यविषयतायोरेतत्तथापिपूर्वप्रतिपादनमात्रतात्पर्येणासमञ्जिनातयोरभिधानेनतयथा।

कैवहिप्रतीतिरन्त र्हीरूपतया प्रमा तृप्रमेयप्रकाशम यी, समुदेति, तत्र चाधीयतेस्फुरत्तास ङ्गावोपिवस्तते । त तस्यार्थाभासभाग श्चिदविभागादीष्ट रतेति साप्रमाण तादृशा ॥ ॥ ॥

तदेवचप्रमाणस्यफलमुच्यते । योयंज्ञातवतिप्रमेये । मयेदंज्ञातमिदमिमेववैताहगितिवा । तयासव्यापारप्रमातृतोल्लासः । स्तदेव दर्शित मयमिति । तिसेतिवेतिग्राह । सएवव्यतिरेकवुद्ध्यावास्तिति । तदपेक्षयाव स्तुप्रस्तावेपिपुंलिंगनिर्देशः सतिक्रियायोगे । सहैवसर्वैः कार कैः कारकतोपल भ्यते । तेनयथावो धात्मतः प्रमातृलाभ । त्वयातदेवाभासो पिलक्षकारणमा वो विवेयोप्यापन्न कर्मत्वशोभव ति अत्रसद्वत्

तत्तेषांयोग्यतामात्रमेव । सांव्यवहारिकस्यच । प्रमातृविमर्शो विकल्पात्मा सचप्रागमपोह तिभूतया भिलापसाधारण र्थतयेकसामान्यविषयत्वेनच । प्रतिपादितः । तेनतत्रैवैकसामस्येप्रमातृव्यापार । तदाह । विमर्शाभेदानुसार्येकेकपाठरूपवाच्य इति ॥ ॥

अत एव च घट इति च घटमात्रं सन्निवेशाद्विशेषमात्ररूपमेव घट इति। देशाभासः इदानीमिति कालाभासो। मृण्मय इति विशिष्टस्वभावता। अथ तेऽन्येव पृथक्पृथगेवाभिन्नवाचकोपलक्षिते तत्र तत्राभिन्नाभिसंधानाभिलाषिते। भिन्नाकारिणि सामान्ये भिन्नाः प्रक्षिप्तयोऽन्योन्यनिरपेक्षरूपतया भवन्ति। तदाह। पृथगेव तिरस्कृतेति। सामान्यरूपत्वे च स द्रूप्रमितिविषयाणां तस्य किंचित्तु विशेषरूपत्वाद्भवति। यथा पृथुबुध्नोदरा काः तदन्तः प्रवेशेन। देशकालोपाध्यवभास

तां तदीयार्थक्रियानिर्वाहतदर्थक्रियार्थितान्तु। प्रायेण लोकस्य किंचित्तु न विशेषणं। यदवभातमपि पृथक्त्वातं प्रेणतत्तयार्थ्यते। ततश्च पृथक्त्वे [redacted] पितत्तदन्तर्गतयैव यथा तिन्यो मृण्मय इति अत एव तत्र लक्षणतिह्रतयैव। तानि सामान्यानि भवन्ति अत्र वस्तुशब्दः प्रमेयतामात्रवाची तेषां पृथ [redacted] तदा तत्सामान्यतोपचारस्तेषाम्। तदाहाभात एव सामान्यरूपे वस्तुनीति

स्व॰ प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ २३५

कसामान्या नामर्थक्रिया स्येव। तथा चात्रेद शैयिष्य ते। कास्विद्ग्राही नेकसामान्यसमूहे एवानेकार्थक्रियाकारिणि। विति शुध्यते विकल्पस्येव तत्र तस्यत याप्रवृत्तेर्यथा चट इति। तत्रापि दकाहरणावरणोपधानादयो यीक्रियास्सम्भवन्ति। तथैव चार्थ्यन्ते॥ केदोपि

शब्दस्य कृतकत्वमनित्यत्वं चोक्तमिति यैरेतौ विमर्शौ विशेषमवसरत्यवशेण यदेकैकः शब्दः तत्र चान्य इति याहृतिः सा व्याख्याता अत एवेति यत एकसामान्ये प्रमाणव्यापार एकैकमेव च सामान्यं वस्तु प्रमाणव्यवसायादर्थक्रियायोगाच्चेत्याह भिन्नाभिसंधाने ति कश्चिन्न प्रमाणविषयोऽवस्थितिरिति प्रधानं द्रव्यं भवतीति विधेयं वस्तु एवं स्थित्या निर्देशः एवमतत्र विशेषणमपेक्ष्यते देवकृतो स्य विपोह्यत्वम् उच्यते तदन्तीति तद्विविडीकरणव्याहतेरेवातः पृथुबुध्नोदराकारस्यैवार्थक्रिया निर्वाह्यते यद्यपि च तेषाति। जातिज्ञानानास्ति मानचतार्थ्यते भिन्नाभिसंधानादेव तथापि चित्रपटेनातानवितानात्मना ये वावरणरूपा कर्तव्या तस्यामेव शोभाभिमानाय तत्र विशेषश्चित्रताधायकेन। हिरहस्तिकान्तमेतारमणीविचित्रपटं परिधत्ते शोभामाधानेन रूपतिरास्थानमाडे वाहयति चिरस्तिमणिनिचितमपि कनककलशमित्याशयेनाह प्रायेणेति अत एवेति पृथगतर्थ्यमानत्वेन अत्रैव निजविशेषप्रधानम् तदेवावाचीयवाहैकमक्रमम्। किंचिदतलभवतीति आत्मावस्तु स्वभावस्य शरीरमिति च इत्यत्र इति तथैव संदृष्टं द्रव्येत्यत्र विकल्पस्येवेति अनेन विमर्शभेदान्तसारित्वमेव द्रढयति कदाचिदिति सन्निहितानामपि मध्ये एकैवार्थ्यते नावतान्तन्ताववतीनां संनिधानमिति भावः सर्वथेति एकस्मिन्नामात्मतत्त्वहेवाभवतविमर्शद्वंद्वमेहेयमाया पदार्थ इति व्यवहारपदेनाह अत एवेति यतोऽर्थक्रियाप्रापकत्वमस्यातः नत्वर्थक्रियाप्रापकत्वे चास्य बाध्यत्वं च को विरोधं इत्याशंक्य विरोधं दर्शयति अर्थक्रियेति अर्थक्रियाकारित्वाहं माधारणं तन्न भवतीति बाधस्वरूपम् एतद्विपरीतं च प्रमाणं प्रतिलब्धस्यार्थक्रियात्वमवस्थाप्र। पणाद्येति उक्तो विरोधः नत्वर्थक्रियात्वमरूपस्य बाधकं किं करोति उच्यते ऐंद्रियिकमानसविभ्रमभेदेनोपदर्शणद्वयमक्रमम् नोहणादीति अवस्थेवत्थयत्नमपि वान्तरान्तम् लेनेन एवकारार्थं स्वयमेव स्फुटीकरोत्यनवृत्तिभंग करोति न तु न्मूलनं प्रायशो विमर्शस्य बाधकेन रूपत्वामिति विरोध एवेति स्पष्टयितुम् न विच्यादिना अत एवेति यत्स्मैव प्रतिभासतेन तत्किंबाधकपक्षेणापि शापशोतार पिवान्तं पदं भवतीति यतस्ततो हेतोः अबाधितत्वमिति प्रमाणतायाम् बाधनीयत्वमितरप्रमाणतायाम् अनेन विरोधबाधप्रमाणत्व। योर्निर्वाहितः मायापदे चाव्यपमेतदुपयुज्यते इति दर्शयति प्रमाणं हीति ज्ञानमेव प्रमाणमुपयुज्यतः इति प्रमाणतयोपयुज्यत एवमर्थमित्यन्वयः व्यवहारेण प्रयोजनं दर्शितम्। नन्विष्यापित इति व्यतिरेकोपक्रमेण तेन विसंवादभीरुभिः प्रमाणमन्वेष्यत इति संवादकमेव प्रमाणमिति ननु किं संवादनेन प्रवर्तकत्वमात्रेणैव तथा तेनेत्याह प्रवृत्तिरिति अपिशब्दात् तस्यापि विपरीतं वदितो पार्थितानामरतमर्थात मनोऽपि हि प्रवर्तते स विषयेऽपि चात्रैतानि मूढः अन्यथा दृष्टस्य बाधेऽपि परत्वहरणादौ कथं प्रवर्तताम् अर्थी। तिष्ठ एवान्यपि एवमियतामाया पदेवाप्रदर्शनेन स्वप्रामाण्यमुपपादितं तत्र हि ज्ञानवादी विघटयति सिद्धान्तिमतमयमेवानुप्रविश्य एवं तर्हीत्यादिना प्रतिपन्नत्वमिति तेन तद्याभूतः प्रकारादेतदंगीकर्तव्यमित्यर्थः सिद्धान्ती वा पूर्वापरविरोधमाशंक्याम

कदाचित्तु नरेकैकैवार्थ्यते। एवं च दादावपि वक्तव्यम् सर्वथार्थक्रियासमर्थप्रापणयोग्यतयैव प्रमाणतद्व्यापारव्यवहारः। तदाह। स्वकार्थक्रियाप्राप्तेरिति। अत एव तत्र प्रमाणान्तरं बाधकं न सम्भवति। अर्थक्रियाविशेषकारित्वमतिहिंवाध्यते। तत्र प्रतिभातं रूपं। सा चेत्प्राप्या। तत्रमत्रबाध लदाह प्रमाणान्तरेणेति। बाधकं चार्थक्रियाप्राप्ताया विनिवर्तना दृष्टा तेन तं च क्रमिति। स्वरूपाके वारज तेजजनमिति। प्र मात्रविमर्शीलदा णप्रमाणव्याप रोत्पादनमेव निह णद्धितत्वप्रति मप्रतिभातीकरोति। तदाह। बाधितस्यैर्य इति। अत एव प्रमाणत्वात्सैव स्थैर्यादबाधितत्व मस्थैर्यकारणाच्च प्रमाणान्तरेण बाधनीयत्वसंक्रम। प्रमाणं हि ज्ञानमेव पृथक्त्वाये तार्थितार्थक्रियासमर्थविषयप्रदर्शनार्थमुपयुज्यते। तन्निश्चायितेऽर्थे प्रवृत्तौ विसंवादो नवेदिति॥ प्रवृत्तिः प्रवर्तितामात्राक्षेपायितस्यापि भवति। एवं तर्ह्यर्थक्रियासमर्थावभासमानोऽर्थो। न स्वाभावा येताग्निह स्तइव दृष्टोवापूगवादि मात्मयादर्शनादेव विनिश्चीयेतार्थितेसर्था॥ ॥

नियतिशङ्के । सत्यस्वप्नोयथार्थ भूतार्थक्रियाहेतुतयानियमितः । तत्स्वप्नदर्शनमात्रादर्थसम्भ्रान्तकेशादन्यो नियतार्थक्रियाकारीनियमितइतिविशेषोवधार्यः । सत्यस्वप्नदर्थक्रियाविशिष्टस्वप्नास्यावविसंवादोभवति । तथाचकेशादेर्न कार्यो नत्वसमर्थी।
यतः सत्यास्यात् । किंवाकाकतालीयेन केशज्ञानप्रबन्धमध्येपि तदवभासः संजातइति । स
तस्मात्स्वार्थान्तरं नमृग्यतेकार्यम् स्वसंवेदनेनैवतत्स्वप्नत्वस्यसिद्धत्वात्सापिमानस्यार्थक्रियाहर्षभयादिका । सावादिरूपा । नर्थिका । दिलक्षणापि वदिता
रिणोपि । कान्ताचौरादेः स्वप्नादौदृश्यते । तत्कथं ततोप्यर्थक्रियासमर्थत्वावधारणंप्रमदप्रतिभासि ॥ ॥ लेदूपवा तथा मर्थक्रियाखवा

नंपरिहरति स्वदर्शनमेवविमर्शनेनाभ्यासेनशिक्षावाविमर्शनेनमेवविमर्शस्य
नेनाभ्यासेनशिक्षावाविमर्शनेनमेवविमर्शनेनाभ्यासेनशिक्षावाविमेयस्येवंगुणाः
निश्चीयतेतिअर्थक्रियासमर्थतयापिभासवंतेनैवनिश्चीयतइतिसंभाव्यतेतस्यार्थः ति
यतिशङ्केतितिपंचमीतयाहेतुभूतायार्थक्रियासमर्थइतिपूर्वेणसंबंधः उक्त
हिचिन्तयतवस्तुते अर्थक्रियापिवाह्यवेसमभिन्नाभासभेदतइतिवदस्ततेच अर्थक्रि
यापिसहजानार्थानामिमिभवतीतियत्संभाव्यतेतथाचेति एवंसतीत्यर्थः केशादे
र्दर्शनमात्राद्विशेषोनावधार्यः अयमित्यादौसत्यस्वविशेषस्याकारःकाममियत्यपि
यदकेशादपिविघटयति अर्थक्रियाज्ञानावसरेपीति एतदवभासइतिकेशार्थक्रिया
वभासेयोलोकाकर्षणादिःकान्तायाःकूटकर्षापणादपिहिमूल्यप्राप्तिर्भव।
तिविपिवणतःअनर्थकारिणोपीति अर्थक्रियाकारित्वेनयेनाभिमताः तस्यापि
ततोपीति स्वलार्थक्रियातोपितार्थक्रियासमर्थोवधार्यते अयमेवतथायंत
ननयेतिनचक्षुर्कंवकंप्रमाणव्यवस्थितार्थक्रियाकारित्वेनमरणत्वमितिप्रमाणमिम
नवस्यबहुधाविघटनदर्शनात् सएवहिरूपकविशेषःकदाचिद्दाणतंप्रापयेत्
कदाचित्पाणंचाप्रातमितिभूयाननियमः अतएवतदर्थक्रियाकारित्वेयथानियतं
तत्कारणजन्यत्वमपितथाहवणोलोहयन्तगलकैन्यनपाषाणासमैवेषुवह्निषुकततं
वह्निमावतीमहि अतत्जन्यत्वेभावाभासस्यस्वभावअनपगतम् नहियावान्याहृतिव
र्णपकरामावाभासस्यस्पष्टस्तात्रवेनतेनसदाभवितव्यम् तदेपावन्तत्कालत्वाया
भासानामप्यन्यतानवहृतेरयुक्तायाअपिप्रसंगात् अथयावतावाहृत्निवर्णसामा
न्यमस्त्वेहेनवातज्ञावष्णुरीरमवयंव्याप्यते तावत्तस्यवस्तुतत्रापितयतोविघ्नः अतीति
पर्यालोचनयाचभावस्याभासमानरूपतामीनरूपान्त्यमपयतइतितदस्याभिमते
पिकेशेकेपातयाप्रतिभासमानेकथंतत्सत्यतेति एवमर्थक्रियासमर्थरूपावधारणा।
स्याशकात्वमपपाद्यअर्थत्वमुपपादयति उत्तरकालमिति अतिश्चितप्रामाण्यादेवहि
प्रवृत्तःपश्चाल्लब्धायामपिअर्थक्रियायांप्रमाणपरीक्षणमितितत्रप्रामाण्यनिश्चये
सोपयोगितीति प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमितिन्यायतीयमप्युक्तमेव एवंप्र
पत्स्यमानतीक्ष्णमनुमानमपितथाकरोति तदितिप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यमतिश्चि
तेचेतर्हि एवंयमितमपतसज्ञाविपलबाहुनिप्रायेस्वरूपंप्रत्यक्षेणवस्तुलेनिश्चित
त्वम् यस्यलिंगस्यतदपिनतिद्धमप्रमाणगृहीततत्स्यलिंगत्वाद्विनिलिंगितोर्थेद
गितियदनुमानंतदपिनकिंचिदितितप्रमाणव्यवस्थाकाचित्प्रामाण्यावधारण
स्यशक्यतामपगमस्यनिष्फलत्वमक्तंततावत्परिहरति अथवातार्हिएवंपरवादिने
वाभ्युपगमंदर्शयताशिथिलीकृतेत्याशयेनतइहप्यादिनाविभागकृत्यतेयप्रामाण्यमव
धारणीयम् भावयतहानवेयत्नोपादानवेचावश्यमभ्युपगम्यते तदाहकदाचिदितिवि
तापीतिप्रामाण्यवेषप्रपाणगच्छन्नदर्थनलहितेनततोयतमप्यतदाराःकेतचित्री
ताइतिकथंनिश्चिनुयात् तथाचेतितेनप्रकारेणायोभ्यासस्ततोहेतो।

वस्तुन उत्तरकालमर्थ क्रियालाभस्यकोपयो गी। तत्प्रामाण्येनिश्च याश्चानुमानेपिप्रत्यक्ष तोलिंगासिद्धेःप्रायेण व्यवस्थेति। कथमिदं प्रतिपन्नव्य मत्रोच्यते इहार्थिनामर्थक्रिया योग्यवस्तुस्वभावमव स्थाप्यैप्रमाणस्वरूपं ज्ञानकम् ॥ येनहेय
. . . .
पादेयंज्ञात्वा। कदाचि दुपायेयस्य तेनतुहा नात्मकृत्स्नमर्थं प्रमाण मात्विष्यते। गृहगमना दौप्रमाणं विनापि। प्रवृत्तेः कुक्षीवलादी नांचसंशयादपिका र्यादाविति। प्रवृत्तिनि रोध स्त्वावज्ञानस्य। प्रामाण्यप्रसिद्धेर्नास्ति

येनव्यवहारोच्छेदःस्यात् । प्रवृत्तानांचार्थिनांचसकृदुपलब्धार्थक्रियासंवादासंवादानामवभासमानेष्वर्थेषुतथाभ्यस्तरूपज्ञायते । विगणेन्द्रियका
। यथाज्ञातास्तेतादृशीनिष्ठार्थव्यञ्जकदेशादिमध्यस्थितावियाणेन्द्रियजनिता। मन्यादृशामेवतज्ज्ञानमन्यथाभूतंच। र्थकारणभेदा। तत्स्वबलस्थित्या। विलक्षणमेवतत् स्वमानभूतस्व रूपमभ्यासात्स सहज़मेवभवति। मणिरूप्यादि रूपविशेषवत्स त्रिवेणात्तेवेत्। सत्विशार्थक्रि यायोग्यभावे विपरी तत्र सन्देहेर्थ एतस्यबलवत्वावसायात्प्रवृत्तिःस्यात् अनर्थपक्ष
नेपिवार्थो। नैमित्तिकस्यसत्यप्रामाण्यमप्रमाणमेववाभवति। प्रामाण्येपिभवति। अर्थिनामानितात्त स्तवबलवतिनिवर्तनएव। विपरीतेतुसर्वथानिवृत्तिरेव कश्चिदर्थपक्षबलत्वावसायात्प्रवृत्तस्यानर्थप्रात्याऽभोक्रमन्त्रं प्रवर्तन्ते। संशयात्प्रवृत्तस्योसंवादोपजनः स्यादावश्यकेनान्यथाचप्रवृत्तयोविचित्रीभवन्ति। विषमाश्रिताशंकायामपिन्यायातीभोक्रमन्त्रं॥ यथा त्कोपयुज्यते। प्रमाणप्रमाणविभागावसायप्रयुक्तादनेव नेयित्त॥

संस्कारवशादनुस्मृतिः प्रमाणमप्रत्यक्षस्य वस्तुनः प्रमाणतया यदर्थस्य ... सम्यग्ज्ञानपूर्विका ... यत्पूर्वसंवादित्वं प्रत्यक्षादेस्तदवगमायैन्द्रियिकप्रत्यक्ष मर्थक्रियायो
तेनहिश्रुत्यादिरचेतनं साधयतानां प्रमाणानपरागमार्त्तिसहिस्तुते। संख्यवहारे ... प्रमाणत्वं ... यत्तदसत्कृत्तं वादितानोत्पादिकालभाविव्यञ्जकदेशेन्द्रियादिसन्निवेशे
ग्यमदर्शकत्वेन प्रामाण्यमान्नीहृष्टांसादिति। तत्त्वरूपंतिरूप्य। यत्तदसत्कृत्तं वादित्ता ... सम्यग्वा मभिचा यथार्थदर्शीता त्वसारेण क्रि यते अथवा वि
हुमविगुणे न्द्रियादिजत्वेन तत्त्व पूर्वकिंचि। स्वरो त्वेन थर्थक्रियाद त। प्रदर्शकं ज्ञानं। प्रमात्रैवाम ज्ञानमूलागमव प्रा इव
नामयार्थक्रियायोग्यवस्तुसंवादित्वेनोत्सेवं। निरस्तमपि यदनुमानागमलक्षणमपीन्द्रियलिङ्गजत्वाविगीता प्रसिद्धलक्षणं। प्रसिद्धं
। तदेवचतेयामपिकुत्सनन्तरुद्धीतामपायापगमायावस्थानुसारणीयमेव। ननु विज्ञेयप्यवलेपोत्रक दाचित्कार्यो। मूढेरपि तानतत्प्रसेनो

१. प्रयत नीयमि ति। प्र· प्र· पर्थेन ता· टी· शाक्ते णात २२६ उपदि श्यते।

विदर्थः। युक्तं चैतदित्याह। तथाहीति सन्निवेशान्तरेष्विति हस्तदेशादिगुणोऽप्रियायू
हालोकादौ सतिअर्थक्रियार्थी विषयज्ञानस्वरूपमेवं भवतीति संबंधः तेन हीति संवादेन
तत्स्वरूपं दर्शयति यत्तदिति लोकप्रसिद्धमेव न तत्स्वं स्वपरिभाषितं किंचित्समावे
वक्रियत इति प्रमातः स्वातंत्र्यम् यङ्कतम् तद्दर्शी यत्पव्यभिचा यथार्थान्तरेसादितात्व
वति इत्यतउ निपरोतेर्येज्ञानमितिसिद्धान्तः एतदुक्तं भवति प्रत्यक्षमर्थसामर्थ्यादनु
मानमर्थान्तरसामर्थ्यादागमः प्रमातृसामर्थ्यात्तथाविततावितत प्रमात्रन्तरसाम
र्थ्यादितिविशेषः तिरश्चामपीति ते हि दंडमुद्यतं दृष्ट्वा प्रहारमनुमिमीते उपदेशाद
ह्वानित स्वजातिप्रतिहिंचाद्रियन्ते अप्रसह्यपरीमीलिते एवव्यानरत्ताणमवस्तुपदे।
शाइतिदृष्टान्ते नघटयति अप्रसक्तदित्यादिनातद्दर्शनोपायउपदिश्यत इति संबंधः प
रस्यलोकायतस्यसर्वोपिते ह्मोकेकमा तेयमाणांकं नतप्रामाण्यविषयोनवधा
नन्तितो मोहः किमितियत्न निवर्तनीयमाह अदृष्टे चेति दृष्टेपि तावत्यामाणिको
जनः प्रवृत्तो विफलतया विलम्बनात स्वयति अदृष्टे पुनर्महान्यासवायो मोहः स्वेद
नीयनरकादात्मानंतत्चक्रमतारमीनस्वर्गापवर्गलक्षणमानन्दरूपमवश्यं हानोपा
दानविषयः प्रेक्षावताम् अनर्थमिति दृष्टविषयइति मन्तव्यम् तथाहिरागितिलस्पर्पमा
लात्वेन तिक्तितापादादानोमरणेनरकपाताद् बौपिनाप्रयुज्यन्त इति प्रत्यक्षविवेक्यम
नुमानेचतत्रानुसरणीयमेवं विधेमहतिकान्तारे उन्नतप्रत्यक्षानुमोपितस्वकृतम
वइति एवमियता प्रत्यक्षानुमानयोर्दृष्टविषयतयामातिशयान्वेषणीयम् सत्या।
दौ विद्यादौ दृष्टविषयतायामागममप्यनुसरितम स्ति सामर्थ्यमिति दर्शयता परस्पा
नुग्रहार्थं सर्वं प्रमाणानामुक्तम् तथाहि प्रत्यक्षदृष्टमप्यर्थक्रियाम् विशेषो ज्यमानमाग
मलक्षणं प्रसिद्धिमपेक्षत एव इयं सा गौर्यस्याः क्षीरं पथ्यं पवित्रं च इयमागदमीय
स्याः पयोग्निसादनमपवित्रं चेति तत एव प्रमाणसमूहादेव प्रवृत्तिरितिवक्ष्यते सा त
देषादिकेति सर्वैकान्तसंखवस्तेत्रणामपौरुषेयाजितवियोजिता भासवसंवेदनरू
पपरमेश्वरस्यातेत्राद्वादएवप्रत्युज्यत इत्येतदप्यग्रे भविष्यति इहास्तां तावत् ततश्चेति
यदेवयपानुसरणीयमुक्तम् अदंचास्माभिरादिवाक्य एव व्याख्यातम् क्वचिदिति कृतस्य
वमाख्यातमयुनासंक्षेपतोवाख्यातुपदति प्रसिद्ध इति प्रतीतेनिवृत्ति हेतुतयाग्र्यूतस्य
पत्वे विमर्षनेयदानन्तरं चित्तभावस्यानन्तरं रूपप्रमत्तादेरपि जीवितकल्पतेन य।
द्विरूढं ततएव भवतीतितावद्विवादो यथा गहउपवाहं कीं उत्तिपन्नोगे विषमस्ती
को सिइति तथा चाह आत्मानं यादृशं योन्नभावयेत्तादृशो यसाविति आत्मानं।
यादृशं वेददेवापत्तेनयाविद्धिरितिच ततस्त एवविमर्षा आगम इत्युच्यते सत्य
तया तदुपयोगितया च रूपवारणात जनको पिशाहृतासिः परोदेवाचारे तस्यप्रमा
माणम् एतद्धि प्रमाणममध्ये तिष्ठत्येन वा पर्यागान्तराणां वादेषु कालमेदस्पष्ट
नारादिविरूपेणानवाप्रमाणतां भजते नाम अजनादीव प्रत्यक्षताम् यत्त्वदेति।
विद्यायामपिविद्यायां प्रमाणमविनाणाणतः। प्रसिद्धैव वगीताहि सत्याचागीश्वरीमता तयायथायदा

अप्रसक्तउपलब्धावपि अर्थकामार्जनयोरन्य यानुष्ठान। दृष्टायावा मीत्तणं। यथार्थका मशास्त्राभ्यांतदर्जनो पायः। तथाचार्यधर्म कीर्तिः॥ प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहाराश्च तत्कृतः प्रमाणलक्ष णस्योक्तौ ज्ञायतेनप्र योजनमिति। परादे प्रमाशंका। प्रामाण्यं व्यवहारेण। शास्त्रं मोह निवर्तनमित्युक्तवान्। अदृष्टेचावीप्सादित रकगमनस्त्रवणपर्य न्तसत्तापानुभवलक्ष णोमहाननपायः संभा व्यते। तत्परिहारार्थं प्रमाणलक्षणं। अव श्यपेपदेश्यमेतदेवं येनतत्प्रदर्शितप्रक्रि यानुष्ठाना। तत्परिहा णंस्यात्। एवंचावश्य कर्तव्येस्मिन्दृष्टे। स्व गीयपर्यन्तसुखमा त्रिस्याग्रामप्रसिद्धा स्ति। तदर्थमप्येतदा गमलक्षणमनुसर णीयमेव। तथानर्थ परिहारार्थं प्रत्यक्षा नुमानलक्षणमपि। तस्मागमलक्षणं। रू वोपदर्शितं। यथा। प्र सिद्धस्त्वागमोलोके। युक्तिमानथवेतरः

दिष्टं तत्राप्यमवि षंकितैरिति शास्त्रनिबद्धा वलोकप्राव चार्यस्य प्रतिष्ठि तापिवा॥ धौवौधे

यथायस्यार्थस्यप्रसिद्धिः प्रतीतिनिरूढिर्या
सातथैव तत्रार्थे । प्रमाणमागमसंज्ञकं
३पृ॰३

मिमाचष्टे यथायस्यार्थस्येति अनेनचैतत्परिहरति यदाहुः केवक्तव्यं कोसाविति
दृष्टागमोस्मिरिति कस्यतथा कस्य कआगमः इतिपरस्परविरुद्धोपदेशिनो ह्यागमाः
नचयएकस्यागमः सोन्यस्यानागमइति युक्तं प्रमाणस्योपपन्नपातित्वादिति तथा
ह्युपपन्नपातित्वं कीदृक्प्रमाणस्य किं नखलु भोः अयत्नानुमाने चेश्वरीये मैत्रस्य नील
वस्त्वादिकमवभासयतो येनापन्नपातितो स्यातामुचैत्रं प्रतिवाधः सिद्धादेशः आ
प्तस्तत्रितिपिलाभोभवितेतिमकिंमैत्रस्यागमः अपतथाजातीयेप्रत्यक्षानुमानेमैत्र
स्यापि कदाचिद्भवतः न्यपक्षपातितामातश्चागमस्यापि विशिष्टा अवशंएहिसोगत
चार्वाकादेरपिकञ्चनशल्यापितथ रुषवचसिप्रतीतिनिरूढिर्भवेदेवतथाहि हठविम।
र्शरूपंएवहृत्तमागमः आसमन्तादर्थंगमयतीति तत्रयथैवाप्रमाणभूतहिचेद्रसंवेद
नमृएयोगमस्पगाच्छायलोकेह्नियादिकप्रमाणेनचयनासमवकृशपक्षस्यपक्षपाति
ताप्रसज्यते काचिन्नथाज्योतिष्टोमादिवाक्यं शूद्रादीनामनधिकारिणां सहठविमर्श
रूपआगमाभासे उपयोगं व्रजन्नप्रमाणभूतोपिश्रद्धादरवतिद्विजेहठविमर्शात्मक
सम्यगागमरूपएव नोपयोगेप्रामाण्यमासादयन्नपक्षपातादिवाच्यतार्हः सर्वएव
ह्यागमोनियताधिकारिदेशकालदशासहकारिप्रभृतीनामवधिविधिनिषेधादिवि
मर्शमयः ततश्चकाश्मीररूपः केचिदेवदेवसिद्धान्ताद्युपनमकराणीया चितविमर्श
स्वात्मयोजनेनविश्वात्मभगवतास्तृष्टोन्यस्मान्यो विमर्शोमितिविज्ञस्यजन्तोरित्यसंदे
तत् हठनिरूढिरेवचननदपिकारिलक्षणंमव्यमितिदर्शितम् अनेवपञ्चनमे
वंवेदेति विद्वान्यजेतेतितदर्थमेवचोक्तम् अहामयोयंपुरुषइत्यादि एतच्चाग्रेस्फु
टीभविष्यतीतियुक्तिमानित्यादिव्याचष्टे तस्याश्चेति प्रतीतिनिरूढेर्यापइत्यनुमान
म् ईश्वरसद्भावे हि सन्निवेशकार्यादिलिङ्गजमनुमानमस्त्येव तत्रभुवनादीनांविपश्चि
योनास्त्यनुमानमित्यागमएवतत्रशरणम् एवं शास्त्रनिबद्धायामप्ययं व्याख्याय
लोकपरम्पराप्रतिष्ठितायांव्याचष्टे लोकेपीति कश्मीरेष्विति मत्स्यएवं कालदेशादी
न्धीवरएवतत्कराणीयं भूयसाविदधते शास्त्राश्रितायेशास्त्रेणगृहीतव्याप्तिका
युक्तिरनुमितिस्तयानुगमः संवादः मुख्यमितितेनेव वस्तुनोनिश्चयेपेक्षतेयुक्तेर्ग्र।
हीतग्राहित्वात् ननुविपर्ययोनकस्मादित्याशंक्याह यत इति अपेक्षेणहितावदि।
न्द्रियजेनस्वसंवेदनेनयोगाभ्यासजेनचनीलसुखब्रह्मलोकादिरर्थः साक्षादेवाव
भासते तत्रअंशयाभावायुज्यतइतिनयुज्यतेवक्तुं यत्रहिपरोक्षत्वं ततएवचसंशयास्प
दत्वंतत्रयोतिस्थयोविषयभावोर्थस्ययुज्यतइतिव्यपदिश्यते तत्रदृष्टोदृष्टेपरेणकि
मत्राग्निर्नवेतिपृष्टे अग्निः अस्त्येवेतिप्रत्यक्षेणकथमितिपृष्टः पुनः धूमादित्युक्तेमप्र
मआह युज्यतइतिहेतुर्नोपपद्यइतियावत् तथाचतत्रभवानाह प्रसिद्धन्यायकारणं।
युक्तिर्भोष्ठे उदाहरणमितिअतोयुज्यतेयथासामग्र्यार्थः सायुक्तिरनुमानमेवोच्यते यत्र
केचिद्युक्तिःपक्षएतियाभावानितियुक्तिर्युक्तिरेवतामन्दत्वंप्रज्ञायाइत्यनुमानपरिकर

तस्याश्च तत्रार्थे न्यायो
पिय्योपदिष्टानुवादकः
कश्चिद्भवति। यथेश्वरादि
सद्भावे। कवित्वादिका
र्येयत्नानियमे। केवलै
वसालोकेपिमुख्योभ्या
यमाश्रागताकादिन्याया
नुसृताभवति। यथाका
श्मीरेषुधीवरस्यपरिहारः
प्रसिद्धः शास्त्राश्रितयु
क्त्यनुगमश्चानेनैंस्पट
शाजीविनोमत्स्यादिमा
रणाभ्यासेनपापिष्ठत्वा
त्। न्यायानुसृतताय
थादक्षिणपथेमातुल
दुहितुः पाणिग्रहण
म्। युक्तिसंवादोपि।
योजाति। तत्रागमएव
मुख्यंप्रमाणं। यतोयु
क्तिमनुमानंमन्यन्ते।
तच्चलिङ्गजज्ञानं। लि
ङ्गंच॥

कार्यादि । दुर्लक्षकार्यादिभावं ।
योगिनिर्मितत्वेनापि दुरवधारं ।
यथोक्तं

इत्युक्तिस्वरूपमुक्तम् तदग्रे परीक्ष्यते योगिनिर्माणतास्वैव प्रतिबंधवि
न्तायाम् ननु युक्तिरनुमाने यदि तर्हि कथमियमसङ्ख्याता नन्वेति अनुमा
नम् कार्यादीति कार्यस्वभावद्वयरूपं कार्यकारणभावे योगिनामपि विरोधिचे
ति लैङ्गिकमिति वा पञ्चकरूपम् इदमस्य कार्यमस्य स्वभावोऽस्य कारणमस्यै
वोपयस्य समवाय्यस्य विरोधीति यो मनेनैवेम्नतो यः कार्यादिभावः सद्गुलेन्नस
न्नाप्यवधारयितुमशक्योऽयमतस्तथाभूतं लिङ्गम् ततश्चास्य विवेचितमित्यादि युक्त
तदर्शकानुष्ठानमेव शेषपरिशेषल्लयारणं सपाययव्यापि विधेयमवत् एवं सदपि।
नियतविषयं कार्यादिकमनवधारणीयमुक्तात् तदपि न सदिति दर्शयति योगी
ति योगिनिर्मितेवाऽऽदेस्यादितरहालौकिकमित्यपि नावधारयितुं शक्यम् अ
ग्निरिति अर्थक्रियापि वा इत्येषाभिन्नेतत्र नन्वधूमस्यपाण्डुरत्वाद्यस्मात्वादिवदग्नि
जत्वमपि रूपं तस्य नाग्निजो धूम एव न भवति यदि स्यादिहाप्यतद्ग्निजत्वमेवास्याप्येते
दित्यग्नेरस्य दसाविनाशे काह कार्यकारणभावश्रीति अत्राभाविकरति यदि
हि कश्चिदग्निर्नामसमेवहूमोवानतातयोर्यो नियमः पौर्वापर्यलक्षणस्य स्वभावो
भवेत् यावता तावेवन्नेकौ चित्स्मे विहिन्त्यभेमनुक्तामे विदेवहितथा प्रथते स्वमसेक
ल्पयोगिनिर्माणादावेककोवलमेवविद्भिञ्जंभावभादेवयत्रनियति याप्ता अन
न्योर्यो नियमो वभास्यते तत्रजायग्रवद्वहन्यः कारणतानिश्चयश्च तत्रकृतो येनिश्चयः
अग्निनत्वेगवहमेनमभवितव्यम् तत्कालिकस्पर्शनस्यासद्वाशब्यापारात् मयोदि
र्शनेप्यनास्वरसात् मयोदर्शनेचसामग्रीमध्ये स्वात्मतनियानस्य प्रवेशितत्वा
न्मध्येतावदेषाविशेषांशमात्रमनपेतिष्टुपङ्क्षिविनभवति धूमस्यापि स्यात् पर
दर्शनोपजीवनेनतथानिश्चयप्रमाणीकृतो भवेत् नन्वेवंधूमस्य किंरूपम् अ
ह एकप्रत्यवमर्शेति धूमस्य हि धूमाभासेनैव प्रत्यवमर्शो दार्ढ्यमापन्नारूपन्तराणां
नन्तरतानाविकंठाहि विकारपर्वेता एवं हिमसनिवहूरपि किंरूपं यदिन्मनायत
न्तरताधूमादिरूपं वमाविताचेन्मनेनक्रमेणानवस्थान्यान्याश्रयं च एवं कंठादिवि
कारेपि धूमापेक्षयान्योन्याश्रयत्वमकार्यापेक्षयाचाविश्वान्तिरिति न कदाचिद्धू
माद्दृष्टा भवेत् ततश्च सर्वे व्यावधिश्चभवेत्तावतस्तद्दर्शनात् न च यावत् साधाहृते
यपकदादृष्टप्रत्यवभ्यः सर्वदाभावितमर्हन्ति देशकालतायोगाग्रस्तेगादेकस्वलक्ष
णावशेषतापतेः कतिपयव्यावृत्तियोजनेच परिभाषितेभावस्य रूपे स्यात् कति
पयत्वेचावधिर्दृश्यः परामर्श एव विधिनियमहेतुरितिचेत्तदिदमस्मदुक्तमेव।
पतति धूमप्रत्यवमर्शनीयोधूमइति नवैतत्कार्यपनत्कारणमिति पतदेशप
रणाभासोपि केवलेन्निपतताभासभेदव्यामिश्रणयास्वलक्षणस्थापनक्रियता
नामनतत्तदकारणत्वेनतदाकार्यत्वेवाधूमाभासेतनधूमाभासः अत्रोदाहरण

यथोक्तं प्राकु । का
र्यकारणभावस्यार्थो
म॰ नौस्त्वाभाविकईश्वर
नियतिशक्तिमात्रकृ
तत्वा नियतिशक्ति
श्चाकिमग्नेरेव धूम
कारणत्वं निवेशी
नवती । किंवान्यस्या
पि कदाचिन्नकारण
त्वं । तन्नियतमेव ।
भवेदिति । कृतस्यो
त्रनिर्णयः । एकप्रत्य
वमर्शविषयभूतमपि
च कारणं । कार्यवा
न्योन्यानियतं दृश्य
ते ॥ यथा स्यवाग्न्या
कारस्तथापराम्भृश्य
एव कदाचित्तस्मि
नो । तदहृति । श्री

शालूकं च । शालूकात्स्नोमयश्च जायते । यावान्तरविशेषयोगः कारणकार्ययोरत्र सम्भवति । तर्हि सकर्यवीजकमीत्कर्मकर्मास्य । कर्मीरणामे
दृष्टे भेदितान्रूपमनयोः कदल्योरूपफलादौनेष्टः तदस्तु । तथाप्यसौ दुर्लक्ष इति व्यवस्थया नानुमानं । मुख्यतया । दृष्ट्या दूरस्तामुपगन्तु
समर्थः । तदागमप बाधितत्वप्रव त्योर्विशेष निश्चयहेतु रविसंवादीति प्रसंख्यानव तां सम्यक् त्वंप्रमाणं । प्रत्यक्षं च विमर्श मर्यं सामान्य
सबभातं त्रैलोक्ये त्रैकाल्ये च । तथा दृष्टस्वभावनियतमवस्थापयन्तु त्वंप्रमाणं ॥ येथ्वा

माह यथेति लोकस्य हि प्रतिपत्तिर्दृष्टो मणिमंत्रादेः प्रभावो यदग्निरप्य
यमविकलो न दहतीति एवं यथा कार्येण नियमो भावस्य तथा कारणे
पीति दर्शयति शालूकं चेति उत्पलकन्दम् शालूकपरामर्शी निहितेस्य
तज्जातीयमेव तत् तत्कथं परामर्शा निहितेस्य तज्जातीयमेव तत् इति न ये
वीजाद्यत्कंदे कन्दाद्युत्पन्ने कदलीजन्मत्वपि नाति भिन्नमेव कन्दद्वय
मिति तत्कन्दद्वयोद्भवकदल्यावपि भिद्येयाताम् तद्भेदाच्च कदलीफ
लादीनामपि भेदः स्यात् ततश्च यदुच्यते अनन्तरं वा कारणं कार्यम
नुमापयति तत्तुल्यरूपाणां तत्र यथा प्रवद्धयोः कदल्योः कन्दोद्भवः
यत्र तस्मात्कारणभेदस्तत्र रूपभेदोपि यस्मात्तयोरेव वीजकंदोद्भवयोरिति
तद्विघटितं स्यात् आद्येन हेतुभेदेन सर्वत्रैव कार्यस्य तद्धेतुभेदस्य सम्भा ।
वनाद्यथा च मरुदेशनिवासी गोमयमेव वह्नेः कारणत्वेन नियमतः वि
त्तद्धूमस्याप्यग्निम् सोपि हि कल्पयेद्यद्गोमयोग्निः स्यादयमपि स्या ।
न्न चास्ति तस्माद्वस्यामग्निर्गोमयएव भवति अथेयं तन्मात्रमेव तेन कार
णतया कल्प्यम् धूमस्याप्यनन्तरं किंचिद्वस्तुमात्रमिति को विशेषः न ।
न तयोरपि कदल्योर्वस्तुभेदः एतदप्यनवदति दृष्टान्तायतदक्षिति असम्प्र
पादितसंगीहत्यापि न फलसिद्धिरिति दर्शयति तथापीति असम्भावि इति
भेदः तथाहि किमिदं राजाङ्ग इति तापवत्कामना यावच्च तत्कारणात् इ
ति यथा सत्यपि कारणभेदात्कार्यभेदो दुर्ज्ञानस्तथा सर्वत्रेति सुविवेचितमेपा
याभावादशक्यात्वप्तोपदेशोयम् यद्भवन्त एव शक्नोति तज्ज्ञातुमेतिप ।
धीयदीति किंच सामस्त्येन च कारणम् तस्य च सहकारिवर्गोपि विचित्रो
भवत्कार्यभेदं यदि विधत्ते तत्सुकारणमवतज्ञवाग्निश्च यो व्याप्य यमानो
न्यएव ते वहूयइति किंकार्यस्येदानीं हसमेते नविषयः तस्माद्दुर्लभम
नुमानमिति धीवरस्य यो हि पापस्पर्शी तत्पापापायीति कारणात्कार्या
नुमानमेतयोरपनतस्मानेवानत्र च प्रतिबंधकाभावान्नियतिविरहेभा
देन भेदेपि यातकहेतेति तत्रानुमानमनाहत्य पक्षो परिहारेङ्ग ना माग म
एवागच्छति स्वच्छप्रसिद्धिरूपः तदाह तदितिप्रसंख्यानवतामिति सावधा
नानां विवेकिनां विडम्बनभीरूपाणां च आगमहिनामापर्यं शाहनसंकल्पि
शरीरः यथाह भगवाननन्तः एतत्स्वबोधसंक्रान्तयेषाहृतोपदिश्यते इ
ति तत्र स्वबोधः प्रसन्नेन सर्वसंवेदनात्मनात्मावृत्त्या श्रोत्रियेन्द्रियाध्यक्षेण प्र
यद्गतिप्रत्यक्षस्य चेत्प्रमाणप्रतिदौर्बल्यस्यात्तदागमस्यापि तदापतेदित्या
शंकोपशमयति प्रत्यक्षं चेति एतत्स्वविशेषणं करोत्तमानां ते न वस्याप्य ।

यथाग्निरुसत्तामात्ररूपः सहजातः सर्वत्र सर्वदापि च । तथैव सिध्यति । तथाहि । संशयरूपतापि प्रकृते अतीता देशकालनवाच्छिन्नगृहकार्य फलादिसा
मान्यमात्रग्राहिणः प्रत्यक्षादेव केवलदेशकालभेदापेक्षया । संशय उच्यते । यदपि वा । नेकसामान्यमेलनेन देशकालविशेषावि
शेषणोक्तलक्षणता सप्रामे । वस्तुतः सामान्यरूपमेवैकदापि । प्रत्यक्षप्रतिभातं यदारूपं सविशेषात्मकं । गुडो चूर्णरूपश्च वा । नेकरूपसन्निवेशविशे
षसामान्यात्मकं ।

स्तत्रैकगुडायामिथा नास्तंत । तत्सर्वदेश कालगामित्वेपि न चेद्वा तत्रपवस्ति प्रति । नास्त्यत्र विवादः देशादिविशि ष्टपुनःस्वल क्षणांप्रमदा त्तिरस्य ।

तानियमेव सिध्येत् । सर्वत्र चात्र सामान्येषु स्वलक्षणेपि चाध्यक्षविषये प्रोक्त किं याकारितानिश्चयसंशयपदविपर्यासैस्तेनिश्चयात्मयः । पूर्ववदनु
गतवाः निश्चिते च प्रत्येणविशेषसामान्यादावेशसर्वासर्वदेशकालगतता सिद्धिविभागः अतएव वस्तुत्वोत्सत्वादिसामान्यमेलनेन । यद्विशेषपा
तसामान्यं । प्रत्यक्षेसकृत्प्रतिभातं तद्देशादिकांशेवि । तथा भवति । यथा पुनर्देशादिनिविशिष्टविशेषपास्वलक्षणांशप्रस्फुरिते । ज्ञातस्विन्नो

स्व० प्र०
न्या० टी०
२२८

२ - ह्यवशाः तू स्पत्वादिसा मान्य निवन्धे नेवशि शपाश ह्यवसा यप्रवृत्ति

रितिभ्रम स्तथाशावो दिसत्वसामान्य । सत्रान न्तर्गतपृथगेव । वृक्षश ह्यावसायविषयसत्वसा नस्य । विमर्शव्यापारो पपादितप्रमाणभावा त्प्रत्यक्षात्राहेतत्वसि द्धिः । तत्स्वतरूर्वहेम न्तर्गितवृक्षत्वंशिंश पात्वसामान्यमत्रापि दृश्यमानमुपदिश्य वृक्षत्वप्रतीति । रत्रप रेणोत्पाद्यते । स्वयमे वता सतयानुस्मृत्य प्रत्येति वृक्षत्वं । नस्य शिंशपात्वमात्रानु वृत्तित्वादेवाच प्रती तिः । स्वभावहेतुज नितमनुमानमिति । वदन्ति । नत्वेतदपिउ रत्नाद्युक्तसते । यदेषा मीसुरस्यानियतिश क्तिरेव । यत्पूर्वदृष्टंय थाशिंशपात्वमन्त र्भावितवृक्षत्वसामा न्यं । तथैवानींदृश्य मानमपिवृक्षसामाण मयीतिसच्चतन्मात्रा नुबन्धः । परमेश्वर स्य । पुनरन्यथानि यमेच्छापांसन्यथा । मीदं दृश्यमानं शिंश पात्वं वृक्षत्वपरिहारे णवास्थितं स्यादिति तनिषुण मग्रेभवि ष्यति । इयमत्रोच्यते यदनुमानंकार्यस्व भावं लिंगोत्थापितं नियतिगम्यादिसापे क्षतया । नतथार्थनिश्चयहेतुः ॥ प्रत्ये

मानेकर्म अत्रोदाहरणं यथैवि प्रमत्तादेवेति प्रत्यक्षेणाहिरुहाभासः ।
शाखिप्रेसाविषयत्वेन निश्चितएव नन्वेवं निश्चये कथंतहिं सदृशः संशयेर
तिकथमवादिसंशयादपीति अत्राह केवलमिति आभासान्तरेसिद्धमा
णामिमते समेत्याय इति यावत् युक्तइति नहिमधुरमात्रेकदिनमात्रेरक्तः ।
मात्रेवागुरुत्ववत्स्वरोमधुनिलोहेलाक्षायांच तदभावादितिमिलितएवरू
पाद्याभासवर्गोनस्यवहारः ततएवेतिप्रत्यक्षात् नाक्षेति अवापितविम
र्शेन हि प्रतिभासेन वस्त्वापितेसाक्षात्तत्कथमन्यथाभवेत् नन्वेवं रज
तेवास्याहा नवेतिरजतमेवेदमितितत्रेरजतमिदमितिकथंसमूलदेव
रजततत्त्वग्राहिणाप्रत्यक्षेणाबाधितेरजतेसंशयनिश्चयविपर्ययवि
भागः निश्चयरूपतयैववेदकत्वमतयायुक्तंभविक्रम सत्यमेवरजताभासो
शोसंशयविपर्ययौतदेशकालाभासान्तरमिश्रणापुरःस्थयोर्यत्क्रियाभा
सत्वात्तहिंसाभवतइति चैधनातुपपत्तम् नदाहसर्वत्रचेतिपूर्ववदितिय
थापूर्वमक्षसंवादिषुचसोयाद्विहितषुवेन्यत्रप्रकरणेयथायुत्तवासतथा
भासान्तरसंभेदादिविरुतेनतथात्राप्यवसरणीयम् यद्वापूर्वमत्रैवविह
नित्रिपंचयडकमनन्तरमेव केवलेदेशकालभेदापेक्षयेतितदतिदिश
ते पूर्ववदिति ननसामान्यमात्रेतावद्विमर्शोदयस्तत्कितकिमनेनदेशा
दिविशिष्टपुनःस्वलक्षणमित्यादिना अत्राह निश्चितेतियद्यपिप्रत्यक्षेणै
कसामान्यविषयएवप्रामाण्यमासादितंतथापिमिश्रणाभासोपीसामा
ण्यमखंडितमेवेति सामान्यंसर्वदेशकालगतंसिद्धातिस्वलक्षणांवस
र्वदेशकालमिति विभागोयंसिद्धः कुतः सर्वदेशकालगामित्वेपितथैव
पिदेशादिविशिष्टपुनरितिवाक्यद्वयेनविषयइतिसामान्यादावित्ति
चैवेयथिकरणेपनप्रनेकसामान्यमेलनेनेतितत्रएवसिद्धातीत्यत्राय ।
उक्तेनदेवव्यवहारेस्वभावहेतुसमर्थनायहेतुत्वेनोपजीवति अतएवेति
अत्रेतिशिंशिपात्वेतस्येतिवृक्षत्वस्यचेतियदेतन्नियतिमहिम्नाचेकाः
स्येषिशिंशिपात्वमन्तर्भावितवृक्षत्वम् एषोसौतन्तात्रानुसम्बंधः शिं
शपात्वमात्रतत्वाकृष्यत्वम् यदाह तन्मात्रभावानुपितिः स्वभावेहेतरा
त्मनीतिस्यादिति ननसंभावमेतत्किन्त्ववादनयोराभासयोः नवृक्षत्व
समन्वितभवन्तीशिंशपानि स्वभावाकथंभवेत अत्राह अग्रइतियोगि
निमासाताख्ये नियतिप्रत्यक्षागमवदितियावत् लोकसंव्यवहारोत ।
कार्योडाभ्यायनोपपुज्यतेननएवपरमेश्वरापगमप्रसिद्धिमूलत्वेनदेशा
दिगाउदृष्टविशेषान्तेरपिवापासिद्धिरकार्यतानियमिस्वरूपानुवर्तितानीत

प्रत्यक्षेऽनेकत्राभ्यासात् संवादाद्वा। तदप्रमाणभावं देशकालमाश्रयेत्। तथाभावनिश्चयनिमित्तमत एव यद्यपि संवादकाले पूर्वप्रवृत्तस्य वस्तुसाक्षात्कारस्य। तदा तद्वस्तुसिद्धिनिश्चयो। न कश्चिदुपयुज्यते। तथापि सर्वदेशकालमध्यस्थतथात्वनिश्चयः संवादानुग्रहादेव भवति। इति

चार्थः संवादः प्रसंख्यान वर्ता। संवाद स्वसंवादा ज्ञानपेक्षया; न वस्याम संयोगतस्ते अभ्यासादुक्त न्यायेन सर्व एव समा ज्ञाता मे तथा सन्दि

ग्धप्रामाण्यस्य संवादकत्वात्। संवादोऽपि चार्थक्रियाप्राप्तिनियति शुद्धत्वाज्जलादेर्यो वर्देशकालावस्थाविशेषानुगामि परिणामनियामि तमसकृदुपलब्धं। तथैव चार्थनीयं। तस्य प्राप्तिरसम्पलेऽपि च विषये। तत्प्राप्तियोग्यता। स्वतोऽनिश्चये या। स्वप्नजलेऽपि यद्यपि तदा तद्योग्यतानिश्चयः

स्यात्तथापि सोऽपि प्रोत पव। जागर देतत्ज्ञायते। जागरजल स्वप्नेऽप्यम्भ ज्वकादिस्त्रि विशेषानि स्वप्न केनचि द्भ्याः लक्षणा विपर्यये वजल वेनाम्भ पानस्ते

तथा चाबाल्यात्प्रवृत्तज्ञानस्याभ्यासेन प्रत्यक्षं वस्तुविवेककार्यस्य दाढ्र्यं तापूर्वघेदेव। एवं प्रत्यक्षेऽस्यापेक्षत्वादिता दुरवथारतादिदोषो

न्मूलनामेवानुमानानां करणकत्वमनानामिव निर्विवादं प्रामाण्यम् न तत्स्वयं कल्पनेभ्यापि तानासिद्धिति यान्यतत्त्ववादी नो प्राजन्मनो न तत्पूर्वजन्मकोटिसहस्रावधेर्वा पद्धवहारपरिशी लनेन तद्बलेन वा पाककोपपरिपाकप्रतिभोपजीवनेनार्थक्रियाला भेन वा प्रतिभापरिपाके जातं प्रमाणस्य सार्वत्रिकवस्तुतथात्वनिश्च येव्यापारो खण्डितः तदाह अभ्यासादिति अत एवेति यतोभ्यासादेवं भवति ततो यदुक्तम् पश्चात्संवादे न किंकृत्यमिति तत्रिरस्तमभ्य भ्यासांशेनस्योपयोगादिति तात्पर्यम् तदेति साक्षात्कारसमये पुन स्तादृक्तसिद्धिर्जायमानसाक्षात्कारः स्वसमये प्रमाणमिति यो निश्च यः सततानहक्त सिद्धिनिश्चयः अन्यथेति अनभ्यासेनार्थक्रियारूपेति श्चयाभावे तथाहि तदसंवादानन्तमपेक्षत्वे संवादोऽपि चेतितस्यार्थक्रि यादेः कार्यप्रक्षच्चारिप्रस्थितः याप्राप्तिस्तस्य संवादइति संवादइति संबंधः पुनस्त्संवेवाद्यार्थसिद्धिसंमतमपि तद्दर्शनेन कथंचिदुपपद्यते अभ्यासा देसंस्कारसारत्वात्तस्य च प्रमात्रेकतापामपपत्तेरिति हृदि शितम् हक स्वाभासे चेत्याद्युदेशोऽब तत्र स्वदर्शने रूपपत्तेमितस्यायेन भनारिहेति तद्दर्शितमस्तव्यम् नियतिशक्तिस्तम हाभासस्याततयातत्र प्रवेशानी येत्यपि कमियत तथा चेति यदेतदुक्तं प्रमेयं तेनेहेत्प्रकारेणोपायः तावदितिसंव्यवहारे हष्टविषय इति मन्यते कइवेति एकप्रमातृरूपसं कुचितप्रकाशाविशीनीलायवभासविमर्शानतरूपात्मपदात्मसत्ता विगीतविमर्शानरूपः परिच्छेदस्तत्संकुचितप्रकाशाविश्रान्तभावत त्वावभासविमर्शानस्वभावश्रागमो बलवानिति यावत् पुनमायामम विगीतप्रसिद्धिलक्षणां विभजति तथाहीति वेदशैववैष्णवादीनांहि पाप्यो विमृश्यमानः परस्परानुष्ठानेनप्रसिद्धः सोऽनेनैव वाक्येनैवोपादि मृष्यमाणकालादावप्येव प्रवृत्तइति नावच्छेदभागीत्यनवच्छिन्नप्रकाशपर्मी विमर्शात्मा परमेश्वररूपेवाननारिवमेवतत्त्रकदादिभिर्भोगैवमतेपादिभि नीवदप्रवृत्ति भिस्च प्रसिद्धानुष्ठानमन्तायेवनिबध्यतेयतः शाब्दैनसमा सव्यासोपकल्पितवाक्ययोजनाभिः न चास्यायत्तमाध्येयपरमेश्वरीतमि तिदर्शयति सर्वैवेति उपपादितमिति तत्रज्ञानेनततः सिद्धमित्यादौ उप पादयिष्यते इति इयं तथा घटपटाद्यवभासेन्यादिस्थानेषु यदिसर्वा मानसीवाङ्मयीवा प्रवृत्तिः पारमेश्वरी तर्हि ... [illegible] ...दावपि

नार्थेनानुमानव त्मसरनीतितस्य। तावन्निश्चयकारि तास्थितेव॥ आग मेत। निकहानिब द्धप्रसिद्धरूपेर्ष्यनि श्चयरूपतयाः क इव विवादः॥ नैष

तथाह्यनियतवक्तृकानवसितनियतकर्तृकाशान्तिदे। प्रथममतया। प्रवृत्तायां शाब्दप्रकृतिः सातयात्वरूपतामापन्ना। परमेश्वरी वाकाश्वैव। तावदियमानसी वाङ्मयीवाकायी यापिवा यामवृत्तिः। सापरमे श्वरक्रियैव त उपपादितं समपादिष्य मतेवा। स्या

स्तुकेवलं तदिच्छयैव वाकार्थी पर्यन्तीभावेन वाङ्मनस्व्यापाररूपभेदोऽदुर्लक्षरूपवैलक्षण्ये। जातविसंवदानी॥

यस्याः पुनस्तत्रविपर्ययप्रतीति नस्थैर्यैणोक्षिपति। सामानसीतावाक्षिप्यप्रातरुपोपि निरूप्यमाना निश्चलैव प्रतिभासंज्ञा प्रमाणमेव। यथा विश्वसत्तासत्तयोः भावितात्मनः करणस्य संसारिणो हि प्रमातुः प्राणादेर्न परमेश्वररूपतापरिहरः सर्वात्मना प्रमातैव हि तदानीं
तस्मात्‌ तस्य वस्तुतंत्रात्मता स्वतंत्रस्यैव च प्रमितिकर्तृत्वात्केवलंश्रा णादेः परमे श्वररूपता निमज्जनेन। संवेद्यात्म स्वरूपोन्म ज्जनात्म मात्रता क ल्पते त
तत्र तस्य स्वयं निबाध्यमानापि मनसि स्वरसतो विकल्पैरेव प्रतीतिरुपजायमाना पारमेश्वर्या शक्त्यैवोपजायते। तत्तप्रसूत्स्वभावा। ततः सार्वज्ञ्यं नातिक्रामति॥ बीजे॥

सा प्रवृत्तिः कथं विसंवादिनीत्याह तस्यास्त्विति बाह्यार्थपर्यन्तीभावेन सता।
चोपलक्षिते योऽस्याः प्रवृत्तेरायायामैश्वर्याः सम्बन्धेऽपि निपाशवब्राह्मणस्यापा
द्रूपवैलक्षण्यभेदः प्रातिस्विके विशेषः संभवन्नपि दुर्लक्ष्य इति प्रवृत्तिरुपपन्ना
लोकस्य प्रवृत्तौ च विसंवादोऽप्युपपन्नः पापावबाह्मणस्य व्यापारभावापत्तौ तत्र च
बाह्यार्थपर्यन्तीभावाभावाभ्यां रूपवैलक्षण्ये तस्य च दुर्लक्षत्वे तत्र प्रवृत्ताव
पि विसंवादे परमेश्वरेच्छयेति हेतुत्वेन योज्यम्‌ निरूप्यमाणापीति निरोद्धुमि
ष्टापीत्यर्थः निश्चलैवेति निरोधेच्छया चाल्यमानाऽप्यविचाला प्रतिभासंज्ञेति
प्रतिभानलक्षणोऽयं प्रवृत्तिभावनाख्य आगम एवेति यावत्‌ भावितमिति अस्यैव
संवादिविसंवादीति द्वयोरागमप्रलेखस्याप्युपदेशविशेषैः प्रावृतरूपे रागग्राही
कृतेऽस्य ममत्वं करणं संकल्पाभिमाननिश्चयवृत्तित्रयमयं यस्य मन्त्रात्मापि हि
ह्र संवित्स्वरूपपरमेश्वरसम्बन्धि प्रमाणमसिद्धैकरूपविशिष्टविमर्शस्वभावाय।
सैव प्रमातृविमर्शमयात्मा नाभिव्याप्नोति तस्यैव तथारूपतोऽवलादेवोल्लासयत
स्तथाविधविशिष्टफलदः तत एवोक्तं सद्गुरायकवितेनेति ननु पशुप्रमातृयो
र्भिमानात्मा प्रावृतविशेषः सा कथं पारमेश्वरी वागित्याशङ्क्य परमेश्वररूपतामेव
तेषामपि रूढाकेवलं तदिच्छयैव तस्याः क्वाप्यंशे विविच्य उन्मज्जननिमज्जने भव
त इति दर्शयति संसारिणो हीति तदानीमिति परमेश्वरतापरिहारकाले लोष्टा
दिवदस्वातन्त्र्यात्‌ प्रमातृतेति प्राणादेः प्रमातृता कथ्यते व्यवह्रियते तदिदं तन्नाभिकी
ति यावत्‌ पारमैश्वर्यस्याशेषप्रकाशविमर्शमयस्य योगात्‌ ततः एतदुक्तं भवति
यथैव विश्वप्रकाशात्मा परमेश्वरस्तथा विश्वविमर्शात्मा तत्र बाह्यसदग्रासना
पंक्तियात्मककारिवर्गस्य यथा प्रकाशस्तथैव विमर्शः तत ईश्वरेच्छयैव योऽयत्र
विमर्शांशोऽपकीकृतः समुन्मिषत्स्फुरपि नोन्मीलितुं शक्नोति तत एव तदंशोऽद्य
भक्तत्वेनापादितोऽभावोऽशकशपान्न मायायामेव प्रदर्शितेऽसति प्रतीतिलाभ्यास
र्वस्य प्रयत्नेनैव वक्ति तथाभावनिश्चकतामिति यावत्‌ ननु ईश्वरेच्छयैव यद्यस्य।
निरूढं प्रावृतं समपवर्तस्याभास इति कस्तदानीं प्रामाणिकानां प्रकर्षः आः केवलाः
प्रामाणिकाः ईश्वर एव हि तथा भाति विस्फुरति विमर्शयति च ननु एवं तत्प्रामे
वस्थीयतां किं शास्त्रश्रवणोपदेशश्रवणानुष्ठानैः सततमवस्थीयते यदिस
तथावष्टम्भी तत्परमेश्वरः तत्तथा कं दरोहणमपीश्वरेच्छयैव तथा च श्रीशिवदृ
ष्टिस्तत एव शास्त्रकर्तृत्वे इत्यादि यावत्तदनुष्ठानं तत्परत्वेऽपि रूपता मानसीवृत्तिः।
विचार्य ब्राह्मणो विचारयति वागपीति तत्रत्यावेति यतः प्रच्छन्नसती प्रमाणे
ततः परस्याऽख्यातु प्रसरोऽस्याभावलक्षणेन बाधनेनाविमर्शीकृतानैव प्रमाणम्‌ ता।

वागप्यन्तानकर्तृकानियतवक्तृका च। प्रतिवक्तृसु नियतेषु परिमितेषु च प्रतीतिमुत्पादयन्ती। प्रवृत्ता। पारमेश्वर्यांशोऽन्तरेव। नियतेषु वक्तृसु वक्तृरूपेषु स्फुरति तत उत्तरस्मिन्नपि प्रमातृनिरोधाभिलापादयोऽपि निरूप्यन्ते। ततस्याः प्रसिद्धिरागमसंज्ञा प्रमाणमेव। तथा च वेद बौद्धादिषु प्रा प्तिवद्धा प्रसिद्धिः। स्वरूप्या समस्या प्रमाता प्रमाणे,
प्यमानत्वात्‌ युक्तांशस्तुस्वरूपेष्वपि दुर्बलः परकीयबलवद्युक्त्यन्तरैर्बाधितः॥ अपि तथा तद्योर्ध्या तदीया स्मृतिबा

न निरूढत्वान्न प्रमाणमपि तु प्रमाणोपपन्नत्वात् तेनैवमित्याह युक्तंशास्त्विति ननाव
त्सर्वज्ञत्वायो निर्वहति यत्रापि निर्वहति तत्रापि पूर्वीकृतदृष्टाकार्याद्रिरूपस्य उज्ज्ञानत्वाद्दुर्ब
लः स्पष्टे हेत्वलवानपि वाधकत्वेनान्यापि तन्याय्यान्तरदृशि द्वैलतरीभवति तथापि चा
यापि यावत्संसारं प्रवहतीति तत्कष्टं तद्विदः सहस्रेणाप्याप्यमानानामन्यायानां न पर्यवसाने
किंचिदपि लभ्यते यदाह यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ इति भर्तुः फलोचितानर्थानानाबामास्यति
पद्यते विपरीतेन च सर्वज्ञशाक्यतेव कमागम इति च परकीयेति क्रमयोगः प्रत्येकम्।
कार्यकारितस्य व्यापक इति यदुच्यते न किंवस्त्वपेक्षया संभावनताव द्विकल्पे हेप
स्य व्यापके वस्तुतो भवितुमर्हतः अन्यतरस्याप्येकस्य व्यापकत्वम् क्रमस्य तत्सहक
ह्यकरणे तस्य समस्याव्येव वस्तुत्वमिति तदपेक्षया द्वितीयोऽपि राशिर्न कश्चिदिति त
दतद्रूपपरिच्छेदव्यवच्छेदप्रकारस्तृतीयराशिप्रभावनिश्चयो नास्तीति गतत्वम् तयोपि
न कश्चित् संभावनान्वविकल्पमात्रेण तयाः समस्यापि तो व्याप्यव्यापकभावो वस्तुत्वावि
शतीति तदपि कोऽपि न तावत्क्रमेण करोति अनवहृत्नियमकत्वात् नाक्रमेणापके
नवष्टघाकार्यकारणेतत्भेदायोगात् अनेकेनापि करणयोगपद्यायोगात् सहकारि
संपातात्तथाकरणे तस्यैव व्यापकत्वेऽस्यान्नक्रमाक्रमयोरित्यादिकोऽनेकयायिकोपो
द्वेलीभवतीन्याय: पक्षापि शाबो क्तिरन्याकाशस्य परिहारेति सर्वपातकोऽप्रति
ष्ठ एव तथैव हि परमेश्वरेणासृष्टः तत एवेह पाक्तिसंवर्धनक्रमेणानाः संक्र
चितविमर्शशक्तिसमाकर्षणेन तथैव भोगापवर्गोपयोगितेनापयुज्यमानः
परमेश्वरेणास्य एव तर्कः संसारः काव्यमेतावदपर एव विचित्रामीसंसाराः अ
प्रतिष्ठितत्वेपि हि तर्कस्य तत्समर्थनस्यावउ ताकाचित् आभासमानवस्तुवादे हिप
रमेश्वरेच्छया यथाभासनियमः सा चैव विचित्रेणाभासानस्या उपयन्तीति तत्संयोज
न वियोजनैवे विचित्रेणा च प्रमातृस्त्वं विचित्रीकुर्वाणः पर्यन्तयोजयेत्तावदेवन्या।
यमवतिष्ठते तदयमलव्ययाणप एव तर्कः शोभते अत्र तस्य बुद्धिरार्वेणाप्रतिष्ठा
पपण्ण्वारदृष्यार्हृतमप्यकल्पितनिः शोषभूगोलकमध्य अवकस्यानवत्सरे
वाडिस्वविडस्वकोवेत्यात्ताम् सर्वथाऽनुमानेनाऽस्वसितव्यमपि त्वागम एव
स च योयस्य हृदयेति रूढिमुपगतः स एवं यस्य चतुर्थीन त्वतस्य किम् तर्कमे
तिव्यहानोपादानविरहः इति चेत् इहापि आगमविशेषसंपाद्यभोगापवर्गोप
दानतरकपाता दिपरिहारविरह एवेति यदाह मीमांसकाग्रणीः भट्टनाय
कः महान्तिपातकन्याहुर्यदाजावशनः सुराः पावनानि नमस्तेऽसि स्वच्छन्दोयक
रायते अत्र त्रियाविध्यनुवादयोगायार्थ्येति व्यइतिनिरूढत्वयाऽऽगमेऽभ्यात्मम् त
दाह प्रसिद्धत्विति यच्चदाय यथा यत्रेत्यनेन क्रमेणा सर्वाऽऽगमानां प्रामाण्यम् स्व
स्थायागमो हितावति प्रमाणभवन्नप्यनार्यसंपर्कसंभाव्यमानत्वान्निरागा।
माभासः तथा शुष्के पेव महाजेवामहोरद्वेत्वादिकतेव्वेष्टमध्यान्तदिक्षा

प्रसिद्धंनत्तुवाध्यते। तथा चतत्रभव
न्नर्तहरिः॥ धर्मस्य चाव्यवच्छिन्नाः
पन्था नो येऽव्यवस्थिताः
न तांल्लोकप्रसि
द्धत्वात्क
श्चित्तर्केणवाध्यते इति॥ कैष्ठ

ई०
प्र० १० प्र
ति० त्रा०
टी०
२३०

वशान्महोदन्नसोनागोत्पनिरुद्धे पिविरजीविनाप्रपिप्राणानामेवं वृद्धिर्जायते ऽचे
तद्युक्तमिति अथ न विधीयते न तत्पूर्वमयुक्तकारिणोवयमिति यत्तत्त्वागम
मेवलनयाप्रमाणः पूर्वमेवाहमयुक्तकार्यःभवमिति प्रत्ययोजायते तत्र ॰॰ गम
त्वमेव तत्राभिमगवन्नियत्या पारमेश्वरागमे एवं विपद्धस्तुमादे विलयव्यवहा
रो नतप्रत्यवायफलोऽन्यत्रवः तथात्वोदये पारमेश्वरागमसमाश्वासे ऽनुग्रह
व्यवहारोऽनन्ताभ्युदयलाभात् तत्रापि च तदागमत्यागप्रत्यवायपरिहारो।
लिंगोद्धारादिदीक्षाया परमेश्वरेणैव निरूपितः न तु शैवागमाय ऽसमाश्वल।
वैष्णवादौ तथादर्शितमिति निवर्तनं तत्रानुसारिणा आगमाः पुरुषप्रज्ञाकल्पिता।
स्थापितपक्षपातयुक्ताः स्वबलेनोत्कर्षातुस्थापयन्तः संभाव्यमानवाधाऽत्वम
तिजल्पितेन न त्वेवं यद्यनियतकर्तृकैवावाक्यामेश्वरीतहिमिद्धान्तस्तुप्रादेव
प्रामाण्यं स्यात् अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् नादरूपंविनिष्क्रा
न्तं शास्त्रं परमदुर्लभमिति अमूर्त्तो ह्यागमायत्र निर्वातो जायते महान् यांगा
त्मं वित्मयातन्त्रहक्षवृत्तिःसामान्यमितिसेन तत्क्रमेणानादित्वात् परमेश्वरे प्रकाश
विमर्शस्वभावकालानवलम्बनात् बुद्धादिप्रणीतवाक्यं न बौद्धागमादीनां भवेत्।
अथसमाधिःबोध इति न हि बुद्धो नाम नियतः कश्चित् अपितु भावनाबलप्रतिल
ब्धक्षणिकादिहेतु विमर्शः तस्य क्षणिकादिभावनोपदेशीगुरुः पूर्वबुद्धस्तस्या
प्यन्य इति क्रमेणानियतवक्तृकवाक्यमेश्वरविमर्शमयं तेनैव स्तुतः एवं चव
त्रिंशतितन्तभावनाभावितःकपिलो मन्तव्यः अत एव सर्वागमा अनादय एव।
तथा च पारमेश्वरे श्रीपिङ्गलामतेषुतहृत्तान्ताः श्रूयन्त एव बुद्धितत्वे स्थिता बौद्धा अ
हंकारे पाञ्चरात्रिकाः इति यत्किंचिदाज्ञप्तं लोके वेदस्माहत्तं वदिकम् वैमलेया
ग्वाणं चलाकुलं सांख्यमेव च तत्सूत्र हयेन समन्देहइति इमेवं वादिनांतेषां वादिनां तथा
तत्रयम् विश्वस्याभ्यपि कंचेति एतत्सुरुषविज्ञानं कपिलाय महात्मने मयाप्रोक्तमि
त्यादि च तेन केचोक्तिवन्तागतोकितत्त्वत्र तन्कृतप्रामाण्यं तत्कृतत्वमेव हि
प्रसिद्धमनन्तरेण किं प्रमाणकमिति प्रसिद्धिरेवैका प्रमाणम् परमेश्वरेच्छावशा
स्त्रागतकपिलादयोपि तत्प्रसिद्ध्यनुप्रविष्टाःकृतानुग्राह्याःकृतानेवात्राङ्ग
नगृहीतम् लोकप्रसिद्धिरितियोयत्रव्यवहारो व्यवहर्ता मतत्रलोकःदेशइति
तत्रव्यवहारस्थितिपत्तसंवादयतिकाममिति केनचिदागमनिश्चयेन यद्य
पि निर्मितमन्यलोकाचारेणाचविरुद्धं तथा विषमपि च व्रणांचेष्टितेयत्तदपि
प्रतिपद्यन्ते कामं बहवोपि एकवाक्यतयाऽङ्गीकुर्वन्ति न तु तत्रैषां विचिकित्सा।
भवतीत्यर्थः तत्रहीति तथाविधविरुद्धव्यवहारनिमित्तभूतावाक्यमित्यर्थः यदि पा
रमेश्वरोवाक्यमप्रातहिवेदःकथम् आह ईश्वराज्ञाहीति आम्नानात् अप्रतिह
तमाचफलसिद्धौप्रियमाणमा वितयहृदयंव्यक्तवानेविमर्शरूपमाज्ञा

अनिवद्धाहि लोकप्रसिद्धिस्मृति शास्त्रविरुद्धापिविशिष्टेदेशेतत्राबाध्यमाणा। प्रमाणम्। तथाचतत्रभवद्भर्तृहरिः॥ काममागम
तिःअयेण निर्मितमपि लोकाचारैवि रुद्धं चरणं प्र तिपद्यन्ते ति। ततहितावः तिदेशकालेपि सातिरोहुमि स्थापिकस्य विदानि
तेध्या। परमेश्वर्यांशरचिता सत्येववाक्। ईश्वराज्ञाहिवादेष्युक्तः॥ यस्य॥

बौद्धसांख्यादिधुचात्मान कर्तृकत्वमेवसाक्षात् दर्शना। क नैःसमधिर्बोधैः सायतत्कर्तृकत्वप्रसि द्धेस्तात्कर्तृत्वात् एके वचना वतीर्णः सिद्धिः नैनोक्तमेतत्तदनुष्ठानामि ति॥ अत्रि

यस्यैवेदात्मिकज्ञेय । महोगम्भीरसन्दरीति । भट्टनारायणेन ॥ यदापुनरुभयप्येषाप्रसिद्धिविपर्ययप्रतिष्ठोपरूढाभवति । तदापरमेश्वरेच्छयैवविपर्ययो । प्रतिनियतवक्तृकत्वादिना । प्रसिद्धिभावमुपयातेः सर्वागमप्रामाण्यलक्षणं । पारमे
श्वर्याशोत्स ततानूप । स मृवीत । तथा चमानापित भामपिक स्वचिदेनेक स्त्रिनास्त्रिकृते किंचिदेवम तिष्ठंप्राप्त ।
परमेश्वरांशनिर्मितमेव सत्तथावासवतां प्राप्नोति । येनतदुपचारवत्स्वापिलिप्यक्षरेष्वाप्यायितेषु सन्तापितेषुवा । तस्य
तथाभावोभवति ॥ ॥

तमस्तोमस्तयज्ञः सान्द्रोऽकृतः परतः परम् यस्यैवेदात्मिकाज्ञेयमहोगम्भी।
रसन्दरीति यस्येति जगारीतां शुक्रसांवीर्यवाक्ययं पूर्वेक्षाख्यातमिच्छादि।
शक्तित्रयमयं ततोयन्त्रं परशक्त्यात्मकमानन्दधाम ततः परेस्मिन्स्तच्छक्तिश्रुति
हारूपपरमशक्तिविश्रान्तिधामतन्नुमः श्लेषइतिगाम्भीर्यस्यसौन्दर्यस्यचा।
तिशायंद्योतयन्त्रयाणांतापिभूतापिदेवादिविषयार्थसहस्रगर्भत्वमाचक्षाणः
सर्वभासमाविशेषवादितांवेदागमस्याह यथोक्तंसर्वज्ञानमयोहिसइति उभ।
यीतिनिबद्धा अनिबद्धाच विपर्ययोविरुद्धाप्रसिद्धिः प्रामाण्यलक्षणमभ्येत
इतिसंभाव्यतेइतिसम्बन्धः तथाच शुक्रात्स्थसूतिमयस्यापित्तयन्नाद्धिजैर्विना
दिश्रूयतेइति सापिप्रसिद्धिरेव सापिचाऽनादिः अनादिकालभाविन्याहिसा।
वोः प्रसिद्धयः तत्रतेकाचित्कदाचिदुन्मज्जति काचिन्निमज्जतीति उन्मज्जनंनि
मज्जनेएवोदाहरणोनस्पष्टयति तथाचेति तदुपचारवस्थितिनामाक्षराणि
श्रीत्रमनोगोचरीकार्याणिपिलिपीयतउपचर्यन्ते चिरतरवृद्धजनाम्नाय
व्यवहारपरिचयदृष्टनिर्दिष्टेनपरमेश्वराज्ञानुवर्तितया श्रीमत्सर्ववीरभर्गशि
खोयन्तगतया तथैवमन्वेनसामानाधिकरण्येनदृष्ट विमर्शावशावशाद्व
क्रियन्ते दृष्टस्यचविमर्शस्यसत्यत्वम् ततस्तेषामाप्यायकसन्तापकादिरूपवस्तु
स्तवर्णोपचरितरूपलिप्यक्षरयुक्तैववाप्यायकसन्तापकोरवमेकस्वेदि
रोगारनापनादिदुःखावाऽप्यायनादिकमर्थप्रेप्साय मिथायिथायिवर्णोपचरि
तेरवायोगेनवाप्यायितेषुवासन्तापितेषुउल्लिप्याक्षरनादात्म्यविमृष्टेव।
णेद्विपप्रत्यवमर्शाभेदप्रामप्रकाशस्वभावोमोहरूपश्चाप्यायितः सन्तापितो
वाभवतीति तत्रेश्वरेच्छयासमभावोयथैवप्रकाशेषपतिविश्वात्मनास्त्येवविशि
ष्टरूपादि प्रकाशमयत्तथाविशिष्टरूपोपरागविचित्रविमर्शइति कथमे
वंप्रायाणामर्थानांसत्यत्वंशब्दानाम् तदेवदृष्टयितिनिदर्शनान्तरमाह तत्र
मन्त्रावेचेति बहुस्तोपनापादिविचारेजन्मनक्षत्रादपिमदपिमन्त्रस्तेनामाक्षर
द्वारायातम् नक्षत्रैमः वकरूडादिभ्रचक्रोक्तस्वरोदयेमन्त्रख्यतयागणेते तस्यांतो
वर्णवादिरदृष्टएववंशात्त्वदिशाकार्यकारणत्वेनतमसाशाद्रूपतदर्थात्मकत्वप्रदर्शप ।
लोकप्रतिभासत्वेनाप्याह तथेति पशोर्माताविन्नाग्रायस्ययमपीछातत्रवा
ष्टता तथापीश्वरेच्छेवात्रमन्त्वत्वेनविजृम्भते वाच्यवतातत्पर्यत्वात् उदाहरण
स्फुटीकृतमामामलक्षणेसर्वत्रसंचारयति एवमिति अत्रेतिव्यवहारेतेनेति
ईश्वरेण अन्यथेतितदृशासेविनाएतस्यचदोषमितवक्षतिसूत्रेविवेचितम् ति।
वक्ष्यतिविशिष्टवाक्यरचनाभिः अनिबद्धस्त्वयंत्रतथानालिमहाजनोपक्रकर्ते
व्ययः प्रसिद्ध्यातोवर्गः सएवमन्तव्यः यथावेदानुष्ठानेश्वरावेसवावपूष्टाते
भागवताख्यः यथाहवराहमिहिरः विष्णोर्भगवतस्माद्यास्वभवितः शेषोऽभ

तमामननत्त्रेव । अभाषु भग्रहपर्यायवोगवति । तस्यानुरूपफलविशेषयोगः पुनर्देशान्तरगतस्यस्वेच्छाकृतस्याप्यथावोपजातस्यानामान्तरस्यप्ररोहे । पूर्वनामसंस्कारवाधने । तदाप्यायनाद्यनुविधानंभवे । नन्तुप्रागव न । तथाकायाकारदर्शितमाज्ञात्मकस्यचित्तक्षिप्तातिशयः प्रमाणानुमानादिभ्यमप्यवेति । ननरूढस्य । ततः परमेश्वरेच्छावशादेव । तत्कायानुषङ्गेन

वस्तुसत्तादभिधेया व्यभिचारेणपशुमतीषामात्रनिर्मितं । इत्यसदर्थ्यस्यात् । तस्मानिच्छयोरपितथातस्यप्रतिष्ठाना । दिक्छानोपिच । कस्या
चिदप्रतिपादनामेवमत्यदपिवाङ्मयमानिरोध्यप्रसक्तया । प्रतितिष्ठत्यारमेश्वरमेववा । व्यभिचारिताभिधेयसद्भावे । प्रतिपत्तृषुप्रती
तिमात्रप्र माणानूपत्ता मुपनयति । त थाहिविज्ञानस्यै विकल्पक्रियानि र्मितया । मनो राज्यादिरू पायाविशिष्ट ते । वाह्या र्थक्रियाका रितयाव
हिष्करणगोचरतया । सर्वप्रमातृसाधारणतयाचपारमेश्वरीसृष्टिः । स्वतन्त्रतेनसूक्ष्ममभिधानवाह्यपर्यन्तीभवदभिधेयमपिस्वात्माथ्या
साक्षात्पर्यन्तमेवकरोति । नहितदन्यथाभिधेयंतत्सम्भवति । तेनानविवादितार्थक्रियाकारित्वादिधर्मयुक्तवाह्यार्थशून्यता प्रसिद्धशा
दृष्टव्यवहारस्यपारमेश्वरवाद्यैपारात्मकत्वात् तेनाप्रति ... निवद्धानिवद्धोवा । प्रसिद्धिसंज्ञोर्थाव्यभिचारित्वनियम
प्रमाणेन वागमाभिधानं ॥ तेन
नंवा

तेन यथाभूतप्रतिपत्त्रा देशकालविशेषोद्देशेन विगानमनासादयिता यदुपदिष्टं तेनेन तत्र तदानुष्ठेयमेव भोगमोक्षफलम्। विगानेऽपीति तः स
वैद्याविपर्ययोल्लासं संशयोपजननाद्वा। मुख्यादिसन्निधाने चटत्से। वपूर्वस्य तस्य शास्त्र विषयस्य परमेश्वरस्वरूपस्यान्यथाभावा इसंवाद
इति ननदा प्रामाण्यं। तथा चाति प्रसिद्धेर्मन्त्रा तथनादावव पुंभावि फले विसंशयानो नफलभाक् फलावभासि प्रमात्रन्तरैक
मेवस्वरोगस्यैहेन विगानेन वानिबद्धापि प्रसिद्धिः सत्यार्थ्यैव। निर्विचिकित्स प्रसिद्धि विषयस्य चनाम तत्त्वत्रादेः सन्तापनाप्याय नायन्तु ततस्य पर
वर्तना सिद्धेः संवादे। तज्जातीयाया अदृष्टविषयाया अपि प्रसिद्धेः। संवादो वश्यंभावीति। प्रत्यक्षोक्तनीत्यास्य तत्र एव प्रमाणता॥ ॥

ई.

प्र. प्र.

ता टी.

२३१

स्मादिजा मातृणामथ मातृमण्डलविदो विशान्त्वथ ब्रह्मणः शाक्याः सम
हिताय बुद्धिवपुषो न ग्राम्यस्थैर्वा हिता ये ये देवमुपासते स्वविपितानेक
स्यकार्याक्रियेति तेनेहितं तद्विमर्शनादात्मप्रतिपत्तिसंवेदनात्तत्फ
लमयत्नतः लाभयितुं समर्थाः केचित्तु न रागमो महे शान्ताविभाल
त्वाणपरमनिर्वाणफलो भवन्त्वः नन्तु सामान्यनिरूढस्वस्वीकारेच
टाभासवदनन्ताभासस्वीकारेण वर्तमानोऽपरशासनाभिहितभोगा
पवर्गफलदानसमर्थोऽपि भवति नत्वपरऊर्ध्वफलदानसमर्थोऽपि
भवति नत्वपरऊर्ध्वफलदानसमर्थः तदुच्यते शैववैष्णवबौद्धार्हदागमा
र्थ्यध्यवस्थिताः उत्तरोत्तरसामर्थ्याः पूर्वपूर्वविघातिनः तस्माच्छैवमागमेवि
श्वस्यानुग्रहेणेच्छया वैष्णवागमजैन्यस्तत्तदागमयेन्मतम् नत्वैष्ण
वदीक्षादिसंस्कृतः स्यात्कदाचन शैवमागमपि कारणाभिविनाउदीक्षयापुनः
तेन यथेति प्रसिद्धिरूपेणाबादेन तेनेति प्रतिपत्ता तत्रेति देशे तदेति काले
एवंकारेणाशास्त्रान्तरलोकाचारविरोधेऽपि न विचिकित्सितव्यमित्याह वि
गानेऽपीति तद्धि तद्विमर्शोदये अनिबद्धापीति महाजनानुष्ठानशेषतयैव।
स्थिता नन्वदृष्टविषये प्रसिद्धा पर्यन्तफलोदययाभवितव्यम् नत्वस्याव।
र्योऽसंस्पर्शिनीति कुतः प्रमाणादवसेयमित्याशङ्क्याह निर्विचिकित्सेति
यथाहि दृष्टात्वेषणाद्वादिमन्त्ररूपप्रयत्नेनैव सकृदुक्तेन मध्ये बाधकवैध
र्म्यमनासादयता त्रैकाल्ये त्रैलोक्ये च निश्चितम् एवं निर्विचिकित्सप्रसिद्ध
वीर्यार्थ्यपर्यन्तत्वेनाभ्यस्तत्त्वादौ विषमन्तन्त्रदीक्षादौ चेति प्रयत्नेनैव प्रामा
ण्यनिश्चयः ननु मध्ये बाधकं नोदेष्यतीति कथम् अत्राप्याह अदृष्टवि
षयेति दीक्षातो मोक्ष इति नास्ति दीक्षामोक्षयोः प्रयागमाभिरूढं बाध
कसंभावनानास्ति मध्ये यदि तेन बाधकविलययोगादप्रमाणतैव अनप
वेति यतः प्रसिद्धिरूप एवागमस्तत्र हेतोः तदाह अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रु
त्वान्येभ्य उपासते तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः इति इदं गुणापि
नादिमनिवदने भट्टहरिणागमप्रामाण्यपदार्थ्योपयोगमिति तत्रोव
नेऽक्षलिखितम् तथा प्रज्ञावादादौ भीष्मेव प्राप्त्यारूपेण विशिष्टवाकारव।
नाशोकेति दर्शयति नत्विति एवं प्रतिभारूपेणानिबद्धानिबद्धप्रसिद्धियात्म
नाच विविधमागमं प्रदर्श्य रूपान्तरमप्यस्य दर्शयति अन्यापीति एतावे।
ति स्वप्रसिद्धिप्रमाणान्तरमूलत्वेनान्यन्नायान्वेष्यम् आप्तवाक्यं तदेव
षणीयमेवक्ष्याभिरुक्तखमेवस्वत्वापिगतिस्तत्त्वदकव्यवस्थापिताः साविप
तेयस्मादुक्तः अतएव तदा लोकवचनरूपो वा नियताकारैकतीर्थ्यापेक्षापि
वर्तमानोऽपशोकनीय एव मूलम् तत्तत्प्रमाणसंभवे विचिकित्साभावात् त

अदृष्टविषयप्रसाधेण
प्रसिद्धेः प्रामाण्यं। तत्रै
वप्रसिद्धान्तरबाधेऽस्य
विशीर्णत्वा दृष्टे पुनः प्र
त्यक्षादिबाधसंभवा
शंकया ऽनिवार्यत्वात्
अत एव श्लोकवै विश्र
विश्वित पुस्तक सङ्घाव।
मनपेक्ष्यैवानियतलो
कप्रवादवादितमाक
र्ण्य। कार्याकार्यविभा
गाभिधायिभाषितमनु
स्मृत्य प्रवृत्ता। आगमा
त्प्रवृत्ता भवन्ति॥ तथा
चतत्रभवद्भर्तृहरिः॥
इदं पुण्यमिदं पापमि
त्येतस्मिन्पदद्वये।
आचण्डालं मनुष्या
णामल्पं शास्त्रप्रयोज
नमिति॥ अत्र शास्त्रप्रयोजनमल्पमुक्तं नत्वागम प्रयोजन
मन्योप्यागमश्चाप्तो पदेशरूपः संभवति सोपि प्रमाणमेवा
नश्चास्य कस्य। तस्तो घ्यात्मना दृष्टेर्थ्यप्या सात्संवा
दज्ञानाद्धा॥ ॥

निर्विचिकित्सेवानुष्ठानपर्यन्तीभवतिप्रतीतिः । तथाहि तेनापि तथाभ्यासादिनाय: सत्वेन दृष्टनिश्चित: समये तथा कृतइत्याश्वास: प्र
मातृत्वमविक
ल्प्याप्त्यैव । तत: सस्व
सद्दान्तकारूपप्रमाणमेव ॥
तथा च स एव तत्र भवान् ।
सोयस्य स्वमिव ज्ञानं
दृष्टनं नातिसन्दिग्धं ने
स्थितं प्रत्यक्षपदेन ।
कथमन्योनिव
र्तयेदिति ॥
तथाभूस्याज्ञो माता पित्रादिपुत्रदारादिर्वात्मीयो ॥ वाबन्धुस्तुहृत्मीय: स्वात्मनि पुत्रादिष्विति गाढस्नेहकार्यत्वेन प्रसिद्धे श्रेष्ठाविशेषे
निश्चितत
थाभावे । यद्वा
त्वेनाभिनि
विष्ट: ॥ तथा च

दाह आम्नायेति निर्विचिकित्सनिश्चयप्रतीतेर्विशेषणम् समस्तेवानुष्ठानस्य
तेनापीति आम्नायमतेन अप्येवेति ननु नास्तीत्यत्र प्रमाणमपह्नवनीयतामाह
यदुपदेशेन यस्यामस्यसंवेदने ज्ञाने प्रमाणमनन्तमूलतयोपगतेनाभिषेके नैव
संशयविपर्ययाज्ञानरूपतयाभिमन्येत तदुपदेशेन तथाभूतामवाक्योपदिष्टवस्तु
संवेदनादनुष्ठानपरोपदेशपर्यन्तान्निवर्तयितुं न केनचित्प्रकारेणान्यो भवति
शक्तः यतो मातृपदेशप्रत्तमस्मसम्बन्धिनि ज्ञाने प्रत्ययपदाश्रयेण स्थितः ।
यदा मे तो कमयापासादेतज्ज्ञानमिति तत्र मातृपदेशाभिमन्यते मयैव तन्मा
नान्यकृतमिति न च बालोऽपि मातृकृतानुयुक्तिशतेनापि शक्यनिवर्तनः यथाहुः
परेऽपि निष्कम्पस्वभावस्य विपर्ययैः न बाध्यते नापि हेत्वन्तरात्
त इति बुद्धिपक्षपातेन हि दृष्टमतयानुल्लङ्घनीयविमर्शात्मैव प्रामाण्यमिति
बत्वतेव्यापकमिति तत्त्वज्ञावायत्र यत्र प्रामाण्यमेव तत्र एव क्रियासंबन्धा
दिविधः समाश्वासो विदितं प्राक् आगमः प्रमाणमबाधितविमर्शात्मेति स्वभावः
तत्त्वामन्वयस्य कथं निश्चितमिति चेत् आह चेष्टाविशेषैरिति तत्रापि हि कार्य
स्य हि विवेचनात्किं न सर्जते प्रतिचरणमिति शाखामवादः तथाहि पाणिनिव
रुचिप्रमुखैर्व्याकरणे आगमता प्रसिद्धा नात्वपादादेः ग्रन्थाभवादेन तल्लौकि
मवादपरिग्रहः तदाह चरणाभवादइति अर्थचाभवादः पूर्वोक्तमागमभेदं
यथायोगं व्याख्यानादिद्वारेणानुरञ्जयतीति तत एवमर्वागागमप्रामाण्येशा
त्त्वेन भगवत्पतञ्जलिप्रभृतिभिः संगृहीतः आगमस्य स्वरूपमभिधाय प्रामाण्य
स्यागमस्य चावमानादिलक्षणेयत्प्रदर्शितम् तदेव संवादयितुमुपसंहरति तदे
वमिति सर्वमेवेति स्थानान्तरस्वसंवेदनस्य प्रामाण्येनापायात् उक्तक्रमेणेति
आभ्यासादिना आर्षमिति प्रतिभारूपवेदादिशिष्टप्रसिद्धिरूपसदादितल्लोकप्रसिद्धा
त्मकमहर्षीणाम् स्वरूपमिमतेतन्मेनास्याप्यनुमानस्य बाधकमेव प्रत्यक्षाग
मयोर्हि यत्प्रकाशं च विमर्शं च तद्यथाक्रमं प्रकाशविमर्शाभ्यां विनानुपपन्नत्वात्
प्रत्यक्षं हि प्रकाशद्वारेण विमर्शात्मकत्वं विपर्ययः अनुमानेन तु नान्तरीयकत्व
त्वितरप्रकाशाविमर्शापेक्षात्वमेव प्रकाशविमर्शयोरभावइति मायेक्षतानाहुरेयथा
मितिः प्रमेयात् तत्रापि चनान्तरीयकतानानेडुल्लेखमितक्रमम् न च वाच्यमाग
मेऽपि शाब्दविमर्शानपूर्वकमर्थविमर्शनमिति तत्रापि मायेक्षतास्मदभेवेदिति न
हि शाब्दविमर्शानादपरमार्थविमर्शाने किंचित् शाब्दस्य स्वपरविमर्शात्मकत्वा
त् चेदायमित्युपपादितम् ननु तत्सर्वेषामप्रामाण्यमस्तुपेतेतत्कथ
मस्य विमतिपदपत्ति तस्मान्नपेक्षत्वं भवतोक्तम् अभ्युपेतमेवेत्याह प्रसि
द्धिरिति तल्लक्षणे तत्रापि प्यते कायादिशब्दार्थः किमत्र प्रसिद्ध्या अत्र
प्याह चलप्यामेति सोऽपीति लक्षणान्तर्गतः न त्विति हासपुराणादिव

तथा च तत्र भवान् । प्रसि
द्धिप्रतिचरणं प्रतिगृहीतं
चाम्नाइति चरणभवा
द: शास्त्रनिबद्धप्रसिद्धि
वादरूपोऽपि तदेवागम
संज्ञं प्रत्यक्षसंज्ञं च प्रमा
णप्रवृत्तं बलवत्तानुमा
नं विरुद्धविषयमप्यस्त
दीकरोति । स्वसंवेदनं
प्रत्यक्षमनुत्पन्नमात्रं
सर्वमेवानन्यापेक्षं ।
निश्चायिकमैन्द्रिय
क मप्युक्तक्रमेण
निश्चयहेतुरेवागम
श्चेति तयोर्बलवत्त्व
म् ॥ तथा च तत्र भवा
न् । प्रत्यक्षमार्षं च
ज्ञानं बाधकमनुमान
स्येति । प्रसिद्धिरागमरू
पा हि सर्ववादिभिरभ्यु
पगमनीयैव ॥ स्वसि
द्धान्तार्थोपपादनोद्य
तैस्तदेकदेशग्रन्थाना
मेककर्तृतासमर्थना
य शास्त्रार्थव्यवस्थाप
नाय च । तथाहि स्वर्गाग

मोल्लभेत ॥ चैत्यवन्दनात्स्वर्गो भवतीत्यादौ । स्वर्गचैत्यादीनामर्थविशेषः
प्रसिद्धेरेवज्ञातव्यस्तुष्यात्वविशेषविशेषापार्थक्रियाकारित्वादिलक्षणोऽपि । सोऽपि च
तुष्यात्वशब्दा
यर्थः प्रसिद्ध्यास्तेयः
पुराणपिस्वर्ग
चैत्यायर्थ ६८
गवासीदित्य
त्रापि विशे
नेव प्रसिद्धिरेवशरणम् । नात्रान्याप्युक्तिरिति प्रागप्युक्तमेतत् । उपदेशपारम्पर्येणाप्या
गमप्रमाणं ॥
प्रसिद्धि

६.
ई. प्र.
ज्ञा. वि.
२२२

वृद्धानां स्मर्यते इति चेत्तत्रापि प्रसिद्धिपारंपर्यं तन्न विघटत इत्याह अपि चेति
तथा चाह लोके य एषोऽयं वृक्ष इति आगमोऽपीति प्रथमसूत्रेण न केवलं दृष्टानुमिता
र्थप्रवामः यावदाम्नान्तरानुपजीव्यपि इत्याह उपदेशोऽपीति आगमेषु हि गुरवश्च
स्माः पठन्ते एवं वेतत् न तु शास्त्रितेऽर्थे ये स्वयमशास्त्रज्ञाः परंपरया चैतदर्थ
वेदिनस्तेषां तत्र प्रामाण्यं भवति वा न वा भवतीत्याह उपदेशपारंपर्येऽपीति
आगमग्रन्थाववोधेन विनापि उपदेशपरंपरया केवलायामप्यागमस्य
वतत्र प्रमेयाः आम्नागमता प्रसज्यते प्रसिद्धिरूपता च पर्यवस्यति येनाभत।
यासम्भवति नामौलिका च पारमेश्वरानादिप्रसिद्धिरूपतया तादृशाश्च।
पि गुरवोऽन्यस्योपदेष्टारो भवंति यत एवं समस्तेष्वागमग्रन्थेषु पठन्ते सवान्त
स्वागतं ज्ञानेकणीमपागतमित्यादि समस्तागमग्रन्थपाठादिति पाठेन तमेव
पठन्ति यावत्ते च न हि समस्तमागमग्रन्थं केचित्पठन्ति अपि तु गुरुपरंपर
योपदेशेन व्यवहरन्तीति यदि वा यद्यपि केचित्पठन्ति तथापि न समस्ताः
पठन्ति तेऽपि च गुरवो भवन्ति यदि वान्यमवतारणा आगमरूपता काचित्व
मोऽत्रोपकारिणी यासम्भव्यादित्रयस्य तत्रोपदेशपारम्पर्यमेव केवलम् या।
न्त्वपरोपकारिणी गुरवे मतिसाम्यमस्यागमग्रन्थस्य अर्थावबोधयः पा
ठः तत एव अन्यथाऽपि नवामागमत्वेन तत्र न प्रसज्यते नापि प्रसिद्धिः पर्यवस्य
ति तत एव तत्रत्वागम उच्यते चतुष्यामेहिताभिज्ञेत्य गुरवे याजयेद्स्वनयीति
सर्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवान्गुरुरिष्यत इति यतश्चेमादन्दः प्रोक्तः स्वयमत्ता।
ज्ञानवान्गुरुरिति एवमेतल्लोकप्रसिद्धसमस्तव्यवहारो यद्यु केकदेशगृहीता
भिप्रायेण पूर्वं व्याख्यातम् अनेन प्रक्रियाक्रमायातशास्त्रोक्तमस्मद्गु
रुताभिप्रायेणोभयथापीदमस्मद्गुरुभिर्निरूपितम् सर्वगत आगमः प्र
सिद्धिश्च मूलत इति प्रधानम् यतः समस्तेष्वागमग्रन्थेषु गुरवः पठन्ते
एवं परम्पराख्यातमिदमिति मयाप्यनेनसंग्रा प्रामघोरादित्यादि चेति।
एतत्प्रमाणाय युक्तं तत्किं नित्यमनुतानुयुंथ्यति विवेचयति तेष्विति एतत्प्रमा
णत्वेनोक्तं केवलं भिन्नमेवैतत्पत्र चेदं पूर्वमुक्तम् प्रत्यक्षमप्येकं वेति आभा
सांशः प्रमाणविमर्शांशः फलमिति न त्वनुमानेऽपि तदेकात्मके आग
मे तु शाब्दरूपतान्तर्जल्पकथमिय व्यवस्थेत्याशंक्य अस्मिन्नेव तस्या
प्यन्तर्जल्पमिश्रुपपादयति आगमोऽपीति नन्वेषोऽपि प्रसिद्धिरूपेतिव
दानि वेद आम्नोपदेशेन आमर्शे एव विस्फुटनात्मके ज्ञाने तत्कंठेण
स्वसंवेदनरूपं प्रमाणं स्यात् प्रतिपन्नेति तत्तदीतिशब्दद्वारेण
यदन्यतेन तस्य प्रतिपन्नेकविश्रान्तस्य मादिर्न तस्य कथमामर्शोपितामेव
वेदुभयथापि न दोष इति दर्शयति आगमस्यापीति चेदुक्ताशंकायां तकः।

प्रसिद्धिपर्यवसायितां च
गुरूणां समस्तागमग्रन्थ
पाठादेतत्प्रतिभासते।
विमर्शोपद्दहितं प्रतिभा
स्यात्। कालाद्यवच्छेदा
स्त्वीकृत्य। कामिक
माभाति। यावदतिसूक्ष्म
कालोपाध्यपेक्षयाभि
प्रमानन्दाणिकं भवतीत्य
न्यवादिभिः सहज्ञानल
क्षणिकतायां। व्यवहारेण
विवादः। एवं मोहनिवर्त
नार्थं प्रामाण्ये लोकप्र
सिद्धे एव तु विकल्पानि
वारणेन शास्त्रेण लक्ष
णीयेल क्षणेमेतावदेव
प्रमाणस्योपपन्नमुपद
र्शितं। प्रत्यक्षानुमानागमेष्वेवोक्तरूपेष्वनुगतमिति। तेषामेव प्रमाणता। प्रत्यक्षस्यैव चानुमानागमयोरपि प्रमाणफलव्यवस्था। आ
गमो हि द्विविधापि शब्दात्मत्वात्मरामर्शरूपो ज्ञानात्मैव लोकस्यागमस्यापि च यच्छब्दरूपं प्रतीतिरूपं। तत्तज्ज्ञतमेव प्रतिपत्तिसंक्रान्ते। वाच्य
माणं प्रतिपाद्य प्रतिपादकयो स्तदानीमभे दापत्तेः अतएव व प्रतिपाद कोटीवितःस क्रमोपिशा दः प्रमात व्यापाररूप विमर्शांशे रूपाच्छता
त्वात्प्रतिपन्नेष्वपत्यसंकेतस्य प्रतिपाद्यस्यार्थप्रतीतिपर्यवसायी भवति। तत्त्रश्रोत्रज्ञानगोचरेतामात्रे तस्य कश्चिदुपयोगः प्रमात
ताभूमिरेव वाचकभूमिर्न च तत्र क्रमस्पर्शः ॥ १०५ ॥ ॥

गुणप्रधानतायां तु चेत् क्रमः अत एवेति यत्तत्तदानीं तयोर्भेदात् पतितः कालो
हेतोः प्रतिपादयितव्यः सोऽक्रमः शाब्दक्रमविमर्शात्मकप्रतीतिम्।
त इति तथैव प्रतिपाद्ये सक्रमत्वप्रतीतिपर्यवसायीति ततो नत्वयात्र सम्भव उ
पयोगः इति आगमत्वेनेति शेषः श्रोत्रज्ञानगम्यत्वेऽप्यसौ रूपादिवद्विषय
मात्रेण प्रमाणरूपः नन्वाचकः सन्नागमः स च पूर्ववक्तरि ततः श्रोत
रीति भिन्नकालयोः कथं तादात्म्यम् नैव भिन्ना प्रमातारोऽपि अतः सं
वेदनस्य सोऽवाचकत्वे साचकाल्पस्य हि देहाद्युपचारात् कालभेदव्यव
हारः इति सर्वमनवद्यम् यदियता नित्यसंवेदनरूपं यज्ञावतीति तत्प्रमा
णमित्युपपादितम् नहि भगवति विद्यातत्त्वान्ते प्रमेयस्य पृथक् प्रकाशः
कश्चिदस्तीत्यवविश्रान्तेः सर्वज्ञानामपि कालस्पर्शोऽतत्त्वमास्ते तासकौ।
वादशेषप्रमेयतिष्ठमपि ज्ञानेकालस्पृष्टमेव यद्धि रतिसप्रबन्धवर्तमा
नतोद्रेकेणैव तेषां ज्ञानेऽव्यवह्रियते सदा सर्वं विदन्तीति ॥ १५ ॥
नन्वेकाभिधानविषयमिति यदुक्तं तत्र स्वलक्षणं चेत् तथा तर्हि अन्याभासस
मागममिति कथं युज्येत आभासमिश्रीकारे हि स्वलक्षणमिति शोकाशंकां
सूत्रम् यथाहं रुचीति घटस्यापादाने यद्यप्येकपदार्थ इति लोकस्याभासादविवे
कितया प्रसिद्धिः स्वलक्षणस्यासौ विवेकेन दृष्टियुक्तिर्भज्यमानतीतनमहते विवेकस्य ति
धाहात तत्त्वानामर्पयित्वा बसारैराशाः पूर्वं प्रसिद्ध्युपजीवनेन नवेति तदैव कलसमर्थस्यका
यम् आह आभासानां पृथगभासमानानां प्रकाशप्रमाणाभूतो विमर्शः कदाचित्।
साभासे विश्रान्तौ पत्रसामान्यव्यवहारः जातिविरुद्धप्रधानतया अत्रेदमिति यमि
तिव्याप्तिश्च प्रमाणाः तमेषांनामातशङ्न्येन साधिते एकस्मिन्नपि स्वलक्षणा
त्मन्यर्थेऽहम् चिंस्वातन्त्र्याद् वार्थक्रियार्थित्वे वाहम्व्यवहारैः वाभातिकस्याभासाभि
घानेतिसूत्रार्थः वृत्ताविवेनाप्यर्थ एवाख्यातपकत्वेन तत्र नेत्युक्तमित्याचब
रणेन अत एवावतारणिकायाम् विचारितत्वमेकत्व नित्यमे प्रतीतिमित्येतन्मन्तव्यम्
अग्रे निषेधदीपप्रकाशानामित्यत्र यस्मादेवंवक्ष्यते तस्मात्कथं तत्स्वलक्षणं
सन्निवेशाद्धि मात्रविषयः कथं च तत्स्वरूपं तामात्ररूपम् न ह्याभासानां तत्र ग्राम्य
माभासानां सामस्त्येनैकरूपं भावितमर्हति घटस्यापि पटेनैकताप्रसंगादिति
यो दोषः प्राक्पृतेस्तन्नात्र हेतुः पूर्वतरेति तात्कालिकादिनेत्यत्र प्रकरणे तावदा
भासस्यैव विश्वमुपपादितम् तत्संयोजनवियोजनस्वातन्त्र्यं च भगवत इति येन।
तियन्त विमर्शसामर्थ्येन सैवं भूता भवति एषा दितायां सन्निवेशमात्रेऽप्याभ
यन्नवराजतत्वायनपेक्षिणी व्यवहिता कीदृशी भवति आह अन्यैराभासैस्तत्त
यो लोहितउन्नतश्यामादिभिर्विशिष्टैरेकरूपैर्विशेष्यरूपत्वादेव केवलसन्निवेश
सामान्याभासाद्धि लक्षणाभासेऽपि भवन्ती पूर्वप्रतिपन्नात्सामान्यात्मनि।

यत्र अनेकदेशकालादि सामान्याभासे सामानोऽपि कराय नेवस्वल क्षणं वस्तु ते।
ततो लोके एकरूपाभास तथैवाविचारितप्रसिद्धेत्र दृष्टौ तदेकदेशभूतपृथ क्पृथक्सम ानविषया नेकदेशा
दिसामान्याभाससम्भव समर्थनं कर्तुमाह ॥ य
थारुचियथार्थित्वं यथा प्रसक्ति क्षियते। आभासाः
र्थ एकस्मिन्ननुसन्धान साधिते ॥ ॥ वृत्तिः ॥
एकस्मिन्नेवैकप्रत्यव र्शसाम र्थ्योपपादि तेव स्व
ति। स्वेच्छावशात्। दर्शि तानरोधात्। ज्ञा। नेपुण
वशात्। ज्ञा। वभासभेदः त
थाहि ॥ अनेकसन्निवेश सामान्यरू रूपाश्री भासैव
यद्रूपमेकं घटाभासवि शेषस्वलक्षणं। यद्रूप
ते (इत्यग्रेवक्ष्यते) तत्क
थं पृथुबुध्नोदराकारस न्निवेशमा त्रगद्धवि षयः क
थं वाकादिन्यविशेषाभा समयमृण्मयतारूपं त
स्या। दन्यान्दृशापबस्यं । पृथुबुध्नोदराकाराभासः
कादिम विशेषदेशकाला द्याभासे
विशेषीहृतोऽभिमतोऽर्थः।
अन्याद्दशस्यघटयाले प

दाभासोऽपि किं तथा नस्यादित्ययं न दोषः पूर्वत्तेऽपपादितक्रमेणाभासवैचित्र्येऽप्येकप्रत्यवमर्शवशादेकतानपायात् ॥ तदाहैकस्मिन्ने
वैकप्रत्यवमर्शेति ॥ एकत्वेन प्रत्यवमर्श एकप्रत्यवमर्शेन तपवस्तुत्रे। नुसन्धानशब्दः कृतो। नुसन्धानं ह्येकीकारं उच्यते। प्रत्यवम
पूर्वीस्य तथा सामर्थ्यमाभा सातिरेकेण उपपादितं ॥ ॥ येनपृथुबुध्ना दराकारतास न्निवेशविशे साभासतामा त्रेव्यवहृता। मृण्मयताया भा सविशिष्ट कार्त्स्न
न्यादृशाभासेऽपि पृथुबुध्नादिप्रत्यवमर्शविषयीकृता। पूर्वप्रतिपन्नसामान्याकारतद्रूपाविभिन्नैव भवति। मृण्मयताप्यंत्रैः कत्र। स्वलक्षणात्म
निमृण्मयतापरामर्शावसेयापूर्वैकरूपेव ॥ ॥ पूर्वमहे

एवं महत्वलोहितत्वादयो एकैकानेकसामान्यविषयावयारिता अप्यते कृत्वान्यावटश्चावभासे प्रवर्तमानाः परामर्शास्ते पूर्वप्रतिपन्नविविक्तविविधस्व
विषयेसहैकत्वमुपयान्ति ॥ तदेवचसामानाधिकरण्यमुच्यते पुनस्तस्मिन्नेकरूपतयावभासमानेपि हि स्वलक्षणे स्वेच्छामात्रादेव ॥
भागशोह स्थितिपा तते ; यसा मान्त्ररूपमा त्रावलोकन प्रयत्ने। तथैव॥ चित्रसन्निवेशा तता सामान्यप दार्ढ्यमात्रत या तद्वभा सते तथ टौक
स्मिन्नेवाविभागावभाते भित्तितले। कल्पनामात्रविन्यस्ततनुरेखो विभक्ते। विचित्रपुरुषहस्त्याद्यवभासाश्चित्रालेख्यसंज्ञाः॥ अविशेषेणैवावभासमानान्यपि व
समुल्लसन्ति। विभक्तावयवमपि स्वलक्षणं रूपमात्रतया। यदाचार्ष्यते। तदा तथैव भाति।
हृतिहृत। स्वलक्षणानि। भुत्पत्तितु णीकृतचेतसा यवत्वदिपल्ला शाद्विभिन्नावभा सानि प्रथन्ते। तदाह स्वेच्छा वशादिति॥ ॥९॥ ॥

पूर्वोक्तमेवो
९० दाहरणेन
स्वयंस्पष्टी
स्व० प्र० कर्तुमा
ज्ञा० टी० ह॥ दीर्घ
हृतोर्ध्व
२३२ रुष। धू
मचन्दनतादिभिः।
यथाभासाविभियन्ते दे
शकालाविभेदिनः॥ ॥
तथैवमनुद्दटद्वयकाञ्च
नोज्वलतादयः आभा
सभेदाभिन्नार्थकारिणो
पदंधने: ॥ हृत्तिर्यथा॥
एकस्मिन्नेव घटादाव
र्ध्वतयावयित्वावशा।
दीर्घताप्रत्तापारिमा
णड्लादिश्चकस्यचित्स
भातिचिहृयवयान
च्छायामात्रार्थितायां ऊ
रुषएवोर्ध्वमात्रंभाति
तत्कार्यार्थितायां। तुले
क्षणेक्षमाणस्य ऊरुषो
धूममात्रमेवकस्यचिद
भासते। तद्विदस्तु ताए
ताःपिमणित्पादिवि
शेषएव आभासः। सचतथा
भिद्यमानोपि देशकालभे
दान्नस्पृशति। तथैवघटए
वस्तिभ्याभासोस्यास्ति घटेव।
घटायनन्ता शेषार्थमात्र
साधारणः सत्तामात्रस्व
यमस्यरामर्शोयर्थक्रिया
कारी। तत्रैवचघटइतिचा
भासोन्तर्बहिष्करणेज्ञेयः
पृथुबुध्नोदराकारार्थसा
मान्योस्यएवयः घटादि
षुनास्ति काञ्चनइतिच
मृण्मयादिषुनास्ति त
थार्थितादिवशादेवैकैक
रूपएवजायते एकैक
स्याभासावभासः एकैक
शब्देनव्यवहारार्थेनतन्नि
यतार्थक्रियार्थिभिरभि
धीयते। तत्र। काञ्चनइ
ति। घटाभासस्यैवइतिच
वास्त्रादिसाधारणोदेश
देशहितस्तथैवचतत्तो
र्थक्रियाभिन्ना॥ इतिवृत्तिः॥

वेषामात्रकाराद्रूपादभिन्ना एवं स्त्रामयता एतदन्यत्रातिदिशति एवमिति महा।
त्वादि यदेकैकमनामिश्रमनेकं बहुसंख्याकं सामान्यं तद्विषयत्वेन ये निश्चिताः
परामर्शास्तेष्वनेकस्मिन्स्वलक्षणे प्रवर्तमानत्वं सामान्यात्मनो विशेषीभूतम
पि पूर्वं सामान्यप्रतिपत्तिव्यवहारकाले प्रतिपन्नेन विविक्तेनानामिश्रेण बहु।
संख्याकेन तदेकपरामर्शविषयेण सामान्येनैकतां नयन्ति तदेव चेति एक
त्वापादनम् इत्यनेकस्मिन्नित्यादेरंशोपेव स्वलक्षणनिरूपणाद्भूति व्याख्याता योष
हेतोशाहेत्तिव्याचष्टे पुनरिति द्विपाद्येनास्यार्थस्य पूर्वे हेत्वर्थे प्रत्याभासप्रमाण
मापादयत्यस्मिन्नेतत्तदेवमाह स्वेच्छावहिःकरणाव्याप्रियते ततः करणेवेति दर्श
यति भागशइति प्रयत्नइति च अप्येति यदिवेति यावत् सन्निवेशोपि स्वेच्छा
तो वैचित्र्यमन्तरं दर्शयति चित्रेति एषु प्रादितावैचित्र्यसंनिवेशतामात्रेव
तत्सामान्यं भाति अत्र दृष्टान्तमाह तथाहीति भित्तिरिव स्वलक्षणारेखावि
भागइव सामान्यविभागः एवं यथा नवविभवेयेकत्रापि भवत्याभास इत्यत्र
र्थमिति चित्ररेखाद्दृष्टान्तेन स्फुटीकृते यथार्थितमिति विभजति अरूप
मात्रतायेति एतदेयावयवविभागानादरेणेति यावत् यथाभ्युत्पत्तीति व्याचष्टे अ
विशेषेणेवेति इदमपिशाखादिमत्स्वलक्षणमिदमपि तत एवशाखादिमत
येते अर्था इति प्रतिपत्तिः तत्रापि हि व्यवहारेणैव न विभागोल्लासः एवो
यंवरिरोये कदेशयमिति स्फुटीकरणार्थं कृत्वाप्यितान्युत्पत्तयउदाहरणा।
भेदेन निदर्शिताः एकत्रापि तत्रपटस्वलक्षणे त्रयमपिशाकयोजनमेव ॥९॥ ॥
प्रसिद्धेन जडजडरूपेणास्फुटाद्युपायापितेन भेदेन सामान्याभासानन्तनाप्रथम।
श्लोकाकृत्तः प्रसिद्धमाभासभेदं घटगतं श्लोकान्तरेण स्फुटीकरोतीति तत्रद्वयस्य
तात्पर्यम् हृतिकरेगद्वयं हृद्वयोभिन्नविषयेव्याचक्षाणो जडरूपं दृष्टान्तद्वयमजडरूप
मेकं व्याचष्टे घटएव हृश्योर्ध्वावयवेषेवावहितेन दीर्घः प्रतिभासते तदाहमा
गणान्तरेति भागान्तराणां योदेशान्तानेववादेशान्तरपरिहारेण तत्रचलक्षणः म
नसश्चप्रणिधानेन अश्व इति द्विगुणमेवर्षीयाज्जनः यथाहचीति एवं स्त्रीकम
दाहृतेदक्षोदाहरणहृतेदीर्घहृत्सेतीयता अप्यार्थिलमप्युदाहरतिऊर्ध्वपुरु
षेति अभ्युपेतोप्युदाहरणं धूमचान्दनेनेति तत्रचतन्हृतौ निदर्शनान्तरं दर्शितमि।
त्याह भुक्तताविति न केवलमत्रोदाहरणं यावदुदाहरणेपिप्रसिद्धे निदर्शनान्त
रमुक्तमित्यपिशब्दः न तु प्रत्यक्षज्ञानमात्रविचार्यते तत्किं निदर्शनेन संभवति इ
त्याशंक्य संभवत्येवेति भट्टहरवचनेन दर्शयति परेषामसमाख्येयमभ्यासादेव
जायते मणिरूप्यादिविदिति अनेनाप्रोक्तमानुमानिकत्वं वचनेन निदर्शयता ऽ।
भ्यासिकप्रत्यक्षत्वमुक्तम् ततएवभ्युत्पन्नावेतदिति स्फुटं निदर्शितम् अत्रचेति उ
दाहरणत्रयेपि न तु स्वलक्षणान्तरवमित्यत्रहेतुर्देशन्यादिः तस्यपातीतिव्याचष्टे

॥ अथटीका॥ एकस्मिन्नेव भागान्तरावग्रहेण। भिन्नदेशाभासवैचित्र्यंभवति। तदाहे। कास्मिन्नेव घटादावित्यः वधानप्रयत्नमात्रादेव भागान्तरदे
परिहारेणभातीति। यथाहचीस्वदाहृतम् ॥ देशाद्यभेदेनेवकएवपुरुषोर्थितावशाद्वृश्चिताद्याकारैर्बहुधावभाति। कदाचिश्रीहूमात्रतेनोत्पुरुषो
यासुभेदेशंगच्छे। यत्रायमूर्ध्वरूपोर्थः क हृाविनिरोधानार्थीबहु तस्माविचार्यतमूर्धाव भातमाश्रित्यात्तधे ते अस्पदाच। घृता देशान्तरपरिहार मित्युक्त्वो र्ध्वौर्ध्वमात्रसा अंच्छाया मात्रमेव हृतीति
पुरुषकार्यच्छायात्वाश्रितेनेषुणस्य विभक्तावयवोसौ पुरुषाकारएवावभाति। तदाह॥ विहृत्यवर्धतेति॥ भुत्पन्नोप्रसिद्धमपि निदर्शितंमणिरूप्या
दीति। तदुक्तं मणिरूप्यादिषुज्ञानं तद्विदानानुमानिकमिति॥ अत्रचैकस्वलक्षणएवावभासभेदो न तु देशकालभेदान्नवमर्शः। स्वलक्षणा
न्तरत्वं तदाह सचेति। अत्रस न्निवेशाभासभे दो देशभेदाभासो प्याप्ति। केवलेन वस्तुरूपते। तत एकावमर्शोवल्ला हृवैकस्वलक्षणे ऽयं धूमचन्दन नादीनाम विप्रसिद्धेषु वावभास भेदो।
जातिव्यक्तिरूपत्वा। देवजातीयानां। तथाप्येकावमर्शादेकत्वम् एव मनुपलब्ध्या प्रसिद्धाभासभेदेप्य कस्वलक्षणे। धर्मभेदेष्ववभासभेदसम्भवो॥

विपित्वाख्या अथेणानुसरणीयत्वतस्मभवाश्च । अन्याभासमर्थक्रियाभेदा । तदर्थिनां । व्यवहारार्थवाचकशब्दभेदविनियोगो वगन्तव्यस्तद
हि । तथैव घटएवेति । स । तथाभूते घटे । सन्निन्याभासोऽविलक्षणो । यो । निरवशेषेष्वपि घटाद्याभासेष्वन्तर्भाविद्योस्या ॥ ॥ नहिसन्निनिशब्दमा
त्रभेदेनाभासो घटइत्यतो वभासाद्विशिष्यते नाप्यनियतपटशाकटाद्यवभासोपस्थापनेन । तदेवह्यनियताभासोपस्थापकत्वमस्यानस्यो घ
टाहि च
वभासः । तयाभासवि स्वात्मामयया ॥ लक्षणसत्ता तदाह । पटाद्य भासानुगमोक्ति । तन्नेति ॥ सत्ता पटशाकटादिविस्वार्थ्या भासस्य च स्वलक्षण भोस्तु । तदातेषां रूपतया । देशाद्यून स्वलक्षणसा वच्छेदात्मसामान्यात्म धार्थक्रियावि ताया । नियतच शेषप्रस्तावे । टार्थसाध्या सन्निन्याभासनियतघटा यावद्विनैव घस्यतमार्था सत्यपरामर्शादि
रूपार्थक्रिया ॥ तदाह ॥ सत्यपरामर्शोति ॥ परामर्शोव्यवहारः प्रवत्यप्रवृत्तः स्मर्तादिव्यपदेशरूप उच्यते । ननु प्रतिभासान्तर्गतो विमर्शः । तस्य तत्स्व
भावेनानन्तकार्यत्वा । दादिग्रहणाच्छन्यताविमरीतात्मनः सर्पदार्थस्य । तद्भङ्गपरिहारे वृत्तिः कार्या ॥ अनन्ताशेषेति ॥ सत्ताया महासामान्यत्व

अत्रेति एकस्वलक्षणत्वमिति दीर्घवृत्तादिद्वयपरामर्शावस्था सद्भूमत्वं जातिः चा ।
न्तनत्वमिति व्यक्तिः एकत्वमिति एकस्वलक्षणतापूर्वं दृष्टान्तश्लोके व्याख्याय दा
र्ष्टान्तिकवाक्यं व्याचष्टे एवमिति दार्ष्टान्तिकत्वं समर्थयते अनुपलक्षेति उपलक्ष्य
पि न समशक्यस्तत एवाप्रसिद्ध आभासानां भेदोपस्वलक्षणो तत्र घटभेदेषु आभा
सभेदेषु अवभासवेदस्य प्रकाशनभेदस्य संभवो दृष्टान्तानुसारेणानुस्मृतिमयः कृ
ष्यम् आह अवयित्वादीति रूपादिभेदत्रयाख्येयो यथा एवमिह घट एव धर्मादी
र्घतायवभासेन प्रसिद्धभेदेन दृष्टान्त उक्तः अप्रसिद्धभेदेन तु सत्त्वघटत्वादिना दार्ष्टा
न्तिकः ननु ताद्राभासस्यैवैलक्षण्ये शङ्कः केवलमन्यः सन्निति एतत् न सहते नहीति
एवं हि पर्यायमात्रेणैव भवेत् सत्त्व घटयति नचैवमित्याशयः नत्त्व सन्निन्याभासेन
घटेऽपि विश्रान्तेनयतः पटशाकटादिकमाभासान्तरमाक्षिप्यते ततो घटाभासा ।
न्नियते ततसदाभासोनामकश्चिदन्य इत्येतदपि निषेधयति नापीति तदेवहीति
यन्नयैवोपगतम् अस्माकं दृष्टान्तेन युज्यत इत्याह यदाहीति यत्राभ्युपगमाव
सरे तेषामिति पटाद्याभासानां मध्ये घटादेः कस्यचिदेकतमस्यानियतस्यार्थस्य
सन्निन्यस्यापि पिण्डावभासः संभाव्यते यतः सत्त्वलक्षणेन साध्यामार्थक्रियाप्रवृत्ति
तानन्तपटेनवाघटेनवान घटाद्वयोः एणादेवके विवादे घटेऽस्ति न किंचिदस्ति किं
चिदस्तीति वचनासंभाव्या त्वार्थक्रियेति दर्शयति सत्त्वेति सदित्याभासस्यदेशा
घवच्छेदेन विशेषीभूतस्यतदभावेन वासामान्यरूपस्यपरस्परं विलक्षणान्यतश्च
पटाद्याभासादस्यैवतिशेषः ननु सदित्याभासानुवर्ती सत्यपरामर्शः सकथमर्थ ।
क्रियेत्युक्तः अर्थक्रिया हि कार्यं न तत्स्वभावः अत्राह परामर्श इत्यादि हि तद्भङ्गपरि
हारनिमित्तभूततया प्रतिक्षिप्त सत्त्व साध्यार्थक्रियासदाभासेन तत्त्व शंकामानह
तोप्रतिहन्ति महासामान्यमिति एकपदप्रयोगेहि सामान्यविशेषतापि नाम्यत
नत्वचद्वृत्तो वस्त्रमात्रास्तु घटकोच तद्याभासेष्वनन्यात्मता परिहारो वक्ष्यते तत्रैव
घटेच दृश्याभासोयः पटादिष्वनास्ति कांचन इत्याभासोयोस्सामयादिष्वनास्तीति
तत्त्वस्तताभासोपि कस्मान्नोक्तः अत्रोच्यते वहिष्करणेति असद्भिन्यवभासोपि कं ।
हि घटाद्याभासेभ्यो निकृष्टः केवलं मतेनानन्यवसायिमदित्युक्तनीमान्तःकरणेन
भास्यते न तु वहिष्करणेन तद्धोमावास्वादयितुं शक्य इति तेषां सद्भ्यतिरिक्तानाम
न्येषामभावाभासानां परिहारो नोक्तः हृत्तौ सन्निन्याभासोयो घटादिविविक्तेषु भावे
ष्वनास्तीति नैवोक्तम् वृत्ताविति यावत् तदिति पटादि इति योगिवेद्यनाद्युक्तं सामा
न्यपाहद्ध इति दृष्टिगतः तत्रेति स्वद्विकारेष्वर्थहापोहाभ्यामिति अनुगमानानुगमसंवे
दनाभ्यामित्यर्थः नहि पदेवानुगमतदृहिप्रसंतदेव व्यावृत्तिसंवेदनस्य विषय इति
उक्तं आभासभेदात्तस्यादेवेति भेदप्रसिद्धिर्हि इति संबन्धः स्वात्मत इति स्वसंवेदनेन सिद्धेन
एकत्वीयतामाह एवमाभासभेदाभिन्नार्थकारिणा इति व्याहृत्यतेपदं धनेरिति विहृ

शुक्तं । वहिष्करणावि
षयावभासरूपत्वाभा
वा, दभावस्य । तदाभा
सपरिहारे वक्ष्यमाणव
टाभासादित्यायेन सदा
भासेनोक्तः । सदाभा
सविलक्षणस्य । घटइ
त्याभासो । यः पटाद्या
भासपरिहारेण । का
ञ्चनमृण्मयादिष्वपि
प्रौढाकारेष्वनुगच्छति ॥
तदाह । तत्रैव घटइत्यतीति ।
पटादीनां । वहिष्करण
नेयत्वा । तत्रातियोगित्वं ।
घटाभासस्योक्तम् ॥ सा
मान्यशब्दः साधारणप
र्यायो । भिधेयलिंगः का
ञ्चनइति चाभासः । स्व
र्णविकारभूषणेष्विकम
प्यनुगच्छ । नहि काय
न्यरिहरति । तत्रतस्यानु
प्रवेशाभावात् ॥ तदाह ।
कांचन इति चेति ॥ अन्यो
न्यपरिहारेण व्यवहारंप्र
दर्शयता वभासभेदस्य
स्मथर्थहापोहाभ्यां
समर्थितः । केवलं तथा
र्थितानाभावा न विवेके
न सत्तामृण्मयताघटभा
सभेदप्रसिद्धिः । अर्थिता
यां तु स्यादेव ॥ तदाहार्थि
तादिवशादिति ॥ आदिग्र
हणात्पूर्ववत्स्वेच्छया ।
परीक्षार्थमपि पेन्द्रिय
क इति प्रत्यक्षप्रमाणप्रमे
यता सामान्यस्योक्ता । य
थैव वैतन्याभाससामा
न्यानि स्वात्मन एव प्रमा
तृसमवायिनः परस्परप
रिहारेण पृथक्पृथगेव प्र
मेयानि । तथा शब्देरपिप
रस्पराः संकेतेनाभिधी
यन्ते । तदाह केकस्येति ।
सर्वार्थप्रतिपादनयोग्य
त्वेपि शब्दानां नियतार्थ
क्रियासाधनप्रतीत्याव्य
वहारसिद्धिर्यथा स्यादिति

विशिष्टार्थनियमनप्रमातुः संकेतव्यापारः । तदाह । व्यवहारार्थं तत्तत्प्रिय
तेति । तदे
वासंकेतेनानिय
तप्रतिपादनदर्शी
तः । घट इति अर्थ
स्याभासमयप
वेत्युक्तं घटाभास इति । ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मतोनेकसामान्यनिकुरम्बकरूपोपितावन्मात्रैकसामा
अवस्थादेशकालाभाससंकरहितमेवचैत्रचैत्राभासोपि स्वलक्षणैकरूपतया। तावन्मात्रार्थितायां च। तत्कृत्रप्रयोग। तदाह।
न्यात्मैव चैत्रशब्दवाच्यः। तत्सामान्यसाध्यामर्थक्रियां विशिष्टवाक्सन्दादिकां करोति।
चैत्रइतिचेति। ततोर्थक्रियाभि नेतिच। स्वलक्ष तमप्युच्यते। अय विद्व्यत्वेनसकल सजातीयादि व्यावृत्तत्वादवस्था देशकालाभास भेदानुगमाश्च सामा
न्यतयापि वक्तुं शक्यते तत उक्तं। बाल्यादिसाधारणइति। अत एव सत्यायं चैत्र इति सामान्यविषयैवेयं प्रतीतिः। अन्यथा वीक्षद
र्शनस्थित्या प्येकसन्तानता ह्यो दृष्टेन। सहकम्पप्रतीयेत। नहि परिमितिकालस्वलक्षणग्राहिणोध्यक्षस्यतावतीव्याप्तिः॥ ॥
सामान्यतासंपृक्तं सुखं। पुनः स्वलक्षणं यद्विशिष्टदेशकालानुप्रवेशानियतमशब्दवाच्यं। मायीयप्रमातृनाभिव्यक्तोरहन्ताच्छादित स
हजेद न्तानिर्दिष्टमध्यस्तेवभासते। शब्दप्रत्ययमात्रविषया त्वात्सामान्यस्य नचैतदप्रमातृप्रमेयविभागव्यवहार। स्ततोमायादशा

ग्गोति तथा शब्दे रपीति सोत्र मादिपदे लेशतो व्याख्यातं व्याहृति श्चैत्र इत्यादिकानी।
व्याकरोति अवस्थादिना लक्षणैकरूपत्वेनापियः सेमतस्तत्रापीत्यं सामान्यरूपत्वे
नैव चैत्रशब्दप्रवृत्तिरिति दर्शयति स्वलक्षणैकरूपादिनापकसन्तानता मात्रेणप्रत्य।
भिज्ञा भविष्यति अलमत्र सामान्येनयथा सौगतो मन्यते एतन्निषेधेति अन्यदिति सा
मान्यरूपतानंगीकरणेहत्वदृष्टेनेति यत्र सटपापरापरोदयप्रबंधप्रत्ययो विच्छिन्न
इति यावत् नन्वेवं सर्वत्र सामान्यरूपतानुप्रवेशोस्तीति पुंडं स्वलक्षणकदाभा
सीत्याशंकामपाकरोति सामान्यवेत्यादिना अतभिव्यक्तेरिति उदितस्यास्फुटता
याम् अनुदितेतु सर्वथा मायाप्रमातरि सर्वमिदमहमिति श्री सदाशिवभूमिका
स्वलक्षणरूपता तत एवाह सहजेदन्तेति अनेन समयाद्युपयोगादन्यमानुपयो
गमाह अन्यदिति अवस्थाशायामाभावे विततावयविवदिति अवयवी देशवित
तो भाति अवस्थानां पुनरवस्थाभेदात् संघानेकता विवक्षायामहो बल्वयंचि
रजीवी दृष्टव्यवहारस्तत्र स्याभासनीय एकः कालविततः अवयव्याभासव
दिति एकस्मिन्नेव लक्षणेपि रःपाण्यादिमनेकमवयवमवभासयन्नेव।
पैषैकचनरूपग्राहिणि अवयविबुद्धिस्तया जनन्तप्रमृष्टनिवाहकानन्ता।
वस्थाभासनमगीङ्कृतेति एकघनरूपग्राहिणी अवस्थात्मबुद्धिः नन्वेवंप
येवकालविततेन प्रत्यक्षस्य भेदेनैव व्यक्तितया महीतैस्तत्येवैकान्तसंधेः सामा
न्यरूपता अवस्थानां रूपव्याप्त्यनुयायिनीकल्पिता तथा देशविततेपि कस्मादे
कत्वेपि मानकल्प्येतितिभ्रमं भिनत्ति नवेति तत्र ह्यवयवेनावयवानुसं
धानतिरपेक्षैव प्रत्येकं चैत्रबुद्धिर्नोदेतिशिर एव चैत्रइत्यप्रतीतेः बाल्यादेकत
मावस्थाभासेपि पुनरवस्थान्तरानुसंधानेव्यक्ता यामप्युदेति चैत्रबुद्धिः शिरो
बुद्धिस्तु भवतीपाण्यादिकमवेक्षितायामप्युदेतिर्यवान्तरमवयवमनुसंधापय
ति ततो भवत्यपि शिरसि तावदृष्टो चैत्रबुद्धिर्न तु सर्वथा न भवतीति मन्तव्यग्रहणम्।
तदेवमाभासादेकैकतेवार्थक्रिया नत्वाभासान्तरस्यान्वेषणानान्तरीयकतया
वस्थितायामिव पात्रस्यान्ततएवानियतस्यान्वेषणमिति प्रतिभासविमर्शाध्य
क्रियाभिराभासएव व्यवस्थितिप्रसिद्धतत्र प्रसिद्धाप्रसिद्धाप्रायेनैकाप्यर्थोविवि
क्ततयाविभक्ताः स्पृत्रेदीर्घवृत्तेति पूर्वमतिमत्तुदेति ॥ ॥ ९८ ॥:
नन्वेवमेकोप्यों घटत्वलोहितत्वाद्यानन्तवत्स्मभवेत् भवतीत्याह ^(१)ह्रदेण आ
भासानोमिश्रत्वेकश्चिदाभासः प्रधानः सोन्येषां समानमधिकरणम् तेनस
ह यस्तेषां सम्बन्धस्तत्सामानाधिकरण्यम् तदुपलक्षितोयः प्रतिभासः
स्वानुरूपेण पष्ठइहेदानीं घटोस्तीति वाक्यार्थविमर्शकल्पेन विमर्शेनानुप्राणि
तस्तेनानिमित्ताद्येभेदिन एकस्वलक्षणतामामाः स्वभेदमनुज्झन्तस्तेषा
मर्थक्रियासमुदायरूपा आभासविमर्शभेदपुनरस्यानियता एकैकमा।

^(१)हृ आ भासभे दादिति।

(margin:)
यामे ेवहेतोला
मेता ेमात्यमात्रेप्र
स्व- प्र - मेयम्
अवस्था
ता- दी - भेदस्था
वस्थाभा
२ चैत्र यात्मावि
वक्ष्यामेवप्रथतेम्न
दापुनरवस्थावान्स्थि
रइति विततावयविव
त्प्रतीतिः यथैवावय
विप्रतीतिकालेवयवा
नामियत्तावच्छेदान
वभासनानानेकत्वभा
सते। तथैवाबाल्यप्र
भृतप्रत्यक्षप्रबन्धेशरी
रेवस्थेयत्तापरिच्छेदान
वभासस्तेनावयव्याभा
सवदेकानेकविषयता।
चैत्राद्यवभासस्य। सामान्या
भासता नबाल्याद्यवस्था
स्वापिचैत्रप्रतीत्यनुवृत्तेः
नत्ववेक्षवयविप्रतीत्य
नुवृत्तिर्मुख्या ॥ १७ ॥
॥ ९८ ॥ ॥ ॥

एवमाभासभेदनिबद्धोर्थक्रियाभेदः। आभासाश्च। परस्परासंश्लिष्टाः सामान्यरूपा एव तेषांतु परस्परसंपर्के सामानाधिकरण्यादेकस्वलक्ष
णवस्तुरूपतेत्याह॥ आभासभेदाद्वस्तूनां। नियतार्थक्रियापुनः। सामानाधिकरण्येन। प्रतिभासादभेदिनाम् ॥ इतिर्यथा॥ एकस्मिन्नेवस्व
लक्षणेप्र सामान्यनिय तिशास्याका र्थनियमितं। तथाभूतानेक कार्यकृदाभास भेदाधिकरणमे कंचसामाना धिकरण्याभा सवशाद्वस्तु नेकस्मिन्कस्ते कताहि
सामानाधिकरण्यम्॥ अथ टीका॥ अनेकसामान्याभासंसंवेदसम्पन्नेवस्तुन्यभिन्ने। देशकालाभाससमेलनात् स्वलक्षणमिथाने कार्थक्रि
यासामर्थ्यं मनेकसामान्याभासमयत्वादेकैकसामान्याभासविषयतया चार्थक्रियाणां नियतिशक्तानियमनात्। तदाहैकस्मिन्नेवेति।
अनेकशक्तित्वेप्येकत्वाविरोधः इत्येवकारार्थः सत्त्वाविरोधः॥ प्रमाणे

प्रमाणेन तथापरिच्छेदा। देकप्रत्यवमर्शाख्य प्रत्याभासं कार्यस्यानियमितत्वादनेककार्यकृत्वमित्ययमत्रहेतुहेतुमद्भावः। सामान्याभा
सानामनेकात्मनामनेककार्यकारित्वा। मन्तर्लीनत्वेप्येकत्वं। तेषामन्तर्लीनत्वादेवान्तर्लीनत्वंहि भेदप्रथापरिहारेणाभेदेनप्र
थनं प्रथात्मकत्वा स्य। वस्तुतत्वस्ये कप्रथामिश्र त्वेनचैकार्थ क्रियान्तरोल्लासो ग्रतीवस्येत। तत्तोप्येकत्वमेव। तदाह्याभासमे त्वाधिकरणसेक
प्रतेनचसामानाधिकरण्यशब्दस्यार्थो निरुक्तः। युगपदनेकैकावभासः सामानाधिकरण्यं पुनःशब्देनद्योतितं। ननुकालभेदः मिति। प्राधिक
रणंचनवद्दर्शणामिवकुण्ड। मपित समवायलक्षणसम्बन्धसमन्वितत्र्याश्रयपवेहविवक्षितः। पक्षप्रवचसमवायप्रतीतिविषयो। यत्रसद्भ
हेयाजनत न्स्मनेकप्रथा युगःमरेकप्रथा॥ नतुदेवदत्त पत्र दत्तयोरेकगृहाश्रि तत्वेनापितथा त्वं। नाप्यतद्धि वदितसामा नाधिकरण्य व्यवहारः॥ शुद्धि

त्रस्याभावा पुनःशब्दो विशेषद्योतकः भेदापरित्यागाच्चस्वालक्षण्येपि यदाभास
मात्ररूपत्वं तदेव समानत्वमनुपरञ्जकं पारमार्थिकं सामान्यम्। तच्च यदाभाससमा
नावमर्शानुयायिनामाभासानां सामान्यरूपतेति तत्त्वार्थः अनेकस्यैकता इतिहेतो
सैवन्यरूपस्मारितम्। नन्वनेकामर्थक्रियां कुर्वत्कथमेकम् आह प्रमाणे।
नेति एकोऽर्थ इदमेकमित्यपि हितपिण्डप्रमाणेनामिश्रणी कार्यमपित्र।
प्रमाणेन तत्त्वाभासप्रत्यवमर्शात्मकम्। न च प्रत्यवमर्शोन्मूलनमित्याह बल
ग्रहणेन हुतितापर्यवाचष्टे प्रत्याभासमिति अत्रेति एकस्मिन्नित्यादौ हुतिग्रन्थ
न न तथा अथ नं चेदन्तर्लीनत्वं वस्तुतोऽर्थ इति मोहममपोह तिप्रथात्मकत्वाच्च व।
स्तुतत्त्वस्येति ननु यदि तावदर्थक्रियास्तेष आभासेभ्यः किं हि भिन्ना एव तेसतं
किमेषामनुपरिहृष्येवेदमेकत्वमारोप्यते हृष्येवेत्याह एकप्रथेति वक्ष्यते इति
दृष्टान्तदीपहस्ते ततोपीति आभासनविमर्शनाभ्यां तावेदकत्वं सिद्धमेकार्थक्रि
याकारित्वमपि परलालितमयत्नोऽहमेतदवादकोदोषइत्यपि निरुक्त इति निर्भ
ज्य व्याख्यातः पुनःशब्देनेति भेदहृष्टएवाभेदात्मा विशेषो द्योतितो भूयस्तावा
नेकत्वानेकत्वामाभासाभासमयोगपद्येन नन्वहिनीयवाचवाची पुनःशब्दोऽत्र।
भेदे इत्यादाविवक्षितदाह नविति नन्वहृष्यक्त्वावसाकस्य मधिकरण्यव्यवहार इत्याशंका
ह प्राधिकरणं चेति तथात्वमिति समवायः एतद्धि वक्तित्यादि समासपदम् एकाधि
करणत्वं समानाधिकरणत्वमिति यद्यपि शब्दप्रयोगेन विवक्षितः तथाप्यर्थभेदएव
वस्तुतः नीलोत्पलशब्दयोः सामानाधिकरण्यं चेत्रमैत्रयोः समानमधिकरणमिति
प्रतीत्योः तत्पक्षे वैलक्षण्यात् ननु विकल्पानन्यापितमेतत्सामानाधिकरण्यादि
ननु वस्तुतत्त्वस्य न किंचिदाह बुद्धीति यद्यपि समवायायेव सम्बन्धरूपं तथा सेवं यप
वचानेकस्यैकता तथापि समवायः पृथक्त्वस्थः सामानाधिकरण्यापि अत्रहष्ट
रूपं वस्तुतन्त्रं वा यथार्थात्मकं पृथगेवेति येषां दृष्टिस्तदाशयेन सम्बन्धस्य सर्वानुग्राह
कत्वमभिधानं पृथक्त्वक्रमेकत्वमपि चानेकस्य वास्तवमिति तथाहि तत्र भवान्सम
वायस्य भेदाभेदप्रदर्शनीयम् अनवरतस्यानित्संबंध इति पूर्वे भट्टारकमहरति पा
क्षीनामपि माशक्ति गुणानामप्यसौ गुणइत्यादिच एतदर्थ इति सलक्षणावाची
नत्वाभासमात्रवाचीति यावत् एकत्वे विरुद्धमत्वेति संबंधः तथाभिमानेहेतुसमर्थ
तापाशक्तत्वम् हेतोधर्मानापर्वतालढुमयाऊपाकापावलम्बमानस्तैनेव महपत्तति
नतु तदस्य प्रतनत्वकामपि रत्नाविपत्त तथा यच्चाप्यावलम्बनं क्रियमाणमपि नत्वावि
प्रकृतपरिपुष्टये प्रभवति तदेवमनुच्यते ऊर्णाकाष्ठावलम्बनेन चैतेषां समवायादव्याति
रिक्तपदार्थपञ्चगंगोदकपवित्रनावद्धे स्वयं प्रतिस्वभावतेत्यादि अत्र हि एकेनो चभावो
नदन्यस्त्वतिदृष्टशाल्यमशक्योद्धरणमेवस्त्वनत्वदर्शनेन विरोधः कश्चिदिति निरूप
यति बुद्धीति बुद्धिप्रतिभासित्वमनालक्षणम् नत्वार्थ्यक्रियाकारित्वमपि वि

बुद्धिप्रतिभासनिष्ठ
त्वाश्च वस्तुतत्वस्यस
र्वमेव समवायसा
मानाधिकरण्यादि
वा तत्वमेवैकत्वम
पिचानेकस्य॥ तदा
हैकत्वंचेति॥ वस्तुश
ब्देनानेकार्थक्रिया
कार्येकंसलक्षणं।
निर्दिष्टमतसूत्रेवस्तु
शब्दस्तदर्थो व्याख्या
तः॥ सामानाधिक
रण्यलक्षणमेवंविध
मेव। सर्वदर्शनापरि
हार्यम्॥ तदाहानेक
स्येति॥ केवलंवाच्य
न्तरैरनेकैकस्यैवैकत्वं
समर्थयितुमशक्
वद्धिविरुद्धसत्वाका
शकुशावलम्बनेना
श्रियते॥ शुद्धि

बुद्धिप्रतिभासरूपं हि सलक्षणं। यथाप्रतिभाससमर्थक्रियां
कुर्वद्वस्तुकथ्यते। द्विचंद्रादिज्ञसदपि सद्विवक्षितार्थाकर
णादव स्तित्वस्येवंवस्तु वस्तुनोविभा गेनैकमेकीभू तंप्रति
भासमानमर्थक्रियाकारित्वेन प्रथ्यते। नाकार्य॥

ननु कथं तथा तत्र विरोधो हि पर्यायेऽर्थयोस्तथा प्रतिभाससम्भवादुच्यते। भावाभावयोरिव। नह्यनुरूपे भावलक्षणे प्रतिभासमाने न किं
चित्प्रतिभाति। येनाभावो प्राप्त्यानुरूपोपि तद्भावात्मकः स्यात्। न चानेकाभासस्यैक प्रधानसम्भवति। अनन्तरमेव वक्ष्यते॥ १९॥
अनेकस्यैक तास्थितौ प्रसि इति दर्शनमाह॥ पृथग्दीपप्रकाशा तां हातमांसा सागरे यथा अविरुद्धावभासा नामेककार्यता तथे अद्विदृष्टे कर्धीः॥ भिन्नाः प्र
प्रविभागेनाभासन्ते। नदीप्रवाहाश्च सिन्धुवृद्धोपानके चेतने रसा। तथा पृथोऽन्नमहत्त्वपटत्वाद्यवभासाः परस्परानुप्रवेश दीपप्रभा
त्वमाः ननु नीलपीताद्याभासास्तत्तदेककार्येक द्रव्याभासभावेन कल्प्यन्ते। प्रसङ्गेति। चैतन्यामानाधिकरण्यम्॥ ॥

६. मन्नस्यविशेषः वस्तुसत्त्वमित्येतदपिकं नाम तदेतावद्धि वेद्यं प्रकृतं यदेकस्याने
कस्यानेकत्वेन दृष्टमस्याम्भवति अत्रापुच्यते एवं वस्तुवस्तुनो विन्यादिप्रतिभासासं
अ प्र. भवं दर्शयति भावेहीति आत्मसमर्पणार्थं दृश्यते इति तथा न च सर्वतो यद्रूपितं तत्र कथं
ज्ञा टी. चन रूपितमिति भवति एकप्रथेति एकतया प्रथेत्यर्थः ॥ १५ ॥
२३५ ननु नात्रैकाकाचिदर्थक्रिया यत्क्रियायै स्वलक्षणामेकमंगीक्रियते अर्थक्रि
याकिलवह्न्याबहुभ्य आभासेभ्य इत्येतावदस्तु प्रस्तुताभासाभिन्नामिश्रीभव
न्तीत्युच्यमानेन नियमनिदानं वक्तव्यम् येन जलाद्याभासयोर्घटपटाद्याभा
सानांवा न मिश्रीभाव इति वदन्तं प्रत्यायपितुं सूत्रम् पृथग्दीपेति पृथग्वर्ति
नः प्रदीपप्रभाः सूक्ष्मतमा अवलोकनशक्त्याया तेनाकारैः एकं भवनं संसृष्टि
तास्तज्ज्ञवेते तत्र च वह्न्यार्थक्रियायाः प्राकट्यमपि भवति सागरपतिता निह्रस्वा नी
सिंधुजारतरंगसंभारभाविततया अङ्गत संस्कारं भोगिनी भजन्त्यो कार्यक्रिया
गाम समुदायः तद्वद्घटः कांचनालोहितो महिता नित्यः पिवलिङ्गस्तव प्रोचि
तन्निति तीव्रप्रीतिरूपामेकामेवार्थक्रियां विधत्ते इति कथं तत्कार्येक स्वलक्षणं
भवदर्थक्रियाकारितया हि लोकिकं वस्तु सत्तामित्युक्तम् यदुक्तम् नियम
निदानमिष्यादिति तत्रोच्यते एषामेवाविरोधस्तेषामेव मिश्रता नद्यम्भासः पवनाभा
सादीनां विरोधोपि च न तियति या किमहिन्ने वेति पृथग्दीपप्रकाशास्तेषां संव
न्धि यदेकं वस्तु गृहं तन्मेलनात्मके सागरे च महत्त्वाद्याभासा सम्भवि यदेकं
वस्तु महानुलाव यवि रूपेतेनैकेन कार्या ययेककार्यारिति एकावुद्धि लडपलक्षित
अर्केविमर्शक्रिया तथैवाविरुद्धाये स्वभावाः घटलोहितो नतादयस्तेषां संवि
ना एकेन स्वलक्षणान्यनामेलनेनकार्या एककार्या या माद्यान्तरूपाश्रितसत्त्वार्थः
एकयेत्यस्यभावपकस्य मित्यकारान्तेतोपपन्ना अन्यन्तद्यमुजनाल्पार्थं तदर्शन
मित्यत्र ध्यमजलादर्पितिस्म वेति व्याख्यानेन तु त्रिगते नेतीदमुक्तम् भवन्तीति
संबंधः किं तदाह सूत्रइत्यादि न तत्रूतो चकोरस्त्रिभिर्भावमेकेनवा अत्राहच
कोरेणेति एकेनाविभागेनोत्पादिकाक्रियासमुच्छ्रिता चकोरेणाहदृष्टेति हिती
येनतद्वयमतत्स्वयत्संभाषायशेषः तद्धन्त्वेनेवति चिन्तागतमवसन्त्वपि भवेद्द।
स्त्वेचेह दृष्टान्तरस्यार्थः ननु नीलपीतमिति हि दृष्टे विशेषणत्वेन यथा नीलवद्दे
तवान्ति पीतत्वेन रूपयतमभिति तदपि सज्जनेतावयति केन चिडक्तेः प्रत्याह
नीलमेवमममपीनमितिपतन्नर्थयते गुणगुणादीति गुणत्वे नारोप्यते द्रव्यता
गुणाद्यर्थेगणमाप्यर्पादिति गुणारोप्यमाणाः यत्रारोप्यते सगुणीततोपचारि
कमेवमादित्समानाधिकरण्यमित्युक्तेर्भवति आदित्रहणान्निषेध्यादितयापी
तं नीलमितिनेति उपचारे दृष्टान्तमाह सिंहइत्यादिना तत्वकविचित्रचमत्का
राम कार्यैकक्रियाभावपि ननकवद्धि दिर्ष्ट एनेमाह अनुत्पन्नेति वृत्तिवाक्यमाव

।टीकायाः।
प्रथक्कादेशवर्तिनो व
त्रुतत्प्रदीपप्रकाशा न
दीप्रवाहाश्चपानका
म्भिणश्चेत्यादिरसाः
इत्यनुपतयापविदृष्टा
यत्रापि न दृष्टाः समूही
भावमात्रप्रतयपत्ता
मापन्ना॥ स्तत्राप्यनु।
मित्तद्यथप्रभा वोचित
प्रत्येकस्वरूपाः परस्प
रसन्निकर्षावस्थाने
प्रदीपादीनाम लक्ष
प्रविभागाः परस्परै
कध्येनैकवस्त्वात्म
तया। महाप्रकाशरु
त्यायेकवुद्धिशद्वो
चरतयावभासन्ते। त

दाह। भिन्नाः प्रदीपप्रभा इति। दृष्टान्तस्य प्रदीपप्रकाशादेः। रविभागावभासव्याख्यानेन सूत्रे तथैककार्योति। वार्ह्यान्तिकेयदेकावभा
सन्ते निर्दिष्टं तद्दृष्टान्तेपि यथैतस्य स्यानन्तरं प्रतिपत्तव्यं। अन्यथा दृष्टान्ते नैवन्तस्यादि तिमुक्तं भवति। नदीप्रवाहाश्चेति। पानके चेतने रसा इति च
चकोरेण प्रदीपप्रभानां भिन्नानां। सन्नीतानाम विभागेन यदाभासनमुक्तं। तत्र मयाश्रितं। एवं च व्याख्याने। पृथक्शब्दोपि सूत्रे स्तोतायद्दृष्टेन
पिंडवयइति। प्रतिपादितम्॥ महाप्रकाशा इति॥ सागर इति चानेकमि तिचा न चिन्ता वस्थायामेवैका भासायावदि स्थितज्ञाना वस्थायां तद्धत नैवेचाधेद छान्तः॥
यथानन्तरं वक्ष्यति। प्रत्यन्तइति अत्र घयानेकाभासस्येकापत्तिस्सिद्धा। तथा स्वल्कपटादावनुगन्तव्या। तदाह। तथा पौलोमहत्त्वेति। पृथ
गवभासानां देशाद्यनवच्छेदेन सामान्यमात्ररूपत्वात् नत्प्रतिपादनार्थं पौलोमहत्त्वपथ वेति। भावप्रत्यय इति देशः। पृथक्सामासाभासा
नामविरुद्धानां सत्तैव॥ कापत्तियोस्यानामेकारूपते। नीलपीतादिसमासम्याभासानां त्वत्यैव

तमाणं विरोध एव तदाह। परस्परानुप्रवेशोऽस्यतस्त्वनीलपीतादीनां न समवायः सम्बन्धो। गुणगुण्यादिभावेन तत्सामानाधिकरण्यं। केवलं
सिंहो माणवक इति गुणगुणादिकल्पा नयेवैवकारोपणम्। दृष्टान्तेपि प्रकाशादीनामविरोधेनैवैकथ्यम्॥ अत्र तत्तत्सम्बादितत्स्यापान
कसत्वसेवेष स्य पानकतानम वे देव शोल्लाद्याभा सा: परस्परानुप्रवेश तमा। एकद्रव्यभावे नकल्पन्त इति अ भिसम्बन्धादे कंवाकं। नील पीताद्याभासी स्तुनकल्प
तत्त्वइत्याहूस्याकिं यद्यासम्बन्धाद्धितीये तनिषेधवाक्यं अथवाक्येपि। नतु नीलपीताद्याभासा इति। पर्युदासे वृत्तिर्नञः स्या। तच्छोल्ला
द्याभासा एव नीलपीताद्याभासविलक्षण एकद्रव्यभावेन कल्प्यन्ते इत्येकवाक्यतयैव समन्वयः। सामर्थ्यात्तु नीलपीताद्याभासानक
स्यन्त इति निषेधपरता। तस्यापि शो ल्लाद्यनेका भासाश्चैका भासरूपस्यदे शकालाभा ससम्बन्धोप्य द्विग्रहण इतुगत मः देशका

दे शोल्लाद्याभासाऽस्यादिना प्रथमप्रसिद्धं बोधतो वाक्यभेदेन वृत्तिं व्याख्या
यैकवाक्यतया शास्त्रमध्यावलम्बनेनाचष्टे अयेति नन्वाह्लेषामाह्लेषाऽस्तित्व
न्निसमानार्थं वाहाकस्यानियम समासत्वाद्वनञ् समासस्येति मन्यते दिष्टाश्च प्र
श्लेनैतेनैवं तथाहि अव्वपादस्तुतिः तेषोभोद्दः पापीयान्नाम्रऽस्यनरान्यत्रेति य
वोचत अयंयत्रार्थः अमृदस्यतरानत्यनेरिति यद्यप्यनेकाभासयोगऽत्रैक
स्यापि नन्दीनतास्वलक्षणस्येति तस्यापीत्यपिशब्दः ततश्चान्यदापि देशकालाभा
सरूपतत्रयोन्यमिति द्वितीयोपिशब्दः तद्योजने विनानुदीनतातद्योजनेनैवमाद्यो
जनेपि दर्शितास्वलक्षणस्येत्याह देशकालभेदादेवेति ननु केन प्रकारेणायमे
काभासः सम्बन्धोऽस्तिभिन्नसमान्याभासा एव ववस्तुसन्त इति कश्चिन्निषेधति।
तथाचेति चः शंकायातकः तथेति तेन प्रकारेण तथाशोल्लेनेति दार्ष्टान्तिक
ता तथाचाहेन हृचितासकोऽप्यर्थक्रियाविशेषास्तीति संबंधः ततश्चेति अर्थ।
क्रियाविशेषसंभवात अन्यदेति द्वयोर्विरुद्धयोर्युगपत्समकत्वेन तया प्रतिपत्ति
मेकविषयत्वेनायोगपत्वात तथापीति तत्समकत्वेन तया प्रतिपत्तिरपि विगुणा
प्रधानभावेनैतितात्पर्यम अन्यथावेति समुदायस्य समुदायित्वादिनानात्व।
दर्शनानन्तरमर्थेनेस्याकस्मामि निवेस्य इतियावत अन्यथेति यदि तदापि तथाप्र
तिभासेन भवेत तदा वस्तो विमर्शाद्भेदेन स्वहृत्वेयः प्रकाशः सतस्यात अत्रद्दष्टान्तः य
थेति अनत्वभूयमोनानेकोऽर्थः सोयेन प्रमात्रायस्यापि मायत्यन्तमोहेकालकुटेव
मधुर एव वाभाति न तस्य प्रमातुः पानकरसः प्रतिपन्नो भवति ननु अन्यदेवोपय
दि एकमनेकं च भाति नहि तद्वयालम्बनापत्तामनोनव्यवसायीति कथमेक
मित्याशंक्यानिह्नुतति केवलमिति येनाहि अमात्राभारिचगुडादिनास्वादितं
कदाचिन्नानेकमेवत्वास्वाद्यते इति तस्य सभिन्नो रसो विकल्पेन व्यवहार्यते तान
नेति शाक्यः प्रमत्ताव भातोप्यपरमाणुशाक्यतत्त्व उच्यते पूर्वसंस्कारापेक्षा
द्धिकल्पेन स्फुटीक्रियते भेदाभेदाविति न केवलं तावद्विमर्शमहत्त्वयत्स्यैका
भासत्तदेवानेक प्रतिभाससम्भवहेतुर्यावत्कार्यकारणगतस्य वलक्षण
भावोपिति दर्शयति कार्यकारणभावोपीति अन्यस्येति मृद्दंडादिकात न
त्वनेक एवाभासे मन्धविमर्शभेदात्कार्यभेदात्कारणभेदाच्च एकाभासतान्तु
तः आह एकाभासस्येति तदनेकाभासपृष्ठे सोपीति च न केवलमन्वभवविमर्श
वलात्कार्यवलादप्येकाभास इत्याह अर्थक्रियाभेद इति तेषामिति विवेकितानाम
नेदेति एकाभासाधाहृवे सत्यर्थक्रिया नन्वत्रादिषामत इत्यादिन्यायेनानेकस्मा
दप्येकाभासा भविष्यतीनत्याह नचेति नत्वज्वरादिशामने पंचमूलादेः कथमे
च्यते इत्याशंक्याह नेति नच हितएवग्रसवीर्यादिना दोषशामनेयस्य प्रसिद्धं

लभेदादेवमुख्यतया सामान्यस्य स्वलक्षणं। एणवेश्वऽक्षोवद्यते च। तदाचतस्यैका भासस्य तास्थैर्ययो नभ्रांततापि सम्भाव्यते। यस्मात्तदाय तत्वेनार्थक्रियादि शेषोपि। महाप्रका शस्तिस्यो। स्तथा शोल्लमहत्त्वपट त्वंदेशकालावेश विशेषाद्यंशुक्ल पट इति। दृष्टान्त कोप्येकैकप्रदीप प्रभाद्यवभासस्ता स्यविलक्षणः सूक्ष्म तयार्थाभिव्यक्ता दितिपतिशक्त्याति यमितोस्ति। तेषां च तत्स्ववस्तुत्वंद्वयत्वे स्वलक्षणत्वंच व्यव हारोपयोगितया व्यवस्थापनीयं। तदा ह। तत्तदेककार्ये ति। एता दृशं चा भासरूपं वस्तुभाव व्यवस्थापनोचितं। प्रतिभासान्तदावस्त्वे वसामानाधिकरण्यं। तत्तु कालानिकं। तदाह। प्रत्यक्ष इति। स्वार्थेक्षिकेनाधि करणमिति च। यथ पश्यदाभिन्नप्रतिप त्ति रम्यदाद्वाभेदाव भास। स्तथा पैका वभासकालएवयो जनाप्रतिपत्ति। रव यवावयविरूपतया। वा स्याद्वा। विक ल्परूपावस्तुविष यैव। तच्चायं विक ल्पो मनोराज्यादिक ल्पवदस्वातंत्र्येण। संसारिप्रमातृव्यापा

ततया। अदृष्टोपित्त्वशुक्लएव वस्तुसति। सदृक्षितवपटे च ततस्यासमर्थ्यादेवैस्वरतियति शार्कियचिता। तत्रैव पुरोवस्थिते। तत्र च ततथाप्रकाश
देर्क। प्रकाशोद्देकोऽपि। तदानेकप्रतिभातमेव। तदान्यथानावद्विमर्शसहततथाप्रकाशो नस्या यथातातनुभूयमानानेकरसस्यनभव
त्येव। या नकरसप्रकाशः केवलमुद्रिक्तैका वभासासिभवा। दससकृदनुभासो नुभूतइष्टयम् ततावदस स्य। संस्का रादिकल्प व्यवहार्य तोपजनो
नात्मनः। ततो विकल्पविषयत्वमाख्यायते॥ ॥ कार्यकारणभावोपि दृष्टयात्तुयतिशक्तिनियमितोऽस्ति तथाहि घटे सन्निवेशो न्यस्यगु
द्धिलक्षणस्य कारणस्यपदहेतोरपि कार्यः। कारणं चोदकधारणस्य राजनते स्वातिवेशकार्यस्यापि। मृण्मयत्वं च मृदः कार्यमिदृकाहे
तोरपिकार्य लंच सोऽभा स्वादविशे षस्यमधुर कार्यस्य पिलोहित त्वमग्निना पस्यकार्य। कांचनादिष्य विद्वेनोपि कारणंच स्फटिक च्छायाप यानस्य
सिन्दूरादिकार्यस्यापीस्येवानेकाभासानन्तर्भाविनियमितो [illegible] क्रियाभेदो। देवाशकाश्रयस्य स्वदर्शक्रिया भेदो

भेदोप्येकमहाप्रकाशादेस्वल्पतमार्थदर्शनादिरूपक्रमपदात्मदर्शनविवेकवृत्तामपिपानकादौ। यदिसमस्तमपैकीभावावभासोपि।
स्फुटोरसभेदावभास: स्यात्तत्रस्वतत्रासिद्धसिद्धिर्न:। एकावभासस्तु तेषां नापहूवीय:। पानकप्रतीत्यभावप्रसंगात्केवलं तत्राविष्टमरिचा
दिरसभे दाप्यतइति तात्पर्यमिव ह्यस्यात् तच्च पंक्तिपाणांसम् द्र:पानकेन महाप्रका शोनवा। क मतिर्वर्त नीयास्ति। घोमतिवा दिलिलि नामिदी प्रस्त्रा
भि: पृथक्पृथङ्निवर्तयितुमशक्येनोपिलेकासातत्साध्याह्लादतत्स्यादिविशेषरूपात्यन्तरूपसार्थदर्शनादिकावानिरंशा। सकलज्ञाविनी
साकथमनेककार्यास्याम्नच मरिचादीनां पृथक्स्थितानां यार्थक्रियादृष्टा। सातदानीं पृथग्भावान्नपायेप्यपेतमहत्स्यदृष्टा
चोपेतम् ॥ ॥ द्रव्यान्तरसह कतिसम्भवेपि। प्रस्तुतरूपातिशय: स्या। तत्रवि जातीयाविर्भाव:। तदाविर्भावेवान पृथग्दृश्यरिचादि। रसानुभवपद्धी। तात्रेशक्यो। मरिचादेस्त पारस

द्रव्यस्य तदेव द्रव्यान्तरसंपर्केणोपहन्यते दोषान्तरोद्दीपकत्वं परिहरन्त्यतिव्याय:
तत्र मरिचादीनां गुडादिद्रव्यान्तरसंपर्कोद्भवमान्तरमेवोद्देष्यति रूपान्तरमिवता
म्बूलीदलेहरीतकमितरवदितरेणाम् वेतदिहसममिति दर्शयति तदाविर्भावे
वति अस्ति चऊपालस्य पानेस्तत्पाद्पृथक्त्वेन परिज्ञाने मरिचादिनैतन्नूनमिति
प्रत्ययादिति भाव: कारणामप्येकं सामग्र्याभासरूपमस्ति प्रसिद्धमिति तु नद
र्शितम् तत्र तन्मरिचादिवृत्तौ त्वाभासादिस्थिवसामानाधिकरण्यमस्ति ए
पास्तूतान्यावयविद्रव्यस्वभावत्वेनैषां प्रसिद्धे: सत्यम सामानाधिकरण्यपक्षता
येदृष्टान्त: कत्तर्हि आह एकतापत्तेरूपपन्नाविति तत्र नदृष्टान्तमात्राद्वस्तुसि
द्धि: उच्यते पृथगनेकाभासत्वे विभिन्नतायोश्चैकाभासत्वेयत: सा यत्र प्रका
शविमर्शो कारणकार्यभेदाभासलक्षणमस्तीति तेहेतवा नदृष्टान्तेनतर्हि किम्
आह मरिचादीनामित्यादि अनेकाविलक्षणो रूपस्पर्शरसादिगुण: यस्य।
द्रव्यस्य तद्रूपाणां पृथग्गिति पृथग्देशानां मरिचादीनां द्रव्यान्तरेषु गुडद्रव्या
दिषु पृथग्देशेषु तथैवेति विलक्षणगुणेषु भिन्नजातीयेषु न प्रवेशव्याप्ति
अतायोसाधापन्नूपनत्नपेक्यावभासस्तावदुपलभ्यते न च काकतालो
येन अपि त्वसकृत एवं यत्रोपलभ्यते व्यवहारे सतितस्मिन् सत्त्वादीनां व्यव
हारे कदाचिदपि पृथगनत्वभूतस्वतेत्रभावानां काचिदपि वैकावभास इति
परस्परसंभावनां निराकर्तुं दृष्टान्तोयम् सत्यपि हेतोनान्वितत्वादेव घटयतीन
हीति मरिचतद्गुडांशन धर्मधर्मिभावेन गुडधर्मवद्धर्मिमरिचेमेव गुड इति वानय
त्या नोपारव्यापानकमन्नेनगान्यन्नावितत्वादीनां सागरे गुणोति लोहि
प्रत्यक्षघटद्रव्यस्य च घटत्वादेकत्वेन गतस्य धर्मपदार्थमध्ये गृहीतत्वाच्च।
धर्मधर्मिभावाबाह्यत्वपवति ॥ ११ ॥ आशंकापूर्वकं स्
त्रमवतारयति एकेकेति चाण्पर्य शंकमानत्वमर्थस्याह यद्यपिप्रत्यक्ष
स्यप्रत्याभासप्रमाणेरूपगते तथाप्यविशिष्टे वस्त्वाभाससमोत्पन्नदे।
णगृहीते पीत्यनकार्यताभासोऽमकारणताभासस्त्यादि वस्तत्वनारोपते
यथाभासवर्ग: स्पत्ताभासरूपनपेक्ष्य इत्येताभाव कृत्रिम: सर्वदेशकाल
गतो नियतिशक्त्याहतो यश्चात्रस्वभावस्य शक्त्यापमर्थइति तन्नद्धृमिधे
यताभास: कतिपयदेशकालनियत: संकेताभिव्यक्तोपदीप्तिनिस्वाभु
तआत्मा स्वभाव: आदिग्रहणाद्धूमादिक्लेयोगितारसगंधाभावविशि
ष्टता जलविशेषितमिति सआत्मा एकस्मादेव नियतिवृन्दनावलोकित:
प्रत्यक्षात्मत: सिद्ध इति सूत्रार्थ: संक्षेपणव्याख्यात: सर्वेत्यादिना सर्व
शब्देन यथा विततनियतिनियमितदेशकालकान्यमच्यते सूत्रे हि ती

त्वानुभ वात्सिद्धे: ।म
रिचादी नांत पृथ
गस्तकृद नेकरूप
स म· म· र्शादि
गुण शा· ही· द्रव्य
प त्वात्स्वे
तसांच। तथैव। विजा
ती २३८ यास्वदे।
शादिद्रव्यान्तरानुप्र
वेशापनेकावभास
। यत्रोपलभ्यते। त
त्रकथं। सत्त्वद्रव्यका
ञ्चनत्वादीनामप्र
देशात्वाद्लव्या द्र
व्यान्तरभावानां। त
स्यादिस्मिकूप्यूप
पत्तो। सा यतभावे
नायंदृष्टान्तउपन्य
स्तो। तत्र सामाना
धिकरण्येन। हिपा
नकस्यागतादि।म
रिचगंधादिस्वरूपा
नुभवेपि। तथाप्र
तीतिव्यपदेशो।म
रिचादीनां विविक्त
देशादितयाप्रसि
द्धे:। जातिगुणाव
यविप्रभृतीनां त
धर्माणं वापटत्वा
दीनां पृथग्देश
त्वाप्रसिद्धे: एकता
पत्तो सामानाधि
करणमपि भवति
वास्तवमेव ११॥
एकैकसामान्यविष
यतया च प्रत्यक्षस्य
पृथक् प्रामाण्येप्यु
पगते सर्वदेशका
लगतत्वेन तेषु तेषु
वस्तुस्वभावेषु सकृ
त्प्रवृत्तत्वादेव प्रत्य
क्षात्सिद्धिरित्याह॥
तत्राविशिष्टेवस्त्वादौ
कार्यकारणतोस्मता।
तत्तद्व्यापूर्वार्थता या त्मा

प्रमाणादेकतो मत: ॥ इति निर्णय: ॥ ॥ कादाचिदेशादि। देशादिसम्बन्धभावावच्छिन्नस्वलक्षणरूपविशेषस्यागे नैकसामान्यरूपाख्याभास
मात्रेपवैत्रलोकात्रैकालस्थायित्वेन। निजप्रमाणादेकस्मादेव विशिष्टकार्यकारणेस्मार्धभागाग्निशब्दवाच्यतादिषु भावसिद्धि: ॥ ॥
प्रामुर्ध्येण यद्यपि दृष्टा कालावच्छेदे नैवदृष्टमान यतिस्वल दालविघ ग्रीवदृष्टा एताप्येता नेकप्रमाण कृतोव्यवहार:। सत्यापि। तद्व्यवहारो यद्योगित
येवकस्तुस्वभावनियमजित्तस्यावसरएकैकस्मात्प्रमाणादेकैकसामान्यसिद्धि:। तदाह। कादाचिदिति॥ ॥ देशेका

यत्नतो यच्चैदो समसत्तावेव हृतौ हि समासएव स्फुटीकृत: अर्थप्रकाशात्।
वृत्तान्ते विश्रान्तिरिति तत्काव्यं समयो न शास्त्रं अपेक्षान्नपेक्षायां फलेषु।
त्वादि विभागप्रदर्शनाय विभागेन भावप्रत्यय: नन्वप्रत्याभासैसंव्यवहारेप्र
माणस्य प्रवृत्तिर्नानुभूयेत देशकालाभासयो: सर्वत्रानन्तोव्यभिचाराभावा
दित्याशंकमानं व दन्यपरिहरति प्राचेरीणायद्यपीति ननु किमर्थं प्रकारान्तरे
णावस्तुस्वभावं जिज्ञासते आह तदिति नसिन्नेव व्यवहारोपयोगितौ माप्रति
त्याभासं जिज्ञासाभावेन तत्कार्यं येश सिद्ध्ये ननु कारणांशासंभवे णास्तू
हापोहाभ्यामभ्यस्ते विभागे सति संभवति नेतरथा कदाचिदिति जिज्ञासाप्रम
देति यावत् हन्तौ देशकालाभासावेव स्याज्यावेन कस्मादुक्ता विस्पाशंक्याह
देशेति तावेव साकारस्य आक्रियमाणस्यार्थस्य भेदमन्यत्रात्मदाचा: नत्वगा
मितो प्रतिष्ठापयतस्तदभावे स्वाभासान्तरमिश्रणाविशेषरूपतो विश्राणय
त्यपि तस्वालक्षण्यविशेषरूपमोत्सिपति तन्निदर्शयति तथाहीति शाव
लेयादिरिति समस्वव्यवशाणीनवपश्चात्वगोत्वाभासा: ननुप्रसव्यभिचारत्वी
तिभाव: तेन महाविषयत्वाऽल्पविषयत्वाभ्यामपेक्षिकाभ्यां सामान्यविशेषरू
पत्वमनियतम् स्वालक्षण्यं तु नियतम् एवं स्वालक्षण्यस्य देशकालाभ्यां।
व्यतिरेकमाभासान्तरे स्वतदभावे प्रदर्शयन्तसेवता भ्यां प्रत्ययेन स्वतदभावेद
र्शयति देशकालाभासस्यादिना एतदेव घटयति देशेति तदिति देशका।
लाभासस्यादिना एतदेव घटयति देशेति तदिति देशकालत्यागे इयतिचा।
नियतिरेवानुशासाकेति घटयितुमनुरूपमेव स्मारयति देशकालभेदो
पीत्यादिना अत्रैवेदं तात्पर्यम् इहत्या गोपउक्त: सकपोर्देशकालयोरिति
चित्तायां स्वरूपीभूतयोर्मूर्तिर्वभासक्रियावभासनेनामन्तव्य: सहि भेदस्वरू
पनान्तरीयकएव तत: सदाभासोप्यसदनाभासान्मूर्तिभेदरूपएव तत्रतत्रघट
इत्यस्तिमूर्त्याभासान्तरेणासंभेद इति सामान्यतैव इयतिचात्र सामान्यविशेषता
सर्वत्र प्रकाशोपेक्षया यत्रतत्पर्यन्तवर्तिनि मूर्तिक्रियाभास:ऽन्यसंभेदासंभ
वस्तविशेषएव तदेतदाह आभाससभावाभावो चेति स्वलक्षणस्वरूपमाभा।
सान्तरादेरस्याभासाद्व्यावृत्तेयेषां रूपाद्याभासानां तेतथाभूतायवस्तुस्वा
तिस्वरूपीभूते देशकालत्यागएव भवेत् व्यतिरिक्तदेशकालयोगस्तुत्याज्य:
सोपि विशेषरूपतया शास्त्यत्यागो नसामान्यरूपतया शास्त्यत्यागो नसामान्यरू
पतया नहोतत्स्फुरति भास्वररूपभासो न केनचिद्देशेन कालेन वा विशिष्ट इति
अनेनाशयेनाहेतिच यद्दृत्ताकृतं देशकालसामान्ययोगोपितस्य रूपाद्याभास
स्य सामान्यरूपएवम् नहीयत इति प्रतिपादयितुमिति नन्वदेशादिसामान्याभा
स: कस्मादहेय: इत्याशङ्क्याह स्वरूपेति स्वरूपभेदावभासेनादिमवान्त्यएवाभास

देशकालावभासभे
दस्यभेदेनैवाकार
भेदप्रतिष्ठाया सा
मान्यस्यापि। यथा
स्वलक्षणतापत्ति
र्नतथाभासान्तर
योगेन तथाहि अ
क्तोस्महामददृश्य
नेकाभासमेलने
नान्योन्यावच्छेदा।
दशौक्ल्यादिव्याप्ति
न्या। विशेषरूप
तापत्तावपि नशुक्ल
महान्तघटान्तरादि
शिष्टता। तएवशा
वलेयादिविशेषो
पिसामान्यमेवगो
त्वमपिचविशेष:
सत्तापेक्षया। देश
कालाभासमिश्र
णेतुघटाभासमा
त्रस्यापि स्वलक्ष
णतैव॥ [illegible]॥
देशकालविशेषयो
गेहि। व्यापकत्वाति
मत्वहान्या। स्वभा
वहानि। तत्तश्चसर्व
थातद्विपक्षविरूप
त्वेनैवस्वलक्षणो
नोन्मिषति। तस्मादि
त्यागेतुसामान्यतैव।
नदाहदेशादीति स्व
लक्षणेति त्यागेनेति
। सामान्येतिच। देश

कालभेदोपिपरस्परं। तत्तदाभाससभावाभावाभ्यां। साभाससभावा भावोचान्योन्यभिन्नाना। स्वलक्षणएवभासान्तरादिसंगएवप
रमेस्वरेणपरमात्मनास्वहेतृत्वगुक्तमित्येनेतिचोक्तम् ॥ देशकालविशेषानवच्छेदेपिदेशकालसामान्यावभासयोगोभवेदपि।
नचसामान्य ताहानिरिति। प्रतिपादयितुं। देशकालसामा न्यावभासस्या नेस्य। स्वरूपेभे दावभासएव॥ नहिदेशका लोनामस्वतन्त्रौ। वस्तुरूपौ
स्तो पितुमूर्त्यवभासभेदोदेशभेदक्रियावभासभेदश्चकालभेदो। वभासभेदश्चचित्रावभासकारिणोविधातुरिच्छमेव॥

यद्यपि

यद्यपि चार्थान्तराणामपि देशकालतो पचर्येत । तथापि तैः भिन्नैर्देशकालरूपैरुक्तौ दण्डेनैव घरूपस्य भेदावभासेनैवयोगः
भिन्नेन च भूतलादिना देशेन । दिवसादिना च कालेन योगो । दूरदूरतरासन्नासन्नतरत्वादिना । तथावभासमानत्वादेव च व
स्यते । तल्लोभेव । तत्तत्सामान्याभासभेदो । देशकालसामान्या तत्तदेवाभासाभिन्न देशकालविशेषघोगस्तु । दण्ड ५ रूप न्यायेन । तथा हि स्फुटा
भासेन भूतलेन सह भासमानो । घटस्तद्देशो नान्यदेश । तथास्फुटाभासेन सूर्यसंचारादिना । यथा । स्मर्यमाणास्फुटा
भासेन सहिता क्रियाविशेषाभासो सो वर्तमानो । भूतस्य प्रमातुः स्वात्मापेक्षयेत्युक्तं प्राक् ॥ स्वात्म

कः तदेवाभिमतं दर्शयति तद्धीति वस्तुरूपाविति एवमर्थक्रियाकारी भूतलादि ग्रःदिनोऽदयादिश्च भवन्नेव देशकालात्मा प्रत्याह यद्यपीति उपचर्येतेतिग्र वह्रियेत यदिवा योगात् नह्याचाते इत्यर्थः भेदावभासेनैवेति स्वरूपभेदपर्यवसा येनेति यावत् तं भेदावभासं दर्शयति भिन्नेन चेति एकः घोऽहोर्थ एतदुपसंह रति तदिति तस्मात् स्वात्माभासस्वरूपादिलक्षणाभ्यां विशिष्टदेशकालयोगा भावेन भेदस्तत्राविशेषकश्चिद् देशकाल इति वा सर्वत्रेति वा तत्सामान्यावभासः । भिन्नेन तद्योगादण्डेनैव घोऽसौ भवत्स्वरूपमेव भिन्दंस्तथा भवति एतदुक्तं भव ति स्वरूपमेव संकोचि देशकालौ तत्रापि तन्मध्ये संकोचान्तरात् सामान्यता यावत् संकोचान्तरे स्फूर्तिभेदात्मकः सहमाते विशेष एव तत्सामान्यम् स्फूर्ति भेदगर्भतामहत्त्वमहासामान्य सत्ता एतत्स्फुटयति तथाहीति देशाहरादिभे दातपि संदधानः स्फुटतया नैवोपकारीति स्मर्यमाणात्मस्य दिवसादि वसादिवत्रनिदर्शितम् कालस्तु त्रिधा भवन्वर्तमानोत्मा स्फुटतया अन्यस्तु स्फुटत्वेन भवदुपकारीत्याह अथवेति स्मर्यमाणेनातएवास्फुटाभासेन सहितः क्रियाविशेषाय स्यावभासेत सम्भूतः प्रागिति कालचिन्तायाम् अ त्र च स्मर्यमाणेनास्येदमाभासोऽप्युपलक्षितः चकारेणानागतः संगृहीतः यदिवाः तथा तेवभासत प्रादुर्येणानिश्चितेन संभवतीतिनामोदर्शितः न न सूर्यसंचारादेरपि वर्तमानेऽवगतिरस्ति सा कथम् इत्यमिति दर्शयति स्वात्मन्येवेति देहावस्थानां प्राणागमागमानां चैव चित्राकालभेदः सूर्या देरितिय घ पित्तथापि पर्यन्ते प्राणादीनप्पंपरित्यज्य उद्धावपि चित्तरूपाया प्रमातृत्वाभिमानेन प्रमेयता यावाय दा विश्राम्यति तदा व्युत्थाननिरोधसं स्कारयोरभिभवप्रादुर्भावाविति शान्तोदितौ तत्प्रत्ययाविति च तयेनाव श्यं स्फुटास्फुटरूपत्वं संभवत्येव ॥ ननु चित्तव्यापारस्यैकेन रूपेणास्फुटत्व मस्फुटत्वं च चित्तं व्यवसायरूपम् व्यवसायश्च विमर्शः स च प्रकाशस्यात्मा प्रकाशश्चादेशकालकलितः अत्राह विषयावभास एवेति विषयोपरागा सेऽक्रचित्तत्वादेव हि तद्धितमच्यते अन्यथा त चिदेव न तु चित्तं किंचित् विषय स्यैव च रूपः धीयाय्याकारो वा चित्तप्रलयादवस्थितस्वरूप एवेति तदात्म नास्फुटास्फुटत्वयोगो युक्त एव तदेवमियता रूपाणामाभासानां सामान्ये देश कालयोगोऽपि तद्विशेषायामात्मानां स्वरूपेणैव तस्यामेव च प्रमाणव्यापारऽनु पपादितम् ननु यत्रैकव्यक्तिरूपत्वं चैत्रो मे उद्इत्यादौ तत्र सामान्यायोगः किंति ष्टः प्रमाणव्यापार इति चोदयितम् विस्मरणशीलतां दर्शयति एकावयवी त्यादिना ःवस्थान्तरेण हितै चैकं सामान्यमिति उपपादितम् एकमेकैकं सामा न्यस्वरूपमनुपपादय प्रकृतेन सहार्थेन चैयाजयति तथाभूते चेति भित्तिक ।

स्वात्मन्येवैकपराम
र्शो विषयोऽपि चित्तव्या
पारस्य । स्फुटास्फुटा
भासरूपावयवत्वा । द
न्स्यसूर्यक्रियया नयेत्स
यैवमुख्या कालगतिः
। चित्तव्यापारस्य च । वि
षयावभास एव । प्रमा
तृसमर्पितया । व
सितः स्वस्वरूपावभा
सो भवतीत्युक्तं प्राक्
॥ एकावयविरूपस्या
पि । चैत्रादेर्भिन्नका
लगामित्वेन सामा
न्यकल्पनैवमुक्तं
प्राक् तथाभूते चा
ग्निरूपसामान्यप
व । विचित्रोऽस्मतादि
स्वभावात्स्वकृतस्य
ज्ञानप्रमाणादेक ।
स्मादेव । तदाह ।
निजप्रमाणादिति ॥
एक

एकत्वं च प्रमाणस्य कालान्तरेपि प्रथमप्रवृत्तस्यैव व्यवस्थापकत्वात् । ननु अनेकस्वभावविषयत्वेप्येकत्वात्प्रतिसामान्यस्वभावं हि प्रमा
णभेद एव । तदेव हि निजग्रहणं यथास्वमेकस्मादित्यर्थः । यथा चाग्न्यादिरूपसामान्ये । तयोः स्यादिसिद्धिः तयोः स्यादिसामान्येप्ये
कस्मादेवस्वका प्रमाणाद्धि न प्रमाणमस्य भावसिद्धिः । तथेत्यन्यः सकार्यकरण त्वादिस्वभावो प्रमाणस्य रूपसिद्धिरिति । तदाह । वि शिष्टका
र्येति । ऊर्ध्वमात्रक ऊर्ध्वगामित्वमनेन सोन्नमादिग्रहणं विवृतम् । सर्वेषामेव चात्र कार्यादीनां भावप्रत्ययेन सम्बन्धः ॥ कार्य
त्वादिग्राहिचयदैवैकचरप्रमाणं यस्य प्रमातुः प्रवृत्तं । तदेव तस्यात्रान्यदापि । तद्व्यवस्थापकं । सरमान्यस्यानेकदेशकाल
गतत्वे प्येकत्वाच्च तिक्रमात् ॥ अत्रैतदेवाशिष श्रवाच्यतास्येकत्वे कदाचदृष्टान्य त्रान्यदा च संके तानपेक्षेवा नुगम्यते । स्वा
दिग्रहणान्न्यायस्य रहितत्वा देर्ग्रहणम् ।

ले तत्स्वभावापर्यवेचिन्नात्मानः न च यद्रूपग्राहि प्रमाणं चाक्षुषं तथादेव
कथमेतस्यग्राहि । श्रोत्रं हि स्पर्शनं न चाक्षुषम् अग्राहकत्वेचेति नास्माभिरु
क्तम् येनैव भास्वरं रूपं गृह्यते प्रमाणेन तेनैवास्येति अपि त्वेवमुच्यते येनैव
प्रथमं प्रथमप्रवृत्तेन प्रमाणेन भास्वरं सन्निवेशविशेषरूपमेतस्य यदव्यभिचारि
तया गृहीतम् तेनैव देशान्तरे कालान्तरे च भास्वररूपसन्निवेशविशेषस्य तदे।
तस्याव्यभिचारित्वं निश्चितमिति न तत्र प्रमाणान्तरोपयोगः एवमेतस्याविशेषा
पितया रूपाव्यभिचारितया येनैव प्रमाणेन प्रथमं निश्चायितः तेनैव सार्वत्रिकः
तथैव व्यवस्थापित इति ननु कतमस्यात्र प्रमाणस्यायदेवमव्यभिचारनिश्चयायाय
भिधीयते इत्यह एवं वितनिष्यते अत्रेति हेतो न च स्वभावे एवमस्तु कार्यकार।
णादियोगव्यापकेत्त्वे कथम् कथंचन स्यादित्याह कार्येत्वादीति प्रमाणेन न।
विषयीकृतं तदिति तावदशाकवचनम् प्रतीत्यपह्नववापत्तेः विषयीकृते चेत्त्व
भावम् तमेव तज्जातममसोपलम् अपि व्यवहिय माणम् अत्रैवापपत्तिरूपं वयंतु तद
द्व्याच्यतेऽप्ययमेव मायदृश्याह अतएवेति एकवारप्रवृत्तं प्रमाणं यदि सार्वत्रिक
तया भावनिश्चये समर्थमेवमन्तदायमग्निरिति महानसगृहीतसंकेतः एवमपानेक
धैव व्यवहारोदग्निरयं ज्वलतीति यत्र च सांकेतिकेप्ययमन्दलत्त्वात् तद्विषयं मतकी
र्यत्वतत्कारणादौ कमनाससः न च न्यामिति स्वेव वक्तुमतएवेति मध्येति रूपितस
तेन वक्रस्यैवोक्तमग्निशब्द्वाच्यतापीत्यादि अर्वादिग्रहणादिति गतानादीकार
तादप्पादिग्राहित्वकसप्तव्यवादेर्ग्रहणम् स्वभावशब्देनेति हेतुनिगतेन अयुता
नद्धितेनेति यडुक्तं कतमस्य प्रमाणस्यादिति तत्र पूर्वपक्षं तावत्करोति अत्रचे
ति चः प्रमेयमस्य इयं अत्र हेत्वर्थे देवेविधिवक्तव्यान्तरमपयोगी एतत्कथंव्य
वस्थापनीयमित्यति हरोगसंबंधः कास्यव्यवस्थापने हेतुदृष्टेति चेत् आह प
कस्मादिति संदिग्धसत्ताकमर्थान्तरं मतलानन्तियातादि परस्येति यत्स्य।
तद्वृत्तमिति एवमेकैकस्य परस्पर स्वभावतायाग्रहणे केवलं चाक्षिकत्वमपप्पाययम
न्नहमस्याभ्युपपादयति अनेकेनापि चेति पिशाचस्य संवेदनेनैव रहणं गारध
गन्धादिरत्न प्रमाणामनहात्त्वस्वभाविविकल्परूपं सकलनाज्ञानमन्यो च्य
स्वभावतो व्यवस्थापयिष्यति नेति ज्ञेतं संकलनेति दंडरूपस्यप्रतिसंधानवदेव
दपि भविष्यतीत्यत्र रंतदसिद्धयदासिद्धेन साध्यते अस्वपालमस्मेनसिनति दं
डेति अवभासभेदभवमासेन नत्वनेकाभासं यद्दिज्ञाने तद्विषयमेलनं ज्ञेयं
देवैके प्रमाणं भवेत् उक्तमत्र गजतुरगरथ्यादेर्मेलनेनेकदृष्टेनावृत्तदोषा
न्तरमप्याह अन्यथेति परस्परं विषयस्वरूपमपेक्षमाणमेव यदि प्रमा।
णं स्यात्तदा हि चंद्रमपेक्ष्यैव नभोग्राहि प्रमाणं नभसि प्रमाणं स्यात्तदा हि
चन्द्रमपेक्ष्यैव नभोग्राहि प्रमाणं नभसि प्रमाणं भवेत्र हि चंद्रास्तीत्य

सन्निविष्टस्वभावग्रहणेनास्य शाब्दो व्याख्यातः । अत्र चैकस्मान्निजात्प्रमाणात् सत्ताव्यव च्छेदात् शिशिपा लवैलक्षेण । सन्दिग्धसत्ताकार्थान्तरा वैलक्षण्येन च । स त्वाति स्वय मात्र सोस्या दिति स्वयस्तु स्वप्रमाणान्तरात्मस्य स्वभावता । त्वेक स्यप्रमाणस्यानेकविषयतां विना कथं स्यान्निजवि षयमात्रव्यवस्था पनेह्री स्वचै कप्रमाणस्यक यमपरग्रहणम नेकेनापि चाने क मन्योन्यापे त्त मेव शक्य मवधारयितुं ॥ संक्षेप

संकलनाज्ञानमपि यथाप्रतिभातमेव परामृशेत् द न्यथा भ्रान्तं स्यात् प्रतिभातश्चान्यो न्यविवेकेनैव सा मान्यावभासादिति कथमनेकस्वभा वैकवस्तुसिद्धिः एडूकरूपायवभा

सिनो विज्ञानस्य । पृथग्दण्डरूपस्यसामान्यविषये प्रामाण्ये सम्बन्धिता प्रतीतिः । कुतः प्रमाणम् । देकसामान्यविषयाद्दण्डरूप मेव ज्ञानेकावभासिनो विज्ञानस्य प्रत्यर्थं पृथगेव प्रामाण्यं वेदितव्य मन्यथा गगनाद्धि चन्द्रावभासिनो ज्ञानस्योभयत्र सर्व थाप्रामाण्य मेवाप्रामाण्य मेववास्याम् नुगगनएव प्रामाण्यं हि चन्द्र एव चा प्रामाण्य मनेकत्वा वभासित्वेपि चैकस्य ज्ञा नस्यावभातेष्वनिश्चिते । बौद्धानां । क्षणिकत्वादौ माभूत् प्रामाण्यमिति परामृशत एव ॥ प्रामा

ई॰

स्व॰ प्र॰
ता॰ वि॰
२३८

प्रमाणमेव स्यात् गगनमपेक्ष्य वा द्विचंद्रे प्रमाणमिति गगनमपेक्ष्य वस्तुतस्तस्या
लोकादिरूपस्यैवासंभवात् तदपेक्षया द्विचंद्रेपि स्यात्प्रमाणम् अथ द्विचंद्रस्यापि
ष्यस्यापारः स्वपरागवगाम विषयीति न हि समयेषपि प्रमेयेषु स्वपरागवगाम्यप्रामा
ण्यं नान्योन्यापेक्षयेति नन्वेकैकतास्त्रप्रामाण्यमेकैकेन स्वलक्षणारूप
स्यच्यते न चानेकव्यावृत्तिकल्पनीयधर्मतापारमितिर्निनेनैव रूपसंनिवेश
धिगामितात्मकं वह्निस्वलक्षणं गृहीतम् भवन्मते प्येकं स्वलक्षणमने
कसामान्यमेलनरूपमित्येकस्वलक्षणनानारूपणावलादनेकस्य तस्याप्या
न्यापेक्षा ऽपि सिद्धैव एतन्निराकुरुते अनेकावभासितेपि चेति ज्ञानस्य
परामर्शात्मन एव प्रामाण्यमिति संक्षेपः अत्र हेतुमाह बौद्धमते क्षणिकत्वादे
भाते प्यतिस्थिते ध्यवसायमात्मभूत्वा मानुमितिः अपरामर्शात्मनोपि हि प्रामा
ण्ये क्षणिकत्वेपि व्यतिरेकितया गृहीतस्यादवयवत्वे प्रमाणम् न
चैतदिष्टं परस्य नन्वपरामर्शात्मन एव प्रामाण्यं चेदियता किम् आह एवाद
र्शितो चेति यावन्तोर्थसमारोपास्तन्निषेधेपि निश्चयास्तावन्त एवेति नेय।
प्रतिभासप्रविभेदेन वर्तमानः परामर्शः प्रमाणमध्ये केकस्य व्यावृत्तो सामान्य
रूपायोरेष्यमेव वर्तमाने पर्यवसाययति ननु तेन प्रमाणेन समस्तता वस्त्वावृत्ति
रूपसामान्याभासानामेकस्वलक्षणविश्रान्तावभासानामभेदोवगृहीतः
सत्यवगृहीतः किंतु तेरगृहीतमप्यवधीर्यैषरूपावगवप्रामाण्यमुक्तम् अवधीरणो
हेतुः यतो सावदवभासो ग्रहणान्ता विमर्शो वेदितैवोपयुज्यते प्रवर्तकत्वादि
ना प्रामाण्यं भजते प्रमेयमुपसंहरति नन्वेवेति स्वरूपव्यावृत्तो प्रामा
ण्यादिमर्शः स्वविषयेकव्यावृत्तिमात्रम् विशेषणविशेष्यत्वे यत्रावसंवेत।
उक्तेयोधूमजातीयः सोग्निकार्यइत्येवं भूतं ज्ञानमप्रमाणम् ननु पूर्वोक्ते
ननु वदशितानन्तरमुच्च दशयिष्यमाणावप्रवृत्तिनेन भवेत् विशिष्टार्थितया
विशिष्टस्य प्रमाणेन कचिदप्रदर्शितत्वात् नव थितावलात्प्रवृत्तिरिति कस
त्यम् अर्थितापि समर्थ्यसम्पादो भवद्य चकचिदर्थिता हेतृप्रवृत्तिसंभावात् न च
कचिदपि कदाचित्सिद्धिष्टमनेन किं चित्प्रसमपायायेवास्य न भवेदितिमेव
कश्चन प्रवर्तते कचिदप्रवृत्तेरेव प्रेक्षकतात दानीम् तदाह पश्चादिति किंच अर्थि
तावांस्तमपेन प्रवृत्तिमात्रं फलोको भवति न प्रामाणिकः सोपि च वर्तमानो
दृष्टः इति तत्प्रवृत्तिने भवेदेवाक्रमेणात दप्याह पश्चेत्यादि ये घामिति सोग
तकणादादीनाम् अपरिहार्य इति सर्वथा वनास्तिपरिहारः तथा हि यदुच्यते
नैरग्निधूमकारणतो धूमस्याग्निकार्यता स्यज्जनकाणकाभवेदोस्यादिकंच।
प्रजनिः स्वभाव एवास्यादिति नास्ति हेमकारणकत्वायाभासेन महधूमाभा।
सादेस्तादात्म्येनभाणेतेनाम नदेवन्नरूपयाभासेषु प्रमाणेषु न सिध्यति।

प्रामाण्यात् पराम
र्शानां चैकैकसामा
न्यविषयत्वात् स्वल
क्षणावभासाभेद
मवधीर्य परामर्श
भेदबलादेवावभा
सोपयोगादवभा
ता। एवं सामान्य
मात्र एव पुनः स्व
यकृष्यकृप्रामा
ण्यपर्यवसानम् न
न अस्वविषयमा
त्रनिष्ठत्वेन प्रमा
णानामन्योन्यवि
शेषणविशेष्यत्वा
परिज्ञाना। देकप्र
माणकृताविशेष
णविशिष्टार्थविष
याशंकिका। प्रेक्षा
पूर्वकारिप्रतिप
त्रॄणां प्रवृत्तिवस्त
माणपिनोपप
द्यत इति कथमेत
दवस्थापनीय॥
अत्रोच्यते। येषामे
ताः परस्परविष
यांस्पर्शिन्यो। या
दृशालाकाकल्पाः
संविदस्तेषामेषदोषोपरिहार्योस्माभिः पुनरपत्त्या
तस्मतिपरीक्षी। एवासोन्यानुप्र
वेशाद्वसत्वेनोपप
न्नाभिः
प्रकृतिभावाः समर्थितापवन्ताः॥ ॥ प्रत्यक्ष॥

प्रत्यवमर्शस्वभावत्वं च तत्तासामुपपादितम्॥ ततश्चाग्नौ रूपसंविद्यादिनामनोर्ध्वगामितायां प्रमाणं। मूर्ध्वगामितासंविदपि न च
रूपे। तथापि तदभिन्नप्रकृतिर्यासावनन्तरं। तद्रूपोर्ध्वगामितादिस्वभावैकविषयासा। तदैकप्रमात्रेप्रमाणमैक्यगामिष्ठु
तत्तानास्वभा यसामानेष्वन्ते सख्याधिकास्व तद्रूपैव न प्रमाणमपि कमपि च सा रूपसन्निवेशा दिस्वभाव सामान्या विभागल द्वाण
मेकाग्निशब्दाभिधेयं स्वलक्षणतामापन्नमपि। सामान्यरूपतयैवापराग्निशब्दवाच्याभेदेन प्रमिमीत इति सापि सामान्य
विषयैव॥ एवम

तथा हि ग्राहकं कियतीति परामर्शबलात्परामर्शाश्च पृथगेवेति दर्शितम् एक
ग्रहणगृहीतवस्तुविषया यावन्तः परामर्शास्तदध्यवसितता वद्याकृतिमय एकोऽर्था
त्मेति चेदेतदेव ज्ञानमेकग्रहणेन कियद्गृहीतमिति एतावन्तश्च परामर्शा एत
द्ग्रहणपूर्वकाल इत्यपि ज्ञानान्तरस्यैकं हि दृक्काभासैवेति ततश्चैकेनैतत्तृतीये
नत्वेयं ग्रहणानन्तरमयपरामर्शान्साध्यवसाय इति स्वसंवेदनतयाप्युभेऽपि ज्ञा
ने स्वात्मानं जानीतो नानामनाधिकं तज्ज्ञानमर्हतः अत एवेदमप्युक्तं क्रमनये
भवत्क्रमपवन स्यात् अयमनन्तरस्वभावो हि सः अतथात्वे पुनरेकवारमपि तथान
स्याद्धि एकवारमप्येतत्सिद्धं सार्वकालिकतायावगता गलेग्रस्थिलेग्रइतिन
याकम् किंचिद्दोषपस्वपयोक्रमाक्रुष्टे वादोषज्ञानम् तत एव तन्मात्रनिमित्तत्वे
तन्मात्रस्वभावं तन्मात्रगापणात्वं तन्मात्रानवेपिं तन्मात्रलक्षणत्वं भवन्मादेवं।
हिमवद्दिनेत्यादिवाचोयुक्तिमहत्तमपि वेदादेरिव र दिनेव लवङ्गिफचितेग्रहे।
किंचित्कारमित्यस्य दर्शनमेवेश्वरानुग्रहार्जितार्जनतेजोत्रशरणीकर्तव्यं तदाहा
स्माभिः पुनरिति उपपन्नेयुक्तमभिन्नप्रकृतित्वं पारमार्थिकमेकस्वसंवेदना
त्मकत्वं या सांताहस्यपः समर्पिता संविदः न च शुष्कैणौकत्वमात्रेणाप्येतन्निर्वह
ति तत्राभासमेलनो नियतो कर्तैमेश्वर्यात्मपेयमिति व्यापयति प्रत्यवमर्शेतिसं
तिसंवित्प्रमाणमिति स्वसंवेदनलक्षणम् नन्वेकाग्र्ये ग्रहणमात यासंविदा स्वालक्ष
णे एतद्गृहीतेभेद एव ता विकीकृत इति सामान्यात्मानम ... साप्येव परमार्थ इत्याभा
सवत्त्व वदन्तु सति नन्वसतीति दर्शयति एकामपि चेति अपराग्निशब्देति वाच्यभागाः
ववाचकभागाभ्यामभेदात्मा सामान्यरूपतयैव प्रयातमित्यर्थः सापि मे विस्सामान्यवि
षयैव एतदेकामपि सामान्यरूपतया प्रमिमीत इति संगतिः एवमेवं चेति स्वसंवेद
नरूपतया देशेन संबंधो धरायां वह्निरिति कालेन ग्रीष्मे दावाग्निरिति द्रव्यान्तरेण प
वनोऽसो दीपको जलविरोधीति आदिग्रहणाद्धर्मज्वलनादिक्रियायामनायमेवं वे
णसंबन्धः अयमेवं चेति इदं चास्मकचित्रूपितम् ननु यदि योगतेरन्यन्तानवगामिस्व
लक्षणमुच्यते तत्र का वार्ता आह यत्र न इति तत्र मायाशक्तिवशादन्यान्तानवगा
मिताभिमानः एवम् अन्तगामितेव तत्परमार्थः तथा हि यदा तावदयं भावात्मा मा
यीयपरामर्शपदवीमेति तदायमिदानीं विशिष्टो चैवमयाचैत्रेण सदृशमीयत इति वा
क्यार्थपरामर्शाप्यवं जातीयतयैव पुनः पुनरुदयोचितस्ततः सामान्यरूपतैव ता।
न्विकी मायीयता नदयप्यहमितमिति शुद्धापीदन्तायां संकेतानपेक्षिणापि मात्रप
र्यवसिता माप्यहन्तायामभिन्नायां लीयते मायीयतायाम्भत अभिव्यक्तेरितिके।
स्यावसरः यत्र भेदस्तात्त्विकतां प्रतीमन्वसारेणावलम्बते सङ्का तदभिमानमात्रे
मायीयस्थापितम् सर्वत्र हि इदमित्यस्य विशिष्टे त्वविमर्शस्यैति नयेत प्रमातृताया
यामेव विश्रान्तत्व रूपं सर्वं प्रमातृता चाभिन्ना एतदाह यत्तु तविस्यादिना उपपा

एवमेवं च विशिष्टदेशकालद्रव्यान्तरादिसम्बन्धिता प्रतीतिस्तत्सम्बन्धितामात्रपर्वाभिनवे विषये सामान्यरूप एव प्रमाणं।
देशादीनस्मान्नरूपैवेत्यमेवं च येयं सम्बन्धप्रतीतिरुपपद्यते नान्यथा। यस्तु नर्वह्रतस्वभावसामान्येकेतास्यन्तविशेषरूपता
मापन्नं। स कल्पसज्ञाती यविजातीय व्यावृत्तं तद्रूपरा मृष्टं चेतदम तिभातम्। परामर्श स्वभावभा वसेस्वप पादितं। पुर स्वलक्षणहं
परामृष्टस्याप्यहन्ताच्छादना। तदाभिन्नप्रमेयावगाहिमायीयप्रमातृतमभिव्यक्तेरपरामृष्टकल्पत्वात् मायीयपरामर्शरूपत्वे
वा सामान्यरूपतैव। परामर्शो हितथाविधेत्सन्तविशेषरूपेऽप्यर्थेऽभवं। तथाविधपार्थप्रमातृताविश्रान्तिरूपो भवति। प्रमातृ
त्वोपपा दितावि मे स्तवम्॥ ॥ ३५४

तथाविधार्थप्रमातृतापि। सकलदेशकालसाधारणीति। तथाविधोप्यर्थविशेषो देशकालान्तरव्यापीत्यविभेदएवतात्त्विकः अनेकैकसामान्यविषयत्वेप्यस्यपराप्रतीतिः। इनेकसामान्यैकीकारलक्षणैकाग्र्यादिस्वलक्षणसामान्यविषया। तथाविधे वेति। स्थित मत्रैवचानेकसा मान्यैकीकृते स्वलक्षणप्रत्य येविशेषाणा मापन्नानांसा मान्यता ग्रन्य हारसतत्रैकै कसामान्य मात्रप्रती तावपि

विभेदमात्रात्मसामान्यता। तत्रशास्त्रान्तरनिर्दिष्टप्रसिद्धसामान्यलक्षणयोगादिति। अथाप्यतद्दोषभयान्मैवापि यथाप्रति भातानेकव्यावृत्तिलक्षणस्वभावैकस्वलक्षणनिष्ठमेवैकं प्रमाणमभ्युपगम्यते।। तदेकत्रैवस्वलक्षणएवास्मिन्ज्ञानस्य प्रामाण्य प्रामाण्यात्मविरु द्धधर्मयोगतो पपद्यते त्वे वमादी तितदुक्ता त्ववहृत्या तितप रिहृता त्वय।। मेघ

६. ता विभेदत्वमित्यन्तेन बहुव्रीहेर्यंभावप्रत्ययः तत्तत्सत्यं प्रमान्तरभेदउपपादि

तः किन्तुमायीयप्रमातरिनीलस्वलक्षणप्रतीतिर्विश्राम्यति सचनीलावच्छि

ई. प्र. ज्ञा. टी. नइतिकथंतस्याभेदइत्याशंकांनिराकरोति तथाविधार्थेति नीलस्वलक्षण

प्रमात्रात्मणुकवाक्यार्थपरामर्शरूपादेशकालसाधारणएवतथाविधोपी

२३५ तिस्वलक्षणात्मापितात्त्विकइतिमायीयाभिमानमात्रकृतस्तभेदः पूर्णस्वा

त्मरूपाख्यानमात्रसारइतियावत् तदाह सत्यामप्योतयोभागोप्रतिभावेव

वस्थितो सत्यंयत्रक्रमाजातिरमयात्क्रमयः स्थिताइति एतदुपसंहरति तेनेति

स्वलक्षणमपियत्नेनयथोपपादितंतथादर्शयतिसामान्यपदेन अत्रैवचेति

लक्षणतायाम् भेदमात्रादितिस्वलक्षणताव्यक्तिरेकादित्यर्थः प्रसिद्धंहिस।

मान्योपरंजकत्वेलक्षणंतदेव एवंस्वदर्शनेतत्त्वमुपपाद्यपरःस्वदर्शनमेवंयदि

ह्युत्पादयेत् ननुमाभूदयंव्यवसायवलेनप्रतिव्यावृत्तिप्रमाणएवनिरोधएवा।

स्तु स्वलक्षणेभास्वरोधर्मोस्मिन्रूपेप्रमाणमिति तत्कोस्यदोषः अथमित्याह

तदेकत्रैवेति तदितितस्मादभ्युपगमाद्धेतोः क्षणिकत्वाशेनप्रमाणस्थैर्यां

शेनाप्रमाणमितिद्विविषयभेदेसतिशोभते नत्वेकवस्तुविषयतायाम् तदुक्ता

... वेति यानिसर्ववाधन्तरोपमर्दनपरमाणानिविरुद्धधर्मापादनानि ननुमा

भूदेषाप्रमाणाप्रमाणादिविभागप्रक्रियाकिंह्यनेनवादान्तरगमनेनप्रकृते

हितावत्सिद्धम् वह्निरेकस्वभावोनतुव्यावृत्तात्माप्रमाणात्सिध्यतीतिप्रकृत

मेवतत्सिद्धमितिदर्शयति तेश्चेति सौगतेर्भास्वरत्वमत्रिवेशाधेगामित्वादीव

कैन्द्रियग्राह्येस्वेषक्रमाभिन्नेंद्रियग्राह्यस्यत्वेकेनज्ञानेनग्रहणमस्मिंकथंभा।

स्वउष्णोग्निरित्येकस्वभावताव्यवस्थापनेततश्चभास्वरः शीतमपनुदतीत्यवि

दितेभास्वरेदृष्टापिशीतमपनोदार्थीकथमुपसर्पेदिति तथापिव्यवहारले।

पः यदितामेतिविशेषणाविशेष्यतात्मकसम्बंधप्रतीतेनास्तिव्यापारोपलक्षस्य

किंच एकयतायवसायोदयोनास्तीति कएवचनोगृहीतइत्यतदेवाबहुप्रा

यमित्यत्राप्युक्तंदर्शयति मनोविज्ञानइतिविकल्परूपेत्वद्धिकामनेकस्मि

न्नेवक्षणेनैकरूपाधिकमतद्व्यावृत्तिमात्रेणसामान्यरूपमनियतंविषयीकु

र्वीतत्वतोप्ययोजनामविकल्पकेनाकृतपूर्वांकर्तुयोग्योभवति एकत्रेति ए

कत्वेनसंमतेर्थेतस्यादेवमाकारप्रतिपत्तिर्यतएवंभूतेविज्ञानस्यस्वरूप

मितिसंगतिः सप्तमीनिमित्तार्थेअत्रपराभिप्रायेणकते अग्नेति रूपाश्रय

इतिरूपस्याश्रयोपिकरणमवापिद्रव्ये तत्रूपमेवावाश्रयोतिनिकट्यतिरू

पसन्निकर्षइतिसाधारणोक्तिः अतएवोपसंहरिष्यति तत्वेकदेशानासन्नि।

कृष्टतासन्निकृष्टता वेतिहस्तसन्निकर्षस्पर्शग्रहणेरूपंचतत्रैवोपलभ्यतेइति

पश्चाचमात्रतोयासैवित्स्रिहान्तिमतेपारमार्थिकीस्थितालोकस्यएवेत

तैश्चाभिन्नेन्द्रियज्ञान ग्राह्यरूपस्पर्शात्मक तमग्नेः कथंप्रतिपन्नं। उभयोर्हिरूपस्पर्शयोरेकेनज्ञानेनप्रतीतौ। यदितामान्या न्यविशेषणविशेष्यभा वेनैकदेशतया संनिष्टतयावाप्रतीतिः स्यात्स्वैकैकरूपस्पर्शात्मतमस्यविषयमात्रपरीक्षणेविभिन्नेन्द्रियज्ञानैः पृथक्पृथग्ग्रहणेयोपितत्सामर्थ्यजन्मोत्तरकालभावीविकल्पः सयथाप्रतिभासमेवाविकल्पयत्प्रमाणव्यापारःस्यात् यथा तमग्निविकास्वजल्पविकल्पवत्पृथगेवपश्येत्। तदेवंपरविषये। ज्ञातान्यः ज्ञातमन्यः इत्यर्थः तत्त्वेस्येषुत्वेत्यर्थः वाहितानाग्निषुत्वेतनेनपूर्वनिपातः।। ज्ञातान्योपमेषु। सर्वेन्द्रियज्ञाने

षु तदनुसारितयाच। मनोविज्ञाने। सकृदनेकानियतरूपादिविषयीकरणलक्षणेप्यन्योन्ययोजनया योग्येन सदेवरूपस्य। स्पर्शरूपतयैकत्वैकस्यप्रमेवाग्निरूपाभ तमेवसंस्प र्शामीति प्र तिपत्तिः। अथरूपाश्रय एवस्पर्श तेन्द्रियस्य। प्रदेश स्यावच्छे

याहि यएवाग्निसन्निवेशोदृश्यते। तत्रैवस्पर्शनेन्द्रियस्पर्शमनुभवउपलभ्यते हस्तेनैवरन्तर्यैणैवहिस्पर्श उपलभ्यते यत्र वाग्निरूपंहस्तसन्निकर्षेदृश्यते तेनैकदेशतेति।। ।। सत्येक्षा।।

नन्वत्रापिहस्तनैरन्तर्येणस्पर्श उपलभ्यते इतिकोर्थः किंहस्तसम्बन्धि। रूपनैरन्तर्येणोतहस्तसम्बन्धिनास्पर्शनैरन्तर्येण। आन्तरएवहि स्पर्श। स्पर्शविषयज्ञानजननसामर्थ्यात्स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते। केवलंनियतदेशरूपतयाऽवधारणत्वादनुमेयं। ततत्रपदिहस्तरूपनैरन्तर्येणाग्निस्पर्श। उपलभ्यते। इतिपदस्तदा केनैतज्ज्ञायते। अग्निस्पर्शोहस्तरूपंचसन्निकृष्टमिति। न हिरूपस्पर्श

वेद्धिकिंचिज्ज्ञानम् स्तीमादि पूर्व युक्तम्। केव लमत्रस्पर्शो रूपाभासयोर्ध ह्निनामकार्य कारणभावो ज्ञायतेनैकसाम ग्र्यधीनतावा। न तैकदे

शतासन्निकृष्टतावाहस्तरूपमेववा। यद्यपिस्पर्शनेन्द्रियंस्या तथापितत्परोक्षमथापि प्रत्यक्षं। ततथापि तद्दर्शने नज्ञेयमिति। कथंस्पर्शनेन्द्रियज्ञानविषयेण। स्पर्शेणसहगृह्येत। नचोभयवेदकज्ञानसद्भावः॥ ॥ ॥

नोपपद्यतइतिविकल्पयतिपरमात्त्विपत नत्विति अत्रापीति अस्मिन्वक्तव्ये स्थितेपितवकथमेतदिति यावत् हस्तेहिरूपस्पर्शात्मावस्तुतत्त्वविकल्प्येत यो हस्तस्पर्शात्रान्तरैनैर्मल्यादिषयस्पर्शग्रहसमर्थइतीन्द्रियतयोक्तः तैनैरन्तर्येण तितावद्युक्तम् एतेनाद्येनविकल्पद्वयेकृत्वान्त्यविकल्पंघटयति स्पर्शएवही न्द्रियम् अस्त्वेमेयतावन्नस्पृयतेतीतियतेदेश तियतेनकर्कशमृद्वस्मारशीतादिनारू पतावधार्यमितिं एवंयद्युक्तंतत्रापियावद्भतिविचारणीयमितिदर्शयति तत्रयदीति एवंएतत्समसम्भवेनैवश्रतिविपत्तिकेनेतिरूपस्पर्शोभयग्राहिणारू पस्पर्शनैरन्तर्यग्रहेणेत नचतद्विज्ञानमस्ति नचरूपमुपलभ्यैवस्पर्शमुपल भतेविपर्ययेवासकृत्तत्तथ्यइतिदर्शिवाद्युगपद्रूपस्पर्शोपलम्भद्वयंभव त्येवेतावत् अक्तंतेतनप्रसिद्ध्यतीतिदर्शयति केवलमिति पौर्वापर्यनियता कार्यकारणतायोगपद्यादेककार्यतासिद्ध्येत् नचायंनियमः कार्यकार णयोरककार्ययोर्वानियमेनैकदेशत्वेसन्निकर्षावेतियमीयमादीनामस्यपूमा दीनांचपूर्वापरसमानत्वाणात्मनोविम्बस्यापिवाकार्याकारणसमानसामग्री। कदृपस्यापिसन्निकृष्टतयादर्शनात् एतदपिचासद्दृशनएवोपपद्यते प्रत्यक्षा नुपलम्भानामिद्धकार्यत्वाद्‌यायेनास्युपगमसमात्रमेतदितिसूचयति यदि नामेत्यनेन अथहस्तस्पर्यःस्पर्शः सनेन्द्रियस्पर्शग्राहकमपिवक्तद्विज्ञानास्त्र। यद्रूपप्रमाणाद्वव्यादयस्मामियात्मिकनोत्याहस्तस्ययद्रूपंतत्स्पर्शग्राहिरूपे चचाद्धप्रत्यक्षेणोपलभ्यते हस्तस्यचाग्रेअग्निरूपसन्निकर्षपरिरहीत हस्तरूपसन्निकृष्टस्त्र तेनैवहस्तरूपेणस्पर्शनेन्द्रियसंज्ञाभाजास्पर्शाग्निस्पर्श उपलभ्यतइति एतदपिहृषयति तत्परोक्षमितिहस्तरूपंहियदिन्द्रियीकृ। तेनत्रोपलभ्यतइतितस्याग्निसन्निकृष्टताऽज्ञाना अस्युपगमस्याप्याहार्यापीति हस्तरूपंहिचाक्षुषेणज्ञानेनगम्यमग्निरूपंच अग्निस्पर्शस्यस्पर्शनेन्द्रियतां भिषिक्तहस्तस्यरूपजेनज्ञानानवेणितिद्विग्राहकंनज्ञानस्समस्थितंकिंचित एवंरूपस्पर्शयोः सन्निकर्षमेकाश्रयतांवाग्रहीतनकिंचित्सवेदकपालसि सपपाद्यजितकापितयाहस्तस्यनैरन्तर्यमग्निस्पर्शस्येतदपिडरूपणादितसि तिदर्शयन्हस्तनैरन्तर्यणावेतिमाधुमात्रमेवननवतद्यक्तमितिदर्शयति अथापी नियुक्तमपिएतदभ्युपगच्छताऽहंजतापिभवताऽहरूपणादिमितियावत् अने नेतिकरणस्याध्यस्तत्वतामाह नचैति तेनरूपस्यकरणतास्पर्शप्रतीत्ययुक्तएतेनमा गात्रूते तेनेति हस्तस्पर्शनेन्द्रियभूमिकामाश्रयतास्पर्शान्तरमित्यग्निस्पर्शः नही ति अन्तरताहितस्यात्माभेदेनवर्तमानतानाइत्यान्तरव्यविदितेकथंविदितामवेत् ततश्च ति ननोपपत्त्यर्थं तदयमर्थः प्रत्यक्षमिन्द्रियंस्वपरप्रकाशमितितावदप्यन्तमलो किकम् ततोपिवेगीकृतादग्निस्पर्शोहस्तस्पर्शेननिरन्तरइतिसिध्येद्धस्तरू

अथापिहस्तसम्बन्धा न्तरस्पर्शएवस्पर्शने न्द्रियमतश्च तदेवस्प र्शनेन्द्रियं। येनस्प न्यकारैपिहस्तेतस्प र्शउपलभ्यते। तदा हिहस्तेन नेनाहं स्पृशामीति। स्पर्श नकरणस्यहस्तस्य प्रत्यक्षतामवस्यति। नचहस्तरूपेनदाप्र त्यक्षं। स्पर्शस्यतप्र

त्यक्षत्वे। नियतस्पर्शस्वरूपावधारणा। दान्तरहस्तस्पर्शस्येन्द्रियत्वमनुमेयं बुद्ध्युः। ततस्तेनस्वात्मनैरन्तर्येणाग्निरुपल भ्यते इति। एतेस्यान्तरस्पर्शो। यद्यपिप्रत्यक्षस्तथापिस्पर्शनेन्द्रियतातत्परोक्षेति। कथंतेनाप्रतीत्यात्मानमात्मसन्निकर्षे। स्प र्शान्तरंचवस्या च्येता। नास्येवहि स्पर्शस्यान्तरता कथंतिश्चेया। नहि स्पर्शनेन्द्रियस्वरू पमविदधात्मा भेदेनान्तर त्वेनस्पर्शो रूपमात्मानं ज्ञातीयात्। अथस्प र्शविशेषएवस्पर्शनेन्द्रियंनास्यात्तस्येन्द्रियता। सएवयतः स्वात्मत्वत्रयस्पर्शज्ञानंजनयति। ततः स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते॥ तत अतस्मान्तरस्पर्शस्यैवहस्तसम्बन्धिनः प्रकाशमानस्यति नतोग्निस्पर्शः स्यात्तनुहस्तरूपस्पर्शो। सन्निकृष्टो। तदायकं

एकस्य यत्सन्निकृष्टं। तदपरस्यापीति। ह्रस्वरूपसन्निकृष्टाग्निस्पर्शा व्यवस्याप्येत। नासौ ह्रस्वरूपसन्निकृष्टाग्निरूप
तत्स्वदेशः स्यादिति॥ ॥ तत्रापि ह्रस्वरूपस्पर्शौ। अन्योन्यसन्निकृष्टाविति कुतो निश्चेयम्। तज्ज्ञानयोः स्वका
र्थमात्रपरि समानेन भया प्रत्यसन्निकर्षा संवेदनात् य याचभिन्नेन्द्रिय ज्ञानवेद्यौ नैष क्रमयोगौ दुर्ज्ञेन। स्तथा कालक्रमोपि तथाहि क्र
मस्वावन्नेकस्य भवति। द्वयोरपि च स्वरूपपरितिष्ठन्तयोर्निजनिजज्ञानेपि। तथैवान्योन्यानपेक्षयोः परिस्फुर
नोरन्योन्यापेक्षाप्रतिभाससमयः कथं क्रमावभासः स्या देकेनाभयभासनाभावात्। विकल्पेपि यद्युभयमवभा
सते त याप्ति तस्मि न्द्रियकज्ञान प्रतिभासा नुसारिता। दस्यथाप्रा तत्त्वापत्ते। स्व त्रापि न क्र मावभासो। नहि द्वया वभा

३ स्यादेव। क्रमावभा — येण निरन्तर इति अथेति लोकप्रतीतिमात्रावलम्बनेनेदमुच्यते एकस्येति ह्रस्वस्य
स्व॰ र॰ प्र॰ सत्तु स्वका — स्पर्शेन संनिकृष्टं रूपमित्यग्निरपि तथात्तजातीयत्वात् किंच एकस्येति ह्रस्वसम्बन्धिनः
ति॰ त्रो॰ नयो — स्पर्शस्य यत्संनिकृष्टं ह्रस्वरूपं तदपरस्यापि स्पर्शस्याग्निसम्बन्धिनः स्पर्शजातीय।
दी॰ रपि स्या, — त्वात् ततश्च देशात निमित्माह येनेति एवं व्यवस्थापनेन अत्र ह्रस्वमेव निकृष्टमिति
२५० स्तौर्वाप — तथापीति तज्ज्ञानयोरिति ह्रस्वसम्बन्धिनि रूपे स्पर्शे ज्ञाने हि स्वात्मनिष्ठ एव एवं रूप
र्यदिप र्ययोवा, — लक्षणां स्पर्शस्य स्वलक्षणांचदेशक्रमेणानैरन्तर्यमान्तरत्वादिनाव धारयितमस
पर्यायेणानिवा — कं परमत इत्युपपाद्य कालक्रमेणाप्यवधारणमशक्यमित्याह यथाचेति का।
र्यः स्यात् देवद — लक्रमे चभिन्नात्तज्ज्ञानविषयत्वेनोपजीवनीयम् तथैवेति स्वरूपनियतिस्थिति
त्तयज्ञदत्तगृहे। — कत्वेन एकत्वेति क्रमे ह्रियये विचार्यते तौ कथमेकत्रज्ञानेभासेयाताम् तथापीति
निरन्तरेपि च दे — विकल्पेनेति वास्तव इति भावः नन्वेक विकल्पप्रतिभास्यते वास्तु क्रम इत्याशंक्याह
शान्तौ निशीथ — नहीति एवं प्रसंगतो मध्ये कालक्रमं परमतेनिराकृत्य देशक्रममेव प्रस्तुतं विचार
समये ह्रस्व — यति देवदत्तेति यदिहिक स्थितृ याज्ञाव योः प्रातिभ्विक स्वरूपदर्शनमेव देशकाल
न्तारोपितानुप्र — दिभेदग्रहणमिति तदनेन विहतमोहः क्रियेत तथात्वेनेति वास्तवेनैनैरन्तर्येण
वाशितप्रवोपि — स एवेति यत्राहुतः अथवा स एवेयाह ह स्पर्शेन तन्मइतिशंकयाद्वितीयतानेव निश्च
तेन दृश्य क्रय — यो देशविशेषणमहापेक्षाया अग्रहणाघटमात्रग्रहणस्यैवावितत्वात् द्वितीयेति
गेकैकतयादृष्टे — द्वितीयस्य यत्किल दर्शनेन तज्ज्ञस्य तत्रापेक्षा नतत्राज्ञान्तरदर्शनेतेन ज्ञानेन दृष्टमे
अपि युगपदेके — वहित्वे स्वविषये एकस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यमिष्टं क्रमम् अनेन युगपद्ग्रहणमपि
नज्ञानेन निरन्त — रमतेन कथं चित्समर्थ्यायमर्थ इति दर्शितम् ननु नच च्छ्रहृदयनिरन्तरता प्रत्यपेक्षा
रत्वेन दर्शनान — नोतिह स्ववहित ज्ञानन्दज्ञाणामग्राहनैरन्तर्येति विकल्पापीष्यमाण इति संव
तथात्वेन ज्ञाय — पः सर्वदैवेति मनोराज्यादावपि तत्त्राभासव स्तुवादोयस्यादित्याशयः एतद्।
ते। तथैवैकैक — पसंहरति तस्मादिति व्यवस्थितमिति वस्तुस्थित्या देशकालक्रमवदपीत्यर्थः ए
योरेव युगपदपि — वंक्रमचिन्तायां क्रमाभेदाश्रयइत्यत्रयउक्तोन्यस्तेनोपलब्धितोयेभ्राभासमदसत्त्वे।
स्वरणानिरन्तर — ताभ्यां साध्योयः स न सिध्येत् योर्वा तिश्चयात् परमते यस्मादेवं तयोः निश्चयस्त
योर्घटयोर्द्वितीय — स्मात्परस्पते नैव सिद्ध्येदिति हि शाहेत्नाह तस्मादिति प्रहृत्य एवं घटभासाभावोपल
स्य कथं चिदावर — द्धितेतताहंशमन्तोपटमपेक्षानिरन्तर्यः पूर्व इति लोकदृष्टोपदार्थवाद्दिदृशांवाश्रम
ण देकमेव दृष्ट्वा — विशेषणाद्वयम् कारणादर्शमेहपरत्वापरत्वेदिक्तयोगाकार्थे अग्रेण्येवं सन्तव्यम्
यदा द्वितीयो दृश्य — मूततापूर्वेनाचेत्यादौ क्रमः पौर्वापर्यम् व्यवधाने सान्तरत्वम् आदिपदाद्दूरत्वादि
ते। तदा स एवेति — कम् इयदेशां घटादीनां प्रमातृपारीरारिकमनपेक्षैव स्वगतमन्यान्याभासाभावम
द्वितीयेनैव तान्नि — स्यान्वेकप्रमातृस्वतन्त्रप्रकाशविमर्शमहिम्नास्थापितमपेक्षाभवतीत्युक्तम्
श्चेया। कुतोदेश — पौर्वापर्यादिविवितिपूर्वमिदंपश्चादिदंदविणात इदमन्तरतइदमित्यादि अपिश
क्रमविशेषोज्ञाय — ब्दादन्योन्याभासमदसत्त्वक्षतनमध्ये न जानाति घटस्यदविणातः पटइत्यपिव्य
ते। नहह्रस्वं द्वयं वि — वहारात् एवं देशक्रम एक प्रमातृतन्त्राधीन इत्युपपाद्य कालक्रमोप्युपपाद्य।
प्रकृष्टमपि। नि
रन्तरतयानद्ट।
श्यते। द्वितीयद
र्शनानपेक्षैक
रूपमात्रनिष्ठ
त्वा। नैरन्तर्यप्र
तीते स्वरूपांश
भ्रान्तत्वा द्विकस्मा
त्प्यैन्द्रियकज्ञाना
भासारीत्यवधीर्य। यथास्थितदेशकालक्रमाभासा
वस्तायीयमाणः। स्वातंत्र्येण। सर्वदैवार्थव्यवस्थाका
रीस्यात्॥ ॥ तस्मात्योर्वापर्यनियमेनत्वव्यवस्थितमपिवस्तु
द्वयं याव देकत्रज्ञाने। तथा भूमरूपसादा कारणात्तमे। योगाप येनावभातं। ताव
त्सर्वप्रतिपादितन्यायेन। मूर्तिक्रियावभासमदसत्वसाक्षोदेश कालक्रमव्यवहारो। मूर्तिक्रि यावभासमदसत्वातिक्रिया। नस्ति प्रतिमिकान्त्यवः घटपटकुण्डादं दृष्टि परिपाशं हि शरीरसन्निवेशमात्रम्नु भिन। पुरोभागेऽवभासमानायां। पटेयावयावस्थाव भासः प्रहत्स्वपूर्वी नास्ति। तावद्घटः पश्चिमितदेशास्ति स्वास्थानिरन्तरः पूर्वउच्यते। ज्ञानस्यापि चपरमहत्त्व घटाभासाभावो समाभासम

कालक्रमोप्येवमेवाभूद्भवतिभविष्य
तिचेति। प्रमातृप्रमेयाभासभावाभावा
पेक्षयापौर्वापर्यविशेषवानाभाति। भू
तभविष्यत्कालयो।

यतेकालइत्यादिना। एवं स्वतन्त्रद्वयमपि विचार्य धर्मरूपाणामपि तत्क्रमं विचारयति
रूपरसादीनां चेति आदिपदादेकसामग्र्यधीनानेकार्थसमवायित्वविरोधित्वादि एवं।
जडगतत्वेन विचार्य चेतनगतं विचारयति ज्ञानानामपीति रूपरसादीनां चक्रमेवा
देवाभासानामपि च विचार्यं इति दर्शयति ततश्च प्रागपि एवमन्योन्यभिन्नानामित्यत्र
त्र प्रकरणेन निरूपितम् तथा ह्येकप्रदेशकावस्थितत्वेपि मेघयोः कर्तृभेदस्मारयति कदा
चिदिति युगपज्ज्ञानस्य योगमपहाय स्याद्यसत्तायामनयोः ग्रहणाशक्तेरिति ज्ञा
नममसत्त इति एवं गमसम्बन्धः तदिति तस्माद्रसज्ञानात् सर्वदैवेति रसज्ञानस
त्तोपगमेपि सर्वदैवेति सत्यपि रसज्ञाने रूपवत्यन्तरूपेणाभावस्तत्एवतद्भाव
वस्थाया अभवतीत्यस्य स्यपरेतुः तदनन्तरभवतीति कालान्तरवर्तित्वात् स च नीलरूपेणास्य
यत्नेश्यक्तम् अत्र परकीयमाशंकते अथेति तथापीति रसज्ञानस्य पतत्स्वरूपयति त
दिति तस्माद्वस्त्रकारादिवचनादेतो वेनात् रूपज्ञानस्य सामर्थ्य यद्रसज्ञानाभावे
निश्चाययति तत्सर्वोक्तं रूपाणामविघटितमेव प्रदेशाद्रसितानास्तीति संबंधः स्वरूप।
मात्रनिष्ठितो हि सदाभावः ननु प्रदेशज्ञाने यथा घटेतसहितेचयत्मिश्रं भवति
तथेह्यपि भविष्यतीति एतन्निराकरोति नतथेहेति अत्र हेतुः स्वप्रकाशस्येति स्यादि
ति तत्रासंमिश्रत्वेपरसज्ञानाभावनिश्चयायोगे एतेषां हेयः एतन्निगमयति तस्मा।
दिति ननु केनेन्द्रियेण रूपरसौ न तत्संवेदनेनमेलयेत् अत आह प्रामाणिके।
ति नास्येन्द्रियाधीनं कर्तव्यं सर्वस्वातन्त्र्यशक्तेः वैतन्त्रिदोहात् मायाप्रमात्र
तापरिग्रहेत्वनियतिस्यपिरस्मभावाणा अन्तरेव तावदिति इन्द्रियोपयोगे कारणाभा
वेनादर्शयति परतस्तु तदिन्द्रियज्ञानात्प्राणाकविमर्शशक्तिविस्फाररूपेण
विकल्पशब्दवाच्येन प्रमातृव्यापाररूपेणाभावान्व्यवस्थापयति तदेतदाह सहे
ति एकः प्रमाता आत्मनीति स्वरूपेण तिविक्रत्वेति ज्ञानशब्दवाच्ये पर्मरूपेक
येनत्वकालतात्तयो रूपरसयोर्नव्यवस्थापयेदन्यथा च भिन्नकालताकथनव्यव
स्थापयेदिति संबंधः भिन्नकालताया हेतुः अन्यथावभासनादिति ननु परदर्श
ने विकल्पएवं वर्चयिष्यति रूपरसयोः रूपंच अस्यानुषः समर्थमन्त्रभाववयते हि।
विकल्पः एतदेवनहि प्रकृतमपाकरोमीत्याह रूपानुभवावेति आत्मकालमनु
भवकालमेव स्थतेति तदनुभवसमानकालत्वेनात्मवमेत नन्वसंवेदनेवि
कल्पनीरुद्धं स्वभवापेत्ताकाचिन्तकत्वमन्तस्ते निजं जीवितमेषां नास्तीति अत्रा
ह स्वसंविदंशेति स्वयमिति संवेदनरूपतायावेद्यधर्मः कालोनो निमिषति उन्मि
षत्यपि वा रूपरसयोः किं विकल्पस्त्याह बहिःस्वरूपावभावास्त इति स्वसंवेदनेरू
परसविकल्पसंवेदनविकल्पस्य यत्नरूपेव कोटिष्यतीति चेत्त आह स्वसंवेदनपारि
पाश्यापि तत्तत्त्वात्तत्वकालादिव्यावस्थापकता युक्ता नहि तत्रापि स्वसं।
वेदने कालिने रूपरसद्वय विषयमेकमनुभवान्तरमस्ति भिन्नेंद्रियवेद्यत्वा।

वर्तमानेप्रमातर्येवभा
साभावाविशेषिस्ट
तिगोचरतया प्रथमा
तस्य भूततापूर्वता।
चोत्तरेतामात्रविषय
स्यतुभविष्यत्तापर
ताच। तदेवंभूतभवि
ष्यतोरपिवर्तमानप
कएव प्रमाता वर्तमा
नकालेपि पूर्वत्तानुभ
विता। तदापिहितस्य
तदनुभावितत्वं। यतो
स्यतथास्तत्यागयो
गादिस्तुक्रमेव। रूपर
सादीनांचानुभविता
यदि युगपदेकएव।
स्वरूपावभासनेनस्या
। तदानेषामपि पौर्वा
पर्यादिक्रमः। कार्य
कारणभावाद्यपिच
नप्रकाशेत॥ ज्ञाना
नामपि। स्वसंवेदनमा
त्रो पक्षीणानामेकज्ञा
नावभासकालेहिनी
प ज्ञानावभासभावा
भावविवेकापरिच्छेदा
त्कथंरूपज्ञानावभा
सकालेरसज्ञानमस्ति
। नवेति ज्ञातव्यम् स
ताकदाचित्स्वतासंसं
वेदनेनज्ञायेत। सत्ता
श्च नरशक्यैवत्तातं।
तस्मातीरूपत्वात्तस्य
यंग्रथा। नापिरूपज्ञा
नेनशक्या। नहिवि
क्तस्वरूपोपलम्भोपि
। नरूपज्ञानस्यरस
ज्ञानाभावोपलम्भ
लत्वरूपस्य सर्वदै
वतहिविक्तत्वात्स
र्वदैवरसज्ञानसत्ता
निश्चयप्रसंगात्। न
नुयदारसज्ञातृत्व
स्तितदात्तस्यसंस्वयं
संवेदनात्कथमसद्भाव। स्तद्धिविक्तत्वेपिरूपज्ञानस्य। नहिरूपज्ञानस्यतद्धिविक्तत्वं। तदासत्ताव्यवस्था हेतुरपि। ता तत्स्वरूपाभावएवा
स्था। सएव तस्यस्वरूपाभाव। स्तद्धिविक्तरूपज्ञानवेदनाऽज्ञायते। स्यथाज्ञातमशक्तता। देतादृशीरूपज्ञानसामर्थ्यं। नरसज्ञानस
ज्ञावदशा यामपितद्धि विक्तत्वा खंडना। तस्यसामर्थ्यं तादवस्थ्या। रूप रसज्ञानतिषे धः कथंतस्मात् नहिरसज्ञाने सति। रूपज्ञा नस्यसमहाय त्वादविविक्त त्वंभवति। स सहाय
त्वंहि। वस्तुनिज्ञानस्वरूपे नास्ति। यथाप्रदेशेघटसंमिश्रता। प्रदेशज्ञानेतु। यथाघटसंमिश्रतापिभवति। घटविविक्ततापिच।
येनकेवलोकेवलश्च प्रदेशउच्यते। नतथेहरूपज्ञानस्य। स्वप्रकाशस्य। किंचिज्ज्ञानमस्ति यत्ररूपज्ञानं रसज्ञानेन। संमिश्रम
संमिश्रं वास्यात्॥ [illegible]

२६१

तस्माद्रूपरसयोर्देशकालक्रमव्यवस्थापनया व्यपमेकत्वस्मृतिभासौ। प्रमाणतामुपगच्छेत्। तस्यां रूपरसज्ञानसद्भाव
स्यापनापायेक। स्वलक्षणप्रयोजनोत्साववर्णपायसमनीयो। योविभिन्नभावावपि। यथास्थितं। देशोपयोगपर्येन। साक्षा
त्स्वरूपेणोवावभासयति। प्रणालिकामात्रेयस्विल्पिपर्यायाः सहावभासप्रार्थमसंमनिष्पन्नदेशकालभेदमात्रातिपातिविकल्प

वां। स्वस्मिंस्तावस्येवसमपी। कथं तयोर्न तुल्यकालता। मनसोश्चावभासेनाङ्गित्वकालतामध्यदातीयात् विकल्पः ए
तदनुभवानुसारी। रूपरसयोश्चानुभवानुभवत्योत्पत्त्येव दिनावतो सो। रूपानुभवविकल्परूपतामापन्नो। रूपमेवात्मककाल
नुसया। तथावस्येत्तरसम्। रसानुभवेहि विकल्पमुखेनस्वविषयमेव तथाकुर्यात्स रूपं। नाहि विकल्पानां विषयमवस्था

नयोः ननु च सविकल्पएवानुभवायते सत्यम् यत्रास्य विकल्पनात्स्वसंवेदनाम
कत्वहृपातिरिक्तहूपरसांशे तत्रानुभवायताम् अनुभवायेवनुप्रक्तोपायोऽपि।
नीतेदत्रदाह यत्रपुनरिति अनेनेति विकल्पेनानयो रूपरसयोर्न कालप्रतीति
संगतिः साक्षान्नान्यापेक्षोन भवति तत्त्वनास्ति अयोजितयो रेवतयोस्तेन।
विकल्पेनावभासनात् स्वानुभवेनैवेति सापर्यादृष्ठान्तः स्वेनस्वेनानुभवेनय
पातावयोजितावेवगृह्येताम् नयैवतदनुसारिणा विकल्पेनाध्यवसायव।
लादवभास्येते नतथा आमादयेदिति नन्वितिसंबन्धः नन्वविकल्पोयेन
विकल्पान्तरेणाविकल्प्यतेतेनैवकविषयेते रूपरसौ पूर्वविकल्पितौ योजनावे
ककालाविति नेत्याह विकल्पस्येति रूपरसविषयमेतद्द्वियिकं मौलमेवात
भवमनुसरति सोप्यपरो विकल्पः ननु विकल्पोनेन विकल्प्यते नानुभव
लेकस्मादनुसरति इत्यत्राह नचेति विकल्पस्य विकल्पनव्यापारं विकल्प
यति विकल्पेन स्वसंवेदनासमम् पतत्त्वाशक्यसमयोद्यात्माऽरतिवदनापरोगोप
गत विकल्पव्यापारस्य प्रमाणाः रतितदनुभवस्यमूलभूतस्यावपणमपेक्षम्
ततस्वतत्रयन्नप्रस्तिललाटद्ववतर्जनयत्नमहस्ते क्षिवत द्विकल्पनसहसैषपि
कृतः तदाह अनुभवेनावभासितस्यार्थस्य रूपादेर्योहृत्तियोहमान्लोतिरूपितो
सोन्यापेक्षकालभेदस्मृतं तस्यामेवपर्येवसानेविश्रान्तोसत्पाविकल्पपरस्परा
शतेषु दिनेनुभवादति विकल्पार्थावभासनव्यापारोनास्ति अनुभवस्थानेवेकालीति
पुनःपुनःस्मरयति नवेति नवलमनन्तपातितोऽपि विकल्पः कथमेवंकुर्यात्।
सत्यंकुर्यात् असम्मतेत्यसौप्राणिनान्तरमेवप्रतिपन्नः यदस्मिन्नवभारती प्रभ
परिचपाह्नमंर्येयेपिचपराक्रमं परिजनतजनोयमेनास्यस्वकेस्फुरितिकाचित्
रजनिशरगाः शोच्यत्वंयतेमभिपोपिश्रियनद्भूरभिस्तनाः पश्यपेते किं भवति
मुहूर्तकाऽति तदाहस्मात्पुनरिति इदानीतेवभवत्प्रत्पादितेवहृष्ठितविभवसे
त्यपिशब्दः अयमितिविकल्पः कलाविभागेनेति देशोप्यत्रोपलक्षितः कला
विभागेनेति देशोप्यत्रोपलक्षितः स्वात्मनादेशकालास्पृष्टोपिमायाप्रमातृ
भूमिकावतीर्णः स्वात्मनिकालेदेशं चावभासयंस्तेनसहभावस्पतदेशातोतका
लतानिर्भासयत्रवतस्यभावस्यभावान्तरेणासहतामवभासयती तिनकिंचिद्धः स्य
म् कालावभासेघटयति तथाहीति देशाभेदेहृदेशाभेदोपीति एकद्रव्यात्मतामि
ति द्रव्यहेतुः सर्वेवसमर्थितवान् अपिशब्दः सौगतसंमतमेतिकर्षसूचयनरहरि
हृषितेस्वहृष्टिसमर्पयितमाहः यःपुनरिति सन्निकर्षोहितेनस्वार्थमनन्ताभा
वलसवेद्यसंवेदनंयदितस्यानावस्यव्यवयायकस्योपलम्भलक्षणाप्रामाण्यभ
वेनवतस्तीतितात्पर्यम् नचैवंस्वपरानुभूतयोरहिहयोर्यदिदेशाक्रमेनासेयोरन्य
तेनाहितोक्रमश्च्न्यावेव किं निर्भासेते सत्यमेवमेवदेशाक्रमापेक्षयापोहिक्

ने किंचिति
जीवित
स्वस्मृ
पद्वि
विक
२५८
नुभववासनाति
रेपेक्षत्वात्कालात
योगात्। बाहि
नुभववासनापेक्षा
योजितावभासना
कालप्रतीतिः।
विकल्पोऽनुभवा
तोनयोतत्वनवभा

पिविकल्पोनुभवानुसार्येव। नचस्वसंवेदनांशोविकल्पो
पिलयौवभासावसाधुभागपद्व। तस्माद्विकल्पपरम्पराश
मासस्यनव्यापारो॥ ॥ नचानुभवावभासौ रूपरसयोः पर
स्परापेक्षःस्या तन्नविकल्पस्यापि रसरूपविषयपि तुल्यका

ह्यावभासद्वयोस्तुल्यदेशतावभासतत्क्रमो दर्शनस्पर्शनैकद्रव्यात्मता। सद्यानुभवे यः पूर्वतः स्तम्भप्रबोधितस्याशंकितमेव। पृथ
ग्देवदत्ताद्दिगृहदेशानुभवेऽपि न तत्संनिकर्षाभासः समानस्फुटार्थद्वयावभासतत्कृतं दूरासन्नतादिविशेषावधारणं यत्ते
नास्ति ततः पृथ गनुभूतयो वि कल्पस्फुटायां। सहस्फुटास्फुट वभासितेका लक्रमः स्या न्नाम्॥ ॥ ननु द्वयोरप्यविप्रकृष्टाभिमतयो
रपि सह प्रथने संनिकर्षावभास स्तथैव स न त्वस्यावस्तुद्दृष्टापेक्षा काचित्। अनुभवाङ्गिनत्वेन। विकल्पज्ञानस्या
नुभवानुसारेणैव व्यवस्थापकत्वा। दनुभवस्य च स्वविषयमात्रनिष्ठत्वा। द्वर्तमानकाल एव यदि परं तुल्यदेशयोरेकेन्द्रि
यज्ञानेव यया। पृथ योः स्या त्सापेक्षया। देशकाल विशेषाव भासः। पृ थो। नत्व कालभेदे। देशभेदे यदि वेन्द्रिय भेदे।

मोऽवभासते तेन न क्रमकालता नो देशतः एतद्दर्शयति पृथगिति ननु पृथगनुभवे का
लक्रमोऽपि कथं भासते तस्यापि परस्परापेक्षाप्राणितत्वमेव ननु किं सहानुभवे
कालक्रमः कश्चित् तर्हि कथमयमुपपादयितव्यः इत्यमिति दर्शयति विकल्पे
ति विकल्पकाले एष सहभासते तेन चैकरसतया अपि तु स्फुटत्वेनैकमपरं वास्फुट
त्वेन तयोः पृथगनुभवबलादेव तथाभूते सत्याभासभेदे कालक्रम एव भाति
न देशक्रमः कश्मीरकान्यकुब्जादेस्तु सहानुभवाभावे देशक्रमोऽवमीयते न तु प्र
त्यक्षः एतेन तदपि प्रदर्शितं परमार्थे कृतेऽयदुक्तं निरन्तरयोर्घटयोरिति नत्र
हि कालक्रमेऽनुभवक्रियापेक्षे शाङ्कित्त्वेऽपि न स्थित्यपेक्षतया पश्चात्तनत्वेनानुभवा
पेक्षो विकल्पो देशक्रममनुमापयति यदि सह पूर्वो घटोऽपसारितः अन्यथा प
श्चाद्वा विसहानुभवबलेनैव प्रत्यक्षतया विकल्प्यते तेनयोर्देशक्रमः अथ यदुक्तं
न तदद्वयमिति तत्राह ननु द्वयोरपीति विप्रकृष्टत्वेनयावभिमतो पूर्वपक्षे
निरूपितो आगमादिना वा तथा संमतो न तत्र स्वरूपावर्षोऽनयोः सह प्रथने संनिक
र्षो नैरन्तर्यं यदवभासते तत्तथैवेति सत्यरूपमेव यदि तूपलम्भलक्षणप्राप्तमनन्त
रं भवेत्तदुपलभ्येत नचैवमित्यसदेवान्तरम् सदपि तु पिशाचादिकल्पं न तु सान्तरता।
भवत्यारहेतः अत एवागमेऽप्येवमुच्यते अनयोरयसमागमः एकदेशगतत्वमित्यादि
एवं स्वदर्शनमुपपाद्य तीर्थ्यव्यामोहस्थानमिदं मूढानामिति मन्वानः स्वदर्शनएव
दर्शनयोर्महदन्तरं भवद्भिरनिश्चित्वान्यायान्याययोरित्यतेऽन्यलारोहणापीनः पुन्येन
वनयोरन्तरं कर्तुकामः पुनरपि परदर्शनानुपपत्तिं दर्शयति अनुभवादिनादिना
यदि परमिति तौ तथाभूतौ भावौ वहौ दृश्यमानौ संनिकृष्टत्वविप्रकृष्टत्ववर्तमान
कालत्वं चेतीयतेवोक्तं रोगपति मन्यते न तत्रापि परस्परापेक्षानिर्वहतीत्याशयः
कालविशेषस्य वर्तमानतामात्रमितिमन्तव्यम् न तु प्राप्तस्याव्यवहितस्यापि
च प्रतिपत्तः यावद्देशकालविशेषावभासो देशभेदे कालभेदे इन्द्रियभेदे वा सतीति
संबंधः न त्विन्द्रियभेदश्चेवावक्ष्यतेऽत्याह एकेन्द्रियेति अत्र हेतुः अर्वागित्यादि।
ननु विकल्पयत्येकार्थपरोऽन्यदपि पश्यतीति न्यायेन घटं चानुभवेत्पटं चास्फु
टं विकल्पयेदयमेव तयोः कालभेदः नैवमित्याशङ्क्य पूर्वं कथं द्वयमपि चे।
ति येनेति स्वातन्त्र्येण स्वकालो विकल्पस्य वर्तमानतां स्फुटत्वेन सदर्शनेन
नायं दोषः स्वाभिमतमाद्यन्तवभाति सर्वत्रादिना सर्वेषामनुभवज्ञानानां यदान्त
रसंवेदनस्वरूपत्वमेकं तदेव स्यात् आद्यनुभवमर्यादा वहिरप्यवतापरामर्शात्स्व
रूपस्यानुभवस्य चैकीभावात्स्वयं कृतमनुभवकृतं च स्वयं कृतमभिमन्तव्यमिति
वस्त्वेवेदं नान्यथा एतद्व्यवहरयति सहीति विकल्पः अन्यथेति अनुभवरूपानपेक्ष
यायोगी हि न प्राच्यानुभवान्तरसापेक्षप्रतिपत्तिकः न त्विति भिन्नत्वेन संवेदनेभ्यः
प्राच्येभ्योऽभिमतो या विकल्पः न त्विति भिन्नत्वेन संवेदनेभ्यः प्राच्येभ्योऽभिमतो।

स्वापाद्यभावेऽपि
प्राप्तस्यापि। प्र
तिपन्नेः॥ एके

एकेन्द्रियविषयेऽपि
ह्यर्थे। देशकालभे
देन व्यवस्थापनशा
क्त्यानुभवस्यासिद्धेः।
विकल्पेन वा दर्शिता
नुभवस्य। वर्तमानता
विषयत्वात् नहि घटा
नुभवोऽतीतपटविष
योभवति। यद्यपि चा
सौ। घटविकल्पएक
एव पटविकल्पोऽपि
भवति। तथापि तत्र
पटे। स्वानुभवेन य
त्कालयोगः स्वात्मा
पेक्षावभासयितृत्वश

क्त। स्वप्नवत्तेन द्रष्टव्योऽतापिको। न च विकल्पस्तु स्वयं स्वातंत्र्येणाविषयोर्मुक्ता। येनासौ स्वकालापेक्षया। अतीतत्वं घट
स्य प्रतीयादिस्तु क्रमेव। सर्वज्ञानस्वसंवेदनरूपत्वेन निर्विकल्प एकोऽन्तर्मुखोऽपि। सर्वज्ञानविषयोऽन्तर्मुखत्वेनस्वात्मनि॥ ॥

ई॰
ष॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२५२

योविकल्पः सकर्णविषयोन्तरेवाभवेद्विषयवेदीव यदेवंभूतेनवस्तु प्रकाशनंकल्पनेव प्र
नएवहेतुर्भूतादस्यदर्शनस्यपराम्रुश्याभावात्तदिषः तदस्तुदर्शयति यस्पैवेति संवेद
नलक्षणाल्मात्मकप्रमातृः अनेकेति अनुभवभूमिकापरिग्रहेसएवेतिविकल्पभू
मिकावगाहने नविति सोगतादिवदित्याशयः कणादहृष्टिघपिङः समर्थमेत
तज्ज्ञानानात्मकरूपत्वाभावेसत्येकात्मसंविद्रूपाश्रयमात्रयोगस्याकिंचित्करत्वादि
त्युक्तमेवप्राक्स्वदर्शनेक्रमेणाहूरयति सएवचेति तथाचेतिकिंचेत्यर्थः अनेका
त्मकमिति रूपस्पर्शादिमयम् बहुतरप्रमेयतरंगान्दोलितस्वरूपार्थस्थिरीकृत
त्वेनोन्मीलयति एवमिति तत्रनयोतियावत् अर्थस्वभावइतिएकैकाभा
सरूपइत्यर्थः एतन्नात्वदित्यनेनसूचितंप्रमेयान्तरमशुपन्नमयुनेत्याह यदपी
ति विश्वेति अनेकाभासात्मकमेकमितियावत् सैवेति दाहकादिरूपैकाग्नि
प्रतीतिः उभयत्रापीति आभासभेदेषुतदेकाभासेचतत्रइतिप्रमातृः अतइति
यतएवंवस्तुतः प्रमातैवप्रमाणं ततएषसिद्धान्तोजायतइत्यर्थः संकोचतः
सप्रमाता चात्रविषप्रमाणरूपतांप्रतिपद्यतइतिसंगतिः स्वात्मापेक्षयेतिप्र
मातृप्रकाशतादात्म्यहेत्वाभासस्यैकापेक्षयाएवमेवेतितस्यचतामक्रियमा
णोयुक्तिरितिसमुचितम् प्रमाणपरिगृहीताभासभेदयोजनात्मकत्वाद्धेय
युक्तिवत् अतएवानेकप्रमातृगताभासभेदयोजनेयथायथास्फुटीभवति
तथातथाप्राज्ञत्वंप्रकृष्यते परस्याववित्प्रकृष्यते एतदपिचभावतत्त्वातंसमस्या
रख्यप्रकरेवविज्ञप्तमितमितिसेवमवतरणं तदुक्तमनुबुद्धिलीनमसंमोहइ
त्यादि अत्रापीति अनन्तरूपसाधारणाभासमिश्रीकरणाभासयनादिति अनेका।
त्मकैकसाधारणाकारात्मकेप्रत्यक्षम् नकेवलंमात्रादनुभवयोजनात्मिके
वयुक्तिः यावत्स्मृतिद्वारेणाप्यनुभवयोजनात्मिकेस्मृतिद्वारेणानुभवयो
जनोकाभेतिदर्शयताविततस्वभाववस्तुव्यवस्थापनमिववितनकालव।
स्तुव्यवस्थापनमिव विततकालवस्तुव्यवस्थापनमपीत्ययुज्यतइतिदर्शयते
शरदित्यादिना प्रमातेवतत्कालेएकप्रत्यक्षरूपतांप्रतिपाद्य एवंभूताविे
ताकारापरिपाटीप्रतीयतइतिसम्बन्धः परस्यवेतनक्रमेभवतीत्याह नहीे
ति तदिति निरन्तरपरिपाट्याभासात्मकंवस्तुसत् नतूपरेणाचेदंतदुर
रीकृतंकस्माद्धि स्वपक्षेपक्षपातः आह तद्वेतदितिपरेणापरातंयतत्का।
मिकस्पानुभवेभ्यस्तद्विकल्पस्मरणाव्यतिरिक्तेनएकसंवेदनात्म
नायुक्तिवाचोयुक्त्युक्तेननिरूपयितुंशक्यम् नान्यथापनदिति यदेवतदे
काभासेसाधारणाकाररूपेतस्यस्वरूपंपूर्वस्मरणात्मकम् एवंविततकाल
वस्तुव्यवस्थापनेनमुहूर्तादेर्महाकल्पपर्यन्तस्याभासस्यवस्तुतोव्यवस्था
पविततदेशवस्तुव्यवस्थापनयाक्रोशयोजनादेः सुमस्तकालवलस्य।

वनप्रभृतिमहाशिवालम्बवनवर्गगतस्याप्यभेदात्मन आभासस्य सत्यताम
वस्थापयति सन्निकर्षेत्यादिना अर्थानन्तराणामल्पत्वं महत्वं चाभासमानं वि
वियते ययोरर्थयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभिमतयोरेणाभास्यमानयोरल्पत्वा
भासेते यस्मिञ्ज्ञाने तेन यथासंख्यं सन्निकर्षेतरौ व्यवस्थापयितुं शक्या
य इत्यमन्यत वस्तुनी एव ते हे सन्निकर्षौ न्यायं वेति तस्मादन्तरालवर्तिष्वपि
स्वन्तरेष्वग्रहस्य माणेष्वतं दृश्यमानवस्तुद्वयमात्रनिष्ठितेनापि व्यवस्था
पनयोगणावभविष्यताम् नचैवं तदाह नवान्तरालेति सर्वत्र च ह्रस्वादिग्रहणेन्त
रालग्रहणं प्रयोजनकं मन्तव्यमित्युपपादयति यस्मिन्निति निर्णीयमसमय इति य
दान्तरालवर्तिनां नदीपर्वतादीनां ग्रहणं सम्भाव्यमित्याशयः सन्निकर्षमादिग्र
हणाद्विप्रकर्षं तत्रापि चतारतम्यं व्यवस्थापयतः प्रमातर्यत्य ह्रस्वौ वै विग्र
मिहशीघ्रं गन्तव्यं न गन्तव्यमित्यादितश्चान्तरालस्य नाग्रहणमपि त्वग्रहणमेव
तद्दर्शयति यतः इति हृदयमिति दिग्द्वयाद्युपस्थितम् तस्येति शब्दस्य वाहद्वयं तेन स.
नदेशद्वयवर्तिना प्रवाहदेशो गृह्यते यथाकाणादा मन्यन्ते उत्पत्तिदेशादेव
शब्दस्याकाशान्तरापरिणामतीति तत्समयद्वयग्रहणम् नाप्यन्तरालग्रहणम् प
नहृदयवि अनुभवे प्रमाणायत् श्रोत्रदेशावच्छेदेनेत्यादिना तद्देवेति उत्पत्तिकाले
ततश्चकालभेदेन श्रुतिप्रतिपत्तिर्नभवेत् साचास्तीत्याह नचैवमिति उत्पत्तिदेश
स्य शब्दस्योत्पत्तिकालमतिक्रम्य चिरेणाप्रतिपत्तिर्दृष्टा श्रुतिहस्तेवचिर तेरणाश्र
तउभयदेशमध्यवर्तीप्रवाहस्याभावो मा शब्दोवशप्रमवगम्यत इत्युपगम्यतत् यो
प्याह उत्पत्तिदेशशब्दस्य श्रोत्रेणानग्रहणमपि तु श्रोत्राकाशावकाशान्त्रिया
त्पत्तिविशेषणलिङ्गेनानुमानत इतितेनाप्यानुमानिकम् तावदन्तरालग्रह
णमुपगतमेवतेन दिग्विशेषादिद्वया - - गतं तच्च शब्दस्य उत्तराम् शब्दस्य हि वि
शेषः कामे हस्तादिज्ञापयतो न तु दिग्विशेषणम् सर्वैरपि ग्रहणकालएव तद
परिज्ञानात् चावसभेरीदण्डादिसंयोगप्रभृतिकारणावलोकनेनापि तावत्प्रका
रणानीतिन्यायेनकथमानतमसंभावनेसंभाव्यानिवृत्तेः नचादिविशेषणेन श
ब्देनजनितस्यान्यशब्दस्य विशेषणमभवितव्यम् तात्त्विकदृशीवदन्निर्णीतत्वात् तस्मा
कश्चिमदिगागतानां श्रुतिशब्देनेत्यत्राप्यतिमत्यलमत्र वात्तन्त्रेणासर्वथाना
वदुत्पत्तिदेशाविच्छिन्नेत्यूः तबन्त्यएवमस्तमः अतश्चैवम् यदति हारादपि गी
तमाकर्णयन्नेवेतितारतम्यं गायतीतितत्तीव्रतापितत्राभ्यागत्यते यथानहारा
ग्रमाणान्तरालपतितरजः प्रभृतिभावान्तरावरणवशादस्फुट इति प्रतीयते
तथासतीप्रमादेनारभ्यते तीव्रापिमध्यवर्तिरजःस्थानीयसंभाव्यमानवाय्वी
यादिशब्दावरणवशादस्फुटः प्रतीयते न्यएवमस्फुटः अनुभवसाक्षिकं चेदय
न्निः शब्दापांसजन्यो यत एव दूराद्धुनिराकर्णमानः स्पष्टवर्णत्वेनावभाति तत

ई॰
ख॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२५३

एवप्रवृत्तजनकंयत्नवचस्विदिवसयामन्त्यस्फुटवर्णोपवनादमात्रतयेति तदेतदुपसं
हरति तस्मादिति हृष्टवतइति प्रमाणोपपन्नावलोकनइत्यर्थः नन्वकिमर्थं शब्दान्तरा
रम्भणमिष्यते तदपि च देशान्तरेयेमप्रवाहद्वयमित्युक्तम् तावन्तं कालं सम्पदशा।
ब्दोवस्थान्तरस्तु प्रथमप्रमाणो वा तेनैवारभ्यताम् आरम्भे वा कोस्य विरामावसरः
सर्वतस्त्वारम्भे च वर्द्धिक्रममपि शब्दश्रवणप्रसंगइत्याशंकाः शमयति अयमस्थित
एव चेति तेन च वर्द्धिक्रो श्रवणम् अप्रतिहतइतिवाय्वादिप्रतीघातादेव विरम
तीति यावत् येनेति शब्दान्तरजनतेनेतरस्थिताः प्रमातारो यावति काले शब्दं स्पृ।
शन्ति तावन्तमेव कालमनुपतिदेशस्था अपि प्रमातारः स्पृशन्तुः यदि स्थिरोसौ
भवेत् तेनैव वा शब्दान्तरमारभेत उभयथापि प्रमेयतत्रस्थस्तत्रस्थप्रमातृश्रोत्र
गम्यतेनानातिवर्त्तेत नैवम् काष्ठपरस्तु संयोगाद्विशब्दः सत्रत्रस्थैस्तदेव श्रूय
ते हरवर्तिभिस्तुपुनः परेशाकृष्यमन्तकालपर्वतेनान्तरालवर्तिशब्दपूर्वकेम
व शब्दस्यापि हस्तादिग्रहणमिति स्थितम् यदुक्तम् शब्दस्यैतप्पादितमत्र
वाहातिरिक्तस्य शब्दस्याप्रतीतिरुक्ता मन्तव्या ॥ ॥ ॥ ॥
एवं प्रमाभासविश्रान्तेन प्रमाणेन भावस्वभावव्यवस्थापने क्रियते परस्परस्व
भावनियमोप्याभासान्तरैस्तदाभासनियतम्भिन्नप्रमाणान्प्रमाणकान्तर्भवेद्बहिर्मे।
ल्विते भयभाजः स्वसंवेदनेन प्रमाभासं गृहीतग्राहित्वादि मिश्राणां प्रमाणा
भावभाजा प्रमीयते इत्येवं मानस्यां प्रवृत्तो प्रमाणोपयोगउक्तः कायप्रवृत्तौ त्व
प्रमाणव्यापार उपयोगी तथा दर्शयितुं सज्ञानकरम् सा हि इति तः पूर्वेणो विशेष
कः अर्थक्रियाकारिणामपि विशेषाणां प्रकाशपरामर्शमयचित्स्वरूपविश्रा
न्त्या यद्यपि विशेषरूपता विशीर्यत एव तथापि मायाशक्त्या हठीक्रियत इवेति।
विशेषमाध्याय्यार्थक्रियया योग्योत्पत्तिस्पयातस्मिन्स्वलक्षणतत्काललमात्रोपयोगि
नी तन्नभावस्वभावव्यवस्थापनवत्कालान्तरे ग्रुपयुज्यमानाबाह्यतः कायप्रवृ
त्तिः सा देशकाले स्वरूपे स्वरूपान्तरात्त संधानादेव यान्यध्यवसान्तराणि बहूनि
प्रत्यक्षाणि तेषां भिन्नेभेदे सति संभाव्यते नान्यथा प्रमाणसमूहादेव च नत्वैकैक
तः प्रमाणादिति यावत् यदिवा देशादिकानियानायध्यवसान्तराणि प्रत्यक्षीभूता।
न्याभासान्तराणि तेभिन्नैस्वलक्षणमति न विना प्रवृत्तिरितिसंगतिः अत्रायमा।
मेय बहुत्वभावेन प्रमाणसमूहएव निमित्तत्वेनोक्तो भवति यदि वा पारमार्थि
करूपाभिप्रायेणावयोजनादेशादिके षष्ठ्यन्तेषु समस्ताभासयोजनतया विशे
षरूपतायामपि समस्तानां तेषामेवाध्यवसायात्मनामन्तरितिप्रमातृस्वभाव भित्ते
यत्स्वलक्षणन्त्र प्रवृत्तिरिति न केवलं प्रत्यक्षकृतायां प्रवृत्तावयं क्रमः अनुमा
नतो पि या प्रवृत्तिस्तात्कालिकी सापि प्रमाणसमूहादेव तथाप्य पर्वतग्राहि।
प्रत्यक्षमग्निग्राहानुमानं शीतापनोदयामानुमितानुमाने चोत्तरपदं विरह

ग्राह्याभासवचनमित्यर्थः प्रमाणमूलादेकानुसंधानरूपस्वसंवेदनान्निष्ठता प्रवृत्तिरिति।
तित्स्वार्थः तमवतारयति यत्रेति पुनरिति तद्व्याख्यातः मात्रशब्देनापिशब्देन च
सर्वथा वस्तुस्वभावव्यवस्थापनेन नतिषिद्धमित्याह सम्बन्धेपि यदि कार्यायाम प्रवृत्तिः
स्यात्तत्तदैकेनैव प्रयोजकेन प्रमाणेन गृहीत इति प्रमाणान्तरमूलप्रवृत्तिरिति का
मेहीयेत नन्वसम्बन्धेपि प्रवृत्तिः अत्र हेतुरनन्तरीति प्रवर्तते बहिः संबन्धश्चान्तरैकात्म्य।
यात्मकं भावापकप्रमातरि अन्योन्यावयवरूपैकाधुनेति स्वलक्षणमेव कस्मा हि
विश्वमर्थक्रियां करोतीति आह सामान्यस्येति भास्वरतयाहि प्रकाशते परं तदहे
त्वचेहा यद्यात्मभास्वरता उभयाभासेन मिलति तदा दाहपाकादि तदाह य
दाधुनरिति तेषां स्वभावानामाभासानां तायदेकं तत्र हि षयंय प्रमाणोपयोजनाग्रा
हि तेनस्वस्वभावीयैकात्मता भाज्यपि तत्सर्वथैव गलितभेदान्याभासानन्तराण्यपि
तत्कटकतलमिलितविचित्रसन्निवेशात्यापककनककृषतकल्याति प्रवृत्तिक्र
वैते अध्यवसाने तन्तुवैयाख्यातमवमानहत्वान्ते संक्षेपेण तावदाह अन्वमाने
चेति पाहवाच्येतेप्रत्याभाससमितिकथितमसहात नत्वदेशाद्योगाश्च वक्ष्ये दायय
दुक्तमत्रापीति तद्यदि नदर्शयते कोनुमानस्य दोषानकश्चिदप्रमाणेन तन्नवेद्यति
निरूपयति धूमश्रुत्यादिना कार्यस्वभावयो तदाह वाद्यम नापीति प्रत्यक्षेणेति शे
षः नियतश्च विदेशेन तत्रैव प्रवृत्तिर्योगपत्तलादिति तेदेषामनिपत्राश्रव्यभि-
चारित्वमबलात् तदिति याप्रतीतिरेवं सतानवदनुमानमित्यर्थः पतदेव परिशोधय
ति नहीति सर्वेषां संभाव्यमानानां प्रत्यक्षाणां संबन्धिनो व्यापारस्यास्य यतो न वि
षयस्ततोनुमानेवगन्तुशक्योहेश्च न वेवं प्रत्यक्षस्यैवेवा व्यापारः सैवमित्याह प्र
त्यक्षेति धूमग्राहिणा प्रत्यक्षेणा चाक्षिप्यते ग्राभासो व्याप्तिग्राहि प्रत्यक्षसामान्यादि
तितयोरव्याप्ति व्यापारः स त्यपि तस्मिन्कृतो निजरूपमहिम्नायदितो रम्यामासः स्फु
रन्तृपयगानुमाने प्रमाणात्वनेनो दशोषिद्धात नव्वेवं तेनानुमाने प्रमाणानाम न तु
नहि समसहेन किंचित सत्यम कथंनकृत्यमित्याह नचेति आक्षिपदाद्यामिलिंगादि
यत्रेति स्वयमेव निश्चयस्वभावमन्यापेक्षमानुमानमिति यक्षीयते यत्रैव तत्र क
कश्चित्र्यश्चित नत्वधर्म्यादिग्राहकं प्रत्यक्षादि प्रमाणान्तरेतदनुमानस्यैव ताव
त्परिकरइति तत्रापि यावत्प्रमाणान्तरमूलादेव प्रवृत्तिः किमनेनानुमानेनेति तथाहि संब
न्धमात्रेतमाने प्रमाणमवाप्तिरिति न चतत्र प्रवृत्तिरपि सम्बद्धमिति तत्रापि दे
शविशेषादि नियतस्यैव साभासानेरविश्रान्तानि प्रत्यक्षाणि कथं न प्रवृत्तिसंगी
भवेयुः परिकररूपमपि च न तदेव भवितुमर्हति तस्यैव तत्परिकरत्वायोगात् किं त्वेवं
जडमजडं वा जडं चेत्प्रमेयमिति स्वरूपं तदुहि प्रमाणानतरापेक्षा अजडमप्यसंकुचिते
चेत्तस्य नियतपरिकरतायुक्ता संकुचितं चेत्तस्य नियतपरिकरतायुक्ता संकुचिते
चेत्प्रमाणानवरूपमिति विपिनाप्यप्राकृभगोयपरमार्थिकप्या तेनप्रमाणास

ई॰
ष॰ प्र॰
व्या॰ टी॰
२५५

सूक्ष्ममप्येवं सर्वं च युक्तिः प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति स्थितमेव अनेकेत्यादिना प्रमातॄ
न्तामेव व्याख्यं मंदबुद्धीनसंपत्ते एकतामात्र इति आन्तरं स्वच्छरूपेणैवेवमक
प्रवृत्तिकारित्वादेकमेव। तत्किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्याह न त्वेषामिति विष
यभेदेन कालभेदमात्रेण तावत्स्वरूपभेदो ध्यानेन तत्र न हि धर्मग्राहकं प्र।
त्यक्षं लिङ्गजवह्निज्ञानमात्ररूपस्यानुमानस्याशरीरत्वमवितमर्हेदिति समस्तादेव
प्रवृत्तिरिति युक्तम् ॥ ११२ ॥ एवं विमर्शबलादेव भेदाभेदव्यवस्था सेति रूपस्य
हि भगवतस्तदेव स्वातन्त्र्यमैश्वर्यम् इहान्तिकादौ चार्थभेदो यः परे दृश्यते स विम
र्शबलादेवोपपद्यते न तु भासमात्रबलादिति श्लोकद्वयेनाह इहान्तिकतयेत्यादि
ना प्रतिभासमात्रेणाव्यवस्थां कुर्वन्नाह इहादौ सकला सकला वृत्त्यनावृत्त स्पष्टास्पष्ट
रूपत्वसमस्तपराङ्मुखादेर्भिन्नप्रतिभासराशिस्य कथमेकतां भजेत न च वि
मर्शोऽपि प्रत्याभासजीवितकल्पो भिन्न एव सत्यम् अपरस्तु तत्र यो विमर्शो य एव स
यादिहादसकलो वृक्षः स एव निकटे सकलो वृक्ष इत्येकलेन प्रमाणाद्युपाय्या।
समन्तोऽप्यन्तेऽप्यथने यस्य पूर्वाभासापेक्षया स्वाभ्यासस्य तदेकविमर्शनादात्मावस्थित
वभासस्य तस्य बलस्य भिन्नावभासच्छायानामपि भावानामनिवारितमेकत्वमि।
ति संगतिः भिन्नावभासेन प्रकाशेन छायानां प्रकाशनस्य स्वरूपपरमार्थो विम
र्शो यो भिन्नो येषां तेषां तथात्वे पातः सर्वदेति सत्यत्वमप्येतीत्यर्थः तदेवेति आयाभा
सरूपम् न स्वचेति विमर्शाभ्युपत्तेः फलस्पन्दनमेवेति यतः प्रमाणाबाध्यान्नसत्ता
सत्यभावव्यवस्था अपितु विमर्शाबाध्यैव ततो हेतोः तदिति सौगताः तथात्वमि।
ति नतमर्थग्रहणमिति हि शापयाशेणामेषां न प्रमाणवृत्तोपपन्नम् न चातिव्या
पकमेतदिति सूत्रे युक्तिकायामिति विमर्शस्तत्रान्तर्जल्प एवेति यावत् उल्ललते
वयानेनाभासेन सवर्णिना परवर्णिनापि वा तावति प्रमातृकावलोपनेनेनयोजनता
संबोध्यते नेत्याभासस्य योजनीयानतरोल्लनरूपत्वात् साध्यमपेक्षप्रवचोल्ललते
तत एव मुख्यो दावानलेरन्ताः बोधेऽप्यसकृदकम् अन्याहस्याभासादपीति पूर्वापरस्ये
यताभासमिश्रितादवलोकितात्साराजतत्वावभासमिश्रितादप्युलभ्यते नावदा
काशादेर्व्यापकजलधारणादिकार्थक्रिया तस्येति सामान्याभासस्य हरिति
कतयाऽऽ इति व्याख्यातेनात्मसंगादस्याप्येवेति व्याख्यातमेवमित्यादिना अथ
मापेक्षत्वस्यादि व्याचष्टे प्रमादपीति प्रमातृनन्तोऽरिति वने चौरैः सर्वत्रैर्मन्त्रवादि
भिः योगिभिर्भावनाप्रभावोद्भूतपरोक्षसंवेदनैः एतन्निगमयति तदिति तत्सा
वाद्यन्तरतयेति व्याकरोति तत्येति पूर्वोक्तनीत्येति सतेरमीकप्रमालीयतोक्त।
पादौ षड्जक स्थिति विवृणोति सूर्येत्यादिना रक्तोत्पलनीलमिति दीपेन दृष्टे यत्र
देवमर्त्यलोके नक्रमिति स्वभाति यथ्येति येनन्यायप्रकारेण जघ्यति तेन प्रमाण
वृत्तप्रकारो गोदे युज्यते इति वृत्तिमध्यनाम्नैव शामंगमयति परोक्ष स्यत्यादिना व्याख्या

शब्दार्थइत्यनेननव्याख्यातइतिवृत्तौ नचसंक्षेपमात्रमेतत् अपितुश्रोत्रादिरूपविषया
यत्वस्यादिकंतिदर्शयति अवभासमात्रेत्यादिना अधिकश्चकश्चित्सूत्रे अनेनह्या
न्तिकत्वेयस्यवाह्यान्तरत्वेयस्यचपौनरुक्त्याशंकाशमिता अतएवेति या
तोवाह्यान्तरत्वेस्फुटास्फुटत्वेनतच्चवृत्तावुक्तम् येनसर्वधर्मसंग्रहस्ततोहेतोः
नतिवृत्तइतिकृतता तदपीतिव्यञ्जकभेदाभेदेपिणामर्शकत्वादेकमित्येवंसूत्र
स्यतत्त्वेनात्रवाक्यार्थस्यपरामर्शात्मकस्यैकनिर्देशः नापिसौत्रस्यान्यथाव्याख्यस्या
र्थोविहतः अतएवहेतोरितिसमन्वयः तत्त्वरवित्यादिकांवृत्तिविवृणोतिमिति
रित्यादिनापूर्वोक्तंवस्तुत्वमनुवदन् आभासस्येतिप्रकाशस्यस्फटिकस्यसंविदि
यद्रूपमितिवैमल्यम् तन्नीलादिनाततोनीलादितच्छायाप्युच्यते तथैवप्रका
शस्यसंविदिसंवेदनेयद्रूपंतत्तेनतथापरूप्यते इतियोजना संविद्रूपतामर्हमि
तिपाठे आवहमितिपाठेत्वयमर्थः यथानीलादिस्फटिकस्यच्छायाकेवलात
संविद्रूपतांस्फटिकस्यावहति तथाआभासस्यप्रकाशस्यविमर्शएवतत्स्वरूपता
मावहतीतिसएवप्रधानम् ॥ ॥ ५ ॥ ननुतहर्याहरादेःसएवार्थोऽर्थक्रि
येकत्वात् वाह्यान्तरत्वेनत्वेतिकथमेकम् अत्राहरह्योरण्यरूपम् अर्थक्रियापीति
मातावस्त्वरूपेनभवतीत्युक्तम् अत्ररूपस्यतोऽपिचनसहजाऽनन्यापेक्षा इच्छे
च्छानियमयोगेनयानत् तेनतस्या अकारणान्तात्वमित्येवस्तुत्वंवस्तुत्वरत्वेवाभ
विवमर्हतीतिसूत्रार्थः उद्योतावापवद्घटादयः तेषांवाह्यस्यस्वलक्षणस्ययाऽर्थक्रि
या तयाभिन्नरूपीतिवृत्त्यर्थः अन्यथाववमितिअभावरूपतोघटस्यप्रदेशाक्रयात
स्वभावेऽप्यत्र भियमानत्वस्वभावः वस्त्वन्तरतो तथैवघटपटापेक्षयाक्रियादिति
सम्बन्धः परत्वादितियदन्यतदस्तदितिप्रकरणोऽस्य आभासभेदरत्नाभासविशे
षसामान्यरूपविशेषणमतिवा अवभासान्तरमितिसामान्यरूपम् ॥ १६ ॥
विमर्शैक्याद्वैकंयदुक्तंवस्तुतोनतत्भ्रान्तिरूपत्वात्भेदकत्वादितिप्रसंगात्वहमा
शंक्यसूत्रम् रजतंतयायद्यपिशुक्तिरजतंसंवेदकंविमर्शरूपेन तथापिशुक्तौयद्र
जतमितिभातंमनोविज्ञानेनतस्याप्यभिलाषपरजतेकोनतिरूढा वायतावा
स्तस्तस्यवर्गसाधारणेनविक्रयादियोग्यानभवति तस्यविमर्शस्यान्यस्त्रमानत्वा
त् उपाधिदेशोऽत्ररजतमितिदेशरूपतयापरंजकस्वभावाद्योऽस्त्रकावऽसंवादान्मू
लनस्यप्रतिपत्तस्यतविमर्शस्यैयौनत्वेदंरूपंरजतमितिसम्यग्वदनेभासनपरामर्शा
नात्मकेसंवेदनेनहिपरीक्षासंवादः यथाचमानसेन्यमेतद्योन्द्रियकसमस्तेपिभ्रमे।
हिचंद्रेन्द्रस्थितिः यतस्त्रद्धान्तराक्रान्तोयोनभोदेशोविस्तृतश्चन्द्रामसयास्तेविसर्गा
नारेऽउन्मूलकस्यदेतिनास्तिनभोदेशोहितीयश्चन्द्रइतिसूत्रार्थः रजतेइतिसूत्रस्य
जतेशुक्तौचेतिरजतत्वेनाऽध्यवसितायाम् हिचंद्रेपिद्विमिष्यतिवृत्तियो

ई॰
म॰प्र॰
ज्ञा॰टी॰
२४५

जना सूत्रार्थमवतारयति तथेति भेदेनयः प्रतिभासच्छदनादरेण सहार्थेन्दनीया
तदितिविमर्शकाम कोयमिति नायंसत्यासत्यविषयविभागकभीमर्थः अनया
भेदाससमनन्तप्रमेयशेषम तमपि सूत्रप्रधानप्राकरणिकाप्रमाणप्रमेयभावो
पयोगिप्रमाणलक्षणशेषमुक्तं तेन योजितम् उपपादयिष्यमिति सत्यासत्यवि
षयविभागेनाः वस्थापयितुं जनसामान्यमितितद्देशकालादिनाभेदेनजना
भासमात्रम् न च तेनज्ञनिमित्तं चेतत्स्वलक्षणाभासस्वरूपं तथापि कथंभूमः
आह न चेति तथेति देशज्ञनिमित्ततया आख्यानमेव च भ्रान्तिरितिविति
ष्यते अस्थैर्यमात्रे चेत्यादि पूर्वमेवतिर्णीततत्त्वम् न च संवादाभावात्कथंभ्रा
न्तिरित्याशंक्याह प्रमाणं हि इति अप्रमाणं हि प्रमाणलक्षणविपर्ययेणभवा
ति भ्रान्तिस्तनेति रूपयितुं चायमपीदं वपुं करोति न च चेति अर्थापीत्यादिना
अस्येवमिथ्यात्वेन ग्रन्थेन असंख्यातिमत्स्यख्यातिमसाधारणख्यातिमनर्थ
क्रियाकारिख्यातिं विपरीतख्यातिं च क्रमेण पर्यवसाय्य केवलमसाविन्या
दिना तासामप्येष्वख्यातौ पर्यवसानम् अख्यातिपरमार्थता निर्वाहयिष्यति एत
वन्मात्रेत्यादिना विरुद्धमिति प्रकाशमानत्वमेवसत्त्वमिति कथितम् ज्वाले
त्यादि अत्रवक्तव्यशेषं यदस्ति ज्वालादिवत्तथाभूतमेत्यादि तत्स्वरूपादिवि
षयवक्षमाणन्यायसामान्यस्वरूपग्रक्रमम् तदपीति यदेवंभूतं तेनियतं रूपंभव
तादर्शितम् तत्कथं केन प्रकारेण प्रमाणस्यैवंविधनियमनतिदानत्यायभाषान
तमेवाह येहीति तथेति पर्वेस्थिते एवमिति असाधारणत्वभावेन दृति २
जनादिबीजकेदारकंदकन्दाच्छाकदलीएकजातीयेवस्पर्शापयोगात् स्वंसि
नीच हरीतकी नीलोत्पलकन्देचकन्दजे गोमयजे चैकजातीयमेव अतेनेति
विमर्शकमेवसर्वत्र प्रतपतीतियावत् अनध्यासमेवेति अभिमतार्थक्रिया
श्रृंलं प्रमावत्ततासाधारणं च अनयेति विपरीतख्यातितां दर्शयितुं यत्पूर्वमुक्तं
तदेव स्पष्टयति विशिष्टेत्यादिना दृष्टान्तमेवघटयति तदीतिकारणत्वादि अत्र
दृष्टान्तघटनेपि वैयर्थ्यं दृष्टान्तमाह यथेति पुनरिति अनध्यासकालापेक्षया
भूयस्त्वर्थः सुद्धत्वेनेतिजात्यादिना नन्वपादिकारणत्वादिना पिकेनीलादि
भ्रान्तिर्हि पर्यायमात्रत्वात्स्यादित्याशंक्याह केवलमिति उच्यतामेवेति आपा
दिकाव्यपदेशानवत्ससत्तामनध्यासकरोति यथानेदमस्मात्सर्वमिदिति
प्रतिपत्तिप्रथमानस्य प्रमावत्तरविषयत्वस्याविरुद्धानप्रयतइति पूर्णप्रथाभावा
दपूर्णख्यातिरूपेणायमख्यातिरेव भ्रान्तिः यद्यपि सर्वैवमसारकथा स्याद्भ्रान्तिस
र्वापि स्वमहत्त्वमागतेऽस्फाटइति मायेन मायापदेपि भ्रान्तिव्यवहारोयम् तावा
त्यपिमनस्विताप्रयोगिपूर्णप्रख्याविरहात् न च सम्प्रत्यहिरुद्धः किं कदाचिस

यते समयमित्याह स्वात्मनीति निखिलत्वमिरलत्वात् उपघातो नेत्रदोषो यैः ताय
मितिकेशादिः इत्युक्तरीतिभ्रम एवंविध एवेति आणवादिकी विशिष्टप्रथमरूपा
एवं व्यतिरेकाभावं विचार्य तादात्म्याभावमपि विचारयति घटः पट इति न।
नेकस्मादपरासंस्पृष्टत्वात् तयोः ते इत्युक्तौ अत्र निर्माता न त्वीश्वर एव सोऽपि वा तेनात्रः
प्रत्यभिज्ञानपरामर्शभावनाभावितत्वात् अत्र इत्याशंक्य ते प्रमात्रन्तरासाधारण
त्वेनेति एवं तत्र इति सामानाधिकरण्यपूर्वं सामानाधिकरण्यात्मा समारोपः एतत्
स्वस्वरूपात्मव्यावर्तनरूपो नर्थसत्त्व इत्यर्थः यस्यैव चेति घटस्यैकात्मेति पटे
न सह तस्यैव घटस्य पटे स्वरूपतादात्म्यधर्म इति प्रत्यवमर्शबलात् अत एव हि पदार्थ
वादिनः इतरेतराभावं भवविशेषणं मन्यते एवमख्यातिरूपत्वे भ्रान्तेः स्थिते ऽ
मे ख्यातिविपरीतख्यातिनामधेयापादानमपि प्रतिभासप्रत्यवमर्शबलायातम्। त
थापरमार्थवस्तुवादेन नमस्यमित्याह तदेवमित्यादि अख्यातेरेव तत्त्वमिति त्वं भ्रम
व्यवहार इति दर्शयति वस्तुतस्त्वेति आत्मख्यातिरूपत्वं तत्त्वमिति भ्रान्तमत्रेति दर्शय
ति आत्मख्यातिरेवेति न किंचिदपि कामति केवले हि चिद्रूज्ञानादौ स्फुटतरं ख्यातिर्वि
स्फुटेति व्यापकमख्यातिरूपमेव वक्तव्यम् यत्र स्फुटतरा ख्यातिरप्यलं भ्रमेऽपीति
भावः महाभ्रमेषु अंसासारललतानो ख्यातिरेव तत्त्वमिति प्रथयति मायाव
शादिति भेदप्रतीतिरिति विधरूपा अत्र हेतुः भेदस्येति प्रकाशमानस्यानाय
त्तप्रकाशकपरमार्थत्वात् यत्रेश्वरविवेकः इदं नीलमिती ह्यपि तावत् रू
पे प्रत्यात्मके न हैव अनयोर्हि यावद् हि भावाः प्रथैव सतीति न केवलमत्रसमस्त
सारिप्रमातृसाधारणोऽयं महाभ्रान्तावख्यातिः परमार्थः यावत् प्रतिप्रमातृ
नियतायामपि प्रमातृविकल्परूपायां महाभ्रान्तौ सैव तत्त्वमिति दर्शयति
मायेति मायाप्रमातृव्यापारो यो विकल्पो ममेदं स्वत्वसाधनमित्यादिस्व
रूपं यस्या भ्रान्तेः संसाररूपमन्तायाः सापि सर्वैव समस्तप्रमातृप्रत्येकं भेद
नवर्त्तमानाग्रहयाख्यातिरूपेति एवेत्य सम्बन्धः तत्वपूर्वं स्वार्थस्य याख्याति
र्विविधरूपः प्रकाशात्मरूपाः प्रकाशते भ्रान्तिः नन्वेकेन सह तत्राहयस्या
ख्यातिः आह निरवभासेति अपूर्वावभासनरूपः सदा प्रकाशनवपुर्घटादाव
वभासविशेषनिष्क्रमणात् अपि तत्र शुद्धो देहाद्युपाधिसंकोचस्वरूपरहि
पः परमार्थप्रमाता तेनान्यतिरेकरूपोऽयम् इति मायाप्रमातृव्यापाररूप
तैव प्रकृतः स्वभावो यस्या विकल्परूपाया भ्रान्तेः तेन संसारिप्रमातुः परमा
र्थप्रमातृरूपेणायायदह येन प्रकाशते ततो विकल्पव्यापारः पाशवहृष्टिस्व
भावत्वेन भ्रम उच्यते अन्यथा तु परमार्थतैव तत्रेति तात्पर्यम् विकल्पो हे
य्यर्थप्रवेशो स्रजमार्गः यत्र सैव जलतरङ्गज्वालाजटिलवह्निवाह्नीति
वहः स्वभावान्तः पूर्णादिमदनदोलितलता विकल्पोऽस्यैर्यप्रसरस

ई॰
स्व॰ प्र॰
ता टी॰
२५८

रणेः संस्कृतिद्वरः किंयच्चित्रंविचित्रंहतविधिविचातात्मसरतीति वक्ष्यते इति आ
गमादिकारेमेग्रहेचएवंप्रमेयगात्महात्म्यातिहृत्यन्तेविमतयः प्रकृतमेवरज।
तादिन्यमस्त्रदिशणविचारयति अभावेतिप्रमात्रन्तरसाधारणत्वाभावस्य।
यदाख्याने तत्त्वहित्वेवाऽसत्त्वावेपरीत्यव्यपदेशोयुक्तो अन्वयव्यतिरेकाभ्या
मितिदर्शयता येनान्वयोतिव्यतिरेकउक्तस्तेसमर्थयितुमुदाहरणेहेतुग
र्भतयादर्शयति केशादेरिति तैमिरिकमात्रेयोमन्यते तत्प्रतिकेशादेर्नास
न्नतापिविपरीतत्वेनव्यपदेशस्ततेहिप्रमात्रन्तरेप्रतीतविषयोयमितिविनिश्चि
तम् तत्केशादिहीति यस्मादेवंतस्मायुक्तोव्यतिरेकः उदाहरणेपिदृष्टान्त
माह पेन्द्रजालिकमिति इन्द्रजालेनमायोपायापिमन्त्रलाघववशाम्बरादिनाव
इति यत्तत्प्रतियथालीकरूपाणामणिप्रभृतीनामाभासपरमार्थानेतत्।
ष्येवमेतानामन्यतापिविपर्ययःकश्चित् तेनासत्त्वविपर्ययव्यवहारस्यव्या
पिका अव्यातिरेवेतिनव्यापकाभावेनस्याभावइतिनिर्णयः अतएवेति
प्रमात्रन्तरविषयत्वाभावस्याव्यातिरेवयतोभ्रान्तिज्ञानतोभ्रान्तिनिवृत्त
स्याव्यातिरिभावः केवलेतिरजतस्यय: स्वरूपताव्योपमेतहिशिष्टायाः
शुक्तिकायायत्प्रथनमेतदेव पूर्वमेवप्रमात्रन्तराणामविषयोयमित्यस्य
रूपस्यप्रथनम् हिचनस्यवेति विषयत्वाभावप्रथेतिसम्बन्धः उक्तमितिहृ
वेव्याख्यातस्यवृत्तिवाक्यपुनरावर्तनाद्वृत्तप्रत्ययः तत्रसंगपतितत्वास्य।
तप्रोदेशातिवृत्तिवाक्यमयुक्तमित्येवोक्तम् ननुकिमत्रशुक्त्याकारादेशाप्त्या।
रूपतयाविशिष्टत्वप्रथनेन रजतस्येवाभावप्रथाकस्मान्नोच्यतेत्याशंकाविघट
नेहेतुमाह तद्रूपत्वेनस्याह ततएवेति शुक्त्यादेस्तद्रूपत्वेन प्रथनात् नतुर
जतस्याभावरूपतयाप्रथनात् तदेवहिस्वांशेऽपोणापयते रजताभासमात्र
स्यान्यदेशादिविशिष्टरजताभासमात्रतादात्म्यप्रतिपत्त्यस्याऽभावायेभात् एत
देवदर्शयति रजतादेः पुनरिति ॥१९॥ इयताऽभासमानामेववस्तुत्वंदर्श
यता गमसिद्धान्यवनस्थानितवस्तुनिरितिदर्शितम् तथाहि काठिन्याभासःपृ।
थिवी लौहित्याभासोरूपनियतरूपोभावावभासःसन्निवेशाइहेतिदेशाल्पा अ
धुनेतिकालाभासोरजोगुणामेलनाभासो यावच्छिवरूपताप्रकाशमानत्वाभा
सइति घटएवयथाभेदाभेदइष्टस्तथापारमेश्वरेप्रकाशरूपेनिव्यवहारोप्ययंभग
वदनुगृहीतानांपरमार्थप्रवेशप्रस्तुताभ्युपायः नतुविरोधी तथाचपरमेश्वर
येन्त्रैवभेदाभेदात्मकसमस्तप्रमेयसिद्धिः सूत्रेणोच्यते गुणैःश्राह्यदिभिरिति।
अनुवृत्तव्यावृत्तात्मनाचकासतस्तभावेषुएतद्रूपजनतिरोधकस्यपरमार्थ।
बाधकस्यकापिभागेःसंभवाउमेअपिअनुवृत्तिव्यावृत्ती संवेदनस्वात्मेन्याभिभास
मानेनेनोपालभ्यमर्हतः किंच अभेदपरमार्थक्रियासंबधादि यथासंभवप्रमातरि

प्रतिसंधानात्रिव्युत्क्रमम् तथाभेदोपि तदिदानीमपि प्रतिसंधानद्वारेण भगवत्येवमतिव्यु
त्क्रमस्तत एव प्रमाणलक्षणोपि प्रमातृप्रधानतात्स्वकेस्वग्रहणमिति प्रमाणलक्षण
स्येवायमित्यामरीत्याक्रम इति सूत्रार्थः नकेवल -- स्यागिना एतन्नावस्तिद्व
किमेवोच्यते इदं त्वङ्गीकर्तव्यमिति तात्पर्येणवार्णं हितीयपादं दृष्टान्त
त्वेन व्याचष्टे प्रसिद्धत्वादस्या हस्य चो हेतो एकानेकविषयतायां प्रमात्रैकात्म्यपक्षे।
त्वेन केवलं यावद्देवैकरूपत्वेपि इति स्पष्टत्वव्याख्यानेगुणानामप्येकानेकवि
षयतेति संबधनीयस्मात् नचतथाव्युत्क्रमम् भेदैकैकरूपत्वं हि तथात्वे घोनस्यादि
ति पूर्वैवगामतिकाः अयुक्तानतत्वजातिरपि भेदैकैकरूपत्वं हि तथात्वे घोनस्यादिति
पूर्वैवगामतिकाभवतीत्याशंक्याह तथापीति गौगौरितिगोत्वस्यवपुः स्वगु
णाहृतएवेति गोत्वास्वतयाप्येतिजःकश्चिद्धर्मःपवित्रतालक्ष्मीसंपत्याविर्भाव।
कत्वादिराश्रितोस्ति त्वमेयत्वादि सब्रह्मचारीतद्व्यतिरेकार्थं समवायीवा तेनकृतो
भेदः तदीचतिभियमानतायो तत्वशुक्लगुणादहि हिमसुधादिषु तन्नवर्तते नेव।
मित्याहशुक्लत्वेनापि चेति समानमिति गुणानां जात्यादीनां च नियतमेव भेदकत्व
मभेदकत्वं च क्रमेणेति यावत् घटादिरेव च विशेषणाभावेनावस्थितेर्योनि सर्व
त्रादीनां प्रमाणवादिषु व्याहृतप्रत्ययमिहीरिति किमन्येत्यन्यैर्विशेषैरिति आकृ
तिशब्दवाच्यतया जातित्वमाशंकितेतिराकृत्य संस्थानरूपगुणत्वमेव विधीयते
अन्यैरपीतदंगीकृतमिति दर्शयति परमाण्विति परमाणुपरिमाणं हि पारिमाण्ड।
ल्यमिति तैरभ्युपदिष्टम् न च वर्तुलत्वात्म कसंस्थानमेव आदिग्रहणाद्धस्वपरि
माणादीर्घरूपम् अणुकपरिमाणादीनां त्वविशिष्टदिगवयवसंयोगात्मत्वे वा तो
अश्वचतुरश्रादिरूपत्वमपि स्फुटमेवेति संस्थानगुण एव तत्त्वचतुरादिगोचरे
यो गुणः स एवोक्तम् सच भेदैकैकस्वभावः त्यपि दर्शितम् इदानीमप्यर्थादिरिदिव्य
वस्यापकोयं घटः इत्यवयवीहते घटः इति जातिः चेत्रक्षेत्रभूपवस्यानेपक्षा।
दिवान्वयश्चाभेदसारंचकथंस्यात् अत्राह एतावदेवेति रूपादिषूत्तम् तत्त्वत्व
नतिविधि रूपादयएव हि हस्तमनया द्व भितनयावैकाकितयामिश्रते याचवर्तमा
नात्तत्मात्रमस्याभूतरूपतत्त्वात्मनः तेषामेवत्वाभामान्तरव्यामिश्रणाकृतमतहि
गादीति मायाभूमो भेदकरूपमेव इंद्रियज्ञानेन मायाप्रमात्रचितेन विकल्पात्म
नाग्राह्यप्रधानतनत्त्वं च तत्वभेदकरूपोल्लेखः तत्त्वेवमविकल्परूपायांभूविकाभावात्तो
आह अथमेतिनतद्धिति साहि श्रीसदाशिवावस्थानव्यवहारपदम् एतदिति आहत्ता
त्तलीनीभवतोचित्मांकेतिदन्तावभासानन्तंमाया प्रमातर्यभिव्यक्ते तत्वयदि।
शुक्लरूपत्वेन जातिपर्यन्ततामप्राप्नुवताभेदएवाहि एतेमात्रात् तर्हि गोत्वस्याप्य
वभ्युच्यताम् तथाकंत दृष्टेवेत्युक्तमित्याह नत्वेवमिति तस्य हि जीवितमनुवर्तमा
नैतेव तत्वगोत्वस्य देहरूपं यत्सास्नाद्यवयवसन्निवेशः एवं तर्हि ततत्सामान्यं भवेत्
अपितुगुणएव सच भेदक एव अभेदकतात्तु जातिपर्यन्ततयेति यदुक्तं तदभेदम
वतिष्ठते तदाह अवधिघ्यमाणमपीति नत्वादौ पोन्नमूयते नभेदाभेदौतो

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२५७

दुर्बलेन च प्रमाणेनैकत्वं कल्पनीयम् तथाहि भेदावपि मभेदयोर्गयं प्रमातैकः स्वि
ग्रात्मतया प्रथयतीति अत आह भेदाभेदावपीति न केवलमवधिभूतं भेदस्याभेद
स्य च विषयमात्रि पत्प्रमातोपयुज्यते तत्र यावत्स्वरूपमर्पितया रूपपादयति।
तिदर्शयति प्रमातैवेति ननु देशकालभेदादेव स्वालक्षण्ये नाम भेदः तत्र किं प्र
मात्रा कर्तव्यम् अत्रोच्यते अवभासभेद इति तेन हि विना देशकालभेद एव कु
तः अवभासभेदश्च प्रमात्राय त्त इति क्रमविचारे चर्चितचरमेतत् ततः इदमायात
म् यदुक्तं प्रमातैव देशकालभेदमपि रचयतीति नन्वेवमवभासभेद एवाभे
दक इति शाब्दादयो भेदका इति व्याहन्यते तत्राह स चेति अवभासनभेदो ह्यवभा
समानावभास्यमानरूपवैचित्र्यं शब्दादिस्वभावि तत एव पञ्चार्थेति नवमेव
वेद्यमित्यागमः ननु शब्दादेर्भेदकत्वे न गुणत्वं जातितो मकारान्या स्यात् नान्या।
अपितु त एव शब्दाद्या भासा देशकालाभासान्तालिङ्गितात्मानो जातिः तत्राव
भासमात्रत्वाच्छक्तिः सर्वगतत्वादपि नायाति न च तत्रासीदप्यादिरूपाणामव
वकाशो नास्ति तेषां त्रयादिवत् ततः कस्यचिदभावात् सर्वसर्वगतत्वादपि सर्व
ज्ञस्य मनिषेधारोपादिरूपमिश्रतावान्याभासादर्गीक्रियमाणो नियतिशक्तेः
प्रमातुर्देशकालदशावैचित्र्यनियमोचितनियामकतात्र सर्वः सर्वात्मकि
याकारी स्यादित्यादिरूपाणां शङ्कार्थं तदाह तस्यैव चेति नन्वेवं यतो व्यावृत्ति
र्यत्र चानुवृत्तिस्तदपीड्येणान्निरूप्यताम् किं तत्र प्रमात्रैकेन कल्प्यमित्याशङ्क्य।
त्याह आक्षेपार्थोऽस्त्विति नहि सर्वाव्यक्तिर्ग्रामस्तत्रावभाति यावतो भिन्नेन
यावत्यनुवृत्तं च तथावभासने हि कः आक्षेपार्थः स चेहास्तीति दर्शयति स्फु
टेति अत एवेति यतः स्फुटमवभासं न मरुं ताणां भवति च भासनं तत्र तदर्थः
अपि शब्द इति वृत्तौ विरोधच्छायामिति स्यात एतदुक्तं तादेत्यापाद्यः न चैव
मार्थेनो विरोध इति छायापदम् अतिशयो किं चेति क्रियासम्बन्धेत्यादिना
क्रमेण प्रमाणान्निम्प्यतीत्यामर्थो नैव स्याधोपि वा सिद्ध एव किमत्र ... ने
स्यतिशयो किरव्यापो हृस्थानेऽपि जनस्याभासो हन्यान्ततामाह दुस्साधोय
मर्थस्तत्रैककल्प्यमत्सोढव्यमिति मन्दास्ताहत्वविहरा ... शिष्यास्वाम
नमतिशयो किं फलम् तदाह अवश्यमेवयत्वमेनेति अन्ये तेवाशयेन
वृत्तौ भेदव्यवस्थापसंहृता विवृतौ च तत्प्रधानत्वेनेवाशयेन वृत्तौ भेदव्यवस्थे
वोपसंहृता विवृतौ च तत्प्रधानत्वेनैवावतारणा कृतम् १२ ॥: ॥
नन्वेवं भेदाभेदरूपसमस्तप्रमेयनिःशेषविश्रमस्थाने प्रमातैवेति तच्चैव प्र
माणस्वरूपत्यसनीयम् तत्र मेये यदाह प्रधाने हि यत्नः फलवानिति तेद
तच्छोक्य शास्त्रप्रारम्भो नामेवादिसिद्धे ज्ञाने प्रमाणस्वरूपे स्फुटमयुता
वर्तते एवंभूते हि प्रमाणे तत्कथं परमार्थप्रमातरि क्रमत इति तद्दर्शयति
श्लोकद्वयेन विश्ववैचित्र्यमुत्पादिना संकुचितप्रमातृलग्नः प्रमेयोन्मुखो
नवनवआभासः प्रमाणमित्युक्तम् तत्प्रकाशनमात्रस्वभावेऽपि विमि

हेकथम् तथाहि तस्मिन्सतियत्रस्यदेहादिसंकोचावभासिरूपंतल्लग्नं
प्रमेयस्यसिद्धिस्सादयत्प्रमाणम् प्रमातृस्थैकिंलग्नासिद्धिः विश्वलक्षणोऽपिहिवै
चित्र्यंतत्रप्रमातरिचित्रमिवसममितितत्रैवविश्रान्तंसत्प्रकाशत इतिप्रकाश
मन्तरेणासिद्धेरहितालादिप्रकाशाचित्रप्रकाशाभावात् एकत्रहितस्मिन्नेत्र
तादिरहितेभित्तितलेरेखोपकल्पितनिम्नोन्नतादिविभागज्ञप्तिनिम्नमध्यादयु
त्तितन्मध्योन्नतऊचकलशेयमितिचित्रावभासः एवंप्रकाशाभिन्नावेवसततप्रका
मातृतायांतल्लग्नत्वेनभेदाभेदात्मकविश्वंवैचित्र्यप्रतिभासइति मातावदेतत्पापि
स्वप्रकाशस्वदाततन्नूपेति किंतत्रप्रमाणेनाभिनवाभासात्मनानचवाच्यंपूर्वम।
स्यप्रकाशेनभवति सतिप्रमाणेभवतीति तर्हिसएवतत्भवतीतिस्यात् प्रकाशए
वप्रस्यरूपम् नचसएवभवतीतियुक्तम् परमार्थसत्वादैश्वर्याच्च तथाहि
सएवतत्वतोभवतिनान्यत् अन्यत्तुतत्स्वातंत्र्यरूपंसंभवति तदस्यभवनस्वभाव।
स्याऽभवनेनकथंसंसर्गोविरोधात्स्यादितत् ऐश्वर्यमस्य प्रकाशितंप्रमा।
णेनप्रकाश्यते तदपिनयदिस्यात्सोप्रमातामभासनेकएवस्वयंछेत् भातिचेत्स
मात्वतया सैवतस्यैश्वर्यमिति सर्वदाभातएवतोदीयोविग्रहोविविषयग्रहणस्वरूपम
साधारणस्वरूपम् अभावानप्रवेशितचव्यामः कालव्यवहारोऽभावाः स्पष्टव्या
पकाव्यपलस्मात्राऽस्तीतिप्रगाणासो तत्रैवंभूतेकिंप्रमाणम् अतः प्रयो।
जनात्प्रमाणम् निरूपमयोगमेवतदिति यावत् नचवाच्यंप्रत्यक्षादिव्यतिरि
क्तेविज्ञविषयतीति सर्वस्यहिप्रमाणस्यनवाभासतेवरूपंप्रमितिकारिवत स
र्वोऽस्यप्रमितयस्तत्रप्रमातरिविश्राम्यन्ति ततस्तस्मिन्प्रमितिः ऊज्ञान्यत्रविश्रा
म्यज्जडेऽजडेवेत्यादिसिद्धस्तेशाक्तमेवानसंपेयमिति।तदुक्तम् यत्नेयेव यत्नमे
यीकृतोसीतिसर्वैप्याणमतिलज्जतेकथंप्रमीयीकरणंसहत्वेनतस्मैहेश्वरइतिसं
क्षेपेणसूत्रार्थः ननुप्रमाणविशेषेऽनभिधायवक्तव्यंकिंप्रमाणमिति तत्रेत
कस्मान्नहेतुरेललितादृश्याशेकाशमनदृरस्मरंसूत्रमवतारयति एवमित्यादि
ना तत्थेतिप्रमाणतया श्रुतेतिसंख्यायाम् प्रमात्वविशेषमिति मातृरर्थः।
क्रियार्थितः भेदाभेदवतार्थेनेति यथारुचीति तात्कालिकीप्रवृत्तिः स्यादर्थितत
यादिनामाया प्रमातारंप्रतिपादयेत्पर्यः सामान्यरूपमाभासात्मकमेववस्त्विति
तत्त्वमितिउपपादितमेकाभिधानविषयत्वमादिनापरिशिष्टेनभेदाभेदमयत्वम्
ननुतिस्रप्रपंचोनिराभासइत्यागमस्तत्कथमार्थप्रवृत्तौनिष्फावभासिनइति अत्राह
प्रकाशमात्रमिति आगमेनत्वकारेणोपदर्शवान्चिनाप्रमेयताधर्मेप्राभासशाहेनो
क्तइतियावत् शेषेति अन्यथात्वनियमात्ततीयेवस्यात् अर्थावभासोहिधर्मेवे
नोच्यतेतितत्स्वरूपावभासइत्याशयः तेदर्शयति तिस्यावभासिनःस्वाभास

ई.
प्र प्र.
ज्ञा. टी.
२५८

इति अनन्तरमिति अप्रवर्तितस्वेच्छाशक्तिति आदिसिद्धस्वेच्छाशक्तितिवाह्यार्थवा
स्तवादिरहसाभासे अर्थेति विविक्ता उपपत्तिः कारणम् तदिच्छातश्चत्येनेनसाहेतु
त्वात्तुक्ता ननु मायाशक्तिवशादिति समनन्तरग्रन्थः कथमाह इच्छा विशेषति
एकस्माकारोऽनुपपद्यमानोऽपि यथाऽतिदुर्घटकारिणा भेद उपपद्यते माइच्छामा
याशक्तिः अस्त्वेति यथा हि भित्तिरेव वर्तुलत्वेन निर्भासमाना स्तनोन्नामत
वेवावशात् तथा प्रकाश एव स्वस्तु घटादितया प्रकाशमानो घटः सा वनापिका
पि प्रकाशतो मायाशक्तिवशादपि के वा भाति परमार्थसतीति विहृतउते अर्थे
कवपुषइत्यादिनायेषांतिनीलादीनां जडाभिमतानाम् यथोक्तमेवमात्म।
न्यमरकल्पइत्यादिकालोत्तरेवेति आगमभाषयास्वमतेसंवादयति महतिवेद्य
अमत्योन्याभावशालिनं तत्त्वदिग्देशोन्यापकम् अन्योन्याभावश्चापोहरूपोऽव
सेभवति भगवति इत्युक्तम् स हि प्रत्यवमर्श इत्यादिना प्रकरणेनेति दर्शयति
अथ यामात्रेत्यादिना अन्योन्याभावशालिनम् इति विविक्तदेशभेदमव्यापयती
ति यदत्र ग्रन्थ अध्यात्माश्रेणीत्यादौ गम्यमानत्वेनास्थितं तत्परकीयमतनिराक
रणोहितत्वेनोपजीवति अत एवेति ज्ञानानि स्वप्रकाशैकरूपाणि ज्ञानान्तर
वेद्यत्वे वेद्यानि कहं तानि च बहूनीति ये मन्यन्ते वाह्यमर्थमवधावितेन च परमा।
णुरूपं चेच्छन्ति तेषां मते नीलादिरूपाण्येव ज्ञानानि स्वपरसंतानगामितया
युगपदवस्थितानि परस्परस्वरूपपरिहारेणाति स्वरूपलक्षणो वैद्याणभिन्नानि।
ततश्च मूर्तिमेति ततः किमिति चेत् आह इतीति इत्येतां मूर्तिमत्त्वाद्धेतोः वा
ह्यपरमाणवं यथा हि यागादसवेवापतति तथा तेषामपि वित्तनोऽर्थो यदि
नेकस्तद्भित्तेज्ञानमपि कथमेकं स्यात् दिग्भागभेदविरोधस्यात्तद्वस्थत्वा
त् ततोऽनेकज्ञानं सञ्चयएव वित्तं तज्ज्ञानमत्र चानेकः बहूनि च ज्ञानानि प्रत्ये
कं स्वसंवेदनविश्रान्तानीति वित्तप्रतिभासाः योगाः देशभेदान्न कश्चिद्योऽवि
रोधमापादयेदिति चेत् कालभेदोऽपि कान्यायोविरोधावहो भवेदिति ज्ञा
नवाह्यत्वे कृतः न चेति वाह्यार्थाभावात् नत्वत्वं स्वतोवाह्यः न हि व्यवधायक
तेयवाऽवष्टम्भव्यवधेयमध्यपतितः तेन व्यवधानत्वेन सम्पर्कमागच्छेदिति
तत्सम्पर्कोऽभ्याशतेति अथवा ज्ञानानामित्यादिना सम्बन्धएवेत्यन्तेन ग्रन्थे
न हि षितेज्ञानवहुत्वे गम्यमानतया यदापतितं संविन्नत्वस्यैकात्म्यमिति तत्रका
लदिग्देशोऽनन्तरं तत्पूर्वोक्तहेतुत्वेनोपजीवितमत एवेति स्वरूपदेशकालभेदा
भावादेकमेव चित्तत्त्वं भवति इत्येते इति यावत् प्रकृतप्रमेयमुपसंहरति तदेव
मिति प्रतिपद्यते इति कमेण नमितिविमतत्प्रमातारम् प्रमाणेनेति अत्र।
ज्ञितकार्यभावएवेत्यर्थः अन्यथा हि मत प्रतिपत्तौ भवेत्प्रतिपत्तिर्वा

तदुक्तं ज्ञाताऽसि कर्ताऽसि कर्ताऽसि सदैव सिद्धः कर्माणि सन्त्यर्थतयैव भासीति क
र्मतापन्नं हि कथमिति चेत् एवोक्तं स्मारयति पूर्वमेवं मयादिना प्रमाणादिनेति उ
त्तरशिक्षादिरूपेण सत्येति उक्तं यतो यद्यप्यर्थस्थितिरित्यादि एतत्स्वं प्रमि
तिभागं कल्पयस्व इति ततश्चेति चिद्रूपेणास्य प्रमातरि भगवति महेश्वरे नीला
दौ जडरूपे स्वरूपादौ च प्रमात्रीकारादजडीकृते जडाजडरूपं इति विविधेऽपि
प्रमेये प्रमीयमाणे या प्रमातृत्वं क्षितिभागेन सत्त्वस्यास्ये विद्रूपस्य प्रमातुरव्य
भिचारः सर्वथा प्रकाशमानत्वात् ॥ ११९ ॥ यदिदं सर्वात्मना भगव
ति प्रमाणस्योपपत्त्युपयोगो किं तद्धि शास्त्रेणेति शंकाशान्त्यै सूत्रम् अत्रैव
स्तिन पूर्वोत्रेति अत्र वृत्तिविवृत्यर्थः स्पष्टीकृतः किं त्वमोहवशादित्यत्रयोज
नामात्रेण क्रियते कृती भवतीति घटसाध्यप्राप्यन्तक्षिप्यतेऽतियावत् सर्व
ज्ञतास्तीति एकस्मिन्नेवेति भाव येयमिति येन प्रमापणप्रकारेण सद्धि
सेसाक्षिजनात्मा तथेति ईश्वररूपतया प्रकाशमानः सामान्यादिसम्बन्धनिबन्ध
नो येयमेति निर्व्यवहारो वा सन्तता सहभावीश्यवभाकारो योमोहस्तत्र दृष्टा
न्तिके समकरूपतयैवाह अन्यत्रैवेति ज्ञानादिनिबन्धनत्वेन ज्ञातोऽपि मोहा
न्नप्रवर्तितः तथा ह्येवं विश्वापि दृष्टान्तं प्राहेताश्यन्नित्याहूनचेह समाह भेदा
वादिसिद्धपि तस्य भगवतो विश्वशरीरतयोगीकृतम् तत्र केवलं जडत्वं संसा
विदः पृथक् संविद्यपि तसंविद्भेदवादपरमार्थतयैव पुराणागमा
दीनां व्यवस्थानम् ततः स्वप्रमाणासिद्धे भगवति विश्वाभेदाद्बाह्यभेदोऽपि सि
द्ध इति भेदस्यास्य मोहएव सारम् मोहस्य मिथ्याज्ञानस्याकारेणानिर्देशकारो
ति अन्येति हर्षवचनविशेषवृत्तितात्सदाद्यः हृष्यत्वादिनाः पूर्वेणास्याव्य
त्यः प्रकाशमानेनाऽर्थेनासहभवनशीला सापेक्ष्यर्यव्यवहारः सात्मतितथा
भूताः सर्वरूपविरहिणि विरुद्ध इति योऽयमोहस्तेनोऽतमात हृदयः कथं तथा
व्यवहरेत प्रवर्त्यते इति लोके न अस्माभिरुपदिश्य क्रिमात्र समर्थाचरणेन प्र
वर्तयेल्लोकः प्रयुज्यते इति सूत्रेऽपि सम्बन्धच्छायया कारितद्वयव्याख्येयम् वस्तु
निज्ञातेऽपि प्रमाणमपि चार्थक्रियायां व्यवहारसाधनसमयोगाद्वेवतस्यप
सिद्धिं कार्यतन्न्तेऽपादनाय कथम् आह यत्तदिति बहुतरं यत्कार्यं विशिष्टशब्द
बुधेयपरामर्शगोचरताऽप्रचुरः मरीभावेन ज्ञाते तद्यस्मात्तथाभूतोऽपि स्वाल
त्म्याशापूर्वव्यवहारप्रवृत्तिमन्तरेणानाऽभाषते इति संभाव्यत इति अतो हेतोः तद
प्राहेतनाभिहितोऽनभिहितो वा तानेवार्थाः तन्निवेशमितस्थताबालनेवार्थः ततः
किमिह्यापिततः किम् किंशब्दप्रवृत्यर्थनयेतिचेत् तथापि किं प्रमाणप्रवृत्य
र्थनया सा प्रमातुरुपयोगिनीति चेत् सत्यः समाधिः एतद्दर्शयति प्रमात्रेवेति
प्रमाणस्य विमर्शजीवितफलम् यत्तदेवशब्दव्यवहारेणोपघात इति भावः ।

ई० प्र० प्र० ज्ञा० टी० २४९

प्रावलेयत्वविशेषाभासो यथागवाभासेऽधिकेनतच्छृङ्ग्यव्यवहारे प्रवर्तिते
पि तस्यबाह्यसंवेदनापतितस्वरूपे संभेदनाऽभासान्तरेभासते शाबलाभा
सभागोऽसंवेदनायास्संपातः इति स्फुटोयदोयमित्येवमेतच्च तन्त्वैवशाद्धे
प्रवर्तितेऽप्यनाधिक्येन स्वार्थक्रियाकारित्वरूपे चेत् नहि कलत्रवर्ते
नेभरः उच्यते केवलमिति दृष्टान्तेऽभिधायप्रकृते योजयति एवमिति
अस्माविति व्यवहारस्थापनाहेतः प्रमातानिरूढ इति अहमितिविश्रान्त
आस्मनेऽइति योऽसौ तदात्मकत्वमेवस्वात्मानमभिमन्यते दार्ढ्येन स्वया।
पिमायामेकत्वजे देहाद्यहन्ताभिमानेऽप्यर्थः नन्वव्यवहारस्थापनयानेन।
आत्मनो महेश्वरतायामनाश्वासवत्ता जन्तवः सततमुपलभ्यन्ते स्वयमिला
ह कदाचिदित्यादिनमेति गाढरूपमोहेनेनभूयः परंपारमेश्वरं किमपिकृ
त्यैतिर्वाहनीयमिति सोऽसंभवन्नपिसंभाव्यएव प्रयत्नेति चतुर्विधप्रकृतस्य
तत्त्वाणितत्वात् तत्प्रमादादेवेति यचेवपरमेश्वरात्माप्रसन्नो देहाद्यभिमा
नकालुष्यत्यागेनसएवमाह महाणिवाइनरोऽसमर्थः तदितिपरमेश्वरोके
शास्त्रेयोपपादिता भावेनेतिसंस्कारोदीक्षादिक्रियाध्यानादियोगयोगज्ञा
नेनस्यास्तमसतः सामर्थ्यात् तांतामितिहेयरूपां देहप्राणपुर्यष्टकशून्या
दिप्रमातृमयीं भोगायोरभोगपादिलक्षणां भुवनभावादिमयीमेवेपरिह
रेत्य जन्तुर्येध्यानयोगज्ञानादिषुपरमेश्वरानुग्रहप्रसादद्वारेणचदीक्षादौ सप
रमेशानुग्रहोत्तः प्रकाशतां नयति पेश्वर्यमात्मनि इति पूर्वेणसंबंधः इय
तिदीक्षादीनां सर्वेषां सामर्थ्यमनुक्रमम् यदेवंजन्तुनितिसंबंधः इयन्तिदृषणमेश्व
रतालभइति योगज्ञानयोः प्राधान्येऽपिज्ञानदीक्षापूर्वकत्वात् यदागमः न।
चाधिकारितादीक्षांविनायोगेऽस्तिपांकरोतियाज्ञानविभेदेनमाचदृधानिरूप
तेइति यदात्वध्यानयोगानन्तस्यस्यात्वेवज्ञानदीक्षासमाम्नाम्नस्तदास्यकिमिय
हभावेनेति केचिद्धियोगिनः विभूतिभागमितिसर्वज्ञात्वसर्वकर्तृत्वयोरेषा
मधिकज्ञानकरणसामर्थ्यमणिमादिविभूत्यष्टकलक्षणं तत्तद्भुवनविशे
षविषयमिति तदेनेनप्रयत्नेनएवाधिकमुक्तावेधितप्रकृतस्योपहानिरिति
प्रदर्शितं उक्त्यादिनेदंबोपपद्यतइत्या नहीति आत्माभावइति परमात्मनेति
चोभयत्रापिपरस्परंसन्निधानतयोर्नविरोधइत्युक्तम् ननुमाभूत्प्राणादेरा
त्मभावसन्निधानेनपरमात्मनः सन्निधानेविरोधः स्वसंवेदनात्मकस्वप्र
काशत्वविरोधस्तुभवेत् मेवमसंनिहितश्चेत् परमात्मातदसौस्वप्रकाशैक।
स्वभावः तदाहनचेति ननुपरमात्माचेत्स्वप्रकाशः तर्हिप्राणादेरात्मभावः
कथम् तत्कथयेतिपरमात्मनोयात्वन्तेन्द्रियाणांप्रख्यातत्त्वभावादेव तस्यतिप्राणा
देहस्याभ्यात्मतयाप्रकाशनेयतः एतदेवद्रढयति अपरेषामपीति प्राणादेर्वेद

कत्वात्स्वक्रमस्थितिवेद्यतायामपीत्येकग्रहणम् भावानामितिवक्ष्यमाणम् एत।
त्स्पष्टयति अवस्थानामेवमितिदर्शयन् अभावस्यापीति नन्वसौवितत्त्वेमात्र
दीप्यत्वमपूर्वमाप्यम् प्राणादौ नात्मता निषेधोपूर्वपदप्रसाध्यो स्वसौपितापू
र्वश्याह प्राणादीनामित्यादि तथाचेति प्रमेयत्वया प्रमेयेहि स्वयंतेन्नभव।
विच्छेदत ··· स्वबलात् प्रमातृस्वरूपं तद्यद्विच्छिन्नप्रकाशात्मारं तत्र स्मरणो
नोपपद्यते तत्पदोत्क्रमम् नन्वेवं स्मर्यमाणत्वेन तत्त्वं प्रतिपद्यत इति यद्वयादि
तिनिषेधव्यवहारसिद्धिसामर्थ्यात् प्रागिति एवमन्योन्यचटीकायामव्यप
दितमेतत् विद्रूपस्यानितिभवतेवद्भुपपादितमिद्धं वित्तत्वभित्रयोरव्यभा
सोहिस्यादि तत्र परमितिरिदंभावमनुपजातेतिनिच्छिंगतेति यावत् एवं
मिति केवल्यं जायते स्वयोनेत्रयोः स्वप्रमात्रपरिष्णुपदेशो समयति एवतर
निर्विकल्पादये मायाप्रमातुरमेवक्तो संसारफलइति धर्माधर्मनिबंधनजात्या
पुभोगाद्यनादानप्रबंधरूपसंसरणकारीत्यर्थः यत्रेतितत्तेनापुक्रमस्तकेतद्वविह
द्वस्वरूपप्रकाशनेनेव निवर्तते इत्याशयपोषः अत एवेति यतश्छिन्नयापूर्वार्थाः
तत्तोत्रेति असमदर्शनेनतत्त्वितिमत्व्य इति सबंधः सो व्याप्तोन्वयमेव स्वव्योमाह
इतिसंमतः नन्वयदि सविच्छिन्नयापूर्वार्थास्तर्हि प्राणादिरात्मेव तत्त्वनात्मा तेक
यन्तकं प्राणादावनात्मनीति इत्याशंकामपोहति सविति अनात्मन्यात्माभि
मानस्तदा भवति यदा घटादिभ्यो हन्तोचितेभ्यो व्याहृत्य घटादिउल्लीकृतएवे
दन्तास्पदे प्राणादेहादौ भवति तदा चेति निपतेत्प्राणादावेवात्मभावेहन्तास
र्वस्वस्य समारोपणाद्व्याप्तित्वेनदर्पणत्वयेति अहन्ताभ्यरागसमालम्भनलब्धप्र
मातृतामौभाग्यमपि अनुज्झितेदन्तामलकलंकप्राणादिकमपहस्त्यथः
एतदेवाह सोपीति नन्विति चरस्वस्यपेनप्रकारेणसर्वथा अहन्तास्पदेय
मेलनकिंचिदिवजायन्ते तदा प्राणादेन्नाहन्तास्पदमिति योजना एतदेवोप
पादयति यतइति असाविति प्राणादिः अहन्तेति ईश्वरदशायाम् एवंप्रसंगेन
मायाप्रमातुःस्वरूपंनिरूप्य नहिषये निषेधव्यवहार इति यत्परस्तेत प्रमेयेत
देवात्रवभाति तत्रेचेति देहप्राणादौ क्रमेणेतिभावनाभ्यासेनपूर्वहीति
भावनाक्रमस्याभावे अनिवृत्तो हेतद्धटाद्युटादीन्यतिग्राहकत्वादि
विभ्रमयत्रहि कारणमस्ति निवृत्तो चतत्रप्रवृत्तिकारणस्यटछसंस्का
रस्तत्रनिबद्धं च वर्तमाने चेति निवृत्तिकारणे सदप्युदासीनतद्धंतेमानत्वविगमे
नत्संस्कारपरिक्षये च फललिप्सति तदाहकेवलमिति शरीरपतनादिति प्राण
यशात्ववाच्याहर्षमिति प्रयाणान्त इति प्रागतिनिरूपिते तावतइति यस्तावदेह
हम्भावो विगलितः सदेहं सयोपनतपर्माधर्मनिबद्धदेहान्तरारम्भाभावादि

६०
स्व प्र.
ज्ञा टी.
२५०

गतेदेहेप्रसृतिलयादिभावेवर्तिष्यत इति बुद्ध्यात्वादधनतीर्णाः यथोक्तंक।
मेतस्य शरीरिणइत्यादि एवंप्राणागुणत्वेणामपि आगमापिकालेदैवदृष्टे अन्येवेतिशरी
रेणपतितेऽपिशिवत्वेनलोकाववोधत्वेनप्राणशरीरादावहन्ताभिनिवेशस्यस्थिति
रप्यस्तीतिवाचेहसर्वथानिवृत्तोपुरीरपातापत्त्येवाघेतिवाचोयुक्तोरयोगात् न
नुतदाप्ययोगिनः कथाहन्तादार्ढ्यम् आह तदाचेति प्राणादावितिदेशीहन्तेचेदा
दिशपिवेतिसमाधानसंस्कारदार्ढ्यं बुध्यतेतोपिशरीरादिनग्राहककत्वदार्ढ्येनापि
योतइतियावत् तथेतिप्राग्भावबलोदितेनपरिमितत्वेनपतत्वसिद्धेनशरीरादि
नासमीकरोति यथेति ननुशरीरादेर्ग्राहकत्वात्मत्वेविप्राणाद्येपेतयास्फुटत्वेऽवग्रा
ह्यत्वेतत्कथमक्रमम् योगपद्यमिति एतन्निषेधति नतितिवद्यतइति आगापि।
कारेइयत्ताचेदक्रमम् ग्राह्यग्राहकभेदपरस्परायाअनिवृत्तेर्मायापदेसूष
णामियमनवस्थाप्रमाणात्ताधोत्रनप्रमेयतागमितिनप्रमेयपातिद्विष्टणा।
मिति ननुयदिसूक्ष्मस्यशून्यात्मनंग्राहकमिष्यते तत्रापिशून्यात्मत्वेकामनवस्था
शून्यस्यहवितत्त्वंग्राहकमिष्यताम् ततस्तु प्रकाशमितिकानवस्था एतदाशंक्याह तदे
ति अशक्यत्वेहेतुः तस्यग्राहकत्वाभावादिति तत्रापि पूर्वेहेतुः तत्रापिपूर्वंशयेवंतेष
तस्यचेति चितत्त्वस्यनिराभासमितिशुद्धशिवत्वेविश्वाभासमितीश्वरपर्यन्तोपिवत्त
मितिभावप्रत्ययेनावस्थारूपत्वमत्रवदताप्रविरंशेनधर्मिणएवस्यात्तदयव्यपदेश्यतोवृ
त्तित्वेनाह यथोक्तंप्राक् पूर्णत्वमर्वमस्तीत्यादि अथायंदेहादावहन्तानिषेधाभ्यासः
किंसर्वथैवात्रोपयुज्यते उतमितिचेत तर्हि स्वस्वस्वेमापिवक्तव्यमेवेति अत्राहतद्धेति शि
वत्वमीश्वरत्वंचप्रत्यभिज्ञायसिद्धाल्लिशिवरूपाभवन्ति प्रत्यभिज्ञातस्वैवस्वरूपस्व
क्ते भक्तिशालिनः हठग्रहगृहीताननपोहनीयतत्त्वाभिमानाइत्यर्थः तत्रहेतुः उ
क्तेत्यादिनोक्तः तत्रापिसंप्रदायेत्यादिनादेहस्यस्ववादिस्वमस्यप्रमात्रतयासंविज्ञा
ति गोरएवाहंसुखीतिहिप्रमातृप्रतिपत्तिः ततोदेहावस्थायामितिनोक्तम् एतदु
क्तंभवतिकेचनक्रमेणाभूमिकासमारोहादभ्यासक्रमेणस्वत्वमपियावदात्मसात्
कृतेस्फुटत्वेनवेद्यतयापदीकृत्यपरमार्थप्रमातृतयाभिमानेनस्वधीष्विति
ताः पश्याः देहप्राणपुर्यष्टकवर्त्तास्थाएवतत्तयागमनभ्यस्तत्वेनोपयातिशिवत
दात्मभावापवेलं च तत्क्रममनादियमाणाः पूर्वावृत्तपादौमहानन्दभूमि।
कादौचैवकपदाः प्रवृत्तवेद्यानन्दतात्म्यपरिपाकेननैवविश्रान्त्यात्मानः संपद्य
ते इतितान्प्रतिदेहादावहन्तानिषेधाभ्यासेनकिंचित्फलम् तथा विपर्ययप्रदायया
तत्रविरहितानामेवमुपयोगीअभ्यस्तदेहाद्यात्मतात्यागपर्यन्तेनतैरप्यन
वस्थाभयादिदमेवालम्बनीयमिति इदानींप्रकृतमिदन्ताहन्तयोर्विरोधमपसंह
रति तदेवमिति ननुयथावागमनरूपेणाव्यवहारोपपन्नसिद्धः पूर्वमूढस्यतथा

स्मव्यवहारे सतीश्वरव्यवहारः क्व सिद्धः यदि तत्राप्यसिद्धस्तर्हि नवस्थितां परिहर
ति दृष्टान्तत्वेनेति पुनः शाङ्कां विशेषं दार्ष्टान्तिके योजयति न ह्यन्नात्मेश्वरो भवतीति
ति व्यवहारः पूर्वं न प्रवर्तितः एतदेव कारणमाह आत्मैव हि विशिष्ट ईश्वर इति तदादिना
तदाह पूर्वपूर्वकेत्यादि पूर्वपूर्वकपरीक्षाप्रभृतिपन्मायीयतद्रूपस्यास्येश्वरस्य तत्वाप्र
काशाव्यतिरेकात् ज्ञानादिशक्तियोगाच्चात्मैवेश्वर इत्यव्यवहारो सिद्धः स्वात्मनि चेत्र
मैत्रादिभेदभिन्नाभ्यामेव निबंधनाभ्यां साध्यते न तु पृथग्भावः प्रकाशाव्यतिरेकः
साचाहमिति व्यवहरणीयः आत्मायमिति तत्र अनेन प्रकाशाव्यतिरिक्तमिव व्यव
ह्रियते ज्ञानादिशक्तिमत्त्वं च जानामि करोमीत्येवं रूपमहमित्येवं व्यवहारस्य निब
न्धनम् न त्वीश्वर इत्यस्य एतत्प्रयमाशंक्य यद्यपीत्यादिना परिहरति तथापी
त्यादिना प्रागुक्तमेव साधयम् इहेति न केवलं पूर्वमिति भावः न त्विह स्वेव्यव
हारः प्रवर्त्यत इति वचनेन व्यवहारसाधने करणरूपं तद्द्वारेण च क्रियात्मकमस्य
शास्त्रस्याभिधेयमित्युक्तम् पूर्वं तु प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यत इति प्रत्यभिज्ञानं कथं सेग
मयितव्यमित्याशंक्य एकसंवेदवत्त्वं तदभिप्रेत्य उपपादयति प्रत्यभिज्ञेत्यादिना
अत्र च करणस्य क्रियायामुपयोगात् क्रियाया एवाभिधेयत्वं शास्त्रस्येति निरूपित
म् क्रिया च करणस्वरूपविवेचनद्वारेणावाच्येति प्रत्यभिज्ञाने प्रमाणमस्य शास्त्र
स्याभिधेयं लक्षणीयत्वेनेति तत्प्रतिपादने प्रयोजनम् प्रमाणस्वरूपप्रतिपत्तिः
तस्याः फलं तद्व्यापारणं तस्य फलं प्रत्यभिज्ञोदयः ततः पर्यन्तफलमपवर्ग इत्यप्य फ
लान्तेष्वप्यानेदानन्तशक्तिपरमेश्वररूपतोन्मेष इति तात्पर्यम् नत्वप्रमेयस्य
र्थवदिति न्यायात्प्रसिद्धस्वात्मनि किं शास्त्रव्यापारेणेत्याशंक्याह शास्त्राणां हीति
लोकेति अर्थक्रियोपयोगिनि प्रमाणेवेति यदुक्तं पूर्वं शास्त्रं मोहनिवर्तनमिति
अप्रसिद्ध इवेति न व्यवहार्यो भवतीति पूर्वेणाभिसम्बन्धनीयम् पुनरिति वृत्त्यन्तरेणास्य
र्थः नत्वप्रमेयादर्थक्रियाप्रमाणाच्च प्रमेयसिद्धिरिति प्रमेयस्य प्रमाणस्य चोप
योगित्वान्न हि विषयविषमविमोहव्यपोहने हेतुव्याहारसाधनप्रमाणान्वेषणक्रिय
ताम् प्रमातावकुत्रोपयुज्यते येन तत्र विमोहापसारणं क्रियते तस्मात्तदुपयो
गारेव व्यवहारापल्लासनेनेति तत एतदपि न वाच्यम् पुनराहृतिफलेन ज्ञविष्यति
व्यवहारफलत्वाभावेप्यात्मा ज्ञातव्यो न च पुनरावर्तते इत्यादिना येनेति किंच प्र
मातृविमोहापसरणेनेत्याशंक्याह दिक्सिद्धस्ते त्रार्थप्रत्यावर्तनदिशा शमयति
यद्यपीहेति सर्वत्र खलु सम्प्रत्युपयुज्यते च भगवानवभासते चोपपद्यते न यदि न
रूप्यते तत्सत्प्रमाणप्रमेयवर्गो यन्न कश्चिदस्ति न कश्चिज्जानाति न कश्चिदुपयु
ज्यते स्वतन्त्रतयेति तात्पर्यम् तथा हि प्रमातृप्रमेयवर्गस्य जगदन्तर्वर्तिनः प्रह
मस्मात्तावदर्शयिष्यति स्वात्ममात्रनिष्ठत्वात्प्रायेण इहेति प्रमाणस्य तिसृषु व्यवस्थाः
प्राक्कोटिः वर्तमानता फलपर्यन्तता च तत्र प्राक्कोटौ प्रमातुरेव विजृम्भेति दर्शि

६ ०
स० म०
ज्ञा० टी०
२५१

यति प्रमेयजिज्ञासायामिति सर्वत्रैव तावदयं प्रमाता दुःखमंशेषविद्वेषी सुखा
स्वादरसादरश्च तेनैतेन प्रमेयजिज्ञासायैवाध्यासः मार्गगमनादावपि तज्जि
ज्ञासोदयाविवेकवलोपनतएवमध्येसंशयउपजायते यन्निर्णयरणाय प्रेक्षापूर्व
कारी व्याप्रियते स्वशरीरमपि हि पुपन्नयंतन्मनस्य जिज्ञासमानो विवेकव।
लादेव संशयमनुव्यापयति किं यथैवेदमहन्तास्पदं मे शरीरं तथैव स्यादुतान्य
थेति ततस्तं संशयापाकरणाय प्रमाणमेयं प्रवर्तयितुमिच्छति तदनुसरति
यत्रापि वस्तुवृत्त्या देव विवेकमन्तरेणापि संशयउदेति यथोक्तंतादर्शनास्था
णुनरादौ तत्रापि विवेकगतिः सदयं प्रमाणस्य प्रवर्तनेच्छात्मकः संकल्पविशे
षः यस्मिंस्तत्स्मेहदये यस्मिन्नियमनिर्णयंतन्निमित्तं च प्रमाणमेकीकृत्य सं
निचारयत्यभिधीयते विविधंकृत्वा चारणं संचारणं प्रमेयस्य विशेषावगमम्।
निबंधनप्रमाणानेषणलक्षणं च विशेषचरणं करोति तत्समर्थाचरणमि
ति विचारः परित आलोचनं सर्वतो विवेचनात्मपरिवर्जनेन चालोचनं प्रमाणपरि
ष्ठोकनमिति पर्यालोचनं सम्भवतोऽर्थस्य संभाव्यमानतया प्रपद्यमानस्य तदेवस
म्भवसमर्थाचरणमुपपादनमित्युच्यते एवमिच्छापूर्वकं प्रमाणस्य प्रवर्तनं संक
ल्पप्रयत्नरूपं विचारउच्यते यदाह इदमित्थं भूतं यत्तदेवमेतन्नैवमिति विमृश्य
एवमेवेत्यनिष्टपराकरणे तस्यापने विचार इति पंचपदे विचार इति सम्प्रष्टव्यः वि।
चार इति किं वाक्यमभिप्रेतं वाक्यार्थो वा वाक्यार्थोऽपि जडोऽभिमतो ज्ञानात्मा
वा ज्ञानमप्येकं वा ज्ञानमाला वा पदानि च किं सुप्तिङन्तानि तदर्थरूपाणि वा ता
न्यपि ज्ञानाज्ञानभेदेन विकल्पनीयानि पादशो नवाभागाः विषया वा उत ज्ञाने
वा ज्ञानमाला वा विचार इति संभाव्यते तावदेतत् तत्र च सुप्तिङन्तानामवसरः
संजल्पान्तरावसरे प्येकस्मिञ्ज्ञाने संशयरूपे निर्णयरूपे वा विचारत्वेनाभिमते व
हूनां पदानां कोऽवकाशः कल्पनायां तु कश्चनानियमः ज्ञानमालायामप्येतेने
वकृतः पदनियमनिरासः अथैकस्य ज्ञानस्य पंचपदानि ज्ञेयरूपाणि तदा पर्वतो
धूमवानिति कामं ज्ञेयमस्तु पदद्वयं ततः परं तु किमिदमेवमुतनैवमित्यग्निमत्वा
नग्निमत्वसंशयो यं वा यो न विषयरूपं पदद्वयमेतत् अग्न्यभावाभावो विषयावि।
ति चेत् अस्त्वेवम् संगतिस्तु का एकेनैव ज्ञानेन पर्वतधूमाग्निभावाभावाग्निनियमाः
पंच यदि विषयतो गता शिवस्यस्यैव ज्ञाने घटपदादयः तत्पर्वतोऽग्निमानेवेति कथं
परस्परापेक्षासिद्धिर्भवेत् अग्निनियमस्याग्न्याभाव इति सोयमग्निभावएवेति तनयं
च संपदे सतत्स्यात् एकैकैवैकेनैव च ज्ञानेन वह्निभावसभावे च कथं विषयये दितिवा
च्यम् अथ पृथग्भूतैर्ज्ञानैर्विषयीकृतानि पंचवस्तूनि पदान्यतस्मद्यानं ज्ञानेप
ञ्चपदो विचार इत्युच्यते तत्र पर्वतज्ञाने धूमज्ञानमिति ज्ञानद्वयस्य तावदस्तु विष
यद्वयम् ततः परंतु यत्संशयज्ञानं विमर्शात्मकं एव द्व्यात्मना कस्य मानो वि

षयः स्यात्सर्वत्रैव वाक्यान्तःप्रवेशेन पदान्तरदोलयोः प्रवेशितत्वादेवं यथा विष
यद्वयमेकमनेकं वा ज्ञानमित्युभयव्यापिकः संशयार्थः तदयं किमेवमितिशब्दभे
देनैकस्वभाव एव संशय इति कथं पदद्वयात्मकमस्य एवमेवेति स्थापने च निर्णी
यत उच्यते तस्य धर्मिधर्मस्वेदने संशय इत्यादीति कण्ठपदानि विकल्परूपाण्यभवे
युः उपयोगमात्रान्नातितस्य पदानि इति चेदति रूपणाकरणमपि पदान्तरत्वे
न किमितिनगणितमिति पंचपदत्वं कथं स्यात् कश्चायमत्राभिमानः पंचपदो
विचार इति न केनचिज्ज्ञातं स्वामिभिरेवान्यत मममपसारितं लोकस्यैव निवालाश्र
पि हि प्रथमव्याकरणसूत्रमधीत्य न्यायसूत्रमधीयते यत्रोक्तं विमृश्य पक्षप्र
तिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति विमर्शो हि संशयः स च सति धर्मिदर्शने
प्रतिपक्षोपालम्भ एव चानिरूपणाकरणमिति कोयमपूर्वप्रदर्शनाभिमानः ए
वं विधाभिमाननिर्माणमपि वा भगवत एव स्वातन्त्र्यमिति वं यतेन मामस्वामिः
एवं स्थापने विचार इति च प्रतिज्ञायाः लक्षणपदप्रयोजननिरूपणावसरे यदु
च्यते इदमित्थमित्यनभिधाने मित्यभावाविमर्शानेगत्वाच्च निरालम्बनो विचारो।
भवेदिति तदक्तं यदुच्यते किमेवमित्यादिपदद्वयानभिधाने तीरूपो विचारः स्या
दिति तदति न मामक संधानं वं व्यात्वे हृदयस्य शब्देन हि वचसा विमर्श एव संशया
त्माविचारस्य लक्षणमुक्तं भवेत् न तु स्थापनमिति पुनश्चाभिमित्ति नयद्येवमेव
मेवेति पदेन स्यान्निष्फलो निरवधिश्च विचारो भवेदिति तदनेनापि स्थापनं विचार इ।
ति प्रक्रान्तं सर्वं सामान्याधिकरण्यं विरुध्येत न हि तदेव स्यात्मनि फलमवधिर्नाभवि
तुमर्हति तदनेन विचारं विचारयता पूर्वापरं न विचारितम् न चानुमानिकनिर्णययो
गादेव परीक्षकता विचारकता व्यानालंकेचरमेतमीति नयेन वलनत्वविचारस्य प्रय
द्योगाणिमं भवात् अनुमानिकविचारोऽपि ज्ञानमालात्मा यद्युच्यते तत्त्वोऽस्यापद इ
ति वाच्यम् तावतातद्व्यापादात् न च निर्णयो विचारः प्रसिद्धः विचारितमेतत्सुविभि
न्नेचायायापितिर्णीतमिति व्यवहारात् तथा हि महाभाष्ये कृतं यथा सर्वार्तिके इदं विचा
र्यते इति संशये सति प्रमाणान्वेषणमेव विवक्ष्यन्तारणप्रकाल्पितं विचारत्वेन
व्यवहृतवान् आगमपि तावद्विचारयेद्यावन्नित्यावर्तन्तं प्रपद्यतीति तत्र हि किल
लक्षणानि निर्णयान्सर्वांश्च स्थैव विचारपितत्वेन निरूपितम् महागुरुणापि स विचार
समापन्नत्वं तं निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसाद इत्युक्तोऽस्य तत्र ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञेति निर्ण
यरूपायाः प्रज्ञायाः पश्चात्स्वरूपमभिदधता निर्णीतीर्थैव विचारत्वेनोक्ता किंच वि
तर्क एव सहकारविषयतानीतो विचार इति दर्शितः न च वितर्को निर्णय इति युक्तमुक्त
म् प्रमाणेन यन्न्यासरूपा निर्णीतीर्थैव विचारः इत्यलमवान्तरेण एवं प्राक्कोटौ प्र
माणस्य प्रमातृत्वेनोपयोगमुक्त्वा परकोटावपि दर्शयति परतोपीति प्रवृत्तावि
ति दिग्योगे हेतौ च पञ्चमी सर्वोत्तरसमन्वयेन मध्यकोटौ तु प्रमाणप्रतिपत्तिप्रमाण
मपि प्रमातारमेव वक्तृतत्त्वलयतीति दर्शयति तस्मादिति प्रमातारं प्रतीत्यर्थः

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२५२

एवं मध्यकोटौ प्रमाणं प्रवर्तते तत्र पश्चात्कृतार्थं भवति तथा पूर्वापरकोटिमे
वानुधावतीति निरूप्यते तथापीति पूर्वकोटिरपरकोटिश्च तत्कल्पैव दर्शिता।
शङ्कावदर्शाबलेहेनैवोतिष्ठतीत्यादिना प्रतिष्ठां दृढनिश्चयरूपामर्थः प्रमात।
र्यो मादयतीति सम्बन्धः व्यवहर्तरीति यदुक्तं तदेव स्फुटयति सामान्यादीत्यादि
नाप्यवहरणस्य सार्वत्रिकत्वेन व्यवहारोऽत्र प्रयुज्यमानो न मानं प्रामाणिको।
ति तच्च मोहमात्रनिवर्तनफलमेव सर्वत्र विचारयन्ति तत्प्रमाणं प्रवर्तयि
तुमभिलिखन् एतदेव कोटिद्वयं न प्राधान्यं प्रमाणप्रवर्तयितृरूपं संहरति म
ध्यकोटेश्च प्राधान्यमपरकोटिपर्यवसाने व्यवहार्यत्वाभावात्सोऽगतत्वादि
दर्शनेऽपि निरूपयति ततश्चेति विचारलक्षणा पूर्वकोटिर्भवन्त्यपि न सर्वत्र स्फु
टसंवेद्येति यच्छायोद्यानप्रत्यक्षसर्वजगदन्तर्वर्तिनि प्रमाणप्रमेयवर्ग इत्यादिना
मध्यकोटिः सूचिता मोहनिवर्तनमात्रफलत्वेऽपि यत्र प्रत्यक्षप्रमाणादृष्टत्वे हि
ततस्य तद्रूपः स्वीक्रियते हेतुतयापि तु शिंशपात्वमेव तत्र वृक्षत्वमप्रमितमेवा
भिप्रेतमित्यपूर्वप्रसाधकं तत्र स्वभावहेत्वनुमानम् तत्रापि प्रमातैव प्रत्यक्षसार्वत्रि
कत्वेन व्यापारयत्नुपयोगीत्याह यायेति नन्वेवं यदि प्रमाणस्य सम्बन्धी स व्यापारः
कथं प्रमात्रा सार्वत्रिकत्वेन व्यापार्यते अथैवं न तर्हि प्रमाणस्यासौ सम्बन्धी स्यात् अपि
तु प्रमातुरेव सत्यमेव भिन्नमाह व्यापारो योऽपीति करणस्येति पर्यालोच्यमानं निपा
तनादिक्रिया इहेति प्रसङ्गदर्शने यत्र प्रमातृत्वलग्नेन वा भासः प्रमाणोऽप्रत्यक्षमप्र।
नेनैव वच्ये येन वर्तमानतां कोटावपि प्रमाणस्य प्रमातृप्राधान्यमावृणोतेवेति दर्शि
तम् इति निस्वपि प्रमाणावस्थास्वप्रमातैव विजृम्भते इति युक्तो मूढं प्रतितत
द्व्यवहारसाधनस्य सम्पादनसंरम्भः स एव हि प्रमाता वस्तुसाधने च प्रमाणं व्यापारयति
व्यवहारसाधने च तत्तत्सदायतनमेव प्रमाणस्य विचेष्टितमिति दर्शयति तेनेति म।
स्मादित्यर्थः प्रमातृसमानाधिकरणं वा पदमप्रत्यक्षस्यादेः प्रत्यक्षानुमाना
गमोपदेशलक्षणं प्रमाणं यस्मिन्स्वर्गादौ तन्न संख्यानियमे च षड्विंशानवानीति
आदिग्रहणात्तत्र प्रभावदीन्नादि सामर्थ्यं च पश्यात्र आकारेणेति वेदशौचादिरूपेण।
या स्वविमर्शप्रसिद्धिपर्यन्तं प्रसारयतीत्यर्थः क्रियत इतीति नैव प्रमात्रा शास्त्रा।
कारहृणेणेति सम्बन्धः यावल्लिङ्गात्मज्ञानस्य स्वाग्निष्कृत्यन्तसिद्धान्ता वहस्यते
त्रद्रूपाणीतान्यात्मनि नैव सिद्धिमपूर्वरूपं रचयन्ति तस्माद्व्यवहारमात्रसाधनफला
न्यवतानीतानीति भावः अतएवेति यदेतन्निरूष्यपि कोटिषु तस्यैव प्रतपनस्य क्रम
ततोऽहेतोर्यस्मादः प्राधान्यतमात् हेतोरिदमपि सिद्धति यस्त्वेवमक्रमे केनैव प्रमाणेन
विशिष्टव्यवहारादौ कार्यकारणतेत्यादि एकत्र हि प्रमातरि प्रधानेन व्यापारविमर्शाव
लाप्रधानस्य भेदाभेदव्यवस्थापक एव वा सौ सार्वकालिकत्वेन विमर्श इत्येकं प्र
माणम् अन्यथा हि समन्विते भिन्नसंवेद्योपरागान्तरदर्शने स्वभावसंकोचवला।
त्कालभेदवतः संविदो भिन्नास्तदध्यवसाया अपि भिन्नाः क्षणिकस्वभावा इति क

यमेकमेव प्रमाणम् तात्कालिकवस्तुप्रकाशनपर्यवसितं स्वानुसारितया म
नव्यवहारमहेतुं विकल्पाध्यवसायं जनयत्सार्वत्रिकत्वे प्रमाणं भवेत् भिन्नेषु संवे
दनेषु सर्वेष्वेवापूर्वग्रहणारूपत्वे तैमिरिकागृहीतग्राहिता प्रमाणत्वे गृहीतइव न।
तत्स्वरूपमिदमस्त्वत्रोच्यते धारावाहिविज्ञानमालायामाद्यमेव संवेदनं प्रमाणमि।
त्यादि नन्विदानींतनमावसरपवीनेनवह्न्यादिभावस्वभावग्राहिणा प्रमाणेन।
प्रामाण्यमासादितमितिऽनवकाले ज्ञानानामप्रमाणत्वमेव स्यात् आभास।
मात्रे खल्वेवमेव प्रतिपद्यतामादुष्टत्वात् न चाप्रमाणत्वमेकान्ततस्तेषाम् आ
भासान्तरेषु गृहीतपूर्वेष्वयोजनाभासेवानुल्लसितपूर्वस्य विमर्शलक्षणस्य
प्रमातृव्यापारस्योल्लसनात् ननु प्रमातृव्यापारो विकल्पः सोऽपि च तत्तत्स्व
भावत्वात्क्षणिक इति कथं प्रमातृव्यापारस्य कश्चिदस्थैर्यम् उचितम् यत्तदाशं
कितम् परिहरति तथापीति अन्तर्मुखतया भाति येनासौ वर्तमानः प्रमा।
तायावति स्वात्मन्यनाच्छिद्यते तावदेकएवेति नत्वन्तर्मुखस्वभावेनैतेनके
मेणीक्रियते नेत्याशंक्याह सचेति मायीयभेदसंस्कारात् विकल्पो मे प्रगीयते
शुद्धोऽपि विमर्शः नत्वन्तर्मुखतनाहमित्येतावन्मात्ररूपेण विकल्पताभाजापि।
विमर्शेनेन न प्रमाणतां फलवत्ता अपितु चर्चेति यमितिविश्रान्तिर्मुखेन नचैतेन
वाह्योर्थः स्पृष्टः इति कथमुक्तं विमर्शप्राधान्येनार्थव्यवस्थेति अत्रोत्तरम्
योऽपि चेति इन्द्रियव्यापारादिति तज्जान्निर्विकल्पकज्ञानादिति यावत् सोऽपि
नतिविषयः अपितु सार्वत्रिकत्वे सामान्यविषयः अन्यथा तु स्वलक्षणविष
यइति उक्तमिति तिष्ठोति विचावसायसेयादौ ननु प्रावभासमाने सामान्ये स्व।
लक्षणे वा स्पष्टप्रतिभासमस्पष्टप्रतिभासं च विकल्पेन कथमुक्तं तद्विषयएवे
ति अत्राह नचापीति भिन्नावभासच्छायानामपि सुव्योवभासतः एकप्रमस्वम
र्शादेकत्वमनिवारितमित्युक्तम् तावत्तु ग्रहणेनस्वमतेनावश्ने दंडरूपपादमिति
दर्शितम् परोऽपि न भेदमत्र वक्तुमर्हति इत्याह योऽपीति वोद्धः अनवधारण।
मेव दर्शयति निर्विकल्पमितिकल्पपदमेतत्स्वैति आत्मीयादवभासादन्य
रूपम् तत इति परमतेऽपि यतः प्रतिभासभेदोऽशक्यावधारणः अनेन न च विम
र्शविलादेकाप्रसाधनेन प्रकृतेऽपि प्रमेयैकतावलम्बः कृत इति दर्शयति तत इति।
याह विकल्पेईश्वरः प्रमातासर्वशक्तिरात्मैवेति उपदेशावसरे व्यवहारसाधन।
वलोपनतेशाहः प्रमेयतानीतस्यापि परमार्थपरामर्शोऽहन्तात्मनि विश्रम इति
इदमिह तात्पर्यम् मया वक्तव्यमेव स्यात्तत्र यत्सकलो लोकोपदेशयातीदुष्करम्
तत्संपादनेऽप्यप्रतीघातः इति स्वकिमितरद्दुष्करम् यत्प्रकाशात्मत्वे प्रका
शमानेएव प्रकाशनिषेधः प्रकाशमानएव एवंभूते यत्स्वातन्त्र्यं तदेवग्राहको
ल्लासमनन्तरोणावग्राह्योल्लासनमपि सेषा मायाशक्तिर्विमोहनी उक्ता तल्ल

ई.
प्र. प्र.
ज्ञा. टी.
२५३

तोयः स्वात्मनि स्वतंत्रेति व्यापके च सत्यत्वादियोगात्कालायोगाद्देशाऽयोगा।
च्चप्रकाशमानेएव सति च न तमो प्रकाशमानताभिमानो मोहमलादिपर्यायति
न्नक्तः आभासविशेषस्तद्वशात्स्वात्मनि एतामीश्वरव्यवहारेन प्रवर्तयतिसू०:
सोऽन्येनेच्छादिशक्तिप्रभाववशाद्व्यापकेन तद्गुणपरमार्थानुमानरूपेणव्यवहारा।
साधनेन प्रत्यभिज्ञाख्येनाशाहेणावबोध्यते यथाहि भोतः कश्चिन्मोहदः
एमासितं मन्य एवं बोध्यते कः खलु भवान् यस्येदृक्त्वमीश्वरत्वमिति च
त् एवं स्वात्मन्येतदिति पुनः पुनरभिदधता न चापूर्वमस्योत्पादितं किंचित
तेष्ववयवशलोकोभासमानेएव स्वात्मनि नाहमीश्वर इत्यादिमोहादभिमन्यमा
नो विबोध्यते यत्र खलु ज्ञानादिशक्तयः सर्वेश्वर इति व्यवह्रियते तन्मात्रेति।
मित्रकतानव्यवहारस्य यथापुराणादिप्रसिद्धः त्वय्यपि च ताः सन्तीति अथवा।
वायत्रयदायतेष्वशेषाराजेनतिजेराज्ये तथा च त्वयि विश्वम् यल्लग्नं यज्ञाति तत्तेन
पूर्णातिपातञ्जलसंरवर्तैः त्वयि च लग्नं विश्वं भातीति यस्य एवं तत्त्वेति भातिम
तावति व्यापकः सर्वेषिवभासीभावः शिवादिषु विवृत्तानां त्वयि चास्मे विद्रूपे
परादिमृदाशिवान्तेशान्तशक्तिपातवशात्ते विश्वमन्तर्वर्ति भाति यस्मिन्नतिपद्ध
देतिलीयते च तत्रास्वपरभागव्यापिसूक्ष्मविबोधरः तथा च त्वयि प्रकाशरूपे
विश्वमित्येवमीश्वरत्वव्यापित्वनित्यत्वधर्मा व्यवहारणीयाः अन्येष्वागमोक्ताः
सर्वत्त्वशः शक्तिपातपूर्वाचार्याः तत्सकटनायेद्गुणपरार्थानुमानरूपं प्रमा।
णादि निग्रहस्थानपर्यन्तपदार्थषोडशकनिरूपणेन समस्यकवस्तुतन्निष्पादन
समर्थशास्त्रम् एवं हि समप्रकारः प्रतिपादितो भवति हिताहितप्राप्तिपरिहार
योर्निमित्तेनाच प्रत्यक्षादि पदार्थषोडशिकाप्यवस्तुत्पादनप्रयोजननतयापराध्या।
नुमानरूपस्य न्यायशास्त्राणि प्रतिलभमाने स्वशास्त्रमित्थेवन्यायतत्त्ववेदिमति।
मतविहेषोपात्ताजुशालदोषैः परैरपि प्रदर्शितैव एतच्चमदीयादेवकथासप्तवति
लकाहितत्त्वमवधार्यम् एवं व्यवहारसाधनेन प्रकाशमानएव यत्र प्रकाशात्तद
त्यभिमनन्ते संसारशास्त्रावाच्यम् तदपसार्यते तदपसारणमेव मुक्तिः अभिम
ननाभासमात्रपरमार्थो हि बंधमोक्षौ भावदिक्षाविजृम्भितमेवहत्वेषोपि
व्यान्हा० स्यतत्रापि मोक्षापसरणमेव कर्तव्यमिति नापूर्वं किंचिदप्रसिद्धं प्रमा
ध्यते व्यवहारसाधनप्रमाणप्रभावसमाश्वस्तहृदयस्त्वमोहसंकरकलंकप्र
त्वमेधायमानो देहादावहन्ताभिमाने मघुहरत्यभिधीयते विदिते न्वजालत।
न्याश्रवणपूर्वपिनदम्भानन्तएवयतः यस्य मन्त्रचिन्ताभावनातच्छत्वान्तताभिभेदड
क्तः शिवशास्त्रोपदिष्टविधिपूर्वकोपायेन भावनाभ्यासदार्ढ्येन तत्तत्त्वेव देहेषा
णादौ हृदादावपि व संचारितपरमेश्वरधर्मप्रबंधः सिद्धिभजनेयोगीत्यभि
धीयते यस्मादागमे संप्राप्तचटमानसिद्धजनमभेदेन चाहरूपतिरूपितम् इयता।

पितत्सर्वथामोहकलासंस्कारस्य प्रलयः प्रलयेनस्य देहाद्यहंभावनियमविग
लनात्परमेश्वरतैवैश्वरेच्छावशादेव न कस्यचित्प्रयत्नवशेनेरपि प्रत्यभिज्ञानेनोन्म
ष्यते तस्यापि श्रोत्रपथागमनमात्रादप्यवश्यं संस्कारपाकक्रमेणास्वरूपलाभः य
थोक्तमागमे निष्कल आत्मसंस्कारः पवित्रो जीवन्मुक्तोऽभिधीयते तत्त्वविकल्प
मानस्तु पिण्डपाताच्छिवं व्रजेदिति मयापि व्याख्यातमेतत् संसारजीर्णतरुमूलक
लापकम्पसंकल्पमात्रतया परमार्थवह्नेः स्फुविस्फुलिंगकणिकाऽपि चेत्तद
न्तर्दीप्यते विमलबोधहुताशराशिरिति तदेतन्नाः पूर्वं किंचित्प्रसाध्यते स्वात्मनी
ति तदधुना निर्व्यूढं परमार्थतः यदुक्तं शास्त्रादौ कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे
इत्यादीति शिवम् ॥ १२ ॥ इति महामाहेश्वर श्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे प्रमाण
तत्फलप्रमेयपरमार्थविमर्शस्तृतीयः ॥ ३ ॥ ओं नमः शिवाय ॥
ओं यैकपारमार्थिककलया त्रिशक्तिघटितं विश्वरूपमहम् अस्ततनुमतनुबो
धप्रसरमहाकारणं स्मरामि हरम् ॥ क्रियाशक्तिस्फारस्य वक्तव्यत्वमुपक्रम्य स
चेतनाचकभावाभावात्मा निर्णीतः अधुना कार्यकारणतारूपो विमृश्यते श्लोके
कविधान्या स्वच्छानन्तशक्तिनादिव्यादिकयाहेतुताकर्तृताक्रियेयत्पत्तया तत्कर्तृ
कर्मतैव तत्त्वं कार्यकारणतायाः इति स्वमतं श्लोकेनोपक्षिप्य त्रयेणान्यपक्षकारणा
नानिराक्रियन्ते षड्भिश्चेतनस्यैव साकर्तृताऽस्तीति प्रसाध्यते कारणविचारप्रसंगा
गतान्नेऽनुमानेऽवयवनियतिशक्तिरुपजीवनीयेति त्रयेणादर्श्यते तथा क्वाप्यापिका
र्यकारणताः स्वत्वयमेवशारणमवलम्बते ऽन्यथा तु निरूपितैव सेति त्रयेण कापिलो
क्ता एवमेवेति त्रयेण इयता चेतनस्य कर्तृत्वमिति प्रसाध्यते तस्याप्यनीश्वरतायां
तत्र निर्वहतीति द्वयेनेति संक्षेपः प्रतिसूत्रं तत्र प्रपञ्च्यते एवं क्रियाशक्तिमुखेन प्र
मातृतापरमेश्वरे प्रसाधितव्यवहाराः कर्तृरूपात्तत्पवानयामघटितेति दर्शय
ति सूत्रेण एषचानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् भावानिच्छावशादेषा क्रि
यानिर्मातृतास्यसा एषपवशराणाः प्रमाता ऽमून्भावानाभासयति अविच्छेदे
नकथम् एषतत्वव्यतिरेकेणा ऽविकल्पाचाक्रमाचाया निरूपिता इच्छा तस्याः
सामर्थ्यात् कोऽन्यत्रभावा इति चेत् आह अनन्ताविशेषाभावाहितस्यैव शाक्तयः इत्यु
क्तेत्यामित्यत्र यदिदमाभासनमिच्छाप्राणितमेतदेव भगवतः कर्तृत्वं निर्मातृ
त्वं स्रष्टृत्वमभ्युपेतः इतिसूत्रार्थः तमवतारयति इदानीमित्यादिना निराकरिष्यत्रि
ति जडस्य तत्रेत्यादिना प्रबन्धेन तिरस्येतिपरस्येत स्वमतमिति भावः स्वमतं तत्रा
ह नापीति तस्यतिति अनेन क्रमयौगपद्यपक्षः इति परस्परमनक्तिः इयता
चतत्त्वाद्युक्तं यदाह ः स्रष्टृपादौ यदि नित्यमिच्छाम्हे वस्तुविमलयोस्यानाम् क
दाचित्केनैवस्याहेतुत्वं वाच्यमित्यादि एषणीयापरागभेदाशयेनेच्छा इति बङ्

ई॰
प्र॰ प्र॰
व्या॰ टी॰
२५४

वचनपाठोप्युद्भास एव निराभासेति क्रमेव भगवति न कालयोग इति प्राच्य
मेवस्मारयति क्रमावभासनेत्यादिना ईश्वरोपीति कुम्भकारादिरप्येवमित्यपि
शब्दः तथा च वक्ष्यते संसारिप्रमातृवपी छ्वेत्यादि यत इति इदन्ताभागोपरागो
पनतेन वेद्यत्वेन स्पर्शसंभवे कालयोगो विकल्परूपतायाम् न तु सा विकल्प
रूपा निर्माणे तदभावेपि देशपरिक्रमणादिकार्यदर्शनात्वरितधावनादौ तत्त
भावेपि तद्वहित्याभवेदेकः द्वितीयस्त्वप्युपवेष्टितः इत्यत्र मंडलादि प्रायकरन
तेनास्य पतेः तत्र हि प्रमाणसंवेदनमज्ञो वा विपाद्यसंरम्भलक्षणो प्रतिहत
प्रयत्नतात्मकः कृतमेवेदं मयेति निर्निकल्पप्रतिभानलक्षणो न तस्य कर्तव्य
स्य संपन्नत्वादिति वाचनादौ संपन्न इति स एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्माणहेतो
विश्वस्य तदेतदाह वाचनेत्यादिना ननु तथाभूतप्रतिभायोगे विकल्पोपि क्वचि
न्निर्माणाय व्याप्रियमाणो दृष्टः स्वप्नरागमनवादनादौ न त्वकथनस्याक्रम
त्वम् अत्रोच्यते योपीति पत्रच्छेटोयमित्यध्यवसायेनोक्तम् विकल्पस्य च
निर्माणत्वे मायीयपदे न तु प्रकृतायामीश्वरदशायामित्याह ईश्वरस्य चेति
सेवेति इच्छामात्ररूपा उपपादितमिति कुम्भकारस्य चेतन्यमीश्वर एतन्नियतिमहि
म्नात चक्रादेरत्र दिवर्णपति न एवकुलालकार्यकरणतावभासः स्वप्नसंकल्पा
दिवदिति इत्यलमति निवेदितम् ॥ १२१ ॥ ननु वीजादंकुरवत् घटोऽयेतनता
नुप्रवेशाने वाला विरूप एव विश्वावभासक इति किमेतत् अत्रोत्तरं स्त्रेणा जड
स्य तु न सा शक्तिः सत्ताय सदसतः सतः कर्तृकर्मत्वतोनैव कार्यकारणता नात इ
ति अंकुरस्य सतो वा असतो वा यत्तरीदृशपदे सत्व तत्र न वीजस्य शक्तिरंकुरस्य
अंकुरो जायते इति इंकुरत्र न तो ऽन्यस्य वीजस्य कथं शक्तिरंकुरस्य जनकत्वमदा
तस्मात्क्रियाशक्त्याभास्यमानेकैमेव कार्यं भासयिता च कर्तैव कारणम् असत्
रूपस्य सत इति वाक्यार्थः पूर्वं तु वाक्यार्थगर्भीकारेण व्याख्यानम् असतोंकुरस्य सतो
वा वीजस्येति यदि वा वीजस्यैव सतो ऽसतो वा इति द्वैपदार्थयोरखंडत्वात्तो
रव्यातान्तदेशः प्रतिवर्तिपदार्थेव ऽवतारणीति यथासम्भवं योजना ॥ १२२
जडस्य कथं न षा शक्तिरिति चेदुच्यते यदसत्तदसमुत्पन्नानामसत्त्वरूप
ता सतोपि न पुनः सत्तालाभेनार्थोऽस्य चोच्यते कार्यकारणता लोके सा
न्तर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वेन स्यकस्यापि शक्तिन इति सद्वा ऽसद्वा का
र्यं संभाव्यते त्वात्मकमनुभयरूपम निर्वाच्यमिति तत्स्ववाचैव विरुध्यते न
च यद्यसत्ता घटस्य रूपं तत् हि स्वरूपविरुद्धो सतो कथं कार्यमंगीकृतम् प्रा
दपतने ऽपि रजोपरोधेपि वा नीलमिव पीततम् अत्यास्य सत्तात्मकं रूपं तद
यं किमपि याचनंदाडादिभ्यः व्यक्ति विषयत्व स्फुटादयोऽपि सदसत्तयानु
योज्याः न चेयता तत् सीमेवासित न भवितेप्रामाणिकस्य लोके स्य प्रतिह
ता

प्रकृतस्य व्यवहारः स चेत्थं समर्थ्यते कुलालकुड्यादावात्मनो मनोगोचरतापन्नेऽपि ग्रा
ह्यावस्थायामन्तःस्वसंविदितादात्म्येन विचिन्नतया विश्वस्य भेदाभेदमय्यापरि
वर्तमानस्य स्फुरतो यदन्तःकरणैकवेद्यत्वं तदेवान्तर्बहिष्करणद्वयवेद्यत्वं घ
टादेराभासते यद्यमेव सलौकिककार्यकारणभावः तस्य कस्मापीति अस्मदाद्यवि
लप्रभावेस्येत्यर्थः यथा हि दर्पणस्वप्नसंकल्पकुम्भकारनिर्मीयमाणोऽयं घट इति
आभासेऽपि तत्र नो दर्पणादिकस्यैव महिमा तथैव संविद एव घटाभासेन महिमा कु
म्भकारनिर्मीयमाणत्वाभिमानाभासोत्पादनेऽप्येवं संविन्महिमा चेद्दण्डचक्र
कुलालकार्यादौ सति भासमानेऽतेदं निर्मितमिति तत्र च जडो दण्डादिर्नैव विधाभि
मान भाजनमिति चित्त्वभावे कर्तृत्वं व्यवतिष्ठते उभयेन्द्रियवेद्यते न स्फुटमर्थक्रि
याकार्याभासरूपं लक्षितमिति सूत्रार्थः असदिति असतोऽङ्कुरादेरितीताङ्कुरस्यानेता
त्वरूपं किं विरुद्धम् यत्समयाविरुध्यते असतस्त्वसत्तानाम कार्यत्वमित्येतेनाङ्कुर
स्यानेताङ्कुरस्य कंचिद्धर्मं पूर्वमङ्गीकृतवतस्तस्य हि कुटधर्मोपगमउक्तः तत्र यत्कमा
यमपीदं वैकल्पिकं वास्तवं तर्हि किम् आह वस्तुतस्त्विति अन्यथात्वस्येति असत्त्व
स ततत्त्वस्थितत सुतरां तर्हि पर्यनुयोज्यः सत्स्यादाह तावदस्यादिति तच्छेतानत्वस्य एव
पृथोऽतिरस्कारात् ननु बीजे सत्यङ्कुरोऽस्तीत्यङ्कुरस्वरूपमुक्तम् ततः पदद्वयमपास्य कथं पू
र्वन्नयोग इति परस्य मोहमपहस्ति न चेति अन्येनेत्यितासम्बन्धः इति यत्परस्य मतेन त्वङ्कि
तस्य रस्यमतम् आह बीजेत्यादि असंगपदानाम् पूर्वमिति प्रागवस्थायामुपलक्ष्यते बीजे सत्य
ङ्कुरोऽस्तीत्येतेन बीजात्मनो . . . . पतितेन किंचित् कल्पनामङ्कुरस्या
भावस्योक्तत्वात् ननु कस्मादेतत्परमतेनाङ्गीक्रियते आह यत इति यद्यपि चेति परमते
तथापीति अस्मन्मते हृन्निर्व्याचष्टे सिद्धत्वादिना हृतो सत्त्वभावतया अपूर्वत्वे यल्लभ्य
मसत्त्वस्येतत्सन्निधानान्नेन सह विरोधः सिद्धायाः सत्ताया व्याख्यातः तत्त्वेवं सूत्रेऽपि
विरोध एव व्याख्याननिष्प्रयोजनत्वम् सत्यमभ्युपगमवादेन तदुक्तम् मा भूद्विरोधस्तथा
पि नेदमैक्यम् इति अत एव सूत्रानुसारेण व्याख्यानान्तरं सूत्रेः करोति यद्वेति विरुद्धेति पूर्वे
णनाभिसम्बन्धोऽत्र कर्तव्य इति यावत् तथापि चेति अवाच्येनेदृग्रूपे सत्यपीत्यर्थः ननु सा
ह्यतीयासत्ताऽपूर्वसत्ताया अविशिष्टा तत्कथमसत्कार्यता तर्हि तयान्यथा किम् एतदा
ह पूर्वसत्तायास्त्विति हेतेति सत्कार्यवादो हि न्यायदर्शने शक्यावलम्बनस्तावत् अत ए
वेति एतच्च भावाभावभासानां वापृतो यामितिर्नायुद्देशोऽत्र दर्शितमेव । नियते कदूय
तावत्त्वनेनास्तु विरोध उपपादितः इन्द्रियद्वयवेद्यतेति स्फुटपरिपूर्णताभिमतार्थक्रिया
कार्याभासतेति यावत् ॥ २३ ॥ अधुना विचारेण प्रकृतमपि सिद्धमिति दर्शयति एव
मेकाक्रियासैषा सक्रमान्तर्बहिःस्थितिः एकस्यैवोभयाकारमहिमोपपादिते
ति सैषेति यासक्रमे एतस्याश्रयत्वं चिरमपल्यापरैः साधुना विजयते सामान्येनत
था हि संविद्रूपादान्तस्फुटितबहिष्करणविषयत्वावाप्तिपर्यन्ता या स्थितिः सक्रमत्व
त्वमुपचितमेकाश्रयतादात्म्यादेकत्वमस्याः एकस्यामावाश्रयः संविद्रूपो भगवा
न्स्वच्छन्दस्वच्छत्वात् यां सहते एवोभयमन्तर्बहीरूपम् एकस्येति कर्तुः कर्मणः

ई॰
प्र प्र॰
व्या टी॰
२५५

स्य कर्तृस्थकर्मस्थत्वेन हि प्रसिद्धा क्रिया कर्मणोऽप्यन्तर्बहिरुभयाकारत्वसद्भावेऽपराम
र्शभेदात् अन्यकर्तृकं इति एवमेवास्माभिरेव व्याख्यातम् ततो न पुनर्लिखितम् अर्थ
संवेदनस्येति ज्ञानरूपस्य स्वसंवेदनेत्यादि प्रमातृरूपे न तु स्वभावादिति मीमांसकस्येव
वास्ति न बहिरवस्था तत्क्रमिकत्वमस्य कृतः तत्रापि तदन्तर्बहीरूपतामेव विपर्यस्ता
नपरामिति निरूपयति स्वात्मादीनामिति आदिपदादैकालिकघटादीनामयमेवावि
षिः प्राणिति एतच्च पूर्वं स्फुटं शब्दादीनामेव स्वात्मादि तेनोपपादयता एवं ग्रहणस्यापि
पि हीनत्व शब्दादयनपेक्षतायामपि सक्रमत्वमुपपादयति स्वात्मादिवेति अत्रैव स्फुट
मीनसिद्धं दृष्टान्तमाह यथेति करिष्यते इति आगामाधिकारप्रारंभे न हि स्वात्मस्य
मातृतायां य एवाभासः स एव लाभे लाभानुपयोगापत्तेरिति यावत् तद्वेदादिति।
आभासभेदात् एकस्यैव कर्मणः अनेकेति आभासभेदयोगेऽपीत्यर्थः स चैवं तावत्कि
याकर्तृस्था काचित् कर्मणापि विशेषदर्शनातिशयात्कर्मस्थोच्यते साधारणेन त्व।
पदेशो भवतीति तद्यथा पाकः तथा च कर्मभेदात्तस्य भेदो वक्ष्यते ननु गमनस्य
कर्मणि विशेषाधानाभावात्कर्तृस्थस्य निर्माणक्रिया त्वकर्मणी विशेषमादधानापि
कर्मणोऽपि प्रकाशमानस्य संविदात्मकप्रमातृस्वभावानतिरेकत्वादेव कर्तृस्थाक
र्मस्था चोक्ता पाकक्रियायाः इति एकतरपतिमहानसमगतायाः तदभिन्न स्वक्रियाः
कथमेकशब्दाभिधेया इत्याशंक्याह केवलमिति अत एवोक्तं न तिङन्तानेकशेषप्र।
योजयन्तीति ननु अर्थैकत्वे किमस्याः समर्थितेन स्वरूपत एवैक्यमेकास्त्वाह क्रि
याया हीति ननु कर्मलक्षणापेक्षाद्द्वे कर्त्रैक्ये क्रियायाः कर्त्रैक्यं किमिति कार्यभारे
समभिषिच्यते येन तत्स्यैकस्यापीति कर्तृस्वरूपेति रूपणाप्रसंगेनेदमुक्तमेकानेका
क्रियेति अत्रोच्यते कर्मणोऽपि हीति परामर्शबलाद्धि कर्मणा एवैक्यमुक्तम् क्रियाप्र
वीपरभागयोगेन भिन्नाभासस्यापि परामर्शस्य कर्त्रैवानुव्यवसाययोगेन भिन्नानामा
भासानामनुसंधानलक्षणा इति कर्त्रैव भगवान्प्रधानत्वेनोक्तः ॥ १२५ ॥ ननु चे
तनेन बीजे क्रियाशून्यतया अङ्कुरकारणता युक्ताः तेनाह बहिस्तस्यैव तत्कार्यं यदन्त
र्यदपेक्षया प्रमात्रपेक्षया चोक्ता द्वयी वा स्यान्तरस्तितिरिति बाह्यताभासनमेव तन्निर्मा
णम् यच्च बाह्यमपेक्ष्य बहिष्कारणीयमुच्यते तद्बाह्यतस्यैव कार्यम् प्रमातारं चापेक्ष्य
बाह्यान्तःरूपतेति बीजादेर्न च कारणता जडस्य तथाहि वचने समर्थयिष्यते प्रमा
णबलम् स्वातंत्र्यमितीदमिच्छारूपं चित्स्वरूपेव तत्तन्नियतिशक्तिपूर्वः स्वीकृतेन शा
रीरकल्पे इव चिद्रूपस्य जडे बीजादावौपचारिकं तद्व्याख्यातसामर्थ्यादित्यादि व्यवह्रियते
न तु जडस्य वशादि किंचित् कल्पमानापि वा नैकाभवेदिति सम्बन्धः अपि तु तत्त।
देशादिजाते स्यैवं रूपे एव भवेदिति यावत् कल्पनामाकारेणादर्शयति बीजमित्यादि।
ना एवकारं सोऽनेवाकर्तैरेवं पदयति एवमपीति अत्रोत्तरम् एतदिति बाह्यतायाम
प्यान्तरत्वमङ्कुरमिति नियमग्रहणम् न च बीजापेक्षया ऽन्तरत्वं संभावनीयमित्या
त्याशयेनाह चिद्रूपमपेक्ष्येति चिद्रूपाभेदसंक्रान्तत्वेन बीजान्तर्गमनमपि मस्त्रमि
हेत्याशयः जलालादेरेवेति चिद्गुणिता जडकारणवादान्निवर्तितं इयता वस्तोऽ।

वस्तुध्यतामित्येवयुक्तम् अलाल स्थापितपरमेश्वरसंवेदनएव विश्रान्तिरितित
त्त्वम् ॥ १२६ ॥ कार्यं चेन्नजडस्य ततः कारणेन जड इति सिद्धं संविद एव कारणत
म् तच्च क्रियात्मकमेवेति तत्त्वम् मातैव कारणं तेन न सदाभासहृदयस्थितो कार्यस्त
स्थितएवैकत्वं तदेकस्य क्रियोदिता इति आभासहृदयं वा याज्ञानतया अर्थ्यतयेति पू
र्वोन्मुखत्वाद्यद्रूपपरामर्शैक्येनेति यावत् तेन सर्वानुभव एवात्र प्रथमाभोगमा
त्रम् यथोक्तं प्राकृत्सवादीनां बहिराभासः पूर्वोत्तराभास इति यदि वा ऽर्थ्यतयेति स्फु
टरूपया प्रमातृभागास्पृष्टेन यथोक्तं विकल्पेयोयमुल्लेख इत्यादि तदा च ब
हिश्चिकीर्षामात्रे प्रथमाभोगः एतच्च सत्कार्यवादावपि योज्यम् ॥ १२७ ॥:
एतदेव द्रढयति अत एवाङ्कुरेपीष्टो निमित्तं परमेश्वरः तदन्यस्यापि बीजादेर्हेत
तानोपपद्यते इति सत्यपीश्वरे कारणे ततोन्यस्यापि ईश्वरादतिरिक्तस्य जडस्य याहे
तुता ते रूपगता मा न संभवति अप्रेक्षापूर्वकारिणः इति सन्निवेशो हि नाम सजा
तीयविजातीयता विभागो व्यापको घटशरावकुंडादौ मृद्रूपादानासंभावी संभूय।
... विष्टतात्रूपश्चिद्रूपकार्ये सकृदेकवारमवलोकिते सर्वत्र सन्निवेशेन तथैव भा
व्यमित्येकान्त एवायम् यदुच्यते तद्दर्शनेपि तत्कृतत्वप्रतिपत्तिरित्यादि तत्र
दृष्टिपतनव्यामोहव्याहतम् एवमेपि समानत्वादस्यैतत्समव्याकरणे एतद्धि
स्य कारणैर्व्यवितानितमीश्वरसिद्धौ इह तेषु परमार्थ ईश्वर एव नियतिशक्तिनि
जामनुरुन्धानो बीजमृज्जलाभाससमूहः स्वीकारेणाङ्कुरात्मना तेन स्वच्छे स्वप्र
काशे निर्भासयतीति। १२८ ॥: सर्वत्र चेतनेन विना न जडस्य कारणता चेतन
स्य कर्तृ ईश्वर एव पर्यवस्यतीति सूत्रेणाह तथा हि कुम्भेति निदर्शनेनापि घट
टनाय चेतनमन्तरेणाचेजडानामेव पूर्वोत्तररूपतामात्रे कार्यकारणभावः पि
विकल्पकादावपि किं कुम्भकारेण ततश्चोपमर्दणाग्रन्थयोपि चेतनोऽनक्ष।
चिदेवचेत सोपि हि देशादेशान्तरनियमना यत्प्रयत्ने तदेव च सन्निवेश उच्य
ते ततश्चायं प्रयोगः यदचेतनं कार्यकृत् तच्चेतनापेक्षं मृदादीव तथा च बीजादीति
स्वभावः कादाचित्के हि जडस्य कार्यकारित्वे नानैमित्तिकत्वं [illegible] मित्तमिति व्याप्ति।
सिद्धिः ततश्च कुम्भकृदेव तत्रेश्वरः यतस्तेन मृदं न प्रगुणीकरणपरिवर्तनादिकं
मृद्दंडचक्रादिकस्य संस्कारं कर्तृत्वक्रमेणापि विकल्पकादिना घटं जनयतीति
नियोग एषः ईश्वर एव च तथा नियतिशक्तिस्थी कृततत्ताद्दात्म्याभासः कुम्भकृद्
भूविदेवा इति सर्वत्र स एव कर्ता अन्यथा कुम्भकृतः इच्छोन्मेषदंडादयः कथमव
वर्तेरन् तत्कोपि वा पटकरणाय किं नानुवर्तेरन् कुम्भकृतत्त्वस्य कार्ट्वाभिमा
नो नियतो धर्माधर्मादिस्थितिः सोपीश्वरस्य वस्तुत्वैव [illegible] मानोत्थापिका।
प्रतिभावस्वाप्यमर्शोभाव इति सर्वत्र भगवानेव कर्तेति सूत्रार्थः चेतनसन्निधिमन्तरे।
णकार्यानुत्पाद इत्याशयो न यदीश्वरः कर्तेष्यते बीजादावस्त्वेवम् घटादौ कुलाला
देर्बुद्धिमतस्सन्निधिरस्त्येव तत्कथं सर्वत्रेश्वरः कर्तेति यो मोहस्तन्निवारणतात्पर्ये

६॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२५६

णा सूत्रमवतारयति बुद्धिमदिति उदाहृतामिति तथाहीति निदर्शनोपक्रमे।
णा क्रमामित्यर्थः; विवृणोतीति सकलेन वृत्तिवाक्येनैकदेशाभ्यूचितेनेति मन्तव्य
म् बुद्धिमति स्थिते विशेषो वाच्यः इत्यनेनाशयेन वाक्यस्य भागदेशोऽभिप्रायं व्याच
ष्टे अनेन हीति क्रमकाभूरूपाभिधायिनाएकदेशेन ननु एवं सति बुद्धिमति किमन्यदी
श्वररूपाद्विशेषान्तरादपेक्ष्यमिति शङ्कां शमयति बुद्धिमानपीति संस्कार इति मन्दरा
दिके सक्रमकार उपयुज्यते ननु संस्कृतान्मृदादेर्घट उत्पद्यते किमीश्वरता विशेष
णा अत्राप्याह संस्कारोपि चेति संस्कृतेपीति संस्कृतत्वेनेष्यमाणान्मृदादेः सत्त्वपि क्र
मकारेणानुसंधानत्वं चेतनधर्मत्वान्मृदादेरयोग्यत्वात् समर्थः न चाचेतनस्य कारणा।
त्वमन्तर्बहिराभासक्रमपसमर्पणपरमार्थकर्तृत्वमात्रत्वचितमित्युक्तम् पुनरपी
ति अंगीकृतेपि क्रमाकृतीत्यर्थः अनुपयोगित्वं पूर्वोक्तमेव प्रमेयं संदेपोक्त्याहेत्वक
रोति संस्कारेपीति सोपि चेतनसंभवतीत्यपि; ततश्चेति यदि चेतनः परिस्फुरणमा
त्रेणाकुर्यादित्यर्थः संस्कारोपि अभ्युपगमवादेनांगीकृतः सोपि तु नोपपद्यत इत्याह
नचेति तदिच्छयेव यदि संस्कारस्तर्हि मावाकाशमेव स्वेच्छया संस्कृत्य संकल्पितं
विश्वमत्यापयेत् ननु भवत्त्वयमसत्कार्यवादिनं प्रत्युपालम्भः सत्कार्यवादिमते
तु किंचिदेव कचित् कारणेऽस्ति न सर्वं सर्वत्र ततश्चाचेतनमपेक्ष्य सहकारिमात्रे वा
किंचिदेव उत्तमिच्छ्रयोत्पद्यते किमीश्वररूपतयाऽवक्लृप्तम् तदपि न सहते नचेति
नहि विरूपता वीजस्य कदाचिदपि तत्तदन्तर्वर्तितांकुरस्य भवेत् वक्ष्यते इति अत्रै
व विमर्शोऽपरपर्यायः संदोषीकृत्य स्वप्रक्रमपसंहरति तदिति तस्मादुभयस्यापि चेत
नाऽचेतनरूपस्योपयोगाय; सर्वं स्वेच्छयेति सम्बन्धः; १२९ ॥ चेतनस्य स्वांगे
अंदृष्टमेव कार्यकारणमिति प्रसिद्धेन दृष्टान्तेनाह योगिनामपि मृद्वीजं विनैव स्वाव
शेन तत् घटादिजायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरमिति मृद्वीजं विनापि इति संबन्धः
व्यक्ति प्रधानतया कारणतां जानीपरतो दितां इतेकवद्भावः उभयोपादानेनोक्त
प्रसिद्धं ने उके हेतुकं चेतनोपदेवोभयमपि कार्य निदर्शयति ननु तत्र घटांकुरादे
शब्दसामान्यमात्रं वक्तृतत्त्वन्यदेव तदितिपरमोत्थयोहनसत्त्वे विशेषणमाह तत्त
त्स्थिरमित्यादि तत्तदिति विचित्ररूपम् स्थिरं चार्थक्रियाकरं चेति योजना कृत्वा।
कृताकृता तांतां विविधाकारां स्थिरामर्थक्रियान्तरानुबन्धिनीं सामर्थ्यक्रियां हे
तत्क्षीलानलोमत्वयोगेन करोतीति समासेपि न कश्चिद्दोषः योगीच्छापिकेपाद
नं विनाकार्यं कुर्यादिति परमतमनुवदति निषेद्धुम् न चेतदिति अन्यूहय यत इतिति
घ पहेत्वेव रूपाण्युपाक्षिप्यन्तत्वागितोपयोगिपरमतेमतत्त्वमनुवदति यस्मादि
ति स्वोपादानरूपात् सजातीयमिति ज्ञानेज्ञानस्योत्पत्तिरोपानइति वीजमंकुरस्य।
एतच यथायोगं समस्तव्यस्ततयोपादानलक्षणं परेषां मतम् आदिग्रहणादाल
म्बनेहेत्वधिपतिरित्यादेः पौर्वस्य भेदस्य संग्रहः; यदाहुः स्वतोन्यकारणांहेतवरिया
दि परमतं सतत्त्वमनूद्यय तत इतियो तिषेधहेतुरूपदिमन्तं दर्शयति अंकुरस्योत्पा

दिनामनागपिदेशकालाकारसहायादिविशेषव्याप्तप्रसिद्धलोकस्थितमुल्लंघ
तेचेत्स्यतेकिमुपादानपरिग्रहदैन्येनयोगिनः अथनसहते क्रमकारभेदएव।
योगीभेदविदितितात्पर्यम् तेषामितियोगिनाम् एतस्यपूर्वोक्तस्ययोगैश्वर्यम् सूक्ष्मेति
एतदभ्युपगममात्रमत्र तदानींहिपरमाणुप्रधानादिदर्शनमनुपकारमेव त
दपिचप्रसिद्धहेतुकमेवोपपाद्यते नचप्रधानस्याऽसंवेद्यपर्वत्वेनपरमाण्वादे
रपिनेत्रायगोचरत्वेनप्रसिद्धस्यसाक्षात्कारहेतुर्लोकसिद्धोस्तीति ननुसूक्ष्मद
र्शित्वमेवयोगित्वमस्तुनाधिकम् अत्राह सर्वएवेति अभीष्टकार्यतात्पर्यन्तः
सिद्धानामितियोगिविशेषणं संप्राप्तघटमानादीनांव्यवच्छेदायक्रमोन्मिषत्सम्भा
वातिशयाद्धियोगिनोऽप्यसमस्तनियतमुल्लंघनेनैवाभीष्टापादनाऽप्रतिहतप्र
भावाः यतः कुतश्चिदितिकारणाकारणाव्यवहितादपीतियावत् अथेति तस्मा
दस्थायांतदेवकारणम् ननुतदव्यवहितकारणात्तदितिभावः असतइतिसूत्रादे
व असतोवाकार्यस्यकादाचित्कत्वनियमो यद्धेतुकस्यस्वयंनिःस्वभावस्यकुतः
सहकारीति दिक्कालाकाशादेः अथतद्व्यतिरेकोनोपलभ्यते नित्यस्याव्य
तिरेकत्वादितिन्यायेन तर्हियोगीच्छैवोपादानमस्तु योगिनिर्माणमपिचकु
विंदकृतिवन्मायाकृताभिमानमात्रसारमेव वस्तुतः तदपीश्वरनिर्माणमेवय
तः एतत्समेयंप्रतेयोजयतिदृष्टान्तत्वेनतदेवंयएवेति लोकप्रसिद्धमपिच्छेत
मुपादाननियमाभावेद्रुतेकेशादिकंचेतितत्पारमर्षयोगाद्धनवत्त्वत्व
रम् येणापिचकश्चिद्देशकालिचिद्रूपाणीत्यादिशिवविनिश्चयादिप्रदेशेषूक्त
त्रकालसंस्कारादिभेदादेकामामलकादिजातिमव्यतिक्रामतएवभावजात
स्यरसवीर्यादिनैयरीकृतमेवबहुप्रकारवैचित्र्यम् कथंचिदितिह्लादतापादने
नाऽर्थक्रियाकारित्वंतत्संभवेस्यवेत्याशयः ततोपीतिदृष्टान्तात् तत्रहिप्रसिद्धनि
जकारणानादरेणैवस्वेच्छयेश्वरस्य ॥१३०॥ ननुयुक्ताविपूर्वोक्तैर्यमनुमानस्य
तथ्याख्यत्वस्यकल्पितस्याकल्पितस्यचान्यत्रनियमेनिदानंतत्तादात्म्यतदुत्पत्ती।
लक्षणमनुसमालक्ष्यते नहिनिःस्वभावेभावःनापिभिन्नस्वभावःपर्यायशब्द
केकस्माद्धिनिःस्वभावेनैव एवमहेतुकत्वेभिन्नहेतुकत्वेचवाच्यम् उभय
मपिचैतत्कारणनियमादेवशिंशपापादृक्षस्वभावभाजएवकारणाद्धुत्पत्तेः
कृतत्वस्यविशेषस्यचधूमजननस्वभावभाजः आख्यातनीतिमार्गेणतुसमस्त
नीतिविप्लवः योगीच्छायाहिशिंशपाप्यवृक्षस्वभावाभवेन कार्यहेतोस्तद्वि
रुणोमोधूमोप्यनग्निजोऽग्निविशेषोप्यधूमकृदिति कथंलौकिकमनुमानं
स्यादितिसत्यमेवम् इत्थंवितन्वतेऽतिहृद्यम् योगिनिर्माणताऽभावेप्रमाणा
न्तरनिश्चितेकार्यहेतोःस्वभावोवातएवोत्पत्तिमूलज इति तत्कथितमप्रतिह
तयोगीच्छेति अतएवहेतोर्योगिनिर्माणताऽभावइतिविशेषणंप्रमाणान्तरेय

मू.
प्र प्र.
स्या टी.
२५८

दिति स्थितं भवति तदकार्यहेतुः स्वभावहेतुश्च कारणस्वभावो वानुमानस्य हेतुर्भ
वति नान्यथा तत्र स्वभावहेतौ किं मतं हेत्वन्तरम् नहि तत्र कारणतानियमानियमा
भ्यां किंचित्कथ्यते किंचित् यावता स्वभावोऽपि स्वभावान्तरनियतो यो जातस्त।
त्रोत्पत्तिरेव कार्यकारणभावात्मिका मूलम् तथा श्येकसामग्र्यधीनस्योत्पत्तिन्या
येन यतो हेतोः शिंशपाष्वजनि निज्ञानतत एवाहृतत्वस्याऽहेतुर्लोजातेति नत्व
विशेषणाय्या हि किं तत्र प्रमाणम् उक्तमेव परैर्योक्तिकं मानसं वा प्रत्यक्षं लो
कप्रसिद्धिरागमः प्रतिभाविशेषोऽनन्तजन्माभ्यासमूलस्तत्कालघटितो वा
ऽर्थापत्तिर्वेति किमस्माकमनेन संव्यवहारोपयोगिना प्रकृतानुपयोगात् ईश्व
रः स्वप्रकाशो विश्वात्मेति हि कोऽस्य प्रमेयस्य वाऽनवकाशोऽनुमानदोर्वेऽस्य
व्याहेति सूत्रार्थावतारणम् उपपादितत्वादिकमतएवेत्यस्य सूत्रांशस्य व्या।
ख्यानम् नैतत्प्रकृते प्रमेयमस्माकमिति प्रसंगपदम् प्रत्येतीत्यादिना स्वार्थ
परार्थभेदोऽनुमानस्य दर्शितः इह द्विविधः स्वभावहेतुः स्फुटगर्भितकार्य।
कारणभावो विपरीतो वा तत्राद्यमुदाहरति अग्निमानिति धूमवत्त्वं ह्यग्निम
त्वस्वभावएवं भवेदिति धूमोऽग्नेरेव सिद्ध्येत् द्वितीयमुदाहरति शिंशपात्वा
दीति वोद्धारमिति कारणादयस्तु भिन्ना एते सामान्यकथ्यन्ते न स्वभावताम।
नुमन्यते साध्यस्येति साध्यं यद्वृक्षत्वं तस्य या शिंशपामात्रं प्रत्यनुबंधिता तत्स
द्भावे सद्भाव एवेति एवंरूपा सा कार्यकारणभावेनैवोपपाद्यते कस्मादेवमि।
ति चेत् आह न हीति कारणं हि कार्येणावन्ध्यकार्यसन्निधावव्यवश्यंभावि सन्नि
धानं प्रक्रमम् न च यथा कार्यहेतौ धूमस्याग्निः कारणम् तथा किं शिंशपात्व
स्य वृक्षत्वं कारणम् वृक्षात्मकमेव हि शिंशपात्वम् ततश्च स्वभावहेतावन्य।
त्वमेव नास्तीति कथमुक्तमन्यत्रेति अत्राह अनन्यत्वइति यदि तदात्मकमेव तत्त
दवश्यं शिंशपात्वसिद्धौ तदपि सिद्धमेव भवेत् यत्किल यत्सिद्धौ न सिद्धं तद्भिन्नं त
तदात्मकं हि विरुद्धविधिनत्वा स्यात् तस्मान्न सिद्धं चेत् न तदवश्यमन्यत् अन्यस्यव
नतोऽघातनवंधितमन्यत्र तदुक्तमन्तः कार्यकारणाभ्यामिति स्थितमेतत् नन्व
न्यदन्यत्र तत्स्वरूपहानेरित्यनुबद्धमुच्यते यदि कार्यकारणभावस्याघातेन अपि तु
प्रतीतिद्वारेण यतः शिंशपात्वप्रतीतौ वृक्षत्वं प्रतीयते ततः शिंशपात्वमात्रा
नुबन्धि तदुच्यते एतद्दूषयति नचेति शिंशपात्वे हि प्रतिपन्ने वृक्षत्वं प्रतिपित्स
रेवं पर्यनुयोज्यः किमित्यन्यस्मिन्प्रतिपन्नेऽन्यत्प्रत्येतुमारब्धः स चेदाह तत्स्व
रूपप्रतिपत्तिरेवं धंपतत्प्रतिपत्तिर्भवतीति तदमुना प्रपञ्चोत्तरीकृतः स्यात्
अथ वस्तुस्वभाव एवायमपर्यनुयोज्यः इत्युत्तरस्यात्तम् तदेतत्पर्यनुयोज्यम्
न तु नालिकेरद्वीपनिवासिनोऽपि कथं तथा न प्रतीयात् नहि वस्तुस्वभावाः पत्तपा
तेनो निष्पत्ति इति न च तेन तन्मात्रानुबंधित्वमस्य न विदितम् न च कस्मान्न वि

दितम् प्रतीतिद्वारकं हि तत् प्रतीतिश्च वस्तुस्वभावत एवेत्युक्तम् कथं चाय
स्यान्यत्र प्रतीतिहेतुत्वं प्रतिबंधमन्तरेण वस्तुस्वभावो भवेत् भवति चेत् किमनु
मानेन एतदाह वैफल्यादित्यनेन ननु यदायं प्रोक्तो शिंशपायां शाखादिमती
प्रतिपन्नो वृक्षरूपमपि तदा तन्मात्रानुबंधि प्रतीतिकत्वं वृक्षत्वस्य कालान्तरे
वा मन्तो शिंशपां पश्यन्नेव तत्त्वमपश्यन्नाभ्यासो हि वृक्षत्वमस्यानवबुध्यमानः स्व
यं वा परप्रसादाद्वा प्रबुद्धो वृक्षत्वं तन्मात्रानुबंधि प्रतीतिकत्वेनाध्यवस्यति तदेव
तस्यानव्यवहितं वृक्षत्वावबोधेनानुमानेनोच्यते एतदप्याशंक्य निरस्यति अथेति
प्रोक्तनायमपि शिंशपायां कण्ठमयं वृक्षत्वं प्रतीयात् तत्स्वभावत्वादिति चेत् ।
एवं पितत्स्वभावत्वादेव प्रतीयादिति व्याहन्येतानुमानम् न हि सपक्षे दृष्टान्ते ।
नुमानसंभवः अनवस्थापातात् तदेतदाह सपक्ष इवेति एवं तन्मात्रानुबंधि
प्रतीतिर्वादन्यत्र तन्मात्रानुबंधि भवतीति दूषितम् अंगीकृत्यापि प्रतीति
द्वारेण तन्मात्रानुबंधित्वं दूषणान्तरमाह प्रतीत्यनुबंधेपीति अन्यदन्यत्रेति
यमेन प्रतीतिं करोतीति हि प्रतीत्यनुबन्ध उच्यते तत्रैष नियमः कथं प्रतिबं
धमन्तरेणान्यस्यैव प्रतिबंधो प्रतीत्यनुबंधो भविष्यति को दोष आह अन
मेयतमाश्चेति तन्मात्रानुबंधि प्रतीतिद्वारेणेति कोर्थः हेतुनानुमातव्य
इति यावत् एतच्च रूपं कार्यहेतावनुमेयस्याप्यस्तीति तद्भावमात्रानुयायिनः ।
स्वभावो हेतुरात्मनेति हेतुः स्वभावो भावे वा भावमात्रानुयायिनः सिध्यतीति च
स्वभावहेतोरेवयो विषयद्वारेण विशेष उच्यते सत्र स्यात् तस्मादाभासत्र्यक्ता
यातैषैव वस्तुना वृक्षत्वशिंशपात्वयोरनन्यत्वमेव परमार्थः एकमेष रनियतिश
न्यपेतेणानुकारिणा शिंशपाभासो वृक्षत्वाभासेन सह मिलितः स्फुट इति
यस्तु वेसुक्तं एष प्रदीपेप्यत्र तदवलम्ब्येन तु स्वभावहेतुरुच्यते तन्मेतीयते
ग्रन्थस्याशयः न तु सर्वो यमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्या
येनेत्युक्तम् तन्नस्त्र यद्यपि स्वालक्षणमतं यं तथापि याकेनापि समारोपा
द्व्यपेतेन न्यायेनाः शिंशपाव्यावृत्या व्यावृत्तिर्याचावृक्षत्वात् तयोर्व्यावृत्तिम्बलतया
व्यावृत्तस्य चैकत्वात्तादात्म्यमुच्यते काल्पनिकस्तु भेद इति को दोषः एतन्न द
मते काल्पनिकोपीति इह बाह्वीतीयदि वस्तु य एव वस्तुनो लौहिक एषम् प
रस्परं व्यावृत्तेन न वा सहभूतात्म्यमेव कृटपटवत् पाशानिष्टगवयस्तगशकटवच्च
तिभेदोपि च नानात्वलक्षणः कथमवस्तुनोर्व्यावृत्तोः प्रयोगम्यगमकताया
देवतादात्म्यं वक्तव्यम् तद्गुप्यमिव न्नातु वस्तुनन्तरेण सहतयोर्न हि घटपटयोर्वस्तु
तरेण सह कार्यकरणाभावेस्तीति कृत्वा गम्यगमकभावो युक्तः अतः कल्पन
यायदेकमेव विशाप्तितं वस्तुतस्याभेदाभावात् गम्यगमकता अस्यसाकल्प

ई॰
श॰ प्र॰
ज्ञा॰ सि॰
२५८

नावस्तुनि न पर्यवसायते व्यवसायबलेन तदा वस्तुनः सिद्धिः अवस्तु च न किं।
चिदिति वस्तुनो न सिद्धिः अवस्तु च न किंचिदिति वस्तुनो न सिद्धिर्न कश्चनास्ति।
द्धिरित्युक्तं स्यात् एतत्त्ववचनेनैव प्रबोधयति वस्तुन इति इयता स्वभावहेतुं
प्रतिपदस्माभिरुक्तं प्रमेयत्वेऽप्यनन्तरमुपगतमेवेति दर्शयति अतए
वेति उक्तत्वमेयात् अयं हि स्वभावहेतुः परेषां मतः तद्योगत्वमेव साध्यमु
क्तं यत्स्वभावो हेतोः ननु व्यवहारः सद्य ऽ स्वभावस्य तोऽन्यत्वात् व्यवहारविषयता
नाम स्वभाव इति चेत् एतद्धि कल्पितं न चोपपद्यते तस्माद्व्यवहारः साध्यते इति
वदतो स्वभावस्य सिद्धत्वेन तत्स्वभावभिन्नो वस्त्वन्तरमेव साध्यं न तु स्वभाव एवे
ति हृदये परिस्फुरितमेव ननु कार्यहेतावपि सर्वत्र व्याहृत्योर्व विशिष्ट
योगस्य गमकभावो धूमस्य मधजादाविव तत्कोऽयं स्वभावहेतोर्दूषणमेतस्मः
अत्राह व्याहृतीति अनग्निव्यावृत्तिमत्त्वेन वाह्य एव वह्निः सिद्धः स्याद्व्यवसायः
यदा हि सामान्यं वस्तुविषयमिति स्वभावहेतोर्न किंचित् मत्वमानेनेति न वि
सः न वस्तुतस्य माधयता व्यवसायेनेवा व्यवसायाम न व्यावृत्तिं तस्य अव
स्तुत्वात् एवं परमतेऽपि स्वमतमेव परमभ्युपगमयति। नदेवमिति
कल्पनाविषयोऽपीति विकल्पस्य तन्निर्विषयत्वमेषितव्यम् ततश्चाभासो
हो विकल्पितो तौ भिन्नावेव एकस्वलक्षणापत्त्रौ तु कल्पितनये न तत्।
यन्तत्त्वत्र नियमउपजीवी कार्यकारणभाव एव मूलमित्याभासनिकृतस्वात्म
कस्वलक्षणवादेन स्वमतेन स्वभावहेतुः समर्थितः अधुना निरंशस्वलक्षण।
वादेऽभ्युपगम्य वाह्येनांगीकृते स्वभावहेतावपि कार्यकारणभावउपजी।
वित्वमुत्पस्य प्रमेयस्यानिराकृतेर्निरूपयति तथा स्वभावत्वादिति भिन्नमप्य
भेकथयन्ति एकमप्यभेदयन्ति तमेवाभेदितमध्यवसायेनैकयन्ति हि वि
कल्पानां स्वभावाः ततस्तथाविधविकल्पाध्यवसायबलेनास्य गमकभा
वश्चैतावन्मात्रं च भविष्यति सर्वव्यवहाराणामध्यवसायमूलत्वेऽपि त्वात् अ
त्राप्युच्यते तथापीति भिन्नरेवेति अध्यवसायबलेन शाकाभेदेन इति यावत्
इयताप्यस्य गमकभावउक्तः निरंशमेवेति स्वभावहेतुत्वमस्य तमम् एतत्परकी
यमत्रापि स्वाभिमतेन तदुत्पत्तिमूलमयपृष्ठे योजयति तथा चेति स्तोक्तिमव
स्फुटयति हेतुरित्यादिना स्वभावहेतो समव्याप्तिके तन्मात्रानुबन्धे वि।
अन्तराप्तिविषमव्याप्तिके तु अस्तीत्याशयेनाह नविति हेतोरिति जनक
पावीजस्य विशिष्टस्य एवापि गिणां प्रतिवीजता शिंशपाकारणतामेव
न वेन तत्र निवेशयतीति गमकं स्वभावं प्रति गम्यस्य तन्मात्रानुवन्धित्वे

सिद्धं भवतीति यत्कार्यहेतुत्वमेवेतन्नास्ति न हि धूमकारणमेवाग्निः साधयति
वेश्ययति धूमकारणजातस्यैव अग्निलक्षणाकारणबला देवचपितरिणो
धूमवत्त्वम् ततस्तत एवाग्निमत्त्वम् तद्धीनत्वात् हि हेतुत्वस्य बलादिति नाऽत्र त
स्मात्तत्त्वबंधः तदेव तदेवत्त्वरूपमेवं स्वेवं भूतो हि तस्मात्तत्त्वं योविवक्षति
तत्राचार्यस्य ततः तास्मिन्नतिसोपीतिकथं कार्यहेतोस्तादात्म्यमूलत्वं स्या
दिति तेन यत्र हेतुप्रतिबंधसिद्धो स्वभावप्रतिबंधस्य प्रधानत्वं समर्पितं ।
ततस्तायमन्वयानीतिदर्शितम् अतस्तत्तत्त्वाज्ञानसारेणयोऽयं धूमवतो
ग्निसत्त्वमसाधारणात्मभूतः स्वभावो लक्षणमिति मस्तकोपेदिकाः
तास्तिकेहे बलक्षणमसमर्थतायप्रयोगवला वभासितसामानाधिकरण्य
स्य वसायवशादयं स्वभावत्वाभिमानो न तत्त्वतस्तत्त्वमस्य स्वभावत्वम् तथा हि व
स्तुतो धूमे दृष्टेऽग्निः प्रतीयते न च धूमस्याग्निलक्षणम् अग्निजन्यता लक्षणमि
ति चेदस्तु तावदेवमग्नेस्त्रियताका लक्षणता न चाग्निजन्यतात्वमेयापि वे
ग्निर्वेवयनापनोदयाकार्यर्थितापरमार्थतोऽस्ति मेयः तदर्थितापूर्वा हि न
धूमस्वभावादग्निजन्मादपित्वग्नेः न च धूमवतोऽग्निमत्त्वं लक्षणमिति युक्तं धू
मवानिति हि किमुच्यते धूमः एव तस्यास्तीति हि सोऽयमतोऽकारणादतत्संयोगसम
वायादष्टादिकमपि कम् एवमग्नितत्त्वमपि चिन्त्यम् तदानयोरुभयोः पक्ष
योर्भावाभावो हि यः हि याः सर्वथा स्वविकल्पमात्रं स्वभावत्वकल्पसेतुः संकेतान्यस्या
न्यं प्रति स्वभावत्वाभावात् समवायैकतयापार्थलिङ्गात्तथाभिमानेन किंचित्क
स्यचित्स्वभावो भवेत् लक्षणं च स्वभाव एवोऽयं यो विजातीयेभ्यो व्यावृत्तिम
स्तत्रमयति लक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा तत्र तत उपयोगिनि लक्षणव्यवहारः
तथाऽपि वानिमित्तमेव लक्षणमिति परकीयं तस्मात्त्वनिमित्तत्वे दृष्टयितायत्र ।
त्नात्रलक्षणत्वमंगीक्रियते तेन किमपि केवलं तस्मात्पर्यायेणाभिधाने वक्त
यभेदात् न च स्वभावमात्रस्यापि लक्षणता अपि तु ज्ञापकस्य ज्ञापकस्य प्रमाण।
सामग्री मध्यप्रति विपरीतयुक्तो न प्रमेयः तत्रस्य ज्ञाप्यलक्षणं चेति उदयिगतपर्मो
तरमतानुसारेणायमुच्यते तदसदेव तथा हि प्रमालक्ष्यज्ञानविशेषस्य ज्ञानानन्तर
दनुमानादेर्यदाहृत्तदूपज्ञापके लक्षणानि विकल्पाः स्वमद्भूपम् तत्र विप्रतिप
त्तिनिराकरणायोच्यते लक्षणं विधीयते लक्ष्यमनूद्येति यदेवं स्वं तेल लक्षणम
स्य प्रसिद्धं लोके तदेव हि प्रमाणं ताततविदितम् विप्रतिपत्तिस्थानमिति शास्त्रेणानुव
यमानत्वा द्वियोग्यमुच्यते यथोक्तं प्राक् प्रसिद्धानि प्रमाणानीति शास्त्रे हि सा प्रवृत्ति
वर्तनमिति च न चैवमनुमानकाले धूमवत्त्वावलोकनत एव वह्निमत्त्वप्रसिद्ध
येनाज्ञापि सा हि निवर्तनमात्रफलत्वेन लक्षणं व्याप्यं भवेत् तस्मात्र पाहान्त्यप्र
युक्तेन च निमित्तप्राहुतं किं इष्यति किं च पुष्यति लक्षणशब्देनेति न विद्मः पर्य

६।
स प्र
न्या टी
२५९

न्वयोगस्य परिहारस्य सामान्यात् तथाह्येतन्मात्रमस्य निमित्तमिति कृतः एतदेत
न्मात्रमस्य लक्षणं न त्वपरं किञ्चिदाह एतन्मात्रस्य लक्षणमिति कृत इति त
दसौ यच्चैवमुच्यते एतल्लक्षणमिमतनाशिव्याप्तिरिक्तो योऽविनीयो राशि
स्य यतोऽस्य लक्षणं न भवति असंभवाव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषयोगादिति तर्हि एता
वन्मात्रमस्य निमित्तम् यतो निमित्तान्तरमस्य न भवति असम्भवादियोगादि।
त्युच्यमाने किं वदन्तं वक्ति मया विक्रियेत लक्षणत्वनिराकरणेऽमी दोषाः प्रसि।
द्धा इति चेत् किं निमित्तत्वनिराकरणे न प्रसिद्धा असंभवादिदोषेऽनिमित्तत्वान्नु
पपत्ते लोकप्रसिद्धत्वात् यथा किल इत्यते किंचित्तदोषप्रसंचनेन दोषाश्चामी
सर्वत्रासंभवादय इति किमेतदपूर्वम् तथा हि न घटस्य पृथिवी समवायिनी
तस्याः सत्यामपि असंभवात् सत्यामपि च संभवान्नैयत्यं सम्भवाव्याप्त्यादय एव प्र।
संगमा यत एवेत दोषत योन्याव्यते लक्षणं च भावस्यैनेकः स्वभाव एव कार्यका
रणसहचारिप्रभृते व्यभिचारिणो लक्षणत्वात् तत्कारणत्वादिस्वभाव ए
व लक्षणमिति चेत् न तस्य लक्षणीयत्वात् किंच धूमवह्न्यस्यानग्निमत्त्वे ल
क्षणं न भवत्यसंभवादिप्रसंगादिति तावल्लक्षणत्वाभावलक्ष्यवहारो वा सा
ध्यः तत्र कश्चित्तत्स्वैव साध्यता यथा नुपलब्ध्यन्तरेऽपि तत्र न तावदत्र प्रमत्तत्वे
लक्षणत्वाभावस्य तथात्वेऽसम्भवाद्युपन्यासाऽयोगात् तदयमात्मसम्मते
कोऽभावनिश्चयो वक्तव्य इति पुनरर्पितदेवायातम् यच्चित्ततनामतन्तो वाय।
कप्रमाणेनानिष्टराशेषु पाकरणमिति न न चैवमात्मा ऽनवस्था किं न खल्व
नामयैव परिवृत्तदोषाः प्राप्यन्ति असंभवादयो युक्तिविमुक्तावपि हि किं
वाऽनवस्था तथाहि असंभवान्नग्नेर्धूमस्येति संभवस्याभावः संभवश्च नाम धूम
एवोच्यते धूमस्य स्वकारणं सत्ता समवायो वा तस्य चाभावो यदि संवेदनस्वभावः प्रा
गनुपलब्धिरूप तर्हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वमदः वायसत्त्वयः स्वलक्षणात्मा प्रमा
णांहि स्वतन्त्रेणास्वैनैव प्रत्यक्षादिना ग्राह्यः तत्र च यन्निमित्तत्वे सार्वत्रिकत्वादि चोद्य
ते तदत्रापि शाकचोदनम् यदि नाम इडेनुऽनग्नेर्न संभवो धूमस्य दृष्टो न ग्रन्तोऽ
पि तु पिशाचस्थानीयस्य संभवो न भविष्यतीति कुतः एतत् न च यदि तत्राप्यसंभ
वः स्यादिहैव तदभावेन धूमस्य संभवः स्यात् अग्नेरेतदेवताऽवच्छिन्नम् सकञ्चि
द्यते ताहशाच्चेकतोपि धूमः स्यादग्निरपेक्षणीयोऽस्य न भवेदित्यग्न्यभावेऽपि
स्यात् न चैवमिति हन्त तर्हि व्यतिरेकग्राहीदमनुपलम्भलक्षणं प्रमाणमि
ति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकाद्वा सदर्शनो चिन्तानन्तरमेव स्वसंवेदनलक्षण
स्यात्मन तत्त्वविश्रमादेव कार्यकारणभावसिद्धिः तत्रापि च सार्वत्रिकतानि।
श्चयो व्यवहारो मुन्यतितो वाऽगमाद्वा स्वप्रतिभाया वाजन्मान्तराभ्यासादिता

याः समवधारितभागवन्नियतिशक्तिरेव प्रभवन्तीति निरूपणीया न च संभवादयः
तेऽपि चोद्यमानाः प्रसंगसाधनरूपाः स्वपर्यायेणाभिमतं साधयन्तोऽनुमानतां
नातिवर्तन्ते न हि साधनरूपाणि कदाचिदप्रमाणानि साधुतोऽव्यवहृतो च सम्यगवबोध
यन्साधनेरूपाणि च अवबोधकानि वच प्रमाणानि यत्त्वोच्यते व्यक्तिद्वयदर्शनादेव का
रणाभावानां कार्यविशेषव्यापारोऽवधार्यते पलालस्थानि हि वह्निमहत्त्वाप्यपेक्षैके
व व्यक्तिरिति तच्चेदमपि शाकं वक्तुम् पलालकाष्ठसंभवगोमययोर्जातवह्निमहत्त्व
दर्शनेऽपि पकैव सा वह्निव्यक्तिरित्यनेन्द्रवानामदृष्टा भवति च चक्रमर्कसद्ध्यकाले।
प्रभवानां व्यक्तीनामदर्शनान्न तत्संख्येत्यनमपि वह्नेः कथंकारं कथंकारं कारणानामिया
त् तासामपि दर्शने नित्यतानामन्यासामदर्शनमपि संभाव्येतेत्यनग्निस्वभावः शा।
क्यस्वरूपो चेदित्यवगति विजृम्भितामेव एवमसंभवादीनामपि न सार्वत्रिकत्वेन निश्च
योपायोऽस्ति अथ स मलोकप्रसिद्ध्या योऽसावुत्पन्नः स एव प्रामाणिकोऽनुमानेऽधिका
रीत्युच्यते तर्हि सा नियतिशक्तिरेव किंच असंभवादिभिर्लक्षणत्वमिष्यते व्याप्यते य
दि संभवेन व्याप्त्याऽनति व्याप्त्या च लक्षणत्वे व्याप्यते तथा च सति व्यापकानुपलंभादेव
लक्षणानिश्चयः स्यादनुमानान्नोतीर्यते न च नमानवस्थाऽपादकं ततः किमसम्भवा
दयो निहताननुमानशब्दाभिधेयभावाः प्रतिपन्नयोऽस्मद्भवन्तः प्रमाणभूता एव प्र।
माणाच्चकावस्तुसिद्धिः प्रमाणं चानेकत्वमादिति ननु भवान्नूतामस्य यथैतत्सिध्यती
ति न चेदन्तं शक्नोति तर्हि संभवादयः एवास्मदुक्ताः स्थिरीभूताः तदनेन वचसा
तेऽपि प्रथमश्रावकाः प्रत्याख्याता चिरन्तनाः तथा हि ब्रह्मणोऽहमोरभः पुत्रवतिर
प्याशु तपेणात्केकश्चित्पर्यनयुंक्ते किमत्र प्रमाणमिति स आह न दप्तन्नावदहे
त चोहन्तकः यदि च भवानितरमन्यमप्रदर्शयति उन्नमेवोऽगीकुर्वे न चेन्मदुक्ति
रेव यमामिति प्रतिपूजनीया चाऽस्मत्सवदादरणीया चेति वचः सब्रह्मचारिवच
नमिदम् असम्भवादीनां च लक्षणत्वेन सह विरोधो गृहीतव्यः स चेत्थं भवति यदि
संभवादयो लक्षणत्वस्य व्यापकास्तेषां च व्यापकत्वमसम्भवानन्तरादिभिर्ग्रहीतव्य
मिति सैवाऽनवस्था अनवस्थिते तरेतराश्रयसांकर्यप्रसक्तयश्चेयदोषा उच्यन्ते प्रमा
णपरिदृष्टमनन्योऽन्याश्रयमवस्थितमसंकीर्णं च भावस्वभावमपेक्षाऽग्न्ता भा।
वरूपाः सन्तोऽपि बुद्ध्योल्लिख्यमाना अभूतेभूतस्याभूतस्य वाभूतमभूतस्य भूतस्य।
वागमकमिति न्यायेन हेतुत्वेनाच्छन्नो व्याप्तिसिद्धये प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरच्छायातः
कथमिव सह्यन्ते तथा हि भगवानन्तनाथ इतरेतराश्रयाणि पानकल्पनेड्वका
दृष्टान्ते प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवनायाऽवोचत् न हि नोर्नाविवद्धेति न च प्रत्यक्षक
थमास्थसिमः सार्वत्रिकतानिश्चयं कर्तुं हन्त प्रत्यक्षेणाऽशक्ताः संभावनामात्रेण
भवन्तः समाश्वसन्तीति महत्प्रामाणिकत्वम् संभावनालक्षणोऽप्येष्यत्यापिता
द्यमीभावदर्शिहिता असंभवादयः उत्प्रेक्षा च विकल्परूपा सर्वश्च विकल्पो
मूले प्रत्यक्षमेवापेक्षते अनभवबासनोत्थापिता हि विकल्पा इति प्रत्यक्षमेव

ई॰
श्व॰ र॰ प्र॰
ति॰ ज्ञा॰
टी॰
२८०

तत्रापि प्रतिपत्तिनान्यत् तत एव तर्कं तं च निर्माणप्रथमस्मृति सूत्रे सर्वे कंचविवि
षमनुमानमिति प्रत्यक्षपूर्वकतामेवानुमानस्यावादीत् ननु प्रत्यक्षे कथं सार्वत्रि
कता यो व्याप्रियते न च संभावनापि कथं व्याप्रियते नहि दृष्टे तु प ....
नूनं च प्रत्यक्षेपि न भवतीत्यत्राभिः तदेव हि यो किं के प्रत्यक्षमिति केचिद्वदन्ति किं
च संभावना चेदेवं भूता व्यभिचारविरहिता नहि तदेव मानसं प्रत्यक्षं व्याप्तिग्रहण।
निपुणमित्यंगीकृतं भवेत् अथा सम्भवादित्यूर्ध्वा गामा विचित्री भवति संभा
वेनेति तर्ह्यर्थापत्तिरेवेयं स्यात् तथा हि प्रत्यक्षानुपलंभे दृष्टस्तावदग्नौ धूमः स चा
न्यथान्यत्र ग्रासंभवे सति नोपपद्यते इत्यन्तग्राव भावक्त स्वकल्पत इति स्फुटमेवैतत्
अर्थापत्तिस्वतां किंकमतेऽनुमानमेवेति सैवाः न च स्यात्तस्याश्चान्त्ये च प्रत्यक्षमेवा
वमनन्वयम् मूले तथापि कापिलेरवीतं तद्वं प्रयोगेन विपक्षबाधनेन निरूपितं द।
र्शितमेव पर्यन्ते शरणीक्रियते तद्यमतः कारणं दृष्टम् न च सर्वं सर्वस्माद्भवा
दृष्टः न वा यः केनाप्यंकुरं क्रियते इति दृष्टमित्यसंभवाद्योनिरूपमाणः प्रत्य।
क्ष एव विश्रमयितव्यः प्रतिव्याप्तिस्वभावत्यस्य नास्तीति यदुच्यते तत्सकलमतविप
रीतमभिधीयमानं कामंर्थ्युस्माति सपक्षैकदेशवृत्तेयोगमकाहेतव इति हि ध
दृष्टं प्रसिद्धिः तदनेन विपर्यासितेन किं सिध्यति लक्षणान्वमित्ये निर्दोषं भव।
तीति चेत् न तस्य दूषितत्वात् नहि वह्निलक्षणं धूमस्य येन धूमवत्त्वस्य वह्निम
त्वलक्षणं भवेत् नहि यथाभ्रमविकल्परूपताविरहितविज्ञानरूपताप्रत्यक्षा
क्षाकारस्वरूपत्वम् तो महत्तानाऽत्यन्तस्यव पुरामातितिदिश्यते वा तथा धूमवत्त्वस्या
ग्निमत्त्वम् दृष्टो वह्निधूमेन लब्धप्रतिष्ठेन वह्नेर्व्यातीतामप्यस्थितानाप्रवेत धूमवान्
कृतः अन्यथा हि वह्निरूपतालक्षणः कार्ये वह्निनापि स्वकारणस्वीकारे विश्वमत्र स्वी
कृतं स्यादिति तावति अनाभासमाने न किंचिज्ज्ञातं भवेदित्यन्यतैव स्यात् यच्चा
यते पक्षसत्त्वलक्षणानामंगीकृते केवलव्यतिरेकिरूपाऽनुमानविषयमस्माभि
स्तसर्वानुमानविषयमिति तदपि स्पष्टाचिह्नितेन हि हेतोर्लक्षणत्रयमंगीकृतम्
भवद्भिः पुनः साध्यसेति महान्भेदः तस्मात्प्रमाणेवसामाधनदूषणे कर्तव्ये तत
स्वरूपनिर्णयः यदाह भूतिः विरुद्धपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय
इति पक्षशब्देन तत्कृतं साधनं प्रतिपक्षशब्देन च तन्निष्ठं दूषणमिति तत्र कायुक्ति
र्नामाऽत्यामभवेत् प्रमाणस्यैषापरिकर इति त्वनया भाषया शब्दप्रयोजनस्त्रावर्ज्य
ते न वक्तृप्रियः परिकरो हि कारणं वा कार्यं वा सहकारि वा सहकारि कार्यं वा पुनर
परः परिकरः कश्चित् तस्माद्युक्तिरिति तावदनुमानमेवेति सांख्यादयः श्रावे
तहेतवस्तोहि विपक्षव्यावृत्तिरेति शेषंति समाधानं तैर्भल्पाक्षिकाप्रतिभेति तत्र
भवद्भिरहिरिप्रस्तयः तदनुमानमेव चायमनन्दतेप्रज्ञाया इति अर्थापत्तिरि।
तिमीमांसकाः बाधकप्रमाणरूपमेवानुमानं प्रत्यक्षविकल्पपर्यन्तीभवदेको
पलम्भानुभवादितिन्यायेन स्वसंविदि परिनिष्ठितमितिबौद्धाः प्रमाणयोजनता

त्मकं प्रमातस्तात्म्यमेव युक्तिरिति प्रत्यभिज्ञातत्वबित् यत्किंचिदपि चांगीकर्त्व
ताऽवश्यमेव पर्यन्ते प्रमातृस्तातेत्म्यमेव ज्ञानक्रियाशक्तियोजनात्मकमंगीकर्त
व्यमित्यसहृदयत्वम् लोकेऽपि चोपाययोजनमेव स्तातेत्योऽन्यापितेयुक्तिरितिप्र
सिद्धम् युक्त्याऽऽयुक्त्या मेकटाक्षतीर्णास्मीति तत्तत्रैवाऽवधेयं स्वमतिभिरिति
ज्ञास्मामिर्निर्बन्धः कृतः नत्वाऽहो पुरुषिकयोत्पलम् एवं तत्त्वाज्ञानबोधिनेयस्व
भावहेतुविषयस्यजीवितं तत्रापि कार्यकारणभाव एव मूलमित्युपपाद्याचार्य
स्यैतदेव संमतमित्युप`` ``अत एवेतेरिति मतं किमनेनोक्तेन भवदभिमतं उक्तं
भवति भवतीत्याह तेनेति इति शब्दाव स्पष्टेन पठितेन ग्रन्थेन निर्देशोऽपि वक्तीति
तेरिदमुक्तं भवति यद्गमकस्यत्यादि इति शब्दपरामृष्टम् नत्वियता किं सिध्यति
आह एवं चेति अस्यापीति यस्यापि तत्कार्यकारणगर्भता नाभातिमन्दमतीना
म् तस्यापि न केवलं धूमवह्न्यादग्निमत्त्वमित्यपोदः तत्रापीति पूर्वमेष ग्रन्थः स्व
भावहेतौ विशेषणाद्योपात्तः स्वभावहेतुं कोचिदेव गमयतीत्येवं व्याख्यातम्
अधुनात्सर्व एव स्वभावहेतुरेवं भूतो वेदितव्य इति एवं वोपि यितम् विशेषणो
पयुक्तमिति व्याख्याभेदः एवं चाभिधानस्य फलं कृपयाऽस्मत्रयेऽसाधनक्रमे।
ऽवपरोऽपि येऽहरणीयो मोहमनात्मकृपायेनाऽयं विभ्रामोऽदितिकृष्णपादनम् एत
मेव स्वपक्षं परिघटयति स्वभावो हीत्यादिना स्वव्यक्तिसर्वतो व्यावर्तकस्य चग
मकत्व इति यावत् अन्यात्विति यः कृतश्चिदेव व्यावर्तकस्य च गम्यः सिद्धमिति सर्वतो व्या।
वर्तकेनैव स्वीकृतत्वात् अपर इति उत्पत्तिमत्त्वादेर्गमकस्य स्वभावस्य गम्योऽयः स्वभा।
वोऽनित्यत्वादिक्षणिकत्वमनित्यत्वं मत्तान्तरे आश्रितत्वादि स्वस्वभावो गमकत्वाद्धिणा
प्रमाणेनततसिद्धः उत्पद्यमाने क्रियमाणे प्रयत्नजत्वे दीपादिभिव्यज्यमाने च भाव
रूपे दृश्यमाने हि क्षणान्तरे भविष्यत्यऽयं तत्वेत्यादिका चिन्ता न कृतैव शिंशपा
त्वदृश्यत्वादिमत्त्व विशेषदृष्टं प्रत्यक्षान्त प्रमाणेन दृश्यत्वादिमत्त्वमाद्यं स्वीकृतमेवेति
ततश्च वस्तुसाधनता तेन गमकग्राहि प्रमाणेन क्षणिकत्वं यत्स्वीकृतं तद् गमका
उत्पत्तिमत्त्वादेरिव्यमनुमानेनाकाम् यदि गमकस्योत्पत्तिमत्त्वादेर्योहेत्वनिर्जकार
णेनैककारणेन सदुत्पत्तिमानिव क्षणिको ऽपि कृत इति तत्रैवेत्तन्मात्रानुबन्धित्वे
क्षणिकस्यैवोक्तं भवेदत्कस्मात्स्यात्तेन तद्वृत्तत्व सोऽन्यथा कर्तत्रापि तद्धुत्पादयति
शिंशपा वेति तथाभावादि निवृत्तत्वात् शिंशपानिष्टमिति शिंशपारूपतिक्षी
णम् यदिपरमिति एतत्त्व पर्यायव्यवहारसाधनेन तद्वस्तुव्यवहारसाधनम् व्या
वृत्त्यन्तरेति अध्यवसायः प्रत्यक्षफलं न च शिंशपांशुर्द्वाविलोकयवतेत्यऽ
यमित्यवसाऽपियवसहितम् एवमिहाध्यवसायान्यवाध्यावृत्त्यन्तरापेक्षात्र
शिंशपा न भवति एतेतावता हि न वृक्षः एवं ह्ययवो न वृक्षः स्यात्तस्य शिंशपाप्रव
ति ततस्तस्याव्यावृत्तेरन्यापत्याव्यावृत्तिर्वृक्षो न भवतीत्येवमात्माऽऽमामपेक्ष्यमा

६
ष. प्र.
ज्ञा-टी-
२८१

णांतरूपत्वं प्रत्यभासे प्रत्ययाध्यवसायं वा विश्रान्तत्वात् प्रमाणत्वाम् एवं प्रमा
णेनाङ्गीकृते प्रत्यक्षान्तरेणेव तथाऽध्यवसायपर्यन्ते न स्वीकर्तव्यम् स्वीकृत
मपि तद् यदि मोहान्न निश्चितम् तदा वस्तुव्यवहारसाधनमनुमानम् तत्रापि च
कारणमहिम्नैवानुमन्तव्यः क्षणिकत्वाद्यनुमानेन वस्तुसाधनमिति विधा
स्वभावहेतुरारव्यातः कृतकत्वकारणमिति कर्तृपदम् शिंशपात्वमपीति
कर्मपदम् शिंशपात्वकारणमिति चार्थात् कर्तृलाभः तदिति एवं त आहकेच्छेत
दर्थत्वेन नेयम् न्यायश्रुतिप्रमाणत्वम् तं दर्शयति नहीति तेनेति हेतुना चत्रि
योजयते स्वभावापरित्यागान्नाशस्य देशकालवस्तुसम्बन्धो भवेत् न त्वन्यथा
प्रमेतो देशादिकृतनाशेन विरुद्धमवस्थिष्यते एतद् दूषयति देशादीनामिति ।
स्वभावान्तरोत्पादकत्वेन संमतानामित्यर्थः नीलरूपत्वेनेति तत्स्वभावेन करो
तीति करणत्वमपाकृतं भवेत्तद्वनाशकारणमकं भवेदिति व्यतिरेकपक्षे भा
वस्यैतदुक्तम् पश्चाल्लोत्वात् विनश्वरेति ननु कालान्तरस्य नाशहेतवो विनश्वरे
विश्राणयन्तु स्वभावे भावस्य आह विनश्वरेति तेषामिति नाशहेतुत्वमिमतानां
म् कर्तृःशेषविवक्षायामियं षष्ठी उक्तन्यायेनेति अभावस्य वस्तुत्वात् स्वतन्त्र
निरेकाभिधानलक्षणेन तथा चेति अनश्वरत्वमनीत्यर्थः रूपेणेत्यस्यो अन
श्वरोऽवयवंपकालान्तरावस्थायित्वेनोपगम्यमानदेवचनश्वरत्वं पूर्वस्वभावत्या
गात्मकत्वात् एतत्परिहरति तदिति यदुक्तमनेनैवोक्तमेवेति तदिति वाक्यस्यैव
क्रमे हृदयाकर्षणेन स्मरणं द्योतयति न्यायागतत्वमेव नियतपञ्जीवनेन वि
नानियतत्वं सकलम् यद्यपि दैवबधिरग्रामेऽयं यत्ते क्वचनेदृशः परत्रेति द्वायमा।
णाराजवितनित्रिवाक्यछेदभयाद्गृहीताउनेनत्यये तन क्रियते इति तदावधिरेरपि सम्भू
यमायोऽवस्थाप्यते यातशापितत्रक्रियमाणे नास्माकं निवाक्छेदः कस्यापि इ
ष्ट इति किमन्यत्र भावस्वभावाविपरिवर्तन्त इति तस्मान्न्यायो नाम भावानां प्रस्ता
पकं प्रमाणमुच्यते ते चेदवभासमानाः किं वा रूपेतमहे एतत् नीलमपि पीततामेह
तविरुद्धत्वानेऽव यथोक्तम् अत एवाभागप्रत्यक्षदर्शनेनानीलादिष्विष्टविज्ञानेऽति
संकल्पस्वभावो हेत्वावभासमानानां संयोजनवियोजनवैचित्र्यसहस्राणि दृश्यन्ते
तत्रैकश्चाभासः किमाभासैकनियत इति कः प्रतीयात् एवमाशयं व्यनक्ति अ
वभासमाना इत्यादिना ननु मायासु वादीनाम् भावेनन्ता धारणोहृदयत्वावभासः
असाधारणात्वकेन निवार्यते तत्राह रूपवादिसत्त्वावेति तदसाधारणं भवति कि
शपात्वमेव नतु तेन गाम्यमपरं किंचित् ननु एवाद्यस्येष्टरूपत्वरहितशिंशपा
भासस्योष्टः संभाव्या अनियतत्वरहितत्वकृतकत्वेन्याद्यदिशिष्टावमतमिदं कार
णव्यापाराङ्गत्वमिति यथाभासो ह्लादजनको ...... देः सएवनावतु विनस्य
तीत्याभासः अपि तत्त्वपवस्त्रगामिवाभितयनस्यविद्यानः तत्सर्वाभासैकारेभ

प्रमातृत्वे हि द्वितीय आभासो न स्पष्ट एव तं प्रति रूपमिवास्यात् तत्प्रमातृत्वेऽपि त
दैकीभावेन भावनात्तेषामस्पष्टः किंच कापिलाः कार्यमेवाचक्षाणाः पूर्वाप
रदशास्वनपायित्वे नित्यत्वमेव कृतकस्याऽप्यवदन्तोऽपि नन्वयस्याऽसौ भावः कृत
कत्वाभावेनाप्यनित्य इति न भातः स देशान्तरे तं भावं पश्यन्नप्येकस्वभावान्यत्वेन प्र
तीयात् अयमित्याह तदेतदिति भिन्नदेशतया हि तदानीं पूर्वस्वभावत्यागादनि
त्यत्वमनेन विदितम् न तु कृतकतया नन्वसमत्वं हि स्वभावत्यागो नाम हेतुर्नियत
शब्दापेक्षः स्वसाध्यः व्यभिचारसंभावनाविरहादित्याशंक्याह भिन्नदेशतायद्य।
पीति नैकत्वेनापि व्यवहारस्य साधनमपि तु शाब्दव्यवहारस्य तदर्थमा
त्रपरशाब्दव्यवहारस्य नियमापेक्षत्वादिति किमत्र चित्रम् सांकेतिकत्वेनास्य प्रसिद्धेः
एतदुपसंहरति तदेवमिति यदि गम्यगमकाभिमतयोर्व्याहृत्योः पर्यायमात्रत्व
त्ता तदा व्यवहारमात्रे साध्यम् अथ भिन्नाभासत्वेनापर्यायतायां वस्तुतदाभास
एकाभासस्याभासान्तरपरिहारेण व्याप्तीत योगीश्वरादिप्रभावबलादित्या
शंकावशेषेणासमयितव्येति तात्पर्यम् एतदुदाहरणेन स्फुटीकरोति सत्त्वं हीति
ह्रियमाणेऽपि त्वं स्फुटं निदर्शनमस्ति तस्माद्युक्तमेतदित्यर्थः अत एवेति क्रम
यौगपद्याभासात् तदा च तदेव क्षणिकत्वं स्वभावमागलय्य न क्रमाकृष्टत्वाक
रणम् यौगपद्यं त्वकरणं कृतवानात् तदा च शाब्दव्यवहार एव साध्यः अयमेवेति य।
दि क्रमयौगपद्याभासपरमार्थत्वमेवार्थक्रियाकारित्वाभासस्येति तेनोच्यते
तदा ताभ्यां सत्त्वाभासः इति ज्ञातः नन्वयदि जनपुत्रो नित्यत्वं सेत्स्यति तर्हि प्रकृते
किम् आह क्रमिकेत्यादि प्रकारान्तरेणापि गमकेन स्यात् प्रवेशमाह क्र
मेत्यादिना व्यतिरिक्तत्वे विचार्यमाणेऽत्र य आगच्छन्त्साध्याभासान्तःप्रवेश
गमकाभासे स्फुटयतीति तात्पर्यम् विपक्ष इति नित्यत्वस्वभाव इति क्रमयौगप
द्याभासस्वभावः स्वपक्षस्थानित्यः तद्विति तस्मात् नन्वेवमर्थक्रियाकारित्वया
वदेव क्रमयौगपद्याभासात्मकक्षणिकत्वमयं तदेव च सम्यं तदसत्त्वं क्षणिक
त्वव्यवहारसाधने नैव नियतिशक्तिरपेक्ष्यते भवेदेतदेवं यदि तदेव सत्त्वं।
स्यान्नत्वेवमिति दर्शयन्नर्थक्रियापि सहजानामर्थानामिति पूर्वोक्तं स्मारयति।
अर्थक्रियेत्यादिना तदपीति अर्थक्रियाकारित्वम् ईश्वरीयं करोति तत्र को निय
मः एवं सत्त्वमेव करोतीति तदाह अतिमकरणादिति नित्यापेक्षयेति व्यवहार
काले नत्वेवं व्यवहारे किन्तु क्षणिकत्वैव परमार्थः नेत्याह विनश्वरतान्विति तथा
वस्य किंचिन्निजं नित्यमनित्यं वा वपुः ईश्वरस्य सर्वस्य विचित्रत्वे विश्वमाभासय
त्क्षणिकतामप्याभासयेदिति तत्त्वतः॥ १३१॥ नन्वाभासवस्तुवादे आ
भासयोः स्वकार्यकारणभावश्चेत्तामातोऽपि किंचिद्रूपः तेन कथं प्रमाणा।

सोऽजनि तत इति शङ्कां व क्रम् घटाभासाद्धूमाभासो धूमाभासाच्चानलस्य।
ग्न्याभासो ह्यग्न्याभासानां नियतमानन्तर्यमिति कथं नियमस्य लभ्यतेऽपि धूमा
द्यनलानुमानमित्याशङ्कां शमयति भूयस्तन दित्यादिना श्लोकद्वयेन विज्ञान
वादी प्रति सन्तानं भिन्नमाभासमिच्छन् स्वगतयोरेव धूमानलाभासयोः कार्यका
रणभावमग्रहीतम् सन्तानान्तरगताभासद्वृत्तान्तमात्रासंवेदनात् तदिदानीं
धूमाभासरूपवाह्यकृतः ततोऽग्न्याभासानुमानम् प्रसङ्गदर्शनेन तावत् पासभगव
तः प्रमातृत्वाभिमतेन न स्पृहिरिति वादनयेरेव व्याप्तिग्रहणकाले तावत्प्रमातृभे
दवती धूमाभासरूप एकरूपाग्न्याभासश्च ततश्च प्रमातृभेदव्यापारेण प्रत्यक्षेणैव ले
न धूमाभासोऽग्न्याभासाज्जायते इति व्यतिरेक वाऽशक्या ग्रहीतम् भूयश्च पुन
रपि भूयतां वाऽन्वयव्यतिरेकपर्यायेण नियतानन्तर्यं किमिति सर्वज्ञापर्यन्ता
नामेक एव योऽव्यग्न्याभासो न तु सन्तानभेदं तन्निभिः आद्यग्रहणाद्धि ज्ञाभासादि
तत एव धूमाभासोऽङ्कुराभासादिर्भवेज्जनितःइति शङ्कोऽतिनान्यतः तच्च वह्न्याभासा
दियतोऽनुमातुः परोक्षे तोपि पनिप्रत्यय इत्युच्यते तथ्यनु ज्ञाने न तु धूमजधूम
त्वम् न च तस्य वह्न्याभासादेर्नियतिश रूपं वया अव्यभिचारिकार्यरूपं लिं
गमिति तदनुमितौ व्याप्रियत एव वह्न्याभासः प्रमातृशैतैः प्रमातृभिः संहे
केन सभगवता स्पृष्टोऽनुमातोच्यते इति परमार्थः एवं तत्तनाद्व्यापो धूमाभा
सादिः स धूमाभासादेव प्रमातृन्तरगतादनुमात्रपेक्षया परोक्षेनापि पतिप्रत्य
यरूपाङ्कुरपत इति तस्यैव स्वकारणस्यानुमानायस कार्यलिङ्गं भवेत् तत्कारणाभू
तस्यैव वह्न्याभासादेरिति सर्वत्र स्थमितिसंज्ञार्थः धूमाभासोऽग्न्याभासादेव जा
यमानस्तत्स्यैव गमकः जातं च ततो धूमाभासादेव जायमानस्तत्स्यैव गमक इति पू
र्वेणास्यस्य पट्टतिविवृत्तियोजना विवृतिकार आशङ्कां विषयस्य दोषेण सूत्रार्थं प्रतीक
यति तदेतदेव मित्यादिना सा चाशङ्कानस्यादि व्यक्तेन दर्शिता विज्ञानवादिना च प्रति
प्रमातृसन्ताने भिन्नमाभासरूप मर्थमिच्छताऽऽ समर्थमेतदित्याशय शेषोऽत्र अन्य
तोऽपीति घटाद्याभासात् विपर्ययस्यैवेति धूमाभासानन्तरमग्न्याभासः पर्वतमारू
ढस्यापि विहितस्यैव पर्वतपृष्ठगतोऽपीत्यादिना भूयः पादृशार्थव्याख्यानस्य व्या
प्तिग्रहणसमय दृष्टान्तेनाव दूषयति सन्निकृष्टदेशवर्तिनीत्यादिना तदेति तत उ
क्तादन्वयव्यतिरेकरूपाद्धेतोर्निर्णयः तावदिति तच्छून्यसामग्रीनैव कारणमिति
यावत् आगमसिद्धेति येनानुप्रमाणसम्बन्धयोजनात्मिका युक्तिर्व्यापार्यताऽप्र।
माणिकेन भवितव्यमित्याह आगमिको हि कार्यकारणभावादिति नियमो निय
नेर्वर्णादितिमात्रपदं व्याचष्टे अन्यत्रेत्यादिना मायाशक्तेरवस्थानमुपपादयति
तमिति तावन्मात्रमिति मात्रशब्दार्थं स्पष्टयति विषयावभासस्थितिमामात्ररूपा

आभासा एव तत्तद्रूपा व्यावर्तन्ते ते च प्राक् दृष्टा एवेत्युक्तम सकृत् तदिति।
सोऽत्रैव व्याचष्टे कृमिकीटादयोऽपीति सत्तासत्त्वेनानयोर्भेद आगमेऽप्याभासोऽपि
परोक्षो भवतीत्यादि यदनन्तरोक्तं वक्ष्यमाणोत्तरमिति दर्शयति एतच्चेति बहुतरशब्दे
नभूयः शब्दस्य व्याख्यानं दर्शयति अत्रैवेति यदि विज्ञानवादिमतेन एव प्रतिप्रमातृ
नियतयोरेवाभासयोः कार्यकारणभावोऽभ्युपेयते तदाशंक्येनेति पर्वतेऽत एव तत्रा
ग्निरनुमीयते पर्वतवर्त्तिप्रमातृवर्त्ती यन्नो धूमाभासो यत्तेन प्रमात्राग्न्याभासकार्यः सं
विदितः अन्यत्रात्वमातृसमतप्रमातृवर्त्ती स च शरीराभासादेरेव जात इति शंक्येत अत्रेति
एवंते ततस्त्वसाधारणोऽपि नैक एव धूमाभासस्त्वाशयः आगमसिद्धेति प्रमाणयोजना
स्वपजीवत्वेन स्मारयति अविगीता च प्रसिद्धिरागम एवेत्युक्तम् ततश्चाशेषव्यवहार
मुत्पत्तिरागमतत्त्ववेदित्वमेव विद्यास्थानफलवेदायुर्वेददंडनीतिकामसूत्रप्रयोगमा
लाप्रभृतिग्रन्थज्ञानमेव हि परोविदग्धभावः एवमसाधारणाभासवादे दूषिते परत्वे प्र
सजीवयितुमिच्छन्नाशंकते अथेति एतत्समीकरणेन तिरस्करोति तर्हीति अत्राहेतुः
अत्रैवेति पुनः परोक्षिमाशंकते अथेति महानसे तावदेव दृष्टम् यतः पावकाभासादु
त्पन्नं धूमाभासं पश्यति किंतु वह्न्याभासादेव अन्यत्रापि च तज्जातीयत्वाद्धूमाभास
स्य तत्कारणकत्वमेव युक्तमिति न भिन्नाभासात्तदुत्पन्न इति वह्न्याभासो न व्यभिचारी
धूमाभासं प्रतीत्याकूतशेषः तर्हीति प्रोक्तेन धूमेन महानसं प्रविष्टवतो यदि दैर्घ्यादयः प्रत
पन्नी दृष्टिर्व्याप्रियते तदा धूमाभासादेवोर्ध्वगमनलक्षणप्रवृत्त्याभाससहकृताद
ग्न्याभासोऽहमिति विपर्ययेणापि कार्यकारणता स्यात् न च तदापि प्रमातृकारणं
वह्न्याभासादेव धूमाभासोऽहमिति प्रतिपत्तिः ततः किम् वह्न्याभासस्यैव कारणत्वं ततः
ततोऽपि चेदम् यत्परोक्षोऽपि वह्न्याभासो धूमस्य कारणमिति सर्वैरेव सर्वप्रमातृसाधा
रणमेकमाभासमिच्छतां तत्र सौगतानामिति दर्शयति प्रतिप्रमात्रेति तत इति व्या।
वहितत्वाद्धेतोः दृष्टेऽपि एकेनैकेन प्रमात्रोपलभ्यत इति अतो हेतोः सदृशोत्पन्न एवेति
सम्बन्धः अत्रैवेति महानसाभासस्यापि साधारणस्वरूपयोगीति दर्शयति अविहतमपि।
सौगतादिभिः कस्यचिदिति कार्यस्य तस्येति कार्यस्य जात इदमपि यते लक्षणमिति
चेदाह तथा चेति लक्षणलक्षणं कस्थितमिति यावत् समीहा चेति व्यापारादिविषया
सन्तानान्तर इति प्रमातृस्तरेण तत्र यदा दृग्ग्रहणं तद्धेतोत्पन्नमिति यस्य मोहत्वं प्रत्याह
हत्ताविति यत्सत्त्वे संरहितं तत्र हेतोत्तन विहतम् उपलक्षकत्वाशयेन न तन्नियमाश्र
येन धूमाग्न्याक्षपादानेयत एवमव्यभिचारस्य लिंगमिति यत्नेन सत्त्वार्थे सपक्षे इति न
देवं सतीत्यादिना अन्यप्रमातृगामित्यादि विवृणोति गोपालेत्यादिना लेखापदेन वा।
किंज धूममेव लक्षणपदेशं दर्शयति तत इति वह्न्याभासात् देवदत्तस्येति अनुमातृस्मृति
कापन्नस्येत्यर्थः ॥ १३३ ॥ : तत्त्वग्न्याभासाद्धूमाभास इति चेत् हीकृतेन तद्वेव बीजा
भासाङ्कुराभास इत्यादि अप्युपपत्तेरेवेति किमनुक्तम् तदन्यस्यापि बीजादेर्हेतुतोने

ग्रन्थिस्तती दमस्तीतिकार्यका
वयुत्पतेइति चेतनएवकर्तेति एतत्प्रतिसमाधत्तेसहत्रेणा
रणतापिवास्यपेक्षाविहीनानांजडानांनोपपद्यतेइति जडत्वान्नोपेक्षातदभावान्न
नियमः तदभावान्नियमविशिष्टनैयोर्वापर्यकार्यकारणभावइतिव्यापकवि
रुद्धोपलब्धिव्यापकानुपलम्भयः परस्परः एवत्रनियमः सनस्वभावानाम्
रुद्धोपलब्धिव्यापकानुपलम्भयः एवत्रेव
ततोनुसंधानरूपापेक्षातस्यव्यापिका साचजडेषुनास्तीतिसूत्रार्थः अत्रेव
चसूत्रेपूर्वसामर्थ्यपरस्यसत्तेतिपूर्वसामर्थ्यपरस्यसत्तेतिपक्षावपिसवि
तावेव सत्तामात्रे घटपटयोर्नियमवतीसत्तासहभूतयोरेकसामग्र्यधीनतया
नचकार्यकारणत्वम् ततोत्रप्रयोज्यप्रयोजकतापर्यवसितेयन्नियतत्वरूपू
र्वभावंसत्वेसाकार्यकारणता पेक्षणाभ्युपेतेतिदर्शयति द्वयोरित्यादिनाप्र
संगइत्यनेनसम्बन्धेन प्रदेशस्यचेतिदेशात्रसमानकालभूतलम् भवति
शोद्धेनेति अत्रोत्पत्तस्यचेतिदेशोत्रसमानकालेभूतलम् भवतिशोद्धेनेति
अस्तीत्येतस्यव्याख्यानेनद्रष्टुगतेन एवमपीति नत्रहिभवमतमाउभीवः
नदापीतिभाविकालविशिष्टस्पादनमानमितियावत् सहभावेनेति अग्निधूम
संतानेहिप्रबंधप्रवृत्तौतत्रसमानकालौयौधूमाग्निक्षणौतयोः सहसत्तया।
स्तिसम्बन्धोवर्ण्यभावविशिष्टानत्वबीजमंकुरेजातेस्तीतिसम्बन्धस्यैवाभावादव
श्यम्भावलक्षणोनियमः कस्यविशेषणंभवेत् अभूतएवेतिप्रकरणात्सत्ता
लभ्यतेइयत्तत्रेसप्तम्याः कथंस्वीकृतमितिचेदाह तथाहीति यस्यचभावेने
ति यस्यचभावेनभावलक्षणमित्यतत्रनिर्दिष्टायासप्तमी साविशेषणमे
नमाहेतिदर्शयतिसहेति आदाविति अग्न्यभावेसतापिप्रदेशेनतस्यधूमस्य
लक्षणंपतेनभवतितदयमर्थः सहभावेनिराकृत्योत्तरकालभाविताम्पिनि
राकरोति उत्तरेत्यादिना तस्यापत्त्यग्नेः ननुतत्कालमपिभवत्वग्नेः किंनसिद्धतेत्या
शंक्याह स्वकालेति अस्यरूपस्यव्यापकतांदर्शयति बीजेनेति अथवापूर्वसह
कारिलक्षणंवह्निर्धूमस्येति व्याख्यातः एतेनरूपादानलक्षणमितिविशेषः ए
तत्तात्पर्यतोनिगमयति तेनेति तयोरितिनिर्धारणविभक्तिः एषचनियमार्थः
सिध्यतीतिसम्बन्धः तदपीति अभावस्यापक्रमेपितत्प्रसक्तप्रसज्यनिषेधरूपस्य
वाक्यार्थस्यासत्वभावत्वेनप्राधान्यंदर्शयितुंतस्यतत्वहेत्वभावेसतोपनये
धूमोभवतीतियदाशंकातेतनैत्ययेहिवाक्यार्थः ननुसप्तमीकथमितियस्मा
दित्येत् आह अन्यस्मिन्नित्यादि अघटेपिहिसतियः पटोभवतिसघटस्यनियो
विलोक्यमानोपिपटोनैवअपदिश्यते घटेसतिभवतीति अत एवेतियतइतिस
मभ्यर्थोविश्रान्ततानोव्यतिरेकोपिगम्यतएवेत्यर्थः हृतोत्विति हृतिर्हि सहत्वे।
व्याचक्षाणावृत्तिर्भवतीतितस्याव्यतिरेकोदर्शितः ननुपौर्वापर्यस्यविशेषणं
नियतमितिपौर्वापर्यंच भावद्वयम् तस्मिन्नियमविशिष्टेतिरूपितेव्यतिरेकः

कथं दर्शितो भवेत् सद्भावात्मा भावविशेषेणोच्यते इति किमेतत् एतद्दर्श
यति नियतेत्यादिना इह हि व्यतिरेको नामान्वयस्यैव कार्यकारणभावात्मा
यस्मात् कार्यकारणभावश्च वस्तुनी एवेति व्यतिरेकोऽपि अन्वयवन्नियतवस्तु
द्वयधर्मात्मैव न च तथात्वे सावद्वयात्मकः प्रतीयते कथं चासावनुपलम्भेना
भावविशेषेणावगम्यः स्यादुच्यते च प्रत्यक्षसाधनेऽन्वयः अनुपलम्भसाधन
श्च व्यतिरेक इत्येवं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तैर्वा भावनिष्ठोऽन्वयव्यतिरेकात्मा का
र्यकारणभावः साध्यते इति तदेतच्चोद्यद्वयं मुद्दस्यति अनुपलम्भेनेति भावस्वभा
वो हि नियत इत्येव व्यवहर्त्तो भवति यदि विधिनिषेधाभ्यां व्यवह्रियते एवं हि स्वरू
पसाम्यतो व्यावृत्तं व्यवहर्त्ते स्यात् ततः स्वरूपमित्यत्र विधिभागोऽन्वयरूपतोच्य
ते प्रत्यक्षसाधनता च नियते आवृत्तमित्यत्र नियततां कारणस्य तावद्दर्शयति नि
यता धूमेऽग्न्यादिसामग्रीति सामग्रीग्रहणेन कारणानामन्यदृष्टाप्रतिपन्नत्वेन वह्नि
राचष्टे अत्रानुपलम्भे साधनत्वेनाह तदेति धूमव्याप्ताभिमते देशे धूमप्रतिषेधम
यो घटादिर्नास्ति भवन्नपि हि घटादिस्सधूम एव घटादिरपि च न वह्नेरनन्तरक्षणभा
वी अन्यदा तस्याभावात् एवं कारणस्य कार्ये नियततां प्रदर्श्य कार्यस्य कारणे प्रदर्श।
यति धूमोऽपीति एतत्साधनायानुपलम्भं दर्शयति अग्नीति अग्न्यभावप्रणिहित
प्रदेशात्स्वदादेवीक्षमः अपितु विद्यमानवह्निकादेव न प्रदेशात्स्वदादिकाद्धूमः तस्मा
वेणाग्न्यभावे भावात् एवं द्वयोरपि नियमे दर्शिते समव्याप्तिकत्वेन गम्यगमकयो।
रिति दर्शयता गम्यगमकनियमो भवतीति संमतम् बौद्धस्यैवेति दर्शितं भवति
यद्वा नित्यं केवलमहेतुस्वभावो हि वह्निः तच्छक्तिभेदवानिति ततोऽस्मदुपज्ञमेवेदमि
ति व्याप्तिस्वरूपत्वगम्यस्य तियोऽभिमानः सोऽभिमान एवेत्यलम् ननु किमनेनग
म्यस्य नियतत्वेनोक्तेन वक्तव्यं तथा हि भवदपि तत्रानुमानस्यागमम् अनुमाने हि
हेतुबलात् हेतुश्च कार्यमिति तस्यैव प्रतिबद्धं रूपं वक्तव्यमनयोर्न भवतीत्येत
दाशङ्क्याह कार्यस्यैव चेति अत्रापि एते प्रतिक्षिप्त एव पूर्वोक्तो दोष इति दर्शयति
निषेधमात्रं विधिमिति अत एवेति विधिनिषेधरूपतया वस्तुन्येव व्यवहार इति यदुक्तं।
ततो हेतोः ननु वस्तुद्वयमात्रेण कार्यकारणभावः अपितु नियमविशिष्टेन तस्य
नियमस्य परापेक्षामप्यापादयति उच्यते नियमोऽपीति नियमविशेषमिति यत्र
नियतमिति व्यवह्रियते वस्तु तत्कस्माद्धि नियमो नामेत्याह तथेति निजनिजेन रू
पेण कथं नेति इयदेव हि नियमस्य वपुर्यत्परस्परं भावात्मानो यथा द्वयात्तदन्येन
रूपेणानभवतीति इति अन्येन प्रकारेणाभवनं स्फुटयति अयं हीति अतन्योरिति
अग्निधूमयोः को भावविति भावद्वयं स्वकालानात्मकाचिदपेक्षा स्फुरतीति यावत्
एवं सर्वस्मिन्नपि तस्मिन्नियमो भवति बौद्धीयं मतं वितत्याभाषितम् एतद्दूषयति स्या
देतदिति अभ्युपगम्यते अहेतुत्वादतिप्रसङ्गावहत्वादिति यदि वा एतदिति अव

६ प्र० प्र० ज्ञा० टी० २९४

नोचितंवाचोयुक्तिवैदग्ध्येनभवेदेतयन्नयोः कं तन्नवैदग्ध्येननिर्वहतीति अति
प्रसंगापादनादिदर्शयति एवमपीति तथाभावस्थितिकार्यकारणभावः पूर्वदृ
ष्टत्वावगतेरितिज्योतिःशास्त्रादेरेतदवगम्यते नरोहिण्यःकृत्तिकाभ्योजायंते
इति ततः पूर्वदृष्टत्वंकृत्तिकाभ्योरुद्भवन्नमासामवगम्यते इत्यर्थः रोहिण्युद्ग
मइतिविशिष्टदेशकोरोहिणीलक्षणइतियावत् एतदेवस्पष्टयति उद्गमश्चास्यादि
नाज्ज्ञायते एवंतन्नेन अत्रैवदृष्टान्तमाह गोपालेतिविशिष्टधूमलक्षणस्या
साकारणमेवेतियावत् ननुसर्ववेदनाणिप्रायेणकृत्तिकाः प्रतिरोहिणी।
नोकार्यत्वम् नेत्याह नचेति एवमिति धूमन्यायेनतथाभूताअपीति उद्गच्छदि
शिष्टरूपाइतिअपिरोहिण्यःकृत्तिकाभ्यःकारणभूताभ्यःकार्यरूपतथाभव
न्त्याभूताःप्रादुर्भावयोगित्वइतिनलोकस्यप्रतिपत्तिरिति एतच्चेति अतिप्रसंगा
वस्तुंवयदुक्तंपौर्वापर्यस्यकार्यकारणभावलक्षणत्वेनतत्समभवत्वातानमपगम्य।
सैवतु नास्तीत्याह पुनरिति यदिनामपुरुषयोर्द्वयोर्मातृत्वतन्तवपटपर्ययोरपि
चक्षुरादिनापिवाकिन्निमियताभावयोःपरस्परनिरपेक्षयोःकिमपिज्ञातेयंति।
यामकस्मादित्यत निरपेक्षतामेवदर्शयति नहीति अग्रइतितत्रहिपूर्वस्यसम।
र्थ्यंनामस्वभावःसपरस्यसमतारूपःनेतिवक्ष्यते यथाचसामर्थ्यस्वभावस्तथास्व
रूपमपीति तथादपिनपूर्वस्यसमस्त्वयिपरस्येतिपुरुषम् ननुस्वभावयोरेवा
पेक्षामातहिपरस्परस्वभावतामानयति तदाह तथाचेवेति सापेक्षत्वमि
धीयमानेस्वसापेक्षतान्योन्यस्वभावतादात्म्यपर्यवसितापद्येतप्रसज्येतेत्यर्थः
ननुतादात्म्यंनकिमङ्गीकृतेन अपेक्षानामस्वभावविशेषःकार्यकारण
स्वस्वरूपमात्रविश्रान्तेभविष्यति एतद्दूषयति नचेति ननुएगम्यतामेवं
कोदोषः अयमित्याह एवंहीति योहियस्यविशेषःसतेविशेषत्वविज्ञायाध्या।
लेहुतश्चविशेषणात्वम् तथाचतथाभूतापेक्षात्मकविशेषस्वरूपावपि धूमा
ग्नीभवेताम् धूमएववेतिमस्यादितिसम्बन्धः एवकारेणस्वरूपस्यान्यथाभाव।
माह वायुस्पर्शेनेदमाह अग्न्यादिसामग्रीयदुत्पन्नदशाप्रतिपन्ना धूमजनिके
वांगीकृता लक्षणस्याविविकादप्रतिबंधनीयत्वात् अकिंचित्करस्यवाप्रतिबंधक
त्वादितिनयेनतथापिलौकिकप्रत्यवमर्शबलेनानन्यापिवह्न्यादिसामग्रीमे
वेतिदृष्टान्तावष्टंभकारणानिकार्यवन्तीतिभवेदपिवचनावकाशो धूमस्यतुस्वभे
पानग्निजत्वेनमस्येतेतदाह तथाचेति तदेवदर्शयति अर्थेति अर्थस्ययत्स्वरूपमा
त्रेतेषुतेषुवेतेरिदंकारणमेवेदंकारणमेवेदंकार्यमेवेतिव्यवस्थापगतात ननुतेपे
वव्यवस्थायामसर्वसिद्धं विशेषणएतेचतत्त्यागशंकायोगत्वामापिप्रकृतेतस्या।
शोपरकोयमाशंकते अथेत्यादिनासर्वसिद्धव्यवहारस्यैवत्वेन……
विशेषत्यागशंका नन्वित्यादिनापराकृता निषिध्यमानापायत्नापेक्षायाः

स्वरूपं सम्यग्दर्शयति अस्मत्ताविन्यादिना व्यवहारमात्रेत्विति सप्तमी कार्य
कारणभावादिव्यपदेशलक्षणां संकेतिकम् अत्रैव दिक्त्वयोमत्रिवेशदृष्टा
न्तद्वयं निरूपयति यथेत्यादिना भावस्य यद्विशिष्टं रूपमन्यतो व्यावृत्तं तदेव सं
केतिकेन शब्देनाभिधीयमानमपेक्षाव्यवसायं वैकल्पिकमध्यापयति पंच।
संख्यारूपस्य विशेषस्याभावेऽपि वस्त्वन्येवेति परमाणुरूपाणि घटादिरूपाणि वा
एतद्दार्ष्टान्तिके योजयति तथैवेति अन्यस्यार्थस्य सम्बन्धरूपस्याभावात् व्यतिरेके
णापि सम्यगादि संकेतविकल्पाध्यवसितेनोपलक्षितः कार्यकारणभावः सम्बन्ध
द्वयस्य यत्स्वरूपं तत एवं मूलभूताडस्थितेनाति निर्मूलत्वे हि तथा विकल्पेन नियमे
नोल्लसेदिति निरूपयति नेति स्वरूपानीतत्वेन एतत्परमतम् दृष्टान्तदूषणोप
क्रमं दूषयति एतदिति अनियतावस्थानां घटपटादीनां येषां नियतं पौर्वापर्यं।
तेषामपि पौर्वापर्ये दिक्कालकृतेति निर्मूलत्वेन विकल्पोऽप्यापितः इति संभाव्यम् य।
तदपि नोपपद्यते इति पूर्वं दर्शितम् क्रियासम्बन्धेति प्रकरणे कार्यकारणतेति
नियतावस्थानां पौर्वापर्यरूपेत्यर्थः नियतामेव स्पष्टयति यावदिति नियतो योऽन्यो
न्यमवियोगस्तदेव रूपं यस्याः अपेक्षायास्तच्छरीरसारं रूपं यस्याः कार्यकारणता
याः दिगादिसत्ताभावे अनियतमपि पौर्वापर्यं नोपपद्यते दिगादिच सम्बन्धप्रा
णेन सम्बन्धस्य तादात्म्यपर्यवसानं इति अपेक्षापि तादात्म्यरूपा वपुर्मार्गारि
त्याशयशेषः एतदेव स्पष्टयति तथाहीति तथैवचेति आत्ममात्रनिष्ठतया
न्यासंस्पृष्टः अपेक्षेत्यर्णवेऽसिद्धः एवमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेणैतावितिअग्नि
धूमैवमिति उपादेयगामकरूपो अपेक्षाविरहेऽपि इति व्याप्तिरिक्तायामसंभ
वन्त्यामपेक्षायामित्यर्थः परेणाप्येनद्वयगतमायमित्याह तथाचेति हे
तोरन्यदर्शापत्त्याकृष्टकार्यरूपमेव कार्यमध्याकृष्टहेतुरूपमेवेत्यर्थः अवो
गदृष्टिमिस्तत्तद्रूपं दृष्टुं समर्थ नापेक्षारवयवाहः प्रयुक्तः अत एवतत्कार्यहेतुव्या
प्यव्यतिरेकानन्यस्वभावाविशिष्टमिति तदनुपलम्भः स्वभावानुपलम्भ एवोक्तः अग्न्या
दिप्रदेशोऽत्र एकश आश्रितः वस्तुतत्त्वं च स्वभावेनैव तस्य एतदर्थमेवार्थः स्व
भावप्रतिबंधे सतीत्यादो स्वभावपदमवादीत् भट्टेनापि स्वभावप्रतिबंध एव
प्रतिबंधसिद्धो समर्थितः तदितिहेतुरूपम् येषामुत्तर समर्थनीयमेतदिति
दर्शयिष्यति तेनेत्यादिना एतत्संक्षिपति सर्वथेति आभासविमर्शभेदेनोप
लक्षितेत्यदर्शान्तरम् तस्य बहिरैक्याभावेन समस्तव्यवलक्षणमेकमसत्त्वेनर
घ्रानापेक्षार्थः कश्चित् तत्र भवतीति अपेक्षाणीयरूपेण भवतीत्यर्थः पूर्वादीति
अपेक्ष्यमिति वाक्यत्रयेसंगमपि नयम् बाह्यदर्शने च बहिर्भेदः प्रमातैर्यकाभिसे
वेभूतभावस्वरूपानेगीकारादेतदापद्यतेइति निरूपयति तेनेति स्थानामिति नेच
वेवहिर्देशएतदपायः चेटति अनियतेत्यस्यार्थमित्यर्थः साध्यतत्त्वश्च नियमे

६.
प्र. म.
ति ज्ञासी.
२९५

नमहितापलंभेपि परस्परमकिंचिद्रूपत्वेतियावत् अग्निमात्रेणैव धूमकार।
णतेत्यादि यदुक्तम् तदनुवदति हस्रर्षितम् तस्मादितिकिंस्वरूपमितिअग्न्या
दिरूपत्वादधिकेनत्वकिंचिदितिशब्दगतमात्रमिदं भवेद्धूमकारणं ......
यइतिचपरस्परेतिदंडीविशेषणमितित्यायतान्यान्यरूपलग्नरूपतेवापतति साधिच।
नयुक्तास्वस्वरूपव्यवस्थितेः सर्वार्थानामितिव्योपपत्ति नचेति तथात्वेनोपल।
ग्नतयानाग्निधूमयोरुपलंभोनिर्विकल्पकोनुभवः ततस्तौ तद्गतिधर्मावि
दमापततीत्युपकथयति अभिप्रायवशादितितद्यथितोहिजललग्नतयानोपल
लग्नतयानोपलभ्यते जलेचसापेक्षत्वहितस्यमेविदित्र्यभिव्योभावेशतिग
नमिति तथैवधूमस्याग्नौतस्यापिधूमेपेक्षाभवेत् सेति अभिप्रायकृतापेक्षा
एवंयत्सर्वमपक्रान्तमेतच्चाभ्युपगम्योक्तमितितत्रिर्वाहितम् ननुकिमनेना।
भ्युपगमेनहृष्टमेवमेतेन्द्रुतोकस्मान्नदर्शितम् दर्शितमेव तदिदं त्वभिप्र
संगापादनमधिकंहृषणमुक्तमितिदर्शयतिइतीत्यादि एतद्दूषणहेतो वि
वरीष्यते कथम् पूर्वस्यसामर्थ्यंपरस्मेनेति यस्मात्सामर्थ्यपक्षोभविष्य
ति तेनसहयदेकधर्मेकप्रकारत्वेहल्पयोगादेस्मत्वेतेनहेतुना तदुत्तमेभव
ति अस्मिन्नितियत्तत्रभावेसामर्थ्येचपरामृशति तदेवस्वरूपेणादर्शितम्
केवलंपूर्वस्यरूपस्यातिप्रसंगावहत्वेनावनयासामर्थ्यपक्षउपन्यस्तमत्र
तिनैवमितिइत्यमेवचपूर्वमपसंहरन्नुत्तरंपक्षमवतारयति एवमित्यादिना
एतदाहममन्तेनमहावाक्येन इमौकार्यकारणतोदोषद्वयमुक्तंप्रतिपाद्येन
इत्याह किंतदिषमपिकार्यकारणतानयुक्तउक्तहेतोविंत्यतन्नचसोत्तरा
अपितुस्वरूपेणनिर्दिष्टाइत्यतोहेतोर्वृत्तौवर्तनीयत्वेनाश्रीयमाणा अस्मि
अपरेतिप्रसंगोनास्तीत्यमनाहेतुनाशंक्यायेपक्षइतिहिपाहनसहाह कृतै
केत्यादिनाभिव्यवस्थितधूवावबद्धमिदंनत्वत्रचक्रा...... दवस्थितमपिनि
त्यमेवप्रवर्दितयंक्रमेणघटीयंत्रमिवपरिवर्तमानंदृश्यतेपरंतत्क्रमेणोदि।
तिदर्शनस्यवानियतेपौर्वापर्येभावस्वभावस्यकिमायातमितिदर्शयतिनवि
मादिना अयमपिपक्षोनातिप्रसंगावहस्सामर्थ्यस्यादर्शनादर्शनगम्यत्वे।
नतत्पकल्पनाकत्वादित्याशयेनाह यद्यपिचेतिकारणत्वेसामर्थ्यकृ
तिकानोपपद्यपिशांकंगोहिणोनोत्पन्नकार्यंत्वधूमवत्तत्रउक्तकृष्णस्वभा
वतालक्षणंधांकामितिचेन्नचाप्युच्यतेकार्यरूपतापीति नहेतुकोधूम
वत्यमरणस्वभावोयथावीजादंकुरमणपुस्तनउच्यते तथारोहिएपापीतिभा
वः प्रमाणानवेतिप्रत्यक्षेणतत्स्ततानतिस्त्रयसामान्यापितत्वात् कृतिका
भ्युदयरहितेदर्शनमेवक्तमितियोविशेषउक्तः सोप्युक्तइत्येतदाह तदर्श।
नमात्रमिति ननुपूर्वंपूर्वस्मिनेषपिरोहिणोदयः अयधूमः किंपूर्वदिनेषु

नद्दष्टः दृष्टो वह्न्यनन्तरं तस्मान्नेति चेद्धेतोरिति हेतोपि दृष्टानन्तरसामर्थ्यमस्ति वह्न्या
दौ तदस्तीति तन्निनिवंधनो विभागः कथं क्रियेतेति तदाह तथाप्तत्वमित्यादि न
न्वेवं तल्लक्षणेकोऽस्य सर्वस्मात्पदार्थाद्विशेषः न कश्चिदेवेत्याह तथापीति ज्यो
तिःशास्त्रप्रामाण्योपगममात्रमत्रापि हेतुभ्युपगमबीजमित्यभिप्रायः कारणा
दिमत्त्वमिति आदिपदात्कार्यत्वम् तथा पूर्वापरत्वनियमाद्यपि ननु दृष्टोऽस
इति वक्तव्ये कथंतदिति निर्देशः आह परस्येत्यादिनात्र कार्यकारणभावः प
रामृश्यते अपि तु तल्लक्षणत्वेन सम्मतो विशिष्टसम्बन्धस्तादात्म्यादिरिति भा
वः तदपीति उभयमपि यदविशेषेण सर्वत्रोचितं पौर्वापर्यम् नियममात्रादि
ति भावमात्रपौर्वापर्यरूपात् स्वभावव्यापिनीति सार्वत्रिकी तथाहि स्वतिष्ठ
तालक्षणस्वभावमेवास्य भिवर्तीति तत्परनिष्ठता ...... तदा सतोऽप्यपेक्षाक
र्षं वा स्वयादिपेक्षातावदपेक्षानुपयुक्ता हि नीयापि तत्राभिप्रायाह अभिप्रायेत्या
दि अस्यानवधारितेति परनिष्ठारूपात्वसत्यानरूपतावा समस्यभ्यापिता प्रतीति
मात्र इति यवस्थावरित्येतीति यथैवाबदितोवेत्यादौ हि प्रमाणाभिमात्रस्थिते पर
स्परं क्षिदादावपेक्षमाणत्वे विकल्पमात्रत्वं वा स्फुरति तद्वस्तुनो रूपं तत्किं।
चित् ततएवानः संवेदनधर्मत्वात्क्वाचित्कं बाह्यप्रातिपदिकार्थवदुपचर्यादिप
मौ स्मृत्योनधर्मो वानुपकारत्वलिङ्गासंख्यातमस्य एवं सामर्थ्यं पदेऽप्यसामर्थ्यं वि
घटित इति गम्यतया भावान्तरस्य यदुचितोपगममत्रतदर्थमित्यादिनाशङ्कीपनेना
शंकते तस्यापि पूर्वस्य तत्परस्य सत्ता कार्यत्वरूपस्मात्तन्नोन्यस्य पूर्वस्य सामर्थ्य।
मिति कथमेतदुन्मीलति इत्यभिप्रायाह तस्येति यदातावत्परो नास्ति तदैव कार्यंउ
च्यते तदा च पूर्वपवास्तीति तत्तमेव सामर्थ्यं कार्यकारणभावस्यापतति अस
तोहि निःस्वरूपस्य स्वरूपापरिवर्तीकथं कार्यतालक्षणोतिशयो भवेत् जात
स्य तर्हि भविष्यतीति आह अन्यत्रत्यसतिसत इतिपावत् अन्यनिरेवाहविमतिपत्ता।
तिनासतस्तावत्कार्यत्वमनवचितमित्यपिप्राहुः तस्य सतोपिस्वरूपेतिशयः का
र्यतालक्षणः कारणसामर्थ्यादपिकोनलभ्यते तथा वह्नेः कार्योयं धूमस्यत्वाप
यसर्थः वह्नेः सामर्थ्यान्नयदयं धूमो भवतीति तत्रभवतीति धूमस्वरूपेणतस्यकार्य
स्यच वह्नेः सामर्थ्यं तस्मात्तदेवरूपाणां कार्यकारणभावः ननु धूमनिष्ठत्वेवाग्निका
र्यतानामयुक्ता .... नहीति धूममात्रतायामेकाग्निकार्यतानयुक्तास्य।
ग्निनिष्ठा भवति ततश्चाग्निनिष्ठतापि धूमे प्रतिपन्ने प्रतिपन्नैव स्यात् ततश्च प्रमा
णान्तरोपपादनान्न स्यात् तत्रश्च प्रमाणान्तरापूर्वा मोहस्यापश्येदनीकत्वः श्वस।
ति चेदसिद्धमसिद्धेन साध्यतइत्यायातम् नहि भावस्वरूपे प्रतिपन्ने तदनतीरि।
क्तमप्रतिपन्नमितियुक्तम् प्रतिपत्तावोक्तत्वा मोहः धूमरूपतायामपि .....
व्यामोहो भवेत् ननु धूमस्य वह्निकार्यतास्वरूपेण तत्स्वतान्त्वहानिः स्वभावोयंक।

ई०
प्र० प्र०
ज्ञा टी०
२९९

यं भवेत् नैवम् सामान्यस्य रूपमित्येतदेव हि विवेकस्य प्रज्ञानं न च निर्वह
ति तदाह ततइति ननु यदि वह्नेरेव सामर्थ्यम् अभ्यमपि तर्हि कथं धूमोदय
प्रतीतेः प्रविशति कथं व्यवहारं प्रविशतीति व्यवहारमात्रेण हि विकल्पारू
ढेणापेक्षात्मा संबंधः एवं निष्ठता लक्षणं वा परस्परस्वरूपम् अध्यवसीयते
तदाह व्यवहारमात्रमिति इदमपि दृष्यते एतदपीति अथ एवं सत्ताया यत्र वा
स्तवी धूमस्य तदा तत्प्रयोजकत्वेनाभ्यवह्नेरपि यत्सामर्थ्यं तदवास्तवमेवा
स्यादिति कार्यकारणे नाम न केचन स्यातां अथ साबास्तवी तदा धूमस्य
सत्ताया पूर्वा साग्निसामर्थ्यादिति वचाघटीयं लोहितपतत्यटस्यैवोल्लू
ढमित्येतत्तत्त्वं भवेत् तदाह अन्यस्येति ॥११॥ १३५ ॥ प्रतिज्ञामात्रं पूर्वसू
त्रेण कृतम् हेतुविषयम् अपेक्षाविहीनानामिति तत्साधनाय हेतुसं
स्कारान्तरेणाभिधीयते नहि स्वात्मैकनिष्ठानाम् अनुसन्धानवर्जिनाम् ।
सदसत्तापदेष्वेष समस्यार्थः प्रकल्प्यते इति वृत्तिविहतेऽस्मात् तदर्थोपजीवने
पूर्वसूत्रेकतमेकवाक्यतादर्शनाय तत्र प्रथमपादेनाभ्यासलग्नतात्मिका
पेक्षा निवारिता द्वितीयेनाभिप्रायकृता कार्यकारणयोरुभयोरपि तत्र
स्य वा सत्तायामसत्तायां चेति पक्षचतुष्टयेऽपि संभाव्यमानेऽपेक्षानुपपत्तिरिति हे
तुः पूर्वेण युज्यते इत्यवान्तरेण क्रमम् निगमयति एवं प्रतिज्ञाया हेतुपदेषा
पुनर्वचनमेतदित्यर्थः वा ग्रहणाननुग्रहापेक्षाम् सत्तायामिति वा येऽरूपेण तद्धि
तीयेवापेक्षा वैकल्पिकेदृश्याम् अपि चापेक्षायां विकल्पोज्जीवितम् वह्न्याद्यस्य ।
योहि व्यावृत्तिमात्रकल्पितो वैकल्पिको भेदः यदि हि वह्निरिति भा …… रूपस्व
लक्षणमुच्यते तदा तस्य स्पर्शोस्वलक्षणांतत्स्यैकत्वं भवदपि कथं स्वरूपं भवेत्
अत एव वस्तुतः एकयेयमपेक्षा न संघात्मजीवितस्यापायेन पूर्वसूत्रे जडानामि
त्येवोक्तम् अनेनैवाशयेनास्माभिः सूत्रविमर्शिन्यामेकरसत्वेनैव देहसूत्रं व्याख्या
तम् इहत्वयावदुक्तिविचारयितुमित्थं विभागेनापेक्षा व्याख्याता उभयथापि ना
स्तीति प्रतिज्ञायं पूर्वं साध्यत्वावदसंभवत्वमुपपादयति यदीत्यादिना नास्त्यने
न कार्येनेति बीजमेव हि तावदंकुर इति नेह गवभासः क्रमविविक्तो भावः इत्युक्त
क्रमम् देशक्रमविचित्रचित्रपटे यथाभागशः कार्यकारणता कल्पनेकल्पनमे
व तथा कालक्रमविचित्रेऽपि भवेदिति कार्यमेव न किंचिदिति कथं सत्कार्य
सिद्धिः तथा ह्येकस्मै देशकालक्रमविचित्रे यत्तदेव विश्वं स्यात् भवत्विति अ
सकालातिसर्गलोत्थाभवदपि तत्कार्यमित्यर्थोक्तः एवमिति कालभेदादे
वेत्यर्थः अन्यथेति कारणस्य यदि कार्यनिष्ठमेव स्वरूपं कार्यस्य च कारणा
निष्ठम् एवं यदि भवतस्तु भावतानात्ययात्तदा तदेवेति धूमासंस्पृष्टेनैव हुताय
दहित्वेलोकस्य ते धूमोऽपि वह्न्यसंस्पृष्टेनैवेति तदेतन्नियतेरूपेण स्यात् नहि

शुद्धं तत्स्वरूपमस्ति वह्निरिवोष्ण्यस्वरूपम् तच्चेति अयोग्यरूपतयाभवनेय
त्संभावितम् ननु हि प्रकाशापि यद्यपेक्षा नास्ति किमियता सम्बन्धार्थो
न कल्पत इति शंकित्वाह एवं चेति सप्तमी किमतर्थिका ततः प्रातिपदिका
र्थमात्रे गौणेवार्थयती किं वा प्रातिपदिकार्थातिरिक्ते नवेकस्मिन्केनार्थेन आ
हो स्वित्प्रातिपदिकार्थातिरिक्ते न वस्तुभूतेन तत्र विशुद्धपक्षे षष्ठ्युक्त समता
वस्तुतः चतुर्थपक्षमाह उत स्विदिति किं चिद्भूतमिति वासनया कल्पित
मित्यर्थः तत्रैतेर्थद्वयम् निराकरोति तत्रेति तावद्ग्रहणेन सर्वप्रसिद्धिविरोधो
त्रैतेनः सिद्ध एवेत्याह चतुर्थपक्षमप्येति संभावयह् षयति तदेतदित्यादिना
तद्धि शिष्टरूपं निर्दिशति विद्यमानमित्यनेन प्रथमान्तादीतिपाठे आदिशा
वृत्तिजां संग्रहाय तदेतदिति उक्तविशेषणविशिष्टं तावदिति यत्किंचित्कर्मा
दिकारकशक्तिसम्बन्धं यत्तद्वदरूपं तावदिति तत्सर्वमपाकृतमुक्ताभिर्युक्ति
भिः ननु सर्वं कस्मादपाकृतमाह अर्थान्तरे प्रधाने संमतमभिलषति अव
यावति तस्मात्मति विश्राम्यति यदेतदेवरूपमन्योन्यस्वनस्य ननु द्वितीया
दयो गुणविभक्तय उच्यन्ते तत्प्रातिपदिकार्थस्यतामिर्गुणभावआपेयान तन्मो
न्योन्यस्वतम् उच्यते तदेव हि गुणभाव उच्यते तदाह आमादितः आपितयता
वन्मात्रलक्षणः स्वात्माविश्रान्त्यात्मको गुणभावो येन प्रातिपदिकार्थस्तत् ।
आमादिः प्रमाणार्थो ह्येकमेकः अनेन प्रधानेति गुणविभक्तीति च वृत्तिर्विवृ
ता बीजे सत्यंकुरो बीजादंकुरो बीजेनांकुरोङ्कुरस्य बीजमित्येवं प्रायः कार्यकार
णभावो न युज्यत एवेत्युपसंहरति सप्तमीत्यादिना ॥ १३५ ॥ एवं सौगता
दिदृष्टि कार्यकारणभावो नोपपद्यत इत्युपपाद्य स्वदर्शनेनोपपादयति
अत एवेति यतो जडानां नापेक्षा तत एव हेतोर्भावानां विभक्तिभिः सप्तमीप
चम्यादिभिरभिधेयो यः समन्वयः स सतीति प्रमातरि नहि आन्तिद्धो रणभ
वक्रियाकारकभावरूप एव प्रमाणोपपन्न इति सूत्रार्थः तेषां स्थितिावतभ्यत्र
त एवेति सो ह्यं वाचिद्धागः पूर्वोक्तं सर्वहेतुतयोपजीवति यतश्चेति वस्तुस्थि
तीति धूमार्थो वह्निमादत्ते धूमान्नप्रतीयत इति सूक्तम् भेदाभेदमयत्वोव्या
चष्ट अन्योन्येति अन्वयव्यतिरेकेति हेतुद्वयेन अन्येषामिति अकार्यकारणात्मनो
स्वस्वाम्यादीनाम् व्यपदेश इति व्यपदेश्याहः कृषीवल इति विद्रूपः स्पंगादिना
दावीष्ववन्धिरूपः कृषीवलस्यापि चेष्वरूप इति विशेषणम् ॥ १३६ ॥ ननु जी
वोङ्कुरादीनां स्वात्मैकनिष्ठत्वेमाभूदपेक्षा सांख्यसंमतेत्वपरस्परात्मत्वेको
दोष इत्याशंक्य परस्परस्वभावत्वे कार्यकारणयोरपि एकत्वमेव भेदे हि
नैवान्योन्यस्वरूपता ॥ सूत्रेणैतत्स्पष्टत्वाधितेनावत्यक्तेन च कार्यादिवा
देवाधत इत्याह स्पष्टमन्यत् ॥ १३७ ॥ एकमेवक्रमविविच्चत्स्वभा

६
म॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२६०

वं वक्त तस्य स्वभाववर्गस्य मध्ये पूर्वः स्वभावः कारणमुत्तरः कार्यमिति
सोऽप्यदृशिष्ट एव कार्यकारणभावः न शुष्कः तत्रापि क्रियाकारकभा
वस्यैव प्रत्यक्षादिना दृष्टत्वेन एकात्मनो विभेदस्य क्रियाकालक्रमानुगा
तथा स्यात्कर्तृत्वेनैवं तथा परिणमत इयेति तत एवामी सुखाद्या विचित्रवेष
स्वभाजलदेवेदं बीजमात्मातिशयायाङ्कुरावस्थापर्यन्तीभूतमिति प्रत्य।
त्वानुमानागमाद्यपेतमामान प्रत्यभिज्ञानबलेन यदेकात्मसंक्रान्तविनष्टस्या
बीजं विततदृष्टत्वाद्वा प्रधानम् तस्यैकाश्रयस्य यस्य प्रभासमानाभासोऽस्या
पितक्रमात्मककालविभागानुगृहीतः स्वभावभेदः इयमेवास्य परिणमन
लक्षणा क्रिया स्वपूर्वस्य स्वभावस्य परित्यागेनानन्तविहृस्थितस्य परिवर्ज
नेनाऽपहानेन उत्तरस्वभावान्तरेण मनेमद्दना उत्नकामिति ततश्चैतदत
त्त्वस्य प्रधानबीजादेः शुक्लरूपसंमतस्यापि हानादानादेनानुवर्तनलक्षण
परिणमनक्रियाऽवेशात्तन्यास्कर्तृत्वमेव भवेदिति सूत्रार्थः एतमवता
रयति त्रिगुणात्मकरति स्वार्थः स्वमोहरूपस्य समन्वयबलेन प्रत्यभिज्ञा।
यमानत्वादवस्थितस्य नित्यस्याऽभिन्नस्यावस्थाकस्पतिः प्रोषो नरदृशेषण।
तानभूतस्य वा महदिति बुद्धिः पृथिवीपर्यन्तेति समस्तदृशस्तत्स्वरूपविभवप
र्यन्तेति यावत् बीजस्येवेति लोकदृष्टाङ्कुरपर्यन्तेति सजातीयपरिणा।
मायतिशयप्रसवोऽस्याशयः परिणमने क्रियालक्षणा पूर्वोक्तैवाजय।
ति क्रियाहीति गुणस्वभावादिति च गणावृतमिति विविधवेषमात्मक वि
स्वरूपत्वमस्य त्वात् केवलेन हि विजीभवति नीलमिव सत्वतमसोरपरस्य।
विभिन्नेऽरजसा चेचलेन विविच्येणाविवृतपासोऽस्याभिभवादि विचित्रभावे
न परिणामसहस्राणि नीयते ततश्चिन्वैव स्वरूपेणैतदुच्यते नामिश्रं परिण
मजीति व्यतिरेकेण पुरुषार्थत्वेनेति भोग्यरूपत्वे नदृश्यं प्रधानमविवेकेन
दर्शने भोगापवर्गाय विवेकेन च दर्शने कैवल्यकारणानयामो नव्यपदेश
प्रकृष्टसाहृदयशक्तिकृतार्थीविदयपुरुषार्थमिदुच्यते तस्यापरिणामदि
तीयतापरमताक्तवादः प्रि हस्वदर्शनेपातनमस्योपगामस्यव्यक्तस्येतिमरु
दोदेः ॥३३८ नन्वियतो केन प्रधानस्य कर्तृत्वमसमर्थितं भवेत्त्र चिद्रूपस्यत
स्वभानानिष्टम् परस्याप्याशंकामसहत्वम् न चेति एवमित्यऽभिन्नरूपस्य परिणामः।
प्रवर्त्मभेदसंभेदनस्यातेत्यात्मकं परिणमनक्रियाकर्तृत्वे यन्निरूपितम् त
त्प्रधानादेर्नयुक्तं जडत्वात् जडो हि परिनिष्ठितनिजरूपः प्रमेयत्वात्तदसावि
त्यपेक्षयाभिन्नस्वस्वव्यवस्थाप्यानीलश्वाऽनीलापेक्षया स्वापेक्षयावभिन्न।
एव ननु स एव स्वभावो भिन्नश्चाभिन्नश्च विरोधात् स्वभावान्तरस्यैकत्वमेक
त्वभेदाभेदव्यवस्थैव समस्तमेतिन्यायात् तस्माज्जडमनेकरूपं न भवति प्रमेय

नान्नीलादिवत् इति अनेकविरुद्धमेकत्वं तेन व्याप्तं प्रमेयत्वं परिनिष्ठितरूप
तया व्यवस्थापनीयत्वं प्रमेयत्वमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः चिदात्मनः पुनः
प्रमेयदशाऽनापन्नस्य दर्पणस्येव स्वच्छस्य स्वतन्त्रस्य च विचित्रसंवेदनस्य प्रति
बिम्बभूतप्रमासवर्गाभिन्नएकस्यापि न्यायेन घटते इति सूत्रार्थः एतमेव ना
रयति प्राक्तनमपमेहवन्नेवमित्यादिना ग्राहकः कर्त्तात्मत्वात्तेऽपलन्नणाम
यमेलनात्मकरसस्थन्यः एषा तावदुपपद्यते हेतना साधितपरहर्षितयुज्यते
इत्यादिः अत एवेति यतो जडानां नाममतो हेतस्त तन्त्र हि हद्धमजडत्वमुपपन्नो हे
तुरित्ययत्नसिद्धम् ननु हस्तिपर्वतादीनि किमिति ते ऽनेकत्वेन विरुद्धाः वि
रुद्धधर्मदिनानिकानि चित्तस्वरूपेणाभवेयुः नचैवम् दर्पणएव हि तानि तदा हि
नहीति स्वातन्त्र्य विहीनेऽपि स्वच्छतामात्रस्यायेमहिमा इत्यपिः नचेति भवद्ध्ये
नत्रास्माकं पदे वाध्यते मूलतएव चेदं नोपपद्यते इस्तुमयथाघटडपक्रान्तेन
च भेदेऽपि नितरां क्रमेण विभजति अर्थास्तापीत्यादिना नचस्वान्तिरित्यादिना चता
वन्मात्रमिति तथा प्रथनम् तदेव स्पष्टयति एकमित्यादिना तत्वादर्शोऽध्वहि
त्यिं ऽ पनेकतयाभासतामु प्रत्राहन्त चेति अस्वच्छे हि प्रतिबिम्बानेकताविवि
त्र प्रतिबिम्बधारित्वरूपा हीयते प्रमाणेन नोपपद्यते अस्वच्छस्य घटपारावा
र्यैकरूपस्थितिं ऽपि एकः सन्नसौ नानेको भवति अथ स्वच्छमेव किंचिद्दृष्टा
दि प्रतिबिम्बानेकयोगिभाणेन तर्हि परिणामवादो येन भवति परिणाम
वादे परिणामानां प्रत्येकवक्तव्योपगमात् न चापि स्वच्छमिति तु पाठेय।
मर्थः स्वच्छमपि वस्तु प्रतिबिम्बानेकत्वं हित्वा प्रकारान्तरेणानेकमदनेके नयु
ज्यते प्रकृतेतत्प्रकारेण परिणामवादो हीयते बाधकभावादिति सर्वेषां वादिना
नविमर्शानुन्मूलनादित्यावत् तत्र सामान्यावयव्यादौ सर्वानुभवसंवादे
पि योऽक्तिकोवाधकस्तदन्यकृतेऽपि स्यादित्याशंकां शमयति एकस्येत्यादिना सा
मान्यादेरपि हि सर्वसाधारणाभासविषयस्य विमर्शस्योन्मूलनेन किंचिदिति
विचारितचरमेव तथानभवेनैवेति सार्वत्रिकेन मदातनेन नचेतियावत् तन्वेवंप्र
धानस्य परिपेलवतमगुणागणरूपस्य स्वच्छस्य जडस्यापि आदर्शीतस्येव तत्प्र
तिबिम्बरूपं भविष्यति मद्दादिः सत्यम् दर्शनत्वं तिस्त्र सांख्यस्यन्यायेन
तद्दर्शनमाह जडस्य त्विति वस्तुसत्त्वा इति तत्र प्रधानमात्रैकपरमार्थतया ऽ
न्योन्यमत्किंचिद्रूपाः एतद्वा हन्त वितिपरिणामवादे अविद्याकृतासत्त्वानेष्यते
यथा ब्रह्मदर्शनेन तत्वविद्यानच्छरूपा साकथंमन्नोऽक्र्यात् आह उपप्लवरूपा सा
सत्ता तुच्छेवेतियावत् यदि वा अविद्याहतसत्त्वायामपि वास्तवामुपप्लवान्त।
केन तुच्छरूपेयेषां तेन तादृशानेष्यन्ते सांख्यैरिति मममत्पदे पूर्वेणसंबध्नीयम्
तस्मायद्युच्यते गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मा

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२६८

येवसहस्रच्छकमिति तन्मयान ब्रह्मवादेन तत्प्रधानपरिणामवादे इति मन्तव्यम् ।
एतदेव घटयति अयमेवेति हीति यत एवं तेनोक्तमस्माभिर्विभक्तम् तेनैत
त्तदुद्विकल्पनमात्रम् यस्मात्परिणामवादे धर्मिणो धर्मरूपतया धर्मिणो धर्मि
रूपतयाङ्गीकृतेव तथा चेति धर्मधर्मिरूपतया एवं परिणामदृष्टान्तं प्रदर्श्य वि
वर्तदृष्टान्तेनापरोपगतमाह ब्राह्मणस्त्विति एकस्येति तन्नादमध्ये तस्यैकत्वे
नैवाविभक्तमिति इत्यङ्गुलि विचितम् भेदानुकारिणेति त असत्यविभक्ततयाविद्या
नैनैव स्वीकृतम् एकस्य विभक्तरूपग्राहितास्ते कूटस्थपरिणामवादिरूपग्रहणात्कू
टरूपतत्वम् एवं वस्तु असत्यग्रहणेन परिणामवादाद्भेद उक्तः असत्यविभक्त
रूपेण तस्य केऽविभक्तरूपेनैव शंकयन्त रजोविवर्तकार्यायवभासस्यानप
दम् न तु तानि चेदसत्यानि रूपाणि कथं ब्राह्मणोऽध्यानीतिका विभक्तता अ
यथ ब्रह्मणो नस्य नितरां हि भवति विभक्तत्वमसत्यतान्तरुक्तः अत्राह चिदात्म
नो ब्रह्मतत्वादित्यविशेषणेनानपह्नवनीयतो प्रकाशस्य दर्शयति अस्येति
ब्रह्मणः सर्वप्रवादेषु विचारितत्वात् तन्त्वमेवाविद्यायास्तत्र विचारस्य विद्यारू
पस्य इ प्रकाशस्यैव तन्मतत्वे विद्यामनत्वेति रूपैकत्वकाशयोगात् इयता प
रिणामवादे तावन्न सत्यत्वमित्युपपादितम् ननु मा भूदसौ प्रधानब्रह्मवा
दत्वं भविष्यति यथा च्यते अस्मत्तेषु एतन्न सहते तच्चेति जडस्य प्रमेयरूप
स्य विरुद्धधर्मयोगेन क्वापि नपपत्तिर्हि वितत्योक्ता भेदाभेदव्यवस्थैव म
न्वेति ततो जडब्रह्मवादो न युक्तः संविद्ब्रह्मवाद इत्यपयन्नः स्वदर्शनेऽस्या
वर्तयति चिदात्मनीति अपरिच्छिन्नप्रकाशत्वात्तस्यैव चिद्रूपाणाम् एषा
मिति भावानाम् ननु चाविद्यारूपत्वे चिद्ब्रह्मणोऽपि जडब्रह्मणोऽपि सम ।
लोपालम्भसंभव भंजनब्रह्मात्मभविष्यति नैवम् संविदो हि स्वातन्त्र्यादिति
दुर्घटकारित्वेन मायाशक्तिस्वरूपाख्यातिपरमार्थास्मख्यातिप्रकाशाया
मनिखण्डनारूपत्वेनैषा लेखनावेदनस्वभावामुल्लासयन्ती सैव माया
भिधाना अविद्यास्त्रस्यापेक्षत्वाद्विरोधस्य च्यताम् नत्वजडस्यैवमस्ति ।
तस्याज्ञावेहि किं जाड्यं नाम पूर्णमेवस्य जाड्यमदः अत्रेति ब्रह्माद्वये अ
दिपाद्वेन भगवतिशक्ति संचयगाननमपाकामिति दर्शयन्नेतदाह अ
स्मद्दर्शनान्तस्तु एवामे ब्रह्मविवर्तवादो जडविवर्तवाद एव न तु चाविद्या
पिविवर्तनत्वोपपादिकानसमर्थापित्वे प्रकाश इति विनानितेऽत्रे शिवदृ ।
ष्टौ तदेतदुक्तम् यदीत्यादिना स्यादित्यन्तेन परमशिवरूपत्वादिपरापर
मध्यमपरपर्यन्तं यत्संविदः सततं तत्तद्वेदान्तवादिनो स्पष्टं न यथाह एते
पारमेश्वरा ----- संबलनेन तु स्यादित्यात्मयः अपयज्ञक्तो चिदात्मनोऽस्य ।
त्वतिर्मलत्वात्त्वतिविस्वच्छत्वात्तेनेति तत्तदपराशंकाव्यपोहति नचेति ३ ।

तिचनशक्यंवक्तुमितिसंबंधः हेतुमाह अस्तितावदितिस्वच्छस्यवस्तुनःस्व
विलक्षणंरूपमादर्शयतोपिस्वच्छरूपस्यानपायिकत्वमितियावदितिस्वच्छत्व
स्यायंप्रभावउक्तोभवति ननुप्रतिविम्बतायाःप्रतिविम्बादिरूपस्यस्वयमभा
स्वत्वात् असारस्यचकाप्रभवचर्चेतिसारस्वच्छप्रभावएवायंवर्णनीयः तन्न।
स्वविलक्षणंरूपंयदन्यत्तत्स्वच्छरूपमपेक्ष्यादर्शनीयम् तदाप्रतिविम्बव्यवहा
रःसमर्पकान्तराभावेतुनिर्मेयव्यवहारः अतएवप्रतिविम्बत्वेनेतिनोक्तमपि
तुप्रतिविम्बस्यापेनेतितदाह तत्रत्विति आदर्शसमसमर्थ्योपक्रमेपिचिन्तनस्ये
तिषष्ठ्यायदाहृतिभेदनेतदेश्वर्यशक्तिसम्बंधितोप्रकृतप्रमेयरूपान्निर्वाहपि
तम् नत्वेवंप्रधानमपिआदर्शकल्पंभवत्वन्नदादिप्रतिविम्बचिह्नितंभविष्य
तिनेतदित्याह एकस्येति अव्यक्तस्वभावस्येत्यर्थः एष्टव्यइति अन्यथाहिनपरि
णामवादोभवेत् विवर्तएवहितदास्यात् सोपिवायुक्तःसमर्पकान्तराभावेप्रति
विम्बतायोगात् जाड्येनचनिर्माणसामर्थ्यंनिर्मेयत्वायोगात् ननुस्वच्छआदर्शः
किंएवंतादिरूपोभवति उततथाप्यदोषइत्याह स्वच्छस्यत्विति ननुस्वनिश्चिताक
ल्पेयुक्ताविरुद्धधर्माध्यासापेक्षपरिहारात् विरुद्धतेवनकाचिदित्याह तथाहि
घटत्वादेवेतिनन्वेवमाभासभेदादितिहरौविदामनीतिचकिमर्थमनुक्तस्वतिष्ठोपिरि
स्वच्छस्यजडस्यापिचसंभवत्येवभेदइत्याशंक्याह सचयथेतियेनप्रकारेण...
तथाहिघटत्वलक्षणोनसोविरुद्धोक्रियतेभेदकेनप्रकारेणफलतआभासनिष्ठ
तायांविश्राम्यति दर्शनस्यप्रमातृव्यापारत्वेनाभासविश्रान्तत्वात् अतदहीनरूपएव
तादिप्रतिविम्बसहत्वंसंभे... पिह्यादर्शस्याभाससारमेव तन्नैतावपुःआभासो
हएषनेहशत्रैतिह्यादर्शः नन्वेवंप्रतिविम्बग्रहणेजडस्यविरोधाश्चिदात्मनएवैकस
भेदेनस्थितिरित्येतदुच्यते जडस्यैवमयुक्तमभिन्नस्यभेदस्थितिर्हिविरुद्धेति
वृत्तोकिमितिप्रतिविम्बधारणंदर्शितम् किंच निर्मेयताविदपेक्षयाभावानां
नप्रतिविम्बतेत्यत्राहप्रतिविम्बइतिदृष्टान्तांशायैनेतदुक्तमितिभावत् अथवाय
द्विनायत्नीरूपमहृदयंगमम् तमपिहृदयंगमम्ततयैवतिर्भासते तन्नप्रतिविम्बमि
तिप्रतिविम्बसामान्यलक्षणंविदपेक्षयाहिभावानांनचादर्शोपिनामस्वतन्त्रः
कश्चिज्जडःसोपिहितथाभासनपरमार्थएवेतिजडस्याभेभावेवप्रतिविम्बादि।
न्यायायोज्ञटीकायांवर्णनीयः अथवार्थवादिनोमतेनिराकरोत्याशंकमानःन
चेति इतिशब्दान्तमेतत् यदाचार्यधर्मोत्तरादिभिरुक्तम् तत्रवचनाहम् यतएव
मितयत्रअन्यतेनसम्बन्धःकिंतेरुक्तम् आहयद्यपीत्यादिना अर्थस्येत्यन्तम् यच।
पीत्यादिनाअत्रपपत्रेरित्यन्तेनविज्ञानमात्रवादिसंमतेयदनुमानेयत्प्रकाश
तेतत्प्रकाशादभिन्नमितितदवभासते अत्रैवप्रयोगेहेतुमसाम्यविरोधंदर्शयितुं
तमाह तथापीत्यादिनाप्रकाशतेहिनीलेनीलतेवचसंविद्रूपादहन्तालक्षणात्

ई॰
म॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२८९

काशाद्भिन्नतास्वप्रकाशरूपताच ततश्चाहं प्रकाशादभिन्नं नीलमिति नीलेन
किं विरुध्येत् नन्वेवमेतत् नीलस्याहमिदं विदेव परमार्थः एतत्परिहरति चिन्मा
त्रेणादिना यत्र भाति यस्य रूपेण तत्तस्य परमार्थ इति महतीयमाया ननु यथाप
र्वतस्य दर्पणा एव तत्त्वतो रूपं तथा नीलस्यापि संविदिति परमतेण शंकते दृष्टा।
न्तमेवापनुदति दर्पणोन्मादिना स्वदेशगत एव हस्ती दर्पणो रूपसन्निवेशमात्रेणा
संक्रान्तः स्वदेशाच्यवमानाह हस्तिनो न्यरूप एव संनिवेशमात्रात्स हस्तीत्येवाभूत
एव जात इति तस्य दर्पणारूपतासमन्तम् ननु रूपम ... कथं भिन्नो भवेत् स प्र
तिबिम्बमानो न प्रत्याहन्तीति तत्रतद्दर्शनमिति हि यदि तिष्ठति यथैतत्तदा
लोकरूपेति तदन्तर्गते घटादि सहस्रे समस्ति एकतापत्तिस्तत्र हस्तिदर्पणा
रूपयोरण्येन घटरूपयोरिवेति समानम् नन्वादर्श एवायमित्यभूतैत्यपि स
ति पतिरित्याह भ्रान्तिरेवहीति एषेति घटस्य दर्पणात्मता भ्रमज्ञानोपकल्पि।
ता न तत्त्वम् नन्वेवं नीलस्य कथं प्रकाशमानता ज्ञानस्यैव प्रकाशधर्मत्वादि।
त्याशंकाव्यपोहति ज्ञानस्यैवमिति न खलु नीले प्रकाशते ज्ञानमेव त्वात्म।
नाप्रकाशरूपज्ञानप्रकाश एव नीलप्रकाश एव नीरूपेत मायातन्मती कार्यमे
व ऊनतयायान्तमाह अर्थात् अर्थात् अर्थावभासनस्यापि हूवनीलमयत्वात् ज्ञा
नलक्षणस्य चार्थस्यानादिसिद्धैवम् तत्स्वभावत्वात् नन्वात्मनात्मनो विरो
धात्कथं तदुभयप्रकाशनमेकस्य रूपं भवेत् अर्थस्थाणुस्थूलात्माघटयोगा
दाकारकादिदोषदुष्टत्वमाह अत्रैवेति उभयरूपत्वसमर्थने संवेदनस्याविसा
ययहणोनेदमाह वस्तुतो न बाधोसम्भवन्नादेवपरिहृतो वस्तुनः संक्रान्तिता
त्मनो देशतः कालतश्चाणुरूपस्य तात्त्विकस्य विरोधाभावाज्ज्ञानस्य चानादि
सिद्धतथास्वभावत्वात् केवलं तथा तिष्ठन्तमशक्यः परैः शुष्कतर्ककर्कशोर
सम्भाव्येर्जीयन्त इति अस्येति ज्ञानस्वभावस्य प्रतिभासमानस्य च बाह्यस्याबा
धितसंवेदनसात्त्विकस्यालं यत्नेन स्वच्छन्दवादिनमाणयेतेति वितानत्वाना नाबा
ह्यार्थसिद्धिः पाञ्चस्रोतोभ्यः एतत्तेनियदुक्तं तत्रैवतमाह यत इति अनेन च द
ष्टान्तसमर्थनेन स्वच्छस्य विलक्षणारूपान्तरावभासमसामर्थ्यनआमिकत्वा
नथैवेति दर्पणान्तरावस्थानेन भवेन्नेवेति प्रतीतिसिद्धत्वाद्पह्नवनीयमिति व।
दतेत्ययमाशयः तत इति एवमभियानात् देशान्तरस्थितियः सत्यमसतो
हस्तीस एव तावदसौ न ततो देशभेदेनावभासात् तत एवमप्रतिसंक्रान्त इ।
ति नित्यं त्वभाषामात्रमदः नापि हस्त्यन्तरवत्सजातीयः दर्पणापरतं चाव
भासनियमाभावप्रसंगात् तदाह तथाप्रकाशनाभावादिति यदप्युक्तम
न्यएवायमितितदप्येतदति अदर्शनान्तरसंनिवेशकृतमोहस्ती स्वतंत्रता
वन्नभवति दर्पणादेशाशेषेनानवभासात् गृहाभ्यन्तरइव दर्पणाभ्यन्तरे

भातीतिचेत् आह आदर्शरूपेणेति निविडं हि रूपमादर्शस्य तत्र कथम
स्य प्रवेशो भवेत् न त्वयमाणत्वेनो व मानात्म्यन्तरतायां दर्पणपर्वतसन्निवेश
इयमेव न भायात् आलोकरूपपरमाणोनैव च घटादिरूपाणि दृश्यन्ते न
तु तद्देशमात्ररूपाणि एतच्च पिशाचटीकायां विततविचारितमेव प्रतीत्य
न पह्नववादिनस्त्वेदमापततीत्याह तच्चेति दृश्यतेति न च तथेति भावार्थः
तमेव हेतुत्वेन निर्दिशति तदिति अन्यत्रेति आदर्शस्य समपेपृष्ठे पश्चाद्भागे स्वते
त्रदेशान्तरे वा तत्त्वभ्रान्तिप्रतीतिसिद्धेनापह्नवनीयं भ्रान्ता चेयमादर्शेऽपि प्रतीतिरि
त्याशंक्य स्वान्ततोऽनिराकर्तुं ता रूपान्तावत्परिछटयति पीतमेवेति वैधर्म्य
ण दृष्टान्तो यमतिरोधानायेतयायदिवाप्रमात्वत्ताशुक्लरूपमपि स्फुर
त्येवेति सा परमार्थैकथं नादर्शरूपस्यादित्यत दर्पेत्याह मवत्वेतत्साधर्म्यदृष्टा
न्तः पीतरूपस्य हि यथा शुक्लरूपपरमार्थत्वमेवेष्यते शुक्लरूपेणोवक्तातजन
कत्वात् तथैव पर्वतरूपस्यादर्शरूपपरमार्थ्यैवयुक्त इति पीतरूपस्य तत्स्याते यत
देतत् नेत्याह तत्रैव चेति पीतिशंखादौ नत्वदर्पणपर्वतादौ इतरस्य शुक्लरूपस्य प
रमार्थस्य तेन प्रत्याख्यानात् आख्यातिरेव चारूपणेव्यातिमयी भ्रान्तेर्लक्षणमित्युप
पादितमेव प्रकृते न ख्यातिः काचिदिति दर्शयति उभयोरपीति दर्पणपर्वत।
योः तैनैवेति द्वयप्रकाशेनैवमवस्थाप्यते दर्पणरूपं पर्वतरूपानाक्रमणेना।
पि पर्वतरूपं दर्पणरूपानाक्रमणेनापि पर्वतरूपं दर्पणरूपानाक्रमणेनेति
पीतशंखादौ तु नैवमित्याह न हीति पीतावस्थेंऽशे शुक्लाकाराक्रमणेन
च पीतमिति तत्रैव स्थापयितुं शक्यं कामलावतः शुक्लस्यावेदनादितिशेणपी
तस्य ननु दर्पणेऽल्पे देशे महापरिमाणस्य तद्विपरीतस्य पर्वतस्येति देशेन परि।
माणेन च विरोधात्कथमन्योन्यरूपतालक्षणो विरोधः यदाह विरुद्धपरिमा
णेषु वज्रावटशनलादिषु पर्वतादिमहारूपाणां भावानां नास्ति संभव इति एतन्नि
राकरोति देशपरिमाणविरोधएव नास्तीति वदन् भिन्नमपि न्यायाद्भिन्नात्तस्य देशा
देरिति पर्वतदेशस्य पर्वतपरिमाणस्य च दर्पणदेशपरिमाणोल्लंघनेन प्रम
णायतो नास्ति ननु प्रसरणं चेद्भ्रान्तत्वमस्तु पीतस्येव शुक्लोल्लंघनेनाथ।
स्वतः अग्रे त्वितिअतिरोधानाचेति पीतेन तु शुक्लं तिरोधीयत एव यतो नख्या
तिः न तु पर्वत आदर्शस्य तत्र तथाभूतस्य चेति अविरुद्धदेशपरिमाणस्यैवस्व
तः स्वस्वभावात्स्यादर्शनमात्रसारत्वमवलम्ब्य सिद्धत्वं यतः न च सा संभाविनीत्याह
संभवि तेनेति इत्थंभूतत्वं तीय तत्र हेतुः तथाप्रकाशसामर्थ्यादिति एतदेव
स्फुटयति विरुद्धेति आपातेयद्यपि विरोधो विकल्प्यते तथापि नासौ विरोध इ
ति तदाह तथाप्रथनादेव सिद्धेति न त्वापाद्यमानो विरोधो विरुध्यते कथम
न्यथमित्याह विरुद्धत्वेत्यादि एतदेवादर्शस्य स्वच्छस्वभावत्वं स्पष्टमभिहुव

ई॰
प्र॰ १॰ प्र॰
टि॰ ज्ञा॰ टी॰
२७०

ते निष्टंकयतो भावतत्त्वम् नन्वभ्रममात्रमेतदुच्यते किमत्र यत्नेन वस्तु।
त्वमसमर्थनायामित्याशंक्याह नन्विति इह चोभयरूपाणि प्रख्यायां स्वच्छरूपे
वैविध्यतः प्रख्यायां च न काचिद्व्याप्तिरिति भावः॥ नन्वपरस्परविरोधेऽपि वस्तु
नत्वे दर्पणरूपमित्यपि न कस्मात् नत्वस्य नीलादिपरमार्थे चिन्नत्वमित्यापते।
नीलादेः परमार्थत्वम् एतत्पराणदति पर्वतादीति पर्वतादि विरहेणापि
ह स्वच्छतयाभावात् तथैव चार्थक्रियाकारणात् चिन्नत्वस्याप्यमेव विधिः।
नसनत्वः नन्वदर्पणाकारावरोधि वेसमर्थितेऽपि दर्पणैकरूपत्वे कथं स्यात् अस
हाकथंन भवेदिति भ्रमेऽमनकि न चापीति न च नदर्पणरूपेण चाभासदिति शक्य
वक्तुमिति अत्र हेतुः दर्पणाकारस्यावरोधेन परमार्थतो वृष्टमनेन भासमान
मपीति नन्वेवं भूतमपि तथोच्यतामाह दर्पणस्येवेति एतदेव स्पष्टयति नस्ये
ति अच्छिरूपस्य तस्मादिति आदर्शनात् उपपन्नाविचार्यमाणं प्रकाशमानम्।
पियदि नोपपद्यते नदस्य भवतत्वमन्नेति योऽनुयाने प्रत्याय यविनेमल्पमपीति
एतदेव हि तन्निर्मलत्वं यत्स्वात्मानतिरिक्तस्याप्यतिरिक्तस्येवावभासनम्
विच्छेदेनेति शब्दतया एवं चेति विच्छेदावभासेऽपि अस्मासु भिरिति वयं हि प्रका
शैकसारं सर्वमर्थजातमाचक्ष्महे तत्रापि तन्मायाशक्तिवशात् यथैव नीला
दयो वाशीकृतानाम ---- त्वथैव दर्पणपर्वतोऽपीति ब्रूमः विज्ञानवादिनो
पि न स्वसंवेदनांशो मे निर्भासते अपितु नीलादिवदेवेति विज्ञानमात्रतया त
स्यास्तकया नास्माकीन मूहतः दृष्टान्तता विघटते किंचित् अधुना क्रमप्राप्तं स।
कलव्यापृते एवमित्यादिना प्रकृते भ्रान्तेर्वैलक्षण्यं दर्शयति पीतेति शुक्ल
शंखावभासनिरपेक्षत्वेन भ्रान्तत्वमिति दर्शयति नचेति भ्रान्तत्वमिति पीतश
ख इति सम्बन्धः एतत्प्रकृते उपयोजयति नत्विति आदर्शनत इति आभासनेहि
मः ततश्च लक्षकम्बुवन्नाभातीत्यत्रैवं भरः एवं दृष्टान्ते घटयित्वा दार्ष्टान्तिके यो
जयति नदिति तस्मात् परिघटितो यं दृष्टान्तस्तस्माद्धेतोरित्यमिति दार्ष्टान्ति
के साम्यापादनम् ननु चिद्रूपाभेदेन प्रकाशनमसिद्धमहं भावबहिष्कारेण।
नीलादीनां प्रत्ययादिगाशंक्याह मायाप्रमात्रिति षष्ठी अवभासन
रूपतदपेक्षया नदा च विश्वरूपादिति परमेश्वरादिति मल्लयम् पंचमी।
वा समानाधिकरण्येन नदायमर्थः संकोचभागपियः प्रमाताह्वमिति तन
स्याः स्विदंशस्तत एव नीलादयो भेदेन भान्ति न तु चिदंशादिति यच्छी
रस्तन्नादेः प्रमातृत्वेनास्थानमयमसौ प्रत्यभिज्ञ एव मायाशक्तिव्यापारकृ
तोऽभ्रमः स्यात् नाहन्तो एतदिति नह्यतिरेकेणायत्नस्थने नीलादीनां तदेव
त्या बाह्यभाववाद्यत्वं तदन्तनोरीकृतमेतदित्यर्थः स च भ्रमो नाना
ट्यतत्त्वस्य परमार्थसतोऽत्यक्तस्वरूपावष्टम्भेन नटकल्पेन परमेश्वर

प्रकाशेन प्रतीतिगोचरीकृतस्य संसारस्य नायकः सूत्रधारः प्रधानभू
तः प्रवर्तयिता इति हृदेनायको वा यल्लग्नं विश्वेन्त्रिहृतमाभाति तत एव प्रथमः
तत्त्वजडस्य यत्समाजीकरणमयमेव कस्मात्प्रथमो विभ्रमः प्रकाशरूपा
णां हि शरीरघटादीनां यद्वेद्यीकरणं तस्य प्रथममविभ्रमतायुक्ता सैव मिथ्या
हम्मूलभूतं इति तद्युक्तकालप्रवृत्त्या प्राण्यंशे तस्यापवाभावात् यन्नोत्र
रविवेकः तेन मायाभिधा शक्तिः संहेवकृतेनहृदयम् वेद्यान्तर्दशतः स
र्वान्कांश्चिद्वेद्यांश्च वेदकानिति नहि मूलभूततापि कथम् तथाहि ग्राह्याणां
भ्यो ग्राहकेभ्यश्च ग्राहकाणामपि तेभ्यो ग्राह्येभ्यश्च यो भेदावभासलक्षणो वि
भ्रमो समायीयव्यापाराहृते भ्रमरूपेऽन्तः प्रविष्टत्वात्तेनैवास्य विभ्रमोऽभू
यत्सम्यगावभासनिशित इति यावत् सत्यमेवम् तथापि तु सर्वे विभ्रमा ग्रा
हकलक्षणाश्चात्मस्वरूपे निपतन्ति तत्त्वेवमत्र प्रमातैवंशस्यापायपण्यर्थ।
स्थितिरिति न्यायात् नावकपार्यन्तिकी सिद्धिरत्र विश्रान्तिरिति दर्शयति।
तदिति तस्य तस्य विभ्रमस्याश्रयभूतो यो ग्राहकात्मा मायीयः एतदुक्तं भव
ति सति मायीये ग्राहके तदपेक्षया विभ्रमान्तरमुचितोदयमिति मायीयग्राह
के तदपेक्षया विभ्रमान्तरमचितोदयमिति मायीयग्राहकोऽयमेव मूलभू
तः यत्स एव मूलम् अनवस्थं भागे वेद्येष्वणवमल इति एवं मायाप्रमा।
त्रपेक्षया तदृष्टुक्ता किं चित्तं तुद्यतीत्रक्रमम् सत्यचिद्रूपापेक्षयात् सामानेवास्ती
त्याह यस्तु तारीति ननु चिन्मात्रापेक्षयाप्यस्ति नीलादीनां भेदः संश्रेष्वरादीनां
चिन्मात्रस्वभावत्वात्तेषां च भेदेन नीलादिग्रहणादित्याशंकां परिहरति भ्रमो।
त्विति शरीरादिष्वन्या अपि तेन चिन्मात्रस्वभावः अपितु सजातीयेभ्यो वेद्यान्त
रेभ्य भावाभिमानमेकोचात्मकमायीयमलाधिकसे वित्स्वभावस्तमगाव
तानि मिताः यहत्यनेवोद्यानामपि कार्टत्वजन्यांकाम ममलत्वात्तो भिन्नेवयज्ञ
षां मायामलं विवेच्यस्तराश्चते इति इदन्तयैवेवक्त्री श्रीसदाशिवप्रमातृपदा
ये भेदस्तु चित्स्वं स्फुटयति न त्विति सदाशिवपदे हि इदन्तान्मेषमस्पृहन्ताच्छा
दनएव स्ति सजातीयेभ्योपि भेदाभिमानमेषां दर्शयति स्वात्मनीनिनकेवलवे
यवर्ग इत्यपि यस्य संभाव्यं भेदनं प्रकाशैकपरमार्थत्वात्सोपि भिन्न इतीश्वरस्यए
रमेतदुर्घटकारित्वमभागमेममहामायेति विवेचितव्यवहृतमिति दर्शयितुं द्विती
योपि यद्यत्यतिभेदधीरिति भावेशित्वादि अतएवेति यतः प्रमातृवर्गात्मेम
यवर्गाश्च संकुचितचिद्रूपा ततः कृतका अनयाश्चुद्धविद्रूपतायां नितः पवेत।
कृतकत्वाद्येभ्यात् तत्त्वेवं तेमायीयापि वेति कथं मायापदाप्युपरि परिवर्तितेन उच्य
ते इत्याशंक्याह तावच्चेति वेद्यदेहादयः स्वावस्वत्वकर्तृत्वविरहादवभासनलक्ष
णाशुद्धिमायाव्यापाराभावादमायीया यतो उच्यन्ते सत्यपि तावति मायाव्याप

ई०
श्व० प्र०
ज्ञा० टी०
२७१

देहत्वर्थः न हि मायोत्तीर्णानां यावदुच्यते शुद्धविद्यामयत्वम् तत्कथमाह ईश्वरस्य
त्विति अहन्ताच्छादितेदन्ताभावस्यैव विद्यामयत्वम् यदुक्तम् इदम्भावोपप
न्नानामित्यादि नन्वस्ति तावदयं संभवो भगवत्यभावो बोधस्वभावदेहाद्यहं
कोचवत्यपि प्रमातरि भेदमवभासयतीति तदियतो ब्रह्मादयोऽपि कीटान्ताः
शरीरादिप्रमातृस्वभाववन्तः संतो भेदं गृह्णन्तीति किमर्थमसह्योच्यते ते
ऽपि चिन्मात्रप्रमातृरूपाः सान्वितयाऽपि कामं तद्रूपं परिहरन्ति न ह्येकमि
ति नास्याभिभेदाभिमानान्यथानुपपत्त्या देहादेः प्रमातृतोत्तीर्णता स्वसंवे
दनादेव हि मा निर्भासते कृशोऽहं स्थूलोऽहमित्यादेः प्रत्यात्मवेद्यस्य प्रत्ययस्या
प्रत्याख्येयत्वात् उपपत्तिरप्यत्रार्थे संभवतीत्याह बोधात्मत्वेऽपि चक्रा
ऽहंतासमस्तत्रये बोधमात्रस्य हि प्रमातृता ग्राहकाणीयो बोधो न व्यक्ति यद्वेद्यादि
सामस्त्युपयोगः वेद्योपरागमात्रेण हि तस्य नीलादिबोधरूपतावेद्यं च सद
सन्निहितमिति सार्वज्ञ्यमेवास्य युक्तम् केन नाम स्वरूपेणाभासेत परमे
श्वर इति चेत् येन भगवता सार्वज्ञ्यमपि निर्भासनीयमेव तस्मादेवैतद्देहा
दिप्रमातारः स्वात्माशयः प्रमेयागतप्रमेयान्तरमात्मीकृत्य प्रकृतेऽस्मिन्नर्थे
माभासभेदादेकत्वेत्यादिकं निगमनं व्याजेनात्र संपन्नेन दित्यादिना ॥ ३५ ॥
नन्वियता विज्ञानरूपं ब्रह्मैव विश्वात्मना भातीत्युच्यते किमीश्वरतयेति।
यो मोहः तमपहरति वास्तवेऽपि चिदेकत्वे तस्याद्याभासभिन्नयोः चिकीर्षा।
लक्षणैकत्वपरामर्शं विना क्रियेति चित्तैकत्वे वास्तवे भेदस्तु विद्यत्वङ्गीकृ
तेऽपि क्रियाकरणं नोपपद्यते आभासेन भिन्नो घटं चैतन्येन तया चिकीर्षा।
लक्षणैकः परामर्शो यदि न भवेत् क्रियापेक्षया चिकीर्षापेक्षया वा स।
म्बन्धसामान्ये षष्ठी पञ्चम्यां चित्यान्कर्मत्वकर्तृत्वाभ्यां सम्बन्धो विभज।
नीयः आभासेन भिन्नयोरिदमहमिति जडचेतनयोर्यो यएकः परामर्शः पर
चित्तत्वविश्रान्तिलक्षणस्तं विनानिवातेन क्रियाचिकीर्षापरामर्शो वाऽपे
क्षा षष्ठीसमासश्च नित्यसापेक्षत्वात् एतदुक्तं भवति वास्तवं स्वभावसिद्धं ज
डस्यैव घटस्य घटत्वं चितो यदेकत्वमुच्यते भेदस्तु वियेति तदा नित्यरूपं कस्य
मेति न हि विधेयकरूपस्य ब्रह्मणात्तद्भावो रूपमविद्या नाम न चान्यो जीवा।
द्यः केचित् अविद्यैव हिते व्याख्याताः अनिर्वाच्यामेति चेत् कस्येति निर्विभ्रमा
तिच अनिर्वाच्येति चयत्तभाषा युक्त्या नोपपद्यत इति चेत् भासत इति केऽभाका
युक्तिः अविकल्पे शुद्धमेव ब्रह्म भाति सविद्ब्रह्म भाति सविकल्पत्वमेति चेत् सो
ऽपि कस्येति पूर्ववद्वाच्यम् अविकल्पकं च सत्यं तेनेदिति भासमानताविशेष
ज्ञतो विभागः बाधादिति चेत् विपरीतत्वेऽपि स्यात् तस्य बाधः प्रतीतिनिरू।
ढितत्वे भेदे यथा तथानाभेदे इति भेदस्यैव सत्यता युक्ता बाधोऽपि भासमान।

ऐश्वर्यो: ९ तस्मादेव संसृत्याभेदोपीति सोपि कथमविद्या वाधोपि च भेदस्य।
वेति साप्यविद्या नहि ... गगनकुसुमस्य छेदकस्य केस्यात् आगमा
त्सर्वमिति नाभासनादिति चेत् आगमोप्यविद्येति सर्वमालाजालम् यद्वक्ष्य
ति अस्त्यापीष्टमविद्यया सह ततोनेकान्तवादोप्ययमिति सूत्रतात्पर्यम् न।
दाहृष्टो अकस्मादिति निमित्तस्यालाभादिति भाव: आभासभेदश्यादिना
वेद्यगतं रूपमस्तम् तद्विषयत्वेन क्रियात्वेनाभिमतकर्तृतायायकं तत्र घटते इ
ति अवभ्ययते रूपमस्त्रम् तदिति आभासभेदस्य घटने क्रियात्वे तत्तद्घटजड।
स्य कर्तृत्वम् अस्य तु रस्यादिशिदेवतात्मा हिमालयोनाम नगाधिराज इति
नैतदित्या ...... जडस्येति अकर्तृत्वमिति सम्बंध: तमिति जडम् स इति प्रमा
तृ एव ...... तमेवमाश्वत स्य देवतात्मेति विशेषयत: सूत्रार्थमवतारयति
चित्तत्त्वस्येत्यादिना नेत्यनेन निर्मेयगतेनापीतित्तु निर्माणगतं रूपमभिदध
ती सोऽनभासमित्रयोरिति स्पष्टम् यत्यतिपादितं तदेव स्मारयति
कारुणिकतया यथेत्यादिना ऐश्वर्यशक्तिं विना निर्निमित्तत्वात् क्रमे निमि
त्ताभावात् कादाचित्क इति विचित्र क्रमोन स्यादिति सम्बंध: अन्तर्गतस्यैवाभा
सोल्लसनस्वभावत्वे हि योगपद्यमेवोचितमित्याह नित्यमेवेति ऐश्वर्यशक्ति
स्तु समर्थाचायमेन ...... रिहत्वा मित्याह ईश्वरत्वादिति नन्वादिति विचित्र क्रम
कमिति यावत् परामर्श एव क्रियालक्षणा युक्त इति सम्बन्ध: लक्षणं दर्शय
ति क्रमिकोपीत्यादिना अकर्तृहेतुत्वन्नीरित्यादि एकैवकर्तृव्यापार इति तदि
ति वोचं चोक्तं च परामृशति क्रमेणाहृतिरेष घटं पठन् क्रियापि चेदेवा न।
हि निर्मेयानत्र च क्रियान्तरं तत्राप्येवमित्यनवस्थामाशंक्य हृदकार्येदित्या।
शयेन परामर्शनत्वस्य क्रमरूपत्वमपि स्मारयति सा चैषेति अन्याहपाकादि।
क्रियास्तु सम्भवत कदाचिदियं विलासत्वस्यामिति भाव: ननु यदि विमर्श:
प्रभाव: सविरूपाद भिन्नो न सवेद्यपदमभिपततीति न हि क्रमरूपत्वाभावात् क्रि
यात्वमस्य कुत: अत्राह प्रमात्रभेदेन त्विति अवभासन इति मायाप्रमातृ
वृत्तान्तस्यासोपरमेश्वरप्रभावादेव भवति इति तत्रापि क्रियाशक्तित्वं क्र
म उक्ते चैतत्तत्क्रमत्वं वैलौकिक्याइत्यत्र एतस्येति सक्रमत्वम् ननु परामर्
र्श एव स्वाभावत: क्रिया तत्र स्फुटतोचितं यदुक्तं चिकीर्षयेत्यादिना कथ
मुक्तम् एतत्परिहरति अस्य परामृष्टम् परामर्शोपि चेति तस्य तस्येति क
र्मणि षष्ठी मात्रग्रहणेन कर्मणो नन्वेषमाह ततएव सञ्ज्याहारत्वम् हृदय।
यं व्याकरोति अत इति वृत्तिग्रन्थं आभासनात्मा क्रियातस्या आद्य एव परामर्शो
लक्षणम् स एव वहिष्करणात्मकाभासनापर्यन्त: तेनाभासनायाएवा
ये रूपविभाग: चिकीर्षपायपरामृशतीति तेन तत्र येस्तडुपक्रमे भासमा

स्प. प्र.
ता टी.
३७२

नमपिहृदयमेव वस्तुतः त्वेकमपीति निजात्मयम् इत्यपीति नकेवलेपरम्।
ष्णमानोपरमान् यावदिच्छाप्रयत्नरूपत्वादपीत्यर्थः जडदेहादिकोऽह
त्रिंचोद्यंनोपक्रमते एवं चेति एवं तर्हीत्यर्थः महात्मनश्चेति देवतारूपत्वे।
हिरुत्पतेत नचदेवतादर्शनात्तथादर्शनादिति मन्यते नन्विच्छायामपि चे।
नयमप्यस्ति सत्यम् इच्छामात्रगतेनेत्येवरूपगतेन तदाह नामरूपेति प
तच्च घटोयमित्यध्यवसायरूपत्वेनाक्रमम् अनन्तरमिति वाचकवाच्यरूपश
ब्दार्थमात्रमसंवेद्यत्वेन प्रकाशनादित्येवमस्त्वेति रूपितम् अत्राभ्युपगम
नैवोत्तरमाह आस्तामित्यादिना स्वगतेभवनादौ स्थिरत्वादेव रूपान्तरेणा
लीतिऊर्ध्वानुसंधानम् स्पन्दनादौ नक्रमिकेऽस्पन्दनादौ नक्रमिकेऽप्यस्त्व
रूपत्वात्सर्वोपरतात्माविषयमेकमनुसंधानमस्ति देहवादौ सकर्मके।
नकेवलमेवं तत्तत्त्वविषयमनुसंधानं यावद्व्यतिरिक्तकर्मकीकमलत्वा
मपीत्यनुसंधानमापिपीरोहमयमेवनरश्चेतनेऽक्षप्यस्मादिति दर्शयति आ
स्तां तावदिति आस्तां तावदिति आमा विनिर्व्यापारः पदोच्यते तदापीति।
संगतिः सत्तामात्रं तिष्ठिरायां चाभ्युत्थाभा क्रियां च सत्तायामित्यर्थः
तत्त्व सत्तात्मनेत्मभवत्येवनाव-- तेस्वतन्त्रः तत्कर्तृत्वादुक्तेसत्तात्माभा
वादिति अत्राह स्वा-- त्यादि समनन्तभानमस्त्यावश्यंभावीति एतदेव वक्त
व्यमस्त्यत्वेन नत्वन्यत्किंचिदित्यत तत्र भवनमपि प्रकाशालिंगं सत्तया भवती
ति भवनस्वातन्त्र्येण प्रकाशस्य विमर्शेनास्ति किं करिष्यत इति प्रकाशनेन नव
वदनावलोकिनियात्मनात्म्यतदेवस्वातन्त्र्यमुच्यते नत्वजडानां नानासीतिय
क्रियायुक्तिः स्वातन्त्र्याभावादिति प्रकाशस्य चपरदशायां चमत्कारमात्रात्मा
योविमर्शस्तदेवस्वातन्त्र्यं न तु विच्छारूपं पराप्यस्वतत्तदिच्छारूपमिष्यमाणो
स्मषोऽपरदशायां तदेवाहमिति दर्शयति प्रकाशोऽपीत्यादिना चिकी
र्षैवेच्छन्नेन चमत्कारो हीति स्वात्मन्यनन्यापेक्षे विश्रमणम् एवं भेजानता
रूपं च मनेत तदेव करोति संरंभेन विमृशति नान्यज्ञानयोः इति चमदि
ति क्रियाविशेषणम् अविरुद्धपवचाशब्दोऽनिर्विघ्नास्वादनभूतिः चमदिति
वा आत्मारामस्पन्दनेऽलनोदितपरामर्शमयशब्दनात्मकानुकरणम् का।
व्यनाटकसमादावपि भावविचित्रत्वपरक्तरोदयनियमात्मकाविघ्नविरहितप
वाहादेरसतनानाचमत्का रसस्त्रक मनग्रविम्बनिर्माणेऽस्त्विति व्यतिरिक्त
व्यतिरिक्ते च्छमाणतया श्रीसदाशिवादिभवनत आरभ्याहमावाचादन
केमणासंकोचक्रमोत्मेषेचेदमा वतारतस्य स्थानन्ता प्रविचेश्वराणाम् तथा।
वस्थात्वेपरापररूपतां दर्शयति भेदाप्रतीहेकरणाव्यवहाराभावात् कृतमि
तिव्यवहारमेदनिरूढावेवगाढायां ब्रह्मादीनां कलालादीनां च तदा

हमायीयसर्गः इति तथेति संकुचितरूपतायामपि प्रसादेः ऊर्ध्वादेस्य
व्यतिरिक्तत्वेपीच्छामात्रमस्यापारमिता त्वात्मितत्वास्त्र विशेषणद्वयमाह एव
मिति ... मात्रमस्येत्यपरदमायोनास्ती च्छाव्यवहार इति शान्तशिवादि
प्रवादाभिप्रायेण एका महाशक्ति रूपा विश्वपदवा शिवस्येवं भूतदृशी
नास्त्येयमिवदृष्टिमतावलम्बनेनाह स्वयमेवेति सर्वत्र हि चमत्कार एव
इच्छात्मकवतीति सेवरीति चमत्कारिता हि स्वेच्छा तद्रूपता स्वात्मविश्रा
न्तिलक्षणा सर्वेच्छा क्वचित्स्वात्मविश्रान्तिर्भोक्तान्तरमनापेक्षितवि
शेषमपेक्षमाणाने यत्र सेच्छा रागाद्युच्यते आग्रहितविशेषतायान्तका
म इति आदित्यादर्शनादभिलाषमलो यत्र भावान्तरमात्रमाकारमपिवास
नावशेषमात्रेणाके यथाह भावस्थितान्निजनान्तरमोहस्तानीति उक्तं
कं च नित्यतत्त्वनिधानत्वप्रयोजकं नविद्यते वेति एवमन्यदनवस्थम्
तदभावश्चेति स्वात्मन्याभाव एव निमित्तमन्यस्त्वाभाव इति संगतिः इयता हि
न्त्रिकमयत्वगामिता तु तृष्णायोगेन यत्स्वात्मन्यसौ तस्याभावात् प्रयोगो न च
यः स्वात्मन्यभाव एव तत इति ननु एवं हि भवान्नास्तीति कथम् आह कर्त्रेणैव चार
स्त्विति आरोपणनिमित्तम् ततश्च तेऽन्यत्मकेनास्य नाम त्वः स्वात्मन्या
सारापमानस्यारोपणमित्यत्रोऽथेभिधीयमानस्वात्मारोपे दृष्टान्तो को
ति कूलमित्यादिना आकांक्षायामचेतने क्षितिप्रत्यासत्त्युपहासकोनवात
त्सकारणात्वादिच्छायाहि प्रवृत्ति तदुपलब्धिरिति तत्र प्रमातृत्वं तत्रारो
पणमेव तत्त्वमवसेयमित्याशयः तत एवेच्छास्य संभवपदंवाक्यमहं ० म
त्वापरिहारान्तरमाख्यत् उपमानाद्वा सिद्धमिति तत्र तृतीयप्रतिनाना
स्वयत ननिजात्मनो मानमस्तीति तदास्तामेवा ... सर्वथैवेति तिरप्रव
र्तते वर्तमानस्यदर्शयन्माया प्रमातृत्वेपि स्वेमतत्त्वक्रमित्याशयं सूचयति
सत्यप्रमातृत्वे हि यावत्पचरितमेवेदमित्याशयं सूचयति मायाप्रमातृत्वे
त्वयावत्तपचरितमेवेदमित्याह प्रथग्वेति मायीयप्रमातृतापदेपि च स।
त्यप्रमातृत्वविरोधः स्यात्पायेनापि शास्त्रेकपदेनाभूतस्यापि भोवेपि श्रुत।
यति ममप्रमातेति मायाप्रमातृदर्शनेनैवेदं सामर्थ्यम् परमार्थप्रमातृ।
त्वेन किंचिदत्र प्रयासमित्याह ॥ १४० ॥ : इत्थमिति सूत्रेर्थः स्प
ष्टः सैव च क्रियाशक्तिरिति यदुक्तं तत्र कश्चिद्ब्रूयात् भगवती ह्यच्छा सम
दाशिवे ज्ञानशक्तिः ईश्वरे ततः क्रियाशक्तिः इत्यागमे शक्तिविभागस्त
देतत्कथ्य ...... तत्राह विश्वाकारतत्वेनेति चः शंकाद्योतकः न केवलं लोक
प्रसिद्धा क्रियासत्तत्त्वरूपा यावदियमपीत्यपि यदाह तेदतिरेक हेतु मत्वा वधा
नकोनिपातोयद्यपि तथापीत्यतदर्थं स्फुटीवा क्रियायाः शक्तिरित्येवं व्या

ई॰ श्व॰ प्र॰ ज्ञा॰ टी॰ ५७३

स्यायसामानाधिकरण्यमपि स्याभिमतं व्याचष्टे तस्यामपिवेतिशक्तिरिति
क्रियात्मा यथोक्तम् सहलक्षणाकि त्रितये सामस्त्येन वर्तत इति तन्नविवेने
ति चिह्नतकर्तृत्वेन यदाहुरिति वैयाकरणाः एवंब्रुवाणोस्यापरकारक
पर्यायापायेपि मतिकर्तरि क्रियात त्वस्पर्शेन मसतितत्वपरकारकसाम
ष्यामपि अदर्शनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृविश्रान्तिरेव क्रियेति निर
तम् भवति नेह एवम् एतस्मादादावप्यधिकरणादिसापव याकर्मणादियो
ग्याभासान्तएव कर्तारोनतितिकर्मणः क्रियावेशनमेभवति इच्छाविरहि
तत्वादिस्यपचरितः सः उपचारे च निमित्तं कर्तृगतयाधितया कर्मणाहि।
ताभिसंहितविशेषदर्शनम् यदाहेतु ज्ञायहाकोपठितेतन्त्राहृदेशोहृतोना
त्ति सम्बन्धिनीत्यस्यपदस्यवृत्तावप्याहादिस्याशंक्याह शेषइति अध्याहारः।
तार्थः षष्ठीतिहृतो ऋतया ततश्च सा ऽध्याहारमेतत्पठितमित्युक्तंभवति
करणादीनां चेतिकारकत्वमितिसम्बन्धः नवकरोतीतिकारकमितिकर्तृ
मुख्यमिपदेशस्य त्रिपतेसत्यम् उपचारोवश्यंभावी अस्तुत्वन्नसति निमित्तपर्य
यत्वउपदेकिम्पचारोगोत्याणीकाम्नयास्येति निमित्तत्वेवेति सदसत्कार्य
वादविचारेहिनिराकृतः शुष्कः कार्यकारणभावः तेषामितिकरणादीनामप
तदितिनिमित्तत्वम् ततश्चकाष्ठैः पचतीत्यस्यां अपिदशायांसेवितत्वस्यांतेध्या
नप्रवेशादेवकारकत्वम् नत्वन्यथा नत्ववयवक्रियायामस्येषांस्वांतेभ्यंका
ष्ठातिज्वलन्तीतिकर्तृत्वदर्शनात् ततश्चमायादाशयानपाकलीनाविवक्षते
तदाकरणत्वेपिकारकत्वस्यकाविडनेति किमत्रचित्तमस्तुवेन एतदाशंका
ह काष्ठानीति जिज्वलिषोरेवजालनकर्तृत्वेयुक्तमित्यादिश्वैवोक्तवदत्रसंधे
यमितिशिवम् ॥ ॥ इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां क्रियाधिका
रे कार्यकारणभावविमर्शश्चतुर्थः ॥ आदितः विमर्शाः १२॥
समाप्तश्चायं क्रियाधिकारः ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ एवमेतत्
सकलं विहारसारेण शिवमयीकृतेन येनतत्परामृदयत्स्वयमस्जनिषेचते
नमस्मिन्नतः एवमधिकारद्वयेन निर्णीते चित्तत्वज्ञानक्रिये अधुनातन क्रियाधि
कारेयदुक्तं विश्ववैचित्र्यं चित्रूपस्यादौ सर्वपदार्थावभासनिर्मलत्वात्प्रथ
मेवक्रियाशक्तेः स्वरूपमिति तत्र कोसौपदार्थवर्ग इति वक्तव्यम् तदास्त
दादिशत्वत्रैनाशेषमात्राकारि अतमानमप्येवम् सर्वस्यलिंगव्याप्त्युप
लब्धिसम्भवाभावात् असंकुचितप्रकाशात्मकपरमेश्वरविमर्शात्मकः
शुनराणामो विश्वमात्रेसमर्थः ततएव विहृताववतार्यते पदार्थतत्वोपपाद
नार्थमिति परमेश्वरागमएवतन्नमुपपादयितेशाकः शुक्तिरजतइवहे

हणाय नच विश्वप्रमेयतापादनेनोपयोगि प्रकृतायामीश्वरप्रत्यभिज्ञा।
यतायाम् विश्वप्रमेयीकरणो हि तावत्प्रमेयपदवीं गणितावदन्तःकरणप्रति
लब्धस्वर्णभावामन्यप्रमातृता हृदयंगमीकृता भवेत् यदुक्तम् दिदृक्षयेव स
र्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते इति स
मस्तसंपदिति पदेन बहुव्रीहिप्रदर्शितेन ज्ञाविशेषणेन स्फुटीकृतम् समस्तस्य
हि मूर्तिक्रियात्मनो देशकालप्रपंचस्य संविद्यवभासनेन तदपरिच्छिन्नस्वभावा
सो विश्वनित्यरूपा सर्वशक्तिः स्वप्रकाशत्वेन विनिर्भासते तदपि मायावरणा
त् अप्रत्यक्षापि मायादिति तत्रापीश्वरागमप्रमाणता तदुक्तं प्रमाणमेकं त
द्वाक्यं तथ्यमीश्वरभाषितम् तस्योक्तिः पौरुषैः स्थूलैः प्रमाणैर्न प्रबाध्यते
तस्यैतदाशयेनागमाधिकार उच्यते तत्र श्लोकैकादशकेन एवमन्तर्वहिरि
मादिना स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतत्र यस्तेन शिवादिधरण्यन्तानां तत्त्वानां पारमे
श्वरागमसिद्धं युक्त्याप्युपपद्यमानं प्रत्येकतः स्वरूपं दर्शयति तान्येव प्र।
माणबाणावरविषयत्वादेकैकाभासरूपाणि वस्तूनि तेषां दर्शनान्तरे सामा
न्यव्यवहारः तेरेव च नियतशक्तिवत्ग्रहस्तैरिन सामानाधिकरण्येन वैयधि
करण्येनविशेषेण तत्स्थूलसूक्ष्मत्वभासात्मकव्यूहविभवविशेषमयः शरीर
भुवनादिः समस्तोप्ययं सर्ग ओतप्रोत इति प्रकरणतात्पर्यम् तत्रोक्तार्थोप।
जीवनेनाधिकार संगतिं कथयन्स्वरूपस्यातिरिक्तक्रियायाश्चोपसंहरन् शिवतत्त्वमे
वसर्वमेतदेव च सर्वभावानां तत्त्वमिति तदेव तावज्ज्ञानक्रियायोगादाभा
सविमर्शसारं स्वरूपतो दर्शयति एवमन्तर्वहिर्वृत्तिः क्रियाकालक्रमा
नुगा मातुरेव तदन्योन्या वियुक्ते ज्ञानकर्मणी इति जडे प्रतिष्ठितः का
र्यकारणभावो नोपपद्यतेपितु चिद्रूपएव प्रकाशविमर्शैकपरमा।
र्थोपि स्वान्तेच्छया दन्तर्वहिरात्मावभासमानः कालक्रममनुव्यापयज्ज्ञान।
शक्तिवपुषायस्मिन्रूपः संस्थाममन्तर्वहिरात्मना क्रमिकावभासा क्रिया
शक्तिः परमेश्वरस्वीकृते इत्येवं यत्तदुक्तम् तदिति तत्त्वो हेतोस्म्यात्म
मवियुक्तेज्ञानक्रिये प्रकाशविमर्शात्मिके तदेव च सर्वभावानां पा
रमार्थिकं वपुस्ततः क्रियाशक्तिद्वारस्वीकृतसकल कृत्यपंचकप्र
पंचनस्वातन्त्र्यभावनानुपयोगितयोगितयापदेशानाभासमानमवभा।
सरूपमपि शिवतत्त्वमित्युच्यते यथोक्तं स्वातन्त्र्यात्मकमिति तथा श्री।
किरणायाम् मायातीते शिवं तत्त्वं एकं यत्स्वविमनो भवि विभासेतेति प्र।
त्र अघोरव्याप्तिः शिवसंज्ञप्रकाशस्पमेति निरूपितम् स्वप्रकाशता।
हि स्वातन्त्र्यता अघोरव्यामिलक्ष्यास्पष्टेवेति सूत्रार्थः विवृतिकारो ज्ञानेक्रि
याचस्वतन्त्रनामितिपूर्वपक्षोपादिसेस्वात्मनोम्यतामिज्ञानरूपेवक्त

ई॰
श्री प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२८

यं वस्तु सम्मतम् तत्किमिदानीं प्रमेयान्तरमस्ति यदर्थमधिकारान्तर-
मिति पराशङ्कां हृदि कृत्वा प्रकरणार्थं संक्षेपेणावतारयति एवमित्या-
दिना उपदर्शितन्यायेन प्रकृतिसंगतिरुक्ता शंकाबीजमप्युपदिष्टम्
उपक्रमते इति वचनात् सूत्रार्थोऽवतारितः शिवतत्त्वं हि सर्वपदार्था-
वश्लक्ष्कि दृष्टं च सर्वभावविश्रान्तिधाम इति तदभिधानमेव तेषामुपपाद-
नोपक्रमः आगमस्य च सम्मतस्य तात्पर्येण शिवतत्त्वमेवार्थ इति संगृह
ज्ञावतरणं कृतमेवेति पूर्वेणाल्पमन्त्र स्तेनावतारणिकायाम् न तत्कर्तृः
क्रियेति सम्यग्विवेचितं वक्तुम् ननु प्रमातुः क्रियेति अत आह अभावे सतेति बहिः
सत्तादानं यद्यप्याभासनमेव तथापि लौकिकसर्वप्रमातृमायाप्रमाणरूप-
मेयादिकारकवर्गादिव्यापारविशेषपर्यन्तीभूतमवगमयितुम् तथा लौ-
किकानां प्रसिद्धेः तामेव च सत्ता शब्देन दर्शयति शिवतत्त्वलक्षणस्य परप्रमा-
तुर्लौकिकत्वेन व्याकर्तुमशक्यत्वेनाशयेन यद्यपि मायीयप्रमातृत्वस्य
न प्रमातृत्वेन व्याख्यानम् तस्य च तत्त्वभुवनवैचित्र्यनिर्मेयत्वं तथापि माया-
प्रमातृत्वे शिवतत्त्वमेव प्रकाशरूपेण सामान्यात्मेदकरूपतया च स्वं पर्यव-
सायि गच्छतीति तदभिप्रायेणात्मादिग्रहणम् आदिपदेन च मायाप्रमातृव-
भासनीयघटशरीरादिसंग्रहः आत्मन इति हि तत्त्वभुवनादयोऽर्थाः प्रमा-
त्रव्यतिरिक्तत्वात् घटता निर्दिष्टाः तत्र आत्मानमेव प्रमातृसंज्ञं कर्मभावेन।
कर्तृभावेन चावलम्बमाना क्रिया कर्मस्थत्वेन कर्तृस्थत्वेन वा विविच्यमा।
ना एकाश्रयैव भवति वस्तुत एकैव घटावभासनस्य पटावभासनादिपरमा
र्थतो भेदः घटपटयोरेव बोधैकपरमार्थत्वेनाभेदात् मायाकृतस्तु भेदोप।
रागावभासितत्वं भवतु क्रियाणां भेद इति वस्तुस्थितिग्रहणम् तत्त्वावभास
मानपदार्थविषयेयं तत्त्वसमर्था च प्रमातुः समर्पितज्ञानविरहिते क।
स्मात्स्मात् किंचिन्नभवेदित्याशंक्याह बोधात्मेति बोधैकरूपस्य प्रमातुर्यद-
पि कमवाप्य रूपं तन्निर्मातृत्वमपनेतुं निघ्नतेति तस्य यन्निजं शक्तिरूपं यम
इत्यपदेशेन तदायरूपमवगतमिति यावत् विश्वः कर्मणापि कारादी।
नास्मर्चेनध्यानादिक्रियायुक्तस्य चेतनज्ञानमप्यभिव्यनक्ति तत्स्वयं यद्य-
प्ययमागमोऽव्याख्यातः तथाप्ययमेवार्थ एतदर्थमूलत्वेन सतिपुत्र्यते
अन्यस्त्वेनेयदि क्रियासंप्रयोगितदत्त क्रियातज्ज्ञानेवर्धयतीति कः प्र।
कारः भावनामात्रेणापि तत्सिद्धिदर्शनात् यदाह क्रियानामपर्यन्तं तत्त्वमपि
शरीरपर्यन्तीभावेन हठाद्भूतो विमर्शः सकलमिदं रूपकृत्स्नमविलोपना-
दि परमेश्वरैर्पर्यन्तं दशभिः क्रियाविमर्शनामीति पूजनेन दायुक्तमस्त्यते प्र।
वेनादि क्रियाविरहितेऽज्ञानेन हठाद्भवतीति तथा च श्रीमदागमः यो।

योगोनान्यः क्रियानान्यातत्त्वारूढाहियामतिः स्वचित्तवासनाशान्तौसाक्रि
येत्यभिधीयते इति तथा चवार्त्तिकेपत्तद्व्याख्यातम् स्वाश्रितैववासनाः कर्ममा
लमाश्रवृत्तयः तासांशान्तिनिमित्तंयामतिः संवित्स्वभावविकासादेहादारभ्यशिवा
न्तस्यतत्त्वग्रामव्यापिनी क्रियासैवचयोगोपितत्त्वानांचिद्रूपीकृते लोके
पिकिलगच्छामीत्येवमन्तः स्फुरैवयासादेहस्तंदेशंचाप्याविशन्तीगतिक्रि
या तस्मात्क्रियापियानामज्ञानमेवहिमेति तद्देतद्दर्शयति परस्पराविरहइत्यादिना
ग्रन्थेति अपरस्परान्वितायांहृत्तत्त्वशिवाणान्वयोरेवतादात्म्यमभिधीयमानेप
रमार्थतोव्यतिरेकएव आभासविमर्शाभेदात् इतिप्रतिपादयितुमन्यथेति
व्यतिरेक इतिचोभयमपात्तम् यदिनाममतिचेतत्स्यैवक्रिया रूपोयावतीत्या
दौपुनरुपचारइतियेदिमतंतदेवस्ववचसान्त्याऽशयः तत्रपरमेश्वरस्यज्ञानक्रि
येभवतांपरस्पराविरहितेवायस्मात्वाहिपरमेश्वरः सततंनवनवरूपतयाप्रपंच
कावभासनास्वभावः पशुप्रमातॄणांतुपूर्वनिर्मितविश्ववर्तिनीलादिवोधावसरे
नवावभासनानाऽस्त्येव एतत्परिहरतिमायेत्यादिना मायेवेनेत्यत्रावच्छेदः परस्प
राविरहोयुक्त इतिचपूर्वेणसमन्वयः तस्माच्छित्तोरूपंयदैश्वर्यंतद्हिज्ञानक्रियात्मके
स्वयंतिरिक्ताविकाचित् तत्स्वतत्त्वतदाहरणंयुक्तः पशुत्वमपिज्ञानक्रिययोरस्या
न्याऽवियोगः यत्रेश्वरविवेकः अणावपिशिवस्वरूपाच्छिन्नादेकोमहेश्वरः तत्त्वके
विदचिद्वातत्कथमाच्छेपभूमयइति तत्रभगवतोपिमदाकर्षणाभ्यवभासनानिवे
हतिइतिशामित्तमितीत्यादिना यदिवायस्वेवसमर्थितमीश्वरस्यातदैश्वर्यमस्येवत
मायाप्रमातॄणामपितिर्माणंसमर्थितमित्यकस्मात्तदग्रहणमेतयः हृतोप्रमातृः क्रि
येतिसम्बन्धेषष्ठी तत्रवहिष्काराणंतयाकर्तरि तत्रापितन्नियमेननिषेधः शेषवि
भाषेत्यप्युक्तानात् यदितत्त्वीभावग्रामयएवशेषः स्वातन्त्र्यमेवेति ईश्वरस्वरूपेणतेपि
तयानिर्माणमितिसमर्थितमितिसम्बन्धः उक्तंहि यथाभिमतस्वेच्छानिभासतद्बुद्धि
गोचरे अतएवयथाभीष्टस्यादि तत्रपशुप्रमातुरुपक्रमेण किमस्योविचारः अत्राह ।
शुद्धैश्वर्येतितत्रपरमार्थतोयद्यपितेनातिरिच्यते तत्किमतिरिक्ततयाविचारे
ण अतिरिक्तताप्यवभासमानानात्यन्तसंस्थभविनीतिदर्शयति केवलमिति निर्मा
णपदेइतिमायीयानांकीटान्तानामपिकार्यकरणाश्वस्वयकार्यंउपारूढस्यस्फुरति ।
तत्रहृदयेभेदस्फुरणावस्थायांविदभेदपूर्वकोभेदइतियद्यपिक्रमोऽस्ति क्रमात्
तावक्रियाप्यस्ति तथापिनतावतैवलोकस्त्वपश्यति प्रमाणतत्त्वसाधारणत्वाको
त्तीवहिरिन्द्रियवेद्यत्वान्त्यरूपान्तरापत्तिलक्षणंक्रमंयतोपेक्षते ततोदृश्यमेवक्र
मइति अभिमतविमर्शात्मिकाक्रियाप्यदृश्येति तामस्मत्कल्पीकृत्यज्ञानतयैव
व्यवहारोनयुक्तः उच्यते इति व्यवह्रियते इत्यर्थः तत्रवेद्यदिग्वादः सकलिकस्य
चेचटादेरत्नोवत्रहिम्नेगोकरणनिर्माणं तदाकथंक्रिया आह अन्तरेति एत

ई॰
प्र॰ प्र॰
व्या॰ टी॰
२७४

दनन्तरमपि चेति योऽन्यम् न केवलं बहिरित्यपिः चशब्दः पक्षद्योतकः एव
मत्यत्र नन्वन्तर्हि क्रमः किमपेक्षया आह अन्तरमपि चेति बुद्धिसूक्ष्मोदिस्वा
मिनश्चाप्रकल्पायेन चिन्मात्रानवतिनएवबहिष्कृताः नन्वन्तश्चिन्मात्रैक।
रूपे क्रमः कथमेवेतदित्याह चिन्मात्रेति सक्रमत्वे च लौकिका इति हृत्क्रमम्
न त्वतादृशी प्राभवी क्रिया तत्रत्रुटिर्मोः कथं न दर्शिता क आह तदपीति।
यावदेव सूक्ष्मक्रमम् अन्तर्बहिर्वृत्तिरिति तावदेवान्तरत्वप्रतिपादनेन सर्वाभ्य।
न्तरतापत्तिमेव क्रमनिर्भासमसामर्थ्यमेवतत्क्रियत्वापाशयत्वक्रियेशक्ति
पदम् अस्य चेति एतां चित्स्वरूपस्याविनिर्थः ऐश्वरः शुद्धः सर्गः यत्रोच्यते श्री
देवनि शिवः कर्तेति मायीयस्त्वशुद्धः यत्रोक्तम् प्रोक्तेऽनन्तो सितप्रभृ
तिसर्वे अन्यत्र तु शिवस्यैव कर्तृत्वेपि तदिच्छाकृतावभिमानतोऽन्यस्य कर्तृ
त्वमुच्यते यदिहयाश्रुतः अनन्तोऽहमेव ग्रहणाग्रहः एष एतोऽपि परमेश्वरस्य यः।
साधनस्यातिज भावनाग्रहाहेतुतरा भवतीमरीचयः इति तत्रैश्वरे सर्गेऽस्य।
न्तरेश्वरसृष्टाद्यपेक्षया बहुशास्त्रोक्ता सप्रथहृयापि सर्गः परमशिवस्य भाव
तः शक्तिविजृम्भा ततः साधाशक्तिरन्तरवभासमानस्वभावतया ज्ञानशक्तिरु
च्यते बहिर्भावरूपणात्क्रमोपबृंहितेन विमर्शदार्ढ्येनोपलक्षिता क्रियाश
क्तिरिति व्यपदिश्यते यदागमः एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुव्रत
ज्ञापयन्ती जगत्यत्र ज्ञानशक्तिर्निगद्यते एवंभूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः।
जाता तदैव तद्वस्तु कुर्वत्यत्र क्रियोच्यते इति भगवत एव परमशिवस्याक्रमस्य।
पि युक्तो ज्ञानक्रियाशक्तियोगः तद्वन्मायीयसर्गे कालतत्त्वोन्मेषाद्भवत्क्र
मः विद्यातत्त्वान्तः मायान्तोन्मेषाः कालयोगात् भावैकरूपमसौ क्रमयोगः उक्तः
अत्राहाचचेति इहैतत्त्वतो मायीयः प्रमातारः उपदेश्या ते च कालक्रमभाजः स।
दाशिवावस्थायामपि चेदन्तोन्मेषस्याहन्ताच्छादनीयस्यापि सम्भवस्तस्यापि पु
न्तरे वधपसंभाविनः अपरस्य प्रावेशोऽहि तत एव अनन्तानपेक्ष्य क्रमोऽभवस्यैव
तत्त्वप्रभवः इति किमवान्तरेणानेन नैतद्वदितिम्भवादिष्वपथ्यागमनम् यत ए
वं तस्माच्छिवदृष्टौ यदुच्यते यदानन्तस्य विहर्मविभवाभोदज्जम्भया विचित्रव
नानाकार्यसृष्टिप्रवर्तनेभवत्स्वतत्त्वातात्विका सेच्छायाऽप्रथमा तदिरितिप
रमशिवेपि भवतीत्यन्यत्व रूपायाः आनन्दशक्तेरिच्छाशक्त्यपेक्षया प्रथमत्वे पूर्व
भावित्वेनत्रुटिरिति कालेशरूपत्वेन उपपद्यते अन्यथाक्रमाभावे कथं पूर्वापरीभा
वव्यवहारः किं रूपदेश्यापेक्षयात्वन्तर्गतमायीयप्रमात्रपेक्षया च युक्तोऽसाविति
नन्वत्र सदाशिवक्रमवन्तो मायाप्रमातारः सृष्टाऽनन्तशिवतन्त्वम् आह प्रमात्रस्मा
मात्यादिति तत्रापि स्थूणपादिताक्रमस्थितिरत एवोक्तम् तदेवमिति तेन।

न केचिति वास्तवं पदमाह अथवा इति ॥ ५२ ॥ ननेवंभूतं चेच्छिवतत्त्वं।
तर्हि तदतिरिक्तं किं तत्त्वान्तरं भवेत् विशेषतः सदाशिवेश्वरौ कथं तत्त्वान्तरे स्या
ताम् यदागमः लयाधिकारभोगाधिजितत्त्वोक्तिनिदर्शनात् पदार्थः पतिनामाऽ
सौ प्रथमः परिकीर्तित इति अनेन हि परमेश्वरतोक्ता एकचितत्त्वविश्रान्त्या
नो चेत् तत्त्वानां देशकालायोगात्क्रमः एतदभ्युपगच्छन्नेव समर्थयते कि
न्त्वान्तरदशाइकालसादाख्यतत्त्वमाश्रितः बहिर्भावपरत्वे तु परतः परमेश्वर
म् इति तत्त्वेन सत्यं शिवतत्त्वमेवैकं वस्तु सत् विशेषान्तरमपि त्वास्ति तदुच्य
ते तच्छिवशक्तितः स्वात्मनि प्रतिबिम्बकाले नैव चित्रं भासयन्कालदेशाक्र
मे भासयेदेव वैचित्र्यस्य क्रियामूर्तिभेदमयत्वात् अत आन्तर्येण तत्त्वरूपतया द
शायाम् इदं भासते सादाख्यम् सदाख्यायां भवेत् सृष्टिक्रमोपदेशादौ प्रथम
दर्शनीयं तत्त्वम् यतः प्रभृति सदिति सदिति प्रख्या तदा सदाशिवशब्दवाच्यं च इ
दन्तोन्मेषपिधित्वे तिहि सदाशब्देनोक्तम् बहिर्भावस्य क्रियाशक्तिरूपस्य प
रत्वे इदं काभासते भगवतानन्तइच्छैककारिता परिपोषणो चिन्मात्रपरमेश्वर
शब्दवाच्यमीश्वरतत्त्वम् सादाख्यस्य पश्चान्निरूपणार्हम् एतदुक्तं भवति इह त
स्य भावस्तत्त्वमिति वर्गाणां विशेषरूपाणामेकीकरणनिमित्तम् सामान्यमु
च्यते स्फटिकघटादौ वा स्थिमांसादीनां पृथिवी सरित्कूपसरःसमुद्रादीनां जल
मिति तदुक्तं श्रीमन्मतंगागमे तत्त्वं यद्वस्तुरूपं स्यात्स्वधर्मप्रकटात्मकम् तत्त्वं वा
स्तुपदे व्यक्तं स्फुटमात्मा यदश्नुते यदाश्रुते सकाहृतं तत्ते चात्मवशंगतम् ततम
नेनतोऽतस्मात् तत्त्वं तत्त्वस्य तनताविति तत्र शुद्धचेतनवर्गस्य स्वमन्त्रमहेश्वराख्यस्य
यद्भावचक्रं स समस्तोऽयमन्तःकरणविषयभावराशिः स्वदर्पणमलप्रायमुन्मी
लितमात्रचित्रकल्पं प्रथमसृष्टौ संइहमेव च स्वात्मन्येवामिव प्रतिबिम्बतया
भाति तत्र भावचक्रेण तस्य चेतनस्य वर्गस्य तथा प्रथते नाम यच्छिविशेषसामा
न्यं तत्सदाशिवतत्त्वम् मन्त्रेश्वरादिरूपस्य तु बहिष्करणविषयस्पृशि पूर्णचित्रप्र
तिमे स्थितस्य ईश्वरतत्त्वम् यदागमः तस्मिन्नेवेश्वरे तत्त्वे संस्थितः परमेश्वरः
शिवेच्छानुमतः सर्वजगतः प्रभविष्णुरित्यादि सदाशिवेश्वरभट्टारको
त्वत्तया भूतत्त्वाधिष्ठायकौ यत्रोपास्यादिविज्ञानविन्यासादिवत् ततएतदनवका
शो ब्रह्मादीनां किं न तत्त्वमध्ये गणनमिति सूत्रार्थः वृत्तिविवृतिग्रन्थेषु अ
न्तरदशाबाह्याभ्यां शिवतत्त्वमात्रमिदमितीशिदृवरितिवृत्तौ दर्शितम् ॥ ५३ ॥
नामान्तरेणेदमेव तत्त्वद्वयमुक्तम् ननु च किमेतत्स्यादिति भ्रमितव्यमित्य
पेक्षह्नेण ह ईश्वरो बहिरुन्मेषोऽनिमेषोऽन्तः सदाशिवः सामानाधिकरण्येच
हि याहमिदंधियोरिति यस्योन्मेषादुदयो जगतः इत्यत्रोन्मेषशब्देन बाह्यत्वस्फु
टताविधायिपदिष्ठस्य चेतनस्य सामर्थ्यमीश्वरत्वं तन्निर्दिष्टम् यस्यनिमेषान्ते

स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
१२७६

त्मलयशयत्वात्तु निमेषशोभ्रुतान्तादूपमस्फुटमस्यापयत्सदाशिवतत्त्वम् तदे
तदुभयमचलस्यापि विमतवस्पचलनावभासेनेत किंचिच्चलनात्मकमिति
स्पृहमंदायमतः सर्वाणि हि तत्वानि भगवतः शक्तिरूपाणि स्पंद एव यथो
क्तम् गुणादिस्पन्दनिःष्यंदाः सामान्यस्पंदसंश्रयात् लब्धात्मलाभाश्ति
काचिच्छक्तिरनन्ताः शाक्तीशक्तिष्येव वर्तमानानेदीयसी भगवतः अस्या
तत्तत्वान्तमादवीयस्तमाइस्तप्तासता विविचित्रा आगमेषु दर्शिताः एवमुन्मे
षनिमेषात्मकेश्वरसदाशिवलक्षणद्वयरूपस्वीकृतसमस्ततत्त्वे पूर्वं सूत्रे
क्तं शिवतत्वमित्यर्थश्लोकेनोक्तम् परिपूर्णेश्वरताकस्यतत्तस्यैव व्यापारो वि
मर्शलक्षणो ऽहंइदंइत्युभयसमानाधिकरणत्वेन यः सा सती शुद्धविद्या।
अशुद्धविद्या ऽतो ऽस्यैवेत्यवान्तरस्यार्थः इदंतात्पर्यम् अहमित्यनन्योन्यरव
प्रकाशविमर्शः इदमित्यनयोन्यरवः एकः शिवभट्टारके द्वितीयो विद्येश्व
रवर्गे मायाप्रमातरि चैतौ ग्राहकग्राह्यलक्षणे ते व्यधिकरणे सि
द्धौ यदा तु मध्यकोटौ समधृततुलावद्ग्राम्यतत्तदाहमिदमिति ग्राहके
ग्राह्यस्य प्रक्षेपात एवमामलग्राह्यांशो विमर्शः सदाशिवनाथे इदमहमि
ति ग्राह्ये स्फुटीभूते ऽहमिति प्रक्षेपात्सामानाधिकरण्ये विमर्श ईश्वरभट्टा
रके एतं सूत्रार्थमवतारयति उन्मेषेत्यादिना शास्त्रकृतामिति स्पन्दादि।
शास्त्रप्रणेतृणाम् तस्य चेति येन शिवस्यैश्वर्यं सदाशिवतत्त्वोपक्रमं प्रथते
तेनोभयोरपि असौ व्यापारः विद्याख्यः उभावपि च तद्व्यापारमयो परमशि
वनाथस्यैक एव तमैश्वर्यम् ननु विश्वं निमिषितं चेदेकरसैवाहन्ताशुद्धा सा
च शिवे तेति निमेषः कथं निमेषोऽपि भगवतो व्यतिरेकेण निर्दिष्टो यस्योन्मे
षनिमेषाभ्यामित्यत्रेति शंकां परास्यति नन्विति विश्वं निमिषितमिति हि
विश्वस्पंदनाख्यशरूप एव किंचिद्रूपं वक्तव्यम् न च शिवपदे विश्वं किंचित् सर्वे
षां तत्त्वानां लीनेति हि वक्ष्यते आगमे हि स्वभावेनैव शान्तात्मा चारः संसार ए
व हि सर्वस्मान्निष्क्रान्ते परमे ध्वरे हृदये लब्धः इति पठितम् ततश्च विश्वस्य या
न्तरिति अहन्तायां परिवर्तमानाया अमलतामयत्व विशेषः अत एव तदा
तद्विश्वं प्रलीनमुच्यते व्यवहरणीयत्वाभावात् एतदाह सदाशिवदशायामपी।
ति अशेषाणां ग्रहणाणां मायाप्रलयाणां बुद्धितत्त्वपर्यन्त तत्त्वबहिः स्फुरन्तोऽन्ता।
एव सामानाधिकरण्यतया प्रत्येकं निजनिजया संविदा वेद्या स्तत एव च सामानाधिकरण्य
भावेनाव्यवहार्यतया आमलत्वेन प्रलीनशब्दवाच्या येऽर्थास्तत्सामाना
धिकरण्ये प्रथमसदाशिवपदम् यद्यपि विकृतो अहमेतदिति तल्लक्षणे एव दर्शि
तम् तथाप्येतत्तया स्फुटत्वाभिधानात्स्वेदशायामहं इत्यत्र अर्थः ईश्वरपदे त्वस्फु
टत्वाभिप्रेतं तदित्यत्र ननु वैश्वर्यस्य शक्तित्वादीश्वरता एवं तु सदाशिव

रोपलक्षितः शिवव्यवहारः कृत इति शंकमानं प्रत्यदीश्वरदशाव्यतिरेकेण सा
दयन्सदाशिवपदं व्याचष्टे सर्वं येति इदन्तावदीश्वरपदे स्फुटत्वेनोक्ता ततः
पूर्वं दरीदृश्यमाना यदा तु सा प्रशान्तरूपलक्षिता ध्यामलत्वेनास्फुटाऽसंपद्यते त
दा वेद्य योगोऽपि शिवता या उन्मज्जनात् सर्वेण कलनाप्रकारेण शिवतेति स
दाशिवत्वेनोच्यते सा च मायापदव्यवस्थितानां भूतानां ग्राहकग्राह्यरूपाणां
प्रलयः सर्वस्यैव मायीयस्य रूपप्रध्वंसात् मायातत्त्वे च तदा भूतानि तिष्ठ
न्ते तत्र परमेशशक्तिरूपं सदाशिवपदे इदमित्येवास्पर्शेन विश्राम्यतीति नि
मेषः सदाशिवता एवं मेषग्रन्थोन्नेयः ननु एवं तन्निमेषादिग्रन्थार्थो न समा
इत्याशयेन परमशिवताव्याख्यानतया तन्मसति निमेषतः प्रलयः सदाशिव।
व्यापारत्वेनेन विरोधापत्तेः ननु यदा समस्तग्राहकग्राह्यमहाप्रलयस्तदा म
वत्वेवम् यदा तु मायायामप्रलीनत्वमतिपार्थिवप्राकृताद्विवेद्यवर्गप्रलयः वे।
लक्ष्मानि ग्राहकाणि स्थितानि यदा उक्तानामेवान्तःकरणेषु संस्काररूपतया
ऽवस्थानं तदवस्था तेषु विश्वस्य प्रलयो न तु हन्तान्तः प्रवेशस्तदा कथं निमेषोन्मेषा इ
च्यते अत्राह ग्राहकेष्वपि द्विअक्ता रीतिरुक्तत्वे उन्मेषः संस्कारशेषोऽपि न याव
नु नन्वेवमपि सदाशिवरूपं यदि हन्तांशेन वाचकीकृतः वाचकीकृतत्वेनाह।
तदानीं चेति तस्यां संवेद्यावस्थायामपि यो मायीयग्राहकान्तःकरणपरिवर्ति
न संस्काररूपोऽनिमेषः सोऽपि तत्त्वतः इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्येति त्यायेना
हमिति पदे विश्राम्यन्नहमिदमिति सदाशिवतामेव स्पृशति यदा तु संस्काररू
पत्वेऽस्य हन्तैव तत्त्वेन तदा प्रमातृत्व एव सदाशिवता इदन्तया मायीयाहन्तया वा सं।
स्कारेति हि व्यपाति व्याख्याद्वयमपि चयुक्तमित्याह अत एवेति यतः प्रलयो
द्विधा उक्तत्वावशेषतायां तत्संस्काररूपताभाजो वेद्यानामर्थानां सद्भावे स।
वेद्यतत्त्वे लक्ष्मानामपि तन्मायाशक्तौ प्रलीनत्वेन सदाशिवपदान्तर्गमेन पृथक्
प्रमातृत्वाभावात्तदपेक्षया वेद्यानां प्रतिष्ठानादपेक्ष्यतया ततश्च ग्राहकशेषस्य हं।
उमेयस्य प्रमयरूपत्वेव द्वयेतावन्मात्रस्थितो प्रोक्तेऽसावुत्तप्रलयोपमा नित्य
त्वेवेद्यस्य निमेषात्प्रलय इति व्याख्याय यस्योन्मेषादुदय इति व्याचष्टे तामाः
सदाशिवपदादीश्वरपदस्य व्यतिरेकमाह ईश्वरदशेति दशा शब्दोऽवस्थापरूपा
ये मायायां स्फुटेदन्ताभाजो ये ईश्वरपदे सृष्टा भवन्ति तेत्रैव परमार्थतः इदमा
वस्य स्फुटतापत्तेः यस्योन्मेषनिमेषाभ्यामित्यत्र जगद्ग्रहणेन वेद्यवर्ग एव।
कस्मात्स्पष्टीकृतः यावता सदाशिवपर्यन्तेऽपि प्रलयः सर्गश्चागमे श्रूयते
यत्सदाशिवपर्यन्तं पार्थिवाद्यं च सृज्यते तत्सर्वं प्राकृतं ज्ञेयं विनाशोत्पत्तिसं।
युतमिति ततश्च तयोरप्युन्मेषनिमेषस्वीकृताभ्यामुदयप्रलयाभ्यां व्यपदे
शः कर्तव्यः किंच यथा शिवस्योन्मेषनिमेषव्यापारो न तथान्तरं सदाशिवेष्व

श्रीः
प्र· टी·
स्व· ज्ञा·
२७९
२७७

रात्युक्तौ तथा तयोरपि उन्मेषनिमेषव्यापारौ कस्मादुक्तौ तत्त्वान्तरतया त
देतदाशंक्याहृदयमेकेन वाक्येन निराकरोति सदाशिवेत्यादिना इदन्ताभाग
स्यैवापरस्वरूपस्य तत्रागमे प्रलयोदयौ परमार्थतउक्तौ मन्तव्यौ तदभिप्राये
णैव च तत्र मायाकाले परार्धानां गुणयित्वा शतेन तु ईशादिनै राशिवमित्या
दिक्रमेण शक्तितत्त्वान्तेऽपि श्रीस्वच्छन्दादिग्रन्थेन गुणयित्वैश्वरं काले परार्धा
नां शतेन तु सदाशिवे दिने रात्रिर्महाप्रलय इत्यादिना कालयोगो व्यपदिष्टः
तत्त्वेश्वरशक्तिरूपयोस्तयोः प्रलयोदयौ युक्तौ तथा तयोदयौ युक्तौ ।
तथा तयोरपि यत्प्रलयोदयव्यापारवत्त्वं तत्परमार्थतः परमशिवस्यैव र
तिरूपस्य क्रमयोर्व्यापारान्तरस्वरूपकम् तावतः पूर्णमिव स्वरूपत्वात् एतदेवाह
एकमेव हीति येषिति येषु भावेषु मध्ये न दर्शनीयेति अवभासनाकालेन केव
लेश्वराणामित्यपि अन्यतारूपाणामिति अपवेद्यप्रलये संस्काररूपत।
याखरूपमात्रावशेषवेद्यता च यह्कस्वरूपाणां सर्वेषां ग्राहकाय तत्त्वाद्यग्रासा
मध्ये प्रलये इति न सम्भेदनाभिहिताः एवं च सदाशिवेश्वरो शिवतत्त्वात्र भिद्य
ते ततः कथं तयोः सृष्टिप्रलयौ व्यापारान्तरेण व्यपदिश्येते इत्याशङ्क्योक्तं निर्वा
हयित्वेते तन्त्रयासमाप्यामित्यस्तनामायेन प्रमेयान्तरं निरूपयति तदेतादृशार
स्यादिना प्रस्तुतप्रस्तापयन्नीत्यनेन विंशादिति अत्र तत्त्वान्यबुद्धिकर्मेन्द्रियविंश
कं मनोऽहंबुद्धिप्रकृतिपुरुषरागनियतिविद्याकलाकालास्वेति प्रविशन्ती
ति शातादयक्तेति शक्तितत्त्वसंग्रहः सपदेन नो ग्रहणं तत्त्वानां तत्स्वपूर्वान्त शक्ति
तत्त्वमाह ज्ञानक्रिये सदाशिवेश्वरौ तद्व्यापारोऽपि विद्यातत्त्वे तेनैवान्तः प्रविष्टमा।
यातत्त्वे देहे तु उपादानकारणमात्रत्वेन तत्पृथक्तेन सम्मतम् अपि तु परमेश्वरशक्ति
तया तथा हि सदा स्वप्नप्रपञ्चसंसक्ति दिदृक्षावशाद्धटकारणतयापि नियतौ तिभौ।
समानः पृथक्कारणम्यते अतएव सर्वभावानां शिवः स्वभावः तेन विना निः
स्वभावत्वात् सर्वस्य तत्राशयेन स्वत्वरूपाण्वि तमपि द्वात्मभावेन स्वभावमिति क।
थितम् तत्त्वावपि स्व स्वभावस्यैव शिवात्मकस्येत्यादि श्रीत्रिशिरोमते हि सा
तं स्यां चैव तत्त्वानां ग्रामः सलदमेतानि शिव इति सर्वे शिवप्राप्त्यात्मोक्तं तदुक्तम्।
यापीति पंचैतानि तत्त्वानि ततोपीति तेभ्योऽपि तत्त्वेभ्यो हेतुभ्यस्तेभ्यः शिव।
तत्त्वस्य षड्विंशत्तमस्य न भेद इति सम्बन्धः अभेदादिति प्रतिबिम्बे हि भेदोस
त्त्वेऽपि आभातितावत् शक्तौ तदपि तेन्याशयः आदिपदेन नियतिरागौ तासा
मिति कालादिशक्तीनां शिवतादशायामिति यथा घटादः पृथग्भूतानां विभा
सनदकाहरणसामर्थ्यं स कारणतया पृथग्भावावभासैव न हि तत्सक
रस्य शक्तिरित्यवभासः परमार्थतः तथा त्वेति प्रतिबिम्बमेवह्युच्यते तथा
प्रकृतेऽपि मन्तव्यम् एतस्वेति कालादयो ग्राहकत्वेउपयुज्यन्ते अधुना

न किंचित्करोमि जानन्नभिषक्तोऽहमिति हि कालकलाविद्यारागान्
विद्धप्रवार्थेति यत्पत्त्राणि तेन ग्राहक उच्यते अत्यैरिति शैवव्याख्यातृभिः
तथा हि शिवब्रह्मनत्नग्रन्थे गुरुपादैर्निरूपितम् पंचत्रिंशत्तत्त्वे शिवतत्त्वप
स्यैव शक्तिरुक्तेयम् तत्र च तत्त्वपरा अन्यैर्वै पंचविंशक स्थूला मध्या
त्वमसूक्ष्मरूपाः शक्तय इह मायाज्ञानात्त्वपरमित्यादि ग्रायाग तत्त्वाकृत्स्नकृतायाः
यद्यपि कालादिशक्तयोऽपि ग्राह्यं स्पृशन्ति तथापि सामान्यत एव न विशेष
तः बुद्धिकर्मेन्द्रियशक्तयस्तु ज्ञेयतया कार्यतया च विशेषत एव ग्राह्यं स्पृश
न्तीत्यतिशाहृदि पदस्याशयः ताश्रपीति स्थूलसूक्ष्मतयोभयथाः माया प्रमा
तरपि परमार्थतश्चिद्देवतत्त्वम् इति शिवस्यैवेताः शक्तयः तथा हि यतः क
रणवर्गो यमितिनीत्यावस्थानत्वमप्एवमहं वेजानाति करोतीति चेत्यत आह ग्रा
हकात्मस्यपीति निराभास इति वेदकैकरूपे समयमहरूपा इति अहं शब्दे
जानामि करोमीति हि श्रोवाक्कासोस्तत्त्वम् अत एवाह विमर्शजातीय इ
ति अहमिति विमर्शस्याविशेषरूपापत्ताः विमर्शश्च भगवत एव शक्तिरित्यु
क्तम् विमर्श एव देवस्येति तेदनुक्तम् गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दाः सामान्यस्पंद
संश्रयात लब्धात्मलाभा इति येऽपि प्रतिविम्बरूपा ग्राहकास्तेषां चिद्गगनस्थि
वइवइत्पापनया चिद्गगनोऽपि वेद्यात्मा तच्छक्तिरेव सदाशिवरूपसृपापारयति
ग्राहकाश्रपि इति एतच्च पूर्वमेवास्माभिर्विस्पष्टम् चितिशक्तिर्विश्वरूपाभव तथा
पि कांत्स्पशतीति संबंधः चेतनाति उर्ध्वकारित्वादिना द्रुततोव्यनक्ति एतत्संक्षि
पद्यदयतियो हीति इदन्ताभागीति निरूढेदन्ताकोटीव भास इति संबंधः एतत्प
मेयं प्रकृते उपयोजयति एवमिति ईश्वरादिव्यवह्रियते शिवतत्त्वाद्यैरनेनेति संबंधः
आदिपदेन सदाशिवादि तन्वेतावन्ति तत्त्वानि शिवप्रलीनानीति नास्माभिः अ
तम् श्रोष्यत इति दर्शयति वस्तुमयोति प्रमाणाम्भसो सदाशिवपद एव स्थितिः वक्ष्य
म्भसो तु प्रलय इत्याशयेन सर्गस्थिती सर्गप्रलयाविति च दर्शितम् तत्र सदाशि
वतापूर्वं कृतवद्भास्तिक पंच प्रलयतेवास्याः अत आह प्रपंचेति अस्फुटमेव हि य
लीनत्वमुक्तम् अहेन प्रलयपदेपोहेत्तमाह प्रलयस्येति व्यक्तिस्फुटत्वप्रपंचाद्यु
पपाद विरहितः प्रलयशब्दोऽभूत पूर्वं स्फुटदशादर्शनेयदस्फुटत्वं विनाशशब्देन
प्रसिद्धं तत्त्वत इति लोके निरूढिः एवं श्लोकार्थं व्याख्याय वान्तरं विवृणोति तस्यै
वेति सदाशिवेश्वरोभयरूपस्यः स्वरूपादभेदपरामर्शस्त्वहित्यानामतत्त्वम् अत्रै
व सच्छ्वार्थेति रूपणाशयेन हेतुमाह स्वात्मोल्लासेत्यादिनातस्यैति वर्गस्य तन्त्र
यथा हृष्टभेद एव स्वकारणापरस्पराधीनजन्मापक्ष इत्याशंकाचापि एवौक्तेहेतवे
तस्माद्वयति प्रकाशादिति अत्रेति सूत्रे अनेन चरादीनां याहगानन्तरमन्तःक
रणाभ्यविरूढत्वेनतात्हगिहेत्याह तत्त्वीश्वरदशायां सत्पएव समानास्तत्पूर्वयेष्ट।

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२७८

कादीनाम् तत्रैकरसेववेद्यताततश्चकोन्योवेदकस्तत्रप्रकाशस्यनवेद्येनसाकंमे।
कश्चिन्मात्रात्मन्यधिकरणेविश्रामउचितइतिचोद्याशंकायामाह वेदकश्चे
वह्यतेइतितेनभिन्नावभासार्थाइत्याद्युद्देशः ननुयथानीलतृणोत्पलजाते
द्रव्यात्मन्यधिकरणेविश्रान्तिस्तृतीये तथाहन्तेदन्तयोरपिसावाच्या नचाह
तीयमस्तिचिदचिद्विमेवेतियत्नेनायोह्यतेसमर्थितत्वादित्याशंक्याह सचे।
तिवेदकश्चिद्रूपमेवशरणंतया संकोचरूपकारणाध्यनान्तरसंक्रान्तमिवरटती
यमधिकरणमितियावत् मतिशब्देनेतिवृत्तौ अनेनमनोव्यापारोमतिः साक
थमिंद्रियवर्गनिरपेक्षसंवेदनेभगवतीस्फुरेमवेदितिपशंकांहन्तीतितत्रइतिवि
त्तवरूपादीत्स्वरात् यथैवेतिउपदेशभावनाद्यर्थंस्फुटेनकल्पनायातेनविभा
गेनायमर्थः ननुशक्तितत्त्वएवतर्हिविद्यान्तर्भवेदितिकथंपृथक्तत्त्वंतत् अत्रा
प्याहयेनैवेति शुद्धशब्देनेतिवृत्तौइयंचपरमेश्वरेणचितावहमिदमित्यस्यामिद।
मितिसममस्तस्वीकारिणीमतेग''' निप्रस्तानन्तरंनिरूपिताशुद्धविद्या तथा।
हि तत्रप्रग्रन्थे मायान्तर्वर्तिनःप्रोक्ताःपशवःपाशयन्त्रिताः मायातीताप।
राविद्याविशुद्धाध्वप्रदर्शिका साकथंपुज्यतेऽत्नोक्षिहिमेदहजेतमःउत्त
ग्रन्थस्तु शिवाद्यवनिपर्यन्तोयोयमध्वातिविस्तृतः सममस्ताश्वित्तौज्ञेयोनाशि
वत्वाद्विभज्यतेइति अयमितिहीदन्तोक्ता चित्वाविस्पहन्ता ॥ १४४ ॥:
अस्याविद्यायाःकथंशुद्धत्वमित्याशंकायांसूत्रम् इदंभावेत्यादि अवलोकनंवेदनं
विद्यासाचेयंवस्तुतःसारिणीतिशुद्धा तथाहिवेद्यदशामंगीकृतवतामप्यनप।
बोचितेनेदन्तापरामर्शेनपरामृश्यमानोबोधएवप्रकाशात्मासास्वयंप्रकाश
स्थानेनोत्करवाहंविमर्शमयः तत्रैवचप्ररूढत्वेनेदन्तायाअहमिदमितिभ
वतीति शुद्धमिदंवेदनमितिसूत्रार्थः एतमवतारयति अशुद्धेत्यादिना शुद्धाशु
द्धयोर्विद्ययोः पटान्तरपरीक्षणादयोऽन्योन्यव्यतिरेकेणास्वरूपमुपलक्षंभ।
वतीतिमनसिकृत्वा शुद्धविद्यातावद्दर्शयति मायेत्यादिनावस्थितइत्यन्तेनवा
क्येन अशुद्धविद्याया उपयोगंदर्शयितुंपशोःस्वरूपमाह अधिष्ठितइत्यन्तेन।
स्वात्मैवास्यपरंप्रकाशतेनपरंकिंचिदित्यर्थः मायीयातोकालभेदसंगामि
नेतपरमेश्वरशक्तिरूपयामायायास्तेनो मायामूलोपिमलेऽनादिरेवेति।
नित्यएवपशुः यच्छ्रीकिरणोक्तिः पशुर्नित्योह्यमूर्तोऽज्ञोनिष्क्रियोनिर्गुणोऽप्र
भुरिति ततएवसर्वतःसंकोचादणुःसोणुर्यद्वशाद्भिन्नवेद्यवेदकत्वन्नीयइति
सम्बन्धः मायीयत्वेऽवस्थामीतिशुद्धविद्यातोव्यतिरेकोदर्शितः नत्वित्यादिना
तदभेदेनेतिविद्याभेदेनपरमिति ततोऽन्यदमायीयम् ॥ १४५ ॥
अपिशब्दादेवतद्व्यतिरिक्तमेवतत्समनामकमेतत्तत्त्वद्वयमितिभंग्याप्रतिपाद
यितुंसूत्रम् अत्रापरममिति अपरत्वमहणंतान्याकोविश्वमिदमिति परत्वे

ितमहमिति अत एव चतत्वद्वयेपि तावंशो स्त इति वेद्यभावनिष्ठादशा तत्र
स्वरूपा तदवभासयितृशुद्धमात्रवेद्यवस्तुसाधनात्तद्वेद्यतिरस्कसंवेदनदशातु
शुद्धविद्या तत्समानरूपसंज्ञमहेश्वरादिवर्गादिष्टात्तत्वश्रीसदाशिवेश्वरमद्गु
रकरूपतेतितात्पर्यतः सूत्रार्थः तत्सूचितमाह आगमेष्वित्यादिना तत्रागतश
ब्देनदेवतारूपाव्यतिरेकः सूचितः ईश्वरावस्थायांस्फुटीकृततत्वादिदन्ताया
स्तुलाहृतंपरत्वमपरत्वंचेत्याशयेनाह ईश्वरावस्थेति एतद्द्वारेणाचसदाशि
वदशापिनस्वीकृताभवेदित्यभिप्रायः नात्रभेदाभेदपरिणामक्रमेणदशा
व्यवहारइतिदर्शयति आत्मीयस्वातंत्र्येति परापरत्वंशुद्धेकोदृशोस्यातामित्या
कांक्षांपरत्वेनावन्निरूपयितुमाह तत्रेति तद्विपरीतमित्यादिनाशुद्धमपर
त्वमाह तावदिति द्वितीयविपर्यासात्तदयेपि इयन्तेवापरत्वमलमिति विशेषणा
नामिवतदुदयेत्तदेवब्रह्मादिकीटान्तानामिवस्फुटतामेष्यतीत्याशयः त
त्रापीतिद्वितीयप्रकाशनेस्थितेतितदधिकमित्यर्थः पूर्णतायोग्यस्येतिइद
मितिपरामर्शपतयेवहिपूर्णतानिरवकाशीकृतात्ताइवाभागवशाद्दम
दशामपिशयानस्य अहमितिपरामर्शपतायांभवितव्यम् पूर्णतयेतितयात
भवत्यापोचव्यतमत्वम् तस्यैवप्रामेपिस्वामिपदेशक्तिचितयोनियोगइव अतेने
ति अपरत्वमित्यन्तेनवृत्तिग्रन्थतपुष्टत्वग्रहणेनब्रह्मादेः सग्रहेपिमायीये।
स्वर्यापोदेकान्तसाम्यम् अपरसंसारिभिरल्पबुद्धिभिर्नसंभावयेतेतिपृथगुपाद
नम् एतेनेतिपरेतत्यलेनवृत्तिवाक्येनशुद्धेहृदयेनिरूप्यमिश्रीकारणान्तलीया।
माहवृत्ताविति अतोहेतोरुभयांशावशादेवादशापरापरावस्थेतिसाकल्यवादिते
ति तत्त्वजात्याख्यायामायान्तेन अपितव्यक्तिभ्रमानमभिदधताप्युर्णत्वेहप्रितमिति
सम्बंधः विद्येश्वरदशातद्धिकाभवेदितिनिरूपयितुंव्यतिरेकप्रसंगान्मंत्रदशाव
स्थांस्पृशति द्वितीयार्थेत्यादिना अस्यन्तेति अपरत्वंभवति तत्रसंसारिजनतुल्या
मितियावत् तेनवेद्यांशेसंसारितुल्यापद्यतेइतितिनिरूप्य वेदकांशमन्त्रेविनाकर्षंदर्श
यति पश्चात्तवेगाविद्रूपाचलनाहेति ॥ १४८ एवमहमिदमितिसंवेदनेया।
दाच्छादकमहमितिरूपंतस्याधात्मेतव्यापारः शुद्धविद्येतिप्रतिपादितम् इदमि
तितयआत्माच्छादनीयोत्रभागस्तत्प्राधान्येतित्वमत्रान्तरंदर्शयितुंसूत्रमभेद
धीरेवेति शून्यादिरूपमायाप्रमातृत्वस्थलेपि संविन्मात्रएवपवेद्वरिकतेरिचनभा
वेषुतन्मेयष्वपिभेदप्रकाशनलक्षणंयत्स्वातंत्र्यमायाशक्तिरूपमिवतत्समार
भागोविपर्ययाभावाच्छुद्धविद्या येनप्रकारेणानन्तभट्टारकायाविद्येश्वरवर्ति
नो तेहिशुद्धचिन्मात्रवैद्धाहमाभावाएवभिन्नभाववर्गंपश्यन्ति हेतदर्शीवेश्वरः
तेनपरमेश्वरस्वातंत्र्योपजीविनी विद्येश्वरशक्तिः शुद्धविद्येतितात्पर्यसूत्रस्य तदा
हविद्येश्वराणामित्यादिना अण्वेतितिकृष्टा इदमावस्यप्ररूढत्वान्निकर्षःता

१०
स्व० प्र०
ज्ञा टी०
२३५

मेवाह विद्येतिशब्देनेतिसंगतिः अत एवेतिस्फुटपशुभावाप्रादुर्भावात् कर्मणा
मिति लौकिकवैदिकात्मनाम् दीक्षाध्यानार्चनादेरेव तत्तद्दर्शनकृतात्तस्मिः
अकृतप्रायश्चित्तस्यागृहीताधिकारोपि अकृताधिकारः योगपविधित्समेपि
तत्पदमेति यदागमः अधिकारं वचेत्कुर्याद्धिद्वेषणः स्यात्तत्त्वलयेइति एवमागमो
पावशपमप्युपेत्येत्याह ईश्वरोमादिमार्थकमिति विद्यातत्त्वेस्थिताईश्वराः।
नन्वेवमपि कस्मादस्य तत्त्वेषु तत्तत्त्वान्तरताप्रसंगइत्याशंक्याह तत्त्वानीचेति
मायायामिति पार्थिवेब्रह्मा प्राकृते विष्णुः मायीयेरुद्रः इत्यस्य मायाशक्ति
विजृम्भितमिति सामान्येन मायायामित्युक्तम् वृत्तिं व्याचष्टे मन्त्रविद्यानामिति
एकं शुद्धज्ञानादिपरामर्शमात्ररूपाशिकलाशरीरत्वेन अवान्तरभेदत्वमुक्ति।
सिद्धोस्त्ववेदनवाच्यस्यनयोः शक्तिमच्छक्तिरूपयोस्तु क्रमेणाशाधान्यात् तथा
श्रीमतंगादौ विद्येश्वरेभ्यः पृथगेव विद्याराज्ञो मिकायानिरूपिताः ॥९०॥
स्वातंत्र्यात्मिकानावदिच्छेवभगवतः शक्तिः सा तत्कल्पभेदेन बहुधोपवर्ण्यते त
त्रयथा अस्फुटस्फुटेदन्ताप्रकाशने सदाशिवेश्वरताज्ञानक्रियाशक्तिरूपा विका
सग्राहकत्वेपीदन्ताप्रसृतौ क्रियाशक्तिरेषैवरूपैव महामायाविशेषाशक्तिग्रा
ह्यग्राहकविपर्यासेपशुप्रमातृषु मायाशक्तिः तथा ग्राहकग्राह्योभयविपर्या
ससंस्कारशेषत्वेपियोगिज्ञानिविषयेयद्वत्परमार्थप्रथनेनत्रयन्त्रगवतः
स्वातंत्र्यंमायाशक्तिविपरीतेनतद्रूपेणतत्त्वान्तरं यद्विवरीष्यते पृथक्कयोजनइति
तदेवविद्यातत्त्वमिति मायाव्यतिरेकेणतद्रूपं दर्शयति शुद्धेण तस्यैश्वर्यस्वभाव।
स्येति पशुभावेग्राहकग्राह्यविपर्यासोभयात्मनि पाशजागलक्षणे स्थितेपित
स्यप्रमातृपरमार्थरूपस्यैश्वर्यलक्षणस्यस्वभावस्य याप्रकाशिका भगवतः
शक्तिः सानिष्कलप्रमातृष्ववर्तमाना विद्या यद्वक्ष्यते विद्याभिज्ञापितैश्वर्यइति।
मायाशक्तेर्नौ व्यापारः साहितिरोधानस्वरूपावरणं हेतुनाच्छील्यादिनाक।
रोति यद्वक्ष्यति एषप्रमातामायान्धः संसारीति तेनस्वरूपप्रकाशनशक्तेर्व्य
तिरिक्तैवमेतिस्फुटार्थः तमवतारयति मायेत्यादिना तेषामैश्वर्यात्मनामाया
तेव्यतिरेकंव्याख्यातुं यतिरोधानकारीत्यादिसो३तद्विवृणोति ऐश्वर्यस्वभावस्या
दिनातिरोधानमावृणोतिस्वरूपप्रकाशनेमलमज्ञानेप्रसज्यप्रतिबिधानकेय।
तदेकं तत्स्वरूपवत्तदुपशालितपर्यदातात्मनाविपरीतप्रकाररूपं द्वितीयम्
पिपतदर्थमेव अध्यात्ममलाख्येति श्रीरौरवसूत्रे आणवग्रहणाम् सृष्टिस्थिती
तिप्रलयविपरीततजागरस्वप्नेतिसुषुप्तविपरीततोकाः प्रलयसुषुप्तयोः सर्वा
सर्वमायाद्योतनरूपीच्च चिरत्वादिनाभेदोमन्तव्यः पंचैवीसृष्ट्यादीनिकृत्यानीति
रोधानरूपाणि प्रतिपाद्य चतुर्थमपि विलयनामकं तिरोधानशब्देनप्रसिद्धं

तिरोधानं मायाकार्यमाह नरकेत्यादिना ननु ब्रह्महत्यादितो नरकगमनमि
ति स्पष्टादिव्ययमेवैतत् मेवमित्याह कर्मफलातिरिक्तमिति यत्किल परमे
श्वरेस्समयेमंगीकृतवतोप्यनन्तरहितविषयेह्याकालुष्येतत्कर्मानपेक्षयैव शुद्धयाप
रमेश्वरेच्छयैव प्रकोपापरपर्यायया भवति येन न सुखदुःखेनियतिवदनावलो
किशुभाशुभबलवत्तया धर्माधर्मनिमित्ते येन तच्छुभाशुभानमरणमनन्तरोरवे।
तेपरमेश्वरेच्छातएव केवलायाः नत्र तत्कृतानाडुःखावाप्तिर्विलयस्तिरोधानं
वोच्यते तच्च तात्कालिकमात्रेवा कालान्तरानुबंधिवा पूर्वकामान्यकल्पितेष्व।
रावणादीनाम् उक्तं तत्र श्रीविरूपाक्षमयादिद्वेषिणां नरकपातनमयम्
अतएवेति यतः कृत्यानन्तरमुक्तं ततः ननु पेच मेतत्किम् आह अनुग्रहस्येति
सोपि कर्मकोवरदानात्मानेदीक्षादिश्रक्रमिकस्तदीक्षाश्राद्धादिकेषि।
स्यपवर्गदः सर्वमित्युक्तं न नुग्रहस्यापि मायाकार्यतोक्ता नत्किं व्यापारान्त
रेणावेतिशंकांध्वंसयति वरदानादिरपीति आदिग्रहणेन सिद्धिप्रसयाधना
दिकामयातिविबारयिषयापि चयत्परमेश्वरसमयप्रतिपादनेतदप्यनुग्र
हरूपमेवेत्याह उक्तं षष्ठाहेनातीवत्रत तत्र विद्याया आचत्तापाणमतीवविद्या
हन्तानुग्रहबलेन कृतश्शक्त्याविष्टोमोक्षमेष्वेवगुरूपमदनादिकेदीक्षाज्ञान
योगाचर्यादिकमतदेहपातएवापवर्गफले प्राप्नोतीति दर्शयति स्यादिति
पदेनैवमेवास्य सूचितम् यद्यपि वरदानादौ मायाया अविनिवृत्तिस्तदाशयेनच
सर्वमिदमुक्तम् तथापि स्वभाव्यतएवाज्ञविद्यानां किंकृतालेशनावेशायः परिपा
कमोक्षफलः अतएव गीतम् चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्त्वा उदाराः सर्व एवैते इति
तीव्रविद्याशक्त्यनुग्रहकृत्यदर्शिनः ज्ञानी त्वात्मैवेति अतस्य उपोचितं प्रथममतएव
तथा नवधा मयाक्तत्र यत्रैव स्वरः शक्तिपातइति सविवेचितं श्रीतंत्रालोकादौ ॥१५८
विन्यस्वरूपं स्फुटयति मायातोव्यतिरेकेनैव यदुक्तं तदाशयेन यत्मायायाः स्व
रूपमुक्तं तिरोधानकरीति तदेव स्वज्ञानकारणस्पष्टीक्रियते भेदेनैकात्मसइति अतए
वावतात्मणांविपर्ययहृदयहेतुरिति तदेव तेन स्फुटेन रूपेणात्मेयः स्वभूमेप्रलये
वेतितेनत्वभावसमायोचयदोमकल्पमनल्पमिवाभाति तदनु स्वयं मायेवेनवे
द्येसदहमित्यात्मत्वेन स्थानेअणानामिति निविष्पते उच्छसिमिमितिः स्फसिमीत्यत्र प्रा
णोवायुकल्पः क्षुभ्यते पिपासामीति प्रत्ययमन्तः प्रज्वलनादौ च स एव तेजस्त
त्त्वरूपं हितः अन्तरहं वेश्मि सद्वीडः श्वीमूढो हमित्यापवस्यास्तत्त्वसलि।
लाशयसहरूपीबुद्धिः कृशः स्थूलोगौरो हमित्यादौ शरीरमेव पृथ्वीप्रायमप्र
त्रचचिन्मात्रतापरमार्थेपि यद्धृदयतामाभासनमेतदात्मविपर्यासमायीय अतिर
क्तिं तेवयभावमेवत्तनजडमपिसद्यदहमिति आत्मात्मतया भातितद्वितीयम्
एवंविधातिडक्करविमोहनव्यापारमपाति प्रतिज्ञातरूपयमिति कथयति

ई०
ख १.प्र०
ति० ज्ञा० ।
टी०
२८०

ते विज्ञम्भते इति वाग्रहणेन विवेकावगम्यतायामपि बुद्धिप्राणास्तस्य
प्रमातृभावस्य हेयत्वेनाविशेष इति वदता दारस्तनयनभवनादावपि गा।
ढाभहन्ताहृत्त्वयतीति सूत्रार्थः सामानाधिकरण्ये चेति पाविघादर्शिता
तामनुवदति मायाशक्तितत्त्वाव्यतिरेचयितुम् ईश्वरस्येत्यादिना शरीरस्य
शीर्यमाणतां दर्शयति जरेत्यादिना अग्निरूपमिति तदव्यभिचारिणमि।
ति यावत् प्राणपञ्चवर्गपञ्चकस्य चितयस्य चान्तःप्रवेशात्पुर्यष्टकरूपतामि
च्छेति स्मर्यमाणत्वादिति संविद्रूपं हि अविच्छिन्नस्वप्रकाशभावः कथं स्मर्य
ते तदुक्तेनाभावइत्याद्युपक्रम्य यतोऽभियोगसंस्पर्शात्तदासीदिति तिष्ठ।
यइसुक्तानत्वेवं स्मर्यमाणत्वेन तत्त्वं प्रतिपाद्यते इति यदा वा एवं तदा अत्ता।
त्मैवाहन्तया प्रतिपन्नइत्येवम् सर्वो यं द्वितीयो विपर्यास इति महावाक्यस्य
संगतिः तथैवेति आत्मतया एष एव च द्वितीयो विपर्यासोऽनात्मन्यात्मऽऽ
त्वभावनात्मा सांख्यादिशास्त्रे सर्वत्र हेयत्वेन सिद्धः ननु पूर्वः तेनैव च प्रथमेन
विपर्ययेणान्तः क्रोडीकृत एवायं द्वितीयो विपर्यासः यदुपसंहरिष्यति तदेक
एवायमिति ननु समशीर्षिकया द्वाविमौ विपर्ययाविति निर्णयमेतद्व
मसेोपपादयति अदर्शने चेत्यादिना ननु दर्शनयोर्पुर्यष्टकादिप्रकाश।
मानतया नाम संभाव्यतो घटादिवदेवत स्यात् किमहंप्रतीत्याधिकया येनो
क्तम् प्रतीताविति आह तस्मैवेति केवलमिति इयदधिकमवश्यमङ्गीकार्यम्
अयं प्रतीत्यभावे हि स एव शुद्धो ज्ञानसहितः त्वात्मतया यो न दृश्यते प्रकाशते।
चासौ नीलमिदमिति हि नम स्त्रीत्यतमसपदमदः तदेव एवमहंभावेनाधि
केनात्र भवितव्यम् येन केवलेक्तत्वास्वछानन्तज्ञानं न भवति तत्र स्तितञ्च
हंभावोऽस्य आच्छादकत्वात् किमपरेणाहङ्गभूतेनेनेति चोद्यं परिहरति पु
र्यष्टकादपीति तेनाहम्भावेनाज्ञानात् सर्वथैव तिरोधीयतइति पुनरपि नी
लमिदमिति न प्ररोहेत् ननु लाहगपरोऽहम्भावोऽत्र निषेद्धव्यः यत्तत्रज्ञाता
निर्मलतयाति रक्तिं नैव शङ्कनीयमशक्यदोषः प्रथम इत्यादयः प्रधानभूतस्य
यत्नेऽस्य विवेकः वेद्यीकरणमर्णानामलोमायायावडच्यते मलमिति म
लत्वेनैव चतत्रेति दानापेक्षयामा यावत्प्रसिद्धिरागमेषु भगवतोऽस्या
पिता द्वितीयस्य तु मलस्य विषयप्रयोजनापेक्षया आणवइति तत्रास्य प्रथम
स्य शुद्धेविषयमाह आणवो यत्र नास्ति ननु यथेत्यादिना सर्वे विलादेवाणवा
भावः वाचकइति परामर्शसारो ननु केवलश्रवणविषयरूपः शब्दविशेषोऽमा
त्र आत्माहम्भावभाजनं येषां ते तेन शब्दस्पर्शरूपत्वात् संकुचिता वेद्यवर्गाद्व्या।
वृत्तनस्य शब्दस्य चात्मनो प्रकाशं प्रति निविडावरणरूपत्वाभावान्न सर्वज्ञता

ह्यानिः एतच्च विशेषग्रहणेन प्रमातृत्वादिविशेषणोपादानं चासूचितम् एत
देव समर्थयितुमनन्तरोक्तस्यः अत्र च चटेयमित्यत्र एवमेतेन तत्त्वविकृतिप्रमेयम
नसन्नत्र्यम् अत्रोन्येभिन्नमंत्राणांवर्णैः सामान्यान्मनातावन्साधारणेनरूपे
णाव्रह्माणांगवक्रेष्विवत्कलमंत्राणांरूपंनयानत्वपन्नः सामान्यविशेषणेनत्वास्य
दिनायेनभिन्नाः स्वयं तत्र वाचकशब्दशरीरणैवक्तं तदाह उभये चेति मन्त्रमंत्रेशा
श्च मंत्रेश्वराश्चापि वाचकशब्दशरीरमंत्रेश्वररूपमंत्रविशेषाधिष्ठातारो मंत्रे
श्वरतयैवात्र संगृहीताः यद्वक्ष्यति वेधानामपि कर्तृत्वं षामित्युपक्रम्य विद्ये
श्वराश्चात इति तदपेक्षयेति वाचकशब्दविशेषात्मकशरीरोपाधिसंबंधप्र
तिलब्धसंकोचवशेनेत्यर्थः परस्परव्यतिरेके तावल्लक्षणानामप्रमेयस्य भवति
इत्याह येन माया प्रमातृत्व विद्याप्रमातृत्व प्रमात्रन्तरविचारेण व्यतिरेचयति माया
प्रमातारश्चेत्यादिना मंत्राणां हीत्यादिना च इदन्तैव हि शरीरबुद्धिप्राणादिषु प्रथा
नभस्तानेनेतेशब्दनरूपवस्तुसंवेदनगामित इति संविदं संकोचयन्ती निबिड
तमसामाहृणावेतेनत्वेवंशब्दनशरीरो मंत्रात्मा हृदयाकाशे विमर्शरूपतया विप
रिवर्तमानेनैव प्राणानाहतशब्दवाच्यानित्योदितो मंत्रः दीर्घात्म्यं दर्शयति स्पर्शा
देरिति एतदल्पमुक्तं इयं नृचितोक्तिरिति वाग्ग्रहणम् अत एव पुनरादिपदम् म
ध्यान्तरवर्तिन इति खटखटाकुलाकुलादिरूपस्य मेयैकरूपस्येत्यर्थः तत्रापि
पत्तस्यपामर्शीकत्तदव्यक्तप्रमेयभूतसकललक्षणात्मकशब्दानुकरणत्वेनवैया
करणैर्मीतः सधाकमणीयो वाचक एव प्रमातृविश्रान्तिमत्त्वः अनेनाकाशीयप
दस्यव्यवच्छेदं दर्शितम् शिवतापीति इदन्तावमीलने प्रमाणभूमौ तदितिने
स्य भगवत्यायाकर्तृताहमितिस्वातन्त्र्यात्मा सा पञ्चोपचर्यते समारोप्यते स्पर्शा।
दौ संकोचयन्ती वैद्यकरूपतत्तत्सत्तासत्त्याविभागगामिन्येतेशिवतेश्वरेतेश्च।
पितच्छरीरप्रशस्तिगतस्पर्शशब्दरूपरसगन्धादिनिष्ठमेव देशकालसंकोचम
जनरक्षुद्धिरिति प्रकाशभागेन प्रथयन्तीति विमर्शांशेन तत एव प्रमेयतावा।
च्यताच प्राक्त्वयुक्ता तयोश्चेति निर्धारणपदेन एकैकस्य वार्थस्य स्फुटीक
रणमिति दर्शितम् ततश्चेति यतः प्रमातृप्रमाणे देशकालावच्छेदवती ततस्त
योरायत्तावेद्यसंवित्तिस्तथैवाभातीत्युक्तमिति प्रमाणपदे यतः करणतया
अवस्थाने नतु कर्मतया प्रमेयतात्रावस्थिता तदा संस्पर्शो वेद्यवेदकता
लक्षणो मायाप्रमातृत्वे नास्ति वेद्योपधानसंकोचात्तत्तदर्पणमस्त्येव मंत्रात्म
नेति शुद्धविमर्शरूपेणेत्यर्थः असाधितिसंकोचः तच्चेति ककारादिविभा
गात्मकम् प्रतिबिम्बकल्पमिति प्रतिबिम्बकल्पतयैव सर्वस्य निर्भासन
मित्याकृतम् अत्र शरीरघटाद्यपि हि वस्तुतः प्रतिबिम्बप्रायमेव तत्र स्फुटत्व
ग्याभावेन वेद्यत्वेनैव भासते नन्वेवं वाचकपरामर्शनिष्ठः ककारादिविभागः

एतदाह ननु विजातीयमिति पृथक्कारास्पदत्वेन संवेद्यमिति यावत् न
दितिवर्णविभागरूपं करणं अङ्गत्वमिति कर्म दृष्टान्तो वैधर्म्येण प्रतिबिम्बकल्प
त्वेन भासमानत्वादिति हेतुरनुक्ता हेत्वन्तरमप्याह स्वप्राधान्याभावाच्चेति श
रीरादिमायाप्रमातॄणां परमार्थावेपस्थानत्वेन भाति समस्तानां तद्धर्माभीरु
स्वभावत्वात् ककारादिवर्णग्रामस्तु विद्याप्रमातॄणां उपायात् न वत्मा याप्र
मातृगतनीलादिभेदवन्निजकृत्योपकरणतयाभासते संवेदन एवास्तताभि।
मानो ह्येषाम् उपाधानतामेव दर्शयति केवलमिति ननु कर्मतत्स्वशरीराणि
इति तावदुच्यते तेषां तु विद्यामयानां निर्माणे किं कारणम् आह परमेच्छे
ति कर्मायतनेऽपि तमेव प्राह सा चेति इच्छा एवं विषयद्वारेणास्तु हेमायाख्यमल
स्वरूपमनुक्रमप संहरति तदयमिति एवमिति केवलम् एतदेव स्फुटयति नवि
ति अग्रे इति बोधानामपि करणं वज्रषामित्यत्र एकवचनात्तमिति वृत्तो देहादि
रित्येतदेव तथा चकारेण स्फुटत्वेन वाक्यभेदेनानीतः त्यायायेनैव स्वकम्।
तत्रेति मायाविमोहिनी नाम कला याः कलानां स्थितमिति हि श्रीरुद्रयामल
मारवाक्यम् तद्रूपादेवेति विवर्तपरिणामकार्यकारणतावादा हि वितत्य
निराकृता इति भगवच्छक्तिरूपैव माया विपर्यासात्तरात्तेऽपि प्रमोक्तविद्या
यो मत्क्रमेण स्वात्मनि भावान्तः करोतीति ॥ १८९ नन्वतात्मा शून्यादि
रात्मतया यावदभिनिविश्यते तावच्छिद्रूपतयाभिनिविष्टा भवति सा चानाहते
ति एतत्स्वपि विशुद्धैश्वर्ययोग एवास्य युक्त इत्याशंक्योत्तत्त्वपंचकमेवलितप्रमात्र
प्रदर्शनेनापोहति यत्त्वप्रमातेति स्यादेष दोषः यदि प्रमातृतायां शून्यादि
मेयतोऽञ्जनस्यात् नन्वेवं तथाहि मतिव्यतिरिक्तमेयकल्पमाता भवेत् पारिमित्य
सत्त्वप्रमेयत्वमात्रव्यतिरेके च प्राणः तदेव च कालादिपंचकं कञ्चुकनिचित
त्वमिति सूत्रार्थः तं संविल्लयावतारयेति इदानीमिति स्यादिति अपित्वात्मव
लस्पर्शादिति नीष्यामेति अहमिदमिति पेष्टरसंवित् अत्रेति शरीरे वक्ष्यतीर
ति कलोद्दलितमेत स्वप्नत्रस्त्रेत रूपतेति आत्मरूपता हि सन्त्यपि संसारिणो नि
वर्तत एव शरीरेऽहं व्यवहार इव मन्यपदेनापूर्णप्रमाणिकत्वमाह पांकिनातव
स्यापरिहारायेन विशिनष्टि निष्पादितेत्यादिना अतएवेति तदधीनत्वादेवात्मक
र्तृत्वेनाउलक्षणं योजितमत्र नन्वेवं बालादीनां पुर्यष्टकादिन भवेत् आत्माध
रमेवमुक्ता ततश्चापरलोकिनस्तेम्य: अत्राह शरीरात्ममानिनामपीति एतच्च प्रा
ग्व्याकृतमेव अयमेव ह्यनात्मन्यात्माभिनिवेशावतरणक्रम इत्यत्राष्टादशविधनिषे
धापसरणेनत्स्वान्नमर्शविशेषमपि यदाय मध्यासवशादुक्तमिति येन सजसितस्य।
जेतितदानेऽप्यपि विशेषस्यालमयाहिस्फुहमेव चिन्तनं भाति केवलेतत्स्कारवेद्दे
दोत्रेति कुत्यानादिसंभवः संकोचित मित्यन्तं करणपदम् अनुभूतेत्यादिकर्म

परम् सेति आत्मरूपतायत्स्वेदेन क्रियापरामर्शोपि क्रियायाः कारको
त्कलितशरीरत्वाकारस्यास्य प्रकृतस्य परामर्श उचित एव ननु वा सत्तापेक्ष
मेतल्लिंगम् पुनः संस्कारापेक्षया उ निर्देशान्तरप्रसंगात् अथ्यवेति नेदन्तया
वेद्यम् अपितु मायीयातावदा गृहीतरूपासारहन्नेव पुरुषोत्पर्थः तथा हि व्यारब्धे
ता तावत्संस्कारवन्तमात्मानं मन्वानो व्याख्यातेउ यच्छति ननु नासंस्कार
यत्वेदयमानः रुद्रादेस्तल्लमित्यादौ चमोहमिति तावत्संस्कारस्य रोपवा
हमिति परामर्शो रुद्रवेकोपाधुदयायुक्ताः सत्कृतसंकोचसंस्कारवतीया
वित्तस्य पतया प्रलीनमपसारितया शाद्वादिरूपविशेषमेकमिति सुषुप्तका
ल्लादेभिन्नम् द्वितीयविपर्यासस्यायं विपर्यासान्तरीयकेस्वरूपं विषय
हारेणोपसंहरति तदेवमेतदिति प्रथमविपर्यासाभिन्नोरूपान्तरमिदमि
त्यजापदेना समस्तपदेनाह एवं मातास्मेयः सन्निपन्नो व्याख्यायकालादि
केत्यादिव्याख्यानमावमते अन्यदपीति इयमप्याशंकानेनैव परिहृता य
उतकलननियमनादिकार्यमशेषप्रमेयनिष्ठं दृश्यते तदमी कालादयः प्र
मातृधर्मत्वेनैव किमुच्यन्ते इति पारतंत्र्यात त्वात्मस्वंबधे सति समर्थता स्वयम
समर्थताव प्रभवमित्यनया भंग्या भेदनोपादानेन तु विशेषणातातिरेकेण
न कालादीनां स्वरूपमस्ति विशेषणं च प्रतीत्या रूढमेव तथा भवति तद्वद
उदीति विशेषणाव्यपिनाभासनक्रियाभिन्दंतितया भवंति अपितु पुरुषा
दिकमेव विशिष्टसंयोगादिद्वारेणातत्तत्तेषां वस्तुवच्छेदकतया शैवं प्रमातृ
भागावच्छेद उपयुज्यते दं अयमितीयं तेव कात्स्न्यस्य पूर्णत्वात् कालः पुनः स्फु।
टास्फुटरूपतायामाभासक्रियामेव भावाभाववतीति भोमयतापरमेश्वरेणास्प
ष्टः सत्ताभासनक्रिया ये च भावाभाववतीदन्ताभागपतितत्वादहमित्यवभा
सलीनत्वाच्च प्रमातर्येव प्रथमं स्फुरति तद्द्वारेण तु घटादौ योगहमयमिदानीं।
स्फुटरूपावर्तपरिहृर्षोभ्रत्वा स्खलनरूपभविष्यामस्यर्गीय तूतोपयोगेन
तत्सहभाविनो मीघटादयः स्फुटरूपावर्तमानाः इत्येवं वर्तमानात्मकपु
वकलावधि परिग्रहेणाभूतभविष्यतोः प्रमातृगतयोरेव मतोः प्रमेयेवि।
श्रान्तिरिति एवं हृदयः कालः स उ क्रमएव कं च कात्वेन उक्तः इत्यागमेषु तथा।
निर्दिष्टः नियत्यादेरेष एव नयः एवेति वत्तवेति किंचिदिति हस्तइति आसेति
हि विमर्शानियतिरागकलाकालविद्यात्मानः सं विद्येव न वेद्यं तदयं वर्गोन।
स्वतंत्रः नापि सामान्येन प्रमेयधर्म इति तात्पर्यम् तदुक्तं श्रीकालपादायाम
यावत्स्ववहि संवित्तिरुदिता स स्फुटा भवेत् तावद्दोणा वर्तमानः कल्पाबाय
हयावधिरिति एतत्तथा चेत्यादिना स्फुटयति सर्वमिहाभासरूपमित्युक्त
गः तत्किं पृथगाभासपदेनेत्याशंक्याह सर्वहीति बहिर्वस्त्विति सकल

ई॰
प्र॰ प्र॰
वि॰ टी॰
२८२

साधारणतयैववास्यत्वं स्वात्मन विशेषणतायोनीलस्यापि केचित्प्रतिविशे
षणत्वात् उत्पलस्य च विशेषणत्वात् यन्मध्यममस्ति: विशेषणविशेष्ययो।
रुभयविशेषणत्वादित्यादि देवदत्ते प्रतीति अप्रतीतत्वे चार्थे क्रियासम्बन्धेवो
भयत्रयोज्यम् तत्र प्रतीते सावच्छिद दर्पणे क्रियान्तरेण करिष्यतीत्याह न
चेति नीलेहि पृथगेव स्वावच्छेदकं जनयन् विशेषणमुच्यते यत्वित्थं
प्रीतेन स्फुटयति नहीति दण्डिप्रतीते उपयोगप्रानितो षित पुरुषावच्छेदनादि
त्यर्थः तथाहीति एवं च सतीत्यर्थः प्रमातृत्वमेवो प्रमातृत्वमाविति वी।
साव्ययीभावेन साधारणता रूपवात्स्यत्वाभाव उक्तपकतामयरति संबंध
रूपः प्रथते इति अत एव हवती एतयावत्स्ववत्ताकालिक इति तथैवतदा
स्पष्टः अन्यदाहित स्यैव प्रमातुः स्वावन्यथा स्फुरत्येव एवं विशेषहृतान्तो प्र।
कृत उपयोजयति ततश्चेति यत एवंभूतो विशेषणमात्रस्यापि हृतान्तस्त
तो हेतो: कालादीनामाभासने क्रियास्वेव न प्रहृतानां कथं प्रमातृप्रतीति
र्वहिर्भाव: शङ्क्यतेत्यर्थः आदिपदान्नियत्यादीनाम् अत एवागमे भुरागसारं
जितात्मासौ कालेन कलित: प्रिये नियत्या यमितो भूयः पुंभावेनोपबृंहि
त: कलोद्वलितश्चैतन्यो विद्यादर्शितगोचरः इत्यत्रक्रमत् निपातावमर्शनी
याति यमादयः सजातस्यापि वस्पपणागादय: संवेदनगता: संवेद्या।
स्पृशतीति अस्य व्याख्या नामिति प्रमातृशक्तिरूपाणाम् विशिष्टस्य
याविशेषण क्रियावच्छेदन लक्षणा स्वाया प्रतीतिस्तत्राप्युपयोगितात्
वहिर्भूतानामपिहिरेव न संभाव्यते तदाहदि वाद्य विशेषणावस्तुत: प्रमातृधर्म
त्वमेवैषामुचितमितिभाव: कालस्येति सर्वसामान्यमपि विशिष्यत इति या
वत् मात्रपदेन सर्वप्रमातृसाधारण्येति राकृतम् अत एवाह आभासेनापीति
हरत एवतावद्देवच्छेदन क्रियाहरेवास्य क्रियान्तरम् आभासनमपि देउवत्।
कालस्य पृथक्त्वं साधारणेन बहिरस्ति उन्दहृतमल्लिकाकूटजकमलमा
लतीमन्तानेहि जसिकं पश्येत् न न तन्मतीतेर्हि भूतं दण्डे मिचकाले क्रम।
रूपम् एतदेव श्रीपूर्वागमे स्वरूपलक्षणादायोद्दात्ममात्रपेदभेदात्त
तोक्तादर्शितम् शक्तिमच्छक्तिभेदेन यातत्वं स्वरूपसहितमित्यादौ न
नु भवतु एवं कालस्य प्रमातृत्वं यत्र परमेश्वरस्य तत्कथं तच्छक्तिर्याग इत्या
शङ्क्याह विचित्रेति विचित्रानाभासनानाभासोपबृंहितानाभासाकंदा
दिमयान्यत: परमेश्वर: करोति तत: परमेश्वरस्य शक्ति: प्रमातृधर्मका
लमुत्थापयति तत: प्रमातृधर्म: काल: प्रमातारि कलित: सत्कलयि।
कालेन कलित इत्युक्त: परमेश्वरस्य तत्कालशक्तिक्रियाशक्ति: प्राणि
तत्रूपेति प्रागितिक्रमाभेदाश्रयइत्यत्र प्रकर्याणोपषपवान्यत्र केवल कवो

वृत्तान्त इति दर्शयितुं नियतिमाकर्तुः याहनियतिं विवृणोति कार्यकारणभाव
श्चेति कार्यलक्षणांशोहेन तद्भाव उच्यते सच कार्ये तस्य पर्यवसान इति तस्य कार्ये तस्य
कालशक्तिभावत्प्रमाणपादकत्वस्यो नियमः यतो नियम्यमानतत्पूर्वकनियन्तृत्व
लक्षणाद्धर्मान्नियतिः प्रमातृधर्मः तच्छक्तिस्तु क्रियाशक्तिशेषरूपा भवा।
वत एव किंचित्कर्तृता किंचित्कर्तृता तत्तेति नियतिविषयत्वे कार्यकारणांशोह
न तदाभासः तत्रायमर्थः वस्तुतो भगवानेव तत्तद्यानिर्भासनेच्छयेति स्थितेन बीज
स्याङ्कुरं प्रति घटं वा पादनतापि मृद इति तल्लक्षणमामर्श्यद्वयो न्यथापि सर्वप्रमातृ
मायाशक्त्यैव भाति बीजमुपादानमङ्कुरस्य न मृत् मातृघटस्य न बीजमिति
एवंभूतो यश्चाभासविषये नियम्यमानता लक्षणो धर्मस्य वस्तुतः प्रमातृधर्मवत
प्रमेये तत्त्व """ मात्राभासनहारेणेति प्रमातृधर्मो नियतिः सर्वज्ञेनोक्ता यदुक्तमिति
यत्याधमितामनय इति मायाधारणमेव दर्शयति तथेति अनेनैव कर्मतत्फलनियमः।
व्याख्यातेमिदंप्रयुक्तमभिधानेमेतद्वृत्तान्तेन तन्त्राधायान्यात् तदाह यस्मैतिवृत्तो कर्म
शाहेन चैक्रियानतदा फलेन तत्तन्तश्चान्मवर्तीमेत्सारः अथवापवर्गमेशाहेन तदाफले
स्वर्गादाविति अभयथाहतिं विहृतारागंव्याचष्टे कर्तरीति मलसादेरिति अभिधर्मादे
च दर्शितत्वेति हतिं गणोरागमूलएव अत एव वीतरागा इति द्वेषाद्वर्षमत्सरादिवि
रागो व्यपनः प्रतीयत एव तन्त्वैराग्यशेषो वद्ध्विति बुद्धिधर्मत्वेनापि वक्ष्यते तत्किम
यनरागोगाकाणादानातवतान्न तदसौ नियुक्तमिच्छाद्वेषयोरात्मगुणत्वमित्या
शंकाम्यपनदति वुद्धिगुणश्चेति नित्यानन्तरनयेतिरागस्य पेनत कंचुकत्वेनेति यावत्
तथाहि वुभुक्षा पिपासा स्त्रीसंभवलालन गाद्गुला मायलद्वैराग्यतत्त्वे च भवति
वृत्तान्तरादेरभिष्वंगोभवेत्पर्वे मृयादेतन्नमेति प्रतिपत्तिः ततो रागतत्त्वं प्रधानभूतं तत
स्य तु वहिश्छर्यन्तता प्रसरणीयतस्मन्नयेवृत्तान्तरादीनामभिषज्यभविष्यतीति तद्वै
राग्यम् यदीदयो व्यभिषंगवासनायाएव पल्लवा इति मम लोयं रागवर्गः ते
विशेषोल्लासमात्रानो बुद्धिधर्मत्वेन गणिताः तत एतत्सर्वमेव मायामूलजएव।
स्थितम् तथा च दीक्षासमये तदन्तर्वर्तिनएव सर्वस्य शोध्यत्वे श्रीस्वच्छन्दादि
शास्त्रेषु निरूपितम् मूले दग्धस्य पुनः प्ररोहाभावात् रागनियत्यादीनामुल्ल
वितमङ्कलितशाय वुद्धेपुनः फलितं च फलितं च तदेतत्सर्वमाह वुद्धिगुणश्च
त्यादिना विषयविशेषस्य तेन रागो व्याख्यायकर्तृत्वज्ञत्वात्मना विशामितस्य
चैतन्यस्याभिन्नकार्यज्ञेयविषयस्याभिव्यञ्जनायहेयोपादानत्वमितिसम्मेमवकला
विद्येनिरूपयति सूत्रादिस्त्रेति चोपधिर्मिणि धर्मोनन्तरं स्ववृक्षिनोति चैतन्यमनिह।
हेमततनानाहतेतत्रकिंमिभिव्यञ्जते तेनाघांकालमत्यमेवपरमार्थचैतन्याभिन्नवि
षयकल्पितचैतन्यञ्च चौणतरियंवर्तते इत्याशयेनाह चैतन्यं चेति इहतिष्ठत्वेन
द्विवत्वाभावे हेतुमाह चिन्नेत्यनादि त्यादिनाकर्मक दृश्यामिति पारतन्त्र्य।

ई०
प्र० प्र०
ज्ञा० टी०
२८३

णप्रकाशप्रमानताम् चिदित्यादिग्राहकाच्छिन्नमितियावत् अर्थान्तराग्राह्या
न्तराहिलक्षणं तत एव विभक्तमपि ग्राहकग्राह्याभ्यां विभागमापादितम् तथा
भावेपि स्वयमितिस्वेन रूपेणासंविन्मात्रमयतो प्रकाशमानत्वेनाजडमपि नी
लादि जडमुच्यते अतः पदार्थान्तराणां विविक्ततया भेदेन यत्संवेदनं वैचित्र्य
न्तत्रासमर्थत्वात् तत्र च हेतुरिदंतेत्यादिनोक्तः अभेदप्रकाशनेनैवाभ्रान्तमितमे
वशावशरीरघटादावपीति ननु तर्हि लौकिकोयं जडाजडविभाग इतियाव
त् तदाह तत्त्वेति ननु केन प्रकारेणाहन्ता जडमध्यान्तेसंबन्धः परस्पराभिन्नस्य
मतो यत्संवेदनकर्तैव लोकयात्रोपयोगपकेतस्याकरणात् न केवलं शून्यादा
वेवं च घटादावप्येवमित्याह अतएवेत्यादि पराधीनतयेति यदर्थमियं हि चारि
तेतत्स्फुटतमनवभाति विद्याकलाभ्यामिति सर्वशब्दो येषु अपतो प्रमाणे वैचित्र्य
णाह अर्थशब्दो भेदम् ननु ते विद्याकले तत्त्वकर्दवव्यक्ते चेत् वास्तवेन रूपेण
भेदात्मनाख्यातम् अत्राह मायीयत्वादिति ननु भेदेन तत्सर्वविषयत्वात्म् उच्यते
नियन्तीति एतानि हि किंचिकानि मोदकरसवदन्योन्यानुग्रहलक्षणमेलनेन कृती
नितत एव वेष्टितत्वमुक्तम् आगमेषु तत एवामीषां विचित्रणं पौर्वापर्यक्रमेणा
भिधानमविरुद्धम् तथाहि मालिनीसारे हृदयेयः स्थितो ग्रन्थिरयं जडर्ध्वनियाम
कत्वप्रकस्तोक्तम् कदलीगर्भदलवन्मोदकादिस्मादिवत् कदम्बगोलकाद्वि
त्रोल्कमात्र्कं चकसंभवइति एतेनैवाशयेनाह नचात्रेति इयत्तावत्स्यतेचाग
मानुग्रहीतंच अपुनर्विदन्तत्वत्नकोनियमवान्यः सोहमिति एवं प्रायेणतत्रा
मे संवेदनानुसरणानिमित्तमवधानं धीधनैर्नात्यन्तमाद्रियते यदि त्वादरो
त्रभवेत्तदेतद्धितानयेदिति किं तदाह अयमेव क्रमोन्यथा वेति उल्लासस्यावि
त्रमत्वात् तत्त्वान्तराणामिति अधिकानां वा ग्रहणं नोपयोगो वेति अनादरे
हेतुः निष्प्रयोजनत्वादिति जत्रतर्हि दरइत्याह एतावत्त्विति आदरत्वनतायांहे
तुमाह एतावच्चेति मध्यवर्तिनस्तत्प्रयोजनशून्यतां दर्शयति अन्यत्त्विति ।
अनुपयोगीति हेयाणसंबन्धः कथमनुपयोगि आह इदानीमित्यादि एवा
भिमतम् संविदितमिति सद्भावोनेन लभ्यते ततश्चायमर्थः इदानीमिय
दपि अन्यदानुपयोगिकमपि स्यात् अतएव पदान्तरमाह अवधानाभावादि ।
त्यादिना इदानीं षष्ठविषयादिमनिहितमपि असंवेद्यं स्यादिति एकात्म्यव त
द्वलोकेनेपि सममादिविषयसंभावनानिवृत्तिः तदाह अचिन्त्येत्यादि एते
न षट्षोडशादिभेदेन मध्यमप्रमेयगणनेवालकागणनप्रायमशक्यमिति
हृपयोगं चेति दर्शयति पार्थ्नादीनां पार्थिकादिरूपविलक्षणानपि सं
भवात् एतदेव संवादयति तदुक्तमिति प्रकृते यदस्माकमभिधेयं तद्दर्शित
चोपपद्यते चोपपुज्यते च न च मध्यमप्रमेयासंवेदनेन तस्य सर्वदेवोपदर्शितत्वः

काचित्त्वं उक्तेत्याह इयत्त्वमित्यादि तथाहि एवमिति स्वात्मात्मतात्मकर्तृत्वत
न्त्र्यमेतेन विना न किंचित्प्रकाशते अतएवाकल्प्यमानेहेति हि त्वित्याशा
येनाह नपीयमिति यत्त्वेतदुपयोगितद्दीक्षादिविधौ सर्वमेतन्न्यति
रूपितमेव १५ प्रमेयव्यतिरेकिणोऽनुक्तं तत्प्रमेयं पुद्गलकेनाह त्रयो
विंशतिरित्यादिना संक्षेपेणास्पष्टमेतत् प्रपञ्चस्तु विवृतावेवास्तीति इति१६
पुद्गलविमर्शम् प्रमेयं च प्रश्नोपाय्येतस्मोयेनोपक्रमते नत्वित्यादिना
भवेदितीत्यनेन अतएवेति यः सामान्यलक्षणं संग्राह्यते वा विना ततः
त्यर्थः एतदेव व्यतिरेकेणाह अवास्तवे चेति नत्विति असंवेदनीयत्वादेषाम्
एतत्प्रकर्षेन्द्रियविषयेऽपि संचारणीयम् करणत्वमप्यत्र चिन्तनमेषामिति दर्श
यति नयेति कालकलादयो हि प्रमातृतापत्याः प्रतिप्रमातृभिन्नस्वभा
वाः कुचिन्नटमलप्रेक्षादेर्ध्वंसेक्वयानावत्यकीभवन्त एकविषयतया
वान्यत्र अक्रोमनियमा कार्यत्व इत्यादि स्थित्या करणांशगामिनस्तु किम
नेन करणेनेति प्रमेयं चोदयित्वा वचनचोद्यमाह नत्वेत्यादिना अचेति
प्रधानसैववपरामर्शोऽयुक्तः न च तस्योदितो निरावरणो योगादिति भावः
उक्तमिति इदमपि वचनचोद्यमेवेत्याशयः इति चोद्यसमाप्तिसूचकः
पुनरपीति विभमम विभागीयमिति यावत् भुवनादय इति आदिप
दादेहभेदादयः तथात्वेन चेति करणत्वेन चेति करणत्वयोग्येयत्वेन बुद्धि
परिणामादीति बुद्धेर्गत्यादि परिणामोपयोगीवेद्यत्वेत बुद्धीन्द्रियाणि
वागस्यापि तन्मात्रेर्जादेर्वाद्यादिपरिणामायकर्मेन्द्रियाणि एतच्चापि पदेनाह
नहीति एतच्चादिसिद्धस्तोक्तमेव स्मारितम् इह कारणानीति असेविदिता
स्यापि बीजादेरङ्कुरादौ कारणत्वेवयतः अनुमीयतइति तेन वास्तवे प्राधान्य
मपाहुस्पष्टमप्याश्रित्य परामर्शइत्यर्थः तावतेति नवास्तवे वक्त्वेतत् भावाप्य
न इति यावत् एतस्यैवोत्तवादित्वेनोक्तम् एवं वस्तुत्त्वेनैक्यशक्यमेव यत्कार्य
कारणात्मकं वस्तुत्रयोविंशतिधायत्तस्य मूलकारणं तत्त्वे शमेयमिति
साक्षात्परस्यावच्छेदं दर्शयत्नमात्तरि प्रमेयतां निराकरोति विकल्पत्वाने
हीत्यादिना नत्वेवमेव प्रधानस्याप्यसाक्षात्कार्यतास्तु विकल्पमात्रे तैवेद्यत्वा
त् अत्र सैवम् यत्कापिलैरिदमपि असंवेद्यपर्यन्तये वर्णितमिति योमन्यत
तेप्रत्याह प्रधानमिति पुनः शाक्तः प्रमातरस्य विशेषं द्योतयन् साक्षाद्देयतांस
हयति अस्मदाद्यपेक्षयापि प्रमेयतामप्याह अनुमानेत्यादिना एतदुक्तं भ
वति आत्मविकल्पज्ञानदमिति प्रकाशमानो मूलपरामर्शोऽहन्तात्मैव प्रमा
तैकपरमार्थे विश्राम्यति एतच्चोक्तं नाहन्तादिपरामर्शभेदादिमत्र प्रधानेऽपि
विकल्पनिर्भासमानमपि साक्षादेयोपेक्षरूपमेवेदं नैकरसतया भातीति प

३
य० प्र०
व्या० टी०
२८४

तामर्थक्रियान्तरे देव तत् एतदप्युक्तं हरालिकतयेत्यत्र नन्वेवं स्वकार्येनैकस्मादस्य
प्रमेयतानोक्ता अत्राह केवलमिति अर्थैकप्रहारेण सर्वं परिहरति सर्वमेव चेति
अनपवेति यतो लोकयात्रोपयोग्य एव प्रधानभूतम् ततश्चायमर्थः अन्यथाशिष्टम्।
आनुमानेन करणाकरणावगम आदौ निर्देश्यो भवेदित्याकूतम् वर्णिप्रधान्येना
पीति चोद्यबीजं यस्य स्पतदेव वक्तुं न तत्समाधानमिति दर्शयति बहुवचनेनेति
न हि वर्णिव्यापरो वर्णः कश्चिदिति यावत् अर्थं चेति बहुवचनेन लोकप्रसिद्धो
भावग्रामः समस्तो गृहीतः वर्णाश्रयेन सूक्ष्मस्य चेति यावत् सूक्ष्मस्य स्थूलतः
प्रतिपत्तिहत्पत्तिस्त्वविपरीतेत्याशयेन सूत्रवृत्त्योः क्रमविपर्यासेण निर्देशः म
हत्तत्त्वमिति मचोद्युक्त्या प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तेनैः सत्तासत्तानिः सदसतः
सत्तामात्रे महदभिव्यज्यते ततो महान्नीमे विदः सितेन्यादिकापि लोक्तिस्मा
राणानन्नबुद्धेर्मेन स्थूलवर्णादिवकारणस्कन्धेनैव अपितु कारणात्कं यत्तापि
अस्तीति समर्थयते कार्यत्वस्याशक्याकाशादिरूपएव विषयो यत्र कारणत्वं
नास्ति तेषामिति कारणदेशैकभाजोऽपरिणतः स्थूलाकाशादिर्यस्मान्नाय।
हितानामिति यावत् तथेति कार्यं तथा प्रकारान्तरेणापि सैव सांख्यानां
समर्थयते कार्यत्वं चेति भोक्तृभोग्यतत्कारणविचारे हि करोति भोगक्रिया
विश्रान्तः तथेति कार्यत्वेन वृत्तिगतं क्रमसमुत्तानिति निरूपणेन समर्थय
ते कार्यं चेति आविर्भवदिति व्यज्यमानतया सत्कार्यवादमाह सूक्ष्ममिति।
नपरमाणुरूपम् अपितु विभागरहितं परिपेलवात्मकं कार्यं वर्णयेदेव।
याव्यापकरूपम् स्थूलतापेत हि परीतामतत्त्वा मात्रपदेनाचष्टे विशेषर
हितेति एतत्कारणरूपं परमाणुस्वरूपेन च घटादेः साहस्यलक्षणं त्वप
रं सामान्यं घटानामिव घटत्वमिति एवं स्थादिति योगिनिर्माणतादिस्त्वत्र
स्वेच्छेति क्रमः नियतिशक्तिमेव प्रमाणेनादर्शयति आगमतोऽपीति अन्नमा
नमत्र केवलमित्याह नव्यसहकृदिति न व्यागमानन्तरमस्याक्रमप्रतिपादकम
प्यत्र नास्तीति क्रमो निश्चयः नत्रायमेव क्रमो नियत इति प्रतिपादकमप्यत्रना।
स्तीति क्रमो निश्चयः नत्रायमेव क्रमो नियत इति इदं वागममेव अत्रैव त्र।
हणेतुन काचिन्नान्नेत्यादि नचासिद्धेपीति संवेदनस्यानपह्नवनीयस्य
यत्सेवयात्मत्वं यश्चतत्त्वेयाभासमसेयोजनवियोजनवहित्वभावापाद
नादिस्वातंत्र्येणेश्वरत्वं तत्सर्वं स्वप्रकाशमेतन्मत्ठ शस्त्रपदेशानयाप्रमेय
सिद्धप्रकृतम् नचैतन्हानिः काचिदसिद्धेपि सत्त्वं संख्याक्रमनियमादौ३।
तिसङ्गतिः एतदुक्तं भवति संविदः सर्वशक्तितामेव पद्येनक्तनार्थः स
र्वंत्वमप्यवतिकिंतु यत्यादि तिगंगागतमेकतकणगणानेकोपयो।
गिपरायोगिनः यदाह कीटमेव्यापरिज्ञानेनतस्यन ... पयुज्यतेऽस्या

दि तदेवमित्यादिना सन्निवेशं व्याप्याय संग्रहाय अन्योन्यसंग्रापर्कं चेति भूतानां
रविषयम् एतद्वयं निरूपणीयं वेति एकैकगुणमहाभूतदर्शने हि गुणान्तरोपल
म्भो भूतान्तरसम्पर्कतः इति सन्निवेशतः इति भूतत्वमतास्थूला एकैकगुणम
हतां एतेन परस्परसंपर्कं तन्मात्राणाम् आकाशेन सन्निवेश एव स्थौल्या
पत्तिः संपर्काभावात् चेष्टावत्त्वं न क्रियावायोः आदिपदव्यक्तिसंग्रहः भूत
योपि तेजोम्बुधारणादौ न योगः गृहीताः यद्वेति आकाशसंग्रहाय एतावन्तम् ।
एतदेव स्फुटयति सन्निवेशविशेष इति नान्योन्यसंपर्कः इत्येवकारः शब्दपरि
णामस्याभयपाथावकाशदानत्वसंभाव्यते वाचकशब्दस्य नादात्मनो विचित्रस
दयस्तहि स्वशब्दत्वं न मूलानेकवर्णग्रामबीजभूतस्य यतोनेकवाच्याप्यास्व
तः सर्वावकाशदानत्वमतः इत्येकः प्रकारः वाचको वास्तु अवाचको वा खटखटा
दिरपि शब्दः सर्वावकाशसहः स्पर्शसहचरितोरहितो भूतेनाभावादप्रतिघा
तको यत इत्यपरः प्रकारः तन्निरूपयति नादात्मेत्यादि यद्वेत्यादि च अपीति ।
थिव्यादीनां तावदवकाशदानेनैव संभाव्यते कथं चिद्रूपमानापि तत्तेषां साव
भावः अपि तत्सहचारिणः आकाशस्यैवेत्यर्थः तत्वान्तरात्मतः इति पृथिव्यादि
गुणस्य स्पर्शसहचारिणः प्रतिघातकृतत्वात् आकाशप्रवेशाय स्पर्शसहचारी
स शब्दः इति तस्यैवाकाशस्यैवावकाशदानताद्वित्ति तेन शब्दगुणानामपि भूतान्त
रगुणत्वमिति नात्पर्यम् स्थौल्यभाग इति यो सौ सन्निवेशात्मना हर्षि रस्वभावस्तदा
काशमेव न तत्तन्मात्रम् यत्र सन्निवेशात्मके तोभमयं रूपं स शब्दगुणः स्याद्मि
यः अतएवेति यतः शब्दः सन्निवेशरूपतान्तराव्यभिचारिणी ततो हेतोर्वायोराका
शमेवैकोदेशः स्वरूपान्तरेनाव्यभिचारात् एतदेव लोकप्रसिद्ध्या प्रमाणयति
तथा चाहुरिति सर्व एव हि लौकिकालौकिकश्च वायोरव्यभिचारमिच्छन्तीति
माशयेन तिम्यमेवाविकृतत्वमतहमरयोरिवेति यथाकाशस्थितानि त्यं वायुरि
त्यादिच नियतमिह न पठितम् पक्षान्तरमाह अथवेति अतएवेति यतः शब्दभा
गः आकाशपदपतितः मतान्तरेणाप्येतत्संवादयति तथा चेति यदि ह्याकाशमे
व गुणान्तरस्पर्शापि व्याहताय विशेषाविशेषादिद्वन्द्वे मन्दाशब्दस्पर्शोभयोः स्पर्शादेव
वायोर्जन्म एव मन्त्रेषाम् ततः पूर्वस्य महाभूतस्योत्तरं प्रतिकथं कारणं तस्यादि
त्यादित्याशयः ननु किमर्थं शेषवर्गाबादयश्चमाहुः उच्यते अस्य क्रमस्येति पृथि
वीधारणायां पृथिवीमपि जलविलीनां भावयन् योगी जलमेव पश्यन्नतत्सिद्धीः प्रति
पद्यते यावदाकाशे कलीनानि सूक्ष्मैकतां भाञ्जि पूर्वमहाभूतानि भावयन् आका।
शे कलीनानि सूक्ष्मैकतां भाञ्जि पूर्वमहाभूतानि भावयन् शक्तिदीः दीक्षाकाले
न च किञ्चिद्दूर्वतनं येषां पराप्नुत त्रयोजनीयमिति योजनास्त्रितिद्रूपितम्
येषामध्यवसायो क्लिन विद्यां प्रमशक्तितः सर्वोपायमिदं तेषां विधानमहि

तंगुणेरिति शागमेदीक्षायोजनं सर्वानुग्राहियुक्तम् तत्र कारणे कार्यस्य प्रविल
योयोजनेचयुक्तइति ······ सर्वकार्यंबहुतरभामात्रमूहीतः पदार्थइतियावत् एत
मेवपञ्चदशपीठीं भूतान्तरेषु दर्शयति एकमेवेति एकगुणत्वेन भूतानामित्ये
तत्संवादयति अत एवेति विषयवती प्रवृत्तिरुत्पन्ना स्थितिनिबंधनीति सूत्रभा
ष्यकारः पृथिव्यादिष्वेकैकगन्धादिगुणसंवेदनमेवरूपमित्यथ श्रीमते
गमागमेपिष्टमितास्पर्शतन्मात्राहिगुणोवायुरित्तोमन्तदिव्यादिरत्रस्वभाव
तएकैकगुणत्वं सर्वभूतानां स्थूलनयागात्रहिगुणत्वादि निरूपितम् तान्ये
वेति वृत्तिं व्याचष्टे तान्येव चेत्यादिना तत्र वस्तुतामित्युक्तेन अप्रत्यक्षत्वादि
ति सोऽस्य तेषां महाभूतद्वारेणोपलक्षणम् अथात्मा यात त्वमेवैकं भाव
तत्वमेवैकमिति वस्तुरूपम् ननु एवं घटादयोपि तत्स्वरूपतया गणयन्ताम् तेषा
हि प्रत्यक्षतेति परत्वं प्रकृत्यन्ते भूतान्तान्तमात्रानेकूहतध्यानात्पूर्वं पूर्वं सेव
येन गुणोपिकार्यस्यानन्तस्यैव वर्णितत्वात् ततः परो विभवो देहघटादिः तत्र
भूहनादधिकमस्ति तेषामिति निर्धारणे ननु एषां रूपादिशुद्धं च तन्मात्राले
चनेन्द्रियतोपि तानन्तर्धीन्द्रियतोति चोद्यपरिहारं बुद्धिबोधपयोगितयैव
तदेव स्फुटयति इन्द्रियाणामध्यवसायात्मतयायतो विषयबोधो निष्पद्यते
ततो बुद्धीन्द्रियता नतु तत्त्रिकालत्वेनाहंकारिकत्वसामान्यतः प्रत्ययात्मनः
शक्तिरूपत्वेनचेति सचात्मतापरोत्तात्मित्यध्यवसायात्मतेषाम् स
मस्मीभिः प्रकारैरेवमेव किं तत्त्वविषयाकारैः परिणतानि सत्त्वित्वशामन
प्रविष्टानि तदाकारतो बुद्धावर्पयन्ति तेन विषयाकारतापरिणामेनाध्यव
सायमयानि भवन्ति नतत्स्वालक्षण्यादिना रूपत्रयेण सपर्वचेषां लोकया
त्रोपयोगी नतु तत् नतुचालोचनमेवयति मूलमिति तेन कस्मात्तद्व्यपदेशः
अत्राह आलोचनमात्रेणेति बुद्ध्यध्यवसायपर्यन्ततामागच्छता तेन तद्बोधसमा
यमर्थ इति न प्रमातृविश्रान्तिलक्षणोऽस्पाष्टसमापत्तामा भवतीत्येतत्स्वरूपदर्शनतयोर
पि संमतमित्याह अध्यवसायो हीति अन्यत्रापीति च परैरपि च युक्तमेतदुप
गतमिति वदन्स्वदर्शनस्य सर्वसंमततया दार्ढ्यमानमाह इन्द्रियवृत्तेरित्यादि
नामायापद एवचालोचनेद्वारं द्वारेणपतन्तः करणानीत्यादिका प्रक्रियानत
विद्यापदे इति दर्शयति यतस्त्वेति अनुगम्यत इति अस्माभिरपि नतोगी।
क्रियत इति यावत् सोऽस्मादिकम इति घ्राणेन्द्रियं स्थूलं यावत् परमसूक्ष्म
श्रवणमिति एवं परमसूक्ष्मं वागिन्द्रियम् विषयाणां शब्दादीनां यथायोग
स्वरूपं निर्वर्तयति घटादिकरणावसरे त्यागोपग्रहणद्वयमिति वहिः पा
गुणानि पादस्य अन्तर्वागिन्द्रियस्य तत्स्वक्षोभविश्रान्तिरूपस्यास्येति अस्या
धारणक्रियाणि सकलशरीरव्यापीनि केवलं नियताधिष्ठानस्य पृष्ठस्व

इतिकार्त्तिकमैन्द्रियाणि तेनकरणगणपाणिपादोर्ध्वभागादन्तइत्यादिसिद्धम्
एषामितिनिर्वर्त्मलोके चिद्दिशाह अथोच्यतेतिप्रतिपन्नायतिसम्बन्धः न
स्माद्विविधकरणाहर्षरोहाणामीषांपाणीइति यद्दृश्यतेतन्नावदेकस्यसमेव
अन्तःकरणस्यापितद्धपरस्पर्शहारिहारिभावेनियतःक्रमः यथैवकाल।
कलादीनांप्रमातृभावोपगमनेयतोवेद्यगाइत्यादेः अत्राभिषेगस्ततोवेद
नेतत्तःकरणम् यतोवावेदनकरणेतनेत्रागाइत्यादेः प्रमातृदेशकालादिभे
दनक्रमस्यविचित्रत्वात् ननुसर्वाणिकरणानिमायाकृतभेदान्मारोणवहिरि।
तिउक्तम् मायाप्रमातुरुपयोगादन्तरंगत्वेनवाह्नीतीदंचेदमाशंक्याअन्त
र्बहिष्करणानांविभागोघटयितुंबुद्धिकर्मे न्द्रियाणांक्रमपिस्वरूपंप्रमाव्वर्त
यति एषचेतिसर्वप्रसिद्धेविपर्ययः प्रमातृत्वोत्स्यादिसमासएतदम् मनसिथाह।
केनायमहंकारेतत्रिष्ठत्वादित्युद्धिसर्वेत्या दिशितयेयन्तःकरणतायांहेत्वेन
योन्यम् अत्रइतिविध्यवासिप्रश्नयः तेषुहंकारबुद्ध्योःकारणस्कंधतामेवाह्नः
नकरणस्कंधताम् स्वदर्शनस्यउक्तनामाह इहतद्धिवेनोक्तम् अन्तःकरणमित्र
हृत्तिवशायोजनायतत्रिपैव अन्यथाह्येकमेवतत्त्वमित्युक्तम् अतएवोक्तमागमे
मनोगर्वस्तथाबुद्धिरित्येतत्सदात्मतःस्म तयेम् तन्नाथेनतिमितेकरणेश्रियेति ज्ञा
नक्रियेति ज्ञानशक्तिरेवमायाप्रमातरिभिन्नेनयविषयत्वेनस्ववत्त्वम् एवंक्रियाश
क्तिर्भिन्नकार्यविषयत्वेनरजः मायेवभिन्नवस्तुविमोहमयीतमइतिवक्ष्यतेस्वा
गरूपेषुभावेषुएवज्ञानमितिहृद्ये अतस्तासांयोभेदोलासोविभिन्नज्ञेयकार्यवि
ष्काविषयःसापराप्रकृतिर्मूलकारणम् प्रधानेव प्रथमतोपीयतेविस्पष्ट।
छ्रोययत्रवप्रलीनंसमस्तलये नत्विन्थादिनाविभागरूपतांव्याचष्टेसर्वेत्तानामादिम्।
तानएवपराप्रकृतिर्यासाप्रधानतत्त्वमितिसम्बंधः अविभागात्मतांस्पष्टयति स
कलभेदानभिव्यक्तिरविभागरूपतेति नत्वसातत्वंप्रसज्यप्रतिषेधमात्रमित्या
ह मूलकारणरूपेवस्त्वनीति तेननतदृत्तस्वभावम् तेतदविभागात्मकत्वम् ए
कत्वंव्याचष्टे एकत्वेचास्यास्सर्वत्र अतएवसकलभेदानांह्यविभागःसा ततश्चैक
यमस्यावस्थान्यरूपाभवेत् एकयेवसमस्तभेदग्रासीकारात् नत्वप्रधानेसमाय।
विभागरूपंसत्त्वादीनांचभावतापाक्तित्वेनसाहिष्यते भेदस्थितेःशाक्तिमतइति।
सूत्रार्थनिर्णयेपतेजलिप्रभृतयस्तत्रश क्तिर्नत्वप्रदेशंकुर्वन्ति तत्कस्मान्मत
भेदइतीदृशिचोद्येप्रतिसमाधत्ते समारज स्तमोरूपत्वेपीतिभेदस्यत्वभिप्रायेण
स्माभिःशक्तिनानिषिद्धानतत्वासत्वेनवृत्तेन यद्वक्ष्यतेएवज्ञानंक्रियाचयामा
यान्तरीयेइत्यादितत्रगर्भमायाशक्तिव्यपदेशोयुक्तएवप्राप्तेजलादौदृग्ध्यो
नशास्योरेकात्मतेवेतिहिसूत्रम् प्रधानशक्तिः पुरुषस्येत्यादिचभाष्यम् एक
त्वप्रकारान्तरमाह परमेश्वरेत्यादिनेनमूलरूपप्रकृवादोवंघीकृतएवेह इत्यु।

ई॰
म॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२८८

हि पोर्वे र्मायातत्त्वमुपादानकारणं निर्दिष्टं तदेव परप्रकृतिरूपेणोक्तम् मायातत्त्वप
मेश्वरशक्तिरुक्ता तथैव पार्थिवाण्डानामिव प्राकृतोऽनन्तो यदसंख्यात्वमुक्तम् पृथग्द्व
यमसंख्यातमिति तत्र गुणतत्त्वे वैचित्र्यभेदो जीवितम् मायातत्त्वे शक्तिरूपेति नैकमेवेति
तत्त्वत्रयोऽविभागाभासमेव दर्शितः तदुक्तम् पृथग्द्वयमसंख्यातमेकमेकं पृथग्द्वयमि
ति अत्र च प्रतिबुद्धत्वेन भेदोऽस्तीत्यभिदधता तदर्थावर्तितं तत्त्वानां संख्यास्तीति सूचितम्
ननु अत्र किं प्रमाणमित्याह पक्षे चेति एवं तत्त्वक्रमोऽनुमानेनापि प्रत्यक्षपूर्वकेणान्वय
व्यतिरेकव्यतिरेकिणा वा साधयितुं शक्यते न त्वनुमानेन प्रतिबन्धयोऽपरव्यापारदृ
क्तमतम् किं तु परमेश्वरनियतिशक्तिमुपजीवता स्वव्यापार एवासौ मातर्हि ताद्दशी
कुतो ज्ञाता उच्यते परमेश्वरस्याप्यागमप्रामाण्येनोपपादितः संपादितो नियतिशक्ति
व्यापारे प्रतिविषयभावो यस्य तत्त्वक्रमस्य सततथाभूतः पतदुक्तं भवति परमेश्वरस्य
तावदागमस्यायं विडितप्रामाण्यमुपपादितं पूर्वम् स च नियतिमेवं भूतां दर्शयति
यदुत स्थूलमव पूर्वं सूक्ष्मपूर्वके क्रियाकारणाद्यविकाश्च विभागपूर्वको विभाग
इति तत्र प्रतिबन्धात्स्थिहादसंबुद्धेन पारमेश्वराणा मन्त्राद्वरेणाप्याभासितस्य तत्पथैव वस्तुनेव
तथा रणादीनादिफलनाभासाभासतपव सिद्धः ननु च्यते तर्हि परमेश्वरागमोक्तो।
विस्तरश्रुतपार्श्वकाह इहेति अस्माभिरस्यागमग्रन्थ्यतिष्टवार्तिकभाष्यवृत्तिग्रन्थेष्वीतन्त्रा
लोकादौ प्रपंचो यत्नेन दर्शितः इयतिरहस्यतात्पर्यम् यतायाभासा एवमिश्रीभूय घटादिल
लक्षणीभूताः कर्मेन्द्रियैर्जनितास्त्रोपसर्पिताः बुद्धीन्द्रियैरालोचिताः अन्तःकरणेन सं
कल्पनाभिमनननिश्चयनपर्यन्तीकृता अशुद्धविद्यया विवेचिताः कलादिभिः प्रमाता
रमपदपरिच्छिन्नरञ्जिता मायाप्रमातरि विश्रान्तिद्वारेणाभिन्ना अपि संतो यद्यप्यवस्थि
तिरितिन्यायेन सकलप्रमातर्यैव भेदविगलनतारतम्येन विगलितसकलभेदाः प्रका
शविमर्शपरमार्थे तस्मिन्नेव विश्राम्यन्तीति शिवम् ॥ ॥ इति महामाहेश्वरश्रीमदा
चार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामागमाधिकारे त
त्वविमर्शः प्रथमः ॥ आदितः विमर्शः १२ ॥ ओं ओंघयमापि व्याप्यभूपा
शाश्वयशान्तं त्रिशूलकरम् वंदे हमसूतमूर्ति पूर्णां त्रिकशक्तिपरमार्थम् एवं प्रमे
यतयाननत्त्वराशौ निर्णीते तदनन्तरं प्रमातृतत्त्वे निर्णीतमपीह सत्यात्मनीश्वरता।
प्रत्यभिज्ञापनप्रकृतप्रमेयसारे शास्त्रप्राधान्येन विस्तरनिर्णयार्हमिति तदर्थं विमर्शा
न्तरं तत्रैव तन्मात्रैतयादिनाख्यातो विस्तारात्मकः पश्यन्त्येन श्लोकविशेषेण तारभ्यते
तत्र श्लोकेन तत्त्वमादित्रयस्वरूपं तत्रैव येन हेयोपादेयप्रमातृरूपविभागः तत्र तदुपयो
गितया मलस्वरूपं तत्सत्तेन च प्रमातृवैचित्र्यं सप्तभिः इयता हेयरूपे प्रमातृरुक्ते तदुपादे
यरूपाभिधानाय समावेशस्वरूपं द्वाभ्याम् ततः प्रसंगात्प्रमातृरवस्थानां सुप्तादीनां स्व
रूपं पंचभिः तासामेव हेयोपादेयता विभागस्त्रिभिरिति प्रकरणतात्पर्यम् अथ प्रमे
के स्तत्त्वार्थो निरूप्यते तत्रैव तन्मात्रे तेति तत्रैवं भूते स्मिन्नागमसिद्धे संवेदनशक्त्युपबृं
हिते मातृमेयात्मनि तत्त्ववर्गे निर्णीयमाने प्रस्तुते यदेतन्मालादिकंचकपरिवे

ष्ठितं तदेव यथांशं शुद्धमप्रमेयहृतप्रमेयतया प्रमेयान्तर्मुखं भवति तद्दशायां तस्यामधिष्ठा
तातदभिसंपादनद्वारेणास्वोपासकवर्गस्य तद्दशादानेन तदवस्थाध्यानसमापन्नस्य।
स्वाभिमुख्यसंपादनेन च भगवान्परमशिवएवेश्वरतां भजमानः सद्रुद्रत्वेनाधिष्ठा तत
एवासौ मायापदेपि प्राणापानात्मकधर्माधर्मसूर्येन्दुदिननिशात्मतकसूतकादि
विभागविरहितत तद्विभागविवेचनस्वतमध्यमज्योतीरूपप्रमातृभागाधिकस्वरूप
से स्यपुर्याङस्मीलितत्तृतीयनेत्रः भिन्नस्य तत्प्रमेयस्य प्रसरे संपादनेधिष्ठाता ब्रह्मा प्रस
तेतत्संमिलत्स्मातप्रवहणलक्षणे प्रसरेधिष्ठाता विष्णुः अतएवैतौ प्रमेयमेवेदमिति
प्रकाशात्मना प्रथानीकुर्वाणौ अहमिति प्रमातृतामात्रस्वरूपेन्यकुर्वाणो नत्तीयत
यनयोगीनौ देवौ तेव दैवतम् अधिष्ठातृरूपं दैवतमपि दैवतमितिसूत्रार्थः तमवतार
यति विश्वेश्वरस्येत्यादिना विश्वेश्वरस्य ब्रह्मादिरूपैरधिष्ठानैव स्वरूपेणान्तिकप्रस
मीलति आहतुस्थितिगुणत्वेन ननुशुद्धसंविन्मात्ररूपतया तएवापारत्वेन स्थितेयदै
श्वर्यकर्तृत्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं क्रियाशक्तिपर्यन्तं ज्ञानेन तत्रैषां रूपम् नहिहित्वेज्ञातस्या
ह सत्वेति यएवांशीभूतो गुणात्तद्विषयमेव तदैश्वर्यं ज्ञानरूपमिति भेदः स्थूलेपुर्यष्ट।
कात्मतात्पर्यसूक्ष्मदेह एवेति सूत्रं व्याचक्षाणोमात्रपदं संक्षेपव्याकरोति यद्यपीत्यादि।
नासूर्यो आकारेण कालविशेषेण च शरीरे विनियतेन परिमितप्रमाजायोवच्छेदकत्वद्
हितः सामान्यकालयोगस्तत्स्याण्यस्येव यदिवासूत्रं निर्ह्णानयः कालभेदोनियतः का
लः पुर्यष्टकस्य देहतास्येव महाभूतैः समन्वयादिति तदपीहनवचनीयमिति
मोहव्यपोहनायशंकोज्जावनार्थं देहग्रहणम् उपादानार्हत्वाभिधानाय तत्स्वरूपमग्र
हणम् नस्थूलदेहस्याणूपचरितं पुंस्त्वमस्तीत्याह ननु सूक्ष्मत्वं तमोगुणात्मकमिति प्र
धानतत्त्वमेवतत्त्वं किमनेन भाषान्तरेण आत्राह सत्त्वादीति प्रधानेन तर्भवति नतत्तदेव
तदितियावत् तथा प्रतीतेरिति अहमिति प्रमातृताध्यारोपेण एतदेव परिस्फुटयति।
आशंकामपनयत्यथापि चेत्यादिना एवमिति पुरुकमक्तं यहत्वं तत्स्याद्धेतोः यद्यपि
तत्स्थाने सत्स्वाहत्वपरीरयोस्तथापि तमानापिदजनत्स्यसवत्युक्तहतेनेति सम्बन्धः त
दभेदेनैवेति पुर्यष्टकाभेदेन पूर्वपूर्वरूपावेशेन स्युर्नरोत्तरस्य तथाभावस्त्रक्रमम् ननु रू
पादिमयत्वं पुर्यष्टकेप्यस्येवेत्याशंक्याह प्रमेयात्तवभासाश्वेति नहितत्रतं रूपादि
प्रतिभासते तत्संकोचोपहितं हि संवेदनमेव तत्प्रमातृभावेन निर्भाति ननु तत्प्रमेयस्य
तो रूपादिशरीरे तत्रैव प्रमात्री क्रियमाणो गौरोहमिति प्रतीतेः ननु पुर्यष्टकसूक्ष्मयोर
पि सर्वज्ञान्यस्य वभासमानतया प्रमेयत्वमस्त्येवेति पुनरपि कथं तयोः प्रमातृमात्रते
त्याशंकापदानेरणोपक्रमते अथवेति तयोरत्र प्रमेयता नाभ्यो न्यत्प्रमीयते यदा
दिवाप्यशरीरेण संपर्के भोगसंपादकत्वायोगात् अतएवेति यतोन्यत्प्रमीयते तस्मा
त्ततः परमेश्वरस्येति सएव हि स्वातन्त्र्यात्तथाभातीत्यभिहितमसकृत् अथ यद्रूपेति संवेद्या
माच आणवसंज्ञेयोज्ञानाख्यमायाकृतएवमलविशेषः यदुक्तं ते मायापाशैर्बद्ध

६ ।
स्व. प्र.
ज्ञा. टी.
२०७

यमिति तत्स्यादिति स्फुटतां संवेदनमभेदेऽर्धेन्दुर्ध्यानमोगणामहेचयति भिन्नाभासयोगं
हरतिभगवान्रुद्रः अपि शान्तताभेव स्पष्टयति तस्येत्यादिना अत्रचेति सर्वसंहारात्मने
प्रमातृमात्रे सर्पवेतिभगवान्रुद्रः ननु समस्तैव यत्तत्परस्थैतत्तदेव परमपदमिति।
कारवल्लभानर्थ्यदशा सहस्राणि रिक्तास्यादित्यत आह तत्रचेति तीतोपि वेद्यान्तरे
वेदकतत्त्वस्य सर्वोत्तीर्णः सर्वमयः सर्वेश्वरतादिधर्मभाजनस्यापि वेद्य एव शून्यादे
समस्तपहितत्वे विश्वैकोच्चयोगात्परमार्थप्रकाशोनास्तीति तत्प्रकाशमात्रया स्वा।
र्थदशायायुक्तमेव वैलक्षण्यम् तत्रभावनाशून्यहृदभावे शून्यस्य भावयित्तभीवा
न्तवन्तः शून्येह भावे कोसौ भेदभावनाप्रयत्नो भावयितान्यो भवेत्तस्य विरूपापेक्षया
वनभाव्यस्याभेदोसि अत्रोच्यते शून्येचेति समकालमेव यदाशिवस्य संवेदनदि
शोभयमपि वाग्रहणाच्छरीरघटाद्यपि वाव्यतिरिक्तं भावयति तदातन्मयत्वात्प्रविष्ट
भावनीयशून्यात्तरापेक्षयायसक्तुत्यतरमिश्रकं तदेव प्रमातृतामेति नचानवस्था
संवित्तत्त्वादेशैनैव यद्यद्बोधोस्ति तिरपि नावतबलस्पर्शादिति च नीत्याप्रमातृता
क्रमात् तदाह समर्पितमिति एवंसूत्रार्थमाख्यायशेषमाचष्टे जाग्रदित्यादिनार्धेन
त्रयेय एवमर्थः प्रमाणाद्रः संधाभासपदेनवृत्तो विवृतइति संगतिः सामस्त्येनदेवतारूपं
व्याख्यायविभागेन स्फुटयति जाग्रच्चेत्यादिना हृदयाङ्गगतत्वाद्देवकमलासनः प
लायतीत्याचष्टे नकेवलं तत्रैव प्रथमतत्त्वोत्थभावावभासोल्लीत्येतावत् अपितत्स
र्पवस्थामपि स्वभावस्थामपि प्राप्येत्येवंभूतमनवर्तनं ऊर्ध्वगः पालकउच्य
ते भगवान्विष्णुर्मध्यभावेवर्णात्मकावर्तनोल्लासपदेपरमेश्वरात्मकः इतिपशुप्रमातृ
पर्यन्तप्रमातृवर्गैकएवक्रमोवर्तमानः हृदये हि प्रथमपश्यन्ती। प्रमाणात्मनिश्चभा
रूपत्वेनप्राथमकल्पिकी सृष्टिः यथेच्छाभ्यर्थितोयातानाज्ञाग्रतोपरीतेतिस्थि
ता रुद्रावस्थातस्समस्तवादोर्ध्वसंहाररूपतानाहतपरवाकातत्प्रवेशमारम्भतवि
तात्मनिसर्वोपसंहारात्मकसकलतत्त्वोत्थिकएवदेशोपि निरूपितेनहृदर्थपदगामिता
देव लभ्यतइतितालन्निरुक्तिनोक्तं विवृतिकृता तत एव ब्रह्महृदयोविष्णुकण्ठोरुद्रता
लरीश्वरभ्रूमध्यः सदाशिवोर्ध्वब्रह्मरन्ध्रेनाश्रितात्मकशक्तिसोपानोपरिपदः कारणा
षट्कविग्रहः परमेश्वरइतिहृदयादिस्वरूपाभिधानेनसूचितास्मात्त्विकोर्थः प्रविभ
ज्यात्मतात्मानेस्पष्टाभावात्सर्वथाविधात् सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्नभोक्ताप्रवर्ततइत्याश
येनाशंकते यद्यपीति यदेतियतः तदेतितः यदिवायदासंस्कारवतः स्वप्नदास्थि
तिरूपतानात्तेश्चोगात्स्वप्नेजागरूपतेवस्था तथा स्वप्नेऽप्यभीष्टार्थोत्पत्तौ यस्मात्तिक
मादितिनीत्याइतियदातदाभासक्रमम् अभिनवेनावदर्शावभासनेस्थपतिक्रमका
णादिभिरहरुग्ध्यादीनामवभासने स्फुरत्येवतन्मात्रमात्रतत्स्येव दर्शनमित्येवं।
भूतविशेषानपेक्षाजाग्रदीयासृष्टिरूपता नन्वेवंस्वप्नेप्यस्तिइतिपक्षान्तरेणापरि
हरति यदिवेति अभेदवृत्तेः सर्वविषयमेकं विश्वरूपस्याः भेदवृत्तेर्वाश्वर्वस्पष्टवैलक्षण्य

प्रतीतेरास्पदम् सर्वप्रमातृतत्त्वैरैक्येनावभातः तथारूपेणेति सृष्टिरूपता जाग्रदवस्थाया
इति सर्वेणास्य संबंधः तुष्टिगणएवेति एवकारेणास्यैश्वर्यास्पर्शोपि तयोर्नास्ति रुद्रभट्टारक
स्य तु स्वमैश्वर्यज्ञानं च स्फुटमेव तुष्टिगणाभ्यामैश्वर्यज्ञानाभ्यां योगः इति दर्शयति तदे
तत्स्फुटेनागामिकेनाभिज्ञानेन दर्शयति अतएवेति प्रपंचविगलने यदीशानमैश्व
र्यं ततः किल तुष्टिगणस्यैश्वर्यस्याप्रत्यलमयस्ततएवाक्रमेण न तत्त्वन्नमभावस्त
स्मिन्नस्तीति तदा तस्मिन्महाव्योम्नि इति चैषां मध्ये महाव्योमत्येकघनतया समापत्त
भावेपि अबुद्धेपि अनुप्रवेशमात्रमस्तीति दृती येन तेनेशेणोदात्तमहातेजः प्रबोधा
ङ्गेदहनात्मना योगः ॥ १५३ ॥ अथैवमात्मनामात्रस्याविभागेति रूपयन्का
लादितत्त्वानामयोगेऽवधेणापगामइति सूत्रेणा निरूपयति एषप्रमातेति मायया।
विमोहितोऽत एव कर्मणा विवक्षत्वे नाभिमन्यमानः एष इति कालकलादिवेष्टि
तः स्वत्वपूर्णत्वकर्तृत्वचितसंविन्स्वभावः संसरणशीलः विषयात्स्वरूपप्रकाशन
शक्त्याप्रत्यभिज्ञापापितमैश्वर्यं विश्वेश्वरत्वात्मकं येनसाऽत एव चिद्घनतानि विज्ञा।
अचिद्रूपात्तु प्रवेशाशंकामुक्त्वा सकृत्तज्जन्मबंधविरहात्तस्यापि देहे मुक्तः पतितत्वेपि
शिवएवकोमुक्तः भूतपूर्वगत्या तु मुक्तोपि वा इति व्यवहार आगमेष्विति सूत्रार्थः ते
नोक्तिप्याह इदानीमिति ततइति अन्यथाहि संविद्रूपत्वेनस्य प्रस्तुतशक्तिर्माया न
तु तदधीनोसौ येन तस्याः स्वरूपच्यावेतेति भावः वदन्त इति देवादीनां चेत्युपक्रम्य।
तत्रापिकामिमेवकमिति सूत्रेमएवचेति यथैवबंधस्तथैव मुक्तास्तु विनामि।
तियावत् आदियहणाज्ज्ञानचर्याभक्त्यादयः यथोक्तं श्रीसर्ववीरमते कदाचिद्भ
क्तियोगेन कर्मणा दीक्षयापि वा संसारिणोऽनुगृह्णातीति श्रीमतंगेपि मोक्षो
वाप्यचतुष्टयात् तत्वान्मतंगप्रस्तुतहेयमार्गमेषुक्तम् तेन्वात्मोपासकाः शैवेन
गच्छन्ति परंपदमिति शक्तिशिवात्मतायाउपादेयत्वेनोक्तत्वादिति शंकित्वाह
आत्मन इति षष्ठीसमासोयं वृत्ताविपर्यः ऐश्वर्यशब्द इति सौत्रः तत्र चिद्घनत्वकथ
मनेन विहृतं भवतीत्याशंक्याह चिन्मात्रेत्यादि सदेति वेद्यापेक्षा च मुक्तेत्याकू
तपरोषः ॥ १५४ ॥ अथैवप्रमातृणामागमिकं संज्ञाभेदं निर्वचनतो निरूपय
ति स्वागमरूपेष्विति योसौ हृतउक्तः स भावान्स्वांगवत्पश्यमीतेति तेषां स्वामी
परमार्थरूपापर्णगणाद्वपालयिता तदयमीश्वररूपता समाविष्ट इतीश्वरवदेव पति
रुक्तः पाशयदा तु मायाशक्त्याकृतभेदो स्वात्मानमीते ततएव क्लेशैरविद्यादिभिः
कर्मभिः शुभाशुभैरादिपदाद्वासनाभिः कर्मविपाकरूपैश्च भोगैरुक्तकंचकप्रपं
चितैः कलुषोपहतितकरसत्वात्तं अपतदा तेरेव पाशैः पाशितत्वात् पशुरुक्तः तदे
ति शिवतायां पालुमपेक्षणीयत्वपतित्वेन नास्ति ख्यातिरिक्तमित्यर्थः तत्र माया।
तोभेदं ष्विति सौत्रे न सृष्टरूपताव न्यदेवतल्कंपं स्वावस्थायामिति सौत्रमेवेत्युक्तमि
ति दर्शयति तदा चेत्यादिना अंतस्त्वावस्थायैवैवेत्यनेन अथकिमनया भणितिवि

ई·
स्व. प्र.
ज्ञा. टी.
२८८

त्रयेतिचेत् आह प्राधानिकेति प्रधानावस्थायैवेतिकाकाक्षिवत् तेनतयैवोक्तयान्यउपा
यम् प्रधानादागतंतत्रच भवेद्विश्वमित्येवंतावत्पारमेश्वरेदर्शनेपरमेश्वरशक्तेरेवतथा
भावोपगमाउपगतेयान्यपिदर्शनान्तराणि कापिलवैष्णवादीनितैरनवगाहृष्टमपि
बलादभ्युपगन्तव्यमस्मदुक्तंरागकलाविद्यानियतिकालाद्यधिकम् ईश्वरादीश्वरो
तियदुक्तंतत्तदेवस्पष्टयति अविद्येत्यादिनानन्वीश्वरोत्वीश्वरविपरीतः प्रमांस्तनथा
ऊतः आह सएवचप्रमातेति ननुक्लेशकर्मविपाकाशयैर्युक्तोऽस्तुप्रमाता तत्रक्ले
शमध्ये अविद्यामोहनीत्वेनवेदनतिरोधानरूपतयात्मानंविश्वमात्मत्वेनानीतयन्ती
मायास्मितयाचानात्मानमात्मतयेक्षयन्ती कामंस्वीकृता रागादित्रयेणचस्पृशः ति
यत्वादयस्तु कथंमेरगृहीताः आह नियत्येति नियतिर्यतः कर्मणांमलभूमिः का
र्यकारणभावोहिततः तन्मूलेचकर्मवासनाविपाकत्रयम् ततस्तयापियुक्तः रागे
णचोपलक्षितेतिविद्याकले यदेवहिरागास्पदंतदेवकलाविद्ययोर्विषयः विपर्ययो
वाततस्ताभ्यांयुक्तः कर्मचक्रियारूपंक्रियाचक्रमलक्षणकालानुप्राणितेतिक
र्मणांगीकृतेतेनकालोऽप्यंगीकृतइतितेनापियुक्तइति तेषांस्वनानाहृष्टमस्मस्तिह
देयतद्दर्शयति अवचनमिति अस्माभिस्तुपरमेश्वरदर्शनानुगृहीतैः स्पष्टमेवसर्वं
निरूपितंप्रमातर्हिशुद्धाशुद्धस्वरूपंवितत्यवक्तव्यमध्यार्थविद्यास्वरूपेवार्थस्याभ्या
वेनविस्तारणार्हत्वात् ॥ १५५ ॥ पशुस्वरूपंवितत्यनिरूपयितुंसूत्रान्तर
मितिसंगतिंटीकाकारः स्वयमेवकरोति यत्नोविनियापारमेश्वरेति अन्येतुसम्य
गेतद्रूपविदस्तुतएतेषांनसम्यक्तुक्तिरितिशिक्षित्वात्स्वप्रक्रियायांतावदारोप
णोपमार्थतइदमेवमुक्तिकारणमंगीकृतंचैतन्मज्ञिरित्याशयः ततएवागमः।
तेषामतोपासकाः शैवेनगच्छन्तिपरंपदमितिसमभीष्टतीयाभ्यांव्याख्यातः विश्व
कमितिलक्षणतोविषयतश्चप्रकटयिष्यतेऽनेनप्रकारेणमलत्रयं तत्रप्रथमत
आणवमाह सहजेनस्वान्तेनेति स्वांतेन्द्रोवोधइत्येतत्त्वम् तत्रभगानन्तरहान्यास्वरूपा
पहरात्मलमणुत्वंमेकोचमादधानमाणवंहिधा ननुहतोमलेव्यापित्वेयेनिर्मलस्व
रूपाभिधानंकिमेततएवतदित्याह शुद्धस्वभावस्येति मलेहन्येनविजातीयेनयोगः क
जलेशाः स्वधायाः नदंशोपिकजलस्येति एकजातीयमेकत्वेनरूपंयत्निर्मलवि
शुद्धंतस्यैवव्याप्तिमित्यर्थः सामान्येनेति अनवभातपूर्णत्वस्वतन्त्रत्वादिधर्मग्रामस्या
पीत्यर्थः द्वितीयग्रहणेनतत्स्वक्तिरूपतेवमायाप्रधानादेरित्याह एषणीतियथाक्रम
म् मंत्रेशाद्रूपतयायेभाविनोविज्ञानाकलास्तएवस्थिताः मंत्रेशास्तुस्वतंत्रायएवदर्शि
लक्षणकर्तृतारूपत्वात्अविद्योगिनोपिबोधमात्रेतावद्रूपमितिविपक्षलक्षणोयदत्रव
शुक्तम् पशुर्नित्योह्यमूर्तोऽज्ञइतितन्नास्तीतिकथमणवमाणवमलप्रयुक्तंचतद
वश्यंभावीत्याशंक्याह स्वान्तेत्यादि ज्ञात्वेहितत्र्यस्तिरिक्तवेदकात्मकंनिषिद्धंय।

कलाविद्यारूपतत्त्वान्तरप्रसादात् सकलाणोदितमुच्यते तच्च विज्ञानाकलस्यैनैवा।
स्ति स्वात्मन्यपि वेदकत्वेऽप्यग्रसनं तत्तयानोपपद्यते अपूर्णग्रहभावेन भवदपि अहमिति चम
त्कारात्मनो विमर्शस्य तिरोधानमदस्ततो न विशिष्यते तदेतदाह स्वात्मनीति बोधकत्वेऽपि
त्वे बोध्यमपेक्ष्य न स्वात्मनि सिद्धत्वं बोध्यमस्य नोपपद्यते न संभवति तेनाज्ञत्वेन न तज्ज्ञत्व
मिति संगतिः तदेवेत्युक्तम् वस्तुपदग्रहणे प्रयोजकं सूत्रे चाणवचो युक्तं गीहा।
नेत हृत्तेमात्रपदेन स्फुटीकृतम् ननु व्यतिरिक्ते वेद्ये वेदकताकामं मात्रपदेन निराकृ
ता अव्यतिरिक्ते तु सा केन निराकृता ईश्वरस्येवेति शंकितमाह मात्रग्रहणेनेति च कारो
त्रापेक्षः मात्रग्रहणेन हि विश्वात्मनो नेत्थ्येव च प्रथ्यं तु स्वता भिन्नवेद्यवेदकत्वे निर
सितत्वे प्राकृयम् तस्य हि साक्षी भाविनीति विकल्पदशा यस्मीश्वरो भावशब्दकं प्राक्
अथ स्वाते त्वस्य बोधते त्वं घो विहृणोति बोधति राहृत स्पवित्ति स्थिते वेति अज्ञातत्वे
न यद्यसाध्यमित्यण लक्षणां स्फुटमेवास्ति सूत्रादे हि वेद्यत्वेन स्फुरति उपाधिभावा
त्तं विदंशापि वेद्यच्छाया स्फुरित एव द्विविध फलमिति विज्ञानाकलादयो देवादयश्च
फलमस्येति क्रमेणावद्योत मूलमलताचायत्र सो ग्राहकस्य प्राधान्यात्तद्भावस्यैवेत।
दधीनत्वात् सृष्टियोगे त्वमायायास्य मूलत्वमुक्तमित्यविरोधः ननु बोधमात्रस्य हा
नेत्वमात्रस्य चयनिर्माणमुक्तम् तेनानित्यत्वमापतितमिति पश्चलक्षणोयतित्वं
मूर्धाभिषिक्तमुक्तं तस्यक्तं स्यात् नेति दर्शयति बोधमात्रे चेत्यादिना नित्य एवासौ विज्ञा
नेन स्वतन्त्रबोधस्येति स्वातंत्र्येण बोधरूपस्य नतु संवेदनांशेन त्वेवंत्वस्य संविद्रूपत्वेदन्ता
त्मनोपहतत्वात् नक्वचिदिति अनारोपितत्वात् अपि घटादौ चिद्रूपता सन्निहितात्मका
रोकसारत्वासा कथमारोपितत्वात् अज्ञाणाभविष्यति तदाह विशेषणेनेति ननु केचेद्वि
यदि चिद्रूपतां कश्चित्प्रत्येत्यहं हि किमभ्यासत एवासौ जेमित्याह जडस्य तुच्छमि सृक्त
वेति उचित एवेत्यर्थः प्राक्शुद्धविद्याहं पदयाहंयं समथ्यगिति जडरूपतां त्यक्त्वा
याचिद्रूपता प्राधान्येनावेशः आत्ममनात्मरूपप्रवेशाइत्यर्थः यदाह रणत्यणा।
दिति उक्तमनेन विद्रूपतायां त्वाक्कारः अथ न त्वेकेमेकस्यामित्यत्र समेव दोषः न
त्वनात्मनि जडे आत्मत्वेनाभिमनने विपर्ययात्ख्यातिरूपेयमविद्येति सांख्ययोगादी
नो मतमनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यादिवचनात् तत्कथमुक्तं युक्त एवासावि
द्यायां शेकाह अत एवेति यत एवमुक्तं ततः सांख्यीयमयुक्तमेव बोद्धव्यमित्यर्थः प्रकृति
पुरुषाविवेको हि प्रकृताविव पुरुषाभिमानः संमतः तत्त्व भावमात्रे मोक्षावस्थायां
मपि तद्भावेन संसारणप्रसंगात् एतदेव न्यायेन घटयति नहीति अनात्मनि यदि तत्सं
ति हितः स्यादात्मा तत्र तदभिमनने मिथ्याज्ञानं भवेत् नत्र घटे हे सन्निहितमाकाश
मथवस्यत्वन्तान्नो भवति नत्वसौ स्वैर्नेदमुक्तमित्याह अर्थेति एतद्विषयस्यात्मना
त्मलक्षणस्य प्रकाशनेनत्वनतैवंत्वेनोक्तमपि तन्नास्मेवात्मतया भातीति इति एतदपि
दूषयति कथमिति प्रकाशप्रतिभासनेयदि तदा तर्हि तथैवताहशत्वितिना परमस्यत्व

ई०
प्र० प्र०
ज्ञा० टी०
२८५

मितिकाभ्रान्तता अप्यतथाप्रकाशनाभावेपि तथाध्यवसायइति भ्रान्तता एतदपि दृष्टय।
त्वादिपत्रवितिः आमइति उचितः पुरुषमेवेयीति पुरुषविषयतयोचितः नत्वेति संवेद्ये
क्तिं स्पष्टयति आत्मनीत्यादिना अयुक्तइत्यन्तेन अयुक्तइति तदितिचतिपातो ज्ञपदेवक्ता।
योपदेशपर्यन्तकः अहमित्यवसायः सांख्येष्वपि प्रसुतानात्मन्येव बुद्ध्यहंकारमेवसमु
चितः नत्वन्तनिचिन्मात्रस्वभावे एवंत्वेतदितिपरमेश्वरेणाहिसांख्यानां तावदेवोपदिष्टम्
पूर्णम् इदं तत्पूर्णं ज्ञानमितिभावः स्वकर्तृत्वकृत्रिमः ततएवोचितः तत्त्वेतिवाक्यार्थरूपम्
तैरितिसांख्यैः यत्प्रमेयप्रसंगेनेदमायातंतत्तदेवोपसंहारेण निर्वाहयति अस्माकेत्विति
एवमित्यन्तं प्रत्यवमर्शो यइत्यादिप्रदेशेषु यतोहमितिविमर्शमयत्वमात्मनउपपादित
म् तदेवकर्तृत्वमुक्तम् विमर्शएवास्येत्यादिप्रदेशेषु ततः कर्तृत्वव्यतिरिक्तेकार्ये नोप
पद्यते तादृशस्यकार्यकारणभावस्य वितत्य दर्शितत्वात् एवंचकार्यरूपंजगत्पुरुषमय
मेव यच्छ्रुतिः पुरुषएवेदंसर्वमिति जगतीति ममेयइति च वदन्नेकस्यैव देहादौ घटादि
वैलक्षण्येन तथाभिमानो विप्लवएवेति दर्शयति ततएव हि तत्रतत्रोक्तं द्विगुणो
यं विप्लवइति तत्रेति जगति अन्नेनेति नियतस्मदयः परस्पराद्वैपरीत्येनायुक्ताभि
निवेशोयमितिद्योतयति मूलबन्धइति सतितस्मिन्नेवानादीकृताहंगादेकदेशपा
रीरादावनात्मन्येवात्मग्रहस्तितज्ज्ञेयभावे हमित्यात्माभिमानरूपोस्य पशोरात्मख्यो यद।
भिप्रायेणाहिंशाविप्लवोव्यापकत्वंमायाशक्तेरिति ॥ २५८ ॥: मलत्रयलक्षण
ययत्त्वं तदवतारयति इदानीमित्यादिना एतदाणवेत्यादिपदेनोत्रैव व्याचष्टमेत्रेश्वरा
णामप्याणवंमलंवदतोवोपान्तामपीति सूत्रेटीकायांतेन तत्रैव सतिमलान्तरयोगः
हि प्रकाशस्यास्याणवे मले हूते स्वरूपसंकोचे भिन्नस्यैस्यथतेतन्मायया व्याप्यस्यतत्का
र्यीयं मलं संक्रान्तत्वादेणतिमायाप्रकृतत्वेन मलत्रयस्यापि इत्यत्रैवश्लोके तृतीयपादेनोक्त
म् तत्राबोधरूपस्यकर्तुर्देहादे भिन्नवेद्यप्रथायां सत्यामहंत्वबुद्धिर्जडेषु कर्मंहतिमित्ता
वग्रहात्मा विपर्ययः जन्मनक्षतियताव्यादिमस्यागुणो भोगस्यचसुखदुःखादेः कार
णभूतंकार्मंमलम् मायानामशक्तिः परमेशस्यसा अशुद्धविद्याशक्तिमणोर्व्यनक्ति
ततोणुरन्तर्बहिरिन्द्रियाण्यपिधायभिन्नंवेद्यंजानाति तदायमणुर्मायाख्येनमले।
नमलिनइत्युच्यते अतोपीति नकेवलंपूर्वोविपर्ययः यश्चाणवमलात्माउक्तः यावद
यमपीत्यर्थः तत्रेतिपारमेश्वरागमेषुकथंसूचितमित्याहत्रयमपीति असेयास्याख्यात्र।
हणस्ययुक्तत्वात्रविशेषतोमायया व्यपदेशइतिदर्शयति द्वैतेत्यादि तत्रेति मायाख्ये
ततएवोत्पत्तिक्रमेण मूलमूलत्वमस्यैवंसंविदात्मकत्वप्रथेत्तत्वादाणवमलस्यप्रत
एववेद्यीकरणमर्थानांमलोमायाख्यउच्यते मूलमस्यहम्भावोवेद्येषुध्याणवोम
लइत्यत्रगुरुभिर्मूलमितिकाकाक्षिवदपेक्ष्यमितिव्याख्यातम् एतदेवस्पष्टयति द्वैत
दर्शनेचेति मलकारणत्वमितिसंसारितोनीरणेनोमंत्रमहेशादीनामित्यर्थः एवंसम
वेदित्यत्वेनमायाख्यतयामायाख्यमेवव्याख्यातम् तद्रूपविस्पष्टीकरणप्रसंगात्तुमल।

द्वयमप्यनिरूपितम् अधुना तत्कार्मं विवृणोति कर्मपराधीनत्वमिति तच्च कर्म म
लतया आस्पदम् यतो विपर्यासस्य सामान्येन तस्य सत्यत्वम् विपर्यासस्य सामान्येनेतद्विति
उक्तमाह स्वातंत्र्येति प्रमातुः स्वातंत्र्यरूपा क्रियाशक्तिरेव कर्म सैव तद्यत एवेपरते
त्रीकरोति नियतिशक्त्या येन विचित्रफलभाग्यमिति कृपिजायते ततो विपर्या
सतेत्यर्थः प्रागिति कार्यकारणभावविमर्शवदयोरिति देवादिसूत्रे विज्ञानेनेवोपमा
त्ररूपत्वेन अकलाः कलोपलक्षिताशुद्धविद्यारागादियोगाभावाद्भेदेनाशून्यास्त्यर्थः
तदेवपादं व्याचष्टे तदेतदित्यादिना समस्तपदेन १५७ ॥: ॥: अथैषां मलानां विवि
क्तविषयप्रदर्शनेन रूपं स्फुटयितुं स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्यैव त्रयाणां शक्तिविषयमाह स्व
हृदयात्मकत्वेपीति येषां तेऽपि कर्तृत्वाणि मितात्मनो मितत्वाभिमतीकर्तृतामपया
त्येत सिंविन्मात्रपरमार्था अपि अहमिति स्वात्मविश्रान्तिलक्षणस्वातंत्र्यपरमार्थाने
दवमत्का दुस्तिरोधानयोगात् नमः कर्तारस्तु भर्तोपरमेश्वरेणाप्रतिहत[illegible]त्वा
तेऽयोगात्तथा बुभूषुणा स्वात्मनः सकाशाद्भुवादिवद्देवकर्मिन्नतिर्मिता येन भेदमहे
श्वरादीनां भेदेन भांति परमेश्वरोऽहंदेहेन्तः कर्तृता यथादिति परमेश्वरस्यैव तत्र स्वा
तंत्र्यमयत्वादित्याकूतशेषः अशुद्धं शास्यकस्य विदंगमएवता वदत्र शुद्धत्वमसु
द्विचनतानि रूप्यवत्तरणरूपमिति आचष्टे केपेत्यादिना अनेनेति वयानुपरक्तप्रारूपेन
केवलं केवलता उपाध्ययोगः इत्येष एव परमार्थोऽपवर्गः सांख्यादीनामिति केवल्य
पदेन विस्यतयति सोऽत्र पंचमीहेतौ व्याचष्टे तदेतदित्यादिना तन्वीश्वरनिर्माणे।
किमिति तत्रोपपद्यते आह ईश्वरनिर्मितिमिति स्वातंत्र्येत्यादिवक्तव्ये हि: अतएवेति
यतो ऽङ्कोहृद्यमप्येतत्तत्स्वभावविघोजनां समस्त्यायथ ततः स्वातंत्र्यमयत्वमेव
नतु कथंचिदप्यस्वतंत्रता अत्र चिदप्यप्रतीघाता दिक्ष्वायाः नतु स्वात्मनैव भगवा
न स्वातंत्र्येणापि भातीति एवंविधं चेदस्योऽन्यमे स्वातंत्र्यं तर्हि भगवत्स्वरूपात्तेभिन्नाइ
तिकथम् एतत्परिहरति तेनैव चेति भगवतोऽभिन्नपाहे स्तमासवर्तीति एतदेव स्फुट
यति नहीति सहि स्वातंत्र्येण भातीत्यस्यां वाचोयुक्तौ यत्तथाभाने स्वातंत्र्यरूपं तदेवीक्तु
तेभेव तत्स्वतंत्रं ततो भिन्नमेवाभातीत्यायातम् नत्वेव स्वतंत्रं ततो भिन्नमेवाभातीत्यायात
म् नत्वेवमस्वतंत्रो भगवान्स्वातंत्र्यं जत्रादेवनेत्याह सचापीति स्वातंत्र्यहानिरेवं
स्यात् यदि परमेतत्मेवं कुर्यात् नचैवम् तदाह स्वयमिति ननु वस्तुतस्तेविज्ञानाक।
लादयः परमेश्वरादभिन्ना एव ततः कस्यतत्स्वातंत्र्यमस्त्युच्यताम् किं भगवत एवउ
ततेषामपीत्याशंक्याह सांख्यपुरुषादयस्त्विति यो हि तथा बुभुक्षुर्न प्रतिहन्यते सस्व
तंत्रः एतच्च भगवत एवास्ति तस्यैव सर्वपूर्णत्वेन स्वामित्वं इत्युक्तनयेन बुभुक्षालक्ष
णत्वेन स्वामिनः इत्युक्तनयेन बुभुक्षालक्षणायेच्छयायोगात् तथात्वं तत्तु भागेयवतं
नेत्यद्वादिवत्ते तदेतदाह भूतादीति आदिपदात्तुवनतत्स्वभावादिग्रहणम् ततइति
सांख्यपुरुषा दयः ननु ततावदेते परमेश्वरप्रमातृतापेक्षया भेदेन भान्तिघटादिवदे

६
स्व. ई. प्र.
ज्ञा - टी.
२६०

व नचास्मान्प्रतितेप्रकाशान्ते तत्किमपेक्षयातेभिहितं तान्मिथ्यांशकाह भेदेऽप्यप्र
त्यपेक्षयेति नेहितान्वतोऽन्यत्वतो ग्राहकवर्गाच्चभेदेन पश्यन्ति यद्यप्यसदादिप्र
मातृणां अपितेऽआगमप्रामाणिकतया भेदेन स्फुरंति तथापि मातृत्वाकारमूल
त्वेसति आगमावभातस्य बहिः सर्वसाधारणाभासनिष्ठता अत्यथात स्वतेऽत्रवि
कल्पाभासवदसाधारणातेवतवाह्यत्वमित्याशयेन मंत्रेश्वरापेक्षयेत्युक्तम् त
देवाह तदागमसिद्ध इति एवंसति आगमसिद्धास्ते भवन्ति नान्यथेति यावत्
१५८ ॥ ॥ ननु कान्हेतोर्वस्तु विज्ञानाकलान्तो परमेश्वराद्भेदो नोन्यत वस्तु कथम्
बोधात्मत्वेन स्वरूपभेदस्याभावात् देशकालभेदस्य च बोधस्वभावे प्रत्यभेदकत्वा।
त् तत्कथंमेइति बद्धत्वेनेषां निर्देश इति चोद्यं परिहर्तुं सूत्रम् बोधादीति बोधरू
पता नित्यत्वे विभुत्वमित्यादिलक्षणं यद्यप्येषां न भिन्नं तथापीश्वरेच्छायत्तकथा
भियते नित्यव्यापकबोधमात्ररूपोऽयमहं भेदेन निर्भासेइति ततस्तेषां ग्रुक्रष्यात्मान्यो
भेदो ग्राह्येभ्यो ग्राहकान्तरेभ्यश्च तेच शास्त्रे विज्ञानमात्रेकारं तापत्यंसाधीयभेदा
वभासस्पंदत्वे चैषां स्वभावइत्येवं विज्ञानाकला इत्युक्ताः नचवाच्यं पदीश्वरेच्छाबोधमा
त्रात्मपि भेदवत्निकरोति नहिबोधस्यैवप्रमातृत्वम् भिन्नेचघटादिवर्गे सर्वदानिरूप्य
ताम् किंसूत्यादिदेहप्राणानां पलप्रमातृत्वतारकल्पनेनेति यतउक्तमसकृदवभासमा
नमनपह्नवनीयमिति अवभाति चकृशोऽहं पीतोऽहं सुखितोऽहं सर्वं जानामीहमिति
देहप्राणादेः प्रमातृभावइति सूत्रार्थमवतारयति अचिन्त्यत्यादिना भेदस्तत्कथंबो
धादिरूपता माचेत्कथंभेदइति भेदपरस्परं बोधादिलक्षणैक्यं चपर्यन्तेयोगो नैवका
र्यः आदिपदेन सोऽत्र गानित्यत्वव्यापित्वादेः संग्रहइति व्याप्यसंपन्न उपयोगि
तिनिरूपयति बोधात्मनामित्यादि तन्विति तथानिर्माणेहिकथंनित्यतादिभेवेत्
अन्योन्याभेदभासमात्रमेव निर्माणं तत्वपिकं तदुपरि नीलाद्याभासान्तरत्वे यथा।
नीलादेर्विवानियता भवेत् प्रकृतउपयोजयति बोधस्येति चकारेणाप्रेयंसमन्वि
त्वतत्पतत्सिद्धतामस्यार्थस्याप पेश्वर्यदिसंविदः पूर्णरूपमितितदनाभासोऽस्ति
वतदाह नतुअद्धइतिसामर्थ्यदर्शयति तेश्चेति चोहंतानिषिद्धेति अहंकारहनितत्वेन
तदभ्युपगमात् अस्येति पुरुषस्य उक्तमितितैः सांख्यैरिति संबंधः ननुसूत्रहृ।
निगतेहृषंविशेषणानामप्यस्ति इतिविशेषः उक्तः आह तेषामिति किंचित्वतेत्रा
णामिति परापररूपं स्वान्तेषां शाननुगृहीतापरत्वातेऽत्युक्तानामिति यावत् अनाग
तावेदनेन स्वपरपर्यालोचनेन तत्रयुक्तिनाविशेषलाभइति तात्पर्यम् ननुतज्ज्ञाती
यत्वेतत्प्रायपदेनोपदेनोपमानता कथमवच्चेतेत्याशंक्याह लोके प्रसिद्धेरिति मा
यीयलोकोत्तरपारमेश्वरांशसनेयतोऽपूर्वं लोकस्यतत्रहि सम्यगागमितेसंवेदने य
तोऽपूर्वलोकस्यतत्रहि सम्यगागमितेसंवेदनेपरापरसिद्धिलाभः अ सम्यगपिमा
णम्यस्वे चिह्नंतत्कथंचिदपिपश्वात्मकता ततस्तस्मिन्नुत्तिणाऽपिषितोमायी

यप्रसिद्धे न बुध्यादनीय इति प्रसिद्धत्वाद् दृष्टान्तीकरणं तज्जातीयस्यापि यथार्थं।
गोमेदीय दान्तप्राय एवेति शाम्भवमिह पारमेश्वरमेव इदानीं तज्जातीयतां निवा
रयन्नाह एषमेव स्फुटयति सांख्येति अमी निति विज्ञानकेवलत्वे मायीया
धोतरणमात्रादेव परयोजनिकाः शून्यदीक्षा विशेषाहीना युक्तकालमवन्यके
वलप्रकृषस्वरूपभावनावलान्नदन्ताधधारणाध्यानसमाधिवलाच्चलभ्यत इ
ति तल्लाभश्च भोगविशेष एव ततएवोक्तम् यो यत्राभिलषङ्गोगान्स तत्रैव नि
योजितः सिद्धिभाङ्मन्त्रसामर्थ्यादित्यादि ततः सांख्यैः प्रकृषेर्यत्नाद् एष)
तदात्यन्तिकं तज्जातीयतापर्यन्तं न भवतीति प्रायिकं साह एष प्रवक्तम् १५९
एवं स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्येत्यन्तं भागं विज्ञानाकलेष्वन्वस्यतीत्रस्याप्यबोधतेत्यस्य
विषयमाह शून्याद्यबोधरूपेति हृद्रेणापतदवतारयति संगतिकवं नैवमित्यादिना
एकइतिपकराणिशास्त्रनामिति यावत् बोधात्मत्वादिति बोधस्य यतोयमहं विमर्शो।
आत्मासारमतः ततः तत्रारोपितेस्वभावितोप्यारोपोज्ञात एव एतदेव च युक्तमित्य
न्वुच्चयरेतमाह व्यतिरिक्तेति व्यतिरिक्तोबोधाद्धाद्योयावदहंविमर्शस्याविषयस्ता
वत्स्वयमप्रकाशमानः कथमहमितिविमृश्यते स्वप्रकाशविमर्शो ह्ययम् ततः
स्वप्रकाशतयाप्यारोपितयाभवितव्यमेव एतत्परिहरति तथापीति स्वप्रकाशता
का समारोपितावास्तव्येव नाभेप्रतिस्त्रैव नामोप्रतिस्त्रैव तथापितत्परहस्तितस्व
भावेववर्तते सा पर प्रकाशत्वस्येदमिति वेद्यतारूपस्यतावदस्थानात् तोतदाह बोध
नातिरक्तो वेरोनि बोधतायतलिरस्कृता ततएवेहत्तावुक्तं सो इमबोधपदेन्याख्या
तम् अहन्तानस्पृष्टत्वात्तेषां रूपारोप्यमाणास्फुटैव व्यतिरिक्तत्वस्य विच्छिन्नताल
क्षणस्पर्शोक्तकरोतीत्येवं रूपस्य पारतन्त्र्यस्य च परान्नग्रहात् एवं करोमीत्येवं लक्षणं।
स्वस्वातन्त्र्यविरहस्यानवभासात् तत्रज्ञानावतारसंपन्न येहियत्नत एवं भूतो वभा।
सोऽस्याणमानोपिनोतिष्ठति ततोह मिथ्येषां स्वप्रकाशतासाविरूढपरप्रका।
शतात्मकवेद्यतापहस्तितस्वरूपाः इत्यबोधेनोक्ता यात्वविच्छिन्नतास्वातन्त्र्याच्च तेषे।
वांशेसातद्धितत्तद्विच्छिन्नत्वपरतन्त्रतावभासनेनान्यकर्तृतेति कार्मेनोक्ता शून्या
देः प्रलयाकलाद्यवस्थाध्यानवलादेव तेषामित्यादिहरार्थोव्याख्यानाहेरत्याघाये
नाह प्रलयेत्यादि सर्गोन्मुखापकः संकल्पः सर्गसंस्कारः वक्ष्यमाणन्यायेनेति सवे।
यमप्येवं यचेतन्यव्यवस्थितविकल्पश्चायम् तथाहि केचन शून्याद्येषां संकुचितसं
विन्मया अप्येवं यसत्तमपदभाजः अन्येबुद्ध्यादिभागावरूढ चिन्मयाः सुप्तवादिशे
षसामान्यवेद्ययोगात् संवेद्यसत्तमपदञ्चषः स्थूलकार्यकारणवियोगात्मकं तत्
प्रलयाकललक्षणमेषामेकमेवेति ॥ १६० ॥ एवंस्वातन्त्र्यहान्याप्यबोधतेत्येत
देशाविषयाभिधानप्रसंगात्कार्ममलस्यापि विषयो दर्शितः मायामलस्यापि पा
विकः अधुनाणवकार्मद्वयाभावेपि मायाख्यमलस्य केवलोस्तिविषय इति निरूप्य

६॰
स्प॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२६१

तेषु त्रेण बोधानामपीतिये चिन्मात्रमेवात्मतयाहमिति चमत्कारयन्ते एष एव ति
तत एवाप्रतिहतज्ञानक्रियात्मत एवाणवमलवियोगिनः कर्मसंस्कारविकला
श्च संसारोत्तीर्णत्वात्तद्व्यतिरिक्तं वेद्यं कार्यं च पश्यन्तो हेतद्दर्शनोगीकृतेश्वरता।
ल्या मायया व्याप्तमलयुक्ता विद्या मंत्रेश्वरादय इति सूत्रार्थः तमेव तावद्दर्शयति स्वातंत्र्ये
त्यादिना कर्तृतायामेदो वैचित्र्यमत्र मकर्तृत्वा हेतलक्षणम् प्रकारान्तरमिति प्र।
लयाकलगतत्वेन विकल्पनमुक्तः प्रकारः ततो योन्यस्तमाहेत्यर्थः प्रलयाक
लात्सकलाच्च तियत्यादीत्यनेनोक्ता कर्तेत्यादिना विज्ञानाकलांशे दर्शितः बोधा
योगेन विषयस्पर्शः कर्तृतया चेश्वरता इति विद्येश्वरत्वेपि शुद्धवृत्तिवाक्ये दर्शित
म् तेनेति मायाख्यमलेन यतो वेद्यादष्टधापृथग्भूततद्रूपता सदाशिवेश्वरो चितातिरो
हिताद्वयस्वभावे नेवावभासिता ततस्तत्यर्थः पूर्णतात्र परावस्तापि पूर्ववदिति वृत्ति।
व्याचेष्टे ईश्वरश्चेति चकारात्तदावतोपि अत इति विहीनेति पूर्णेत्यादिना प्रतीके
नाऽपि शुद्धस्याभिन्नक्रमतो दर्शयत्र संमात्यमेषांतावदाण्वेत तत्स्या यवलायाते
भेवदपीत्यतेद्यानयति ॥ १८१ ॥ अथ मलात्रयस्य योगापद्येन विषयं वक्तुं
सूत्रे देवादीनां चेति संक्षेपेण सूत्रार्थः स्पष्टः वितनस्तु टीकायामेवोक्तः संसारका
रणमिति सामग्रीरूपतयाञ्ची एणपि मलानि संसारहेतवः अन्वयव्यतिरेकवशेन
तत्सत्यता कार्मस्येत्यर्थः विचित्रकार्यकरणा इति देहेंद्रियरूपशक्तिवैचित्र्यादेव
चतुर्दशविधोभूतसर्गः चतुर्दशेति स्पष्टयति तेनेति विविधमिति योजयति एषा।
मिति चतुर्दशानामपि तद्व्यक्तं व्याचष्टे विद्येश्वरेत्यादिना कार्ममलस्याभावे सत्यव
देहा संसरणे सोपानपदवंधः अत एव कार्ममलस्य निराकरणमेव मोक्षयोगगुरा
णाभावत्वात्मलादौ यत्नेनोपदिश्यते व्यतिरेकेति कार्ममलत्वाभ्यां व्यतिरिक्तस्त
दनामिश्रो न दृष्टः नापि स्वकार्यं तो व्यभिचर्यप्रयोजकीकृत्य करोतीति तत्कार्यस्या।
पिदर्शनात् अथ चेतिसृपवार्थो भेस्यनोरणोक्तः स्वाव्यतोक्तो किंमले आह कार्मे।
ति तेनैवैकेन संसाराख्येन प्रयोजकेन प्रयुक्तेन मलेन भवतः संसारोत्तीर्णतापि
विज्ञानाकलमंत्रेश्वरादिलक्षणेन प्रयुक्तत्वं तयोरस्ति इति दीक्षादिनेति पूर्वकृत
कर्मवल्याः शोषणमपरापिरोहणविरोहणविरोधिकर्मप्रशमनमपरं भवति
न दीक्षासमं किंचिदिति हि श्रीललितायाम् श्रीमद्गुरुभिरप्युक्तम् कृतमपि
फलाय तस्मादीक्षोपदुष्टविरोमबीजमिव बलवद्धिशोषणात् व्यतिकरजाते वि।
हाये कम इति तथा अव्याहतस्य भगवच्छक्त्यादिवशीकरणादिवायथा मंत्राः कुर्वते
न च तत्र रागद्वेषविदानरूपतायाऽपसारणे तेन विनापि रोगविरुद्धस्य वभेषजत्वा
त्तथा रागाज्ञानाद्यवाञ्छन्दतापि मंत्रेणाबंधशक्तिरपसार्यते ततो दोषाः स्ववीज
सन्तानादीक्षितेष्वनिवारितास्तस्य बाधकम् एवं त्रिभिस्त्रिभिरेकद्विकभेदैरेके
न च त्रिकभेदेन सप्तप्रमातृविकल्पः तेषामपि विकल्पसप्तस्वयांगोगितादि।

ना अस्मेरव्योमेद इति हृच्चितम् ॥ १६२ ॥ मलत्रययोगपदलक्षितमविताम्नक
सकलावस्थाया एवोद्भवतिरोभावभेदेन द्वैधं प्रकटयितुमुक्तं तत्रावदाह सूत्रे
ण कालोद्दलितमितश्चेति देवादीनां यत्कार्ष्ट्यं तीक्ष्णायायेन मलापहस्तितबोधरू
पतया स्वातेआत्मकं चितमत्वे कलाधाम्नाभगवतोद्दलितमलेनत्वकृतमपि सत्
न्नतवलेक्ते शून्यादेर्देहान्तस्य प्रसंदर्पितदप्रधानत्वेन स्थितेयस्मान्नितम् इदन्ता
पतितदेहादिप्रमेयनिमग्नत्वेन प्रमेयं च संकुचितं च योगी रोयः स्वीयः पिपासि
तोयः सर्वाकारशून्यः सोऽहमिति हीदन्तैवयमहन्ताविशेषणीभावेन भावितोऽस्म
रति इयंसा जाग्रदादित्रयमयी संसारदशेति हृदयार्थः अस्यावताराणमाहसेसाविण
एवेति सकलस्य आत्मानात्मनोः अहमिदं भागयोरुपक्रमतेरिति अनात्मधा
त्वतावदाहेति यावत् प्रमेरवयानवतरतिसमाहितमनसः जडस्येति लौकिकस्य
यदि वेति वैशेषिकात्मकल्पम् ते हि गुणभूतान्यमेरूपान्नागादीन्समवेतान्नित्य
व्यापकस्वभावस्यात्मनः इच्छन्ति निमेयस्यापि भिन्नत्वे प्रकरणादशाहृस्पष्टमपि
मन्तव्यम् शिष्टमत्रस्पष्टम् ॥ १६३ ॥ एवमुद्भवमुक्त्वान्यमभूतं तमाह सूत्रे
णमुख्यत्वमिति यदापुनः कार्ष्ट्येतायामुख्यत्वेन तन्नान्तरीयक एव च शून्यादेर्मेयतोपा
स्यगुणीभावस्तच्चाविहृये गुणीभूतेस्यात्तेऽप्यस्याश्वोधयतेतियोमलव्यापारोभूतस्य
पहस्तनाहोयस्यापिचिदात्मनस्त्रिरूपतायोप्रधानस्वभावस्यमुख्यत्वेनतदेतदज्ञान
रूपमलप्रतिहस्तितयासमावेशलक्षणं सत्यरूपेस्ययुणसमन्नात प्रवेशल
क्षणेज्ञानेयल्लाभेतज्ज्ञानीयदभ्यासेनचदेहप्राणादावनन्तसंविद्गमीत्मकविभव
समासादनायोगीभवति एतदुक्तंभवति यदहंभावःस्यात्तेअदिशैवव्यापित्वनित्य
त्वादिपरामर्शबलच्छून्यादेः प्रमेयीकृतत्वनित्यत्वादिपरामर्शवलाच्छून्यादेः प्रमे
यीकृताडम्नज्योवोक्त तदात्वयीतीतता नदापिचशून्यादिसंस्कारोपस्तीत्यव्याति
रेकत्वयोतीनसमतैवयदात्वपरास्पृष्ट नित्यत्वव्यापित्वादिधर्मकैश्वर्यचेतनात्मनाहं
भावसिद्धस्तेनशून्यादिदेहयावन्तेविध्यतेयेनप्रमेयत्वात्स्थावतरत्वतदात्वयं
दशा यदापिविदोसौप्राणदेहादिधातुः संविद्रसेनाभिनिविष्टात्पन्नेकनक
धातुरिवजीर्णः क्रियते येनस्फुटतरस्फुरत्त्वाभातिकेवलंतत्संस्कारस्तदापित्वयी
तीत्यदशासंभवतिसेयंहृव्यापिदशासमावेशः यल्लाभायात्मडपदिश्यते यद्गीतम्
मय्यावेश्यमनोयउत्तपक्रस्याथ्यावेशयितेचित्तमिति तस्यैवचपल्लवभूताः परमे
श्वरक्रतिप्रणामध्यानपूजादयः तेषांहिमहीभावःस्यात्मगुणीकरणंपरमेश्व
ररूपप्रधानतापादनेनत्वम् अभ्यासेप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमोभवइत्यादि देहप्रा
णेनैकयेनैवशिवतेति नदासमावेशादिव्यवहारोनकश्चिदितिसूत्रस्यापिंडार्थः ना
भवतारयति तस्यैवेतिसूत्रहृम्योः सामयंकरोतिपूर्वसूत्रेत्यादिना पूर्वसूत्रेतावत्कार्ष्ट्य
त्वमुक्तं तदेवदेहादनस्तंकेवलंतस्यपूर्वंगुणतोक्ता अत्रतप्रतिपदमभूता प्रधानता

ई॰
प्र॰ प्र॰
शा॰टी॰
२५२

तत्रास्तीति षष्ठसूत्रे यदुक्तम् तद्वृत्तौ प्रथमाविर्देशेन निर्दिष्टस्यापि स्मृत्यादेः
पश्चाद्गुणताप्रदर्शनेन विवृतम् ननु स्यादेतत् नहि कर्तृत्वस्य प्राधान्यमिति वृत्ति
रस्ति ननु स्मृत्यादेः पश्चाद्गुणीकरणं चेत्तत्कालनाहि पंकस्येति नीत्या किं पूर्वं
प्रथमानिर्देशेन प्राधान्यं व्याख्यायते आह विचार्यमाणेनेति ततावदिह प्रकृते वि।
चारणीयमिति प्रधानेन व्याख्यातं गुणेनेति तच्छेष विचारस्य शरीरमित्यर्थः ननु।
स्यादेवं कर्तृत्वस्य प्राधान्यं वृत्तौ किं न दर्शितं किमनया भंग्या आह कर्तृत्वेति
कर्तृतायाम् व्याख्याते स्मृत्यादेरवश्यं गुणता तस्यास्तु व्याख्यानेन स्याद्यया वृत्त्या प्रति
पादितेन लाभस्तु तन्त्रितन्यायेन लभ्यते एषा हि वृत्तिरवश्यं सूत्रार्थमनुसरन्तीकार्येत्य
ति योजनामेवं मतोन्यायः प्रतीयते किमनेन प्रतीयतेन नेति चेत् उच्यते इत्याशये
ति यद्येष न्यायो न प्रतीयते तदा पूर्वसूत्रे कल्लोलितमित्यत्र स्मृत्यादेः गुणत्वे प्र
तिसम्बन्धिन निर्देशेन प्रधानत्वं यद्दर्शितं तेन वृत्तौ न प्रकटीकृतं भवेत् अनेन तु।
न्यायेन दर्शितेन प्रकटीकृतमेव भवति एवं सूत्रे वृत्तौ कर्तृत्वस्योपसर्जनत्वं ताव
दुक्तं नोक्तम् तन्नान्तरीयकत्वेन च स्मृत्यादेः प्राधान्यावगमस्तु तिन्याय्यात् प्रधानत्वे
य स्मृत्यादेर्वक्तव्ये पूर्वसूत्रे तद्दर्शितम् गुणत्वं तु यदेवक्तव्ये पूर्वसूत्रे तद्दर्शितम्
गुणत्वं तु यदुक्तं तदिह सूत्रे स्वकंठोक्तमिति तु शब्दो विशेषद्योतकः इह विगत।
गुणत्वं सूत्रोक्तं स्यात्प्रथमानिर्देशेन वृत्तौ विवृतम् अथ किमर्थं प्रथमया विवृतम्
आह प्रधानतयेति स्वतन्त्रबोधरूपता तावत्सदैव प्रधानम् तात्स्थितात्मानस्मृत्या
देः प्रधानतावभासेन पूर्वसूत्रे दर्शितेन तन्न्यक्कृता ततः स चेत् प्रधानत्वमनुभवति सा हि
स्मरतीति प्रथमानिर्देशमाह स एव स्मृत्यादिरात्मनः प्राधान्याप्राधान्ये स्वीकुर्वाणप
वं करोतीति हि तस्य प्राधान्यं संसारस्थमोक्षत्वेपतित्वे च दर्शिते भवतीति प्रागुक्त
तयमेव स्मारयति यदाहीति स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रबोधो नाम बोधरूपोहमिति योगी।
यते स कइति चिन्तायां यदा देहादिताद्रूप्येण यते योगेभ्यः सोहं यः कृपितः सोहमि
त्यादि तदा देहादिरेव प्रधानी भवति संविन्स्वरूपं न्यक्कृतं जातमिति वेद्यमेव प्रधानी
भवति न वेदकरूपम् यदा तु देहादेः किं तत्त्वमिति चिन्तोपक्रमे प्रकाशघनमेव संवि
द्रूपमिति तदा बोधस्वरूपीकृतेन तस्मात्तु विद्वमेव स्मृत्यादिदेहान्तमवभातीति अभा
सात्तस्यैव विद्वमोक्षौ किं विशेषाः समस्ता विशन्तो विभूतिं कम्यापयन्ति अनभ्या
सेपि तत्तन्नगुणावेशापवादिते देहवकस्य निरवकाशमिरूपकृष्णाभिः भावनक्रमेण।
जीवन्मुक्तता लभो यथोक्तं शास्त्रेपि सिद्धान्तितात्पत्र विवादस्य पादि भेदाग्रव
मार्थवधेहीत्युक्तम् इयं निर्वाणदीक्षा चेति गुरुभिः भगवतापि यदुक्तं वेति
तेनैन तस्य निर्वाणगामिनी दीक्षा भगवत्समन्दिग्धानि ज्ञानानि वर्जिताइ
मलं तावदनेन तदाह स्मृत्यादेर्वैयोध्यारोप्यते इति ननु चक्रमलस्य बीजानामय
मध्यारोप इति दर्शयति तेन कर्तृत्वेन तावदयत्नवशादेकीभूतं स्मृत्यादियत्स्थि

तेनतेनैव कर्तृताद्वारेण देशकालधर्माकारानवच्छिन्नबोधस्वभावत्वमती
ति तल्लक्षणीयाभिमुख्येन निवेश्यते अभिनिविश्यते अभिनिवेशपूर्वकं प्राप
त इति द्विकर्मकं वा तथाभिनिवेशमात्रं विमर्शात्मकत्वं यतो बोधस्य ततस्तद
पिस्फी करोति तदाणोरिति आत्मसंस्कारनिवृत्तेरावेशणावेशकभावो युक्त इ
ति यावत् विशेषदर्शितेषु स्थितिशब्दाहितप्राधान्येषु विशेषः शाक्तिलक्षण आ
त्मनो दर्पणे सात्वाकाशे नीयते येषु तत्त्वेनोल्लास इति अज्ञानविरामाद्धृदयबोध
प्रसरणाद्ब्रह्मोल्लास इति ज्ञानमिति विवृतम् तर्पयति एतद्दशासमापत्तिपर्यन्तरूपा
पि तर्पयतीति तत्तातत्रैवोक्ता व्यतिरेकेण तत्स्फुरणादेव स्थापने बोधस्य तर्पयतीति
तातत्रैवोक्ता शुद्धात्मता निष्कलता शुद्धचैतन्यमिति सामान्यदर्शनेषु सर्वोत्त
र्णिकतत्त्वरूपवेदकेषु दर्शितेति सूचयति तत्त्वसूत्रे पूर्वत्रेह च कर्तृतयापवर्गणा।
प्रधानभावो वक्तुमारब्धो तदाशंकितं बोधस्य चेति सूत्रांशः कथम् कर्तृमय
तामापन्नस्येति चत्वमावृचितायो बोधमयत्वमिति किमेतदित्याशंक्याक्रमे।
वप्रमेयमेतन्नमामाणानेमेऽन्येषाम्भवः परामर्शपदहेतुः करोति यद्वक्रमप्युनेव प्रत।
एवहेतोः सूत्रेऽद्वयमुक्तं तदेव वेद्यं विवृतमिति सम्बन्धः ॥ १९४ ॥ तत्त्वेवं पञ्चस्वर्थ
दशानन्दतीतावाख्य पञ्चस्वप्नसुषुप्तजाग्रद्दशाप्रागमेषु याबोधावरोहणक्रम
तारतम्येन दर्शिताः तासां रूपं वाच्यमिति हृदिगृहीत्वा तर्पावरोहानन्तरभावितः
स्वप्नमस्पष्टोकद्वेषाणां तत्त्वेनिरूपयन्नेकेन प्रथमसुषुप्तस्य तावत्पीठबन्धं करोति
स्वस्य इति पीठबन्धमेव टीकाकारो दर्शयिष्यति सोऽयमसमयरूपमित्यादिनाऽन्यत्र
यस्मात्केयद्भयात्मवत्यते तस्यापवेद्यभेदपीठिकेयमिति इहसे चिन्तनम् स्वरूप
माहृ एवानेजेयात्मताऽशुद्धादिनादेहात्तेन घटादिनाचाभाति एकमेव चेदं स्वात्तेद्य
विर्जृम्भिते तत्त्वेनक्रमोवाभेदोवावस्तुतः भातित्वस्मातेआऽभयमपि एवंस्थिते
चिन्तत्वस्य यः स्वरूपावरणांशः सएवात्मभागान्तरानन्दयप्रबंधमानादरयोरोतप्र
लयसमाधानतिद्रासुकादिष्विव तदंशेकीर्णाभासः परिस्फुरन्निवास्यति तत्रै
व चाहन्ता रूपं कर्तृताया: एवं परामर्शस्पष्टत्वाभावादीषद्रूपणमीश्वरसं
स्कारात्मलोकप्रसिद्धरूपाभावादरूपेणावावेद्येन निषेध्यात्मनायुक्तं यदाभ
वति तदासादशात्तेन्येव परामर्शरोषा अकिंचनोऽहमिति प्रतिपत्तिवदाविस
सामान्यासंस्काररोषीभूततेयरूपाणां शून्यस्येत्युच्यते तत एवागमः अशून्यः शून्यउ
युक्तः शून्यस्याभाव उच्यते अभावः स तु विज्ञेयो यत्र भावाः क्षयंगता इति इयमेव
संस्काररोषता भावान्तेभावान्तराणां सर्वत्राभाव उच्यते तत्त्वसर्वात्मनासतो वि
नाशस्त्वक्रमसत्कृत् सत्त्वार्थमवतारयति प्राक्तनेन सेगातिऊर्ध्वत्वेव मित्यादिनाऽत्र
स्मेतिस्त्वीयेतन्निर्वाहयिष्यतीति भावः कार्याणां भूततत्त्वाद्याणां कारणानोच
त्रयोदशानामभावेन सर्वाभावउक्तः बुद्ध्याद्यभावात्मनीति ज्ञेयस्मृत्येति चय

६

स्व० प्र०
ज्ञा० टी०
२८७

उक्तम् तन्निर्वाहयति पराशंकामनुवदन् यद्यपीत्यादिना तत्र तत्स्वरूपिप
मशिवादिसंवित्तत्त्वं न वेद्यतामापादयत इत्याशंकायामप्याशंकान्तरम्
तत्त्वमित्यादिना तदात्मतयेत्यन्तेन निराकृतम् तत्र च हेतुः संस्काररूपतये
ति अभेदेनेति सतोऽपि भेदस्यानवभासनेनेति यावत् एतदेव हि संस्काररूपत
या स्फुटीकृतम् पूर्वानुभूतबलादित्येवमाशंकामनूद्य परिहरति तथापी
ति बोध एव संकुचितः शून्यमिति बोधरूपत्वात्कालिवेद्यता न तु बोधस्य।
वाभासकत्वायान्तरयोगे वेद्यता न त्वपरं वेद्यं किंचिदस्ति देहाभासान्तरं न चे
ति एतत्परिहरति शोकितावा शून्यरूपेत्यादिना लोकप्रसिद्धा यदेहं यतेनाप्य।
पिके न भवितव्यम् तत्र हेतुर्नास्ति तस्य प्रस्तुतनिषेधः प्रतीयत इति भावः ता
वतैवेति हि निशाम्येवकारव्याख्यानेन सामर्थ्यं दर्शयति सौगतैकदेशिनां चेति वि।
शेषत्वाद्धि केवलमिति निरावरणादिति विमर्शरूपता ... नांगीकृतस्वाभा
विकी न च सा विज्ञानकेवलावस्थायामस्ति मायीयाया इति कलाविद्या
कृतायाश्चाश्रयाभावादिति संस्काररूपता हि वेद्यभावात्मसावेव तत्र संवि
दि न च सर्वात्मना तादात्म्यगमने हि यदा शेषः अत एव संस्काराभावात् पुनरदः
स्थितिं ग्रहीतानास्तीति लौकिकी उजाग्रदाद्यवस्था स्मात्तदशा बीजम् तान भवती
ति बीजत्वेनोपलादिनेयत्सौषुप्तरूपं संवेद्यं तद्रूपत्वमत्र न भवति अन्यत्तम
वत्येवेत्याकूतम् एतदेवागमान्तरेणाभिवादयति अत एवेति यतो बोधमा
त्रमेव संकुचितं शून्यमुक्तम् शून्यरूपताविनस्फुटवेद्यरूपा ततः ज्ञानज्ञेयस्वरू
पिणा पाशनाश्च परमयाऽयुतः पदद्वये विश्रमीति इति ज्ञानज्ञेयस्वरूपद्वयोर्वेद्यमसत्व
वः स्फुटत्वतः सुषुप्तस्वप्नयोः पुनस्तदभावात्स्थितिमत्त्वयत्वम् तद्योगादयमिह।
विभागः शिवतत्त्वं ईश्वराने शुद्धसंविल्लक्षणे यदाह मिदमिति स्फुरितं तत्र दे
वोल्लसन्ती संविदो भावानां चान्योन्यभेदस्वरूपे निषेधं तावदास्तिघ्नति तत्र निषेध
स्यउणनायां संविदः प्राधान्येन प्रमातृतायां मेत्र मत्प्रशाता विज्ञानाकलतायां वि
मर्शयोगायोगाभ्याम् निषेधप्राधान्ये शून्यप्रमातृतायाभावप्रधानतायां सक
लेतेति नन्वस्यापि नास्ति सांख्यपुरुषादस्य विशेष इत्याशंकायां परिहरति सोऽपि मर
त्यादिना ॥ १८५ ॥ शून्यप्रमातुरेव वक्तव्यशेषमाचक्षाणो द्वितीय
हृत्सप्तमस्य म्यं निकां करोति सांख्यायाः मानवीति हृदयेन एवं शून्यः प्रमाता ह
त्तात्रूपबोधाकर्तनयाभिषिक्तो विद्याकलाशक्तिप्रपंचरूपस्य बुद्धिकर्मेन्द्रिय
वर्गस्य बाह्यविषयालोचनविषयनिर्माणलक्षणे तो बाह्यवृत्तेः प्रत्येकमसा
धारणरूपाया विलक्षणासौ आन्तरीवृत्तिर्यया वायुरेकः प्राणनापाननादि
क्रियापञ्चकमयं चित्तः पंचात्मकतामभ्येति तो वृत्तिर्जीवनलक्षणा तस्याश्च
गस्य जडस्य यतः करणवर्गीयमिति न्यायेन तत्त्वावेशावशात् स्यापयं जीवः।

सूच्यते सा तथाभूता या वृत्तिस्तस्य सूत्रस्य तत्रयोग्यापिका साजीवनक्रिया इंद्रियश-
क्तीनामेववायाअन्तरीसाधारणारूपाप्राणनादिक्रियोग्यापिकावृत्तिः सापरमार्थतः
कर्तुरेववृत्तिर्नतज्ज्ञानामिति मेकंजीवनम् यदाहप्राणएवाहन्तातदाप्येवम् तदात्वप्राण
एवजीवः तत्रैवाहन्तावेशात् उभयोरपिवाययोरन्यतरसंचारीपुर्यष्टकशब्दवाच्यः।
यतोत्रप्राणादिपंचकर्मेन्द्रियवर्गौ हि त्रियात्मिकाचतृतीयास्वीकृतान्तःकरणत्र
याणीर्यज्यते सूत्रार्थमवतारयति अन्येत्वाहिना स्वेतिसूत्रकर्तृरूपसंलग्नानांकरणस्व
भावत्वादेवतन्मेरणात्मेतिसत्रैकार्यकारणयोरभेदोपचाराजीवनरूपाद्वृत्तिसंपाद
कत्वादहन्तैवात्वृत्तिरिसुक्ता उपचारस्यचप्रयोजनमत्राणामाहंकारिकत्वमेवपर
मार्थइतिज्ञानम् आन्तरइति अहमितिसंरंभात्मकः एतेनपूर्वसूत्रोक्तन्यायस्यत्व
वृत्तशून्येयाहन्तासाप्राणादिदेहत्वलक्षणवृत्तिकारणभूतासतीजीवनम् यतोत्ववृत्ति
रूपस्यजीवस्ययत्कारणंजीवनाल्लक्षणमितिसूत्रार्थः सूचितः एवमुपचारेणव्याख्या
यकरस्यपरमार्थतःकर्तृसमावेशेनकरणानामक्रियैववक्रियावत्त्वेस्वरूपेवेन्याश्रा
येनसूत्यतयैवसूत्रेयोजयन्वृत्तिमन्यथाव्याचष्टे अथवेति पूर्वव्याख्यानेसूत्रावेवंविग्रहः
सर्वेन्द्रियशक्तिसाधारणीजीवनाख्यायत्प्राणनादिक्रियापंचकंप्राणादिविभागकार
णम् तेनस्वव्यापारपंचकस्यप्रेरणात्मिकान्तरस्थितिसंरंभलक्षणावृत्तिर्यस्यसूत्रस्य
सतथोक्तः इदानींत्वेवंविग्रहः सर्वेन्द्रियशक्तीनां साधारणीजीवनशब्दवाच्यप्राणादि
वायुपंचकोन्मेषलक्षणामन्तर्वृत्तिशब्दवाच्यंनयस्येतितद्धितसंबंधितस्यैवकर्तृत्वात्मत
तासंभ्कारणानादित्यायः तदाह तत्समवेतत्वादिति कर्तृरूपसमावेशादित्यर्थः
इतिशाङ्खिहेतौ यतएवंतासामपिक्रियातस्यसंबंधिनी अतोहेतोरत्रपदेसजीवः
षष्ठ्यन्तपदार्थीकृतः अन्यथान्यक्रियान्यस्यसंबंधिनीकथंस्यादित्याशयपोषः ए
तदव्यतिरिक्तानामितिआदिमप्राणादिपंचकवृत्तितादात्म्यापन्नानामित्यर्थः तेते
न्द्रियाणांसर्वेषांयःप्राणादिपंचकोव्यापकतद्द्वारेणनागादिविकारान्तरकारणत्व
तोविकृताविकृतानान्तरप्राणचक्रद्वारेणचरोमकूपपर्यन्तनाडीचक्रान्तचक्रमयदेह
मयायतद्वाहकआन्तरःसाधारणःशक्तिवर्गःपंचकःसप्रेर्यप्राणादिवर्गप्रेरकंचे
न्द्रियवर्गमपिष्टाजीवस्यताहन्तामात्रितयवर्तमानःपुर्यष्टकरसशक्तःअस्मिन्नपीति
प्राणाहन्तापक्षेसर्वेषामभिमतंपुर्यष्टकावस्थानम् केचित्तागमाःशून्याहन्तापदेपि
तदाहुः यदाहुःलीनस्सून्यसमाधावण्वात्मालिंगशरीरइति तथाचेति यतएवंततए
वंयोजनासाम्येपहन्ताप्राणादिप्रेरकात्वहृत्तिरूपापुर्यष्टकात्मिकाइति अथवेत्या
दिसूत्रेविवृणोति यदेति प्राणशब्दःसौत्रःसामान्यवाचीतियावत् तदन्यादिनोत्तर
सूत्रापकरणार्थंतोसूत्रद्वयस्यदर्शयति तदाचप्राणादिपंचकमहंकारयमहंकारेण
प्रेर्यमाणेनतेनममप्राणनाहम् अपितुतेनाधिष्ठितमितियावत् कीदृगित्याह आक्षि
सेव्याक्षिकरणात्मनावर्गद्वयेणसहितेपंचकेसंवेदनोपधानत्वेनाधिष्ठेयप्राणादि

ई॰
श्व प्र॰
ज्ञा टी॰
२६४

रूपमत्र मित्येवं प्रमातृभावेनाधिष्ठितं पुर्यष्टकमिति यावत् पूर्वं तत्र सूक्ष्मतमत्वाल्लिंगस्यत
न्माज्ञाणामात्रेणोनदर्शितः सूक्ष्मत्वादेव च पूर्वं ग्राह्यकात्स्तदानीं च मनोपि समकस्य
तथा तन्मात्रगणितम् अपि तद्ग्राहकात्ताधिष्ठितमिति स्थूलतमेव प्राक्रमत्वादेन दर्शयति पु
र्यष्टकप्राक्तीनमेवेति सूक्ष्मतमत्वमेव दर्शितम् पेलवशरीरस्य हि तदा सूत्राणामात्रम् उप
विष्टविग्रहणं तु स्थूलतमं शरीरमिति तदेवमध्यमम् प्राधान्येनोपयति स्थाने पुं संचरमा
णं संसारीत्युच्यते ततएव प्राणायामे तस्य शिथिलतोपापनीयादीक्षादिकर्मणा च
पुर्यष्टकं प्राणनोकारणे घटेऽशममर्पणा तन्मात्रोदयरूपेण मनोहंवुद्धिवर्तिनेति वचसा य
तत्तन्मात्रपंचकमन्तः करणं चेति केचन पुर्यष्टकमाहुः स्पर्शतन्मात्रेण प्राणादिसी
कारात्तत एव तत्र पुरुषे चैवचिद्विशेषवत्तेनोनवेचित्र्यमिति ॥ १६६ ॥ यस्यापीठवंधत्वे।
तत्सूत्रहयं तत्सोऽहं मैलत्वायितं सूत्रम् तावन्मात्रस्थितोऽइति सूक्ष्ममात्र एव प्रहेस्यैप
दा स्थितिरहंत्ता विश्रान्तिः यदा च प्राणे तदा मायया मलावतारणावभासित्या सू।
सीकृतं चैतत्येकलाविद्याभ्यामपि नप्रवोधितमिति सुष्टु सम तस्य भावः प्रवृ।
त्तिनिमित्तात्मा तावदवभासः कर्म च क्रियारूपं तावद्विमर्शात्मकं सोऽहमहम् विकृति
कृत तत्र सद्भावसारेण प्रकरणे लभ्यं पदद्वारूमत्वात् सहजमस्यैदमिति प्रत्युत्पत्तिमभिमत
ते पूर्वमपवेद्यमत एव मायाख्यमलरहिते हितीयं तत्तद्विपरीतम् प्रलयसाध्ये वेद्यरू
पतात्सवी तत्र परदेहस्य प्रधंसानंदयो। चिरन्तरकालत्वाच्च उहन्तत्सन्नाचरणामचि
रताच तदपि चश्रमेणाचेन्द्रिय अभिघात यात्तदोषादिना चेत् मूर्छा मदगरोप
योगादिनाचेमदेऽन्तादादि स्वाते वाध्यापितात्मपतत्वलाक्षेत् तमाधिरित्यादयो
वान्तरभेदाः सोऽहमस्य सर्वविषयत्वाचं पूर्वमेवेयत्ततमिति सूत्रार्थः तदानीमि
तिहृते पीठवंधे श्लोकद्वयेन निगमयतीत्यनेन प्राक्तनेनिगमयिष्यतीति स्मा
रयन्नत्र यथा सोऽहमलत्वापर्णतया एकमहावाक्यतामाह रूपवतः स्फुटस्य
वेद्यस्याभावाद्विद्याकलेमितेवेद्यं निमेयं च प्रथयन्त्यावपि सहरूपमाह एतत एवमे
वितत्वे स्यात्यावरणांशेन मायाख्यमलवत्तयोरित्याशयेनाह विद्याकलारूपेति
प्रणसोऽहमेतत्संवेदनस्यपीति सत्त्वन्यः वेद्याभावाद्वेद्यसत्त्वावादिति पंचमीभ्या
सूत्रेपि हेतद्देतमस्त्रावे सूचयति पुर्यष्टकावयवेति अनेनागमः सूचितः तत्रद्वे।
यततद्रिन्द्रियाद्यवधारितामायतः समंततत्वात्स्वमोन्यापनादेव विश्वबलात्
तत्रदेशमप्रधानेयं प्राणोनिद्रातिचेतनत इतिस्वागमः प्राणादावितिहृतो स्थितावि
तिपूर्वकं यद्देयपिकरणेन तदपेक्षणीयम् तेतिनिरूपादिभिः येन जाग्रतः स्वप्नाद्या
नभेदाभवेदित्याशयः कालयोगा इति विरादिरूपताहितत्वस्मार्थ्यतएव १६७॥
नत्स्फुटवेद्यविनिर्मिकात्मक सोऽहंभावस्यास्फुटवेद्ययोगाविशेषेपि तत्स्वप्नजाग्र
दृशायोः कोभेद इत्याशंक्य स्वभावस्थानावलक्षयति मानोमात्रयष्टेपीति अवत्र
णं सर्ववाह्येन्द्रियोपलक्षणाम् तदयमर्थः गोलकपंचांगुलादीनि अपिधानाति

तिस्तिमितानितावन्निष्ठयमाणस्योपलभ्यन्ते अथ वक्तृषाकान्तोपष्पणमिहस्ते।
नाकारयामीतिस्पष्टावभासानां कालिकेश्वरसृष्टिप्रधानाप्रतिपत्तिरस्तित्वमेतत्र
च मनोमात्रमेव व्याप्रियते ऽर्वसृष्टतया जातेतरत्तेदेवतावत्यवश्यापेक्ष्य परमेश्वरसृष्टिमि
न्द्रियविषयात्तांशेनस्मायावाणस्येर्यायवभासान्तरसभिन्नोविमर्शोस्येर्यानवृत्तेजा
ग्रमदेवायत्ताद्विभ्रमदृश्यतेतिपिंडार्थः सूत्रार्थमवतारयति विश्ववीजेति प्रलये
सृष्टमेव यथायोगंनिःशेषप्रकृतकृत्स्नाभिप्रायेणविश्वशब्दः मनोमात्रमप्यत्रपु
र्यष्टकोपगतावस्थितेन्द्रियविषयभागवीजत्वान्विश्ववीजत्वम् स्वप्नेतावविषयमि
तिप्राधान्यादेवमुक्तम् भोक्तृतांतत्राग्रत्यप्यस्ति एवंयदितिसम्बन्धः वक्तृवादीना
दिनामात्रपदं विभ्रमभंव्याचष्टे ईश्वरस्येति अतिष्ठोऽपितथा दर्शनादितिभावः
यदाह अन्यथातुस्वातंत्र्यात्सृष्टिरित्यादि अवयोतितिनसिति वस्त्वपेक्षयामनो
रूपेणासाभायायापरमेश्वरस्यशक्तिः क्रियात्मातयेतिसूत्रार्थः सिद्धाञ्जनादिनेति
स्पष्टमित्यपेक्ष्यम अन्यथापीति इत्थम्भूतस्यकारान्तरेणाभविष्यतीत्यर्थः तदिति
प्रकारान्तरम् नचेहतथेति नचैतेहश्यन्ते जाग्रत्स्वप्नवृत्तान्ध्यवसितेरपितेनामेरपि
वाग्भवस्याकरणात् कालान्तरेणादिवृत्तिं व्याचष्टे यदिचेति उक्तमिति भवतेव।
उक्तम् यन्नस्वप्नेदीपपतिनवस्यांतिवायतइति पूर्वपक्षस्याशयः एवमेषेति अस्मन्म
तइत्याकूतम् मानसीतिप्रतिभासनेन विभ्रमः अपितु विकल्पितैवभासान्तरइति
भावः पूर्वमिति भ्रमाभ्रमरूपताविचारे बहुशः तथापीति नचैतेतथाप्रतियन्तीति
सम्पूर्णाख्यातिरूपत्वेनाख्यातिरविभ्रमस्यतत्वमितिस्मारयति ततोपीतिकेवलेयथा
पूर्वमेतदसंख्यातिहष्ट्याव्याख्यातं तत्तथायुज्यते यावत्स्वप्नलनासङ्गपगतान्याख्यातिदृ
शायुपपद्यतेत्येवार्थः तेनेति अत्रैवत्व असेवदनादर्शनात्तमित्रिसंगतिः अत्राप्यस्तिभो
क्तृता जागरेश्वरत्रापिचास्तिसविष्ठितास्वमस्व तथापिप्राधान्यकृतानिरूपणाव्यव
स्थितिदर्शयति जागरेतिनादिनाईश्वरस्यापीति पश्चारपिभोक्तृत्वेयत्नड्गावतएवव
स्त्वतोयथाप्येस्थितिरितिन्यायात् तत्रेति जागरे अत्रैवावान्तरवाक्यच्छेदः अत्रेति
जागरे उक्तमिति आगमादौ नदन्तर्गततत्वादिति स्वप्नेतेवहिंसातावतीत्यर्थः अत
एव प्रविभज्यात्मनात्मानमित्यत्रस्रष्टाभावान्यथाविधानितिसर्गशक्तिमूलका
रणत्वेनोक्तापञ्चाडकम् तत्रान्तरीयकंभोक्तृत्वं सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वमेभोक्ता
प्रवर्तकइति ॥१६८॥ एवंमातृसृष्टिःस्वमेपदंविषयस्तद्विषयाप्रमातृत्तासमा
वस्थेत्यभिधाय तद्विपरीतस्फुटवेद्यविषयोऽप्रस्थित्यभिधाय तद्विपरीतस्फुट।
वेद्यविषयोप्रमातृतोजाग्रदवस्थात्वेनलक्षयति सर्वाक्षगोचरत्वेनेति सृष्टिर्जाग
रइति तत्सृष्टिविषयः प्रमाताव्यामोहहेतुर्भेदत्तनिरासप्रत्ययोगित्वेनजागर्तीति
यतउच्यते ततस्तावत्प्रमातृत्वेजाग्रदवस्थेतितात्पर्यम् प्रमातृत्वस्यहिप्रमेयमेदक्क
नाः पंचावस्थाआगमेष्टक्ताः पूर्ववदितिसूत्रास्वमस्वरूपत्वमतिदिष्टमितिविवृ।

ई०
स प्र०
ज्ञा टी०
२५९

णोति जागरेपीति अत एवागमेषु अवस्थानामन्योन्यान्तःप्रवेशो बहुधा उक्तः
॥ १६९ ॥ ऊर्ध्वमुपादेयमिति वक्ष्यतीति सोऽहेयत्वेनाह हेयेतिकर्तव्यताप्रधानी
कृते प्राणादेस्तदेयत्वया प्राधान्ये न तु हेयत्वेनातस्य खलु ते च भागस्योपचयबलोदिके
त्वेऽङ्गः स्वविषयहानादानादिपरिश्रमान्तरे तुर्यमपि दर्शनमस्त्वहेयत्वेनाभिमत
तइति सूत्रार्थः तमवतारयति एतासामपि पञ्चानामिति यावत् प्रतीतीति मायाप्र
णेत्रोपादेयतो गम्यमानामपि निर्दिशति यदुक्तमिति सामर्थ्यादपरिशिष्टेति प्रा
णोवेति स्वभावे स्यात् दर्पण्ठोवायाह्नः नन्वयप्राणनायात्वात्तेऽत्र मेवत देवचोदितेन
हि कान्तस्य गुणानायतो नोक्तं सद्वैकार्येनागुणेऽत्यापाणेऽव्याह विश्रुद्वेयत्तदितिन्नच्छेद्
नाड्नामेसा विशेषा तद्विषय एवेति सूचयति आरोपमाणस्यापीति कीऽड्याम
पिदायकमध्ये राजवदस्येति भावः तावदेति मात्रया अत एव महर्षीनारायणः ।
त्रैलोक्यपात्रयोयावान्तदः कश्चिदीहते सविदुर्यमेति प्रतिपत्ति विवेके च सर्वत्र
लौकिकशास्त्रीयकर्तव्यविषये अन्तर्भावान्तरस्य हानवेघो दर्शितः अन्यथानैया
पिकोक्तवापापिककर्तव्यरूपतायामेवतारोऽस्त्विति तथाभूत्यैभवेत्सोपाणा सत्याम
नमात्रज्ञदिति अनेन तद्वानेनादिसोत्रेव्याचेष्टे आदिपदेन सर्वप्राणिपनेनवस्मात
इति सप्तानेन दर्शनि सूत्रे न याथीरोत्यादिग्रहणानन्दतीतत्रामपि स्वीकारोऽतिउक्तमिति सूत्र
रूपयोः समावेशो हि देहप्राणादेः प्राधान्याभावात्तन्महिमोपनततत्त्वपरिश्रमादित्वात्
त्वान्तद्वये आच्छादयत्नुभवत्वामितित्यायेन तत्प्रशमजे त्यमि विश्रान्तिरूपे सत्तागाहता
सकतेनेवेदवस्त्वात्ते स्यानेदकाणरूपेमहत्वमपि चेति परमानन्दमयत्वैव अग्रेचेति माया
रणानयत्वाचेशः सर्गइति प्रकरणं ॥ १७० ॥ तत्र प्राणादेः प्राधान्ये विहेय
तायानिदाने माचत्रयपदोक्ता ततद्वये इति तत्र तत्रास्तीति स्यात्तत्र अससमाविष्ट
स्यदेहपातपवतुर्याने च स्यादित्याशयेन प्राणादिविभागं कर्तेयत्स्त्रद्वयेतत्तः
प्रथमं तावत्त्रयीभूतानात्मानमाह ॥ प्राणापानमय इति प्राण इति प्राणना
ख्यायासावान्तरवायुसंचरितानाविहृतिर्जीवनमित्युक्ता सामान्यपरिस्पन्दरूपादे
हादेर्जडस्याजाड्यमेवापादयन्ती अहमिति स्वांते आरोपहेतेन विकल्परूपपरामर्श
मयी सैव प्राणादिविशेषस्पन्दात्मना पञ्चधा भवति तत्र किं चिदजत्नीकचित
नीकमेणमप्यासतिः स्वासात्मना प्राणापानरूपा भवति सा चोभयापि जाग्रति ।
स्फुटैव देहादिविषये पि देहस्पन्दादावभ्यन्तरएव वेद्ये विश्रमाणत सम पि स्वप्ने माय्यो
व पेरणस्वपतः प्राणप्रवेशनिर्गमयोरुपलेभात्स्वयमपि वेद्यस्पर्शेणतोपलब्धेः तेन
प्राणापानविशेषद्वयप्रधानाप्राणनाजाग्रत्स्वप्नयोः सुषुप्ततममयत्वयत्स्वभावः पदे
तत्रहि विये पि प्राणापानसज्ञावेपि निरिन्द्रियत्वात्मदर्शविश्रान्तिरेवस्वभावसुषुप्तम्
पमिति तत्र प्राणापानयोर्यः कंचिकालेभेदो विश्रान्तिस्तदात्मा सकलरसादिवर्गो
स्पार्थीय रनिर्यत्न समानीकरणव्यापारोऽन्तएव हृदयकमले विकासयत्त्वापान ।

पीतजरकमी दिनरात्रिरूपप्राणापानसाम्यविच्छेदात्मकत्वाद्विषुवत्तुल्यस
मानोनामविशेषः तत्र यीमा प्राणानक्रियाइतिपञ्चवर्गः प्रलयाकलान्तः
तच्छेदात्माय: समानस्तस्मिन्विशेषरूपे समागमनात् प्राधान्येन मुख्यानेष्ट
ख्यायस्य सैवचतदानींसंज्ञायस्यप्राणस्यसमनाहकेतोष्टमइतिसम्बंधः वि।
षुव्यानिमहेति इति तदहमितिवृत्तिः उपमानवृत्तैरेवचाव्ययंस्वाभाविकं
नैवमेलोकाः प्रदिशोदिशस्त्र्यपरावतोनेन नहत ...... तिवतइतिदर्शिता
दितिकेचित् यदाहपराशरः आग्नियोगे हिकालांशेन योगाद्विषुवद्दिनमि
ति साम्यं वैषम्यजनकं विषुवन्तमनन्तं स्तनमितिव श्रीकालपादायाम् सूत्रे
शतरिस्त्रद्वयदेवमित्रिकथितम् विशेषे दिनरात्रितदूनाधिकत्वलक्षणं
विषमतात्मकमविरतं स्रवति प्रेरयतीइतिवाविषुवत्संध्यापि मध्यमध्ये समा
नेतव्यवधानेयन्तुषुमस्पंदमेवप्रधानतया प्राणापानरूपतोसतीमध्यपस्पंदी
कुर्वद्दिवसुषुम्नरूपमितिसूत्रार्थः तमवतारयति इदानीमित्यादिना विभजन्नि
ति अविच्छिन्नव्यापारतांदर्शयन्द्वितीयश्लोकव्यापारमपिस्पृशति सचेति य
त्रपूर्वं प्राणोहन्तेतिजीवनरूपतोक्ता आत्मभूतइतिप्राणात्मतितिष्ठमौकर्मपारयोय
मितियावत् नन्विति प्रत्येकमित्यस्य व्याख्यात्रयम् तत्सहभाविनीति अन्या
याहिजीवनं विच्छिद्यते अनयोरिति प्राणोवभासनेन देहादिरीक्षीकुर्वन्नेवि
षयं प्रकाशयन्त्पइति तत्कालोदितम् अपानोविमर्शनेनान्तर्विश्रान्त्यानं
न्ददायी देहादिप्रमातृभावमाप्याययतीति चंद्रस्तत्कालोतिशेतिप्रमात्रपेक्षा
प्रधानतयैवं विभज्यते प्रमेयापेक्षया वैपरीत्येनापि अतएवाहग्रंथीनामसौ
पसैप्राणस्यप्रवृत्तिः प्रमातुः प्रलयएवेतिवहिष्प्रशमस्थानेविषयोद्वादशान्त
स्थ अन्तस्त्वहमितिह्स्वदनेचप्रमातुः पुनर्भावात्मतयास्थितिरेवेतिसंबधः प।
तावतैवेति भावात्मत्वभागोपेक्षामात्रेणेतात्पर्यः तदाह नन्विति जाग्रतेव्याख्या
यस्वप्नेतरेयत्प्रतिपादयन्नात्मयमोक्तमपिजाग्रद्दशैवव्याख्येयायमित्याशयेन।
पञ्चाध्याचष्टभेदेनेति अपनच्छेदात्मेनिव्याख्यास्यंजागरादावपिनास्तिसमान
इतिवदन्सर्वत्रसर्वसंभवेऽपिप्रधानताकृतोविभागइत्याचष्टे बहिरिति नःपूर्वतो
विशेषद्योतकः द्वयोरित्येतदेवस्फुटीकृतं वहिरन्तरितिविषयोद्वादशान्तपतितेप्र
मातरिचहृदयभूमिगतेयोविश्रान्तिरूपोस्तगोतद्योर्वस्वमागेति तदानीमेववि
हृतोप्रलयत्वमिति ग्राह्यग्राहकयोरपीतिसर्वप्रलयोस्माविशद्यः तदानीं तच्छे
दात्मेत्यादिविवृणोति यदात्विति न्यूनाधिकतयात्मनान्तरीयकस्तोऽविनात्मभवति
यः सोवश्यं यत्र भवति प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमेणस्याभावादित्यनेन विषुवद्रूपतामाऽ
सूत्रयति छेदः सामिनव्याख्यायते इत्यज्ञोपपत्तिरचयति प्राप्नोति जागरस्वप्नयोः

६·
स्व· प्र·
ज्ञा·टी·
२९६

क्षणमात्ररूपेऽन्तराले प्रसन्देति मूर्छागाढनिद्रादिषु चिरकालं तयोर्लयस्तत्र
सतत उभयोर्विच्छेदमेव साम्यमिति वीजतागमनेनैव प्राणात्मकोल्लासनिवृ
त्तिरितियावत् अन्वर्थेतिसमं कृत्वा प्राणिनिजव्यापारविषयमनितिप्राणितीति
तिहि समानः प्राणेन च तस्य तत्त्वनिवृत्या प्रशान्तो भागस्य ज्वलनवत् स्थितमेव षड्विं
शदङ्गुलस्यारित्यादि दिशा तदीर्घप्रसरणात्मना या प्राणापानरूपता साविं
च्छिन्नेत्युच्यते तत्त्वात्मनैव छेदः साम्यमिति दन्तरमिव पश्यन् तथा विवृ
णोति अथवेति नतस्तत्रेन्मनतादि निष्कृतमेव ततः सर्वनाम्नाकथमाचक्षते
अत्राह रात्रिर्दिवेत्यादि प्राणापानौ रात्रिन्दिवात्मानौ प्रवृत्तेतावन्निर्दिष्टौ तौ च प्र
वृत्तिनिवृत्तिरूपौ नवसमतत्त्वाद्यतौ भवतोपि तु प्रवर्षण तत्रत्स्तनाधिकभावं
न विचित्रेण भवितव्यम् ततः सोव्यभिचारी धर्मस्तदन्तर्गतः सर्वनाम्नाति।
दिष्ट इति भावः विधृतस्युतिविरोधे विच्छेद इति हि धृतस्यापर्यायता अत एव प
चमीनिर्देशान्नच्छेदात् समानान्यत इति पाठं केचिदाहुः अत्रत्वृत्तिमपि साधिकामा
हुः सचेति नतु पूर्वव्याख्याने साम्य इति संज्ञायां निमित्तत्वेनोक्तम् साम्ये हेतु
र्निरोधादिति अधुना त्वेतदेव संज्ञायां हेतुकृतम् साम्य इति तु कथं नेयम्
इत्यमित्याह तत्रेचेति वीजभूमौ यत्साम्यं प्राणापानयोर्लोकप्रसिद्धवाय
रात्रिन्दिवयोरिव तद्वैतत्सरण तु क्वापि लोकप्रसिद्धिमेवापेक्ष्य तत्र निरोधे
निमित्तभावेन सप्तमीयोतितेनाश्रितम् उक्तं चैतत् यतः पूर्वं निर्दिष्टं तत् नि
मित्तोतनिरोधः पञ्चमीनिर्दिष्टः निमित्तकृता च संज्ञा गार्ग्योस्मि गार्ग्योस्मि गो
त्रेणेतिवत् तदा चेति प्राणापानसाम्यकृतेनस्तनाधिकतानिरोधे कालाधिका
रागम प्रसिद्धा विषुवत्संज्ञा लौकिकतद्रूपतत्सम्बन्धेन तदेव दर्शयति तदापीति
लौकिके मेषतुला विषुवद्दृष्ट्या प्रसिद्धोत्स्तनाधिकभावः प्रसरिष्यन् तत्समका
लमेव दिने रात्रिवी विषुवदिति लोके प्रसिद्धम् तत्क्षणमात्रे समयम् प्रसिद्धिस्त्रि
यतत्क्षणानुगृहीतत्वेन तत्स्य वाह्यरूपतितत्वादुपचार इति दर्शयति तदानीन्त
नेत्यादि नकेवलं विषुवत्येवमन्यत्रापि दृष्टमेवमित्याह संक्रान्तौ चेति राशेरासा
दशकस्य चरणाः सूर्यस्य ते हि पाषरूपस्य प्रकाशस्य वेद्यायेद्यान्तरगमने इत्येक चिन्ता
प्रसक्तस्येति उभयोर्भावयोर्ज्ञानेज्ञानामध्यमिति भावस्तेन तद्वा चिदिति
प्राह्याग्रात्मनाप्येतस्यात्मविश्रान्तिरूपं योगगुणं पदमुच्यते अयं स परमो धर्मो य।
द्योगेनात्मदर्शनमिति तत्क्षणमात्ररूपमपि दशावशापराणितिन्यायेनोभय।
तोऽपि विषयहृदिकः प्राणः काल इति के च न प्रतिपन्नाः परे तु भयतः षष्टिव
टिक इति तद्दिषुवत्पीतिनामर्थम् तत्तु वेद्यदृगुभयग्राह्याभावात् तदन्तर्गा
प्रसरणाय भावाद्व्यवत् समानरूपता संवेदनमात्रकमित्यभिप्रायेणाह सः।

शुमित्यादि अत्र प्रतिज्ञाते हेतुमाह चक्षुरादीत्यादिना एतदुक्तं भवति ग्राहकाद्विच्छिन्नं यद्
वभाति तत्रावश्यं प्रमाणस्य प्रसरणेन भवितव्यम् न तु वेद्यमात्रे सुखादिषु ग्राहकादवि।
च्छिन्नमिव भवति ग्राहकस्य हि अपि तावत् स्वबलस्पर्शादिति न्यायेन स्वयं प्रकाशने
वकस्तत्र प्रसरणावकाश इव न तु स्वप्ने चक्षुरादिव्यापारेणाप्येव अत्राह स्व
प्नेपीति यद्यपि मनसा केवलेन तद्दर्शने तथापि हि तन्मनोबलेनैव चक्षुरादि
कृतत्वेनापि स्थापितम् एवं हि मनसोप्यापितम् चक्षुषापि पश्यामि सत्यपि
मनोव्यापारस्तु निसाभ्यामिति रितिस्वप्नदेतत् ग्राहकोपीत्यादि सिद्धान्तवादी स्व
यमेव यत्सर्वं पञ्चवाद्दिनोह देयस्थितेन तत्कथयति वस्तुदृष्ट्या नेतत्समवायक
मित्याशयेन तामेव दर्शयति यदि चेत्यादिना मायीयग्राहके पीति वेद्यग्राहकी
भूतेव भासमानेन चैवमिति ततत्र प्रमाणवृत्तिः संवेद्यते तस्मात्तयैतदतीतदशा
यां सर्वथैव विगलनात् यदुक्तं यत्रापरमतेशाशानिरोधात्स्वभावतः सात्र
त्मनिष्ठातुर्यात्मेति ननु तस्यां मायीयं ग्राहकमलिङ्गत्वाशङ्क्याह अन्यथेति मा
यीयग्राहकाभावे परमेश्वित्तत्त्वे याग्रुक एकतानतया सह वर्तते यत्तस्य भावः सायु।
ज्यम् प्राणशून्यादेरपि ग्राहकीभावाभावान्न ह्यामावेकारमेरेव वायुशून्यादिभिः
सायुज्यं प्रकाशमानत्वात् परमार्थ चिद्रूपेणेति तुर्यदिदं विविधमवस्थानेश

रो चेषापर्यन्तं तत्तस्यान्तर्दशापन्नस्य योगिनो यदि मायीयो नस्यान्नदा ग्राहकः
अस्ति चैतत् ततः सोप्यस्ति न च तत्र प्रमाणवृत्तेः संभव इति व्यतिरिक्तममतेयते।
स्यात् तल्लाभो न वेद्यमात्रे सुखादि च न व्यतिरिक्तमिति तदाह सुखादिष्वेति न च वा
द्यमात्रे गोवम् अपि तु ग्राहकतादात्म्यादिति दर्शयति तथाहीति न तु तदापि स
खादिस्मर्यमाणं यथानुभवमेव ग्राहकनिर्दिष्टं स्यात् तव्यम् न च ग्राहके प्रमाणा
नपेक्षेत्याशङ्क्याह आत्मा पेहीति एतदुक्तं भवति स्वसंवेदनमागस्ताववितत्वान
त्वमितः न चैवं स्मर्यमाणत्वमिति न्यायेन स्मरणार्हः विकल्पितस्तु तथा स्यात् विक
ल्पनपूर्वकतामेव स्मरणस्याभिधास्यमानेव वक्ष्यति विकल्प्यमाने स्मर्यमाणेति
विकल्पने चात्मापि बुद्धिस्थ मिपतितः पृथक् स्थ एव वेद्यस्तादृशमेव च सुखादीति
पृथगस्य स्मरणं विकल्पनपूर्वं तायथा तु भवमेवेति दात्मनोत्रस्यीभावनायां भव
त्येव प्रमाणप्रसरोपयोगः ग्राहकतायां तु कल्पनायां नेष क्रम इत्याह तत इति प्रमाण
मयोपारोहाद्यद्यपि वेद्यो वस्तुतस्तथापि ग्राहकाभावभूमिकारूढेनत्वाथा तथात्वे
न वस्याभिन्नवेद्यग्राहकान्तरस्यापि ग्राहकान्तरापेक्षणादित्यादिः अत एवेति यतो
न ग्राहकापेक्षा ग्राहकतायां ततः शरीरमपीति स्फुटो यस्य वेद्यभावस्त्वपि आत्म
रूपोहमिति नेत्रनिमीलनादावपि स्थूलोहमित्यादि प्रत्ययात् अयमिति ग्राह
कान्तरापेक्षम् संदग्रन्थसमग्रपठन ततः करणवर्गीयमित्यादि समग्रकरणार्थ्य

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
२६०

स्मारयति नन्वेवं चेद्देहस्य चेतनरूपावेशात्तर्हि पूर्णः स्यात्तेन्यलाभः कस्मान्नम
वतीत्याशंक्याह शरीरगतरूपादीनामिति इदंतायाः इति पंचमी हेतौ अहमित्ये
करसेनानुवेधेन यदिदन्ताच्छादितं भवति भावनामात्रादीश्वरसदाशिवसंविदी
व तुर्यदशायां रसविद्धताम्रकनकन्यायेन यदा वा सर्ववेद्यमेव प्रक्षेपसिता विद्रावितं वा
भवति तुर्यातीतदशायां शाक्तसंविदीव तन्निजरूपसमाप्तिविद्धकनकरूपतापन्न
जरणापादितनन्तसंस्कारवशापीनलताविशेषविद्धतरसन्यायेन तदा पूर्णः स्यात्तेन्यो ।
ल्लास एव देहस्य एवमन्यपि तिः शेषविभूतिलाभात्सदाशिवादिशरीरवत् एवं प्रसंगा
दुक्ताप्रकृतमेव सत्त्वादिप्रमेयस्य स्वसंवेदनकाले प्रसरानपेक्षत्वमनवधातिमन
सापि चेति एवं स्थूलप्रसराणामभावः संवेदनपूर्वकः प्राणप्रसरः सर्वेष्वपि नास्ती
त्युक्तम् अबुद्धिपूर्वकस्तीव्रेच्छाकृतो भस्त्राध्मानकल्पः सोऽपि वेद्योऽस्ति यदि तु शास्त्रो
गारज्वलनन्यायेनान्तरपि सूक्ष्मस्पंदो विचार्यते तदास्त प्राणापानयोगः सूक्ष्मः
सैव च समानतेति निर्दिष्टं सैव तदेव तदेव स्फुटानन्देन दर्शयति अथवेति १८१ ॥ : ।
एवं सर्वप्रमातृविषये चतुस्थानेऽपि प्राणादित्रयस्याप्राधान्यमनुक्रम तदूढतावशेनैव
हि समन्यपि प्रतिक्षणमनेकवेद्यदेहत्वेभावभूतशारीरविभागो भट्टश्रीकल्लटादिभिः श्री
शिवसूत्रेषु प्राणायामनिमित्तदार्ढ्यमित्युक्तः अधुना लोकोत्तरप्रमातृविषये दशाद्वये
उदानव्यानप्रधानतां दर्शयति सूत्रेण मध्योर्ध्वगामीति प्राण एव हृदयभूमिमध्य
स्थाने विश्रांतः समानतां प्रतिपद्य यदा पार्श्वप्रवाहविच्छेदात्मैव ऊर्ध्वसुषिरमार्गे ।
ण प्रवहति तदा ऊर्ध्वमासमन्तादनितीत्युदानः स च भेददहनाग्निकल्पः तत एव स
तुर्यभूमौ स एव च तदानीं प्रमातेति विज्ञानाकलरूपान्मायोर्ध्ववर्तिन आरभ्याय
सदाशिवप्रमात्रन्ते तन्नेऽस्यैवेति स एव विज्ञानाकलस्य मन्त्रस्त्रिविधर्येशस्य सदा
शिवात्मेति कर्मधारयः स एव तु समस्तदेहवर्तित्वभुवनादि यदा व्याप्य आसमन्ता
दनिति तदा परमशिवस्वभावस्तुर्यातीतरूपतया परः पूर्णो व्यानः इतीयता योगि
ज्ञातिप्रमातृविषयं रूपद्वयमुपादेयमनुक्रम् ज्ञानिनोऽपि तत्संवेदनलक्षणः तदावे
शात्मैव योगिनस्तु वहिर्देहान्ततयाविभूतेय भगवतश्च सकला एव प्रसरणविश्र
मणयोगात्प्राणापानरूपं द्वयम् प्रलयाकलाविज्ञानाकलाः समानः मंत्रादय उ।
दानः शिवरूपता व्यानः इत्यपि दर्शितमिति सूत्रार्थः तमवतारयति उदानेत्यादिना
निदर्शितमुदाहरणं विज्ञानाकलादिविषयः तुर्यादिलक्षणमूर्धभाक्त्वादीति विभागः
समानदशापूर्विकाइयं दशेति पार्श्वद्वयेत्यादिना लभत इत्यनेन दर्शयत्पूर्वपूर्वंउत्तरो
त्तररूपमापद्यत इति सूचयति यद्यपीति ततश्च तौ प्रवाहौ नष्टावेवेति कथं प्राणापानौ
मध्योर्ध्वेनैकतापन्नौ प्रवहत इति सूत्रे भणितम् न हि गतिरेव स्थितिर्भवतीति भव।
ति प्राणापानयोश्च कथंव्यतिरेकेण तिर्यक्प्रवाह उक्त इत्याकूतम् एतन्मतिसमाधत्तेन

व्यापीति पंचस्वरूपतया इति एक एव वायुर्धर्मी पंचरूपः प्रतिपद्यते इति निर्दिष्ट
मिह । तत्र च प्राणापानशब्देन वायुरेवोक्तः सुषुप्ततमानसेवोदानता तदाह चित्काले
ति तयाप्रवाहो धर्मी युक्त इति व्यतिरेकनिर्देशो निर्दोषः तदाह धर्मधर्मिभावोपीति उ
क्तमिति समानरूपता तावती सेति यावत् द्वंद्वैतदृष्टिः यथा खल्वीयं चन्द्ररश्मिस्वभा
वेहेत्रयाणां तथास्योपीति सम्बन्धः यद्धितत्त्वं समया ब्रह्मादिकीटान्ते अनन्तकं पृलोकान्त
ये वेदकचक्रवालम् तेनैतदृष्टौ व स्ववर्गामित्यंतदीयचक्रदुर्गलेमनकि इत्यं।
विमर्शणाहमनन्तशक्तिविश्रान्तधीहं तदहं पंपजिहासुः तदुक्तिसन्दर्शितशुद्धमार्गो
निरर्गलीभावितस्फुरिभावः समं समग्रोऽङ्गतवेदनाख्यबिन्दुस्थानेशान्तरशो भमान
म् भवन्मनः क्लिन विश्वरूपमहेतदृष्टिं शिवसंश्रितोस्मि यत्रान्यरंधामयदन्यया
म विषंमनायायीत्यादि एतदेव संवादयति उक्तं चेति सदसती सृष्टिसंहाररूपेण प्रा
णापानदिनरात्रिजन्ममरणरागद्वेषादिरूपेण परस्पराव्यभिचारिणी यदाहं हंरूपतासंघ
ट्टयोगेन मध्यं प्रविशत तदा प्राणार्कापानचंद्रयोर्भोक्तृभोग्यभावेनान्योन्यसंघर्षा
त्मकमेलनात् क्रमिमन्तऊर्ध्ववाही योऽग्निः तापात सर्वस्वार्पितस्यैदंतापदपतितस्य
भोग्यग्रामस्य ग्रसिता यदागमः शुचिर्नामाग्निरुद्भूतः संघर्षात्सोमसूर्ययोः मध्यना
डी मध्यसंस्थ्यविसहृत्रकृच्चित्रयेति एतदुदानस्य परं मेयपातेरूपे ब्राह्मणा ब्रह्मणि
वापानमयेव हृत्मात्रो विश्रान्तिभाजो विड्ः तदारोहेत दुदानभूमिकायाः सोपान।
कल्पत्वात् अत एव मायामलदाहप्राधान्येनाहंतप्रधानतायोविशेषवैलक्षण्यात्
मेषविमृ विधिं चोदयपिवीर स्वरतोदये भिन्नप्रमेयप्रमसरस्वकपूर्वरूपणाक्रियया
तृतीयनयनस्य दर्शितमेवोन्मीलनमित्यलम् प्रसादशायोविज्ञानाकलाव्यवस्थि
ता इति सम्बन्धः ते च पूर्वमेवोक्ताः नन्वियं निर्मलादशान्तस्यैते कथमित्याशंक्याह
यतो ह्यदशायां शुद्धिरस्ति मलद्वयस्य मूलतएवाभावात् आणवमलस्याध्यनात्म
निषु यैष्टकादौ जडे आत्मभावाभिमानरूपत्वं भूतस्य निवृत्तेः बोध एवात्मत्वाभिमा
नात्तत्वशुद्धिरूपोविपर्ययोविज्ञानाकलानां चैतद्रूपमित्यतो हेतोरप्रसादशायां ते
व्यवस्थिताः तेन्वेवमागमे तेषां बहुशाखः स्वस्वभावस्यायोगः यदुक्तम् अकलौ द्वौ
परिज्ञेयौ सम्यक्त्वमस्वभयोरितित्रयोदशात्मकेभेदे स्वरूपमकलाद्वभौ प्रतिप्रा
लयाकलभेदेपि स्वविज्ञानाकलाद्वभावितितद्विरुच्यते तेप्याह तेषां चेति इह तन्मे
स्वारादुत्तिर्तीर्णतः सैवोपादेया प्रथमावस्था या भगवत्स्वरूपापेक्षया हेयतमा प्रथम
स्य प्रथ्यमेप्रवमूषतइवायतितनसेनापतित्वपरिज्ञाणप्रकारमदर्शीदशेति ततस्तर्या
त्वेनगणानामित्याशयः मंत्रेश्वरा अपि चेति विमंत्रेषाशाद्योव्याख्यायते अस्यामेवेति तुर्या
याम् यद्यपिचेतिततस्वपूर्णरूपलाभात्तुर्यातीतेतीयुक्तेति यावत् मंत्रमहेश्वरस्येव
ईशापा हृत्यवं व्याचष्टे यदिवेति अनुन्मीलितविमर्शाइत्यतत्मंत्रमहेशानामिश्र
येणापुनरनूदितम् तत्रैवेति तुर्यदशायाम् तयैवारोपितं र्यवस्थानम् यस्मात्

र्थावस्थापवेति सङ्क्षेपः ननु बहवस्ते उक्ताः आह तदा तज्जात्यानीतीति ईश्वरस्त्वात्मा विवि
त्रैकत्वेन निर्विवादमिति भावः कर्मधारये जातिव्यक्त्योरेकताभिप्रायेण समर्थयते त
त्साक्ष्यादिना ननु इत्याख्याने मंत्रेश्वराः केन संगृहीताः मंत्रपदेन तज्जातीयत्वादीश
पदेन समानवाच्यताकृतेन तत्र न्यायेनेति दर्शयति अथवेति सवेद्यापवेद्यादिरूपता
या मलत्तानवेद्यथा प्रकृष्यमाणो विविधस्वमिको ज्ञानवनेकरोति तथापि करटतापि
क्रमेणाकृष्यमाणोऽयमर्थः ईश्वरशक्त्यावेशादिति अहमिति प्रमातृशक्त्यावेशात्प्रमा
तृविशेषरूपता समलानिर्मलाकरटतातिशायवतीचतस्रोवयुक्तेतियावत् ध्यानेपी
ति ध्यानेविश्वात्मकः पर इत्यत्र विवृतमिति विवृत्तावेवमितिस्वरूपविश्रामध्यानइतिध्या
चेष्टत्वर्थातीतपदे विवितिप्रवहणा व्यापारासंस्पर्शनहेतुः देशकालभेदाभेदेन गमनेप्र
वहणोदेशकालावपि चापि ज्ञाहनैकमात्मसारज्ञातो न तत्कर्णयोविच्छिन्नाविविति विश्वा
त्मक इत्यनेन शब्देन क्वचिदीश्वर उक्तः इह तु शिवपवेति दर्शयति यद्यपि चेति प्रथम
व्याख्याने मंत्रेशपदमेकमिति चेतस्मिन्निति याचाह अथवेति प्रथमेति अयं हि रूपोता
याः प्राप्तेमः विज्ञानाकलइवनिर्मलइव निर्मलता याः प्रलयाकले मायाख्यमलमा
वेपिन निर्मलता कार्ममलता कार्ममलयोगेन तदभावस्यानात्यन्तिकत्वात् अस्येती
श्वरस्यवेद्यरूपतापरित्यागेनेति क्रमेणासंवेदनेवेद्याकारतामस्वभासप्राधान्येन स्वीक
र्वाणस्तदाकारस्रोतस्या विन्दुर्येन्दुभूमौ प्रतिपद्यतन्तुं सतमो रूपतयातिरोधिवाद्व
भासभागेनपत्न्केते विमर्शभागस्वीकारे शब्दनभागविश्रान्त्या प्राणपथावलम्बिक
मसो ह्यात्रादनादान्तरूपतामारोहति ततोपि प्रवाहात्मकवायुरूपताप्रलयेसंकोचम
गतारतम्येन शक्तिव्यापिनी समनस्को मनस्कभावं प्रतिपद्यते परतः शुद्धस्वभावोऽन्मी
लनेशुद्धात्मतया परमशिवतामित्यामनमेतत् तदेवाह प्राणशक्तिरित्यादि परमेश्वरा
धिष्ठितापरमेश्वरोऽन्त्यमात्ररूपश्चेत्यर्थः कल्पशब्देनेति वृत्तिगतेन कल्पशब्दः ।
स्वभाववाची तथा हि परमेश्वरनिःश्वसितरूपः समस्तोऽयं प्रमेयप्रमातृवर्गः ता
वैकेभूततत्त्वाभिधानानां योऽधिष्ठः समुच्यते पिण्डस्य इति तेषाङ्गः पदस्य समपरे वि
डः संज्ञास्तत्पनयः सेषा रूपस्यमिति कीर्त्यते रूपातीतः पराशक्तिः सव्यापाराप्य
नामया निष्प्रपंचो निराभासः शुद्धः स्वात्मन्यवस्थितः सर्वातीतः शिवो ज्ञेयो योऽयं वि
दित्वा विमुच्यते इति पवंपरमेश्वराभिप्रायेण व्याख्याय अस्मदाद्यभिप्रायेण व्याच
ष्टे योगिनामिति तदेव तत्त्वमिति प्राणादिग्राहकापेक्षया शुक्तिराभाससंयोजन
प्रकारमहस्वाभासपरामर्शरूपाप्रतिपादितायो अस्मादिति आगमार्थसारः
बहुवितत्येति विततपविपुलेन विहित इत्यर्थ इति शिवम् ॥ महामाहेश्व
रश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्या
मागमाधिकारे प्रमातृतत्त्वविमर्शो द्वितीयः ॥ ॥ आह्निकतः विमर्शः
२५ ॥ समाप्तश्चायमागमार्थसंग्रहाधिकारः ॥ ॥ ॥

वन्दे स्वमस्तत्वमयं वेद्यं योन्तर्नेव निजे धाम्नि पूर्णीभावयति तमामसस्तेशं तेन ।
मस्यामि ॥ एवं स्वप्रकाशमात्मतत्त्वं ज्ञानक्रियात्मकशक्तिप्रतिज्ञातान्महेश्वर
रूपं वितत्य युक्त्यागमोपबृंहितमपि कारंजेयांशोके तदेव संदेहेणानभ्यस्तत्वान ।
त्वज्ञानित्वयोगित्वसिद्धये भावनाद्युपयोगितया शिष्यधियि निवेशयितुं तत्सार्थ
संग्रहश्लोकैः पंचदशभिर्दर्शयति स्वात्मैव सर्वजन्तूनामित्यादिभिर्जानाति च करो
ति चेत्यतः तत्र श्लोकेन पारमार्थिकं स्वरूपमस्त्रकम् ततः प्रमातृप्रमेयतत्त्वदर्शन ।
दिशानवभिर्वं प्राप्तत्वं पंचभिः ग्रन्थिभित्तात्मकमोहतत्त्वमिति विमर्शस्य तात्पर्य
म् ॥ अथ ग्रन्थार्थो निरूप्यते ॥ तत्र सूत्रमवतारयति ॥ इदानीमित्यादिना वित
ताभिधानानन्तरम् तेनानुन्मीलितत्वेन तत्त्वा एवोपोद्घातेनानुगृहीताः उन्मीलि
तत्वेन तत्त्वा एवोपोद्घातेनानुगृहीताः उन्मीलितत्वेन तत्त्वास्तु पुनः संहितमतत्त्वार्था
भिलाषिणोत्यन्तत्वेन तयन्तत्वेन तत्पभीरवोपि मध्यमत्वेन तत्त्वाभिलाषिणोनेन त्वप्यो
नरूपमिति दर्शयति यत्कतिः इहैतद्विदिशालोके समासमध्यासपारणामिति ।
जन्तुपदेम र्दर्शयति इहेत्यादिना तेनेयद्विशेषणोपदिश्यते पुरुष एवेदं सर्व ।
मित्यादि ततोस्योपदेशस्य माहाविशेष उक्तः अत एव श्रीपरमेष्ठिपादैः ॥ श्रीशिव
दृष्टौ सर्वभावाः शिवः सर्वभावानामात्मा शिव इति न शिवदृष्टिरुक्ता अपि तत्व
स्वयमस्फुरत्तात्पर्यमस्वय एव स्फुरत्तात्मा स शिव इति एतच्चादावेवाभिहितम् अ ।
पिहितेउ स्वयमस्फुरत्तात्पर्यमसत्त्वेतिति स्वात्मैव सन्नीश्वरः ततराजवत्स्वयमवर्त
मानः सन्नीश्वरः ईश्वरः कीदृक्सन्नीश्वर इति प्रश्न एवमुक्तः ईश्वरः केन राजवत्
केन ज्ञानेन यत्र जन्तूनां संबंधी येन तेषामीश्वर इति प्रश्ने वा स्वात्मैवासौ तेषां भ
वति ततस्ते केचिदन्य इति तदाह यदिवेति पूर्वोक्त इति विश्वशरीरः क इति ज
न्तूनां केन संबंधेनासौ सर्व इति यावत् तत ज्ञाने हि तयनिष्ठं ज्ञेयं च विश्वमि
ति तत्स्वष्टत्वेऽपदेशावकाश इत्याशयेनाह कस्यावस्थास्वरूपमिति तदत ।
न्तर्हीति तुर्यरूपत्वादवष्टब्धं हि संवित्तत्वमव्यवहितमेव विश्वभेदं स्वीक ।
रोति तुर्यातीतात्त्ववष्टब्धमप्येतद्यदशांश्रयद्विश्वभेदं स्वीकुर्यादिति त ।
यास्य विश्वशून्यत्वान्तो व्यवहितः नन्वेवं तुर्यातीतो विश्वशून्यान्ते सर्वथै
व तवर्णः न वर्णोसौ तयात्वव्यवहितावर्ण इत्याह तस्या अपीति अथ
वेति अस्यां व्याख्यायां तुर्यातीतमपि तदीयं प्रथमभूमिं तुर्यान्यभूमिको
स्पृशतास्पृष्टस्पृष्टमेव यदाह आदिभूमिकायामिति प्रथमोपादेय ।
तो ततः प्रभृति चलविगलनारम्भात् आखंडितग्राहकेस्यादिके वृत्तिग
ते महापदं व्याचष्टे यत्तदिति अनेन ग्राहकपदं व्याख्यातम् आखंडितपदं
व्याचष्टे येचेत्यादिनाखंडित इत्यन्तेन तथेत्यादिना ग्राह्यपदं व्याचष्टे ।

ई·
ख· प्र·
ज्ञा· टी·
२५५

तत्रेत्यादिना तद्विशेषणमवच्छिनत्तीति तयोरित्यादिना मेलनापदम् तयोरिति
ग्राहकग्राह्ययोः परस्परमिति अवच्छिन्नपदेन ग्राहकस्य ग्राहकान्तराद्ग्राह्यस्य ग्रा।
ह्यान्तराद्व्यवच्छेद इति दर्शितम् अयुक्तत्वपरस्परतेनापीति उपबृंहितपदं विवृ
णोति निराकांक्षत्वमनेन सर्वमर्थं संक्षिपति अन्तःकृतेति ॥ १७३॥:
नन्वेवं कस्य को बन्धः एवं मोचनाय यत्न इत्याशंक्याह सूत्रम् तत्र स्वसृष्ट
इदंभागे इति एवं स्वात्मनि महेश्वरे स्थिते तत्रैव स्वात्मदर्पणे तेनैव स्वातन्त्र्येण सृ
ष्टः संकोचग्रासः स इदंभागः तन्मध्ये यद्बुद्धिप्राणदेहादि रूपमिदन्तया वेद्य उ
ल्लिखितस्य वेद्यस्य ग्राहकत्वसमुचितं यतो दन्ताभिभवात् समर्थेन ग्राहकस्वभा
वमुत्तेनाहंपोणेन कृतकेनाहंभावेन परामर्शो भाति स तथाभूतोऽहं स्वीकृता।
दिग्राहकः सृष्टः स च बद्धस्य मोचनमिति सूत्रार्थः अवतारणामाह इदानीमि।
त्यादिना तदभेद इति तस्यात्मनः पेक्षोपि तस्मात्स्वात्मनो ग्राहकग्राह्यराशेरव्य।
तिरेकेऽपि उपपन्नो हेत्वमीयाशंकः सामर्थ्यादिति प्रक्रमत इति श्लोकनवकस्य
यत्नमर्थमित्याशयः तत्रेति वैयधिकरण्येन विवृत्य सामानाधिकरण्येन विवृ
णोति तस्मिन्नेवेति वैयधिकरण्ये चोभयथा सूत्रव्याख्यानात् वमेरयोजितमेव यद्व
तेन इति तन्मध्यगतमेवेत्यर्थः तेनैवेति ईश्वरेणाग्रथितमिति गणि च प्रकटीकृत।
तमित्यर्थः इदन्तयापीति स्फुटेन वेद्यत्वेनेति यावत् उक्तमेवेति संमरणकस्य
भवतीत्यस्यां प्रमाटचिन्तायाम् तत्रार्थेति परमार्थोपदेशप्रक्रम इत्यर्थ इति
वक्ष्यपूर्वं निर्देशश्चित्स्वरूपस्येति सम्बन्धः तत्रैवेति चित्स्वरूपे यस्पन्दशास्त्रम् त।
स्ययत्नेन पदीस्यं तत्त्वमिति तेनोपोद्घातेन तथा हि जडभूतानामिति जडोपक्रमे।
यदभिधानं तदतिसूक्ष्मव्याप्ति इदं तत्प्रवृत्त्यान्यत्रीति विशेषोऽत्र दर्शितः न केवले
स्वात्मेव सर्वजन्तूनामित्यनेन पूर्वमस्य निर्देशः यावत्सूत्रान्तरेणैतदेवावस्तत
मित्याह तथाहीति स्वग्रहणेन पूर्णचित्स्वरूपमेव परमेश्वरात्मकं निर्दिष्टम् उक्ता
वेति एवमन्योन्यभिन्नानामित्यादिना अनेन हीति पूर्वोक्तेन सूत्रद्वयेन तदपि वे
तिज्ञानेकर्तृत्वेनेति पूर्वेण सम्बन्धः तिरोधत्ते चेति आत्मानमावृणुते इति इयद्वस्था
स्विति यावत् कर्तृस्थभावकत्वाद्यग्रभावः आत्मनेपदं तु जिज्ञादेवत मस्त्येतेन
तिरोधत्त इति व्याख्यातम् ॥ १७४ ॥: नन्वेवमप्यस्वतन्त्रस्यापि नेश्वराद्य।
तिरिक्तो नियमबन्धो भवेत् बुद्ध्यादेश्चाहम्भावो निजमेव वपुः प्रकाशपरमा
र्थपरमार्थत्वात् तस्यापि तास्यबन्धमापादयति यदवतरणविवृतिः वेद्यैकदेशे
पीत्यादिः अनेनाहम्भावाभिषिक्तस्यापि बुद्ध्यादेर्बन्धरूपत्वेन समर्थितमेवम
वेदितत्वम् तस्माद्बन्ध उपपादनीय इत्याह स्वस्वरूपापरिज्ञानमय इति सप्त
म् तकस्य चित्स्वतन्त्रबन्धो नाम वस्तुतश्चित्स्वभावः स्वतन्त्र एवैकः शिव इति ।

किंतु तस्यैवानुत्तरात्मत्वात् आ यदा संकुचितात्मैव विदवभाति तदा स्वस्वरूपा।
स्य स्वरूपस्य यदपरिज्ञानं सर्वस्यैव पूर्णानंदोन्मुके नेह्याभासस्तत्त्वभावस्त।
त्रिबंधनं तेनैव ज्ञातनेत्येतावातिपरमार्थः आणवमलादिहादिसंकोचवैचित्र्य च
चितस्तत्र एवानेकः पुमानभिमतो लोके सांख्यादिशास्त्रे च स च भोक्ता बद्धः भो
गश्च नाम तत्र तस्मिन्नेकत्रैव प्रसिद्धो लौकिकलिंगैः क्रियानंदोक्रियाज्ञानश
क्तीविमर्शप्रकाशमय्यो नैव क्रमेणाहं विद्वः स्वेच मध्येत्रविश्रामात्मकं तत्रमो
मयामयमिति स एव भोगः आशंकापरिहारपरत्वेन सूत्रमवतारयति वेद्यैक
देशपीतत्वादिना अपीत्यनेनाशंकाहृचिता शेषमात्रपरिहारः प्रवक्त्वमित्यस
तोत्रस्य प्रमातेति पदानुसारिणो व्याख्यानमात्रत्वमिति वक्तृत्वमिति यावत्
अन्योन्यभेदस्य नैकपदं सौत्रं स्पष्टयति तस्य भोग इति चरमं सूत्रार्थम् एतदिति बु।
ध्यादिरूपमपरिज्ञाने चतत्त्वेति परिमितत्वादप्यन्योन्यरूपम् तेन यस्य यस्य प्रसिद्धं तेन
तस्य प्रसिद्धं व्याख्येयं लक्षणरासमर्वैद्यैवं रूपत्वादित्याशयः आणवमिति अण
त्वोत्पादनात् एतदिति परस्वरूपापरिज्ञानम् अत एवेति परिमितत्वमपरिज्ञा
नमेव ततस्तत्प्रतिपत्तेपि द्वितीयप्रतिपत्त एवेति यद्देतिमन्तव्येहेतुःस्वदेहेय
नेनविषयांसंभोगोत्पादिहृतयः तासां तत्र पुनरण्येकाहंभावानुसंधानादनेकत्वेन
वल्क्षि सिर्वाणहंतन्यघोतिता अनेनेति हृदि ग्रन्थिन रवाउपाहेतानातिदीर्घगोतास।
शरीरगतानामिन्नजीवत्वे स्वैडीकरणे खंड खंडानां पृथग्जीवत्वप्रतनेरेकीभावाप।
त्तावेकजीवत्वेति क्षणतास्वमपरापरशब्देन च परिमितत्वं दर्शितम् अनेकत्वाप।
रिज्ञानेन स्वशब्देनैवोक्तं प्रतिरोपयति इति आख्यातिं दर्शयति अत्रैवापपत्तिं सारयति
विपर्यासेहीति एवं यदुक्तं तदेवसंक्षिप्य पुनराह यावद्धीति अस्याख्यातिमय्या।
स्याख्यातिं घटयति केवलमिति तेषामिति प्रमातृतत्त्वगणानेतेरितिप्रमात्रन्तरैः
तच्चेति प्रमात्रन्तरागणान्त्यातयाप्रतीतेरभावाद्इति वाक्यार्थरूपम् ननु व्यवहारेण किं
प्रयोजनम् येनोक्तं व्यवजिहीर्षुणापि वस्तुज्ञातव्यमिति अत्राह व्यवहारपरत्र
ति इत्यपीतिपुरस्वरूपविचारेसचेति आश्रयः पूर्णानाहंभावेनाप्रत्यभिज्ञानमिति
स च असः अन्यथेति विश्वपूर्णाहंभावप्रत्यभिज्ञाने आयमस्पर्शमोकं व्याहन्यात्।
द्वितीये व्याकृते येच स्वादिना निर्मिताविति पुमान्द्विये ये एकशेषः प्रतिपादयि
ष्यते इति सज्ञानेदः क्रियापत्युरित्यत्र निर्मितमिति एतच्च सूत्रे हंकार इति करोति
नोक्तम् तेन तस्य भागो भाग्यश्च ग्राहकाकारगतत्वेन तस्यैव व्यवच्छेदं दर्शयति प
रकीयः स्यादियोगिन इति यस्य तत्कृदने पि संसारिवर्तग्राहकगणाकारगतस्वावेद्दः
स्वोन्तस्यो योगिनापि भोगः संभाव्य इत्येवं परं योगिपदं न तु योगिनामपि परस्वा
दिसंविदेव भोग इत्येवं परं योगिपदं न तु योगिनामपि परस्वादिसंविदेव भो
ग इत्येवंपरम् बुद्धौ चेति ग्राहकत्वेनाभिमन्यमानायामिति भावः बुद्धिस्तावद्धि

ई॰
प्र॰ वि॰
प्रतिज्ञा॰
टी॰
३००

न्नावभासाग्राहकीकृतापि परिमितान्तर्निष्टे आनन्दक्रिये अवशिष्येते यावत्ते
एव भिन्नावभासविषयत्वेन वा भिन्नावभासे तदेति ततः परिमितत्वादित्यर्थः
॥ १७५ ॥: स्वच्छाविततस्य संग्राह्यमवच्छेद्य विभागदर्शनाय सृष्टत्रयम् स्वांगात्
पशुभावेषु पश्चादिति स्वरूपाव्यतिरेकिणा विश्वं भगवतः प्रकाशविमर्शौ
ज्ञानक्रियाशक्ती क्रियाशक्तेरेव विजृम्भात्मिका सदाशिवेशपदे आच्छाद
नीयेदन्तोन्मेषदायिनी मायाशक्तिः तास्तानेसर्गिको भगवतश्च दृष्टाः स्व
रूपापरिज्ञाने तत्र भावेषु ज्ञाने क्रियायां च भिन्नत्वे प्रकाशविमर्शो ऽनवगृ
हीतमिति पश्यपेक्षया प्रकाशः प्रकाशाप्रकाशत्वमप्रकाश इति प्रकाश
क्रियानियमनात्मनि सत्त्वादीनि तन्मयत्वमिति सत्त्वादिमयत्वम् मा।
याशक्त्या चेति अनेनेदमाह भगवति विशुद्धचिदात्मनि क्रियाशक्तिरेव स्वा
तन्त्र्यात्मिका विमर्शमयी तत्र मायात्वेन तत्र किंचित् निर्मातव्यभेदापेक्षया त
त्रदिति पशुरूपतावलम्ब्यैव माया ततएव ज्ञानक्रियामायानां सत्त्वे समक।
ल्पतया तेनोपादानमिति अचिरादिति सम्तानन्दसूत्रे अतएव प्रक्रमतः सप्तवतार
णिकायामत्र क्रमिहैव तन्तन्मयत्वं स्फुटीकरोति ॥ १७६ ॥: नन्वीश्वरस्यैव।
ज्ञानादयः पशोरपि सत्त्वादय आगमेषु शक्तयः एवं किं नोक्ता इत्याशंक्याह
त्रयम् भेदस्थितेरिति भेदव्यवहारो यो विचार्यते तत्र च संकुचितचिन्मात्रस्वभावः
पुरुषाणामनेसर्गिकभावविषयं प्रकाशादिरूपं सर्वदा तत्संगात् ततोऽन्य
संबद्धत्वेनैव तत् ततश्च तस्माच्च किमनेन शक्तिमानात्मशो भेदेन स्थिता निय
तः सत्त्वादीनि तेन तेन शक्तिव्यपदेश्यानि यतः सत्त्वादीनि तेन तेन शक्तिव्य
पदेश्यानि पुरुषस्य भेदरूपाणां स्वसामान्यानि यतोऽभेदेन मन्यते तत्तत्सदभि।
मानत्वसमहिम्नापरमभोक्तरपि शक्तिमतोभिन्नानीति वस्तुतोऽस्यपरान्ताः
शक्तिरूपा अपि तत्तया नन्वपुरुषाः किमिति भेदेन स्थितानीत्यतउच्यते
रहकरणकार्यात्मके यदि च सत्त्वादयः पुरुषाऽव्यतिरेकेण स्युः नहि पुरु
षएवकारणमयेन सोऽपरिणामेन तद्वादादस्य हर्षितत्वादिति स्वातन्त्र्ये
णपुरुषोविश्वमयइति तथा चेश्वरएवायेन पुरुषः कश्चित् तस्मादप्य
भित्तात्मये पुरुषस्वरूपे चिन्त्यमाने सत्त्वादयः पृथिव्यन्तपरिणामम।
यास्ततोऽभिन्ना एवेति पृथगेवतेषामागमेषु गणनायुक्तेति सूत्रार्थः
तमवतारयति ज्ञानक्रियेत्यादिना तत्रेति शक्तित्वेन अत्र हेतुः भेदे
नयदवभासनं पश्यपेक्षया तदभिमानकृतया च भोक्तास्मर्व स्वात्मना।
एवैतेषां भेदइति नीनापरमेश्वरापेक्षयापि तेनमहशक्तितं विरुद्धं श
क्तिहिनवस्तन्तरमितिभणितमसकृत् भोक्तारमितिपरमेपश्च
भोक्तरीति परमात्मशोऽसौ पशोः ऊचोपयोगइत्याशंक्याह ततोपि

चेतिमायाशक्तेर्हेतुभावेनाभिमततायास्तदुपपन्नयइतिपृथक्कार्यस्योपपन्नयेयो
माययायोपकल्पितः प्रमाता तेसत्त्वादिकंपरान्तमहंभावाविषयमन्यतेइतिसं
बंधः नन्वयोरात्मस्यभेदः परमभोक्तृत्वकथम् आह भोक्तृत्वेनकियतापी
ति ततश्चैवमस्याभिमानोयोभोक्तातत्तः सुखादिरूपसत्त्वादिभिन्नमेवेति
अयायमभिमानोनाद्रियते नहिनकेचनसुखादयः सत्त्वादयोचघटादिवा अपि
तुज्ञानादिशक्त्यएव तदाह शक्तिस्थितितेनसत्त्वादिरूपतैवोद्भवन्तीशक्ति।
त्वन्यकक्रियायोद्भवतीत्याशयः तथाभावस्यज्ञातृत्वकर्तृत्वरूपस्यप्रसंगःश
क्तेरेवअनुमीयते इत्यन्यथानुपपन्नत्वादनुवादस्यअन्वर्थइतिगुणाःशोध
उपकरणमित्यर्थः तेषामितिमनइतिशेषः आगमेइतिश्रीमत्सांख्ये ॥ १७७ ॥ः
ज्ञानशक्त्यादीनांपक्षेअपि सत्त्वादिगुणरूपत्वमुपपाद्यते सत्त्वानंदइति परश्वि।
स्वप्रभोः सत्त्वास्फुरत्ताभवनेकर्तृतैवस्वच्छविमर्शरूपाक्रियाशक्तिरन्यापेक्षात्वे।
त्कलाद्यविश्रान्तिरूपत्वेनानन्दशक्तिरितितदियंचिद्रूपतैवयतीपशोस्तुसत्ता
नंदस्तदभावोऽहयात्माच तत्रायोयः सत्त्वानंदभागः सेतिसत्त्वासत्त्वेप्रकाशसु
खात्मकमितियावत् यस्तदभावः प्रकाशानंदयोरभावः सतमस्याभावः तम
आवरणरूपम् द्वयस्यान्याभ्यामिश्रस्वभावः चित्ररूपतेगगतनीलानीलन्यायेनैक।
परामर्शवलाद्वर्तमानोऽन्नपवश्लिष्टपरस्परमिश्रसत्त्वतमसीप्रकृतेरूपंयस्यतत्प्र।
काशाप्रकाशरूपंदुःखात्मकंरजः एकघनत्वेहिप्रकाशाप्रकाशयोःस्वभावमोहसा
त्वता यत्रस्यनुव्यापितस्यप्रकाशः कल्याणस्याप्रकाशस्त्येनतत्सुखम् इयमेवचपोर्वा
पर्यगंवचलरूपाक्रिया अनुभयरूपेणनास्ति यथानीलेवस्तुपीयिनीलानीलेत।
उभयात्मसंस्थानपियिस्फुरेत् चतुर्थेनकल्पितायानाकल्पितायापियिभात्मर्हं।
ति अनीलनीलेएवहितदाभवेतामितिद्वयएवहितदाभवेतामितिद्वयएवगुणाइति
अपिस्वार्थे सतेस्याववर्तते एतेनसत्त्वार्थमवतारयति सत्त्वादीनामित्यादिनापरमार्थरू
पादिना स्थितमेवेत्यनेन संविद्रूपतैवयतीतिमास्फुरतेत्यादियदुक्तम् तदेवस्मार
यति प्रतियोगिनेति अभावेन तमपिहिमांव्याप्नोति तस्यापिप्रकाशविमर्शजीवि
तत्त्वादितिसुक्तमभावप्रतियोगिनीति यथोक्तस्वात्माभावप्रतियोगिनीति अ
त्रेहेतुः पारिमित्यंतत्रापिग्राह्यतापादनम् उपरंजनादितिनिर्वचनंव्याचष्टे अन्यो
न्येत्यादिना ननुचतुर्थोपिगुणोनुभयरूपः कस्मान्नोक्तइत्याह अनुभयरूपत्वेवि
ति नकथंचित्प्रतीतिर्यस्यतदप्रतीतिरूपम् एवंहितकिंचित्स्यायदिनीलमनी
लेचसत्त्वाउभयंनामभवेत् तदापुभयमकल्पितंतदभावश्चानुभयंकल्पना।
बुद्ध्याविषयीक्रियते नचोभयंतेसत्त्वासंभवि चित्ररूपंतेगेरूपंनीलमितिचपराम
र्शरूपमनीलेचेत्येवमनुभयंनतत्त्यागेनोभयतात्तृतीयाकाचित्तदाह तृतीयेत्यादि ए
तदेवपरिघटयति तथाहीति अनीलेचेत्यादिनाऽस्वभासमसारत्वेनाभावस्यवस्तुत्वे

ई॰
प्र र
प्र ज्ञा॰
टी॰
३०१

प्रतिपादयति एवं चेति वस्तुत्वे विरोधं दर्शयति यदिति उभयेनाम नीलादनी
लाच्च राशिद्वयं न किंचिदित्येव द्रढयति तथा चेति नन्वेवं स्तीयो राशिः कथम्
अन्तर्मुखत्वादित्याह तथापीति यत्तु नरीति नहीति यथास्माभिः स्तीयो राशि
रुक्तस्तथैवोक्तम् द्वयात्मेति द्वयं चेति तत्र ब्रह्मा चेति द्वयस्य वात्मेति उभयथापीति
नीलतया च एकप्रतीतावपि अन्तर्मुखतिरूपायाम् एवं स्तीयमपपाद्य एतद्धा।
तिरिक्तं च तत्र्यं न किंचिदस्ति इत्येतदुपसंहरति यत्तु नरीति तदिति नीलम् अत
दिति अनीलम् वस्तुप्रतीतावपि न किंचिदिति शब्दगतमात्रमेवेति यावत् स्ती
यस्य तु प्रतीतिरूपत्वे नास्तीति दर्शयति क्रियात्विति अत्रैवोपपत्तिमाह नहीति
तदेति क्रियाप्रतिभासेन तु क्रिया चेद्दुःखं भगवति साऽङ्गीकृतेति सदुःखी स्या
त् तेनाह पूर्वमिति सत्त्वरूपापरिज्ञानमयः इत्यत्र सामान्येन निर्दिष्टस्यापशोः
सत्त्वमित्यादौ तदभावोऽपि मायापशोरित्यादौ च यद्विशेषणमुपात्तं एतदुपदेतन्निमि
त्तकोऽयमर्थो लभ्यते क्रियाया यद्रजोक्तं रवरूपत्वमयं मायीयः प्रकाश इति तत
श्चेदं ज्ञातमित्याह मायापरपाश इति अत इति चिन्मय्याः क्रियायाः एतदेवान्यो
न्यवैलक्षण्यं पशुहृदये मायीये च स्फुटयति तद्विपरीतरूपेति नन्विति च ततोऽ
मा विपरीता सकर्मकाणवमाणव मलएव संस्कारानपिको प्यधिकरत्वमेविदित।
त्यै दपशुत्वे न चित्पदेन ज्ञानाभासात्मनो विपरीतस्यकालनिदानस्याभावात् अ
त्रेहेतुः तदेति ननु यदि तत तच्छिन्मय्याः क्रियायां न ज्ञानं भिद्यते तर्हि चिद्रूपापे
तया कथं ज्ञानक्रियारभेदे नोक्त स्वात्मरूपे पशुपत्युरित्यत्र एतत्परिहरति रौद्रीत्यादि
पार्थिवमंडविचित्रस्टष्टिप्रधानेब्रह्मणाधिष्ठिते प्राकृतेतत्स्फुटसंस्कारशेषतया।
स्थितिप्रधाने विष्णुना मायाण्डे तु नीलसंस्काररूपतोन्मेषकलेति प्रलयप्रधा
ने संहारपदमिति रुद्रेणाततस्य भगवतो या क्रियाशक्तिः संहरणात्मा रूपाऽवभासनप्र
धाना या ज्ञानशक्तेरन्यासा तेनैवं प्रमातृप्रमेयाणां परस्परव्यवच्छेदात्मकभूत्व
ता प्रधाना माया शक्तिरित्युच्यते सा च निषेधरूपा रुद्राधिष्ठिता शक्तिपरदशा।
समाख्यारूपा सदाशिवेश्वरदशायामप्यस्ति तत्र ह्यहमिदमिति स्वरूपेणाच्छाद
नीय इदंभावो परस्वभावः सतया रुद्रसम्बन्धिन्या शक्त्या सस्तुप्यापनीयः संहरणरूप
तया च शक्तिश्चिद्रूपता चिता तस्यां दशायां परभोगापि न तावित्ता सदाशिवेश्वर
ताच परमपदान्न भिद्यते देशकालादिभेदाभावादिति तावानेव शिवनाथः तत।
एवं हेश्वरसदाशिवकर्मयः परमेश्वरपदमय इति तदपरवर्तिनां विष्णुब्रह्मादीनां
तेन चित्तत्वं पशुत्वं च यथाक्रमम् भिन्नप्रमेयप्रसरे ब्रह्मविष्णुतत्रेश्वराविवेकः सा च
दशा रुद्रस्यापि देवता निषेधरूपाध्येशानेपदेऽहं सर्वमित्यपि इत्यादि ततश्च रुद्रपदे
तावदुभयप्रकाशाप्रकाशात्मकता मेलयन्ती ज्ञानशक्तिभेदेन व्यवस्थाप्यते इति
संभाव्यमेतत् तस्यां हि सत्यामिदन्ता निर्देश्यता भवति अपररूपा तद्भिन्ना च।

अहमिति पूर्णापराण्यस्तिसंविदत एव परापररूपा क्रियाशक्तिप्रधाना ऽहमेषीश्वरा
वस्थोक्ता सा च भगवति न भिद्यते तावद्रूपत्वात्संविद इति पूर्वपक्षज्ञानक्रियाभेदेन।
यन्निरूपितं तत्रायुक्तमिति ॥ १७८ ॥ एवं प्रमातृतत्त्वं पशुपतिभेदेन निरूपित
म् भोगश्च स्वात्मा यथा योगे निरूपितः इदानीं प्रमेयस्य भोग्यतामानतस्तत्त्वं वाच्य
म् एकमेव चार्थं भोक्तृभोग्यभोग्यगततत्त्वार्थविमर्शपक्षवचनं तैरेव कर्तव्यो विमर्शो विच्छे।
दो माभूदिति प्रकरणमेकमेवेदं व्याख्यातम् तत्र प्रमेयं तावत्प्रमेयस्यैव व्यवस्थितिं नि
रूपयति येयं सामर्थ्यकेदन्ता इत्यादिना इहाभासा एव तावदर्थास्ते च परामर्शकेन
कदाचिन्मिश्रीक्रियन्ते यत्र स्वलक्षणता मिश्रता भवन एव तु कदाचित्तु नामिश्रा एव
वावस्थापनेन यत्र सामान्यलक्षणता उभयात्मनो ऽपि असामर्थ्यकेनाहन्तकेनांगुल्या
दिनिर्देश्य प्रत्येकमेव इदंभावेन महत्त्वभेदावमर्शेन रूपेण प्रभोरपीश्वरस्यापि न केवलं
स्वयोजानबालादेर्गोचरीकार्याः तेन सामान्यविशेषप्रकारेणापि चित्रं कृत्वा युगपदे
काहन्ताविश्रान्त्यावभासनशीलाः ईश्वरदशायां हि भावोल्लासनान्तरीयकतया
संवित्संकोचरूपे निषिध्यानुपरक्तनर्थमात्ररूपस्थित्ये तदापि स्थालकसंवित्का
शेनैव प्रकाशमानमहन्तानिषेधरूपामःसामर्थ्यकीमिदन्तामुल्लासयति एतच्चा
नन्तरमेव निर्णीतम् एवं पत्यौ प्रमेयवृत्तान्तः परमपतौ तु भगवति प्रमेयकथैव ना।
स्तीत्याशयः सूत्रस्य पूर्वापरं संगमयन्नकरणावतारणां सूत्रमवतारयति एवमित्यादि
ना यद्यपीति बालदारकादेः न केवलमिति इयता सूत्रेऽपि शब्दः प्रभोरित्येतदनन्त
रेण व्याख्येयं इति दर्शितम् नन्वसामर्थ्यकेदन्तापरामर्श एव बालेऽपि न प्रतीतम् नन्व
सामर्थ्यकेदन्तापरामर्श एव बालेऽपि न प्रतीतम् न कथं तद्दृष्टान्तीकृतम् प्रती
तमिति दर्शयति तस्येत्यादिना अनुमानादित्यन्तेन एतदेव घटयति यदि हीति सविति
बालः तस्येति बालस्य प्रागिति साक्षात्कारः सूत्रे एवं दृष्टान्ते सूत्रेऽपि शब्दः स्ववितर्कतो।
स्फुटीकृतं परिघट्य दार्ष्टान्तिके योजयति तेनेति अन्येत्यादिपदेन स्वलक्षणात्मनः
घटगिरीत्यादिना च सामान्यलक्षणारूपा निर्दिष्टाः तत्र प्रमाभासे पूर्वप्रमितिव्या।
पारश्चिन्तः तत्र सर्वदैव पृथगाभासा भान्ति तत्र मिश्रतये पार्थक्यकाभासोऽपि
कश्चिदन्तर्नीतस्तन्नान्तरीयकाभासवर्गेण नास्तिवाक्यपरामर्शसम्भवितः इति हृद
येऽरहीत्याह तत्र च घटइत्यादि तथेति घटस्यैकावभासस्य च नानेकाभासतामात्रा
देव स्वलक्षणमित्याह देशकालादीति आदिग्रहणेन प्रमात्रन्तरग्राह्यत्वादि देशा
दिदेशादिकावभासान्तरासंभेदेन सामान्यरूपतैव न तु स्वलक्षणतेति दर्शयति अने।
कावभासेत्यादिना पुर इति देशावभासः अवस्थित इति वर्तमान कालाभासः एवं स्व
लक्षणावभासे मिश्रं विचार्य सामान्याभासं विचारयति पुरोऽवस्थितावभासमिति अ।
पिशब्दात्त्वादेते आणविकल्प्यमानता यद्यपीश्वरस्यैतया नास्ति तथापि साक्षात्कारो
ऽपीश्वरस्योपपन्नः सामान्याभासस्तथा साक्षात्काराणामीश्वरे भासमानादिति ध्वनितं अत
एवेश्वरस्यापीति अपिशब्दं पठिष्यति नन्वेवमुपपद्यदीप सूत्रे अविकल्पाभासानां मेलने

ई.
प्र.
टी.
३.२

मुपपादितम् विरोधाविरोधौ च नियतिशक्त्यपेक्षयापस्तु प्रमातृत्वमिति तत्र भगवति
कोपि विरोधाविरोधनियमस्तत्र नियमाभावे विषाणित्वाभासस्य शशशृङ्गोदरा
काराभासेनापि किं न मिश्रता तत्रास्यासाङ्कुचिता एते कथं भगवति स्वलक्षणाभा
सारूप्याशंकां दर्शयन्व्यपोहति तथेति तेनाकेन प्रकारेणाभासानां यद्वैचित्र्यवत्त्वमि
श्रीकरणात्मकं तद्यद्यपि भगवति न नियतं तत एव स्वरूपापेक्षया घटोपि विषाणिमं
डुकोपि घटाभासभास्वरः सास्नाकाररूप एवावभाति तथापि स्वरूपायेन गृहीत
बीजत्ववत्तदपेक्षया नियतिशक्तिमहिम्ना विषाणित्वसास्नादिमत्त्वनियमोपि।
न तु प्रथते तेनापि प्रथातत्त्वात्तत्त्वसमङ्कुचितप्रथातत्त्वनास्तीति ननु ते भावाः किंरू
वैरूप्या एव केचनास्थिताः इत्याह तेचेति तेनेति तेनेति यावत् अस्मदादिरूपणास्व
र्थास्तेनैव भगवता निर्मीन्ते प्रजापतिमातापितृकुम्भकारादेस्तन्निर्मातृताभिमा।
नोयः सोपि तस्यैव सृष्टिविस्तक्रमसमकृत ॥ १९५ ॥ ः एवं सदाशिवेशानादये।
प्रमेयवृत्तान्तो निरूपितः परमशिवस्यापि यदेव प्रमेययोगित्वं न तत्पृथक् किंचि
दित्यतः परपशुप्रतिप्रमेयवृत्तान्तः श्लोकत्रयेणोच्यते तत्र प्रथमेन पीठबंधक
रोति तेत्र भिन्नावभासार्था इति तः ईश्वरप्रमेयादिविशेषयोजकः ईश्वरस्य हि शुद्ध
विमर्शविषयाः सर्वेर्था न तु विकल्प्याः पशोरिवेति ते विशेषसामान्यरूपत्वेन य
थिधर्मतया भिन्नावभासाः तथा प्रतिप्राणिप्रत्यग्रूपं च स्ववासनानुसारेण स्वय
मवस्थापिताभिः शिवोयं शत्रुरयमित्येवं मायाभिर्विभिन्नाभिः संज्ञाभिर्भिन्ना।
वभासाः अकल्प्याः विकल्पनीयाः तत एव सर्वथात्मकविश्वात्मेश्वरोपि मायावि।
ज्ञभिन्नप्रथानाशोऽहं समाप्त तयाहानादानादिविषयीकार्यत्वेनार्थ्या भवन्ति नी
लमिदं गौरोऽहं सुखोऽहमिति सर्वस्यैवावभासस्य विश्रान्तिधामत्वात् कस्य क इत्याह
प्रत्यगात्मनः प्रतिपुरुषमव्यामिश्रस्वसंवेदनावगमरूपत्वेनासंकीर्णदेहादिसंकुचि
ताहंप्रकाशात्मनः कृशोऽहमित्यादितद्धिभिन्नसंज्ञाभिरुपलक्षितस्य स्वतानुसे
न्नोणसंकल्पनेन्तत्र च विकल्पविषयत्वेन एतद्विकल्प्यप्रधान एव च सदा पशोरि
तिसूत्रार्थः ते द्विधेत्याह एवमिति न केवलं पशूनां भावावभासः यावदीश्वरस्यापि
सत्त्वमिति अविकल्प्यतयेति विशेषः यदीश्वरशब्देन परमशिवः तस्यापि भावा
भास एवमिति ईश्वरता हि शेषा एवकारेणानेकार्थ्याख्यानेनः उपक्रमत इति तृतीय
त्रश्लोके निर्वाहयिष्यतीत्यर्थः नशान्ताद्व्याख्याने त्वेवं पूर्वप्रमातृत्वमात्रवियोगि
चोत्तरोत्तरप्रमातृभूमिषड्दर्शयितुं पूर्वोक्तमनुवदति एवमित्यादिना अवस्था
पिता इत्यनेन सामान्यात्मन इति स्वलक्षणात्मनः अपि शब्दगोचरीकार्यत्वेन सामा
न्यात्मक एवेति प्रागेवोक्तमसकृत ते विविच्य संज्ञाप्रपंचेन व्यवहाराय पृथक्स्थापनीयत्व
इति सम्बंधः स्वयमप्यनेकसंज्ञासांदेहित्यनेन तत्तदित्यादि सोच्यमयविषयत्वे।
न योजयति अनन्तरमिति तस्यामायाप्रमातृत्वं इयता त्रिभिः श्लोकैर्वाक्यैकवा
क्यतया प्रस्तुतवस्तुनिर्वाहमित्याह तत्तद्विभिन्नेत्यादिना सोयं वृत्तावप्युभय।

ध्यायो जितमिति दर्शयति प्रमातॄणामपीति एतदेवोपपादयति मायीये
त्यादिना प्रमेयभेदे हि मतिमायाप्रमातृस्थितिः तस्यां च सत्यां प्रमेयभेद इति
पुद्गलकस्यैव स्थितिर्वै भगवतः संसारोद्रूपणम् एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह पर
मार्थे पितदुभयमिति वेद्यवेदकात्मकमभिन्नमेव उक्तं चैतत्तन्मयाहमेते दृष्ट
इति सूत्रे ननु वेद्यपरमार्थे प्रमातरि चेत् सर्वमभिन्नं तर्हि प्राणाद्यपेक्षया तावच्छ
रीरमस्तु वेद्यम् प्राणादि तु किमपेक्षया वेद्यमुच्यते अत्राह शून्यप्रमात्रपेक्षया
पीति ननु शून्यमपि वेद्यमेव तत्तु किमपेक्षयेति वाच्यम् उच्यते शून्यस्यापीति
वेदक इति विकल्पक इति यावत् अर्वाग्दशायां हि तच्छून्यं साक्षात्कारमहमिति
स्फुटभावेन अपि तु समस्तग्राह्यादिवेद्यविनिर्मुक्तत्वेन नेति नेति ब्रह्मवादिदृ
ष्टाय उपकल्पितेन तद्विकल्पविज्ञानेन तु आगमादिप्रभवेन चकास्ति अथात्र
शून्यप्रमातरि साक्षात्कारात्मकं संवेदनं किं न संभवत्येव संभवति चेत् याह
योगि क्षितिप्राणबुद्ध्यादिसाक्षात्कारानन्तरं भावनाप्रभवेन ज्ञानेन येयं शून्य
मपि विषयीकर्तुमुद्यतास्ते शून्यान्तरेण देयशून्यापेक्षया विततबहुप्रमा
तृभावा भवन्ति तथा हि देहाभावरूपं शून्यं देहातीतब्रह्मरन्ध्रोर्ध्वशून्यप्रमा।
तृभावेन विषयीक्रियते महाविदेहधारणासमापत्तौ एतत्तदूर्ध्वशून्यप्रा
णाभावरूपं द्वादशान्तोपलक्षितेन शून्येन तदपि परतरेणोन्मेषवता ततश्च
भेदेन मायापदेन स्वस्यैव सृज्यमानशून्यान्तापर्यन्तस्यालाभात् न चेयम।
नवस्था काचनेति विपत्ते यदि हि कल्पितो ग्राहको ग्राहकान्तरेण
गृहीत उद्रिक्तो वेद्यतामेव वेदकतायां प्रयोजको वा गुणः स्वं वेद्यजा
नातीत्युपगम्येत तदानवस्यातो वेद्यस्यैव जातिर्न भवेद्यावता ग्राहकस्य संवि
त्समावेशितात्सम्यावस्थितस्यातोऽयमस्यैव ग्राहकतायां प्रयोजक इति शुद्धसंविदेव प
रमार्थतः सर्वत्र ग्राहिका यद्यप्यर्थस्थितिरिति मायायात् वेद्यतानन्तत्र मायीयात्र
ग्राहकान्तरानवस्थैव न हि ग्रहणम् वस्तुतः स्वज्ञानायोगात् तत्प्रमातृतावसरे च स
विदादावपि समपि तच्छून्यं भिन्नवेद्यरूपं वेद्यस्वादि सर्वं तत्प्रमात्रन्तरापेक्षयाभि
न्नं वेद्यं चेति तदाह न चेति अनवस्थानदोषावहा चेति यावत् ननु च माऽभूदन
वस्थातो दोषः ईश्वरपदे तु यत्तच्छून्यं यदपेक्षया आच्छादनीयसंवेदभावस्योल्लास
स्तत्केन संवेद्यं शून्यान्तरेणेति चेत् तदपि केनेत्यनवस्था अवेद्यत्वे च तच्छून्यं नेदन्त
या प्रकाशेत अप्रकाशरूपत्वादसत्स्यात् तदसंज्ञावेचकरदन्तोन्मेष इति दोषः
भवेदेष दोषः यदि शून्यान्तरं वेद्यमेवात्र ग्राहकं स्यात् न च तथा नापि पूर्णाचिद्रू
पं तदपेक्षयेदन्तोल्लासात्मकभेदप्रथनायोगात् अपि तु तत्र पूर्णाचिद्रूपे यं स
ज्जृम्भते विश्वतः पलायमानमिव विश्वाभावरूपं संवेदनं स्वप्रकाशमकालक
लितं पूर्णाचिद्रूपतया परमार्थेनाभिन्नमपि भिन्नमिव प्रथते चिद्रूपतास्यात इत्या

६॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
कं॰ २

देवपरापरस्वरूपोल्लासकारिणस्तदपेक्षयेयदन्तोल्लासोयुक्तएवनानवस्थाका
विदिति एवमर्थं वितत्याह यतइत्यादिना चिन्मात्रेति विशुद्धरूपां चिद्रूपापेक्ष
येत्यर्थः अन्यथान्यपपत्तिरिति उपपादितेचशुद्धचिद्रूपेक्षयासर्वस्याव्यतिरे
कादद्वयमित्याशयः नसेविद्रूपेक्षया नाप्यतोन्यापेक्षयाभावात्तोभेदोयुज्यते
नचतात्पर्यमेतन्नेहेतोविद्मपरामर्शकिन्तदित्याह नसेत्यादिना ईश्वरःपरापरा
वस्थात्मातस्ययाशुद्धचिद्रूपतासपरावस्थात्मा भागः नत्राणीतितस्यामेवावि
श्रान्तःप्रतीतिततःपरदशाभागाद्विशेषमस्यात अभावरूपत्वादेवेति वि
रूपताप्रकाशापरामर्शपूर्णास्फुरति विश्वाभावस्तविश्वस्यतप्रकाशने
नविमर्शनमित्येवं नत्वर्थः स्वयंत्वसोप्यवश्यंप्रकाशनविमर्शावधिशेत
एवेत्याह तदभावविमर्शेचेतिप्रकाशत्वेनविमर्शएवेवस्फुरति यतःनत्वे।
वंजउपपत्तयत्तदपिनेतित्रूतेनापीति शब्दादीनांयादृशाभावरूपत्वेदका
किंचिदिदमिति तेनरूपेणास्फुरणात् नत्वभावोनिषेध्यधर्मात्मानिषेध्य।
स्यवहिर्धाव्याप्ति यमेत्वेनस्फुरति शब्दाभावःस्पर्शाभावइत्येवंमत्यम् यत्र
प्रतियोगीस्फुरतितत्रैवम् इहत्वनतथेत्याह नहीति अवभासःस्यात इति स
एवचविश्वावभासइदन्तयाचिन्तयितव्यइत्यभिप्रायः कथंतर्हिभावभा
वविमर्शः आह किंतुनिर्विशेषणएवेति नत्वतादृशस्याप्यत्रकिंस्वरूपम् त
त्रचकथंनानवस्था अत्राह वेद्यमित्यादिवोद्यतइत्यन्तम् अत्रेश्वरपदेनज्ञेयो
यःप्रथते ननत्रग्राहकान्तरमपयुज्यतइतिसम्बन्धः वेद्येनास्तीत्येवयद्वेद्यमा
त्रेतेनाप्यविशिष्टवेद्यविशिष्टत्वादेव यन्निषेध्यमात्रनिष्ठत्वेनततोहेतोःलेत्र।
ज्ञत्वर्गाणांचित्तत्वानांमायाप्रमातृणामपिमनिषेधात्मानन्तर्यः विश्वमिति
मात्मेयरूपम् सर्वमायीयंनेतिनिषिद्धंभवतीत्यर्थः नस्यतत्त्वर्थस्वरूपालंस
मुच्चितोति सर्वकालस्यप्रथयास्फुटेनरूपेणावस्थितःतत्रहेतुः अयमितिमा।
नात्क्रियमाणतयासइतिचसर्वमाणतयाततएवमिलितत्वात्संधीयमानत
यायतोनाभासपदवीमेति ततआभासइदमागोनिष्ठितायःकालःसतस्यन
विशेषकः अतएवसतत्त्वर्थः ईश्वरस्याशिवनाथस्याद्वितीयमिवरूपम् वक्ष्य
तेहिसाचरूइदशाशिवतत्वस्यापरावस्थेतिद्वितीयत्वमेवस्फुटयतिस्वात्म
संकोचइतिभेदवादिनामिवमेवितत्वंसमस्तादीश्वराशेःसंकुचितमिवनित्यसं
कोचादेवशून्यशब्दवाच्यंविश्वानवभासंसंहारतमःप्रधानेनमायायाःपदेनइ।
नाय्येनाधिष्ठितम् इवशब्दार्थमेवस्फुटयति पूर्णमेवेति वस्तुतःपूर्णमेवसवि
त्स्वरूपंतत्त्वथतेनपरेतथासंकोचेनेत्यर्थः ईश्वरस्यवापरापरदशात्मनोद्वितीय
मपरदशात्मकंस्वरूपमतत्त्वर्थः पररूपनिमग्नेनेवचास्येतिइत्यपाहुःतामेवस्फु
टयति सोपिचेति विश्वमीश्वरसंविदियद्यपिअहन्तायामन्तर्भूतेनत्यापिसाह

न्नाविश्वतः संकुचितापि तत्र स्फुरति प्रकाशविमर्शमात्रा भवति कथम् चिद्घ
नैतेव परदशाति मग्नत्वेनेत्यर्थः ननु यावदहन्तानसंकुचिता न तावदिदन्तोल्ला
सः यावच्चनासौ तावत्कथमहन्तासंकुचेदित्यन्योन्याश्रयम् संवेद्यादिपौर्वाप
र्यमत्रस्यात् न च तदिति दर्शयति एकैवचेति एतदुक्तं भवति संविदः स्वातन्त्र्या
दन्यतरादति द्वयं घटमिदमपि मममेव भाति अहमिदमिति तत्राहमिति पूर्णमेव
संविद्रूपम् इदमित्यतदतिरिक्तं संकुचितम् यदहमितिरूपम् तत्राहंभागस्पष्ट
णीसंविद्रूपाहम्भावाव्यतिरेकेणैव प्रथा संकोचभागस्तु यस्मादिदन्तांशमीणिस्व
वतेत्रैवाहमित्यत्र रूपप्रतिबिम्बकल्पनया स्फुरत्वपि तत्स्फुटोनेदम्भावेनापि त
निर्मलत्वमेवादर्शे द्वितीयमलिनादर्शवदपरेदन्ताबग्राहकत्वेनेत्यकरस।
मीदृशी संविदः स्वातन्त्र्यम् न केवलमप्रबुद्धमायायामीश्वरस्वदीदृग्रूपं यावा।
त्यतिहारु संकोचायां मायादशायामेषैव वर्तनीति निरूपयति मायादशाया
मित्यादिनातीरूपत्वादिति पृथक्कस्य न किं चिद्रूपं संविदः संवेद्यत्वतिभाती
त्यर्थः तावदिति चेदभावपदाभावो मायापदत्वमेवमेव स्पष्टयति संकोचश्चेति
एतदेव स्पष्टयति अहं विमर्शेनेति परिहारोऽवियोगः स्यात्मा तावदिति महाशून्य
रूपा चितः एवेति महासंहाररूपा रौद्री दशा एषा चेश्वरसंवेदपदमाश्रितो विश्रा
न्तेति वा ग्रहणान्नाह अन्यथाहृत्ययोगैवेनामपरेष्यस्तुनोपक्रमेणानिर्दिशेत् न तम।
हासंहारेऽपि पुर्यष्टकरूपत्वेनभावि संहारे वैचित्र्यं वेतापावस्थितेष्वेव तत्रक।
र्येचितो विश्वाभावरूपताऽप्यशेकाह पुर्यष्टकसंहारोऽपीति अपवेद्यप्रलयम
मेयपुर्यष्टकस्यापि बीजभावोपगमनेन शून्यरूपतायामिति सैव शून्यरूपता त
दीजवैचित्र्येणाप्रमातृभेदात्मिका तत्रैवोऽहं महाशून्ये संस्काररूपतया तावदास्ते
यावत्सृष्टिः स्यावम् ततः पुनर्बीजप्रबोधात्पुर्यष्टकस्य देहपूर्वाः निर्गतकर्मवासना
नुसारेण शरीरकरणादिति चित्रभावः अपवेतिसंसारस्थविज्ञानाग्रत्वस्वप्नदशायां
पुर्यष्टकं च बुद्धिशरीरयोरप्युपलक्षणम् यदाह यत्रेति तदन्योपाधिपुर्यष्टकेयो
भावस्तन्निष्ठाकाचिदवस्थितिः शुद्धपुर्यष्टकमात्रप्रथारूपा मायाप्रलयाख्यैवोक्ता
मायानिष्ठादस्मत्रप्रलये प्रधानादिविश्रमणरूपवान्तरप्रलये एतत्प्रसङ्गेन।
स्याप्युपलक्षणं संवेद्यस्य अपवेद्यं महाप्रलयेनोपलक्षितम् एवं वेदकस्य शुद्ध
स्य कल्पितस्य च वेद्येन वियोगाप्येकएव वेद्यस्यापि वानेनेति परस्परं वियोगः सो।
ऽप्यवियोगो विश्रान्तेनैवेति यथायोगं भेदाय तेरितिदानीं वेद्यस्य वेद्यान्तरेणावियो
गत्वयोर्वा परस्परमिति दर्शयति अन्येति वेद्यगततया विशेषात्परस्पराभावं पृथग्
पक्रमे विनैव वाग्रहणान्नाह सर्वे वेति ईश्वरपदादमप्यवेद्यमात्रपर्यन्तामभावम्।
स्थायामिदमेव तत्वं च यदन्यमातृता प्रथनम् अन्यामतेऽपि च यत्तथा तद्ग्रहरूपत्वे।
संहारस्थलाभावादिशां भूमिर्येयं कृष्णापि स्थिते शुद्ध संवेदनस्याशुद्ध मिदं भावाख्यं।

६.
स्व. प्र.
ज्ञा टी.
३.४

समासूत्रयदायादिच्छारूपोदेवस्तातेषां बीजमूतमुन्मिषति तदाह शुद्धेत्यादि ।
एतद्देवागमेन संवादयति सचेति सामान्येनस्यादेशायां बीजयति तेनेत्यादिना सा
म्येऽपि येन विशेषेणाभेदः परत्वापरत्वयोगश्चनामाह केवलमिति सर्वबीजाश्र
यीति बीजमपि विलीनं परमेश्वरस्वातन्त्र्यशक्तिशेषतामेतीति बीजविशेषा
विश्वभावारूढा ग्नेमायोगपनादिशह्नाभिधेयाः इति संबंधः योगपनारूपतया
ध्यशता शिवरुद्रदशायोः सामान्यमाह तदानीमिति रुद्रस्य विबीजपातयोगेन
नैयमायीयामिन्त्रा अर्थात्तेशिवात्मापि वेद्यतया वस्थिता इति व्यज्यते व्ययदे
शम् नव योगपतावीजरूपतामापि तत्र विलीनात्सत्यम् भेदरूपत्वेयायोग
पता मा विलीना भेदाभेदरूपत्वेन परापरतया तया तयाईश्वरसंविद्रूपया ।
स्फुटात स्या अवर्गेण स एव बीजभावो यः भगवतः स्वातंत्र्यमिति विशिष्टैव योग्यो ।
गपता न तु कारणा कार्ये योगपतयोश्चिते नशिवे श्वरयोः कार्यकारणतेत्याशंका
म स्त्ववदत्परिहरति यद्यपि चेति अर्वाग्दर्शनात्तान्योगाभ्यांतथा पारमार्थिकी
दशा मध्यासीना: क्रमेणायतेनोद्भवन्ते स्फीभवन्ते च तत्तत्तदीयाभासापेक्षयापी
वापर्यं स्पष्टस्यापि मेवं न स्वच्छपारमार्थिकरूपानवलग्नतया स्वातन्त्र्यमत्र क्रमिक
क न्यायेन स्पष्टतात्परमार्थेपि तथाभावव्यवस्थानतत्त्वतः स्वतोपि विका
र्यकारणभावोस्ति यथाक्रमम् यस्तदा शिवपर्यन्तं पार्थिवाद्यं च स्रवते तत्स
र्वं प्राकृतेन्द्रियैर्विना पांतान्तिसंयुतमिति सकलप्रलयाकलविज्ञानकेव
लिमंत्रतदीशमहेशानामपि हीदं स्वावेशेन पारमित्यलक्षणानानुवेधात्
देशनैयैव कृतकत्वमुच्यते तदनन्तदाशिवेश्वरयोरपि तत्र एवोक्तं प्राकृतमिति
तदेतदाह इदंभागेत्यादिना एतदुपसंहारेणास्पष्टयति तदेवमिति इदन्ताविमर्शो ।
एव यदि तत्र स्फुटः स्यात् तदा विश्वमेव तदेवं न तु विश्वबीजमित्युचितपदम् बी
जसंस्कारयोगपताशक्तिरूपं वा संस्कारीनाम नित्यान्तमेयमपि सर्वज्ञपदे च स्फु ।
टप्रकाशनेचितमेवेदमहन्तायामेव विश्राम्यति न चासौ शुद्धेवाहन्ता विश्वबीज
तायाः परिस्फुरणादनभिव्यक्तरूपचक्रवर्तिपिंडितकविशिल्पप्रभृति गतस्व
स्वकरणीयविशेषस्फुरणावदन एव शक्तिवाचोयुक्त्याऽनव्यवहारः अत एवाह
यन्नान्यग्राहकापेक्षमिति नन्वेवमेषाम् अन्यरूपाबीजमित्युक्तमिति नियमेनेश्वरसंवि
त्त्वलग्ना ततः शून्यस्य कथं पृथक्प्रमातृता प्रमेयता वा अत्राह तच्चेति शून्यं क
देश्यहन्ताच्छादनमीश्वरसंविदभेदं विहाय मायाशक्तेर्वशाद्विश्वमालक्षणात् त
थ्येवेति तेनेवशुद्धेन रूपेण परसंविदनवेद्यत्वेनोत्पत्तिः तत्र शून्ये संविन्मात्ररू
पे च संकोचाधिके चेत्युभयं दर्शयति तच्चेति शून्यं तदेति समस्तक्षोभसमाधाना ।
दौ तत्र बोध एव तत्त्वात्सारिष्यति किं वा यातिरिक्तशून्यतापि केवल एतत्तेनाह
नहीति स्वयमिति स्पृष्टास्पृष्टत्वे संकोचाधिक्ये वा यस्मरणेन देयाप्राणतमेव ।

तदुक्तम् नन्वेवं सर्वप्रमातॄणां तत्तत्त्वप्रतिपद्यत इति सा चेति तत्रस्य प्राणादि
मेये प्राणप्रमातरि विश्रमः तथा सतीति प्राणादिप्रमातृत्वस्यानेकावस्था
नामिति शून्यप्रमातर्येवावस्थितत्वादिति हेतुताशयेन व्याख्येयं न विभू
त इति तन्निवृत्तौ प्रलयाकलवद्देहाद्यप्रमातृतदेहाद्युत्थानाद्ययोगात्
तथाभाव इति रागद्वेषद्वन्द्वस्यादेरभावः परिमितमेव तिशालिबीजे हि प
लालतंडुलकणमात्रपूर्णम् न्यग्रोधबीजादेस्तु ततः कृतानन्तशाखापल्ल
वैस्कंधादेस्तद्बीजान्यणिमेवमेव एवं संसारिणि क्रमविकासो यावत्सर्व
ज्ञेषु विकासतारतम्येन परमो विकासो रुद्रभविस्रन्यस्य तदाह सर्वभावेति
तदितिविज्ञातम् इवशाहूतवास्तवानकोपि संकोचस्तदाभासमात्रे संकेति।
दर्शयति तथापीति संकोचेपि एवं शून्यप्राणगतन्नहस्तलस्तनताधिकाकृते
संकोचविकासतारतम्यमिन्दुज्ञानदासर्वावरणमलोपेतस्यज्ञानस्यानन्या
ज्ञेयमल्पमिति अत एवाह यथाज्ञेयसंस्कारविक्षेदतारतम्येन संविज्ञाविका
साहिकासतारतम्यं ग्राह्यग्राहकभावोव्यापकमिति दर्शयति योगिनो चेति
न चानवस्थेति स्मारयति तस्याविति शून्यान्तेवेयच्छून्यादस्य विशेषेत्याह
एवं समावेशोपदेशश्शून्यानां प्रतियोगिसंवलितमेव निषेधसर्वंशुद्धमाना।
तामशुद्धानामनन्तसज्यमानशून्ययोगो योगिनामित्युक्तम् यत्समावेशावि
श्रान्ततत्त्वविदस्ते देहादिमेव यद्यपि बोधरूपाविष्टमभिमन्यन्ते तथापि तदेह
प्राणादिभेदोल्लासतो पयोगिनां शून्यानावेशमन्तराभाव्येतततत्र शून्यान्तरे
ण किंचिदित्येतद्दर्शयति पारमार्थिकपदान्तरपरिग्रहणाय दिवेति विशेषा।
भावादिति च टनेयाभूत्यतानेतिमाति या च घटपटाद्यान्तप्रतियोगिभेदसं
ज्ञानस्वरूपतो भेदो विवेकवतामवभातीति तच्छून्यान्तरे किंचिदस्ति नन्वेवं।
संसारिणां योगाभ्यविशून्यसंवेदनेकेन न हि तेषामैश्वरी संविदस्ति कथमाह।
ग्रहेत्यवमा तदाह सर्वो चेष्टा इति प्रतिपादितमिति पूर्वैः पूर्वैरुत्तरमुत्तरं व्यभिचर
ति तत्तत्तरः पूर्वमिति स्युक्तम् तत्रेति तत्संप्रमातृपरम्पराया मध्योद इति सो
पि मायीयत्वेन हेयः तथापि न हेयः इत्याह सत्येति एकं शून्यप्रमातृस्वरूपम्
दर्पणहूतिं व्याचष्टे अत्रेति देहप्राणशरीरेंवदता तच्छून्यानां नास्ति विकल्पन
शक्तिरित्युक्तम् अयोह्यमानेति संविद्रूपे स्वया विकल्पनशक्तिसाभेदहष्टा
तत्स्वरूपतामापन्ना मनोन्तःकरणम् तच्च प्रतियोगपपोहनसहितार्थावमर्श
तथाप्यस्म् तत्रेवच हाणितासंसारिता तत एव प्रज्ञादपोहप्रकारांसमन्वय।
स्तशक्तिस्पर्श इति बोधाबोधात्मा प्रमातापरमार्थप्रमातर्येज उचितिसमर्पणत्व।
ति विश्राम्यति तत एवापोहनान्ते प्रसरतीति प्रकरणपंचकस्य प्रतिलोमा
नुलोमभावनायां तात्पर्यम् तदपोहनेपरः प्रधानम् एतदेव स्फुटयति मनो हि

ति सा चेति विकल्पनशक्तिः शब्दनाशिमन्यस्येति स्वरूपावरणो चास्येति च
नेयेन शब्दनशक्तय एव प्रतिपादिता प्रत्यवमर्शे विचित्रतया लोकशास्त्रव्यवहार
त्वबहे विकल्पनव्यापारं ग्राह्यग्राहकविषये विचित्रमस्याप्ययन्ते मलवित
घमनन्त्रप्रापयन्ति यन्निरूपितम् पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुरिति
विषयेषु वमेलीनानिति च ता एव तु शुद्धविमर्शावेशवशतो विकल्पनमपिय
न्तो मुक्तिदायिन्यः यदादिष्टम् ज्ञातचक्रस्य शिवधामफलप्रदाः पराः प्र
कथितास्त्वेते रघोराः शिवशक्तय इति एकैवमातृका मालिनी शब्दाष्टक
भेदिनीति स्वमार्गे स्यात् ज्ञाता सिद्ध्युपपादिकेति तदाह संज्ञा विकल्पेति सेघ
सेम `` वहिरन्तश्च वर्तत इति प्रतिप्रमातृ विचित्रतया शब्दनशक्तिमयी शब्द
भावना तत्कृते विकल्पे वैचित्र्येऽस्य यत्स्वेति मूलपरामर्शभूमिमस्पृशति
तत्स्पर्शे हि विकल्पेऽपि न बंधरूपता एतच्च वक्ष्यते सेमाहेऽपि भ्रान्तः सम्यग्
स्येहयतामाह बंधरूप इति स्वरूपजीवितं तस्याह मलत्रयेत्यादि मायीयं त्वे
त्रयस्याप्युक्तम् मायाशक्त्यैव तत्त्रयमिति इयता शब्दमय इति बुन्निर्व्याख्या।
ता एतस्य परमुपदेशतत्त्वमित्याह अत एवेति अवधानेन विकल्पस्य प्रश।
मनेवा विकल्पनानेनेति भाविनीत्यास्य शुद्धपरामर्शशेषीकरणेन वा सर्वोऽममाये
विभव इति शिवताकार्यम् ॥ १८ ॥ ननु एवं विकल्पमात्र एव बाधो बंधकं स्यु
क्तम् तदनुयुक्तम् विकल्पो हि यावान्यथा वा प्रविकल्पनेऽपि तावान्न व हि भा
र्थः तत्को विशेषः प्रमेयस्यापि तत्प्रमातृतायाम् अयमित्याह तस्या साधार
णीत्यादिना श्लोकयुगलेन तस्येति पशुकर्तृका सृष्टिरीशसृष्टिरूपापि तिनीने
नतदुपजीविनीमती असाधारणी प्रतिप्रमातृ प्रतिकालं च प्रमात्रन्तरदशानु
गाद्यनुवर्तनविहीना तथाहि इदं रूप्यमिति येन यदा स्पृष्टं तत्तस्यैव तदैव न तु
एषैः स्वष्टा वैचेदीश्वर एव तद्रूपमाविति तत्सृष्टेः किं न साधारणता स्यात् यदि
स्वशक्तिः साम्यविदिता स्यात् किं तु तस्याज्ञाता परवशस्यैव मतो विकल्पन
शक्तिरुदेति केन साम्यप्रवाध्यतेऽतिचेत् ईशत्वेनैव तदपरिज्ञानपरिज्ञानमा
त्रतो हि बद्धमुक्तता तथाहि ईश्वरस्याविश्वपरामर्शविग्रहत्वेन शब्दराशि।
शरीरस्य या मायाख्या शक्तिर्निजस्वभावविभ्रमणात्मकया रमेश्वर्यापराध
प्रयोजनात्तत्त्रह्मादिदेवताचक्राधिष्ठितवर्गाष्टकमयी तत एव ककारा।
दिवर्णगतत्वासममास्यैव विश्वशांतमहस्त्रगर्भतया ऽष्टाष्टकभेदमहत्त्वैव चित्र
विचित्रा तत एव प्राणापानादिरूपेण वा रोहणावरोहणचंचलात्र नाममेकत्रं गितमनासा
दयन्ती मिश्रमिदं शत्रुरयमित्येवमादिकं विकल्पनेयया क्रियते तदात्मन ईश्वर
स्वभावस्यैव पशोरसाधारणी सृष्टिः दशादनोदनीत्पिष्ठपणा भासानीश्वर।
सृष्टानेवोपजीवतीति सृष्ट्यर्थः तेनात्पर्यं तत्याह एषैवेत्यादिना एत इति ।

पेश्वर्यादेवशक्तेरुत्थितइतियावत् यथाचेति तत्त्वापरिज्ञानमात्रेणेतिभा
वः तिरुपादानात्नेवसृजतीतिमहावाक्येनसर्वः सूत्रार्थः संक्षेपेणव्याख्या
तः तत्रचित्रादिनासंस्कृतरूपत्वेनसमासपदेनयत्सूत्रोपजीविनीतिव्याख्या
तम् ननुतियतदेशकालापवस्तुत्वविकल्पाभासनेर्पातत्कथंवहुत्वेनसा
मान्यरूपाणितस्क्रमम् एतत्परिहरतिसामान्यरूपत्वेनेतिस्मृतिविषयोविक।
ल्पमानोपितत्सामान्यापितदेशकालयोगीकिंतुतिरूढदेशकालयानैव।
ति स्वलक्षणाभासात्तेनस्वस्वदेशकालाभासेमलनापवाद्यर्थः स्वातंत्र्यविक।
ल्पशक्तेनतुतिरूढावेषांकोचनदेशकालाभासाविनेयतात्पर्यम् सामा
न्यरूपाणितिवृत्तिग्रन्थस्यपुनरप्युपलभ्यते केवलमित्यत्रैवच्छेदः तत्र।
द्वितीयरूपलम्भः पुनरुपलम्भइतिस्वमेभिनत्ति पूर्वानुभवइत्यादिनास्फु
तीत्वेनपूर्वीकृपवोपलंभः पुनरुन्मीलनामात्रमस्तीतियावत् केवल
मिति यदुक्तं तदेवसमर्थयति नन्वित्यादिना नतुसमर्थमाणएवस्मरति
तत्कथमक्रमसंभवित्वादिति अत्राहास्मृतानाधिकभावेनेति यथादिदृक्ष
मात्रेणोपपत्तिनार्थोऽपितदिच्छाप्रभवति तथात्रापीतिभावः ननुस्वेम।
मोस्फुटयेपुनात्वनितेच्छेतिकथमन्तनाधिकता अत्राप्याह अस्फुटत्वमिति
तात्कालिकेंद्रियव्यापारविषयीकार्यतायास्फुटत्वव्यवहारोलोकस्यस।
चात्रनास्तीतियावत् तन्नवेपश्यामात्रम्भवणोचरेतात्पवसर्गशक्तिः तत्राक्ति
स्मितिस्वसामर्थ्यमितिविलक्षणेत्याह अनुभूयमानइति रागादिविषयत्वे
दृश्याभासादिरूपेदेवत्वनिमित्तिरेवतिसंबंधः अत्रहेतुः स्वच्छेत्यादिपतिप
मात्रइतिश्रमायाराणमुक्तम् यःपुनर्योविभासतेस्वच्छेदेत्रतस्पष्टिरेव अथ
तथात्वेशोकावीजमाह पूर्वेत्यादिना हृदयतादृशिनवहीरूपंकिंचिदनुभूतमिहहि
कूपजलाभास``` व्याभासायतनम् तमेवविकोशापश्चारभिषिच्यते स्पष्टतयेति
शोकावीजम् नन्वेतदेवास्तुस्पष्टित्वतत्स्मृताङ्गतः आह तत्कूपेत्यादिमालश्य।
तेनप्रथमश्लोकव्याख्यानेनपश्चप्रतिरूपपुनरुक्ता मायाशक्तेवासामलत्रय
संसारमन्तर्भावयन् सैवक्रियात्मिकाशक्तिः शिवस्यपश्चवर्तिनी वेपयितीस्या
त्वायमवसरति तिष्ठपमात्रेत्यादिनात्वछत्रभासोपक्रमोवैपरीत्याभासोनत्वर्थः
वैपरीत्यज्ञानेक्रियायांचेति अंशेषुमायामलत्रयेणप्रसरतीतितात्पर्यम् अ।
न्यपदमितिस्फुटयति भिन्नपरिमितेचेतिज्ञेयप्रकाशकार्यंचविमर्शतच्च
काशविमर्शरूपात्संवेदनादेशाशापरिमितादव्यतिरिक्तंसदभिन्नमपरिमितंचा
पपन्नेतद्विपरीताभासमनुपपम् आभासयत्यादइतिज्ञेयीकर्तव्यः कार्यंचकर्तव्या
इतिविमर्शनीयीकर्तव्याइत्यर्थः क्रियाभासएववितनतात्मनिकर्ममलस्थिति
रित्याह कार्यकारणेत्यादिना ककारादीस्फुटाव्यक्तभावेनैवरवर्यादिवैचित्र्य

ई०
स्व० प्र०
ज्ञा० टी०
र० ९८

णश्च विचित्रतां भजते समस्तव्यस्तविपर्ययभेदेन विकल्पाभिव्यंजनव्याप्रियमाणत्वेन व्यंजनसं
ज्ञानां वर्गदेवताभिः सृष्टिस्थित्यादिवैचित्र्यनिर्भासनशक्तियोगेन ब्रह्मविष्णुरु
द्रप्रभृत्यनन्तप्रमातृवर्गतत्कार्यराशितद्भोगविभवसमपि सृष्टसंहारकार्यतादिना च।
प्रतिलब्धतत्तदागमप्रसिद्धानन्तनामधेयाभिः स्थाप्यमानस्थाप्यमानति
रुध्यमानयोज्यमानवियोज्यमानादिरूपाणां परमेश्वररूपानुग्राणकबीज
भूतशब्दराशिनात्मना तत्र भवादिपरामर्शपीठेन समस्तादेयकत्वेन च अकारा
दिभिः स्वयं राज्ञतया स्वस्वरूपैरनुप्राणितानां ककारादिवर्णानां वैचित्र्यं यते
गननातीतमतस्थामामप्यनन्तत्वं दर्शितमागमेषु स्वापलभ्यानिति चित्ररूपत्।
भेदमयानिति च प्रतिष्ठरूपमयन्तत्राप्यमायावरणमक्रमान्तरप्रतीतिमा।
त्रमात्रत्वं च तामात्रेति प्रतिनिर्दारयन्तीति चेच्चलत्वप्रकारान्तरेणापृक्रमम्
ततएवागमेषु वर्णेषु कालभेदो ह्रस्वमिति वदन्तः कालोन्तरं संविदन्तः प्रत्य।
यसंज्ञानिति आगमेषु विन्नमनभ्रवद्दृष्टपातीभावसर्गः प्रत्ययसर्गोऽक्रमत्वं च
शब्दराशिभागवर्णदेवताधिष्ठानमक्रमम् स्वरूपावरणाच्चास्य शक्तयः सतते
स्थिताः यतः शब्दानुवेधेन न विना प्रत्ययोद्भव इति श्रीमायावैभवागमे एके
वमामिकामास्थिता षट्कभेदिनीत्यादि श्रीमत्वीरेऽपि नैते विना भवच्छब्दा
नार्थेनापि चित्तरीतिकादीतिनेवर्णो यथेष्टयेत्यामामनन्तागणना तास्वेश्वरश
क्तेरेव विजृम्भाभूताः यथाक्रमम् तेषां किंचक्रविभवप्रभवं शाकरमिति तेषु ति
वर्णभेदशतानन्तगणनेनिवृत्तिगमेन बहुव्रीहिणा स्पर्शः सइति तेत्रजः क्रमक्रु
दिति क्रमनिर्मितमथः सइति तथा प्रत्ययसर्गः क्रमस्य च क्रमकारनिर्मितता
भासशरीरः परमेश्वरैकनिर्मितत्वेऽपि हिस्वमसंकल्पादिवदिदमवभासवैचि
त्र्यमिच्छयोचामबद्धरूपाः उभयमिति यतउभ्यितो यो भेदप्रतिभासोयथाचवैयग्र्
पतोधत्तइतियद्वतारणिकायामक्रमम् तदेनं निर्णीतम् ईश्वरप्रक्रेरेवमा।
यावेशमायातउच्यितः स्वरूपावरणकारिणीभिस्त्रवर्णादेवताभिर्विकल्परूपता
यतोनीतस्ततोवैयग्रूप्यतोयत्नयोयं भेदप्रतिभास इति वक्ष्यमाणोत्पन्नान्तरस्तत्रयत्वउ
परितउपजीविवेनसमिसिकत्वमक्रमम् ततर्हादेव प्रोइतिहष्यमाणेयद
येरज्यति विरज्यति वा तत्राप्यरागद्वेषात्मिकास्तृष्टिः स्वयं हृतापि पारतंत्र्या
देवात्मना अविच्छेदेव कामक्रोधभयत्रासाद्युदयानन्तमन्तस्वरूपापरिज्ञाने।
वैयकारणत्वेन वर्णादिष्टात् विमोहकशक्तिचक्रेण प्यापितमस्त्र यत्रहेषराजा
हवैतेशत्रुमयायेहृतइतिमनोराज्यादौ स्वेच्छाप्रयत्नवशादेव रागद्वेषादिप्रयु।
क्तोहाहतनमात्मनो निर्मलनकारिणीशत्रोरेक्लिनमन्तर्निर्भासिते तत्रस्फुटमे
वस्वातंत्र्यमस्येति तत्र स्वरूपावरणाभावात्कथं वैयग्र्यतेति स्वयशंकायाण
करोति यापिवेति वाशब्दः समस्तये रागद्वेषादिग्रहणा पूर्वपदे स्वातंत्र्य।

स्यप्रयोजकमित्युद्दीपकमभिमतं परस्य तदेवत्तु प्रतिसमाधानावकाशका
रणमिति दर्शयति बलादित्यादिना वाक्येन यतो सौ तेनोक्तो बलादाक्रम्याति
क्रुरिव रागादिपीतो विकल्पप्रत्ययैः ककारादिवर्णविग्रहाभिर्मोहनी।
भिः शक्तिभिः कलाभिर्नैः क्रियते तथाहु तत्र तोऽस्य सृष्टिदेवताधिष्ठितैस्तै
र्बलादाक्रम्याकार्यते मनोराज्योदयेप्यस्य पारतन्त्र्यात्सो मननस्याधायकमेता
दृशामाख्यापनेच्छायामपि भयदोर्मनस्यादिनिदानभूतानां मनोराज्यानन्तराणा
मोजः तथा रागोदयात्ततः स्वाधीनत्वयायम्भविभासमानापि सास्य सृष्टिः पराधी।
नैवेति सम्बन्धः एतदेव द्रढयति तेनोक्ततया एवेति उन्मीलितस्वातन्त्र्योऽयं सौ
तेनोक्त एव न भवति अपितु भगवानेवेति विकल्पास्वव्यापारेति तिष्ठत्याह तेन
विकल्पक्रिययेति बहुव्रीहिरयं प्राक्तिविशिनष्टीत्याह ॥ १८२ ॥ यदिपा
शवीबंध इत्यापारमेश्वरीत्र हि सृष्टिः किमित्याशंकायामाह तत्रम् साधारणाइ
त्यादि ऐश्वरस्य सर्गस्य स्पष्टावभासत्वमत एवाविकल्प्यते ति ह एतम् सच घटा
दिः साधारणः संस्कारादसाधारणो वा हि चैत्रप्रमरवादिरुभयोपि पाशव
सृष्टेरन्यथाभूतः किंच साधारणः वा अन्यथा चेत्साधारणः सोयं सर्गो।
यदा विकल्पहानक्रमेणाविकल्पकपरिगृहीतस्पष्टवस्तुविषयकाणतावल
म्बनेनाहमिदमित्यैश्वर्यपरामर्शपदत्वमेति तदान्तलेशवहिरहिनिमेषो
न्मेषपरिहारहशाक्रमादन्यापृतनमनस्यपर्यन्तेपशोः पशुत्वे हन्तीश्वरतां च
दर्शयति यथोक्तं केवलं जायते मथ्योनेत्रयोः स्वस्थमात्रयोरिति किंच पाश
वोपि सर्गोन्यथाति परिज्ञातयापाशक्ता परिज्ञातत्वादात्मस्वयदिस्पष्टावभासो
भवति तदासोपि साधारणएव भवन्नीश्वरतामस्य ददाति आध्यायनाभिचार
णादिविकल्पइवन्यत्समंत्रस्यभावितान्तः करणस्य सोपि चैश्वरएव सदसर्गोऽ
न्याशयेनाविद्धेनोहतौ च तन्यायावान्तरमेतदाश्रितम् अस्माभिस्त्वभीष्टस्य सूत्र
मेवाभिधेयमित्येवं विभक्तम् सूत्रार्थमवतारयति एवमित्यादिना इतिचेतिव।
क्तमिति सम्बन्धः ऐश्वरः सर्गोयतः साधारणः तस्मात्पाशवात्सर्गादन्यथाभूतः।
चकारायोप्यसाधारणः सोपि हि चैत्रादिसर्गस्तस्मादन्यथाभूतो नितस्पष्टाभासत्वे।
नाविकल्पनतयासावे सूत्रे विहृणोति ऐश्वरइत्यादिना अन्यथात्वमेवास्फुटत्वतस्सर्गस्य प्र
मात्रसाधारणादिचिन्ताक्रायप्रयुज्यते इति चेत्प्रमातृसाहित्येन प्रमेयस्य सृष्टिर्ना
न्यथा भेदावभासभाजनेविन्यासदनपपन्नेरितिदर्शयति सहेत्यादिना उक्त्यै
ति हृति गतया एतावतेति हृत्तिग्रन्थेन अन्यएवेति यत एकप्रमातृगतत्वमप्यै।
श्वरसर्गस्य तत्तोपहृते साधारणोन्यथा चेति साधारणासाधारणपदद्वियेश्व।
रः सर्गे इत्यपि सूत्रार्थो वाच्य इत्यर्थः नन्वयदिस्पष्टास्पष्टावभासतयापाशा
वसर्गभेदाः सातहि स्वप्नेपि सत्यं तत्र एव हि सर्वज्ञाप्युभयी स्थितैव सृष्टिः त
दाह स्वप्नेपीति तेनोक्तिस्वप्नेपि हि संकल्पनादिसंवेद्यतत्र एवस्पष्टा भासा इति

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
३॰ ७

आदिग्रहणात्संपन्नरूपशब्दविशेषाः अपि केचिदसाधारणा एव अत एवाहंपदं।
मेव यदहं वेद्मीति सकलप्रमातृसाधारणेनाप्यस्मत्पतिना दर्शितम् सा चाह
मिदमित्येतावदिति तृत्यकदेशः पठितः तदवभासस्येति मायीयस्य देहत्र
स्ययोरवभासः स यतः प्रतियोगिनापोह्यमानेन सहितस्ततः प्रागुक्तसर्ववि
कल्पलक्षणांशस्युक्तो द्वयात्मेपीति विनिश्चय इति संभवति इयं च भेदोदयसहितास
द्भावभासिता सर्वप्राणिसाधारणेन पशोरिति च्छेत एव सत्या भवति न च रागादि।
वदभ्यासाग्रेदिति तिब्रह्मणाधिष्ठितोच्यते एवमिति भेदाब्दयादित्यनेनेश्वरस्य
सर्गस्यापाशवात्सर्गो हेलक्षणं पदर्शितम् यत एवं तदिति तस्मादीश्वरसृष्टेर्नैवंध
हेतुः अपितत्सृष्टेयापाशवी सापि न ब्रह्माधिष्ठिताभेदोदयमात्रसारामायीयाणा
वमलमात्रोल्लासरूपापितकार्ममलाप्यायिका प्रत्ययसृष्टिरेव पराम्रष्टरसः स्व
विश्रान्त्यानंदघनतानतो यमेवोपायोयः प्रत्यवमृष्टेरुद्भवः यतस्तेनायं देहत्वतम
स्वातन्त्र्यं प्रतिपद्यते स च प्रत्ययोद्भवः परमेश्वरसृष्टप्राकृतादिविषयदृष्टएव रागादेषा।
द्यात्मोदेतीति यदुक्तम् तेन स्वातंत्र्यतामेति स च तन्मात्रगोचर इति एवंशेषो कार्थेव्या
ख्यातम् अथ विकल्पहानेनेत्यादि यत्तत्त्वं तत्कृतिति ज्ञानरेत्यादिके व्याख्यातस्वपक्ष
मते न सम्यगेति प्रत्ययसृष्टेर्याविदेवतानवापतित्त्वेहेतुः विकल्पेत्यादिः कस्मात
स्मात्पात्मस इति चेत् आह बोधेत्यादि इहैवेति सत्यपि देहाहंभावापरित्यागे यदाह भट्ट
दिवाकरवत्सः जाते देहप्रत्ययहीपभंगे प्राप्ते कथ्येति निर्मले बोधसिंधौ अभावैर्भावैर्हि
यग्रामसमस्तविश्वात्मात्वे नित्यमेकोवभासीति अनेन सर्वेंद्रियसाक्षात्कारकदर्णया
मेव देहाद्युचितप्रत्ययसर्गप्रत्यस्तयेचटाद्याभासमात्रे सर्वप्रमातृसंकुचिततिरस्तं वे
दनावेशत्वमवाप्यता साक्षसङ्गतत्वेनोक्तम् यद्यपीति सहभावे चान्तरान्तरेति
युक्तमिति भावः तथापीति नात्र विकल्पस्य प्रेरत्वराससंभवोक्तः किं तु तन्निर्ह्रासस्य
स्यमध्ये च विकल्पस्य निर्ह्रासो दृष्टः सैव स्यमर्वतश्चिन्तामिति विकल्पयन्त्रेध्येकार्थे
यतेत्यदपि पश्यतीत्यादिदर्शनात् तमेव च विकल्पनिर्ह्रासं यदि परिशीलयति तदान
वरत निर्विकल्पकसंवेदनरत्नमालाभूषितहृदयः परमेश्वरपदमाविशतीति ए
वं स्वरूपतस्त्रीव्याख्यायतात्र दुर्लभतयावसादः कर्तव्य इति दर्शयन्कारुणिक आचा
र्यः संसारिणामप्येषाम्हत्वनगोचरः केवलं तामेवोपदेशावधानाभ्यासनिःश्रेणिका
मेणारोहयेदित्युत्साहयन्पूर्वोक्तं प्रमेयमेकीकरोति संसारिणामित्यादिना इहचत
त्वार्थसंग्रहप्रकरणे पूर्वोक्तानि प्रमेयवस्तूनि यदवान्तरायात प्रमेयान्तरेभ्यः प्रो
क्ष्यित्यदर्पणत्वे सारत्वेन हृदयगंजे निवेशनया परमेश्वरतासिद्धये तद्रूषणमेव नत
पनरुक्तशंकया हृषणामितिभ्रमम् तत्रभाग निर्विकल्पकमहेनैवतिग्रणीतंभवेदि
त्याशयेन सर्वं निर्विकल्पसंवेदनमीश्वरभूरितिदर्शयितुमाह सामान्येति सामान्यक
रणस्वरूपेयेविद्याकलाशक्तीनां तयाविजृम्भास्वरूपत्वेन संबंधीनियान्यत्वेहि स्करणानि
तेषुये ये शावभासन चिन्तन निर्माणादय आकारविशेषास्तेरभिव्यक्तो यथायोगं

ज्ञानक्रियाशक्तिलेशोद्घूर्णत्वेनयेषामिति शङ्कायोजनामात्रेऽक्तंप्रमेयस्यवितत्य।
निर्णीतत्वाद्धृदोऽयमित्यध्यवसायइत्येतत्सूत्रटीकावसाने आदिसिद्धसूत्रेऽप्यत्रचएवं
निर्विकल्पेवृत्तान्तमुक्तानेकदर्शिनएकविकल्पेनाध्यवसायमेवकृत्तान्तइत्याह अनेके
त्यादि एतदेवप्रमेयहृदयेघटयितुं प्रथमं तावत्प्रमेयंघटयति यतइत्यादिनाएवंत्वेते
न प्रकृतएतद्योजयति ततइत्यादिनाघटादिगतत्वापीत्यन्तेन अत्रचाहमिदमितिप्र।
तीतिरितिपूर्वेणासंबंधः फलमस्यप्रमेयस्याह तावतीति नन्वेवंसंसारिताकथमि
त्याशंक्यमलत्रयमेवनिरूपयन्नेतदनुशीलनमेवमलनिवारणकारणंसन्मा
त्समाविपतीत्यादिना केवलमित्यादिनाभजनइत्यन्तेनकथ्यतइति इयतितकिं
चित्संवेदनस्पन्दितेसहजस्यात्मनस्त्वात्मनकस्यातिजितत्वात् उक्तमिति आदिसिद्धसू
त्रे तदितिप्रकाशप्रकाशात्मकंसत्तानन्दहृदयइत्युक्तम् तदेतिमायीयमात्म
मेयात्मेयाभिव्यक्तौ एतदनुशीलनंचमोक्षहेतुरित्याह ततइति तन्मलहृदय।
व्यपगमएवमायोर्धलाभइति इतिसंसाराभावात् कैवल्यरूपामुक्तिर्जीति। यदिवा
णवमलविदलनमनवलिप्ततयाऊर्याच्छिवतावेशमपिलभतइत्याह तत्रापीति भ
क्तजनइति योभगवाञ्छक्तिपातात्तथाभूतद्राघीयस्तमवासनातिरस्कारकमोसा
विकवासनानन्ततिरस्करणंचस्वविभवोनभवति तेनैतदतुर्लभमेवेतिभावः इयञ्चस
र्वंस्वप्रकाशमेवेत्याह सर्वंचेत्यादि तमिति सहजसिद्धतावमर्शम् ननुयदीयमिति
विमर्शस्तन्निर्विकल्पताऊतः अत्राह नचेति इहचाहन्ताच्छादनात्प्रतियोग्याभास
इत्याशयः आत्मेवेति यतस्सन्मसेऽपिदेहाभिमानःसर्वएवेति दर्पणप्रतिबिम्ब
वच्छरीरस्पर्शादिबाह्यघटादिवत्तदाभातीत्यर्थः एतदिति अनन्तरस्पर्शादिप्रभृति
घटाद्यन्तंयत्प्रकाशनंतद्ग्राह्यग्राहकयोर्भेदेनविनानोपपद्यत इतिपक्षोक्यते तत्र अ
त्रहेतुंस्मारयति यतइत्यादिना नन्वेवंकिंशास्त्रोपदेशादिप्रयासेन अत्राह एवंचेति
स्वप्रकाशेपिविकल्पमोहनेतिरोहिते नन्वप्रकाशादभेदेनीलादिरूपताऊतः आह
चित्तत्वस्यापिचेतिस्वतइति संवेदनसंनिधौनीलादिभासतेइतिहिदर्शनेनात्मविप्रल।
म्भाभावे भात्येवप्रवादइतिमायीयलोकशास्त्रकल्पितः ननुयन्नीलादिभासते यद्वा
वधानातिशयवतायोगिनाधिकमपिभास्यतेतावदाभासनरूपत्वेसंवित्तत्वस्यात्तसं
वेदनसिद्धम् विश्वावभासनरूपत्वंतत्परमेश्वरस्वरूपत्वेऊतः अधिकाधिकसंवेदन
दर्शनात् तथाभावेपियोग्यतास्यतिचेत् सातर्हिऊतः प्रमाणात् स्वप्रकाशत्वेनप्रत्य
क्षादेवेतिदर्शयति विश्वाभेदावभासरूपपारमेश्वर्यपियायोग्यतानकेवलंस्वरूपमा
त्रेयावत्सापिस्वतःसिद्धैवकथम् आह उक्तनीत्याचिन्त्स्वभावस्यपर्यालोचनमनव
रतंप्रयत्नेनपरीक्ष्यम् तत्त्वमितिनयेनपरिशीलनंतेनसंस्कृतोधिवासित आशयोवि
कल्पोयस्येति ननुयोग्यताकार्यतःकल्प्यानप्रत्यक्षसिद्धेतिआशंक्यबोधस्यतद्विष
येस्वभावहेतुवदतः साप्रत्यक्षसिद्धैवसर्वःस्वभावहेतुव्यवहारमात्रसाधनफलइति
निर्णीतत्वादितिदृष्टान्तोपक्रमेणनिरूपयति अग्नीत्यनादीतिकालपरिवासापेक्षात

ई॰
स्व॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
३-८

पेक्षाविशेषणः कार्योदयादुभयोपादानं आदिग्रहणाद्विकल्पम् नन्वकारणताना
मप्यक्लिष्टरूपोपमर्शस्तीति परोक्तेवमानेत्याह कार्येत्यादिनादर्शनमित्यन्तेन तदत्र शुष्काकार
णात्वप्रत्यक्षतया निरूप्ये सम्भावनीयकारणत्वे दृष्टान्तीकरोति यथेति यदि ह्यग्रे धू
मं प्रति न सम्भवयेत् कारणतां धूमार्थी तस्मिन् दृष्टेऽपि लोष्टवदनसहकारिणः संवि
क्ष्यात् एतद्दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति यथाहि शुष्कताप्रत्यक्षीकृता तदपि क।
सम्भवाप्रत्ययत्वाय दर्शनात्तथा शुष्ककारणतापीति यावत् ननु नाग्नेः स्वरूपमा
त्रदर्शने कारणतादर्शनम् अपितु वह्नेः पश्चान्नियमेन धूमस्त्येवं दर्शनीयम् तत्का
रणत्वदर्शनम् एतदप्यस्तु तथाप्यग्नेरेव तत्तथा दर्शनम् अपितु वह्नेः पश्चान्नियमेन धू
मस्त्येवं दर्शनीयम् तत्कारणत्वदर्शनम् एतदप्यस्तु तथाप्यग्नेरेव तत्तथा दर्शने।
जाते येन कालान्तरे धूममपश्यतो धूमार्थिनो वह्निसम्भरणम् एतदाह कार्येत्यादि
इत्यपि यदुच्यते तद्युज्यते यतस्तेनोक्तेन तत्त्वालेखितं भवति यदस्मात्किं तत्का
रणताविषयं प्रत्यक्षसिद्धत्वं कथमेतत्तत्त्वालेखितम् आह तथेति अग्न्यनन्तरं धूमस्या
नेनस्वेन संस्कृतस्य एकस्याग्निमात्रनिष्ठस्य यावभासः कारणतावभासोस्ति य।
था धूमपश्चाद्भाववलोकनेन साहित्यमत्र नियमश्च यापेक्षा नियतपौर्वापर्येणैव प्रत्य।
क्षानुपलम्भगोचरीकार्यमन्यथा एवं दृष्टान्ते विचार्य प्रकृते योजयति एवमिति
साचेयं सर्वार्थावभासनयोग्यतानामैश्वरत्वात्प्रभृतिमिवतापनिर्यन्ता सत्यपि ज्ञा।
नियोगिदीक्षितानां निवृत्तमलत्वेऽपि मलसंस्कारस्य सद्भावादनभिव्यक्तास्य प्रल
येऽभिव्यज्यते यतो देहत्वे यमस्कः मलसंस्कारस्यवादेहपातावरणरूपस्य सतएवा
भ्यासेन शिवतामावेशयति यदा तदा तत्र पूर्णा साशिवतेश्वरता वाभिव्यक्ता भवति
देहादिकारएवं हि तथाविलप्येत ततएव सा न परा सिद्धिः अपितु ऽपराऽपरापरावे।
ति इहापि सर्वं सक्तं केचिद्विभूतिभागमिति एवं निर्विकल्पकरूपमवभासनं चिद्रू
पस्य ज्ञानशक्त्यात्मकं स्वसंवेदनसिद्धमैश्वर्यं समर्थ्य क्रियाशक्त्यात्मकमपि समर्थ
यते भेदपरामर्शेऽपीत्यादिना पूर्वं च यद्यपि स्वप्रकाशप्रमाणव्यवहारो यत्तेनापमा।
रित आदिसिद्धसूत्रे प्रमात्रेकवपुषः इति तथापि सिद्धवस्तुतत्त्वे स्वप्रकाशतेव यद्ये
तामिवोचायुक्तिभिरुच्यते ज्ञानमालेवात्मघाट्तघाकौमल्हद्धस्तुनिकाद्यतिशिता
शयेन सर्वजनास्वासंस्थान सत्यप्रत्यक्षादिवाचोयुक्त्या व्यवहारो ध्रुव एव आदिपदे
नागमादिः एवमहन्तोपपादनेनास्यान्तिके च तदितिस्मरणेन शिष्यान्मोत्साहप्रकृ
ते सूत्रार्थे निगमयति तदेवमित्यादिना ॥ ८३ ॥ एवं विकल्पनेनान्तरू
पनिर्विकल्पकसात्मीभावेन विश्वात्मसाक्षात्कारलक्षणः स्वप्रत्यय एव स्वप्रका।
शत्वेन मोक्षोपदर्शितः विकल्पनिर्ह्रासाभावेन्व यथा सतथा दर्शयति सूत्रेण सर्वो
ममायं इति न प्रत्यगात्मा नाम कश्चिदन्योऽहम् किंतु ग्राह्यग्राहकप्रकाशघनः पर
मेश्वरो यः स एवाहम् स चाहमेव नान्यः कश्चित् ततो विकल्पस्फुरितेऽपि ममत्वाते
आत्माविभवत्स्वेवं विमर्शोदाठीभूते विकल्पाश्रयस्य सहजविमर्शापत्तिता अविक

लीभवंति यथोक्तं श्रीपारदर्शने शंकापि न विशंक्येत निःशंकत्वमिदं स्फु
टमिति केवलमित्यादिना वैधात्मकमपरिज्ञाने प्रदर्श्य परिज्ञाने दर्शयति परिज्ञाने
त्विति स्वावरणरूपो विभवः कोट्टहंत्यापाशको यथान्यः सार्वभौमः प्रभावा
मोदभावितः क्रीडन्करोति पादात धर्मास्तद्धर्मयोगतः तथाप्रभुः प्रमोदात्मा इ
ति शिवदृष्ट्याशयेन दृष्टान्तान्तरेणाशमयति यथावेति प्रकृतित्वमपि प्रामा
त्विकाराणां करोति सः सएव ब्रह्मलक्षणः स्वस्वभावो विकारान् स्वं स्वं रूपं विकि
रन्खंडयति विकल्पादिरूपाणां करोति स्वशक्तिविक्षोभात्मकात्मकदय
ति तेच विकाराः प्रकृतित्वे विश्वव्यवहारबीजत्वे प्रामाः यथा अङ्कुरत्वते इति
ऋतुयामात्रादित्यो घर्मान्ते कलीरस्टगाराजराशिग्रुणभोगात्मके संसार विशे
षे प्रावृडिति प्रसिद्धिस्य स्वविभवभूतानन्तः सोष्मानाडिकात्मादात्म्य प्रतिपन्न
पूर्वं प्रसरणप्रारम्भयोगि विश्वरस प्रचयरूपान्स्वरूपस्य भास्वरस्य विकीर्णान्।
मातृस्तिंचनिर्भासयतो महेता विश्वौषधीफलादिस्प्रकृतिभूतान्मेघसंस्त्वा
न्करोतीति भट्टहरिपठितागमग्रन्थसंवादाद्दर्शितः प्रत्यापद्यन्त इति स्वरूप
मेवाविमर्शमात्ररूपं तदेवचपुनरापतितमायाप्रमातृस्थापितविशेषाव।
भासभंगादिति प्रत्यापत्तिरियमुच्यते महेश्वरत्वेनैव तिष्ठति विवृणोति प्रत्यभि।
ज्ञेत्यादिना ॥ १८४ ॥ नन्वेवं बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को भेदः इत्याशंक्याह पूर्व
म् मेयं साधारणमिति श्रीमत्पादारव्यपदात् प्रभृति आक्रिमियो मातृव
र्गस्तदपि घटाद्यपदहमिति रूपं तदेवात्मतया मुक्तोऽभिनिविशते ततश्चयदि स्वरूप
प्रमेयं तन्ममापि यत्ममतदन्यस्यापि मेयं चेदं ममैवांगभूतं मेयान्तरमपि तथैवं
मेयं परस्परतो मातृवर्गाच्चाव्यावृत्तमित्येकरसाभेदविश्रान्तितत्त्वमस्य सर्वं पराम
र्शपदमभ्येति यन्निरूपितं शिवदृष्टौ चेदोमदात्मनावेत्ति वेद्यं पृहं च घटात्मना स्यै
सदाशिवात्मनावेत्ति सर्वावेत्ति मदात्मना अत्राकारे नयन्मे स्थितदाकारान्तरेस्थि
मे अत्राकारेन मे पूजा साच सादाशिवात्मनीत्यादि बद्धस्यतु सर्वमेतद्विपर्ययेण
ऐकरूपत्वभेदविश्रान्तमेवमस्यति सूत्रार्थः तुल्यमिति क्रियाविशेषणं तस्यार्थः
साहित्येनाविशेषेण चेति तद्विशिष्टैव लक्षणेनाह ग्राहकोपि भेदैकरसएव
भाति न केवलं ग्राह्यमित्यनेन भेदस्यातिशयं विवृण्वन्ग्राह्यगतस्यैव भेदस्य प्रह्
णिलक्षणमतिशयं पक्षान्तरपरिग्रहदिशा विवृणोति अथवेति तथापीति
आस्तां तावदभेदः परमः परापररूपतयापि सतापि नास्तीत्यर्थः तथात्वस्येति यथा।
योगं बद्धमुक्तभेदेन परिज्ञानापरिज्ञाने योज्ये न तु यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥ न
नु सदाशिवेशभूमौ जीवन्मुक्तिपदे पशुप्रमातृगोचरे च प्रमेयरूपज्ञानानां परीक्षितः
परमशिवे तु कथमसौ विकल्पभूविचयोगिनः प्रोन्मीलितकरणस्योक्तः प्र
मेयक्रमः निमीलितसकलकरणस्य तु कीदृगसौ न कश्चिदेव तत्रासौ इति सूत्रे।
णाह सर्वथा त्वन्तरेति सर्वथापदस्याव्यवच्छेदो विवृणोति सर्वमित्यादिना अवभा

ई॰
प्र॰ प्र॰
ज्ञा॰ टी॰
३.१९

सएवेति सहृदिं न प्रमाणमितित्वन्यदेतदित्याकूतम् निर्भरपदं विवृण्वानः परत्व।
मन्त्रान्वयेन दर्शयति अहंप्रतीतिरेव पूर्णेत्यतिशुद्धत्वं स्फुटयति सांगमप्यतेपीति
रूपतातावच्छिन्नप्रमेयाकांक्षा देहयोगिनी प्रमातृतेत्यपि: चिदानन्दघन
इति सोऽत्रमहंप्रतीतौ पूर्णाया मितीयस्याव्याख्यातमिति प्रकटयति पूर्वोवे।
मादिनाउच्यते इत्यन्तेन परमात्मेत्यपनयेव व्याख्यातस्य शक्तिरूपे ज्ञानक्रियेप
एवन्नतकापिलकाणादादिशास्त्रसमारूढ एवन्यायदिष्ठितितनजानातिकोपीति
समावेशाभ्यासपरोनैनैव देहेन अतत्परोपि सति देहे परमेश्वरप्रमातृतदर्शनेन।
हृदयो जीवन्मुक्तमत्वात् परमेश्वर एव इति पूर्वोक्तं समस्तमर्थं संक्षेपाल्लोक्त
रूपत्वात्स्वार्थयोजनादि समस्तविघ्नलेशविरहितेन निर्मलिकमेव शिष्यापियितिवे
शयितं परमकारुणिकत्वेन प्रवृत्त्यावर्जयन्नेवमिति सोऽत्रविवृणोति इहेत्यादि:
मायापदे पूर्वभूतश्चित्प्रकाशः असाचदेशकालासहत्वम् अतोयं पूर्णः शि।
वसंज्ञउपेवे परमशिवत्वं दर्शितम् सदाशिवेशरूपतामप्याह सचेत्यादिना
एवं परमेश्वर एव शिवान्तर्वर्तिनः शक्तिरूपसदाशिवेशदशादर्शपतितैवेयं मा।
यामपीसंसारभूमिरित्याह तथेत्यादिना साचचिद्रूपतनवस्तुयतीति दर्शयति
अत्रापि चेति काचिदितिनेति संबंधः तेनन स्वरूपेणाशङ्कांकाचिन्खंडेनत्युक्ते
भवति अत्रहेतुः मनागपीति नीलाद्याभासत्वेभिन्नभिन्नेऽशुद्धप्रकाशात्मता
चकालासहेत्येकस्याएवसंविदइयदृशरीतिहृष्टान्तेन घटते यथावेत्यानामि
ति अभावात्तस्येतिनिमित्तान्तरस्यतदभ्यप्रकाशतायाम् नकिंचित प्रकाशश्वेचिदे
वेयत्तयस्मत एवेति स्वप्रकाशत्वेनायत्तसिद्धतामाह तथापूर्वदेशोपयोगमाह
केवलमिति एवंपत्तमपिसंदिग्ध्यस्मारयति यत्त्वेति विवदंति इति संबंधः एषा।
मितिभिन्नानामवभासमानानामाभ्यम् तस्यप्रमातुः प्रतीतिनै विषयेवेति संबंधः
अत्रहेतुः अव्यतिरिक्तविषयेति अहमितितावद्विकल्परूपःप्रत्ययः अव्यतिरि।
क्तस्वात्मविषयस्त्व्यतिरिक्तोहिइदमितिविकल्पः नत्रस्वात्मविषयत्वेविकल्प
त्वमेतिसंगतमदः स्वात्मनोविकल्पत्वासंभवात् अत्रचाशंकासमयोऽस्यात्मेत्या
गमस्मतनमस्तव्यम् नन्वयसेतदसंगतं किन्तर्हितत आत्मग्रहेत्यमविद्येति अते
स्यातिरूपं भ्रममात्रमेतदितियावत् तादृशएवत्व्याख्यातियमीसमावडत्व।
तेइतिकाविरोधचिन्ता यतउक्तोनामविरोधादिति एवंनिर्वाणयन्तावोहेनविरु
द्धयमीथ्यासपरमात्मत्वागमस्तावत्कातंक्षेवमपिशक्तेनवक्तम् आत्मरूपसंपा
तस्थायीसंजातइति तदेतदाह नचेत्यादिना ननुयदेवभावःसत् तदेवयदिन
सत् तदाविरोधः परं तत्क्षणान्तर एव सत् तदाकालभेदात्कोविरोधः एतदा
ह द्वितीयेक्षणे तास्त्वेशेन सहनविरोधइत्येतदपियदुच्यते तदपिन नाशकृत।
त्वादेवक्षणाद्वितीयतायास्तस्याएवपर्यनुयुक्तत्वाद्विरोधचिन्तयानदाहसत्यमि
ति एवंकालसंकोचेक्षणिकतानिबंधनमपाकृत्य परमार्थतानिबन्धनेदेश

संकोचमप्यपास्यति देशभेदेपीति आभासस्वभावस्यकथमनाभासरू
पतात्यस्माभिः पर्यनुयुक्तंतत्कथमेतदेवोत्तरीकर्तुंयुक्तमित्याशयेशे
षः इयतावतापरमात्ममात्रतोद्ग्राहणेनभावतत्वंसंकोचेनरूषितनिज
रूचिरचयन्तोजडानामग्राहेशित्वत्रपदेननिर्दिष्टाः ततोऽप्यवतीर्णपरमवि
कासएवतत्वमित्युक्तंभवति जडानांवायदस्तितदस्तु संविदस्तुकालादि
संकोचः सर्वथानयुक्तइत्याह नचचितइति ननुनीलादिप्रतिष्ठास्थानेसं
विदुच्यते साचसाभासैव नेत्याह निराभासेति यदुक्तंयद्यपि ऊर्ध्वस्थितिरे
तितत्सम्बंधेनतेनैतदेवस्फुटीकृतंक्रियाकारकेति अर्थभेदेनापीति एकाने
करूपतेतिशिवैणासम्बंधः तयोरपीतिदेशकालयोः ननुयथाशुक्तिरज
ताभासस्यविमर्शाद्बहिर्भेदोऽस्थैर्यशुक्तिविमर्शस्याबहिस्तेनत्वेनस्थैर्यमि
त्येवंशक्तिर्वैर्यनरजततत्वमितिविसंवादेव्यवस्थाप्यते तथाप्रमाजविभुविध
ति एतन्निषेधतिनाभासीयइति आभासेष्वेवतदुचितेवक्तेयेषव्यतिरिक्तो
विमर्शः ननुसंविदव्यतिरिक्तविमर्शाभिमतेनहितस्याभिप्रायः सतिचबाध
केयुज्यतेएतदित्युच्यतेनेत्याह नचापीति प्रत्युतपरदृशिबाधकमस्तीत्याह
अस्थैर्येत्यादि ननुविचारितचारुतासारमसमंजसमप्रस्तुतमिदंसर्वम् अ
स्तुतावदेतदपिबाधयितृबाधस्यमतिस्थिरेप्रमातरीत्याह असमंजसेति
अत्रैवेति स्वसाक्षात्कोऽन्तनीयवाधभावेनपरैः समर्थितइत्यभिप्रायः एवंतु
श्चिदितिसंबंधः तदपीति अन्यत्व - - दनात् संवेदनेचैकसामान्यविषयमप्यस्य
वेतिविशेषरूपतयानेकत्वंसामान्याकारेणचैकत्वमित्येकानेकरूपताप्रतीतिः
नतुराज्ञोविशेषणत्वेनाहंप्रत्यवमर्शनीयत्वेनस्वरूपमेवतन्मममितिविशिष्टएव
पुरुषः स्यादित्याशंक्याह इदन्तापरामर्शेति इदन्तयेतिनिर्ह्रास्येतिशेषः एवं
शास्त्रार्थंव्याख्याय एतदेकवाक्यत्वेनात्मानमितिव्याचष्टे एवमकस्मिन्नयइत्या
दिना नन्वेकापिकरणेनेकरूपासंविदीश्वरता सैवव्यवहारकालेनतुशिव
ता एतदाशंक्यपरिहरति तथाप्येति तत्रेश्वरतापिपरमशिवरूपान्तर्लीने
वस्फुरति ततएवोच्यते यत्रस्थितमिदंसर्वंकार्यमित्यादिइतिशिवम् १८७ ॥;
इतिश्रीमहामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्य
भिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांतत्वार्थसंग्रहाधिकारेमात्मेयबन्धमोक्षतत्ववि
मर्शः तृतीयः ॥ ॥ आदितः विमर्श : १५ ॥; समाप्तश्चायं
तत्वार्थसंग्रहः ॥; प्रस्तुतमन्तरस्वरूपादानन्दादिकमेणविश्वमदः सर्वा
स्तुतपरमन्तर्बहिश्चविसृजन्तमभिवंदे ॥; ज्ञानक्रियाधिकारयुगलेन तत्वा
र्थसंग्रहसहितेस्वतन्त्रत्पेशः सूचितः आगमाधिकारेणतमेवार्थसुपोद्बलयता
शास्त्रतात्पर्यम् शास्त्रदृष्टिस्थापितमसिद्धगुरुपरस्परोपदेशेनसम्यगागमंतेन

ई॰
प्र १ प्र॰
ति ज्ञा॰
टी॰
३१०

या यथोक्तं प्राक् प्राण्भवनीत्यादीनामपीत्यादि तत एव परमहृदन्तरालादि
त्यादित्यादित्यादिव्यसर्वं यमनाहत्य स्वबुद्धिपुस्तकमात्रशरणा विडम्बिता
इत्याशयेन पुस्तकाधीतविद्याः श्रुगुरुक्रमविवर्जिताः आचरन्तो दिशन्त
श्चापयशो लोके चिरम् यातना राजराजानां ते भोक्तारो विनिन्दिताः त-
स्माद्गुरुक्रमायातं दिशन्तीति यं शिवमित्युक्तम् ततो गुरुत एव यथार्थतो यो
गः प्रदर्शितव्यः उक्तं हि श्रीकिरणायाम् गुरुतः शास्त्रतः स्वत इति त
मेव पूरयितुं श्लोकत्रयेण प्रकरणान्तरमाह तत्र प्रथमश्लोकेन सद्गुरुप
र्वक्रमेवदन्नाह श्रीकंठनाथाज्ञया वृत्तिमप्रदर्शयति उपदेशस्य सर्वं भावेना
प्रयासकारित्वेनावश्योपदेश्यतां च हितीयेनाभिज्ञानप्रकटनात्मनोप
देशः सतोऽप्यसत्कल्पस्यानुग्राहकत्वे इति तत्रादौ कर्तव्यम् इति दर्शितम् द्वि-
तीयेन व्याख्यानश्रवणचिन्तनाभ्यसनस्य फलस्य सिद्धये स्वकं पूर्वं गुरुवन्द
नमवश्यं कर्तव्यमिति शिक्षया प्रवृत्तशिष्यानुग्रहाय स्वात्मनो गुरुरूपेणाग्र
नाभिधानाय कौलिको योगी वर्गः शास्त्रार्थस्य प्रसिद्धये इति नयपालयितु
पितु लौकिकवस्तुविषयप्रसिद्धाभिधानेन तदुपकाराय प्रसिद्धोदिष्टे लोकः
प्रवर्तते इति लोकस्याप्रवृत्तस्य प्रवर्तनाहोरणाचानुग्रहाय च स्वात्मनो वे
शप्रदर्शनपूर्वकनाम प्रकटीकरणापरः सर्वमपि कार्यप्रयोजनसर्वं याभि।
धेयाभिधानानीति नियमनमिति प्रकरणार्थः प्रतिश्लोकं त्वर्थानुपातीयः
सचस्पष्टएववृत्तिवृमोक्षनिरूपितः यत्तु किंचित्किंचिदस्पष्टमत्र तदेव विस्म-
र्यते अत एवेति यतः प्रत्यभिज्ञामात्रात्मा तत्त्वत एव यमनियमादिक्लेशा
योगोऽनुपयोग एवात्र अस्पष्टत्वादिति स्फुटोपायमनायासमनारम्भमहा
फलम् श्लोकमिच्छामि देवेशयोगं योगविदां वरेति प्राणायामादिके योगे
योगाः स्युः कृत्रिमा यतः तेन नाकृतकस्यास्य कलामर्हन्ति षोडशीमित्यादिव
यदपि रहस्यागमेषु निरूपितम् तथाविस्पष्टत्वेनोक्तम् गर्भीकृत्य तन्निरूपि
तम् नचैतदप्रसक्तेन शंकरेणोपदिश्यते कथंचिदुपलब्धेऽपि वासनानुप्र।
जायते वासनामात्रलाभेऽपि योऽप्रमत्तो न जायते तमनित्येषु भोगेषु योज
यंति विनायकाः यद्यहं परमशिवः सर्वज्ञकर्तृत्वात् तर्हि किमिति न श
रुत्वं सर्वान्प्रति दिग्भ्रमेऽस्मादिमायीयदेहादावनभ्यासेन विभवच्छादयाहि ए
रेमा विघ्नः सप्तत्वा तत्त्वार्थपरिशीलनेन निवर्तते लोके मोक्षोपायत्वेन
न प्रतीताः तत्प्रभावेन लोकप्रसिद्धाय ज्ञानक्रियादयस्तेति व्याख्या प्र
थमे पादे व्याख्याय द्वितीयेनाचष्टे पष्ठेचेत्यादिना अनाविष्टत्वेन विक
ल्पहानेनैकाग्र्यात्स्यात्रानुप्रवेश उक्तः अथ्वदित्यादिसर्वो ममेत्यत्र शिवपद
मादिनात्मा निमायामोहमस्कारकलुष साधकवर्गाभिलषितो चिन्तवि

भूत्यनाभंगेन सम्यक्त्वदर्शितया कृतकृत्यत्वे ज्ञानक्रिययोः परिशेष
विशेषत्वात्परानुग्रहतत्परता सकललोकलोचनान्तेप्रयत्नेनावलोकितत्व।
न प्रसिद्धिपर्यवसानेनानुग्रहैकफलत्वाशीर्वादश्चीति तत्क्रमं श्री।
कंठनाथाद्यनुरूपपर्वक्रमेण सूचयति तत्र हि श्रीश्रीकंठः शासनेसमस्ते न श्रीउ
वीशेनानंतितदावतारायहिदेशनोपि श्रीत्र्यम्बकादित्रैयस्वकस्यचेलोक।
प्रसिद्धौ तैरिमाभिधानेगुरुसन्तानेप्रवर्तयितारं मानसंमत्तजेत्यादिवित
र्णोक्तम् श्रीकंठनाथश्चापि गततत्त्वाश्रीमदनन्तनाथान्तेवापि श्रीभगवच्छ
क्तितइत्यागमेषु निरूपितमिति सद्गुरुपर्वक्रमउक्तः तस्मै इति
प्रबोधितः पक्षेचेदनादिसंस्कारस्थिरीकृतसंसारभक्षुचेतनसमावः कर्दमम्।
अष्टादशाभ्रजातत्याकारसाद्दन्तकारणम्भ्रान्तिर्विकल्पनात्मसंसत्याप्यततत्त्वज्ञा
यमनुपयोगिनिरूपणारसिकायमितिचप्रतीतिफलामाभूदित्याशयेना
प्रत्नःकृतेति चित्रकर्मणःक्वप्रकृतेउपयोगःआह तज्ज्ञानस्यैवैश्वर्यस्ता
नस्योपिकालोकिकवस्तुप्राप्तौसत्यनिनोहानुप्रसययताभवतीति द्वितीयम
र्धविवृणोति इत्येवमादिना अनेन हेतुरुक्तीयान्वितत्वादितिसोऽत्रेतस्मादित्यर्थ
विवृतवान् जीवन्मुक्तोनसंशय इत्यादिद्यागमस्यानेवतियमार्थं व्याख्यानाय
वृत्तोयमुपबलकारस्तंव्याचष्टे देहपातादित्यादिना अद्भुततमत्वमपिचैवकारेण।
सूचितमस्योपदेशस्य देहपातादेकभविकोमोक्षः इतिह्येतदेवतावदद्भुतम्
इहैकभविकोमोक्षः इतिह्येतदेवतावदद्भुतम् इहैकभविकोमोक्षणतावत्य
रीक्ष्यताम् अनेकभविकोमोक्षःपश्चात्सचगमिष्यतीतिहि परमकृपालुना
भगवतागमसग्रन्थेननिरूपितमद्भुततमम् इदंत्वद्भुततमं यत्किलजीवन्नेवमुक्त
इति ॥ १८८ ॥ तैस्तैरिति उपयाचितैरिति देवता
प्रार्थनहतीप्रेषणान्मावस्यानिवेदनाभिः तत्त्वाइति विरहकृशायाः तत्त्वम
लमितिसंबंधः प्रत्यभिज्ञानमात्रादानन्दलाभःपरिशीलनात्तुसंभोगसुहृत्स
प्राप्तिरिति तत्पत्तुभयत्रवस्तुविशेषइतिवस्त्वन्यर्थक्रियालाभेकान्ताचेति
एवं दृष्टेपिमोहात्सर्वमविज्ञानइतिभावः यद्वेति निर्भानेप्यनिर्भातकल्प।
त्वेनतोहानु निश्चयेनप्याभिमानस्तु उभयत्रापितत्पमितियावत् प्रकृतप्रका
शात्सेति सोयमितिसूत्रापितले दृत्तयोरेकीकरणेप्रकाशनम् इहपीरुवला
हलायोरित्यर्थः आश्रयोचितेपति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपयोयावाश्रयोतदोचि।
तादेव तद्दलानीतिविशेषोसूचणाम् अन्यथाहेकमेवस्यात्समाहरणम् ॥१८९ ॥
जनस्येतियः कश्चिज्जननयमीतस्यातःसिद्धिः तत्त्वत्रजात्याचारादौभ्रम इ।
ति सर्वान्तग्राहकत्वमुक्तम् एतच्चप्रारम्भएवाभिव्यक्तम् ततोपीति यथाः
समुचितेनफलेनापितद्योगात् अस्यैतिकर्तुः अनेनसर्वतः कृतकृत्यत्वंद

ई॰
प्र॰ २॰ प्र॰
ति॰ ज्ञा॰
टी॰
३११

शितमितिशिवम् ॥ ॥ इति महामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यांगुरुपर्वज्ञ
मः विमर्शः चतुर्थः ॥ आदितः विमर्शाः १८ ॥ ॥
विवृतिकारः संक्षिप्य सर्वमाह इत्यमित्यादिश्लोकैः अनेनास्मद्उ
क्तेनेश्वरताप्रकारेण यास्वसंवित्तिः स्थितानाम् लाटइत्यादिना पू
र्वेष्वधवंशजन्मानो द्वितीयेवागीश्वरीगर्भजन्मनि कृते पूर्णद्विजत्वं
भवतीति अमान्यस्तद्धुत्पाय कर्कोभियानइति यदीयकर्कसंग्रहादि
शास्त्रम् जन्ममात्रेचरमेभिमानइतिदर्शयति अम्बकेति तिस्रोद्वादि
दाचेनमितिशक्तित्रयपरिपूर्णाअम्बकदास्यलक्ष्मीयागात्मवीक्षमिता
त्मताग्राणीकरणातद्रूपतात्मजननसमावेशाउद्दासः कृतकृत्यत्वेनसाभि
मानोस्मिभोगेत्यादिविश्वस्वरस्यप्रत्यभिज्ञाम्यतस्यचविशेषणम् अस्या
पादयतामाह मायेणेत्यादिना खेटपालाचार्यप्रभृतयोद्वैतप्रधानमम
शिश्रियेत्तदन्यमारिणाप्यन्यैतथैवाविधयेति अनिर्वाच्यरूपयायं ब्रह्म
वादोपिनैकान्तवादोनतिश्चिताद्वयवादः इतिमतेनविषादमितिसम्बन्धः
आत्मेश्वरोनास्तितेषांयोवस्तुतोस्ति सन्नानात्वंचास्तियद्वस्तुतोनास्ती
ति अवसन्नइति उपायलाभाभावात् अस्मिन्सति आगमेषु द्वैतव्याख्या
नमपास्यब्रह्मवादे अविद्योमायाशक्तीकृत्यविज्ञानाद्वयमात्मेश्वरामिश्रा
येणानिरूप्यसिद्धान्तेवजनोयथापूर्वमुक्तमितिदर्शयति अस्मिन्नेवमिति
पारमेश्वरेषुनावदागमेषुशैववैष्णववरहस्येषु वेदान्तेषुचसम्यक्पर्वाक्तोयम
सद्धक्तोर्थः तदत्रमारिणेवस्तुगतेनोक्तम् चित्तमात्रमिदंयद्धतत्रैयात्तुक
मिति तदत्रविवरणकारैईशमितिवेशावशेनविप्रतारितोजनः इदमेवतत्त्व
मितितत्तात्पर्यम् अतएवप्रयातः अखिलग्रहणेनेदमाह सकलोलो
कः सकलंचशास्त्रमस्माभिर्यद्यपिनावलोक्यते तथापियत्किंचिद्दृष्टंवा
विकल्पितंवानत्सर्वंप्रथमानमेवसद्भवति प्रथमानताचप्रथात्मरूपाद्भगव
तः परमशिवादनतिरेकिणीतिसपवर्पयलोपासनीयः परमशिवउपा
सितः कल्पते परमशिवायेतिशिवम् भट्टाम्बिगुप्तकुलजातवराहगुप्तज
न्माभवस्त्रवलकः शिवमार्गनिष्ठः श्रीभूतिराजवदनोदितशंभुशास्त्रत
त्त्वोस्मृशान्तितसमस्तभवान्धकारः तज्जन्मदेहपदभाक्पदवाक्यमान
संस्कारसंस्कृतमतिः परमेश्वराक्तेः सामर्थ्यतः शिवपदाम्बुजभक्तिभा
गीदारात्मजप्रभृतिबन्धकथामनामः ॥ नानागुरुप्रवरपादनिपात
जातसंवित्सरोरुहविकासनिवेशितश्रीः श्रीशास्त्रकृत्प्रदितलक्ष्मणगु
प्तपादसत्सेवापदर्शितशिवाद्वयदाढ्यमः सर्वान्यशासनकथाः कलवि।

ककेलिकल्पः परं प्रकलयन्निह शास्त्रसारे आस्तामलं त्यफलदो गुरुता
पपादनित्यार्चनस्मरणयोगकृतामवाप्य ॥ श्रीशाम्भवाह्वयपदे जननी
नियोक्तुमभ्युद्यतः सकलसंपदुदारहेतौ टीकाविमर्शमकरोल्लघुनान
येन स्पष्टेन स्पष्टेन चाभिनवगुप्तपदप्रतिष्ठः ॥ नादाहृतेन च दानमेघस्खल
भः किं कृत्यमेतावतैवैवं तर्क्यता जनेन शकलीकृत्यापि यस्य प्रेम मा
णिक्याचलचेद्दकीर्तिरचला सा तेजगद्व्यापिनी लोकस्यैव मितोपयोगर
सिकस्यैषा पुनः खेडना संकोच्य किंचिदिह किंचिदथ प्रसार्य प्रदिश्य
किंचिदिव किंचिदथापवार्य विह्वंजनो भवतमंप्रतिशास्त्रहृक्चसम्य।
क्प्रचारणविधिः स हि जन्मनस्य कल्पाम्बुनिधेः प्रचंडपवनप्रतोभितो।
वीनलज्वालाजालमिव तरंगवलनानपपन्कुलक्षयास्नतः स्पयानप्य
वगाहनाय विभवेनेश्वराभिज्ञया निर्णीतस्य विपोर्विमर्शविषये
शक्रः परः शंकरात् शाक्यप्रपन्नोस्फुरतु भजतो मध्यमार्थो विकासे वे
खर्षी च प्रकटपदवीश्रीजवृत्तिः प्रयातु विश्रान्ताचेदभिनवमतिस्फाहि
मर्शिन्यथानेनतस्याफलं भजति नितरामीश्वरप्रत्यभिज्ञा ॥ पाषाणस्य।
तिवत्कुकः स्फुरत्नमोहकान्त्वेजंगमाः शयोन्यायमनर्थमर्थमरणिको
येवृत्ये वा यमः संविद्धा मतिशाम्यवेविषाणचेत्कालीयमेकंलवं किं
किं वर्णनिकाभिराभिरभितः सत्यं स्वयं ज्ञास्यथ ॥ परिचिन्वततदेनामी
श्वरप्रत्यभिज्ञां दहत हृदि निविष्टं वासनाचक्रवालम् ज्वलदनलशिखा
लेलैलिहानाः गोयस्मिन्परिचयभाक्किं स्तनयेवीजपुंजः वाक्प्रमाणप
दतत्त्वस्वरागमार्थाः स्वात्मोपयोगमस्तुतः किलयन्ति शास्त्रात् भौमान्तसो
जलमयांस्तुन सम्यगुष्टान् सत्कार्यमेकमिह योजयितेत्तमोन्यः ॥ आत्मानम
नभिज्ञाय विवेक्तुं योन्यदिच्छति तेन भौतेन किं वाच्यं प्रश्नेऽस्मिन्को भवाति
ति ॥ यावानात्मावरणविषये कल्पितः कोपि कल्पस्तावानात्मप्रकटनवि
धौ नीत एवोपयोगम् येन स्पष्टं परमगुरवे तीव्रकारुण्यपूर्णाः श्रीशाम्भवी।
णादयत सत्तावेशभाजे नमोऽस्मै ॥: इति नवतितमेस्मिन्वत्सरेन्त्ये युगां।
शे तिथिशशिजलधिस्थे मार्गशीर्षावसाने जग'''''''''' मीश्वरप्रत्यभि
ज्ञां व्यवृणुत परिपूर्णां प्रेरितः शम्भुपादैः ॥ परमशिवनतारक्कापियन्त्रा
वकीनस्फुरितविभववन्ध्यं स्यादथान्तर्बहिर्वा इति महदात्तविमर्शावेशि''''
त्वनिरचितसमयं संप्रवेशो विधानम् ईश्वरप्रत्यभिज्ञानविमर्शादीश्वरणात्तः'''
स विमर्शी योगिनी क्रियात् ॥: इति महामाहेश्वरश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविर।
चितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यां समस्तनिगमनं षोडशो विमर्शः ॥:
समाप्ता चेयमीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी ॥ कृतिः श्रीत्रिनयनचरणचिंतनल
ब्धप्रसिद्धेरभिनवगुप्तस्य ॥: - ॥: शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥ : श्रि ॥: